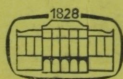

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

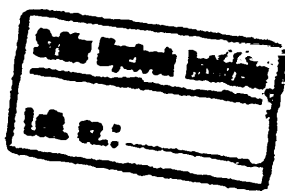

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1970

XVI. ÉVF.

JANUÁR – JÚNIUS

1–2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Giorgio Barberi Squarotti egy. tanár (Torino); Koltay-Kastner Jenő nyug. egy. tanár, az irod. tudomány doktora; Gáldi László MTA tud. oszt. vezető, a nyelvtudomány doktora; Fogarasi Miklós egy. docens, kandidátus; Szabó Győző egy. tanársegéd; Szigethy Gábor tud. munkatárs; Kristó Gyula egy. docens, kandidátus; Csukás István egy. tanár, kandidátus; Katona Anna egy. docens, kandidátus; Rév Mária egy. docens, kandidátus; Győrffy György MTA tud. oszt. vezető, a történettudomány doktora; Petrovich Ede főlevéltáros; Dán Róbert tud. kutató; Benda Kálmán tud. főmunkatárs, kandidátus; György József MTA könyvtáros; Wawruch Gábor nyug. tanár; Kovács Győző tud. kutató, kandidátus; Jan O. Fischer egy. tanár (Prága); Ernst Joseph Görlich egy. tanár (Bécs); Gál István könyvtáros; Scheiber Sándor főisk. igazgató, kandidátus; Jávorszky Béla előadó; Kunszery Gyula tanár; Voigt Vilmos egy. tanársegéd; Ruttkay Kálmán egy. adjunktus; Herczeg Gyula tud. munkatárs; Krammer Jenő egy. docens, kandidátus; Pataki Pál tanár; Dömötör Tekla egy. docens, kandidátus; Dümmerth Dezső tud. kutató, kandidátus; Kniezsa Veronika egy. tanársegéd; Hazai György egy. tanár (Humboldt Egyetem, Berlin), a nyelvtudomány doktora.

TECHNIKAI SZERKESZTŐK

KIRÁLY ERZÉBET és BIERNACZKY SZILÁRD

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg.

SOMMAIRE

(1970/3.—4.)

Com m é m o r a t i o n

Tibor Kardos: Réflexions sur la création d'images de Lénine..... 245

É t u d e s s u r l e s 25 a n n é e s d e p h i l o l o g i e s m o d e r n e s e n H o n g r i e

Gyula Király—Mária Rév: Les 25 années de l'histoire de la littérature russe..... 259

László Sziklay: Recherches sur les littératures slaves dans les dernières 25 années en Hongrie 266

László Hadrovics: Notre philologie sud-slave depuis la libération..... 270

Nina Király: La philologie polonaise en Hongrie dans les dernières 25 années..... 275

László Dobossy: Les 25 années de notre philologie bohémienne..... 280

István Fried: Les 25 années de notre philologie slovaque 282

Miklós Hutterer: Les 25 années de recherches de langues germaniques en Hongrie .. 286

József Szili: Les 25 années de recherches hongroises sur la littérature anglaise et américaine 292

Antal Mádl: Les 25 années de recherches sur la littérature allemande..... 299

Miklós Fogarasi: Les 25 années de recherches sur la linguistique néolatine..... 303

István Fodor: Recherches sur la littérature française en Hongrie depuis la libération 309

Tibor Kardos: Recherches sur la littérature italienne depuis la libération..... 316

Katalin Kulín: Les premières années de l'hispanisme hongrois..... 326

Sámuel Domokos: Les 25 années de l'histoire littéraire roumaine en Hongrie..... 328

H o m m a g e a J e n ő K r a m m e r

Károly Mollay: Bourgeoisie allemande sur le sol hongrois 335

Antal Mádl: Lenau et le romantisme..... 343

Jean Pierre Hammer: La mission et l'héritage du poète..... 356

László Dobossy: Contributions à l'esthétique de Romain Rolland..... 368

László Sziklay: Problèmes théoriques de la recherche des relations littéraires slovaque-hongroises..... 374

Lajos Turczel: Le chemin de la traduction slovaque dans les années 1945—68..... 387

Csaba Kiss—Ferenc Szász: L'oeuvre littéraire de Jenő Krammer (Bibliographie)..... 392

E t u d e s

Éva R. Szilágyi: La lutte de Chrétien de Troyes contre Tristan..... 398

Klára Széles: Sur la naissance de la poésie lyrique moderne 422

P. S. Vyhodtsev: Les caractéristiques de la littérature soviétique..... 452

C o m m u n i c a t i o n s

István Meszerics: Le prologue de grands romans (Monde et poétique chez Dostoïevski dans les années 1860) 467

János Váradi Sternberg—Vera Vaszócsik: Le premier interprète russe de la poésie de Sándor Petőfi, Mihail Mihailov et les Hongrois 481

István Gál: La nouvelle Mathias de William Morris 488

Anna Szabó: La nature chez Camus..... 493

István Csapláros: L'accueil hongrois des oeuvres de Karel Čapek..... 504

<i>Sándor Baumgarten</i> : La première rencontre japonaise—hongroise	517
<i>László Horkay</i> : L'ouverture au trait hongrois de Forsythe Saga	519
<i>Gyula Kunszery</i> : Attila József et une chanson populaire roumaine	521
<i>György Szőke</i> : Monde poétique et authenticité de traduction	522
<i>Mihály Szege-di-Maszák</i> : W. Stevens: Chanson à la fin de la guerre (Analyse).....	529
<i>Zoltán Kovács</i> : Complément à «Une anthologie hongroise écrite en langue russe de la fin du XIX ^e siècle»	531
<i>László Vajthó</i> : Exposé à l'assemblée générale du Pen Club du 14 décembre 1969.....	532
<i>Ferenc Nagy</i> : De Horace et de Virgile	533
<i>Sándor Weöres</i> : Dante: Comédie divine. Enfer. Chant VI.....	536
<i>János Arany</i> : Dante (Traduction italienne de Paolo Santarcangeli).....	538
<i>Irén Kiss</i> et <i>Ferenc Szénási</i> : — jeuner traducteurs.....	538

Revue

<i>András Szeredás</i> : Drames autrichiens de cinq siècles	542
<i>György Pethő</i> : Le romantisme (Erläuterung zur deutschen Literatur Romantik).....	545
<i>Szilárd Biernaczky</i> : Notes tardives sur une intéressante anthologie poétique (I poeti dell'età barocca)	547
Franco Croce: Tre momenti del barocco letterario italiano (<i>Szilárd Biernaczky</i>).....	549
Angelo Guglielmi: Avanguardia e sperimentalismo (<i>Szilárd Biernaczky</i>).....	551
Eckart Schäfer: Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull (<i>Tamás Adamik</i>)	552
Dillon, Myles ed: Irish Sagas (<i>Vilmos Voigt</i>).....	555
O. L. Fisman: Le roman satirique chinois (<i>Endre Galla</i>).....	556
Aurél Varannay: John Browning et la littérature hongroise (<i>István Gál</i>).....	558
Mária Rév: Saltykov-Chtchedrine (<i>László Karancsi</i>).....	560
Sámuel Domokos: Les fables en langue hongroise et roumaine de Vasile Gurzàu (<i>László Gáldi</i>)	562
Dictionarul limbii poetice a lui Emiscesca (<i>László Gáldi</i>).....	563
Sándor Scheiber: Restes de manuscrits hébreux en Hongrie sur des reliures (<i>Emil Schulteisz—Lajos Tardy</i>)	564

СО Д Е Р Ж А Н И Е

(1970/3.—4.)

Ю б и л е й

Тибор Кардош: Рефлексии ленинского стиля 245

Статьи о современной филологии за последние 25 лет в Венгрии

- Дьюла Кирай—Мария Рев*: 25-летие русского литературоведения 259
Ласло Сиклаи: Исследования славянских литератур в венгерском литературоведении за последние 25 лет 266
Ласло Хадрович: Южнославянская филология в Венгрии после освобождения страны 270
Нина Кирай: Полонистика в Венгрии за последние 25 лет 275
Ласло Добошши: Двадцатипятилетие Богемистики в Венгрии 280
Иштван Фрид: Двадцатипятилетие словацкой литературы в Венгрии 282
Миклош Хуттерер: Исследования германских языков за последние 25 лет в Венгрии 286
Йожеф Сили: Двадцатипятилетие исследований английской и американской литератур в Венгрии 292
Антал Магл: Исследования в немецкой литературе за прошедшие 25 лет 299
Миклош Фогараш: Двадцатипятилетие исследований в новолатинском языкознании 303
Иштван Фодор: Исследования во французской литературе в период после освобождения Венгрии 309
Тибор Кардош: Исследования в итальянской литературе после освобождения Венгрии 316
Каталин Кулин: Первые годы испанистики в Венгрии 326
Шамуэл Домокош: Двадцатипятилетие румынского литературоведения в Венгрии 328

Приветственная речь Енё Краммера

- Карой Моллаи*: Нежецкая буржуазия на венгерской земле 335
Антал Магл: Ленау и романтика 343
Жан Пьер Хаммер: Призвание и наследие поэта 356
Ласло Добошши: К эстетике Ромэна Роллана 368
Ласло Сиклаи: Принципиальные вопросы в венгерско—словацких литературных исследованиях 374
Лайош Турцел: Путь словацких художественных переводов за период 1945—68 годов 387
Чаба Киши и Ференц Сас: Литературная деятельность Енё Краммера (Библиография) 392

Статьи

- Ева Р. Силадьи*: Борьба Кретнен дэ Трояс-а с Тристаном 398
Клара Селеш: О рождении современной лиры 422
П. С. Выходцев: Особенности советской литературы 452

Сообщения

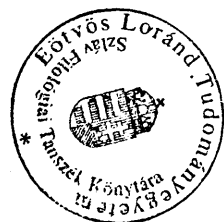
- Иштван Месерич*: Пролог романов (мировоззрение и поэтика Достоевского в 1860-ые годы) 467
Янош Штернберг Варади и Вера Васочик: Михаил Михайлов — первый русский переводчик поэзии Шандора Петёфи и венгры 481

<i>Иштван Гал</i> : Новелла «Матнас» Вильяма Морриса	488
<i>Анна Сабо</i> : Природа в литературе Камю	493
<i>Иштван Чапларош</i> : Признание произведений Карела Чапека в Венгрии	504
<i>Шандор Баумгартен</i> : Первая венгерско—японская встреча	517
<i>Ласло Хоркаи</i> : Прелюдия о Форсайтах в Венгрии	519
<i>Дьюла Кунсери</i> : Аттила Йожеф и одна румынская народная песня	521
<i>Дьердь Сёке</i> : Мировоззрение поэта и верность художественного перевода	522
<i>Михай Сегеди-Масак</i> : Уоллес Стивенс: Песня в конце войны (анализ стихотворения)	529
<i>Золтан Ковач</i> : Дополнение к «Венгерская антология на русском языке конца XIX века»	531
<i>Ласло Вайто</i> : Выступление на общем собрании «ПЭН-клуба» — 14 декабря 1969 г.	532
<i>Ференц Надь</i> : Из Горация и Вергилия	533
<i>Шандор Вереш</i> : Данте: Божественная комедия — «Ад» — песня VI.	536
<i>Янош Арань</i> : Данте (перевод на итальянский язык: Паоло Сантарканджели)	538
<i>Ирен Киши и Ференц Сенаши</i> — Молодые переводчики	538

Обзрение

<i>Андраш Середаш</i> : Пятисотлетие австрийских драм	542
<i>Дьердь Петё</i> : Романтика (Erläuterung zur deutschen Literatur Romantik)	545
<i>Силард Бйернадуки</i> : Поздние замечания к одной лиричной антологин (I poeti del- l'età barocca)	547
<i>Франко Кроче</i> : Tre momenti del barocco letterario italiano (<i>Силард Бйернадуки</i>) ..	549
<i>Анджело Джульелми</i> : Avanguardia e sperimentalismo (<i>Силард Бйернадуки</i>)	551
<i>Экарт Шлефер</i> : Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull (<i>Тамаш Адамик</i>)	552
<i>Dillon, Myles ed.</i> : Irish Sagas (<i>Вильмош Воугт</i>)	555
<i>О. П. Фишман</i> : Китайский сатирический роман (<i>Эндре Галла</i>)	556
<i>Аурел Вараннаи</i> : Джон Броунинг и венгерская литература (<i>Иштван Гал</i>)	558
<i>Мария Рев</i> : Салтыков-Щедрин (<i>Ласло Каранчи</i>)	560
<i>Шамуэл Домокош</i> : Сказки Вазиле Гуржау на венгерском и румынском языках (<i>Ласло Галди</i>)	562
<i>Dictionarul limbii poetice a lui Eminescu</i> (<i>Ласло Галди</i>)	563
<i>Шандор Шейбер</i> : Еврейские остатки рукописей на переплетах в Венгрии (<i>Эмил Шултеис—Лайош Тарди</i>)	564

A Filológiai Közlöny 1970. évi 3—4. számában megemlékezünk a Lenin-centenáriumról; a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából tanulmányokat közlünk a modern filológiák felszabadulás utáni fejlődéséről; valamint ugyancsak tanulmányokat közlünk a hetven éves Krammer Jenő professzor tiszteletére.

TANULMÁNYOK MACHIAVELLI SZÜLETÉSE 500 ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. I.

Machiavelli az intellektuális szemlélődés „fennkölt” és a gyakorlat „komikus” szférája között

GIORGIO BARBERI SQUAROTTI

Vettorihoz írott, 1513. április 9-én kelt levelében Machiavelli a következőket mondja: „Ha már megúnta volna, hogy beszélgessünk a dolgok felől, látván, hogy ezek gyakorta másképpen esnek meg az életben, mint ahogy megbeszéltük és elgondoltuk, — igaza lenne, mert hasonló dolog velem is előfordult már. Mégis, ha beszélhetnék kegyelmeddel, megint csak a légváraimmal tölteném tele a fejét: mivel a sors úgy rendelte, hogy nem tudván társalogni sem a selymes céhről, sem a gyapjús céhről, sem haszonról, sem veszteségről, az államról kell társalognom; és vagy némasági fogadalmat kell tennem, vagy pedig erről szólanom.”¹ Íme, a fáradhatatlan, állhatatos tervezgetés, vitázás (a „légvárak”) felmagasztaltatása, a politika témakörének, mint az eszmei elkötelezettség egyetlen méltó területének dicsőítése, eltekintve minden objektív beigazolódástól. Azt az űrt, amely egyrészt a valóságos események, a tervek és távlatok valószínűsége, a történelem igazolhatósága, másrészt az elme számításai, az okfejtések, a hadseregek mozgását, a kancelláriák egyezkedéseit, az uralkodók és a népek szándékait előre elrendező intellektuális tervezés között tátong, ennél világosabban nem lehetne megfogalmazni: ám ez nem valami fájdalmas de facto állapot, hanem olyan megkerülhetetlen feltétel, amely alól fölösleges kibúvót keresni; ami számít, ami valóban érdekes, az az ész lathá vetése, amely tervez, értelmez és meghatároz elvont és elvi megállapításaival; és legfőljebb az okozhat elégedetlenséget, hogy a reális nem felel meg az eltervezettnek, hogy a valóság és az események nem teljeseek, hogy a történés az intellektus színtje alatt marad —, nem pedig az, hogy az intellektuális számítást megcáfolták.

Ezzel egyidejűleg Machiavelli megállapítja minden más érdeklődés haszontalan voltát, azokat az abszolút gyakorlatiság szintjére szállítva le, mint amilyen az ipar vagy a kereskedelem technikája. A vitázáskor felhasználható valóság, amelyet a szó meghatározni képes, nem lehet más, mint a politika valósága: ezzel ironikusan állítja szembe a valóságnak határozottan alacsonyabb fokozatait, ami az értékek rendjében elfoglalt helyüket illeti: sőt, ezek tekintetbe sem vehetők a fogalmi elemzés, az intellektuális ítéletalkotás során. Machiavelli ama kijelentése, hogy a „sors” csak a politikáról való beszélgetésre adott neki képességet, egyrészt a politikának, mint az egyedüli lehetséges beszédtemának a magasztalását jelenti (a belőle következő hősi megszemélyesítéssel), másrészt a teljes valóságtapasztalatnak egy határozottan alacsonyabb szintre való leszállítását. Az a „képtelen” alternatíva, amelyet Machiavelli felállít („vagy némasági fogadalmat kell tennem, vagy pedig erről (az államról)

¹ *Niccolò Machiavelli*; *Lettere*, a cura di F. Gaeta, Milano, 1961. Az idézett részlet: 235—240. o.

szólanom”), a valóságnak paradox módon való radikális kettéosztását jelenti, egy használható területre, amelyet a politika „fennkölt” szintje képez, és egy elvetendő, nem javasolható területre, amelyet minden egyéb emberi tevékenység alkot, és amelyet itt az ipar és a kereskedelem említése szintetizál.

Figyelem: más emberi tevékenység, nem másik valóság; később majd meglátjuk, milyen irányban kell ezt a megkülönböztetést értelmezni. Addig is még egyszer hangsúlyozni kell az intellektuális tervezés és megvitatás mozzanatának központi, sőt abszolút értékét az eseményekkel és a valóságosan végbement ténnyel szemben: ez pedig, a közvetlenség, a vallomás, a (mondhatnánk) költői hitvallás szintjén, amelyet a levelek képviselnek, felfedi gondolat és tett viszonyának alapvető jellemvonását Machiavelli teljes életművére vonatkozóan. Figyeljük meg a Machiavelli-levelrészlet lexikális alapszövegét: „beszélgetni a dolgok felől”, „megbeszélni és elgondolni”, „légvárak”, majd a „társalogni, érvelni” jellegzetes ige háromszori visszatérése. Az intellektuális tevékenység terminológiája képezi teljes egészében az idézett passzust, a formák sajátos állandóságában; és ez a helyénvaló akkor, amikor nemcsak hogy határozottan megállapítja a saját értékrendjét a témák és okfejtések rangsorában, hanem ítéletet is alkot a valóságról, elválasztja a jelentés és a felhasználhatóság fogalmát a valóságon belül, és végül (bizonyos értelemben) arra a módszerre is utal, amely az eseményekkel való kapcsolatában jelentkezik. Nem a cselekvésről van szó az idézetben, hacsak olyan értelemben nem, hogy a cselekvés (az esemény), fontosságát tekintve, teljesen alárendelt helyzetben van az intellektuális számításhoz és tervezéshez való viszonyában: s ez utóbbi az, amire Machiavelli önmagát a „szerencse” (a sors) által kiválasztottnak vallja, mintegy felszentelést nyerve az intellektuális tevékenység eme felsőbbrendű fokozatára; ez a küldetés túllép az emberi választhatás határain, és azoknak az értelmén túli motivációknak a tartományában helyezkedik el, amelyekre Machiavelli oly gyakran utal, mint a történelmi események döntő elemeire: az alkalom és — a szerencse.

Vessük össze mindezt a következő híres levelrészlettel (Vettorihoz, 1513. december 10-én): „Mikor eljön az este, hazatérek, és belépek írószobámba; az ajtónál pedig levetem sáros és szennyes köznapi ruhámat, és királyi udvarba illő kuriális ruhákat öltök; s így méltóképpen átöltözvén, belépek a régi korok embereinek udvaraiba, ahol is ők engemet szeretettel fogadván, azzal az étekkel élek, amely solum az enyém, s én érte születtem; ahol elfogódottság nélkül beszélnek velük, és kérdezgetem őket cselekvéseik indítéka felől; ők pedig emberségesen válaszolnak nekem; és négy órán keresztül nem érzek semmi unalmat, minden bajt feledek, nem félem a szegénységet, és a halál sem rémít: teljes önmagammal hozzájuk költözöm. És mivel Dante mondja, hogy a tudás gyümölcsét a megértés csak jól őrizve termi, én feljegyeztem mindazt, amit a velük való beszélgetésből kincsként megőriztem. . .”² Figyeljük meg: „azzal az étekkel élek, amely solum az enyém, és én érte születtem”: vagyis ismét kijelenti, hogy *ab origine* a fennkölt szolgálatára fölszenteltetett, s ezt hangsúlyozza a mondatszerkezet megváltoztatása (a híres anakolutia), amely nem annyira a beszédnek ad különös szintaktikai erőt, mint inkább egy másfajta perspektívának a dolgok szemléletében; jelzi, hogy végre létrejöttek a „társalgás”, a beszélgetés egyenlő feltételei egy bizonyos meghatározott szinten álló beszédpartnerekkel, ugyanúgy odaillő és ugyanolyan feltételekkel

² I. m. 304. o.

rendelkező személyekkel és környezettel („régí korok embereinek udvarai”), ahol és akikkel teljes természetességgel érintkezhet az, aki pontosan e helyekre és e problémákról való társalgásra született.

Vagyis annak a területnek a használhatóságára mutat rá Machiavelli, amelyre ő maga elérkezett: a fennkölttség szférájában való egyenlőség szintjére, mint ahogy a „sáros és szennyes köznapi ruhától” való megszabadulás aktusa is tanúsítja: vagyis az élet ama konkrét és vulgáris, alacsonyabb rendű valóságától, amelyről folyt a szó eddig a levélben: éppen azzal a céllal, hogy kifejezze, mennyire idegen ez a valóság attól a lényeges tapasztalástól, amely Machiavelli számára az egyetlen lehetséges tapasztalás: a politika fennkölt szférája, mert ez az egyetlen emberi tevékenység, amely az emberi szellem munkálkodásának teljességét jelentheti. „Királyi udvarba illő kuriális ruhákat öltök; s így méltóképpen átöltözvén. . .”; ez a művelet, amellyel egyidejűleg megszabadul a köznapi és alacsonyabb rendű valóságtól, felruházza őt a méltóság jeleivel, felemeli az arisztokrata apparátus magas szintjére, a művelet, amely szentesíti önmagában véve, a külsőségekben is, az emberi tevékenység legmagasabb fokozatához való tartozását, az intellektuális tervezést, az eseményeket mozgató elsődleges okokról folytatott vitát, a történelem abszolút modelljeinek megépítését. A „sáros és szennyes köznapi ruha” levetése és a „királyi udvarba illő kuriális ruha” felöltése rituális cselekmény jegeit viseli (amelyet meg evangéliumi reminiscenciák is átszönek: gondoljunk a menyegzői ruha példázatára): külsőségekben is megszenteli az átmenetet a valóság egy másik, gyökeresen eltérő, fokozatára; s ez az átmenet — figyeljük meg jól — olyan aktus során valósul meg, amelyben a hős megtisztul az alsóbbrendű léttel való érintkezéstől, amelyet magára nézve lealacsonyítóknak és lényegében véve idegennek érez és ítél. Ebben az átmenetben nem kap szerepet az idő, nem történik egy másik dimenzióba való áthelyeződés, nincs utalás semmilyen történeti vagy eszmei elszakadásra: Machiavelli elbeszélése példázattá avat egy aktust, amelynek során tökéletes szinkronia jön létre két, egyidejűleg jelenlevő, aktív, tevékeny, egymás mellé helyezett valóság-sík között, amelyek ily módon egyszerre felkereshetők ugyanabban az egzisztenciális jelenben. Az átmenet nem egy cselekvés-élmény és egy stúdium-reflexió-élmény között valósul meg, hanem egy értékrend két, egyformán vitális szintje között, a lét felfogásának, megjelenítésének és megélésének két módja között.

A kocsma népe, amellyel a hős a „másik” valóságban érintkezik, abban az alacsonyabb rendű valóságban, amely az érzékeké, a közönségeseké, a „gyakorlati életé”, a fogadós, a mészáros, akik között „elkanászodik”, ugyanazon ég alatt élnek, mint a „régí emberek”, akik szeretettel fogadják, s az emberi cselekvés végső okairól beszélgetnek vele. Két különböző valóság³ lakóiról van szó, akiket Machiavelli világosan és találóan állít szembe egymással; az egyesítő központ, a személy, aki mindkét valóságot bejárja és ismeri, a hős maga, aki elbeszél; ő a tájékozódási pont, az elrendező, a néző-

³ Emlékezzünk: egyik oldalon a hiú civakodás, ingatag, méltatlan okokból: „százszor is összeveszünk és vastag gorombaságokat vágunk egymás fejéhez, a legtöbbször egy garas miatt, hogy a kiabálásunkat még San Cascianoból is meghallani”; a másik oldalon a „régí emberek” emelkedett embersége, amely a hőssel folytatott társalgásukat kíséri, és udvariaságuk, éppen amikor végső és alapvető dolgokról, az emberi cselekedetek végső okairól folyik a társalgás, a politika és az államművészet döntő fontosságú közegében: „elfogódottság nélkül beszélnek velük, és kérdezgetem őket cselekvéseik indítéka felől; ők pedig emberségesen válaszolnak nekem”.

pontok és az ítéletek hordozója. A két valóság szint időben egymásmellettsége, párhuzamos felhasználhatósága tanúsítja, a személyiség mítoszának emberközelibb és jelentőséggel teljesebb tartományában, a példázattá avatott ön-életrajzi elbeszélés tartományában, azt a folytatólagosságot, amely a „régikorok embereinek udvarai” és a modern világ között fennáll, azon a téren is, ahol az utóbbi felér az előbbinek a fennkölttségéhez, vagyis a politika terén; innét a történeti távlat-teremtés hiánya, amely a *Fejedelem*, a *Hadművészet*, és a többi politikaelméleti Machiavelli-szöveg (ideértve a leveleket is, amelyekben a politikai téma elméleti fejtegetés jellegét ölti) példatára egységes, koordinált, egyidejű vonalvezetésének alapja; vagyis ennek a hiánynak nem a különbségek, a történelmi változások iránti érdektelenség, a korok és kultúrák közötti disztinkciós képesség hiánya, az eltelt idő figyelembe nem vétele az oka, hanem a privilegizált területek tudatos kiválasztása, a valóság és a szellemi tevékenység (a „társalgás”, mint Machiavelli mondja) járható szintjeinek körülírása más területekkel szemben, amelyek vagy nem járhatók, vagy csupán a komikum, a lealacsonyodás védőpajzsa mögött.

Egyszóval az a „személyi mítosz”, amelyet Machiavelli a Vettorihoz szóló levélben elmesél, a „köznapi, sáros és szennyes” ruhától való megszabadulás és a „királyi udvarba illő kuriális ruhák” felöltésének rítusával, a „régikorok embereinek udvaraiba” való belépéssel, nem más, mint az emberi tevékenység legmagasabb fokának kiválasztása és az arra való felemelkedés; ez a fok jelenti azok számára, akik ide kiválasztattak és előjogokat nyertek, „a régi emberek” „cselekvéseinek indítékait” és az arról folytatott beszélgetést; s ebben a környezetben nem létezik sem különbség, sem a megkülönböztetés lehetősége idő és idő, kor és kor között. Az egyenlő felhasználhatóság, a „régikorok embereinek udvarai”-ban az ő korabeli ember látogatása a valóság szinteknek azon az egyenlőségén alapul, amelyet mind Machiavelli, mind a régiek akkor érnek el, amikor a beszélgetés (az intellektuális meditáció) a politika körül folyik. Ez az a fennkölt szféra, Machiavelli és a régiek közös területe, ahol Machiavelli „pironkodás nélkül” kérdezősködhethet a régiek tetteinek okai felől, s ahol a régiek „emberségesen” válaszolhatnak neki: vagyis itt jöhet létre, időbeli és történeti különbségek, a mindennapok zavaró hatása nélkül („négy órán keresztül nem érzek semmi unalmat, minden bajt feledek, nem félem a szegénységet, és a halál se rémít”) az az intellektuális párbeszéd, amelynek ezt a zavartalanságot éppen az biztosítja, hogy a végső alapelvek, a köznapi valóságtól elkülönült fennkölt szféra szintjén folyik.

Természetes, hogy a fennkölt azonnal vizsgálatot is jelent, felüdülést a köznapi valósággal szemben, amelyet ellök magától a „sáros, szennyes köznapi ruha” levetésének aktusával; mivel a fennkölt szférában elűzhető a halál félelme is, mint ahogy meg lehet szabadulni a szegénység kínjaitól is, és lehet nem észlelni azt az „unalmat”, amelyet itt Machiavelli igen modern jelentésben, mint az intellektus és az érzékek eltelítettségét határoz meg (ellentétben a középkorral, ahol az unalom szinonimái az undor, kellemetlenség, utálat voltak). A halál gondolatának és félelmének e hiánya, sőt megszűnése teremti meg a „régiekkel” való társalgás „mítoszának” lehetőségét; áttételesen pedig ez az az ok, amelynek alapján létrejöhet az *exempla* egy időben történő egységesítése, amint azt Machiavelli elméleti szövegeiben, a *Fejedelemtől a Hadművészetig* föllelhetjük; ez történik magukban a levelekben, amikor korabeli politikai problémákat úgy fejteget, hogy előrelátható megoldódásukat és javaslatait a régi korok eseményeinek példatára alapján készíti el. A halál

tehát megsemmisül a fennkölt szférában való ama tevékenység során, amely Machiavelli, mint kiválasztott, számára a politikát jelenti (azaz a politikai elmélkedést, ítéletalkotást, az események okairól folytatott elméleti vitát, nem pedig a politikai cselekvést).

Ami Machiavelli hőseinek fontos — ahogy a Vettoriinak írott levélből megismerjük —, az annak a területnek („az étek, amely solum az enyém, s én érte születtem”) a körülírása, amelyet a saját privilegizált fennkölt szférájának érez: az emberekkel történő „nagy” események magasrendű, hivatott szférája, azoké az eseményeké, amelyek az államot, a hatalmat, a háborút illetik; ez azonban a cselekvés területéről teljes egészében áttevődött az intellektuális szemlélődés szintjére, egy olyan folyamat során, amely emlékeztet a szemlélődésnek a cselekvéssel szembeni elsődlegességét hangsúlyozó (anti-humanisztikus) hagyományra; „azzal az étekkel élek”: ez a metafora különösen jellemző módon eleveníti fel azoknak a legrégebb és leginkább használatos metaforáknak egyikét, amelyek az intellektuális mozzanat felmagasztaltatását jelentik (gondoljunk Dantéra: a *Lakoma* a metaforák egész szövevénye a *Színjátékban*). Vessük ezzel egybe, milyen módon jelentkezik a cselekvés momentuma; erről akkor esik szó, amikor Machiavelli leírja, milyen feszülten és szenvedélyesen vágyódik arra, hogy újra kezdhesse a köztársaság idejében már gyakorolt politikai tevékenységét, hogy *in re* bebizonyíthassa tapasztalatait: „. . . Az lenne a kívánságom, hogy ezek a Medici uraságok alkalmazzanak engem, még ha először csak követ is görgettetnének velem; ha azután nem érdemleném ki megelégedésüket, az az én bajom lenne; ebből (a *De principatibus*) pedig, amikor elolvassák, világosan kitetszenék, hogy a tizenöt esztendőt, amelyek alatt az állam kormányzásának művészetét tanulmányoztam, se át nem aludtam, se el nem játszottam. . .”⁴ Íme: a nyelvezet színvonala alapvetően megváltozott. Mindig az erőteljes képet szokták hangsúlyozni, amellyel Machiavelli kifejezi a tétlenség tűrhetetlen voltát és a cselekvésvágyat: „még ha csak követ is görgettetnének velem”. Holott a fontos az, hogyan vált át a nyelvezet a „komikum” fokára. A tett, még ha politikai is, amikor a gyakorlati ténykedés summáját képviseli, ha mint ható tevékenységről van róla szó és nem mint intellektuális ítéletalkotás tárgyáról, akkor az „alantas” szókinccs körében helyezkedik el, és a valóság dolgainak értékrendjében alacsonyabb fokra kerül: „követ görgetni”, „tizenöt esztendőt. . . se át nem aludtam, se el nem játszottam”.

Ennek megerősítéseként lássuk a leveleket, amelyekben Machiavelli tétlenségéről panaszkodik: „Itt fogok hát rostokolni a tetveim között, anélkül, hogy egyetlen ember megemlékezne a szolgálataimról, vagy eszébe jutna, hogy még én is jó lehetnék valamire. Lehetetlen, hogy még sokáig így maradjak, mert elemésztdöm, és már látom, hogy ha az Isten nem lesz kegyesebb irántam, egy nap kénytelen leszek elmenni itthonról és beállni házitanítónak vagy kancellistának egy udvari emberhez, ha mást nem tehetek, vagy bevenni magam valami istenhátamögötti helyre, és olvasni tanítani a gyerekeket, és faképnél hagyni a családomat, hadd higgyék, hogy meghaltam; sokkal jobban is járnának, mert csak költségükre vagyok, mert hozzászoktam, hogy költsek, és nem is tudok nem költeni.”⁵ A levél Vettorihoz íródott, 1514. június 10-én: az elbeszélés itt is, mivel Machiavelli személyes, magánjellegű élményének tény-

⁴ I. m. 305. o.

⁵ I. m. 343. o.

leges, ható, hosszantartó voltáról van szó, a „komikum” fokán van, mint az említett 1513. december 10-i levélrészlet, amely a Mediciekre utal, s a kívánságra, hogy alkalmazzák őt, akár egy „kő görgetésére” is. A gyakorlattal kapcsolatban Machiavelli nyelvzetének gyökeresen más meghatározói vannak, mint amikor az események, a magatartás, a lét, a cselekvés modelljeit megfogalmazó és besoroló intellektuális jellemzőkről és formákról van szó. Íme, a „tetvek”, és annak a megalázó helyzetnek a feltételezése, hogy „elmegy itthonról” és „beáll házitanítónak vagy kancellistának”, vagy „beveszi magát” valamilyen távoli, ismeretlen helyre és „olvasni tanítja a gyerekeket”: igen, kétségkívül Machiavelli szokásos magatartása ez, ahogy a gyakorlati akadályokkal szembenéz, és azok ellenséges, negatív, nyomasztó jellegét kiemelve, egy tragikus hős⁶ haragjával és lázadó dühével kel ki ellenük, — de ha nem a magatartást, hanem a stílust vesszük figyelembe, ez a megfelelő mód, ahogy a pragmatikus döntéseknek alávett valóságot ábrázolni lehet, határozottan alacsonyabb szintű és kevésbé méltóságteljes formákkal és jelzésekkel, pontosan a megvető és „komikus” jellegűekkel.

Ha a cselekvéshez közeledünk, nincs felmagasztalás, sem dicsőítés, hanem konstans jelzése egy csekélyebb értéknek, ahhoz a tekintethez viszonyítva, amely fölülről nézi a dolgokat, és a gyakorlatot eltávolítja magától, mert csak az intellektuális ítéletalkotás mozzanata méltó arra, hogy a nyelv legmagasabb fokán nyerjen kifejezést. Összehasonlításképpen lássuk az 1516. február 15-én Giovanni Vernaccihoz írott levelet: „Ami engem illet, haszontalanná lettem önmagam, rokonaim és barátaim számára, mert fájdalmas sorsom így akarta. És semmi más jóban nincs részem, azaz semmi más jó számomra nem maradt, mint a magam és az enyéim jó egészsége. Húgom-halasztom dolgaimat, hogy készen legyek fogadni a jószerencsét, ha jönne, és ha nem jönne, hogy türelemmel lehessenek.”⁷ Már a nyelvi kifejezésmód (legalább részben) megváltozott: megjelenik a végleges ítélet, amely szükségszerűen megneemesíti a stílust abban a pillanatban, amikor a cselekvés egyre valószínűtlenebbé és elérhetlenebbé válik, nem merül fel valami áthidaló vagy kárpótlást nyújtó tény, és nem marad más, mint a kijelentés, a pusztá állítás, a szóbeli tiltakozás a szerencse kézzelfoghatatlansága ellen. A tétlenség fölötti panaszkodás kifejeződhet a mozdulatlan, abszolút, gnomikus példák teremtésével: a gyakorlat konkrét jellegét (a Mediciek, a nevezetes görgetni való kő, a tetvek, a gyerekek tanítása vagy a kancellista mestersége valami udvari ember mellett) megszüntetik az olyan abszolút személyiségek, mint a „fájdalmas sors”, az „egészség”, a „jószerencse”, a „türelem”, a virtus, a javak, a kedvező dolgok, a romlás gondolati formái, amelyek az elmélkedés fennkölt szintjén értelmeznek, és koncepcióvá alakítják a magánjellegű történetet. Az 1514. június 10-én Vettorihoz írott levélben Machiavelli megvetőleg szólott „családjáról”, amely „hadd higgye, hogy meghaltam; sokkal jobban is járnának, mert csak költséjükre vagyok”: vagyis, élesen kiemeli a szintkülönbséget, amely a barátaival való kapcsolatára jellemző. Itt ezzel szemben olyan jelzéseket találunk, amelyek felülemelkednek ezen a körülményen, és kialakul a legyőzött hős tipikus alakja, aki nemesen büszke panasz-szóval fordul az ég és az ellenséges körülmények ellen: „haszontalanná lettem önmagam, barátaim és rokonaim számára, mert fájdalmas sorsom így akarta.”

⁶ Machiavelli valóságábrázolásának ezt az aspektusát l. La forma „tragica” del „Principe” e altri saggi sul Machiavelli, (Firenze, 1966) c. munkámban.

⁷ I. m. 378. o.

Világosan megnyilvánul az azonos biográfiai helyzet kétféle megközelítése, és ugyanarra a szintkülönbségre utal, amely megfigyelhető a Vettorihoz írt leghíresebb levélben, amikor leírja a San Cascianóban folyó életet, és a „régikorok embereinek udvaraiba” való belépést: az intellektuális élmény és minden vele kapcsolatos dolog fennkölt szférájának mind nyelvileg, mind perspektíváját tekintve csak élesen elütő jellege lehet azoknak az igényeknek és gyakorlati dolgoknak a szintjéhez képest, amelyek „sáros és szennyes köznapi ruhában” jelennek meg. Az egész San Casciano-beli élet csak a komikum szintjén lehetséges, amelyre száműzetik a gyakorlati lét minden eleme. Nem véletlen, hogy a nyelvezetnek a komikum szintjére való leszállítása mintegy bejelentést nyer a legelső közmondásszerű hasonlittal, amely egy „komikus” (novellisztikus, a latin komédiából származó) szövegre utal: „Kora hajnalban fölkelvén, ballagtam léppel megrakva, egy csomó kalitkával a hátamon, hogy úgy nézhettem ki, mint Geta, amikor megjött a kikötőből, Amphitryon könyveit cipelve”.⁸ A nyelvi kapcsolat, amelyet Machiavelli mindennapi létének eseményeivel teremt, a „méltatlanság”: a madarászat, a séta, az utazók kérdegetése, saját földjeinek gazdaságával való foglalkozás (az ölfák története), az evés, a kocsmák, a játék leírása másképpen, mint a komikus stílus kulcsa szerint, nem lehetséges: vagyis alacsonyabb rendű kifejezésmóddal, szándékosan a végsőkig feszített formában, hogy érzékelhetően jelezze a mérhetetlen szakadékot a hős és azok a tettek, az a valóság, a gyakorlati életnek az a része, valamint az azt benépesítő személyek között: barátok, rokonok, a „cimborák”, az „arravetődők”, a kocsmáros, a mészáros, a molnár, a két mészégető.

Innét származnak a formák, amelyek azonnal jelzik a szintkülönbséget, a hős és a gyakorlat közötti távlati jellegű kapcsolatot, amelynek értelmében a valóságról nem eshet másképpen szó, mint a megvetés, az elszakadás, az értéktagadás végsőkig vitelével, egy olyan értékrendnek megfelelően, amelynek csúcán a fennkölt ideája áll; ez sűrítve tartalmazza az intellektualitás megdicsőülését, azt a cselekvéstől határozottan különválasztva: „ez az időtöltés, bármilyen méltatlan és furesza is volt...”; „Kezdett belémbújni az ördög; be akartam vádolni a kocsiszt, aki érte (a fáért) ment, mint tolvajt”; „Küldtem egyet (egy öl fát) Tommasónak, aminek aztán csak a fele jutott el Firenzébe, mert ott volt rá ő, a felesége, a cselédlányok, a gyerekek, hogy úgy néztek ki, mint Gabbura, amikor csütörtök reggelénként a szolgálival leüt egy ökröt”; „Mindenki megorrolt rám ezért, különösen pedig Batista, aki ezt is besorolta a többi istencsapása közé, amelyek Pratót érték”.⁹ Íme, a San Casciano-beli élet krónikája az elbeszélés teljes objektivációjával bontakozik ki, amelynek során kettéválik Machiavelli, az elbeszélő és az események hőse (mindenekelőtt azt a módot figyeljük meg, ahogy elmeséli a fa körül kirobbant veszeke-dést). Nem lehet ténylegesen azonosítani azt a síkot, amelyen a „régikorok embereinek udvarait” látogató hős mozog, azzal, amelyen eljár madarászni, erdőt irtani, fát árulni: a két valóság nem közlekedik egymással, minden cselekvés határozottan elszakadt attól a szinttől, amelyen az intellektuális hős kérdez, beszél, definiál, ítél. A gyakorlatban mindig egy másik szereplő tevékenykedik, akit világosan kiemel a stílus abszolút objektivációja. Sőt mi több, a „másik” szereplő, a lét és a gyakorlat cselekvő embere, nem tud nem előlegezni egy negatív ítéletet a valóság szférája felhasználhatóságának problémá-

⁸ I. m. 332. o.

⁹ I. m. 301–303. o.

jában: ingét a „komikum” jelei, amelyeket Machiavelli a cselekvés minden momentumában elhelyez, akár egy közmondással, akár egy népi szólással, akár egy szállóigével, egy Firenzében jól ismert személy alakján keresztül, akár azzal az ironiával, amellyel eltorzítja a komoly történelmi eseményeket, mikor azokat párhuzamba állítja egy kis családi háborússal („a többi isten-csapása, amely Pratót érte”).

A gyakorlat csak úgy megközelíthető, ha a megfigyelő teljesen elkülönül a benne mozgó főszereplőtől, ha egy teljesen kívülálló, privilegizált nézőpontból szemléli, és ebből következően az alantasabb, komikus nyelvezet megfelelő kifejezéseivel jelöli, amelyek azonnal, felemelkedési lehetőségek nélkül, az alacsonyrendűség helyzetében stabilizálják. Így a gyakorlattal való kapcsolat csak a nyelv területére vonatkozik, és nem jelent sem részvételt, sem érdeklődést (ezeket egyenesen kizárja az elbeszélő Machiavelli és a San Casciano-i falusi élet dolgai között forgolódo szereplő egymástól való teljes elszakadása): a valóság, mint cselekvés, mint konkrét létezés (és — láhattuk — mint a politikai cselekvés hipotézise is) sem méltósággal, sem autonómiával nem rendelkezik, nem is lehet intellektuális tapasztalás és felmérés tárgya, sorsa nem lehet több, mint az, hogy „eljátsszák”. Innét azok az általunk megfigyelt kifejezések, amelyek elszakadást és szétválasztást jelölnek. A „komikum” objektivációjáról van szó, ahol a cselekmény csak akkor igaz és élő, ha játék, szórakozás, az időtöltés egy fajtája, a sorssal szemben való tiltakozás.

Egyszóval, a gyakorlat mindig eszköz, sohasem cél: az a közeg, amelyben a lélek megkönnyebbülhet, amelyben valami színházi előadás folyik, és sohasem az a hely, ahol meghatározott okok pontos cél felé és meghatározott szándék szerint mozgatnak valamit. A gyakorlat a komikum megjelenítésének a helye, amelynek önmagában véve nincs kifejezhető és megvédhető értéke, ahol maga az elkötelezettség az önironia és a lázadás színlelése vagy éppen séggel színpadi játék, s ezt még erőteljesebbé teszi a színészi előadásmód, amely sohasem marad el, ha az elbeszélés tárgya a köznapi valóság: „Mikor aztán ettem, visszamegyek a kocsmába: ott van a kocsmáros, rendszerint egy mézsáros, egy molnár, két mészégető. Ezekkel tivornyázom egész nap, verjük a kártyát, amin százszor is összeveszünk, és vastag gorombaságokat vágunk egymás fejéhez, a legtöbbször egy garas miatt, hogy a kiabálásunkat még San Cascianoból is meghallani.”¹⁰ Maga a végső megállapítás, amely a komikus ábrázolás dühödt voltát állítja előtérbe, világosan megmutatja a gyakorlati valóság alacsony szintre való leszállításának jelentését: ez a valóság dühvel elszenvedett ítélet, ami ellen küzd, erőszak, amit kétségbeesett türelmetlenséggel szenved el: „Így keveredem e tetvek közé, hogy az agyam be ne penészedjen, s így tombolom ki magam gonosz sorsomban: és majdnem elégedett vagyok, hogy erre az útra lökött, hadd látom, nem szégyenkezik-e miattam.”¹¹

„Erre az útra”: vagyis, elvonatkoztatva, a gyakorlati valóság, a köznapi élet alacsonyabb szintjére, ellentétben a „régikorok embereinek udvarait” látogató hős felmagasztaltatásával, azzal a céllal, hogy a lázadás és harag, a gyakorlati élet körében elszenvedett elnyomatás és erőszak még erősebb hangsúlyt adjon a fennkölt szférába való bejutás diadalának, az alacsonyrendű mindennapi élményektől és tettektől való határozott különállásnak, hogy mintegy megváltás lehessen a dolgok ellenséges és ellenálló hatásával

¹⁰ I. m. 303. o.

¹¹ I. m. 303–304. o.

szemben mintegy *ab opposito* felszentelést adjon a fennkölt szférába való szabad bejárás képességére és méltóságára. A gyakorlat terén végrehajtott cselekvés („így keveredem e tetvek közé, hogy az agyam be ne penészedjen”) szerepe csak az, hogy elfoglalja a hőst, ahhoz a jóval nagyobb kötelezettséghez mérten, amely kizárólagosan az övé; a köznapi valóság, viszonylatok szférája alacsonyabb rendű igényeinek kielégítésére szolgál, a konkrét, ható cselekvések teljes tág terének betöltésére: ám — s ezt emeli ki a nyelvezet határozottan impresszív jellege, amely mindig alantas, alacsonyrendű, minden autonóm méltóságától megfosztott formákkal definiál — ez a fajta elfoglaltság nem közelíthető meg másképpen, mint az irónián is túlmenő, torzító, „komikus”, az expresszionisztikusan túlzó „jellemzési” móddal, hogy ilyenformán nyilvánvaló legyen a megkülönböztetés az intellektuális definíciók abszolút választékoságához képest, amelyek a „régikorok embereinek udvarai”-ban töltött időt írják le.

Egyszóval, a valósággal (és a benne előfordulható mindenfajta cselekvéssel) kapcsolatban mindig jelen van egy ítélet elválasztó hártója, amely a „komikum” torzításában jut kifejezésre: a gyakorlati élet területe csak akkor kerül szóba, miután már besorolást nyert a nyelvezet alantasabb formáiba és az általuk kifejezett tárgyi rangsor alacsonyabb fokára, és soha nem jelenhet meg, mint egyszerű létezés, tárgy, való világ, emberi tevékenység. A komikus torzulás jelzi, hogy végbement rajta az intellektus rangsoroló művelete, amely kisebb nagyságrendűnek és alantasnak ítélte, és ezzel egyidejűleg a vele kapcsolatban felelősségnek is alacsonyabb fokát állapította meg: ebből következően a cselekvés mindig a közömbösség, az erkölcsi meghatározatlanság helyzetébe süllyed, amennyiben megfelelő időben már csekélyebb értékűnek ítélték és rögzítették, és a nyelvezet már világosan meghatározta ezeket a viszonylatokat.

Olvassuk el, összevetésképpen azzal, ahogy Machiavelli felveti a gyakorlati élet, valamint a politikai és történeti események végső okait megállapító intellektuális determináció kapcsolatának problémáját, Vettori 1513. november 23-án írott levelét, amely pontos előzménye Machiavelli híres december 10-i Vettorihoz írott levelének, azért is, mert bizonyos értelemben annak gondolatmeneti sémát is kínál. „Ezzel a levéllel az volt az elgondolásom, hogy megírjam kegyelmednek, milyen az életem itt Rómában”,¹² és az elbeszélés egy síkon halad, nyelvezetében és stiláris szintjében teljesen egynemű, akár szállását írja le Vettori, akár takarékosági intézkedéseiről beszél, akár elfoglaltságait sorolja fel, amelyeknél ugyanolyan pontossággal és linearitással ír szórakozásairól, sétáiról, követi funkcióiról, a művelt ember, az antik történetírók olvasójának időtöltéseiről, még szerelmeiről is: „A templomból egy kertbe lehet jutni, amely valamikor tiszta és szép volt, de most legnagyobb részében elhanyagolt: bár állandóan igyekeznek rendbehozni. A kertből fel lehet menni a Janiculus dombjára, ahol az ember kedve szerint járkalhat kis ösvényeken és szőlőskertek között, anélkül, hogy emberfia látná; e helyen voltak, az antikok szerint, Néró kertjei, amelynek láthatók a maradványai... Reggel most, hogy ilyen az idő, 16 órakor kelek, és felöltözvén a Palotába megyek; de nem minden reggel, hanem minden második vagy harmadik napon. Itt, olykor, hűsz szót váltok a pápával, tized Medici bíborossal, hatot Giuliano öméltóságával: ha nem beszélhetek vele, szólok Pietro Ardinghellivel, aztán néhány követ-

¹² I. m. 297. o.

tel, akik ott vannak azokban a szobákban; megtudok egy-két dolgot, ha nem is nagyokat. . . Evés után játszanék, ha lenne kivel; de mivel nincs, sétálok a templomban és a kertben. Aztán, ha szép idő van, lovagolok egy kicsit Rómán kívül. Éjszaka hazatérek; és sok történeti munkát rendeltem, mint Livius Lucius Florus kivonatában, Sallustius, Plutarchost, Appianus Alexandrinust, Cornelius Tacitust, Suetoniust, Lampridiust és Spartianust és a többieket; akik a császárokról írnak, Herodianust, Ammianus Marcellinust és Procopiust; és velük töltöm az időt; és elgondolom, miféle császárokat kellett kibírnia ennek a nyomorult Rómának, amelytől valaha a világ reszketett, és hogy nem kell csodálkozni, hogy kibírt két olyan pápát, amilyenek az előzőek voltak. . . Ünnepnapokon misére megyek, és nem teszek úgy, mint kegyelmed, aki olykor ezt elmulasztja. Ha aztán megkérdezné, van-e dolgom némely kurtizánnal, megmondom, hogy mikor idejöttem, volt, mint ahogy írtam; aztán, megjedve a nyári hőségtől, tartózkodtam ettől. Mindamellet egyet magamhoz kapattam, úgy hogy gyakran jön maga magától, aki meglehetősen szép, és beszédében kellemes.”¹³

Íme, Vettori életének hűséges, aprólékos mindennapi krónikája, amely a kifejezőmód és a stíluszintek nyugodt egyformaságában bontakozik ki. A gyakorlati élet jelzései, azokban a dolgokban is, amelyek hagyományosan „komikusnak” minősülnek, ami a róluk való elbeszélést illeti, mint pl. a kurtizánról szóló teljes rész, ugyanabban a társalgási tónusban kerülnek előadásra, mint a pápával, a bíborosokkal, a követekkel való eszmecsere, mint ahogy ez a nyelvezet mentes minden olyan ítélettől vagy torzítástól, ami a létezés gyakorlati oldalának alacsonyabb rendűségére utalna. Ily módon, a „régikorok embereinek udvarai”-ba való belépés Vettorinál az antik történetírók nyugalmas olvasása, a teljességre való törekvés aprólékosságával, ahol az érdeklődés információk és ismeretek szerzésére irányul, nem pedig „példa”, „modell” keresésére. Vettori így befejezheti az olvasmányairól szóló beszámolót egy „lírai” jellegű megállapítással, vagyis meditációval Róma sorsáról, amely annyiféle uralkodót és a szerencse oly nagy forgandóságát érte meg, ebben a formában jelezve a történelmi időben való határozott elszakadást, a tudós és a bűvár kívülállását a múlt eseményeivel kapcsolatban, amelyeket részvétel és beszélgetés nélkül szemlél (míg ellenben Machiavelli éppen ezt a kapcsolatot teremti meg, nem a történetírókkal, vagyis az antikvitás embereinek ítéletekbe foglalt, módokkal és okokkal meghatározott történetével, hanem magukkal a főszereplőkkel úgy, hogy átgorja az elbeszélők közvetítését, és az élő forrásokból merít, amelyek neki fontosak, sőt jelenlevők, magukból az események szereplőiből, akiktől szabad kérdezni, s akik emberségesen felelnek). Maga az éjszakai olvasás motívuma, amelynek oly nagy jelentősége van Machiavelli levelében, mint szublimáló erőnek, Vettori levelében pusztán napi krónikai adat, amelytől a stílus hullámszámba se jön, színvonala nem változik. Ugyanígy lineáris előadásmód uralkodik a „kurtizánról” szóló részben; ez is tény a többi tény között, amelyet stilisztikailag objektív elszakadással kezel, nyugodt leíró tónusban anélkül, hogy a nyelvi eszközöket a komikus felé erőltetné.

A kellő összehasonlítás érdekében gondoljunk Machiavelli kettős állásfoglalására ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Vegyük újra elő a Vettorihoz írott, 1513. december 10-i levelet: „Kierve az erdőből, egy forráshoz megyek és

¹³ I. m. 258–299. o.

innen az egyik madarászóhelyemre. Van nálam valamilyen tudós könyv, Dante vagy Petrarca, vagy a kisebb költők közül valamelyik, mint Tibullus, Ovidius vagy hozzájuk hasonlók: olvasgatok szerelmes szenvedélyeikről és szerelmeikről, eszembe jut a magamé, és egy darabig boldogan elmerülök ebben a gondolatban.”¹⁴ Íme: a szerelem is egyike az okoknak, amelyek révén különválhat, megkülönböztetheti magát a gyakorlat szférájától, eltávolodhat az emberi közösségtől, amely, alacsonyabb szinten, a hős gyakorlati tapasztalatszerzésének színhelye. Mint ahogy az éjszaka jelzi időben az elszakadást, amikor kezdetét veszi a „régikorok embereinek udvaraiba” való belépés szertartása, úgy itt a „forrás” a fontos jelezése — helyileg és térben — az eltávolodásnak, a magány elérésének, az alacsonyrendű gyakorlati életből az antik költőkkel való fennkölt társalgáshoz vivő átmenetnek, annak az érzelemnek a tartományában, amely Machiavelli szemében szintén privilegizált terület, és a hagyománnyal összhangban, a fennkölt szféra egy járható részét képezi. Mint ahogy az éjszaka beálltával, otthagya a játékot, megkezdődik számára a „régikor embereivel” való társalgás, úgy az erdővel kapcsolatos dolgoktól, amelyek mind mélyen benne ülnek a gyakorlati lét „komikumában”, átlép a költőkkel való találkozások és társalgás szférájába, abban az érzelmi tartományban, amelyet a szerelmi meditáció szintjén a fennkölt fokozathoz tartozónak ismernek el.

Nyilvánvaló a párhuzamosság: és Machiavelli leveleinek vizsgálata során jelentőségteljes összevetésekre adhat alkalmat. Mindenekelőtt vessük össze az idézett résszel Machiavelli két biztató felszólítását Vettorihoz, hogy hagyja magát Amor által kormányozni, amelyeket az 1514. február 4-i és az 1514. június 10-i levelekben találunk. Az első egy olyan levélnek a záró része, amelyet teljes egészében a komikus hangvétel jellemez, a szónak életteljes színpadi játékot jelölő értelmében.¹⁵ S igen, vannak enyhén paradox kitételei, hajlik az erőltetettségre, ám nem a „komikum” alantas foka felé, hanem a lényegét tekintve „komoly” nyelvezet regiszterében, amely a petrarcai és a klasszikus hagyomány szerelmi szó- és kép-repertoárját vonultatja fel pontosan azzal a céllal, hogy jelezze a beszéd alapvetően fennkölt voltát, ahol az enyhe ironia meghitt érzelmi viszony jele, és a beszédpartnernek szól, és nem demisztifikáló művelet a nyelvezettel, vagy a szerelmi szituációval szemben: „Végül látom Jupitert a kocsi elé láncoltan, egyszóval látom kegyelmedet, mint szerelmem: és mint ahogy az a tűz, amely zöld fába kap, hatalmasabb, úgy kell, hogy nagyobb legyen a kegyelmed lángja is, mert nagyobb ellenállást kellett legyőznie. Joggal kiálthatnék fel ama terentiusi serral:” O coelum, o terram, o

¹⁴ I. m. 303. o.

¹⁵ De nem épül a „komikus” alantas fokára történő leszállításra: inkább a cselekmény „látásán” való gyönyörködésről van szó, amely Machiavellinél néha a cselekmény valóságos bemutatását helyettesíti — elég a Hadművészetből Fabrizio Colonnára gondolnunk, aki beszédpartnereinek szeme láttára talál ki egy csatát —, amely szuggesztív hatást kíván elérni: „szinte látom” . . . „látom . . .” „látlak benneteket” „látom Filippót hozzátok csatlakozni” „de mindenekelőtt mintha látnám Filippót” „látlak benneteket az asztalnál ülni, a kenyeret osztani, a poharakat, az asztalt és a zsámolyokat, mindenkit fecsegni, vagy vidámságot sugározni, és végül mindenkit elönt a vidámság áradata. Végül látom Jupitert egy kocsi elé láncolva, látom kegyelmedet, mint szerelmem. . .”: a végső crescendo hatásosan adja vissza a cselekmény egyre intenzívebbé válásának látható képét, amelyen Machiavelli teljesen kívül marad, mint néző és varázsló, aki az egészet megteremti az álom fikatív és semleges háttéré előtt: és, mint mindig, olyan cselekvés ez, amely nem hat, nem sért, nem működik valóságosan, nem más, mint verbális invenció.

maria Neptuni”. Látom, miképpen küszködik önmagával, et quia non bene conveniunt, nec una in sede morantur maestas et amor, hol hattyú szeretne lenni, hogy tojást növeljen méhében, hol arannyá válni, hogy a hölgy zsebében hordhassa, hol valamely állat, hol egyéb, csakhogy el ne kelljen szakadnia tőle. És mivel kegyelmed megriad az én példámon, mert jól emlékezik arra, hogy mit tettek velem Ámor nyilai, így kénytelen vagyok elmondani, milyen elhatározásra jutottam vele. Igazában szabadjára engedtem, és vitettem magam vele hegyen, völgyön, erdőn, mezőn, és azt láttam, hogy kezesebb volt így, mintha gyötörtem volna. Vegye hát le róla a nyeret, vegye ki szájából a zablát, hunyja be a szemét, s szóljon így: „Tégy, ahogy akarsz, Ámor, irányíts te engem, vezess te engem; ha jó végre jutok, legyen az a te dicsőséged; ha rossz végre jutok, legyen a te gyalázatod; én szolgád vagyok: semmi hasznodra nincs, ha kínoz engem, sőt károdra teszel, mert a magadét rongárod.”¹⁶ A szerelmi metaforákat (láng, nyilak, gyötrelem, kezeség stb.) Machiavelli természetesen a fennköltség szintjén tartja meg: nincs alacsonyrendűségi ítélet, a gyakorlat tagadása, a konkrét és köznapi valóságnak a „komikum” fokára való leszállítása. Sőt, a szerelmi történet jelző fenomenológia tökéletesen illik a privilegizált találkozásos azon területéhez, amelyet Machiavelli előzetesen olyanak jelölt meg, mint amelyet hőse saját szerelmének, valamint az antik és az újabb kori nagy költők szerelmi költeményeinek köntösébe illőképpen átöltöztvén, kereshet fel. Az egyetlen kapcsolat, amelyet a fennkölt szférában tartózkodó Machiavelli-hős a valósággal fenntart, úgy látszik, hogy a szerelmi kapcsolat: azaz, egy többszörösen igazolt valóság, felkereshető terület, mivel annak nyilvánította a leggazdagabb irodalmi hagyomány, s bejárása nem jelent a világ negatív jelenségeivel, a dolgok ellenségességével és rendetlenségével való összeütközést, mert ami a szerelemben törést, tagadást, ellentmondásosságot jelentene, azt is bőségesen megszentelte már az évszázados latin és újlatin lírai hagyomány.

Olvassuk az 1514. június 10-i levelet: „De amore vestro, emlékezetébe idézem, hogy azokat gyötri meg Ámor, akik, midőn karjaikba röpül, szárnyát megnyirbálni vagy megkötözni akarják. Azoknak, mivel gyermek és nyughatatlan, kivájja szemét, széttépi máját és szívét. Ám azokat, akik midőn érkezik, gyönyörködnek benne és becézgetik, midőn elszáll, elengedik, s mikor visszatér, szívesen fogadják, fölöttébb nagy becsben és szeretetben tartja, s azok győzedelmeskednek az ő vezérsége alatt.”¹⁷ Itt is igen választékos struktúrájú nyelvezetet találunk, amely telve van általános kijelentésekkel, ítéletekkel, vezérelveket ad, magatartásbeli modelleket: felragyognak benne a fennkölt szféra tipikus tulajdonságai, amelyet még jobban kiemel a mitologikus kompozíció. Egyszóval, a szerelmi élmény Machiavelli szemében hőse által felkereshető területet jelent, anélkül, hogy szükséges lenne előzetesen bejelenteni a tőle való elszakadást a „komikus” védőfalának emelésével: ez annyiban lehetséges, amennyiben a szerelmet konstans módon lelki tevékenységnek, intellektuális szemlélődésnek, a cselekvéstől elválasztottnak fogja fel, olyan dolognak, amely megoldást nyert az irodalomban és arra a fennköltiségre való feljogosításban, amelyet az irodalom jelent.

Hasonlítsuk össze az idézett példákat az 1515. január 31-én szintén Vettorinak írott levéllel, amely éppenséggel egy tiszta petrarcai mintára készült

¹⁶ I. m. 323–332. o.

¹⁷ I. m. 343. o.

szonettel kezdődik, és Amor természetéről szóló, ragyogó általánosságokban mozgó, szokványos megállapításokkal folytatódik: „A láncok, amelyekkel megkötözött, oly erősek, hogy egészen kétségbeestem szabadságom felől, és nem is tudom elgondolni, mely úton szabadulhatnék tőlük; ha pedig a sors vagy egyéb emberi körülmény valamilyen ösvényt nyitna, amelyen elmenekülhetnék, véletlenül sem lépnek rá, oly édeseknek, könnyűeknek, mégis súlyosaknak érzem e láncokat, és mindez úgy összevegyül, hogy azt hiszem, nem tudnék boldogan élni, ha nem élném ezt az életet.”¹⁸ Figyeljük meg a hagyományos jelzéseket, amelyekkel érzékelteti a szerelmi rábság állapotának pszichológiai ellentmondásosságát, amelyhez csatlakozik az a megállapítás, hogy semmiképpen sem óhajt szabadulni belőle, még azután sem, hogy tapasztalhatta a szerelem börtön-jellegét: ezek a szerelmi témakör klasszikus reneszánsz elemei, amelyeket Machiavelli nem annyira megújít a maga személyes élményével kapcsolatban, mint inkább újra meghirdeti őket a saját jelenlétével együtt, hogy megszentelje saját állapotát, magasztalja, megnemesítse, azzal, hogy mintegy tükörképévé teszi az irodalom, a dantei, petrarcai, tibullusi, ovidiusi szöveg által megjelölt állapotnak. Ennek ellenpróbáját adja egy másik híres Machiavelli-levél stílusbeli magatartása. A Guicciardinihoz írott, 1509. december 8-i levélről van szó, amelyben egy veronai prostituálttal való kalandját mondja el. Itt az akció lezajlik („egyedül maradvam vele és sötétben... nyomban meg...tam”),¹⁹ és íme, az elbeszélés színvonala rögtön a „komikumba” zuhan le, egészen a végső burleszk jellegű eltorzulásig, a női rútságnak az Amor birodalmában föllelhető abszolút szépségideállal való szembeállításának jegyében, amelyet az úgynevezett komikus-realisztikus irodalom XIII. századi kezdetétől fogva jól ismer. A gyakorlati élet normális szintjének megközelítése nem lehetséges más stílusban, mint a végsőkig hajtott torzításban, a negatív elemek halmozásában, az iszony túlzó fokán, a kétségbeesett undorban, az egyáltalán még kimondható rút megsokszorozásának mellbevágó erejében. Nem lehetséges a dolgokkal való kapcsolatnak más mértéke, a reális és konkrét cselekvésnek semmilyen más megnyilvánulása nem mondható ki: a hős és a gyakorlat közé szükségszerűen ékelődik az alacsonyabbrendűség, az alantasság, a torzság, a megközelíthetetlenség ítéletének védőpajzsa: „Egyedül maradvam vele és sötétben. . . nyomban meg...tam; és bár a combja fonnyadt volt, a . . .ja nyirkos, a lehellete meg egy kissé bűdös, akkora volt bennem a dühös kéjvágy, hogy ment a dolog.”²⁰ A gyakorlat és a szemlélődés, a szerelmi téma intellektuális-irodalmi vetülete és a szexuális aktus közötti különbségtétel arra az ellentétre épül, amely a cselekvésnek az alsóbbrendű valósághoz tartozó része és az értelem elméleti tevékenysége által szublimálható része között fennáll: a szerelem, mint téma és a szerelem, mint nemiség között: itt is határozottan tükröződik tehát Machiavelli életművének létezési módja, amely a tárgynak az intellektuális szemlélődésben való megoldását jelenti.

A női ocsmányságnak ez az egész leírása megfelel annak a szükségszerűségnek, hogy *in re* kifejezze az akció alacsonyrendű és „alantas” jellegét, elkerülhetetlen „komikusságát”, amely a tárgy eltorzításában nyilvánul meg, hogy világosabbá tegye az önmagában meglévő disztinkciót az intellektuális tevékenység fennköltségével szemben: „Először is látni lehetett a fekete-fehér,

¹⁸ I. m. 373. o.

¹⁹ I. m. 205. o.

²⁰ I. m. 205. o.

azaz őszecske haját, és bár a feje búbja kopasz volt, ahol a kopaszságon egy pár tetű sétálgatott, hajának kevés és ritka szálai szakállban folytatódtak, egész a szeméig; és kicsi, ráncos fején egy tűzpiros csík volt, mintha a piactér oszlopánál billogozták volna meg. . .”²¹ A leírás analitikusan aprólékos és hosszadalmas, és minden bizonnyal nem annak a szándéknak felel meg, hogy a tárgyat pontosan meghatározza, hanem hogy véglegesen ellássa a komikum szintjének ismertető jegyeivel, amelyhez Machiavellinél a szexualitás teljes egészében tartozik; a gyökeresen eltérő stílus abszolút módon elválasztja a kapcsolat minden lehetőségétől a Szerellemmel, amelyet, vele ellentétben, olyan stílusesszűkökkel lehet megközelíteni, amelyek a fennkölt sajátjai. Egyszóval, a borzadályt keltő és undorító részletek halmozása elsősorban ideologikus, és csak másodsorban ténylegesen realiztikus vagy elbeszélő, vagy akár csupán a burleszk hagyomány kánonjainak megfelelő: a gyakorlat egy másik aspektusának, a szexualitásnak a komikumban történő megoldását jelenti, és ezzel egyidejűleg jelzi, hogy Machiavelli érvényesnek fogadta el a Szerelem és szexualitás közötti, már irodalmunk kezdeteitől fogva meggyökeresedett különbségtételt, amely egyenes származéka a fennkölt és a komikus közötti különbségtételnek (egyik oldalon az édes új stílus, a másik oldalon komikus-realista írók a *Fürtök finom ezüsből, tüskésen figyelnek Bernijéig*). A Szerelem azonnal felhasználhatja a fennköltre jellemző kifejezésmódot, mert erre az irodalmi példák feljogosítják, míg a szexualitás, és általában mindaz, ami hozzá kapcsolódik, maga a szexuális kapcsolat tárgya, a körülmények, a jelenségek egész sora, magukon viselik a „komikus” fokozat, a negatív túlzás jelzését, és az alacsonyrendűség bélyegét kívánják meg, ahol nem használhatók az emelkedett társalgás szavai.

Mint további bizonyíték, álljon előttünk Giuliano Brancacci homoszexuális kalandjának elbeszélése, amely a Vettorinak 1514. február 25-én írott levélben található: az elbeszélés „rejtett parabolák”²² felhasználásával történik, nem csupán azért, mert Machiavelli tényleg nem akarná, hogy „bárki is bánkódjék” miatta (ugyanis rögtön megmondja a főszereplő nevét, és az erotikus kaland tartalmát is nyilvánvalóan kimondja), mint inkább azért, mert a vadászat nyelve, a benne foglalt kétértelmű jelentéssel együtt, tökéletesen alkalmas arra, hogy az elbeszélést arra az alantasabb stíluszintre helyezze, ahol az erotikus történésnek, mint a gyakorlat részének, megvan a maga definíciója: „Giuliano Brancacci, . . . az erdőbe menni áhítozván, valamelyik este, mikor már az esti Ave Mariát elharangozták, látván, hogy beborult, fúj a szél és szitál az eső (mind olyan jel, amelyet hihetőleg minden madár vár), hazatérvén, erős lábbelít húzott, övére akasztott egy madáretetőt, magához vett egy lámpást, karjára csengettyűt kötött és vitt egy gyékényből font lapátot. . . Bement a Tetto de’Pisani alá, ahol is tüzetesen körülnézvé mindama rejtekhelyeket, talált egy rigócskát, akit a lapáttal, a lámpással és a csengettyűvel magához csalogatott, és elvitt a szakadékba a barlang alatt, ahol a Panzano lakozik, és ott magánál fogván, és látván, hogy nyílása széles és már többszörösen csókkal illetett, kihúzott két tollat a farkából, és ahogy többen mondták, berakta hátul a madáretetőbe.”²³ Itt az erotikus tevékenység metaforikus nyelvezete adja meg a stílus-szint leszállításának kulcsát, amikor is a kódolt beszéd kacintását a közismert firenzei helyekre és baráti személyekre tett

²¹ I. m. 205. o.

²² I. m. 327. o.

²³ I. m. 327–328. o.

utalás hűnrészessége kíséri. Ily módon az elbeszélés a „komikus” szintjén oldódik meg, és ezt nem is annyira a novella tárgya igényli, mint inkább az a tény, hogy a gyakorlati élethez tartozó eseményről van szó, a hétköznapi létről, a valóság egy mozzanatáról, a közös tapasztalatról, arról, aminek állandóan alacsonyabb rendű és elev esilány, hitvány színezete van, s ami csak nevetésre vagy megvetésre méltó.

Figyeljük meg az elbeszélésnek azt a részét, ahol Machiavelli kijelenti, hogy „a vihar kikerget a takaró alól és a hasonlatok már nem elegendők s ez a metafora sem megfelelő már”,²⁴ valójában csak a történebben szereplők nevét tudjuk meg, az erotikus terminológia pedig továbbra is pontosan a „komikus” hangvételű felépítést követi, mint az előbbieken. Ha változás tapasztalható a stílusjegyekben, ez természetesen abban a pillanatban jelentkezik, amikor a cselekmény az elméleti lehetőség felé tolódik el, s a gyakorlat meg a valóság helyett az okok és következmények, az intellektus ítélete, az ész számító és szervező tevékenysége kerül az előtérbe. „Amikor Filippo egyedül maradt, a dolog újdonsága miatt gyötrődött, és sehogy sem találván megoldást, úgy háborgott, mint Pisánál a tenger, amikor a meleg szél besüvölt a hasadékokon. Ezért így okoskodott: Ha belenyugszom és kielégítem Michelét egy forinttal, megalázkodom előtte, és adósa maradok, hűnösnek vallom magamat, és ártatlanságomtól gonosz leszek; ha tagadok és nem az igazat keresem a dologban, gyermekként viselkedem, lelkiismeretemet pedig magammal és másokkal szemben tisztáznom kell, és mindenért én leszek a hibás. Ha megpróbálok az igazság után járni, valakinek elkerülhetetlenül igazat kell adnom, másokat ellenségemmé teszek, s mindezek után senki sem fog igazolni.”²⁵ Ez a részlet a mondatszerkezet tekintetében is *A fejedelem* és a *Mandragóra* módszereit követi, amikor is a cselekvés elméleti lehetőségeit fontolgató tervezés és intellektuális erőpróba alkotja a mondanivaló vezérfonalát: a mondatkezdő „ezért” tehát nem okhatározói, hanem kényszerítő értelmű az agyműveletek körköröségében megvalósuló gondolatmenetből eredően; kitűnő példája annak, hogyan emelkedik a szó a tiszta intellektuális megfontolás magaslatára; különböző vélemények, elméleti lehetőségek és feltevések szembeállítása, és mindez a megvalósítás lehetőségében rejlő elvont jelentőség mércéjéhez igazítva, függetlenül attól a tényleges szándéktól, hogy az érvek fontolgatását konkrét cselekvésre viszi majd át. Ebben a ragyogó feltételes szerkezetben és jellegzetes megoldásában Machiavelli már annak a politikának teoretikusa, mely élesen különvált a gyakorlattól, és amely a cselekvés abszolút érveinek és lehetőségeinek kategóriáit vizsgálja az intellektuális szemlélődés fennkölt szintjén, amikor is a cselekvés vizsgálata nem a kész tett megfigyelését, a cselekedet fenomenológiáját jelenti.

A továbbiakban Machiavellinek ezt a hajlandóságát a levelek területén is igazolhatjuk, mint olyan területen, ahol a stílusjegyek megválasztása sokkal oldottabb és közvetlenebb; Machiavellinek abból a — már említett — kijelentéséből kiindulva, mely szerint képtelen nem elmélkedni vagy társalogni a politikáról. (Vettorihoz írott levele 1513. április 9-ről.) Olvassuk el a Vettorihoz címzett, a francia—spanyol fegyvernyugvásról és az általános politikai helyzetről szóló leveleket, melyek 1513. április 29-e és ugyanazon év augusztus 26-a között születtek, majd pedig az 1514. április 16-i levelet, mely a spanyol politikáról szól, végül az 1514. december 10-i és 20-i, a pápai politikát tárgyaló

²⁴ I. m. 328. o.

²⁵ I. m. 329. o.

leveleket. Nos, a politika mint a lehetőségek a priori tekintetbevétele, mint teorézis, intellektuális szemlélődés teszi lehetővé Machiavelli számára, hogy szerencsétlenségében és boldogtalanságában is vigaszt találjon, s ennek a vigasznak a megjelenítése mindig az — elsősorban irodalmi és filozofikus — fennköltségre van bízva: „Legnagyobb boldogságom idején is a Kegyelmed írásai szerezték számomra a legnagyobb gyönyörűséget, mert azokból mindig tanultam valamit, s gondolja csak meg, most, hogy minden jótól távol estem, mekkora örömet jelenthetett számomra a Kegyelmed levele, amelyhez nem hiányzik más, csak Kegyelmed személyes jelenléte és élő hangja. Miközben levelét olvastam — többször is elolvastam — mindig elfelejtkeztem szerencsétlen helyzetemről, mintha visszatértem volna azokhoz az ábrándokhoz, melyek miatt annyi erőmet és időmet fecsérletem el hasztalan. S bár megfogadtam, hogy nem gondolok többé államügyekre és nem is elmélkedem róluk — mint ahogyan ezt az is tanúsítja, hogy vidékre vonultam, és eddig elkerültem az erről való beszédet — most mégis kész vagyok megszegni minden fogadalmat, csakhogy a Kegyelmed kérdéseire válaszolhassak. . .”²⁶

Figyeljük meg, hogy míg Machiavelli a legmagasztosabb szintekre emelkedik a *consolatio*-ban és később is, a különböző európai hatalmak politikai magatartásáról szóló hipotézisek felállításakor, mely utóbbi teljes egészében a tervezés lexikájára alapul („... És ha Spanyolország azt mondaná. . .”; „És ha valaki azt mondaná. . .”; stb.) vagy a helyzetek elméleti lehetőségeinek a priori feltételezéséről, a feltételes problémafelvetésről való eszmefuttatásban („... Ezért tehát arra szeretnék következtetni. . .” „Tehát ezt mondom, a következő feltételezés alapján. . .”; „Mire én így válaszolok. . .”; stb.), addig Vettori előadásmódja (1513. április 21-i levelében, mely előzménye, illetve közvetlen kiváltó oka a tőlünk idézett április 29-i Machiavelli-levelnek) változatlanul egysíkú, híján van minden stílusbeli szintváltásnak: „Ma reggel jókor felkeltem, és rögtön arra gondoltam, hogy az a négy forint, amelyet ránk, testvérekre és az a másik négy forint, melyet a mi Bernardónkra kiróttak, túlságosan nagy összeg; főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy a vagyonosabbak adói mennyivel alacsonyabbak, és ha a mi helyzetünket tekintem, egyre értetlenebbül állok a dolog előtt. Semmivel sem üzletelek, annyi jövedelmem sincs, hogy tisztességesen megélhessek, felnőtt leányainnak hozományra van szükségük, az államban sem forgolódtam úgy, hogy hasznom lett volna belőle. . . És arra a következtetésre jutok, hogy amikor Pagolo helyesen azon mesterkedik, hogy eltávolítsa a gonfalonierét a palotából, én pedig minden eszközzel menteni igyekszem, ártottam magunknak. . . Ezeket meggondolva arra az eredményre jutottam hogy a terheket és minden egyebet tekintve, én húzom a rövidebbet, ezért hát elálltam ettől a gondolattól; így kerültem bele azokba a nagy cselszövésekbe, egyezménykötésekbe és fegyverszünetekbe, melyek ezután következtek. . .”²⁷ Vettori úgy tér át adósérelmeiről a politikai helyzet elemzésére, mint egyik gondolatról a másikra, stílusa nem változik sem komolyság, sem intenzitás tekintetében, nem törődik azzal, hogy különböző szintekre helyezze a magán-, illetve közügyeket, a gyakorlati életet, illetve az intellektuális szemlélődést; egységes, középnyelvezetben tárgyalja mindkettőt. Ez a szigorúan tényfeltáró, tényközlő stílus azonos szintre helyezi a személyes adósérelmek és az európai hatalmak közti béketárgyalások ügyét, mindkét mo-

²⁶ I. m. 250. o.

²⁷ I. m. 245 - 246. o.

mentumot egymást követő gondolat gyanánt kezeli, mint a társalgás folyamán egymásra következő beszélgetési témákat, melyek kifejezési eszközei tökéletesen összeolvadtak. Vettori nem a legalacsonyabb stilisztikai szintre utasítja a mindennapos valóság és gyakorlat megnyilvánulásait, mint ahogyan nem szublimálja a politikáról való elmélkedést sem, sőt, a politikai téma előadását a társalgási nyelv fordulataival fűszerezi, melyek használatától Machiavelli ilyen esetben tartózkodik. „Ézert, barátom, kell valami rejtélyesnek lennie a dologban, mert én a szokásosnál két órával tovább töprengtem az ágyban, hogy mi is lehet az, mégsem jutottam semmire.”²⁸

Machiavelli fennköltége viszont a feltételezések abszolút invenciójának tökéletesen autonóm körkörösségében valósul meg, egészen addig, amíg világosan érezhetővé válik az események tényleges valóságától való elszakadás: „Ha én lennék a pápa, úgy gondolkoznék, hogy mindenben a szerencsére kell támaszkodnom. . .”; „Ézert hát, ha én lennék a pápa. . .”,²⁹ majd pedig, mint az elvontan megjelenő mozzanatok jelzik, irodalmi gyakorlatban folytatódik, mert Machiavelli műve ezen a ponton ténylegesen irodalmi gyakorlat (ezért is hivatkoznak ezekre a szövegekre, mert így a műfaj születésének legközvetlenebb formáját látjuk; az egyszerre retorikus és társalgási stílushoz az alkalmat Vettori kérdései teremtik meg, nem pedig az események tényszerű magyarázatára, a történeti cselekvésre, politikai meghatározásra vagy tettere irányuló valóságos szándék). Az antik, klasszikus hagyomány politikai szónoklatával, illetőleg beszédstílusával találkozunk: a téma adott, az a priori meghatározott gondolatmeneten belül a szereplők lehetőségei is meg vannak jelölve. Vettori szembeállítja a nemtudást és a gyakorlat bevérszínének kételyét, őt az információ izgatja („. . . A ritkán érkező levelek és bizonytalan tudósítások miatt nem tudjuk, erős-e vagy gyenge a jelen pillanatban. . .”:³⁰ ezt a megállapítást, melyet Vettori április 21-i leveléből idéztünk, Machiavelli sohasem írta volna le). Machiavelli a magasztos és fennkölt retorikus gyakorlat, a szónoklat és a stílus szempontjából rendszerezi a különböző akaratokat, köti meg a szerződések és határozza meg az álláspontokat; ő szabja meg az adott politikai helyzet általános képét, ő diktálja a szerződések cikkelyeit, ő határozza meg a különböző hatalmak magatartását, melyet e szerződéssel szemben kell tanúsítaniok: a demiurgon szerepét ölti magára, és elméleti feltételezésekkel, elvont rendelkezésekkel helyettesíti sorozatosan a valóságot, és mindezt irodalmi indításokra teszi. Neveket és címeket osztogat, a történeti személyeket sakkbábuként tologatja, immár teljesen elszakadva a gyakorlati élettől: „Követ Úr, Kegyelmed nem óhajtja, hogy ez a szegény francia király visszakapja Lombardiát, én pedig nagyon szeretném. Meggyőződésem, hogy a Kegyelmed ellenzése és az én pártolásom ugyanabból a forrásból, ugyanabból a természetes érzésből és szeretetből táplálkozik, mely velem igent mondat, Kegyelmeddel pedig nemet. Kegyelmed azzal magyarázza ellenvetését, hogy sokkal nehezebbnek látszik a békekötés, ha a király visszatér Lombardiába; én viszont azzal támasztom alá igenlésemet, hogy más az igazság, és ha úgy kötünk békét, ahogy én mondom, a béke biztosabb és tartósabb lesz. . .”³¹ Majd Machiavelli a továbbiakban is szembeállítja az „ő” békéjét Vettori békéjével (Vettori csupán néhány tényt és előrelátható eseményt sorakoztatott

²⁸ I. m. 249. o.

²⁹ I. m. 259. és 261. o.

³⁰ I. m. 247. o.

³¹ I. m. 275. o.

fel, a tőle megszokott középsszerrel), mintha valami képzeletbeli saktáblán játszógnak; s ahol Vettori az események, a hírek után igazodik, ott Machiavelli kételkedését szegi a tényekkel szemben, mert a gyakorlati ételle szemben álló egyetlen lehetséges magatartás a tagadás, az elszakadás, a különválás, a kapcsolatok megszakítása: „Az még elhiszem, hogy Anglia pénzt küldött Svájcnak, de azon nagyon csodálkoznék, ha a császár keze is benne lenne a dologban, mert úgy hiszem, inkább a maga javára fordítaná, mintsem a svájciakéra.”³²

Aminek uralkodó szerep jut, az az a priori szerkezetek iránti kivételes érzékenység, az észtól — a szó eszközével — a dolgokra, a történelemre kényszerített rendszer: a jellemek meghatározása, a szerepek kiosztása, az álláspontok villámgyors összegezése alkotják azokat az *a priori*-kat, melyeket Machiavelli intellektusának színházában eljátszat, s amelyekből azok az absztrakt és a gyakorlattól teljesen különvált elméletek kialakulnak, melyek az intellektuális szemlélődés felmagasztosító tevékenységéből fakadó választás eredményei. Ez az intellektuális szemlélődés pedig magasztos, hősi és tragikus stílusban jelenik meg, amely mindenestre elüt az esemény, a tárgyi valóság, a cselekvés konkrétságától és brutalitásától: „Ami pedig a világ és a dolgok állapotát illeti, arra a következtetésre jutok, hogy bennünket olyan fejedelmek kormányoznak, akik természetüknél vagy a véletlennél fogva, az alábbi tulajdonságokkal vannak megáldva: van egy bölcs és ezért tiszteletreméltó és komoly pápánk, egy ingatag és változó kedélyű császárunk, egy ingerlékeny és ijedős francia királyunk, egy kapzsi és fősvény spanyol királyunk, egy gazdag, vérmes és dicsőségsovár angol királyunk, vannak bestialis, győzedelmes és arcátlan svájciaink, mi olaszok pedig szegények, becsvágyók és hitványak vagyunk; a többi királyokat én nem ismerem. . .”³³

Végezzünk el még néhány tanulságos egybevetést: olvassuk el az 1513-ból való, Pietro Soderininek írt leveleket, aki kevéssel azelőtt menekült el Ragusába a firenzei államrendben bekövetkezett változások után. Ezekben a levelekben dióhéjban fellelhetjük a *Fejedelem XXV.*³⁴ fejezetét, mert már ezek az írások is kitűnően példázják a legfőbb érvek extrém meghatározását, az általános elvek, a problémákat megfogalmazó terminusok keresését. Mindez pedig szentenciák, intések, tanácsok és szillogizmusok formájában valósul meg, vagyis olyan fennkölt stílusjegyek segítségével, melyek az intellektuális szemlélődés képleteiben gyökereznek, és rögtön a gyakorlati ételtől való elszakadástól tanúskodnak. Vagy olvassuk el a Guicciardinihoz írott, 1526. május 12-ről való levelet, melyben Machiavelli Itáliának a barbárok alól való felszabadítására buzdít. Ez a levél szintén megállja a *Fejedelem* utolsó fejezetével való összehasonlítást, itt ugyanis az események elbeszélésének objektív menetét

³² I. m. 295. o (1513. augusztus 26-i levél).

³³ I. m. 292. o.

³⁴ „Előfordul, hogy különböző kormányzási módok ugyanazt a dolgot érik el, mint ahogyan sokféle úton is el lehet jutni ugyanazon helyre és sokan, ha különbözőképpen cselekszenek is, ugyanazt a célt érik el. . .”; „Meg kell kísérteni a szerencsét, mert kedveli a fiatalokat és kénye-kedve szerint változik. . .”; „Úgy gondolom, hogy mint ahogyan a természet különböző arculat embereket teremtett, ugyanúgy más és más tehetséggel és fantáziával áldotta meg őket. Ebből az következik, hogy mindenki tehetsége és fantáziája szerint boldogul. És mivel másrészt az idők egyre változnak, és a dolgok rendjei is mindig különbözőek, annak teljesülnie be a vágyai és az boldog, aki magatartását össze tudja egyeztetni az idővel, és fordítva, holdogtalan az, aki elválasztja cselekedeteit az időtől és a dolgok rendjétől” (I. m. 229—231. o).

a szónokilag tökéletesen megoldott lelkesítés fennköltisége váltja fel hirtelen, amikor a „városfal prokurátorainak” kinevezéséről szóló információt a látomás követi („... szinte látom a császárt, amint nem találván maga alatt a királyt, nagy ajánlatokat tesz a pápának. . .”³⁵) és az a Guicciardinek küldött buzdítás, hogy ragadja meg a kedvező alkalmat. Ez a buzdítás a klasszikus felépítésű szónoklat ünnepélyes menetébe foglalja a történeti alkalmat (*opus maxime oratorium*): „Most Isten úgy rendezte a dolgokat, hogy a pápa még időben cselekedhet, ha nem hagyja elfutni a pillanatot. Kegyelmed tudja, hány alkalom szalasztódott el, ne hagyja elveszni ezt is, és abban se bízzék többé, hogy a szerencse és az idő meghozza a megoldást, mert más idők jöttével a dolgok sem maradnak ugyanazok, és a szerencse is forgandó. Még tovább is mondanám, ha nem olyan emberrel beszélnék, aki jól ismeri a dolgok lényegét és a világ folyását. Liberata diuturna cura Italiam, extirpate has immanes belluas, quae hominis, praeter faciem et vocem, nihil habent.”³⁶ Ez a latin nyelvű végkövetkeztetés fémjelzi a szónoklat emelkedett stílusának tetőpontját, másrészt pedig arról árulkodik, hogy Machiavelli előadásmódja a hagyományos szónoki mintát követi: az intés nagyszerű víziójával, az utókor és az égiek előtti ünnepélyes kinyilatkoztatással, vagyis mindazzal, ami teljesen zárja a gyakorlattal való tényleges és lehetséges kapcsolatot. Ne felejtjük el, hogy — Machiavelli számára — a cselekvés újra megtalált útjának kellős közepén vagyunk, az 1526—27-es évek eseményeinek sodrában, melyek döntő fontosságúak Itália, a pápa és Firenze helyzetére nézve. De Machiavelli szózata azonnal kisiklik a tények büvköréből, és a tisztán felmagasztosító funkció irányába halad.

Vizsgáljuk meg ezzel szemben a Carpi-i küldetésre vonatkozó leveleket. És gondoljuk csak meg, hogy Guicciardini 1521. május 8-i, Machiavellihez intézett levelében a címzett vallástalanságára utaló irónikus mozzanatot alapvető érvként használja fel annak bizonyítására, hogy barátja nem felel meg a rábízott feladatnak: az irónia a Machiavelli egyénisége és a küldetés tárgya közti egyenlőtlenséget élezi ki, a politikus és a barátkolostor, a vidéki város szemforgató, pletykás lakosai közti szakadékot: „Kétségtelenül okosan ítélték a gyapjús céh tiszteletre méltó konzulai, amikor Kegyelmedre bízták a prédikátorválasztás gondját, legalább olyan okosan, mintha Pacchierottót még életében vagy ser Sabót azzal bízták volna meg, hogy valamelyik barátjuknak szép és kellemetes feleséget keressenek.”³⁷ De Machiavelli válasza rögtön kiszélesíti a kérdést: egyrészt a politikai küldetés elméleti problémáját, azaz a prédikátor kérdését az erkölcsi általánosságok fennkölt mércéi szerint vizsgálja, amivel a *Fejedelemben* kifejttet etikai rendszer alapjául szolgáló, gyökeresen forradalmasított hierarchiára emlékeztet; másrészt a gyakorlat eltorzulását, a valóság „komikus” megjelenítését Machiavelli számára nem az határozza meg, hogy érdekeitől ennyire idegen küldetésről van szó és hogy ez mennyire méltatlan egy nagy politikai gondolkozó komolyságához: előadásmódjának stílusát csupán az a tény határozza meg, hogy a valós, gyakorlati életről van szó, valamely jelenség megfigyeléséről, ez pedig Machiavelli szemében kötelezően az alantas stílus és a „komikusság” („a komédia”) keretei közé tartozik.

³⁵ I. m. 465. o.

³⁶ I. m. uo.

³⁷ I. m. 401. o.

Itt vannak tehát a példás, abszolút etikai felépítés extrém pontjai, melyek úgy nyugszanak a történeti példázatokon, mint az ideális tragédia kiváló neveinek ragyogó bizonyítékain. Ez az ideális tragédia *öröktől fogva* meghatározott szerepek, helyzetek, végzetes tettek, érzések, bűnök és erények közt játszódik le, nem valóságosan létező személyek és megtörtént események, hanem fogalomformák igazi ellentétéként: „Igaz, hogy az én véleményem, mint oly sok más dologban, ebben sem egyezik eme polgárok véleményével, mert ők olyan prédikátort óhajtanának, aki megmutatná nekik a Paradicsomba vezető utat, én pedig olyasvalakit szeretnék találni, aki az ördög lakához vezető utat mutatná meg nekik; ők ezenfelül azt szeretnék, hogy bölcs, tökéletes és igaz ember legyen, én pedig olyasvalakit szeretnék, aki bolondabb, mint Ponzo, ördögibb, mint Girolamo testvér és szemfogatóbb, mint Alberto barát, mert okos dolognak és a mai idők állapotához illőnek találnám, ha mindazt, amit már több barátal megpróbáltunk, egyetlenegyben összesítenénk; mert úgy hiszem, hogy a Paradicsomba való jutás egyetlen igaz módja az, hogy a Pokol útját járjuk s így megtanuljuk elkerülni.”³⁸ Nos, az ellentét „a tökéletes . . . igazi ember” és az ész egyéni alkotása, a képzeletbeli alak közt van, mely utóbbi példásan összesít minden rossz tulajdonságot, hogy megjeleníthesse azt az abszolút modellt, melynek ragyogóan egybeszerkesztett alkotó elemei kiigazítják és helyettesítik (tagadják) a történetileg igazolt valóságot. („. . . bolondabb, mint Ponzo, ördögibb, mint Girolamo testvér és szemfogatóbb, mint Alberto barát. . .”). A tökéletes invenció következetesen helyettesíti a gyakorlati élet ábrázolását és pontosan azért, mert az utóbbit Machiavelli úgy tekinti, mint túlhaladott, használhatatlan valamit, mely éppen csak említésre méltó, és csupán támpontként szolgál a tisztán hipotétikus szerkezet továbbépítéséhez. A fogalmi általánosság, a nagy etikai kategóriák meghatározásának fennköltége így tökéletesen megvalósul. Olvassuk el ezzel szemben a küldetés gyakorlati mozzanatának „komikus” megjelenítését, vagyis a Carpi-i barátok ábrázolását: „Elég, ha annyit mondok Kegyelmednek, hogy amikor ez a lövés megérkezett a levéllel és földig hajolt előttem, valamint elmondta, hogy csupán ezért jött oly nagy sietséggel, mindenki nagy tisztelettel felpattant és a dolognak akkora visszhangja támadt, hogy minden más háttérbe szorult mellette. Majd pedig számosan érdeklődtek nálam a hírek felől, én pedig, hogy még nagyobb becsben tartsanak, azt mondtam, hogy Trentóba várjuk a császárt és hogy a svájciak új országgyűlést tartanak, meg hogy a francia király tanácskozni akar ezzel meg azzal a királlyal, de tanácsosai lebeszéli róla; úgyhogy mindenki szájtátva és kalaplevéve hallgatott. Most is, hogy írok, nagy tömeg áll körülöttem és mély csodálattal adóznak írástudásomnak, úgy néznek rám, mint egy szent csodalényre. Én pedig, hogy még jobban bámulatba ejtsem őket, időnként megállok az írásban és látványos gondolkodást mímek, mire ők azt sem tudják, hova legyenek. . . .”³⁹ Szembetűnő az eltérés: mélységes szakadék van az intellektuális szemlélődés és tervezés ábrázolásmódja és a gyakorlati élet megjelenítése között, az ész világa és a cselekvés valósága, a hétköznapi tárgy, a konkrét, mindennapi valósághoz tartozó egyéni élmény között, mely utóbbi kivonja magát az intellektus számítló és rendszerező szublimálása alól (de ugyanilyen szintre kerül maga a történelmi folyamat is, ha mint elszigetelt események, egyedi tettek és

³⁸ I. m. 403. o.

³⁹ I. m. 404. o.

cselekedetek sorozataként jelenik meg. Ezek a mozzanatok a „komikus” stílus alantas szférájában lappanganak mindaddig, amíg az alkotó gondolat vagy a magasrendű irodalmi feldolgozás — az olyan irodalmi struktúrák, mint a tragikus vagy értekező forma, a buzdítás vagy a szónoklat stb. — fennköltté nem teszi őket.)

Az idézett, 1521. május 17-ről kelt levelet olyan írások követik, melyek hasonló stilisztikai körülményekről vallanak, de ezekben csaknem kizárólagosan a „komikus” mozzanat az uralkodó, amennyiben a gyakorlati élet megfigyelése is szükségszerűen dominál, mégpedig azért, hogy a levelek küldője pontosan tudósíthassa barátját, Guicciardinit a misszió eredményeiről és az ottani helyzetről. A valóságos állapotokat a legalantasabb nyelvezet szintjére kárhoztatja; ezzel magyarázható az olyan népnyelvi, tolvajnyelvi kifejezések állandó használata, mely első látásra az előadásmód „komikus” színezetéről árulkodik. Ennek az előadásmódnak a politikai elmélkedés az ellentéte, mely az intellektuális hős egyetlen lehetséges fennkölt állapota; az események elvont feltételezése, az antik történeti példákra való hivatkozás: „Mondhatom Kegyelmednek, hogy a füstje egyenesen felszállt az égbe, mert a lihegő hírnök és a nagy köteg levél után nincs olyan ember a házban vagy a szomszédságban, kit ne szállt volna meg a révület. . .”⁴⁰; „De én azt hiszem, hogy mindezek után kételkedem abban, hogy erre való lenne, mert a dolog felülmúlja képességeit, s azt sem érti, miért kell ilyen hosszú bibliákat írni ezekben az arábiai sivatagokban, ahol más sincs, mint szerzetes. . .”⁴¹; „Azt hiszem, ezer évnek tűnik neki, amíg személyesen beszélhet Kegyelmeddel, hogy alaposabban tisztázhassa a dolgokat, és hogy mindent megbeszéljen Kegyelmeddel, aki ezt a terhet a nyakába varrta, hiszen én csak nyűg vagyok neki a házban és ráadásul idekötöm jelenlétemmel; mindazonáltal azt hiszem, erősen bízik abban, hogy nem sokáig tart már a játék, ezért aztán továbbra is jó arcot vág a dologhoz és bőséges ételekkel traktál. . .”⁴² (Guicciardinihoz írott, 1521. május 8-ról való levele); „Ezzel pedig csinján kell bánni, mert olyan agyafúrt, mint harmincezer ördög” (ez a kifejezés már a *Mandragórában* is szerepel); „Szorul a zabszem a seggemben, mert félek, hogy eltalál egy gránát és visszarepít a fogadóba”⁴³ (Guicciardinihoz írott levél, 1521. május 19.). Látjuk, hogy az a valóság, cselekvés, azok az események és konkrét személyek, amelyekkel és akikkel Machiavelli a hétköznapi életben kapcsolatba kerül, csak a „komikum” tükrében jelenhetnek meg, mégpedig a komikum torzító tükrében, mert az író így érzékelteti azt a szakadékot, mely közte és a szerinte alantas, sekély, emelkedett stílusra méltatlan anyag közt húzódik. A valóság és az író között a különbségtétel állandó igénye lép fel következetesen, mely különbségtétel a viszonyok szintkülönbségéből adódik: a gyakorlati élet valóságának az ábrázolásban és kifejezésben a komikum felel meg, és csak ezen a kereten belül érvényesülhet s válhat elfogadhatóvá az előadásmód számára; az elméleti fejtegetések, a feltételezések és az események intellektuális tervezésének emelkedettsége viszont a fennkölt formával adandó vissza: a két világ közt nincs kapcsolat, sem pedig közlési viszony.

Gondoljunk például arra a levélre, amely 1512 szeptemberében íródott egy nemesasszonyhoz, és mely Soderini bukását beszéli el. Ez a levél szigorúan

⁴⁰ I. m. 409. o.

⁴¹ I. m. 409. o.

⁴² I. m. 410. o.

⁴³ I. m. 411. o.

ragaszkodik az eseményekhez, nem más, mint a tények száraz és lapos ismeretése, nincsenek benne stílusváltások vagy politikai eszme-futtatások. Ennek oka pontosan a gyakorlati élet hatásában keresendő, mert ez kényszeríti a stílust, hogy az alantas viszony normáinak szintjére süllyedjen le. Ugyanez történik akkor is, amikor Machiavelli 1527. április 18-án Vettorihoz, illetve 1526. július 15-én Bartolomeo Cavalcantinhoz írott leveleiben a hadszintérről küld tudósítást a háború mozzanatairól, és a változatlanul alantas stílusú elbeszélés menetébe a gyakorlati étellel való negatív — természetesen komikus — kapcsolat legszélsőségesebb formáit szövi bele: („Hogy szükséges-e a megegyezés, az majd kiderül, ha nem kötik meg, és ha Guido gróf nem ezen a véleményen van, akkor egy fasz”⁴⁴), az „elméleti” levelek pedig (mint például az 1526. október 6-i, Bartolomeo Cavalcantinhoz és az 1527. április 5-i, 14-i és 16-i, Vettorihoz írott levelek), legalább is az elmélkedő és tervező jellegű részeknél, a buzdító szónoklat vagy a feltételes mondatok felmagasztosító jegyeit idézik.

Machiavelli tehát annak a hagyományos (klasszikus eredetű) mesgyének tiszteletben tartásával alkot, mely a gyakorlat és az intellektuális tevékenység, az ész szemlélődése és végül az irodalmi előadásmód között húzódik. Az irodalmi előadásmód érvényes mind a tragikus hangvételű *Fejedelemre*, mind a szónoki felépítésű *Firenzei történetekre*, mind pedig az abszolút elméleti rendszer-jellegű, a *Hadviselés művészetéről* szóló értekezésre (és ha a fennkölt-ség számára marad még egy kis hely, akkor ez a szerelemnek a hagyománytól szentesített területe, amely természetesen élesen elhatárolódik a nemiségtől. A nemiség ugyanis a gyakorlati életre tartozik s mint ilyen, a „komikus” tükrében és szabályai szerint jelenik meg). A gyakorlat, azaz a tényleges, konkrét és egyedi valóság, mely a létezésben közvetlen igazolást nyer, a gazdasági állapotok, a társadalom, az emberi kapcsolatok, a kalandok és a nemiség csak akkor képezhetik az előadás tárgyát, ha a „komikusság” mércéjének már eleve megfelelnek, vagyis a stílusjegyekben megjelenő alantasság definíciójának, azaz egy határozottan irodalmi eszköz itt ideológiai eszközzé válik. Sőt, a valóságnak az a konkrét foka is, melynek szintjén a cselekmény ténylegesen lezajlik, érzeteti hatását, és megváltoztatja a dolgok, helyzetek rendjét, Machiavelli irodalmi-stiliztikai hitvallásában kéteessé válik, már a megjelenítés módjának a priori megválasztásakor, amikor, is ha pontos eseményről, a hétköznapi tényszerűségben kimutatható személyekről van szó, a „komikus” módszer kényszerítő ereje az alacsonyabbrendű értékek sorában jelöli meg helyüket.

A politika Machiavelli megfogalmazásában, a tragikum formájának mintaszerű szerkezeteiben, tehát azt a legfeljogosítottabb helyet képviseli, ahol a gyakorlattól való elszakadás és elválás őrződik és marad meg. (Innen ered a gyakorlatnak stílus-szinten való leértékelése is, hiszen a gyakorlat számára az egyetlen lehetséges stílusbeli szint a „komikum”). Visszatérve a Vettorihoz intézett, 1513. december 10-ről való levélre, a politika mindenekelőtt a „régie emberek régi udvarai”-ba való belépés, a régi emberekkel való társalgás, az ő humanitásukkal való érintkezés; innen pedig korrelatíván ered a „sárral és mocsokkal teli” hétköznapi gúnya levetése, vagyis a hétköznapi konkrét valóságától, a tényektől, a cselekvéstől és általában a gyakorlattól való eltávolodás: a politika tehát *exemplum* (az antik esemény mítoszként,

⁴⁴ I. m. 527. o.

abszolút tényként való felidézése), a tragédia régióiba való felemelkedés (az állam legfelsőbb dolgairól folytatott „beszélgetés”), az ész tökéletes tervezése és előrerajzolása. E híres levél mítoszának éppen ez a lényege: rámutat arra a valóságtól való elszakadásra, mely a klasszikus és humanista elkülönülés fennköltségéhez vezet. Ha kapcsolat jön létre a valósággal, akkor ez csak szónoklat-, ünnepi megemlékezés-, intés- és díszbeszéd-jellegű lehet, mint a *Fejedelem* utolsó fejezetében, az 1526. május 17-én Guicciardinihoz intézett levélben, vagy a *Hadviselés művészetének* befejezésében: tehát megint csak elkülönítő, irodalmi kapcsolat, amely a fennkölt stílusforma jegyeit kényszeríti az eseményre.

Ha valami létfontosságúan életszerű téma kerül elő, mint például a szerelmi kapcsolat témája, akkor ez a nemiség és a szerelem hagyományos megkülönböztetésének formáiban nyer kifejezést. A nemiség éppen a hagyományoknál fogva a „komikus” terület körébe utasítódik, a szerelem pedig a mítoszként felfogott érzelemről zengő himnuszok hagyományos mezében jelenik meg. Jellemző erre a visszaemlékező hang, s az olyan irodalmi eljárás, mely alkalmat ad a visszaemlékezésre, egyszóval megintcsak a felkent-fennkölt forma keretein belül.

Így tehát a levelekkel, mint a legmegfelelőbb — mert legnyúltabb — dokumentumokkal igazoltuk Machiavelli stílusfelfogásának azt az alapvető feltételét, mely lényegében az értékrendről és az értékekről alkotott elképzeléséből ered: tiszteletben tartja a fennkölt és a komikus hangnem megkülönböztetését és példaszerűen használja fel a cselekvés és az egész gyakorlati élet alapvető leértékeléséhez úgy, ahogyan ez az itáliai humanista hagyomány teszi Dante óta az olasz prózában.

A hősnek az (intellektuális) szemlélődés és az irodalmi gyakorlat fennköltségének szféráiban van a helye, nem pedig a nyers valósággal való „barlangonkívüli” keveredésben. Ezért aztán valahányszor makacsul felüti fejét a valóság, mindannyiszor a „méltatlanság komikuma”, az alantas stílus köntösében kell megjelennie. A hős figyelmeztet, társalkodik a többi hőssel, szónoklatokat tart és szeret, éppen úgy, mint abban a Petrarca-versben megjelenő hős, melyet Machiavelli nem véletlenül illeszt a „tragikus” hangvételű *Fejedelem* végére, hogy vele mondassa el az utolsó buzdító szavakat.

Machiavelli és Vico

KOLTAY—KASTNER JENŐ

1. A Machiavelli és Vico társadalomszemléletének történeti alapvetése közötti összefüggés azok előtt a XVIII. század végi és XIX. századi német filozófusok előtt, akiket Machiavelli életműve foglalkoztatott — Herder, Hegel, Fichte, Nietzsche — rejtve maradt.¹ Francesco De Sanctis volt talán az első, aki figyelmeztetett rá,² amikor Vico *La scienza nuova*-jának problémafelvetését Machiavelli *Discorsi sulla prima deca di Tito Livio* című munkájához kapcsolta, majd kettejük közti átmenetül „Az új tudomány” cím alatt Giordano Brunót, Campanellát, Galileit, Paolo Sarpit foglalta egy fejezetbe Vicoval. De Sanctis kiemelte, hogy a történetírásnak tudománnyá fejlesztésére Machiavelli tette meg az első lépést, de a történet dialektikájának elvi alapokból való eredeztetése és a machiavelli-i kezdeményezés kibontakoztatása Vico nevéhez fűződik.³

Pasquale Villari az összehasonlítást Machiavelli és Vico főműveinek néhány részletére korlátozza,⁴ Oreste Tommasini annak megjegyzésére szorítkozik, hogy Vico *La scienza nuova*-ja új fényt derít Machiavelli politikájára.⁵ Benedetto Croce, a két névnek futólagos egymás mellett említése⁶ után, továbbfejlesztette De Sanctis megállapítását *Machiavelli e Vico* című rövid tanulmányában.⁷ Az általa észlelt érintkezési pontok summás elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy van Machiavelliben egy nem tudatos Vico-megsejtés (*un inconsapevole vichismo*), viszont Vico-ban egy akaratlan machiavellizmus (*un non voluto machiavellismo*). Ezek megnyilatkozása nem világos műveikben, ám elszórt véleményeik, ítéleteik, rokon- és ellenszenveik sejteti őket, ha valaki ismeri gondolatukat és életük alakulását, mert megérti, „jobban, mint ők maguk, hogy valójában mit akartak mondani”. Croce első hegeli idealizmus jegyében született Vico-monográfiája után, Michele

¹ René König: Niccolò Machiavelli. Zur Krisenanalyse einer Zeitwende. Erlenbach—Zürich 1941. 44. kk.

² Storia della letteratura italiana (1872). Nuova edizione a cura di B. Croce. Bari 1925. II. 288., 291.

³ Hatása alatt: Klemm: G. B. Vico als Geschichtsphilosoph und Völkerpsycholog. Leipzig 1906. 125. — E. W. Mayer: Machiavellis Geschichtsauffassung und sein Begriff Virtù. München 1912. 36.

⁴ P. Villari: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi (1877—82). IV. ed. a cura di M. Scherillo. Milano 1927. II. 54., 94.,

⁵ O. Tommasini: La vita e gli scritti di N. Machiavelli nelle loro relazioni col machiavellismo. II. Roma 1911. 930.

⁶ B. Croce: Filosofia della pratica (1909). 3. kiad. Bari 1923. 266—268.

⁷ B. Croce: Etica e politica (Saggi filosofici VI.) Bari 1931. 250—256.

Longo, materialista szempontból vizsgálva a XVIII. századi nagy filozófus munkásságát, epizódszerű összevetésekkel él.⁸ Az újabb Machiavelli-kutatás sem tette részletes vizsgálat tárgyává a kérdést. Egyik legkiválóbb képviselője, Federico Chabod csak általánosságban jegyzi meg, hogy a XVI–XVII. századi machiavellista vitairódalom meddőségével szemben csupán Vico társadalom- és történetfelfogása jelentett egy további lépést előre.⁹ Eme előzmények után, részleteredményeik és a legújabb kutatás számontartásával Croce intuitív felismerését a következőkben igyekszünk a kérdés tárgyi vizsgálatával alátámasztani.

2. Machiavelli tudatában van annak, hogy nehéz kezdeményezésével az úttörő szerepét vállalja, mert — amint írja — ismeretlen vizekre indul új módszereket és rendet keresni: „És ha az elme szegényesége, a mostani dolgokban csekély tapasztalás s a régiek csekély ismerete miatt ezen igyekezetem hiányos leend is és nagy hasznót nem hajtand, legalább utat fog mutatni más valakinek, hogy több eréllyel, helyesebb felfogással és ítélettel eleget teend az én szándékomnak . . . És, noha terhes ez a vállalkozás . . . , úgy fogom vinni, miszerint egy másíknak rövid útja maradjon a kitűzött cél eléréséig.”¹⁰

Vico nem látszik felfedezni önmagában ezt az utódot, Úgy vallja, hogy ő is egészen új világot készül felfedezni: „Mikor ezekbe a kutatásokba fogunk, úgy kell tennünk, mintha nem is volnának könyvek a világon.”¹¹ E kijelentésnek azonban egyebek között ellentmond ismételt hivatkozása Machiavelli műveire, bár ez, leszámítva közös népbarát felfogásukat, leginkább vita vagy ellentmondások formájában és csak részletkérdések viszonylatában történik.¹²

⁸ B. Croce: La filosofia di G. B. Vico Bari 1911. — M. Longo: Giambattista Vico. Torino 1921.

⁹ Francesco Ercole: La politica di Machiavelli. (Anonima romana editoriale) 1925. — A. Reanudet: Machiavel. Etude d'histoire des doctrines politiques. Paris 1942. — F. Chabod az Enciklopédia italiana XXI. kötetében írott kitérő tanulmánya (789.), újra kiadva Scrittini su Machiavelli c. kötetében. Torino (Einaudi) 1964. 234.: „sostanziale passo innanzi rispetto al Machiavelli si ebbe solo con Vico”. — Gennaro Sasso: Niccolò Machiavelli. Storia del suo pensiero politico. Istituto italiano per gli studi storici in Napoli, Napoli 1958. 247–48. — Nicola Badaloni: Introduzione a G. B. Vico. Feltrinelli, Milano 1961. Sergio Landucci: Vico e il previchismo nella nuova interpretazione di N. Badaloni. Belfagor, XVI. (1961) 347–361. — René König: i. m. 263. — Lanfranco Mossini: Necessità e legge nell'opera del Machiavelli. Milano 1962.

¹⁰ Discorsi sulla prima deca di Tito Livio, I. könyv bevezetés. Tutte le opere storiche e letterarie di N. Machiavelli, a cura di Guido Mazzoni e Mario Casella. Firenze 1929. 56. és magyar fordítása: Livius Római Történetének X első könyve fölött. Írta Machiavelli Miklós, Magyarosította Pados János. Pest 1862. I., 3.

¹¹ I. könyv 3. szakasz. Francesco Flora kiadása. Mondadori, Milano, 1957., 125. — Magyarul Giambattista Vico: Az új tudomány. Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. A bevezető tanulmányt írta Rozsnyai Ervin. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 226.

¹² J. kiad. 495., 557., 675., 735., 835., 861–62. — Benedetto Croce: La filosofia di Vico. i. m. 210. — Az egykorú Nápolyban szenvedélyes Machiavelli-ellenes áramlat uralkodott. Gravina azt írja róla, hogy az uralkodást „a kalózok és zsiványok művészetévé tette”. Giorgio Calopreso az Arkádia-akadémián előadást tartott ellene. Paolo Matteo Doria, kiről Vico azt írja autobiográfiájában, hogy vele beszélgetett először metafizikai kérdésekről, az Il principe-t ismételten erős kritikával illeti, s csak „Vita civile” című művében (1710) menti őt azzal, hogy Machiavelli a maga korának politikai állapotaihoz és Cesare Borgia sikeres működéséből vonta le elveit, de „ha M. napjait Angliában élte volna, megkegyelmezett volna egy kissé a szeretetnek, ahogyan Tacitus sem mondta volna ki oly könnyen a maga híres oderintum metuant-ját”. Badaloni: i. m. 251., 271., 275. — A gondolkodásban önmagával annyira rokon Giordano Bruno, Campanella, Giannone nevét Vico soha nem említi. Nem csoda, ha Machiavelli megbecsülésével sem dicsekszik.

De ha talán tudatában is volt történetfelfogásuk alapvető rokonságának, alkalmasint ugyanaz lehetett Machiavelliről a véleménye, mint Josephus Justus Scaligerről és Denys Petauról, akikről azt tartja, hogy „bámulatos tudományosságról tanúskodnak, . . . két csodálatos szellem voltak, de nagyon kevésé vitték előbbre a történelem alapelveiről való ismereteinket (ő utánuk sem tudunk többet róluk). Ennek oka pedig az, hogy nem ott kezdték el a tudományt, ahol az általuk tárgyalt anyag kezdődött”,¹³ azaz a társas élet kialakulásának kezdeteinél. Ez fedné is a valóságot, mert igaz ugyan, hogy az utóbbiaktól eltérően Machiavelli annak kifejtését tűzte célul a *Discorsi* első fejezetének címével: „Milyen vala általában minden állam (città) kezdete és milyen vala különösen Rómáé”,¹⁴ de azután valójában ígéretének csak második felét teljesítette. Általában minden állam eredete vizsgálatának szándékával fogott első főművébe a firenzei köztársaság bukása után San Casciano-i kényszerült visszavonultságában, de munkáját mindjárt kezdeten megzavarta egy váratlan fordulat reménysege. Firenze új urai, a Mediciek, Cesare Borgia példáján felbuzdulva, uralmukat egész Közép-Olaszországra szándékozták kiterjeszteni, s ő, a politikai életbe való visszatérés kilátásaiban bízva, régi diplomáciai tapasztalatai birtokában akarta számukra kifejteni, milyen eszközökkel lehetne ezt, sőt az egész félsziget nemzetállammá egyesítését megvalósítani. Csak amikor, ily aktuális célzatot szolgáló *Principe*-jét megírta, de a Mediciek az általa felvázolt hatalmas vállalkozásra alkalmatlanoknak bizonyultak, folytatta, valószínűleg az első könyv 18. fejezeténél félbeszakadt művét. Ám, ellenében eredetileg elsőként jelzett *elméleti* célkitűzéseivel, ekkor már a maga korában való államalakítás és hatalommegőrzés problémája lett fő témájává. De a Chabod által hangsúlyozott életrajzi adottság mellett elhatározó súllyal esik latba az a tény is, hogy Machiavelliből hiányzott ama filozófiai beállítottság, ami Vicónak annyira sajátja, s ami ígéretének maradéktalan beváltására elengedhetetlen lett volna.¹⁵

Machiavelli a tapasztalathól von le elvi következtetéseket, Vico elvi törvényszerűségek hipotézisét támogatja meg, részben tapasztalati bizonyítékokkal. Ez alapvető különbözőség ellenére azonban akad írói jellemükben nem egy hasonlóság. Ha sokat emelgetjük is Machiavelli éles logikáját és cinizmusát, élt benne a szenvedélyes meggyőződésnek és képzelőerőnek ama heve, ami Vico előadását a társas élet kezdeteiről valóságos poémává avatja.¹⁶ Abban,

¹³ *Discorsi* II. könyv, 2. fej. I. kiad. 159. és a CVIII. dignità. Ford. 455.

¹⁴ *Machiavelli*: Opere. id. kiad. 57. és magy. ford. 4. „Quali siano stati universalmente i principii di qualunque città”

¹⁵ *F. Chabod*: Scritti su Machiavelli. i. m. 211. Machiavelli 1523. július 12-én írja Vettori-nak, hogy a Medicieknek kilátásuk nyílik hatalmukat kiterjeszteni Közép-Itáliára. *Sasso*: i. m. 219. — Ugyanő idézi (211. l. jegyz.) *J. Bowler*: Western political thought c. művéből (London, 1954): „Machiavelli alapjában véve diplomata és szervező, nem spekulatív elméleti tudós.” L. továbbá a nála 307. s k. lapokon felsorolt bibliográfiát. De Vico életművének is vannak fontos vonatkozásai a gyakorlati politikával. *L. Giuseppe Giarrizzo*: La politica di Vico. Istituto universitario di Salerno. G. B. Vico nel terzo centenario della nascita. Quaderni contemporanei 1969. 2. sz. 63—133.

¹⁶ „La fantasia che mulinando non riposa” — írja Machiavelli az *Asino d'oro*-ban (Capitolo I., 79—80. ss., Id. kiad. 818.) Az *Il principe* zárófejezetéről *Renaudet* azt írja, hogy benne megnyilvánul „egy költő és látnok képzelete, mely kész mítosz alkotására” (i. m. 215.) Vicónak mondható, ahogyan Machiavelli a Fortuna működését festi: „E assomiglio quella a uno di questi fiumi rovinosi che, quando s'adirano, allagano e' piani, ruinano gli alberi e gli edifici, lievano da questa parte terreno, pongono da quell'altra, ciascuno fugge loro dinanzi, ognuno, cede allo impeto loro, senza potervi in alcuna parte ostare. E benchè sieno così fatti, non resta

hogy a társadalmi együttéléstről és formáiról írva, Vico minden eddigi tudományos művének latin nyelvével szemben az olaszra tér át, bizonyára Machiavelli példája volt döntő befolyással.¹⁷ Külső párhuzamnál talán többet lehetne abban is felfedezni, hogy Machiavelli *Arte della guerra* előadásából ugyanúgy von le a mű végén elvi maximákat, ahogyan Vico teszi a *La scienza nuova* első, 1725-i kiadásban.¹⁸ Ezek csak a másodikban kerülnek, mint „Degnitá”-k, munkájának elejére. Módszerbeli előzménynek tarthatjuk a Machiavellinél olykor felbukkanó mitológia-magyarázatot,¹⁹ valamint fejlődésük első ütemében a népek társadalmát összehasonlító elemzéseket, melyeknek Vico nagy mestere.²⁰

Sorsukban is van valami hasonlóság. Az táplálta pesszimizmusukat, érlelte szenvedélyes tiltakozássá mellőztetésük és elszigeteltetésük miatt érzett sértődöttségüket. Machiavelli elveszti állását, Vico nem tud kitörni abból az anyagi és erkölcsi kisebbségi helyzetből, mire őt egy életen keresztül a nápolyi egyetem meg nem értése kárhozhatja.

3. Annak azonban, hogy Vico lett az a filozófus, aki Machiavelli eredeti szándékát megvalósítva, a társas élet kezdeteinek tüzetes vizsgálatával államelméletét kiteljesítette, mélyebb gyökerei vannak. A Vico körül ma is dúló világnézeti és filozófiai viták közepette ugyanis általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy Descartes-kritikája a reneszánsz természetbölcslethez való visszanyúlásból táplálkozik a felvilágosodás felé vezető egykorú racionalizmussal szemben.²¹ Így nem meglepő, hogy a társas együttélés történetét kutatva Machiavellit építi tovább. Igaz, hogy a reneszánsz gondolkodás lelkét képező naturalista megfigyelés módszere, melyet a firenzei diplomata hamarabb alkalmazott emberközponitú vizsgáldásaiban, mint Galilei a természet kutatásában, az „ékeksszólás” nápolyi professzoránál némileg háttérbe szorul, vagy inkább kompromisszumba lép a Plotinosz—Ficinus féle miszticizmussal.

però che gli uomini, quando sono tempi quieti, non si possono fare provvedimenti e con ripari e argini, in modo che crescendo poi, o egli andrebbero per uno calle, o l'impeto loro non sarebbe nè si licenzioso nè si dannoso (Il principe, 25. fejj., id. kiad. 48. — További példák olvashatók a *Discorsi* I. 3., III. 6. fejj.-ben. *Opere*, id. kiad. 63., 200., 848.) — De nem csekély egyoldalúsággal nevezték legújabbban mind Machiavellit, mind Vicót inkább költőnek, mintsem tudósnak. (*Sasso*: i. m. 210. l. jegyz. és *Glauco Cambon* cikke „Vico as poet” a *Forum italicum*) A quarterly of italian studies. State University of New York at Buffalo, 1968. II. köt., 4. sz. 326–331. — Vico nyelvéről: *Auerbach, Bertoni, Nicolini, Flora* után *Fubini*, *Stile e umanità di Vico*. II. kiad. Ricciardi, Milano—Napoli, 1965.

¹⁷ *König*: i. m. 41.

¹⁸ Id. kiad.

¹⁹ L. pl. az *Il principe* XVIII. fejezetében (*Opere*, id. kiad. 34.) Achilles neveltetésének szimbolikus értelmezését. A fejedelemség ősi születését is mitizálja, mikor Mózes, Cyrus, Romulus, Theseus virtusából eredezteti. (*Il principe*. VI—VII. fejj.)

²⁰ L. pl. az *Arte della guerra* II. könyvében a hadászat romlásának okairól szóló részt. *Opere*, id. kiad. 300–303.

²¹ Legújabbban *Giuseppe Semerari*: *Sulla metafisica di Vico*. *Quaderni contemporanei*. I. sorozat 1969. 2. sz. 37–62. — *M. Lifszit*, *Giambattista Vico: Philosophy and phenomenological research*. A quarterly journal published for the University of Buffalo. (New York VIII. 1947–48. 391–414.) marxista értékelésében kiemeli, hogy e viszonyulást a reneszánsz filozófiához ellensúlyozza történetfilozófiájának az emberi társadalom keletkezésére és kibontakozására vonatkozó ábrázolásának haladó volta (395–397.). A magyar marxista Vico-magyarázatra vonatkozólag l. *Koltay—Kastner*: *La fortuna di Vico in Ungheria*. Különnyom. a *Klanczay Tibor—Horányi Mátyás* szerkesztésében (Bp. 1967.) megjelent *Italia e Ungheria*, dieci secoli di rapporti culturali c. kötetből. (202–214.)

De ami Machiavellinél homályos sejtés volt, bizonytalan ingadozás, Viconál elméleti bizonyossággá kristályosul.

Ha ezeket az *alapvető* érintkezési pontokat sorra akarjuk venni, a vizsgálatot Machiavelli Fortuna-fogalmával kell kezdenünk. A humanisták különbözőképpen fogták fel és ábrázolták a Szerencsét. Pontano a csillagok befolyásának tulajdonítja hatalmát, Facinius azt mondja róla, hogy sorsunk irányításában az ingéniummal osztozik.²² Machiavelli is 1502-től fogva, amikor Piero Soderini golfaloniere megbízatásából Cesare Borgiánál jár követségben, sokszor és sokféleképpen próbálkozik meghatározásával.²³ Vélekedése tele van ellentmondásokkal. A Szerencse viszonya a véletlenhez (*caso*), melyet Livius annyiszor emleget a római történet eseményeinek okául,²⁴ az alkalomhoz (*occasione*), sorshoz (*fato*), de főleg az ember tetteire, derekasságához (*virtù*) és a szabad akarathoz (*libero arbitrio*) bizonytalan és tisztázatlan marad. Olykor istennek, sőt a vicói szóhasználat látszatával *Providenzá*-nak nevezi.²⁵ Mégis leghaladóbb ott az álláspontja, ahol a firenzei köztársaság bukása és San Cascianóba való visszavonulása után végleg szakít a humanisták rajtunk kívül lévő istennő elképzelésével, és felfedezi benne az emberi psziché immanens magatartásának vetületét az idők folytonos változásával, az események örök folyásával szemben. „Úgy gondolom — írja ekkor Soderininek —, hogy amint a természet az embereket különböző arccal ajándékozta meg, különböző tehetséget és leleményt is adott nekik. Innen van, hogy mindegyikük tehetsége és leleménye szerint viselkedik, s mivel másrészt az idők változnak és a dolgok rendje különböző, annak kívánságai teljesülnek és az lesz boldog, akinek az eljárás módja egyezik az időkkel, viszont boldogtalanná lesz, aki szembe fordul az idővel és a dolgok rendjével . . . De mert az idők és dolgok egészükben és részeikben gyakran változnak, az emberek leleménye és eljárás módja viszont állandó, hol jó, hol kedvezőtlen a szerencsésük. Ha ezzel szemben valaki olyan bölcs lenne, hogy felismerné az idők és dolgok rendjét és alkalmazkodni tudna hozzájuk, mindig jó szerencsésje lenne, meg tudná magát védeni a rossztól és beigazolódna, hogy a bölcs uralkodik a csillagok és a sors felett . . . Mivel azonban ilyen bölcs még nem született, hiszen az emberek először is rövidlátók, no azután meg nem is képesek parancsolni természetüknek, a szerencse változandó, parancsol az embereknek és jármában tartja őket.”²⁶

Ezt megismételi a Fortunáról szóló „capitolo”-jában, megtoldva azzal, hogy „titkos ereje” kormányoz bennünket: Egyiptom, az Asszírok, Médek,

²² W. Mayer: i. m. 182.

²³ König: i. m. 182.

²⁴ Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Kiss Ferencné fordítása. Bp. 1963.

²⁵ Sasso: i. m. 264. — W. Waetzoldt (Niccolò Machiavelli. München 1943. 141–143.) Machiavelli öt Fortuna-meghatározását sorolja fel a velük szemben való állásfoglalások kíséretében. Lényegében azonban mondja: „Ohne die innere Sicherheit der in Gott gebetteten mittelalterlichen Menschen, glaubt Machiavelli an die über Menschen und Völkergeschichte waltende Macht der Fortuna” (uo. 140.).

²⁶ Opere id. kiad. 878–880. A magam fordítása. Az emberi természet megváltozhatatlanságáról szól a „L'asino d'oro” 88–90 ss.-i is:

... la mente nostra, sempre intesa dietro il suo natural, non ci consente contr'abito o natura sua difesa . . .

(Opere. id. kiad. 819.)

Perzsák birodalma, Karthágó és Róma érezték hatalmát.²⁷ Itt a Szerencse már az államok életét irányító, folyton változó, de törvényszerűen működő természeti erővé változott Machiavelli képzeletében. Kutatja okait,²⁸ hiszen a Fortuna kormányozza a világot. A *Discorsi*-ban részletebben is kifejti uralkodásának módját: „A Szerencse jól teszi, hogy mikor nagy dolgokat akar végbe vinni, olyan embert választ magának, aki annyi bátorsággal és jelességgel bír, hogy felismeri azokat az alkalmakat, melyeket ő neki nyújt. Hasonlóképpen, mikor nagy romlást akar előidézni, olyan egyéneket állít a dolgok élére, akik a romlást elősegítik. És ha képes volna valaki neki ellentállni, azt vagy megöli, vagy megfosztja mindazon tehetségtől, amivel valami jót művelhetne . . . Az igaznál igazabb, ahogyan a történések egész folyamából kitűnik, hogy az emberek követhetik a szerencsét, de ellene nem szegezhetik magukat, továbbfűzhetik fonalát, de azt el nem szakíthatják . . .”. A fejezet címe is, melyben a fejtegetés olvasható: „A Szerencse elhomályosítja az emberek értelmét, ha nem akarja, hogy céljainak ellenszegüljenek.”²⁹

A humanisták azt vallják, hogy az igazi „virtü”³⁰-s ez a szó Machiavelli értelmezésében erőt, bátorságot, rendet, önismeretet, kiegyensúlyozottságot, a körülményeknek és a magunk cselekvésre természetének helyes elemzését jelenti akár egyéni, akár társadalmi vonatkozásban³¹ — mindig győző a Fortunán,³²s nem győzik magasztalni az ember méltóságát, szabadságát, istenfia voltát.³³ Machiavellinek az emberi akarat és történet felett uralkodó Fortunája viszont vajmi közel áll Vico *Provvidenza*-jához. Mindkettő a keresztény istenfogalmat természeti törvénnyel helyettesíti, bár az utóbbi homályban hagyja a kettőnek egymáshoz való viszonyát. Még vatollai magányában az isteni kegyelem augustinusi és részben janzenista tanából indult ki e fogalom meghatározásában. A *La scienza nuova*-ban is a *Provvidenza* ilyen kegyelem alapján kormányozza az emberi cselekvést és történelmet. Vico első filozófiai munkájában, a *De antiquissima itaolorum sapientia*-ban (1710), ennek a kifejezésnek volt még némi dogmatikus színezete, de a következőkben lassan elvesztette keresztény jellegét és minden vallás által elfogadható természeti törvénnyé laicizálódott. A *La scienza nuova* *Provvidenza*-ja nem bír többé teremtő funkcióval, hanem tisztán irányító és korrigáló szerepet játszik a történet alakulásában.³⁴ Machiavelli nyíltan vallja, hogy minden vallás egyenlő, mert alapítók olyan az állam szempontjából nélkülözhetetlen törvényhozók.

²⁷ Opere. id. kiad. 845—849.

²⁸ Discorsi II. l., Opere. id. kiad. 138. — *Mossini*: i. m. 31.

²⁹ Discorsi II. 29. — *A. Gramsci* (Il materialismo storico e la filosofia di B. Croce. Einaudi 1948. 101.) *Luigi Russo* egyben szubjektív és objektív fortuna-értelmezésével egyetért, de bírálja annak ingadozó voltát és naturalista-mechanikus jellegét, mit csak Vico és Hegel racionális Gondviselése fog helyettesíteni és történetileg elmélyíteni.

³⁰ Fogalmának változásáról *I. Mayer*: i. m. 17. skk.

³¹ *Mayer*: id. könyve III. fejezetének címe: „Die Virtü im Völkerleben”.

³² *E. Garin*: *L' Umanesimo italiano. Filosofia e vita civile del Rinascimento*. Bari 1964. 75—79. és *Il rinascimento italiano c. antológiája* (Milano 1941.) 119.

³³ *B. Fazio*: *De excellentia hominis*, 1440; *Gianozzo Manetti*: *De dignitate et excellentia hominis*, 1452; *Pico della Mirandola*: *De hominis dignitate*, 1486. — *L. Giovanni Gentile*: *Il concetto dell'uomo nel Rinascimento* az *Il pensiero italiano del Rinascimento* c. kötetében. III. kiad. Firenze 1940. 73., 90., 123. skk. — *Garin*: *L'umanesimo*. i. m. 74.

³⁴ *Giovanni Gentile*: *La prima, seconda e terza fase della filosofia di G. B. Vico*. Studi Vichiani. i. m. 19—146. és *Dal concetto di grazia a quello della Provvidenza*. uo. 149—165. Viconak Augustinushoz való viszonyát *Johannes Luginbühl* tette tüzetes vizsgálat tárgyává

akik parancsaikat nagyobb nyomaték kedvéért isteni eredetűekként hirdették.³⁵ Vico soha sem vall színt határozottan, de Krisztus neve alig szerepel művében, akkor is elég semleges kapcsolatban.³⁶ Aquinói Tamást, Pier Lombardóval és William Ocammal, a visszatért barbárság korában csak az eredeti barbárság Zoroaszterének és Trismegistosának párhuzamaként említi.³⁷ Viszont, mint Machiavelli, a különböző vallásokat egymással egyenlő értékűeknek feltételezi,³⁸ kiemelve annak fontosságát, hogy a pogány társadalom, a zsidók választott néptől elkülönítve, minden népnél a vallásos félelem felébredésében kezdődött,³⁹ mert „az isteni Gondviselés megengedte az embereknek, hogy tévedésbe essenek és Jupiter hamis istenségétől féljenek, aki a villámok ura; így amaz első viharok fellegei közepett, ama villámok fényénél felfedezték ezt a nagy igazságot: az isteni gondviselés virraszt az egész emberiség üdvössége felett”.⁴⁰ Akárcsak Machiavelli Fortunájának, ennek a Providenzának sincsen önálló léte; csak az emberi cselekvésben él, de „tervei gyakran különböznek azoktól a céloktól, melyeket az emberek tűznek maguk elé, sőt olykor egészen ellenkeznek velük, „mert mindig magasabb rendűek náluknál és elősegítik az emberiség fennmaradását”.⁴¹ Am, ha ebben a hegeli „ész cselé”-nek első homályos felbukkanását véljük felfedezhetni, ne feledkezzünk meg Machiavellinek némileg hasonló megjegyzéséről sem: „Se si considera bene, come procedono le cose umane, si vedrà molte volte nascere cose e venire accidenti a'quali cieli assolutamente non hanno voluto che provvegga.”⁴²

Fortuna és Providenza egyaránt az emberi cselekvés által munkált, de az ő irányításuk alatt álló történet belső szükségszerűségét jelenti. Még inkább meggyőződünk e rokonságról, ha Vico imént idézett szavait összevetjük Machiavelli *Discorsi*-jának Mossini⁴³ által javasolt, igen meggyőző interpretációjával. Szerinte Machiavelli a Fortuna belső természeti szükségszerűségével (*necessità*), melynek Káin előtt az emberiség is részese volt, szembeállítja az utóbb megromlott emberi természet és főleg az egykorú, fejedelmek és népek szenvedélyektől és tévelygésektől vezetett, vele ellenkező helytelen választá-

(Die Axiomatik bei Gb. Vico. Inaugural-Dissertation. Bern. 1946.). Az igen komplex Providenza-fogalom kialakulását úgy mutatja be, mint „Ringen Vicos mit dem augustinischen Geist, oder genauer Augustins Kraftfeld” (142–196.). Ez részben magyarázza a katolikus Vico-kutatás egyoldalú illúzióját. A disszertáció végső következtetése: „Man kann sich mit Recht fragen, ob Vorsehung da wirklich übernatürlich, oder wie es heisst, göttliche Richtung sei, oder ob sie nicht einfach menschliches Vorwegnehmen bedeutet... Ist solche Wahrheit, deren Kriterium das menschliche Schaffen ist, noch Wahrheit?” S hogyan lehet teremtőhöz hasonló emberi működésről szó, mikor az embert magát fogjuk fel a történet teremtőjének s istennek csak a korrektor szerepét szánjuk? (167–168.) L. még *Biagio de Giovanni*: *Facere e factum nel De antiquissima. Quaderni contemporanei* 1939. 2. sz., id. sorozat 11–13.

³⁵ *Ercole*: i. m. 359., 318. — A kontemplatív vallásosság elleni állásfoglalásáról L. L' asino d'oro. V. cap. 115–127. ss., id. kiad. 831.

³⁶ I. kiad. 414., 460., 593., az utóbbi egy a nyomtatásban kihagyott pótlásban.

³⁷ Uo. 616.

³⁸ Id. kiad. I. könyv. 3. Magy. ford. 228.

³⁹ *Spiegazione della dipintura proposta al frontespizio*, id. kiad. 11. Magy. ford. 118.

⁴⁰ *La scienza nuova* II. könyv. II. fej. 1; Magy. ford. 118.

⁴¹ Uo. utolsó fejezet, id. kiad. 556. Magy. ford. 616.

⁴² *Rozsnyui* bevezetése a magyar fordításhoz, 73–74. „Ha az ember jól megfigyeli, hogyan folynak az emberi dolgok, azt látjuk, hogy sok olyan dolog születik és olyan eset keletkezik, melyeket az egyek egyáltalán nem akartak, hogy előre lehessen látni”. *Discorsi* II. 29. *Opere* id. kiad. 187. (Pados, id. fordítás 322.)

⁴³ *Mossini*: i. m. 61–69.

sát (*elezione*) a cselekvés lehetőségei között, mi tragikus összeütközést eredményez a természeti törvény és az emberi romlottság között. Eszerint a vicói Provvidenza a kettő között a kiegyenlítő szerepét játssza: a romlott emberiséget a rossz útra vezető *elezione* helyett a szükségszerűségnek tiszteletben tartására kényszeríti.

Már Machiavelli minden államra és népre kötelező törvényszerűségről beszél, s érvényét az emberi psziché általános és örökké állandó voltával magyarázza: „Aki a jelen és antik dolgokat vizsgálja, könnyen felfedezi, hogy minden államban és népben azonos törekvések és dicsőségvágyak élnek most és mindég. Úgy hogy az, aki szorgosan vizsgálja a múlt dolgokat, könnyen előrelátja a jövődöket minden államban, és alkalmazhatja azokat a gyógy-szereket, miket az antikok használtak, vagy ha ilyeneket nem talál, az esetek hasonlósága folytán újakat gondolhat ki.”⁴⁴ Vico társadalomtörténeti felfogása ugyanígy az emberi pszichológiára épít, csak hogy nem értelmi fejlettségének azonosságára, hanem szellemi fejlődésének dinamizmusára a gyermekkortól fogva az ifjúságon keresztül az öregségig. Ezt teszi meg minden nép fejlődéstörténete kánonává. Erre az alapra építi „örök eszmei történetét”, melynek forradalmi újságát, az akkori Nápoly vallásos elfogultságával megalkudva, „az isteni gondviselés teológiája” megjelölés árca alá rejti.⁴⁵

Azokban nincs-e meg egy ilyen eszményi történet megfogalmazására bizonyos szándék Machiavelliben is, mikor a maga kora mércéjével az antik Róma históriáját állítja oda, s az egykorú fejedelmeknek és condottiereknek azt veti a szemükre, hogy azt nem ismerik és nem igyekeznek követni? Persze a filozófiailag megalapozott vicói törvényszerűséggel szemben ez csak valami humanista beállítottságú áltörvényességet takar, elvileg végig nem gondolt és ki nem dolgozott formában. Machiavelli kortársa, Guicciardini jól meglátta és bírálta más kor- és társadalmi viszonyok közt ily másolás követelésének visszás voltát.⁴⁶ Mikor Vico az emberiség történetében három nagy korszakot különböztet meg: az istenit, hősit, és emberit; a gyermek-, ifjú- és férfikorét, ami a fejlődés vonalán az érzékszervek, fantázia és értelem uralmának egymásutánjával jár, struktúrákat alkot és azok általános érvényét veti latba. Ha pedig, mint Machiavelli, a partikuláris római fejlődést veszi ő is paradigmául,

⁴⁴ „... si conosce facilmente, per chi considera le cose presenti e le antiche, come in tutte le città ed in tutti i popoli sono queglii stessi desiderii e quelli medesimi onori, e come vi furono sempre. In modo che gli è facile cosa, a chi esamina con diligenza le cose passate, prevedere in ogni republica le future e farvi queglii rimedi che dagli antichi sono stati usati; o non ne trovando, pensare di nuovi, per la similitudine degli accidenti”. *Discorsi*, I. 39. *Opere*, id. kiad. 109. — Az idézet első mondatához hasonlóan nyilatkozik Guicciardini a *Ricordi politici*-ben (*Opere inedite di Fr. Guicciardini*, II. kiad. Firenze 1857. 106., 76. sz. alatt.) — E. W. Mayer: i. m. 7. l.

⁴⁵ *La scienza nuova* I. 4. „Del metodo”, id. kiad. 133., 136.

⁴⁶ *König*: i. m. 210., 218. kk. — Machiavelli a „Dell'ingratitudine” c. capitolban (*Opere* id. kiad. 841–845.) felkiált:

O felici Roman! felici tempi!

Da questo invito e glorioso duce

Fu a ciascun dimostrato quella via

Ch'a la più alta gloria l'uom conduce.

Non mai negli uman cuor fu visto o fia,

Quantunque degni, gloriosi e divi,

Tanto valor e tanta cortesia...

Guicciardini bírálataát I. „Considerazioni intorno ai *Discorsi* del Machiavelli” és „*Ricordi politici e civili*” CX. sz., *Opere inedite*, i. m. 60–70. és 115.

ahogyan a római jogalkotás példájában teszi, nem mulasztja el megjegyezni: „... che il diritto ottimo fusse solo al modo de' cittadini romani. Ma egli nacque uniforme in ogni città libera, e divenne solo de' cittadini romani, perocché il tolsero con le vittorie a tutto il mondo da essi soggiogato.”⁴⁷

4. Az államvá alakulás eredetéről, törvényszerű alakulásáról és változásairól Machiavelli és Vico olyan közös általános elveket vall, melyek találkozását még akkor is jelentősnek kell tartanunk, ha nem feledkezünk meg közös antik forrásaik (Platón, Arisztotelész, Livius, Plutarkhosz, Xenophon, Polübiosz) elsődleges fontosságáról. A vadság ősállapotának bibliaellenes tana, mint ismeretes, Lucretius *De rerum natura* ötödik könyvén alapul. Machiavelli épp csak jelzi műve elején.⁴⁸ Vico élénk fantáziájával fejti ki és színezi ki a föld vadonát benépesítő óriásokról szóló lucretiusi előadást, s — amennyiben ez az ő korában lehetséges volt — az őstörténet, összehasonlító néprajz, paleontológia, mítoszmagyarázat, nyelvtörténet, szövejtés alapján igyekeznek rekonstruálni az isteni és hősi kor emberének életkörülményeit és lelki világát.⁴⁹

Mindketten elvetik a középkor által hangoztatott arisztotelészi elvet az ember társas lény voltáról, és azt vallják, hogy csak a kényszer hatása alatt lett azzá, saját hasznát keresve. Az emberi nemnek Káintól örökölt gonoszságáról sötét, pesszimista képet festenek.⁵⁰ Életkörülményeikből folyó lelki diszpozíciójukhoz e tekintetben hozzájárultak az egykorú politikai állapotok. Machiavellinél a francia, spanyol, császári seregek pusztításai Itáliában épp az 1494—1517 közötti időszakban; Vicónál a nápolyi spanyol, majd osztrák elnyomás. Ezzel a pesszimizmussal igazolják az általuk az államnak és törvénynek ama rendeltetését, hogy az emberi nagyravágyásnak, irigységnek, kapzsiságnak, hálátlanságnak és a belőlük eredő kíméletlenül önző, utilitarista cselekvési módnak határt szabjon. Az olasz reneszánsz-állam teljes romlását és idegen hadaknak való kiszolgáltatottságát szemlélve, Machiavelli legsötétebb perceiben már ennek lehetőségében sem reménykedik.⁵¹

Az államformáknak Platón és Arisztotelész alapján három alapfaját különböztetik meg: principátus, arisztokrácia, demokrácia, majd Machiavelli és utána Vico általános törvényé emeli az antikvitásnak a keleti birodalmak gyors felemelkedése, virágzása és letűnése tapasztalatából leszűrt ama vélekedését, hogy e folyamat az emberi természet állhatatlansága folytán fel-

⁴⁷ „... a legjobb törvény csak a római polgárokra volt szabva. De az egyformán született minden szabad államban, mivel győzelmeikkel az egész általuk meghódított világtól vették át”. *Tavola delle tradizioni volgari. La scienza nuova. id. kiad. 1021.*

⁴⁸ *Discorsi I. 2., Opere. id. kiad. 60.*

⁴⁹ II. könyv.: *A gyermekkor. I. kiad. 143—273. — B. Croce: La storia come pensiero ed azione. Barri 1937. 293—295. — Az őstörténet ily irányú művelésének tudományos feltevéleiről I. Croce: La filosofia di Vico. I. m. XIV. fejt., 149—160.*

⁵⁰ *Machiavelli: L'asino d'oro. VIII. Cap., Opere. id. kiad. 837—840., különösen a 31—33., 55—66., 71—75., 88—96., 104—105., 130—138., 142—151., sorok. — II. principe XVII. fejt., Opere. id. kiad. 32. — Discorsi I. 3., Opere. id. kiad. 62—63.; I. 37—46., uo. 105., 116. Különösen a mérhetetlen nagyravágyás, irigység, haszonleső kapzsiság, hálátlanság jellemzi az embert. L. a *Dell'ingratitude* és *Dell'ambizione c. capitolo*-kat. (Opere. id. kiad. 841—53.) — *Vico: La scienza nuova LXVI, LXVII, XCIV sz. Degnitá. — De Arisztotelész is megüt már hasonló hangot a „Politica” I. könyv 14. szakaszában. L. The politics of Aristotele, translated with an introduction notes and appendixes by E. Barker, Oxford 1946. 7.**

⁵¹ *Ranke, Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514.*

tartóztatlan. A principátus tirannizmussá, az arisztokrácia oligarchiává, a demokrácia anarchiává kell, hogy fajuljon. Machiavelli határozottan, Vico némi ingadozással a primitív fejedelemséget vallja a társulás kezdő államformájának.⁵² Előbbi ugyanis a nyájjá verődött első embercsoportokat (Platón) utóbbi a családot (Arisztotelész) teszi meg ősi sejtnek. A családok azután a legerősebb pártfogása alá menekülő gyengék csatlakozásával kliens-csoportokká bővülnek, s bennük az „atyák” egyedül istennek alárendelt egyeduralkodói hatalmat gyakorolnak. De másrészt az így kialakult gazdasági közösségek a plebsszé tömörülő kliensekkel szemben egymással kénytelenek szövetségbe lépni, s ha Vico olykor csak ezt tekinti az első igazi államnak, úgy az optimátus, arisztokrácia volt.⁵³ Mindkettejükben azonban közös a kettős, nemesség-nép osztályrétegződés felismerése. Erre alapítják romlás-teóriájukat. A legerősebből, majd legokosabból lett csapatvezér (Machiavelli), a „héroszokká” fejlődött családapák (Vico) szervezőképessége kezdetben nagy hasznára volt a társulásnak, de csakhamar önző elnyomókká, tirannusokká lettek. A hatalmat átvevő optimátus oligarchiává fajul. A nép lázadása republikává változtatja az államot, mely végül is anarchiába fullad. Ez a principátushoz való visszatérést eredményez. A hanyatlás és bukás fő okának mindketten a nemesség mérhetetlen önzését és nagyravágását tartják, de elismerik, hogy a szabadság kivívása után a nép sem szokott mértéket tartani.⁵⁴ A romlás jegyeként tárgyalja Machiavelli a kultúra, művészet, irodalom túlfinomodását is, mert az a tespedést, és a „virtù”, tettekérség elsorvadását mozdítja elő. A történet és társadalom ily eszményi életalakulásának általános törvényszerűségét is felismeri már Machiavelli.⁵⁵ Firenzének gyakori kormányváltozásai- ból magyarázza a körforgásban megnyilvánuló romlás után a fejedelemséghez való visszatérés szabályszerű voltát is. Belátja ugyan, hogy a gyakorlatban „szinte egyetlen államban sincsen olyan életerő, hogy sokszor mehetne át e változásokon s fennmaradjon”, de hangsúlyozza ama véleményét, hogy „ha nem így lenne, egy állam képes lenne az idők végtelenségéig keringeni e kormányformák között”.⁵⁶ Az ég által rendelt sorvadás folyamatát — mondja Machiavelli — legfőljebb kélsletetni lehet olyan reformok bevezetésével, melyek az államot visszavezetik eredete állapotához, mikor még friss volt benne a „virtù” vérkeringése. Így tettek Assisi szt. Ferenc és szt. Domokos az Egyház megújításában.⁵⁷ De ezt periodikusan átlag tíz évenként kellene megismételni, hogy az eljárás hatásos maradjon. A római köztársaság ilyen periodikus alkotmányreformoknak köszönhette hosszú virágzását. Más esetben Machiavelli, meghazudtolva kétségbeesését az egykorú olasz politikai állapotok felett,

⁵² Discorsi I. 2; Vico 1725-ös első kiadásában és II. kiadás I. könyv. 12. fej. Flora—Kiad. 377, 1017 ll.

⁵³ LXXIII és LXXVI. degnità, Conchiuisione dell'opera, Tavola delle tradizioni volgari.

⁵⁴ L'asino d'oro, V. cap. 88—103. ss. Opere. id. kiad. 831. — Istorie fiorentine V. könyv eleje, uo. 498. — König: i. m. 302. — La scienza nuova. Conchiuisione dell'opera. id. kiad. 555., magy. ford. 615.

⁵⁵ Ercole: i. m. 191. — Discorsi I. 2., Opere. id. kiad. 61.

⁵⁶ Discorsi I. Opere. id. kiad. 61.

⁵⁷ Uo. III. 1., Opere. id. kiad. 193—196.

egy, a rómaiak példáját követő erőteljes nevelésben (*fiera educazione*)⁵⁸ és népi hadsereg felállításában véli a kór rombolását elodázó orvosságot megtalálni.

Vico hasonlóan vélekedik, mikor megdöbbenő erővel ábrázolja az állam sorsszerű romlásának fokozatait. Sok kínálkozó párhuzam között elég a *La scienza nuova* és az *Istorie fiorentine* egy-két helyét összevetni.⁵⁹ Egyenest Machiavelli nyomába lép ott, ahol egy romlott állam átmeneti gyógyítására elkerülhetetlennek tartja ő is az eredethez való visszatérést és annak periodikus megismétlését.⁶⁰

5. A *La scienza nuova* második, 1730-as kiadásában Vico a machiavellii ciklikus változás alapelvét már nemcsak az egyes államokra, hanem az emberiség egészének életritmusára is vonatkoztatja. Erre Polübiosz történeti munkájának hatodik könyvében, melyet Machiavelli is ismert, találta meg az indítást. Vico a bibliai vízőönt választja kezdetül. Polübiosz több világkatasztrófát említ rajta kívül: éhínséget, pestist (VI. könyv 5. fej.), melyek hosszabb időközökben az emberiség túlnyomó többségét egyszerre kipusztították és a társadalmi együttélés újrakezdését tették szükségessé.⁶¹ A firenzei titkár e természeti csapásokat még azzal toldja meg, hogy minden öt-hatezer évben kétszer-háromszor olyan új „szekta” szokott fellépni, mely az előző kultúrát lerombolja és elfelejti.⁶² Vico csupán a kereszténység fellépésével lát a múltban ily újrakezdést, „ricorso”-t, Machiavelli viszont nem fűzi tovább a felvetett gondolatot, mert nem az emberiség, hanem az állam sorsa érdekl. Itáliája a maga korában olyan politikai és szociális megrázkódtatást élt át, amilyen Görögország Polübiosz idejében ment keresztül. Mindketten úgy érezték, hogy népük léte forog kockán. De Vicóról is el lehet mondani, hogy azonos válsághangulat és katasztrófavárás tette fogékonyvá Polübiosz elméletének elfogadására. Mindegyikük a maga szellemi beállítottsága szerint válaszol a behatásra.⁶³

Valószínűleg Polübiosz közvetítésével veszik át azt a negyedik, vegyes — „mikte” — államforma-típust is, melyet Arisztotelész csatolt a Platón által felsoroltakhoz. Ez nem egyeduralom, nem is a nemesség vagy nép hatalmán épül, hanem a két vezető osztály kiegyensúlyozott együttműködésének biztosítását szolgálja. Vico szerint a vele egykorú felvilágosult monarchia a legalkalmasabb megvalósítására.

⁵⁸ Dell'ambizione, 117. sor.

⁵⁹ La scienza nuova XCV. LXVII. degnità. id. kiad. 115., 104. és V. könyv eleje, uo. 498—499.

⁶⁰ Discorsi III. l. — König így ír e helyről: „Diese Lehre erinnert ausserordentlich an die Lehre der „ricorsi” bei Vico, der aus einer Rückfälligkeit des geschichtlichen Lebens in sich dem politischen Leben seine Stosskraft sicherte, womit er der Vater aller politischen Mythologie wurde. Es ist von Bedeutung zu sehen, dass Machiavelli ein Vorläufer dieser Lehre ist.” (I. m. 70., 253—255.) A pusztulást nem humanista kultúrával, hanem csak a fegyveres Virtù-hoz való visszatéréssel lehet elodázni, ismétli Machiavelli a Dell'Ambizione 164—166. soraiban. A Storie fiorentineben (I. könyv. 21. fej.) dicséri Cola di Rienzo, hogy így járt el, mikor a tribunatus felújításával akarta felfrissíteni Róma politikai életét. — L. Mundi Th.: Niccolò Machiavelli und das System der modernen Politik. Berlin 1861. XXIII. fej., 260—277.

⁶¹ Polybios: Geschichten, übersetzt von dr. J. F. C. Campe. IV. Stuttgart 1861. — F. B. Walbank: A historical commentary on Polybius. I. Oxford 1957. — Machiavelli *Poseidonius*, valamint latin felhasználóin, *Sallustiuson* (Welbank, 744.) és *Cicero* „De legibus”-án keresztül is megismerhetette.

⁶² Discorsi II. 5. Opere. id. kiad. 146—147.

⁶³ König: i. m. 232.

Polübiosz megállapítja, hogy a vegyes államformát Lükurgosz törvényhozó lángelméje megvalósította Spártában,⁶⁴ a római köztársaságban azonban az csak a két osztály közti hosszú küzdelem állandó súrlódásaiból és összeütközéseiből alakult ki lassanként.⁶⁵ Polübiosz utóbbi módszert taglalja részletesen, majd hasonlítja össze más egykorú — krétai, görög, karthágói — államalakulatok tanulságaival, a római példa felsőbbrendűségét hangsúlyozva.⁶⁶ Persze az osztályharcból születő vegyes államforma sem ment a romlás általános törvénye alól, legfőképpen elodázza azt, mint a római köztársaság esetében történt.

Nem kétséges, hogy mind Polübiosz, mind Machiavelli és Vico a maga egyéni szempontja szerint adja elő a római osztályharcot, minek sajátosságai a közös forrásokkal és a modern Róma-történettel (Mommsen, Gaetano De Sanctis) való összevetéssel ellenőrizhető. Jellemző az utóbbi két szerző állásfoglalására, hogy a római rabszolgatartó társadalom sajátosságaira való tekintet nélkül a maguk korának osztályellentétét vetítik vissza a múltba. Így a hőskor és római kor nemessége ellen való szenvedélyes kifakadásai az egykorú viszonyok bírálóit is rejtik.⁶⁷ Mindkettő az ellentétek kiegyenlítő-dését a maga társadalmi körülményei közt is reménytelennek tartja. De míg Machiavelli Polübiosznak az állam fenntartása technikájára vonatkozó fejtegetéseit értékesíti és elvi törvényszerűségeit csak jelezve, az „anacyclosis”-t nem mélyíti el, Vico azt a társadalom egész történeti mozgásának alaptörvényévé teszi meg.⁶⁸ E szinten a túlfinomult civilizációból a Népvándorlás korában egy új barbárságba való visszaesés „ricorso”-ja azonban csak nagyon elnagyolt ábrázolásban kerül tárgyalásra a második *La scienza nuova* utolsó, ötödik könyvében, mert a fejlődés e magasabb fokán annak megindulása és haladása a feltételezeten megisméltendő isteni, hősi és emberi korszakokban nehezen volt a részletekben alkalmazható.⁶⁹ A ricorso alapjául itt annak felfedezése szolgálhatott, hogy a római plebs és a középkori feudális parasztság küzdelmeinek lényege egymással párhuzamos jelenség.⁷⁰ Ugyanilyen párhuzamot — az antik Rómában és a XIII—XV. századi Firenzében lejátszódott osztályküzdelmek között — választ Machiavelli várostörténete alapjául.

⁶⁴ Polybios: VI. könyv. 10. fejelet. — Walbank: i. m. 663—726.

⁶⁵ Polybios: VI. könyv. 12—14. fejelet.

⁶⁶ Uo. 45—56. fejelet. — Polybios VI. könyvének a Discorsi I. könyv 2. fejeletével és Vicoval való összefüggéséről l. G. Sasso: i. m. 309.

⁶⁷ A néppel való összehasonlításban Machiavelli számos helyen nyilatkozik a nemességről (Opere. id. kiad. 416., 432., 451., 418., 448., 508.) és mindég az előbbi javára (Il principe IX. fejelet., Discorsi I. 29. Opere. id. kiad. 96—98. skk) Francesco De Sanctis kiemeli (i. m. II. 35.): „Degno è di nota qui l'idea, tutta moderna, che il fine dell'uomo è il lavoro e che il maggior nemico della realtà è l'ozio” (Itt figyelemre méltó az az egészen modern gondolat, hogy az ember célja a munka és hogy a valóság legnagyobb ellensége a tunyáság). — Vico szenvedélyesen fakad ki a római nemességre és a plebszel szemben gyakorolt elnyomása ellen (II. könyv. 8. fejelet., id. kiad. 337—339. magyar ford. 419—420. és az 1725-i első fogalmazásban uo. 860—865.) — G. Sasso: i. m. 326. l. 31. jegyz. — M. Lifszic hangsúlyozza, hogy Vico a plebs elnyomását a heroikus nemesség részéről erősebben ítéli, mint a felvilágosultak (Id. tanulm. 406.).

⁶⁸ Az „anacyclosis” törvényszerűségéről: Polybios: id. ford. IX. és LVII. fejelet., 661., 717.

⁶⁹ Id. kiad. 524—546. magy. ford. 585—606.; Rozsnyai: bevezetés 99. — B. Croce idézett „Machiavelli e Vico” tanulmányával ellentétben, „La filosofia di Vico” c. korábbi kötetében a ricorso-elméletet még a forrásként maga által vallott egyiptomi hagyományból és az emberi szellem életrészeitől való párhuzamból magyarázza elsődlegesen.

⁷⁰ Longo: i. m. 190.

De hangsúlyozza, hogy míg amott a plebsnek nagyrészt törvényes határok közt mozgó követelései fokról fokra vívták ki a politikai egyenlőséget az uralkodó osztállyal szemben, addig szülőföldjén az állandó párt harcok tragikus hanyatlásnak lettek forrásává.⁷¹

6. Ha felvetjük azt a kérdést, miben áll Machiavelli és Vico mai aktualitása, elfogadhatjuk a nagy filozófus mai nápolyi méltatójának, Pietro Piovani-nak ítéletét. Áttekintve életművének a különböző bölcsészeti rendszerek és ideológiai irányok általi értékelését, ő Vicót „a legnagyobb olasz gondolkodó”-nak nevezi, akinek fontossága nem annyira problémák megfejtésében, mint inkább égető kérdések felvetésének gazdagságában rejlik. Aligha tévedünk, ha Machiavelliben az olasz gondolat második legnagyobb képviselőjét látjuk, és ha Vicónál még vitatottabb tanításában ugyanezt az aktualitást fedezzük fel.

Az átmenetet az isteni és hősi korszakból az emberi és immár történelmi korszak felé Vico a római köztársaság osztályharcainak jogalkotásában, a tizenkéttáblás törvények kialakulásában szemléli. Ezt a „komoly költeményt, melyet az emberek a fórumon játszottak el”, ő hővebben dolgozza ki, mint Machiavelli, aki úgyszólván ez egyedüli vonatkozásban beszél jogról, tudniillik a Nép jogáról.⁷² Az államhatalom megszerzése vagy megőrzése szempontjából, épp mivel Cesare Borgia reneszánsz példája lebeg a szeme előtt, a jog nem jut szóhoz a *Principe*-ben. Érzéketlenségét e területen különösen a XVI–XVII. századi francia antimachiavellista irodalom tette szenvedélyes kritika tárgyává. Franciaországban ugyanis más viszony állt fenn király és népe közt, mint Itáliában zsarnok fejedelem és alattvalója között. Vico, mint láttuk, a felvilágosult abszolútizmust „vegyes államforma”-ként értékeli, de az uralkodó jogi korlátainak a kérdését nem érinti. Egy királyi tekintélyen alapuló jogrend kifejlődése idején Franciaországban Jean Bodin,⁷³ Machiavelli századának a végén, a barokk szellemében, meghatározza a szuverenitás, felségjog önként vállalandó erkölcsi korlátait,⁷⁴ de a felvilágosult abszolútizmus jogrendjét, Machiavellin okulva és vele vitázva, csak Montesquieu fogja kidolgozni, Vico ismeretére is támaszkodva.⁷⁵

⁷¹ *Storie fiorentine*, III. l., *Opere id. kiad.* 143–144. — A fejedelmek „virtù”-jának és a hadviselésnek romlásáról l. a *Dell'arte della guerra VII. könyvének* befejezését. *Id. kiad.* 365–367.

⁷² Machiavelli e tekintetben is lezárja s humanizmus gögös egyéniség-kultuszát. *Leonardo Bruni* és a jogtisztetletet hirdető *Coluccio Salutati* tanítványa, *Poggio Bracciolini* azt vallják, hogy a jog csak a köznépet kötelezi. A komoly, bölcs, erős emberek fölötté állnak, s mint gyávának, nyomorultaknak, tunyáknak valót lenézik. „Minden nagy és emlékezésre méltó vállalkozás — mondja az utóbbi — igazságtalanságból, erőszakból, szóval a törvények megsértéséből született.” *E. Garin: L'Umanesimo i. m.* 43. — *Vico: id. kiad.* 495. és az 1156. lapon csatlakozó jegyzet. *Magy. ford.* 276. skk. — *Machiavelli: Discorsi*, I. 13., 37. id. kiad. 79–81., 105. skk. — *Mossini: i. m.* 281.

⁷³ *Jean Bodin: Les six livres de la république*, 1576.

⁷⁴ *F. Chabod: Jean Bodin. Scritti sul Rinascimento.* Einaudi 1967. 717–721. és *Scritti su Machiavelli.* Einaudi 1964. 111–119. — *Fr. Meinecke: Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte.* III. kiad., München–Berlin 1929. 71–80. — *Moreau Reibel: J. Bodin et le droit publique comparé dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire.* Paris 1933., 52–53., 136., 150. — *J. H. Franklin: J. Bodin and the sixteenth century revolution in the methodology of law and history.* New York–London 1963.

⁷⁵ *L'esprit des lois*, 1748. — *A. Renaudet idézi Ettore Levi Malvano: Montesquieu e Machiavelli c. művének* (Bibliothèque de l'Institut français de Florence, Paris 1912.) ama ítéletét, hogy Montesquieu az *Esprit des lois* Általános elveket tartalmazó III. és a Rómaiak c. IV.

Ugyanígy a nyugaton Machiavellitől kiinduló ciklus fejlődésnek és visszatérésnek Viconál „ricorso”-vá fejlődött elmélete a továbbiak során különböző értékelések tárgyává lett. A nápolyi filozófus összes műveinek első kiadója, Lombardiának az osztrák uralom alól történt felszabadulása után a milánói egyetem tanára, Giuseppe Ferrari *Teoria dei periodi politici* (1874) és *Aritmetica della storia* (1875) című munkáiban a történet matematikai szemléletébe torzítja felfogásukat.⁷⁶ Georges Sorel francia anarchoszindikalista szociológus a *Devenir social* c. folyóirat 1896-i évfolyamában *Etude sur Vico* című tanulmányában a munkásság világsztrájkján és egy új vicói „ricorso”-n keresztül várja az emberi társadalom megújulását, de eklekticizmusában Machiavelli, Vico és Marx befolyása mellett Nietzsche és Bergson hatása alatt áll.⁷⁷ Az első világháború után O. Spengler *Der Untergang des Abendlandes*-ában (1918) a történet menetének ciklikus felfogása a hanyatló burzsoázia Machiavelli és Vico lelkiállapotához hasonló sötét pesszimizmusát tükrözi.

Mikor M. Lifszitz, Michele Longo szerény próbálkozása után⁷⁸ először veszi a történelmi materializmus módszereivel vizsgálat alá a *La scienza nuova*-t, és vele kapcsolatban felvázolja az egyenes vonalú fejlődés gondolatának Vico megelőző sarjadosását, kiemeli, hogy Machiavelli és Vico a római osztályharc elemzésén keresztül világosan megsejti már ennek, a ciklikussággal szembenálló valóságát, mert pesszimizmusukat megtagadva bíznak a néptömegek jogában és történetalakító hatalmában.⁷⁹ Ez a meglátás összevág Pietro Piovani ama igen találó összefoglaló ítéletével, hogy Vico gondolatának legfontosabb jellemvonása: „drámai dialektikájának szükségyszerű befejezetlensége, de egyszersmind helyettesíthetetlen volta.”⁸⁰ S ebben is, úgy tartjuk, a *Discorsi* rokona és elődje a *La scienza nuova*-nak.

fejezetét Machiavelli ismerete nélkül nem írhatta volna meg. Maga a 127., 130., 152., 176., 178., 185., 187., 191–192., 199–200. lapokon szolgál konkrét összetevésekkel. — Vicohoz való viszonyáról l. *Corrado Rosso* cikkét a P. Piovani által szerkesztett „Omaggio a Vico” c. centenáriumi tanulmánykötetben Morano, Napoli 1968. és *Forum italicum* New York 1969. III. 2. sz. 308.

⁷⁶ *De Ruggiero*, La filosofia contemporanea. III. kiad., Bari 1929. 112–113. és Encicl. It. XV. 53–54.

⁷⁷ *G. De Ruggiero*: i. m. I. 263–265. — *J. L. Horowitz*: Radicalism and the revolt against reason. The social theories of G. Sorel. London 1961. 5., 8., 36., 129., 149., 254.

⁷⁸ *Michele Longo*: i. m. 107–108.

⁷⁹ *M. Lifszitz*: i. m. 367. skk., 405. skk.

⁸⁰ *Pietro Piovani*: Esemplarità di Vico. Quaderni contemporanei, id. sorozat, 1969. 2. sz. 209., 219.

Stilisztikai megjegyzések az arcképfestő Machiavelliről

GÁLDI LÁSZLÓ

Sokszor megfigyelték már, milyen kitűnően alkalmas Machiavellinak kevésbé retorikus, a beszélt nyelv elevenségéhez közel álló, keresetlenségében is elegáns stílusa történelmi arcképek felvillantatására. „Stílusában . . . Albertit folytatja,” írja róla Kardos Tibor, „bár erősen feltör nála a boccaccioi hagyomány, a boccaccioi típusok, népi humor és satíra, s ez is segíti őt, hogy elődjénél valóságosabbnak, hatékonyabbnak mutakozzék”.¹ Ugyancsak Kardos Tibor mutatott rá az író Machiavelli világirodalmi rokonságára, megállapítván — s ez persze igaz a stílus tekintetében is —: „nem idegen tőle Montaigne vívódása.”² Szinte természetes, hogy egy ilyenfajta, eleven életszerűsége törekvő stílustól nem idegen — ha a mű szerkezete szempontjából szükség van rá — a „ritratto”, az arckép sem. L. Russo, aki Machiavelli-monográfiájában röviden, de rendkívül találóan mutatott rá a középkori olasz körmondát összeomlására, átalakulására Machiavelli tolla alatt,³ s elemezte tömören, szinte villámszerűen jelzett metaforáinak, hasonlatainak hatásosságát is,⁴ nem feledkezett meg a „ritrattista” jelentőségéről sem. „Al sentenziatore epigrafico, — írja L. Russo — si accorda il ritrattista. E di ritratti abbondano, in modo particolare, i *Discorsi* e le *Istorie*, ritratti di moltitudini, o delle plebi o degli ottimati, di principi e di oltramontani o di indigeni, d’individui o di popoli.”⁵ Ezek az arcképek, ugyancsak L. Russo szerint, „non soltanto . . . riferiscono,⁶ ma perché scoliscono e coloriscono situazioni e individui.”⁷

Machiavelliben felfedezte és implicit módon méltatta azonban a „ritrattistát” már Leopardi is, aki az ő irodalmi ízlésére igen jellemző *Crestomaziában* éppen három „ritrattot” közölt,⁸ szinte sugallván a mai kutatónak azt a feladatot, hogy vizsgálja meg, kissé strukturalista szempontból is, Machiavelli e híres portréinak szerkezetét és belső felépítését.

Mint mondtuk, Leopardi három arcképet közölt antológiájában: érdekes módon mindegyiknek nemcsak felépítése, de még közlésmódja is más és más.

¹ Az író Machiavelli. Nagyvilág 1969/10. 1559.

² I. h.

³ Machiavelli. Bari 1957. 73.

⁴ I. m. 80.

⁵ I. m. 90.

⁶ Lényeges L. Russo jegyzete is: „Ritrarre significa riferire, come nell’esempio dantesco: „Voi potete andarne E ritrarre a color che vi mandaro Che ’l corpo di costui è vera carne” (*Par.* V. 31–33).

⁷ I. h.

⁸ La *Crestomazia Italiana* di Giacomo Leopardi a cura di A. Ottolini con un premio di Michele Scherillo. Milano 1926. 214–21.

A legrövidebb arckép a luccai származású Castruccio Gastracanira (1281—1320) vonatkozik; e „Vita” modern kiadói arra figyelmeztetnek, hogy a hős életrajza „è narrata dal Machiavelli più con intenti apologetici e alla Plutarco che con fedeltà storica;”⁹ ugyanitt találunk utalást egy másik irodalmi forrásra, illetve mintára is: „il Machiavelli nel disegnare la figura di Castruccio è stato ispirato, tra l’altro, dalla *Vita di Aristippo* di Diogeni Laerzio.”¹⁰ A Leopardi közölte „ritratto” kissé mesterséges szerkesztésről tanúskodik: nem tartalmaz ugyanis többet, mint két töredéket, melyet Leopardi, el kell ismernünk, igen ügyesen illesztett össze. Az első rész mindössze 25 sor, de tökéletes biztonsággal olvasztja össze Castruccio portréjának fizikai és lelki jellemzőit. Mindjárt az első mondat, éppen retorikájának keresetlensége révén, kitűnően készíti elő e rövid életrajz egész konklúzióját:

„Fu adunque Castruccio, | per quanto si è dimostro,¹¹ | uno uomo non solamente raro ne’ tempi sua, | ma in molti di quegli | che erano innanzi passati.”

A szerkesztésmód lényege már itt a gondolatritmus természetesen ható párhuzamossága; ehhez csatlakozik a második mondatban egy szintaktikaiszemantikai tricolon, amely szintén bevezetés: előkészíti a szöveg „atmoszféráját” ahhoz a mozzanathoz, amelybe Machiavelli nyilván saját eszményeit is belevetítette (mintha „illemtan” lenne ez, a „cortegiano” párdarabja, fejedelmek vagy uralkodásra termelt kiváló személyek számára):

[a] „Fu della persona più che l’ordinario di altezza,

[b] e ogni membro era all’altro rispondente:

[c] ed era di tanta grazia nello aspetto e con tanta umanità raccoglieva gli uomini,

[konklúzió] *che non mai gli parlò alcuno che si partisse da quello* [ti. Castrucciótól] *mal contento*”.

Ezt a magatartásbeli modellt követi egy szokás rövid, villanásszerű leírása; e mozzanat itt, ebben a kontextusban szinte szimbólum erejével hat: „e sempre, e d’ogni tempo, come che piovesse o nevicasse, *andava con il capo scoperto* . . .” Természetes udvariasság, önmaga ki-nem-emelése sugárik ebből a mindig födetlen fővel járó történeti alakból, s nyilván ilyesmit fedezett fel a magatartásnak e vonásában maga a szerző is, hiszen így folytatja:

„Era *grato* agli amici . . . Era mirabile nel rispondere . . . o acutamente o urbanamente . . .¹² Donde si trovano molte cose dette da lui acutamente, e molte udite pazientemente . . .”

Mindezen általános megállapítások közé azonban más stilisztikai-retorikai módszerre, az ellentétre alapozott s igazi olasz temperamentumra valló rövid, heves, „style haché”-mondatok ékelődnek:

„Era *giusto* agli amici, | agli inimici *terribile*” [ellentét és chiasmus!] | *giusto* con i sudditi, | *infedele* con gli esterni” [ellentét és parallelizmus].

⁹ Tutte le opere di *Niccolò Machiavelli* a cura di Francesco Flora e di Carlo Cordiè. Mondadori, II. kiad. (1960) I. 738.

¹⁰ I. m. I. 739.

¹¹ I. m. I. 669. E mellékmondat hiányzik a *Leopardi* közölte szövegből (Crest. 220), melynek morfológiája kissé „normalizált”.

¹² A le nem rövidített mondat — de minden kérdésre e rövid cikk keretében úgysem tudunk kitérni — további problémákat vetne fel: „Era ancora mirabile nel rispondere e *mordere* o acutamente o urbanamente”. A *mordere* igének e váratlan használata Boccacciora emlékeztet: „*mordere* i difetti de’ cattivi” (id. Devoto-Oli; uo. további példa Leopardi prózájából: „lo schermiscono e *mordono* tutto il giorno”).

E két mondat egyszersmind egy újabb hármass szerkezet első tagja; hadd csatoljuk mindjárt hozzá e tricolon két másik, igen változatosan szerkesztett tagját is: „né mai potesse *vincere per fraude* | che e' cercasse di *vincere per forza* [ellentét és paralelizmus];

perché ei diceva < che la *vittoria*
non el modo della *vittoria* > ti arrecava *gloria*

A konklúzióban ismét új konstrukció lép meg, az antik homoteleiuon modern mása, az ókori műpróza belső ríme, melyet itt a hanyagul odavetett *ti* névmás szinte ritornello-szerű frázissá tesz. Íme hogyan lehet parányi nyelvtani partikulákkal, igazi „mot-outil”-okkal is az olvasót vagy a hallgatót egyszerre a felidézett kép aktív részesévé tenni.

Az antik „ritratto” is gyakran moralizált; a maga módján Machiavelli is, amikor saját eszményét, az „erős lelkű embert” így vetíti bele ebbe a portréjába:

„Niuno fu mai *più audace* a *entrare* ne' pericoli, né *più cauto* a uscirne; e usava di dire [a] che gli uomini debbono tentare ogni cosa | né di alcuna sbigottire [= a nil admirari!], e [b] che Dio è amatore degli uomini forti, perché si vede che sempre gastiga gli impotenti con i potenti.” Íme hogyan szolgál a transzcendens háttér is örök igazságok nyomatókos kiemelésére.

A továbbiakban Leopardi — lemondva egész sor anekdotaszerű „dicta et facta”-részletről¹³ — csupán a nem is oly nagyon panegirikus életrajz utolsó bekezdését tartja meg, mégpedig azt, amelyik a következő sokat mondó kijelentéssel kezdődik. „Visse quarantaquattro anni, e fu in ogni fortuna *principe*.” Ehhez a mondathoz aztán megint éles antitézisre alapozott megállapítás fűződik, a „fortuna labilis” valóságos szimbóluma:

„E come della sua buona fortuna ne appariscono assai memorie, così volle che ancora della cattiva apparissino; per che le manette con quali stette incatenato in prigione si veggono ancora oggi fitte nella torre della sua abitazione, dove da lui furono messe *accìò facessino sempre fede della sua avversità*.”

Kevés panegiricum fejeződik be a hős egykori bilincseinek említésével; e kontraszthatás minden bizonnyal Machiavelli „stilisztikájának” egyéni leleménye.

Castruccio életét 1520-ban írta Machiavelli; ugyanebben az évben az „Ufficiali dello Studio Fiorentino”-tól megbízást kapott Firenze történetének megírására.¹⁴ Az *Istorie fiorentine*-t két évvel halála előtt, 1525-ben már át is nyújthatta Giulio de' Medicinek, aki VII. Kelemen néven közben a pápai trónra emelkedett. A *Firenzei történetek*ből merítette Leopardi két másik arcképet, kivonatosan közölve a VII. könyvből azt a részt, mely *Cosimo de'*

¹³ Persze ezek sem voltak érdektelenek; szinte mindegyik Castruccionak tulajdonított szellemes mondásban rejlik valamelyes oktató célzat, az író eszményeinek közvetett kifejezése. Nem véletlen, hogy épp a rövid, velős fogalmazásra törekvő Machiavelli jegyezte fel Castruccioval kapcsolatban a következő anekdotát: „Domandandogli uno una grazia con a s s a i parole e superflue, gli disse Castruccio: „Quando tu vuoi più cosa alcuna da me, manda uno altro”. (id. kiad. I. 671).

¹⁴ Id. kiad. I. XIII.

Medici, detto Padre della Patria címmel olvasható,¹⁵ s teljesebben a VIII. könyvből Lorenzo de' Medici jellemzését.¹⁶

A Cosimo-életrajz (VII/V) is, számos felsorolásszerű részlet elhagyása ellenére,¹⁷ pontosan megőrizte az eredeti szöveg szerkezetét, sőt azt a rövidítések következtetésében még élesebben kidomborítja. Az első, szokatlanul széles ívű körmondat voltaképpen nem más, mint egy „*principe di s a r m a t o*”, nem fegyveres erejére, hanem szellemi kiválóságára támaszkodó fejedelem dicséretére, aki épp oly „*cittadino*”, mint Firenze bármely más polgára:

„Fu Cosimo il più reputato e nomato cittadino, di uomo di s a r m a t o che avesse mai non solamente Firenze, ma alcuna altra città . . . [a] perché non solamente superò ogni altro de' tempi suoi di a u t o r i t à e di r i c h e z z e ma ancora di liberalità e di prudenza, [b] perché intra tutte le altre qualità che lo fecono principe nella sua patria fu lo essere sopra tutti gli altri uomini liberale e magnifico.”

A párhuzamos szerkezetekre épülő, olykor fokozással is erősített szerkesztésmódnak kitűnő példája e mondat, mely világosan utal a műnek még egy sajátosságára: helyenként azért jelentkezik benne a hajdani retorika új, életszerűbb formája is, mert nem annyira olvasásra, mint elsősorban felolvasásra szánt szöveggel van dolgunk.

A fenti párhuzamos szerkesztésmódot folytatja két anaphorával — mondatkezdő szóismétléssel — kiemelt mondat, mely nem más, mint a fentebb mondatzáró „*liberale e magnifico*” kettősségének részletesebb kifejtése:

[a] „*Apparve* la sua liberalità . . .” [a város előkelőbb polgárainak nyújtott kölcsönök révén]

[b] „*Apparve* la sua magnificenza . . .” [az általa emelt és helyreállított egyházi épületek révén]

Tulajdonképpen mégis tricolonnal van dolgunk, hiszen a második *apparve* kezdetű mondathoz még egy tag kapcsolódik, melynek azonban már nincsen anaphorikus kezdete, viszont olyan zárata van, mely kifejezetten a „*liberale e magnifico*” páros szerkezetre emlékeztet, antitetikus színezettel. A Crest. rövidebb változatában (215) e mondat váza nagyszerűen érvényesül, mert nem terhelik újabb felsorolások:

„A questi sacri edifizii si aggiunsono¹⁸ le private sue case le quali sono una nella città, di quello essere che a tanto cittadino si conveniva . . . tutti palagi non da privati cittadini ma regii.”

Cosimo jellemzéséből még csak egy-két stilisztikai sajáttságot kell kiemelnünk. Mesteri eljárásra vall például az a szerkesztőkészség, ahogy Machiavelli szinte labdaként felkapja az előbbi periódus *regii* csattanóját, s ebből szövi tovább gondolatmenetét, de most már megint ellentétes értelemben, Cosimo „*cittadinói*” egyszerűségét, közvetlenségét helyezve a kép központjába:

„E benché queste abitazioni e tutte le altre opere e azioni sue fussero *regie* e che in Firenze fusse *principe*, nondimeno tanto fu temperato dalla prudenza sua che mai la civile modestà non trapassò; perché [a]

¹⁵ Crest. 214—7.

¹⁶ L. m. 218—220.

¹⁷ Kimaradt elsősorban a Cosimo által épített vagy restaurált templomok és kolostorok felsorolása.

¹⁸ Az alaktani archaizmusokat persze megőriztük (II. 335—6); Leopardi ezeket igen bátran írta át kora morfológiai normái szerint (a Crest-ban: *aggiunsero*).

nelle conversazioni, [b] ne' servidori, [c] nel cavalcare, [d] in tutto il modo di vivere, e [e] ne' parentadi, fu sempre simile a qualunque m o d e s t o c i t t a d i n o . . . ” E gazdagon tagolt felsorolás azután megint általánosítás-hoz, valóságos maximához vezet át: „(Sapeva come) le cose straordinarie che a ogni ora si veggono e appariscono recono molto più invidia agli uomini [hasonlat és konklúzió !] che quelle che sono in fatto e con onestà si ricoprono”.

Az arckép megint a „fortuna labilis”-motívummal fejeződik be, mely itt azzal a célzattal jelenik meg, hogy a történelem hullámain uralkodni tudó fejedelem bölcsességét domborítsa ki; lényegében véve ez a megállapítás az egész „ritratto” konklúziója:

„Degli stati de' principi e civili governi niuno altro per i n t e l l i g e n z a al suo tempolo raggiunse, | di qui nacque che [a] in tanta varietà di fortuna e [b] in sì varia città e [c] volubile città d i n a n z a [tricolon !] tenne uno stato trentuno anni, perché sendo p r u d e n t i s s i m o conosceva i mali discosto, e perciò era tempo o a non lasciare crescere o a prepararsi in modo che cresciuti offendessero”. A következtetések láncolata (vö. fentebb: *di qui*) még itt sem áll meg: „d o n d e non solamente vinse la domestica e civile ambizione ma quella di molti principi superò con . . . f e l i c i t à e p r u d e n z a . . . ”

A „prudenza”-motívumot — s ezzel zárjuk e bonyolult „ritratto” rövid elemzését — Machiavelli még egyszer kiemeli, de úgy, hogy ezzel erősen ellensúlyozza az arckép idealizáló vonásait:

„Fu [a] di comunale grandezza, [b] di colore ulivigno e [c] di presenza venerabile [tricolon]. *Fu senza dottrina ma eloquentissimo* e ripieno di una naturale p r u d e n z a . ” Ismét felsorolás következik, s megfigyelhetjük, hogyan élezi ki a szerző mindegyik párhuzamos kis mondatát egy-egy jól megválasztott melléknév:

„ . . . perciò era *officioso* negli amici,
misericoso ne' poveri,
nelle conversazione *utile*,
ne' consigli *cauto*,
nelle esempioni *presto*,
e ne' suoi detti e risposte
arguto e *grave*.”

Íme egy új „principe”-eszmény, mely feltétlenül magasabb rendű a Castruccióról festett arcképnél. Mondanunk sem kell, hogy e rövid, mellérendelt mondatok, melyek egyetlen *era*-tól függnék, még a mondatritmus hatásossága szempontjából is tökéletes kifejezői a jellemző szándék belső egységének.

Az elmondottak alapján a megfigyelések egész sorára támaszkodva foghatunk a harmadik „ritratto” elemzéséhez, melyet az *Istorie fiorentine* VIII. könyvéből teljesen egészében átvett Leopardi.¹⁹ Nyilván azért, mert ezt, az *Istorie* utolsó fejezetét tartotta a maga nemében a legökéletesebbnek. A portré hőse ezúttal „Lorenzo de' Medici, detto il magnifico.”²⁰

¹⁹ Id. kiad. II. 431—4. Crest. 218—20.

²⁰ A címet természetesen Leopardi adta, hiszen az „Istorie” egyes fejezetei közismerten címtelenek.

Lorenzo portréja, érdekes módon, még stilisztikailag is sokat merít a Cosimóéból:²¹ mindkét arckép a békés építőmunka dicséretével kezdődik s e munka nagyszerű eredményeit magasztalja:

„... i Fiorentini, finita la guerra di Serezana, vissono infino al 1492, che Lorenzo de' Medici morì, in una felicità grandissima: perché Lorenzo, posate l'armi in Italia, le quali per il senno e autorità sua si erano ferme, volse l'animo... a fare grande sé e la sua città...”

E bevezetéshez csatlakozik a Cosimo-arcképből már ismert motívum: „fece possessioni e per utile e per qualità di edifizii e di magnificenza, non da privato cittadino ma regio.”

A *regio* jelző itt már-már szimbólum, az egész ország fölé emelkedő tekintély szimbóluma, hiszen a következő részben — s ez teljesen új motívum — a Firenze körüli erődítmények, várak és városok rendszerének kiépítéséről van szó ilyenféle párhuzamos mondatokban:

„Verso Siena dette principio ad instaurare il *Poggio Imperiale* e farlo fortissimo; verso Genova, con lo acquisto di Pietrasanta e di Serezana, quella via al nimico chiuse...” Majd alább: „Dipoi con stipendi e provisioni manteneva suoi amici i Baglioni in Perugia, i Vitelli in Città di Castello; e di Faenza il governo particolare aveva; le quali tutte cose erano come *fermi propugnacoli alla sua città.*”

Ez a sajátos Firenze-központúság, amelyben azonban már megvillan, sőt állandóan jelen van az „Italia unita” eszméje is, szervesen kiegészül azzal a következő szakasszal, amely — a részben katonai jellegű külső biztosítás után — most már a város belső életének megszervezésére, derűssé és harmonikussá tételére vonatkozik. E részt is Machiavelli a boldogító béke jelképének védelme alá helyezi:

„Tenne ancora, *in questi tempi pacifici*, sempre la patria sua in festa; dove spesso [a] giostre e [b] rappresentazioni di fatti e trionfi antichi si vedevano; e il finè suo era *tenere* [a] la città *abondante*, [b] *unito* il popolo e [c] la nobilità *onorata.*”

Ki ne ismerné föl, hogy e mondatok kettős pillére a stabilitást, állandóságot jelző *tenere* ige ismétlése, s ehhez a pillérhez csatlakozik előbb egy páros kifejezés, majd egy szép, mondatzáró tricolon (figyeljük csak meg: a szabályos S — A szerkezetet a tricolon második tagjában A — S, vagyis az „*unito il popolo*” kifejezés váltja fel, ami az *unito* jelzőt egészen eredeti módon emeli ki!). S mi adta ezeknek a lovagi tornáknak és történelmi felvonulásoknak mélyebb szellemi tartalmát? A következő mondatokból ismét egy igen hatásos tricolont hámozhatunk ki:

[a] „Amava maravigliosamente [mily ritka adverbium ez az *amare* igével kapcsolatban!] qualunque era in una arte eccellente...”

[b] favoriva i letterati,

[c¹] Della architettura, della musica e della poesia maravigliosamente [ismét ugyanaz az adverbium!], e

[c²] molte composizioni poetiche non solo composte ma comentate ancora da lui appariscono.”

²¹ Új csupán Lorenzo családi állapotának rövid, a fent jelzett motívumok közé való beiktatása.

S nem feledkezett meg Lorenzo az ifjúságról sem:

„E perché la gioventù fiorentina potesse negli studi delle lettere esercitarsi,

[a] *aperse* nella città di Pisa uno studio dove i più eccellenti uomini che allora in Italia fossero *condusse*.

[b] A fra' Mariano da Ghinazzano, dell'ordine di Santo Agostino, perché era predicatore eccellentissimo, uno monasterio propinquo a Firenze *edificò*.”

A *tenere* ige korábbi ismétlésével méltán állíthatjuk szembe ezeket a részben latinosan a mondat végére vetett s igen változatos tartalmú igéket: ismétlés és párhuzamosság felé hajló különbözőség egyaránt világosan tanúsodik a szerző szerkesztésbeli és stilisztikai szándékáról.

Már csak a fejezetet s egyben az egész művet lezáró elogium van hátra: ennek gerince ismét egy tricolon, amely Lorenzo nemzetközi népszerűségét és tekintélyét van hivatva bizonyítani:

[a] „*Questo suo modo di vivere*, [b] *questa sua prudenza e fortuna*, fu dai principi non solo in Italia ma longinqui da quella con ammirazione [a] *cognosciuta* e [b] *stimata*:

[a] fece Mattia re di Ungheria molti segni dello onore che gli portava,

[b] il Soldano con i suoi oratori e suoi doni lo visitò e presentò,

[c] il gran Turco pose nelle mani Bernardo Bandini del suo fratello *ucciditore*.”

E szépen elrendezett szerkezetekhez kapcsolódik azután két további párhuzamos megállapítás:

[a] „*Le quali cose* lo facevano tenere in Italia mirabile.

[b] *La quale* reputazione ciascuno giorno per la prudenza sua cresceva, perché era

[a] nel discorrere delle cose *eloquente ed arguto*,

[b] nel risolverle *savio*,

[c] nello esequirle *presto e animoso*.”

Ebben a szövegösszefüggésben még Lorenzo halála is — bármily kegyetlen realizmussal utal is rá a szerző („era da intollerabili doglie di stomaco oppresso”) — panegirikussá válik, hiszen — s itt már egészen világosan csendül ki az előbb-utóbb ügyis diadalmaskodó Itália-motívum — „né morì mai alcuno, non solamente in Firenze ma *in Italia*, con tanta fama di prudenza né che tanto *alla sua patria dolesse*.”

S végül még egy utolsó elégikus mondat, mely szerves része ugyanannak a panegirikumnak:

„... subito morto Lorenzo cominciorono a nascere quegli cattivi semi i quali, non dopo molto tempo, non sendo vivo chi gli sapebbe spegnere, rovinorono e ancora rovinono *la Italia*.”

Aligha véletlen, hogy az *Istorie fiorentine*-nak ez az utolsó mondata is visszatér a hazá fogalmához s még egyszer Itália nevét csillogtatja meg. Dante is így jutott fel újra meg újra a csillagokhoz.

*

Rövid és nagyon vázlatos elemzésünk végére értünk. Talán sikerült megragadni néhány vonását Machiavelli retorikájának és sajátos szintaxisának,

mely egykor G. Bertoni figyelmét is fölkellette.²² További feladat lenne rámutatni e sajátos és többnyire igen egyéni jellegűnek tűnő stílusjegyek antik mintáira²³ és gyökereire; közvetítőként persze mind a reneszánsz latin irodalmára, mind a korábbi olasz szépprózára gondolhatunk. Egy bizonyos: mind-egyik itt elemzett arcképben az egyes stilisztikai eljárások jól átgondolt magasabb terv szerint kerülnek alkalmazásra, s ez a s t r u k t ú r a , melynek részletes n y e l v i - s t í l u s b e l i elemzésével G. Barberi Squarotti is többnyire adós maradt,²⁴ számunkra azért releváns sajátosság, mert a széppróza egy-egy remekében, főleg rövidebb, zártabb egységekben, maga a mű szerkezete is s t í l é m a , tehát a stilisztikai vizsgáldás körébe tartozik.

²² La sintassi del Machiavelli. *Lingua e pensiero* 1937. 165—175. Vö. *Fr. Chiappelli: Studi sul linguaggio del Machiavelli*. Firenze 1952.

²³ A tricolonról mint ideális a ritmikus tagolásról Quintilianus véleményét idézi *J. Marouzeau: Traité de stylistique latine*. 2. kiad. Paris 1946. 290.

²⁴ *G. Barberi Squarotti: La forma tragica del „Principe” e altri saggi sul Machiavelli*. Firenze 1956.

Machiavelli és az olasz irodalmi nyelv

FOGARASI MIKLÓS

1. Niccolò Machiavelli olasz nyelvezetéről, ennek egyéni és társadalmi összetevőiről eddig egyetlen monográfia jelent meg.¹ Szerzője, Fredi Chiappelli, Machiavelli írásművészetében bizonyos kettősséget különböztet meg: a tudományos közíró és a szépíró, s e két oldal között dialektikus ellentmondást vél látni. Úgy látja ugyanis, hogy Machiavelli választott nyelvi anyagát, a firenzei (toszkán) nyelvezetet, céljának megfelelően új tudományos értekező stílus kialakítása érdekében igyekszik felhasználni, miközben művészi, szépírói hajlama hol szembeszáll ezzel a törekvéssel, hol pedig elősegíti azt. Ezzel a szemlélettel elemzi Chiappelli Machiavelli olasz nyelvezetének nyelvtani struktúráját, szókincsét és stílusát: így tárja fel elsősorban Machiavelli szókincsében és mondatszerkesztésében a latin nyelv hatását, majd az alaktani és mondattani (kevésbé a szókincsbeli) firenzei (toszkán) sajátosságokat, amelyek a vulgáris, plebejus elemektől a művelt (és közolasszá váló) sajátosságokig egyaránt megtalálhatók;² s végül elemzi Machiavelli terminológia-alkotó tevékenységét, amelynek legfontosabb oldalát meglevő szavak és szintagmák szemantikai továbbfejlesztése jelenti.

Chiappelli szinte kizárólag a *Principe*-ből vett példákra építi ebben a vonatkozásban értékes elemzéseit, tehát a *Principe* gyakorlati nyelvi megoldásaival foglalkozik, s ezzel hasznos analógiákra nyújt alapot Machiavelli más munkáinak nyelvi elemzéséhez. Könyvének néhány bevezető mondatán túl azonban nem érinti Machiavelli nyelvi elméleti nézeteit.

Ez utóbbiakkal több általános összefoglaló jellegű munka is foglalkozott röviden³ azon történeti folyamat leírásának és elemzésének során, amelyet a szakirodalom *questione della lingua* néven ismer, s amelyet magyarul úgy fogalmazhatnánk meg, hogy „az olasz nyelvi viták története”. E viták, bár a külső szemlélő számára helyenkint és időnként talán retorikusoknak, üresen járóknak tűnhetnek, történeti folyamatukban és összefüggésükben mégis óriási jelentőségűek voltak, mert bennük és általuk folyt az olasz irodalmi nyelv

¹ F. Chiappelli: Studi sul linguaggio del Machiavelli. Le Monnier, Firenze 1952. 136. Új, bővített kiadása: 1969. Ebben Machiavelli közírói tevékenységének első három évét dolgozza fel. A szerző, kiinduló tételeinek megfogalmazásában és a tárgyalás során is, több helyütt hivatkozik L. Russo alapvető munkájára: Machiavelli. Laterza, Bari 1949. — Russo munkájának 1957-es kiadását fogom idézni.

² Ezt igazolja, L. Russótól és Chiappellitől kiindulva, s újabb, saját kutatások eredményeire támaszkodva G. Nencioni: Fra grammatica e retorica. Olschki, Firenze 1955. 130—140.

³ B. Migliorini: La questione della lingua. In „Questioni e correnti di storia letteraria”. Marzorati, Milano 1949/1963. 29—31. sk., M. Vitale: La questione della lingua. Palumbo, Palermo 1962. 47—50. s k.: bőséges további bibliográfia e könyv fejezeteiben és a 224—271. lapon.

normáinak kialakítása, s a nemzeti egység hiányának évszázadai alatt hozzájárultak a közös olasz nemzeti nyelv tudatának ébren tartásához.⁴

Az említett munkák, bár foglalkoztak Machiavelli nyelvi nézeteinek értékelésével és a *questione della lingua* folyamatába való beillesztésükkel, korántsem terjedtek ki azonban minden vonatkozásra: e ponton tehát lehetséges és érdemes tovább szemlélődnünk, s esetleg ismert tények új összefüggéseit is feltárunk.

Vizsgálódásaimat a következő kérdések köré csoportosítom:

a) Van-e Machiavellinek az olasz nyelvvel kapcsolatos elméleti megnyilatkozása, és ha van, mit tartalmaz;

b) Machiavelli nyelvi gyakorlata (írásai) mennyiben felel (felelnek) meg e megnyilatkozásainak;

c) Min alapulnak Machiavelli nyelvi (elméleti) nézetei, s ebből következően nyelvi gyakorlata és elmélete hogyan függ össze az előző korok és saját korának nyelvi nézeteivel és gyakorlatával?

d) Objektív társadalmi-történeti, kulturális körülmények és szubjektív motívumok.

2. Ma már nem kétséges, hogy az az egy nyomtatott ívnél nem sokkal hosszabb traktátus, amelyet Machiavellinek egy közeli rokona, Giuliano de' Ricci másolt le eredetiből, s amely ma a tőle adott *Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua* címen ismeretes, valóban Machiavelli eredeti munkája, s a kritikai irodalom szinte egyöntetűen 1514 őszére teszi megírásának idejét,⁵ helyét pedig az Albergaccio-ban állapítja meg, Machiavellinek Firenze közelében lévő, San Casciano melletti falusi házában.

Ami a megírás körülményeit illeti: Machiavelli, a firenzei köztársaság híve és fontos tisztséget betöltő köztisztviselője, miután a Mediciék 1512-ben visszatértek Firenzébe és kezükbe vették a kormányt, 1513 elején számkivetésre ítéltetett s családjával együtt az említett Albergaccio-ban élt feltehetően az egész 1513-as esztendőben. Erre az időre, a közeletről való kényszerű kirekesztésének idejére esik írói tevékenységének java, legfontosabb irodalmi munkáinak megkezdése, illetve részben folytatása. 1514-ben azonban már bejárhatott a városba, s itt a Rucellai család Via della Scalán épült pompás új palotájában és annak parkjában részt vett azokon az összejöveteleken, amelyeket a firenzei szellemi élet elitje, ugyancsak köztársasági érzelmű írók, művészek, politikusok tartottak, és amelyek *Accademia degli Orti Orcellari* néven váltak ismertté. Itt olvasta fel Machiavelli egyes műveit, s itt ismerte meg — feltétlenül 1514 ősze előtt — korának egyik kiváló tudósát is, az olasz irodalmi közös nyelv létezésének legmeggyőződésebb hirdetőjét, a vicenzai Giangiorgio Trissinót. Trissino ez alkalommal mutatta be felfedezését: Dante *De vulgari eloquentia*-ját, azt a példányt, amely később a Biblioteca Trivulziana tulajdonába ment át, s a tudós körben ismertette az értekezés tartalmát.⁶ Heves vita lángolhatott fel a nyomán, és Machiavelli ennek az élménynek eléggé friss hatása alatt foghatott tollat nyelvészeti gondolatainak

⁴ Vö. B. Migliorini: i. m. 67–68. — M. Fogarasi: *Manuale di storia della lingua italiana*. I. Egyetemi jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1963. 210.

⁵ B. Migliorini: i. m. 29.; a kritikai szövegkiadás, amelyet felhasználtam, Luigi Blasucci-é az ő bevezetésével és jegyzeteivel: *Niccolò Machiavelli: Opere letterarie*. Adelphi. Milano 1964. 212–228.; a jegyzetek a 378–379. lapon. A továbbiakban ennek a kiadásnak lap-számait idézem.

⁶ B. Migliorini: i. m. 23.

rögzítése céljából, amint ezt maga is írja: „Értekezésem megírásának indító oka az elmúlt napokban újra meg újra fellobbanó vita arról, hogy vajon az a nyelv, amelyen a mi firenzei költőink és szónokaink írtak, firenzei-e, toszkán avagy olasz.”⁷ Machiavelli alapállása dolgozatában a hevesen védett „fiorentinismo”, míg Trissino szerint, aki Dante nézeteivel véli alátámasztani a magáét, az olasz irodalmi nyelv, tehát az is, amelyen a firenzei Dante, Petrarca és Boccaccio írtak, nem firenzei, hanem „közös” (comune) és „olasz.”⁸ Mind a két nézet végletes, ilyen formában nem felel meg a valóságnak. Mindkettő tartalmaz azonban számos igazságot, helytálló és időtálló megfigyelést is, amelyek nem egyszer zseniálisan előremutatók.

Ilyenek például Machiavellinek azok a nagyszerű megállapításai, amelyeket a szakirodalom eddig is nagyra értékelt,⁹ s amelyek a meringeri termékeny „Wörter und Sachen” elmélet előfutárainak tekinthetők: „... valahányszor új tanok vagy új művészetek jönnek be egy városba, új szavaknak is kell jönniök, amelyek abban a nyelvben születtek, amelyből az említett tanok vagy művészetek jöttek; mindazonáltal a beszéd folyamán alkalmazkodnak igeművdjaikkal, eseteikkel, különbségeikkel és hangsúlyaikkal, azonos hangzást vesznek fel a befogadó nyelv szavaival, s így ennek sajátjaivá válnak...”¹⁰ A jövevényszót befogadó nyelv asszimilációs képességéről még a dolgozat más pontján is értékes gondolatokat olvashatunk (223.). Machiavelli érdeme, hogy — Dantéhoz hasonlóan — ő sem csak a szókinszbeli egyeztetések útján igyekszik megállapítani egy nyelv azonosságát, mint azt Trissino (és a többség is) tette, hanem kora tudományosságának színvonalán kitér bizonyos hangtani és alaktani kritériumokra is.¹¹ Kitűnő megfigyelést tesz például arról, hogy az igék jelentik egy nyelv legállandóbb szófaji kategóriáját, míg a fogalom- és tárgyjelölő kategóriák, a névszók a leginkább változók: mi más ez, mint korai megfogalmazása a modern jövevényszó-kutatás és leíró nyelvészet tételeinek. Azt is megfigyeli, hogy a személyes névmások alkotják az egyik leggyakrabban használt szófaji kategóriát, valamint hogy szuppletív jellegűek és még vidékenkint is változók: „A névmások között a legfontosabbak változók, mint ahogy *mi* áll *io* helyett, és *ti* a *tu* helyett.”¹² Helyesen állapítja meg, hogy a toszkán (és nem firenzei: erre még vissza kell térnünk) és az északolasz nyelvjárások közötti egyik jellegzetes eltérés szerint az északiakra (különösen az északnyugatiakra) jellemző a szóvégi hangsúlytalan magánhangzók elhagyása, míg a toszkánra nem: „Van még, ami eltérővé teszi a nyelveket [nyelvjárásokat], de nem annyira, hogy ne legyenek egymás számára érthetők,

⁷ „La cagione per che io abbia mosso questo ragionamento è la disputa, nata più volte ne’ passati giorni, se la lingua nella quale hanno scritto i nostri poeti e oratori fiorentini, è fiorentina, toscana o italiana”. Blasucci-féle kiadás, 212.

⁸ „... la lingua di Dante, e del Petrarca, e di molti altri antichi dicitori. si dee chiamare Italiana...” G. Trissino: *Il Castellano*, idézve M. Vitale: i. m. 288.

⁹ B. Migliorini: i. m. 30.; F. Chiappelli: i. m. 7–8.; M. Vitale: i. m. 50. stb.

¹⁰ „... qualunque volta viene o nuove dottrine in una città o nuove arti, è necessario che vi venghino nuovi vocaboli, e nati in quella lingua donde quelle dottrine o quelle arti son venute; ma riducendosi, nel parlare, con i modi, con i casi, con le differenze e con gli accenti, fanno una medesima consonanza con i vocaboli di quella lingua che trovano, e così diventano suoi...” (217–218.).

¹¹ Vö. M. Vitale: i. m. 48–49.

¹² „Intra i pronomi. quelli che importano più sono variati, sì come è *mi* in vece d’*io*, e *ti* per *tu*” (215.).

s ez pedig a kiejtés és a [vég]hangsúly. A Toszkánaiak minden szava magánhangzóra végződik, de a Lombárdiaiak és a Romagnaiak majdnem minden szavukat mássalhangzóval függesztik fel, mint például *pane* és *pan*.¹³

A „pronunzia e gli accenti” szavak jelentéstartalmát illetően, ezek, különösen a második, nem a mai értéküket képviselik, s tán a leghelyesebb összefoglalóan úgy értelmeznünk őket, hogy „a szavak hangalakja”; illetve, mint A. Del Monte értelmezi, a második valószínűleg a lerövidült szavak véghangsúlyossá válása.¹⁴

Ami a felhozott egyetlen *pane* ~ *pan* példát illeti, ez nem tipikus, hiszen a rövidülés (az ún. *troncamento*) a toszkánra is jellemző, bizonyos gyakran használt szavakban, meghatározott mondatbeli helyzetben és feltételekkel (*son*, *signor*, vagy Machiavelli 215: „*lingua particular*” stb.).

Mindezekkel az új érvekkel a nyelvek és nyelvjárások közti különbségek megállapításának kritériumait növeli azokkal a nézetekkel szemben, amelyek — Dante tekintélyére hivatkozva¹⁵ — csak az igenlés szavának alakjára építenek.

Foglalkoznunk kell Machiavelli még egy „megsejtésével” is, amely a nyelv mondatnani szerkezetét illeti s amelyről Trabalza mindössze egy általános jellegű utalásban emlékezik meg, Migliorini pedig egy olyan alárendelt mondatban, amelyben idézőjelbe téve szerepel a minket érdeklő terminus.¹⁶ Valóban, a „*circustanze*” (218) feltehetően szószerkezetekre utal, de elsősorban lexikalizált szintagmákra, frazeológiai kapcsolatokra, amelyek valamely ország (provincia) közös nyelvére akkor jellemzőek Machiavelli szerint, ha a helyi nyelv-változatokban (*lingua propria*) többségükben nem találhatók: „mondom, azt lehet valamely ország közös nyelvének nevezni, amelyben saját szavainak és környezetüknek legnagyobb részét nem használják azon ország egyetlen más saját nyelvjárásában sem; és azt a nyelvet [nyelvjárást] nevezzük sajátnak, amelynek szavai legnagyobbbrészt nem használatosak a nevezett ország más nyelvjárásában.”¹⁷ Ez a megkülönböztetés, amelyre még vissza kell térnem, ismét csak a szókincsre összpontosít, de azt, mint láttuk, hol elszigetelt szavak, hol lexikalizált szószerkezetek formáira érti,

¹³ „Quello che fa ancora differenti le lingue, ma non tanto che le non s'intendono, sono la pronunzia e gli accenti. Li Toscani fermano tutte le loro parole in su le vocali, ma li Lombardi e li Romagnuoli quasi tutte le sospendono su le consonanti, come è *pane* e *pan*” (215.)

Már itt meg kell jegyezmem, hogy a *lingua* szó jelentése e kor használatában értelem szerűen hol 'nyelv', hol 'nyelvjárás'; valamint azt is, hogy *provincia* jelentése Machiavellinél hol 'ország', hol 'tartomány'.

¹⁴ Dante szövege is akkor válik nehezen értelmezhetővé, amikor finomabb hangrend szeri árnyalatokra utaló terminusokat használ, mint pl. „*sine accentu acuto vel circumflexo*”: De vulgari eloquentia, II, vii; vö. Dante összes művei. *Kardos T.* gondozásában, Magyar Helikon 1962. *Gáldi L.* jegyzete a II. könyv 497. sorához az 1066. lapon. De lásd ezzel kapcsolatban A. Del Monte jegyzetét is, az ő gondozásában kiadott *Dante Alighieri: Opere minori*. Rizzoli, Milano 1960. 590.

¹⁵ Valóban, Dante használja fel az olasz irodalomban először az igenlő szócska alakját a nyelvek fő megkülönböztető kritériumaként: *oc*, *oil*, *si*, *jo*: De vulgari eloquentia, I, viii, ix; Inferno, XXXIII, 79—80.; és erre hivatkozik Machiavelli, 213—214.

¹⁶ C. *Trabalza*: Storia della grammatica italiana. Forni, Bologna 1963. 48—49.: „... il grande Segretario fiorentino... che, primo fra tutti, intuì il valore dell'elemento sintattico nella lingua...” Ezt idézi F. *Chiappelli*: i. m. 8. — B. *Migliorini*: i. m. 29—30.: „Se si tien conto, come è necessario, anche della »pronunzia«, delle »circustanze«, delle parole...”

¹⁷ „... dico che quella lingua si può chiamare comune in una provincia, dove la maggior parte de' suoi vocaboli con le loro circustanze non si usino in alcuna lingua propria di quella provincia; e quella lingua si chiamerà propria. dove la maggior parte de' suoi vocaboli non s'usino in altra lingua di quella provincia” (218.).

s ezzel valóban megsejtette a szavak mondathelyi kapcsolásának közlő értékét, s a nyelvi, lexikai és morfológiai elemek funkcióját. Hasonlóképpen értékelhetjük további megnyilatkozásait is: „És te [Dante], aki a firenzei eseteket, igeidőket és igemódokat és végződéseket használod, te állítanád azt, hogy a jövevényszók megváltoztatják a nyelvet”?¹⁸ Ugyancsak lexikalizált szó-szerkezetekre („motti”) érti Machiavelli a többször használt *composizione* terminust, amikor azt bizonygatja, hogy különösen a színdarabokban kell ügyelni a helyi nyelvváltozat (nyelvjárás) szólásmondásainak következetes használatára, mert ez adja meg ennek a műfajnak savát-borsát. S a nem toszkán szerzők, minthogy az irodalom toszkán (firenzei) nyelvi alapon fejlődött nagyra Dante óta (ez a felismerés, közvetve vagy közvetlenül mindenütt jelen van Machiavelli dolgozatában), miközben igyekeznek utánozni vagy felhasználni darabjaikban a toszkán szólásmondásokat, keverik ezeket a sajátjaikkal, vagy valamilyen más módon ferdítik el: „... olyan valaki, aki nem toszkán, ebben a vonatkozásban sohasem fog helytállni, mert ha saját szülővárosának szólásmondásait alkalmazza, csak annyit tesz, mintha ruhát foltozna, mert félig toszkán, félig idegen szerkezetet készít.” „Ezért én úgy konkludálok, hogy sok dolgot lehetetlen jól megírni, ha nem érti valaki a legbecsebb [a firenzei] nyelvnek [nyelvjárásnak] saját és reá jellemző dolgait; s ha maga is el akarja sajátítani azokat, legjobban, ha ahhoz a forráshoz megy, amelyből ama nyelv fakadt, máskülönben a tőle készített szerkezetben az egyik rész nem fog megfelelni a másiknak.”¹⁹

Machiavellinek azonban talán legfontosabb mondatszerkezeti megállapításait ott találjuk, ahol ő — elégtelennek tartva az igenlés szavának alakját mint a nyelvek tipológiai kritériumát (vö. 15. jegyzet) — hivatkozik, nevének említése nélkül, Donatus felosztására: a nyolc „beszédrészre”. A „partes orationis (octo)” akkor még együttesen foglalta magába a korunkban differenciált „szófajok” és „mondatrészek” fogalmait, de inkább morfológiai fogalom volt: „... ha valaki jól megfigyeli a minden nyelvet alkotó nyolc beszédrészt, úgy találja, hogy amit *igének* nevezünk, az a nyelv vezérláncza, idege... mert a számunkra ismeretlen főnevek érthetővé válnak a köztük elhelyezkedő ige révén...”.²⁰ Azt hiszem, világosan áll előttünk Machiavelli elemi mondattani érzéke, tapasztalaton és az ókori grammatikusokon nyugvó nagyszerű megállapítása az állítmányról, mint a legtöbb nyelvtani funkció kifejezésére képes, súlyponti szerepet betöltő mondatrészről, s egyben az ige és a névszók mondathelyi kapcsolatáról. Mindez akkor, amikor Machiavelli előtt és után évszázadokig az írókat és grammatikusokat foglalkoztató fő nyelvi kérdések hangtani és helyesírási, alaktani és mindenekelőtt szókinestani jellegűek voltak,

¹⁸ „E tu [Dante], che usi i casi, i tempi e i modi e le desinenze fiorentine, vuoi che li vocaboli avventizini facciano mutar la lingua?” (223.).

¹⁹ „... uno che non sia toscano non farà mai questa parte bene, perché se vorrà dire i motti della patria sua, farà una veste rattoppata, facendo una composizione mezza toscana e mezza forestiera” (226); „Pertanto io concludo che molte cose sono quelle che non si possono scrivere bene senza intendere le cose proprie e particolari di quella lingua che è più in prezzo [a firenzei]; e volendoli propri, conviene andare alla fonte donde quella lingua ha auto origine, altrimenti si fa una composizione dove l'una parte non corrisponde all'altra” (227.).

²⁰ Id. kiad. 214. (kiemelés tőlem): „... chi considera bene le otto parti dell'orazione nelle quali ogni parlare si divide, troverà che quella che si chiama verbo è la catena e il nervo della lingua... Perché quelli nomi che ci sono incogniti ce li fa intendere il verbo, quale infra lor è collocato...”.

s ezek is legtöbbször a stilisztika függvényében jelentkeztek, mint nyelvhelyeségi normák.²¹

3. Machiavelli nyelvi gyakorlatát, műveinek szókincsét és nyelvtanát L. Russo kiváló elemzése, F. Chiappelli részletes tanulmánya és G. Nencioni további kutatásai már sokoldalúan felderítették.²²

Belőlük legfőbb tanulságként azt emelem ki, amit majd más szerzőktől is követett irányelvként L. Russo fogalmaz meg a prózáiró Machiavelli csodálatos nyelvi kettősségéről, amely egyszerre, egy művön belül nyújtja a művelt és a népi, sőt plebejusán, triviálisan népi nyelvtant és szókincsét. Machiavelli egyszerre klasszikus és népi, tudatosan tudós és ösztönös, bonyolult és közvetlen.²³

Russo és Chiappelli módszerét és észrevételeit alkalmazva a nyelvileg eddig még nem elemzett *Dialogo*-ban is felfedezhetjük a toszkán vagy firenzei népi fonetikai, mondatszerkesztési és morfológiai modelleket, mint pl. az *auto part. pass.* a hangzöközi *-v-* kihagyásával (227, 228); *la si lascia, la si toglie* (=ella, 212); *e'* (=egli, 216); *non si potendo* (219, vö. Chiappelli, 33–34); *li quali, con li toscani* (219); *io gli usavo ma li deducevo* (a népi *gli* és az irodalmi *li* tárgyi névmás egy szerkezetben belül! 219; Chiappelli, 26). Toszkanizmus a *gli* pleonasztikus alanyi használata is személytelen szerkezetben: *gli è impossibile* (225, vö. Chiappelli, 32).

Ami az igealakokat illeti, a *Principe* általános használatának megfelelnek a *Dialogo* következő 3., illetve 6. személyű alakjai: *insegnassi, fussi, fussino; parlassino, si usassino; potessino; udissino* a congiuntivo imperfetto-ban. Firenzei népi alakok az *approverebbono, parrebbono, tornerebbono* (218, 225) a condizionale 6. személyben, a *parlono, diventono* (223) indicativo presente 6. személy, míg „pongyola firenzei köznépi” alakok az ismételten használt *scrivano, prendano* (225) indicativo presenték (vö. Chiappelli, 28–30).

Ugyanezen szövegben megtalálhatók a latinos szerkezetek is: „*vedrai in mille luoghi essere da loro male e perversamente usata*” (225); „*ne seguita il lacerare la patria essere cosa nefandissima*” (212, vö. Chappelli, 30–31). Lényegében hasonló tapasztalatokról tesz tanúságot G. Nencioni is (*i. m.* 133–137) az igealakokat illetően.

Csak megerősíthetem tehát: Machiavelli tudatosan hajlott a firenzei beszélt, sőt pongyola népnyelv irodalmi alkalmazására. De ha csak 1513. december 15-i, Francesco Vettori barátjához írott lenyűgözően életteli levelére

²¹ Bár az antik görögöktől és a görögöket kritikailag értékelő Priscianustól átvehették volna a fogalmat és elnevezését („*Omnis enim constructio, quam Graeci syntaxis vocant . . .*”; „*de constructione sive ordinatione partium orationis, inter se*”. *C. Trabalza*: i. m. 61–62.), sem Alberti első olasz nyelvtana, sem a többi olasz grammatikai szerző a XV–XVI. században nem foglalkozott kifejezetten mondattani kérdésekkel, legfeljebb a morfológiai kérdések kapcsán emlegetett *circostanza*-t, *costruzione*-t és *composizione*-t. A *sintassi* mint olasz szó csak a XVII. században jelenik meg.

²² L. itt az 1. és 2. sz. jegyzetet.

²³ „. . . bisogna proprio parlare di un tono e di una energia popolare, nella prosa del Machiavelli, la quale riesce ad essere, in ogni momento, un meraviglioso impasto di lingua e sintassi colta e di lingua e sintassi popolana. . . scrittore, che è classico e popolare, dotto e istintivo, complesso e immediato al tempo stesso” („Machiavelli prózájában lehetetlen meg nem említenünk népi hangvételét és erejét: ez a próza lépten nyomon csodálatos keveréke a művelt és a köznépi nyelvnek és mondatszerkesztésnek. . . írónk egyszerre klasszikus és népi, művelt és ösztönös, bonyolult és közvetlen”): *L. Russo*: i. m. 82–83.

gondolunk, sűrítve megtaláljuk benne Machiavelli emberi, tudósi és művészi arcképét, írói gyakorlatának társadalmi magyarázatát és igazolását, de a stílusára jellemző „meraviglioso impasto”-t is. Megtaláljuk a demokratát, aki szeret a nép fiaival együtt élni, ismeri szokásaikat, beszéli nyelvüket, katonákat toboroz a köztársaságnak, favágókkal, parasztokkal és kocsisokkal tárgyal és vitázik, falusi mészárossal, molnárral, mészégetőkkel kártyázik, kockázik a kocsmában, együtt öntenek fel a garatra, civódnak, kurjongatnak. De benne van a diplomata, az állami tisztviselő is, aki diplomatákkal, főpapokkal, hercegekkel és uralkodókkal tárgyal és levelez, s a tudós és íróművész is, aki magányos sétáin és este kis dolgozószobájában Dantéval, Petrarccal, Tibullusszal és Ovidiusszal társalog, elmélkedik és ír. Ez a szenvedélyes emberi, tudósi és művészi egyénisége magyarázza meg nyelvi, stilisztikai gyakorlatát: a „meraviglioso impasto”-t, és egyetlen összefüggő nyelvi elméleti megnyilatkozását is. Machiavelli nyelvi kettősségében annak az emberi alkati kettősségnek tudatos vetületét is látom, amelyet ő maga fedezett fel magában, amelyet meggyőződéssel vallott, és másokban is értékelt mint a természet, a valóság dialektikus megnyilvánulását.²⁴ A természet volt Machiavelli világnézetének alapja és — mint látni fogjuk — a reneszánsz természetfilozófiája tükröződik a nyelvről szóló művében is.

Machiavelli, ez az elméleti-politikai zseni, a nagyszerű dramaturgiai tehetség, egyetlen írásos megnyilatkozásban szólott összefüggően a nyelv kérdéseiről: a rá jellemző szenvedélyességgel, polemikusan, bizonyító-érvelő módon, éles megfigyeléssel. Nyilván frissen élt benne az Orti Oricellariban lefolyt vita. Számára felfedezés és meglepetés volt Dante *De vulgari eloquentia*-ja, ellenkezést váltott ki belőle az is, ahogyan Trissino e munkát felhasználta saját nézeteinek alátámasztására.

Sajnálatos, hogy Machiavelli munkája kiadatlan, sőt ismeretlen maradt szinte mindenki számára 1730-ig, amikor is nem az ő neve alatt adták ki.²⁵ Feltehető azonban, hogy bár nem hivatkoztak rá név szerint, de munkáját ismerték és gondolatait felhasználták főként Trissinóval szembeni érvelésükben a toszkán, illetve a firenzei irodalmi nyelv leghevesebb védelmezői, mint Claudio Tolomei és Benedetto Varchi.²⁶

²⁴ Vettorinak írott egyik levelében így fejt ki: „Chi vedesse le nostre lettere, onorando compare, e vedesse la diversità di quelle, si meraviglierebbe assai, perché gli parrebbe ora che noi fussimo uomini gravi, tutti volti a cose grandi e che nei nostri petti non potesse cascare alcuno pensiero che non avesse in sé onestà e grandezza. Però dipoi, voltando carta, gli parrebbe quelli noi medesimi essere leggieri, incostanti, lascivi, volti a cose vane. E questo modo di procedere, se a qualcuno pare sia vituperoso, a me pare laudabile, perché noi imitiamo la natura, che è varia; e chi imita quella, non può essere ripreso” („Ha valaki olvasná leveleinket, tisztelt barátom, és látná, mennyire különbözők, ugyancsak elsodálkozna, mert eleinte azt hinné, hogy komoly emberek vagyunk, akik csupa nagy dologra függesztik tekintetüket, és hogy a mi agyunkba nem pottyánhat gondolat, amely ne lenne önmagában véve is tisztos és nagyszerű. De aztán, ha lapozna egyet, úgy tűnne, hogy ugyanazon magunk könnyűek vagyunk, állhatatlanok, pajzánok, hívságokra tekintők. S ha valaki ezt a mi eljárásunkat gyalázatosnak tartaná, én dicséretesnek tartom, mert mi a természetet utánozzuk, amely változatos; és aki azt utánozza, nem korholható”). Kiemelés tőlem — F. M.

Az emberi természet hasonló ellentmondásokon keresztül megnyilvánuló egységét dicsérté Machiavelli Lorenzo de' Mediciben is az *Istorie fiorentine* befejező lapjain.

²⁵ B. Migliorini: i. m. 29.

²⁶ C. Trabalza: i. m. 153., 190–191.

Mielőtt a következő kérdéscsoportra rátérnék, foglalkoznom kell Machiavelli nyelvi gyakorlatának egyik legfontosabb oldalával: szókincsével és terminológia-alkotásával.

A *Dialogo* szókincsét általában azok a vonások jellemzik, amelyeket Chiappelli a *Principe*-vel kapcsolatban megállapított (*i. m.*, 10). Vagyis, míg az alakrendszert határozottan bizonyos hanyag könnyedség jellemzi, s a firenzei városi és plebejus használat jelentős arányú keverése az irodalmi vagy irodalmivá váló normával, a szókincsben ez az utóbbi visszaszorul. Ha a Dante nyomán elemzett *spingere una coppia di calci* és más kifejezéseket mellőzöm, alig tudok néhány tipikusan firenzei (toszkán) szót kimutatni a *Dialogo*-ban: mint pl. a firenzei hangátvetéses *addrieto*, a firenzei beszélt nyelvi és prózai *maraviglia*, *maravigliarsi* (szemben a költői *meraviglia*-val), a Danté-tól és Boccacciótól használt s inkább irodalmi jellegű *sgannare*. S amint látjuk, ezek sem a „plebejus” szavak közé tartoznak. Nagyobb számban vannak jelen viszont a latinizmusok, a traktátus műfaji-stilisztikai igényének megfelelően; ezek egy részét Chiappelli is kimutatja a *Principe*-ben mint helyesírási jellegű latinizmusokat: ilyen az *esempio* (214, 225, 228), a *differenzia* (213), és a *laudabile* (225.) De hasonló jellegűek *coniettura* (217) és az *istituto* (216) is, és más tudós szavak, mint *eziandio* (212), *interlocutore* (219), amelyet antedatálásként mutathatok be (vö. DEI, XVII. század), *lecito* (221), *massime* (219), *parricida* (212) stb.

Helyesen állapította meg L. Russo (*i. m.* 161–162), hogy Machiavelli zseniálisan és egyszersmind szűklátókörűen fogta fel a reneszánsz színdarabnak dialektális jellegéből eredő sajátosságát, azt az utánozhatatlanul szellemes, jellemző erőt, amely a szereplők helyi szólásmódjából árad. Machiavelli abban téved, hogy ezt az erőt kizárólagosan a firenzei, illetve toszkán nyelvjárásnak tulajdonítja.

Ugyanakkor, bár példákon mutatja be, hogy Dante a helyi jelleg nyelvi érzékeltetésére más nyelvjárások szavait, kifejezéseit és gammatikai modelljeit is alkalmazta, nem ismeri fel ennek a ténynek az egységes irodalmi nyelvet építő jelentőségét, és azokat is elmarasztalja, akik nem toszkán létükre (mint pl. Ariosto) színdarabjaikban toszkanizmusokat igyekeztek alkalmazni (vö. 219–221.; 225–227.).

Am a *Dialogo* jellegénél fogva a legérdekesebb mégis a nyelvi-nyelvészeti-stilisztikai terminológia: *accattare* '(szót) kölcsönözni' (223, 227), *accento* 'szóhangsúly' (215, 217), *arricchire* és *imbastardire* a nyelv gazdagodására és „romlására” vonatkoztatott igék (223), *caso* 'ragozási eset' (217, 223), *circustanza* 'szó szerkezet, lexikalizált szintagma, frazeológiai kapcsolat' (218), *composizione* (226) 'lexikalizált szó szerkezet: *composizione mezza toscana e mezza forestiera*; *una getil composizione e uno stilo ornato e ordinato*: itt jelentése inkább 'stilisztikai mondatszerkesztési mód'; *consonate* 'mássalhangzó' (215), *desinenza* 'szóvégződés' (219, 223), *dizione* 'szó, kifejezés' (214), *lettera* (224) 'betű'; de itt 'hang' értelemben szerepel; *lingua*: a nyelvjárástól, anyanyelvtől kezdve a stilisztikailag rendezett nyelvhasználatig és az irodalmi nyelvig számos jelentésárnyalatban és igen gyakran van képviselve a vele alkotott struktúrák többi, attributív funkciójú tagjaitól függően: *lingua fiorentina* (212, 217, 218, 228), *lingua toscana* (212), *patria lingua* (228), *lingua patria*, (225, 227, 228), *nostra lingua* (218), *lingua italiana* (212), *l. particular d'Italia* (216), *l. comune* (218), *l. comune d'Italia* (216), *l. curiale* (216, 219, 220, 228), *lingua propria* (218), *l. francese*, *l. spagnola*, *l. tedesca*, *l. lombarda*

(213, 214), *l. latina, l. greca* (218), *lingua comune d'Italia o cortigiana* (223); elliptikusan: *il toscano* (226), *al toscano* (224), *in fiorentino* (218), *il ferrarese* (226). Ide sorolom a *cose proprie e particolari di quella lingua* (227) igen általánosnak látszó, de valószínűleg az idiomatikus kifejezéseket, sajátos szókincsbeli fordulatokat jelentő szószerkezetet is; l. még a *parlare* alatt is; *modo 'igemód'* (217, 223), *motto* jelentése általában 'szó; lexikalizált szószerkezet'; *i motti e i termini propri patri* (225), *termini e motti* (226), *i motti della patria sua* (226); l. még *termine* alatt is; *mutazione* 'nyelvi változás' (218): vö. *la lingua si muti, fa la sua mutazione* (218), *nome* 'névszó; főnév' (214), *parlare* és *scrivere* 'valamilyen konkrét nyelven beszélni, írni': *parlare fiorentino* (220, 221), *parlare toscano* (221), *parlare cortigiano* (220, 223), *scrivere in latino* (221), *scrivere in quella lingua* (223); a *parlare* szót Machiavelli főnévként is elég gyakran használja 'nyelv' értelemben (vö. *lingua*); *parlare comune, parlar proprio* (217); *otto parti dell' orazione* (214), *particula affermativa* 'igenlő szócska, határozószó' (214), *pronomie* 'névmás' (215), *pronunzia* 'a szó hangteste' (215, 223), *tempo* 'igeidő' (223), *termine* jelentése általában 'szó, kifejezés' és a *vocabolo* szinonimájaként szerepel (219, 223): *motti e termini propri patri, termini e motti* (225), *termine latino* (219); egy helyen azonban mintha a 'szakkifejezés, terminus technicus' jelentést venné fel éppen a *vocabolo*-val való szembállítás alapján: *né vocabolo né termine* (224);²⁷ *traslazione* 'fordítás' (220); *urbanità* (225) jelentése feltehetően 'választékos, nem közönséges városi nyelvhasználat'; *verbo* jelentése Machiavelli e dolgozatában 'ige, mint szófaj'; kiderül ez abból az állításából is, hogy *quella* [parte dell'orazione] *che si chiama verbo è la catena e il nervo della lingua* (214). Ugyanitt Machiavelli, mint már említettem, kifejti, hogy Itália különféle nyelvjárásában az igék térnek el egymástól a legkevésbé, míg a főnevek különböznek a leginkább. Később erre a kitűnő megfigyelésre alapozza azt a részben hibás tételét, a mellyel nem ismeri el *közös* olasz irodalmi nyelv létezését: „És ha Itália közös vagy udvari nyelvének nevezné [Dante firenzei nyelvét], mert abban szerepel a Firenzében használatos összes ige, azt felelem néked, hogy bár használják benne ugyanazokat az igéket, de nem használják benne ugyanazokat a főneveket . . .”²⁸ itt a *verbo* 'ige' jelentése kiderül az itt 'szó, főnév, lexikalizált kifejezés' jelentésben használt *termine*-vel való szembeállításból.

A *vocabolo*-val már találkoztunk a *termine*-vel kapcsolatban (225); általános 'szó' jelentése nem vitás és annak a fogalomnak jelölésére a leggyakrabban szerepel a *Dialogo*-ban: 28-szor, ugyanakkor szinonimái, a ma általánosabb *parola* mindössze kétszer, a *termine* hatszor, a *motto* négyszer. Jelzős struktúrái között a legjelentősebbeknek tartom a *vocaboli avventizi*-t (223) és a *vocaboli forestieri*-t (219), amelyeket — úgy látszik — Machiavelli alkalmaz először, és amelyek még a mai nyelvészeti terminológiában is élnek. Az utóbbi elliptikusan szerepel (*i*) *forestieri*-ként is (219); ismételten találkozzunk *vocaboli barbari*-val (221). Sajátos elliptikus kifejezések *diventano*

²⁷ Eddig a *termine* szónak ilyen jelentését csak a XVIII. század végéről ismertem: *Cesarottinál* szerepel, tudomásom szerint először, a *termine tecnico* szintagmatikus kapcsolatban. Vö. *M. Fogarasi*: Per una terminologia romantica. In „Il Romanticismo. Atti del VI Congresso dell'Associazione internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura italiana”. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 244. — *L. Blasucci* id. kiad.-ban (224. lap, 2. jegyzet) is hasonló észrevételt tesz a *termine* e helyütt való jelentéséről.

²⁸ „E se tu la [la lingua fiorentina di Dante] chiamassi o comune d'Italia o cortigiana, perché in quella si usassino tutti li verbi che s'usano in Firenze, ti rispondo che se si sono usati li medesimi verbi, non s'usano i medesimi termini . . .” (223.).

suoi [t. i. „vocaboli suoi”] (218) és *in modo che par suo* (223), amelyek Trissino hasonló szerkezeteire emlékeztetnek. A *vocaboli con le loro circostanze* (218) azonkívül, hogy — mint már említettem, — bizonyos szintaktikai megsejtést tartalmaz, elsősorban lexikalizált szintagmákra, frazeológiai kapcsolatokra utal. *Vocale* ’magánhangzó’ (215) az utolsó nyelvészeti vonatkozású szó.

Az előbbiektől tárgyilag független, de mint a terminológiai útkeresés példája említésre méltó Machiavelli egyedi *in un corso d’un’età d’uomo* körülírási kifejezése ’emberöltő’ értelemben (vö. a ma használatos *generazione*-val, amelynek ilyen jelentése Prati, *VocEtIt.* szerint korunkban keletkezett. Ezzel a jelentéssel azonban már az *Il Caffè*-ban — 1765 — is megtaláltam a szót: S. Romagnoli, 293).

4. Nem könnyű és nem mindig megvalósítható feladat megállapítani, hogy ezen terminus technicusok közül melyiket alkotta személy szerint Machiavelli. Ő inkább egyik kifejezője a kor kollektív nyelvészeti, grammatikai terminológiai alkotó tevékenységének. Nem lehetetlen azonban néhány többé vagy kevésbé egzakt megállapítást tennünk. A terminusokat természetesen nem vizsgálhatjuk függetlenül tartalmuktól, azoktól a gondolatoktól, amelyeknek nyelvi megjelenítését képezik, de azokat a kölcsönhatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amelyek útján és amelyek segítségével halad előre a nyelvészeti gondolkodás (s — mutatis mutandis — minden tudományos gondolkodás) és terminológia-alkotás. Az is természetes, hogy Machiavelli nyelvi gyakorlata és nyelvi nézetei nem minden előzmény nélkül valók, hanem összefüggenek mind az előző korok, mind a saját korának, kortársainak, társadalmi környezetének nyelvi nézeteivel és gyakorlatával, s ugyanakkor Machiavelli alkotó egyéniségének termékei.

Mint említettem, már Chiappelli megállapította a *Principe*-vel kapcsolatban, (*i. m.* 10), hogy Machiavelli nem hajtott végre a szó szoros értelmében vett formális nyelvújítást, szóalkotást, hanem egyrészt a köznyelv meglévő szavait „technizálta” („tecnificare”: vagyis terminus technikusszá léptette elő), másrészt bátran merített a latin szókincsből, de mindenkor ügyelt a társadalmi érthetőségre.

Milyen hatásokat dolgozhatott fel tehát Machiavelli nyelvészeti traktátusában, összeötvözve őket saját gondolataival? Mint ismeretes, az Orti Orcellariban lefolyt vita volt Machiavelli közvetlen indítéka, amely a traktátus megírására ösztönözte. Itt két ellentétes pólus állt határozottan szemben egymással: az „italianisták”, Trissinóval az élükön, akik Machiavelli megfogalmazásában azt állítják, hogy a nagy firenzei írók és költők „olasz” nyelven írtak („lingua italiana”); velük szemben állnak, nyilván Machiavelli vezetése alatt, a „florentinisták”, akik szerint a nevezett írók és költők kizárólagosan „firenzei” nyelven írtak (lingua „al tutto fiorentina”). És voltak átmenetek is a két pólus között. Machiavelli egy ilyen átmeneti nézet képviselőit említi, akik szerint a nagy művek „toscán nyelven” keletkeztek. A vita a helyszínen nem dőlt el, hanem irodalmi síkon folytatódott és kiszélesedett, még differenciáltabb áramlatokra oszlott. Machiavelli traktátusa, amely legelsőnek íródott, megmaradt az íróasztalfiókban, de — mint említettem — gondolatait továbbfejlesztették a legmeggyőződésebb florentinisták, mint Tolomei, Gelli, Giambullari és mások is, míg Varchi és mások a bembói archaizáló változatot vitték tovább. Maga Trissino és követői csak évek múlva fogalmazták meg és tették közzé nyomtatásban nézeteiket. Kétséggkívül mind

Machiavelli, mind Trissino alapvető igazságot fogalmaztak meg akkor, amikor azt állították, hogy korukban létezett egységes olasz irodalmi nyelv (most úgy mondanánk, hogy folyamatban volt az irodalmi nyelv egységesülése). Kiinduló tételeikben és érveikben azonban nagyon lényeges eltérések voltak és helyes, sőt zseniális megállapítások és megsejtések mellett — a kor tudományosságának megfelelően kellő áttekintés és sajátosan nyelvészeti módszer hiányában — komoly torzulások és tévedések is voltak. Trissino a dantei *De vulgari eloquentia* azon megállapítására épített, hogy Itália egyetlen vulgáris (olasz) nyelvjárása sem alkalmas az irodalmi nyelvvé válásra, hanem csakis ezeknek emelkedett szintézise, a „kiváló, sarkalatos, udvari és hivatalos” olasz né nyelv, amelyet egységes udvar híján az Itáliában szétszórtan élő költők képviselnek és éltetnek.

Ezzel szemben Machiavelli és a „florentinisták” azt állították, hogy Dante műveiben, és főként a legnagyobb hatású *Commediában*, valamint Petrarca és Boccaccio is, firenzei né nyelven írtak (és ez volt a valóság), valamint ebben követte őket mindenki Itáliában, aki költőnek és írónak akart számítani.

Mármost Trissino tévedése abban állt, hogy nem vette észre egyfelől a *De vulgari eloquentia* tartalma, elméleti tétele, másfelől a *Commedia* nyelvi valósága közti ellentmondást, amely Dante önellentmondása volt, és csak az el-sőt vette figyelembe saját tétele megalapozásához. Machiavelli éleslátása és egyszersmind tévedése abban állt, hogy egyrészt ezt az ellentmondást világosan látta, a *Dialogo*-ban fel is tárta (216, 221), másrészt azonban kibékíthetetlennek tartotta (és nem tudta megbocsátani Danténak), mert nem vette figyelembe az idő és a körülmények változásának tényezőjét, sem Dante két műve között, sem Dante kora és a maga kora között. Dantétól Machiavelliig az olasz nyelv és irodalom nagyon sokat fejlődött, éppen azért mert Machiavellinek és kortársainak és a közbeeső nemzedékeknek már volt kire támaszkodniuk és hivatkozniuk.

Trissino abban is tévedett, hogy a helyesen meglátott közös olasz irodalmi nyelvet („lingua . . . comune . . . d'Italia”) a nyelvjárások előtt létezőnek tekintette, amelynek a nyelvjárások csak sajátos megjelenési formái.²⁹

Machiavelli viszont helyesen látta meg ugyan, hogy az olasz irodalmi nyelv alapja a firenzei (toszkán) nyelvjárás, amelyhez sajátos szavaikkal és kifejezéseikkel hozzájárulnak más nyelvjárások is (223, 228), de csak úgy, ha ezeket a szókincs-elemeket a firenzei teljesen asszimilálja (223). Ott viszont már tévedésbe csap át, ahol kizárólagosságot tulajdonít a firenzeinek minden más nyelvjárás felett (224, 228, stb.), és ferdítésnek minősíti a nem toszkán írók törekvését a firenzei (toszkán) nyelv használatára (225).

Machiavelli gondolatai tehát a nyelvről általában és a firenzei alapú olasz irodalmi nyelvről meg az olasz nyelvjárásokról legalább Dantéig nyúlnak vissza. Dantétól Machiavelliig azonban, mint láttuk, nagy változások történtek, nagy fejlődés ment végbe mind társadalmi-történeti, mind filozófiai-világ-nézeti, mind kulturális-irodalmi téren, következőképpen nyelvi, és ezen belül legnagyobb részben terminológiai vonatkozásban is.

A *De vulgari eloquentia*-nak, Dante legfontosabb nyelvelméleti munkájának (sőt részben a *Convivio*-nak is) összetevői és forrásai még Arisztotelész („lo Filosofo” „magister sapientium”), a kötelező bibliai legenda, a latin

²⁹ Vö. M. Vitale: i. m. 42–43.

grammatikusok, a skolasztikus szillogisztika és az empirizmus. Machiavelli *Dialogo*-jában már nyoma sincs a bibliai legendának, de benne van a *De Vulgari eloquentia* (és a *Convivio*) néhány gondolata és kifejezése, benne van Leon Battista Alberti és a latin nyelvű humanizmuson győzedelmeskedő népnelvű humanizmus, az olasz nyelvű irodalom tapasztalatai Dantétól koráig, Leonardónak és az olasz reneszánsznak természetfilozófiája, Donatus és Priscianus latin grammatikái és saját alkotó, kritikai szellemű megfigyelései.

Már említettem Dante traktátusának azt a részét, amelyben az európai nyelvek felosztásának kritériumával foglalkozik, s arra is utaltam, hogy Machiavelli, bár hivatkozik rá, nem tartja elégségesnek. Machiavelli traktátusának szókincsét elemezve és összevetve ezt Dante nyelvi-nyelvészeti vonatkozású értekezéseivel, le tudjuk mérni, mekkora utat tett meg az elvont, jelen esetben éppen a nyelvi-nyelvészeti gondolkodás és a vonatkozó terminológia fejlődése Dantétól Machiavellig. Azonos jelentésben megtaláljuk már Danténál az *accento, lettera, verbo, vocale, consonante* nyelvtani terminusokat.³⁰ Bár Danténál már szerepel a metonimikusan használt *lingua* 'emberi beszéd', ő mégis a legtöbb esetben más kifejezést alkalmaz (olasz *loquela*, latin *ydïoma, locutio* stb.). Amikor pedig az olasz nyelvről van szó, ez nála latinul a *vulgare* melléknévvel kerül kifejezésre, illetve olaszul: *lo volgare proprio, nel nostro volgare, l'amore che porto al mio volgare, la mia loquela, propria loquela* kifejezésekkel.³¹ Ugyanakkor már láttuk, mennyire szabadon kötődik a *lingua* főnév Machiavellinél különböző jelzőkkel, bár ez a szabadság akkor még alig tekint vissza hatvan-nyolcvan évre.³² Érdekes megjegyezni, hogy a 'szó' jelentés kifejezésére Danténál is a leggyakrabban a *vocabulo* szerepel, bár nála a *parola* gyakoribb, mint Machiavellinél. Ezzel kapcsolatban felmerül egy gondolati és terminológiai párhuzam: eszerint Machiavelli azon gondolatát, hogy az idegen (rokon) nyelvterületre betelepült emberek (*una nuova popolazione*, 218) *egy emberöltő alatt* átadják új környezetüknek szókincsüket, nem nagy eltéréssel megtaláljuk már Danténál: „Így az olaszországi városokban is tapasztalhatjuk, ha alaposabban szemügyre vesszük a dolgot, hogy ötven év óta sok szó kiveszett, született és megváltozott.”³³

A gondolati közelségen túlmenően itt elsősorban az *emberöltő* fogalmára alkotott körülírások eléggé nehézkes alakulására szeretném felhívni a figyelmet; Danténál: *da cinquanta anni in qua*, Machiavellinél: *in un corso d'un'età d'un uomo*. Bár az élettartam idő, hely és körülmények szerint változó kate-

³⁰ „Sine accentu acuto”: *De vulgari eloquentia*, II, vii; „lettera” (*Convivio*, IV, vi): természetesen Danténál is egybeesik még a „betű” és a „hang” fogalma és jelölése; „uno verbo molto lasciato dal'uso in grammatica, che significa tanto quanto «legare parole»” ibidem; „di sole cinque vocali, che sono anima e legame d'ogni parole” ibidem.

Vocale és consonante: „Mostrarsi dunque in cinque volte sette (vocali e consonanti; . . .)” *Paradiso*, XVIII, 88–89.

Az *accento*-t a GDLI (*Salvatore Battaglia*, Grande Dizionario della lingua italiana. UTET, Torino 1961 —. A továbbiakban rövidítéssel idézem) Boccacciotól kezdve mutatja ki kb. a XIV. század közepéről, majd Cristoforo Landinótól (1481), mindkét szerzőnek a *Divina Commedia*-ről írott kommentárjában.

³¹ *Convivio*, I, v, xii, xiii.

³² B. Migliorini: *Storia della lingua italiana*. Sansoni, Firenze 1960², 266–267. A továbbiakban: *Storia*.

³³ A magyar szöveg Szabó Mihály fordítása. *Convivio*, I, v: „Onde vedemo ne le cittadi d'Italia se bene volemo agguardare, da cinquanta anni in qua molti vocabuli essere spenti e nati e variati”.

gória, mindkét szerzőnek nyilván igaza volt, ha az újkor első évszázadaiban Dél-Európa viszonylatában ötven esztendőös átlagra utaltak.³⁴ Nem tartom lehetőnek, hogy Machiavelli *urbanità*-ja is visszavezethető Dante *vocabulorum... quedam urbana (De vulgari eloquentia, II, vii)* kifejezésére, amelynek értelme, hasonlóan mint Machiavellinél, 'városias, vagyis művelt köznyelvi szavak'.

„Machiavellinél a párbeszéd az író agyában felhalmozódott érvek hevének meghökkenítő kirobbanását jelenti; a párbeszéd nála technikailag jeleníti meg azt, amit gondolati, belső gesztikulációnak neveznék” — mondja Russo³⁵, és ismételten megállapítja, hogy a dramatizálás, a dialogizálás Machiavelli gondolkodásának benső sajátása (uo. 156). Valóban, a Dantével folytatott képzelt párbeszéd a Machiavelliben felhalmozódott érvek kirobbanásának dramatizált formája. Huszonkétszer szólal meg Niccolò (N.) s ebből tizenhatszor kérdez. Kérdései, mint egy vizsgálóbíróé, könyörtelen logikával haladnak előre. Dante szerepe teljesen passzív, feleleteit szinte szuggerálja a kérdező. Dante feleletei szolgáltatják a gyakorlati érveket saját elméletével szemben, s az érvek: Machiavelli kritikus szemmel folytatott vizsgálódásának, megfigyelésének tapasztalati eredményei. Az érvek helyenkint ösztönösek, az ösztönös nyelvi tudatra támaszkodnak, de hiszen a kor tudományossága nem rendelkezett még nyelvészeti kutató módszerrel, sem elegendő tényismerettel. Azt is megfigyelhetjük a *Dialogo*-ban, hogy Machiavellinek a traktátus megírásakor csak a *Divina Commedia* szövege állhatott rendelkezésére (ennek ellenére három alkalommal is kisebb pontatlanságokkal idézi, mintha emlékeztető tenné), míg a *De vulgari eloquentia*-é nem: ennek Machiavelli csak néhány gondolatát és a nyelvérzékét legjobban foglalkoztató kitételeit őrizte meg emlékezetében azóta, hogy Trissino Dante művét bemutatta az Orti Oricellariban, és hogy ott e kitételekről vitáztak.

Tartalmi, gondolati vonatkozásban, de sokkal inkább terminológiai tekintetben azonban figyelemre méltó párhuzamosságokat, sőt azonosságokat találtam Alberti egyes munkái, illetve passzusai, valamint Machiavelli nyelvi traktátusa között, bár az utóbbiban semmi közvetlen utalás vagy hivatkozás Albertire nem található.

Gramsci nem véletlenül állította egy sorba Albertit és Machiavellit, mint az olasz reneszánsz legkiválóbb polgári és emberi képviselőit.³⁶

Azokon a társadalmi, politikai mozzanatokon túlmenően, amelyekre Gramsci utal, de talán éppen azoktól feltételezeten is, közös volt bennük a gyakorlati érzék és az a képesség, hogy gyakorlati tapasztalataikat, megfigyeléseiket elméletileg is megfogalmazzák. Összekötötte őket a toszkán, illetve firenzei népnyelv szeretete és művelése is.

Nem voltak kortársak, Machiavelli három éves volt, mikor Alberti meghalt, De Alberti döntötte el a népnyelvi humanizmusnak nagy győzelmét a latin nyelvű humanizmus felett olasz nyelvű traktátusaival és azzal az olasz nyelvű költői vetélkedéssel, amelyet a legfőbb hatóságok támogatásával ren-

³⁴ Machiavelli bonyolult körülírásának megfelelő egyszerűbb formákat mutat ki a GDLI *corso* címszó alatt: *mio corso* (Inferno, XV, 88.); Cino: *il corso umano* és magától Machiavellitől is: *del corso della sua vita*.

³⁵ „Nel Machiavelli, il dialogo è lo scoppio impertinente della foga delle ragioni, che si sono accumulate nel cervello dello scrittore, ed esso, si potrebbe dire, traduce tecnicamente quella che è la gesticolazione interna del suo pensiero” (i. m. 154.).

³⁶ A. Gramsci: *Il Risorgimento*. Einaudi, Torino 1949² 32.

dezzel meg Firenzében, ebben a gazdaságilag már hanyatló, de kulturális, valamint nyelvi szempontból vezető olasz városállamban. Ezek a tények döntő módon meghatározták a fiatalabb Medicinek, Lorenzónak és körének olasz nyelvű irodalmi tevékenységét, amelynek vonzásába Machiavelli is beletartozott. Jó alap volt ez Machiavelli szenvedélyes gyakorlati és elméleti „florencinocentrizmusa” számára.

Kétségtelen, hogy „Machiavelli folytatta Alberti művét az olasz tudományos próza kidolgozásában,”³⁷ különösen ami a mondat stilisztikáját illeti. Alaktani gyakorlatában azonban inkább a firenzei népi, beszélt nyelvi, sőt pongyolán népi alakokat érvényesítette a *Principe*-ben, bár gyermekkorában nyilván azon szabályok szerint ismerte meg anyanyelvét, amelyeket az 1370-es számú vatikáni kódex tartalmaz a toszkán (firenzei) nyelvről.³⁸ Mint már említettem, a *Dialogo*-ban viszont a művelt nyelvhasználat uralkodik a népies felett.

Ma már kétségtelenül bebizonyítottnak vehető tény, hogy Alberti a szerzője az első ismert olasz nyelvtannak, amelyet hol *Regule lingue florentine*, röviden *Regule*, vagy *Regole*, illetve *Regola della lingua fiorentina* címen, hol *Della thoscana senza autore*, hol csak az említett kódex után, *La grammaticetta vaticana*-ként idéztek, illetve közöltek.³⁹

Alberti ezt az első, zseniálisan merész vállalkozásként minősítendő normalizálást feltehetően Rómában fogalmazta meg, amikor körülbelül kilenc évi firenzei tartózkodás után 1443-ban odautazott. Nyelvtanában Alberti anyanyelve iránti öntudatos lelkesedését⁴⁰ gyakorlati tettel bizonyítja, miközben nem veti meg a latin nyelv kiművelési és normalizálási folyamatának évezredes tapasztalatait sem. Mint már kis mértékben Dante is (vö. *accento*, *verbo*, *vocale*), most Alberti bátran és határozottan nyúl a latin grammatikai terminológiához. Donatus és Priscianus latin nyelvtanainak nemcsak szakki-fejezéseit olaszosítja, hanem rendszerezésüket is megkísérli alkalmazni az olasz nyelv tényeinek leírásában.⁴¹ E rendszerezések elsajátítása adva volt mind a középkor, mind a reneszánsz iskoláiban, hiszen a középkortól az új-

³⁷ „Il Machiavelli continuò l'opera dell'Alberti nell'elaborazione della prosa scientifica italiana”: T. Kardos: *Storia della letteratura italiana dalle origini alla fine del Cinquecento*. Egységes egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. II. 139.

³⁸ F. Chiappelli: i. m. 20–21.; különösen a 13. sz. jegyzet. A szabályokról l. alább a 39. sz. jegyzetet.

³⁹ Elsőként C. Trabalza közölte szövegét i. m., 535–548. Második kiadását C. Grayson készítette el, gondos kísérő tanulmánnyal, jegyzetekkel és Glossario-val látta el a facsimilét is tartalmazó kötetet: *Leon Battista Alberti: La prima grammatica in volgare. La grammaticetta vaticana*. Cod. Vat. Reg. Lat. 1370. A cura di C. Grayson. Commissione per i testi di lingua, Bologna 1964. A továbbiakban ezt a kiadást idézem Gram. rövidítéssel. Grayson, mondhatjuk, biztossággal zárta le a szerző azonosításának több mint fél évszázados munkáját, amelynek fő állomásait F. Sensi, C. Trabalza, Carmela Colombo művei jelzik. L. Gh. Ghinassi recenzióját C. Grayson kiadásáról: *Lingua Nostra*, Sansoni, Firenze 1965 (XXVI), fasc. 1., pp. 31–32.

⁴⁰ Ezt a lelkesedését az I libri della Famiglia című munkájának III. kötetéhez írt bevezetésben fejtette ki és indokolta meg többek között: L. B. Alberti: *Opere volgari*. A cura di C. Grayson. Laterza, Bari 1960. 153–156. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom Fam. rövidítéssel.

⁴¹ Ez a kísérlet, amelyet a XVI. században sorozatosan követtek a többiek, mind az olasszal, mind más modern nyelvekkel kapcsolatban, olyan hagyománnyá vált, amelyet — terminológiájának megszokott, meghatározott gondolati tartalmú evokatív ereje miatt — a nyelvtanok nem hagytak el mind a mai napig. Előnyeiről és hátrányairól vö. M. Fogarasi: *Grammatica italiana del Novecento. Sistemazione descrittiva*. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. s k.

korig jórészt a fenti szerzők latin nyelvtanait⁴² tanították és tanulták, bizonyára Dante, Alberti, Machiavelli és kortársaik is. Ezért nehéz (vagy lehetetlen) megállapítani, hogy tulajdonképpen ki alkalmazott először egy-egy meghatározott latin nyelvtani terminust olaszosított formában. Tudomásom szerint Machiavellinél olvashatjuk először azt, hogy *le otto parti dell'orazione nelle quali ogni parlare si divide* (214), s ezt Donatus felosztásának kezdetével vehetem össze mint forrással: *Partes orationis (octo)*. Priscianus viszont ettől eltérően különféle nézeteket ismertet, amelyek két, illetve öt, kilenc, tíz vagy tizenegy „beszédrészt” különböztetnek meg.⁴³ Albertinél, illetve Machiavelli *Dialogo*-jában a következő azonos nyelvtani terminusokat találjuk azonos jelentéssel:

caso (*Fam.* 154: *casi e tempi*, *Gram.* 40); *composizione* *Gram.* 56—57 'combinazione nel senso grammaticale': ez Grayson értelmezése, aki a *Glossario*-ban megjegyzi, hogy a DEI és a T—B⁴⁴ nem ilyen jelentéssel dokumentálja a szót, tehát Albertié az első ilyen adat; *consonante* (*Gram.* 41); *dizione* (*Gram. passim* 'locuzione'. Vö. GDLI, amely a szót ezzel a jelentéssel már a XIV. század elejétől kimutatja Fra Giordano da Pisánál, 1304-ből Bocaccionál, majd Leonardo da Vincinél); ami a *lingua* jelzős szintagmáit illeti, Alberti, *Gram.* következetesen ezeket használja: *lingua toscana* (46, 48), *in lingua toscana* (51), *in tutta la lingua toscana* (53) — ami Albertinek egy közbeeső típusú állásfoglalására utalhat a minden mást kizáró „florentinocentrizmussal” szemben (amelytől azonban még legalább hatvan esztendő választja el). Vö. Machiavelli: „Amely vitában egyes, kevésbé tisztességtelen emberek, azt állítják róla, hogy toszkán [nyelv]”;⁴⁵ *lettera* Albertinél is (*Gram.* 61) egyaránt jelenti a betűt és a hangot; *modo* (*Gram.* 48); *nome* (*Gram. passim*); *pronome* (*Gram. passim*. Grayson 76 megjegyzése: „DEI 1623 Buonmattei, ma T—B dà esempi del Varchi e del Salviati; il Bembo non l'usa”); Machiavelli *pronunzia* főneve (215, 223) Albertinél nem szerepel: ő azonban a megfelelő cselekvésfogalmat hol a *proferire* (*profferire*) igével (*Fam.* 154), hol a *pronunziare* igével fejezi ki (*Gram. passim*) 'kiejt', illetve általánosabb értelemben 'alkalmaz' jelentéssel; *tempo* (*Fam.* 154: *né per uso possono variare casi e tempi*); *verbo* (*Gram.* 48—56); *vocale* (*Gram.* 40, 41 stb.).

Machiavelli feltételezhetően tudott Alberti nyelvtanáról, illetve olvasta azt, s bár nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt beh bizonyítsam, figyelemreméltónak tartom a következő három gondolati s helyenkint formai egyezést. Az elsőben Alberti mondja: „Toszkánában idegen néhány, az Itáliában hosszabb ideig háborúzó németektől itthagyt barbár szó, mint *elm*, *vulasc*, *sacoman*, *bandier* és hasonlók. Egyes részeikben megváltoznak, amikor e szavakhoz hozzászólnak néhány betűt, vagy elvesznek belőlük, mintha valaki azt mondaná, hogy... *inimisi*, ahelyett, hogy *inimici*”;⁴⁶ Machiavelli:

⁴² Vö. *Donati De partibus orationis Ars minor: Donati Grammatici Urbis Romae Ars Grammatica; Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum libri XIII.* — Keil kiadása nyomán részleteket közöl belőlük C. Trabalza: i. m. 54 - 63.

⁴³ Vö. C. Trabalza: i. m. 54., 57—58.

⁴⁴ DEI = C. Battisti—G. Alessio: *Dizionario Etimologico Italiano.* Firenze 1950—1957.; T—B = Tommaseo—Bellini: *Dizionario della Lingua Italiana.* Torino 1863—1879.

⁴⁵ „Nella qual disputa ho considerato come alcuni, meno inonesti, vogliono che la sia toscana” (212.).

⁴⁶ *Gram.* 60—61.: „Alieni sono in Toscana più nomi barbari, lasciati da gente Germana, quale più tempo militò in Italia, come *elm*, *vulasc*, *sacoman*, *bandier* e simili. In qualche parte mutati, saranno quando alle dizioni si aggiugnerà o minuirà qualche lettera, come chi dicesse... *inimisi* pro *inimici*.”

„Hiszen tudod, hogy az idegenek vagy elferdítik a c-t z-vé, mint fentebb mondtuk a *cianciare* és *zanzare*-ről; vagy pedig hozzátesznek betűket, mint *verrà*, *vegnirà*; vagy elvesznek belőlük, mint *poltrone* és *poltron*.”⁴⁷

A második. Alberti: „Minden toszkán szó magánhangzóra végződik”; Machiavelli: „A Toszkánok minden szava magánhangzóra végződik, de a Lombardiaiak és a Romagnaiak majdnem minden szavukat mássalhangzóval függesztik fel, mint például *pane* és *pan*.”⁴⁸

Grayson (XXXIX. lap) viszont Alberti téziseit hozza párhuzamba Priscianus azon megállapításával, hogy a görög szavak (*dictiones*) általában magánhangzóra végződnek, a latinok pedig mássalhangzóra. Tehát Machiavelli meríthetett Albertitől, vagy mind a ketten Priscianustól. Bármelyik esetet vesszük azonban, Machiavelli saját megfigyelése alapján tovább lép, és egybevetést tesz a toszkán és északolasz nyelvjárások között. Alberti szövegének közvetlen felhasználásáról az tanúskodna, hogy Machiavelli a *Dialogo*-ban negyven esetből mindössze kétszer használja a *parola*-t a 'szó' fogalmának kifejezésére, s a fenti éppen az egyik ilyen eset.

A harmadik egyezés két olyan fogalmat és vonatkozó terminust mutat be, amely az Orti Oricellariban már nyilvánvalóan vita tárgyát képezte, és a „questione della lingua” évszázados vitáját nyitotta meg. De míg a „questione della lingua” az olasz népnyelven (*volgare*) *belüli* kérdésekről folyt, a *lingua comune* és a *lingua propria* („közös” nyelv és „saját” nyelv: az utóbbi egy kisebb közösség nyelvhasználata a nagyobb közösségen belül) kérdése Alberti fogalmazásában az *olasz népnyelv* vagy a *latin nyelv* irodalmi és művelt köznyelvi használata, elsőségségének eldöntése körül forgott a XV. század negyvenes éveiben. Ennek megfelelően a terminusok értéke más volt Albertinél és megint más Machiavellinél és kortársainál meg a következő nemzedékeknél. Lássuk először Albertit:

„... ezek a gáncsoskodók az antik nyelven alighanem csak hallgatni tudnak, ezen a modern nyelven pedig legfeljebb gáncsolni azt, aki nem hallgat. Tudatában vagyok a következőknek: aki nálam tanultabb, vagy olyan tanult, amilyenek számosan szeretnének lenni, hogy mások elismerését elnyerjék, a mai közös nyelvben nem kevesebb ékességet találna, mint a régiben... ”⁴⁹ Itt a *quella antica*, *quella* a latinra, az ókori Itália közös nyelvére vonatkozik, míg a *questa moderna*, *questa oggi commune* Alberti korának közös olasz nyelvére, amely legalább olyan ékes, mint a klasszikus latin, s amelyet mégis sokan becsmérelnek, olyanok, akik a latin mellett törnek lándzsát, holott latinul többnyire csak hallgatni tudnak. Majd másutt: „Akik azt állítják, hogy a latin nyelv nem volt közös az összes latin nép számára, hanem csak bizonyos tudós tanítómesterek sajátja volt, mint ahogy ma szemlélatomást csak keveseké, azt hiszem, levetkőzik fenti hibájukat, ha meglátják ezt a mi kis munkánkat, amelyben igen rövid feljegyzések során összegyűjtöttem nyelvünk

⁴⁷ Dialogo 224.: „Perché tu sai che i forestieri o e' perversano il c in z, come sopra si disse di *cianciare* e *zanzare*; o eglino aggiungano lettere, come *verrà*; *vegnirà*; o e' ne lievano, come *poltrone* e *poltron*”.

⁴⁸ Gram. 40.: „Ogni parola o dizione toscana finisce in vocale”; Dialogo 215.: „Li Toscani fermano tutte le loro parole in su le vocali, ma li Lombardi e li Romagnuoli quasi tutte le sospendono su le consonanti, come è *pane* e *pan*”.

⁴⁹ Fam. 155.: „... questi biasimatori in quella antica sanno se non tacere, e in questa moderna sanno se non biasimare chi non tace. E sento io questo: chi fusse più di me dotto, o tale quale molti vogliono essere reputati, costui in questa oggi commune troverebbe non meno ornamenti che in quella... ”.

használatát.”⁵⁰ Ez Alberti olasz nyelvtanának első mondata, amely az előbbi párhuzamot erősíti: ahogyan a latin közös népnyelv volt az ókori Itáliában és nem az írástudók kis közösségének saját nyelve, úgy most, a XV. század közepe táján a *toszkán* (*lingua nostra*, vagy ahogy Alberti következetesen használja, *lingua toscana*) nyelv Itália népeinek közös nyelve. Ebben ismét a toszkán alapú közös olasz nyelv védelme nyilvánul meg a latin nyelvű humanizmus egyeduralmával, a tömegeket kizáró arisztokratizmusával szemben: ez volt Dante alapállása is a *Convivio*-ban (I, xiii).

A két kifejezés (*lingua comune* és *lingua propria*) ismét felmerül Machiavelli *Dialogo*-jában, de már egészen más, új tartalommal, amelyet éppen ezért még magyarázni, definiálni kell: „Itália közös nyelve az volna, amelyben több volna a közös, mint bármelyik nyelvjárás sajátja, és hasonlóképpen, saját nyelv az, amelyben több a saját, mint bármely más nyelvjárás [elem] . . .”; „azt lehet valamely ország közös nyelvének nevezni, amelyben saját szavainak és környezetüknek legnagyobb részét nem használják azon ország egyetlen más saját nyelvjárásában sem; és azt a nyelvet [nyelvjárást] nevezzük saját-nak, amelynek szavai legnagyobb részét nem használatosak a nevezett ország más nyelvjárásaiban.”⁵¹ Itt a terminusok jelentése annak a „florentinocentrikus” felfogásnak az érdekében tolodott el, amellyel Machiavelli bizonyítani akarta, hogy az, amit vitázó ellenfelei (Trissino) „*parlare comune d'Italia*”-nak (Dante nyomán „*lingua curiale*”-nak) neveznek, vagyis az igényes irodalom és a művelt társalgás nyelve, nem más, mint az élő firenzei nyelvjárás. Ennek bizonyítására írta meg traktátusát és erről „győzte meg” képzelt dialógusában a *De vulgari eloquentia* Dantéját — a *Commedia* Dantéjának mint fő érvnek segítségével.

Nem akarom az idézeteket szaporítani: a *lingua propria* és *lingua comune* terminusok, a már ismertetett elvek védelmében felsorakoznak Trissino *Il Castellano*-jában, és a tovább gyűrűdző vitában is.

Tényként és tanulságként elmondhatom: Machiavelli e kérdésben, érvelésében feleleveníti, sőt bővíti Danténak Itália nyelvjárásairól kifejtett ismereteit és nézeteit, sokkal differenciáltabban szemléli ezt a kérdést és érvei nem kizárólagosan lexikaiak, mint vitapartnereié, hanem részben hangtaniak, alaktaniak és mondattaniak is. Ezzel, általános és olasz nyelvészeti jellegű megfigyeléseivel és kritikai észrevételeivel, ennek megfelelő új terminológia bevezetésével, továbbfejlesztette a kérdés ismeretanyagát, bővítette a következtetések körét, de a kor tudományos szintjén még hiányzott a nyelvi jelenségek történeti szemlélete és az ismeretanyag sem volt elégséges nagyobb összefüggések meglátására.

Ami a Machiavelli *Dialogo*-jában feltárt többi (Danténál és Albertinél nem szereplő) nyelvi-nyelvészeti jellegű szót, illetve kifejezést illeti: *accattare*, *circustanza*, *desinenza*, *motto*, *mutazione*, *parlare* (főnév), *particula affermativa*,

⁵⁰ Gram. 39.: „Que' che affermano la lingua latina non essere stata comune a tutti e populi latini, ma solo propria di certi dotti scolastici, come oggi lo vediamo in pochi, credo deporranno quello errore vedendo questo nostro opuscolo, in quale io raccolsi l'uso della lingua nostra in brevissime annotazioni.”

⁵¹ „Parlare comune d'Italia sarebbe quello dove fussi più del comune che del proprio d'alcuna lingua, e similmente parlar proprio fia quello dove è più del proprio che alcuna altra lingua . . .” (217): a második idézet eredetijét l. a 17. sz. jegyzetben, itt. Ez és hasonló meghatározások olvashatók az id. kiad. 218., 224–225., 228. lapján.

pronunzia, termine, translazione, vocaboli avventizi, megállapíthatjuk, hogy Priscianusnál egyik-másiknak megtalálhatjuk a megfelelőjét (57: *pronuntiationes*; 59: *tam in vocales quam in consonantes desinentium*); lehet hogy ilyen értelemben Machiavelli használta először olasz szóként a *desinenza, mutazione, particula affermativa, vocaboli avventizi* terminusokat (*particula* és *desinenza* a DEI-ben csak általános „XVI. század” megjelöléssel szerepelnek); Migliorini, *Storia* 303 kimutatja a *traslatore, tralatare* 'fordít' igéket a XV. századból, de a *translazione* főnevet nem találtam más forrásban.

Mindezen terminusoknak közös sajátysága az, hogy nem „gyártott” szavakból állnak, hanem latinizmusok átvételéből, vagy már megvolt olasz szavak új jelentésben való felhasználásából, vagy új jelentésű összekapcsolásából. Ebben áll Machiavelli terminológia-alkotásának lényege a *Dialogo*-ban is.

Jellemző, hogy még Machiavelli nyelvi-nyelvészeti jellegű munkájában is jelen vannak, helyesebben jelentéstartalmukkal érvényesülnek az olasz reneszánsz olyan vezérszavai, mint *fortuna* és *natura*: „... tutto quello che di buono la fortuna e la natura ci hanno conceduto...”. Említettem már, hogy Dantétól Machiavelliig eltűnt a bibliai legenda s helyét a megfigyelés, a kritika és a természetfilozófia foglalta el. Utóbbi megnyilvánulásával két helyütt is találkozunk a *Dialogo*-ban: „... te [Dante] nem mellőzhető végtelen sok anyanyelvi szót, amelyek nem használatosak másutt, csakis benne [a firenzei nyelvjárásban], mert a művészet sohasem kerülhet szembe minden téren a természettel”; „... lehetetlen, hogy a művészet többet tudjon, mint a természet.”⁵²

Ez Machiavelli ideológiája, világnézetének része, legszemélyesebb meggyőződése: eszerint az ember tapasztalati megismerésének tárgya, emberi tevékenységének mintaképe maga a természet; s minthogy az ember a természet része, a természet megismerése egyben az ember önmegismerése is. Ez tükröződik Vettorihoz intézett (már idézett: 24. jegyzet) egyik levelében is: „... mi a természetet utánozzuk, amely változatos; és aki azt utánozza, nem korholható”.

Amikor Machiavelli e megnyilatkozásait olvassuk, lehetetlen nem gondolkunk Leonardo aforizmáira, amelyekben a festészet, az emberi alkotó tevékenység és a természet összefüggéseit kutatta és villantotta fel.⁵³

Tárgyunk szempontjából azonban e megnyilatkozásokból az derül ki, hogy Machiavelli a nyelvet is a természet spontán alkotásának tartja, amelyet az ember stilisztikailag tökéletesíthet, csiszolhat, utánozhat, de nem léphet túl rajta: a nyelv az ember számára adott objektív törvényszerűség. Dante, bárhogy nyilatkozott is elméletileg, a gyakorlatban spontán módon firenzei anyanyelvén beszélt és írt (222—223); s a nem firenzeiek, nem toszkánok, akárhogyan törekednek is a firenzei nyelvjárás helyes alkalmazására, „ha

⁵² „Tu [Dante] non puoi aver fuggito infiniti vocaboli patrii che non s'usano altrove che in quella [lingua fiorentina], perché l'arte non può mai in tutto repugnare alla natura” (222—223.); „... gli è impossibile che l'arte possa più che la natura” (225.).

⁵³ Például: „Il pittore disputa e gareggia colla natura”; „Ed il pittore per sè, senza aiuto di scienze e d'altrui mezzi, va immediatamente all'imitazione delle opere di natura”; „Per quanto l'ingegno umano faccia invenzioni varie rispondendo con vari strumenti ad uno stesso fine, mai esso troverà invenzione più bella, più facile, più breve di quella composta dalla natura...”.

figyelmesen elolvasod írásaikat, meglátod, hogy azt [a firenzei nyelvet, nyelv-járást] ezernyi helyen használják rosszul és természetellenesen . . . ”.⁵⁴

5. Machiavelli nyelvi traktátusa, mint az eddigiekből is kiviláglott, nem egy előremutató, nagyszerű megállapítást tartalmaz, de nem egy ellentmondást is. Machiavelli feltárta a *De vulgari eloquentia* utópisztikus nyelvelméleti megállapításai és a *Divina Commedia* nyelvi valósága, gyakorlati közötti ellentmondást, de kibékíthetetlennek tartotta, nem tudta feloldani, megmagyarázni azt, és szinte személyes indulattal, haraggal marasztalta el Dantét. Szerinte ugyanis Dante minden módon becsmérelte hazáját, Firenzét, s anyanyelvét, a firenzeit, azt akarván bizonyítani, hogy a nyelv, amelyen írt, nem firenzei (216–217). Machiavelli súlyosan és egyoldalúan elmarasztalja Dantét, s ugyanakkor szereti, tiszteli, tekintélynek és példaképnek tartja. Minthogy ez képezi Machiavelli traktátusának központi kérdését, illető forrását, egy-szersmind benne tükröződnek Machiavellinek, az embernek, az állampol-gárnak, a tudósnak és írónak ellentmondásai is. Ezek abból fakadnak, hogy Machiavelli nem vette figyelembe azt a kétszáz esztendő, amely közben elmúlt Itália történetében, a gazdasági, politikai és kulturális életben, és ezzel szo-ros, de bonyolult kapcsolatban, a nyelv történetében; s eközben küzdenie kellett saját korának ellentmondásaival is.

Ha csak azt a történeti alaphelyzetet tekintjük, hogy az említett idő alatt a comunék befutották pályájukat, szétbomlottak, s átadták a helyüket a fejedelemségeknek, hogy Firenze elvesztette gazdasági vezető helyzetét, Itáliában a feudális anarchia uralkodott, a nemzeti egység messzebb került, mint valaha, és küszöbön állt a legnagyobb méretű idegen megszállás, akkor mi másnak tekinthetjük, mint saját gyötrő ellentmondásai visszavetítésének, különös utópiának Machiavelli e megnyilatkozását: „És ha a sors úgy hozta volna, hogy azon bajok közül, amelyeket ő megjósolt neki [Dante Firenzének], valamelyik megvalósult volna, Firenzének jobban kellene fájlalnia, hogy táplálta azt az embert, mint bármi más baját. A szerencse azonban, hogy meg-hazudtolja őt, s hogy dicsőségével elfedje az ő hamis rágalmaid, folytonosan gyarapította [Firenzét] és hírnevét elterjesztette a világ minden országában, s napjainkra oly nagy boldogsághoz és annyira nyugodt állapotba vezette, hogy Dante ha látná, vagy magát vádolná . . . ”.⁵⁵ Világos a kiemelt szavak tartalma és Machiavelli akkori (1514) helyzete közti összefüggés egyrészt, másrészt e szavak és Firenze valóságos helyzete közötti ellentmondás. Machiavelli republikánus volt, de az európai abszolutisztikus monarchiákban felismerte a modern nemzeti államok realitását. Gramsci mondja róla: „Nem tud el-szakadni a köztársaságtól, de megérti, hogy csak egy abszolút monarchia oldhatja meg a kor problémáit. Közelebről kellene megnézni Machiavelli emberi személyiségének (Machiavellinek, az embernek) ezt a tragikus ellent-

⁵⁴ „ . . . se leggerai attentamente i loro scritti, vedrai in mille luoghi essere [la lingua fiorentina] da loro male e perversamente usata . . . ” (225.)

⁵⁵ „E se per sorte, de' mali ch'egli li [Dante a Firenze] predisse, le ne fusse accaduto qualcuno, Firenze arebbe più da dolersi d'aver nutrito quell'uomo, che d'alcuna altra sua rovina. Ma la fortuna, per farlo mendace e per ricoprire con la gloria sua la calunnia falsa di quello, l'ha continuamente prosperata, e fatta celebre per tutte le provincie del mondo, e condotta al presente in tanta felicità e sì tranquillo stato che se Dante la vedessi, o egli accuserebbe se stesso . . . ” (216. Kiemelés tőlem — F. M.).

mondását.”⁵⁶ Machiavelli minden fejedelemben, így a hatalomra visszakerült Mediciekben is, kereste azt a potenciális egyeduralkodót, aki az olasz egységet megvalósíthatja. Így éppen akkor, 1514-ben, miután vállalta a börtönt és száműzetést is köztársasági szereplése miatt, kereste az adott kormányzat jóindulatát, hogy hazáját és nagy politikai utópiáját szolgálja. Eközben nem tudta kivonni magát egy Dantével való ki nem mondott, de mégis közvetve kifejezett párhuzam vonzása alól, amely a szűkebb pátria, Firenze iránti hazaszeretet felfogása körül forgott.

De hogy visszatérjek központi témámhoz, az irodalmi nyelvhez: ha Machiavelli a politikában világosan látta a való helyzetet és azt is, aminek „lennie kellene” (dover essere),⁵⁷ nyelvi felfogásában is e felismerésének aktivitását látom. Az olasz irodalmi nyelv valóságos helyzetének megítélésében Machiavellinek alapvetően igaza volt. Cesarotti, Manzoni, Ascoli és Francesco D’Ovidio óta már eldőlt az a vita, amely Machiavelli korában indult afölött, hogy firenzei vagy közös olasz nyelv-e az a nyelv, amelyen Dantétól Machiavelliig a legjobb irodalom megjelent. Ma már senki előtt sem kétséges ugyanis, hogy Dante évszázada és Machiavelli évszázada között alakult ki hosszabb folyamatban a firenzei (toszkán) alapú olasz irodalmi nyelv, és hogy ehhez a folyamathoz természetesen társult számos más nyelvjárási és regionális, szókincsbeli, de még hangtani és nyelvtani elem is.

Jogosan védte tehát Machiavelli a firenzei élő nyelv döntő fontosságát. Történetileg azonban még nem lehetett abban a helyzetben, hogy felmérhesse és reálisan ítélhesse meg a nem firenzei (nem toszkán) írók és nyelvi elemek hozzájárulását ehhez a — politikai, állami egység hiányában — irodalmi síkon folyó egységesülési folyamathoz. Talán nem tévedek, ha úgy ítélem meg, hogy Machiavelli nyelvi dolgozatának fő gondolata is azt szolgálta, reális alapon, aminek Itáliában nyelvileg „lennie kellene”: az egységes nemzeti nyelvet az egységes nemzeti államban.

A nyelvészeti terminológia fejlődésén lemérhettük, hogy a Danténál szereplő, még túlságosan általános, határozatlan körvonalú (csak a latinnal szemben megkülönböztető) *volgare proprio, propria loquela, nostro volgare* kifejezések idővel, és a Dantétól kiinduló fejlődéssel, egyre differenciáltabbá, egyre konkrétabbá válnak a valóság feltárásának irányában, annak a ténynek felismerése felé, amely a legtöbb európai nyelvre érvényes: a modern nemzeti irodalmi nyelvek valamelyik nyelvjárása alapján fejlődtek ki. Alberti már következetesen *lingua toscana*-t használ, Machiavelli néhányszor *lingua toscana*-t, de többnyire *lingua fiorentina*-t.

A többi fentebb tárgyalt nyelvi-nyelvészeti szakkifejezés is jelentős fejlődést mutat: a nyelvről és az olasz irodalmi nyelvről, valamint a nyelvjárásokról szóló ismeretek bővülését jelzik, egyre nagyobb fokú absztraháló képességet és tevékenységet és a vonatkozó terminológia kialakulását. Dante még az egységes középkori tudományosság kereteibe helyezi nyelvi megfigyeléseit és nézeteit. Alberti már óriási lépést tesz előre, s a tudomány reneszánsz kori differenciálódásának alapján, az ókori tudomány módszerének segítségé-

⁵⁶ A. Gramsci: Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno. Einaudi, Torino 1966⁶ 160.: „Non sa staccarsi dalla repubblica ma capisce che solo un monarca assoluto può risolvere i problemi dell’epoca. Questo dissidio tragico della personalità umana machiavellica (dell’uomo Machiavelli) sarebbe da vedere.”

⁵⁷ Uo. 39.

vel zseniálisan végzi el irodalmi szintre felnőtt anyanyelvének első leíró rendszerezését. Machiavelli a reneszánsz filozófiája és világnézete alapján már a nyelv és a társadalom új, fontos összefüggéseit látja meg és kezdi elemezni. Általában a nyelvnek és konkrétan az olasz nyelvnek saját törvényszerűségeiről valló felismerései a nagyszerű megállapításoktól a zseniális megsejtésekig terjednek.

Köztudott dolog, hogy Machiavelli fő problémája, legnagyobb munkáinak tárgya nem a nyelv volt. Nagyszerű tehetsége azonban megnyilvánult egyetlen és rövid terjedelmű nyelvi-nyelvészeti traktátusában. Azt is láttuk, hogy nyelvi nézeteit nem vonatkoztathatjuk el sem fő problémájától, sem nyelvi gyakorlatától, sem a történelemtől és kora körülményeitől. Mindezek elismerése mellett e dolgozat talán hozzájárult Machiavelli fontosságának emeléséhez a nyelvtudomány történetében is, hiszen csak az immár egyre általánosabb és egyre megalapozottabb nézetet⁵⁸ ismétlem és erősítem, amikor Machiavelli példájával is bizonyítom, hogy a nyelvészet mint tudomány nem a történeti összehasonlító módszer alkalmazásával kezdődött.

⁵⁸ Olasz vonatkozásban csak két példát említek, mindkettő bibliográfiával: *G. Nencioni*, *Quicquid nostri predecessores . . . Per una valutazione della linguistica preascoliana*. In „*Atti e memorie dell' Arcadia*”. Serie 3, vol. II. f. 2, Roma 1950. 3–4.; *L. Rosiello*: *Linguistica illuminista*. Il Mulino, Bologna 1967. 5. sk.

A firenzei nép szavai Machiavelli nyelvében

SZABÓ GYÓZÓ

1520. november 8-án Giulio de' Medici bíboros óhajára azzal bízzák meg Niccolò Machiavellit, hogy írja meg Firenze történetét, „attól az időtől kezdve, melyet a legalkalmasabbnak vél, és olyan nyelven — latinul vagy toszkánul —, mely neki a legjobban tetszik.”¹

Machiavelli nem lett volna következetes önmagával szemben, ha nem a toszkán nyelvet választja, jobban mondva azt a nyelvet, melyet a „kevésbé becsstelenekek” toszkánnak, a „legbecstelenebbek” pedig olasznak neveznek. A „becsületes” emberek firenzeinek nevezik azt az olasz nyelvet, melyen Dante, Boccaccio és Petrarca alkotott, mondja lángoló hazafisággal és némi igazsággal a volt kancellár a nyelvről írott *Értekezésében*, „avagy Dialógus”-ában.²

Machiavelli saját bevallása szerint azért ragadott tollat, hogy értekezést írjon a nyelv firenzeiségéről, mert „az utóbbi időben többször is fellángolt a vita akörül, hogy az a nyelv, melyen költőink és ékesszólóink írtak, firenzei, toszkán, vagy olasz-e”. A volt firenzei kancellár — bár hazája vele is zord volt — a nyelv firenzeisége mellett tör lándzsát, szemben Dantével, aki szerint az olasz irodalmi, „udvari és kuriális” nyelv tizennégy tájnyelv összeolvadásával és mintegy azok kivonataként jön létre. Machiavelli szerint elegendő összehasonlítani Dante, Petrarca és Boccaccio nyelvét Itália különböző vidékeinek nyelvezetével vagy „bármely más, tisztán firenzei és lombard, avagy Itália más vidékéről való írással”, hogy meglássuk: Dante, Petrarca és Boccaccio firenzei nyelven írtak. Az *Értekezés* e pontján azonban Machiavellit annyira elragadja tárgya, hogy félbeszakítja a bizonyítás lassú menetét és szenvedélyes, ízig-vérig eleven párbeszédbe bocsátkozik Dantével, akit a vita hevében letegez. A párbeszéd nyelve is annyira közvetlenné, családiassá válik — hogy szinte az az érzésünk, Machiavelli szavakba ülteti át „gondolatainak belső gesztikulálását” — mintha a firenzei kancellár sancascianói házával szemben levő kocsmában vitatkozna „két mészégető.”³ „Te — mondja Machiavelli Dantének —, aki írásaidban a firenzei szavak légióit használod, s aki firenzei esetekkel, időkkel, módokkal és ragokkal élsz, azt állítanád, hogy az idegenből kölcsönzött szavak megváltoztatják a nyelvet?”

Machiavelli túlzottan Dante-ellenes érvelésében sok igazság van: a firenzei kancellár az 1500-as években már világosan láthatta, hogy Itália megosztottsága, nyelvi széttagolódása befejezett folyamat; a nyelvi viták is sokkal megosztottabb jellegűek voltak, mint például 1300-ban, amikor szinte észrevétle-

¹ Chabod, Federico: Scritti su Machiavelli. Einaudi Editore, Torino 1964. 397.

² Opere di Niccolò Machiavelli. Vol. VII., Italia Ed., 1820.

³ Luigi Russo: Commedie fiorentine del '500. Sansoni, Firenze 1939. 69.

nül diadalmaskodott a választékos firenzei nyelv. Dante, aki Rómát akarta felújítani az újlatin Itáliában, még ezt az egyetemességet sejteti velünk a nyelvről vallott nézeteiben. Machiavelli azonban már akkor élt, amikor az itáliai „nemzetek” határozottabb arculatot nyertek, ezért számára a firenzei nemzet fogalom, s a firenzei nyelv jelenti a követendő példát. Ha a művelt itáliaiak beszédjében tapasztalható is bizonyos nyelvi azonosság, mondja Machiavelli, ez csupán azért van, mert a Trecento három nagy szülöttének kultusza mindenütt elterjedt: „sok szavunkat eltanulták a különböző idegenek, ezeket azóta is használják, így a mi szavaink közösek lettek”.

A modern nyelvtudomány előfutáraként elemzi Machiavelli a jövevényszavak kérdését, amikor a firenzei nyelv vezető szerepét bizonygatja: felismeri, hogy az önálló nyelvek úgy olvasztják magukba az idegen szavakat, hogy közben eredeti természetük, nyelvtani felépítésük nem változik meg. „Az olyan nyelv nevezhető nemzeti nyelvnek, mely képes a maga módjára átfordítani az idegenből vett szavakat, és olyan erőteljes, hogy az átvett szavak nem olvasztják fel, ellenkezőleg, a nemzeti nyelv olvasztja be őket, úgy idomítván magához e kifejezéseket, hogy saját szavainak látsszanak.”

Machiavelli értekezésének másik ragyogó gondolata az, mely a neologizmusok szükségességét hangsúlyozza; tudja, hogy a tudomány és művészetek fejlődése közben született új fogalmak új kifejezéseket igényelnek: „Nincsen olyan nyelv, mely mindent egymaga mondana meg, anélkül, hogy ne venne át másoktól, mert amikor a különböző vidékekről jött emberek beszélgetnek, eltanulják egymástól szólásaikat. Ehhez hozzájárul az is, hogy valahányszor új tudományok vagy művészetek érkeznek egy városba, szükségszerű, hogy új szavak is jöjjenek velük. Ezek az új szavak azon a nyelven születnek, mely ama tudományokat és művészeteket közvetíti, de a beszédben ezek a kifejezések alkalmazkodnak a meglévő módokhoz, esetekhez, ragozásokhoz és a kiejtéshez; ugyanúgy hangzanak tehát, mint a helybeli nyelv szavai, s így annak sajátjaivá válnak . . .”. Ez a megfigyelés az idegen szavak [Fremdwörter] jövevényszavakká [Lehnwörter] válási folyamatának felismeréséről vall. A firenzei köznyelv — mondja Machiavelli — ilyen erős felépítettségű és asszimilációs képességgel rendelkező nyelv, majd Boccacciót idézi, aki saját bevalása szerint „firenzei köznyelven írt”, de Dante is ezt a nyelvet használta műveiben.

„Nincs olyan nyelv, melyet udvari vagy olasz köznyelvnek nevezhetnénk — helyezkedik szembe Dantével —, mert azok a nyelvek, melyeket ilyen névvel illethetnénk, mind firenzei írótól és a firenzei nyelvből valók; ezért szükséges, hogy minden gyarlóságukban ehhez a nyelvhez forduljanak, mint igaz alapjukhoz és forrásukhoz. S ha nem akarunk megátalkodottan konokok maradni, el kell ismernünk, hogy a firenzei nyelv ez az alap és forrás . . .”

Machiavelli fenti nézeteit nyomon követhetjük irodalmi alkotásaiban is. Mind *A fejedelem*, mind a *Mandragóra* (elsősorban ezt a két művet fogjuk vizsgálni, de utalni fogunk többi munkájára is) bővelkedik az olyan példákban és utalásokban, melyek bizonyítják, hogy a nyelvről írt értekezés szerzője hű maradt önmagához a gyakorlatban, akár az olasz nyelv firenzeiségéről, akár a jövevényszavakról, akár pedig a neologizmusok felhasználásáról van szó.

A *Mandragóra* című vígjáték zamatos firenzei népnyelve közvetlen kapcsolatban áll a vígjátéki nyelvezetről vallott nézeteivel. „A vígjáték célja az — mondja Machiavelli a nyelvről szóló értekezésében —, hogy a magánélet tükrét nyújtsa.” Ezt úgy kell tennie, hogy érezhető legyen benne az illető

város hangulata — ma úgy mondanánk: couleur locale-ja —, másrészt a vígjátékban olyan kifejezéseket kell használni, „melyek nevetésre ingerelnek, hogy a vígjátékon szórakozó emberek megértsék a műben rejlő hasznos példát. Ezért a vígjáték szereplői egyáltalán nem lehetnek komolyak, hiszen nem lehet komolyság a csaló szolgában, a kikacagott öregben, a szerelembolondja fiatalemberben, a szépelgő dajnában, a torkos élősdben, mégis az ilyen embereket szerepeltető alkotás komoly és hasznos tanulságokat tartalmazhat mások számára. S mivel a dolgokat mulatságosan adjuk elő, *olyan kifejezéseket és szólásokat kell használnunk, melyek komikus hatást keltenek. De ha ezek a kifejezések nem saját, nemzeti szavaink . . . , nem hatnak, nem is hathatnak.* Ebből következik, hogy ha valaki nem toszkán születésű, sohasem láthatja el jól feladatát. Ugyanis ha saját hazája szólásait akarja használni, eleve foltos ruhát készít, hiszen műve félig toszkán, félig külhoni lesz. . . . Viszont ha nem akar ilyen kifejezéseket és szólásokat alkalmazni — mert nem tud toszkánul —, műve csonka és tökéletlen marad. Ajánlom, olvasd el bizonyításképpen a ferrarai Ariosto egyik vígjátékát. Látni fogod, hogy milyen nemes ez az alkotás, stílusa díszes és egyenletes, a bonyodalmat ügyes megoldás követi, de mégis sótlan mű, mert hiányoznak belőle azok az ízek, melyekre az ilyen vígjátéknak szüksége van. Eme sótlanságnak pedig az az oka, hogy — mint fentebb említettük — a firenzei szólásokat nem ismerte, a ferraraiak pedig nem tetszettek neki, így hát kihagyta őket.”

Ezzel szemben Machiavelli nyelvéből valóban nem hiányoznak ezek az „ízek”, a „honi kifejezések és szólások”, hiszen a volt kancellár nemcsak a hivatali, latin szavakkal kevert firenzei nyelvet ismerte, hanem sancascianói száműzetésében, éppen akkor, amikor *A fejedelmet* és a *Mandragórát* írta, a nép közvetlen közelébe került. Vettorihoz írott híres levele⁴ a leghitelesebb tanúság életének erről a korszakáról. Ebben a levélben elmondja, hogy reggelente a favágókkal tölti idejét, majd a szomszédokkal civakodik egy-egy farakás miatt, később elzarándokol az erdőben levő forrásig, ahol Ovidius, Tibullus, Dante és Petrarca olvasásával mulatja idejét. Végül a kocsmában köt ki, ahol félnapokat kártyázik, és a helybeli parasztokkal „bolondozik” (*ingaglioffato*), a kocsmárossal, a molnárral, a két mészégetővel, a mészárossal: „ezer és ezer viszály születik, otromba gorombaságokat vágunk egymás fejéhez, gyakran egy fillérért is veszekszünk, nem egyszer San Cascianóig elhallatszik a kiabálásunk.” (Machiavelli háza, az Albergaccio, Sant’Andrea in Percussinában áll — ma múzeum —, tehát körülbelül három kilométerre van San Cascianótól.)

Már az első követségi levelekben megjelennek a Machiavellire annyira jellemző népnyelvi, képies fordulatok: „il Turco ha fatto tanto sforzo, per terra e per mare che ciascuno sta in *su l’ale*”. („A török már annyit mozgólodott szárazon és vízen, hogy mindenkinek ég a talpa alatt a föld”; szósz szerint: ’szárnya van’).⁵ A Magionéból 1502. október 7-én írott levélben is a népnyelvi ihletésű, plasztikus képekben gazdag Machiavelli-próza bontogatja szárnyait: „Mi presentai subito così *cavalchereccio*”. („még így, lovaglónadrágosan, azonnal bemutatkoztam.”)

⁴ „Lettera del 10 dicembre a Francesco Vettori”, az Antonio Panella gondozásában megjelent *Niccolò Machiavelli: Opere* című kötetből, Rizzoli, Milano—Roma 1938. 362. A további idézetek lapszámái is erre a kiadásra vonatkoznak.

⁵ A Panella-féle kiadásban, i. m. 341.

A kancelláriai évek mindennapos gyakorlatában Machiavelli semmiben sem különbözött hivatali kollegáitól, kedélyesen élcelődött és szívesen bolondozott is velük, mint később a sancascianói egyszerű emberekkel.

A *Mandragóra*⁶ stílushatása is a néptől eltanult zamatos fordulatokra épül. A vígjátékban Nicia mester nyelve a legszínesebb, ő ugyanis a „leg-elegánsabb” firenzei beszélt nyelvet útszéli káromkodásokkal fűszerezi:

„Ormai, frate sì, cotesto bene importa; perché io non vorrei che mi mettesti in qualche lecceto, e poi mi lasciassi in sulle secche”. („Az ám, öcsém: ez a fő dolog, mert nem szeretném, ha belegabalyítana valamibe, aztán benn hagyna a pácban”. II, 1.) „cacasangue, io non voglio cotesta suzzacchera; a me non l'appicherai tu! Voi mi avete concio bene!” („A rosseb egye meg! Akkor nekem nem kell ez a kotyvalék. Az én nyakamba bizony nem akasztod! . . . No, velem ugyan kibabráltok!” II, 6.)

„Che le venga la contina! Io vorrei ben vedere le donne schizzinose, ma non tanto; che ci ha tolta la testa, cervello di gatta!” („Hogy a ragya verje ki! Szívesen látom a finnyás asszonyokat, de ennyire! a fejemet egészen elbolondítja ez a macskaeszű”). IV, 8. „Che ti venga la seccaggine, pezzo di manigoldo!” („A nyavalya törjön ki, te pecér!” IV, 8.)

„Io non vorrei che noi pigliassimo un granchio.” („Nem szeretném, ha bakot lőnének.” IV, 10.)

„In questa terra non ci è se no cacastecchi . . . Io ne so ragionare che ho cacato le curatelle per imparare due *hac*; e se io ne avessi a vivere, io starei fresco, ti so dire! . . . E questo è, che chi non ha lo stato in questa terra de' nostri pari, non truova cane che gli abbaì, e non siamo buoni a altro che andare a'mortori o alle ragunate d'un mogliazzo, o a starci tutto dì sulla panca del Proconsolo a donzellarci.” („Itt ebben az országban csupa zsugori disznó van . . . Én mesélhetnék erről egyet-mást, mert ugyancsak szorult a gatyám, míg megtanultam a csiziót; és ha ezekből kellene élnem, bizony csehül állnék, annyit mondhatok. Ez onnan van, mert erre mifelénk, ha a magamszűrű embernek nincs mit aprítania a tejbe, még a kutya sem ugat rája; mi csak arra vagyunk jók, hogy temetésekre meg lakodalmas gyülekezetekbe járjunk, vagy naphosszat ott lebzseljünk a Proconsolo padjain”. II, 3.)

Amikor Machiavelli a legközmondásosabb firenzei nyelvezetet adja Nicia doktor szájába, nemcsak a helyszín hitelességét akarja érzékeltetni: a közmondásokban és szólásokban bővelkedő beszéd nemcsak az eredetiség, hanem a szellemi élődség jele is lehet. Nicia mester minden szavában a legszínesebb firenzei nyelv csendül fel, és a szereplő alakja még komikusabbá válik, amikor kiderül, hogy szólásai közhelyek, üres okoskodást takarnak. Azt mondja: „ho più fede in voi che gli Ungheri nelle spade” („Jobban bízom kegyelmedben, mint a magyarok kardjaikban”) — s ezzel is kiváltotta a kortárs nézők derűjét, hiszen az elferdített közmondás megintcsak ostobaságról tanúskodik. Eredetiben ugyanis így hangzik: „jobban bízni valakiben, mint a magyarok Spanóban” („aver più fede in qualcuno che gli Ungheri nello Spano”).⁷ De szinte vég nélkül sorolhatnánk frázisszerűen ható közmondásait és szólásait:

⁶ A *Mandragóra*-idézeteket *Honti Rezső* fordításában közlöm. (*Machiavelli*: *Mandragóra*. Ford. Honti Rezső. Európa, Bp. 1957.)

⁷ „Ha più fede in lui che gli Ungheri nello spano.” *Dizionario universale dei Proverbi a cura di Gustavo Stafforello*, Augusto Federico Negro Editore, Torino, 1883. Vö.: *Ridolfi*: „Rivista storica degli Archivi toscani”, Firenze, gennaio-marzo, 1929. I. 69—70.

„che io non sono uso ad essermi dato ad intendere lucciole per lanterne” („mert nem szoktam szentjánosbogarat sózatni magamra lámpa helyett” V. 2.).

„Ella sta in orecchi come la lepre” („mindig hegyezi a fülét, mint a nyúl” III, 2.);

„mi hanno qui posto, come un zugo, a piuolo” („ideplántáltak engem, mint valami faszentet” II, 7.).

„Io mi *spicco* malvontieri *da bomba*” („nem szeretek kizökkenni megszkott életmódomból” I, 1.). Ez a kifejezés firenzei népi játékot idéz fel, *bomba*-nak hívják egyes gyermekjátékokban ma is azt a helyet, ahonnan az egyik játékos elindul a többiek megkeresésére, s ahová a többieknek is igyekezniök kell minél hamarabb visszatérni. (Magyarul: az ipi-apacs játék hunyójának a helye.) A fenti szólás *spiccare* 'elszakadni, elválni' jelentésű igéje más fordulatokban, más szereplőktől is elhangzik: Callimaco: „quando non riesca, *ne spicca* un desinare e una cena („ha pedig nem sikerül, azért egy ebéd meg egy vacsora csak fog cseppenni . . .” I, 1.)

„Io mi vo' tirare da parte, per essere a tempo a parlare con Ligurio quando *si spicca* dal dottore.” („Én félrevonulok, hogy azonnal szólhassak Ligurióknak, mihelyt elválik a doktortól.” I, 1.) Más kifejezések és igék is megőrződtek a mai firenzei köznyelvben, sőt, általános használatúakká váltak a mai olasz nyelvben:

„El dottore ne ha sborsati venticinque” („A doktor már leszurkolt huszonötöt” IV, 2.)⁸, vagy nyomon követhetők más firenzei írók műveiben: *Machiavelli*: „Messer Nicia tien con lui una stretta dimestichezza e Ligurio *l'uccella*.” („Nicia mester szoros barátságban van vele, Ligurio orránál fogva vezeti.” I, 3.) „Io lo credo, ancora che io sappia ch'e' pari tuoi vivino *d'uccellare* li uomini.” („Elhiszem, jóllehet tudom, hogy a magadfajta csak abból él, hogy rászedi az embereket. I, 1.)

Boccaccio: „li quali spesse volte, mentre altrui si credono *uccellare*, dopo il fatto se da altrui essere stati *uccellati* conoscono”⁹ (Dec. g. III. n. 5.) „ezek aztán gyakorta, miközben azt hiszik, hogy másokat lóvá tesznek, a végén észreveszik, hogy őket tették lóvá amazok”¹⁰ (Révay József fordítása). A népnyelvi *rizzarsi* 'felpattanni' jelentésű kifejezésre a *Mandragórában* a következő példát találjuk:

Dove chi casca non *si rizza* mai (Prológus)

(„a szerelem sikamlós útja,” szó szerinti fordításban: 'Ki hol elesik, nem kel fel többet')

Timoteo: E' si vuol porvi una imagine per *rizzarvi* un poco di bacanella.” („Akkor csak állítsanak képet neki, hogy híre fusson a dolognak.” III, 2.)

A *fejedelemben* akkor fordul *Machiavelli* ehhez a népnyelvi kifejezéshez, amikor a nyolcadik fejezetben Oliverotto tragikus jelentőségű felpattanásának a történetét beszéli el:

„A' quali ragionamenti respondendo Giovanni e gli altri, lui ad un tratto *si rizzò*, dicendo quelle essere cose da parlarne in loco più secreto” („s amikor

⁸ *Sborsare*, v. tr. Togliere denaro dalla borsa; per estens., pagare, Dizionario Garzanti della lingua italiana, Garzanti, Milano 1965.

⁹ *Boccaccio*: Művei. Magyar Helikon 1964. 441.

¹⁰ Révay József fordítása.

erre a beszédre Giovanni és a többiek válaszoltak, egyszerre felugrott, azt mondván, hogy hasonló dolgokról csak biztonságos helyen társaloghatnak¹¹). A toszkán nyelv szótára szerint¹² az erőszakos emberről, aki nem hajlik az okos szóra, vagy minden semmisségért megdühödik és haragjában azt sem tudja, mit csinál, azt mondják: è *una bestia*. A *Mandragórában* többféle értelmezésben használja Machiavelli ezt a népnyelvi kifejezést, melynek különböző stílusértékét a magyar fordítás jól tükrözi:

Ligurio: . . . spesso si vede uno uomo ben qualificato sortire una *bestia*" („gyakran jut jóra való embernek nagy *bestia*”) I,3.

Timoteo: Eccola con la madre, la quale è bene una *bestia*" („Itt jön anyjával, aki ugyancsak nagy *beste*) III, 9.

„Nicia: . . . è una *bestia* a patire freddo" („úgy túri a hideget, mint az *állat*) III, 4.

A *fejedelemben* viszont a *bestia* állandó, abszolút értelmet nyer; terminus technicusszá válik. Kétfajta módszer van a küzdelemben, mondja Machiavelli, az egyik a „törvényekkel”, a másik az „erőszakkal” való harc. Ezt a megkülönböztetést a konkrét valóságból merített hasonlat követi: „Quel primo modo è proprio dell'uomo, quel secondo della *bestie*.” („Emberi tulajdonság az egyik, állati sajátság a másik.”) Ebből a konkrét különválasztásból (ember — állat) világosan következik az abszolút értékű szókép alkalmazása: *usare la bestia* („használni az állatot”):

„Sendo, dunque, uno principe necessitato sapere bene *usare la bestia*, debbe di quelle pigliare la golpe e il' *lione*”. („S mert a fejedelemnek jól kell használni állati természetét, a rókát és oroszlánt kell követnie.”) XVIII. feje.

A fenti idézetben található „róka” jelentésű *golpe* a toszkán nyelv szótára szerint a *volpe* torzított változata. Ez az alakváltozat ma is él Toszkánában, a búzán és más gabonaféleségeken élősködő mikroszkopikus gombák okozta betegségek átfogó neve. Azért nevezik *rókának*, mert a beteg növények vöröses színezetet öltenek (magyarul *gabonarozsda*).¹³

Az a bizalmas hangnemű kifejezés, mely a *Mandragórában* olyan természetesnek hangzik Timoteo szájából („Poi ci maravigliamo se *le cose vanno fredde*” — „És még csodálkozunk, hogy olyan *lanyhán megy a dolgunk*”), a tudományos gondolatmenetben való váratlan felbukkanásával tesz nagy hatást *A fejedelem* olvasójára:

„Degli Orsini ne ebbe un riscontro quando, dopo l'espugnazione di Faenza, assaltò Bologna, ché li vidde *andare freddi* in quello assalto.” („Az Orsinik felől megbizonyosodhatott, amikor Faenza megvégtele után Bolognát vitta, és látta, hogy *lelkessedés nélkül* indulnak támadásra.”)

Machiavelli akkor is toszkán kifejezést használ, amikor mondanivalójának kifejtéséhez olyan jelzõt kell találnia, mely a *liberale* ellentéte, egyszerűsmind meg is indokolja a *misero* szó választását:

¹¹ A fejedelemből vett idézeteket Lutter Éva fordításában közlöm. (*Niccolò Machiavelli: A fejedelem*. Magyar Helikon, 1964.)

¹² Vocabolario della lingua toscana. Firenze 1909.

¹³ Vocabolario della lingua italiana di Bruno Migliorini, G. B. Paravia 1965.

„... alcuno è tenuto liberale, alcuno misero (usando un termine toscano, perché avaro in nostra lingua colui che per rapina desidera di avere, misero noi chiamiamo quello che si astiene troppo di usare il suo).” („Ezért az egyiket hőkezűnek, a másikat fősvénynek tartják. A toszkán kifejezést használom, mert nálunk még ma is fukar a zsaroló, rabló, vámszedő, fősvény pedig a mi nyelvünk szerint az az ember, aki önnön javai élvezetétől túlságosan megtartóztatja magát.”) XV. fejt.

Akkor is, amikor a végső buzdításban arról elmélkedik, hogy az olasz katona egyénileg igen kiváló, tömegben viszont gyér hatásfokú, az egyéni értéket elvesztését akarja érzékeltetni a toszkán népnyelvi *comparire* kifejezéssel, melyet a toszkán nyelv szótára így értelmez: „Questo lavoro mi compare, cioè mi riesce fatto presto”: „megy nekem ez a munka, vág nekem ez a dolog”.

„Specchiatevi ne' duelli e ne' congressi de' pochi, quanto gli Italiani sieno superiori con le forze, con la destrezza, con lo ingegno; ma come si viene agli eserciti, non *compariscono*.” („Nézzétek a párviadalokat, a kevesek összecsapását, mindenkor az olaszok győznek erejükkel, értelmükkel: de mikor a hadseregekre kerül a sor, nincs ennek semmi látszata.”)

A reneszánsz szellemű természetkultusz és a toszkán tájszavak teszik velőssé Machiavelli következő megállapítását:

„Gli stati che vengano subito, come tutte le altre cose della natura che nascono e crescono presto, non possono avere *le barbe*.” („A hamar támadt birodalom azután, mint a természet minden túl hamar született és növekedett dolga, nem rendelkezik megfelelő gyökérral.”) VIII. fejt.

Ez a mondat Toszkánában ma is így hangzana: a *venire* igének még ma is van olyan jelentése, hogy a növények gyökeret eresztenek, növekednek és kifejlődnek. A szabályos *vengono* helyett az analógiás *vengano* indicativus szintén élő jelenség Toszkánában, ami pedig a *radici* helyett használt *barbe*-t illeti, *barbe*-nek, 'szakállak'-nak nevezik a toszkán parasztok a csomóban nőtt, vékonyszálú gyökérral, sőt, a *barbe* szinte teljesen kiszorítja beszédjükben a *radici* kifejezést.¹⁴

Machiavelli azonban nemcsak a toszkán nyelvhasználat kedvéért él ezzel a szóval, hanem azért is, mert a *barbe* jobban sejteti az ilyenfajta államok rövidéletűségét, tehát a firenzei népnyelvből merített anyag gyakran a kifejezésbeli választékosságot szolgálja. Így fejt ki Machiavelli azt a gondolatot, hogy az állam szervezete hasonló a természetes szervezetekhez, éppen úgy születik, növekedik, megbetegszik és elpusztul, ha nem sikerül bajaira gyors és hatékony gyógyírt találni. Az orvostudományból kölcsönzött kifejezések is (a politikus olyan „orvos”, aki kigyógyíthatja az államot a rossz „nedvek” okozta betegségeből) azt bizonyítják, hogy Machiavelli gondolatvilágában igen erős a párhuzam a természet és az államszervezet között.

A népi, kemény szóhasználat tükröződik a szerencséről mondott ítéletben is: „a szerencse olyan, mint az asszony, csak akkor tartod kordában, ha ütöd-vedd”;¹⁵ a képet megelőző elmélkedésébe hirtelen beékelődő beszélt nyelvi fordulat itt is hatásosabbá teszi a mondanivalót.

A *fejedelem* szerzőjének firenzei származásáról árulkodnak az apróbb alaktani és hangtani jellegzetességek is: a *mercenario* alakváltozatban a firen-

¹⁴ „*barbe* chiamano i campagnuoli toscani le molte e sottili radici fatte a ciocche: e il vocabolo usano a ogni modo più spesso che *radici*”, Presentazione di *Fredi Chiappelli* in: *Niccolò Machiavelli: Il Principe*, Sansoni. Firenze 1964. 45.

¹⁵ *Machiavelli: A fejedelem*. Az id. kiad. 127.

zei hangzókettőződés őrződik meg, s mint Mazzoni¹⁶ megjegyzi, a *tu faccia a mia modo* és hasonló fordulatokban a *mia*-t nem szabad *mio*-ra kijavítani, hanem mindig tiszteletben kell tartani az eredeti firenzei kifejezéseket.

Pedig sokan igazítottak Machiavelli egy-egy mondatán s a kortársak sem találták elég elegánsnak Machiavelli prózáját. Holott éppen a népnyelvi fordulatok alkalmazásával sikerült megteremtienie azt a nyelvet, mely a dolgokat előbbre tartotta a szavaknál. Szándékosan került minden díszes kifejezést. *A fejedelemhez* írt ajánlásában világosan megmondja, hogy nem akarta „dagályos kifejezésekkel”, „felesleges vagy magasztaló szavakkal”, „hízlegéssel és haszontalan cicomával” telíteni művét, mert célja az volt, hogy írása „a tartalom gazdagságá”-val és „a benne foglaltak komolyságával” hasson. Talóban, a mű igazi dísze a gondolatgazdagság és az az eleven firenzei nyelv, mely ezt a gondolatgazdagságot tükrözi. Minden művében került Machiavelli a „haszontalan cicomát”, a pénzszerzés módjáról írott értekezésének első szavai is mindjárt a dolgok lényegére törnek:

„Minden olyan város, melynek sohasem volt kormányzó fejedelme, . . . nemcsak erővel, hanem elővigyázatossággal is védelmezte magát . . .”¹⁷

Nem akárhány kifejezést vett is át Machiavelli a népnyelvből, arra mindig vigyázott, hogy műve az egész félszigeten olvasható legyen: a szókincs megválasztásában tapasztalható gondosság különösen szembeötlő, ha összehasonlítjuk az alaktan pongyolaságával. Machiavelli nemcsak a firenzei nyelv ösztönös alaktanát veszi át változtatás nélkül, hanem az egyes firenzei rétegnyelveket is keveri. Ez a jelenség azonban „mindennapos az olasz nyelv történetében”, mondja Chiappelli,¹⁸ aki Machiavellit a Boccaccio utáni nyelvi válság utolsó nagy képviselőjének tartja.

Más szóval, ami a kifejezések megválasztását illeti, Machiavelli nem neológusként viselkedik, lexikai szempontból meghatározott nyelvi anyaggal dolgozik, szókincse terminológiai célokat szolgáló, egymást kölcsönösen kiegészítő kulturális és spontán (azaz népnyelvi) elemekből áll. E terminológia felépítésével Machiavelli előfutárává válik Galilei technifikáló módszerének.

Mint a nyelvről írt értekezésben láttuk, Machiavelli felismeri a neologizmusok fontosságát, mindazonáltal *A fejedelemben* nem alkot formai neologizmusokat, inkább arra törekszik, hogy meghatározott szerekörben állandósítson közhasználatú kifejezéseket, népnyelvi fordulatokat és latinizmusokat. Ercole¹⁹ figyelte meg a *libero arbitrio* latinus fordulat sajátos alkalmazását. Ez a kifejezés háromszor fordul elő *A fejedelemben*: két ízben teológiai vagy doktrinális, tehát eredeti értelmében használatos, egy alkalommal azonban már a kormányzás technikájára vonatkozik, a 'teljhatalom' fogalmát jelöli:

„Uno principe prudente debbe tenere un terzo modo, elleggendo nel suo stato uomini savi, e solo a quelli debbe dare *libero arbitrio* a parlargli la verità”

(„Ezért az óvatos fejedelemnek egy harmadik módot kell találnia: hívjon udvarába bölcs személyeket. Egyedül ezeknek szabadjon az igazságról nyilatkozni . . .”) XXIII. fejt.

¹⁶ Mazzoni: Pel testo delle commedie del Machiavelli. Rend. Acc. Lincei, 1938. fasc. marzo-aprile, 123.

¹⁷ *Parole da dirle sopra la provisione del danaio*. Az idézett Panella-féle kiadásban, 223.

¹⁸ Chiappelli, Fredi: Studi sul linguaggio Machiavelli. Felice Le Monnier, Firenze 1952. 76

¹⁹ Uo. 23.

Chiappelli szerint az írásmódjukban latinos kifejezéseknek stilisztikai feladatuk van: ünnepélyes színezetet kölcsönöznek a szövegnek:

„E benché da Cartaginesi fusse due volte rotto e demum assediato, non *solum* possé defendere la sua città, ma lasciato parte delle sue genti alla difesa della obsidione, con le altre assaltò l’Affrica.” („És noha a karthágóiak kétszer megvették és végre ostrom alá vették, nemcsak hogy meg tudta védeni városát, hanem seregének egy részét a város őrzésére hagyva, többi hadaival megtámadta Afrikát.”)

Itt a *solum* nem csupán „kancelláriai megszokás”-ból helyettesíti a *solo*-t vagy *soltanto*-t, hiszen mindkét kifejezés már az olasz nyelv kialakulásának első századaitól fogva használatos mind a költészetben, mind a prózában, hanem az érvelést teszi nyomatékosabbá.

A lexikai latinizmusok azonban — mint például a fenti szövegrészletben az *obsidione* — más szerepkört látnak el: meghatározott fogalmakat jelölnek. A *periclitare-felicitare* ellentétpár szintén terminológiai célokra hivatott.

De miért tárgyaljuk a firenzei népnyelv szavaival együtt a latinos fordulatokat, hiszen látszatra ellentétes természetű nyelvi anyagról van szó? Machiavelli nyelvében azonban a különböző — népnyelvi és kulturális — eredetű nyelvi anyag együtt emelkedik az abszolút értéket kifejező terminológia rangjára, sőt, éppen ezek a latinos fordulatok, a kancelláriai „megszokások” teszik családias hangulatúvá Machiavelli leveleit: „Mi pasco di quel cibo che *solum* è mio, e che io nacqui per lui” („Csak azzal az étellel élek, mely csak az enyém és melyre születtem”), írja Vettorihoz küldött — már idézett — levelében. Itt a *solum* nem annyira emelkedett hangvételű, mint inkább a kancelláriai beszélgetések visszaidézője és ily módon meghitt hangulatot teremt. Ezeket a beszélgetéseket át- meg átszótták a latin és olasz nyelvű okiratok fordulatai. A Machiavelli leveleiben felbukkanó latin szavakban, mondja Chabod,²⁰ a „mindennapi élet”, az egykori latin élmények térnek vissza, tehát a mindennapi élet nyelvének elevenségét sugározzák. Ezt a társalgási nyelvet emeli később irodalmi rangra Machiavelli, egyesítve a latinos fordulatokat és a csipős firenzei népiességek szellemét. Bartolomeo Ruffini Machiavellihez írt levele bizonyítja, milyen jókat derültek a kollégák a külföldi követségekből küldött Machiavelli-levelek ízes szólásain: „Biagiónak és a többieknek küldött leveleit mindannyian szívesen olvassuk, a *bennük levő szólások* és kitalálások *mindenkit megpukkasztanak a nevetéstől* és nagy örömet szereznek”.²¹ Ruffini levelének ez a része kísértetiesen emlékeztet Machiavellinek a vígjáték nyelvről mondott szavaira: a vígjáték csak akkor éri el célját, ha mulatságosan adjuk elő a dolgokat és csupán „honi szólásaink” indítanak nevetésre.

A „honi szólások”-ban hővelkedő *Mandragóra* szinte egyidőben született a népnyelvi kifejezéseket terminológiává emelő *Fejedelemmel*: a két mű mesterien tükrözi az író stílusának hajlékonyságát és a sancascianói életének kettős arculatát. A Vettoriinak írt levél Machiavelli kettős életének arról az oldaláról is beszámol, melyet a nagy firenzei *A fejedelem* megalkotásának szentelt:

²⁰ *Federico Chabod*: i. m. 375.

²¹ Bartolomeo Ruffini al Machiavelli, lettera del 23 ottobre 1502. Lettere familiari. Panella-féle kiad., 776.

„Amikor leszáll az este, hazatérek és dolgozószobámba lépve, a küszöbön levetem magamról a mindennapok mooskos, saras gúnyját és királyi, udvari öltözéket veszek magamra. Ily módon illendőséggel felöltözve jelenek meg a régi emberek udvaraiban, ahol szeretettel fogadnak engem, és én azzal az étellel élek, mely csak az enyém és melyre születtem”.

De — mint Russo²² megjegyzi — Machiavelli még „udvari és királyi öltözékben sem tudja elfelejteni az Albergaccio kocsmáját és a tric-trac játék közben repdeső gorombaságokat”, mert *A fejedelem* cseppet sem higgadt, elvont elmélkedés, hanem olyan ember alkotása, aki úgy érzi, vitatársakkal áll szemben és mindenre meg kell felelnie. Szenvedélye a XXVI. fejezetben, *A fejedelem* természetes befejezéseként álló buzdításban csap a legmagasabbra, hangja itt szinte biblikus zengzetű lesz. Megnyílik a tenger, a kőből víz fakad, manna hullik az égből. És az a Machiavelli, aki mindig megtalálta a megfelelő kifejezést, a legtalálóbb terminust a népnyelvben vagy a latinos fordulatokban, most nem talál szavakat, hogy felrázza az olasz népet, hogy életre hívja az „új fejedelmet”. Ezért a költőhöz, Petrarca kiáltásához fordul:

Erény a téboly ellen
fegyverre kap, vívásuk röpke lészen,
mert még az ősi szellem
nem halt ki az olasz szívből egészen.

²² Russo, Luigi: Machiavelli. Laterza, Bari 1949. 79—81.

Machiavelli és „machiavellizmus” az Erzsébet-kori Angliában

SZIGETHY GÁBOR

„Kizökkent az idő; ó kárhozat!
Hogy én születtem helyretolni azt.”

Hamlet

1. Machiavelli hatalmas életműve keletkezése pillanatától ellentétes, ellenséges és rajongó értelmezések özönét vonta maga után. A négy és fél évszázada született életmű sajátos pályát futott be az emberi gondolkodás történetében. Rendkívüli belső érzelmi-gondolati feszültségeit, az ellentmondásos valóságról egy pillanatba sűrített felismeréseit, végső áldozatokra kész hazafiságát, népet a köztársaságért, fejedelmet a nép felemelésének nagyszerű céljáért lelkesítő pátozát, tántoríthatatlanul igazmondó kristályosan logikus szenvedélyét, tettektől nem megriadó igazmondását, életét és életművét minden kor s magyarázat hajlamos volt a maga egyszerűsítő s végletes nyelvére lefordítani. S miközben egyes mondatokat magyaráztak s értelmeztek saját céljaiknak vagy szegényes gondolatrendszerüknek megfelelően, épp Machiavelli életművének egészét s egészét vették szem elől.

A számtalan értéktévesztő magyarázat gyökerét szinte minden esetben a tényleges történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyó, önmagában mentegető vagy elítélő megítélésben fedezhetjük fel. Nem kísérhetjük végig most azt a hosszú utat, melyet Machiavelli életművének értelmezési kísérletei végigjártak, csupán azt a pontot próbáljuk felkutatni s elemzően körüljárni, melyben Machiavelli Itália történelmének ragyogó és véres napjaival megpecsételt és hitelesített gondolatait gondolkodók és nem gondolkodók végzetesen félreértették, s oly mértékben torzították el, hogy szinte napjainkig a Machiavelli-értelmezések vagy változatlan hévvel támadják vagy szemlélve mentegetik a firenzei gondolkodó meg nem értett vagy félreértett gondolatait.¹

2. A XV. század utolsó évtizedeiben Itália történelmének oly pillanatát élte, „melyben a szabadság még nem akart meghalni”, de amely pillanatban már a mélyen gondolkodók megéreztek az olasz nép s az olasz történelem mélybe zuhanásának veszélyes lehetőségét. Machiavelli műve s különösen a *A fejedelem*, épp ezért „bizonyára utópia volt, egy álom, de egy végső deszkaszál, melyben a nyomorult megkapaszkodhat az elkerülhetetlen hajótörés közepette”.² Machiavelli életművének igazi értése nyilvánvalóan csak úgy lehetséges, ha az életmű egészének szellemét, gondolatainak központi kulcsát

¹ Tanulmányunk jellegéből következik, hogy Machiavelli egész gondolatmenetének mély és teljes elemzésére nem vállalkozhat. A hatalmas Machiavelli irodalomból *A. Gramsci: Note sul Machiavelli sulla politica e sullo stato moderno* (Torino 1949); *Kardos Tibor Utószó A fejedelemhez* (Bp. 1964); uő.: *A modern politikai gondolkodás úttörője* (Világosság 1969/5) c. műveket használtuk elsődleges forrásként s e műveket tekintjük e tanulmány gondolati tartópilléreinek.

² *F. De Sanctis: Storia della letteratura italiana. Milano 1935 II. 143–144.*

keressük, azt az emberi, írói és politikusi *magatartást*, amivel Machiavelli a történelmi összeomlás lehetőségével szembenézett, s amellyel megpróbálta megállítani a megálíthatatlant. Antonio Gramsci nagyon világosan és határozottan jelöli meg azt a pontot, melyből Machiavelli gondolatai teljes mélységükben megközelíthetők. „Machiavelli *Fejedelmét* úgy tanulmányozhatjuk (...) mint olyan politikai ideológiát, mely nem hideg utópiaként, sem pedig doktriner okoskodásként, hanem a konkrét fantázia alkotásaként jelentkezik, mégpedig azzal a feladattal, hogy egy szétszórta, atomjaira bomlott népből felébressze és megszervezze a kollektív akaratot.”³

Machiavelli életműve, egész politikai gondolkodásmódja mélyen benne gyökerezik a XV. század végének olasz társadalmi ellentmondásaiban. Hogy mégis századokat átfogóan eleven és gondolatébresztő hatása volt és van, az nyilván abból eredeztethető, hogy a konkrét viszonyok felismerésében általános, például s tapasztalattal szolgáló felismerései is benne tükröződnek. Azonban alig néhány évtizeddel *A fejedelem* megjelenése után (mert hiszen lényegében a Machiavellit ért támadások ötszáz éve szinte kivétel nélkül mindig e műre alapozódnak) már a leghevesebben átkozott könyv Európaszerte, s Machiavelli, pontosabban a „machiavellizmus” már ebben a korban egyet jelent a gátlástalan cinizmus, az emberéleteken át való hatalomra törés, a semmitől vissza nem riadás fogalmával. S lényegében a „machiavellizmus” — melyet nem különítenek el Machiavellitől — a közgondolkodásban, de a tudományos szóhasználatban is szinte napjainkig hasonló értelmezéssel bír.⁴ Az olyan megkülönböztetések, amelyek *A fejedelem* elveit elkülönítik Machiavelli más helyen kifejtett gondolataitól, lényegében kísérletet sem tesznek a mű mély és újragondolt elemzésére, hanem eleve elfogadják a már a XVI. században kialakult értékítéletet, s nem a *műből* olvassák ki a „machiavellizmust”, hanem a kialakult s megkövült „machiavellizmus” fogalmat vetítik bele *A fejedelem* egészébe vagy éppen csak egynémely látványosan idézhető mondatába.⁵ Pedig *A fejedelem* szerves része Machiavelli egész gondolatrendszerének, politikusi és írói öntudatának, s valójában „nem más, mint e gondolatsor egyik tagja, mely az *Értekezések* irányának ellentétébe csap.”⁶ A XVI. századi angol s francia gondolkodóknak jó okuk volt arra, hogy Machiavelli nézeteit államról és fejedelemről, népről és a nép életének megváltoztatásáról vallott gondolatait saját — a történelmi körülményektől

³ A. Gramsci: i. m. 3.

⁴ A legújabb Shakespeare-irodalom, a későbbiekben általunk is idézett munkáiban a „machiavellizmus” kizárólag ilyen sztereotip értelmezésben szerepel. A marxista *Arnold Kettle* például a Hamlettől a Learig c. tanulmányában a „machiavellista” fogalmat egyértelműen a köpönyegforgató és gátlástalan gazember szinonimájaként használja. Machiavelli és „machiavellizmus” között azonban soha nem tesz különbséget. Vö. Shakespeare a változó világban. Bp. 1964. 146.

⁵ Különösen a témánkhoz hasonló összehasonlító elemzések esetében általános, hogy egy konvencionális, Machiavellit „machiavellista” alapon értékelő ítélet helyettesíti Machiavelli műveinek s gondolatainak eredeti elemzését. *Győry János* például Tragikus tárgy és antimachiavellizmus c. tanulmányában a következőkből indul ki: „Köztudomású, hogy a renaissance világképéhez tartozott egyéni érdek és államreazon, azaz erkölcs és politika szétválása.” Mint kiindulópont egy ilyen sommásan egyszerűsítő értelmezése az egész renaissance gondolatvilágának furcsa kétértelműsége lehetőséget vonja maga után: Machiavelli mint a racionális és könyörtelen, eredményes de erkölestelen politikai szellem megtestesítője jelenik meg, s vele szemben a francia klasszicizmus drámáinak világa mint egy tisztán etikus világ értékelhető. Vö. *Győry János*: Tragikus tárgy és antimachiavellizmus. Fil. közl. 1956/4. 399—413.

⁶ *Kardos Tibor*: Utószó A fejedelemhez. Bp. 1964. 137.

meghatározott — szemszögükön keresztül vizsgálják-ítélik meg. A „machiavellizmus” fogalma a XVI. század Angliájában és Franciaországában alakult ki, de ez a fogalom — s ezt kívánjuk bizonyítani — nem Machiavellire jellemző, sokkal inkább a korabeli Angliában és Franciaországban uralkodó állapotokra.

Machiavelli volt az első, polgári értelemben vett államférfi és politikai közíró.⁷ Nagyságának talpköve épp túlemelkedése az *általános* — mert a feudális államot és jogrendszert védelmező és igazoló — állambölceseleti igazságokon. A robbanásszerűen fejlődő Firenze város közállapotainak és társadalmi igényeinek tudatos felismerője, aki azt is megsejti, hogy tanácsai bár általános igazságokat is tartalmaznak, de legfőképp a darabokra szaggatott, polgárháborúkkal és idegen uralkodók hatalmaskodásától gyengített Itáliában szolgálhatnak sikerrel. Csakhogy az Arno partján születő gondolatai átlépve Itália határait szükségszerűen új értelmet nyernek a korabeli Európában. Machiavelli valamennyi tévedésével egyetemben is, elemzésében a konkrét történelmi szükségszerűségek felismeréséből indult ki. Természetesen nem láthatta valamennyi, az érett kapitalizmusra jellemző gazdasági mozgatórugót, melyek a firenzei korai kapitalista fejlődés során még csak csíraformában jelentek meg s hatottak, s melyeknek tudatos és tudományos, elméleti rendszerezésére majd csak azok teljes kifejlődése után kerülhetett sor Marx munkásságában.⁸ De Machiavelli számba vette a tényeket, érdekeket és lehetőségeket (nem láthatta valamennyit, innen gondolatmenetének utópikus kicsengése!), s a valóság ilyen tudatos áttekintése után ragad tollat, hogy a politikai cselekvés lehetséges módozatait megjelölje. Azonban kevesen voltak még akkor Európában, akik a politikai cselekvés lehetőségeinek számbavételekor Machiavellihez hasonlóan a tények, érdekek és lehetőségek materiális feltérképezésére alapozták volna ítéleteiket. Így volt lehetséges, hogy Itália határain túl s persze Itáliában is, gondolatai és ítéletei elszakadtak eredeti tartalmuktól, s mint önálló, tételes kinyilatkozások jelentek meg a közgondolkozásban. Machiavelli, bár történelmi korlátai között, de materialista gondolkodó volt, történetfilozófiai és politikai nézeteiben a korabeli Firenze város valóságos társadalmi és gazdasági tényei és lehetőségei tükröződnek. Eizméinek végzetes és sok tekintetben máig tartó félreértése és félreértelmezése, gyökereit tekintve, épp abból származik, hogy egy erendően materialista gondolkodó nézetei, megfosztva materiális alapjuktól, végtelen és szélsőséges értelmezési tartományt nyertek az idealista történetfilozófusok magyarázataiban.

Csakhogy nem pusztán arról van szó, hogy idealista történetfilozófusok és gondolkodók, akarva vagy akaratlan, tévesen vagy hamisan ítélték meg s magyarázták Machiavelli nézeteit. Machiavellit a XVI. században nem egyszerűen egyes idealista gondolkodók értelmezték tévesen, hanem maga a korszak s a társadalmi állapotok. Nem egyes gondolkodók sikkasztották el

⁷ Vö. Engels: A természet dialektikája. Bevezetés. Bp. 1963. 325—326.; Kardos Tibor: A modern politikai gondolkodás úttörője. i. h.

⁸ Machiavelli a Firenze történetében (vö. *Istorie fiorentine*, Feltrinelli, Milano 1962. 237—255.) a Ciompi-felkelés elemzése kapcsán a modern értelemben vett osztálykategóriákat s az ezek között kialakuló feloldhatatlan érdekellentéteket is megsejteti, de a tőkés termelési mód átfogó elemzését nyilvánvalóan nem végezheti el. Marx természetesen a tőkés termelés kialakulásának tipikus útját, tehát az Angliában végbemenő fejlődést elemzi. Vö. K. Marx A tőke I. Bp. 1967. 668—722.

a firenzei író-államférfi igazságait, hanem a XVI. századi angol és francia gazdasági és társadalmi viszonyok szükségszerűen követeltek meg Machiavellivel ellentétes kiindulópontú gondolatrendszereket, mint önigazolást és magyarázatot.

3. Az Erzsébet-kor legjelentékenyebb gondolkodója, Bacon és Machiavelli gondolatainak összevetése egyértelműen rávilágít mély ellentétükre s egyben a két kort s a két társadalmat elválasztó történelmi különbözősége is. Összehasonlítva az *Esszéket* és a *A fejedelmet* — mely két mű egyként közös célt szolgált: hasznos tanácsot adni s az uralkodásban jártassá tenni az uralkodót — rendkívül szembevető, hogy bár Bacon gyakorta a Machiavelliéhez egészen hasonló tanácsokkal szolgál, mégis minden mondatában elevenen érezhető az *ellentétes célzatosság*.

Machiavelli mindig arról beszél, hogy mit tegyen a fejedelem. Bacon mindig arról, mit ne tegyen. Machiavelli tanácsaiban az egységes Itália megteremtésének szándéka ég, s épp ezért, ha egy utópisztikusnak tűnő alakot is rajzol meg *A fejedelemben*, de egyértelműen arra szólítja fel, hogy szervezzen népi hadsereget, törje le a hatalmaskodókat, az egységbontókat, tartsa szem előtt a nép érdekeit, s mindig Itália s az olasz nép érdekeinek szolgálatát tekintse legfőbb céljának s élethivatásának. Bacon arról beszél, hogy az uralkodó ne féljen ellenségeivel szembeszállni, ne törődjön az ellenséges szóbeszédekkel, óvakodjon a forradalomtól, ne engedje, hogy a nép válassza meg főpapjait s hasonlókat, ha nem akarja elveszíteni országát s hatalmát. Machiavelli számára a fejedelem személye másodlagos, az uralkodó egyéni élete és szokásai, kertjének s palotájának berendezése (amely Baconnál fontos és említésre méltó⁹) érdektelen, ha az uralkodó úgy uralkodik, mint tanácsolja s így az egységes Itáliát megszervezi, s jól és a nép érdekeinek megfelelően kormányozza. Bacon már az uralmon lévő fejedelemnek ad tanácsokat, hogy a megszerzett trónt miképp tarthatja meg, s mit nem szabad elkövetnie, hogy el ne veszítse azt. Mert Machiavelli még előtte van a történelmi cselekedetnek, s ha utópisztikusan is, de egy nagyszerűnek remélt megoldás lehetőségét festi meg, míg Bacon már egy meglévő, egységes, de tökéletesnek távolról sem nevezhető monarchia megtartását ítéli mindenek felett fontosnak. Machiavelli mindig a meglévő állapotok megváltoztatására buzdítja a fejedelmet, s tanácsokat éppen azért ad mert megfogadásuk esetén a fejedelem új s egységes országot teremthet. „Élni kell tehát az alkalommal, hogy Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon.”¹⁰ Bacon a meglévő állapotokat védi, s óva int minden forradalmi változástól. Machiavelli tettekre s változtatásra szólít fel, Bacon óv az elhamarkodott cselekedetektől. „Mert ahogy csak a legnagyobb megfontoltsággal szabad kirántanunk a világi kardot vallási ügyekben, szintúgy szörnyűséges dolog azt a köznép kezébe adni.”¹¹ Machiavelli szerint a nép s a közösség érdekét szolgálni a fejedelem elsődrendű feladata. „A nép céljait szolgálni becsületesebb, mint az előkelőkét, az utóbbiak ugyanis az elnyomást akarják, a nép pedig az elnyomás ellen küzd.”¹² Bacon lenézi a népet, mert a politikai cselekvésre éretlennek tartja, s a nép érdekeit a fejedelem szempontjából érdektelennek. „Már az is épp elég aránytalanság, ha

⁹ Francis Bacon: *Esszék*. Bp. 1968. 185 - 193.

¹⁰ Machiavelli: *A fejedelem*. Bp. 1964. 132.

¹¹ F. Bacon: *Esszék*. i. h. 15.

¹² Machiavelli: *A fejedelem*. i. h. 49.

a szolga java megelőzi uráét, mennyivel égbekiáltóbb az, ha a szolga csekélyke érdeke miatt háttérbe szorul ura rendkívüli érdeke.”¹³

A fenti kiragadott példákat természetesen nem tekinthetjük Bacon egész gondolatrendszerének teljes és teljességében igaz elemzésének. De gondolkozásának irányára mindenképpen jellemzőnek érezzük, s gondolkozásának irányát a kor jellegzetes tünetének tartjuk, mely Bacon írásaiban nyilvánvalóan a legmagasabb és legtudatosabb szinten fogalmazódik meg. A két gondolkodó hasonló szándékú s célzatosságú könyvének ilyen egybevetése azért látszik rendkívül célszerűnek, mert nagyon világosan kiderül, hogy Machiavelli olyan társadalmi állapotokat szemlél s ítél meg, melyben a tartalmas társadalmi fejlődés kibontakozását, illetve lehetőségét — s helyesen! — csak egy erőskezü egyéniség vezetésével tartja elképzelhetőnek, s végérvényesen kiábrándító tapasztalatok híján még reménykedik egy optimális, mint lehetséges, megoldásban. Bacon már a majd száz évvel későbbi Angliában a tények pontos számbavetele után tudja, hogy a Machiavelli megálmodta nagyszerű fejedelem a történelmi valóságban nem létezik, nem létezhet, de az egyetlen lehetséges mód az ország, Anglia egységének megtartására a hatalom egy kézben összpontosított erejének feltétlen támogatása.

Tehát míg Machiavelli gondolatrendszerét az *egységre törés* célja határozza meg, Baconnál már az *egység megtartása* az elsődleges feladat. S amíg az egységre törekvés szükségszerűen közösségi mozgósítást igényel, még akkor is, ha egy ember, a fejedelem kezében összpontosul a cselekvési lehetőség, az egység megtartása már, éppen a közösségi mozgásokat kerüendő, az egyéni cselekvések ügyes cselvetéseire épített. Machiavelli így ír: „Aki tehát a nép kegyéből uralkodik, a nép kegyét keresse, mert a nép nem óhajt mást, mint hogy ne éljen elnyomás alatt. (. . .) A fejedelemnek maga mellé kell állítani a népet, másként a bajban nincs segítség.”¹⁴ S mint kifejti, a fejedelem csak úgy állíthatja maga mellé a népet, ha nem retten vissza a gyökeres változásoktól s a romlott társadalmi állapotok velejéig történő megtisztításától. Bacon épp e gyökeres változások előidézésétől óvja legjobban az uralkodót: „Helytelen továbbá az államgépezettel kísérletezni, hacsak nem sürgető szükségességből vagy nyilvánvaló haszonnal, és nagyon kell ügyelni arra, hogy a reform hozza létre a változást, ne pedig a reform megvalósítása legyen a változtatás ürügye.”¹⁵

Machiavelli számára nyilvánvaló, hogy a nép érdekeit szolgáló nagy társadalmi mozgásban, a társadalom gyökeres megújulásakor elsődleges a közösségi tettek meghatározó szerepe, s bár nyilván a mindenféle kis emberkének egyéni érdeke is befolyásolja a közösségi cél megvalósulásának módját s irányát, de azt alapjaiban nem másíthatja meg. Baconnak viszont már épp az egységet bomlasztó egyéni tettek ellen kell csatáznia. Számára a közösségi cél, az egységes ország megtartása épp azt jelenti, hogy a saját érdekeikért szájukat kinyitni akaró kisemberek vagy hatalmasok magánakcióit miképpen s milyen eszközökkel törheti le a fejedelem. S ebből következik kiindulópontunk összegező állítása: Machiavelli arról beszél, mit tegyen a fejedelem, Bacon arról, mit ne tegyen.

¹³ F. Bacon: Esszék. id. kiad. 95.

¹⁴ Machiavelli: A fejedelem. i. h. 50—51.

¹⁵ F. Bacon: Esszék. id. kiad. 97.

De nem pusztán Bacon és Machiavelli egyéni látásmódjának különbözőségéről van itt szó. Sőt alapvetően nem arról. Hogy tanácsokat adnak a fejedelemnek, s kézikönyvet állítanak össze a jó és hasznos uralkodás alapelveiről, ez csupán formai hasonlóság. A mélyebb összefüggést ott kell keresnünk, hogy a két mélyen ellentétes korszak első ellentmondásait hasonló módon közelítik meg: Bacon éppúgy, mint Machiavelli, az adott történelmi pillanat lehetőségeinek elemző számbavétele után fogalmazza meg a fejedelemnek szóló tanácsait. Az adott történelmi pillanat lehetőségei azonban mélyen s gyökereiben különböztek a Bacon korabeli Anglia s a cinquecento első évtizedeinek Itáliája között.

4. Machiavelli egész gondolkozásmódját, szándékait és meggyőződését alapjaiban az egységes Itália megteremtésének hivatott szolgálata határozta meg. Az olasz egység ebben a pillanatban azonban nem csupán egy kormányzási elveit tekintve egységes ország megteremtését jelentette. S ezt Machiavelli nagyon világosan leszögezi, mikor *Itália népeinek*¹⁶ egységéről beszél. Machiavelli — s ezt a *Firenze története* is egyértelműen bizonyítja¹⁷ — világosan felismerte, hogy Itália népei csak akkor őrizhetik meg korábbi vezető szerepüket az európai fejlődésben, ha a szétszórt, érdekeikben ellentétes kis fejedelemségek népei egységes nemzeté kovácsolódnak. Pontosan tudta azt, hogy az európai országok egy olyan új fejlődés küszöbén állnak, melyben egymással csak az egységes és nagy nemzetek vehetik fel a versenyt. Nem ismerhette fel pontosan azt a gazdasági folyamatot — az eredeti tőkefelhalmozásnak a városállam zárt keretei között végbemenő rövid életű kivirágzását¹⁸ — melynek az olasz városok, s különösen Firenze csodálatosan gazdag évtizedeit köszönhette, de azt pontosan tudta, hogyha Itália népeiből nem születik meg az egységes olasz nemzet, akkor e csodálatosan gazdag éveknek, évtizedeknek rövidesen s végérvényesen vége lesz.

Machiavelli felismeréseit s megsejtéseit a történelem kérlelhetetlen következetességgel igazolta. Miután a sajátos olasz, zárt rendszerű városállamokon alapuló gazdasági és társadalmi fejlődés feljutott az európai kultúra reneszánsz kori csúcscsúcsaira, az új, polgári fejlődés csírái elhalnak, hogy valamivel később majd Angliában induljanak termékeny fejlődésnek. Valóban Firenze város és Itália központi kérdése ekkor az egységes állam kérdése, mert ez jelentette Itália életben maradását, de amelynek feltétele s egyben eredménye is az egységes nemzet létrejötte.¹⁹ E fejlődés jellemző útját Engels a következőképpen határozta meg: „A városi polgárookra támaszkodó királyság megtörte a feudális nemesség hatalmát és megalapozta a nagy, lényegileg nemzetiségre épülő monarchiákat, amelyekben a modern európai nemzetek és a modern polgári társadalom kifejlődésre jutottak.”²⁰

Machiavelli is a városi polgárookra támaszkodó fejedelmi hatalommal akarta megtörni a feudális nemesség hatalmát, s így megalapozni az egységes

¹⁶ Vö. *Machiavelli: A fejedelem*. id. kiad. 128—132.

¹⁷ E mű profétikus zárószóiban a végső veszély lehetőségét is megjósolja. „... mihelyst Lorenzo meghalt, kezdtek kivirulni mindazok a rossz magvak, melyek nem sok idő múltával s épp azért, mert már nem élt aki eltíporhatta volna őket, tönkrezúzták s mind a mai napig tönkrezúzzák Itáliát.” Vö. *Machiavelli: Istorie fiorentine*. id. kiad. 576—577.

¹⁸ E kérdés részletes elemzéséhez vö. *Heller Ágnes: A reneszánsz ember*. Bp. 1967. 260—263.

¹⁹ Itália történelmére vonatkozóan vö. *Gioacchino Volpe: Il medio Evo*. Firenze 1958. 469—541.

²⁰ *Engels: A természet dialektikája*. Bp. 1963. 325.

olasz nemzetén alapuló modern polgári társadalmat Itáliában. A zsoldos hadsereg szerepéről vallott nézetei²¹ nem csupán azért megdöbbenőek a kor hatalmasai számára, mert az államhatalom alapvető haderejéről mondja ki, hogy alkalmatlan hivatása az állam védelmének betöltésére, de elvben — s rövid életű kancellársága idején gyakorlathban is — bizonyítani szándékozott azt is (ami egyébként csak a francia forradalom körüli időkbén lesz általánosan elfogadott gyakorlat Európában!), hogy a felfegyverzett polgárokból szervezett nemzeti hadsereg a nemzeti öntudat kialakításának lehet elsőrendű hordozója, s mivel épp nemzeti volta következtében a hadsereg közvetlenül is érdekelt a haza védelmében, a hadsereg hadierejének megnövekedésén túl ez azt is jelenti, hogy előáll „annak konkrét lehetősége, hogy az emberek megérezzék saját létük történelmi feltételezettségét, hogy olyasvalamit lássanak a történelemben, ami mélyen belenyúl a mindennapi életbe, amihez közvetlen köztük van.”²² Csakhogy a városállam zárt keretei között rövid időre felgyorsuló polgári fejlődés nem teremtette meg a tényleges nemzeti egység (egyfelől mint egységes nemzet, másfelől mint gondolkozásunk alapvonalaiiban egységes emberek közössége) létrejöttének lehetőségét, s az eredeti tökefelhalmozás nem zártkörű, hanem a félsziget egészére kiterjedő egységes kibontakozását. Mindez azonban semmit le nem von Machiavelli — irányában — helyes felismeréseinek értékéből: a keménykezű fejedelem a polgárookra támaszkodva szétzúzhatja a hatalmasok erejét és hatalmát, s egységes országot teremtv az egységes nemzet élén s a nép érdekében, naggyá teheti Itáliát, mert csak ez az egyetlen járható út.

A XVI. századi Angliában gyökereiben eltérő állapotokat találunk. Mindenekelőtt már jóval korábban lezajlott a normannok és a szászok között az a hosszantartó háború, melynek eredményeképpen megszületik az egységes angol nemzet. A bosworthi csatátéren 1485-ben a piros és fehér rózsa véres háborújából az új uralkodó család, a Tudor-ház kerül ki győztesen, megteremtv az egységesen kormányzott Angliát. Itáliával ellentétben tehát létrejött az egységes angol nemzet és az egységes angol állam, jóllehet az itáliai városállamok zártkörű fejlődéséből következő gazdasági, gondolati és művészi csúcsokat ez idő tájt meg sem közelítették Angliában. De míg a zárt keretek között robbanásszerűen végbemenő fejlődés szükségszerűen magában hordta a korai vég kikerülhetetlen végzetét, Angliában megteremtődött egy alacsonyabb szintről induló, de távlatait tekintve messzenyúló fejlődés lehetősége.²³

A quattrocentóból a cinquecentóba forduló évtizedek Itáliában egy az emberi gondolkodásnak és gazdagságnak szinte hihetetlen magasságaira fel-futó korszak fejlődésének lezáró, már hanyatló periódusát jelentették. Még viszonylagos egyensúlyban vannak a társadalom különböző erői, hogy azután egyensúlyuk végzetes meghomlásával évszázadokra elzárják a polgári fejlődés kibontakozásának lehetőségét Itáliában. Az Erzsébet-kori Angliában még egyensúlyban vannak a társadalom különböző erői, hogy egyensúlyuk felhomlása után megnyissák a kapitalista fejlődés világtörténelmi útját. Angliában ez a társadalmi méretű egyensúlyra törekvés, a kialakult politikai helyzet és morális értékrend megőrizni akarása, ha csak egy rövid pillanatra is, de

²¹ Vö. *Machiavelli*: A fejedelem. id. kiad. 60—71.

²² *Lukács György*: A történelmi regény. Bp. 1947. 10.

²³ Vö. *Marx*: A töke I. Az úgynevezett eredeti felhalmozás. Bp. 1967. 668—687.; Anglia Erzsébet-kori történelmére vonatkozóan vö. *V. De Sola Pinto*: The English Renaissance. London 1951.

megteremtette az érzelmeiben is egységes nemzet tökéletes illúzióját: „Az utolsó Tudor uralkodó, Erzsébet, olyan uralkodóként tűnik fel, aki szándékosan bizonyos egyensúlyban tartotta a régi feudális erőket és a polgárság növekvő hatalmát.”²⁴ Az egyensúlyt tulajdonképpen a kilencvenes évek elejére sikerült megteremteni (döntő mozzanat ez Shakespeare pályakezdő kibontakozásának szempontjából, amely ezekre az évekre esik), s Jakab alatt, alig húsz év múltán, már végleg meg is bomlott. „1611-ben a jóváhagyott (puritán) bibliafordítás megjelenése, s ami ezzel egyidőre esett, Shakespeare-nek a drámaírástól való visszavonulása mintegy jelképezik a nemzeti egység utolsó pillanatát.”²⁵

E rendkívül vázlatos, csupán a leglényegesebb tényeket megidéző, lényegi különbözőségeket jelző összevetésből is kiviláglik, hogy Itália s Anglia társadalmi fejlődése szélsőségesen eltérő utakon haladt, lehetőségeit s távlatait tekintve gyökeresen különbözött. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy Machiavellinek a sajátos olasz körülmények között megszülető, az olasz fejlődés tényeit és távlatait a lehetőségek szerint áttekintő elképzelései Angliában a másfajta gondokkal küszködő, ugyanakkor a történelmet nem materialista módon értelmező, de *mindennapi életükben* szükségszerűen materialista módon élő²⁶ angolok — nem elsősorban a kivételes képességű s gondolkozásában is materialista indíttatású Bacon, hanem a közgondolkozást fémjelző-meghatározó átlagemberek — számára alapjaiban *mást* kezdtek jelenteni: Machiavelli gondolatait a kort jellemző s a korból kinövő értékrendszer tükrén keresztül szemlélték-elemezték, s a nagy firenzei gondolkodó felismeréseit *saját igényeikhez* igazítva alakították ki (pontosabban a kor igényei kialakították) a „machiavellizmus” kétesen csengő s Machiavellitől idegen fogalmát.

5. A társadalmi fejlődés távlati és pillanatnyi irányát és lehetőségeit meghatározó, korlátozó-kibontakoztató tények tehát — mint ezt Bacon néhány gondolatával igyekeztünk jelezni — szükségszerűen a két korszak egész gondolati felépítményében mélyen ellentétes indulatokat és elképzeléseket eredményeztek.

Az *individualizmus* óriási szerepe a reneszánsz egész folyamatában közismert. Az egyéni felismerések és kezdeményezések, a személyes bátorság és példaadás történelmet mozgató erejének nagyszerű évszázadai ezek. A történelmi fejlődést elősegítő-létrehozó individualizmus volt ez, „a felemelkedés korának gazdasági, politikai és kulturális individualizmusa, amely a polgári társadalom akkori szerkezetének megfelelően, világnézete volt annak a személyes cselekvésnek, amely végelemzésben, épp személyes jellege következtében, előmozdította a polgári osztály társadalmi céljait. Machiavellitől és Rabelais-tól kezdve Smith és Ricardo gazdasági elméletein keresztül a Hegel-féle »ész-cselé«-ig a polgári gondolatépületek történelmileg meghatározott különbözőségben ilyen individualizmust fejeznek ki.”²⁷ Lukács megfogalmazásából is világosan kitűnik, hogy nem arról van szó, mintha ezekben az évszázadokban az egyéniség történelmet formáló szerepe a történelem objektív lehetőségei fölé nőtt volna. Csupán a gyökereiben új termelési mód vajudva-kínlódó megszületésének, sokszor robbanásszerű fejlődésének ezekben az évszázadokban, az „akkori szerkezetnek megfelelően”, az egyéni cselekvés a korábbinál

²⁴ Arnold Kettle: Shakespeare 400 év után. Helikon 1964/4. 400—406.

²⁵ Christopher Hill: Az angol forradalom évszázada. Bp. 1968. 82.

²⁶ A marxí „nem tudják, de teszik” értelemben.

²⁷ Lukács György: Az ész trónfosztása. Bp. 1965. 157.

szélesebb körű lehetőségekhez jut: az emberek közvetlenül részt vesznek saját sorsuk s a történelem alakításában.

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata természetesen egyfelől határtalan lehetőségeket terem az egyén számára, hogy saját vagy mint uralkodó, népe sorsát gyökeresen megváltoztassa, a változó idők követelményeinek s lehetőségeinek megfelelően újabb és újabb irányba fordítsa, másfelől épp az eredeti tőkefelhalmozás folyamata gazdasági kíméletlenségével fokozatosan létrehozta az egymással szemben álló, majd később élesen s kíméletlenül ellentétes egyéni (leplezett) gazdasági érdekeket. „A valóságos történelemben, mint ismeretes, a hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a főszerepet. A szelíd politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és »munka« volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig »ez év« kivételével. Valójában az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillnek.”²⁸ E nem idillikus folyamatban, amikor az egyéni cselekvésnek roppantul s ellenőrizhetetlenül megnő a szerepe, amikor az egy kézben összpontosuló hatalom saját cselekvési körén belül szinte korlátlan cselekvési szabadsággal rendelkezik, amikor először nyílik az *egyén számára lehetőség*, hogy örökletes hovatartozásának szűkre szabott korlátait egyéni tetteinek okos megfontoltságával vagy ravasz kiszámítottságával, az etikai kötelmek tiszteletben tartásával vagy megsemmisítésével, de áttörje, amikor tehát az *egyéniség* határtalan s társadalmi méretű lehetőségekhez jut, nyilvánvalóan az egyéni tettek céljaik összességét és végpontját tekintve két irányban bontakozhatnak ki: egymás mellett él az egyén és a közösségi érdekű individualitás. S nem csupán, sőt elsősorban nem egyéneken múlik, hogy az adott pillanatban kinek az érdekei s milyen érdekek lökődnek a társadalmi élet felszínére.²⁹

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata más és más körülmények között jelentkezett Itáliában és Angliában. S épp e különbözőségek eredményezték azt, hogy Itáliában a zárt csoportszerkezetű fejlődés, a városfalakkal körülhatárolt s egymással gyakorta ellenségesen szemben álló közösségek a kapitalista fejlődésnek ugyancsak rövid távon életképes lehetőségét teremtették meg, de a kor individuális embereszménye — ha kell, a szélsőségekig menően is — közösségi fogantatású lett.³⁰ Mert a Machiavelli megfogalmazta *virtù* már nem keresztény-tradicionális értelmezésű, hanem messzemenően személyes iniciatíva, az egyén szabadságvágyának kifejeződése. De Machiavellinél ez az új személyes iniciatíva mindenkor egybekapcsolódik a nemzeti állam, az egységes Itália megteremtésének gondolatával: az individuális lehetőségek kitágulása, új világok felismerése az egyén számára nem kerül kibékíthetetlen ellentétbe

²⁸ Marx: A tőke I. Bp. 1967. 669.

²⁹ Burckhardt Petrarcából merítve írja le a következő végletesen jellemző esetet. Az egyik Visconti herceg, kit Milánóból elűzött ellenfele s a Garda tavon halászott, midőn ellenfelének követe megkérdezte tőle: mikor szándékozik Milánóba visszatérni, ezt a választ adta: „Nem előbb, mint amíg amannak a gaztettei felül nem múlják az én bűneimet!” vö. Jacob Burckhardt: Az olasz renaissance műveltsége. Bp. 1945. 7–9.

³⁰ Ennek a sajátos kettős kötöttségű individualizmusnak a Machiavelli által is végletekig tisztelt Danténál kereshetjük eredetét. A Pokol VIII. körének nyolcadik bugyrában, a rossz tanácsadók között találjuk Ulysseszt, aki „... e lángban nyögi és zokogja (a Ló cselét, amely a drága magnak) kaput nyitott, melyből nőtt Róma bokra”. A Ló cseléért bűnhődő, de a majdani Róma nagyságát vajúdva szülő Ulysses sorsa mondatja Dantéval: „Gondoljatok az emberi erőre: (nem születettek tengni, mint az állat,) hanem tudni és haladni előre!” vö. Dante: Összes művei. Bp. 1962. 651–653.

a társadalom közösségi érdekeivel, sőt, azok kibontakozását-megvalósulását segíti elő.³¹ E *virtù* a valóban rátermett fejedelem cselekedeit mozgatva-meghatározva, önnön szerencséjének megtartásával, tehát a közösség szerencsés boldogulásának kell, hogy záloga legyen.

Kétségtelen, hogy Machiavelli ítéleteiben az individualitás óriási, gyakorta eltúlzott szerephez jut, oly mértékben lelkesedik Itália népeinek nemzeti egységéért, hogy nem veszi ezenközben észre, nincs olyan kitűnő fejedelem (s *virtù*), aki a félelmetes és követhetetlenül bonyolódó idő ellentmondásait egyéni tetteinek segítségével kormányozni s megoldani lenne képes.³² Tehát miközben a *virtù* óriási, közösséget teremtő-formáló jelentőségét felismeri, az *alkalom* egészében helyes elemzésével (mint korábban láttuk: szükségszerűen) adós marad. De hogy milyen mélyen és elszántan, szinte az „alkalom”-mal állandóan élethalálharcot víva, a közösségi érdeket tekintve a legszentebb feladatnak, az Machiavelli minden mondatából kitűnik. „Mert egy kevés vér kiontásával könyörületesebb lesz a fejedelem, mint némelyek, akik merő könyörületből szabad folyást engednek a rendetlenségnek, az pedig öldöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendetlenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak.”³³ Machiavelli tehát az egész közösség érdekeit veszélyeztető tettek elítélésében elmegy a végsőkhöz, mikor jogosnak ítéli egyes személyeknek akár fizikai megsemmisítését is, de csak akkor, ha ez a közösség a nép érdekeit szolgálja. Így Machiavelli egész gondolkodása állandóan két sarkított pont között kifeszített: az *adott történeti helyzet* pontosságra törekvő racionális megítélése alapján milyen tetteket kell végrehajtania a fejedelemnek, hogy a *közösség céljait* s eredményesen szolgálhassa.

Anglia XVI. századi történelmében is határtalanul megnövekszik az individualitás, az egyéni tettek kort formáló jelentősége. A Nagy Armadát tönkrezúzó-megsemmisítő, kalózból tehetséggel és ármánnyal királynői fővezérré lett Francis Drake életútja, mint lehetőség, példázata talán legtisztábban a megnövekvő individualizmus jelentőségét és szerepét. Azonban az a „történelmi különbözőség”, melyben Angliában megjelenik e kort jellemző individualizmus, az individuális tettek tartalmát és megítélését is élesen megkülönbözteti és elkülöníti Machiavelli népet szolgáló fejedelem-eszményének individualizmusától.

A sajátos, zárt rendszerű gazdasági fejlődés, mely Itáliában végzetes gátja is lett a kapitalista fejlődés hatalmas méretű kibontakozásának, épp körülhatároltságának következtében megőrzött korábbi — és Itáliában római tradíciókkal erősített — közösségi eszményeket. Angliában — az egységes angol nemzet pillanatnyilag egységes birodalmában — a mindennapi életben jelentkező individualizmus nem *egységteremtő* szándékú, tehát közösségi fogantatású, hanem az *egységet romboló* (mert a hatalommal ellentétes érdekű), s mint ilyen, egyéni érdekelttségű. A korábban jelzett sajátos egyensúly-állapot megmaradásának nyilvánvalóan záloga az egyéni érdekű kalandkereső tettek háttérbe szorítása, az egységállapot tüzzel-vassal való fenntartása.

³¹ Vö. Carlo Angeleri: Il problema religioso del Rinascimento. Firenze 1952. 38—40.

³² Vö. Giorgio Candeloro: Storia dell' Italia moderna. Milano 1959. I. 45—47. Candeloro kiemeli, hogy Machiavelli, szerinte eredetileg egyértelműen irrealis, de progresszív célkitűzései s gondolatai a progresszív célkitűzés elsikkasztásával az epigonok kezén rendkívül gyorsan süllyedtek a szemérmetlen „machiavellizmus” színvonalára.

³³ Machiavelli: A fejedelem. id. kiad. 82.

A társadalom mozgatóerői, a Marx által megfogalmazott „nem idillikus” eredeti tőkefelhalmozás folyamata így egyfelől szükségszerűen teremt lehetőségeket az egyéni céljaikért szélsőségesen merész kalandkeresők számára, másfelől az egyensúlyállapot kivételes pillanatában, épp e kivételes pillanat megvédése-megőrzése érdekében, a hatalom élesen és határozottan szembe szegül az egységet bontó individuális tettekkel.

Az embereknek a mindennapi életben jelentkező önérdekű és önközpontú tettei, tehát az individualizmus köznapi kibontakozása Itáliában is általános. Benvenuto Cellini életregénye sem más, mint egy a maga érdekében kardot rántani soha nem habozó, jellegzetesen reneszánsz világfi magyarázása.³⁴ De a kort ellentmondásaiban áttekintő gondolatrendszerek, így elsősorban Machiavellié, a kor objektív követelményeitől vezérelve, ezt az egyéni ihletettségű kardforgatást is beépítik egy közösséget cselekedni kész ideológiába.³⁵ Angliában az Itáliával ellentétes egyensúlyállapot (gazdasági és nemzeti értelemben egyaránt) az ideológia szintjén — láttuk Baconnál — tiltakozik a mindennapi életben Itáliához hasonlóan fellelhető önérdekű tettek (mint individualisztikus önmegvalósítás) ellen, mert egységbontó jellegük következtében, társadalmi szinten, nem képes hasznosítani a bennük rejlő energiát.

6. Gondolatok örökletes szabadsága, hogy korlátlanul, vámmőrök figyelmét és figyelő tekintetét elkerülve lépjek át a határokat, országokat és embereket kössenek össze gondolati hidat teremtve így különbözőképp élő és gondolkodó világok között. A gondolatok tehát szabadon közlekednek — de értelmük koroktól és közlekedési viszonyoktól függően változékony. Machiavelli *Il Principe* című munkája, melyre nem győztek kiátkozó ítélettel hivatkozni az Erzsébet-kor jeles angol férfiai, nyomtatásban angol nyelven csak 1640-ben látott először napvilágot.³⁶ Így tehát főként olaszul vagy franciául volt az *Il Principe* hozzáférhető. Igaz, a könyvek általában kis példányszámban jelentek meg, s párezer olasz vagy francia nyelvű Machiavelli-kötetből nyilván csak töredékes példányszám jutott el Angliába. S 1573-ban a mű a tiltott könyvek listájára is került Itáliában, ami az iránta való érdeklődést fokozhatta, de tovább nehezítette a könyv egy-egy példányának beszerzését és olvasását.

De a szigetország szellemi életére ez idő tájt rendkívüli mértékben hatott az olasz kultúra,³⁷ így nyilvánvalóan részben számosan — és épp a gondolkodni tudók — eredetiben olvasták Machiavelli gondolatait, részben e gondolatok a már egyéni értékítélettel bővülő szóbeszéd útján is terjedtek. Arnold Hauser felveti azt a gondolatot, hogy a „különböző eszméknek a megismeréséhez egyáltalán nem volt szükség arra, hogy valaki magának Machiavellinek az írásait olvassa — amit különben csak igen kevesen tettek meg.”³⁸ Machia-

³⁴ Vö. *Benvenuto Cellini mester élete*. Bp. 1968.

³⁵ Leon Battista Alberti életútjában figyelhető meg legegységesebben az etikus és a társadalmi embernek olyan összhangja, amely a politikai cselekvés szintjén majd Machiavelli ideálja lesz. Vö. *Cleto Carbonara: Il secolo XV.*, Milano 1943. 406.

³⁶ Vö. *V. De Sola Pinto: The English Renaissance*. id. kiad. 191. A háború művészete 1560-ban, a Firenzei története 1593-ban jelent meg először angol nyelven.

³⁷ *H. A. Mason (Humanism and Poetry in the Early Tudor Period*. London 1959.) könyvében például részletesen elemzi az olasz kultúra angliai hatását. Petrarca és a petrarcai szonettforma elterjedésének elemzése (186–196.) elevenen bizonyítja az egyidejű gondolati és formai művészi hatás jelentőségét. Az olasz kultúrának az angliai mindennapi életben történt behatolásához vö. még *Országgh László: Az angol regény eredete*. Bp. 1941. 13–18.

³⁸ *Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Bp. 1968. I. 296.

velli gondolatai végső soron tehát egy filológiaiag követhetetlen közvetítő-láncon át jutnak el Angliába a XVI. század második felében, amikor is Machiavelliről és gondolatairól már egyre többet beszélnek, írnak, vélekednek Angliában, de egyre kevésbé Machiavelliről s gondolatairól beszélnek, írnak, vélekednek mindazok, akik Machiavelli nevében vagy ellenében ez idő tájt szót szaporítottak. A hiányos és követhetetlen közvetítőlánc természetesen nem oka, csak erősítője e jelenségnek. A korábban vázolt angliai állapotok, — melyekre még Shakespeare kapcsán részleteiben visszatérünk — olyan ideológiai támaszt igényeltek, mely az egységet bomlasztó individualizmust (következményeinek elrettentő távlatait előrevetítve) egyértelműen és megsemmisítően támadja s ítéli el. Mert az egységbontó, kíméletlen kalandor-cselekedetek, a nemzet érdekeit sértő erőszakos hatalomratörők és kincskeresők magánakciói, mint az állam és nemzet egységét veszélyeztető veszélylehetőségek, valóságosan léteztek,³⁹ s e valóságban létező, egységromboló, önérdékű individualizmus *ellenében* két irányból táplálkozó, de egymást erősítő társadalmi-ideológiai folyamat bontakozik ki, melynek egységes kategoriális eredménye a „machiavellizmus” lesz.

A hatalom, mely a nemzeti egység illúzióján alapuló egységállapot megtartására törekszik, az ideológia szintjén, de ha kell fegyverrel is megtorolni kész minden egyéni indíttatású s változást kicsikarni kívánó tettet: 1601-ben Erzsébet higgadt megfontoltsággal küldi vérpadra ellene lázadó korábbi kegyencét, Essex grófot, a hatalom egységének és biztonságának igazolása s megvédése érdekében.⁴⁰ Erzsébet törvényes örökös nélküli öregekedése előrevetíti az egyensúlyállapot megbomlásának szükségszerű bekövetkezését a királynő halála után, s a hatalmukat féltők és a kis vagyonkájukért aggódók így egyként rettegték a *változástól*. Mert a *változás* ebben a pillanatban már nem jelentheti (mint Itáliában Machiavelli korában) a nemzeti egység s egységes állam létrejöttét, másfelől a polgári erők még éretlenek egy rendet tartani tudó hatalomátvitelre. A *változás* tehát anarchiát jelent, az egységesen kormányzott Anglia újabb polgárháborúba sodródásának lehetőségét. A *változást* (s változtatást) a hatalom így már nem akarja vállalni, a kissebberék még nem merik vállalni. Aki a hatalom ellen tör, az *változást* akar, a változás anarchiába torkollik, a nemzeti egység megbontása pedig azoknak a zavarosban halászni szerető gazfickóknak kedvez, akik a nagy zűrzavarban egyéni számításaik gyümölcsöző betakarításában reménykednek, S ezen a ponton a Tower tövében portékáját kínáló rőfös és Erzsébet királynő gondolkozásában már tökéletesen összecsengő gondolatsor születik: a rend és a hatalom ellen csak a mindenféle gazfickók támadnak s láznak fel, mert Anglia érdeke a béke, ellentétben a *változással* s változtatni akarással, mely háborút eredményez.

³⁹ Az egyéni érdekű individualizmus széles körű társadalmi jelentkezésére és szerepére jellemző, hogy a társadalmi változások mozgatórugói között Bacon is elsődleges szerepet tulajdonít a szülői-gyermeki szembenállásnak. (Vö. Bacon: Esszék id. kiad. 26–31.) Ronald S. Berman: *Fathers and Sons in the Henry VI. Plays* c. tanulmányában (Shakespeare Quarterly 1962. N. 4.) már a Shakespeare királydrámáiban meglevő történelmi harcot egyenesen egészében apák és fiúk örökletes szembenállásaként értelmezi.

⁴⁰ Essex kivégzése egy nemzeti illúzió megszűnésének pillanata is, melynek eredménye épp a későbbiekben elemzett Hamletben tükröződik legmélyebben. Essex politikai-irodalmi szerepéhez vö. W. A. Neilson — A. H. Thorndike: *The facts about Shakespeare*. New York 1961. 124–125.

Angliában, éppúgy, mint száz évvel korábban Itáliában, meggyorsul ez idő tájt az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, a termelőerők mint erőviszonyok végérvényes és erőszakos átrendeződése. E folyamat eredményeképpen a mindennapi élet kisebb és nagyobb eseményeiben robbanásszerűen jelennek meg a polgári fejlődéstől elválaszthatatlan individualisztikus mozzanatok. Ez a sajátos individualizmus azonban még és már nem épülhet be egy közösségi fogantatású és közösségi célokért mozgósító ideológiába. Mert ilyen ebben a pillanatban a társadalom előtt, mint valóságos történelmi lehetőség, nem létezik. A régi feudális erők és a polgárság növekvő hatalma között létrejött pillanatnyi egyensúlyállapot így — éppen illuzórikus jellegéből következően — torzítóan hat a társadalom egész életére. Hisz miközben az (egyéni kegyetlenkedést nem nélkülöző) eredeti tőkefelhalmozás folyamata egyre nagyobb pénzügyi hatalmat sűrít egyes polgárok kezében, s a termelőerők gyors fejlődése egyre elodázhatóanabbá teszi azt a pillanatot, amikor az egész termelési mód gyökereiben válik tarthatatlanná,⁴¹ eme Anglia számára *lát-szólag* végzetessé válható pillanattal szemben a feudális rend, a *hatalom*, még a béke és nyugalom általa képviselt illúzióját tartalmazó lehetőségként állíthatja az emberek elé, ha az emberek szembeszállnak a békét és nyugalmat biztosító hatalom ellen fellépő önérdekű individualizmussal. Vagyis a trónkövetelőkkel, az ármánykodókkal, a szerelmi esküt megszegőkkel, a családfőt nem tisztelőkkel, a lázadókkal, a változást akarókkal, a forradalmárokkal. Mert aki a hatalom ellen lázad, az Anglia és az angol nép érdekei ellen támad. Aki nem tiszteli a törvényeket, aki változást akar, aki szembefordul a hatalommal, az bűnös, az gonosztevő, éppúgy, mint Machiavelli, aki nem áttallott a hatalom ellen lázadni, s változást követelt, forradalmat, hatalmuktól akarta megfosztani a papokat, nem tisztelte az örökletes uralkodó jogait s a régi rendet, az emberek békéjét és nyugalalmát.⁴²

Machiavelli valóban nem tisztelte az örökletes uralkodót, ha az rosszul uralkodott. Nem tisztelte a rendet, ha az csak az uralkodók hamis rendje volt. S valóban közösségi érdekű változásokat sürgetett a közösség érdekeit elsikasztó egyéni hatalmaskodók ellen. Az örökletes uralkodó, a hatalom s a rend tiszteletének elvetése s változások sürgetése egy olyan korban s olyan társadalomban, melyben (*lát-szólag*) a legfőbb érdek az örökletes uralkodó, a hatalom és a rend tisztelete s a változásoktól való félelem a legmélyebben áthatja az emberek gondolkodását, a hatalom Machiavellit könnyen kiálthatja ki legnagyobb szellemi ellenfelének s megrontójának. Ebben a vonatkozásban az Erzsébet-kor nem értette félre Machiavellit: megérezte benne a forradalom előszelét. És hadakozott ellene. S mert mint korábban láttuk, kialakulásában történelmi okokra visszavezethetően, de Machiavelli gondolatrendszerének ténylegesen támadható pontja az egyéni cselekedetek (utópisztikus) túlértékelése a társadalom életében, ha az emberek s gondolkodók előtt nem áll — mint történelmi perspektíva — a Machiavelliéhez hasonló

⁴¹ „Egyetlen telhetetlen tékozló (a haza kórsága!) hogy birtokát gyarapítva, párezer holdat hozzákerítsen, kórmónfont csalárdsággal, vagy erőhatalommal elűzi földjükről a parasztokat. Mi marad ezek számára más, mint a tolvajlás és a törvénytörő akasztófa?” Vö. *Morus: Utopia*. Bp. 1942. 23.

⁴² Vö. *Marlowe's Plays*. London 1909. 159–162.

közösségi s forradalmi célkitűzés, mint távlatépítő humánus lehetőség,⁴³ kézikönyveinek gondolatai könnyen fordíthatók ellentétes végletükbe: Machiavelli a hatalom, az örökletes uralkodó, a rend ellen változásokat sürgető lázító, aki minden elvetemült kalandornak, trónbitorlónak, szavát szegőnek, képmutatónak hasznos tanáccsal szolgál, s ördögi tanítómestere a rend ellen lázadóknak.

Vivian Mercier írja Marlowe *A máltai zsidó* című drámájának előszaváról: „A Machiavelli által elmondott sötét tónusú prolog lehetne akár egy merész avantgarde megnyilatkozás is, de mert Machiavelli a korabeli nézők számára csak egy szörnyalak, így beszédével épp a Barabás elleni argumentumok számát növeli.”⁴⁴ Marlowe hősei sajátos végleteket ötvöznék magukba. Machiavelli és „machiavellizmus” e drámai világban nem hasad ketté, alakjai így látszólag végletesen kívülállóak lesznek társadalmi valóságon és hétköznapi életen. „Nála az egyén áll a figyelem és rokonszenv középpontjában, legfőbb költői mondanivalója a végtelenre vágyó, a mérhetetlen túlerő ellen csatázó emberi egyéniség nagysága és bukásának pátosza.”⁴⁵ Valóban, Marlowe hősei mindig az egész világgal állnak szemben, s nem csak létükből, de a lét szűk köréből akarnak kitörni. Ez a végletes, már-már határokat nem ismerő szabadulni akarás, épp mert egy a többiek fölé nőő egyéniségben testesül meg, egyfelől magába olvasztja *A fejedelem* végletesen individuális, de közösségi megoldást kereső alakját, másfelől felfokozott és változást kívánó egyénisége végletes megtestesítője lesz az Erzsébet-kor nézői-olvasói számára a szinte sátánikus méretű rombolásnak, változtatni akarásnak. S mert Marlowe egy-egy hősbé ötvözi e két végletet — s ebben művészileg nagyon pontosan érzi meg az egyéni kitörések bukásra ítéltségének tragikus szükségszerűségét a megmerevedő társadalmi egyensúlyállapot idején — e hősök intő példaként a „machiavellizmus” ördögi voltát illusztrálják a korabeli közgondolkodás számára.

Csakhogy Marlowe zseniálisan érzékeli a kor megannyi belső ellentmondását, forradalomtól rettegő félelmét s ugyanakkor Machiavelliben megérzi a plebejus forradalmárt is. Tudja, hogy kora az emberek számára egyre inkább beszűkülő világot teremt, melyből csak a minden gátat elementáris erővel szétzúzó kiemelkedő egyéniségnek sikerülhet a kiszabadulás. S azt is tudja, hogy a Machiavelli megálmodta közösségért élő fejedelem már Anglia számára nem hozhat tényleges megoldást. Innen kitörni akaró hőseinek végletessége és tragikus bukásra ítéltsége.

Faustus önmagát, lelkét, emberségét adja el az ördögnek, csakhogy szűknek s ostobának ítélte-érett életét nagyszerűvé magasztosíthassa:

„Megfejtetek velük sok furcsa tant,
S kitudatom királyok titkait.
Némethont rézfállal veszem körül,
Gyors Rajnánk Wittenbergát folya körbe.
Selyembe öltözött diáksereggel

⁴³ Nagyon jellemző, hogy *Morus* Utópiája, mely keletkezését tekintve egyidős a Fejedelemmel, még ahhoz hasonlóan ítéli meg az uralkodó közösségért tevékenykedő feladatát: „... az uralkodónak arra kell gondot viselnie, hogy népe legyen meg jól, nem pedig önmaga: miképpen a pásztornak is az a tiszte, hogy nyáját legeltesse, ne saját magát, hiszen azért juhász!” Vö. *Morus: Utopia*. Bp. 1942. 32.

⁴⁴ Vö. *Vivian Mercier: From Myth to Ideas — and Back; Ideas in the Drama* (edited by J. Gassner) Columbia 1965. 42–54.

⁴⁵ *Szenczi Miklós: Angol reneszánsz drámák*. Bp. 1961. I. XI. 1.

Rakatom az iskolát tele.
A pénzen, mit hoznak, hadat toborzok
S elűzöm Párma hercegét hazánkból:
Uraljon, engem minden tartománya!

... hidat verek a rezgő légen át,
Emberseregnek tengerátkelőt.
Afrikának partmenti szirtjeit
Hispániával összeláncolom,
S adót vetek ki mindkét tartományra.”⁴⁶

Az embernek nagyszerű tervek s mérhetetlen vágy az egyéni nagyságra és hatalomra. Közösségi fogantatású etika és egyéni hatalomvágy a hatalmasok felett. Végtelen tudniakarás és kisszerű tudálékoskodás. Ha kell, a sátánnal is cimboráló szabadságkeresés és befejezetlenségében tragikus el-kárkozás. Az embert nagyszerűnek ítélő Mefisztó, aki szerint a menny „az emberért teremtett, az ember tehát nagyszerűbb,”⁴⁷ s az ördögtől mágikus segítséget kérő Faustus. Nagy tervek s csupán vásári ötletek és kicsinyes tréfálkozások a megvalósításban. Végül belenyugvás az elkerülhetetlenbe és aggódás az emberekért:

„Faustus: Urak, távozzatok, nehogy velem együtt pusztuljatok.
Diák: Ó, mit kéne tennünk, hogy Faustust megmentsük?
Faustus: Ne énrólam beszéljete, mentsétek magatokat, és most men-jetek.”⁴⁸

Marlowe tehát nem csak Machiavelli plebejus fogantatású, de individuá-lis keretek között kibontakozó forradalmiságát érti s érzi magáénak, de látja — és végleteket ötvöző hőseiben ábrázolja — Machiavelli nagyszerű gondola-tainak az Erzsébet-korban tragikus időszerűtlenségét is. Hősei a reménytele-nül reménykedő humánus szülöttei: sátánikus vonásaikkal is emberek, el-kárkozásukban is tragikusan felemelők. De végül is igaza van Vivian Mercier-nek: a kor közgondolkozásában Machiavelli csak egy értékromboló szörnyeteg s Marlowe drámai hőseinek tragikus kettősségéből a pogány Machiavellitől borzadó nézők csak e tragikus kettősség romboló oldalát érzékelik.

Bacon úgy ítéli meg Machiavellit, mint aki jellegzetes példája az olyan írónak, aki „azt írja, amit az emberek cselekednek, s nem azt, amit cseleked-niük kellene.”⁴⁹ Gramsci nagyon világosan rámutatott elemzése során arra, hogy Machiavelli közösségi akaratot megszervezni akaró, politikai indíttatású gondolkodása számára milyen nagy mértékben elsődleges az „ami van”-nal szemben az „aminek lennie kell.”⁵⁰ Bacon fenti ítéletében korának ítéletét mondja ki: a változásoktól rettegő kor ítélete ez a változást sürgető gondolkodó felett. Machiavelli közösségi fogantatású és közösségi érdekű tetteit és cél-kitűzéseit Bacon saját korának egyéni érdekű kalandorcselekedeteivel

⁴⁶ *Christopher Marlowe: Doktor Faustus tragikus históriája.* Bp. 1960. 17. és 38.

⁴⁷ I. m. 70.

⁴⁸ I. m. 174.

⁴⁹ *F. Bacon: The Advancement of Learning.* B. k. II. XXI. 9.

⁵⁰ *Vö. A. Gramsci: i. m. 39–40.*

azonosítja: Machiavelli virtuális fejedelmének⁵¹ tűzzel-vassal egységes Itáliát teremteni kész *tettei* — az „aminek lennie kell” — azonosul az Erzsébet-kor hatalomratörő uzsorásainak és kalandorainak harácsoló zsákmányolásával, kíméletlen és embertelen meggazdagodni akarásával, tehát mindazzal, „ami van.”⁵² Shakespeare hatalmas hősei, a „machiavellizmus” drámai megelevenítő-megtestesítő tükörképei minden idegszálukkal és cselekedetükkel ebből a veszélyeket sűrítő „ami van”-ból nőnek ki. Edmund, Jágó, Richárd — csak az „ami van”. Soha nem az „aminek lennie kell”!

7. „A nyomorékság tehát, ha nagy szellemi erővel párosul, voltaképpen előny az emelkedésben” — fejezi be egy gondolatmenetét Bacon.⁵³ S pontosan rögzíti, hogy miért juthat az egészséges emelkedni akaró átlagembernél hamarabb magas polcra a nyomorék, aki iránt nem éreznek féltékenységet a hatalmasok, s épp így áltatja saját céljait leplezve ellenségeit, elaltatva azok gyanakvását.⁵⁴ Shakespeare — aki legegyetemesebben élte át kora ellentmondásait — fiataalkori hősébe, III. Richárdba sűríti korának „machiavellizmus” képét. III. Richárd nyomorék.

„Kit durván véstek és szerelem fénye nélkül
S riszáló nimfák előtt nem feszíthet,
Kit megfosztottak minden szép aránytól
S a természet becsapott természetemmel,
Ki torzult, félig-kész, s idő előtt
Küldettem el a lélegző világba,
Bénán s idétlenül, hogy a kutyák
Megugatnak, ha bicegek előttük —”

Magasan van, s bár közel a trónhoz, de távol a hatalomtól. És hatalomra vágyik:

„Én, mivel nem játszhatom a szerelmest,
Hogy eltöltsem e csevegő időt —
Úgy döntöttem, hogy gazember leszek
S utálok e kor hiú gyönyörét.”⁵⁵

Király akar lenni, mert e „fuvolázó békekör” számára, a nyomorék számára csak megaláztatást tartogat. És egyetlen lehetősége az egyéniségét megalázó

⁵¹ A gondolkozásbeli virtuális hajlam és a realiztikus cselekvés reneszánszkori kapcsolatáról vö. Kardos Tibor: A virtuális Magyarország. Bp. 1934. 4–5.

⁵² Bacon e fordított értékrendet teremtő megítélése, számtalan közvetítőn keresztül, a marxista történefilozófiában is továbbélő gondolat. A. Hauser például Machiavellit mint a politikai realizmus első programadóját elemzi, aki „csak korának exponense és szócsové volt”. (A. Hauser: i. m. 296–297.) Korábban Labriola a „machiavellizmus”-nak nem annyira feltalálóját, mint inkább pontos és szorgalmas titkárát és lejegyzőjét látja Machiavelliben s ilyenformán egy belső erők áttekinthetetlen viaskodásában gyengülő-elbukó kor realista megidézőjének. (A. Labriola: La concezione materialistica della storia. Bari 1965. 43.) Labriola elemzése e pontban érintkezik Macaulay Machiavelli képével. A Marx által „rendszeres történethamisítónak” (Marx A tőke I. Bp. 1967. 671.) nevezett Macaulay is azt tartja, hogy nem Machiavelli volt rossz, hanem a kor, melynek a firenzei gondolkodó csak hűséges és őszinte krónikása volt. (Macaulay: Tudósok. Bp. é. n. 1–65.)

⁵³ F. Bacon: Esszék. i. k. 178.

⁵⁴ Bacon Esszéinek első kiadása 1597-ben jelent meg, tehát már a III. Richárd meg születése után. A nyomorékságról c. esszé azonban csak a bővített, 1612-ben megjelent kiadásban lát először napvilágot.

⁵⁵ Shakespeare: Összes művei. Bp. 1961. II. 313–314.

szorításból kitörni, ha minden eszközt megragadva bárminő embertelenségtől vissza nem rettenve, hatalomra tör, a legteljesebb hatalomra, a királyi koronára. Tragikuma ez a megállíthatatlan és megfékezhetetlen, önmagát kiteljesíteni-megvalósítani akaró kitörni akarás: Richárd minden lehetséges életformán keresztülgázol, hogy azt az egyetlenegy elérje, amelyben önmaga számára teljes értékű ember lehet. S melynek embertelensége egyben társatlanná váló halálának is oka. Emberéleteken átgázoló hatalomratörése közben mindazon eszközöket felhasználja, melyek a „machiavellista” magatartás jellemzői: színlel, csal, hamisan esküszik, gyilkol, igaztalanul vádol, szerelmet, hazudik, anyját megtagadja, megveszteget, félrevezet, leghűbb segítőtársát vérpadra küldi, orgyilkossal gyilkoltatja le az ártatlan hercegeket . . . S mindezt a hatalomért, a trónért. S még utolsó éjszakáján is inkább gyengeségének megsejtése, mintsem lelkiismeretfurdalás gyötri.

Shakespeare és Machiavelli gondolatainak érintkezési pontjait keresve elsőként rendszerint III. Richárd nevét s kíméletlenül céltudatos tetteit említik. S mindjárt Richárd szavait idézik, mint legfőbb bizonyítékot:

„Én a kaméleonnak színt adok,
Alakot, ha kell, mint Proteus váltok,
Leckére fogom gyilkos Machiavellt,
Mindezt tudom — koronát kapni nem?”⁵⁶

Ronald Berman e kérdést elemző tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy a drámában a főhőst (s hasonlóképpen a *János király* c. drámában Bastardot s Edmundot a *Lear királyban*) egy újszerű szkeptikus és ironikus attitűd jellemzi: tipikus megtestesítői egy „magán-érdekű” (self-interest) magatartásnak, amelyben a régi hűség és meggyőződés tökéletes elvetése és helyette egy új, önközpontú hit és magabiztosság lesz egyéni sikereik alapja és kiindulópontja. „Mindez szimbóluma egy Angliában újfajta magatartásnak, melynek kezdetét Marlowe jelenti a művészetben, Bacon a filozófiában és amely áthatja a Jakab-kori drámairodalmat. Mindennek politikai-gondolati megalapozója, mondani is fölösleges, Machiavelli volt.”⁵⁷ Berman felismeri a „magán-érdekű” magatartásnak Anglia korabeli állapotait jellemző jelenlétét, de ezt — „mondani is fölösleges” — Machiavelli gondolatainak s kézikönyveinek termékeként értelmezi. Gondolatmenete hagyományos úton jár: Machiavelli gondolatait az Erzsébet-kor (korábban elemzett) Machiavelli értelmezésén keresztül szemléli, s így a kíméletlen „magán-érdekű” típust — miként az Erzsébet-kor gondolkodói — Machiavelli szellemi örökösének tekinti. Pedig Machiavelli egész gondolkozásából, mint láttuk, legelső sorban is az ilyen „magán-érdekű” cselekvések egyértelmű elítélése olvasható ki.

Richárd tettei gyökereiben ellentétesek a Machiavelli elképzelt fejedelem virtuális tetteivel. Mindenek feletti vízvázalasztó, hogy míg Machiavelli a fejedelem legfőbb kötelességének tekinti a nép és az ország szolgálatát és boldogítását, tehát a közösség érdekében történő cselekvést és uralkodást, addig Richárd egyértelműen saját hatalmának mindenáron való megszerzésére törekszik, elvetve minden közösségi érdeket, mely tervének megvalósításában akadály lehet. Richárd számára közösségi érdek (mint humánus

⁵⁶ I. m. II. 296.

⁵⁷ Vö. Ronald Berman: *Anarchy and Order in Richard III and King John*. Shakespeare Survey, Cambridge 1967. 51–59.

érdek) nem létezik. Csak saját hatalmát kivívni és biztosítani akaró céljai lebegnek szeme előtt minden egyes véres tettének elkövetése pillanatában.

Csakhogy nem pusztán arról van szó, hogy Machiavelli fejedelme egy közösségi cél, tehát humánus cél érdekében bármilyen eszközt felhasználhat, míg Richárdnak saját céljai eléréséhez ugyanezeket az eszközöket — épp a humánus nevében — nincs joga. Machiavelli fejedelmét és Richárdot céljaik alapvető ellentétessége valóban mély szakadékkal választja el egymástól, de különböző céljaikból következően eszközeik is különbözőek. S ez jelenti a valóban mély szakadékot Shakespeare „machiavellista” hősei és Machiavelli *Fejedelme* között.

Lady Anna megbocsátást kicsikaró megkérése Richárd egyik legnagyobb szellemi mutatványa.⁵⁸ Richárd, miután megölte Lady Anna férjét, Edward herceget, túlvilágra küldi a herceg apját, VI. Henriket, s a holttestet őrző koporsó mellett ármánnyal és ravasz logikával szerelméről győzi meg Lady Annát, s ha szívét nem is, de kezét megnyeri. Richárdnak az ellenfél Lancaster-ház híveit lecsendesíteni szüksége van Lady Anna kezére. S mert célja eléréséhez szüksége van rá, okosan megszerkesztett hazugságáradattal megszerzi. Először szerelmet színlel, s az elkövetett gyilkosságot is vállalja, de indítókán Lady Anna szépségét hazudja. Gyilkolt, de csak mert szerelme ragadtatta el, s ha szerelmét Lady Anna szerelemmel nem tudja viszozni, ám kezébe adja kardját, és lába előtt, Lady Anna kezétől várja a halált.

„Gloster: Ne tanítsd ilyen megvetésre ajkad,
Úrnőm, hiszen csókokra van teremtve.
Ha bosszuló szíved meg nem bocsáthat,
Nézd, neked adom éles kardomat,
S ha tetszik néked hű szívembe döfni,
Hogy elszálljon e lélek, mely imád,
Én megnyitom e halálos csapásnak
S térden könyörgöm tőled a halált.
Ne várj, én öltem meg Henrik királyt,
De erre csak szépséged ingerelt.
No szúrj, kezemtől halt meg ifjú Edward,
De mi vitt rá? A te mennyei arcod.
Fogd hát a kardot, vagy fogadj el engem.

Anna: No, állj fel, tettető: habár kívánom
Halálotat, hóhérod nem leszek.

Gloster: Akkor hát mondd, hogy öljem meg magam.

Anna: Már megmondtam.

Gloster: Igen, de csak dühödben.

Mondd csak ki mégegyszer és ez a kéz, mely
Szerelmedért szerelmedet megölte,
Szerelmedért egy még hívebb szerelmet
Ől meg és mindkét halált te okozad.”⁵⁹

⁵⁸ Arturo Ui és Betty Dullfeet kettősében, az *Állítsátok meg Arturo Uit!* c. drámában. Brecht alábbi gondolatmenetünkkel összecsengően persziflálja e jelenetet, amikor egyértelműen Ui-Richárd antihumánus önérdékűségét ábrázolja a legfőbb drámai mozgatónak. Brecht drámája nem egészében III. Richárd-parafrazis, de Betty Dullfeet behálózásának jelene III. Richárd jellemének alapvető lényegét tárja fel, mintegy modellálja. Vö. *B. Brecht: Színművei*. Bp. 1964. II. 557—564.

⁵⁹ *Shakespeare: Összes művei*. i. k. II. 365.

És Anna enged, végül Richárd gyűrűjét is elfogadja, s a nemes halottat is Richárdra bizza, hogy illő módon temettesse el.

E szellemi mutatvány legkieleveztebb pillanatát idéztük. Richárd egy töredék másodpercre farkasszemet néz a halállal: kardot ad ellenfele kezébe, s e végletes módon meri kieroszakolni a maga számára kedvező döntést. Richárd tehát egy pillanatra egész tervét egy kockára teszi fel, amely kocka lehetőségek pörgéseit azonban jól ismeri.

„Gloster: Akkor hát mondd, hogy öljem meg magam.

Anna: Már megmondtam.

Gloster: Igen, de csak dühödben.”

Richárd végletes elszántságát is színleli csak, szelleme minden pillanatban kész arra, hogy a céljával ellentétes döntésektől óvakodva, újabb és újabb szellemi csapdákat állítva, a számára kedvező eredményre jusson. Richárd tehát célja érdekében gyilkol, majd célja érdekében az özvegynek szerelmet hazudik, színleli, hogy meghalni is kész szerelméért, de a következő pillanatban már azt fontolgatja, Lady Annának miképp és mikor kell majd végleg eltűnnie a trón felé vezető útjáról.

Machiavelli fejedelme felhasználhat végletesnek ítélt eszközöket, ha egyértelműen antihumánus szándékok és célok ellen irányulnak, ha felhasználásuk antihumánus szándékok és tettek megfélemezését és rombolását szolgálja. Lady Anna és Richárd szembenállásakor, szellemi párharcukban, az emberiség és becsületesség, tiszta szándék és őszinteség Lady Anna oldalán van. Richárd önérdékű céljai elérése érdekében felhasznál eszközöket, színlel, hazudik, ámít, mindezzel azonban Lady Anna humánus erejét, emberi tartását töri meg. Richárdot önérdékű céljai arra kényszerítik, hogy csalással s hazugsággal Lady Anna emberi lényegét semmisítse meg, s győzelve nem csak céljainak közelebbkerülését jelenti, de a humánus vereségét is. A humánus eltiprása Richárd számára szükségszerű lépés a maga választotta úton: Machiavelli számára olyan katasztrófa, melynek elhárítására fogalmazta meg kézikönyveit, megteremtve A *fejedelem* eszményített alakját, aki a végletes eszközöket is tudja és akarja felhasználni — ha a történelmi helyzet úgy kívánja — az antihumánus érdekek és célok ellenében. Richárd „machiavellizmusa” ebben a pontban lesz végérvényesen mindannak ellentéte, amit Machiavelli a fejedelem feladatának s kötelességének tekintett: a „machiavellista” nem csupán önérdékű, de éppen önérdékűsége következtében tettei az ember lényegét, emberségét támadják és semmisítik meg, eszközei a humánus rombolását célozzák, s az embertelenséget segítik rövid életű győzelemre.⁶⁰

8. A társadalmi erők egyensúlyállapotának kivételes történelmi pillanatát a Shakespeare ábrázolta világ legszélsőségesebb ellentéteiben mutatja fel.⁶¹ Mint rémkép s Damoklesz kardja lebeg a polgárok szeme előtt s feje fölött a változás veszélyes lehetősége, a tökéletlen, de létező rend felbomlása, egy

⁶⁰ Az eszközök és célok dialektikájának kifejtésére itt nincs terünk, de a fentiekből is következik, hogy az eszközök látszólagos formái azonossága mély tartalmi különbséget rejt magában: a humánus romboló vagy a humánus építő tettek látszólagos formái hasonlóságuk ellenére, épp az emberi fejlődésben betöltött szerepük következtében, mélyen ellentétesek.

⁶¹ Shakespeare drámai világa „szélsőséges, de éppen a szélsőségesességükben tipikus mozgások teljességgel lezárt rendszert alkotnak, amely mozgó dialektikájával minden evvel az összeütközéssel szemben lehetséges emberi állásfoglalást kimerít”. Vö. Lukács György: A történelmi regény. Bp. 1947. 70–76.

illúzió szertefoszlása, a királynő halálát követő új rend, melyben „új ruhánk szűkebb, mint a régi!”,⁶² melyben kiszámíthatatlan és elháríthatatlan veszélyek leselkednek a tisztességesekre, mert „ritkán jobb az utód”,⁶³ s hatalomra kerülésekor a korábban igaznak és jónak ismert s ítélt értékrend végérvényesen megbomlik:

Első polgár: Miért is félünk? Még minden jóra fordul.
Harmadik polgár: Ha elborul, a bölcs ember köpenyt vesz.
Ha hull a lomb, nincs messze már a tél.
Ha alkonyul, ki nem vár éjszakát?
Korai vihar ínséget jelent.
Tán minden jó lesz: ha ezt adja Isten,
Több, mint amit érdemlünk s várhatunk.
Második polgár: Az ember szíve tele félelemmel
És nem beszélhet senkivel, aki
Nem komoran és nem rettegetve néz rá.
Harmadik polgár: Így szokott lenni minden változáskor,
Az ember lelke égi ösztönével
Megérzi a veszélyt... ”⁶⁴

A mindennemű változástól való szűkülő félelem megjelenítése Shakespeare-nél szinte állandóan párosul annak biztos tudatával, hogy „rohadt az államgépben valami”,⁶⁵ mert „ingadozó államunkban”⁶⁶ az események logikája már egyre kevesebbek számára követhető, s „már csak az van, ami nincs”,⁶⁷ s ami van, az is másként van, mint lenni véli a közgondolkodás:

„Lennox: Amit mondtam, csak rezzenti agyad,
Értelmezd te tovább; vagyis, hogy egy s más
Oly furcsán történt. Hogy siratta Macbeth
A szelíd Duncant: no, de hát halott volt.
A hős Banquo éjszaka utazott.
S ha tetszik, mondd, hogy Fleance ölte meg,
(Hisz menekült!): nem kell éjszaka utazni.
Ki nem találja rettentőnek a
Gondolatot, hogy Malcolm és Donalbain
Megölte jó apját? Pokoli tett:
Hogy fájlalta Macbeth! Nem döfte-é le
Kegyess dühében azonnal a két őrt,
Az ital és az álom rabjait?
S ugye, nemes a tette? Hogyne. Sőt bölcs:
Mert csak háborgott volna minden élő
Lélek, hallva, hogy hogy tagadnak.”⁶⁸

⁶² Shakespeare Összes művei id. kiad. V. 177.

⁶³ I. m. II. 403.

⁶⁴ I. m. II. 404.

⁶⁵ I. m. IV. 345.

⁶⁶ I. m. II. 417.

⁶⁷ I. m. V. 153.

⁶⁸ I. m. V. 194.

A változástól való rettegés s ugyanakkor a változások szükségességének győtrő tudata. S ha csak rövid időre is, de a végtelenen sarkított két pont között mozdulatlanra merevedő emberi életek. Mert a változásokkal szembeni riadt tiltakozás azt is jelenti, hogy nemcsak az államgépezetben nem kívánnak változást, de egyéni életükben, hétköznapjaikban is visszarettennek a gyökeres megújulást eredményező tettektől. Mert aki mozdul — gyanus. Mert vagy a hatalomban kíván változást, mely változás távlatait maga sem ismeri fel, vagy a közösséggel szembefordulva egyéni érdekében mesterkedik. G. M. Matthews Othello sorsát s alakját elemezve állapítja meg, hogy sorsa az „el-szigetelt humánus” tehetetlenségéből következő szükségszerű tragédia.⁶⁹ De nem csak a tragikum szintjén vergődik a humánus tétlenül vagy tehetetlenül:

„ Írnok: Itt a jó Hastings úr vádirata,
Melyet ügyes kéz tisztázatra tett át,
Hogy felolvassák Szent Pál templomában,
És figyeljük meg, hogy függ össze minden:
Tizenegy órán át másoltam én
Mert Catesby tegnap este küldte nékem.
Az eredetit se gyorsabban írták,
De öt órája sincs, hogy Hastings élt még,
Vád és vizsgálat nélkül, szabadon.
Finom világ! Ki olyan ostoba,
Hogy ezt a durva csalást meg ne lássa?
De ki merész elmondani, amit lát?
Ocsmány világ ez! Azért pusztul el
Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.”⁷⁰

S nem csak a humánus szigetelődik el. A mindennapi életben, a kisemberek számára leszűkül és végzetesen körülhatárolt lesz a mozgástér, s ez könnyörtelenül felőrli a gyenge emberek humánus tartalékait.

Jágó nem ördögi megszállott, nem démoni gonosztevő, aki az anyatejjel szívta magába az embergyűlöletet. Csak attól a természetes lehetőségétől megfosztott ember, hogy emberi mivoltában emelkedjék:

„ . . . Három nemes
Személyesen járult elé, hogy engem
Válasszon hadnagyává: esküszöm,
Tudom mit érek, s megillet e rang.”⁷¹

Jágó ember, tehetségben több, mint közepszerű, aki óriási energiával lenne képes hasznosat és emberségeset is cselekedni, de a körülmények megfosztják a lehetőségtől. A Cassio-féle tanult és szellemüket könyveken is edzett tisztek megelőzik a személyes hátorsággal korábban rangot és elismerést szerzett katonákat. A tisztességes út, mint a rangosabb emberré válás lehetősége,

⁶⁹ Vö. G. M. Matthews: Othello és az emberi méltóság. — Shakespeare a változó világban id. kiad. 107—137.

⁷⁰ Shakespeare: Összes művei. id. kiad. II. 430—431.

⁷¹ Vö. i. m. IV. 468—469.

e társadalmi réteg előtt lezárult, járhatatlanná vált. A közösségből kiszorult ember indulatai gyűlöletté válnak, energiáit embertelen bosszúhadjárat emészti fel. S egyéni önző céljai érdekében kedvét leli a humánus rombolásában, megsemmisítésében, mert e humánus magatartás végleg elérhetetlen lett számára.

Heller megkülönböztet a Shakespeare-hősök között olyanokat, akik a politikai életben s olyanokat, akik „a privát szférában machiavellisták (mint Jágó), tehát egy olyan életterületen, melyről még Machiavelli sem tudta ezt elképzelni.”⁷² Korábbi gondolatmenetünkéből következik, hogy Machiavelli a politikai életben sem tudta elképzelni a „machiavellizmust”. Mert bár Richárd királyi trónra tör, és egy ország politikai életét bonyolítja, Jágó pedig csak egyszerű zászlós, aki aljas praktikákkal csak fölüttesen akar bosszút állni, mégis mindketten megegyeznek abban, hogy tetteik rugója egyéni érdekük, amivel Richárd az ország ügyeit is lesüllyeszti saját „privát szférájába”, megszüntetve-megsemmisítve így a Machiavelli által vallott politika közösségi (humánus) érdekeit és célkitűzéseit, s tetteivel éppúgy, mint Jágó, ellenfelének emberi méltóságát rombolja-pusztítja el.

Csak hogy míg Marlowe, egy történelmi pillanattal korábban, még egy-egy végtelenen fölnagyított, mindennel és mindenkivel szembeszegülő hősből fogalmazta meg tragikus tiltakozását a lassan megmerevedő s ekként embertelenné váló világgal szemben, Shakespeare drámáiban már egymással kerül szembe jó és rossz, hősök hősök ellen küzdenek, emberi sorsok alakítanak-rombolnak emberi sorsokat. S az idő haladtával a jók győzelmét hirdető korai vígjátékoktól a rossz időleges győzelmét bevalló tragikus korszakok át jut el Shakespeare a *Vihar* humánus, de kívülről megbékéléséig. Jan Kott aforisztikus megfogalmazása szerint: „A *Macbeth*nek csupán egy témája van: a gyilkosság. A történelem legegyszerűbb formájára redukálódik, ketten állnak szemben: aki öl és akit ölnek.”⁷³ Egy ember életében talán legegyszerűbb, mert végtelenen letisztult, egyértelmű pillanat a gyilkos és áldozat szembenállása. De a történelem gyilkosok és áldozatok szembenállásának arányában már komédiától a tragédiáig minden árnyalatot létrehozhat. Shakespeare alkotásainak folyamatában épp ezeknek az arányoknak, humánusnak és anti-humánusnak, jónak és rossznak világtörténelmi átrendeződése követhető nyomon.

Mert III. Richárd politikai „machiavellizmusától” a *Hamlet* tragikus egyensúlypillanatán át vezet az út a Jágók, Edmundok kisszerű „machiavellizmusáig”, s míg a *III. Richárd*dal szemben a vele egyidőben születő *Romeó és Julia* tragikus befejezése ellenére is felhőtlenül humanista világa áll, tehát a nagyformátumú politikai „machiavellizmus” harctere mellett jelen van még egy meg nem rontott emberséges világ is, Othello és Lear már szemtől szembe találja magát Jágó és Edmund kicsinyes, de végzetes aljasságával. Mert Richárd „machiavellizmusa” még része a világtörténelmi fejlődésnek, romboló szerepe a Tudorok hatalomra kerülését érleli. A későbbi „machiavellisták”, Jágó, Edmund, a jelentéktelenségig züllő Thersites (aki mint nyomorék, a közösség-

⁷² Heller megjegyzésképp hozzáfűzi, hogy Machiavelli maga nem volt machiavellista, s így csupán A fejedelem elvei s nem a gondolkodó emberi arculata nevezhető „machiavellistának”. Mindez azonban csak tovább mélyíti a fenti ellentmondást. Vö. *Heller Agnes: Az emberismeret problémája a Shakespeare-i drámában.* — Shakespeare tanulmányok. Bp. 1965. 363—364.

⁷³ Vö. *Jan Kott: Shakespeare our contemporary.* New York 1964. 77.

ből való kiszorulásban így is végletesen torz tükörképe Richárdnak), és a többiek már e rombolásban újat érlelő történelmi szerepüket elvesztették. Nem a még megszerezhető hatalom megszerezni akarása állítja őket szembe a közösséggel, hanem mert kiszorultak a közösségből, állnak szembe a hatalommal. 1601 után, „ahogy Donne kínzó kételyeitől és Shakespeare tragikus korszakától Pope felszínes bizonyosságai felé haladunk”,⁷⁴ már nem csak Machiavelli igazi fejedelme nem hozhat Anglia számára megoldást, de a „machiavellisták” is elvesztették történelmet mozgató jelentőségüket. Kott aforizmáját továbbgondolva: fogynak az áldozatok, szaporodnak a gyilkosok.

9. Hazlitt azt állította, hogy Shakespeare a zsarnokság elfogadása felé hajlott, s gyakoriak az olyan mondatok, gondolatok műveiben, melyek alapján Shakespeare Machiavelli *lelki alkotával* rokonítható.⁷⁵ Hazlitt Machiavellit természetesen mint „machiavellistát” értelmezi, s így Shakespeare tragikumát is egy irányba egyszerűsíti. Mert a hatalommal, a keménykezű uralkodóval szembeni *elfogadó* magatartás Shakespeare számára a legmélyebb tragikus kérdést veti fel, s épp e tragikus kérdésfeltevésben rokonítható Machiavellivel.⁷⁶ Shakespeare világosan felismeri, hogy Erzsébet Angliája, a „rend”, a jelen pillanatban humánus eszközökkel nem meghaladható, épp egy tényleges és tartalmas történelmi perspektíva híján. (Gondolatmenetünk s a valóság szempontjából érdektelen, hogy Shakespeare mint az Erzsébet-kor magánembere mit ismert föl kora ellentmondásaiból, s baráti beszélgetéseiben hogyan ítélte meg az eseményeket. Csak a művekben tükröződő valóság lehet most vizsgálódásunk tárgya.) A rend ellen cselekvően fellépők, a Jágók, Edmundok embertelen tettekre mindig kész alakjai (a világgal szembeni mindig tagadásra és rombolni kész önérdékűségükkel együtt) indítékaikban hordoznak el nem ítéltető mozzanatokot is. Jágó egy hatalmas katonai réteg képviselője, egy olyan rétegé, mely kiszorult a közösségen belüli emberréválás lehetőségéből. Edmund törvénytelen gyerek, s épp ez fosztja meg attól a lehetőségtől, hogy eszét és tehetségét egyenes és emberséges úton kamatoztassa. S mert a „rend” humánus eszközökkel meg nem haladható, hát azok rombolják, akik e „rend”-ből kiszorultak s nem riadnak vissza semmilyen gaztettől. Shakespeare tragédiáinak világában a „rend” rossz, de meghaladása csak még nagyobb rossz árán lehetséges. Machiavelli a rossznak ítélte „ami van”-nal szemben a fejedelem nagyszerű tetteitől várja a nagyszerű „aminek lennie kell” megszületését. Essex kivégzése után azonban Shakespeare már nem lát, nem láthat közvetlen, humánus kiutat a mélyülő válságból, s mert emberi sorsokban gondolkozva méri fel korát, tudja, hogy a történelem folyamata felől törpe emberi létben nem adatott meg a *kivárás* lehetősége. S amikor a jók nem képesek a cselekvésre, cselekednek a rosszak.

Hamlet pedig ott áll a „jót tenni” és a „rosszat tenni” határmezsgyéjén.⁷⁷ Világos és egyértelmű feladatot kap a Szellemtől:

⁷⁴ Vö. *Christopher Hill* i. m. 8.

⁷⁵ Vö. *William Hazlitt*: *Characters of Shakespeare's Plays*. London 1910. XIII–XXIII. l. és 33–36.

⁷⁶ Vö. *G. Barberi Squarotti*: *La forma tragica del Principe e altri saggi sul Machiavelli*. Firenze 1966. 295–297.

⁷⁷ Az alábbiakban megrajzolt Hamlet-kép nyilvánvalóan egyoldalú s nem a hős teljes emberi arcélnék tükré. Csupán cselekedeteinek irányát igyekszik új szempontból kiindulva megfogalmazni, Hamlet és környezetének *kapcsolatát* tekintve kiindulópontnak s nem Hamlet egyéniségét. A hatalmas Hamlet-irodalomból ilyen vonatkozásban gondolatokat adóan vö. *A. L. Stejn*: *A „rehabilitált” Hamlet* Voproszi Filozofii 1965/10; *Kenneth Muir*: *Shakespeare*

„Ha szeretted édes atyádat valaha —
Bosszuld meg rút, erőszakos halálát.”⁷⁸

S Hamlet megesküszik, azonnal tervet kovácsol, barátait hallgatásra inti, de apja erőszakos halála fölött érzett megrendülése egy pillanatra sem a személyes bosszú gondolatát juttatja eszébe:

„Kizökkent az idő; ó kárhozat!
Hogy én születtem helyretolni azt.”

Claudius bűnösségét „próféta lelke” már sejtette, s a Szellem szava csak megerősítette hitében: Claudius gyilkolta meg apját, hogy annak trónját megszerezze. S e rút, erőszakos tett megbosszulásra vár. Hamlet mégsem cselekszik. Tétovázik? Ennek ellentmond céltudatos tetteinek sora: az örültség látszatának keltése, a gyanú Ophéliára háritása, a színészek fogadása, anyjának kímélése stb.

Claudius bűnösségét már a szellem szavai bizonyították, e bűnről Hamlet többet a végső leszámolás pillanatában sem tud. Hamletnek tehát valami másról kell megbizonyosodnia. S meg kell bizonyosodnia, hogy támadhatatlan legyen tette: Claudius meggyilkolása. Az Egérfogó-jelenet nem csupán Claudius önfegyelmét teszi próbára. A jelenet nem csupán Claudius és Gertrud lelkiismeretét borzolja föl, de az udvaroncokét is, Poloniusét is, itt és most megbolydul mindenki, mert mindenki sejtí az alattomos bűnt. S ekkor Hamlet — Ophelia, Polonius, Rosencrantz és Guildenstern tetteinek megítélt tapasztalatával lelkében — már nem csak Claudius bűnösségében bizonyos, de bizonyos a bűnt takargató, a bűnt saját érdekében vállaló királyi udvar romlottságában is. Rosencrantz és Guildenstern leselkedő ólálkodása, Polonius látszatfecsegése mögé rejtett harácsoló ravaszsága, Ophélie lelki gyengesége mind e megromlott erkölcsű udvar bűne. S Hamlet még mindig nem cselekszik. Mert ha ebben a pillanatban ölné, mint ahogy az imádkozó Claudius mögött állva megtehetné, maga is Claudius lenne, orvul gyilkoló trónbitorló s maga is csak a Poloniusok, Rosencrantzok és Guildensternek erkölcsileg züllött világát érezhetné biztos talajnak a lába alatt. Hamletnek a végső tethez olyan bizonyíték kell, mely nem csupán egyes emberek bűnösségéről, de egész környező világának — melynek ő is elidegeníthetetlen része — végső válságáról és romlottságáról, érdekeiben humánium ellen valóságáról győzi meg. S amikor Anglia felé tartva találkozik Fortinbras seregének századosával, már visszavonulhatatlanul nyilatkozik meg előtte e világnak nem csak romlott, de végérvényesen embertelen tartalma:

„Hamlet: Egész országot megy hódítani,
Vagy csak határszél?
Százados: Nagyítás nélkül s igazán kimondva,
Mi egy oly talpalat földért megyünk,

és a politika. — Shakespeare a változó világban id. kiad. 54—80. M.; *Morozov*: Shakespeare. Irod. Tud. Értesítő 1954/2; *A. Kettle*: Hamlet. Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik 1962/2. A Hamlet tragikumával foglalkozó legjelentősebb elméleteket összefoglalóan ismerteti *Kéry László*: Shakespeare tragédiái. Bp. 1959. 56—70.

⁷⁸ A Hamlet idézetek az előfordulás sorrendjében vö. *Shakespeare* Összes művei id. kiad. IV. 346., 347., 352., 420., 457.

Melynek mi haszna sincs, csak a neve.
Őt aranyért, őtért nem bérleném ki:
Többet nem is kap, ha zálogba vetné,
A lengyel érte, sem Norvégia.

Hamlet: Úgy hát a lengyel csak nem ví azért?
Százados: Dehogynem; már meg is szállotta haddal.
Hamlet: Kétezer lélek s húszezer arany
Nem dönti el e szalmaszálnyi kérdést.
Ez mind a béke s nagy vagyon fekélye:
Belül fakad fel, s nem látszik kívül,
Mért hal az ember. Köszönöm, uram.”

S ekkor már nem habozik. A legrövidebb idő alatt megszabadul rabtartó kíséretétől, s megy vissza Dániába. Már nem bosszúvágy hajtja, s nem is a Szellemnek tett ígéret. Nem csak Claudius bűnös, nem csupán az udvar s a talpnyaló udvaroncok, de egész világa alapjaiban rendült meg s romlott meg. S egész bűnös világával kell leszámolnia. Magával is. Hisz többet, mint elpusztítani a bűnös régít, már nem tud.

„Tapot se; dacolunk e baljóslattal: hisz egy verébfí sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül. Ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni: addig van. Miután senkinek sincs olyanja, mit itt ne hagyjon: mit árt előbb hagyni el? — Ám legyen!”⁷⁹

Goethe tökéletes megfogalmazása szerint a *Hamletben*: „A gonosz el-esik a jóval együtt. Egy nemzedéket lekaszálnak, a másik kisarjad.”⁸⁰ Hamlet nem keresi a bizonyosságot, nem a világnak vagy önmagának akarja bizonyítani világa végső válságát, hanem maguk az események sodorják újra és újra ennek egyre mélyülő felismerésébe. Claudius szerető nagybácsi volt, s megölte Hamlet atyját; Gertrud szerető feleség volt, s szerelmével ajándékozta meg férje gyilkosát; Rosencrantz és Guildenstern jóbarátok voltak, s mégis királyi megbízásra ólálkodnak körülötte; Ophélia szerette őt, de atyja mégis rávehette Hamlet lelkének kikémlelésére: minden és mindenki megromlott, s Hamlet nem e bűn bizonyítékait keresi, de épp azt a tisztán megőrzött emberséget, mely az e világgal szembeni végső leszámolástól visszatarthatná. Hamlet mindvégig azt kutatja, miért *ne* kelljen meggyilkolnia Claudius, de a százados szavai után utolsó érvei is elfogynak, melyek Claudius rossz „rend”-jét — amely Hamlet rendje is — életben tartanak.

Shakespeare a *Hamletben* korának legtökéletesebben vésett tükrét mutatja fel: a rossz „rend” is rend, s amíg csak egyes emberek életét-sorsát

⁷⁹ „Minden pillanatban elképzelem az utolsó óra intését . . . és szünet nélkül zengetem magamban: aminek egyszer meg kell esni, megeshetik ma is. (. . .) Én ebben a jelen órában készen vagyok és ha Istennek úgy tetszik, minden bánat és szánakozás nélkül megyek el . . . Feloldok minden kötést, elbúcsúozom mindenkitől, magamat kivéve.” Hamlet gondolatai számtalan ponton hasonlóképpen összecsengenek Montaigne gondolataival. Montaigne humánus szkepszisét azonban Hamlet a tragikum szintjén éli át. Vö. *Montaigne*: Esszék. Bp. 1957. 21–23.

⁸⁰ Vö. *Goethe Wilhelm Meister* tanulóévei. Válogatott művek. Bp. 1963. II. 230.

zúzza tönkre, addig támadhatatlan rend. Hamlet azért menekül a Szellem által rábízott feladat végrehajtása elől, mert tudja, hogy a „rend” megdöntése megsemmisítése csak e rend romlott értékrendszerében, orvul elkövetett egyéni érdekű gyilkossággal történhet. Amikor azonban Hamlet rádöbben, hogy nem csupán néhány ember életét, de ezrek és ezrek életét nyomorítja meg e romlott etikájú hatalom, amikor tehát a „rend” már semmilyen értelemben nem az emberek rendje, csupán a rossz hatalom rendje, akkor már nincs miért tovább várakozni. Teljesíti a Szellemnek tett ígéretét, s megsemmisíti ezzel a rossz hatalmat. Csakhogy Fortinbras a valóságban még nem létezik, Anglia számára még nem létezik egy valóságos, egyértelműen a közösség céljait szolgáló társadalmi-történelmi alternatíva. Hamlet sorsa épp azért tragikus, mert úgy kell leszámolnia a rossz régivel, saját világával, hogy az eljövendő humánus újat nem láthatja meg.

Hamlet ott áll Machiavelli és a „machiavellizmus” között. Mert Hamlet igazi Machiavelli-hős. Tisztánlátó, művelt, emberszerető, közösségért élő, cselekedni tudó s a cselekvés pillanatában határozott, és a körülmények, értékek és érdekek pontos számbavételére kényszeríti embersége: „belőle, ha megéri, nagy király vált volna még”.⁸¹ De nem érhetette meg, s halála nem a pusztá véletlenné játéka. Hamlet tudta, amit Machiavelli még nem tudott, s Fortinbras már nem tudhat. Tudta, hogy történelmi illúzióknak bizonyult a nagyszerű fejedelemtől várni a nép s az ország megmentését, mert a régít erényeivel s bűneivel együtt ítélte halálra a történelem. Machiavelli fejedelemlálmának tragikumája épp az, hogy a kibontakozó, de kiteljesülni nem tudó polgári fejlődés robbanásszerűen atomjaira zilálta Itáliát, s így az új helyzetből fakadó individualisztikus megoldás épp a régi rend még eleven értékeit lett volna hivatott megvédeni. Hamlet már tudja, hogy a régi rosszal a régi jónak is bukni kell. A Fejedelem nagyszerű egyéni virtuális tettei — s Machiavelli gyakorlati politikai lépései — bár utólagosan tűnhetnek utópisztikusnak, de az adott történelmi pillanatban az embernek megmaradás egyetlen lehetséges útját mutatták az egyén s a haladás számára, a nem „tengni, mint az állat, hanem tudni és haladni előre” egyetlen módját a közösség számára.

Hamlet már saját sorsában, a megváltozott történelmi helyzetben éli át Machiavelli fejedelemlálmának illúzióvá porladását. Machiavelli, miként Hamlet, a kizökkent idővel bírkózott, s számára még történelmi lehetőségnek tűnhetett: a Fejedelem helyretolhatja azt. Hamlet megpróbálja, de az idővel szemben törvénytörően alulmarad. S Fortinbras már a régi értékeket menteni-őrizni akaró szándék nélkül léphet a csatatérre. Claudius, a rossz régi még Hamlettel, a régi jóval csatázott. Most megfordul az értékrend. Fortinbras

⁸¹ Merész dolog lenne messzemenő következtetésekre jutni, de mindenesetre rendkívül figyelemre méltó Shakespeare szóhasználata, ahogy a Hamlet különböző jeleneteiben a népről szó esik. Hamletet a király szerint a *zavarodott tömeg* (*distracted multitude*) kedveli, s szeretettel övezi a *köznép* (*general gender*). Laertes mögött, ki a király ellen s igaztalanul támad, csupán a *csöcselék* (*rabble*) üt pártot. Az árnyalt szóhasználat nagyon világosan jelzi a *nép* fogalom megkülönböztetett s Machiavelliéhez közelálló értelmezését. E kérdés további érdekessége, hogy Claudius, midőn hadseregét szervezi, így beszél: „Holott csak úgysis népéből telik/ Újjonc, csapatszám s minden, ami kell.” Machiavellinek a népből szervezett hadseregről vallott gondolatait tehát Shakespeare helyesli és elfogadja s a „machiavellistának” még gyenge, Machiavelli-hősnek már gyenge Claudius is vallja a népből szervezett hadseregnek a zoldoshadakkal szembeni előnyét. Vö. *Shakespeare: Összes művei*. id. kiad. IV. 328., 329., 416., 425., 431.; *The complete works of Shakespeare*. Oxford 1957. 872., 895., 897., 899.

nak már az Edmundokkal és Jágókkal kell megverekednie: a születő jónak a születő rosszal.

A történelem, az Erzsébet-kor fojtó kiúttalansága nem engedte, hogy Hamlet Machiavelli közösségért élő Fejedelme legyen. Hamlet embersége, tisztán megőrzött eszmevilága nem engedte, hogy önérdékű „machiavellistává” aljasodjon. S ezért kellett meghalnia. Halála Machiavelli Fejedelmének világtörténelmi halála, mely szabaddá tette az utat a polgári fejlődésben kimeríthetetlen és végtelenül sokarcú, önérdékű „machiavellista” típusok sorának. S Machiavelli közösségi-forradalmi gondolatainak cinikus-önérdékű forradalomellenes életelvvé silányításának.

10. Machiavellitől a „machiavellizmusig” tartó utat igyekeztük végig-gondolni, azt az utat, melynek során Machiavelli forradalmi gondolatait el-sikkasztotta egy forradalomellenes kor. Eredményeinket elsősorban gondolati eredményeknek érezzük: világosabbá kívántuk tenni egy út buktatóit, melyen forradalmi és humánus gondolatokat önérdékű és forradalomellenes köz-helyekké silányít a forradalomtól s változásoktól rettegő, önérdékében meg-merevedő hatalom.

(A Machiavelli — emléktanulmányok sorozatát az 1971. 1—2. számban folytatjuk és fejezzük be.)

Az *Exordia Scythica*, Regino és a magyar krónikák

KRISTÓ GYULA

Az eredetileg Pompeius Trogusra visszamenő, az i. sz. II. században Justinus által excerpált, majd ebből a VII. század folyamán további kivonatolással létrejött *Exordia Scythica* című munka¹ forrásul szolgált Regino számára. Regino prümi apát műve, a *Chronicon* (amely műfaját tekintve évkönyv) Krisztus születésétől 906-ig mondja el a „világtörténet” eseményeit; az annales folytatását a 907–967 közti eseményekre nézve feltehetően Adalbert² készítette el. Regino alkotása sok forrást³ magába olvasztó kompiláció.

Az *Exordia Scythica* és a *Chronicon* egyik alapproblémáját számunkra az képezi, hogy Regino éppen a 889-es évnél, ahol a magyarokról kezd szólni,⁴ rájuk vonatkozó önálló híradása mellett az *Exordiát* is használta. Azzal pedig, hogy a magyarokról közölt tudósítása szövegébe az *Exordia* Szkítia-leírását illesztette, még nyilvánvalóbbá tette saját megállapítását: a magyarok is szkíták (... *gens Hungaricum ... a Scythicis regnis ... egressa est*⁵). A kérdést bonyolítja, hogy a magyar íráshagyományban mind az *Exordia*, mind a *Chronicon* használata regisztrálható, mégpedig többszörösen, különböző időközökben, különböző magyar szerzők részéről. Egészen komplikálttá teszi a problémát az, hogy az átvételek (legalábbis nagyobb|részüik) olyan időben történtek, amelyből a kölcsönzést közvetlenül tükröző szövegek nem maradtak fenn, a forráshasználat tényét — újabb átvétellel tetézve — csak a későbbi szövegek árulják el. Megnehezíti a tisztánlátást az is, hogy a magyar krónikás alkotásokban fennmaradt *Exordia*-passzusok az *Exordia Scythica* egyetlen ismert kéziratával sem egyeznek pontosan.⁶

Feltétlenül igaza van Györffy Györgynek abban: le kell mondanunk arról a reményről, hogy a justinusi és reginói átvételek kérdését *egyértelműleg, biztosan* tisztázni lehessen.⁷ Az alábbiakban mégis kísérletet teszünk az átvétel-
lel, a kölcsönzéssel kapcsolatos néhány kérdéskör vizsgálatára egy pár *fel-*
tetés erejéig.

¹ *Theodorvs Mommsen*: Additamentvm III. *Exordia Scythica*. *Monvmenta Germaniae Historica. Avctorvm antiqvissimorvm tomvs XI. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Berolini 1894. 308–310.*; a munka kiadva uo. 311–322.

² *F. Kurze*: Praefatio. *Reginonis abbatís Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1890. IX–X.*

³ Uo. VII–X.

⁴ *Fridericus Kurze*: Reginonis abbatís Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1890.* (továbbiakban: *Kurze*) 131–133.

⁵ Uo. 131.

⁶ *Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 51–53.

⁷ Uo. 53.

Fő problémánk: Regino művének használata Magyarországon.

A XIV. századi magyar krónikakompozíció 58. fejezetét⁸ és Reginónak az átvétel alapjául szolgáló bejegyzését⁹ Domanovszky Sándor vette alapos vizsgálat alá,¹⁰ s arra a következtetésre jutott, hogy ha csak ez a hely állna rendelkezésre a Regino-átvételek jellemzésére, ez könnyen azt a nézetet involválhatná: Anonymus közvetítette a Reginótól és folytatójától átvett helyeket a magyar krónika felé.¹¹ Ám az 59. fejezetnek¹² és Adalbert vonatkozó helyének¹³ összevetése¹⁴ arra az eredményre vezette Domanovszkyt,¹⁵ hogy — bár forrásához itt is Anonymus áll közelebb, semmint a krónika — a P. mesternél hiányzó *Saxoniam et Turingiam* passzus egyaránt megvan Reginónál,¹⁶ a krónikában (*Saxoniam, Turingiam*)¹⁷ és Kézainál is.¹⁸ Ebből kétségtelenül adódik az a megállapítás, hogy Anonymus *nem* közvetíthette a krónika felé Reginót: a XIV. századi krónikakompozíció valamelyik szerzője *önállóan* használta a *Chronicon*.

Domanovszky szövegpárhuzamaiból¹⁹ az is kitűnik, hogy bizonyos kifejezések (Forum Julii, Padua neve, egyéb szavak és szókapcsolatok)²⁰ Regino szövegéhez képest olyan bővítményként jelentkeznek a magyar íráshagyományban, amelyek már csak a krónika és Anonymus között egyeznek. Ezt mutatja az alábbi szövegpárhuzam.²¹

Adalbert:	Krónika:	Anonymus:
... fugati sunt. (<i>Kurze</i> 154.)	... in fugam turpiter converterunt ... (SRH I. 306.)	... in turpem fugam converterunt ... (SRH I. 109.)

Nyilvánvaló: nemcsak Regino és a krónika, illetve Regino és Anonymus tartalmaz egyező passzusokat, hanem — Reginótól immár függetlenül — a krónika és Anonymus is.

Egy másik példánk azt illusztrálja, hogy az 1282—1285 között alkotó (tehát mindenképpen Anonymus *után* élt) Kézai szövege már egyáltalán nem hasonlít Reginóéra, azzal csak — nem térve ki itt és most a krónika és Anonymus szövegkapcsolatának sokat tárgyalt, igen bonyolult kérdéseire,²² cléged-

⁸ *Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum I.* Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I.) 305—306.

⁹ *Kurze* 148.

¹⁰ A párhuzamos szövegek összevetését l. *Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok* 1933. 172.

¹¹ Uo. 173.

¹² SRH I. 306—307.

¹³ *Kurze* 154., 155.

¹⁴ *Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány.* Bp. 1906. 89—90.

¹⁵ Uo. 91.

¹⁶ *Kurze* 154.

¹⁷ SRH I. 306.

¹⁸ Uo. 168.

¹⁹ *Domanovszky Sándor: Századok* 1933. 172.

²⁰ SRH I. 305—306., 107—108.

²¹ *Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája* 89—90.

²² Uo. 90.; *Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtudományi Közlemények* 1917—1920. 140.; *Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* Bp. 1925. 80—81.; *Domanovszky Sándor:*

jünk meg magával a látható ténnyel — P. mester megfogalmazásán keresztül függ össze.

Regino:	Anonymus:	Kézai:	Krónika:
... ab estu so- lis remota est .. (Kurze 132.)	... a torrida zona remotior est ... (SRH I. 37.)	... a zona tor- rida distans .. (SRH I. 145.)	—

Mindehhez hozzávéve még a krónika 61. fejezetének tanúságát, hogy ti. egyrészt a krónika itt bővebben ad Adalbertre visszamenő szövegeket, mint Anonymus,²³ másrészt pedig mind P. mester,²⁴ mind a krónika²⁵ azonos módon a magyarokra vonatkoztatva közli Erchanger és Berahtold történetét, mely Adalbert eredeti szövegében²⁶ nincskapcsolatba hozva a magyarok kalandozásával, világos: Reginót Anonymus és a krónika közös forrása használta,²⁷ vagyis — amennyiben Anonymus munkájának keletkezését II. András korára, 1215—1217 tájára tesszük²⁸ — Reginót és folytatóját már az 1210—1220-as évek előtt ismerték és használták Magyarországon.

Emellett az is bizonyosra vehető, hogy Anonymus közvetlenül is merített Reginóból.²⁹ Egyrészt: Anonymus gestájának 7. fejezetében megjegyzi, hogy a magyarok kimenetele Szkítiából „az Úr megtestesülésének 884. esztendejében — amint az év szerint jegyzett krónikákban írva vagyon”³⁰ — történt. Ez a *sicut in annalibus continetur cronicis* passzus nyilván Reginóra utal.³¹ Másrészt: Walo³² (Anonymusnál: Waldo³³) testvérének, Istvánnak a haláláról (amit

Századok 1933. 176.; ua.: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Annotationes*. SRH I. 252. annot. 7.; Győry János: Adalékok XI. századi krónikánkhoz. Egyetemes Philológiai Közlöny 1943. 218.; Váczy Péter: Anonymus és a Justinus-kivonat. Turul 1944—1946. 4.; Szilágyi Loránd: P. magister forrásai és módszere. Magyar Nyelv 1947. 124—125.; Győrffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 42—47.; Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Századok 1966. 717.; Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.). Bp. 1967. 357—358.

²³ L. Domanovszky Sándor: Századok 1933. 176.

²⁴ SRH I. 110.

²⁵ Uo. 309.

²⁶ Kurze 155.

²⁷ L. Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai a magyar nemzet történetéről Gyejcsa nagyvajdáig. Ua.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 226.; Mályusz Elemér: Századok 1966. 715.

²⁸ Ifj. Horváth János: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 276.

²⁹ L. e nézetet Marczali Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 116.; Szilágyi Loránd: MNY 1947. 122—124., 250.; Győry János: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 50. l. 42. jegyz.; Győrffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 41—42., 53.; ua.: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet). Bp. 1965. 11. — Más felfogás szerint Anonymus csak az ősgestán keresztül használta Reginót: Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája 90.; Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet I. Kolozsvár 1915. 40.; Hóman Bálint: i. m. 81.; Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle 1930. 252.; Győry János: EPhK 1943. 214.; Váczy Péter: Turul 1944—1946. 12.; Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 307—308.; Mályusz Elemér: Századok 1966. 715.

³⁰ SRH I. 41.

³¹ Győrffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 53.

³² Kurze 149.

³³ SRH I. 108.

egyébként Reginótól eltérően P. mester a magyaroknak tulajdonít) a magyar források közül csak Anonymus tudósít: ez is a névtelen jegyző önálló Regino-használatát mutatja.³⁴

Nagyjából tisztán kivehető, hogy a Reginótól származó részeket valamikor a XIII. században a magyar krónikások átdolgozták és kibővítették; a krónika eme többleteiről Anonymus már mit sem tud.

Domanovszky Sándor úgy vélte, hogy a krónika 54–56. fejezetének forrása nem állapítható meg.³⁵ Pauler Gyula arra hívta fel a figyelmet, hogy egyrészt Anonymus („... a murai karantánok határait ugyancsak sűrű betöréssel rohanták meg [a magyarok]. Közülük sok ezer embert karddal leöltek, őrhelyeiket felforgatták, tartományaikat birtokukba vették, és az Úr segédével azokat maradékuk is *mindmáig* hatalommal meg szépszerével a kezében tartja”³⁶), másrészt a krónika („... a magyarok betörték Bulgáriába, számtalan sok kincset és fegyvert hoztak onnan, elfoglalták váraikat, elpusztították városaikat, ezeket isten akaratából *most is* bírják és hatalmuk alatt tartják”³⁷) alapján kikövetkeztethető egy közös forrás, amelyben szerepelt egy terület „*mai időkig*” való birtoklásának megemlítése.³⁸ A kérdést érdekessé az teszi, hogy Anonymus itt idézett passzusának egy része átvétel Reginóból.

Regino:

... deinde Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrupunt...
(Kurze 132–133.)

Anonymus:

Sed et Carinthinorum Moroanensium fines crebris incursibus irripuerunt... (SRH I. 100.)³⁹

Tudva azt, hogy Regino *Marahensium* szava a morvákra vonatkozik (s csak Anonymus érezte ezt a *Carinthinorum* jelzőjének, s a Mura folyó nevével keverte össze),⁴⁰ a Regino által adott népfelsorolás⁴¹ nagyon érdekes következtetések levonására nyújt lehetőséget. A Domanovszky szerint ismeretlen forrást használó krónikabeli 54–56 fejezetek közül az 54. a Morva- és Csehország,⁴² az 55. a Karintia⁴³ elleni hadjáratot tárgyalja. Ugyanakkor az 57. fejezet leírja a Bulgária elleni hadviselést.⁴⁴ Aligha kétséges, hogy a magyar krónika e részeiben alapjában véve egy, a későbbi időkben kibővített *Regino-adat* rejteződik.

Ha alaposabban megvizsgáljuk e fejezeteket, a következőket látjuk. Mindenekelőtt szembeötlik, mennyire vitatható Domanovszky ama feltételezése,

³⁴ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 53.

³⁵ Domanovszky Sándor: Századok 1933. 174.

³⁶ SRH I. 100.

³⁷ Uo. 305.

³⁸ Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai 214–215.

³⁹ A magyar krónikák kritikai kiadása itt (SRH I. 100.) nyomdatechnikailag nem jelzi az átvétel tényét.

⁴⁰ Desiderius Pais: P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Annotationes exegeticae. SRH I. 100. annot. 5.

⁴¹ A problémát már Pauler Gyula (Hazai forrásaink adatai 214–215.) jelezte, a benne rejlő lehetőségeket azonban nem értékesítette.

⁴² SRH I. 304.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 305.

hogy az 55. és 56. krónikafejezet tárgyilagosságával, elfogulatlanságával elüt a többi, kalandozással foglalkozó részeketől, melyek ugyan Reginóból és folytatójából származnak, de erős nemzeti elfogultsággal színeződtek át.⁴⁵ A részletes vizsgálat feltétlenül e megállapítás ellen szól. Az 54. fejezet a morvák és a csehek feletti győzelmet tárgyalja; szereplőit már Pauler a XIII. századi krónika „pragmatismus”-ából eredezteti,⁴⁶ amit egyébként a Maróthoz viszonyítva másodlagos keletkezésű Szvatopluk (Zuatapolug) név is bizonyít. Az 55. fejezet a Karintia ellen aratott magyar sikerről tudósít, a név- (azaz a tény-) anyag itt is XIII. századi: a *dux Meranie* cím először 1180-ban fordul elő;⁴⁷ Gergely nevű aquilejai pátriárka csak egy volt, Montelongo,⁴⁸ akiről a XIII. század közepén történi említés;⁴⁹ Eberhardt karintiai herceg nem történeti személy, és a karintiai hercegség csak később, 946-ban alakult,⁵⁰ s hercegeinek névsora csak 976-tól ismeretes;⁵¹ mindehhez hozzá kell még vennünk, hogy a *Stiria* név is csak a XII. század második felétől használatos.⁵² Az 56. fejezet Konrád „császárnak” a magyarok ellen tervezett támadása meghiúsulásáról szól. Domanovszky ezt Gyermek Lajos 910. évi próbálkozására vonatkoztatta,⁵³ megfontolandó azonban, hogy ha a szerző tudott volna eme legkevésbé sem fontos eseményről, miért említi Gyermek Lajos helyett Konrádot. Az 57. fejezet Bulgária elpusztításáról számol be, s ifj. Horváth János szerint a krónika ama megjegyzése, hogy a magyarok most is birtokukban tartják Bulgáriát, félreérthetetlenül V. István korára mutat, aki 1266-ban még mint ifjabb király hódította meg azt, s megkoronozása után királyi címét a *rex Bulgariae* kifejezéssel bővítette.⁵⁴ Hozzá kell még tennünk, hogy a tárgyalt négy (54–57.) krónikafejezet mindegyike a XIII. századtól használatos ritmikus prózát mutatja. E passzusok alapjában véve szintén magyar sikerekről tudósítanak, s nemcsak a győzelmek leírása, de a további „anakronizmusok” is amellettt szólnak, hogy itt indokolatlan Domanovszky nyomán cezúrát feltennünk. Az 58. fejezet nyugaton aratott győzelmekről szól jobbára Regino, illetve egy Reginót használó régibb, bővebb magyar elbeszélés nyomán.⁵⁵ A tematika az 59. fejezetben is folytatódik, itt azonban a szerző korjelölő hibát vét akkor, amikor Adalbert keleti frankjait (Francosque orientales) a burgundokkal azonosítja, s így azokat nem a *német* Frankoniába, hanem Kelet-Franciaországba, Burgundiába helyezi. Ezzel nyilvánvalóan vét Adalbert szövege ellen, aki a keleti frankok alatt világosan nem franciákat vagy burgundokat ért, hiszen 932-höz tett bejegyzése szerint a magyarok a keleti frankok pusztítása után léptek át a Rajnán, és dúlták fel Galliát a tengerig,⁵⁶ vagyis Adal-

⁴⁵ Domanovszky Sándor: Századok 1933. 174.; ua.: SRH I. 305. annot. 3.

⁴⁶ Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai 221. l. 2. jegyz.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Domanovszky Sándor: SRH I. 304. annot. 8.

⁵⁰ Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai 221. l. 2. jegyz.

⁵¹ Domanovszky Sándor: SRH I. 304. annot. 8.; *Walther Kienast: Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland* (9. bis 12. Jahrhundert). Historische Zeitschrift, Band 203 (1966) 571.

⁵² Pauler Gyula: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok 1883. 99.; *Jakubovich Emil: P. mester* (Adalékok az Anonymus-kérdéshez). Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 200. l. 1. jegyz.

⁵³ Domanovszky Sándor: Századok 1933. 174.; ua.: SRH I. 305. annot. 3.

⁵⁴ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái 344.

⁵⁵ Domanovszky Sándor: SRH I. 306. annot. 3.

⁵⁶ *Kurze* 159.

bert a keleti frankokat a Rajnán innen helyezi el. (Anonymus nem esik a magyar krónikás hibájába, Franciaország keleti részét nem Burgundiára, hanem Lotaringiára⁵⁷ magyarázza.⁵⁸) A magyar krónika tévesen azonosító megjegyzése feltehetően Anonymus utáni átértékelésre vall. A 60. fejezet kapcsán már Hóman Bálint utalt egy XIII. századi író alakító, átrendező munkásságára.⁵⁹ A szintén magyar győzelmet tárgyaló 61. fejezet egyes részeit már eddig is XIII. századi szerzőktől származtatták a kutatók.⁶⁰ A későbbi átalakítást olykor egészen apró mozzanatok mutatják. Az Adalbertnél cím nélkül előforduló Berahotlandot⁶¹ a krónika Brabant hercegévé teszi meg, márpedig e titulus 1188-tól használatos, uralkodóvá pedig csak a XIII. század második felében válik. (Maga a *ducatus de Brabantia* is csak 1184-től adatosolható.)⁶² Az említett példák tehát egyrészt világosan árulkodnak a Reginóból vett passzusok XIII. századi átdolgozásáról, bővítéséről, másrészt azonban éppen emiatt rendkívül *nehézzé válik* a Regino-átvételek idejének meghatározása.

Ezen a ponton kell bevonnunk a vizsgálódásba az *Exordia Scythicát*. A szakirodalom e forrás használatát három magyar munka, az ősgesta,⁶³ Anonymus műve⁶⁴ és Kézai krónikája⁶⁵ részéről tette fel. Véleményünk szerint kétség sem a fér ahhoz, hogy P. mester *közvetlenül* merített az *Exordiából*: gestájában az *Exordiából* átvett részlet teljességgel ép szöveg, amelyet ha csak másodkézből ismert volna, nyilván többszörös félreírással torzított volna el;⁶⁶ de a legdöntőbb az, hogy a névtelen jegyző az *Exordiából* kiírt szövegében két ízben utal arra, hogy a historiográfusok művéből merített (amit egyik esetben meg is nevez mint *gesta Romanorum*-ot).⁶⁷ Ez aligha jelentheti a magyar ősgestát.⁶⁸ Kézai vonatkozásában Eckhardt Sándor mutatta ki az *Exordia közvetlen* ismeretét.⁶⁹ Tételének hitelét — úgy véljük — Váczy Péternek sem sikerült megingatnia.⁷⁰ Csatlakozva Györffy György nézetéhez,⁷¹ nyomában mi sem látjuk

⁵⁷ SRH I. 108—109.

⁵⁸ L. Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai 222—223., 223—224. l. 1. jegyz.; ua.: Béla király névtelen jegyzőjének műve. Jegyzetek. Pauler Gyula—Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 457. l. 1. jegyz.; Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája 91.

⁵⁹ Hóman Bálint: i. m. 62.

⁶⁰ Marczali Henrik: Az ágostai csata. A „Magyar Nemzet Története” első kötetéből. Századok 1894. 876.; Pauler Gyula: Hazai forrásaink adatai 226.; Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. Századok 1902. 742.; Madzsar Imre: A hun krónika szerzője. Történeti Szemle 1922. 99., 101.; Mályusz Elemér: Századok 1966. 715.

⁶¹ Kurze 155.

⁶² Walther Kienast: Historische Zeitschrift, Band 203 (1966) 576.

⁶³ Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai (Partheon-tanulmányok 5.). H. n. 1942. 13.; Inokai Tóth Zoltán: Tuhutum és Gelou. Hagomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945—1946. 35.; Váczy Péter: Turul 1944—1946. 4—5.; Győry János: Gesta regum — gesta nobilium 50. l. 42. jegyz.; Csóka J. Lajos: i. m. 339., 372.

⁶⁴ Szilágyi Loránd: MNy 1947. 119—122., 124.; Győry János: Gesta regum — gesta nobilium 50. l. 42. jegyz.; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 51., 51—52. l. 7. jegyz.

⁶⁵ Eckhardt Sándor: A pannóniai hun történet keletkezése. Századok 1927—1928. 605—607.; Győry János: Gesta regum — gesta nobilium 50. l. 42. jegyz.

⁶⁶ Uo.; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 51. l. 7. jegyz.

⁶⁷ SRH I. 36.

⁶⁸ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 52. l. 7. jegyz. — Anonymus Exordia-használatának összefoglaló irodalmát l. uo. 51. l. 7. jegyz.

⁶⁹ Eckhardt Sándor: Századok 1927—1928. 605—607.

⁷⁰ Váczy Péter: Turul 1944—1946. 11.

⁷¹ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 52. l. 7. jegyz.

bizonyítottak, hogy a régi gesta írója használta volna az *Exordiát*, sőt, éppen Györffy érvei⁷² involválják azt a következtetést, hogy az ún. ősgesta semmi esetre sem meríthetett az *Exordiából*. A forráshasználat kérdése azért különösen fontos, mert az *Exordia* kedvező színben ábrázolja a szkítákat, ami Reginóról nem mondható el. Nehezen feltételezhető, hogy e hipotetikus *korai* gesta szerzője egyszerre aknázza volna ki mindkettőt (mint Váczy felteszi⁷³).

A probléma ilyenfajta exponálása már a kérdés velejéhez vezet el bennünket. Ismét feltehetjük tehát a kérdést: mikor használták Magyarországon Reginót? Éppen az imént láttuk, hogy a szkítákról pozitív képet festő *Exordiát* Anonymus és Kézai, azaz XIII. századi szerzők használták. Ez megfelel annak a tény erejével ható feltevésnek, hogy ha volt is valamiféle ősgestai történet-szemlélet, ennek uralmát feltétlenül lezárta a kereszténység teljes győzelme, a magyarságnak végleg kereszténnyé válása a XI. század végén, a XII. század elején. „Ettől fogva vált szabaddá az út, hogy... az ősök bátor hősökké legyenek...”⁷⁴ Regino használatának kronológiája azért jelentős kérdés, mert csak ennek megválaszolása után tudunk feleletet adni arra, hogy mikor alakult ki a *szkíta—magyar azonosság* fikciója Magyarországon.

A megoldáshoz segítségül hívhatjuk a szakirodalmat, amely egyöntetűen a XI. században jelöli meg a Regino-átvételek korát.⁷⁵ Bizonyítékot voltaképpen alig hoznak, természetesnek veszik, hogy az átvétel csak a XI. században történhetett. Mályusz Elemér arra utal, hogy amikor az ősgesta XI. századi szerzője Regino és folytatója kalandozás kori, magyar vonatkozású, igen szűkszavú feljegyzéseit csoportosította, összevonta, valószínűen nem egyedül a hatásos elbeszélésre törekvés volt az író ösztönzője, hanem korának megváltozott haremadora láttatta vele szokatlannak, talán érthetetlennek is a hadjáratok sűrű egymásutánját. A háború fogalma a XI. század közepére a jelek szerint átalakult a magyarság tudatában, amint az egyes kisebb-nagyobb csapatok felelőtlen, csak zsákmányolást célzó vállalkozásai helyébe a központi hatalom, a királyság tervszerűbb hadmenetei léptek.⁷⁶ Mályusz magyarázata e ponton kevésbé meggyőző, mert a XI. század közepén a belső problémákkal küszködő magyarság még nemigen vállalkozott sorozatos támadó hadjáratokra. Ha viszont tényleg a háború fogalmának a magyarság tudatában való átfőrdése okozta a Reginónál és főleg Adalbertnél szinte évenkénti hadjáratok összevonását, ez az ok a XII. század közepe-vége előtt aligha állhatott fenn. Csóka J. Lajos szövegösszevetésekkel, frazeológiai „egyezésekkel” kívánta bizonyítani Regino XI. századi használatát,⁷⁷ párhuzamai azonban aligha érik el a kívánt célt.⁷⁸

A kérdés megválaszolásához segítségül kell hívunk a kalandozások krónikabeli leírását. Már láttuk: a Reginótól származó passzusok — annak ellenére, hogy telítve vannak XIII. századi elemekkel — az 1210–1220-as évek előtt

⁷² Uo. 51–52. l. 7. jegyz.

⁷³ Váczy Péter: Turul 1944–1946. 4.

⁷⁴ Mályusz Elemér: Századok 1966. 725.

⁷⁵ Hóman Bálint: i. m. 80–81.; Domanovszky Sándor: Századok 1933. 176.; Győry János: EPhK 1943. 218.; Váczy Péter: Turul 1944–1946. 4.; Szilágyi Loránd: MNy 1947. 124–125.; Mályusz Elemér: Századok 1966. 717.; Csóka J. Lajos: i. m. 117., 338., 357–358., 367–368., 403.; Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai (Tudománytörténeti tanulmányok 5.). Bp. 1967. 25., 27.

⁷⁶ Ua.: Századok 1966. 717.

⁷⁷ Csóka J. Lajos: i. m. 358., 367–368., 403.

⁷⁸ Kristó Gyula: Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz. Századok 1968. 610–613.

jutottak át a magyarországi íráshagyományba. Itt említenénk meg: nem látunk okot arra, hogy külön-külön szerzőtől eredeztessük Regino kiaknázását a szkíta-azonosság és a kalandozások vonatkozásában. Konstatálnunk kell, hogy Reginóból *döntően* a győztes csaták vétettek át, vagyis akkor történt a kölcsönzés, amikor a magyar történeti hagyomány már magáénak érezte a kalandozó magyarság hadjáratait. Mályusz szavaival élve: az ősgesta történet-szemléletének (illetve a létrejötték uralkodó társadalmi viszonyoknak) megváltozása után „vált szabaddá az út, hogy . . . az ősök bátor hőökké legyenek, a kalandozások alatt, a pogányság korában végrehajtott cselekedeteik pedig elismerést érdemlő haditetteknek számítsanak”.⁷⁹ Ez a — számunkra mérvadó — koncepció azonban nem engedi meg, hogy a Regino-átvételek korát a XI. századra tegyük. Ellenben közel hozza azt Anonymus munkájához, a XIII. század első évtizedeihez, hiszen éppen Mályusz figyelmeztetett arra, hogy az ősgesta szerzőjének utódai egyre inkább enyhítették a magyarokra kedvezőtlen ítéletet, majd Anonymus és a XIII. századi krónika írója — az ellenkező végletbe csapva — dicsőítéssel váltották fel azt.⁸⁰

Segítséget kapunk problémánk megoldásához a krónika 6. fejezetétől, amely Szkítia és a szkíták leírását tartalmazza. Mályusz Elemér megfigyelése szerint a XIV. századi krónikakompozícióban az őshazának *két jellemzése* is olvasható: az egyik szerint termékeny föld volt, a másik szerint kietlen pusztaság. Mályusz teljes joggal tételezte fel, hogy a sötét, negatív színekkel ábrázolt őshaza-kép a *korábbi*, a XI. századi ősgesta történet-szemléletnek megfelelő, míg az őshazát termékeny földnek látó felfogás *későbbi*, XII—XIII. századi felfogás terméke.⁸¹ Mályusz megfogalmazása szerint az ősgesta szerzője „vállalta, sőt megtettezté mindazt a becsmérést, amit forrásában, Reginóban az antik barbár fogalmával azonosított szkítákról olvasott, vagy ami a hagyományokból tudomására jutott”.⁸² Vizsgáljuk meg pontról-pontra e negatív szkíta- és Szkítia-kép krónikabeli elemeit, összevetve Regino tudósításával!

Regino:

1. A szkíták készebbek a cselekvésre, mint a beszédre (*Kurze* 133.);
- 2.
- 3.
4. nem szabad lopniok (fura-ri) (uo. 131.), Liudwardus püspök kincseit mégis elrabolták (opes . . . diripiuntur) (uo. 148.);
- 5.

Krónika:

A szkíták nyugalomban (tétlenségben) élnek (SRH I. 252.);
 hívságokkal foglalkoznak (uo.);
 a természet csúfjára szeretkeznek (uo.);
 kedvelik a rablást (rapinas) (uo.);

általában inkább sötét színűek, mintsem fehérek (uo.).

⁷⁹ Mályusz Elemér: Századok 1966. 724—725.

⁸⁰ Uo. 718.

⁸¹ Ua.: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Történelmi Szemle 1963. 5.; ua.: Századok 1966. 718—719., 725.

⁸² Uo. 719.

6. mindig kóborolnak a megmű-
veletlen pusztaságokon (per
incultas solitudines) (uo.
131.); állandóan gyötri ő-
ket a hideg (frigoribus af-
ficiantur) (uo. 132.).

Szkítia áthatolhatatlan pusz-
taság (desertum inmeabile);
éghajlata szélsőséges; kí-
gyók, disznó nagyságú békák,
baziliszkusz, sok mérges fe-
nevad, tigris és egyszarvú
él benne; hó borította hegyei
is vannak (uo. 253.).

És amelyik passzus mint az ősgesta része Mályusznál nem szerepel:

7.

Erdei kietlenek (uo.); nem
süt a nap (uo. 254—255.).

Bátran kimondható: a feltételezett ősgesta és Regino szkíta-, illetve Szkítia-képe között *semmi egyezés nincs*. (Az egyetlen, alkalmasint talán roko-
nítható 6. számú passzus sem igen jöhet számításba, mert ezt Regino is az
*Exordia Scythicá*ból vette.) Megállapíthatjuk továbbá, hogy Regino pejoratív
ítéletei (a magyarok igen vad és minden szörnyetegnél kegyetlenebb nép; ocs-
mány nép), képei (nem emberek, hanem vadállatok módjára élnek; nyers húst
esznek, vért isznak, az emberi szívet orvossággként fogyasztják) közül *egyetlen-
egy sem található meg* a krónikában.

Tehát a teljes joggal korainak tartott magyar őshaza-kép nem mutatja
Regino ismeretét. Vagyis: az elsődleges őshaza-portré felvázolója *nem használta
fel* Reginót, hiszen ha ismerte volna, nyilván átvett volna tőle valamit, mert a
(pogány) magyarokkal kapcsolatos — *elítélő* — állásfoglalásuk, a *szemlélet* meg-
egyezett.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mit hasznosított a magyar krónika Regino *Chro-
nicon*jából, azt kell mondanunk, hogy — a kalandozás eseménysorán kívül —
Szkítia topográfiai elhelyezését, valamint a magyarok és szkíták *azonosítását*.
Világos tehát, hogy a korai magyar őshaza-kép felvázolója (s vele együtt a korai
magyar történeti hagyomány) nem ismerte sem Szkítiát, sem a szkíta—magyar
azonosságot, viszont — mint Anonymus bizonyítja — a szkíta származás tana
már a XIII. század elején adaptálásra került. Mikor? Mint láttuk, az átvétel
minden bizonnyal nem a legkorábbi magyar krónikás réteg készültkor törté-
tént, amikor a szemléleti azonosság (a pogány magyarság elítélése) azt *elvileg*
lehetővé tette volna. Később viszont csak akkor adaptálhatták, amikor egy-
részt Reginónak a pogány magyarokat elmarasztaló passzusai nálunk már nem
találhattak igenlésre (ezért *hiányoznak* a krónikából Reginónak a magyarok-
kal kapcsolatos, rájuk dehonesztáló ítéletalkotásai és képei), másrészt pedig
Magyarországon már megvolt a bátorság a hatalmas, szinte legyőzhetetlen
hódító hírében álló pogány szkíták ősként való vállalására (ezért *került át*
a krónikába Reginóból a szkíta—magyar azonosság tana). Akkor történhetett az
adaptálás, amikor a pogány magyarság dicsővé tett honfoglalása, a monumen-
tálissá növesztett kalandozó hadjáratok hősi elődöket követeltek meg. Ez a
beállítás szintén Anonymus korához közelíti a Regino-átvételek idejét.

Amint Mályusz Elemér — számunkra meggyőzően — rámutatott, a leg-
korábbi magyar gesta-szerkesztés biblikus eredetű leszármazási elméletében
Kámtól eredeztette a magyarokat.⁸³ Ha ez a feltevés igaz, akkor ez önmagában

⁸³ Uo.

kizárja, hogy az ősgesta ismerte volna a szkíta rokonság tanát, hiszen a szkítákat a középkor valamennyi teoretikus írója Jáfet utódainak mondja. A magyar krónika ama passzusát, hogy Szkítia bennszülöttei „általában inkább sötét színűek, mintsem fehérek”,⁸⁴ ifj. Horváth János az ún. fekete magyarokra kívánta magyarázni, és szerzőjét Kézaiiban látta.⁸⁵ Ámde azonosítására az az ellenvetés tehető, hogy egyrészt az idézett rész aligha Kézai önálló megjegyzése, másrészt pedig még egy igen korai szerkesztés sem igen azonosíthatta a magyarok elődeit a levett, nyomtalanul eltűnt fekete magyarokkal, és aligha helyezhette át ez utóbbiakat a szinte korabeli Magyarországról a magyar őshazába, Szkítiába. Sokkal valószínűbb, hogy ez a színmegjelölés a magyaroknak attól a Kámtól való származtatására utal, akitől a középkor teoretikusai jobbra afrikai és ázsiai, tehát valóban „inkább sötét, mintsem fehér” színű népeket eredeztetnek. Ha ez a feltevésünk helytálló, akkor az ősgestának a magyarság kámita eredetét valló nézete egyrészt azt bizonyítja, hogy — mivel Kám Noé megátkozott fia volt — az ősgesta „minden büszkeség nélkül tekint a magyarság elődeire”,⁸⁶ másrészt pedig azt látszik igazolni, hogy korai szerkesztésünk nem ismerte a jáfetita szkítáktól való származást, a szkíta—magyar azonosság tanát, azaz nem ismerte Reginót sem.⁸⁷

Az első nagy fordulat az eredet kérdésében a szkíta—magyar azonosság tételének megismerésével állt be — már Anonymus korában. Egy, *kevéssel* P. mester előtt élt krónikás, Regino felhasználója, a szkíta—magyar rokonság propagálója volt az, aki egyrészt merte vállalni a pogány szkíta múltat, másrészt pedig — elhagyva a már dehonesztáló kámita eredetet — a szkítáknak „kijáró” jáfetita leszármazás álláspontjára tért át. Reginót az őshaza leírásánál mértéktartóan⁸⁸ (csupán a szkíta—magyar azonosság és Szkítia földrajzi határainak felvázolása vonatkozásában), a kalandozásoknál pedig tendenciózusan használta fel (jobbára csak a magyar győzelmeket írva ki).

Anonymus túllépve e szerzőn Regino újbóli kiaknázása mellett megkereste azt a — már Regino által is értékesített — forrást is, amely (Anonymus és kora ízlésének megfelelően) melioratív képet festett a magyarság elődeivé tett szkítákról, s amelynek hasznosítása gyökeres változást eredményezett a régebbi magyar őshaza-képen: ez a forrás az *Exordia Scythica* volt.

⁸⁴ SRH I. 252.

⁸⁵ Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 462.

⁸⁶ Mályusz Elemér: Századok 1966. 719.

⁸⁷ A krónikában olvasható megjegyzés elődeink erkölcsi lazaságáról (SRH I. 252.) — ha célzasként értelmezhető Kám megátkozásának okára — talán szintén alátámasztja a kámita származtatás eredetibb voltát.

⁸⁸ Gombocz Zoltán: NyK 1917–1920. 138., 141.; Regino használatát azonban a Gesta vetera szerzőjére szignálja (uo. 138., 140.).

Az utópista szocializmus és a Štúr-iskola

CSUKÁS ISTVÁN

A múlt század 30-as, 40-es éveiben Közép-Európában is elterjedt szocialisztikus tanok a szlovák értelmiség vezetőinek figyelmét sem kerülték el. Štúr és nemzedéktársai éppúgy telítve voltak a reformkor megoldásra váró gondjaival, a nagy társadalmi átalakulás sürgető parancsával, mint a kor magyar gondolkodói. Német egyetemeken szerzett iskolázottságuk, az európai polgári műveltségre szegezett tekintetük őket is elvezette a társadalomjavító törekvések eredeti forrásaihoz. Baráti, harcostársi kapcsolataik más nemzetiségű, de velük azonos célokért küzdő írókkal, politikusokkal — mint pl. Štúr barátsága a délszláv mozgalom egyik vezetőjével, Gajjal vagy a radikális nézeteket valló cseh Fričsel, a Petőfit fordító forradalmi demokrata Sabinával — elkerülhetetlenné tették a megismerkedést az Európa-szerte divatos elméletekkel. De figyelmet keltett e tanok iránt a hazai magyar sajtó is,¹ nem beszélve azokról a nyugati példán, de hazai talajból sarjadt utópisztikus elgondolásokról,² amelyek Štúrék vizsgáló tekintete előtt sem maradhattak rejtve.

Érthető, hogy reagálásuk módja az utópisztikus elméletekre sok hasonlóságot mutat a magyarokéval. Közös vonás — s ez mindkettőt megkülönbözteti az utópista szocializmus nyugati művelőitől és híveitől —, hogy elégedetlenségük nem a megvalósult polgári renddel szemben tört felszínre, hanem a feudalizmus viszonyaiból fakad. Így áll elő az a sajátos ellentmondás, hogy a polgári átalakulás hívei a gyakorlati politikai célkitűzéseiket messze meghaladó — helyesebben azokat tagadó — elképzelések bűvöletében élnek. A feudális visszamaradottság magyarázza az új eszmékre való reagálásnak egyéb közös jegyeit is, mint amilyen a vallási tanok szerepe, Lamennais visszhangja, a különböző utópisztikus irányzatok egyes gondolatelemeinek eklektikus befogadása³ vagy a népoktatásnak mint a „jó társadalom” egyik legfontosabb eszközének a hangoztatása. A nemzeti érdekeknek, különösen pedig a Habsburg-birodalom körülményeiből adódó közös vonás. De olyan közös vonás, amely egyúttal már a különbségekre is felhívja figyelmünket.

Ezek között a leginkább szembeötlő a szlovák utópisztikus elképzelések beágyazottsága az össz-szláv koncepcióba. De ha a kommunista eszmét hirdető Táncsics is úgy vélekedik, hogy „a nyelv vagy nemzetiség nálunk még

¹ Lukácsy Sándor: Petőfi és Cabet. It 1966. 315.

² Pándi Pál: Utópista szocialista eszmék a reformkori Magyarországon. Magyar Tudomány 1965. 3. sz. 147—159.

³ Pándi Pál: Irodalom és „kísértetjárás”. Filológiai Közlemények 1967. XIII. évf. 1—2. sz. 57.

cél”, érthető, hogy az utópisztikus tanok átvételében sokkal tartózkodóbb, óvatosabb Štúr és köre a nemzeti érdekeket törekvéseinek középpontjába helyezte, és nemegyszer a szociális követelések fölé emelte. Az elszenvedett sérelmek, a szlávok történelmi szerepét hangoztató nézetek, Kollár öröksége, Mickiewicz messianizmusa mind erre ösztönözték. Ezért az eszményi társadalmi berendezkedés lehetőségeit — s egyben a szlovák nemzeti kívánságok megvalósulását is — a szláv népek nagy testvéri közösségében keresték. A magyarénál sokkal fontosabb tényező a szlovák utópisztikus gondolkodásban a vallás is. Ez — mint majd látni fogjuk — Lamennais fokozott hatásában nyilvánul meg, s abban, hogy Štúr nem utolsósorban vallásos felfogása készíti az egyház szerepét tagadó nyugati irányzatok elvetésére. Král’ ugyancsak a vallástalansággal érvel a társadalom bajait orvosolni akaró gondolkodókkal szemben. Nagyobb hangsúly esik — Štúrék oldalán — a nevelés, a népműveléstársadalomformáló szerepének hangoztatására is. Végül lényeges különbség, hogy a szlovákoknál nem találkozunk olyan utópisztikus tervekkel, elképzelésekkel, mint amilyen Tánacsicsé vagy Sasku Károlyé. A Štúr-iskolánál az ideális társadalom felépítésével foglalkozó tanoknak csak erősen megrostált elemei, más koncepciók részeként felhasznált töredékei mutathatók ki. De még ilyen megszorítással sem lehet egységesnek tekinteni a nemzedék egészét.

Mert nem alaptalan ugyan az az állítás, hogy Štúr és hívei „legalább részben ismerték a francia utópisták tanait”, és „kapcsolatban álltak az Ifjú Európa szellemi forrongásával”,⁴ de ennek nyomai, megnyilatkozásokkal, tényekkel igazolható hatása korántsem állapíthatók meg mindenkinél. Egyéni alkat és életkörülmények, osztályhelyzet és műveltség határozta meg az érdeklődés mértékét, az új nézetek közötti válogatást, egyes elemek elfogadását, a sajátos szláv nézőpont szerinti módosítását vagy éppen elutasítását. Vannak a Štúr-iskola tagjai között — s ezek alkotják a többséget —, akiknél kimutatható visszhangot nem keltett a divatos szellemi áramlat. Sládkovič költészetében, Samo Chalupka vagy Kalinčiak műveiben hiába keresnénk az utópisztikus tanok hatását. Az élénk szellemű lőcsei líceum légkörében nőtt Ján Botto egyes fiatalkori versei (*Duma dňa 1. lipňa 1847, K mladosti*) hősi tetteket sürgetnek, bosszúra szólítanak fel a világ ellen, vihart várnak, mely „megrázza a négy világtájat”, „széttöri a bilincseket”, ledönti a „korhadtt trónokat” stb. De ezeknek az indulatoknak a fő forrása mindenekelőtt Mickiewicz messianizmusában keresendő, akinek rendkívüli népszerűsége éppen Botto lőcsei tanulóévei alatt érte el tetőpontját.⁵ A későbbi alkotásokban — a *Nemzeti dal* hatását mutató egy Pochod kivételével — ez a hang nem jelentkezik többé, noha Botto éppen a forradalmat megelőző hónapokban már Pesten mérnökhallgató és Král’ körével is kapcsolatban áll. A társadalomjavító gondolatrendszerek maradandó nyomokat csak a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének, Štúrnak a műveiben, valamint a forradalmi demokrata Janko Král’ költészetében hagytak. Erről kell számot adnunk, elsősorban kettőjük életműve alapján, de támaszkodva a szlovák kutatók eredményeire is, főként Milan Pišút *Janko Král’* című monográfiájára és Robert Roško tanulmányára.

⁴ Milan Pišút: Janko Král’. Slovenský spisovateľ. 1957. 24.

⁵ Milan Pišút: Mickiewicz a štúroveci. Slovenské pohľady, 1956. LXXII. 1—2. 161.

Štúr világnézetét teljesen áthatotta Hegel filozófiája, amellyel hallei tanulmányai alatt ismerkedett meg. Ugyancsak a hallei nevelés fejlesztette ki Štúrban a hajlamot a szigorúan puritán, vallásos felfogás és életvitel iránt. Mindez szerves egységbe állt össze a szlávok jövőjét hangoztató elképzelésekkel. Štúr ezekből az elemekből építette fel a maga egyéni életcéljaként, de nemzedéktársai számára is a szlovákság megmentésének programját. A nemzetmentő hivatástudat felkeltése és erősítése volt pedagógiai, irodalmi és publicisztikai, valamint szervező tevékenységének legfőbb célja és tartalma. Gondolatrendszerének záróeleme az a tétel, mely szerint — Hegel fejlődéelméletének némi módosításával — az emberiség a tökéletesség fokát nem a német államban, hanem a testvéri közösségekben egyesülő, szlávok alkotta ideális társadalomban éri el.

Hegel fejlődéelmélete, kereszténység és szláv testvériség a hármaskörre Štúr világnézetének, amelynek alapján szemléli és értelmezi a történelem menetét, és választ ad a társadalom életének problémáira. E felfogás szerint a történelem kiemelkedő és aláhanyatló népek hullámmozgása,⁶ melynek során a szellem szférájában alkotó ún. történelmi népek váltják egymást.⁷ Így kerül sor — a görögök, rómaiak stb. után — a szlávok felemelkedésére. A népek hierarchiájában a rangot Štúr szerint az „európaiság” és a kereszténység jelenti. E kettős kritérium egységét pedig majd a szláv népek testesítik meg.⁸ A történetírás feladata annak megmutatása, hogy az emberi fejlődés egyes lépcsőfokai hogyan következtek egymás után, milyen szerepet játszottak ennek elősegítésében az egyes nemzetek, hogyan vette át egyik a másiktól a feladatokat és folytatta ott, ahol elődje abbahagyta. E gondolatmenetbe illeszkedik Štúr felfogása a nagy egyéniségek szerepéről, akik „a nemzet vágyainak, érzéseinek, szándékainak kifejezői”, „igazi hősök”. Példaként Napóleonra hivatkozik.⁹ A társadalmi osztálytagozódást gazdasági okokra vezeti vissza, s vallja, hogy a modern termelést folytató társadalmakban a „negyedik rend” a „gazdasági viszonyok fejlődésével alakult ki”.¹⁰ Az osztályok harcában szerinte az egyén és a közösség ellentéte jut kifejezésre. Mivel pedig az egyéni és a közösségi érdeknek összhangban kell állnia, Štúr elítéli az osztályharcot, illetve annak legélesebb formáját, a forradalmat. Elveti a Contrat social-t, mert abban Rousseau az egyén jogainak túlhangsúlyozása érdekében csak „kigondolta”, „kitalálta” a szerződésalkötést. Rousseau-val szemben Štúr jellegzetesen reformista felfogással hangoztatja, hogy van ugyan joga az egyénnek, de azt nem forradalommal kell kiharcolni, hanem munkával, művelődéssel, a közösség érdekében végzett hasznos tevékenységgel lehet elérni.¹¹ „Mert minden, ami valóban fejlődik és sikerre tör, csak békés úton mehet végbe.”

Ez a történelemszemlélet irányítja Štúr vizsgálódását korának társadalmi problémáiban. Meglepő tájékozottsággal és elemzőkészséggel állapítja meg, hogy a nyugati életforma, a kapitalizmus túlélte önmagát, fejlődése megállt s a

⁶ *Ludovít Štúr: Dielo. Slovenský vydavateľstvo krásnej literatúry. Bratislava 1956. II. 193.*

⁷ *Štúr: Dielo II. 289.*

⁸ *Štúr: Dielo II. 193.*

⁹ *DR. Sam. Št. Osuský: Filozófia šturovcov. Myjava. 1926. I. 98.*

¹⁰ *Osuský: i. m. 94.*

¹¹ *Osuský: i. m. 97.*

bomlás állapotába érkezett. Észreveszi a tőkés társadalom ellentéteinek kiéleződését, a tőke, a vagyon koncentrációját az egyik oldalon s a másikon a proletáryomor gyors növekedését, s e feszülő ellentétben megsejti a robbanás veszélyét. A proletariátusban azonban nem ismerte fel — nem is ismerhette még fel — az új, történelemformáló erőt. Ezért a társadalmi bajok enyhítésére helyesnek tartja — s újságcikkeiben itthon is követendő példának állítja — a polgári karitatív tevékenységi formákat, a nyomorenyhítő akciókat.¹²

Ha látta is a kapitalizmus árnyoldalait és ellentmondásait, mégis mint gyakorlati politikus — aki számot vetett a hazai adottságokkal s azokon belül tisztában volt a szlovákok történelmi szükségleteivel — a nemzeti igényeket is kielégítő polgári átalakulásért küzdött. Mint gondolkodó azonban kereste azokat az utakat-módokat, amelyeken elérhető — noha a távoli jövőben — az ideális emberi közösség, a nyugati világ bajaitól, hibáitól mentes társadalmi berendezkedés. A jövőt fürkésző gondolkodó így találta magát szemben az utópista tanításokkal. A gyakorlati politikai tevékenység és a jövőt formáló gondolkodás természetesen nem független egymástól. A jelen gondjai közül például a nemzeti kérdés štúri értelmezése, pontosabban a szlovák nemzeti érdekeknek a társadalmi feladatok elé helyezése befolyásolja a szláv utópia kidolgozását is. És fordítva: az utópista hatások is szerepet játszanak a jelenben megoldandó politikai feladatoknál. Nemcsak mint tartalmi elemek, hanem mint szemlélet-, sőt stílusformáló tényezők is. Gyakran a formából sugárzó erővel hatnak, adnak nyomatékot, színt, mélyebb zengést a napi célokat szolgáló mondanivalónak. Elsősorban ilyen jellegű nyomokat hagyott Štúr életműén Lamennais utópizmusa. A szlovák irodalomtudomány feltételezése szerint Štúr Halléban ismerkedett meg Lamennais tanaival,¹³ az 1838—40 közötti években. E hatás befogadására világnézetének már fentebb említett alapvetően vallásos, pontosabban keresztényi jellege tette fogékonná. Štúr számára a vallás nem merül ki a hittételek elfogadásában és azok gyakorlásában valamely egyház intézményi keretein belül. Nála a keresztény tanításoknak világi, társadalmi érvénye és funkciója van. Olyan erőt lát bennük, amely képes átformálni a társadalmi életet, eltüntetni az egyenlőtlenséget, megszüntetni az elnyomást s megteremteni a földön a boldog élet feltételeit. Ez a gyakorlatias, társadalmi aspektusú — a maga módján utópisztikus — vallásfelfogás közvetlen rokonságot mutat Lamennais szemléletével. A *Paroles d'un croyant* szerzője a keresztényi szeretettől várja, hogy „minden család egy családdá, s minden nemzet egyetlen nemzetté egyesüljön”.¹⁴ Štúr lényegében ugyanerre a következtetésre jut egyik történetfilozófiai tanulmányában.¹⁵ Ebben kijelenti, hogy a kereszténység „a teljes szabadság vallása”, amely megszüntet minden szolgaságot, és pedig társadalmi vonatkozásban is, mert hirdeti, hogy „mindenki testvér”, „kasztoakat nem tűr”, felszabadítja a nőket, „a templomból kilép az életbe és azt átalakítja”.

Ha Štúr Halléből hozta magával az érdeklődést a francia pap tanai iránt, idehaza újabb ösztönzések kaphatott ebbe az irányba. Nemcsak a magyar értelmiségiek Lamennais-t olvasó kíváncsiságára gondolunk. Sokkal inkább olyan példákra, mint a Borovský—Havlíček-é, aki kísérletet tett a Hívő sza-

¹² Štúr: Dielo I. 91.

¹³ Milan Pišút: Literárne štúdie a portréty. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry Bratislava 1955. 71.

¹⁴ Paroles d'un Croyant. Paris 1899. XXIV.

¹⁵ Štúr: Dielo II. 176—193.

vainak cseh nyelvű lefordítására,¹⁶ s aki mint a szabadságért küzdő testvérnép fia, baráti kapcsolatban állott Štúrral. Ezek a körülmények is magyarázzák azt az erős Lamennais-hatást, amely Štúrnak a *Starý a nový vek Slováku* c. munkáján tapasztalható. Ez az írás — címének megfelelően — történeti jellegű ugyan, de nem tudományos igényű munka. Célja: ismeretterjesztés, illetve — bizonyos történelmi ismeretközlés segítségével — politikai felvilágosítás. Hangja az egyszerű emberek gondolkodási szintjére helyezkedő népnvelőé, aki a maga politikai szándékai szerint magyarázza a történelmet, romantikus beállításban, vallásos és nacionalista szellemben. A magyar szupremáciával szemben természetesen a szlovákok fölényét igyekszik igazolni. A gyakorlati politika igényeiből született írás mind tartalmi-gondolati, mind pedig stíláriis-formai szempontból közös vonást mutat a Hívő szavaival. A társadalmi boldogságot mind a két mű az istenhittel, a vallásos lelkiülettel kapcsolja össze; hangoztatják a kölcsönös szeretetet, a szolgálat fontosságát, a testvéri megértést. Mindketten hirdetik, hogy a szeretet megszünteti az elnyomást, a szegénységet. Rokon az írói modor is, a Lamennais-nél és Štúrnál egyaránt uralkodó lírai hangvétel és előadásmód. Közös bennük a gondolat formálásának számos olyan — az olvasó érzéseit, képzelőerejét megmozgatni hivatott — eszköze, mint a látomás (Štúr az ősök szellemét idézi meg), a példa (Štúr beszéde a szántóvetővel arról, kié a föld; a haldokló gazda története stb.). A legfeltűnőbb a formai egyezés Štúr művének befejező részében, amely majdhogynem parafrázisa Lamennais egyik fejezetének. A lírai hangoltságú, gondolatritmussal felépített, strófaszerű egységek szerkezete: — kérdés-felelet — s a kérdezőnek azt nyomatékosan megerősítő válasza — és e strófák ritmikus ismétlődése teljes formai egyezést, közvetlen hatást árul el. A különbség csak annyi, hogy míg Lamennais mondanivalója általános társadalmi körben mozog — a megszólított ifjú katonára keresztény eszményekért indul harcra —, Štúr csak a szlovák nemzeti gondokról szól, miközben párbeszédet folytat a szlovák életet szimbolizáló Tátra fölött gomolygó felhőkkel. Szemléltetésül álljon itt egy-egy szakasz a két műből. Lamennais a *Paroles d'un Croyant* XXXVI. fejezetét így kezdi:

„Jeune soldat, ou vas-tu?
Je vais combattre pour Dieu et les autels de la patrie.
Que tes armes soient bénies, jeune soldat.”

Štúr:

„Nad čím smùtite, vy rozložené po Tatrách, horách slovenských, mraky temné?

Nad smutným stavom obyvateľ'ov ich, mládenče!
Spravodlivý je smútok váš, mraky temné!”¹⁷

Az ilyen nyilvánvaló és közvetlen hatások természetessé tennék, hogy a rendkívül aktív irodalmi tevékenységet kifejtő Štúr hivatkoznék is azokra az utópista szocialista elméletekre, szerzőkre, akikhez adott esetben gondolatmenete kapcsolódik. Erről azonban szó sincs. Egész életművében — kivéve az 1854-es keletkezésű *Slovanstvo a svet budúcnosti* c. nagy tanulmányt — csupán Saint-Simon neve — pontosabban a róla elnevezett francia nőmozgalom neve — for-

¹⁶ Milán Pišút: Literárne štúdie . . . 71.

¹⁷ Štúr: Dielo II. 94.

dul elő egyetlenegyszer, egy szerb dalgyűjtemény recenziójában.¹⁸ Itt a nők emancipációjával foglalkozva elutasítja az ennek érdekében szervezett mozgalmakat, mert programjuk megvalósulása csak „zavart okoz és a családi jólét felbomlását idézheti elő”. Több kötetben kiadott gazdag levelezése sem tesz említést név szerint az utópisztikus elméletek ismert szerzőiről. Ennek okát, illetőleg magyarázatát lelmi aligha lehet másban, mint abban a megfontolásban, hogy Štúr nem akarta kockáztatni politikai befolyását a vallásosan konzervatív — főként papokból és egyházi tanítókból álló — szlovák értelmiség körében azzal, hogy a „veszedelmes” tanok híveként mutatkozik. Emellett saját világnézete is korlátozta, s rendkívül kritikus, óvatos magatartásra készítette. Hatásuk alól azonban nem tudta kivonni magát. Noha a forrás megjelölése nélkül, álcázottan, de a forradalom előtti politikai harcok szócsatáiban, szenvedélyes érvelésében ott van a szocialisztikus nézetek nyoma, hol egy-egy gondolati elem, hol pedig a mondatok mögött sugárzó indulatformájában. Elég itt utalni néhány olyan feltűnő egyezésre, mely Štúr gondolatai és Petőfi egy-egy költeménye között tapasztalható. *A nép nevében* c. versben kifejtett gondolatot — a jogok és kötelességek igazságos elosztásán alapuló társadalomról — Štúrnak a szlávok történetéről tartott egyik előadásában látjuk viszont: „Kdo má povinnost’, musí míti právo, a naopak” — (akire kötelesség hárul, annak jogokat is kell kapnia).¹⁹ Ezzel rokon Petőfinek — és Štúrnak — az a gondolata, amely a haza iránti kötelességeket az anyagi javak birtoklásával, illetve az állampolgári szabadságjogokban való osztozással köti össze. Petőfinek — egyebek között — *A nép nevében*, *A nép*, *A vén zászlótartó* c. verseiben találkozunk e gondolatokkal. Štúr egyik 1847-es országgyűlési beszéde — amelyhez Kossuth is gratulált — ugyanezt az összefüggést fejti ki: „Könnyű annak hazaszeretetről beszélni, kinek számára és gyönyörködtetésére az országban minden készen áll, ki terjedelmes birtokain legelteti szemeit, ki semmit sem ad, csak gyűjt, ki semmit sem szenved, csak élvez; ez valóban szeretheti honát, mert honszeretetében szereti csak önmagát” — de akinek nincs semmije, viselkedhet-e „szeretettel a hon iránt.”²⁰

Štúr tájékozódását az utópisztikus eszmerendszerekben s álláspontját azok egyes tételeivel kapcsolatban — a már többször jelzett világnézeti adottságok mellett — erősen meghatározták a szlovák nemzeti politika időszerű feladatai. Így pl. a nemzetek közötti válaszfalak ledöntése és a nemzeti nyelvek kérdésében — eltérően Fourier, Saint-Simon és általában a nyugati gondolkodók felfogásától, akik ezeket nem tekintették nehezen megoldható problémáknak — Štúr a hazai viszonyokhoz igazítja felfogását. Érthetően, hiszen a kiélekedett nemzetiségi vita mindeneknél előbbre állította a nemzeti egyenjogúság követeléseit. Ezért az elérendő társadalmi berendezkedésről azt vallja, nem szükséges, hogy abban egyetlen nyelv legyen vagy egyetlen nemzet alkossa. Ez az álláspont kimondatlanul is fenntartja az önálló szlovák nemzeti lét és nyelv jogát. Ellenben Štúr is hangoztatja — itt teljes összhangban elsősorban Fourier-val — a „társasági szerkezet” tökéletességét, amikor az állam erejét az „intézmények” helyes működésében látja. A „tökéletes intézmény” és az

¹⁸ Štúr: Dielo II. 313—317.

¹⁹ Idézi Osuský: i. m. 92.

²⁰ Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840—1848. Bp. 1960. II. 145.

állampolgárok közösségi magatartása-szemlélete együttesen teheti jobbá az életet.²¹

A több nemzetből álló, több nyelvet beszélő társadalmi forma — a maga tökéletes intézményeivel — Štúr politikai célkitűzései között egyetlen államra, az akkori több nemzetű Magyarországra vonatkozott. Van azonban Štúrnak egy cikke a forradalom napjaiból, amely túllép a nemzeti és hazai korlátokon. A központi gondolat itt is a szlovák nemzeti szabadság, amelynek megvalósulását a cári Oroszország fellépésétől várja. De a nemzeti és a szláv érdek bele van ágyazva az európai történelem folyamatába. Štúrnál szokatlan az a lelkesülés és — a hazai viszonyok gravitációját könnyen leküzdő — szárnyalás, amelyet az európai népek szabadságharcának számbavételénél tapasztalhatunk. Szinte Petőfi világszabadságot sürgető látnoki verseinek levegője csap meg, amikor Štúr szavait olvassuk a készülődő nagy lezárolásról, az új világ közeledtéről, s a majd felszabaduló nemzetek szervezeti összefogásáról. Érdemes idézni szavait: „Minden nép fölkel és nemzeti keretei között arra törekszik, hogy rendezze dolgait és összefogjon; nézzük csak a németeket, az olaszokat, az íreket. Adja isten, hogy célt érjenek, mert csak akkor virrad fel az emberiség régen óhajtott várva-várt korszaka, ha más népek is hasonlóképpen cselekszenek. Az előző tanácskozásokat a nemzetek kongresszusai követik majd s határoznak a nemzetközi ügyekben. Ezt a gondolatot először a szláv kongresszus mondta ki, és a német ágyúk sem tudták elfojtani. Amíg így gúzsbakötve élünk, legfeljebb csak a kezdetén vagyunk Európában annak a drámának, amely majd kibontakozik. Nem kétséges, hogy a visszahúzó erők, az ún. reakció minden eszközt felhasznál és megfeszíti minden erejét, csak hogy — amennyire lehetséges — visszaállítsa a régi állapotokat. De ez a próbálkozás, bár eltart hat bizonyos ideig, hosszan semmi esetre sem, és azok az eszközök, amelyeket alkalmaz, a közvélemény előtt a sírját ássák meg és így bőségesen kárpótolnak a végső csapás okozta szenvedésekért.”²²

Itt a prágai forradalmárokkal együtt harcoló Štúr beszél. A világszabadság gondolatát sem azelőtt, sem ezt követően nem közelítette meg ennyire.

A szabadságmozgalmak bukása és a szlovák remények megghiúsulása után társadalomszemlélete beszűkül, elveszíti haladó elemeit, lényegében retrográddá válik. E változás minden jellegzetes vonását tükrözi utolsó nagy jelentőségű munkája, a *Slovanstvo a svet budúcnosti*.²³ Ebben a cári Oroszország vezetésével egyesített szláv népek ideális társadalmát körvonalazza. Szubjektív szándéka szerint programot ad a szlávok nemzeti felszabadítására, valójában azonban utópiát rajzol. Elképzelései, javaslatai nemcsak azért minősülnek utópisztikusnak, mert a történelem éppen nem a cárizmussal, hanem annak ellenében, azt elsodorva haladt és hozta magával — egyebek közt — a szláv népek szabadságát is. Utópia Štúr koncepciója azért is, mert vázlatosságában is egységes gondolatrendszer olyan ideálisnak elképzelt társadalomról, amelynek vonásai közt — mutatis mutandis — jelen vannak az utópista szocializmus legfontosabb jegyei. Úgyis mondhatnók, hogy „lefordítja” a szlávok nyelvére mindazt, amit a nyugati gondolkodóktól tanult. Nem betű szerinti hűséggel persze, hanem válogatva, átrostálva a maga világnézetének kényszere alatt, amelynek fő tartalmát — mint tudjuk — Hegel, a vallásosság és a Kollár-

²¹ *Osuský*: i. m. 87.

²² *Štúr*: Dielo II. 281.

²³ *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Das Slawentum und die Welt der Zukunft. 1931.

tól származó, de korszerűsített, messianisztikus töltésű szláv gondolat alkotta. Ebből az alapállásból szkelektálta a nyugati tanokból mindazt, ami felfogásával ellenkezett. Erre az említett mű első fejezetei adnak lehetőséget, mert ezekben fejti ki az európai fejlődés egyes jelenségeihez kapcsolódó történetfilozófiai elméleti állásfoglalását. Itt foglalkozik bőségesen, többször is visszatérően a társadalomjavító elméletek megalkotóival, név szerint is említve Babeuf-öt, Saint-Simont, Cabet-t, Fourier-t, Proudhont, Owent. Szavaiból kitűnik, hogy nemcsak az utópisztikus elméleteket tanulmányozta. A tudományos szocializmusról is voltak értesülései, Marx nevét is említi.

Kifogásait a nyugati utópisztikus tanítások ellen egyetlen szóban lehet összesűríteni, ez: a kommunizmus. Pontosabban a Štúr által elképzelt, értelmezett kommunizmus. Mert ha ez a szó a klasszikusok tanúsága szerint a múlt századközépi Európában a riadt polgári fantáziáktól torzítottan fölért hatásában a kísértetjárással, akkor Štúr kommunizmusképzete is ebbe a kategóriába tartozik. A fogalom egyaránt tartalmaz reális, nemcsak az utópista elképzéléseknek, de a tudományos szocializmusnak is megfelelő jegyeket, és olyan vonásokat, amelyeket Štúr a reakciós sajtópropagandából kölcsönözhetett vagy a maga polgári beállítottságának kényszere alatt kigondolt. A reális és fantasztikus elemeknek ez a keveredése igen alkalmas volt arra, hogy Štúr riadalmát felfokozza. Ez a kedélybeli zaklatottság, az ítélőképességet befolyásoló elfogultság nemegyszer az indulat erejével jelentkezik előadásában.

Nyugat-Európa mozgalmait, történetét vizsgálva — a klasszikus liberalizmus szemléletének megfelelően — arra a megállapításra jut, hogy a mozgalmakat a szabadságeszme fűtötte. „Semmi által nem kényszerített”, vagyis immanens, az ember természetében adott törekvés a „szabadságra-egyenlőségre-testvériségre” — ez hatotta át e tömegmozgalmakat. A harc célja az volt, hogy a népek „megszabaduljanak az egyház, az állam abszolút uralmától, a rendek nyomásától, a születési és az ún. pénzarisztokráciától”. Ezeket a tendenciákat Štúr helyesnek is tartja, az emberi szabadság kitérésének folyamatát haladásnak tekinti. Kifogása a végrehajtás ellen van. Ebben szerinte „az igaz a hamissal, a fenséges a közönséggel, s nagy igazságok a legnagyobb tévedésekkel” keverednek.²⁴ Ám ha közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy Štúr kifogásai nem is a módszerek ellen irányulnak, hanem a szabadság kiterjesztésének túlzott növelése ellen. Franciaországot említve helyesnek tartja, hogy „a népet az elviselhetetlen robotszolgáltatásoktól felszabadították”, egyetért azzal, hogy „polgárilag és politikailag a társadalom többi osztályaival egy sorba állították”. Itt azonban megálljt vezényelne a folyamatnak. Mert a „vagyonai viszonyokban” megvalósuló egyenlőséget már nem fogadja el. Ezt olyan túlzásnak, képtelenségnek tartja, amelyet csak „a szocializmus és a vad kommunizmus segítségével” kísérhetnek megvalósítani. Štúr tisztában van azzal, hogy ezek — az emberi szabadság kiterjesztéséért indított mozgalmakat „hajtó és vezető” — gondolatok nem pusztá spekuláció szüleményei, hanem szorosan kapcsolódnak a tőkés társadalom természetéhez. Az „ördögien rossz valóság”-hoz, amelyben „növekszik a legnagyobb aggodalmat keltő módon a szegények száma”, a másik oldalon pedig egyre kevesebb kézben összpontosul a modern termelés eredményeként felduzzadt vagyon. A néptömegek elnyomódása és a tőkekoncentráció felismerése készteti tehát Štúrt arra, hogy a kommunizmussal mint realitással számoljon. Annál is inkább, mert látnia kell,

²⁴ I. m. 51.

hogy „nyugaton már erősen elterjedt”, „sok követője van a dolgozó osztályok között”, sőt a „felvilágosultak” körében is. Arról is tud, hogy az új eszmék tömegbefolyásának bizonyos eredményei már a politikai harcokban is megmutatkoznak a nyugati országokban.²⁵ „Angliának Owenje és kommunisztái vannak, s ez az élesztőanyag jelenleg is jelentősen növekszik” — tér vissza ismételten a félelmes gondolat.²⁶ Mindez arra készíteti Štúrt, hogy ellenszenvét sem leplezve, szinte ideges vagdalkozással sorakoztassa fel elutasító érveit a kommunisztikus tanok ellen.

Egyik fő kifogása az, hogy e tanok általában elvetik a vallást. Nyugaton a műveltek, az „emancipáltak”, és a „Marx tanait és szektáit” követő munkások a vallás „megsemmisítésében boldogulásuk felvirágozását” keresik, ezért a vallást „a sárba rántották”.²⁷ Štúrt azért sértik a vallásellenes, ateista tanítások, mert véleménye szerint a vallás az emberi „történelemben fordulópontot jelent”, az „embert emberré tette”, és ma is „működő, alkotó és képző szellem”. Štúr szerint a vallás a társadalmi szabadság alapja, megsemmisítése tehát — amint azt „teli szájjal hirdetik a szocialisták és kommunisták, Marx szektái és nagy számú cinkostársaik”²⁸ — merénylet a társadalom ellen.

A magántulajdon eltörlését is alapvető hibának tekinti. Úgy látja, hogy a kommunizmus „rettenetes igazságtalanságot” követ el, ha mindenkinek már „eleve tulajdon ad”, vagy „legalábbis jövedelmet biztosít”, mert ezzel megszűnik az ösztönzés, a versengés, „a felebaráti szeretet”. A köztulajdon „az emberi társadalmat melegházzá, műhellyé alakítja”, amelyben minden egyes ember „gépiesen bajlódik” munkájával. Az ilyen társadalomban a legfőbb cél a táplálkozás, a mindennapi kenyér, amely azonban erkölcsi fertőbe visz, mert „felszabadítja a testet, a húst”, „szabadjára engedi a vágyakat”; a nők egyenjogúsítása révén utat nyit az erkölcstelenségnek, az önzésnek, az élvezetek hajhászásának, végül is „az emberiséget állati sorba dönti”.²⁹ Mindebben nem nehéz felismerni Fourier falanszterének — a polgári félelem által eltorzított — képét.

De Štúr a magántulajdon eltörlésének nemcsak gazdasági és erkölcsi veszélyeitől fél. Azért is ellenzi azt, mert véleménye szerint az állam megszüntetésével járna együtt. Márpedig az államot — mint Hegel tanítványa — nélkülözhetetlennek tartja az egyén és a köz boldogulásához, az emberi élet tökéletesedéséhez.³⁰ A kommunizmus ellen hangoztatott mindhárom kifogását együttesen is megismétli, mikor Babeuf tanainak tömör — és torz — összefoglalását adja. Ebben riasztó képet fest az új társadalomról, amely ellensége a tudománynak, minden felsőbb képzésnek, a művelődést csak elemi ismeretekre korlátozza, szétrombol minden nagyvárost, mezőgazdasági munkára kényszerít minden embert, eltöröl minden nemes örömet, s „a legborzalmasabb despotizmusra” vezet.³¹ Ezért „a legörültebb agyémhez tartozik, mely valaha emberi fejben megszületett”.³²

Štúr szavai mélységes kiábrándultságról tanúskodnak. De nem a társadalom megjavításának lehetőségébe vetett hitét veszítette el. Még kevésbé

²⁵ I. m. 79.

²⁶ I. m. 125.

²⁷ I. m. 65.

²⁸ I. m. 71.

²⁹ I. m. 76.

³⁰ I. m. 77.

³¹ I. m. 78.

³² I. m. 76.

adja fel a szlovák nemzeti követeléseket. Arról van szó, hogy mind társadalmi, mind pedig nemzeti törekvéseivel keletre fordul. Csalódottsága, nyersen visszatartó tagadása a Nyugatnak szól. Annak az életformának, amelyben a valaha nagyrebecsült liberális eszmények megcsúfolását látja; annak a kapitalizmusnak, amelyben a kérkedő gazdagság és csillogás ára milliók növekvő nyomora. Annak a Nyugatnak fordít hátat, amely elhatalmasodó betegségének orvoslására csak olyan gyógymódokat kínál, amelyeket Štúr elfogadhatatlannak, károsnak ítél. Széles körű, de nem mély tájékozottsága az európai viszonyokban nem tette számára lehetővé a polgári társadalomban zajló folyamatok teljes megértését. Ezek feltárása és tudományos elemzése — Marx munkássága — csak igen hiányosan, főként pedig eltorzítottan jutott el Štúr vidéki magányába. Mindez csak megerősítette azt a régóta kialakult — Herder, majd Kollár tanításából táplálkozó — meggyőződését, hogy a jövő a szláv népeké, a Nyugat, a nem-szláv népek már eljátszották történelmi szerepüket. A kezdeményezés, a vezetés a nagy orosz népet illeti, mert „az összes többi szláv népek elveszítették önállóságukat”,³³ „könnyelműségből vagy erő híján”. A nemzeti szabadságot és a szociális bajok orvoslását tehát Štúr a cárizmus által vezetett szláv közöségtől várja.

Nem dolgozta ki részletesen ennek a szláv utópiának az elméletét, de vázlatos megjegyzéseiből is kibontakoznak a körvonalak. Ezekből kitűnik, hogy a megtagadott nyugati utópisztikus tanokból megtart mindent vagy majdnem mindent, ami azok elvi lényegéhez tartozik. Legfeljebb e tanok érvényességi körét szűkíti le a szláv népek közösségére. Így lesz a Saint-Simon-i „világmonarchia” keleti megfelelője, kisebbitett mása Štúr koncepciójában a cárral vezetett szláv birodalom. Ezen belül leomlanak a nemzetek közötti válaszfalak, mint ahogy kívánták és hirdették azt a nyugati utópiák. Itt valósul meg — Štúr elképzelésében — a nemzetek közötti közös nyelv követelménye is, hiszen a javaslat szerint az utópisztikus szláv birodalom népei közös irodalmi nyelvként — noha a távolabbi jövőben, mert ez sok előkészületet kíván — az orosz nyelvet használják.³⁴ Az egyetemes testvériséget szolgálja majd ebben a társadalomban a közösen gyakorolt pravoszláv vallás. Hiába bélyegezte meg Štúr olyan megvető szavakkal Babeuf kommunizmusát, mégis ezekből a tanokból sajátította el a politikai és gazdasági egyenlőségnek mint a társadalmi bajok kiküszöbölésének legfontosabb gondolatát. Mint láttuk, nyugaton ennek megvalósítására nem lát lehetőséget. Szláv utópiájában azonban igen. A politikai egyenjogúság, a társadalmi egyenlőség biztosítékait az orosz faluközösségben, az ún. obcsina-ban fedezi fel, amely ki tudja küszöbölni a számára egyébként is idegen, nyugatról „átvett” osztályellentéteket. A cári Oroszországban talált példát a gazdasági egyenlőség megvalósítására is — a mezőgazdasági artele formájában —, amely Štúr szerint mentes mindazoktól a hibáktól, amelyek a nyugati kommunizmus „melegházait” jellemzik, s ezért egyedül alkalmas a szegénység, a gazdasági kiszolgáltatottság megszüntetésére. Štúr hitt abban, hogy ezek a patriarkális közösségi formák a modern termelés viszonyai között is beválnak, mert hatékonyabbak, célravezetőbbek, mint az ideális közösségekre, munkatársulásokra vonatkozó nyugati javaslatok. Ezért írja meggyőződéssel: „Ez a két szervezeti forma önmagában is megold nálunk min-

³³ Štúr: Dielo II. 280.

³⁴ Štúr: Dielo II. 288.

den olyan szociális bajt, amelynek orvoslására nyugaton bármilyen erőfeszítés hiábavaló”.³⁵

Így ülteti át Štúr az előbb még életképtelennek vélt tanokat a maga szláv világába, s tulajdonít nekik társadalomboldogító erőt, miután összhangba hozta világnézetének fő összetevőivel: a vallásossággal, a szlovák nemzeti öntudattal és államelméletével. A hangsúlyozott szláv jelleg csak látszólag szorítja korlátok közé ez elgondolás érvényét. Štúr gondolatmenetének logikájából következik, hogy a szláv népek történelmi küldetése — a világ népei élén betöltendő vezető szerep — egyetemes érvényűvé avatja, az egész világon követendő példa rangjára emeli az itt elképzelt társadalmi berendezkedést. S a szerző maga sem hagy kétségben afelől, hogy programja túltekint a szláv népek körén. Műve zárógondolatai között olvassuk: „végső soron az egész emberiségről van szó, amelynek — az összes többi nemzettel együtt — mi is tagjai vagyunk”.³⁶

Külön feladat volna annak vizsgálata, miért a reakciós cári rendszerre tekintett Štúr, és miért nem látta meg a demokratikus Oroszországot, miért nem Gercen, Belinszkij, a forradalmi demokraták irányzatával kereste a kapcsolatot. Elhibázott orientálódása egy töről sarjad utópiájával: mind a kettő szemléleti válságának a megnyilvánulása. Az 50-es évek vigasztalan valóságától, mely körülvette, egyre inkább elfordult, eltávolodott az álmok világába. Ezért lett a nemzeti szabadság és a társadalmi reform programjának szánt íráshól — a szerző jószándéka ellenére — olyan alkotás, amely az alapjául szolgáló, visszahúzó társadalmi erőkkkel együtt rég elveszítette történelmi értékét.

II.

A Štúr által vezetett szlovák nemzeti mozgalom forradalmi demokratikus szárnyának legjelentősebb képviselője Janko Král'. A szlovákok Petőfijének is szokták nevezni s nem alap nélkül. Költészetük forradalmisága s aktív részvételük a tömegmozgalomokban feljogosít erre.

Az alapvető kérdésekben — mint a nemzeti egyenjogúság, a feudális viszonyok megszüntetése, a szlovák irodalmi nyelv megteremtése — Král' álláspontja azonos volt Štúréval. De egyéni elképzeléseit követte az eszményi társadalomról formált gondolataival. Főként pedig a bajok megszüntetésének és az új társadalom megteremtésének módját tekintve tért el az iskola vezetőjének véleményétől. Ezt származása, osztályhelyezete, életmódja, a szemléletét formáló hatások stb. magyarázzák. Ez az eltérés azonban nyílt szembeforduláshoz vagy éppen szakításhoz soha nem vezetett. A szlovák nemzeti érdekek erős hangsúlya nem engedte kiéleződni a köztük levő ellentéteket. Annál kevésbé, mivel ezek csak fokozatosan, a forradalmi helyzet kialakulásával párhuzamosan váltak nyilvánvalókká.

Pozsonyi tanulmányai idején Král' még Štúr közvetlen környezetéhez tartozott. Neve az első helyen olvasható azon a beadványon, amelyet a Štúr elmozdítása ellen tiltakozó szlovák fiatalok küldtek Jozeffy püspöknek és más közéleti személyeknek.³⁷ Maga Štúr is különös figyelemmel kísérte a tehetséges fiatalember sorsát, több levelében név szerint említve üdvözli vagy üzenetet is

³⁵ Idézi Dejiny slovenskej literatúry II. SAV Bratislava 1960. 378.

³⁶ Štúr: Dielo II. 291.

³⁷ Listy Ludovíta Štúra. SAV Bratislava 1956. II. 10.

küld neki.³⁸ 1845 táján azonban észrevehető eltávolodás következik be Král' és a mozgalom vezetői, főként Štúr között. Ennek csak egyik, és pedig csak következmény jellegű oka az, hogy Král' kibontakozó lírája, annak erősen szubjektív hangja, a költő érzéseit korlátok nélkül áradni engedő jellege nem egyezett Štúr esztétikai felfogásával, ízlésével. Ez is szerepet játszott abban, hogy a mozgalom vezetői a maguk szerkesztette lapokban aránylag keveset közöltek Král' alkotásaiból. Arra sem történt kísérlet, hogy az ekkor már terjedelemre is jelentékeny költői termést kötetbe összegyűjtve adják ki. Pedig ennek a Štúrék által képviselt új irodalmi nyelv megerősítésében is szerepe lett volna.³⁹ Az eltávolodás valódi oka azonban mélyebben rejtett, Král' társadalmiszemléletének megváltozásában, politikai felfogásának radikalizálásában.

1845-től kezdve olyan környezetben élt Pesten, amely kedvezően hatott politikai fejlődésére. Munkaadója Vrchofský ügyvéd, Byront olvasó, irodalomban is tájékozott, művelt ember, széles körű kapcsolatokat tartott fenn nemcsak a szlovák mozgalom irányítóival, hanem a magyar ellenzékiek köreivel is. Král' olvas, tájékozódik, nemcsak Pugacsov és Sztjepan Razin történetét tanulmányozza,⁴⁰ hanem a magyar életben, az egyre pezsgőbb szellemű főváros légkörében is igyekszik eligazodni. Az első pesti hónapok benyomásairól írott levele éppen ezt a pezsgést, a problémáktól feszülő, tettekre buzdító levegőt dicséri, szembeállítva azt a lipitói „dermedt, tétlen” világgal. Levele arra enged következtetni, hogy már magyar írói körökkel is kapcsolata van, ahol elismeréssel hallgatták meg néhány magyar nyelven írott költeményét. E találkozások alakíthatták ki benne azt a meggyőződést, hogy „a magyaroktól elszakadni értelmetlenség” volna, s hogy velük együtt kell dolgozni, és ezen az úton kell elérni a szlovákok elismertetését.⁴¹

A kutatásnak ez ideig nem sikerült tisztázni Král' pesti tartózkodásának körülményeit. A rendkívül hiányos adatok összefüggéseiből azonban arra kell gondolnunk, hogy környezete, személyi kapcsolatai, az erre az időre eső Alföldjárás, a szülőföldön tett gyakori látogatás, valamint az olvasmányok hatására ekkor, ezekben az években erősödött meg és öltött végleges formát forradalmi szemlélete. Ekkor kellett megismerkednie azokkal az óvatosan terjesztett nézetekkel is, amelyekből forradalmi hevületét és utópisztikus gondolatait merítette. Erre vall az a nyugtalan életmód is — feltűnő zárkózottság, a napokig tartó gyakori távollét, a késő esti hazajárás, a Vrchofský által megfigyelt kéziratégetés —, amelyről Ján Botto tesz említést.⁴² Legszűkebb szlovák környezete is olyan személyekből állt, mint Štefan Daxner, aki vele együtt jurátuskodott, s aki maga is Lamennais-ra emlékeztető nézeteket vallott a társadalmi berendezkedésről, amikor azt hirdette, hogy a tiszta demokratizmus egy családnak tekinti az egész közösséget és sem Rothschildot, sem koldust nem ismer.⁴³ Daxner viszont annak a Franciscinek volt a jóbarátja, aki egyik levele tanúsága szerint „sorsszerű fordulatot” vár a nemzet életében, olyan változást, amelynek során „a régi világ romjain új világ keletkezik, amelyben az örök

³⁸ Listy II. 38. és 95.

³⁹ Milan Pišút: Janko Král'. 37.

⁴⁰ Rudo Britaň: Štúrovcí a ruská literatúra. Slovenské pohľady. 1956. LXXII. 1—2.

⁴¹ Listy II. 379.

⁴² Milan Pišút: Janko Král' 150.

⁴³ Idézi Milan Pišút: Literárne študie 76.

igazságosság elúzi majd a királyokat és az urakat, s azok helyét az igazság és a szeretet foglalja el”.⁴⁴ Mindehhez hozzátehetjük a szlovák kutatásnak azt a nem alap nélküli következtetését, hogy Král’ — Daxneren keresztül — hatást gyakorolt Franciscira és másokra is, tehát olyan köre volt, amelyben igyekezett elültetni nézeteit.⁴⁵ Arra törekedett, hogy ezek a nézetek megvalósításra kerüljenek, vagyis Král’ a maga eszközeivel, a lehetőségek határai között szervező munkát is végzett. Ezért üzen — egyik barátjának küldött levelében — a már vidékre került Daxnernek, hogy az kezdje meg közös politikai nézeteiknek a népszerűsítését. „Mondja meg Daxnernek — hangzik Král’ levele —, tegyen már valamit, mondja meg neki, hogy a mi nézeteink — ha egy kis ellenkezést ki is váltanak a szlávok között, mégis, mint már magam is tapasztaltam, nagyon könnyen győznek az »össz-szláv« kérkedő, halott jelszava ellen.”⁴⁶ A saját tapasztalataira való hivatkozás azt bizonyítja, hogy nemcsak barátait, ismerőseit igyekezett megmozgatni, cselekvésre bírni, hanem maga is végzett — gyakori vidéki bolyongásai során — agitációs, szervező munkát. Éspedig nem is eredmény nélkül. Viliam Paulíny-Tóth levele híven tükrözi azt a hangulatot, amely Král’ egy-egy ilyen látogatása után maradt a vidéki szlovák értelmiségiek otthonában. A levélíró szemléletén, a szlovák nép szegénységét panaszló szavaiban és a „valamilyen történelmibb tettet” sürgető türelmetlenségén lehetetlen észre nem vennünk a Král’ társaságában töltött néhány nap hatását. A levélből áradó társadalmi-nemzeti nyugtalanság akkor is távolabbi összefüggésekre hívna fel a figyelmet, ha írója nem adná meg a kulcsot a megfejtéshez: „Nemrég itt járt Král’, az ám szörnyű liberális, jól elmulattunk vele pár napig.”⁴⁷ Ehhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy e pár napos vendégeskedés a Hont megyei Pribelcén történt, és a társasághoz tartozott az a Rotarides nevű tanító is, akivel együtt néhány hónap múlva — 1848. március végén — Král’ az úri kastélyok ellen vezette a szlovák szegényparaszto­kat.

A jogfosztott falusi néptömegek sérelmeinek feltárása és szép szavak helyett tettekkel, bátor fellépéssel történő orvoslása s ennek a politikának a hirdetése: ez volt az az „új elv”, amelyet Král’ követett, és amelyet a szlovák mozgalom vezetőitől is követelt. Ezt a politikát akarta győzelemre juttatni a pánszlávizmus „kérkedő és halott” jelszavai ellenében. Ezt kérte számon Štúr lapján, a *Národňje novini*-n is. Főként vezércikkeinek békülékeny, óvat­kodó hangját bírálta élesen. Azzal is fenyegetőzött, hogy ha a szerkesztés nem lesz merészebb és határozottabb, barátaival együtt hátat fordít a lapnak.⁴⁸ Ez is arra utal, hogy Král’ körül valóban kialakult egy csoportosulás, amelynek tagjai azonos módon ítélték meg a politikai kérdéseket, egyebek közt Štúr sajtójának irányvonalát is. Štúr rendkívül ingerült reagálása — szektássá­gal, istentelenséggel, tudatlansággal bélyegzi meg Král’t — arra vall, hogy a maga politikai programjának, a szlovák nemzeti mozgalom štúri értelemben felfogott célkitűzéseinek veszélyeztetését látta az „istentelenek” fellépésében. Hiába bizonygatja, hogy „az ilyen tudatlan szektásokra senki sem hederít”, indulatai mély­séges aggodalmat árulnak el. A vita a lapszerkesztés körül robbant ki, de a partnerek lényegében két, egymással ellentétes politikai felfogást képviseltek. Érrre utal az is, hogy Král’ két évvel később — akkor meg Hod-

⁴⁴ Idézi Milán Pišút: i. m. 74.

⁴⁵ Milán Pišút: i. m. 76.

⁴⁶ Idézi Karol Rosenbaum: Janko Král’. Súborné dielo 1952. Martín 9.

⁴⁷ Idézi Milán Pišút: i. m. 75.

⁴⁸ Listy II. 102.

zával kapcsolatban — ismét hangoztatja elégedetlenségét a štúri politika egy helyben topogása és a „vallásos-keresztény miszticizmus” ködében szemlélt nemzeti jövő miatt. A meddő álmodozást — amely helyett bátor tettet követel — a „józan ésszel és gondolkodással való visszaélésnek” minősíti.⁴⁹

Nem lehet egyetérteni azzal, hogy Král' és a mozgalom vezetése s azon belül is főként Štúr között „lényegében taktikai” különbség volt.⁵⁰ Felfogásuk, politikai nézeteik és módszereik elvileg tértek el egymástól. Štúr a kialakuló szlovák burzsoázia érdekeit fejezte ki elsősorban, s ennek megfelelően harcolt a polgári átalakulásért, de törvényes keretek között, a társadalmi reform liberális útját követve. A forradalmat elvetette. Ezzel szemben elvileg más, mert a néptömegek fegyveres felkelésén alapuló forradalmi politika a Král'é. Ez az irányzat már nem felülről akarja végrehajtani — a földesúri osztályok érdekeit meg nem sértve — a feudalizmus lerombolását, hanem a népre, a felfegyverzett falusi szegénységre támaszkodva.⁵¹ Štúr és Král' ellentétében bizonyára szerepe volt személyes érzékenységek, a magyarokhoz való viszony eltérő értelmezésének, esztétikai nézetkülönbségeknek is. A lényeg mégis politikai meggyőződésük s a polgári átalakulás módjára vonatkozó álláspontjuk alapvető eltéréseiben, liberalizmus és forradalmiság ellentétében van. Politikai felfogásuk különbsége népszemléletükben is megnyilvánul. Jellemző, hogy mikor Štúr azon töpreng, „vajon hát mégis lehet-e valami ebből a népből”, Král', a népben bízó, a fordulatot a tömegek fegyveres fellépésétől váró forradalmár sértődötten tiltakozik Štúrnál az ellen, hogy a népet „semmire kellőnek” nevezi. Holott ezt a kifejezést csak Král' értette bele Štúr szövegébe.⁵² A forradalmár nem betű, hanem értelem szerint fogta fel a kétkedő reformer, a liberális politikus szavait. S alighanem igaza volt.

1848. márciusa előtt csak szavai mutatták forradalmárnak. Azt követően cselekedetei is. A feltételezések és a családi hagyomány szerint Král' jelen volt a nagy nap pesti eseményeinél. Az időt elérkezettnek látta a forradalmi megmozdulásra a szlovák parasztság körében is. Tíz nappal Petőfiék fellépése után már Hont megyében Rotaridesszel együtt szervezte a parasztok megmozdulásait. Barátját részletesen tájékoztatta a bécsi és a pesti forradalmi eseményekről, Táncsis kiszabadításáról, a sajtó lefoglalásáról. Megmutatta neki a Pestről magával vitt röplapot a 12 ponttal.⁵³ 2—3 nap alatt — míg le nem tartóztatták őket — 5—6 falu parasztjait mozgósították, mindenütt gyűléseket tartva, a márciusi törvényeket meghaladó követeléseket is hangoztattak (a földtelen zsellérek érdekében, a szőlődézmáról, az erdők, legelők használatáról stb.). A felbuzdult szegényparasztok felszedték a határkarókat földjük és a földesúri legelők között. Megkezdték a földesúr használatában levő, de korábban az ő birtokukat képező erdők kiirtását, elfoglalták a kocsmát, elégették az urbárium-leveleket, végül már halálfejes zászló alatt, lóháton vonultak, fölfegyverkezve, egy-egy riasztó lövést küldve a kastélyok udvarába. De a költő sem maradt háttérben a forradalmár mögött. Král' az összegyűlt parasztok előtt ismételtlen előadta a pesti események hatására írt forradalmi versét, a *Krajinská pieseň*-t. Mindezzel azonban nemcsak Štúr politikájától

⁴⁹ Idézi *Milan Pišút*: i. m. 73.

⁵⁰ *Milán Pišút*: i. m. 74.

⁵¹ *Robert Roško*: Janko Král' — revolucionár a utopický socialista. Slovenský filozofický časopis. XII. 3. 235.

⁵² *Listy*: II. 380.

⁵³ *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1848—1914*. SAV. Bratislava 1962. 20.

különböztette meg magát most már tényszerűen is, tettekre váltva a korábbi nézetkülönbségeket, hanem szembekerült a liberális reformpolitika magyar képviselőivel is, a középnemesi megyei közigazgatással. Forradalmi bátorságáért hosszú hónapokig tartó börtönnel fizetett.

Král' nyilatkozatai, magatartása, az életrajzi tények, valamint a kortársak megjegyzései alapján olyan ember képmása bontakozik ki előttünk, aki szemben áll a feudális társadalmi renddel, főként annak a szegényparaszti tömegeket sújtó megnyilvánulásaival, valamilyen jobb, urak nélküli világot szeretne, változást sürget, s azt a forradalmi cselekvés útján látja elérhetőnek. Erről az emberről vall a ránk maradt költői életmű is. Annyira csak erről, a népe gondját-baját magáénak valló, hangsúlyozottan politikus költőről, hogy Král' hagyatéka maga a teljes közéletiség. Más témája, mondanivalója nincs is. Közéleti telítettsége viszont olyan fokú, hogy versei kifejezik elutasító kritikai állásfoglalását kora társadalmával szemben, felidéznek a holdognak tartott — utópisztikus — életformát s költői látomások, képek egész sorában hívják, sürgetik a nagy fordulatot, az elnyomókkal való fegyveres leszámolást, a forradalmat.

A szabadság utáni vágy, a tiltakozás a társadalmi elnyomás minden változata ellen ott van már a legelső versekben. A még zsenének számító, Svatoptluk halálát sirató disztichonokban már olyan sorokkal találkozunk, amelyek az egyetemes emberi szabadság gondolatát hirdetik, s Petőfinek *A farkasok dala* c. verse előtt négy évvel a nyomor szabadságát elébe helyezik a szolgálattal párosult jólétnek. Az elvont szabadság-eszmény azután — a szlovák nép életének, hétköznapijainak, a népköltészetben kifejezett szemléletnek és érzésvilágnak a megismerésével párhuzamosan —, konkrét társadalombírálattá, a nép és az urak közti ellentét kifejezésévé alakult. Ez szólal meg — hogy csak néhány példát idézzünk — a katonának állt legény sorsát panaszló *Verbovaný*-ban (čí to má vždy tak byt', ako dosiaľ bolo — hát ennek mindig így kell lennie ezután?), vagy az olyan balladákban, mint a megölt legényről szóló (Zabítý: tak sa biednym ľudom na tomto svete vodí — ilyen a sorsa a szegény embernek ezen a világon), vagy a *Pán v trní* stb. Král' politikai és társadalomszemléletéről legtöbbet mégis a *Dráma sveta* címen ismert, mintegy 70 darabból álló versciklusa árul el, amely átfogó koncepciójával a feudális társadalom teljes képét kívánja megrajzolni. A ciklusban megjelenített alakok a világban harcoló jó és rossz erőinek a megtestesítői. Ezek összeütközése jelenti majd az „általános vihart”, a nagy fordulatot, amely meghozza — Král' hite szerint — a sötétségben élő emberiség számára a várvavárt reggelt.

A fogalmi kifejtés helyett alkalmazott „túlságosan képszerű kifejezés”,⁵⁴ amely a szlovák kutatás szerint megnehezíti Král' utópisztikus elképzeléseinek pontos értelmezését, társadalomkritikájának nyelvi eszközeire is áll. Itt azonban a képi forma — az előzővel ellentétben — plasztikusabbá, konkrétábbá és éppen ezért hatásosabbá is teszi a kritikai megnyilatkozásokat. Král' e képeivel győz meg arról, hogy a történelmileg már halálra ítélt feudalizmus valóban „kripta”, ahol a sötétség uralkodik, „a szíveket féreg rágja”. Pusztá, csendes itt minden, „a csűr üres”, „a magasabb érzések kihaltak”, „csupa kín ebben a világban élni”, ahol „a nemzetek is rabságban” szenvednek.⁵⁵ A vigasztalan, halotti csendben türelmetlen-sürgetőn hangzik a költő szava: „Kedyže

⁵⁴ Robert Roško: i. m. 237.

⁵⁵ Vyslobodenie. Hlasník národa. Král' Súborné dielo 169. és 473.

vystúpi svetu jasná zora?" — mikor derül fel végre a világ hajnala? Örömtelen robottá vált a munka is. A társadalom igavonójává alacsonyított munkás keresetéből a pusztá megélhetésre is alig telik, de a nyomor odaláncolja a munkapadhoz. (*Remeselník.*) Ezzel szemben az ifjú úr vagyonokat tékozol el üres szórakozásra. (*Mladý pán.*) A miniszter (nagyon jellemzően Král' a *Zloboh* — gonosz szellem, ármány címet adta a versnek) hű szolgálait, az ördögöket arra utasítja, ügyeljenek, hogy „a nép teljesítse a rá kiszabott feladatokat”. A paraszti tömegek szenvedéseit panaszolja Král' a prózai dialógusokban, kifejezésre juttatva a robbanásig felgyülemlett lázadó indulatokat is. E prózai darabok közül a kizsákmányoltságot szemléltető képeivel tűnik ki a *Jarmok* (Vásár). Ebben a parasztok elítélik a világot, mely azt akarja, hogy „a fa soha ne hozzon gyümölcsöt, termését még virágjában hullassa el, . . . az emberek csak vessenek, de soha ne arassanak, . . . főzzék meg az ételt, de ne egyenek belőle, dobják ki az ablakon”. Arról a társadalmi rendről mond itt Král' ítéletet, mely „a szegény embertől azt követeli, hogy ingyen dolgozzék”, s amely fizetésként az „éles kardot is a nyakára teszi”. Még ennél is merészebb hangon szól az úri világ bírálata a *Žatva* (Aratás) c. dialógusában, amely a természeti környezetre és a beszélgető munkások mozgására tett írói utalások révén szinte életképpé elevenedik, és a valóság illúziójával még kiáltóbbá teszi az urak bűneit. Milyen bűnökről esik szó? Az eladósodott, tékozló földesurak „a parasztról a bőrt is lenyúzzák”, a jobbágyterheket önkényesen növelik, „mintha a paraszti élet semmit sem érne”; „az igazság nyakára követ kötöttek és úgy dobták a víz mélyére”. A nép „a sok szenvedéstől csak céltalan kóborol, mint a barom”, gondja-haja annyi van, ahány haja szála. Sok munkájáért „legalább a szalma lenne az övé, vigye az ördög a magot”. S itt is — mint a *Jarmok*-ban — a munkát és annak eredményét erőszakkal szétválasztó osztálytársadalom képi megjelenítése: „Mi vetettünk, mi arattunk, mi cséplést is mi végeztük . . . és a fizetés . . . gyalázat és deres.”

Mi sem természetesebb, mint Král' képanyagában a paraszti élethől vett szemléleti elemek gyakori jelentkezése. Költészete a szó szoros értelmében a paraszti folklórból fakadt formanyelvében is és az általa közvetített szociális tartalomban is. Ezért a gazdag érzelmi és gondolati asszociációval telített szókép, az aratás, nem okozhat feltűnést ebben az életműben. Mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a Byront olvasó Vrchovský házánál Shelley sem lehetett ismeretlen s Král' is hallhatott róla. A *Dal Anglia férfiaihoz* ugyanis képanyagával és az általa kifejezett gondolattal mintha jelen lenne Král' említett alkotásaiban. Ha pedig valóban így van, akkor a pesti évek alatt végbe ment radikalizálódás egyik lehetséges forrását Byron mellett Shelleyben, az anarchista eszméért és a francia forradalomért lelkesedő költőben kell keresnünk.

Ha Král' elégedetlen a feudális társadalmi renddel, vajon helyébe mit kívánna? A polgári fejlődés útján, tehát a kapitalizmusban látja-e a jövőt vagy egyéb elképzelései vannak? A kapitalizmust elutasítja, mert kiöli az emberek hitét, elfordítja őket a vallástól, holott Král' népe „a megváltást nem a kezekben (a gyári munkában), hanem az istenben keresi”. A „bűnöktől szennyezett kezű, istentelen gyáros”-nak nincs mit keresnie a templomban.⁵⁶ De elfogadhatatlannak tartja a nyugati „szónokok” és „írnokok” elméleteit is „a világ megváltásáról”, a „veszedelmes sebekből” beteg polgári társadalom meg-

⁵⁶ Čo sa okolo mocete. Král' Súborné dielo 280.

javításáról. Ez elméletek szerzői — Král' véleménye szerint — illetéktelenül avatkoznak a társadalom dolgaiba, mert maguk is „a sötétség foglyai”, amíg a vallást kirekesztik terveikből.⁵⁷ S mert sem a jelen, sem pedig a közeli (a kapitalista) jövő, de a távolabbi (a kommunisztikus elméletek által ígért) jövő sem nyújt kielégítő megoldást, Král' a múltba fordul.

Eszményinek a patriarkális életformát fogadja el, azt az utópiát, amelyet az egyszerű jobbágyparaszi tömegek ábrándjaiból merített. Egyfajta „kispolgári szocializmus” ez, amely a modern termelőerőket kívánná a primitívebb társadalmi forma szűk keretei közé szorítani.⁵⁸ Král' utópiája tehát ellentétes irányú az objektív társadalmi folyamattal, nem előre, hanem hátra tekint. A feudáliszmus helyébe a kezdetleges közösségi életformát akarja visszaállítani. Ezért tekint vágyakozva a régmúltba, amely „dicsőséggel, erővel volt teli”, amikor még „a magasabb érzések” nem aludtak ki az emberek szívében, sem „a magasztos szabadság tüze”. „A dicsőség a múltba veszett”, s „az egyetlen kincs ez a múlt”. A társadalomnak oda kell visszakanyarodnia, ahol „nincs nyár, nincs tél, nincs levélhullató ős, és tavasz sincs, de az élet mindig szép, boldog”, ahol az „isten lábanyoma még frissen látható”. „Ami elmúlt, vissza kell térnie, ki kell lépnie mozdulatlanlanságából.”⁵⁹ A *Podvečer* c. dialógusban Král' annak a patriarkális, idilli falunak a képét rajzolja meg, melynek lakói tisztaszívű, vallásos érzésű parasztok. A vitás ügyeket falugyűlésen beszélik meg, kibékítik a perlekedőket, közadakozásból kártalanítják az örökségből kimaradt testvért, és az úri kastélynak már csak a rossz emlékét őrzik. A *Jarmoh*-ban ugyancsak a paraszi közösség az, amely kezébe veszi a hajba jutott család sorsát. Král' ideális paraszi társadalmában tehát megszűnik a nyomor, eltűnnek a társadalmi egyenlőtlenségek, a becsületes munka elnyeri jutalmát, nem lesznek urak, csak egymást testvérként szerető emberek, akiket a vallásos hit irányít és tesz erkölcsösökké. Természetes, hogy az ilyen közösség nem ismeri sem a gyűlöletet, sem az osztályharcot. S nem lep meg, ha ennek a múltból feltámasztott, eszményi társadalomnak a megvalósítása a szláv népekre vár. Az ő történelmi hivatásuk megteremteni a boldog kort, de nemcsak a maguk számára. Král' vágyai, elképzelései nem tapadnak nemzet-csoportokhoz, utópiája az egész emberiség közkinccse. Erre figyelmeztet a *K prorokom Slovenstva* (A szlávság prófétáihoz) c. versében: „Nevolajte národnost'ou naše túžby, naše deje, lebo vás prišlá budúcnost' tak ako bláznov vysmeje” (ne tekintsetek a mi vágyainkat és tetteinket pusztán nemzeti ügynek, mert a jövődő mint bolondokat fog kinevetni benneteket). S hozzáteszi még, hogy a szebb idők eljövételének hite — mely szerint az eddig békétlenkedő emberek „egymással kezét szorítanak” — valamiféle új „világvallás”, s hívei, „az egész emberiség”, hálaéneket zengenek majd az istennek. Mikor érkeznek el ezek a szebb idők? Král' nem ad pontos választ: „ha nem ma, holnap — ha holnap sem, akkor azután, de el kell jönniök”. Éspedig olyan módon, hogy a szláv népek felkelnek és „megfojtják a bűnt”, amely „pokollá”, „Szodoma-Gomorrává” változtatta ezt a „teljesen elgyötört világot”.

A „pokol” vagy — a költő másik szava szerint — „szörny” nem más, mint Král' világa, a feudális és nemzeti elnyomástól görnyedő jobbágy-paraszi lét. Megszüntetését erőszakos úton, fegyveres harccal, forradalommal képze-
li.

⁵⁷ Mlčte, rečnici, pisári . . . *Král' Súborné dielo* 279.

⁵⁸ Král' utópiájának részletes elméleti elemzését l. *Robert Růško* i. m.

⁵⁹ *Vyslobodenie. Král' Súborné* 168. és *Robert Roško*: i. m. 239.

el. S ebben rejlik Král' retrográd utópiájának haladó vonása. A naiv ábrándozóból így válik demokrata forradalmárrá. A műveiben oly élesen bírált, sokoldalúan leleplezett feudális rend helyébe utópiát képzel ugyan, de ennek megvalósításához amannak fegyveres megdöntésén át vezet az út: ez a gondolat Král' felfogásának lényege.

Alig van verse, amelyben legalább utalás formájában ne esnék szó arról, hogy az emberiség életében drámai eseményekre kerül sor. Ezekben a jó és a gonosz erői csapnak össze, és a vérontás után boldog kor virrad a világra. A forradalom gondolata hol érzékletes képekben jelentkezik, hol elmosódó, halvány célzásokban bukkan fel. Már a legelső költeményként számontartott, még cseh nyelven írt *Genius Slovanstva* az új „szent évszázadról” beszél, az új szellemről, „mely lesújt a gőgösökre, s hangjára az összes elátkozottak életre kelnek”. A *Výlomky z Jánošíka* c. elbeszélő költeményben nagy rokonszenvvel ábrázolja a parasztokat, akik „vasvillákon halált visznek az uraknak”. A forradalom-várás különösen erősen nyilatkozik meg a *Dráma sveta* c. ciklus darabjaiban. A címével is sokat mondó *Vystobodenie* (Kiszabadítás) azt hirdeti, hogy „a vihar mindent lerombol”, „nem lesz kegyelem”, mert „a világ fennállása óta nem volt ekkora vízözön”, „a világnak meg kell szabadulnia a férgektől”. A forradalmat hívó versekben gyakori jelenség, hogy Král' a nagy leszámolást összekapcsolja a bibliai utolsó ítélettel, s az annak motívumköréből merített képek, látomások idézik meg a világot megtisztító vihar eseményeit. (*Pekelník, Fakl'a, Prorok*). De nem passzív csodavárásról, messianizmusról van szó, hanem valóságos fegyveres harcról, amelyben elemi erővel szökik magasba az elnyomók ellen felgyülemlert, kirobbanó indulat. S eltérően az apokalipszistól, Král' nem a világ végét jósolja, hanem a boldog földi lét elérését. Petőfinek a „pirosuló zászlókkal” csatába induló „rabszolganép”-eit juttatja eszünkbe a *Vidím vás strašných na mečoch* (Szörnyű kardokkal látlak benneteket) c. költemény képsora, amely drámai megjelenítő erővel idézi szemünk elé a végzetes órában a halálos küzdelemre felvonult gyilkosokat és velük szemben az elnyomott népeket, melyek az istenben és a „szikrázó acélban” bíznak. A gyilkosok „szégyenteljes futásban” keresnek menedéket, a győztes népek felett pedig felragyog a nap. E költemény csak látszólag töredék, belső felépítésében zárt, kerek egész és valóban a paraszti tömegek forradalmának proklamálása.⁶⁰ Ugyanezt a leszámolást jelenti be a hátborzongató kép a már említett *Jarmok* c. dialógus végén. Itt Král' megfordítja az igazságszolgáltatás feudális rendjét, s arra az időre vár, mikor majd „az akasztott ember leesik az akasztófáról, óriássá nő s a varjak és a sasok seregével, amely előbb órá várakozott, a hóhérraira veti magát” . . . mint valami zsákmányra.

A nagy pillanatot a költőnek sem szabad tétlenül várnia. Ő az éber szemű őr, aki a toronyból adja hírül: „hajnalodik már a világban”, „ébredtőre üt az óra”. (*Hlásnik národa*.) Ez — mint tudjuk, — nem romantikus póz volt nála. Hont megye szlovák parasztjait ugyanez a forradalmi jellem riadóztatta az urak ellen. Ezt a harci kedvet a kilenc hónapig tartó súlyos rab-ság és a halálos ítélet fenyegetése sem törte meg. Kiszabadulása után, amikor versben emlékezik vissza a lázas napokra és az ipolysági börtönre, önmagát büszkén festi oda vezérnek a kaszára kelt, félelmes paraszti had élére:

⁶⁰ Robert Rósko: i. m. 243.

„Po celej sa varí zbuřenie krajine,
rozbroje vypukly práve na doline.
L'ud z okolných dedín dovedna sa sháňa,
náš šuhaj vykvitol na čele povstania.
Kto sa pred ostrými nezlakne kosami?“

(Az egész vidék a forradalom lázában ég. A zendülés a völgyben tört ki, a környékbeli falvak népe mind oda csődült. A felkelők élére a mi legényünk állt. Ki az, akit az éles kaszák láttán nem fog el a félelem?)

Král' parasztháborúja társadalmi forradalom, de ezt az alapvetően szociális tartalmú ideológiát nemzeti és vallási szemléleti elemek teszik sajátossá. A szláv színeződés természetesen adódik a Štúr-iskola által tudatosan vállalt, korszerűsített kollári örökségből, s még inkább abból a körülményből, hogy a szlovák nemesség asszimilációja után — a múlt század közepén — már alig lehetett szétválasztani az elnyomás két változatát, a nemzetit és a szociálist. A két probléma összefonódása tehát Král'nál is érthető. Mélyen a társadalmi és osztályviszonyokban gyökerezik Král' költészetének gazdag vallási motívumkincse is. Származása s aztán országjáró bolyongásai, a köznéppel fennálló szoros kapcsolatai révén a parasztsághoz tartozónak érezte magát. Annak nemcsak nyelvét, költői formáit, hanem szemléletét, gondolkodásmódját is magáévá tette. Vallásosságával együtt. Költészete abban az értelemben is népi fogantatású, hogy képanyagában, motívumaiban, társadalom- és világszemléletében jelen van a keresztény vallás számos eleme. Természetes, hogy nála is — mint a kor szlovák parasztjainál — a mindennapi élet kisebb-nagyobb gondjainak, sérelmeinek számtalan változatában jelentkező elnyomás, illetőleg az ellene való védekezés bonyolult szövevényt alkotott a vallási hiedelmekkel, a vallásos érzülettel és szokásokkal. A költeményeiben megelevenített alakok erkölcsi megítélésének lényeges szempontja, hogy az útszéli kereszt előtt megemelik-e kalapjukat vagy sem. Az urak, az elnyomók ezt mindig elmulasztják. A nép fiai soha. Ezzel van összhangban az is, hogy Král' forradalmárai, prófétái isteni akaratot teljesítő személyek, ezért gyakori szükségletük az ima. Való igaz, hogy a prófétái kezekben „vasvillák és kaszák” meredeznek, és az istenfélő szemekben „forradalmi lelkesedés” lobog. De a kétféle indulat, a lázadásra készítő és a vallásos, nem zárja ki egymást. Sem Král' parasztjainál, sem verseiben. Költeményeiben sem pusztá forma tehát, hanem tartalom mind a kettő. Mert a vallásos hit nemcsak a csodaváró, passzív messianizmus formájában jelentkezhet a társadalmi törekvésekben, hanem aktív, harcos változatában is. Elég, ha a középkori parasztmozgalmakra utalunk. Újkori vonatkozásban pedig Lamennais harcos vallásosságára kell gondolnunk. Itt ez azért is indokolt, mert ha Štúr — ahogy kimutattuk — ismerte a francia pap könyvét, és több jel szerint Král' környezetének más tagjai is, aligha hihető, hogy maga Král' ne jutott volna hozzá. De ha nem így volna, akkor sem lehet egyetérteni azzal a véleménnyel, mely szerint Král' költészetében a vallási, bibliai motívumoknak csak „formális szerepe van”, „reakciós forma” a haladó tartalom kifejezésére, valamiféle „sladký klam” — kegyes csalás, mint egyik kutatója írja.⁶¹ A vallás, az istenfélelem Král' szerint nélkülözhetetlen a társadalom, az óhajtott, ideális közösség életében. Ezért biztosít neki helyet a forradalmi harcban is.

⁶¹ Robert Roško: i. m. 244.

Amint a fentiekből látható, Král' társadalomszemlélete ellentétes előjelű elemekből áll. Van benne — vitathatatlan túlsúlyban — haladó tartalom, hiszen az egész életmű vezérszólamát a merész antifeudális kritika és a földesúri rend megdöntésére hívó hang adja meg. Ebben a történelmi vállalkozásban külön is megtisztelő helyet biztosít Král' számára az, hogy a liberalizmus reformista útja helyett a radikális, forradalmi megoldást választotta. De van e szemléletben egy csomó naiv ábránd, az ideális társadalmi berendezkedés illuzórikus képe, amelynek semmi köze a valóságos történelmi szükségletekhez. Reakciós utópia, át- meg áthatva vallási képzetekkel és romantikus szláv szemlélettel. De így, ebben az ellentmondásosságában fejezte ki azt a valóságot, amelynek a talaján keletkezett. Alapja, forrása a szlovák szegénység, a jobbágy-paraszti élet, annak ösztönös lázadozása urai s az elviselhetetlen, embertelen sors ellen; a vasvillás-kapás paraszti megmozdulások emléke, a Jánošík-monda és a népmesék ábrándjai az urak nélküli, régmúlt, idilli életről, a „törvényük nincs — boldog hiány!” koráról. Ez a népi — pontosabban jobbágyparaszti-örökség egészült ki később, s fogadott be fölerősítő hatásokat a kor szellemi életében gazdagon rajzó nézetekből, utópista elméletekből, forradalmi eszmékből, amelyek Král' működési helyein, előbb Pozsonyban, majd Pesten telítették a levegőt az értelmiségi fiatalok körül. A döntő, az alapvetően meghatározó azonban ennek a szemléletnek és magatartásnak a kialakításában az előbbi, az osztály-élmény, a közvetlen társadalmi valóság volt. Az szabja meg utópisztikus korlátait, de az szítja fel forradalmi tüzét is. A történelmi folyamat útját nem jó irányban kereste, de mozgató erőit — csálhatatlan érzékkel — a forradalmi tömegekben találta meg. Ebben van történelmi érdeme.

Ha mármost Štúr és Král' szemléletét párhuzamba állítjuk, szembeötlő társadalomfelfogásuk kiinduló pontjának és végső konklúziójának azonossága. Közös antifeudalizmusuk egyazon kispolgári, patriarkális idillbe torkollik. Ennek ellenére sem tehetünk egyenlőségi jelet kettőjük közé. Mert Král' utópisztikus álmai a forradalmi mozgalom kibontakozásának éveiben születtek, s noha a bajok orvoslását e mozgalmak irányával ellentétes oldalon keresték, mégis — reakciós tartalmuk ellenére is — mozgósító, hajtó erővé válhattak a forradalmi indulatokkal telített jobbágyparaszti tömegek körében. Štúr utópiája már a bukás utáni évek terméke. Válságtünet, a forradalomtól és általában a néptömegektől való eltávolodás bizonyítéka. Nem is a nép körében vert visszhangot, hanem a megcsontosodott hazai konzervativizmushoz és a cári önkényuralom ideológiáinak talált helyeslésre.

Lazarillótól Augie Marchig

A pikareszk magatartás változatainak vizsgálata

KATONA ANNA

Pikaró és pikareszk gyakran használt kifejezések az irodalomkritikában és olykor válogatás nélkül alkalmazza őket a kritikus. Olykor csak arra szolgálnak, hogy könnyedén felidézzenek egyféle hőst, egyféle regénytípust vagy egyszerűen egy bizonyos légkört. Az idők folyamán válogatás nélkül fordultak ezekhez a műszavakhoz és jelentésük kissé elmosódott.

Nem kívánok végleges meghatározást adni sem a pikareszk regénynek, sem kópé-hősének, ellenkezőleg a műfajon belüli változatosságot szeretném kiemelni. Mégis úgy vélem, ragaszkodnunk kell néhány jellegzetes vonáshoz, mint a kópé-hős, a mozgásban levő hős, az epizodikus felépítés. Különbösen, ha a műfajt túl tágan értelmezzük, kis hasonlóság alapján sokféle művet besorolhatunk a pikareszk családba. Leggyakrabban első személyű elbeszélés a pikareszk regény, de mindenesetre olyan történet, amit kópé szemszögből mondanak el. Harmadik személyű elbeszélés esetén az író képviseli a pikaró-nézőpontot. A pikareszk regény valamiféle társadalmi bizonytalanság, mozgás, stabilitás-hiány terméke. Ezek a körülmények termik a pikaró-hőst, aki individualista, kópé, csavargó, de semmi esetre sem bűnöző. A pikareszk regény a komédia eszközével vizsgálja a keserű valóságot.

A mai angol és amerikai regényirodalomban a régi spanyol műfaj mintha újjászületne. Alter szerint a műfaj maga már a XVIII. században meghalt, de megmaradt a „pikareszk látásmód”.¹ I. Hassan szerint a pikareszk „az amerikai regény egyik fő változata”,² Irving Howe pedig pikareszk reneszánszról beszél, akárcsak R. W. B. Lewis is.³ F. R. Karl úgy tartja, hogy ez valami állandó jelleg az amerikai irodalomban. „Gyakran a pikaró képében látja önmagát az amerikai” — mondja.⁴ E. Muir pedig úgy vélekedik, hogy a legújabb brit regényben a pikaró útszéli bolyongását az ambiciózus fiatal hős függőleges utazása váltja fel a társadalmi létrán felfelé.⁵ Mindezek a megállapítások lényegesek, de a probléma jobb megértéséhez a műfaj eredetét kell megvizsgáljunk.

¹ Robert Alter: *Rogue's Progress*. HUP, Cambridge 1964. 105.

² Ihab Hassan: *The Way down and out*. *The Virginian Quarterly Review*, Winter 1963. 91.

³ Irving Howe: *Mass Society and Post-Modern Fiction*. *Partisan Review* 1959. 430.; R. W. B. Lewis: *Picaro and Pilgrim in Time of Harvest*. ed. Robert E. Spiller, Hill and Wang, New York, 1962. 144—153.

⁴ Frederick R. Karl: *American Picaresque*. *The Yale Review* 1968. 198.

⁵ Edwin Muir: *The Structure of the Novel*. London 1949. 32.

Első pillantásra könnyűnek tűnik a XVI. századbéli spanyol pikareszk regényt meghatározni. Laza elbeszélés ez, amit a kópé-hős figurája tart össze. Alsó osztálybeli hős a pikaró, kalandok során megy keresztül, ahogy némi anyagi biztonságot keresve mestertől mesterig vándorol, és közben pompás alkalom nyílik az író számára, hogy általános képet adjon Spanyolország életéről azokból a zavaros időkől, amikor Bataillon szavai szerint pikareszk jellegűvé vált az egész nemzet.⁶

Ha azonban gondosabban megvizsgáljuk azokat a korai regényeket, mégsem olyan könnyű a műfaj meghatározása. Először is nem annyira egyformák, mint ahogy első pillanatban tűnik. Lazarillo de Tormes sokban különbözik Guzman de Alfarachetól. Lazarillo valamiféle sikertörténet, Guzman azonban inkább lelkiekkel küszködő pikaró, olyan valaki, aki az azonnali anyagi szükség mellett lelke üdvéért is aggódik. Parker szerint „zaklatott vagy tragikus jellem”.⁷

Azután az is kitűnik a vizsgálatnál, hogy azok a régi spanyol regények a modern irodalomban közkedvelt kétértelműségben is bővelkednek. Parker jegyzi meg, hogy a legjobb spanyol pikareszk regények mintegy ledöntötték a határt a komikus és a komoly között.⁸ Ez az a jelenség, amire Hassan is felfigyel, ahogy a nevetés rettegésbe torkollik.⁹

Az alsó osztályból származó hős, a pikareszk regény központi alakja, aki megelőző korok szerint lázadó figura volt, nem is olyan igazi rebellis. Az igazi lázadó Lazarillo névtelen szerzője volt, az író, aki elsőnek alkalmazta az első személyű elbeszélést alsó osztálybeli hős életének elmesélésére, aki helyt adott az alsó társadalmi rétegek problémáinak az irodalomban, fellázadt az udvari kifinomult, mesterkélt irodalom ellen. De a hős, akit megteremtett, megalkuvásával tűnik ki.

Elismerem, hogy a szükség volt mestere, valamint a harag és az éhhaláltól való félelem. Bizonyos, hogy élete olykor szinte az állati szintre süllyedt kényszerből, ahol egyetlen gondolat foglalkoztatta: a következő étkezés. De nem az ellenállás, a lázadás tanulságát vonta le ebből, ellenkezőleg, megalkuvást tanult. Az után sóvárgott, hogy tagja lehessen annak a társadalomnak, amit olyan elevenen és olyan ironikusan festett le és kész volt arra, hogy feleségét és becsületét is feláldozza.

Lazarillo kétségbeesett igyekezete, hogy tagja lehessen a társadalomnak, amelyen szerencsétlenül kívül rekedt, egész világossá válik, amikor otthagya a csendbizont és ismét új gazda után néz. „Töprekedtem, minő életre adjam fejem, hogy nyugtom is legyen, meg gyűjthessek is valamicskét vénségemre, míglen Isten meg nem világította elmém és a boldogulás útjára nem vezetett.”¹⁰ Ambícióját is félreérthetetlenül megfogalmazza. „Elértem céloimat: királyi tisztviselő lettem. Ugyanis láttam, hogy csak a királyi hivatalnokok vergődhetnek zöldágra.”¹¹

⁶ Marcel Bataillon: *Le roman picaresque. La renaissance au livre*, Paris 1930.

⁷ Alexander A. Parker: *Literature and the Delinquent*. Edinburgh U. P. 1967. 42.

⁸ Uo. 26.

⁹ Ihab Hassan: *Laughter in the Dark*. *The American Scholar*, Autumn 1964. 637.

¹⁰ Lazarillo de Tormes élete és jó sora és viszontagságai. Honti Rezső szerkesztésében *Imposztorok tüköre*. Európa, Bp. 1957. 141.

¹¹ Uo. 141.

Lazarillót egyfajta sikertörténetnek neveztem, mert elérte célját, amikor városi kikiáltó lett, jól fizetett, biztos álláshoz jutott, de csak sikerfélééről beszélhetünk, mert becsületével fizetett érte. Mivel azonban pikaró volt, hajlamosnak mutatkozott, hogy ezt az árat megfizesse. Megfogadta az esperes, felesége szeretője tanácsát, hogyan fogadja a pletykát. „Ennek okáért ügyet se vess, ha netán pletykálnának, inkább a magad dolgán, akarom mondani a magad hasznán járjon az eszed.”¹² És Lazarillo megfogadta a tanácsot. Ez egyúttal éles bírálata a korabeli Spanyolországról, ahol csak ilyen kompromisszum árán találhatott tisztességet.

Lazarillo annál is inkább elfogadta az esperes tanácsát, mert keserű kalandjai során megkóstolt valamit a modern ember félelméből, magányából. Egyedül kellett szembenéznie az élettel. Mikor vak gazdája az első kemény tanítást adta neki, így sóhajtott fel: „senkim sincs az égvilágon”.¹³ És maga az a tény, hogy egy gyermek, egy serdülő áll védtelenül egyedül az élet gonoszágaival szemben, tragikus hangulatot kölcsönöz a műnek.

De Lazarillo valójában kétértelmű történet. A gyermekies éretlenség, sőt ártatlanság és a keserű cinizmus keveréke. A hangulatok és magatartások érdekes keverékével ékeskedik, a bevezetőben „magasröptű jelzőket használ tisztességtelen élet leírására” — ahogy Guillen megállapítja.¹⁴ „Összehasonlítja emelkedő életmódját Spanyolország politikai hatalmának leírásával”.¹⁵ „Mindezek abban az esztendőben történtek, hogy győzedelmes császáruk bevonult és itt lakozott Toledo jeles városában, mikoron nagy örömnépeket ültek, amint bizonyára hallotta kegyelmed. Ez idő tájt tejben-vajban fürödtem, sosem is volt oly jó dolgom, mint akkoriban.”¹⁶ Ezzel a megfogalmazással nemcsak Lazarillo, vagy ha úgy tetszik, saját történetét helyezte a névtelen szerző kétes fénybe, hanem kiterjesztette ezt a kétes jelleget V. Károly birodalmára is.

Nem lehet meglepő, hogy a kétértelműség felüti fejét a pikareszk regényben. A középkor ideje lejárt, a középkori egyértelműséget reneszánsz magatartás váltotta fel. Ez magyarázza az egyénre fordított nagyobb figyelmet is. Lazarillo kópé ugyan és egyféle antihős, de ugyanakkor self-made man is, olyan ember, aki nem született bele abba a viszonylagos jómódba, amit a maga erejéből ért el a regény végére.

Az egyén iránti nagyobb érdeklődés a kor jellegzetessége. Így Guzman nem lephet meg bennünket mint olyan kópé, olyan pikaró, akinek lelkiismereti problémái vannak. V. Károlyt II. Fülöp, majd III. Fülöp követte; a birodalom történetében a győzelmet kiábrándulás. És a pikareszk regény, kezdettől igen rugalmas, hajlékony műfaj lévén, alkalmazkodott az új kor új követelményeihez. Guzmanban a pikaró már teológiát végez, mikor a gályára jut, bűnbánóan tekint vissza életére. „Nem lehetett rám ismerni, annyira megváltoztam: inkább darabokra tépettem volna magam, semhogy a világon a legcsekélyebb bűnt is elkövessem.”¹⁷

¹² Uo. 142.

¹³ Uo. 91.

¹⁴ *Claudio Guillen*, *Introd. to Lazarillo de Tormes*. Dell Book, New York 1966. 10.

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ Lazarillo, 143.

¹⁷ *Mateo Alemán*: Guzmán de Alfarache, a zsvány élete és kalandjai. avagy az Emberélet Kémlelője Honti id. könyvében. 252.

Mind Lazarillo, mind Guzman érettebbé válnak, tapasztalatokra tesznek szert, nem ugyanazok a tudatlan, életet nem ismerő gyermekek a regény végén, mint akik az elején voltak. Már a kezdet kezdetén is határos a pikareszk regény a Bildungsromannal, és napjainkban még több rokonságot mutat a két műfaj.

Az epizodikus felépítés a műfaj lényegéből folyik, kalandsorozatról van szó, mindegyik új mesterrel kapcsolatos, mindegyik egy új tapasztalat. Minden epizód újabb nehézségről szól, amin a pikarónak úrrá kell lennie, ha boldogulni akar az ellenséges világban és minden epizód újabb keserű igazságra tanítja. Nem kapunk átfogó képet a spanyol társadalomról ebben a műfajban, epizodikus részletekből áll össze az olvasó ismerete.

Felszínesen tekintve mulattatók ezek az epizódok. Általában azokról a trükkökről szólnak, amikkel a mester kínozza a kópét, vagy azokról, amikkel a pikaró visszafizet gazdájának. De ha mélyebbre pillantunk, nem is olyan mulatságosak ezek a regények. Finom egyensúly van bennük a nevelés és a komoly elem között. Egy későbbi pikaró, don Pablos így nyilatkozik: „Addig-addig forgattam fejemben a dolgot, míg eltökéltem: kópé leszek a kópék között s ha tudok, hát mindőjükön túlteszek.”¹⁸ És ha e keserű tapasztalatok szülte elhatározás fényében nézzük a trükköket, a kétségbeesés felé hajlunk.

II.

De a pikareszk regény rugalmas műfaj és miután meghódította Angliát, Franciaországot és Németországot, a XVIII. századi angol irodalomban elveszett belőle a kétségbeesés kelléke. Ez a jelenség a felvilágosodás századának általános optimizmusával függ össze. Újfajta kópé hős jelent meg, akit „eltűnőben levő pikarónak” nevezek. Legjellegzetesebb példája Tom Jones. Az alcím talált gyermeknek nevezi, és ez azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a hős valami kívülálló, ahogy azt a pikarótól elvárjuk. Az események során útszéli vándor is lesz és kalandok során megy keresztül. De sohasem kételkedik az olvasó abban, hogy végül is teljes jogú tag lesz a társadalomban. És ez anélkül megy végbe, hogy mint Lazarillo, saját becsületével kötött volna kompromisszumot. Chandler szerint Tom Jones „kompromisszum a pikaró és a hős között”.¹⁹ Valójában arról van itt szó, hogy Tom Jones az eltűnőben levő pikaró, olyan pikaró, aki tradicionális angol regényhőssé válik, olyan hőssé, aki O’Faoláin szerint „egy társadalmilag elfogadott viselkedési normát képvisel”, „legalábbis azután, miután egy bizonyos fokú szabadságot kapott a kalandozásra azért, hogy bennünket szórakoztasson”.²⁰ Ez pontosan Tom Jones esete. Allworthy világához való tartozását csak azért kérdőjelezte meg az író, hogy az olvasót gyönyörködtető kalandokkal fűszerezhesse meséjét. A szorongató gazdasági kényszer motívuma teljességgel hiányzik a műből; ennek következtében a kétértelműség, a kétségbeesés atmoszférája is hiányzik. Szívbeli nevetés lép a helyébe, könnyed nevetés, ami Lazarillóból hiányzik.

Ha megpróbáljuk nyomon követni a pikaró eltűnésének folyamatát az angol regényben, legközelebbi megállónk a XIX. században lesz. Dickens

¹⁸ *Classicas Castellenas*, ed. Americo Castro, cap. VI. 29.

¹⁹ *Frank W. Chandler: The Literature of Roguery*. Houghton, Mifflin and Co. Boston and New York, II. 314.

²⁰ *Sean O’Faoláin: The Vanishing Hero*. Eyre and Spottiswood, London 1956. 14.

*Pickwick*jében a műfaj teljes elmosódásának lehetünk tanúi. A pikareszk forma már *Tom Jones*ban is csupán írói fogás volt, Dickensnél még inkább az. Az igazi pikaró természetesen Jingle, de a kalandorozat hőse a tiszteletreméltó Mr. Pickwick. Annak lehetünk tanúi, ahogy a pikaró is tiszteletreméltóvá vált egy olyan korban, amikor mélyenszántó nyugtalanság és állandóan növekvő bizonytalanságérzés ellenére a felszínen könnyed optimizmus volt jellemző.

Bizonyos mértékig Mr. Pickwick is pikaró. Kalandokon megy keresztül, tapasztalatra tesz szert, balsors is üldözi, hörtönbe is jut, de a regény végén minden jóra fordul. Ezzel a ponton veszítette el az eredeti spanyol pikareszk műfaj sajátos hangulatát az angol fejlődés során. Az angol regényben az integrálódás természetes folyamat, könnyű és szinte egyetlen kiút. A spanyol Lazarillo-történetben a végkifejlés amolyan kényszerű kompromisszum.

A XIX. századi Angliára a tiszteletreméltóság jellemző. Valamiféle ironia van abban, hogy Mr. Pickwick, a jómódú üzletember vidám, nevetető, kópékalandok során megy keresztül. De soha, még a börtönben sem (hiszen a pénz és Sam leleményessége viszonylag kényelmes életet biztosít ott is számára), sehol sem tapasztaljuk azt a kétségbeesést, ami a korai pikaró, Guzman sorsa volt, aki „véghetetlen nyomorúságról” panaszodik és így kiált fel: „Iszonyú kínokat álltam”²¹.

III.

Ez az atmoszféra majd Joyce *Ulysses*ében jelentkezik újra, abban a regényben, amely meglepő hasonlóságot mutat a korai pikareszk néhány vonásával.

Itt van először is az, amit Joyce „tréfásan komolynak” nevez, a félig komikus, félig komoly magatartás kiegyensúlyozatlan adagolása, amikor rémület és nevetés között vergődünk és groteszk mosolyba fulladunk. A viktoriánus értékek teljességükben összeomlottak. A fejlődésbe vetett optimista hit a bizonytalanság és relativitás rémébe torkollott, és Guzman kétségbeesése érhetővé vált a modern ember számára.

Az embert szinte törpévé kicsinyítették a szétszórt hit romjai. „Megfigyelhetjük — mondja Glicksberg —, ahogy a hős átadja helyét az antihősnek, az áldozatnak, ahogy az ember elveszti hitét önmagában, a Természethez, Istenhez való viszonyában, sőt még a történelem céljában és irányában is.”²² A viktoriánus regény tiszteletreméltó hőse, aki biztos volt a társadalomban elfoglalt helye felől, Leopold Bloommá lesz, Leopold Bloommá, aki zsidó Írországból, tehát kívülálló a társadalomban; megcsalt férj, tehát kívülálló családjában. A magabiztos XIX. századi én eltűnt, Bloom már nem bízik képességeiben és amikor hősi magatartást mímel, szinte bohócnak tűnik. A kisember ő, aki semmi módon nem tűnik ki, sem erényeivel, sem bűneivel. Egyszerűen átlag. És amíg Bloom-Mindenember az élet rejtelvei körül bolyong, a rémület mindenütt jelen van. És így vándorol. Mert kereső vándor ő. A régi pikaró azért lett az utak vándora, hogy élelmet, hajlékot, gazdát találjon. Bloom-Mindenember egy modern városban kóborol, napi körútját végzi, hogy

²¹ Guzman, 254—255.

²² Charles I. Glicksberg: *The Self in Modern Literature*. Pennsylvania State U. P., Pennsylvania XVI.

jobb megélhetést találjon, meg egy fiat, tehát valamelyes anyagi és lelki biztonságot. Egyszerre Lazarillo és Guzman.

Az élet számára kalandok, az ellenséges világgal való találkozások sorozata. A viktoriánusok arra törekedtek, hogy szintézist adjanak, átfogó képet a társadalomról és az ember életéről a társadalomban, ily módon az epizodikus felépítés nem felelt meg céljaiknak. De mert a naturalista felfogás az egész helyett egy szeletet hangsúlyozott, mert a XX. század elején a XIX. századi erkölcsi hitrendszer teljesen felbomlott, mert a tudományok atomizálódtak, az ember boldognak érezte magát, ha az igazság egy töredékét megfoghatta, fragmentáció lépett a szintézis helyébe, és így visszaérkeztünk a spanyol pikareszk regény epizodikus felépítéséhez.

Sokrétű a hasonlóság az *Ulysses* és a spanyol pikareszk műfaj között. Mindkettőben tapasztalatok, kalandok soráról van inkább szó, mint összefüggő képről egy növekvően kaotikus társadalomban.

Mindkettő kópészerű hőst ábrázol, olyat, aki távolról sem bűnöző, de még kevésbé az erény mintaképe, akinek életútja valamiféle balsors-sorozat. Ez az, amiről Guillen beszél, mikor „kalandosnak és bizonytalanak” mondja a spanyol pikaró életmódját.²³

Kívülálló és tagok egyszerre. Bloom tag annyiban, hogy Mindenember, de mivel zsidó, kívülálló is. De mi a helyzet Lazarillóval? Nem félreérthetetlenül kívülálló ő? Valójában sohasem illeszkedett be igazán, legalábbis nem könnyen az ellenséges világba, amely annyi kegyetlen viszontagságnak tette ki. Születése és körülményei folytán kívülálló volt, de tag ambícióiban. Éppen annyira Mindenember, mint Bloom, egy a sok szerencsétlen közül.

Ulysses megtapasztalja azt a szorongást és kétségbeesést, ami az eltűnőben levő és a tiszteletreméltó pikaró világból hiányzik, de ami ott volt Lazarillo első balszerencséjében, amikor vak mestere kegyetlen módon próbálta bölcsességre tanítani.

IV.

Az amerikai fejlődés egészen más, mint a brit. Az amerikai humor, ami a veszélyes határokon született meg, igen közel áll a pikareszk atmoszférához a nevetés és rémület keverékével. Maga a kora amerikai életforma, a rendkívüli mozgékonyosság, a nyugtalanság, a veszélyes kalandok világa szinte rokon a pikareszk világgal. Maga a korai amerikai is rokona Lazarillónak és Guzmannak egy későbbi korban és más viszonyok között. Magányos figura egy hatalmas és ellenséges kontinensen, és az amerikai pionír, aki a puritán és a bűnöző közötti széles skálán mindenféle ember lehetett, mozgékonyságában, sokszor szükség-szerűen kópészerű megnyilvánulásaiiban maga is pikaró.

Nem meglepő, hogy az a regény, melytől Hemingway szerint az egész amerikai irodalom származik, ti. *Huckleberry Finn*, egyféle pikareszk történet, és ugyanakkor ízig-vérig amerikai történet is. Amit itt hangsúlyozni kívánok, az nem a szemmel látható pikareszk felépítés, Huck kalandsorozata, sokkal inkább a magány és rémület atmoszférája, ami a keretet kitölti.

Huck olyan magányos figura, amilyen az angol pikaró sohasem lehetett, hiszen az angol regény integrálódással végződik. Az amerikai életformában a magányosság valami mély, ősi érzés. Még a népi hős is magányos figura, „egy-

²³ Claudio Guillen: *Anatomy of Roguery*. Unpubl. Diss., Harvard, Combridge 1953. 130.

dülálló . . . , aki a határral vívódik és azzal őrzi meg bátorságát, hogy emberfeletti emberekről szó mesét”.²⁴ „Idegen, árva lélek, nyomorult, aki nem talál menedéket, akinek nincs barátja, akiben bízhatna”, mint Guzman.²⁵ A magány viszatérő motívum Huck történetében és a rémületbe torkollik.

Nem csupán rémisztő kalandjaira gondolok a Mississipin megtett útja során, melyek remek párhuzamba állíthatók Lazarillo keserű tapasztalatsorozatával, hanem inkább a saját lelkiismeretével való könyörtelen vitájára Jim, a szökött néger rabszolga ügyében. És itt az amerikai pikaró gyökereken mássá lesz, mint a brit, de különbözik Lazarillótól is. Olyan kópé, akinek lelkiismerete van. Már Guzmánban megtaláljuk csirájában, de csak az amerikai regény megszületésével teljesedett ki ez az alak. A regény végén Huck úgy dönt, hogy hátat fordít a civilizációnak, nem integrálódik, de valójában sokkal hamarabb döntött így, akkor, amikor elhatározta, inkább lelkiismerete szavát követi, mint a társadalom előírásait. És ily módon lázadóvá válik, ami Lazarillo sohasem volt.

Igen izgalmas dolog az amerikai regény fejlődését szemügyre venni. Sok más igazi pikareszk regényt várnánk, különösen W. D. Howells jóslata után: „Biztos vagyok benne, hogy aki amerikai regényt kíván írni, annak tanulmányoznia kell a spanyol pikareszk regényeket, mert egyszerű felépítésükben kiváló formát kínálnak egy amerikai történet számára. A szoros szerkezetű cselekmény sohasem felelhet meg a mi körülményeinknek, amely körülmények mozgékonyak, nyitottak és változatosak: közöttünk minden ember élete egyféle spanyol típusú történet, amennyiben egy olyan ember élete, aki, mint majd mindnyájan, sok viszontagság között emelkedett fel”.²⁶

Howells prófécija nem egészen úgy teljesült be, ahogy ő gondolta. Ó valamiféle sikertörténetről írt, olyanról, ami sikeres felemelkedésről szól, integrálódással végződik. Az alacsony szintű, nagy olvasottságnak örvendő népszerű irodalom terén a *Horatio Alger*-féle sikertörténetek valóban elhódították az elsőbbséget a korábbi nyersebb filléres regényektől, de egyúttal a rémület aggasztó légköre is megszűnt. „Nem a vad kalandos szellemet elégítették ki, amit a filléres regények életszerűen idéztek fel, hanem valamiféle egyhangú praktikus sikerről szóltak” — mondja Gardner.²⁷ Nem csoda, ha az ilyen regény keserű pikareszk paródia írására ösztönözte Nathaniel Westet a *Kerek Millió* (*A Cool Million*) című írásában. De nemcsak a népszerű irodalomban tapasztalható a fejlődésnek egy olyan iránya, hogy az ízig-vérig amerikai stílusú regény helyett európaiabb, angolosabb műfajt keressenek. Az értékes szépirodalomban Henry James indítja meg ezt az irányzatot, életművében elfogadja az angol nézőpontot. A korai XX. századi amerikai regények többsége szerkezetileg egységes és társadalomtudatos, mint az angol. A társadalom kétségkívül lényegesebb szerepet játszik, mint az egyéni hős Dreiser, Lewis, Steinbeck műveiben. Ahogy Hazard találoán megállapítja: „A határ mozgékonyágát a szabványosított Főutca követte”.²⁸ Kedvelt marad továbbra is

²⁴ *Dixon Wector: The Hero in America.* University of Michigan Press 1963. 349.

²⁵ *Guzman*, angol kiadás, Alfred Knopf, New York 1942. I. 143. fordítás, mint egyéb idegen nyelvi idézet esetén is tőlem.

²⁶ *W. D. Howells: My Literary Passions.* Harper, New York 1895. 143.

²⁷ *New York Times*, idézi *Ralph D. Gardner: Horatio Alger or The American Hero Era*, The Wayside Press, Mendota Ill. 1964. 327.

²⁸ *Lucky Lockwood Hazard: The Frontier in American Literature.* Thomas J. Growell, New York 1927. XVIII.

a kalandtörténet, de pl. H. L. Davisnél és másoknál amolyan felhígított Huck-utánzattá torzul.

Wright Morris arra mutat rá, hogy „inspirációjukat tekintve a húszas évek feltűnően nem-amerikai jellegűek”. Ralph Ellison az elveszett nemzedék alkotását vizsgálva leszögezi: „üres kételyek” töltik ki műveiket és „mindent kutattak, csak az ember természetét nem”.²⁹ Ennek következménye, hogy a Huck-féle igazi amerikai pikareszk-regény eltűnt az irodalmi színről. Az író csak a társadalmat kutatta, és nem fordított figyelmet az egyéni lelkiismeretre, így nem juthatott el Huck kétségbeesett belső harcához.

Miközben az angol típusú realista és naturalista regény hódított Amerikában, Sherwood Anderson újraélesztette a pikareszk jelleget *Kit Brandon* című művében. A regény egy leány története, akinek szüzességét először saját apja veszélyezteti, aztán megszökik a szülői házból, és veszedelmes kalandor lesz. A sajátos amerikai érdeklődés az ember magánya iránt központi téma a regényben, ugyanakkor azonban minden kortárs regénynél visszataszítóbb képet ad az amerikai társadalomról. A kép, ami a mű lapjairól kikerekedik, sokkal rémisztőbb, mint Dreiser, Steinbeck vagy Lewis társadalmi rajza, gigantikusabb méretű a komolyság és nevetés keverékéből kialakuló sajátos groteszk jelleg miatt, és ezzel egyúttal rokon a spanyol élet szeleteivel, amik Lazarillo történetében fellelhetők. A címhősönö mellett még a szesztilalom, a prohibition korának egyik szeszesempésze, szeszkirálya játszik kiemelkedő szerepet, Tom Halsey. „Amikor Tom Halsey megszervezte, egy fő alatt egyesítette az ezernyi kis egységre bomló ipart, nem tett egyebet, csak a modern világ, az acéltrösztök, az olajipar, a dohány és gyapúipar nyomdokaiba lépett. Fennhatósága alá vonta az illegális szeszbusinesst, fennhatósága alá vonta és megszervezte a bűnözést.”³⁰ Modern amerikai párja ez annak a pikareszk fogásnak, amikor Lazarillo saját sorsát a spanyol birodaloméval állította párhuzamba.

A *Kit Brandon* távolról sem sikertörténet. Olyan mű, ami arról szól, hogyan ébred a hősönö egyre inkább tudatára saját egyéniségének és egyúttal hogyan ébred benne érdeklődés mások iránt. Kit magányos figura. „Volt férjem, de nem volt férj, apám is volt, de nem volt apa” — mondja „Van valami az amerikai életben, ami furcsa módon és állhatatosan elválasztja egymástól az embereket.”³¹ Kit pikara életmódot él, kópé ő, aki életét és biztonságát teszi kockára a játék szeretetéből. És a megdöbbentő történet végén ugyanaz az optimizmus jelenik meg, ugyanaz az életigénylés, ami szoros jelenünk amerikai pikareszk műfaját is jellemzi. Ez a magatartás nem jelenti a társadalom elfogadását, nem integrálódás. Valami mélyebbről van szó, az emberiség, az élet elfogadásáról. „Akkor hát elindulunk. Határozott képet kezdett öltetni agyában egyfajta kaland, aminek neki vághat.” És ez az új kaland nem jelent újabb veszélyes játékot a rendőrséggel, hanem az emberi kapcsolatok elfogadását. „Melegséget érzett, élt... Az embereket kellett megtalálni. Valami olyan munkát keres majd, ami nem választja el a többiektől.”³²

²⁹ *Wright Morris: The Territory Ahead.* Athenaeum, New York 1963. 13.; *Ralph Ellison: Shadow and Act.* Random House New York 1953. 135–136.

³⁰ *Sherwood Anderson: Kit Brandon.* Charles Scribner's, New York 1936. 116.

³¹ Uo. 255.

³² Uo. 373.

A pikaró a második világháború után ismét tömegével jelent meg az amerikai regényben. Körülbelül ugyanebben az időben a kópé-hős az angol irodalomban is feltűnt az Ulyssesnél sokkal könnyebben felismerhető formában. Vizsgáljuk meg e jelenség okait és egyúttal azt az igen nagy mértékben elütő formát, amit az új pikareszk Angliában, illetve Amerikában ölt.

Angliában arról van szó, hogy az új regényírói irányzat eltávolodik a szubjektivista kísérleti regénytől, melynek atmoszférája idegen a pikareszk műfajtól, és ismét az integrálódással végződő regény felé kacsint. Amerikában éppen az ellenkezőjéről van szó; vége a 30-as évek gyakorlatának, amikor a tradicionális angol regénnyel rokon műfajt műveltek, és visszatérnek a magányos egyén amerikai tradíciójához. Következésképpen az új angol pikareszk-regény valamiféle Lazarillo-szerű ironikus sikertörténet, félkompromisszum, az amerikai kópé viszont hátat fordít a társadalomnak és inkább valamiféle lelkiekkel küszködő pikaró, Guzman kései utóda.

A II. világháború, Hitler gázkamrái, az atombomba, a hidegháború hatása fedezhető fel mindkét fajta regény hátterében, de ezentúl speciális okok is felmerülnek. Angliában az új pikareszk műfajban az ún. Jóléti Állammal való elégedetlenség szólal meg. Ha most azt kérdezzük, hogy a haragos fiatalok, akik a kísérleti regénnyel szemben valamiféle társadalomtudatosabb műfajt kerestek, miért nem az egységes szerkezetű realista regényhez fordultak mintáért, a felelet magától adódik. Azilyenfajta regény, az, amit az angol irodalom *novel of manners* néven ismer, stabil társadalmi rend kelléke.³³ A haragos évtized azonban igen bizonytalan körülmények között köszöntött Angliára, a birodalom felbomlóban volt, és a társadalmi rend, az osztálytársadalom merevsége a lazulás jeleit mutatta.

A szerencsés flótás, V. Jones kópéja, Hazudós Billy, Charles Lamley, Arthur Seaton és más pikarók vad haragja mögött ott ólalkodik az ellenállhatatlan vágy, hogy tagjai legyenek a társadalomnak. A felszínen úgy tetszik, lázadnak az álértékek, a középosztály képmutatása ellen. Őszintén megvetik ezt az életformát, de csak azért, mert születésüknél fogva nem tartoznak bele. De végül is mindezek a haragos hősök alkalmazkodnak. A legtöbb esetben valamiféle tündérmesei megoldás adódik, de a hős integrálódik, kívülállóból tag lesz, a jómód és biztonság élvezője. Lazarillo álma megvalósul.

Az ellenálló szellem hiányának mélyebb okai vannak. Az új angol kópének nincs meggyőződése, ami azt jelenti, hogy a regény írójának sincs, hiszen a pikareszk a kezdet kezdetétől fogva önéletrajzi műfaj. Kiábrándultak a II. világháborúban, Auschwitz és Hiroshima megrendítették az emberségbe vetett hitüket, meghiúsultak azon reményeik, hogy Angliában a társadalmi rend gyorsan és gyökeresen megváltozik. Ily módon a lázongó pikarók félig arra vágnak, hogy elpusztítsák azt a világot, amit apáiktól örököltek, de ugyanakkor arra is vágnak, hogy saját biztonságukról és jómódjukról gondoskodjanak. Hajlandók a kompromisszumra, ha a képmutató világ hajlandó befogadni őket. Americo de Castro véleménye szerint a spanyol pikareszk regény az elnyomottak társadalmi haragjának terméke a kiváltságos osztályokkal szemben.³⁴ Ez áll a haragos pikaróra is.

³³ H. W. Preston, *Atlantic Monthly* 1903. 9. 77.

³⁴ *Hacia Cervantes*, Madrid 1968. 135—141.

Egyrészt Tom Joneshoz hasonlítanak, az eltűnőben levő pikaróhoz, csak rövid időre rúgnak ki a hámból, mielőtt elfogadják és élvezik a mai Allworthyek világának értékeit és kényelmét. Másrészt, ezek a haragos kópék komikus kalandjaik során megnevettetnek és megríkatnak, akárcsak Lazarillo. Ezek a szegény fickók kifejezésre juttatnak valamit modern nyugtalanságunkból. „Féltem, még most is magányos vagyok, melankolikus s riadt” — vallja Sid Chaplin regényhőse,³⁵ és ez áll mindannyiunkra. A cinizmus maszkja alatt félnek, félnek talán még a sajátmaguk kereste kalandjaiktól is, és saját merészségeiktől. Legalábbis így tűnik, ha megvizsgáljuk nyilatkozataikat. Harry, Colin Wilson hőse így vall: „Beteggé tett, hogy nem volt hova mennem”. Vagy: „A tény az, hogy nekem alapjában rendezett életre volt szükségem”. S még világosabban: „Mert akárhogy is vesszük, polgár vagyok”.³⁶

Ezekből a kópékből hiányzik az, ami igazi lázadókká tehetné őket. Nincs is jellemük igazán. Az új kópé már nem is antihős, non-hero-nak nevezi a kritika, a kisember korának terméke. Elvei nincsenek, ahogy Lazarillónak sem voltak. Ezért imádkozhatott a beteg haláláért. „Kértem Istent, kívántam, hogy mindennap elpatkoljon valaki . . . Ha egyik-másik megúsza, Isten bocsássa meg, de ezerszer is az ördögbe küldtem.”³⁷ És mégis hajlamosak vagyunk megbocsátani Lazarillónak, hiszen cinizmusa abból fakadt, hogy éhezett és a halotti tor alkalmával élelemhez jutott. Hajlamosak vagyunk arra, hogy megbocsássunk neki, mert Lazarillo végeredményben szeretetre méltó fickó, aki sok viszontagságon ment keresztül. Lazarillo a szükség gyermeke, de a modern angol pikaróra ez nem áll.

Ó olyan kópé, aki felett hajlamosak vagyunk ítélkezni. A kisember ő, akinek sohasem lesz bátorsága, hogy sorsdöntő elhatározást hajtson végre, és mint Hazudós Billy sohasem ül fel arra a vonatra, ami tágabb környezetbe vinné. Victor Jones *Album* című pikareszk-regényének hőse a történet végén Németországban találkozik egy emberrel, aki nagy örömmel fejt meg az emberek jellemét aláírásukból.

„Így leírtam *Alexander Smart*, és ő felragadta és figyelmesen megvizsgálta. De nem telt el sok idő, mikor kiderült, hogy valami olyannal találja szembe magát, amire nem számított. A magabiztosság, ami rendszeresen ott ült arcán, határozatlanságnak kezdte átadni helyét. Végül is feleségére nézett és mint egy biológus, aki valami új torzélet nyomaira bukkan, ezt mondta: »Lehetséges ez?« »Kedvesem?« »Ebben az emberben a jellem nyomait sem találok! Lehetséges ez?«” Ezt a megállapítást ironikus vita követi, melynek során az asszony azzal vigasztalja riadt férjét, hogy „Hiszen Herr Smart nem Napóleon”, ami természetesen azt jelenti, hogy nem hősi jellem, és ez már azt is jelenti, hogy nem válhat igazi lázadóvá. Végül úgy döntenek, hogy kópé-hősünk néhány sort írjon. És ami aztán következik, az a legkitűnőbb regénybeli elemzés az új angol pikaróról.

„»Ez az írás, Herr Smart, egy — *romantikus* írása« . . . »Ez a pozitívum benne!« — jelentette ki Herr Dunkelmann.” De a regényíró gondoskodik róla, hogy a pozitív jelleg megcsillantatása elveszítse hatását az olvasóra. Egy megjegyzésben a romantikus magatartást hősünk azon mesterkedéseinek tudja be, hogy felszarvazza Dunkelmann urat. És aztán folytatódik a jellemfejtés.

³⁵ *Sid Chaplin*: Day of the Sardine. Eyre and Spottiswoode, London 1961. 171.

³⁶ *Colin Wilson*: Adrift in Soho. Houghton and Mifflin Co., Boston 1961. 104., 174., 233.

³⁷ Lazarillo, 104.

„És ettől eltekintve egy jel valamiféle...» Reménytelenül nézett rám. »*Mélységre mutat?*« — próbálkoztam. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor nevetni hallottam... Udvariisan csatlakoztam. Aztán elkomolyodott. »*Semmi esetre sem mélységre. Gyakorlati kezdeményezésre*, Herr Smart! Mert ez olyan ember kezeírása, aki legjobb esetben szorgalmas *álmodozó* lehet, de aki sohasem remélheti, hogy a nagy *Cselekvők* listájára kerülhet! A mód, ahogy a T betűt áthúzza, olyan lélekre utal, amely olykor repülni próbál — esetleg repdes. De nézze a kényeskedő hurkot az Y-ban, az S soványságát, a mindent átható *gyöngeséget*, a férfias erő és fegyelem hiányát — brr! Herr Smart — már megbocsájt —, de én olyan ember kezeírását vizsgálom most, aki *teljes mértékben képtelen megbírkózni az étellel!* aki állandóan hamis istenek, üres eszmék után fut —, olyan emberét tehát, aki arra ítéltetett, hogy környezete *Áldozata* legyen, de sohasem *Hódítója*. — örökké arra ítélve, hogy Üllő legyen, de sohasem Kalapács.«³⁸

Ezért olyan találó Colin Wilson regényének címe: *A Sohóban hányódva (Adrift in Soho)*. Mindezek az angol pikarók hányódnak az életben, és hogy az élet hányja-veti őket, megmagyarázza az epizodikus felépítést is. Az új pikaró hányódik az életben, kalandról kalandra dobálja az élet és végül beveti egy viszonylag biztos kikötőbe, ahol továbbra is kalapácsolnak majd rajta, de jobb körülmények között. És mindez a spanyol kópé utódává teszi, akiről Guillen így ír: „Szeretné formálni életét, de végül is az élet formálja őt.”³⁹ A századvégi naturalizmus a biológiai és társadalmi determinizmust valló filozófiák hatására éppen ilyen hős számára készítette elő az utat. Így nem meglepő, hogy a legtöbb modern angol pikareszk regény naturalista jegyekkel ékeskedik.

Előzőleg azt mondtam, hogy a XX. századi pikarónak nem vagyunk hajlamosak megbocsátani, de ha jobban átgondoljuk, találunk mentséget számára. E mentség az őt körülvevő társadalomban van. Arthur Seaton így vall: „Gyárak halálra izzasztanak, munkaközvetítők halálra dumálnak, biztosítási és jövedelmi adóhivatalok kifejik a pénzre a fizetési borítékodból és halálra lopnak. És ha mindezen molesztálás után még marad benned egy szemernyi élet, behív a hadsereg és halálra lövetheted magad.”⁴⁰ Ez a fajta kaotikus céltalanság Bloom vándorlásaiban is megvolt, de ő legalább egy kört írt le. Az új pikaró azonban — úgy tűnik — sehova sem megy. A társadalom felelős lehet negatív magatartásukért, céltalanságukért, de az is igaz, hogy ők, akik „elvből”⁴¹ mindent tagadnak, teljesen elvtelenek, mikor pénzről van szó. Lazarillónak sem voltak aggályai, de ő többször az éhinség szélére került. A Jóléti Állambeli pikaró mindig kaphat egy elég jól megfizetett állást; amíg a spanyol kópé számára a szükség a napi betevő falatot jelentette, addig az új angol pikaró számára ez az, amiről Lazarillo a történet végén álmodozott: biztonság és jómód. Pritchett így ír erről: „valamikor éhes szolga volt az országúton a kópé, ma biztos, emelkedést ígérő nyugdíjas állásban van, már most Moll Flanders tiszteletreméltó öregkorát élvezzi és nem restelli bűneit — melyekért (ahogy rámutat) nem ő hibáztatható. A társadalmat kell hibáztatni.”⁴² Lazarillo legalább kemény munkával, sok balszerencsével érdemelte ki „sikerét”, de a

³⁸ Victor Jones: *The Album, memoirs of a modern-day rascal*. Pocket Books, New York 1965. 129–132.

³⁹ Guillen: i. m. 390.

⁴⁰ Arthur Sillitoe: *Saturday Night and Sunday Morning*. Pan Books, London 1958. 176.

⁴¹ J. P. Donleavy: *The Ginger Man*. Delacorte Press, New York 1965. 237.

⁴² V. S. Pritchett: *Saints and Rogues*. Listener, December 6. 1962. 95.

Szerencsés Flótás csupán elrontotta esélyeit az egyetemen, és semmit sem tett hozzá, hogy Londonban jó álláshoz jusson. Lazarillo az országút gyermeke volt, apja-anyja kópé-életet élt, és ő gyermek volt, amikor anyja magára hagyta.

A mai angol kópé vagy egyetemet végzett fiatalember vagy állásban levő munkás, nem egy fillér nélkül útjára engedett kamasz. Charles Lumley végső fejtegetései világossá teszik, miért nincs más lehetséges kiút számára, mint a kompromisszum, miért nincs igazi bocsánat, csak sántító mentés. „Ha egy megszelídített vagy rabságban született állat visszament eredeti természetes körülményei közé, sohasem maradt életben. Ha madár volt, a többi madár ölte meg, de leggyakrabban csak elpusztult. Itt volt a ketrece, finom új ketrec, légkondicionált, tiszta, jó kilátással, összkomforttal, minden szolgáltatással.”⁴³

Amit Americo Castro elmond a spanyol pikaróról, az az angol kópéra is áll. „Szeretetre, hősi hitre képtelenül, a pikaró örömét találja abban, hogy bebizonyítsa, semminek sincs értéke.”⁴⁴ Ez a megállapítás különösképpen áll a Donleavy hőisére, az amerikai pikaróra, aki Dublin és London atmoszférájában vergődik, a Vágányra.

A fiatalság minden korban átmegegy nyugtalansági szakaszon. A haragos nemzedéknél ez különös dühödt kirohanásokban jutott kifejeződésre, hiszen páratlan társadalmi és erkölcsi nyomásnak voltak kitéve, de csak azért merészkedtek ki ketrecükből, hogy még mielőtt végleg összezúznák magukat, jobb és kényelmesebb ketrecebe térjenek vissza. Ezt a folyamatot nemcsak a pikaró hősök, hanem a pikareszk regény íróinak életútja is bizonyítja, pl. Kingsley Amis, John Wain pályája.

VI.

Az amerikai pikareszk-reneszánsz háttérében jóval több ok húzódik meg, mint a II. világháború, a gázkamrák és az atombomba közös emléke. Az okok között megtaláljuk a bomba ledobása miatt érzett büntudatot, a határok eltűnése felett érzett veszteséget, és főleg a kiábrándulást, hogy a szép amerikai álom keserű valósággá vált. Megtaláljuk a mechanizáció rohamos elterjedése miatt tapasztalt rémületet, hogy az egyén egy hatalmas, ismeretlen erőktől ismeretlen célok felé irányított gépezet részecskéjévé válik csupán. És aztán megtaláljuk az amerikai tradíciót sajátos, sokszor félelmet keltő groteszk humorával, a magányosság érzését, ami valamikor a határokon élő pionír félelme volt, most pedig a nagyváros magánya, megtaláljuk azt a fajta nyugtalanságot, ami a pionirokat újabb és újabb nyugati területek meghódítására készítette, és ami még ma is arra készíti az amerikaiakat, hogy minden más népnél gyakrabban változtassák lakóhelyüket, azt a fajta nyugtalanságot, ami a mozgó otthonok sajátos amerikai intézményét létre hozta. Megtaláljuk a kétségbeesett reményt, hogy egy vad hajzában megragadjon valamit a határok szelleméből, a tradicionális amerikai törekvést, hogy az ember természetét kutassa, ami ma a modern ember énjének fürkészését jelenti. Amit ezen okok létrehoznak, az Hassan szavaival: „ellenzéki irodalom.”⁴⁵

⁴³ John Wain: *Hurry on Down*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex 1960. 251.

⁴⁴ Intr. to Lazarillo, ed. Everett W. Hesse, and Harry F. Williams, Madison 1948. XXIV.

⁴⁵ *Ihab Hassan: The Character of Post-War Fiction in America*. The English Journal, January 1962. 1.

Az amerikai pikareszk-regény napjainkban különböző formát ölthet. Lehet magányos vándorlás egy város utcáin (*Zabhegyező, Rabbit Run — Nyúl-cipő*) vagy vad autózás a kontinensen keresztül (*Úton, Going away — Elmenni*), de minden esetben az emberi én kutatása is. Ez régi amerikai tradíció. Az egyik legrégebbi amerikai regény, szerkezetét tekintve pikareszk alkotás, Hugh Henry Brackenridge *Modern lovagiasság (Modern Chivalry)* című műve. Az író így ír a főhőséről: „fejébe vette, hogy megnyergeli öreg lovát, és körül lovagolja egy kicsit a világot, . . . hogy megnézzze, hogy mint mennek a dolgok itt és ott, és hogy megfigyelje az emberi természetet.”⁴⁶

A modern amerikai pikaró kívülálló lehet olyan értelemben, mint Bloom Írországbán, vagyis kisebbségi csoporthoz tartozik, legtöbbször zsidó, mint Augie March, Sammy, vagy néger, mint a Láthatatlan ember, vagy ír, mint McMurphy, vagy a képmutató világtól félrehúzódozó érzékeny kamasz, mint Holden Caulfield vagy Malcolm. Akármelyik csoporthoz tartozzon is, a társadalomnak való háttal fordítás nehezebb, mint Huck esetében volt. Nincs már a civilizáción kívül fekvő terület, és nincsenek pozitív eszmék sem, amikhez ragaszkodhatnának. A pikaró „lázkodó áldozat” lesz, ahogy Hassan nevezi korunk jellegzetes amerikai regényhősét.⁴⁷

Herbert Gold kópé hőse *Az ember, aki kívül rekedt (The Man who was not with it)* című regényében olyan módon magyarázza meg az integrálódás jellegét ezekben a történetekben, ami világossá teszi, mennyire másról van itt szó, mint az angol kópé esetében. „Állást találtunk Pittsburgh-ban a teherautó iparban és egy lakhelyet és Joy meg én ismét teherbe estünk . . . Apám arra kért, kérlek, úgy neveld fel a fiad, hogy kívül ne rekedjen.

Joy meg én másként gondolkotunk. Nem tehetjük és nem is fogjuk megtenni, hogy megvédjük fiunkat saját kemény tapasztalatainktól. . . . Van egy olyan kitűnő módja a kívülrekedésnek, amikor az ember sokkal inkább benne van a dolgokban.”⁴⁸

Még a látszólag teljesen törvénytelen beatnikék is alkalmazkodnak egyféléképpen az *Úton* című regényben. Goodman meglepetten könyveli el, hogy engedelmesen törvényes házasságokat kötnek, és törvényesen válnak el.⁴⁹ Ha végigolvassuk Kerouac vallomását, jobban megértjük a beateket. „Magam is csavargó voltam, de csak egyfajta csavargó, mint látjátok, mert jól tudtam, hogy egy napon irodalmi kísérleteim meghozzák számomra a társadalom védelmét.”⁵⁰ Ugyanaz a pompás irónia szól ezekből a sorokból, mint Lazarillo ötletéből, hogy kalandor életét Spanyolország sorsával állítsa párhuzamba. És itt világossá válik az ember helyzete a modern társadalomban. Nincs mód többé az „épater le bourgeois” fogás alkalmazására, a polgárságot hozzászoktatta a modern művészet a meglepetésekhez, mindent bevesz a mai polgár és mégsem változik meg. Mi értelme akkor a lázadásnak? Nem okosabb inkább felhasználni a társadalmat, ahogy Augie teszi, és nevetni a kudarcon?

A lázadáshoz Ralp Ellison mélységesen megdöbbenő regényének néger pikaró hőse jut a legközelebb, *A láthatatlan ember*, amikor elfogadja, hogy nincs igazi énje abban a társadalomban, ahol él.

⁴⁶ Hugh Henry Brackenridge: *Modern Chivalry*. College and University Press Services, New Haven, Conn. 1965. 29.

⁴⁷ Ihab Hassan: i. m. 3.

⁴⁸ Herbert Gold: *The Man who was not with it*, Secker and Warburg. London 1965. 314.

⁴⁹ Paul Goodman: *Growing up Absurd*. Randon House, New York 1960. 281.

⁵⁰ Jack Kerouac: *The Lonesome Traveler*. MacGraw-Hill Book Co., New York 1960. 173.

Ha van is valamiféle kényelmetlen integrálódás ezekben az új amerikai regényekben, lényegében arról szólnak, hogy a hős távol tartja magát. Ez a szellem uralja Sigal kópéját a címében is kifejező *Elmenni* című regényében. „Kíváncsi vagyok, nem ugrottam volna-é fel bármely vonatra, ami — úgy tűnt — eltávolodott.”⁵¹ És Heller katonaregényének kópé-hőse, Yossarian⁵² meztelenül vonul fel, hogy érdemjelét feltűzzék, ő így kívánja távol tartani magát a háborús esztelenségtől, de nem tud elég hatalmas megütközést kelteni. Az érdemjelet csak átnyújtják.

Mindezen modern csavargók, beatek, hipsterek, hippik közös célját így lehet összefoglalni. „Fő célja, hogy távol tartsa magát a társadalomtól, amely, úgy tartja, mindenkit a saját képére akar átformálni.”⁵³

És ennek a távoltartásnak magától értetődő amerikai módja az, hogy nekivágjon az országútnak és őgyelgővé váljon, aki „egyszerűen csavargónak látszik, mert nincs otthona, de valójában mindenütt egyformán otthon van.”⁵⁴ A mozgó életforma az amerikai jellem lényegéhez tartozik. Steinbeck mondja: „Egyike a legtöbbet hangoztatott általánosításoknak az amerikaiakról az, hogy nyugtalan, elégedetlen, kereső nép vagyunk.”⁵⁵ Nagyon általános dolog, ha egy hősről azt halljuk, élete egy szakaszát az országúton töltötte, a legkülönbözőbb foglalkozásokkal megpróbálkozott, hogy „mint csavargó, fillér nélkül, tehervonaton utazva járta az országot.”⁵⁶

Mindez megmagyarázza, hogy a pikaró hős ebben a környezetben ott-hon érzi magát. Még az amerikai alkotmány is garantálja a mozgékonyt, amikor a boldogság keresését garantálja, nem a boldogságot, hanem annak keresését. És az egyének ezrei indultak el, hogy megkeressék. „Egyedülálló módon, Amerika nem államként kezdődött, hanem az egyének millióival, akik saját előnyüket keresték.”⁵⁷

És az, hogy nem összefüggő egészként született meg Amerika, hanem mint egyének összefogása, megmagyarázza az egyénnel, az ember természetével való törődést, ami a modern amerikai pikareszk regénynek mélységesen nyugtalanító jelleget kölcsönöz, a rémület határához viszi közel. Ez a rémület Huck történetében is jelen volt, de az angol pikareszkből hiányzik. Mivel az amerikai pikaró sokkal inkább egyén, mint a társadalom tagja, fokozott mértékben magányos. És Simmons *Tojáspor (Powdered Eggs)* című könyvének kópéja kétségbeesetten kiált fel: „Ki akartam nyitni a falat és lekiáltani, gyertek be, mindannyian, ti bolond emberek, gyertek be és fogjatok körül. Hányjátok le az ágyamat, szakítsátok szét a könyveimet, borítsátok szekrényeim tartalmát a padlóra, de gyertek és vegyetek körül, egyedül érzem magam.”⁵⁸

Olyan az amerikai pikaró, mint a katona-kópé Garrett *Melyik az ellenség? (Which ones are the enemy?)* című művében, aki — ahogy erről nyilatkozik — hajlamos „egy kis nyugodt bajcsinálásra”,⁵⁹ de nincs nagyon elragad-

⁵¹ Clancy Sigal: *Going Away*. Houghton and Mifflin Co., Boston 1962. 304.

⁵² Joseph Heller: *Catch 22*, Dell, N. Y. 1967.

⁵³ Norman Mailer: *Advertisement for Myself*. Medallion Book, New York 1966. 311.

⁵⁴ Richard Pearce: *The Walker: Modern American Hero*. Massachusetts Review, Summer 1964. 311.

⁵⁵ John Steinbeck: *America and the Americans*. Viking Press, New York 1966. 29.

⁵⁶ James Leo Herlihy: *All fall down*. Dutton and Co., New York 1960. 30.

⁵⁷ Geoffrey Gorer: *The American People*. North and Co., New York 1964. 246.

⁵⁸ Charles Simmons: *Powdered Eggs*. Putton and Co, New York 1964. 55.

⁵⁹ George Garrett: *Which ones are the enemy?* Little Brown and Co., Boston 1961. 37.

tatva tőle. És ugyanez áll Augie Marchra is. Maguk is ijedten szemlélik kópéságukat. Így áll ez az amerikai néppel is Steinbeck szerint. „Nyers, gondatlan, és pusztító nép vagyunk . . . Hatalmas és nagy hatóerejű eszközöket gyártunk, és aztán ki kell őket próbálnunk, hogy megbizonyítsuk létüket.” Így dobták le az atombombát. „Azt hiszem — fűzi hozzá —, végül is saját magunkat ijesztettük meg.”⁶⁰ A távoltartás technikája, az elmenés, az utak járása és a regények végén jelentkező ellentmondásos integrálódás-féle legtöbbször a társadalom éles bírálata. „A modern világban — írja Goodman — mi amerikaiak vagyunk az őslakók. Nekünk volt először politikai szabadságunk, magas ipari termelésünk, gazdasági bőségünk. Természetes hát, hogy mi vagyunk az elsők, akik kiábrándultunk.”⁶¹ És ez a kiábrándultság a tradicionális értékek nihilisztikus elvetéséhez vezet. A fiataalkori bűnözés a társadalom által felajánlott steril választási lehetőségek erőszakos elvetése. „De a bűnöző lázadása — írja a Berkeley-beli hippik lapja, a *Berkeley Barb* — nem ad arra lehetőséget, hogy a rendszerből kimeneküljön. Vagy enged az áruelfogyasztás csábításának és állást vállal, vagy támadja magát az árurendszerrel. A piac törvényei elleni támadás vagy lopásban jelentkezik vagy az árutertermelő társadalom forradalmi kritikájában.”⁶² „Az ifjúkori bűnözés — mondja Friedenberg — valójában egyféle társadalmi reakció jelenség. Nemcsak bosszút áll a középosztály világán, de ellenvilágot állít fel, amiben a fekete fehér.”⁶³ Wright Morris fiatal kópéja, a motorbiciklis modern Huck *Keringés (In Orbit)* című könyvében éppen ezt az elvet illusztrálja megdöbbentő kalandjaival.

Augie nyíltan vádolja azt a társadalmat, amelyben pikaróvá vált. „Cato lehetett volna belőlem vagy egy fiatal Lincoln, aki négy mérföldet gyalogolt a határbeli jeges szélben, hogy visszaadjon három centet egy vevőnek. Minden attól függött, melyik irányba kényszerítettek.”⁶⁴ És őt, mint a többi depression youth-ként ismert fiatal kópét (*Valaki csizmában. [Somebody in Boots], Séta a vadnegyedben [Walk on the Wild Side]*) a szükség kényszerítette, ebben különbözik a modern angol pikarótól. De ha nem is áll fenn a szükségmótvium, az amerikai kópé akkor is a város, a hadsereg, a művészi, egyetemi avagy a business-világ leleplezője, egy olyan világé, amely csak anyagi értékeket ismer. És a kétségbeesés a *Vagányban (The Ginger Man)* a legmélyebb, ahol a pikaró szinte a tagadás démonává lesz.

És mégis minden kétségbeesés, tagadás és cinizmus ellenére, megcsillan a remény a modern amerikai pikareszk történetekben, sokkal inkább, mint az angolban. Az angol kópéregény végén magunk is kissé cinikusan szemléljük a pikaró cinizmusát. Az amerikai pikareszk valami jóleső melegséget ébreszt az olvasóban, megérezzük a kópé, azaz az író mélységes elkötelezettségét, élet-szeretetét.

„Nem sietek a meghalással” — mondja Augie March szokásos kópé modorában,⁶⁵ de nagyon komolyan gondolja. Minden fizikai és lelki szenvedés ellenére éppen úgy szeretik az életet ezek az amerikai pikarók, mint a spanyol kópé a XVI. században. És ami a legreménykeltőbb, az a pozitív értékek kutatása, amit a hamis ideálokkal szembe lehetne állítani. Simmons kópéhősét

⁶⁰ John Steinbeck: i. m. 130.

⁶¹ Goodman: i. m. 137—138.

⁶² Berkeley Barb, January 5—11. 1968. 2.

⁶³ Edgar L. Friedenberg: *The Vanishing Adolescent*. Dell Publ. Co., New York 1967. 121.

⁶⁴ Saul Bellow: *The Adventures of Augie March*. Viking Press, New York 1953. 142.

⁶⁵ Uo. 197.

idézem a *Tojáspor* című regény végéről. „A könyv végül is nem úgy érdekel engem, mint alkotás, hanem mint jelenség, mint annak a szellemi bizonyosága, milyen kárt okozhat és okoz is sok amerikai fiatalban a szellemi értékek és esztétikai tradíció hiánya. Ha e könyv hőse és írója fiam lenne, félrevonnám és megmagyaráznám neki, hogyha a mai amerikai valóságot akarja ábrázolni embertársai számára — ahogy hitem szerint ezen hős és író megpróbálják —, akkor először is hasznos és tartós magatartást kell kialakítania önmagában az étellel szemben.”⁶⁶ *Az ember, aki kívül rekedt* című regény hőse is ezen nézet felé hajlik, amikor felfedezi önmagában a képességet, hogy szeressen.

A pikareszk regény mindig rugalmas műfaj volt. Az eredeti Lazarillo- és Guzman-történetek napjainkban az angol sikertörténetben és a sokszor „gótikus” rémregényre emlékeztető amerikai pikareszk-regényben él tovább. Az angol a felszínen könnyed, de lényegében pesszimista képet fest az angol társadalomról, akárcsak a XVI. századi spanyol eredeti. Az amerikai a sokszor „gótikus” atmoszféra ellenére is optimistább, ragaszkodik az alapvető emberi értékekhez, és inkább az üdvösségéért aggódó Guzman modern változata. Következésképpen az amerikai pikaró mintha menne valami cél felé. Lázadó abban az értelemben, ahogy Widmer értelmezi a lázadást. „Ha érdemes igent mondani az életre, akkor a bátraknak lázadniok kell azon korlátok ellen, melyekkel állandóan és önkényesen korlátozni akarják, és a hamis értékek ellen, melyek sokak életét állítólag irányítják.”⁶⁷ Az amerikai regény mai pikareszk változata keserű komédiával abszurd módon igenli az életet.

⁶⁶ *Simmons: Powdered Eggs*, 142.

⁶⁷ *Kingsley Widmer: Literary Rebels. Carbondale and Edwardsville Southern Illinois University Press, 1965. 209–210.*

Viktor Vlagyimirovics Vinogradov (1895—1969)

RÉV MÁRIA

Elhunyt Viktor Vlagyimirovics Vinogradov akadémikus, a híres szovjet filológus, akinek személye a legszerencésebben egyesítette magában a nyelvész és irodalomtörténész kiváló tulajdonságait. Az utóbbi években alakja szemlátomást szikárabbá, arca sápadtabbá vált, mi azonban ebben a túlfeszített munka, a széles körű társadalmi elfoglaltság nyomait véltük és akartuk felfedezni. Halálának híre éppen ezért tanítványait, barátait és tisztelőit váratlanul érte s megdöbbentette.

V. V. Vinogradov 1895-ben született Zarajszkban. Tanulmányait Pétervárott folytatta, s 1917-ben egyszerre két diplomát is szerzett: a Pétervári Egyetem történelem-filológiai fakultásán és a Pétervári Archeológiai Főiskolán. A. A. Sahmatov és L. V. Scserba orosz nyelvészek tanítványa volt, s fejlődésére hatottak I. Baudouin de Courtenay-nek a nyelv történeti fejlődéséről vallott nézetei. Tudományos kutatómunkáját A. A. Sahmatov irányításával kezdte, s vezetése alatt készült el magiszteri értekezése 1919-ben.

A huszas években csatlakozott az orosz „formalista iskolához”. Nem meglepő ez a lépése, hiszen a XIX. század második fele orosz irodalomtörténeti vizsgálódásainak során kevésbé figyeltek fel az irodalmi művek formájának, stílusának, nyelvi sajátosságainak elemzésére. Ez idő tájt talán e hiányosságot pótolandó számos kiváló tudós fordul az akkori formalista iskola hatása alatt a művészi forma beható vizsgálatához. Eichenbaum B. M., Tomaszovszkij B. V., Tinyanov Ju. N., Sklovszkij V. B. és Zsirmunskij V. M. mellett Vinogradovot is megejtí e módszerben rejlő sokat ígérő tudományos emelkedettség. 1920-tól sokat foglalkozik Dosztojevskijjel. A „Hasonmás” c. *pétervári poéma stílusa* 1922-ben jelenik meg, 1924-ben pedig *Dosztojevskij „Szegény emberek” c. regényének szüzséje és architektonikája a naturális iskola poétikája kérdésének tükrében*. Majd Gogol, Puskin, Lermontov, L. Tolsztoj, Krilov nyelve kelti fel érdeklődését.

1934-ben látott napvilágot a *Vázlatok az orosz irodalmi nyelv történetéhez a XVII—XIX. században* c. nagy jelentőségű monográfiája. Sikerét bizonyítja, hogy 1938-ban már sor került a második kiadásra. Mit jelentett e könyv megjelenése az orosz-szovjet nyelvtudományban? Az orosz irodalmi nyelv történetéről a harmincas évekig kevés összefoglaló munka született. Könyvének előszavában így ír Vinogradov: „Nincs az orosz irodalmi nyelvnek sem történeti fonetikája, sem történeti grammatikája, sem történeti lexikológiája. Akadálya az orosz irodalmi nyelvtörténet felépítésének az is, hogy az irodalmi stílusok története nincs eléggé feldolgozva.” Sokat hangoztatta: „Szükség van az orosz filológusok kollektív erőfeszítésére, arra, hogy előkészítsék az anyagot az orosz irodalmi nyelv tudományos történetének létrehozására, ez pedig az orosz nép kultúrtörténetének szerves részét kell hogy alkossa.” Az orosz irodalmi nyelv tanulmányozása folyamán különös figyelmet szentelt Puskin nyelvének. *Puskin nyelvről* szóló írása a költő halálának 100-ik évfordulójára készült s 1935-ben jelent meg. Vinogradovnak olyan hatalmas anyag állt rendelkezésére, hogy a könyv előszavában már előre jelzi Puskin stílusáról szóló munkájának előkészületeit. Kortársai elismeréssel nyilatkoztak a felölelt nyelvanyag gazdagságáról. Dicsérték a példák és összehasonlítások páratlan bőségét, amelyek elősegítették Puskin irodalmi-nyelvi alkotótevékenységének konkrét kirajzolódását, összevetve kora irodalmi nyelvének más törekvéseivel. Hamarosan, 1941-ben megjelent a már megírt kötet, *Puskin stílusa*, amely világszerte óriási érdeklődést váltott ki. Mi sem igazolhatóbb jobban Vinogradov tehetségét, erudícióját, szorgalmát, mint az, hogy 1941-ben még egy munkája jelent meg *Lermontov próza-stílusáról*.

Vinogradov tanulmányai 1920-tól jelennek meg folyamatosan nyomtatásban. Közél 300 publikáció került ki tolla alól, sok közöttük a monográfia és a nagyobb lélegzetű tanulmány. E rövid megemlékezés még a nagyobb munkák felsorolására sem ad lehetőséget. 1920-tól tartott előadásokat az orosz leíró nyelvtan, stilisztika és az orosz irodalmi nyelv történetéből a petrográdi egyetemen. Kutatásaiban jelentős helyet foglal el az orosz nyelv grammatikájá-

nak, lexikológiájának s frazeológiájának tanulmányozása. A harmincas évek elejétől dolgozott Moszkvában. A moszkvai évek terméke egyik legjelentősebb könyve az *Orosz nyelv (A szó grammatikai elmélete)* (1947). Ezért a művéért az első Lomonoszov-díjban részesült 1945-ben. Saját bevallása szerint ennek a hatalmas munkának megírására az készítette, hogy sok az általános kijelentés, fejtegetés a nyelvtani témákról, az anyag alapos összegyűjtése és megfontolt grammatikai jellemzése helyett. Könyvének célja a nyelvészek, fiatal szakemberek ösztönzése volt az elmélyültebb vizsgálódásokra és összevetésekre. Ebben a művében szintetizálta az orosz nyelvtudomány addigi eredményeit. Konkrét nyelvi adatok nagy mennyiségét fogta vallatára, s úgy tudta rendszerbe foglalni, hogy az leginkább megfeleljen az orosz nyelv belső struktúrájának. Elemzései és rendszerezése sohasem a nyelvi valóság leegyszerűsítése, hanem az élő nyelvi valóságot tükrözték a maga bonyolultságában. Ellensége volt mindenfajta sematizálásnak, evvel magyarázható a marrizmussal szembeni kiállása is. Ebben a művében található meg a szóképzésnek komplex bemutatása, így a lexikológiával, morfológiával és szintaxisal való kapcsolatának alapos feltárása. A nyelvtudományt Vinogradov számos vonatkozásban új eredményekkel gazdagította. Az ő nevéhez fűződik a szófaj problematikájának újszerű felvetése, a modalitás kifejtése, a predikatív viszony elemzése.

Grammatikai kutatásai során feltárta a grammatika és szókincs bonyolult kölcsönhatását. Széles ismereti képessé tették erre, annál is inkább, mert 1935–40 között részt vett az Usakov vezette négykötetes értelmező szótár összeállításában, majd később ő irányította a Puskin-szótár munkálatait, és egyik szerkesztője volt a Mai orosz irodalmi nyelv értelmező szótárának.

Az elmúlt évtizedben Vinogradov V. V., akit 1946-ban választottak akadémikussá, s 1950 óta a Szovjet Tudományos Akadémia elnökségének tagjává, 1952-től, megjelenésétől kezdve szerkesztője a *Voproszi jazikoznanyija* (A nyelvtudomány kérdései) c. folyóiratnak, amely nemzetközi viszonylatban is az egyik legrangosabb nyelvtudományi kiadvány.

Az utóbbi években inkább a stilisztikai problémák kötötték le érdeklődését. 1959-ben *A szépirodalom nyelvééről* tett közzé terjedelmes publikációt, 1961-ben *Az auctoritás problémája és stíluselmélet* c. könyve jelenik meg, majd 1963-ban egyszerre két monográfiát tett közzé: *Stilisztika, a költői nyelv elmélete, poétika* és *Szüzsé és stílus*. Az utóbbiakban már új célt tűzött ki maga elé: a szerző alakjának tanulmányozását a szépirodalomban. Ezt a problémát tekintette akkor a stilisztika és poétika egyik központi kérdésének. Ennek a vizsgálatára hívta fel figyelmünket 1967. tavaszán, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem disz doktorává avatták.

A Sorbonne és a Károly Egyetem disz doktorátusa mellett számos tudományos akadémia tiszteletbeli tagja volt. Mint a szovjet szlavisztikai Bizottságának elnöke 1968-ban aktívan vett részt a Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson. 1969 augusztusában még ott volt a moszkvai kongresszuson, amelyet az orosz nyelv- és irodalomtanárok nemzetközi szövetsége rendezett.

Emlékezetünkben mindig úgy fog élni, mint az orosz nyelv szépségét és tisztaságát hatalmas felkészültséggel és következetességgel hirdető világhírű tudós. Művei szigorúan tudományos jellegűek, és egyre több szakembert ösztönöznek az elmélyült vizsgálódásokra, az orosz nyelv és irodalom beható tanulmányozására, s a szépirodalmi művek belső logikájának újszerűbb marxista feltárására.

Becket Tamás és Magyarország

GYÖRFFY GYÖRGY

Becket Tamás alakja Anouilh drámája és a belőle készült film révén vált napjainkban a tömegek előtt ismertté. Nemzetközi jelentősége a kevéssé tájékozottak előtt is tisztán áll, de az, hogy Becketnek Magyarországgal kapcsolata volt, már a történészek előtt is kevéssé ismert. Rövid áttekintésünkben magyar vonatkozásainak két eltérő oldalával foglalkozunk: mi dolga volt Anglia primásának életében Magyarországgal, s halála után hogyan terjedt el kultusza ebben az országban, amelyet életében csak elrettentő példa gyanánt említett?

Becket Tamás, Canterbury érseke, 1167 novemberében III. Sándor pápához intézett levelében szól Magyarországról. A levél előzménye az volt, hogy Sándor pápa a II. Henrik és Becket közötti harcban, amely a királynak az egyház felett gyakorolt joga körül dült, hajlamos volt engedményekre, és az angol király követelte jogokra Szicília és Magyarország példáját hozta fel, ahol az uralkodók az apostoli legátusok jogait élvezték. III. Sándor levelét említé elutasítóan már Becket titkára, fegyvertársa és barátja, Salesbury János is a pápához írt

levelében: *Nec satis mirari possum, qua mente sacerdos ausus est innuere sacerdoti, ut Siculorum vel Hungarorum exemplo tantis pravitatibus tolerantiam adhiberet. Absit hoc consilium a sanctitate pontificatus vestri . . .*¹ Becket levelében még inkább elfogadhatatlannak mondja a szicíliai és magyar példát, amely az ítélet napján épp oly kevéssé szolgálna mentiségül, mintha zsarnokok barbárságát elébehelyeznék az apostoli intézményeknek: *Frustraque nobis, auctore domino.*² *Siculorum aut Hungarorum proponuntur exempla, que nos in die iudicii minime excusarent, si tyrannorum barbariem preferemus apostolicis institutis . . .*³

Honnan ered az investitúraharcok idején Szicília és Magyarország egyházjogi különállása, amely felé a XII. században Anglia királyai is törekedtek?⁴

Szicília, Anglia és Magyarország (Pannónia) a római egyháznak olyan szélterületei voltak, amelyeken az ókori egyházszervezet kontinuitása törést szenvedett, és a XI. században berendezkedő uralkodóházak az egyházat az államapparátus kiépítésével egyidejűleg az uralkodótól való hűbéri függés formájában szervezték meg. Bár VII. Gergely investitúraharcai nyomán Európa-szerte normává vált az egyházfők pápai kinevezése, a három ország fejlődési sajátosságai erősebbnek bizonyultak e normáknál.

Magyarországon az államalapító István király a keresztény egyházat maga rendezte be pápai jóváhagyással. A szentté avatása (1083) előtt életéről írott nagyobb legenda (*Vita Sancti Stephani regis*) tartalmazza először azt, hogy országában az apostol nevet érdemelte ki (*Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli.*)⁵ Ugyanezt a gondolatot Hartvik győri püspök 1110 körül írt legendájában oly módon terebélyesítette ki, hogy a pápa is elismerte István királyt apostolnak.⁶ A magyar király „apostoli” voltából következett joga püspökök kinevezésére. E jogról ugyan Kálmán magyar király 1106-ban lemondott II. Paschalis pápa javára,⁷ minden bizonnyal viszonzásul azért, mert a pápa elismerte Dalmácia 1105-i elfoglalását Kálmán által,⁸ utódai azonban továbbra is a pápa megkérdése nélkül döntöttek az egyházi tisztségek betöltéséről. 1171-ben Becket Tamás magyar kortársának, Lukács esztergomi érseknek sikerült elérnie, hogy III. István király lemondott az investitúráról és az egyházi vagyon károsításáról. Ez a Walter Mapes által közel egykorán feljegyzett tény⁹ azonban — úgy látszik — csak egy apokrif oklevélben nyert megfogalmazást,¹⁰ s így ez sem változtatott a korábban kialakult gyakorlaton.

Szicíliaiban és Dél-Itáliában a XI. század második felében a normann grófok az araboktól és Bizánctól elhódított területen rendeztek be új egyházszervezetet, ugyanakkor maguk is a pápa hűbéreseivé váltak. Guiscard Róbert öccse, I. Roger 1098-ban II. Orbán pápától *vicelegatus*-i jogokat kapott Szicíliaira azzal a kiváltsággal, hogy a pápa nem küldhet legátus orszá-gukba. Ez a jog a XII. században is érvényesült.¹¹

Angliában, nem tekintve az angolszász egyház eredeti sajátosságait, a normann hódítás és berendezkedés nyomán merültek fel a szicíliaival rokon igények. II. Henrik 1168 körül hivatkozott arra, hogy nagyapja, I. Henrik, apostoli legátus volt. Ez az állítás nem igazolható, csupán annyi, hogy az angol uralkodók a XI. század végétől akadályozták pápai legátus kiküldését Angliába, s a canterburgi érsek számára állandó legátusi jogokat igyekeztek szerezni.¹² Annál érdekesebb, hogy II. Henrik közvetlenül azután követelte az apostoli legátusi jogokat, hogy III. Sándor szóba hozta a szicíliai és magyar uralkodók hasonló jogait.

¹ Giles, J. A.: Joannis Saresberienensis Opera omnia. Oxonii 1848. II. 68–72; Robertson, J. C.: Materials for the History of Thomas Becket archbishop of Canterbury. London 1882. VI. 307–311.

² Var.: *deo*, I. Paris, Bibliothèque National. Ms. lat. 5372, fol. 62 v.

³ Giles, J. A.: Epistolae Sancti Thomae. Oxonii 1845. I. 24; Robertson: i. m. VI. 254.

⁴ Röviden érintette a kérdést Székely Gy.: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sect. Hist. 4 (1962) 73–75. Legtöbb gazdag forrással feldolgozta: Deér J.: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificiae 2 (1964) 117–186. Az alapvető tanulmánnyal csak némely részletkérdésben. így a magyar apostolkultusz szicíliai eredeztetését illetően nem értek egyet.

⁵ Szentpétery E.: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Budapestini 1937–38. II. 386.

⁶ Uo. 414.

⁷ Duchesne L.: Le liber Pontificalis. Paris 1892. II. 373; Marczali H.: Euchiridion Font. Hist. Hung. Bp. 1902. 115.

⁸ Uo. és Györfy Gy.: Relazioni bizantino-ungheresi e la Dalmazia alla fine del secolo XI. (A trieszti egyetemen 1966. április 2-án tartott előadás.)

⁹ Wright, Th.: Gualteri Mapes De Nugis Curialium. London 1850. 73–75.; Marczali H.: Történelmi Tár 1878. 171–173. Vö. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893. I. 413., 645.; 1899. I. 297., 497.

¹⁰ A pápai kúriában készített Liber Censuumba két helyen bevezettek egy oklevélszöveget, amely szerint B. magyar király (= III. Béla 1172–1196.) az 1169 évben (!) lemondott az investitúra jogáról a pápa javára. P. Fabre: Le Liber censuum de l'Église Romaine. Paris 1905. I. 457, 461. Pauler (i. h.) Walter Mapes tudósítása alapján 1171-re datálta az oklevelet (vö. Szentpétery E.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Budapestini, 1923–. I. 38–39., n. 118.), ezzel azonban megoldatlanul hagyja az oklevéladó személyének kérdését, 1171-ben u. is nem B[ela], hanem István uralkodott. W. Holtzmann (Ungarische Jahrbücher 6 (1926.) 409–412), rámutatva arra, hogy az 1169-i oklevél a pápai formulariumokat követi, — tehát nem a magyar kancellária terméke — a Magyarországon járt Manfred pápai legátus fogalmazotának, s egyben hitelseknek tartja. Györy J. (Cesta regum — gesta nobilium. Bp. 1948. 15–22.) Rómában készült hamisítványnak bélyegzi. Lehetségesnek tartjuk, hogy egy téyleséges megtörtént megállapodás utólagos, apokrif írásbefoglalásáról van szó.

¹¹ Vö. Deér: i. h. 117–152.

¹² Uo. 168–181.

Ha volt a három ország egyházszervezetében fejlődésbeli rokon vonás, ez még határozottabbá vált III. Sándor pápa idejében (1159—1181), amikor Szicília, Anglia és Magyarország azonos oldalon állt a Frigyes császár támogatta IV. Viktorral szemben, és amikor III. Sándor egyetemes igényű törekvései azonos ellenállásba ütköztek többfelé. Főként ez magyarázza, hogy Angliában és Magyarországon ugyanabban az időben két meglepően azonos életpálya bontakozott ki: Becket Tamásé és Lukács érseké.

Lukács előkelő nemes család sarja;¹³ tanulmányait az 1156 előtti években Párizsban végezte, ahol az angol Girardus Puella iskolájában tanult kánonjogot.¹⁴ 1156-ban egri püspök lett, 1158-tól esztergomi érsek és Magyarország primása volt 1181-ben bekövetkezett haláláig. 25 éves főpapsága alatt ismételen síkra szállt az egyházi vagyon védelmében, valamint a pápai, királyi és főpapi székkel betöltése körüli visszasságok ellen. Aggodalmasságára jellemző, hogy megválasztása után a pápához fordult azzal, hogy simonia gyanújába esett, mert bátyja lovat ajándékozott a pápai legatúsának, aki a palliumot hozta neki.¹⁵ 1160-ban erélyesen állást foglalt III. Sándor pápa mellett a Frigyes császár állította ellenpápával szemben. II. Géza magyar király halála (1162) után kiskorú fia, III. István mellé állt. Amikor a görög császár támogatta ellentársa velem szemben II. Géza öccsét, II. Lászlót emelte trónra, Lukács érsek megtagadta a koronázást, sőt a Lászlót jogtalanul megkoronázó kalocsai érseket interdictum alá helyezte, amiért fogságba került. Szabadonbocsátása után tüstént a királyi kápolnába ment, a király jelenlétében ledobta az oltárról az ékítményeket, és a királyt megfenyegette. Újabb fogságából a király gyors halálával szabadult. 1163-ban az ellentársa által jelölt IV. István megkoronázását szintén megtagadta. Összekülönbözött az 1163-ban trónra lépett védecével, III. Istvánnal, valamint a főurakkal az egyházi vagyon és az investitúra kérdésében. Erélyes fellépése után, 1171-ben a király meghátrált és engedményeket tett. Ezt megelőzően Lukács a pápával szembeszállva megtagadta a király és anyja megáldását, valamint a győri püspök felszentelését.

III. István halála (1172) után megtagadta öccse, III. Béla megkoronázását is. Ennek valódi oka az lehetett, hogy az érsek III. Béla személyében a schizma veszélyét látta felmerülni. III. Béla ifjú korában Komnenos Mánuel bizánci császár udvarába került. A császár leányával jegyezte el, és Bélát Alexios néven trónja örökösévé jelölte. Midőn a császárnak fia született, az eljegyzést felbontotta, és Bélát felesége húgával, Antiochiai (Châtilloni) Annával házastotta össze. Mint a császár sógora, Béla két ízben részt vett Mánuelnek Magyarország ellen indított hadjárataiban is. Amikor III. István halála után az ország előkelői egyhangúlag kiváló képességű öccsét, Bélát hívták haza Bizáncból, Lukács érsek a koronázását megtagadta, azzal a mellékesnek tűnő okkal, hogy III. Béla palliumot adott az érsek nunciának. A pápa támogatását élvező kalocsai érseket kiátkozta, de szembeszállt a pápával abban is, hogy a pápai tulajdonba fogadott székesfehérvári királyi kápolna visszavételét III. Béla által helybenhagyta. Ezek folyamán aképpen az 1172-ig a királyi hatalommal dacoló főpap a pápával került szembe, s III. Sándor 1179-ben interdictummal fenyegette meg.¹⁶

Egy rövid kronológiai összehasonlítás meggyőző Lukács érsek és Becket Tamás életpályájának párhuzamosságáról.

Lukács

Tamás

1158 érsek lesz	1162 érsek lesz; lemond a kancellárságról
1162 II. László koronázását megtagadja, a koronázó kalocsai érseket excommunicálja; két ízben fogságban van	1163–64 harcol az egyház jogaiért és szabadságáért
1163 IV. István koronázását megtagadja	1164 a clarandoni egyezményeket megtagadja; vád alá helyezik
1163–1171 harcol az egyház jogaiért és szabadságáért	1164–70 emigrációban Pontignyben és Sensben
1171 a királyt engedményre kényszeríti	1170 az ifjú Henriket megkoronázó főpapokat excommunicálja; a király hazahívja; ellenségeit excommunicálja; megölik.
1172/73 III. Béla koronázását megtagadja	
1173–1179 a kalocsai érseket excommunicálja; a pápával kerül ellentétbe	
1181 meghal.	

¹³Tévesen eredeztetik a Bánffy családból, így Knaus F.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonium 1874. I. 114. és mások.

¹⁴Wright, Th. és Marozali H.: i. h.; vö. Fest S., Budapesti Szemle 683. (1934.) 43–44.

¹⁵Holtzmann, W., Ungarische Jahrbücher 6. (1926.) 415.; Századok 93. (1959.) 408–409.

¹⁶Vö. Pauler G.: i. m. I. 378., 384., 412–417.; Holtzmann, W.: Ungarische Jahrbücher 6. (1926.) 397–426.; nem mindenben követhető értékeléssel: Győry J.: i. m. 8–32.

Bár a két rokon életpálya merőben eltérő véget ért, a számos párhuzam és küzdelmeik hasonlósága láttán felmerül a kérdés, hogy az egyező történelmi helyzeten túl volt-e közvetlen kapcsolat köztük.

Személyesen nem ismerhették egymást, de bizonyos, hogy tudtak egymásról. Párizsi tanulmányait nem egyidőben végezték (Tamás 1140 körül, Lukács 1150–56 között),¹⁷ azonban Lukács az angol Girardus Puella iskolájában tanult, s itt ismerték meg angolok. Walter Mapes még Lukács életében ismertette jellemét és küzdelmeit.

Azt, hogy tudtak egymás harcairól, bizonyossá teszi az a körülmény, hogy III. Sándornak válságos időszakában mindketten oszlopos támogatói voltak, Sándor pedig Tamást személyesen is felkereste sensi tartózkodása idején.

E kölcsönös tudomás esetleg kihatott arra is, hogy a küzdőtársak hasonló magatartást vettek fel, hasonló eszközökhöz nyúltak. Lukács ismételt magatartása a koronázásra gójtalan kalocsai érsekkel szemben például szolgálhatott Tamásnak a yorki érsekkel szemben való hasonló fellépésre. Tamás 1170-i meggyilkolásának híre viszont, ami Európa-szerte megdöbbenést váltott ki, kihathatott arra, hogy III. István király 1171-ben engedett mindazokban, amiért Lukács érsek — de egyben Becket Tamás is — harcolt.

Tamás 1173-i kanonizálása után Lukács lehetett az első Magyarországon, aki a mártírrá vált küzdőtárs emlékéét ébren tartotta. Ebben a törekvésben rövidesen erős támogatókra talált. 1179-ben a Pontigny monostorból, ahol Tamás két évet töltött, III. Béla király hívására ciszterci szerzetesek költöztek Magyarországra és filiát hoztak létre Egresen, a Maros mellett.¹⁸

Még jelentősebbé vált e téren III. Béla harmadik házassága.

1186-ban az özvegy király, felhagyva bizánci aspirációival, feleségül vette Capet Margitot, VII. Lajos leányát, aki II. Henrik angol király fiának, az ifjú Henrik trónörökösnek volt özvegye. Margitot — úgy látszik — erős szálak fűzték Becket Tamáshoz. 1158-ban ő, mint Anglia kancellárja hozta a házasságot létre, és személyesen vitte a gyermek Margitot Angliába. Becket egyik életrajzírója, a kortárs Willelmus hosszan és színesen írja le, hogy milyen pompás menetben érkezett a kancellár Angliából Lagny—Corbeil—Pontoise—St. Denis városokon át a párizsi Temple-ba, s hogyan vitte el a menyasszonyt.¹⁹ 1164-ben Salisbury János egy levelében beszámol Becketnek, hogy nemrég egészségben látta a leányt.²⁰ Az emigráns Becket Tamás Salisbury Jánossal a francia király vendégbarátságát élvezte; János 1176-ban Chartres püspöke lett. Tamás franciaországi kultusza pedig csak erősíthette Margitban az iránta táplált tiszteletet. Ha ehhez még hozzá vesszük, hogy Lukács érsek utóda az esztergomi érseki széken 1185-ben az a Jób lett, aki 1177—81 között a párizsi Sainte Geneviève növendéke volt,²¹ s az itt tanuló franciákkal—angolokkal együtt szemlélője volt egy új kultusz kibontakozásának, megértjük Becket magyarországi kultuszának korai jelentkezését.

1185-ben Balduin canterburyi érsek egy új prépostság, ill. társas káptalan építését vette tervbe a Canterbury melletti Hackingtonban; ebben helyezték volna el a szent hamvait. A terv számos ellenzés miatt nem valósult meg.²² Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy ugyanebben az időben Magyarországon, a királyi és érseki székhelyen, Esztergomban elkezdték egy prépostság építését Becket Tamás tiszteletére.

Esztergomban a Duna melletti Várhegy kb. 973-ban lett a magyar uralkodók székhelye; 1002-től pedig itt székelt a magyar egyházszervezet érseke. A Várhegy közepén épült fel a székesegyház — ma már csak egy kápolnája középkori —, déli peremén pedig a királyi szálláshely, melyet éppen III. Béla épített ki francia felesége befogadására pompás lakótoronnyá, — ma csak kápolnája látható helyreállításra.

A Várhegy mögötti előhegyen, amely ma is *Szent Tamás hegy* nevet visel, állott a középkorban a „Szent Tamás mártír” tiszteletére épített társas káptalan. A prépostság első említésével Imre király (1196—1204) idejéből rendelkezünk. Egy 1291-i perbeli feljegyzés szerint Imre a pesti vásárvám felét az esztergomi Szent Tamás mártír prépostságnak adományozta.²³ Imre adománya a prépostság felszentelése után történhetett, s így az építés biztosan meg-

¹⁷ Tamás párizsi tanulmányait az életrajzírók 1141 előttre teszik, amikor is Theobald canterburyi érsek klérikus lett. Lukács tanulmányi idejének terminus post quemje Girardus Puella párizsi tanításának kezdetéből (1150.), terminus ante quemje pedig egri érsekké választásából (1156.) adódik.

¹⁸ *Janauschek, L.*: *Originum Cisterciensium*. Vindobonae 1877. I. 177.

¹⁹ *Tucisden*: *Historiae Anglicanae Scriptores X*. Londini 1652, col. 631.; *Robertson*: i. m. III. 29—33.

²⁰ Uo. V. 98.

²¹ Jób érsekre (1185—1203) általában I. Knauz F.: i. m. I. 130. Jób neve szerepel István St. Genèviève apátja levelében, melyet III. Béla királyhoz írt a Párizsban elhalt magyar Bethlem diák ügyében. Azon a helyen ahol a régi kiadásokban *Jacobus* áll, *Job* olvasható minden kéziratban és *Desilve, J.* kiadásában (*Lettres d'Étienne de Tournai*. Valenciennes—Paris 1893. 53.). Mint a kiadás előtt levő „Diplomata Hungariae antiquissima (1000—1196.)” forráskiadványban bővebben megokolom, a levél 1177., István apátságának kezdete, és 1181., Jób váci püspöki kinevezése közé datálható.

²² *Foreville, R.*: *Le jubilé de Saint Thomas Becket*. Paris 1958. 5—6.

²³ *Gárdonyi A.*: Budapest történetének okleveles emlékei. (Monumenta diplomatica civitatis Budapest.) Bp. 1936. I. 267., 269.

kezdődött III. Béla és felesége, Margit idejében (1186–1196). Minthogy az egyház királyi kegyuraság alatt állott, ők lehettek az alapítók, s az esztergomi érsektől csak úgy függött, mint bármely királyi egyház.

Az egyház első ismert prépostja, Benedek, 1209–1211 szerepel, 1230-ban pedig *magister Jacobus physicus, canonicus Sancti Thome Strigoniensis* említették.²⁴ Teljes titulását és helyét közlik 1285-ben: *prepositus ecclesie sancti Thome martiris de Promontorio Strigoniensi, et fratres seu canonici ecclesie sue*.²⁵ A prépostság a török harcok idején elpusztult. Zimmermann 1595-i metszete Esztergom ostromáról feltünteti a *Thomasberg* hegyet, de templom helyett már csak egy vár képe tűnik elénk. Ma azon a helyen, ahol a prépostság állt, a Lépcső utca legmagasabb pontja körül, kis földszintes házak állanak. Az e tájon folytatott részleges ásatások a török megszállás korából egy fazekasműhelyt tártak fel.²⁶ Közéleben dísztelen kálvária-kápolna vonja magára a figyelmet.

Bizonyos, hogy Magyarországon nem ez volt az egyedüli egyház, amelyet a kanonizálás és a szent testének 1220-i felemelése ideje tájt Tamás tiszteletére szenteltek. A kultusz elterjedésének megállapításánál azonban nehézséget okoz, hogy Magyarországon a *Sanctus Thomas* patrocínium és a belőle keletkezett *Szenttamás* falunévek esetében többnyire nem állapítható meg, hogy az apostol, avagy a mártír volt a névadó. A középkorban kb. 16 Szenttamás nevű falu volt Magyarországon, s egyelőre nem tudjuk áttekinteni, hogy hány vidéki egyház volt Szent Tamás tiszteletére szentelve. Hogy ezek között Becket Tamás is képviselve volt, bizonyítja egy 1299-i adat, amely a mai Veszprém megyei Borszöröcsökre vonatkozik: *ecclesia in honorem Sancti Thome martyris in medio totalis possessionis Zurchuk*.²⁷ A patrocínium megválasztását e helyen magyarázza, hogy a falu részben királynéi birtok volt.

Befejezésül Szent Tamás mártír legendáinak magyarországi elterjedéséről kell szólnunk néhány szót.

Becket Tamás emlékét rendkívül gazdag és változatos életrajz-irodalom örökölte meg a középkorban. Az egyik víta eljutott Magyarországra is, és a XIII. század második felében a margitszigeti domonkos apácák között került felolvasásra.

A Buda és Pest között fekvő szigeten IV. Béla alapított 1252-ben apácakolostort leánya, a szentéletű Margit befogadására. A kolostor a királynék kúriájával volt kapcsolatos, s a királyi család több nőtagja is otthonul választotta. Margit 1271-i halála után a kolostor zárándok-hellyé vált. Bár az 1276-ban lefolytatott kanonizációs vizsgálatot nem követte szenttéavatás, Margit életét és csodatételeit számos legenda, víta örökölte meg.²⁸

Az egykorú feljegyzéseken nyugvó legendák közül kettő, a XIII. század végi bolognai latin és az 1510-i másolatban őrzött magyar legenda arról tudósít, hogy Tamás „kantuariai” érsek élettörténete Szent Margit kedvenc olvasmányai közé tartozott. Becket Tamás szolgált például a királynéknak abban, hogy maga is durva ciliciumot viselt ruhája alatt.

A bolognai legenda így vezet be a Margit ciliciumviseléséről szóló fejezetet (11.): *Exemplum quoque beati martiris Thome Kantuarensis, de cuius cilicio mira narrari audierat, ad huiusmodi ylariter sustinenda plurimum confortabat*.²⁹

A magyar legenda ugyanerről ezt írja: (31.) *Esmeg meg vigasztaltatek ez zent vyz, mykoron zent Tamas martirrol, kantuariai ersekrel, jgen sok chudakat hallott volna; mykeppen ez zent Tamas nyakatul fogua bokagy kemenseseg ciliciumot viselt volna. es mykeppen azzonyok Maria varrotta volna meg neky ciliciumat, mykeppen meg vagon jruan zent Tamasnak eletybe*.³⁰

A szövegből szó szerint véve az olvasható, hogy a Szent Tamás víta szerint „Mária asszony” (a magyar királyné) varrta Becket ciliciumát. Elvben nem volna kizárható, hogy Capet „Margit” királyné angliai ifjúsága idején olyan bizalmas viszonyban lett volna a primással, hogy ciliciumát ő varrta volna meg, bár ilyen szoros érintkezés nem igazolható. A Becketről fennmaradt számos legenda azonban ilyen adatot nem tartalmaz, s így minden bizonnyal a Margit-legenda írójának félreértéséről van szó. „Mária királyné” bizonyára az apáca Margit anyja, Laskaris Mária, IV. Béla felesége volt, s ő varrt ciliciumot leányának.

Becket Tamás élettörténete mellett az apácák a következő irodalmi szövegeket kedvelték: a magyar szentek — István király, Imre herceg, László király és Erzsébet — legendái, továbbá egy Passio, a Peldák Könyve és egy Szűz Mária csodatételeiről szóló könyv. Ezt számtalásba véve Becket a XIII. században a „bestsellerek” közé sorolható.

²⁴ Knaut F.; i. m. I. 193., 196., 199., 272.

²⁵ Uo. II. 193.; vö. még 1290-ből Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár. Bp. 1871. IX. 519; 1297-ből uo. 1874. XII. 614.; 1325-ből *Dedek Crescens L.*: Monumenta ecclesie Strigoniensis 1924. III. 59.; s az 1397-i visitatióban: *Kollányi, Történelmi Tár* 1901. 88.

²⁶ Balogh A.: Történelmi séta Esztergomban. Esztergom 1930. 37.

²⁷ Wenzel G.: i. m. V. 239.

²⁸ Györfly Gy.: Budapest kialakulása. (Doktori disszertáció).

²⁹ Gombos, A. F.: Catalogus III. 2012.

³⁰ Uo. II. 1504.

További kutatás feladata felderíteni, hogy Becket kultusza és életrajzainak népszerűsége hogyan alakult a középkor végi Magyarországon. Ünnepnapja, december 29., mindenestre még jó ideig ébren tartotta egyházi kultuszát.³¹

Emléke az újkorra teljesen elhalványult. A protestáns Szepsi Csombor Márton 1617-i világgjáró útján Canterburyben kellett megismerkedjék „Szent Tamás püspök” történetével,³² azt pedig, hogy az esztergomi Szent Tamás-hegy nem az apostol, hanem a mártír nevét viseli, 1930-ban „fedezte fel” Balogh Albin.³³

Szeretnők remélni, hogy Becket Tamás halálának közeledő 800 éves fordulóján a Szent Tamás-hegy méltóbb külsővel fog helyet adni az európai történelem nagy alakja megünneplésének.

Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban

PETROVICH EDE

A középkori pécsi egyetemre irányuló kutatás vezetett az Ágoston-rendi remeték római központjába, ahol a nagykáptalani és rendfőnöki határozatokat tartalmazó kéziratok könyv *Provincia Ungariae* című szakasza az alábbi magyar vonatkozású adatokat őrizte meg az 1472–1481. évekből:

Provincia Ungarie
die 4 novembris 1472

Fecimus bachalarium fratrem Thomam de Ungaria cum gratiis consuetis assignantes ei locum in conventu et studio nostro Ferrariensi dando ei licenciam incorporandi in universitate ferrariensi omnesque actus faciendi usque ad examen exclusive cum hoc tamen ut examinetur a magistro Jeronimo priore et a magistro Johanne evangelista de Ferraria secundum modum et formam constitutionum capituli 36. (?) at sub penis contentis in additionibus eodem capitulo volentes quod sententiarum in minori tempore quam viginti mensibus non perficiat.

Rome die 6 novembris 1472

Praecipimus provinciali huius provincie sub pena excommunicationis in forma et sub pena privationis provincialatus et sub pena inhabilacionis ad omne officium cum cura animarum per decem annos, quatenus a noticia literarum nostrarum infra competentem terminum mittendi debeat ad nos misisse collectas debitas a capitulo generali Bononie-celebrato usque ad finem anni 72 et infra idem tempus tempus debeat ad nos misisse decem ducatos imperiales pro revocatione calumnie et debeat ad nos misisse collectam anni 73 per totum mensem Augusti eiusdem anni. Hec omnia praecepta sunt sub eisdem penis.

Rome die 17 marcii 1473

Frater Jacobus de Aquila sacre pagine professor prior generalis totius ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini sed invitus. Venerabili nobis in Christo Magistro Bartholomeo de Quinqueecclesiis, provincialis (!) provincie Ungarie eiusdem ordinis salutem in Domino sempiternam. Quoniam iuris remedium est, ut cum actor propter loci distantiam aut propter quaeque alia impedimenta in agitandis causis presens esse nequeat, possit in suum favorem procuratorem instituere contingeritque quod anno proximo preterito Quidam venerabilis religiosus filius Magdalene relicte Emerici Toth de Buda professor et filius conventus sancte diocesis ordinis fratrum heremitarum Sancti Augustini hic in urbe Romana diem suum clausit extremum. Et secundum omnia iura et dicti ordinis sanctiones bona decedentium fratrum ad illum devolvantur conventum, cuius filii erant viventes. Prior et fratres dicti conventus de Cora tamquam ad eum legitime spectancia a sua genitrice et a quibuscunque detentoribus

³¹ Vö. Knauz N.: Kortan. Bp. 1876. 267. egy 1480-i ósnyomatvány bejegyzésében I. Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek. Bp. 1966–67. n. 23. Kovács Zoltán, az esztergomi Bibliotheca igazgatójának szíves közlése.

³² Szepsi Csombor Márton összes művei. Sajtó alá rendezte Kovács S. I. és Kulcsár P. Bp. 1968. A kötetre Országgyűlés László hívta fel figyelmem, amiért ezúton mondok köszönetet.

³³ I. h.

omnia et singula bona mobilia et stabilia quelibet ad ipsum fratrem Johannem pertinentia a sua genitrice et a quibuscunque detentoribus exigere intendunt. Verum quod per scriptos id facere propter loci distanciam nequeunt, decreverunt id per alterum efficere et primum in vestra prudentia et bonitate confidentes humiliter nobis supplicarunt ut vos in procuratorem dicti conventus predicta causa constitueramus. Nos attendentes causam esse legitimam eorum petitionibus annuere decrevimus. Quapropter tenore presencium te ad requisitionem dictorum prioris et fratrum dicti conventus Coram procuratorem eiusdem conventus auctoritate mei officii et eorumdem fratrum voluntate nobis data per presentes facimus et creamus procuratorem dantes tibi auctoritatem citandi, convocandi, exigendi, compromittendi, quitandi in quacunq[ue] curia temporalis vel spirituali omni tempore feriato et non feriato et denique omnia et singula faciendi, que nos et prior et fratres dicti conventus per nos ipsos facere possemus cum auctoritate substituendi unum vel plures procuratores prout opus fuerit ac in contrarium facientibus quibuscunque non obstantibus. Datum Rome apud sanctum Augustinum anno domini 1473. die 17 mensis Januarii

die 6 mensis marcii 1473

Rome Fecimus biblicum formatum fratrem Dionisium de Cussal cum graciis consuetis.

eodem die

Fecimus lectorem honoris fratrem Petrum de Pankotha cum graciis consuetis

Die 26 Septembris 1474.

Rome Fecimus cursorem fratrem Nicholaum de bthmonstra cum graciis consuetis assignantes sibi locum in conventu et studio nostro Paduano post alios cursores ibidem existentes.

7. marcii 1473

Rome Contemplacione Serenissimi Regis Ungarie transmittimus fratrem Thomam de Ungaria bachalarium de Ferraria ad Paduam dantes ei locum extraordinarium et quod possit in illa universitate incorporari et legere sentencias et facere omnes actus non in minori. . . . tempore, quam in duodecim mensibus transactis aut? duodecim mensibus a die incorporationis debeat examinari a magistro Regente et ab uno alio ab eodem vocato et si reperiatur idoneus, possit in dicta universitate insignia magistralia suscipere.

Rome die ultima Madij? 1474

Fecimus cursorem fratrem Symonem de Ungaria cum graciis consuetis assignantes sibi locum in conventu et studio nostro Bononiensi post alios cursores ibidem existentes.

die 16 maj 1475.

Fecimus lectorem honoris fratrem Stephanum de Ungaria.

Rome die 9 Madij? 1475.

Fecimus lectorem formatum fratrem Nicholaum de Ungaria. Assignantes sibi locum in conventu et studio nostro Paduano post omnes alios lectores qui ibidem sunt.

die 29 Madij? 1475.

Dedimus curam et regimen conventus insule Danuby Loreno? nomine magistro Bartholomeo de quinque ecclesiis dantes sibi auctoritatem in temporalibus et spiritualibus et providendi de capite et membris absque impedimento cuiuscunque inferioris.

die 27 Augusti 1475

Rome Misimus literas vicariatus pro capitulo provinciali celebrando in ista provincia, posuimus in primo loco magistrum Thomam de Torda, in 2-o loco fratrem Dionisium biblicum, 3-o loco fratrem Petrum de Pankotha.

Concessimus priorisse et monialibus conventus sancte Katerine de civitate ut si non invenirent sacerdotes idoneos ordinis nostri, possit eligere confessores tam seculares quam cuiuscunque Religionis, qui auctoritate nostra in communibus casibus possent illas absolvere ab omnibus casibus tam a nobis reservatis, quam ab aliis et quod possit uti bonis? que lucrantur cum labore manuum suarum ad sui libitum.

die decembris.

Dedimus literas provinciali provinciae Ungarie pro fratre Petro professo eiusdem provincie, ut eum ad gremium recipiat.

Magister Ambrosius Dechora frater generalis die 8 Junii 1476.

Confirmavimus omnes et singulas diffinitiones provincie Ungarice preter illam, que est de succedente in provincialatu, quia est iure ipso suspecta.

Die 9 Junii

Fecimus lectorem actualem fratrem Symonem de Stocpchoo cum graciis consuetis.

Rome

Die 9 Junii

Confirmavimus in provincialem provincie Ungarice fratrem Dionysium biblicum de Kusal.

Eodem die

Fecimus vicarium nostrum in capitulo celebrando venerabilem magistrum Bartholomeum de Quinqueecclesiis cum auctoritate consueta, in 2-o loco venerabilem virum magistrum Thomam de Torda, in 3-o loco lectorem fratrem Nicholaum de Bathmonstra.

M C C C C L X X V I die XX Junii

Venetiis

Dedimus auctoritatem et facultatem nostram venerabili magistro Thome de Thorda, ut possit mandare execucioni quedam Legata cuiusdam civis nomine Laurencii Havezo, qui condidit testamentum per manus eiusdem magistri Thome et eidem magistro bona mobilia et immobilia reliquerit.

Die 22 Junii.

Veneciis

Misimus nostras magnas literas ad istam provinciam pro reformatione totius provincie.

Die XXVI Februarii 1477.

Mediolani

Dedimus obedienciam fratri Symoni de Ungaria lectori redeundi ad provinciam suam.

Die XX Junii MCCCCLXXVII

Rome

Confirmavimus provincialem canonicum electum magistrum Bartholomeum quinqueecclesiensem simul et acta capituli et reservavimus nobis promotiones ad gradus.

Eodem die misimus

Misimus literas vicariatus in quibus in primo loco fecimus presidentem nostrum in capitulo quinqueecclesiensi de proximo celebrando fratrem Dionysium biblicum, fratrem Stephanum in secundo loco priorem Papotz, in 3-o loco fratrem Gregorium priorem de Pankota.

Die XXV Augusti MCCCCLXXX.

Rome

Precepimus sub pena excommunicationis latae sententie provinciali provincie Ungarie, ut infra mensem debeat a noticia presencium nobis misisse collectas omnes.

Rome

MCCCCLXXXI die XXVI Junii reagravamus iterum provincialem Ungarie magistrum Bartholomeum quinqueecclesiensem et privavimus eum voce activa et passiva per decennium.

Prima Augusti MCCCCLXXXI confirmavimus in provinciam canonicè electum magistrum Thomam de Thordona in capitulo Strigoniensi provinciali celebrato. In quo vicarius noster fuit frater Dionisius.

*

A 26 bejegyzésben a következő magyar személy- és helynevek fordulnak elő:

Thomas de Ungaria (2-szer)
 Bartholomeus de Quinqueecclesiis (5-ször)
 Emericus Toth de Buda
 Dionysius de Cusal (2-szer)
 Petrus de Pancotha (2-szer)
 Nicolaus de Bathmonstra (2-szer)
 Symon de Ungaria (2-szer)
 Stephanus de Ungaria
 Nicolaus de Ungaria
 Thomas de Thorda (4-szer)
 Dionysius biblicus (3-szor)
 Petrus
 Symon de Strophao?
 Stephanus de Papocz
 Gregorius de Pancotha

Előfordul még Dunasziget (Insula Danubii) és mint tartományi káptalan színhelye Esztergom és Pécs.

Egyelőre eldöntetlen, hogy a személynevekhez csatolt helynevek a származás helyét jelölik-e, vagy a konvent helyét, melyhez az illető tartozott. Ha az utóbbi eset igaz, akkor kiegészítésre szorul Rosnak, Fuxhofer, Fallenbüchel¹ jegyzéke, mert e bejegyzések szerint a rendnek Báthmonostoron, Dunaszigeten, Kusalyban (Erdély) és Pankotán is volt rendháza.

A felsorolt rendtagok közül eddig is ismert volt Pécsi Bertalan, Tordai Tamás, Magyarországi Simon és esetleg Magyarországi Miklós.

Tárgyi szempontból figyelmet érdemelnek azok a bejegyzések, melyek egyes rendtagok itáliai egyetemekre szóló kiküldetéséről számolnak be. Ilyen mindjárt az első bejegyzés, mely szerint a nagykáptalan 1472-ben a ferrarai egyetemre küldte Tamás frátert. A következő évben pedig a magyar király kívánságára nevezett Tamás testvért átküldték Páduába, és megengedték neki, hogy a magiszteri jelvényeket is hordhassa az előírt vizgák letétele után. De egyetemi kiküldetésnek kell minősítenünk az 1474. szept. 26-án, június (?) utolsó napján, az 1475. június 9-én kelt bejegyzéseket is, bár a szövegek csak annyit mondanak, hogy Báthmonostori Miklósnak, Magyarországi Simonnak és Magyarországi Miklósnak helyet biztosítottak „in conventu et studio nostro Paduano”, illetve „Bononiensi”, majd ismét „Paduano”.

Számunkra legnagyobb jelentőségű az az 1477. június 20-án kelt bejegyzés, mely szerint a Rómában tartott nagykáptalan megerősítette Pécsi Bertalannak tartományfőnökké történt megválasztását, jóváhagyta a tartományi káptalan összes intézkedését, de fönntartotta magának „promotiones ad gradus”.

Tudatosan nem fordítottuk le a két utolsó szót, mert ezek pontos fordítása értelmezésüktől függ. Maga a kifejezés az egyetemi életből van kölcsönözve, sőt annak sajátos terminusz technikusza, és jelenti a tudományos fokozatok (baccalarius, licentiatus, magister) megítélését. Ezért e kifejezés legkínálkozóbb fordítása ez volna: Fönntartjuk magunknak az egyetemi fokozatok odaítélését. A bejegyzés tehát valamely egyetemre látszik utalni.

Kérdés azonban, nem utal-e az Ágoston-rendi remeték valamely rendi főiskolájára, studium generale-jára?

Ismeretes ugyanis, hogy a középkori szerzetesek, főként az ún. koldulórendek (dominikánusok, ferencesek, Ágoston-rendiek) mekkora súlyt vetettek tagjaik kiképzésére.² Az Ágoston-rendi remeték konventjeiben is működött egy studium conventus, melynek keretében egy lektor vezette a rendtagok teológiai továbbképzését. A növendékek számára a rendtartomány szervezte meg az ún. studium particulare-t, melyben már 3–4 lektor tanított. Még nagyobb gondot fordítottak az előbb említett lektorok kiképzésére. Számukra több tartomány (provincia) egy studium generale-t létesített, ahol a jelöltek öt éven át a párizsi rendi studium generale mintájára behatóbb teológiai tanulmányokat folytattak. Ez iskolák éppen azért kapták a generale (egyetemes) nevet, mert ide minden provincia küldhetett 2–3 tagot sőt fölvételt nyerhettek a renden kívül állók is. Ypma szerint az Ágoston-rendieknek az 1290–1354. években 30 studium generalejük volt.³ Rennhofer a bajor provincia 3 studium generalé-

¹ *Sehry-Rosnak*: De monasteriis provinciae Austriae et Hungariae Ord. frat. Eremit. S. P. Augustini. Bécs 1776.

² *Isnard Frank O. P.*: Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500. Bécs 1968.

Watz: Compendium historiae Ordinis Praedicatorum. 1948.

³ *Eleko Ypma*: La formation des professeurs chez les Eremites de Saint Augustin de. 1256-a 1354. Párizs 1968.

ját említi a XIV. században: Bécsben, Regensburgban és Prágában.⁴ Tanulmányaik végzetével a jelöltek már 1293 óta a nagykáptalan vagy annak két megbízottja előtt vizsgát tettek. Ha ez sikerült, a jelöltek hivatalosan lektorra promoveálták.⁵ Sajátságos, hogy a magyar Ágoston-rendiekkel foglalkozó szerzők, Schyr-Rosnak, Fallenbüchel, Fuxhofer sohasem tesznek említést az ágostonosok magyar studium generaléjáról. Pedig a források szerint ilyenek is kellett léteznie. Bizonyítékaink a következők:

a) III. Endre magyar király 1290-ben az esztergomi Ágoston-rendieknek birtokot adományozott, „ut studium theologiae et aliarum arcium ibidem cum aliis ministeriis studiorum valeant aptissime collocari.”⁶

b) Szigeti István Ágoston-rendi szerzetesről azt írta Nagy Lajos király 1354-ben VI. Kelemen pápának, hogy nevezett a magyar rendtartomány lektora, húsz évet töltött tudományos tevékenységben, tanult Párizsban, tanított a toulouse-i és magyarországi studium generalakon.⁷

Mellőzhetjük annak a kérdésnek boncolgatását, vajon azok a studium generalék, melyekben a magyar király 1353-ban kelt supplicatio-ja szerint Miklós nagyváradi származású magyar ágostonos működött, aki akkor éppen Párizsban lektor volt,⁸ magyar területen voltak-e vagy külföldön. Az előbbieknél alapján el kell fogadnunk, hogy az Ágoston-rendieknek volt hazánkban legalább egy studium generaléjük, következésképp a szóban forgó bejegyzés vonatkozhatott egy ilyen rendi főiskolára is.

A bejegyzés ilyen értelmű magyarázata azonban ütközik azzal a ténnyel, hogy a rendi studium generalék alapján csak egy címet, fokozatot lehetett nyerni, a lektori fokozatot. Ezzel szemben bejegyzésünk több gradusról beszél, hisz a fokozattal jelentő gradus többes számban van! A kérdés tisztázása végett behatódott figyelemmel kísértük a rendelkezésünkre álló forrásokban az idevágó kifejezéseket. Azonban mindig csak ilyeneket találtunk: licentiare ad gradum; gradum lectoriae suscipere, recipere, adipisci, conferre; promovere ad lectoratum; lectoriae titulo decorare.⁹ Sőt Ypma szerint ez a cím sem volt kizárólagos tudományos cím, mert a XV. századtól kezdve másféle érdemekért is osztogatta ezt a nagykáptalan. Az a rendtag, aki mégis egyetemi címet hordott, azokat mindig valamely egyetemen szerezte. Feltételezhető, hogy a rendelkezés azért beszél több grádusról, mert több rendtagnak rendi promócióját tartotta szem előtt. De ez esetben kérdés, miért volt szükség e rendelkezésre, mikor a rendi fokozat megítélését már korábban a nagykáptalan hatáskörébe utalták? Véleményünk szerint a szóban forgó bejegyzés valamely magyar egyetemmel függ össze. Természetesen nem abban az értelemben, mintha a nagykáptalan korlátozni akarta volna annak az egyetemennek jogait, hanem a korlátozás kizárólag a rendtagokra irányult, és őket kívánta korlátozni az egyetemi fokozatok elnyerésében, illetve a már megszerzett címek viselésében. Az a benyomásunk, hogy a pécsi és a pozsonyi egyetem megkönnyítette az egyetemi fokozatok elnyerését, magasra szökött a rendben azok száma, akik ilyen címet elnyerni kívántak, és akik e fokozatok birtokában később a rendben kiváltságos elbánást és magasabb tisztségeket igényeltek egyéni rátermettség vagy különösebb teljesítmények nélkül. Az öntudatosuló magyar nacionalizmus hatására a magyar tartományban fölmerülhetett a probléma, beiratkozának-e a rendtagok nagyobb számmal a két magyar egyetem egyikére, vagy sem. A római nagykáptalan a beiratkozást engedélyezte, de a fokozatok elnyerését külön engedélyhez kötötte.

Fölmerül tehát a kérdés, melyik volt az a magyar egyetem, mely az 1477. évi rendelkezés mögött lappang a pozsonyi-e, vagy pedig a pécsi csonka egyetem?

Ha a rendelkezés keltezését tekintjük, okvetlenül a pozsonyi egyetemre kell gondolnunk. Ezt 1465-ben alapították, és ha Vitéz János primás 1472-ben bekövetkezett halála után nem is szűnt meg a híresebb tanárok sorozatos eltávózása következtében, a hallgatók létszáma lecsökkenhetett. Érthető volna tehát a törekvés, hogy az illetékesek a hallgatók létszámát

⁴ Friedrich Rennhofer: Die Augustiner-Eremiten in Wien. Würzburg 1956.

⁵ Eleko Xpma: La promotion au lectorat chez les Augustins. Augustiniana 1963. 391.

⁶ Udeardy: Etienne de L Ile. Augustiniana. New York 1956.

⁷ Békefi Remig: Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjoukorban. Bp. 1897. 31.: ... „Stephani de Insula. lectoris Provinciae Ungariae, Ordinis fratrum Heremitarum Sancti Augustini, eorum fidelis et devoti, quem nunc inter alios religiosos ipsorum regnicolas labor studii et exercitium continuum iam per viginti annos, tam studendo Parisius, quam legendo per diversa studia generalia in regno Ungariae et Tholosae ...”

⁸ Denifle: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Graz 1956. 415.

⁹ További példák. a. Az 1306. évi nagykáptalan: Item cum multi minus sufficientes Parisius ad studendum accedant et ambitiosi et avidi honoris officii lectoriae quantocius illud possunt officium adipisci, de Parisius revertuntur non curantes habere rem talis officii, dummodo tali nomine potiantur, quod quantum cedat in despectum et notam nostri ordinis, nemo sanae mentis ignorat; diffinimus et diffiniendo statuimus, quod nullus studens ante completum triennium, computandum a die quo Parisius studere incepit, de ipso Parisius possit recedere vel ad lectoris officium promoveri. Si quidem autem ante dictum triennium ad lectoris officium promotus fuerit, talem promotionem decernimus irritam et inane. Et si de Parisius ante dictum triennium non promotus recesserit, nunquam possit ad ipsum officium promoveri. ... b. Az 1324. évi nagykáptalan rendelkezése: „Item diffinitionem factam in eodem capitulo de non promovendis ad lecturam Sententiarum, praesenti diffinitione confirmamus, quae incipiat: Quia status cathedra magistralis etc. Addentes diffinitioni, quod nullus de non legitimo thoro natus possit seu debeat ad lecturam Sententiarum seu Bibliam promoveri.” Idéve Ypma: La formation ... c. i. 73. és 158.

felduzzasszák, illetve hogy a címekért lelkesedő ifjúság oda inkább vonzódjék. Volt továbbá a pozsonyi egyetemnek hittudományi fakultása is, mely mégiscsak végeélja lehetett egy szerzetesnek.

Megingatja azonban ezt a föltevést az a tény, hogy az Ágoston-rendi' remetéknek Pozsonyban sohasem volt rendházuk. Ezért alig hihető, hogy a nagykáptalan hozzájárult volna nagyobb számú rendtagnak konventen kívüli hosszabb tartózkodásához. Tudunkkal ehhez nemcsak rendfőnöki, hanem külön pápai engedély volt szükséges. Amint azt a közölt bejegyzések igazolják, az Ágoston-rendiek rendszerint olyan egyetemre küldték ki növendékeiket, ahol a rendnek saját konventje volt. Csak így tudták biztosítani a szerzeteshez illő szállást és eltartást. Ezért írják az említett bejegyzések: „Assignantes eidem locum in conventu et studio nostro”.

Ezzel szemben tény, hogy az Ágoston-rendieknek volt Pécssett házuk már 1309 óta. Igaz ugyan, hogy a pécsi egyetemnek nem volt hittudományi fakultása, azonban az ágostonosok a XV. század végén szívesen látogatták a bölseleti és jogi karokat is. A pécsi csonka egyetemen talán könnyebb is volt elnyerni az egyetemi fokozatokat, mint Pozsonyban.

Más oka is van annak, hogy ezúttal a pécsi egyetemre gondolunk. Nem lehet véletlen, hogy az említett 26 bejegyzésben Pécs nevével hatszor találkozunk; hogy Pécssett tartományi káptalant is tartottak ugyanabban az évben. Pécs tehát nagyobb szerepet játszott az ágostonosok életében. Az sem mellékes körülmény, hogy a vonatkozó korlátozás is Péccsel kapcsolatosan fordul elő: a pécsi házfőnököt, akinek nevét a bejegyzések ötször említik, erősíti meg Róma tartományfőnökké történt megválasztásában és aki Veress Endre jegyzéke szerint maga is rendelkezett egyetemi fokozatokkal.¹⁰

Ha igaz ez a rekonstrukció, akkor ez annyit jelent, hogy a pécsi egyetem működött még 1477-ben is. Tehát az iratokban máskor schola maior néven emlegetett pécsi iskola valószínűleg egyetem volt, mert ott egyetemi fokozatokat osztogattak.

Méliusz héber tanulmányai és forrásai

DÁN RÓBERT

In memoriam Nagy Barna

Méliusz héber nyelvtudásáról számos bizonyíték tanúskodik. Bibliafordításai címlapjain maga hivatkozik az eredeti „Sido” forrásokra, és prédikációiban, vitairataiban is lépten-nyomon idézi a bibliai héber szöveget. Filológiai irodalmunk¹ a legutóbbi évekig csak általánosságokban vette tudomásul szerzőink ez irányú megjegyzéseit, idézeteit. A közvetlen vagy közvetett források, hatások elemzésére a téma vélt perifériakúsága miatt nem került sor. A közelmúlt eredményei nyomán azonban kétségtelenné vált, hogy az európai humanizmusban, majd a reformációban oly jelentős szerepet játszó héber nyelv² magyar irodalom- és művelődéstörténeti összefüggései sem elhanyagolhatók.³ A nemzeti nyelvtudomány területén Sylvester János *Grammatica hungarolatina*ja nyelvünknek az európaikétól eltérő tulajdonságait Reuchlin illetve M. Aurogallus példái nyomán a héberből vezeti le.⁴ Filológiai irodalmunk egyik zsengéje, Benczédi Székely István *Zsoltároskönyvének* magyarázatos része pedig a postbiblikus héber irodalom hatása alatt íródott.⁵ Heltaiék bibliafordítása is csak a héber nyelv bátyja mögül indulhatott feladatai megoldására.⁶ A legújabb Méliusz-irodalom a forráskutatás egyik feladatáknént jelöli meg a „Méliusz hebraizans” téma feldolgozását.⁷ Mindez azt mutatja, hogy a héber nyelv XVI. századi rangemelésének hatása Magyarországra is eljutott: és ha szerényen is, de részt vett nemzeti kultúránk kialakításában. A „lingua primigenia” tudományát, amely Magyarországon a XV. század végén mint egyes humanisták különleges erénye jelent meg, a reformáció szerzői általában külföldi egyetemi tanulmányaik során ismerték meg. Méliusz 1556. október 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és bizonyos, hogy egyik legfontosabb studiumának a biblikus tanulmányokat és ezen belül a héber nyelvet

¹⁰ Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941.

¹ Horváth János: A reformáció jegyében. II. kiad. Bp. 1957. 291.; Harsányi István: A magyar biblia. Bp. 1922. 40–44.; Zorányi Jenő: Méliusz mint exegeta. Bp. 1887. 3–37. stb.

² Melancthon, Ph.: De studio linguae Ebraeae. 1549-ben „carere lingua Hebraea non possumus”; Forster, J. később részletesen tárgyalt Dictionariumának előszavában és az azt követő versben dicsőíti a hébert. Reuchlin, J.: De verbo mirifico. Tubinge, 1514. II. kiadásban, tisztaságát, szentségét emeli ki. További példák és indokok l.: Geiger, A.: Das Studium der nachbiblischen Literatur unter den Christen. Hebr. Bibl. v. III. 1860. pp. 37–41., 76–79. v. IV. 1861. pp. 81–84, 129–131.

³ Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. Bp. 1966.

⁴ Balázs János: Sylvester János. Bp. 1958. 208., 222–235. uo. hivatkozással Reuchlin, J.: De Rudimentis Hebraicis libri III. Pforzheim, 1506.

⁵ Dán R.: Benczédi Székely István Zsoltároskönyvének forrásaihoz. Filológiai Közöny. 1967. 151–156.

⁶ Kohn S.: A szombatok. Bp. 1890. 10–12.; Harsányi I.: i. m. 29–40.

⁷ Nagy Barna: Méliusz Péter művei. = A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 294.

tekintette.⁸ Viszonylag csak rövid időt tölthetett a nagyhírű egyetemen — 1558-ban már újra Magyarországon találjuk —, de irodalmi hagyatéka elemzésekor nem mellőzhetőek e hónapok tanulmányai. Az egyetem és professzorainak hatása új színekkel gazdagítja ismereteinket Méliusz forrásainak vonatkozásában. A héber nyelv és a reformáció szimbiózisa 1556-ra már nem volt zökkenőmentes. Az „ad fontes” baconi jelszava Reuchlin 1506-os héber nyelvtanának megjelenése óta több egymástól eltérő értelmezést kapott.⁹ Az ellentétek a héber nyelvvel egyidőben felfedezett középkori héber nyelvű irodalom értékelése körül alakultak ki. Méliusz első héber professzora Johannes Forster, aki 1549-től tanított az egyetemen, a postbiblikus héber irodalom egyik legagresszívebb ellenfele volt.¹⁰ Élete főműve, egy héber ígei lexikon, amely megjelenése után vegyes érzelmet kavart.¹¹ Az 1557-ben megjelent munka címlapján közli tudományos nézeteit és exegetikai gyakorlatát: „Dictionarium Novum, Non Ex Rabino-rum Commentis Nec Ex Nostratum Doctorum . . .”¹² Forster nézetei tudományos eredőjüket tekintve Melancthonra vezethetők vissza, teológiai múltjuk pedig Petrus Nigruson keresztül a középkor hitvitái irányába mutatnak.¹³ A bibliai szövegek megközelítésére¹⁴ tehát Forster számára csak az abszolút héber nyelvismeret és a szövegek egymással való összevetése maradt. Úgy tűnik, hogy a rabbinikus irodalom kizárásával Forster az egyre határozottabban fellépő ultra-protestáns nézetek ellen kíván fellépni. Méliusz reánk maradt bibliafordításaiból és más írásaiból ugyancsak kimutathatók ezek az alapelvek. Irodalmi tevékenysége során büszkén hivatkozik a „Sido” nyelvre, de sem magyarázataiban, sem prédikációiban érdemben nem említ post-biblikus héber forrást. Sőt egy 1569-ben Bullingerhez írt leveléből¹⁵ látható, hogy számára a rabbinikus irodalom a reformáció belső ellentéteinek egyik forrását jelenti. Az alapelvek vonatkozásában Méliusz tehát Forster vonalához csatlakozott, de héber nyelvtudását nem tőle szerezte. Első mestere még 1556. december 8-án meghalt, éppen csak hogy bemutathatta elveit tanítványainak. Az egyetem 1557 elején ideiglenesen megbízta az ifjabb Johann Bugen-hagent a héber nyelv oktatásával.¹⁶ Az ifjú tanár három héber kurzust szervezett, átvette és tovább folytatta a héber grammatika órákat, de Sebastian Münster és a kölni hebraista Johann Isaak munkái alapján. Előadott még bibliai szövegexegézist a kezdők számára, és a haladókat korrepetálta.

Bugenhagen oktatási programjából, amelyben Sebastian Münster és Johann Isaak munkái szerepeltek, könnyű megállapítani, hogy nézetei nem egyeztek elődjével. Bár ő maga nem írt önálló munkát e tárgykörben, az említett szerzőkön keresztül megállapítható, hogy Méliusz héber grammatikai és tudományos ismeretei milyen forrásokra vezethetők vissza.

Münster grammatikai tevékenysége¹⁷ nem volt alkotó jellegű, több kiadást megért héber és aram nyelvtanainak sikere arra vezethető vissza, hogy a latin nyelvtani szabályokat közvetlenül használja a sémi nyelvek tárgyalásakor. Ebben a szemléletben dolgozta át a latinul nem beszélő Elia Levita héber nyelvtanát, amely 1525-ben jelent meg. Majd 1536-ban kiadta ennek egyszerűsített változatát, és 1542-ben ugyancsak Levita alapján egy teljes és tudományos héber nyelvtant adott közre.¹⁸ A másik egyetemi tankönyv J. Isaak עֵשֶׂת מִצְוֹת הַתּוֹרָה c. munkája volt, amely 1553-ban Kölnben jelent meg,¹⁹ ebben és a további kiadásokban a szerző

⁸ A héber nyelvű irodalom nyomait Magyarországon a XI–XVI. századból felkuttatta és kiadta Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kőestáblákban Bp. 1969.; az iskolai tantervekben csak 1567 évi zsinat javasolta l. Kiss, A., A XVI–XVII. sz. zsinatok végzése. Bp. 1881. 605.; Kolozsváron Molnár Gergely 1556-tól elemi fokon tanította l. Bod P.: Erdélyi ref. püspököknek historiájok. N. enyed 1766. 15.; Besztercen 1574-től Schremmel Ábrahám l. Rosenauer, K.: A besztercebányai ág. ev. liceum tört. Beszterce, 1874–1876. Értesítő. 29.; Selmecen 1587-től l. Breznayik, J.: A selmecébányai ág. h. ev. liceum tört. Selmecbánya, 1883. 316. Debrecen és Sárospatak vonatkozásában l. Frankl V. A hazai és külföldi iskolázás a XVII. sz.-ban Bp., 1873. 31–33.

⁹ Kluge, O.: Die hebräische Sprachwissenschaft in Deutschland im Zeitalter des Humanismus. Zeitschrift f. d. Gesch. d. Juden in Deutschland. v. 4. 1932. 100–129.

¹⁰ Geiger, L.: Das Studium der Hebräischen Sprache in Deutschland. Breslau, 1870. 97–102.; Förster, L. Johana Förster ein Bild aus der Reformationszeit. Zeitschr. f. hist. Theol. 1869. 210–238.

¹¹ Isaak, Johann: מִצְוֹת הַתּוֹרָה. Meditationes hebraicae in artem grammaticam... contra confusissimum D. J. Forsteri... Lex Colonae, 1558. további irodalmat l. Hoffmann, F. L.: Hebr. Grammatiken christ. Autoren bis Ende des 16. Jhrh. Jeschurun. v. VI. 1868. 44.

¹² Grammatikai hibáiról l. Geiger, L. i. m. 136–137.; Kluge, O.: i. m. 107.

¹³ Hassia, H. de—Bodeker, S.: „Nichthumanisten” idézve: Kluge, O.: i. m. Th. I. u. o. v. III. 1931. 87.

¹⁴ Dictionariumja előszavában „Necessaria est Ecclesiae cognitio Ebraeae linguae” és uo. fejti ki, hogy a héber nyelv ismerete a biblia megértését jelenti. 8. l.

¹⁵ Közölve Böhl, E.: Confessio Helvetica Posterior. Vindobonae, 1866. 114–118.

¹⁶ Friedensburg, W.: Geschichte der Universitäts Wittenberg. Halle, 1917. 262.

¹⁷ Burmeister, K. H.: Sebastian Münster Basel—Stuttgart 1963. 43–50.

¹⁸ Elia Levita 1469–1549. Grammatica hebraeae Eliae Levitae מִצְוֹת הַתּוֹרָה c. Institutio elementaria in hebr. und latin Accentuum hebr. compendium. Tabula omnium hebr. conjugat. etc. Basileae, 1525.; Opus gramm. consummatum . . . Basileae, 1542. Grammatikáiról l. Pulvermacher, D.: Sebastian Münster als Grammatiker. Berlin 1892.

¹⁹ Introductio ad verba elegantiae Absolutissima in hebr. linguam instit. in usum stud. juventutis. Colon, 1553.

sűrűn hivatkozik Dávid Kimchi לְשׁוֹן הַקִּדְוֹת 'c. i. gei lexiconára, Sanctus Pagninus kiadásában.²⁰ Igen valószínű, hogy a Méliusz által említett „az Sido nyelvnek Thesaurusa”²¹, melyet fordításainál használt, ez utóbbi valamelyik korai kiadásával azonos. A munka 1529-ben jelent meg először S. Pagninus neve alatt לשון הקדש איני címmel, a latin nyelvű címlapon közli a szerző „ex David Kimchi Radicum libro contraction et emendation.”

J. Bugenhagen megbízatása 1557 júniusában lejárt, és helyére a wittenbergi egyetem professzoraként Paul Eber lépett. A fiatalos lendületű Bugenhagen után a megfoltolt és kissé rezignált Eber nehéz feladat elé állította tanítványait. Jesajás szövegét adta elő részletes grammatikai elemzéssel és teológiai útmutatásokkal.²² Megjegyzendő, hogy Méliusznak ez a studiuma igen valószínűvé teszi Szabó Károly feltevését,²³ amely szerint „... úgy látszik, hogy magyarul fordította Méliusz Péter... Ezsaiás próféciáit is, legalább is magyarázatokat írt azokra...” Szilágyi Benjamin István úgy nyilatkozik, hogy kezében volt a munka „... itemque Petri Melii in libros Samuelis, Regum, Jobi, Esaiiae...”²⁴

Paul Eber irodalmi tevékenységéből további következtetéseket is levonhatunk Méliusz történeti műveltségét illetőleg. Eber inkább történész és teológus volt, mint nyelvész, munkája a zsidó történelem i. e. 586 és i. u. 70 közé eső szakaszát tárgyalja, a bibliai könyvek historiai útmutatása alapján.²⁵ A rendszertelen de végeredményben sokoldalú egyetemi képzés csak az alapokat szolgáltatta Méliusz számára. Későbbi irodalmi működése során további héber irodalmi hatásokat és forrásokat találunk nála.

A wittenbergi tanulmányok gyümölcse tehát az a kiváló héber nyelvtudás, melyről reánk maradt bibliafordításaiban tanúbizonyságot tesz. A „Sido” eredeti fontosságát mindkét kötet címlapján kiemeli: „Az két Sámuel könyveinek és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából és igaz bölcs magyarázók fordításából...”; „A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából...” E címekben szereplő igaz és bölcs magyarázókat az előszavakban közelebbről meghatározza. Sámuelnél így ír: „Sidoul azért írtuk meg a nehéz helyet, hogy aki itélni akarja, ne az Régi Translatioból hanem az Sidoból, az Vatablus és Münster versiojából ítélje”. Jóbnál: „én amint a Sido nyelvből a Vatablus, Münster és a Genevaiak fordításából hozzá tértem... s így fordítottam... Nec verbum verbotantum sed verba cum sensu coniunxi...” Tárgyunkkal kapcsolatban érdemes felfigyelni a Sámuel könyvének fordítási technikáját bemutató szavaira, ahol így ír: „az... Sido nyelv rövid... egy ígének sok jegyzése vagon. Néha punkt, néha a betű, néha az accentus teszen különbséget”. Úgy tűnik, hogy a címlapokon szereplő „igaz és bölcs magyarázók” kitétel Forster hatásának tulajdonítható, míg az accentus szerepének kiemelése a héber ige értelmezésében Münster és Johann Isaak grammatikáinak szempontjait idézi.

Ami a Méliusz által említett Vatablus és Münster versioikat illeti, héber vagy rabbinikus forrásértéket inkább csak az utóbbinak tulajdoníthatunk. Az 1545-ben Párizsban kiadott ún. Vatablus-biblia a héber szöveg mellett a Vulgátát és Leon Juda latin fordítását adja a margón Vatablus megjegyzéseivel és az általa nehézként ítélt héber igeegyekkel.²⁶ Annyi azonban kétségtelen, hogy Vatablus Dávid Kimchi magyarázatait beledolgozta megjegyzéseibe,²⁷ és az sem látszik valószínűtlennek, hogy az igeegyek magyarázatát is a Kimchi-féle לשון הקדש 'c-ből vette. Mindez további bizonyosságot szolgáltatathat ahhoz a feltevéshez, amely szerint Méliusz Kimchi munkájának valamelyik korai kiadását használta.

A Méliusz-féle bibliafordításokban kimutatható rabbinikus magyarázattöredékek azonban Sebastian Münster "קדוש c. bibliakiadásából²⁸ kerültek Méliuszhoz. 1534–1535-ben Bázelen jelent meg Münster két kötetes bibliakiadása, amelynek előszavában²⁹ Münster leszögezi, hogy a hagyományozott héber szövegből egy vesszőt, egy betűt sem szabad elhagyni: כל מה שכתוב בהם שלא להגיש בכתב... אשלי... קדוש את אה את אמת... אבל מכל מקום אין תוקף יוצא מזה... שיש...

²⁰ Thesaurus linguae Sanctae לשון הקדש 'c. Lugduni, 1529.; 2. kiad. Paris, 1548.; Kimchi eredeti héber nyelvű kiadásai közül a legismertebbek a velencei Bomberg-nyomda 1529, 1546-os kiadványai.

²¹ RMK I. 55. Bevezetés: „... ahol láttam, hogy nem egyeznek a magyarázók az Sidó nyelvnek Thesaurusába kerestem meg az Sidó ige jegyzését...”. Ez alátámasztja Nagy Barna: i. m. 294. feltevését.

²² Kluge, O.: i. m. 107–108.; módszereiről Pressel, Th.: Leben u. Schriften der Vater d. luter. Kirche. v. VIII. Eberfeld, 1862. 22–44., 122.

²³ Az Erdélyi Múzeum Jób példányában talált bejegyzés Szatmári Pap Mihálytól származik. Vö. Szabó Károly RMK I. 58-hoz.

²⁴ MKSZle 1914. 193–194.; Harsányi István; i. m. 43.

²⁵ Historia Judaica. Wittenberg 1548. és uo. 1562. I. m. Calendarium Historicum. Wittenberg, 1550. stb.

²⁶ Ezt a ritka nyomtatványt a bibliográfiai irodalomból idézzük: Nouvelle Biographie Generale. v. XV. Paris, 1870. p. 989. Két kiadás: Genf, 1545. és uo. 1547.; Biblia Utriusque Testamenti. Geneva, 1557. (Genevaiak fordítása?) és 1564-ben Biblia Veteris ac Novi Testamenti cum aliorum... S. Pagnini ac Fr. Vatabli opera... Basileae. British Museum General Catalog. vol. 17. p. 65.

²⁷ Vatablus minden bibliakiadásában a címlapon említi D. Kimchit mint forrását „cum in annotationibus doctum inter Hebreos nominamus Rabbi David Kimchi” I. Fürst, J.: Bibliotheca Judaica. v. III. 469.

²⁸ Hebraica Biblia Latina pleneque nova S. Münsteri translatione... adjunctis insuper e Rabinorum commentis annotationibus. T. I–II. Basileae, 1534–1535.

²⁹ Elemzését I. Humbert, P.: Deux Bibles hebraïques de S. Münster. Bern, 1925. 76–85.

Ugyancsak az előszóból tűnik ki, hogy Münster abból indul ki, hogy a bibliai szöveg nem minden esetben az első értelemben fordítandó, és a helyes értelmezéshez minden eszközt fel kell használni. Ennek az elvnek alapján a kommentár-irodalom minden eddigi eredményét felhasználja teológiai érveinek bizonyítására. Münster kijelenti „Hebraeorum commentarij non contemendi”, és a magyarázataiban felhasználta rabbinikus irodalmat felvonultatja előszavában. Használta Salomon Jichaki, Moses ben Jakob, Abraham Farissol, Levi ben Gersom, Moses Nachmanides, Moses Maimonides és Dávid Kimchi kommentárjait, magyarázatait.³⁰ A biblia szövegét kísérő magyarázataiban parafrázisszerűen ömlesztve adja saját és más protestáns teológusok nézeteit, valamint az említett héber forrásokat.

Méliusz kétségtelenül tudta, hogy a münsteri verzió milyen elemeket tartalmaz, sőt azt is feltehetjük, hogy már tanulmányai során hallotta mesterétől e mű kritikáját, ugyanis a Münster-féle bibliakiadás legélesebb bírálója a benne található rabbinikus források miatt Luther és Forster voltak.³¹ Ugyanakkor barátai közül pl. Bullinger igen nagyra értékelte Münster elméletét és gyakorlatát az exegézis területén.³² Ennek az alapos és híres munkának a használata Méliusz számára háttért jelentett abban a kétfrontos harcban, amit ellenfeleivel vívott. A már meghaladott katolikus és luteránus nézeteket éppúgy támadja szövegében, mint a radikálisabb unitáriusokét, és ugyanakkor minden támadással szemben a héber eredeti és Münster védi őt. Magában a szövegben azonban nem idéz — csekély kivétellel —, csak kijelent, célja, hogy az olvasó a teológiai harcokban az ő oldalára álljon.³³ Munkáját szerkezetileg is közel kívánta vinni a héber eredetihez: „versenként rendeztük mint a Sido” írja, de ezt nem tartja be következetesen, több mondatot összevon, és a mondatokon belül is önkényesen használja az írásjeleket. Fordítási technikájáról is beszél: „nem Grammaticae betűt betűre, hanem úgy fordítottam, hogy sem a textust el nem hagytam, sem az értelmet...³⁴ A következő két példamondat jól érzékelteti fordításának értelmező mivoltát: I. Sámuel 2/4—5. Méliusznál a mondatjelzés: 4.

Az erőseknek az ő ijuk eltörteték, az erőtlenek megsegítettének nagy erővel: és akik az előtt megelégettek és betöltek vala kenyérral azok megszűkülének és megszabadulának az éhségtől: sőt még ugyan a meddő is hét magzatot szüle, akinek pedig sok fiai valának elzülletik és meddővé lőn. קָטַת בְּרִייתָ הַחַיִּים יִנְשָׁלוּם אֲרוּ חֵילוֹ שְׂבָעִים בְּלֵלִים, שְׂבָעִים יִנְעָמִים הַדְּלִי עַד עֶקֶב יִלְחָה, בְּעֵבֶר יִיבֹת בְּיָם אֲמֵלְלָהּ.

Jób 2/4—5.: Felelé amaz Sátán Jehováának s mondja: No az éber még az ő bőrért hússótól: s minden jószágát valamié vagyin erre adja az ő életéért csak azt tarthassa meg: De kérlek ugyan bizonyába bocsájsd reá csak Jóbra a te hatalmas kezeted és verd meg az ő csontjait és az ő húsát bár elveszed hogyha szembe nem áld. יִיָּן הַשָּׂן אֵת יִיָּהוּה יִיאָסֵר עִיָּה בְּנֶפְשִׁי יִבֹּל אֶשֶׁר לֹא־יִאֱסֵר יָדִי יִיָּן אֶל עֲצָמֵי יִיָּהוּה אֵם אֶל־בְּנִיָּךְ בִּיָּדֶךָ.

Ez utóbbi példamondat során a szerző szótárhasználatának bizonyossága is kimutatható: az „y” kifejezés helyes fordítása „bőr bőrért”. Méliusz elsősorban az ígét kereste vissza vagyis éber. Hasonló kisebb bizonytalanságok más helyt is előfordulnak szövegében.

Magyarázatainak elemzése azt mutatja, hogy a szöveget egyéni gondolatokkal értelmezi, általában a forsteri elmélet jegyében. Bibliát bibliával próbál magyarázni, idézeteivel bizonyítja, hogy kitűnően ismeri a szöveget.

Bár óvatosan kerüli a rabbinikus források felhasználását, mégis magyarázataiból nem egyszer egyenes fordításban valamelyik középkori héber kommentátor szól hozzánk. Nem kétséges, hogy ezek a szövegrészek valamelyik latin forrásából kerültek könyveibe. Az alábbiakban néhány példán keresztül bemutatjuk Méliusz magyarázatainak primer forrását. Így például már Sámuel könyvének első mondatában „Sidó országban Efraim nemzete között két városka vala Ramata nevé egyiket Zophym azaz órállók, Phropheták lakóhelyének híjjak vala... Nékik a Lévi és Core nemzetségből valónak mondják.” Salomo Jichaki kommentárjában: ... שְׁנֵי יְמֵת הָיִי שְׂעִיטִי יִיָּמֵת וְ אֵת אֲרָצוֹת מַחֲלָשֵׁי נִמְאִים לֵי יָהוּה מִנְּטַוֵּן קִרְיָהוּ... נִמְאִים הָיִי יִישִׁיבֵם... בְּיִשָּׁה...

I. Samuel 1/6: „Elkana mindenkor szép falatot ad vala Annának, azt pedig a szülő Phenina ingerli vala. Valamikor azért Pheninát Elkana Silóba viszi vala, de mindenkor keseríti vala Annát”. Az említett kommentárban: וְ צִיָּה אֲשֶׁר בְּעֵלָה בְּנֵיָה וְ דָוִד קִימְחִי יָגִי פּוֹלְיָתָיָה: מְקַטְפֵּת הָיָה בְּכָל פֶּעַם מִיָּי עֲלִיָּתָה בֵּית ה'...

³⁰ Forrása a második Biblia Rabbinica שְׂעִיָּה ה' דִּדְדָּה. Velence, 1524—1525. A Méliusz által használt kötetek kommentátorai Salomo ben Jichak (1040—1105), Dávid Kimchi (1160—1235), Levi ben Gersom (1289—1345), Abraham ibn Ezra (1092—1167), vö. *Dán R.* i. m.

³¹ Burmeister, K. H.: i. m. 96—97.

³² Bullinger, H., De versione Bibliorumában „fide optima diligenta summa et sudiribus inaestimabilibus”. Biblia, 1539. előszó.; Bullinger, H.: *Diarium des Jahre 1504—1574.* hg. Emil Egli. Basel, 1904. 27.

³³ Horváth János: i. m. 292.

³⁴ A két Sámuel stb. bevezetés.

kéri Bézától, hivatkozva a rossz hazai nyomdaviszonyokra. Tárgyunkra vonatkozó megjegyzései magyar fordításban:⁴² „Hozzácsatoltam a Servet-Blandrata féle eretnokségekhez a zsidó rabbi József és mások istentelenségeinek cáfolatát. Ezek a szentháromság a hit összes cikkei és az evangéliumok ellenére mint Julianus apostata... a Fiúnak öröktől fogva való származását (fili generationem) kigúnyolják. Ezek az alapjai a Servet-Blandrata féle eretnek tanoknak...” Ez utóbbi megállapítás Mélius életművének legfontosabb területére utal, az antitrinitárius-eszmék lényegének felismerésére.⁴³ A vonatkozó héber források vizsgálata új szempontokat nyújt elvesztett munkájának hátteréről — tartalmazól. Az említett József rabbi és mások (rabbi Josephi et aliorum) nézeteit Méliusz „a rabbiknak Párizsban kiadott istentelenségéből” ismerte meg, „amelyet minap Christoph Thretius... juttatott el hozzám” — írja idézett levelében. A héber polemikus irodalom bibliográfiái alapján meghatározható, hogy az érintett időszakban, Párizsban, Gilberto Genebrardus szerkesztésében jelent meg — a manapság igen ritka — „*R. Josephi Albonis, R. David Kimchi et alius cujusdam hebraei anonymi argumenta quibus nonnullos fidei christianae articulos oppugnant G. Genebrardus Ba. Theologo interprete, ad eorum singulas disputationes ejusdem interprets responsa etc. Parisiis 1566*”. c. munka.⁴⁴ József rabbi, azaz Jozsef Albó, a középkor utolsó zsidó filozófusa, részt vett a spanyolországi Tortozában 1413. febr. 7. és 1414. nov. 13. között tartott híres hitvitán,⁴⁵ ahol vezető szerepet játszott a filozófiai kérdések tárgyalásakor. A vita XIII. Benedek pápa felügyelete mellett zajlott, az Egyházat a konvertált Geronimo de Santa Fé képviselte. A Genebrardus közvetítésével Méliushoz eljutott tézisek elsősorban Albótól származtak, de az említett munka foglalkozik Dávid Kimchi, illetve más polemikusok nézeteivel is. Az egyházi párt legnagyobb ellenfelének József Albót tekintette, aki erre válaszként ערך עם címmel összeállította és rendszerezte a vitán elmondott vallásfilozófiai nézeteit.⁴⁶ A munka kéziratban már 1420 körül népszerű volt, és nyomtatásban 1550-ig több kiadásban látott napvilágot, de csak héberül.⁴⁷ Albó munkájának summáját Genebrardus az alábbi fejezet címmel látta el: „*R. Josephi Albonis contra christianos disputatio quae est caput 25 orationis tertiae libri quem de ערך עם seu articulis legis Mosaicae conscripsit*”. A fentiekben meghatározott forrás latin szövegét a szerkesztő sűrűn megszakítja héber idézetekkel, így bár latin fordítás, héber nyelvi és irodalmi ismeretek nélkül nem volt használható. Méliusz számára ez nem jelentett akadályt, sőt talán segítségére volt a rabbinikus források és Serveték ideológiai, filológiai kapcsolatainak feltérásában. Albó elsősorban az abszolút unitás bizonyító filozófiai tételeket vonul-tatja fel, természetesen a héber biblia textusainak támogatásával. Racionális indokokat keresve támadja a trinitásra alkalmazott hivatkozásokat, részletesen taglalja a ceremonális, judiciális és morális összetevőket, melyek véleménye szerint kizárják a kereszténység koncepcióját. Hosszan idézik Jézus geneológiájánál. Méliusz erre utal Bézához írt feljebb idézett levelében. Albó felhívja a figyelmet az evangéliumokban található ellentmondásokra, szembeállítja Máté 1./6. szövegét Lukács 11./31.-gyel. Mindkét egymástól eltérő leszármazási tábla azonban csak József őseit tárgyalja, és vajon honnét tudjuk Mária származását? — teszi fel a kérdést. Másrészt ugyancsak Máté szavai szerint József nem halt Máriával Jézus születéséig

אני יודע אצלם אם היה בן דוד ואם לאו כי פרק א' מאינטימי משהם את יוסף בעלה של מרים או אישם לפי דביתם לשלמה יודו ואם עליו שהיה מודע המלכות בפסק ה' מאינטימי ליק את עליו שלא היה מודע המלכות ומהם אינו ילדו בן דוד. ושם המושם הם אינם אלה ליוסף, והם אישם שמעולם לא ידע יוסף את מרים... ולפי זה אין יוסף מיעיל ליש בלום ומיזון נודע וחס מים...⁴⁸

A híres jezsajási próféciában (Jes. 7/14) Mélius közvetlenül rátapinthatott Servet forrására. „...במה מה שנוכי בפסק א' להאשם שנילה ישי מבתיה לקיים מה שאמרי הגו עלמה הדסה... הפסק הזה נאמר לאחו במה ת' שנה קיים ישי לאית על אבן מלכות אישם... יאך יודו לית ישי מבחולה אית לאחו...⁴⁹”

A spanyol antitrinitárius az 1541-ben kiadott Sanctus Pagninus-féle Biblia-kiadásban, melyet kommentárokkal látott el, a fontosabb krisztológiai helyeken a rabbinikus nézeteket vette át. Ezek alapján az említett locust is történeti háttérbe állította, és az „עלמה” szócskát Ezekiel király anyjára értelmezi és nem Máriára.⁵⁰

⁴² A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912. Függelék. Ford. Szabó József és S. Szabó József. 188.

⁴³ „Támadta és hevesen cáfolta József zsidó rabbinak Kristus istensége ellen írt héber munkáját...” S. Szabó József: Méliusz nyelvudása és fajrokonossági elmélete. Prot. Szemle 1936. 267–274.

⁴⁴ Rosenthal, J.: Anti-Christian Polemics from its Beginnings to the End of the 18th Century. Aresheth. II. Tel Aviv 1960. 149. és uo. III. 1961. 435. Hibás címléccel.

⁴⁵ Lopez, A. P.: La Disputa de Tortosa. Madrid—Barcelona, 1957.

⁴⁶ Eisler, Moritz: Vorlesungen über die jüdischen Philosophen des Mittelalters. III. Wien. 1889. 186—217.; Joseph Albo the last of the Mediaeval Jewish Philosophers. New York 1930. (Proc. of the Am. Acad. for Jewish Research.)

⁴⁷ Első kiadása: אלקים ליוסף אלבי. Soncino, 1485. majd Salonica, 1520; Venecia, 1521; Rimini, 1522 és 1544. Méliusz héber nyelvudása alapján lehet, hogy valamelyik héber kiadás is forgatta.

⁴⁸ Genebrardus i. m. 19—20. Itt és alábbiakban idézett Albó szövegeket I. Sefer ha-’Ikkarim. Book of Principles by Joseph Albo. Ed. Isaac Husik. Philadelphia 1946. v. III. 233—235.

⁴⁹ Genebrardus i. m. 20—21. Husik i. m. 235—236.

⁵⁰ Servet exegetikai elveit I. a Pagninus-féle bibliakiadás előszavában. I. m. Newman, L. I.: Jewish Influence On Christian Reform Movements. New York, 1925. 536—548.

A Méliusz forrásában feldolgozott Dávid Kimchi-féle zsolnárkomentárrok ugyancsak közvetlen összefüggésbe hozhatók Servet és Blandrata tanaival. Feljebb már rámutattunk, hogy Kimchi grammatikai munkáit és kommentárjának bizonyos részeit Mélius saját bibliafordításaiban is felhasználta.⁵¹ Ezek a helyek csupán formális elemeket tartalmaztak, elveszett kéziratában viszont Kimchi „blasphemiáinak” cáfolására vállalkozott. Genebrardus „*Responsa simul et argumenta, quae Rabbi David Kimchi contra Christianos suis ad Psalmos commentariis inseruit*” címmel adja a latin fordítást és azok cáfolatát, itt is sűrűn alkalmazva héber citátumokat. Dávid Kimchi polemikus zsolnárkomentárjai a hagyományos zsidó bibliaexegézis szellemében íródtak. Önálló gyűjteményként először Isnyben, 1542-ben jelent meg.⁵² A Méliusz előtt fekvő munka Kimchinek a trinitás ellen elhangzott érvelését tárgyalta. Elsőként a 2. zsolnárt 7. mondatához írt megjegyzéseket, melyek Jézus szerepét tagadják, és felvetik a terminológiai ellentmondásokat az Atya és Fiú helyével kapcsolatban a trinitáson belül. „אמרו... להם דאם ויהוה... האם קודם לכן בוטן ויבנה האם יצא הבן יאע"ם שלא יתכן זה מבלי זה בקריאת השמות כי לא יקרא אב עד שיהיה לו בן ולא יקרא בן אם לא יהיה לו אב... יא"ם האלהי שאתם אומ' ואתם קור' לו אם יבן ויהא הקודש החלק שאתם קוראים לו אם קדם לחלק שאתם קור' לו בן ב"א היו כל זמן שיהיה באתם קראי להם אבות תאמינו ולא אבן...⁵³”

Kimchi szerint „... az atya mindig megelőzi a fiút időben, és az atya erejéből lesz a fiú. Így ellentmondásos a dolog az elnevezés szempontjából is, mert nem lehet valaki atya, míg nem születik meg gyermeke, és nem lehet fiú, ha még nincs atya... ezek szerint a trinitás egyik része az atya, megelőzi a másik részét a fiút... ha időben egyik voltak akkor, testvéreknek, vagy ikreknek neveznék őket...”. A 22/17-hez megjegyzi, hogy a Septuaginta és a héber textus eltérnek, és e tévedés alapján következtetnek Jézus megfeszítésére. A héber szövegben „אי” „mint az oroslán” áll, melyet összeolvastak --nak, és hozzávéve a következő szavakat kikerekedett az „átlukasztották kezemet, lábamat” kitél. A fentiekhez hasonló elvek alapján a 46/18. mondatban tíz tételben érvel a jézusi koncepció ellen, logikai következtetéseket sorol fel a 72/18–19-hez. Mindezek az érvek megtalálhatók Servetnél is, sőt a *Christianismi Restitutio* II. könyvének 59. oldalán Servet név szerint is idézi Dávid Kimchit.

Méliusz héber érdeklődését tekintve fontosnak tarthatta a 110/7-hez írt Kimchi kommentárt, amely egyrészt Servet exegetikai módszerének leleplezését jelenthette számára, másrészt Hieronymus tekintélyét érintette. „משישים זה המומי" על ישי... כי יתבאר כי דאם יתכן שיהא... המשישים זה המומי... תא' להם על טעות קריאתם נאם יהיה לאדני בקצת הנהן ואשרי החדך יאשר יהיה אלא שהם שנים ויהיה השלישי... תא' להם על טעות קריאתם כי נוהליש השעתיק שיהיה להם טעה כי לאיני בחוק הנהן ויהוא אישר על הדוד...⁵⁴”

„Ezt a mondatot is Jézusra magyarázzák, hogy benne van az Atya és Fiú, mert úgy olvassák, hogy mondta az Úr (JHVH) az én Uraimnak (Ádonáj) és így benne lenne az Atya, Fiú és a Szentlélek. Ez pedig téves olvasaton nyugszik nem Ádonajt többes számban, hanem Ádonit egyes számban kell olvasni... ugyancsak téves olvasat volt már Hieronymus részéről, hiszen ez a zsolnárt Dávid királyról szól...”

Genebrardus munkájának harmadik része „*Obiecta Hebraeorum ex ipsorum vernaculus Latina facta et brevissime confutata*” címet viseli, ebben a szerző a rabbinikus irodalom általános tételeit ismerteti és cáfolja. Az idézett szövegpróbák természetesen az érintett kérdéseknek csupán töredékeit tartalmazzzák, de már e szemelvényekből is megállapítható, hogy Méliusz elveszett kézírata milyen témákkal foglalkozott. Másrészt figyelmet érdemel Méliusz lényegre látó megállapítása, amely az Albó-Servet kapcsolatra utal. Ez az ideológiai történeti összefüggés úgy a kortársak, mint a modern szakirodalom előtt ismeretlen volt.⁵⁵ Talán ezzel is indokolható, hogy Méliusz buzgósága a zsidó-unitárius vonal feltárásában megértésre talált Bézánál, aki 1570. június 18-án kelt válaszlevelében így ír: „Ellenfeleid bizonyítékainak összegyűjtésében kifejtett szorgalmadat és azok megcáfolásában tanúsított ügyességedet méltányolom... mert amint tudod, a régiek görög képzettségük és a héber nyelvben való járatlanságuk miatt egyfelől bíztek, másfelől pedig egyedül az igazság védelmére törekedve néha a szentség némely bizonyságait elferdítették, amitől nekünk mindenek fölött óvakodnunk kell.”⁵⁶ Méliusz héber tanulmányainak és forrásainak vizsgálata is alátámasztja, hogy a héber nyelv- és irodalomismeret dialektikus hatást gyakorolt a hazai reformáció belső fejlődésére. „A lingua primigenia” a protestáns gondolat megjelenésétől különleges érdeklődésre tartott számot, szerepe tovább növekedett a radikalizálódó irányzatok egymás elleni harcában. Ezzel párhuzar-

⁵¹ I. 30. jegyzet; Nagy Barna: Mélius Péter művei. = A második helvét hitvallás Magyarországon és Mélius életműve. Bp. 1967. 294.

⁵² „לפי קצת לתיצ"ם... אלה הן החשיבית שעתה --” I. m. Melamed, E. Z.: R. David Kimchi's commentary on Psalms. Aresheth. II. Tel Aviv 1960. 35–95.

⁵³ Genebrardus i. m. 63–64.; „פירוש יד"ק” Nápoly 1487. 3. lev.

⁵⁴ Genebrardus i. m. 98–99.; a nápolyi héber kiadás 141. lev.

⁵⁵ vö. Guttman, J.: Michael Servetus in seinen Beziehungen zum Judentum. Monatschr. f. Gesch. u. Wiss. d. Judentums. LI. 1907. 77–94.

⁵⁶ A helvét irányú reformáció stb. I. 42. jegyzet. i. m. 193.

mosan a postbiblikus néber irodalom is megjelent a polémiák asztalainál, a maga speciális problémáival, szemléletével. Az ultraradikális áramlatok felfedezték és felhasználták bizonyos tételeit nézeteik kialakításakor és védelmében. Így a Luthertől Servétig húzódd eszmetörténeti vonal minden pontján ugyanazt a fegyvert forgatták két irányban is. Az egyetemes tudomány a héber nyelv értékelésében egységes álláspontot foglalt el, „lingua primigenia”-ként kezelte. A rabbinikus irodalom szempontjából viszont polarizálódtak a felfogások. Méliusz vonatkozásában kézenfekvő, hogy ő az abszolút hebreocentrikus bibliatudományi szemlélet mellett a rabbinikus irodalom ellenfeleinek táborába tartozott.⁵⁷ Életművében túlnyomórészt antitrinitárius nézetek ellen harcolt, és nem kétséges, hogy Stancaró, Servet, Blandrata, majd Dávid Ferenc vonalában felismerte azt az utat, amely néhány évtizeddel halála után Péchi Simonhoz vezetett.

Magyarországi és erdélyi tanulók és tanárok a gráci egyetemen

BENDA KÁLMÁN

Andritsch Johan: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz.* (1586—1782) Ein personalgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens Universität in der Jesuiten Periode. Graz 1965. 321 l. + 12 arckép + 1 térkép. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXII Bd.)

Jóllehet Franz Krones az osztrák jezsuita rendtartomány történetét tárgyaló munkájában már a múlt század végén felhívta a figyelmet a magyarországi ellenreformáció és a gráci egyetem szoros kapcsolataira, s a két háború közti egyetemtörténeti tanulmányaiában Barta István is rámutatott arra, hogy a XVI—XVII. század fordulójának katolikus hazai egyházi és világi értelmisége szinte kivétel nélkül Grácban nevelődött, mindaddig még az egyetem magyar diákjainak a névsorát sem állították össze. Veress Endre és Schrauf Károly nagy kiadványaikban a gráci egyetemre nem fordítottak figyelmet. Relkovics Néda 1933-ban *A Magyar Középkor* c. folyóiratban kiadta az egyetem magyar hallgatóinak névsorát 1640-ig, közlése azonban telve van olvasási hibákkal, úgyhogy alig használható. Ugyanakkor Franjo Francev már 1936-ban kiadta a horvát diákok teljes névsorát.

A gráci egyetemet Károly osztrák főherceg alapította 1586-ban, majd fia, Ferdinánd főherceg (1619-től II. Ferdinánd császár) emelte virágzóvá. Az egyetem kezdettől fogva a jezsuiták kezén volt, s két fakultásból állt: bölcsészettudományiból és teológiaiból. Az ausztriai jezsuita rendtartományhoz tartozó osztrák örökös tartományok (Cseh- és Morvaország külön szervezetben élt) és a történelmi Magyarország területén ebben az időben a grácin kívül csak egy egyetem volt, a bécsi. Ez viszont az 1500-as évek második felében, a protestantizmus, az hajlott, és hosszas harc után csak 1624-ben került a jezsuiták irányítása alá. A harmadik egyetem, a Pázmány által alapított nagyszombati pedig csak 1635-ben indult. A XVI. század végén és a XVII. elején tehát a katolikus műveltség és az ellenreformáció szellemi központja ezen a tájon Grác volt. Jelentőségét még növelte, hogy alapításától kezdve külön nyomdával rendelkezett, s hogy Károly és Ferdinánd főherceg egyaránt gazdagon ellátták stipendiumokkal. A XVII. század második harmadától kezdve, amikor immár csak egyik a két, majd három katolikus egyetem közül, Grác jelentősége csökkent, és Bécs mögött erősen háttérbe szorult. A XVIII. század derekán azután megindult a gráci egyetem lassú elvilágiasodása is, mely a jezsuita rend feloszlata után feltartóztathatatlanná vált.

Ami a jelen kiadványt illeti, mindenekelőtt is köszönetet kell mondanunk a szerzőnek, a Grác melletti Judenburg gimnáziuma tanárának, hogy pótolva a magyar tudomány mulasztását, az anyakönyvi bejegyzések alapján nyomtatásban közreadta a gráci egyetem jezsuita korszakából, az alapítástól 1782-ig, a II. József kori átszervezésig a magyarországi és erdélyi diákok, valamint tanárok névsorát és életrajzi adatait.

Az említett korszakban, kereken 200 év alatt, mintegy 1500 magyarországi (Horvátország nélkül) és erdélyi diák járt Grácban, az egyetem tanárai közt pedig ugyanezen idő alatt 57 magyar tanított. A diákok —ahogy ezt a kötetben közzétett térkép szemléletesen mutatja— elsősorban Nyugat-Magyarország területéről kerültek ki, de akad köztük az ország minden részéből való. Társadalmi összetételük szerint feltűnően nagy a nemesek (76%) és ezen belül a főnemesek (16%) aránya. Ugyanakkor a polgárként bejegyzettek számaránya csak 17% körül volt, parasztfiú pedig az egész korszakban mindössze 23 akadt. (A protestáns egyetemekre kirajzó magyar peregrinus diákok társadalmi összetétele, ahogy tudjuk, ennek szinte éppen a fordítottja volt.)

⁵⁷ „... velink szemben az eretnekek hiába próbálnának a héber és görög nyelv irtóügyén kibúvót keresni, mondván, hogy a héber és a görög szöveg szerint így meg így van az igazság. Mert a mi egyházunkban a szent Biblia héber, görög... nyelven is megvan”. RMK. II. 91. Nagy Barna i. m. 224.

Szerkezetileg a kiadvány két részre tagolódik. Az első a diákokra vonatkozó bejegyzéseket közli évről-évre, ahol lehetséges, kiegészítve a legfontosabb adatokkal, majd a fejezet végén találjuk a név- és helymutatót, továbbá a származási statisztikákat (21–247.) A második rész a magyar származású professzorok életrajzát, egyetemi tevékenységük jellemzését adja ugyan-csak időrendben, a végén névmutatóval (248–276.). Ehhez járul függelékként a gráci egyetemi nyomdában magyar szerzők által írt, vagy tárgyuknál fogva magyar vonatkozású kiadványok könyvészeti leírása. Végül „A gráci egyetem és a magyar barokk műveltség” címen a szerző összefoglalja kutatásai eredményeit. (289–321.)

A számunkra legfontosabb rész, az anyakönyvi bejegyzések alapján összeállított diák-névsor gondos, alapos, megbízható munka. A legnehezebb probléma a nevek olvasása és azonosítása volt. A neveket ugyanis általában bementés alapján jegyezték föl, ennek következtében igen gyakran eltorzultak, van úgy, hogy csak helyesírásban (Schalamon, Seechi, Schözhény – Salamon, Szécsi, Széchényi helyett stb.), de nemegyszer hangzásban is (Sélanzi, Reuei, Kopasch, Boizmogoy – Szeleneczy, Révay, Kapás, Bácsmegyei helyett stb.). Ugyanez a név ahányszor bejegyzésre kerül, szinte annyi változatban írják (Heinal-Hainal; Tapulzay-Dopolzay; Kupcsani-Kopeziani-Kopschani stb.), s a helyes forma megállapítása a magyar genealógiában való nagy jártasságot igényel. A szerző névmegállapításai általában helyesek, csupán egy-két esetben tennék korrekciót. (Így az 1608-ban beiratkozott Martinus Pötoe liber baro a Fridau helyesen Pethe, nem Pethő. Az ugyanezen családból való Stephanus Pötoe, helyesen Pethe, nem azonos a bécsi egyetemre 1616-ban beiratkozott Stephanus Petkőe de Gerse-vel, Gersei Pethő Istvánnal. Nicolaus Pornitz de Orthopa pedig aligha Perniczý, ahogy Relkovics Néda nyomán a szerző gondolja, sokkal inkább Perneszi de Osztopán). Jók és hasznosak a szerző rövid életrajzi kiegészítései, adatai, azonosítása megbízhatóak. (Bár azt aligha hihetjük, hogy az 1638-ban beiratkozott nobilis Paulus Orozh, a református vallású csieseri Orosz család leszármazottja, a későbbi thököliánus ungi alispán lett volna. A gráci diákokt inkább a Pozsony megyei katolikus balásfalvi Oroszok közt lehetne keresni. Homonnai Druegh György miért volt zeibersdorfi birtokos, 77.) A magyar irodalom fokozottabb bevonása nyilván meg néhány személy azonosítását és életrajzi adatainak összeállítását lehetővé tette volna.

Andritsch lelkiismeretes pontos munkája régi hiányt pótol, és elengedhetetlen kézikönyve lesz mindazoknak, akik a magyarországi ellenreformáció korának íróival foglalkoznak. Reméljük, a szerző nem hagyja abba munkáját, és egy következő kötetben közreadja a gráci egyetemi 1782 utáni magyar diákjainak a névsorát is.

Goethe és Magyarország

(Goethe újabb magyarországi vonatkozásai)

GYÖRGY JÓZSEF

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára híres és nemzetközi germanista körökben is ismert Goethe-gyűjteménye az értékes kéziratokon, relikviákon és egyéb ritkaságokon kívül több mint kétszáz Goethét ábrázoló képet is tartalmaz, melyek korabeli kiváló mesterek műveinek reprodukciói. A nagy költőt életének szinte minden periódusában megörökítették. A fiatal, a férfikorban levő és az öreg Goethe legkedveltebb modellje volt korának. Ismert és kevésbé ismert festők, szobrászok, litografusok, rézmetszők sikerült vagy kevésbé sikerült alkotásai bizonyítják ezt a tényt. Nehéz, de egyben felesleges is lenne a nagy költőről készített műveket szám szerint felsorolnunk, egyet azonban megállapíthatunk: a weimari „titán” általában idealizálva, mint olimposzi magasságban lebegő vagy ülő alakit ábrázolták. Többek között így ábrázolta olaszországi tartózkodása idején Goethét korának híres és igen ismert festője, Johann Heinrich Wilhelm Tischbein (szakkörökben az úgynevezett Goethe – Tischbein) a római Campagna romjaival a háttérben, széles karimájú kalappal és tógaszerű redőzetes ruhával 1786/88. évben (az eredeti festmény Frankfurt am Main, Goethe szülővárosának múzeumában található, egy kiváló eredeti nagyságú másolat a weimari Goethe-ház egyik termében van, vagy ugyancsak Tischbein 1787-ben Goethet római lakásának ablakából kitekintve, a szoba belső perspektívájából ábrázolta. Johann Josef Schmeller, Goethe korának egy másik híres festője 1831-ben alkotott ismert festményén, az akkor már agg „titán” állva, dolgozószobájában házi köntösében és mégis fenségesen ábrázolta, amint egyez titkárának, az ifjú Kräuternak (később weimari könyvtárigazgató) diktál. A francia szobrász, Pierre Jean David d'Angers 1829-ben fehér márványból készített kolosszális nagyságú fejszobra gigászi nagyságával jel-

képezi a költő genialitását. Ma is egyik ékessége és dísze a weimari Landesbibliotheknek. A művészi ábrázolások nagy tömegét két kiváló germanista foglalta rendszerbe a múlt század végén, mégpedig a lipcei egyetem akkori híres germanista professzora, Friedrich Zarncke¹ és a bécsi ismert germanista, Hermann Rollett.² Munkáik fontos forrása a Goethe-ábrázolásoknak. Ha e két könyvet lapozgatjuk, a Goethe-ábrázolások nagy tömegéből egy különös rajz tűnik elénk, mely lényegesen elüt a fennkölt ábrázolásoktól, és amelyet Zarncke „Goethe maskarában” és Rollett „Egész alak maskarában” jelzővel illetett. Ez az ábrázolás (melyet itt mellékelünk fotomásolatában) a berlini Henschel-testvérektől (Wilhelm, és Moriz) ered, akik ott rézmetszők és grafikusok voltak, és a képet 1821-ben Berlinben készítették a költőről. A kép eredetileg színes litográfia volt, mely Goethét teljes alakjában, idős korában, fehér parókával, sötétkék frakkban, piros hajtókával, vitézkötéses testhezálló magyar nadrágba öltözve ábrázolja. A nadrág aranyszegélyű, és a különös viseletet még aranybojtos magyar huszárcsizmák egészítik ki. A költő hóna alatt fehér selyemmel bélelt cilindert tart, belső részével a néző felé. A cylinder selyem belésének hátterében egy madár látszik, melynek feje felett egy korona lebeg. A különös ábrázoláshoz a bécsi *Heimat* c. lap 1879-ben a következő magyarozatot fűzte: „Goethe félkarikatúrájának indítékát, mely képnék egy példánya a weimari fejedelemség múzeumában található, — eddig még nem lehetett kideríteni.” (sic!) Talán az 1778. évben a weimari álarcos szánkózásra vonatkozik, mely ünnepséget akkoriban fáklafenyélnél, a legkülönbözőbb ruhákba öltözve tartottak meg. „Ismeretes — írja továbbá a *Heimat* —, hogy Goethe hosszú ideig hasonló udvari formaruhát viselt, mely zöld frakk volt, gazdag arany hímzéssel, vállpántokkal, világosszürke nadrág, aranybojtos huszárcsizma sarkantyúval egészítette ezt ki. Ilyen öltözetben jelent meg Goethe az udvari ünnepségeken, abban az időben, amikor a későbbi porosz generális, von Holleben a weimari udvarban tartózkodott... Ha a *Heimat* magyarozatát elfogadnánk, le kellene mondanunk az ábrázolás karikatúra jellegéről, melyet azonban a két kiváló germanista a lehangsúlyozottabban kidomborít, márcsak azért is, mert a kép alkotói, a Henschel-testvérek Berlinben főleg mint karikaturisták voltak ismeretesek és csak másodsorban mint litografusok, rajzoló. Zarncke „Goethe maskarában”, a már említett címen igen érdekes és pontos leírást ad a különös öltözékről. A frakk szerint porosz, vagy hesseni huszáruniformishoz tartozó, a nadrág magyar huszárnadrág vitézkötéssel és bojtokkal. „A figura” írja továbbá, cilindert tart hóna alatt, nyitott feléül a néző felé, melynek végén az ember egy madarat lát előtűnni. E madár eredete vitatható (kakas, szarka, csóka?), a madár feje felett egy korona lebeg. „A figura” ballal deklamáló kezén egy drágaköves gyűrű látható. Az eredeti képre — mely 24 × 18 cm nagyságú volt — Kräuter, Goethe már korábban említett titkára és a későbbi weimari hercegi könyvtár igazgatója saját kezűleg jegyezte akkoriban fel, hogy ez a mű a Henschel-testvérek berlini nyomdájából származik, akik még 1819-ben több színes litográfiát készítettek a költő önéletrajza, a *Dichtung und Wahrheit* című *Részletek Goethe életéből* címen, a nagy költő által az idézett műben leírt gyermekkori epizódjairól. Kräuter előtt nem volt egy pillanatig sem kétséges, hogy a különös ruházatú kép Goethét ábrázolja, valamint az is ismeretes volt előtte, hogy a Henschel-testvérek karikaturisták voltak, mégis kissé haragosan nyilatkozik a képről, de elismeri, hogyha vadabb is, de csodálatra méltóbb a költő gyermekkorból ábrázoltakénál, azonban magyarozatot a mű eredetéről és értelméről nem tud adni. Vagy talán nem akart adni? Gustav Freytag, a kiváló költő, író is foglalkozik az ábrázolással, és a cylinderben látható madarat sólyommal magyarázza és a sólyomrenddel kapcsolja össze, mely a weimari nagyhercegség legmagasabb kitüntetése volt, és amelyet Goethe az udvari összejöveteleken hordott, mely ma is ott látható a weimari Goethe-ház egyik üvegszekrényében kiállított udvari ruháján a „titkostanácsos és államminiszter” költőnek. A kép, melynek egyetlen eredeti példánya sajnos elkallódott (a weimari Thüringische Landesbibliothek közlése szerint nem található), ábrázolásának valódi értelme, eredete, háttere és indítékai, vagyis, hogy a két berlini rajzoló lényegében mit is akart e karikatúrával kifejezni, talán örök titok maradt volna, ha történetesen időközben nem kerültek volna nyilvánosságra a berlini porosz és a weimari szász udvari levéltár titkos anyagaiból olyan dokumentumok, melyek teljes világosságot derítettek a kép eredetére. Két kiváló tudós német nyelven írt munkája olyan történeti tényt említ meg, mely szinte kulcsként oldja meg a kérdést és derít fényt a karikatúra eredetére. Az egyik munka szerzője Paul Bailleu, 1899-ben, II. József, a „kalapos király” magyarországi detronizálási kísérletének hátterével foglalkozik,³ a másik Gragger Róbert 1923-ban megjelent nagy monográfiája,⁴ mely bő faksimilékkel hozza a titkos dokumentumokat a fenti hasonló témára vonatkozólag. A történelemből jól ismert tény mindnyájunk előtt, hogy II. József császár trónra lépése sok bonyodalmat oko-

¹ F. Zarncke: Kurzgefaßtes Verzeichnis der Originalaufnahmen von Goethe's Bildnis. Leipzig 1888.

² H. Rollett: Die Goethe-Bildnisse. Wien 1883.

³ P. Bailleu: Herzog Karl August, Goethe und die ungarische Königskrone. 1899. Goethe — Jahrbuch Bd. XX. 144 — 152 p.

⁴ R. Gragger: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. 1923. Ungarische Bibliothek Bd. 6.

Goethe karikatúra, a költő mint „magyar miniszterelnök”

Au Colonel
de Bischoffswerder.

Monsieur!

La lettre très intéressante
et flatteuse que vous
avez eu la bonté de m'é-
crire au date du 25 Nov.
m'est parvenue avant hier.
Comme ma réponse ne
tombe dans la main d'aucun
poste étrangère, je me dis-
pense de me servir d'un
chiffre. Recevez précé-
demment, Monsieur et
très cher ami, les expres-
sions de ma vive reconnaissanc-
e pour la manière hono-
rable et amicale avec
la quelle vous vous êtes
souvenu de moi à l'occasion
très intéressante que la
présence du Sr. Bey a
fourni. Je desirerois
d'être digne de la con-
fiance que vous avez
voulu me marquer, mais
ce n'étoit malheureusement
que ma bonne
volonté que j'ai pu
manifester jusqu'à présent.

Les espérances que Hom-
pesch et Bey ont données
de la possibilité d'une

zott, éppen a ma már pozitívan értékelhető reformjai miatt. A „kalapos király” — mely gúnynévvel a korabeli magyar nemesség illette —, hogy ne kösse eskü vagy esetleg más fogadalom, nem koronáztatta meg magát, és ezzel a tettével felbolygatta és maga ellen zúdította az ország nemesi rendjének közvéleményét. A külpolitikai helyzete uralkodása idején sem mutatott kedvezőbb képet. II. Frigyes Vilmos porosz király uralkodásának első éveiben a feszültség Poroszország és Ausztria között annyira fokozódott, hogy a háború kitorése a két német hatalom között minden percben várható volt. Magyarországon egyébként is régi tradíció volt a Habsburgok elnyomása ellen a védelmet a berlini udvarnál keresni, mind politikai, mind vallási téren. Jól ismert Nagy Frigyes 1751. február 16-i levele, melyet Schaffgotsch borsoszlói püspökhöz intézett a protestáns üldözések ügyében. Ezt a levelet az országban másolatban terjesztették, mely szerint a király kötelességének tartotta hittársait a teljes pusztulástól megvédeni. II. József 1784. évi sorozatos reformjai felborzolták a kedélyeket, és ezek még az általa nem túl nagy szerencsével folytatott háborúk következtében sem voltak népszerűek. Ilyen rendelkezése, mint a magyar királyi koronának elszállíttatása az országból, a földmérés, összeírás, a nemzetiségek, a katolikus rendek és protestánsok ellen hozott rendszabályai rendkívül kiéleztek az országban lappangó ellentéteket; a német nyelvetnek mint állami nyelvnek kötelezővé tétele, a szászok nemzeti vagyonának elkobzása és más hasonlók, nyílt parasztfelkeléseket eredményeztek, melyeket a császárnak fegyveres erő igénybevételével kellett leverni. A katolikus egyházi körökben is már nyílt lázadásra gondoltak, amit mi sem bizonyított a legjobban, mint egy fiatal piarista szerzetes, Franyo Remig felségárulási pere. Ez a tapasztalatlan ifjú olyan végrehajthatatlan és lehetetlen tervet eszelt ki elkeseredésében és nemzeti felbuzdulásában, melynek röviden az volt a lényege, hogy Magyarország trónját ajánlják fel a porosz királynak, aki viszont seregeivel foglalja el az országot, a Habsburgokat pedig végleg detronizálni kell. Franyo terve nyilvánosságra jutott, és II. József bécsi bíróság elé állíttatta a szerencsétlent, akit 30 évi várfogságra ítélték, azzal a megjegyzéssel, hogy a delikvens nem egészen beszámítható. A császárt azonban ez az indoklás nem hatotta meg, és a kiszabott büntetést 30 évről 60 évre emelte fel, mondván: „akár beszámítható a pap, akár nem, súlyosan kell bűnhődnie”. A szerencsétlen ifjú a bécsi súlyos várfogságból csak József halála után, II. Lipót trónra lépésekor szabadult meg, azonban a Habsburgok bosszúja Magyarországra is követte őt. A magyar bírák hiába akarták felmenteni, Munkácson még újabb 4 évi fogságot kellett elszenvednie, majd testben és lélekben megtörve szülőhelyére vonult vissza. Franyo Remig egyéni sorsa csak egy kis epizód volt az elégedetlenségek nagy tömegében. Az általános elkeseredett hangulatban a magyar köznemesség egy része is fegyveres felkelésre gondolt, melyet azonban gyakorlatilag elképzelhetetlen volt keresztülvinni, mert a háborús állapotok miatt II. József nagyszámú katonaságot tartott az országban állandó készenlétben. Ennek ellenére a nemesség szélső szárnyából egyesek az ország határain túl kerestek ügyüknek szövetségeseiket; így Bereg vármegye egyik nemes, Pécsi Imre Lengyelországba ment segítséget kérni. Mi volt vajon a helyzet a porosz udvarban? Károly Ágost weimari nagyherceg, akinek Goethe nemcsak barátja, de államminisztere volt, ebben az időben a különböző fejedelemségek szövetségének (Fürstenbund) létrehozásán fáradozott, mely azonban a porosz állam európai expanzív törekvése miatt, valamint megfelelő támogatás hiányában nem jöhetett létre. A herceg a porosz királyi udvarban már rokonai kapcsolatai miatt is nagy tekintélynek örvendett, szinte magától értetődő volt az, hogy hercegi méltóságát királyi koronával cserélje fel. Ez volt tehát az egyik megoldás, melyre a magyarországi rebellesek gondoltak, hogy Poroszországtól kérjenek új magyar királyt a szerintük egyre veszedelmesebbé váló „reformer” II. József helyett. Mi sem bizonyítja jobban, hogy erre vonatkozó tárgyalások folytak, mint Gragger idézett közleményében a titkos levéltárból előkerült iratok, levelek, jegyzőkönyvek anyagai. Goethe, aki titkos tanácsosi és államminiszteri rangban volt, hercegének összes bizalmas ügyét intézte, francia nyelven, saját keze írásával 1789. december 6-án és 28-án bizalmas levelet intézett Bischoffswerderhez, aki II. Frigyes Vilmos bizalmasa és egyben szárnysegédje volt. Ezekben a levelekben igen óvatos „diplomáciai virágszöveget” — melyhez Goethe úgy látjuk igen értett — találkozást beszélt meg, melyet ne Berlinben, hanem Potsdamban tartsanak, egyben hivatkozott egy már korábban folytatott tárgyalásra, valamint idézett egy csehországi meghíusult trónváltoztatási kísérletet. Miután nem akarja, hogy akciójuk hasonlóképpen járjon egylőre a háttérben maradvá, csak a siker biztosítása esetén akar fellépni. (Az egyik levél fotómásolata megtalálható az MTA Könyvtára Goethe-gyűjteményében, melynek első lapját itt másolatban közöljük.) Goethe még annyira óvatos volt, hogy szokásos monogrammját is megváltoztatta, azonban jellegzetes kézírása — különösen a kézírás ismertek előtt — nem vitás. A nagyherceg trónra jelöléséről Varsóban is tárgyaltak. A magyarországi rebellesek mozgalmában ilyen nevek szerepeltek, mint gróf Fekete, Orczy, Vécsey, Semsey, Sztáray stb. A mozgalomban egy báró Hompesch Károly nevű, Ausztriából ideszakadt nemes szerepelt sokat, aki feltűnő magyar viseletével és állandó magyar beszédével az ellenállót akarta illusztrálni, de akit Herzberg, II. Frigyes Vilmos minisztere politikai kalandornak aposztrofált.

Hompesch szerepe valóban nem is volt egészen tiszta, ha talán mégsem volt teljesen agent provocateur, viszont tárgyalásai Bischoffwerderrel, elfogatása Bécsben, majd szabadon bocsátásának körülményei, henecegő, nagyhangú és minden diplomáciai érzéket nélkülöző kijelentései, a mozgalomban saját magát glorifikáló megnyilvánulásai szerepét, ma az idők távlatában nem teszik előnyös megvilágításba. A sok konspiráció persze nem volt ismeretlen a bécsi udvar előtt. II. József nagy riválisával, Poroszországgal le is akart számolni, és báró Jacobival, aki akkor Poroszország bécsi követe volt, több alkalommal tárgyalt. A végleges leszámolás — mint a történelemből ismeretes — elmaradt. II. József halálos ágyán 1790-ben minden rendelkezését visszavonta. Utódja, II. Lipót 1791-ben szabadságlevelével véget vetett a rebelliónak, és így a magyar királyi korona „kútba esett” Károly Ágost részére. A történeti előzmény vázolója után fejtegetésünk végső konklúzióját a következőkben vonhatjuk le: az említett és itt mellékelte „Goethe-karikatúra” rejtélyének megoldása szinte önként adódik. A kép készítője a Henschel-testvérek, akárcsak a ma „jól értesült” karikatúristáinak elődjai, valami különlegessé, jellemzőt, de egyben érdekeset akartak rajzokkal ábrázolni, és ebben a vonatkozásukban rajzukat a politikai karikatúra egyik őskének tekinthetjük. A két rajzoló — hogy, hogy nem — tudomást szerzett, vagy már tudomásuk volt a porosz udvarban folyó titkos politikai eseményekről. Rajzokkal tehát nem „maskarát”, hanem Goethét mint magyar miniszterelnököt ábrázolták, udvari ruhájában, félig magyar, félig német viseletben. Goethe mint államminiszter, Károly Ágost magyar királysága esetén feltétlen követte volna gazdáját Budára, a királyi várba. A címeres gyűrű és a cilinderben látható madár rejtélye szintén megoldást nyer; ez sem sólyom, sem nem kakas, hanem Mathias Corvinus hollója, feje felett a magyar királyi koronával, valamint a hasonló címeres gyűrű is ezt mutatja. 1821-ben, amikor a litográfia készült, még csak benfentesek tudhattak e titkos tényt ábrázoló rajz valódi magyarázatáról. Sem Kräuter, sem jóval később Zarncke és Rollett nem sejtette a kép ábrázolni valóját. Úgy gondoljuk, hogy Goethe és Magyarország között fennálló kevés számú közvetlen kapcsolatban — mert a weimari költő és hazánk között a szellemi kapcsolatok viszont igen nagyszámúak —, jelen ténymegállapításunkkal sikerült valamit tisztáznunk a Goethe-kutatás nagy tengeréből, mely már kuriozitásánál fogva, történeti és művészeti vonatkozásaiban is egyik érdekes epizódja a nagy költő életének.

A teljes Eckermann — magyarul

— Egy kissé Eckermann védelmében —

WAWRUCH GÁBOR

1836 tavaszán, Goethe halála után négy évvel feltűnést keltő könyv jelent meg Lipcsében. Címe: *Beszélgetések Goethével*. Szerzője: Johann Peter Eckermann író, Goethe volt munkatársa. A könyv akkor még csupán két kötetből állott, de írója kilátásba helyezte egy harmadik kötet mihamarabbi kibocsátását is. Ennek a megírásához azonban további tizenkét esztendőre volt szüksége Eckermann-nak; ez egymagában is utal a rendkívüli körülményekre, melyek közt ez a könyv létrejött. Így a mű végleges formáját és tartalmát csak 1848-ban kapta meg, tehát több, mint százhusz éves.

Úgy vélem, hasznos lenne, ha az Európa Kiadó imponáló ötkötetes Goethe-sorozata mellé — fontos kiegészítésül a Goethe-kedvelők népes tábora számára — odakerülhetne hatodiknak a teljes Eckermann is, hiszen amíg Goethe aktuális, Eckermann is az. A Turóczi-Trostler József közreműködésével az Aurora sorozatban évekként ezelőtt megjelent „válogatás” régen (úgyszólván napok alatt) elfogyott, s különben is: csepp volt a tengerben, mivel a *Beszélgetések Goethével* olyan könyv, mely csak a maga teljes monumentalitásában érvényesül és hat igazán. (A válogatás darabjait a kitűnő Lányi Viktor fordította, s éppen Turóczi-Trostler József említette nem sokkal halála előtt, hogy Lányi időközben a teljes Eckermann lefordította már.)

Mit tartalmaz hát a könyv? Nem kevesebb, mint kétszázharmincegy beszélgetést tartalmaz, több mint nyolcszáz oldalon; a Goethe és Eckermann között lefolyt beszélgetések közül azokat, melyeket Eckermann a Goethe mellett töltött évek során feljegyzett s később művészi formába öntött. Bennük Goethe életének egyik legderűsebb, legmélyebb korszaka elevenedik meg szokatlan szemléletességgel és hűséggel: Goethe öregkora. Goethe hetvennégy éves, amikor a *Beszélgetések* elkezdődnek, s csaknem nyolcvanhárom, mikor halálával véget érnek. Abban a korban van tehát, amikor másoknak az élet már csak halványuló emlék. tétlen vegetálás a közeledő halál elősejtelmében.

Ezzel szemben Goethe a kilenc év alatt, melyet a dialógusok felölelnek, fáradhatatlan szorgalommal tovább írta önéletrajzát, a *Költészet és Valóságot*, megalkotta a *Faust II.* részét, mely minőségben szellemi termésének talán legjavát tartalmazza; ekkor írta meg *Novelláját*, miután gondolatát harminc évig magában hordozta; elkészül a *Vándorévekkel*, megírja a méltán híres *Marienbadi Elégiát*; s végül mindezek mellett csak úgy mellékesen, pihenés közben elszórja öregkori bölcsességének páratlan kincseit, melyeknek az Eckermann által feljegyzett töredék része megtölti a *Beszélgetések* három kötetét. Goethe az emberi életkor határán jár, közeledik a végső küszöb felé, de milyen messze van még attól, hogy átlépje! Mosolyogva beszél a halálról, szilárdan hiszi, hogy „szüntelen tevékenységgel” legyőzheti hatalmát. Elérkezett hát a szellemi fejlődés csúcsára, ahonét betekinti az emberi lét egész horizontját; de a domb mögött már megpillantja azt is, ami ott túl vár reá, testének halála után.

Nem könnyű megmondani, miben rejlik ezeknek a beszélgetéseknek különleges bája. A párbeszédekben jobbra Goethe viszi a szót, s Eckermann szomjasan, áhítatos lélekkel hallgatja őt, helyesel és tudomásul veszi, de mi mást is tehetne? Az ember olvassa ezt a dialógust, mely tulajdonképp egy végtelen monológ az élet és halál, művészet és irodalom ezerféle témájáról, s újra meg újra kérdi: mi az a titkos varázs, mely a lélek boldog felujjongásait okozza? Ezt az emelkedettségből és természetességéből szövéődő vidám érzést, mintha napsütötte tájon haladnánk át, ahol minden világos és érthető, magától értetődő, mint a fű növése; s ahol a sok apróság és részlet közepette felfedezük az élet szépségét és értelmét, mely éppen nem a felhők felett lebegő eszmék birodalmában lelhető meg, hanem idelent a földön, magukban a dolgokban.

S ahogy semmi sincs itt, ami az emberi értelem számára elgondolhatatlan volna. Éppúgy minden gondolat ki is fejeződik egy nemesen egyszerű és hajlékony, a dolgok hű leírásában tárgyilagossá edződött nyelv segítségével. Sehol semmi félhomály, semmi ösztönösség. Múlt és jelen, természet és történelem, lélek és szellem egy megvesztegethetetlen ítéletű elme csapásai alatt alkotórészeire bomlik, majd új egységet kap a tudatosság legfelső fokán. Így jelenik meg előttünk Goethe ezeken a lapokon.

Goethéről írt pompás könyve jogán, szeretve tisztelt mesterének oldalán, szép szerényen Eckermann is besurrant a halhatatlanok birodalmába. Százhusz év óta, ha Goethére emlékezünk, Eckermann-nak, a hű barátának és tanítványának neve is szóba kerül. Szinte kikerülhetetlen, hogy megtanulván Goethe nevét, meg ne ismertük volna vele együtt Eckermann-ét is. Hiszen ő az, aki elérhető közelségbe hozta hozzánk Goethét, az emberiség egyik legegységesebb, de egyben legzárkózottabb, legtávolibb lángelméjének alakját.

Kérdés, hogy milyen mértékben érdemel hitelt ez az Eckermann által készített hatalmas Goethe-interjú? Más szóval: megbízható-e a belőle nyerhető kép Goethe szellemiségének melyebb igazsága szempontjából?

A legértékesebb felvilágosításokat erre vonatkozólag azoktól kapjuk, akik Goethe személyes ismrőseiként, közvetlen családja, környezete tagjaiként életteljes benyomásokat öriztek meg magukban az ő emberi egyéniségéről, kifejezőmódjának akusztikájáról, szellemi megnyilvánulásainak irányáról. Csakis ők, akik maguk is naponta hallották hangja lejtését, s követték gondolatainak menetét hosszú éveken át, ők mondhatják meg, hogy a holt betűbe, írásba rögzített szavak s gondolatok megadják-e az eleven élet illúzióját? Nos, az ő szavazatuk egyhangúlag Eckermannra esett (mások is megírták beszélgetéseiket Goethével). Müller kancellár, Riemer tanár, Goethe mindennapos vendégei, s még inkább Goethe családja tökéletesen igazaknak s megbízhatóknak, hihetetlenül életszerűnek nyilvánították Eckermann Goethedialógusait.

Ami pedig az egykorú kritikát illeti, az sem Eckermann megbízhatóságában kételkedett. ellenkezőleg: bírálói inkább saját egyéniségének teljes háttérbe szorítását, szolgálai leborulását. „Goethe-papagáj”-mivoltát vetették a szemére, nemhogy önkényes beállításra, egyéni hozzátevésre a legeskélyebb gyanú is felmerült volna.

Eckermann megbízhatóságát tehát saját kortársai nem vonták kétségbe, s amíg Goethe levelezése és naplói kiadatlanok voltak, addig Eckermann naplóformában tált, keltezéssel ellátott beszélgetéseit tekintették Goethe legbizalmasabb vallomásainak. Az általa közölt adatok, idézetek szó szerinti hűségében való hit töretlenül fennmaradt a legújabb időkig, egészen 1924-ig, amikor a modern irodalomtörténeti kritika csapásai alatt az oly tetszetős épület megingott, sőt sokak szemében már összeomlani is látszott. Ebben az évben jelent meg Julius Petersen: *Die Entstehung der Eckermannschen Gespräche und ihre Glaubwürdigkeit (Az Eckermann-féle Beszélgetések keletkezése és hitelessége)* című könyve, s ez mindent felbolygatott.

Az első kételyek a *Faust II.* részének keletkezéstörténetével kapcsolatban merültek fel Eckermann megbízhatóságával szemben. A második rész létrejöttének Goethe naplóiban lefektetett adatait sehogysem lehetett összhangba hozni Eckermann időrendjével. Amikor pl. az 1828. márc. 11-én kelt beszélgetésben Eckermann azt mondatja Goethével, hogy ez idő szerint a reggeli órákban a *Faust* második részén dolgozik, ugyanakkor a napló tanúsága szerint Goethe nem ezzel, hanem folyóiratával, a *Művészet és Okorral* foglalkozott.

Vagy: amikor Goethe 1830. november 30-án azt mondja Eckermann-nak, hogy egész erejével nekifeszült a negyedik felvonás megírásának, ennek ellentmond az a tény, hogy előbb a Walpurgis éjszakát kellett befejeznie, vagyis a második felvonást.

Vagy: Goethe Eckermann-nál 1827. május 6-án idézi *Vermächtnis* című költeményét, melyet pedig bebizonyíthatólag csak 1829-ben írt meg. Más példa: amikor 1825. május 12-én Goethe azt mondja, hogy Calderón ismerete veszélyessé válhatott volna Schillerre nézve, amiből azt kell következtetni, hogy Schiller Calderónt nem ismerte, szintén tárgyi tévedés, mert Schiller már 1803-ban levelezett Calderónról Körnerrel.

Más természetű kifogások Eckermann feljegyzéseinek hiányosságára vonatkoznak. A keltezők sorrendjében tagadhatatlanul nagy kiesések vannak. Hetek, hónapok múltak el anélkül, hogy Eckermann egyetlen feljegyzést készített volna. Méghozzá gyakran épp olyan napokon, amikor Goethe naplói vele kapcsolatban jelentős párbeszédre utalnak. Így pl. 1824. szeptemberében és októberében egyetlen beszélgetést sem találunk. Az 1825. év második feléből meg éppen mindössze két beszélgetést közöl Eckermann. Ugyancsak légiüres teret találunk 1827. szeptembere és 1828. júniusa között, tehát teljes tíz hónapon át egyetlen feljegyzés sem készült.

Ezeket a hiányosságokat Eckermann is észrevette, s a később írt harmadik kötetben utólagosan közbeiktatott dátumokkal igyekezett részben pótolni. De éppen ez keltette fel iránta a gyanakvást. Mert a keltezők, miután azokat tetszőlegesen, a meglévő hézagok kitöltésére helyezte el, nem egyezhettek meg Goethe naplóinak adataival. Ha tehát valamely életrajzi adatról van szó, vagy valamely goethei írásmű keletkezésének időpontjáról akarunk pontos értesülést szerezni, Eckermann adatait előbb más forrásokkal kell egybevetnünk.

Ez viszont a legtöbb, amit „megbízhatatlanságáról” mondhatunk, s amit láttuk, mindez nem vonatkozik a lényegre. Mert ez továbbra is az marad, hogy az általa közölt mondásokban Goethe szellemisége és személyisége oly közvetlen élethűséggel s mély benső igazsággal tárul elénk, amelynek valóságában tulajdonképpen egyetlen kritikus sem kételkedett sohasem. Ezek a magvas és életteljes mondások a világ és a szellem ezer viszonylatáról annyira jellegzetesen goetheiek, még akkor is ha — mint a III. kötetben — nyilvánvalólag utólagos rekonstrukciós folytán jöttek létre, amelynél már igazán keveset jelent, hogy a szóban forgó gondolatokat Goethe mely napon fejtegette. Sőt, az sem jelent valótlanságot, ha sohasem mondta ki abban az alakban, de megfelelő alkalomkor mondhatta volna vagy kellett volna mondania.

Ezzel kapcsolatban a következőket lehetne még felhozni. Létezik egy időrendi hűség, mely valamely esemény tényleges lefolyását vagy egy beszéd szó szerinti tartalmát rögzíti le: ez vitathatatlanul tudományos eljárás. Van azonban egy másfajta — irodalmi — hitelesség is, mely egy dolog benső igazságából fakad, s amelynek egyedüli kritériuma a szellemi összefüggés következetessége és meggyőző ereje. Eckermann közvetlen feljegyzéseiben a véletlen, a ténybeli igazságot rögzítette le, azt, amit Goethe tényleg mondott egy vagy más alkalomból. Viszont utánképzéseiben, a Goethe halála utáni újraköltésekben, amilyen az egész harmadik könyv, sikerült Eckermannnak mély beleérzéssel a szükségszerű igazságot megragadnia, azt, amit Goethének az Eckermannban élő Goethe-eszméből kifolyólag mondania vagy cselekednie kellett.

Eckermann az utólag terhére rótt hibák és hiányosságok legnagyobb részét könnyű szzerrel elkerülhette volna, ha erre egyáltalán súlyt helyez. Hiszen mint Goethe hagyatékának sajtó alá rendezője és publikálója pontosan ismerte Goethe naplóit, senki nála jobban; ezeknek adataival a saját feljegyzéseit játszva összeegyeztethette volna. Ő azonban a *Beszélgetések* megírásánál olyan olvasóközönségre gondolt, melynek egyedül az fontos, hogy Goethe erről vagy arról a problémáról hogyan vélekedett, s e tekintetben az Eckermann-monográfia valóban pótolhatatlanul sokat nyújt. Hasonló témájú beszélgetéseket összevont, hogy elkerülje az egyhangúságot; éppígy helyesnek tartotta, hogy bizonyos hosszabb megnyilatkozásokat a feszültség fokozása céljából kisebb részekre bontson. Nem szabad elfelejtenünk, hogy végül is Eckermann *nem krónikát írt, hanem a vérbeli művész intuíciójával alkotott*. Arra, hogy lesz majd egyszer, hetvenegynéhány év múlva egy Goethe-filológia, mely az ő naplószerű keltezéseit komolyan véve, ezekből tudományos következtetéseket von le Goethe műveinek keletkezéstörténetére nézve, s hogy ezeknek a következtetéseknek a tarthatatlansága lelkéből lelkezett művével szemben gyanakvásra fog okot szolgáltatni, erre bizonyára nem volt elkészülve.

Van végül még egy szempont, melyet Eckermann védelmében felhozhatunk, s ez a következő: az Eckermann-féle *Beszélgetések* esetében, mint tudjuk, nem egy Goethe-műről van szó, hanem olyanról, melyben Goethét harmadik személy közvetítésével kapjuk. Mászóval ebben a könyvben Goethe maga tulajdonképp sohasem szólal meg, hiszen az ő szájába adott szavakat és gondolatokat is végső soron Eckermann mondja, mégha a Goethétől közvetlenül hallott s esetleg nyomban lejegyzett nyilatkozatok alapján is. Még akkor is fennmarad a tény, hogy mind e nyilatkozatok s gondolatok elejétől végig egy harmadik személy közbeiktatása révén kerültek hozzánk, ami annyit jelent, hogy Eckermann, mint megismerésünk eszkö-

zét, ki nem kapcsolhatjuk, vele, az ő adottságaival számolnunk kell, mint többé-kevésbé tökéletes műszerünkkel; tehát messzebbre, mint ő, mi sem láthatunk. Az eddig mondottakhoz vegyük még figyelembe azt is, hogy valamennyien csak azt foghatjuk fel, aminek megértésére bizonyos értelemben készen vagyunk. Nem érthetünk meg olyan gondolatokat, melyeknek előfeltételei bennünk meg ne volnának.

A könyv megjelenését követő bírálatok egy része lekiicsinylőleg foglalkozott Eckermann személyével. A kicsinylés arra vonatkozott, hogy Eckermann nem volt teremtő lángelme, hanem csak a lángész ihletett közvetítője. Goethe szelleme és egyénisége annyira elkápráztatta őt, hogy nem talált sürgősebb célt életének, mint hogy egy emberöltőn át feljegyezze Goethe szavait, illetve, hogy Goethe elnűmlása után lelke mélyéről újraköltse azokat. Márpedig mi másból fakadhatott volna ez a szerföltött nagy bámulat a kinyilatkoztatóval szemben, ha nem abból, hogy Eckermann oly mélyen hatolt be Goethe gondolatainak világába, ami csaknem azonos volt már az újraterevéssel. Még fokozottabban emellett szól az, hogy ő nemcsak megértette Goethe gondolatait, hanem újra is tudta alkotni azokat később, méghozzá olyan mély benső igazsággal, hogy az általa létrehozott Goethe-kép nemcsak megegyezik a művekben megnyilatkozó Goethe körvonaláival, hanem ahhoz még valamit hozzá is tudott tenni.

Hiszen éppen ez a csábító az Eckermann-féle dialógusokban — s másképp nem volna érdemes foglalkozni velük —, hogy bennük Goethe sajátosan új oldaláról mutatkozik meg, a művekből ismert Goethével egybehangzón ugyan, mégis oly módon, mely a művek egyszerű összefoglalásánál jelentősen több. S ez az oka, hogy mióta Goethe-irodalom és Goethe-kutatás csak létezik, az Eckermann-féle *Beszélgetések* könyve Goethe egyik (mindenesetre legtöbbit idézett) művének számított, melyhez mint forráshoz bizalommal járultak azok, akik Goethe utolsó éveiről s az öreg Goethe bölcsességéről akartak tájékozódni.

Annyi bizonyos, hogy az a kilenc esztendő, melyet a könyv felölel, s amely az Eckermannal való találkozás napjától (1823. június 10.) Goethe 1832-ben bekövetkezett haláláig terjed, a Goethe-kedvelők számára a folytonos ünnepnapok láncolata. „Nap mint nap nyílik a ház ajtaja a weimari Asszonyok terén, s vendégül hívja az olvasót az Eckermann-féle dialógusokhoz. Átlépjük a szent helyiségek küszöbét, oly vezető nyomában, aki minden zugban ottthon van. Látjuk a ház urát, amint mellén a becsületrend keresztjével vendégeit fogadja az előlso termekben, vagy amint kényelmes karszékében íróasztala előtt ül dolgozószobájában. Az asztalon gyertya ég, Goethe hangját halljuk, s a köztünk levő évszázad eltűnik eleven jelenléte előtt.” (J. Petersen i.m.)

Pedig egy évszázadnyi idő nem kevés; különösen ha számításba vesszük az utolsó ötven év viharos gyorsaságú előrevágatását. S ez sok mindent ment vagy megmagyaráz, amit Goethe gondolkodásában elavultnak, tévesnek, esetleg megalkuvónak látunk — mai szemmel nézve. De nem kívánhatjuk Goethétől, hogy Kant, Fichte, Schelling, Hegel nagy győzelmei s a német idealista filozófia általános érvényre jutása idején materialista legyen a mi értelmünkben véve. Amikor Goethe meghalt, Marx Károly még csak tizennégy éves volt; s főművének, *A tőkének* első kötete csak 1867-ben jelent meg, harmincöt évvel Goethe halála után. Goethe tehát bármily éleselméjű és eredeti gondolkodó volt is, a XIX. század elején még nem láthatta világosan a kapitalista társadalom később kiéleződő ellentmondásait.

És mi nem is ezt várjuk tőle. A világirodalom egyik legyetemesebb költői-írói lángelméjét tiszteljük benne, akinek kultúrtörténeti küldetése az volt, hogy szélsőséges időkben is szüntelenül „a német nép és az európai népek szellemi együttműködésének, egy humanista front kialakításának lehetőségeit mérlegelte”. (Turóczy-Trostler József: *Goethe és Eckermann*.) Elsősorban ez az, amiért Goethe munkássága és tanítása — mely oly vonzóan jelenik meg a *Beszélgetések* lapjain — a népek testvériesülése, békés együttélésre nevelése szempontjából ma megint különös jelentőséget nyert számunkra. Ezért van, hogy az a tiszta hang, mely magában egyesítette a forrás frissességét s a nyári délutánok békés derűjét, s amely annyira megbűvölte Eckermannat, értő füleknek ma is hallatszik még, mintha pásztorsíp vagy furulya hangja szólna a hegyekből.

Batsányi és Herder

KOVÁCS GYÖZÖ

Kelet-Európa országainak irodalmi életében és történeti irodalmában Herder munkásságának nemzetközi jelentősége három vonatkozásban döntő hatásának bizonyult:

1. nyelvészeti és költészeti irányelveiben;
2. a népiesség, a kelet-európai nemzeti eszme és öntudat propagálásában;
3. történetfilozófiai elveiben.

Szembetűnő, hogy az e kérdésekkel foglalkozó irodalom (most már csak a magyar vonatkozásúakra szűkítve a vizsgálódást) a korábbi évtizedekben túlnyomórészt az első két problémakörrel foglalkozott, mindössze futólag említve meg a harmadikat; többnyire a herderi intelmek, illetve a korabeli népiesség szemszögéből vizsgálva a történelem és a nemzeti irodalom kapcsolatát, a fejlődés mibenlétét és határait.

Ily módon különösebben nem csodálni való, hogy a — jobbára pozitivistá igényű — kutatások középpontjában mindenekelőtt a nyelvészeti-népköltészeti hatásúak állottak [l. Pukánszky Béla: *Herder hazánkban*. 1918.]. Batsányi pályájában ez úgy módosult, hogy inkább a bécsi évek eseményeit tették vizsgálat tárgyává. [pl. Thieneimann Tivadar: *Herder és Batsányi*. EPhK 1914. 146—148.; Zadényi Éva: *Batsányi János és Johannes von Müller*. 1941.] Ez alól némiképp mentesül Pukánszky Béla tanulmánya (*Herder intelme*. EPhK 1921. 35—39., 83—90.), amely a más magyar írókra — Kármán, Kazinczy, Verseghy, Horvát I., Kölcsey stb. — tett Herder-hatást is figyelembe veszi, valamint Horváth János kötete (*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. 1927. 23—42., s különösen 46—47.), hiszen Herder hatását a magyar irodalomnak jóval a francia forradalmat és 1795-öt megelőző korszakára is kiterjeszti.

A jelzett tematikai egyoldalúság végül is arra vezetett, hogy rejtve maradtak az eleven, dinamikus vonások és mozzanatok.

Batsányi összes művei sajtó alá rendezőinek köszönhetjük, hogy a legszélesebb alapokra helyezve tarták fel Herdernek Batsányira tett (elsősorban történetfilozófiai) hatását — a francia forradalom időszakától az 1820-as évekig [*Batsányi János Összes Művei* = BJÖM I—II.]. Alapos munkájuk nyomán számos új vonást fedezhetünk fel Wieland és Batsányi kapcsolatában is (*Beszélgetés*), amely ösztönzőleg hat a wielandi hatásnak Ányos, illetve Szentjóni Szabó műveinek irányába történő kiszélesítésére is. Legutóbb Szauder József derített fényt igen elmélyült, összehasonlító tanulmányban Verseghy és Herder közötti számos analógiára (*A romantika útján*. 1961. 142—162., illetve 115—141.); Dümmerth Dezső pedig Herder magyar forrásait kutatva — bukkann érdekes egyezésekre (*Herder jóslata és forrásai*. Filológiai Közlöny 1963. 1—2. sz. 181—183.).

Egy igen lényeges közös vonás máris megállapítható: Batsányinál 1792-ig, Verseghynél 1793-ig vezethető vissza a Herder-hatás — tehát pályájuk meglehetősen korai szakaszára. Igaz, e hatás korántsem volt egynemű. Batsányi kizárólag és mindvégig a népek történelmének, a „népek változó sorsának” herderi magyarázatát tartotta szem előtt, míg Verseghyt elsősorban — mint ezt Szauder József igen szépen kimutatta — a herderi gondolatmenetnek a természetre, a természeti világra vonatkozó magyarázatai ragadták meg, s hagytak nyomot is műveiben.

1.

Batsányi fejlődése és Herder eszméihez kapcsolódása szempontjából minket most elsősorban az érdekel, hogy milyen nézeteket vallott Herder (és Wieland) a francia forradalom éveiben. Hiszen Batsányihoz kb. ez idő tájt ért el Herder hatása, s ekkor már korábbi és a 90-es évek elején vallott nézeti együttesen. Kiváltképp, ha arra gondolunk: Herder az *Ideen* . . . IV. részét, a *Geschichte der europäischen Völker* címűt 1787—1791 között írta és 1792-ben jelent meg.

Rudolf Haym nagy Herder-monográfiájában (*Herder*. 1—2. Aufbau-Verlag, Berlin 1954.), a második kötetben részletesen elemzi Herdernek szóban forgó korszakát, kiváltképp az aacheni tartózkodás hónapjait (az 1792. év középső negyedét), s ezen időszak levelezését Batsányival. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Herder egyéb levelezése (a francia forradalom éveiben és azokon túl) fokozott mértékben engedi a bepillantást gondolkodásába, történetfilozófiai elveibe, a társadalmi fejlődésről (evolúció-revolúció) vallott nézeteibe: 1. összhangban állanak korábbi, forradalom előtti műveinek evolúciós elméletével, amely a nem forradalmi úton való változást feltétlenül szükségesnek tartja; 2. ezekben az években már nem marad elmélete elvont oly mértékben, mint korábban; vagyis a társadalom változásait (a természet változásaival való analógiás kapcsolatban) konkrét változásokon, forradalmi változásokon is képes lemérni. A változásokat forradalmi körülmények között, ilyen környezetben is le kellett mérnie.

Wolfgang Harich terjedelmes Herder-válogatásában mintegy sommázva jegyzi meg: „Die Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit« sind ein Dokument der gemeinsamen Herder-Goetheschen Weltanschauung auf der Entwicklungsstufe, die beide in den achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts erreichten” (*Herder-Zur Philosophie der Geschichte*. 1952. 2. 655.). Ha azt mondjuk, hogy a herderi fejlődésrajz összegező jellegű a német és az európai felvilágosodás szemléletében — hozzá kell tennünk, hogy szemben is áll a francia felvilágosodás ama nézetével (főleg Voltaire-ével), mely teljesen elveti a korábbi századokat, a „tudatlan s durva világot” (Szentjóni Szabó) (vö. BJÖM II. 520.; 521—22.). A „szelidítő” nézetet, a fran-

ciákétől eltérő gondolatmenet legjellemzőbb vonásait akkor érjük tetten, amikor a forradalmak szükségszerűségét vetik fel, azzal hozzák kapcsolatba (uo. 522.). Mindkét kapcsolatot meglehetősen mechanisztikus alapon fogták fel; egyáltalán, bizonyítva: a természet és a társadalom mozgását, annak irányait *azonosnak* vették. A változás szükségszerűségének és törvényszerűségének lényegét nem az osztályok és intézmények harcában látják, hanem egy önmagába visszatérő körforgásban vélik felfedezni. Mint ahogyan a természet sem öregszik, nem vénül meg, csak — egyedeiben — növekszik és elhal, s ez örökös folyamat. Világosan evolúciós elmélet, — amely dialektikus és mechanikus vonásokat tartalmaz. Más szóval — és Kantig visszavezetve: mindez azt tükrözi, hogy a német polgárság gyengébb volt a vele kortárs franciánál, hogy „Kant filozófiájában a materialista és idealista tendenciák keverednek”, hogy a jelzett gyengeség ezt a burzsoáziát arra indította, hogy „kompromisszumot keressen a feudalizmussal” (Molnár Erik: *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. 1962. 41.). A francia felvilágosodás sem mentes számos nyilvánvaló korlától a fejlődést, a társadalmi osztályharcot stb. illetően, de az nyilvánvaló, hogy egy ilyen herderi irányt követő vagy azzal azonos evolúciós nézet kedvezőnek és elfogadhatónak bizonyult pl. nálunk — a nemesi-nemzeti gondolkodás számára. Vagyis a fejlődést korlátozottan fogta fel: a változás és változatlanúság metafizikus kapcsolatában (vö. Molnár Erik: *A történelmi materializmus ideológiai előzményei*. 1952. 21.; ItK 1958. 1. sz. 39.).

Nagyon érdekesen módosul Kant felfogása Herder nézeteiben a tekintetben: mi a szerepe az embernek a történelmi és társadalmi erők mozgásának irányításában; egyáltalán: felismerhető-e, megragadható-e és irányítható-e ez a mozgás? Kant szerint — ez közismert — a valóság, tehát törvényszerűségei, azok mozgásirányai megismerhetetlen „magánvalót” jelentenek az ember számára, sőt továbbmegy, s azt állítja, hogy a valóságban (ha azt objektívnek fogjuk fel) nem létezik sem szükségszerűség, sem törvényszerűség, hogy e kaotikus állapotban a tudat subjektív formái teremtenek rendet és alakítanak ki törvényszerűséget.

Herder nézetei oda módosulnak — egyik, 1792-es tanulmánya tanúsága szerint —, hogy a történelemben, a társadalomban, a valóságban létező erőket és törvényszerűségeket az embernek, konkrétan: az uralkodónak, az államnak érvényesülni kell hagynia — így megelőzheti a társadalmi berendezkedés felfordulását. (Itt csupán jelezni szeretnénk Batsányinak Arankához írt 1793. febr. 10-i levelét, amelyről alább még bővebben lesz szó.) Herder imént jelzett tanulmánya: *Tithon und Aurora*, amelynek gondolatmenete igen közel állott a korabeli, a forradalom alatt is magának vallott nemesi-nemzeti nézethez Magyarországon.

A Habsburgok, s különösen II. József uralkodása alatt természetesen és elsősorban Herdernek nem a filozófiai nézeteit vették figyelembe nálunk, hanem azt a bizonyos jósolatot, amely az *Ideen*-ben látott napvilágot. A magyar nemesi-nemzeti gondolkodást a következő herderi kijelentések töltötték el irtózással: „Das einzige Volk, das aus diesem Stamm sich unter die Eroberer gedrängt hat, sind die Ungarn oder Madjaren . . . Da sind sie jetet unter Slawen, Deutschen, Wlachen und anderen Völkern der geringere Teil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden” (*Ideen* . . . IV. rész. XVI. könyv. 2. fejt. Finn, Letten und Preussen. 476.). E helyütt felesleges lenne, s messi zvezetne annak kimutatása, hogy Herder milyen áttételeken keresztül kapta e kijelentés lényegét — Schlözer közvetítésével — Kollár Ádámtól, aki eredetileg Oláh Miklós *Hungaria c.* művéhez fűzött bizonyos megjegyzéseket. Hivatkozni szeretnénk ismételt Dümmerth Dezső tanulmányára (melyet korábban már jeleztünk), melynek forráskritikai jellege indokolt, eredményei elfogadhatók és meggyőzőek.

Az evolúciós fejlődés elméletét elfogadták Herder gondolatmenetéből, csak jóslatával nem tudták Magyarországon megbékiálni — elsősorban a hazáról alkotott gondolkodásuk merevsége miatt, mint erre Dümmerth igen szépen mutatott rá (i. m. 183.). Azt egyszerűen nem tudták összeegyeztetni: miként mondhatja valaki magát szlávnak (mint Kollár teszi), ha ugyanakkor Magyarországot hazájának vallja. Ezen akadtak fenn — szem elől tévesztve a tényleges változások szükségét, amelynek társadalmi, osztályalapon kellett volna bekövetkeznie, s nem nemzeti, nacionalista vonatkozásban. A nemesi-nemzeti szemlélet képviselői *zömükben* kivonták Herder eszméinek — korlátai között is számos előremutató vonást tartalmazó — lényeges összetevőit, — valójában nem is értették meg ez eszméknek és fejlődésrajznak lényegét. Ebből az is következik, hogy azt is szem elől tévesztették, amit Herder a francia forradalom éveiben oly világosan megértett, s amit Haym (említett Herder-monográfiájában) oly találatlan fogalmazott meg: „Unter dem Einfluss der Zeitereignisse”. (Haym i. m. 2. köt. 506 — 539.).

Megerősítik ezt Herder levelei is, amelyekből néhányat, a forradalom éveiből és az azokat követő évekből származottakat most idézünk.

E levelek világosan két nagy tematikai csoportra különülnek el: az egyik csoport a francia forradalommal, a háborúval foglalkozik — jobbára szemlélődő embert és tudóst állít elénk; a másik csoport a kezdeményező művészet, az irodalmi, művészi alkotásokkal,

filozófiai problémákkal viaskodó tudóst. A két tematikai csoportot a morális problémákkal és a német művészet helyzetével foglalkozó gondolatok kötik össze. A forradalom éveiben — ez világosan kivehető és nyomon követhető — inkább a konkrét európai eseményekkel foglalkozó levelek vannak túlsúlyban; Goethe és a német művészet időnként helyet kap ezek között. — míg a forradalom múltával fokozatosan kerülnek előtérbe a művészeti kérdések. Csak utóbb, s ismételen tartkítják ez évek leveleinek gondolatait az újabb európai események, főleg Napóleon neve.

A forradalmi helyzetről vallott nézeteire kellően világít rá egyik, 1792 júniusából származó levele: „Unvermerkt komme ich also auf diese teuren oder wenigstens teuermachenden Gäste, die Exfranzöser (französischen Emigranten, die das Rheinland überfluteten), dies sonderbare Geschlecht, das jetzt gegen sein Vaterland Messe betet. Achtung flößen sie nicht ein, wenigstens nicht, wie sie sich öffentlich zur Schau stellen, am wenigstens die Männer. Die große Schar weißer Kokarden und roter Knopflochorden spielt mit Pferden und Hunden, sieht unabsehlich nach Beinen und Schnallen, kurz eine Blüte des 18. Jahrhunderts von Ducs, Marquis, Grafen und Rittern, die das Heilige Grab schwerlich erobern dürften. Unglückliche und Rechtsinnige mögen ohne Zweifel auch unter ihnen sein; diese aber schwimmen nirgend oben. Allenthalben gibt der Troß der Sache den Namen, und so verzeihen Ew. D. mir, daß ich die französische Nation, wie sie hier erscheint, noch liebens- und noch weniger achtungswürdig finde; doch dazu bin ich auch nicht nach Aachen gereiset” (An die Herzogin Luise. Aachen, den 30. Juni. 1792.).

A forradalom iránti bizalmatlanságáról tanúskodik ugyanez év novemberéből származó levele, amelyet Jacobinak írt — a francia forradalmi seregek eredményei láttán: „Vor 14 Tagen waren wir auch in Furcht, von den edlen Kriegern heimgesucht zu werden (im Oktober hatten die Franzosen bereits Mainz und Frankfurt besetzt). Jetzt, hören wir, sei auf 4 Monate ein Waffenstillstand, und wenn wäre der Friede nicht willkommen!” (An F. H. Jacobi. Weimar, den 11. November 1792.).

A német hazafiság — jó búvóhelynek is bizonyuló — eszméjéről, a német polgári fel fogásról szól Georg Müllerhez írt levele; a német polgárság magatartásáról, amely a francia forradalom óta oly sokszor került szóba és vált éles bírálat tárgyává nagy filozófusok, művészek és írók részéről; amely azonban arra is magyarázatot ad némiképp, hogy miért volt szükség-szerű, hogy *eza* polgárság nyújtsa a német filozófiát. 1798. február 12-én, Weimárból írta a szóban forgó levelet. „Bleiben, lieber Müller, bleiben! (Anfang 1798 hatte die französische Regierung als Einleitung zu umfassenden militärischen Maßnahmen, die auf Einordnung des Schweizer »Bundes der Eidgenossen« in den französischen Machtbereich abzielten, neben Gebietsabtretungen die Abdankung der patrizischen Regierung des führenden Kantons Bern gefordert (Keinen andern Rat ich Ihnen mit Herz und Seele geben. — Zuerst ist dies ihre Bürgerpflicht, kein Bürger verläßt sein Vaterland, am wenigsten darf und soll es ein Schweizerbürger verlassen . . . Jetzt entlaufen, wäre nicht nur ehrlos, sondern gesetzwidrig. Sokrates wollte sogar, da er ungerecht verurteilt war, aus seinem Gefängnis nicht entweichen; wieviel (weniger) ein freier Bürger bei einer bloß drohenden und, wenn man sie als die größte denkt, dennoch überstehlichen Gefahr gerade in der Zeit, da das Vaterland ihn ruft, da es seine beste Kräfte, sein Vorbild, seine vorsichtig-kluge und heilsame Mitwirkung fodert! . . . Zwiens: Auch hilft das Fliehen nicht . . . Fünftens: Sie fürchten aber an Ihren Gütern zu verlieren? Geschieht dies weniger, wenn Sie fliehen? Schon durch die Flucht verlieren Sie, und was Sie hinterlassen, geben Sie ja selbst verloren . . . Oder die kleine Republik müsste sich mit andern kleinen Republiken zusammenschließen und nach der allheilbringenden Art der großen Republik metamorphosieren, „Maire” schreiben, Kokarden tragen u. s. f. Nun so tragen Sie die Schweizerkokarde, allenfalls auch auf dem schwarzen Käppchen, und, wenn Sie zum Maire gewählt werden, auch die Maire-Schärpe . . . Ihr Kleingläubigen, warum seid Ihr so furchtsam! Ein ganz andres aber ist's, wenn Sie Sachen, Briefschaften, Lieblingsbesitztümer, Pretiosa, Bücher oder sonst etwas in Sicherheit bringen wollen. Dies rät nach Zeit und Umständen die Vorsicht, da man alle Dinge nicht voraussehen kann und zumal in Republiken bisweilen ein troller Auflauf sans rime et raison Freund und Feind verwüstend und zersplitternd schadet. In solchen Augenblicken ist eine vorhergenommene kühle Vorsicht sehr erprießlich, nur sie muss, ohne Aufsehen zu machen, mit Vernunft und Überlegung genommen sein, und die nächste, häusliche Sicherheit ist natürlich — die beste . . .”

Viszonylag hosszabb részlet idéztünk Herder leveléből, — de szükségesnek tartottuk a német polgári álláspont illusztrálására. Hogy mennyire ez az álláspont íratta tanácsadásait Müller számára, — bizonyítja egy, az előbbinél három évvel későbbi levele, amelyet a greifswaldi tanárhoz, Th. Thorildhez címzett: „Ich stehe allein, verborgen, überschrien, oft verkannt, aber desto mehr geplündert; so will ich und muss in unserm Deutschland stehen, zumal in meiner Lage . . . endlich in Deutschland, in Deutschland! Sie kennen die Männer nicht, die Sie mir nannten; ich kenne sie, die meisten persönlich” (Weimar, 1801. ápr. 29.).

E levelek azért tanulságosak, mivel azt tanúsítják: Herder korábbi, elvontnak tűnt eszméi — a nagy európai változások hatására sokkal konkrétabbá váltak, s néhány ponton módosultak is. Batsányi ezeket együttesen vette át és építette be saját körülményeinek megfelelően gondolatmenetébe, fejlődésképebe.

*

Éppígy tudta értékesíteni a Wieland-hatást is.

„Wieland nem volt forradalmár: az alkotmányos, felvilágosult reformokat megvalósító monarchiát tartotta a legjobb kormányformának, és természetesen a német állapotoknak megfelelően kialakult eszménykép szerint ítélte meg a franciaországi eseményeket is. Őszinte, minden fenntartás nélküli lelkesedéssel helyeselte a nemzetgyűlés kezdeti politikáját, de aggodalmát váltotta ki a királyi hatalom — nézete szerint — túlságos megnyirbálása, helytelenítette a nemesi címek eltörlését, kezdettől fogva elítélte a jakobinusokat, ha elismerte is eljárásuk céltudatosságát és következetességét, szilárd elhatározottsággal vallotta, hogy Németországban nem szükséges, de nem is lehetséges a dolgok megszokott rendjének olyan erőszakos felforgatása, amilyent Franciaországban szemlélhettek a kortársak. Az eseményeket azonban, akár helyeselte azokat, akár nem, szükségszerű tényeknek fogta fel” — olvashatjuk Batsányi *Összes Művei* II. kötetében (BJÖM II. 519.). Mint látható tehát: Wieland felfogása sok vonatkozásban igen közel áll Herderéhez; legközelebb azon a ponton, mely szerint a társadalmi változások, a forradalmak — a természeti törvények analógiájára — elkerülhetetlen törvényszerűséggel következnek be. „Genug sowohl für uns, als für die, welche Gewalt über uns haben, — dass Staatsrevolutionen überhaupt nichts sehr ungewöhnliches sind; — dass sie (wie alle andere Weltbegebenheiten) Wirkungen natürlicher Ursachen sind, und in den meisten Fällen nach einem so nothwendigen Naturgesetz erfolgen, dass ein Kenner und scharfer Beobachter der menschlichen Dinge beynache mit Gewissheit vorher sagen könnte, *w*o und *w*ann dergleichen sich ereignen müssten” (Wieland *Sämtliche Werke* 35. Bd. 132.).

Paul Reimann összefoglaló monográfiájában az alábbi igen találó helyzetképet adja Wielandról a korabeli német irodalom fejlődésében: „Die deutsche Entwicklung dieser Jahre (1792, der Interventionskrieg) charakterisierte Marx in seiner »Einleitung zur Kritik der Hegel — sehen Rechtsphilosophie: »Wenn ich deutschen Zustände von 1843 verneine, stehe ich, nach französischer Zeitrechnung, kaum im Jahre 1789, noch weniger im Brennpunkt der Gegenwart . . . Wir haben nämlich die Restaurationen der modernen Völker geteilt, ohne ihre Revolutionen zu teilen. Wir wurden restauriert, erstens, weil andere Völker eine Revolution wagten, und zweitens, weil andere Völker eine Kontrarevolution litten, das eine Mal, weil unsere Herren Furcht hatten, und das andere Mal, weil unsere Herren keine Furcht hatten.»

Zu dieser Entwicklung hat nicht wenig die Schwäche der deutsche Bourgeoisie, ihre Furcht vor der revolutionären Entwicklung beigetragen, die sich in einem Großteil der deutschen Literatur dieser Jahre widerspiegelt. Neben der offen revolutionsfeindlichen Literatur entwickelte sich, nachdem der Rausch der Begeisterung über die ersten Erfolge der Französischen Revolution verfolgen war, jene kompromißlerische Strömung, deren typische Vertreter Wieland, Kant und andere waren, die ihre feindliche Stellung zur Französischen Revolution hinter Betrachtungen über die Notwendigkeit von unblutigen Reformen verbargen, an die die deutschen Regierungen nicht im Traume dachten” (Paul Reimann: *Hauptströmungen der deutschen Literatur 1750—1848*. Berlin 1956. 300.).

Batsányi tehát a forradalmi magatartást korlátozó szemléletet ismert meg Herder és Wieland eszméiben; a német fejlődésemélet csak ilyet közvetíthetett felé és kortársai számára.

II.

A Batsányi-kutatás újabban is felhívta a figyelmet arra a hatásra, amelyet Wieland gyakorolt a Batsányit közvetlenül megelőző kor magyar költőire (BJÖM II. 517. skk.). Anyosé a kimutatható érdem Wieland fordításában, vagy legalább propagálásában. Az *Érzékeny levelek* IV. darabjában (Anyos Pál *Versei* 1907. 95—96.) Wieland *Die Grazien* c. munkáját önfeledten dicséri, és egy részét szó szerint fordításban idézi is (1779—81. táján). Dicséretének alapja és forrása: annak felismerése, hogy az idézett rész vitathatatlan analógiát árul el Anyos (szentimentális magatartásba hajló) természeteszemléletével, vagyis a XVIII. század emberének bizakodó és kiábránduló gondolkodásának, *kritikai hangjának*, saját kora társadalmi berendezkedésétől, társadalmi szemléletétől való elfordulásának ad kifejezést. „Magamat felejtve olvastam minapában *Wieland* Grätziait, hol szerentsés elméjének remekjén látszatik dolgozni . . . »Azok, a kikkel a régi Görögországot Deukálion és Pirrha megnépesítette, eleintén szerfelett vad emberek voltak . . .

Tölgy fákból nőtt erdők setét rejtekében
Tévelyegve járkált kiki vad bőrében.
A férfi fejszójét vetette vállára.
Élte párja pedig kisedgyét karjára . . . »

...
...
...

Nem tudom, Dánae, ha elhiszi-e az új Héloiz szerzőjének, hogy ez volt a legholdogabb élet módgya, melyet számunkra rendelhetett a természet?" (Vö. BJÖM II. 517—18.).

Eppen egy évtized múltán Kazinczy fejt ki dicséző véleményét Wielandnak, hozzá szóló levelében (1791. jan. 8.): „Noch mehr wünschte ich aber aus Ihren Grazien etwas zu machen, das kein unwillkommenes Opfer für diese Göttinnen wäre . . . Das 4te Buch, das schon ein kleines Ganze ist, liegt unter meinen Papieren. Vielleicht rück ichs in meine Monatschrift Orpheus, als ein Bruchstück ein" (EPhK 1913. 631.).

Az *Érzékeny levelekkel* kb. egyidőben keletkezett *Az ifjúságnak hivataljáról* c. Ányos-vers szemléleti forrására, Wieland ihletésére Császár Elemér hívta fel a figyelmet Ányos-monográfijában (*Ányos Pál*. 1912. 134.): *Erinnerung an eine Freundin*-ra. Ányos szemléletében az a finoman megjelenített dialektikus változás a figyelemre méltó, amely az emberi életkorok váltakozására, az ifjúság elmúlására, s a vágyakozó tudatban való visszatérésében és visszavarázslásában arra utal [l. Ányos *Versei* i. m. 81. és 82.].

*

Az 1780-as évek végén Szentjóni Szabó László idézi ismét Wieland nevét, amikor (az Ányoséhoz hasonló) „érzékeny” költői attitűdöt fejez ki.

S búsult szívem unalmába'
Rózsát vévén kezembe:
Így virágzál hajdanába'!
El gondolom lelkembe.

S szélyel tépvén leveleit
Sírjára hintegetem,
S ifjúságom örömeit
Könnyezve emlegetem.

Ezen érzékeny harmatja
Hív szívem fájdalmának
Légyen kedves áldozatja
Kedvesem árnyékának.

(*Glycerium Wielandból*)

Ányos és Szentjóni Wieland-képe után teljesebben, eszmeileg kifejtettebben, sokoldalúbban jelenik meg e kép Batsányinál, a *Beszéllgetésben*.

Ami pedig Herdernek, illetve Wielandnak a korabeli más magyar költőre tett hatását illeti, mint fentebb említettük, — az adatszerű feltárást meglehetősen pontossággal elvégezte az irodalomtörténetírás az 1910-es évek közepén. Alig múlt el év, hogy az EPhK lapjain ne jelent volna meg kisebb-nagyobb tanulmány, adatközlés stb. Herder és Wieland magyarországi hatásáról, eszméiknek sorsáról (1912., 1913., 1914., 1918., 1921). — De értékelést ezek a munkák általában nem adtak, kizárólag a tények feltáráására szorítkoztak.

III.

Batsányi — miként politikai költészete is — a Herder- és Wieland-kapcsolatot is új tartalommal tölti meg. Nála már nemcsak — sikerültebb vagy nehezkesebb — kísérletről van szó, hanem határozott irányzatról, mind ideológiai, mind költészeti-esztétikai vonatkozásban. Annyi bizonyos, hogy az Ányosról szóló I. dolgozatban, valamint a *Magyar Museum*hoz írt *Bé-vezetésben* Herder eszméi igen általános keretek között kerülnek említésre. A nagy felismerés öröme a döntő Batsányi számára: amikor Ányosban az újabb magyar költészet reményteljes ígéretét fedezi fel.

Időrendben csak ezek után következnek azok a nagyobb munkák, jelentős alkotások (mint *Az európai hadakozásokra*, *Beszéllgetés*, *Védőirat*, *Der Kampf*, *Ode ad Hungaros*, a bécsi évek Osszián-fordításai stb.), amelyek bizvást tekinthetők a Batsányi-életmű gerincének. *A magyar irodalom története* 3. kötetében a Herder-hatásról a következő olvasható: „Már *A*

franciaországi változásokra írott versében a Természet kérte a zsarnok vérért, most, 1792 nyarától, Herder olvasása nyomán, Batsányinak meggyőződésévé vált, hogy az emberiség történetében a természeti erők kérlelhetetlen következetességével tör előre a haladás; egyes államok, intézmények ideig-óráig feltarthatják ugyan diadalmas útjában, végső győzelmét azonban nem tehetik kétségessé. A gondolkodó ember legszentebb kötelessége, hogy az általános fejlődéstörvények érvényesülését segítse; különben azok erőszakos forradalommal vágnak utat maguknak. Batsányi úgy gondolta, hogy a hazai elmaradott körülmények között, »mivel az észnek józan világossága előre nem ment« — csak parasztforradalomra kerülhet sor. »Vagnak . . . olyan igazságok —, melyeknek felfedezése gyakorta ártalmas lenne és amelyeknek eleven festése néha egész országokat tűzbe hozhatna.«” (I. m. 1965. 153—154.) Ezt a felismerést részleteiben még pontosabbá is lehet tenni (s a BJÖM sajtó alá rendezői meg is tették). Sommás összefoglalás, amely már jelzi, hogy Batsányi gondolkozása elszakadóban volt, több ponton, az európai és magyar események alapján — az egysíkúbbnak, néha merevnek is tűnő nemesi költői szemlélettől. *A népek változó sorsa* elvezette őt a jog és igazság, szabadság és zsarnokság, emberi helytállás választóvizeiig, amelyek a fogságban (*Védőírat*) és a hontalanságban (*Der Kampf*) a lelkiismeret, az elbukás és felemelkedés, erőszak és ellenszegülés, tévedés és jóvátevé megbánás egykönnyen át nem hágható morális problémáig. Herder és Wieland eszméi e kínzó problémák kérdéseit igyekeztek megoldani.

Már utaltunk arra, hogy Batsányi másnemű indítékokat vett át Herdertől, mint pl. Verseghy. Tovább lehet finomítani az átvétel és továbbfejlesztés, újraértelmezés tartalmát és módját. Herder analógiája a természet és a társadalom között — jó kiinduló pontként szolgált Batsányi eszméi számára a *történelem változásainak és az emberi magatartásnak* értelmezésében. Mert Herder (és Wieland) gondolatmenetének csak egyféle, úgyis mondhatnók, hogy direkt felhasználása volt a történelmi idők változásainak költői rögzítése. Batsányi ezek tanulságai megértésének világos kifejezést adott. (Meg kell jegyezni, hogy kevésbé esztétikai szempontú tanulságokat rögzített; ebben eltér felfogása pl. Schillerétől. Éppígy szélsőséges példaként hat, ha Herder *Kalligoneját* említjük, annak kimondottan esztétikai indítékait. Vö. Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. 2. köt. 1965. 309—310.).

Az pedig egyenes figyelemre méltó, hogy a közismerten nemesi, köznemesi gondolkozást, nemesi-nemzeti ideológiát valló Batsányi az első meglepetések után Herder eszméitől nem riadt vissza, hanem inkább mélyebbre ásta bele magát abba; a *Vom Geist der Ebräischen Poesie* gyakori és sokat forgatott olvasmánya lett, amelynek számtalan megállapításának nyoma fellelhető Batsányi elveiben (vö. pl. BJÖM I. 386.). Osszián-fordításának, kísérletezéseinek kellő útmutatóul szolgáltak Herder *Volkslieder* c. kötetei. A leghíresebb és a legnagyobb európai hatást kiváltó mű, az *Ideen* . . . vezérelve pedig konkrétan fellelhető a történelmi változás rögzítésében. (L. Pukánszky Béla: *Herder intelme*. EPhK 1921.) Egyébként ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy a *Pressburger Zeitung* 1795. szept. 4-i számának tanúsága szerint az *Ideen* . . . nálunk *akkor* a legolvasottabb könyvek közé tartozott. — Vö. még BJÖM I. 353. — Szauder József korábban idézett tanulmányában pedig bizonyítja, hogy Verseghy „összefüggően jó száz lapnyit fordít le Herder *Ideen*-jéből” (i. m. 157.). Henri Tronchon: *La fortune intellectuelle de Herder en France*. Paris 1920. c. művében arról ad számot, hogy Franciaországban 1827—28-ban fordították le Herder művét. (Bibliographie critique. 14.)

Az *Ideen*-nel Kazinczy a *Paramythion*-t állítja szembe, sőt, még tovább — 1793. nov. 8-i levelében pontosan rávilágít — Herder és Lessing párhuzamában — kettejük (ő és Batsányi) közti költői felfogás különbözőségére: „Én Herdernek *Paramythionja*iba oly formán vagyok szerelmes, mint a szerető a maga lyánkájába, melynek jelét minden tapasztalhatja religione fordításom: de még sem merném azt mondani, hogy Lessing sokkal nem szobb Herder-nél” (Kaz. Lev. II. 317.). Irodalomtörténetírásunk előtt ma már világosan áll zomb útnak különbsége, amelyen végighaladva Kazinczy, s amelyen Batsányi érkezett el a jakobinus mozgalomig (vö. Szauder József i. m. 115—141.; továbbá Magyar Tudomány 1963. 10. sz. 672—678.).

A BJÖM II. 520—527. lapján olvashatjuk a legtömörebb összefoglalást Herder és Wieland eszméinek, a fejlődésről és a forradalmi változásokról kifejtett gondolatainak Batsányira tett hatásáról. Ez az összefoglalás elsősorban — a BJÖM I-re is visszamatatóan — *Az európai hadakozásokra* c. verssel, a *Beszélgetéssel*, valamint a *Védőírat*tal kapcsolatos.

Az *európai hadakozásokra* írt költeményében az uralkodók, s egyáltalán a hatalom forrásáig visszavezethető jogait a természettörvényből (Naturgesetz) eredezteti (ezzel kapcsolatban olvasható a párhuzamos idézet a BJÖM I. 353-on, ahol is Herder gondolatmenetének tengelyében ez a Naturgesetz — fogalom áll). De halljuk — legalább kivonatosan — Batsányit:

Természetnek Atyja! ki e föld színeré
Helyhetéd az embert élet ösvényére,

S csak az egy szeretet édes érzésére
Gyúlasztván, bocsátod szabad tetszésére:

Büszke, gyarló ember! hová visz vakságod?
Miként bitangolod lelki méltóságod!
Abban lehet-e hát legfőbb boldogságod,
Hogyha vérségidet holt-halomba vágod?

Csalatkozott népek fellázadt vezéri!
Timiattatok foly ennyi ember véri!
De ó! lesz oly idő, mely azt visszakéri,
Ha az élet ura munkátokat méri!

E sorok olvasásakor nemcsak arra a nyilvánvaló hasonlóságra kell figyelnünk, amely *A franciaországi változásokra* írt verse óta oly híressé vált, — hanem arra is, hogy ez a megfogalmazás kevéssé árukkodik Batsányi — részben — evolúciós elveiről. Konkrétábban utal erre az elvre — s Herder hatására — az a közismert levél, melyet 1793. febr. 10-én írt Arankának, s amelynek szóban forgó mondatja így hangzik: „mivel az észnek józan világossága előre nem ment, révolution à la Hóra et Gloska fog lenni . . .” (vö. BJÖM II. 523—524-et is).

Ez a probléma közvetlenül átvezet a *Beszéllgetésben* kifejtettekhez, amelyek arra a megállapításra vezetnek, hogy „az uralkodókat, ha összeütközésbe kerülnek népeikkel, az istenek heavatkozása sem mentheti meg . . .” (*A magyar irdalom története*. 3. köt. id. kiad. 154.). „Vagy az ő Törvény-tévőjének kellene az emberi természetet magát másként formálhatni, s mint-egy újra alkotni: vagy az Ország, a Néppel-közös Igazgatásnak színe alatt, lassanként *Oligárkhiává* fog változni; mely a Népek még károsabb s szenvedhetlenebb léssen, mint-sem az *Egynek* despotismussa . . .” — *Szemiramis*. Máshol pedig ilyen megállapítást tesz: „észre-vehetetlenül minden oda hajlik ismét vissza, a honnan az egész Emberi Nemzet egynehány ezer esztendőök előtt el-indult volt. A Természet a maga örökös pályáját, kerekben-forgó úttyát, követi ebben” (BJÖM II. 219. és 222.). Az uralkodás és az uralkodó hatalmának despotikus mivoltáról és forrásáról, noha időben korábbi fogantatású, radikálisabban nyilatkozik Martinovics: „A népek tehát vakon alárendelték magukat egy nyomorúságos alaknak, s ilyenformán . . . a népek közé belopózott a pallérozott monarchizmus, valamint annak durva fajtája, a *despotizmus* . . . Az első monarcha, hogy elfeledtesse az első gazember sértő elnevezést, . . . rablásait a legszebb címeikkel leplezte, s szentéletű királynak, nagy királynak, legkeresztényibb királynak szólíttatta magát” (Martinovics: *Filozófiai írások*. 1956. 134. — L. még e gondolat hasonló kifejtését a jakobinus kátében: Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. 1957. 1028—1029.). A Wieland—Batsányi-féle gondolatok kifejtését és tartalmát csak abban a vonatkozásban fogadhatjuk el, amennyiben — a *Beszéllgetés* egy helyén világosan — a felvilágosodás eszmevilágába helyezik: a hasznos polgári elvnek megfelelő uralmi rendszert tudnak elfogadni, amelyben „az atyai hatalomnak három fő ágait”, a „törvény-tévő, bírói, és végre-hajtó hatalmat” alkotmányos keretek között látják biztosítottnak (BJÖM II. 225.).

Ámde az ilyen uralkodói elvek, uralmi rendszerek Batsányi eszmevilágában összekapcsolódnak egy tágabb értelmezésű erkölcsi problémával, amely mint igazságosság, szabadság, nemes erkölcs, lelki jószág, egyszóval brutusi magatartás jelenik meg konkrét formában (l. *Beszéllgetés*. 1798., s vegyük figyelembe, hogy ekkor már régen megfogalmazódott a *Védőirat*, sőt már a *Kampf* problémáinak, gondolatrendszerének körvonalai is kirajzolódóban voltak). Úgy véljük, ezek azok a mozzanatok, amelyekkel Batsányi gazdagította, egyénítette azokat az eszméket, amelyeket Herdertől és Wielandtól — hatásként, gondolatébresztőként — átvehetett — a természet és társadalom analógiájára, a törvényre, az uralkodás lényegére és forrására, az evolúciós és revolúciós fejlődés lehetőségeire nézve. Célunk: erre a komponensre irányítani a figyelmet.

Az erkölcsi probléma hangoztatása és hangja felerősödik a *Védőiratban*. Ennek központi gondolata is részben visszavezethető Herderig és Wielandhoz. „Egyébként: az 1789. évi francia forradalmat minden nemzet legkiválóbb férfiai helyeselték; közönségessé tett műveikben beszéltek róla és ünnepelték; mindnyájuk helyett és példának okából álljon itt közülük Wieland, ugyanaz, aki csak tíz esztendővel azelőtt a királyi felség isteni eredetéről szóló tételt védelmébe vette. És tudomásom szerint mégsem fogták egyiküket sem perbe, még kevésbé büntették meg!” (BJÖM II. 571. és a *Beszéllgetés*). Van a *Védőiratnak* egy perdöntő bekezdése, amely egyrészt Herder eszméinek alapos és a lényegét értő átvételére, valamint az uralkodó és a nép kapcsolatára utal, — és amely bekezdés határozottan a *Látók titkára, az Ode ad Hungarosra, A rómaiak szelleméhez-re* és a *Der Kampf-ra* utal. „Ha mindezeket így átlátjuk, ugyan honnan várhatná a bajok orvoslását, kikből méríthetne reményt a jobb idők eljövételére a magyar író — (aki jól ismeri hazája ügyeit, de azt is, ami másutt történik), mint onnan és azokból,

ahol és akik a közjóról gondoskodnak? Mint azoktól, akik, a jelenvalót a múlttal serényen és előrelátóan egybevetve, a jövőt a múlt alapján előre látni, az állam fenyegető bajaival így idejében szembeszállni képesek is, akarnak is, kötelesek is? Természetesen itt azokra gondolok, akik 1. az állam kormányrúdjánál ülnek . . . 2. azokra, akik azt a megbízást nyerték, hogy az ország alkotmányát jobb rendbe hozzák . . .” (BJÖM II. 577.; A *Látók tükra* csak emlékeztetünk: Emlékezzél a múlt időre, (Ismérjed a jelenvalót:) S értvén az újat és az őt, (Vigyázz, figyelmezz a jövőre! — 1823. Éppígy a *Der Kampf* egyik legmegrendítőbb képére is: az elbukott költő alakjára.)

A *Védőirat* 7. vádpontjára adott felelet pedig még Herderen is túl, Montesquieu-ig nyúlik vissza. Ti. az a gondolat, hogy „a fejedelem a forrása minden *jónak*, ami történik . . .”; „A fejedelmeknek örülniök kell, ha vannak olyan alattvalóik, akiknek *becsületük* drágább, mint életük . . .” (*Törvények Szelleme*). Batsányi az uralkodóra és a bírákra mutatva ezt úgy fogalmazza meg, hogy „legalább ezek, ha nem a neki járó szigorú igazságossággal is, de legalább természetes méltányossággal viseltessenek az író iránt; és ha netán emberi gyarlósága folytán megesett véle, hogy *tévedett* vagy *hibázott*, legalább a becsületét őrizték meg . . .” (BJÖM II. 581.)

Az igazságosságot kereső, a *Védőirat*át író Batsányi gondolatmenetét a *Der Kampf*-ban találjuk meg ismét. Pukánszky Béla egyik tanulmányában, a *Herder hazánkban* címűben, annak függelékében felhívja a figyelmet Schiller egyes költeményeivel való egyezésre (*Der Kampf, Die Worte des Glaubens, Die Worte des Wahns, Das Ideal und das Leben, Resignation*). Néhány egyezést be is mutatott (1. tanulmányának 95—107. lapján). Tovább is lehet bővíteni a Pukánszky által említett párhuzamokat: *Levelek az ember esztétikai neveléséről* (1794) című esztétikai írásával. Mindenekelőtt azzal, hogy e tanulmány első levelében elveit nyíltan Kanthoz vezeti vissza. „A kanti rendszer gyakorlati részében uralkodó eszmékre vonatkozóan csak a filozófusok nincsenek egy véleményen, de az emberek — bizonyítani merem — kezdettől fogva egyetértettek bennük” (Schiller *Válogatott esztétikai írásai*. 1960. 170.).

A Batsányi-megfogalmazta és értelmezte *erkölcs és természettörvény* kapcsolata Schillernél mint készen kapott s kevésbé alakított tulajdonságok jelennek meg: „Ha tehát úgy akarunk számítani az ember erkölcsi magatartására, mint *természetes* eredményekre, akkor annak természetnek kell *lennie*, az embert pedig már ösztöneinek kell olyan eljárásra készíteniök, amilyen csak erkölcsi jellemből következhetik” (i. m. 176.). De amiben hajszálpontosan egyetértettek mind Schiller, mind Batsányi — Schiller megfogalmazásában — ez: „Tetteiben nyilatkozik meg az ember . . .” (uo. 180.) Batsányi schaffhauseni leveleiben is fölbukkan e gondolat — egy börtönt megjárt ember aspektusából nézve, a „joggyilkosságtól” (Justizmord) félve, a közérdeknek és a korszellemnek alárendelve (vö. Zsindely Endre közlését, ItK 1964. 1. sz. 73., 74.).

A *Der Kampf* ban Batsányi nemcsak elbukott költőnek állít emléket, nemcsak a bukás tragédiáját éli át gyötrelmesen. hanem az „emberszellem” szárnyaló lelkesültségét is.

Der Menschegeist! . . . Vor dessen Götterblick
Der Schlund der Hölle selbst nicht sicher ist;
Vor dessen Allgewalt sich Erd' und Meer,
Und sie, die selbst dem kühnen Flug des Aars
Zu hohe Region der Lüfte, beugt; —
Der die Gestirne zählt am Firmament
Und ihres großen Laufes Kreis bestimmt;
Er, der dem Blitze selbst Gesetze gab! . . .

(Herder *Adrastea*-jában megjelent szöveg II. rész 280—287. sora)

Mindazoknak a problémáknak a súlya, melyeket Batsányi a *Védőirat*ban, a *Der Kampf*-ban, valamint a schaffhauseni levelekben feszeget, — fokozottan esik latba a *Herder képe alá c.* versben. A történelem változásaira, az emberi magatartás fontosságára mutató Herderről szól:

„Mi volt hajdan az ember, mivé kellene válnia a tudomány és művészet művelése folytán egykoron, és mi az ember most? ő mutatta meg. Ilyen polgárt vágyva-vágyva magának bármely haza, hogy büszke címeihez ily nagy dísz is csatolhasson. Boldog Germania, te most másokat megelőzve örülhetsz, hogy oly nagy fiad után e férfiút is megszülted.”

(BJÖM I. 506.)

Kazinczy pedig azt írta Cserey Farkasnak 1807. szept. 6-án Herderről, hogy „nagy ember! semmivé érzem magam olvadni nagysága előtt.” (Kaz. Lev. V. 149.).

*

Semmiképpen sem akarjuk kisebbiteni Herder eszméinek és hatásának súlyát és nagyságát, amikor e tanulmányban csak egyik összetevőjét, s azt is elvi vonalvezetésében igyekeztünk végigkísérni. A történetfilozófiai mozzanatot. Kimaradtak a nyelvi-népköltészeti szempontok, az Osszián-kultuszról vallott felfogásai, s a legkésőbbi Batsányi-művekből a *Pennacsata*, az *Értekezések* stb. Ezek már jobbára Kölcsyhez is köthetők, akinek *Nemzeti hagyományai* amúgy is külön tanulmányt érdemelő elemzést igényelnének a Herder-analógiák kimutatására és értékelésére (nem is beszélve Batsányi *Védőirata* és Kölcsy ama írása között, amelyet Wesselényi védelmére írt).

A politika és az írói függetlenség a XIX. században

(Stendhal)

JAN O. FISCHER

Ismeretes, hogy a stendhali regények és jellemek Stendhal forradalmi gondolataira épülnek. Egy elemzéssel megbizonyosodhatunk arról, hogy a hősök mennyire magának a szerzőnek a gondolatait tükrözik vissza. Stendhal gyűlöli a zsarnokokat és a papokat, utálja és kigúnyolja a királypártiakat. Jakobinusként száll szembe a polgári forradalommal, és támadja kortársait, mind a royalistákat, mind a liberálisokat. Olaszországban kapcsolatai vannak a forradalmár carbonarikkal, és levelezése abban az időszakban, amikor a Civita-Vecchiában szolgál konzulként, tele van politikai elemzésekkel és célzásokkal. Kimutathatnánk azt is, hogy milyen fontossággal bírnak a kimondottan politikai események a stendhali hősök életében és fejlődésében: a titkos feljegyzéssel kapcsolatos epizód vagy Béranger bebörtönzése Julien Sorel számára a *Vörös és fekete* című regényben; a belügyminisztériumi munka, a hadsereg, amely egyebet sem tesz, minthogy a születő munkásmozgalmat szemmel kíséri és ellene irtóhadjáratot szervez, a tőzsde és a király kapcsolatai stb. Lucien Leuwen számára; az udvari intrikák és az egyházi karrier Fabrice számára *A pármái kolostorban*. Aragon *Stendhal világa* című művében igen helyesen állapította meg,¹ hogy a politika Stendhal egész gondolkodásának és művének központi kérdése.

Mindazonáltal a kritika szívesen hangoztatja, hogy Stendhal mint a politika ellensége, következetesen ellenzi annak bekerülését az irodalomba. Ezek az állítások azonban nem Stendhal művének elemzésén alapulnak, hanem azoknak a szavaknak az idézésén, amelyeket Stendhal szinte valamennyi művében elismétel. Valóban hajlik arra, hogy úgy nyilatkozzék, hogy „a politikának nincs helye az irodalomban” és hogy „úgy hangzik benne, mint pisztolylövés egy koncerten”.

Hogyan magyarázható ez a látszólagos ellentmondás? Aragon szerint ez csupán „szónoki elővigyázatosság a rendőrséggel, a társadalom képmutatásával s kora ízlésével szemben”. Aragon meggyőződése szerint Stendhal csak ironikusan fejezi ki gondolatát, amely a valóságban ezzel teljesen ellentétes értelmű. Jól tudjuk, mint kellett Stendhalnak a rendőrség elől rejtőzködni, álneveket használnia és titkos rejtjelekhez folyamodnia leveleiben, célzásokat és utalásokat elejtenie írásaiban. Nos, valóban hihetjük, hogy Stendhal csak azért jelenti ki, hogy „a politikának nincs helye az irodalomban”, hogy megnyugtassa és megtévessze a cenzúrát és a rendőrséget.

Ez a magyarázat azonban számomra nem tűnik kielégítőnek. „A politikának nincs helye az irodalomban” kifejezést és „a koncerten elhangzó pisztolylövéssel” kapcsolatos aggodalmait a legkülönbözőbb műveiben, regényekben, visszaemlékezésekben, önéletrajzi írásokban, levelekben, a legkülönbözőbb körülmények között megtalálhatjuk, és el kell hinnünk, hogy Stendhal őszintén meg volt győződve arról, amit erre vonatkozóan mondott.

Lehetséges vajon, hogy egy abszurd paradoxonról van szó? Azt állítjuk, hogy Stendhal alapvetően politikus író volt, és ugyanakkor azt mondjuk, hogy e szavak: a politika az irodalomban olyan, mint „pisztolylövés egy koncerten” fejezik ki igazi felfogását. Vajon Stendhal tudtán és akaratán kívül és álláspontja ellenére volt politikus? Vajon nem Stendhal jellemének szembeszökő ellentmondásával állunk-e szemben? Vagy nem egy látszólagos ellentmondásról van-e inkább szó, amely történelmi összefüggésükből kiszakított szavak mechanikus szembeállításán alapszik?

¹ Aragon: *La lumière de Stendhal*. Paris 1954. 51.

Nem szabad elfelejtenünk: azt, hogy a politikának nincs helye az irodalomban, Stendhal mondja; de nem ő s nem is kortársai, hanem mi mondjuk, hogy Stendhal alapvetően politikai író volt. S vajon a politika szó Stendhal idejében ugyanazt jelentette-e, mint amit számunkra jelent?

A *Lucien Leuwen*hez — valószínűleg legpolitikusabb regényéhez — írt különböző előszavakban és kommentárokban ismételtlen kijelenti, hogy nem kíván szatírárt írni a személyes szatíra fajtájából, mivel „az ecet önmagában kitűnő dolog, de egy krémhez keverve, mindent tönkretesz”.² A *Lucien Leuwen*-ben szereplő személyneveket gyakran elhallgatja, kipontozza. Egy ilyen esettel kapcsolatban Stendhal a következőket jegyzi meg a lap alján:

„Inkább vállaltam, hogy a történet homályosabb és hűvösebb legyen, minthogy vállaltam a személyeskedést, amely az eposzt szatírává változtatja. . . . Az újonnan kinevezett miniszter urak olyan ismertek szellemi képességeik, becsületességük és jellemük szilárdsága stb. stb. révén, hogy nem került nagy erőfeszítésembe elkerülni a szándékos személyeskedés lapos vádját. Mi sem könnyebb, mint ezen urak valamelyikének arc-képével megpróbálkozni, de egy-két év múlva egy ilyen arckép elég unalmasnak tűnt volna . . . Távol tartva magam és idegenkedve minden személyeskedéstől, arra törekedtem, hogy a most véget érő kor minisztereinek középarányosát mutassam be, amely azonban egyiküknek sem az arcképe: gondom volt rá, hogy eltüntessem e Kegyelmes Urak valamelyike ellen irányuló elmés avagy személyeskedő megjegyzéseket.”³

Hasonlóképpen a regény második részének előszavában: „Párizsba érkezvén nagy erőfeszítésembe kerül, hogy ne keveredjem valamiféle személyeskedésbe. Nem mintha nem szeretném igazán a szatírárt, de miközben az olvasó szemét valamelyik miniszter groteszk alakjára irányítom, ennek az olvasónak érzéketlenné válik a szíve azzal az érdeklődéssel szemben, amelyet a többi szereplők iránt szándékoztam felkelteni. A személyes szatíra, ez az egyébként oly szórakoztató dolog, ezek szerint sajnos egyáltalán nem megfelelő eszköz egy történet előadására. Az olvasót teljesen leköti, hogy az én portrémat összehasonlítsa az általa jól ismert, neveltséges vagy éppen gyűlöletes eredetivel.”⁴

Ebben az idézetben vannak természetesen iróniával megformált mondatok (pl. a miniszterek szellemi képességeiről, becsületességéről és jellemük szilárdságáról szóló rész összehasonlítva azzal a képpel, amelyet a regény maga ad róluk). Am a gondolat őszintén stendhali. Stendhal, éppúgy, mint Balzac — lásd az *Emberi Színjáték* előszavát — nem kulcsregényeket akar írni a korabeli miniszterekről és politikusokról, a kor politikájának kulisszatitkairól. Idézzük ismét magát Stendhált:

„Azonban ezeknek a költségvetésben boldog embereknek a kigúnyolása egyáltalán nem illik terveimbe . . . Elkövettem tehát mindent, oh nyájas olvasó, hogy az utóbbi idők egyetlen miniszterét se ismerhessem rá . . . Mily öröm lett volna számodra, látni részletesen, hogy ez a miniszter tölvaj volt, aki majd meghalt a félelemtől, hogy elveszíti a helyét, és véletlenül sem ejtett volna ki szót, amely ne lenne hazugság. Ezek az emberek senkinek sem hasznosak, csak az örökösüknek.”⁵

Valóban, mondhatjuk Stendhallal együtt, a politikának nincs helye az irodalomban, s úgy hangzana benne, mint pisztolylövés egy koncerten! Stendhal nem személyes arcképeket vagy karikatúrákat rajzol, szereplői „a korszak minisztereinek középarányosát képviselik”, azaz nem egyes személyeket, hanem a rendszert, amely szülte őket. Olyan képet nyújt erről a rendszerről, amelyet mi alapvetően és mélységesen politikusnak neveznénk! S íme ismét eljutottunk e szó kétféle értelméhez!

A bennünk érdeklő kérdés nem tisztán stendhali probléma. Itt nem a stendhali

² „le vinaigre est en soi une chose excellente, mais mélangé avec une crème, il gâche tout.” *Stendhal: Lucien Leuwen*. Texte établi et annoté par *Martineau*. Paris (Bibliothèque de la Pléiade) é. n. 335.

³ „On a mieux aimé jeter de l'obscurité et du froid dans le récit que s'exposer à une personnalité changeant l'épopée en satire. . . . MM. les ministres récemment nommés sont tellement connus pour leur esprit, leur probité et la fermeté de leur caractère, etc., etc. que je n'ai eu que peu d'efforts à faire pour éviter le plat reproche de personnalité cherchée. Rien de plus facile que d'essayer le portrait d'un de ces messieurs, mais un tel portrait eût semblé bien ennuyant au bout d'un an ou deux. . . . Éloigné de toute personnalité par le dégoût, j'ai cherché à présenter une moyenne proportionnelle entre les ministres de l'époque qui vient de s'écouler et ce point le portrait de l'un d'eux: j'ai eu soin d'effacer les traits, d'esprit ou de personnalité contre lequel une de ces excellences.” Uo. 383.

⁴ „En arrivant à Paris, il ne faut faire de grands efforts pour ne pas tomber dans quelque personnalité. Ce n'est pas que je n'aime pas la satire, mais en fixant l'oeil du lecteur sur la figure grotesque de quelque ministre, le cœur de ce lecteur fait banqueroute à l'intérêt que je veux lui inspirer pour les autres personnages. Cette chose si amusante, la satire personnelle, ne convient donc point, par malheur, à la narration d'une histoire. Le lecteur est tout occupé à comparer mon portrait à l'original grotesque, ou même odieux, de lui bien connu. . . .” Uo. 335.

⁵ „Mais la satire de ces heureux du budget n'entre point dans mon plan. . . . J'ai donc fait tout ce que j'ai pu pour que vous ne puissiez reconnaître, ô lecteur bienévolé, un ministre de ces derniers temps. . . . Quel plaisir auriez-vous à voir en détail que ce ministre était un voleur, montrant de peur de perdre sa place, et ne se permettant pas un mot qui ne fût une fausseté? Ces gens-là ne sont bons que pour leur héritier.” Uo. 335 — 6.

ellentmondásosság természetéről van szó. Ugyanebben a korban ugyanezt a kérdést kimutathatnánk például Balzac-nál, Béranger-nál, sőt Vigny-nél is.⁶

Egyébként már volt alkalom foglalkozni Balzac *Elvesztett illúziók*-jának elemzésével.⁷ D'Arthez körének tagjai, akik becsületes emberek lévén, nem akarják beszennyezni magukat a kor polgári erkölcsével, politikai vélemény tekintetében igen különbözőek: d'Arthez maga királypárti, Michel Chrestien, mint ismeretes, meggyőződéses köztársasági, „nagyjelentőségű republikánus”, „Saint-Just és Danton erejével bíró politikus” . . . Ez azonban nem akadályozza meg őket, hogy összefogjanak a polgári önzés és megvesztegethetőség ellen.

Helyesen kell tehát értelmeznünk a „politika” szót. A szó szoros értelmében akkoriban az emberek legitimisták, liberálisok, bonapartisták vagy republikánusok voltak, azaz polgári vagy arisztokrata pártok tagjai vagy hívei. Mindazonáltal d'Arthez, aki királypárti, és Chrestien, aki köztársaságpárti, nemcsak barátok, hanem az összes alapvető kérdésekben egyetértének, és a korabeli társadalommal szembeni magatartásuk is megegyezik. Vajon nem nyilvánul-e meg ebben politikai magatartás, a szónak általunk ismert mélyebb értelmében, amelyet Balzac korában, amikor a burzsoázia mindenható volt, nem lehetett még megérteni? A szerző minden rokonszenve d'Arthez társaságát, és Balzac, aki maga is királypárti, velük együtt óhajtja a forradalmat, amely elsöpri a polgári relativizmus és megvesztegethetőség világát.⁸

Egy másik példa ugyanebből a korból Béranger. Költészetének elkötelezett és harcoss jellegét senki sem vonhatja kétségbe. Mégis, Béranger gyakran hangoztatja, hogy sohasem valamely párt oldalán, hanem mindig egy eszme mellett szállt síkra. Rövid elemzéssel könnyen kimutathatnánk, hogy Béranger nem volt sem igazán legitimista (az ő esetében ez igen világos), sem liberális vagy bonapartista, sem republikánus — „köztársaságpárti” a szó politikai értelmében, azaz abban az értelemben, amit a korabeli köztársasági párt számára jelentett.⁹

Béranger a szó emelkedettebb értelmében köztársaságpárti. Meg van győződve arról, hogy a fejlődés a köztársasághoz vezet, s hogy nem is vezethet máshova. De Béranger, amikor azt mondja: köztársaság, nem a kormányforma egyszerű megváltozására gondol, hanem szociális tartalmat tulajdonít a köztársaság fogalmának. Azt várja tőle, hogy megoldja a nagy társadalmi problémákat. Bírálja a republikánusokat, akik számára a köztársaság nem egyéb, mint egy elv, egy elmélet, formális fogalom. A maga részéről nem úgy ragaszkodik a köztársasági doktrínához, mint egy dogmához. „Biztosítom Önt — írja egy republikánusnak 1833-ban —, hogy ha holnap bebizonyítanak nekem (amit lehetetlennek tartok), hogy van egy olyan kormányforma, amely előnyösebb az alsóbb osztályok számára, mint a köztársasági, akkor ennek a formának a híve lennék.”¹⁰ Azaz Béranger abban a politikai értelemben republikánus, amelyet mi tulajdonítunk ennek a szónak, de nem republikánus abban a politikai értelemben, amelyet e szónak saját korában tulajdonítottak.

Úgy tűnik, a négy említett példa meggyőzően bizonyítja, hogy a „politika” szót az esetek mindegyikében kettős értelemben használtuk.

Ha manapság politikáról, az irodalom politikai jellegéről, egy író politikai állásfoglalásáról beszélünk, akkor az egész társadalmi struktúrát érintő alapvető problémákkal kapcsolatos állásfoglalásra gondolunk. 1833-ban Béranger azt írta, hogy újabb dalai „inkább a szociális érdekű kérdésekhez kapcsolódnak, mint a tisztán politikai vitákhoz”.¹¹ Ma nem érzünk ilyen nagy különbséget a „szociális” és „politikai” szavak között. Abban a történelmi helyzetben, amelyben létezik a munkásosztály, és politikai pártja a nagy társadalmi problémák megoldására törekszik, a „politika” szó a mi tudatunkban sokkal

⁶ Vigny-vel kapcsolatban lásd jelen tanulmány szerzőjétől: Alfredde Vigny et l'interprétation du romantisme. Romanistica Pragensia IV. Acta Universitatis Carolinae 1966. 21–34.), különösen a „La Maison du Berger” elemzése (28–30.). A kor történelmi ellentmondásainak elemzése azt bizonyítja, hogy Vigny nem volt elefántcsonttornyába menekülő individualista, aki megvetéssel tekint kora problémáira. Lenézi az uralkodó tömeg politikáját, ugyanakkor, mint romantikus, szereti a népet. Lamartine-nal szemben ellenzi, hogy a költő részt vegyen a politikában, amely — mint a vasút — áldozatait — hamvát az arany istenek lábához” szórja. A költő megvető magatartása egy mélyeséges emberi és társadalmi érdeklődésből ered. Versében nem habozik kijelenteni: „Szeretem az emberi szenvedések fenségét: Ez a sor összes filozófiai költeményeim lényege.”

⁷ Lásd Jan O. Fischer: Balzac et les „Illusions perdues”. La Pensée 1955. No. 62. 119–125. Cseh nyelven: „Problémy francouzského kritického realismu”. Praha, Univerzita Karlova 1961. 70–77.

⁸ A kör tagjainak elvi magatartása nem vezethet máshova, mint a burzsoázia elleni forradalomhoz. Ezt nem mi mondjuk, hanem Balzac. „Ezeket az elméleteket feleltelen szavaknak hiszed”, mondja az egyik szereplő az Elvesztett illúziókban, „de eljön a pillanat, amikor puskalövés és guillotine-ná változnak.”

⁹ Lásd Jan O. Fischer: Béranger. Werk und Wirkung. Berlin, Rütten und Loening 1960. 158–164.

¹⁰ „Je vous assure, que si l'on me prouvait demain (ce que je crois impossible) qu'il y a une forme de gouvernement plus avantageuse aux classes inférieures que la forme républicaine, je serais pour cette forme.” Béranger: Correspondence. Paris, Perrotin 1860. tome II. 118.

¹¹ Lásd Béranger előszavát 1833-ban megjelent dalgyűjteményéhez (Chansons).

szélesebb és magasabb szintű értelmezést nyer, mint amelyet Béranger vagy Stendhal idejében nyerhetett.

Mit érthettek ezek szerint „politikán”? A politikai életet teljes egészében a burzsoázia és az arisztokrácia egy egészen vékony rétege uralta. A politikai élet nem volt más, mint a királyi kormány, a miniszterek, a kormányrendeletek, a hivatalos ellenzék, az alsó- és felsőházi beszédek stb. kérdése. A liberálisok uralma alatt, a júliusi Monarchia idején Franciaországnak körülbelül harminc millió lakosa volt. Ebből a harminc millióból mindössze 200–250 ezer (Stendhal egyik szereplője 180 ezret említ) személy fizetett elegendő adót ahhoz, hogy választójoga legyen, hogy részt vehessen a politikai életben. Ez kevesebb volt a népesség egy századrésznél! Természetesen ebben a helyzetben nem létezett egyetlen igazán demokratikus párt sem, amely a nagy társadalmi rétegek érdekeit képviselte volna. A politika a gazdag osztályok kizárólagos ügye volt. 1830-ban a liberális *Le National* csak azokat tekintette a nemzet fogalmába tartozónak, „akik újságot olvasnak, akik érdeklődnek a Ház vitái iránt, akik tőkével rendelkeznek, irányítják az ipart és akiknek földjük van”, míg a többiek csupán „alsóbb osztályok, ahol nem találkoznak nézetekkel, ahol alig található némi politikai ítélőerő, és ahol egyenes, egyszerű és jó, de könnyen megtéveszthető és elkeseredésre hajlamos lények nyüzsgönek...”¹²

A „politika” szó jelentése és tartalma akkoriban egyszerűen az lett, amit a burzsoá-arisztokrácia politika gyakorlata ruházott rá. Bevezetni a „politikát” az irodalomba azt jelentette, hogy belevinni a szűk körű vitákat, a hatalomban való részesedésért folyó küzdelmeket, a nézeteltéréseket és a személyes karrier-konfliktusokat, a miniszter urak portréit, amelyek csak azok közül tudnának némelyeket szórakoztatni, akik ismerik őket személyesen. Természetesen az ebből a politikai életből vett részletek eleven, szatirikus képet kínálnak egy irodalmi mű számára, de nem jelentenek szilárd alapot egy igazi művészi alkotásnak — az ilyen politikának semmi helye az irodalomban: nem kételkedhetünk abban, hogy ez Stendhal őszinte meggyőződése. Mivel olyan írók, mint Stendhal, Balzac, Béranger a társadalmi osztályokat és azoknak a nemzeti életben betöltött szerepét szándékoztak bemutatni, számukra a kérdés a kor miniszterei közötti „középarányos” (típus) és a társadalom tipikus alakjainak bemutatása volt.

Látjuk tehát, hogy a kérdés, amely először egyszerű félreértésnek tűnhetett volna — szemben az álrealista irodalommal, amely megelégszik a hivatalos politikai élet felszínének, külső jelenségeinek, esetleges vonásainak reprodukálásával —, a típusalkotó művészetére révén valóban realista irodalom számára döntő és nagyon mély problémát rejt magában.

*

Ha a szavakat történelmi összefüggésükben magyarázzuk, magától értetődő, hogy nemcsak a „politika”, hanem a „párt”, „pártszellem”, „függetlenség” szavaknak is más értelmük volt annak idején, mint amit mi tulajdonítunk nekik korunkban.

Módszertani szempontból irodalomtörténeti munkánk elég kényes problémájáról van szó. Egy szerző, vagy általában az irodalom politikai karakteréről vagy pártosságáról beszélve vigyáznunk kell, hogy ezeket a fogalmakat ne keverjük össze egy másik tartalommal, amelyet egy más kor adott neki. A marxista kritika gyermekbetegségei korában voltak olyan irodalomtörténészek, akik például még Béranger-nak is szemérem vetették feltételezett individualizmusát, pártok feletti magatartását és függetlenségét. Pedig szó sem volt semmiféle mai értelemben vett pártokról. A republikánus „párton” belül tanúsított független magatartása biztosította a költőnek azt a véleménybeli függetlenséget, amely a republikánizmusnak a tisztán politikai értelemnél kívüli szociális értelmet is adott. Ezt a kérdést igen jól ragadta meg, több mint száz évvel ezelőtt, Dobroljubov Béranger dalairól írott elemzésében:

„Mindezeknek a vádaknak az ellenére lehetetlen nem észrevenni, hogy Béranger mennyire fölötte marad a Montégut úrhoz hasonló rövidlátó liberálisoknak. Számukra a forma a komoly dolog, számukra a fő dolog a szavakkal való játékban leledzik, amelyek többségükben absztrakt fogalmakat fejeznek ki. Képtelenek megérteni egy embernek a kormányforma valamilyen változásával kapcsolatban tanúsított érdektelenségét; nem tudják megbocsátani, ha valaki hidegen fogad néhány liberális frázist vagy néhány intézménynél bevezetett új formát. Teljességgel képtelenek olyan ember szemével nézni, aki a jónak csupán a lényegét kutatja, mitsem törődve a külső formával, amelyben az megjelenhet. Béranger, ha dalai után és saját vallomásai alapján ítéljük meg, egyike volt

¹² A *National* cikke 1830. július 22-én jelent meg, azaz alig egy héttel azelőtt hogy ezek a „jó, egyszerű, könnyen félrevezethető lények véghezvitték, saját maguk és egyedül, a dicsőséges júliusi forradalmat...” (A cikkből *J. Skerlitch* szerint idézzük: *L'Opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830 à 1848*. Lausanne 1901.

éppen azoknak a keveseknek, akikben megvolt ennek a felsőbbrendű, humanus látásmódnak a képessége.”¹³

Nem szabad figyelmen kívül hagyni ezt a problémát akkor sem, ha különböző írók „politikai” magatartását elemezzük. Például Béranger 1830-ban nem nyilatkozott a köztársaság mellett, 1848-ban pedig nem vállalta, hogy megválasszák képviselőnek és hogy részt vegyen az álrepubliánus képviselőház vitáiban. Ebben a kérdéskomplexumban két lényeges problémát lehet felfedezni: 1. Béranger illúziói, az az óhaja, hogy a társadalmi problémák békés úton oldódjanak meg; és 2. látnoki bizalmatlansága a burzsoá republikánusokkal, a későbbi 1848. júniusi gyilkosokkal szemben. Éppen ezek a burzsoá republikánusok vetették Béranger szemére független álláspontját, abszolutizálva a „köztársaság” és a „monarchia” közti, tisztán formális ellentétet. Figyelembe kell venni, hogy az 1830-as történelmi helyzetben még nem vetődött fel igazán a köztársaság megteremtésének kérdése. Az akkor létező republikánus csoportok a népi tömegektől elszakadt doktrinerekből állottak, és a köztársasági kormányról alkotott elképzeléseik teljesen formálisak voltak, megfosztva minden szociális tartalomtól.¹⁴ Megint csak egy orosz filozófus, Csernyisevszkij írja a következőket, idézve az 1830-as republikánusok egyik kiáltványát, amelyben csupán formális politikai reformokat kérnek (a királyi hatalom és a felsőház eltörlése, általános választások, a tengerésztestek védelme a kormánnyal szemben stb.): „Azt kérdezzük: vajon e követelések közül melyiknek az a célja, hogy az egyszerű nép életkörülményeinek alapjaiban való, szükségszerű megjavításáról gondoskodjék? Mennyivel lesz könnyebb az adók fizetése, a katonai szolgálat, s megjavulnak-e a birtokosokkal és a gyárosokkal szembeni viszonyai, ha azt a szót, hogy «királyi» helyettesítjük azzal, hogy «elnök» és az államszervezet egyéb, tisztán formális reformjaival?”¹⁵

Ha nem tartanánk tiszteletben ezeket a történelmi sajátosságokat, akkor végül saját fogalmainkat, ideáljainkat és perspektíváinkat egy egészen más korba, a XIX. század kellős közepébe vinnénk át. A realizmusról szóló viták során igen helyesen állapították meg, hogy minden esetben konkrétan kell tanulmányozni a valóságos, objektív tartalmat és nem csupán a rendszer címkéire szorítkozni, amelyek alá besoroljuk egy író művét.

Egy író világnézete nem egyszerűen politikai, filozófiai vagy esztétikai problémákról szóló kijelentéseinek gyűjteménye. A világnézetnek nem elsősorban — vagy egyáltalán nem — politikai vélemények, politikai mozzalomhoz való csatlakozás, vagy elméletileg megformált rendszer formájában kell megnyilvánulnia. Az író nem mint teoretikust, hanem mint írókat kell megítélni. Az a tendencia, amely a művet a szerző által kifejtett vagy elfogadott elméletek közvetlen eredményének tekinti, s amely elég gyakori volt a szociológizáló munkákban, tulajdonképpen annak az idealista elképzelésnek a maradványa, amely a művészetet elméletekkel magyarázta, ahelyett, hogy azt az objektív valóság oldaláról közelítette volna meg. Először is azt kell megállapítani, hogy milyen szemponton alapszik a művészi alkotás, tekintve, hogy az író által hangoztatott elméleti nézetek — bár igen fontosak — mégis csak másodrendű problémát jelentenek a módszer-tan szempontjából. Vajon a világnézet nem nyilvánul-e meg abban a módban is (és főleg abban), ahogy az író mint művész hozzááll korának konkrét életéhez, ahogyan kiválasztja

¹³ *Dobroljubor*: Izbrannie szocsinenija. Moskva 1947. 386.

¹⁴ G. Weill A republikánus párt története Franciaországban c. könyvében (Paris 1928) a következőket írja: „A republikánusok 1830-ban korántsem alkottak elismert vezérekkel rendelkező szervezet pártot, inkább csak a közös törekvések által egymáshoz sodort kis csoportok együtteséről lehetett szó.” (33.) „Az öreg köztársaságiak, akik Lafayette követői voltak, mint ő maga is, beletörődtek a monarchiába” (uo.); csodálattal adóztak a jakobinusok köztársaságával szembenálló amerikai köztársaságnak.

A „Segíts magadon, az Isten is megsegít” nevű titkos társaság a júliusi forradalom után kiadott egy manifesztumot, amelyet valószínűleg Godefroy Cavaignac, a republikánus párt leendő vezetője szerkesztett. E kiáltvány követelte az államigazgatás decentralizációját, a nemzeti gárda megszervezését minden városban és faluban, a köztisztviselők béreinek emelését, az adó- és vámrendszer reformját (az állami beavatkozás megszüntetését). Ami a választásokat illeti, követelték „a megfelelően korlátozott választások teljes garantálását” (azaz megtartva a választói cenzust lásd uo. 29.). Szót ejtettek a legnépesebb osztály körülményeinek megjavításáról is, a következőképpen kifejtve: „az állampolgárokat a lehető legnagyobb számban kell tulajdonban részesíteni, mivel egy jog megléte, a képességek kifejlesztése, valamint az ebből eredő alkalmasság szintén egyfajta tulajdon.” Uo. 30.

A baloldali republikánusok a Néparatók Társasága kiáltványában szintén nem kérték a választási cenzus eltörlését. Az alsóbb osztályok körülményeiről szólva ők is jó előre ajánlják az óvatosságot és a magántulajdon tiszteletbentartását. (Lásd uo. 31.)

Csernyisevszkij ugyanerről a kérdéstről a következőket írja: „1830-ig csak néhány republikánus volt Franciaországban, de a júliusi felkelők győzelmének pillanatában még ezek sem tartották lehetségesnek Franciaországban a köztársaság bevezetését, számukra a köztársaság elvont és távoli ideálmak tűnt. Szigorúan meg kell különböztetni az elméleti meggyőződéseket a mindennapi gyakorlati életben véghezvitt erőfeszítésektől, amelyeket a megvalósulás reménye jelleméz.” (*Csernyisevszkij*: Válogatott filozófiai művek — Izbrannie filosofické proizvedenija. Moskva 1950. tome II. 386.)

¹⁵ *Csernyisevszkij*: I. m. 393.

belőle a jelenségeket, amelyeket fontosnak tekint, ahogyan tipizálja azokat, pozitívnak vagy negatívnak, haladónak avagy a fejlődés akadályának ábrázolja őket? Az író nézeteit magában a műben közvetlenül kell tudni megragadni, illetve abban a szisztémában, amellyel szembenéz a világgal, és művészi képeivel kifejezi azt.

A problémák megközelítésének e metódusa különösen fontos abban a korban, amellyel foglalkozunk. Ha csupán egyik vagy másik politikai párthoz vagy tanhoz való tartozás kérdését vetnénk fel, sohasem jutnánk ki a számos rivális kaszt között megosztott burzsoá világ útvesztőjéből.

A XIX. század első felében, de különösen a harmincas és negyvenes években, a liberális burzsoá monarchia idején a történelmi szituáció tragikussá tette Franciaországban a kor legnagyobb szellemeinek helyzetét. Nem volt semmi, amire eszményeiket alapozhatták volna. A haladó embereknek két lehetőség közül kellett választaniuk: vagy csatlakoznak valamely viszonylag haladó polgári irányzathoz (a restauráció alatt a liberalizmushoz, a júliusi monarchia idején a republikánus burzsoáziához), és akár tetszett, akár nem, beszennyeződtek a kicsinyes polgári szellemtől; vagy felvették a megvetés büszke magatartását, s egyedül szálltak szembe a polgári társadalommal, mindenfajta hivatalos szellemmel, s ez legtöbbször Vigny büszke és teljes szkepticizmusához vezetett.

Egy történész a következő ellenvetést tehetné az elmondottakkal kapcsolatban: igaz, hogy a népek nem volt egyetlen politikai pártja sem, és nem létezett kialakult demokratikus elmélet sem; mégsem szabad figyelmen kívül hagyni a baloldali republikánus hősök létezését, akik aktívan küzdöttek a rendszer ellen.

Mi választhatta el tőlük azokat az írókat, akikről beszélünk? Egyrészt a békés fejlődéssel kapcsolatos illúziók — osztályok feletti illúziók, még egy radikális demokratánál is, mint Béranger. Stendhal tisztán látja ellentmondását: szereti a népet, de miután kifinomult ízlésű társadalomban nevelkedett, lehetetlen lenne számára a néppel élni. De van még egy másik tényező is, amelyről nem szabad elfeledkezni. Mi ellen és milyen célokért küzdöttek az 1830-as évek republikánusai? Milyen eszmény lebegett Lucien Leuwen barátja, az odaadó republikánus Gautier előtt? Nem az egész fennálló társadalmi rend ellen való elvi harc volt ez, hiszen erről még nem is lehetett szó. A kor forradalmának még nem ez volt a történelmi célja. E hősi küzdelmeknek, amint tudjuk, az 1848-as polgári köztársasághoz kellett vezetniük. Már beszélünk Béranger látnoki bizalmatlanságáról a merev republikánusokkal kapcsolatban, amelynek egyedüli célja az volt, hogy a királyt helyettesítse az elnökkel, anélkül, hogy megoldaná a nagy társadalmi problémákat. De a kor valódi forradalmáinak tragikus ellentmondása hasonló volt a Nagy Forradalom forradalmáinak ellentmondásához. Az adott helyzetben fennkölt eszmények nem vezethettek máshová, mint a burzsoázia uralmához. De Stendhal és a kor néhány leghaladóbb szelleme (a királypárti Balzac-kal az élen) már leleplezték a burzsoá szellemet, az emberiség ellenségét. Stendhal, mindenféle monarchia és obskurantizmus esküdt ellensége, nemcsak a liberálisoktól irtózik, hanem a republikánusoktól is, unalmasnak találja őket. Erőfeszítéseik végén már az amerikai típusú köztársaságot és demokráciát sejtí: „Unatkoznék Amerikában — mondja Lucien Leuwen —, a bár igaz és értelmes, de durva emberek között, akik nem gondolnak másra, mint a dollárra.”¹⁶ Stendhal anti-burzsoá gondolkodása nem egyeztethető össze semmilyen, még viszonylag haladó, de természetesen céljaiban és a polgári rend adta lehetőségeiben korlátozott elmélettel sem.

Ilyen körülmények között egy haladó író politikai és ideológiai kérdésekről vallott nézetének nem kell feltétlenül egybeesnie azzal, amit mi ma helytállónak tartanánk az azóta eltelt száz év történelmi távlatának birtokában. Balzac tárgyilagosan demokratikus antiburzsoá szelleme független királypárti magatartásban tudott kiutat találni, mint d'Arthez esetében is az *Elveszett illúziók*ban.

Az adott történelmi körülmények között Béranger, a leghaladóbb demokrata, míg mindenféle hivatalos szellemtől, mind a kormánytól, mind a hivatalos nagy ellenzékétől, minden létező párttól való függetlenségét hangoztatja, és visszautasít minden tisztséget és kitüntetést, beleértve az Akadémiába való felvételt, egyáltalán nem függetleníti magát a néptől, melyet szüntelenül egyetlen Múzsájának nevez. Béranger művének tanulmányozása meggyőzhetne arról, hogy ez az elvi függetlenség az alkotás nélkülözhetetlen feltétele volt e költő számára, aki a nép költője akart lenni és az is volt egy oly korban, amikor a nép osztályszempontból még csupán egy eléggé meghatározatlan tömeget jelentett.

Stendhal kimondottan megalkuvásellenes volt. Ismeretes, hogyan értelmezték ezt a stendhali non-konformizmust később. Úgy állították be Stendhalt mint dilettánst, ön-

¹⁶ „Je m'ennuierais en Amérique au milieu d'hommes parfaitement justes et raisonnables, si l'on veut, mais grossiers, mais ne songeant qu'aux dollars” Stendhal: Lucien Leuwen. Id. kiad. 92.

ináó egoistát, Narcissust, akit csak saját maga érdekel, abszolút értelemben vett non-konformistát, aki nemcsak korának uralkodó és teljhatalmú társadalmával áll szemben, hanem minden emberi társadalommal.

A problémánknak fenti elemzése révén sikerült kimutatnunk, hogy Stendhal elve, amely szerint „a politikának nincs helye az irodalomban” és Béranger-nak a függetlenségről vallott elve tulajdonképpen nagyon is az adott kor történelmi körülményeitől függő nézetek voltak, amelyekben a hivatalos politikával és a kortárs társadalommal való szélsőséges szembenállásuk nyilvánult meg.

Grillparzer és Katona

ERNST JOSEPH GÖRLICH

Ismeretes, hogy a politikai és gazdasági vonatkozások, de a kulturális és irodalmi kapcsolatok is kevéssé kidolgozottak az egykori Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában. E jelenség egyik fő oka kétségtelenül az, hogy a specializálódás az irodalomtudomány területén — talán kényszerűségből is — oly nagymérvű, hogy az egyes kutatók alig tudnak védekezni a rájuk zúduló anyagtól. A dunai népek irodalmában ehhez járul még az a sajátos körülmény is, hogy a jugoszláv, a magyar és cseh kutatók jól ismerik a német nyelvet, az osztrák kutatók ezzel szemben csak alig a magyar és a szláv nyelveket, és ezért a szomszéd népek irodalmáról csak keveset tudnak. S ha ehhez hozzá jön még az ismert „Slavica non leguntur”, amihez a „Hungarica non leguntur”-t is hozzávehetjük, a félreértési lehetőségek egész sora tárul fel előttünk.

Grillparzer és Katona — két szomszédos nép irodalmának két nagy alakja; a legnagyobb osztrák és legalábbis az egyik legnagyobb magyar író. Szükséges, hogy először a korszakot jellemezzük, amelyben mindketten éltek és hatásukat kifejtették. Grillparzer (1791 — 1872) meggyőződése szerint és apja befolyása alapján is jozefinista, tehát annak a régebbi osztrák generációnak a képviselője, amely II. József szellemében haladó, humanus etika szerint nevelődött, amely generáció azonban másrészt a centralizált osztrák állam-ideál igézetében élt, és az 1804-ben megalapított osztrák császárság nem német nyelvű népeit csupán az egységes Habsburg császári állam „provinciáinak” tekintette. Grillparzer magyarokkal szembeni értetlenségét egyik 1840 körül írt feljegyzése fejezi ki a legpregnansabban. A következőket írja: „A magyar nyelvnek nincs jövője (!). Anélkül, hogy valamely európai kifejezésmóddal összefüggésben állna és csak pár millióan, ... használják, soha nem lesz képes — eltekintve attól, hogy a magyar nemzetben tudományos vagy művészi tehetség nem mutatkozott (!!) — magának közönséget szerezni. S olvasók nélkül nincs irodalom. Ha Kant *A tiszta ész kritikáját* magyar nyelven írta volna, talán három példány kelt volna el. Költemények és alkalmként egyes regények, újságcikkek és politikai szónoklatok, különösen amíg a divat is melegen tartja őket, szerencsésen eladhatók az illető honi nyelven; az azonban a pillanatnyi, a felszíni irodalmat jelenti, s hol marad az egyéb, a tulajdonképpeni képzés? Egy magyar, aki csak magyarul tud, képzetlen, és az is marad, bármilyen jó képességekkel rendelkeznek is egyébként.”¹

Mekkora tévedés! Milyen fellengzősen becsmérő ítélet egy népről, amely ebben az időben, amikor Grillparzer ezeket a mondatokat leírta, a kimagasló költők egész sorát mutatta fel; olyan időben, amikor már Petőfi is működött, és amelyben Katona József (1791 — 1830), Magyarország legnagyobb drámaírója, már meghalt.

Vajon véletlen-e vagy a történelem, illetve a pillanat játéka, hogy Grillparzer és Katona egyazon évben születtek; Grillparzer, aki császári és királyi törvényszéki udvari tanácsos fiaként jó polgári családból származott, Katona pedig egy szegény proletárnak, egy kisvárosi takácsnak volt a gyermeke. Egy évvel azelőtt halt meg II. József; majd rövid egy évvel később fejezi be életét II. Lipót, akit csak a legújabb történetírás fedezett fel teljes nagyságában, s aki késznek mutatkozott, hogy a modern időköt kövesse. „Reformatio Leopoldina”-ját a „magyar jakobinus” Martinovics a magáénak vallotta. Ausztriában és Magyarországon ezek után a regresszív mozgalmak kerültek előtérbe, ha a napóleoni háborúk alatt nem is teljes nyíltsággal, de a Bécsi Kongresszus után egyre világosabban. Nagyon helyesen mutat rá Karolina Pichler és köre, mindenekelőtt Joseph von Hormayr, aki később Bajorországba távozott és a metternichi rendszer kérelhetetlen ellensége lett, a Habsburg-birodalomban egyesített nemzetek történelmi tradícióira:

¹ Grillparzers Werke. Leipzig é. n. 5. köt. 404.

elkezdték cseh, magyar és délszláv anyagokat feldolgozni, de jórészt a felületen maradtak, a színes koloritnál, az egzotikus idegenségnél. Sokan Grillparzerhez hasonlóan múltnak tartották azt, ami igazában véve a jövőt jelentette. A középkori Magyar Birodalom vagy Csehország kétségkívül feudális államok voltak és nem modern nemzeti államok, de a csehek és a magyarok is azokat a példaképeket keresték bennük, amelyek a Herder és tanítványai által alkotott „történelem nélküli” nemzetek köréből kiemelték őket. Adva volt a történelem; csak fel kellett támasztani ezt a történelmet.

Az Ausztriában „Vormärz”-nek nevezett magyarországi megfelelőjében a reformkorszakban, hosszú álomból felébredve kísérli meg a magyar nemzet elérni azt a célt, amelyet Európa más népei már régebben kitűztek maguknak. A reformkornak első célja azonban — s itt Farkas Gyulára támaszkodunk² — nem az ősi Magyarországon élő nemzetiségek magyarosítása volt, hanem az „elidegenített magyarok visszamagyarosítása”. Majláth János gróf német nyelvű könyveket jelentetett meg, Kisfaludy Károly testvéreivel és Gaál Györggyel németül levelezett. Széchenyi István gróf bécsi német-séggel írta naplóját. Így történhetett az, hogy a „fiatal Magyarország” már nemzeti szempontból is gyanakvoan állt szemben az arisztokráciával. És itt ismét Farkast idézzük: „Az arisztokrácia szigorúan őrizte osztályöntudatát, lenézte a többi osztályt és nem lépett velük érintkezésbe. Többségében nemcsak vér szerint, hanem nyelvében és szokásaiban is idegen volt a magyarságtól. A politikában dinasztikus álláspontot képviselt és a nemzeti törekvések elfojtásában sokszor pápább volt a pápánál. Nagy jövedelmét a nemzet véreből szívta és aztán a pénzt külföldön eldorbézolta. Képviselői Bécsben, Párizsban, Londonban tékozló szokásaik és mérhetetlen pénzpazarlásukról voltak hírhedtek. A nyugati műveltség magaslatáról a harcoló magyarságot egzotikus és barbár népek tekintették.”³ Ahogy a „régí jó idők”-ben Ausztriában — s talán egész Európában — minden utazó angolt lórdnak, minden amerikai milliomosnak tartottak, úgy nyugaton — s Ausztriában is — a magyarok képe a külföldre utazó arisztokraták és kísérek alapján alakult ki. De igazában hány osztrák és hány osztrák költő — Lenaut kivéve — ismerte a magyarokat mint embereket, hányan ismerték őket saját környezetükben, hazájukban? Igen kevesen!

Szorgáljon ez többek között azért a véleményért is mentségül, amellyel Grillparzer illette a magyarokat. Részben ő maga is kibékít bennünket a magyarokkal, amikor a már idézett 1840-ben írt tanulmányában így szólítja fel a magyarokat: „Képezzetek hát ki a magyar nyelvet és terjesszék minden más kényszer nélkül, csak érzékelhető előnyeivel! . . . És gondoljatok arra, hogy a divat változásával a most kigúnyolt humanitás ismét visszatér eredeti jogaiba és az emberek be fogják látni, hogy a legjobb, amit az ember tehet, az, hogy igyekszik emberhez méltóan élni, függetlenül attól, hogy atillát visel és magyarul beszél, vagy német nyelven szólal meg, angol frakkban és francia kalapban jár.”⁴

Az eddigi megjegyzéseket abban a reményben bocsájtottuk útra, hogy érthetővé tegyük, hogyan történhetett meg az, hogy a közös történelmi forrás ellenére, amelyre Grillparzer és Katona is támaszkodtak, olyan nagy különbségek keletkeztek a problémafelvetésben és a jellemalakításban egyaránt. Grillparzer *Urának há szolgája* és Katona *Bánk bánja* is a középkori magyar történelem egyik epizódjával, II. Endre magyar király (1205—1235) korával foglalkozik. (E történelmi korszak ismerői számára egyébként érdekes arra gondolni, hogy II. Endre és felesége, Gertrud annak a thüringiai Erzsébetnek a szülei, akit „német nemzeti szent”-ként tisztelnek.) Azok a történelmi tények, amelyeket Grillparzer és Katona dramatizált és költői szabadsággal átdolgozott, Huber szerint a következők:⁵ II. Endre király, felesége, merániai Gertrud (a szó egyébként nem a déltiroli Merán város nevéből származik, jelentése Land am Meer — tengerparti vidék) befolyására annak öccsét, Bertholdot, megsértve az egyházjogi előírásokat, 1206-ban kalocsai érsekké neveztetni ki. Később, az 1209—12-es években Berthold más, állami hivatalokat is visel: Szlavónia bánja, erdélyi vajda, majd Bács és Bodrog grófja. Az érseket aztán a német honfitársak egész sora követte Magyarországra. Amikor 1208-ban a hohenstaufi sváb Fülöpöt meggyilkolták, a hohenstaufok tisztelői és követői közül többen, így Gertrud királynéknak még két öccse szintén, Magyarországra menekültek. Ez a külföldi invázió és a királyi udvarnak a külföldiekkel szemben tanúsított megkülönböztetett magatartása a magyar nemesek nemtetszését váltotta ki. Széles körű összeesküvésre került sor, amely 1213. szept. 28-án Gertrud királynő meggyilkolásával érte el

² Julius v. Farkas: Der ungarische Vormärz. Petőfis Zeitalter. — megj. Ungarische Jahrbücher 23. köt. 45.

³ Uo. 107.

⁴ Grillparzer: i. m. 5. köt. 466.

⁵ Grillparzer: i. m. 4. köt. 373.

tetőpontját. Nem tűnik ki világosan, hogy vajon a király leváltására is gondoltak-e az összeesküvők. A királyné tényleges gyilkosainak a régebbi források Petur és Simon bánt, az újabbak viszont Bánk bánt jelölik meg. A gyilkosságra a leleszi kolostorban került sor, II. Endre a halicsi ukrán fejedelemség elleni hadjárata idején. Csak a későbbi forrásokban történik utalás arra, hogy a gyilkosságot kiváltó, közvetlen ok Bánk bán feleségének megbecstelenítése lett volna, amihez a királyné öccsének segédkezet nyújtott. Az összeesküvés fő irányítóit minden jel szerint kivégezték, javaikat elkobozták, Bánk bán azonban az 1209—1213-as években újra feltűnik, és később, 1217—1218 között pedig báni vagy nádori méltóságban a fidelis (azaz hűséges) melléknevet viseli. Ez Huber véleménye szerint arra utal, hogy nevét csak később hozták kapcsolatba a királyné meggyilkolásával, hiszen aligha tételezhető fel, hogy II. Endre felesége gyilkosának oly magas állami hivatalt adott volna.

Ha a történelmi eseményeket nézzük, a költőnek különböző lehetőségei adódtak az anyag feldolgozására. Bánk bán lehetett sértett becsületének megbosszulója vagy királyának hű vazallusa; a Magyarországon kegyelt idegenek elleni összeesküvők vezetője vagy „Úrának hű szolgája”, aki alárendeli a saját javát a király érdekeinek. Forradalmi és konzervatív szemléletű lehetőségek egyaránt adódtak tehát a téma feldolgozásakor. Ezzel viszont már a grillparzeri és a Katona-féle dráma lényegéhez jutottunk el. Innen azonban még egy pillantást kell vetnünk mindkét dráma keletkezéstörténetére. Grillparzernél általánosan ismert a témaválasztás konkrét oka. Nem sokkal az *Ottokár király boldogsága és halála* című dráma bemutatása után Dietrichstein gróf főudvarmester azzal az óhajjal fordult a híres drámaíróhoz, hogy a császár negyedik feleségének, Karolina Augustának magyar királynévá koronázó ünnepségére, 1825 szeptemberére írjon egy drámát. Egy ünnepi darabot, ráadásul még udvari játékokat kellett volna Grillparzernak írnia. Grillparzer jozefinista meggyőződése lázadozott ez ellen. 1826. szept. 29-én ezt írja a naplójába: „Nincsen ehhez sem témám, sem szavakat nem találok hozzá”.⁶ Azzal tisztában volt, hogy egy koronázási ünnepi darab csak lojális lehet. Ha ilyet akart volna Grillparzer írni, úgy bizonyára más, jobb témát is választhatott volna a magyar történelemből. Grillparzer „*Úrának hű szolgája*”-ban éppen a grillparzeri „homo politicus” és „homo poetikus” ellentétével van dolgunk, amelyet Ernst Alker Grillparzerről szóló könyvében oly világosan különböztet meg egymástól.⁷ Ernst Alker erről a következőképpen szól: „Az *Úrának hű szolgája* című drámát gyakran minősítették lényegében forradalmi műnek, vagy legalábbis olyan darabnak, amely egyáltalán nem olyan jámbor, mint ahogy azt látszólagos szervilitása alapján gondolnánk. Grillparzer nem volt tudatában annak, hogy művének tartása ellenforradalmi. Alakításában ugyanis tipikus középkori ember Bánk bán, mint alattvaló, aki annyira szervesen összenőtt az államhatalommal, hogy a lázadást (még ha elszenvedett jogtalanság indokolná is) halálos bűnnek, a szellem elleni megbocsáthatatlan vétségnek tekinti, ugyanakkor merániai Ottó a felvilágosult despotát jelképezi (annak legrosszabb fajtáját), aki alattvalóinak életével és sorsával úgy dobálódzik, mint akit semmi belső kapcsolat nem fűz hozzájuk. Sajátságos, hogy Grillparzer ebben a művében minden németet degeneráltak, züllötteknek és bűnnel terheltnek ábrázolt, s ezzel szemben a magyarokat jobb embereknek tünteti fel. Ugyanakkor számtalan megnyilatkozásból tudjuk, hogy Grillparzer egyáltalán nem volt magyarbarát. Ebben tulajdonképpen ellentmondás rejlik. Magából az anyagból adódó determináltság ezt nem magyarázza: A témát ugyanis olyan sok feldolgozás közvetíti, hogy a költői szabadság — még ha a költő sokkal jobban tisztelte volna is a történelmi tényeket, mint Grillparzer — a kívánt cselekmény és ábrázolás terén is megmaradt volna: és egész Európában ki vette volna magának a fáradságot — kivéve a magyarokat, de erre Grillparzer a legkevésbé sem ügyelt —, hogy drámájában a történelmi hűséget ellenőrizze? Grillparzer bizonyára nem logikailag megfontolt szándékkal, hanem ösztönösen ábrázolta a magyarokat középkori embereknek, míg az osztrákokat a XVIII. századi nyugati uralkodó osztályok megtettesítőiként. Ebben is a költő dualista felfogása tükröződik. Ennek a költészetnek az etikájából nem az akarat nélküli megadlás példája (minden felvilágosult abszolutizmus végső célja) esendül ki, hanem az úr és alattvaló közötti legmélyebb patriarkális viszony követelése:

Sei ein getreuer Herr erst deinen Dienern,
dann sind sie treue Diener ihres Herrn!

⁶ Grillparzer: i. m. 4. köt. 7.

⁷ Ernst Alker: Franz Grillparzer 1930.

A rendszernek önnönmaga érdekében meg kellett őriznie sejtjeinek vitalitását, nem volt szabad azokat elnyomni vagy kiirtania. Az étellel való kölesönösen feltételezett összekötöttségéről volt szó.

Ezzel magyarázható a darab forradalomellenes jellege, amely természetesen nem volt jelen Grillparzer tudatában. II. József rendszere egy fölülről létrehozott forradalom volt, amelyhez utódainak akarataik ellenére is bizonyos fokig ragaszkodniuk kellett, és amely a fennálló állapotokhoz hozzáidomult. A legmagasabb körökben halványan derengett valami arról, hogy ez a dráma a fennálló viszonyok éles kritikáját tartalmazza, amelyet forradalminak éreztek, míg a valóságban forradalomellenes a beállítottsága: A gót-barokk állam mutatta be benne fölényét a modern abszolutizmus felett . . . A cenzúra hiánya, a császár kezdeti tetszésnyilvánítása a darabban kapcsolatban, későbbi parancsa Grillparzerhez, majd ezt követően ennek a parancsnak a visszavonása mindent elárul.⁸

Ennyit mond Alker a grillparzeri dráma belső jellegéről. Az osztrák drámaíró művének ismeretét feltételezve a tartalomra csak röviden utalunk.

Tehát II. Endre király Magyarországnak vagyunk. Maga a király csak a dráma elején és a végén lép fel. Hadjáratot indít a szakadár halicsi fejedelemség (Grillparzer galiciainak nevezi) ellen, és még a hadjárat megkezdése előtt bánt akar kinevezni. Felesége, Gertrud, az öccsét, Ottót szeretné erre a helyre javasolni. Ottó olyasfajta jellem, akiket manapság „playboy”-nak szokás nevezni; nem rosszabb és nem jobb, mint sok más fiatal nemes a királyi udvarban. Bánk fiatal felesége után jár, és egyik hajnalban szerenádott rendez neki, amivel öregedő férjét csúffá teszi. Bánk hallja a lármát, hallja a neki szóló gúnyverset is, de igazát abban a mondásban véli megtalálni, hogy „csak egyetlen szégyent ismerek: jogtalanságot elkövetni”.

A birodalmi gyűlésen azonban a búcsúzó II. Endre király nem Ottót nevezi ki az ország bánjává, hanem Bánkot. Még Gertrud királyné esdeklése sem változtat ezen a döntésén. Így a királynénak tőrnie kell maga mellett a gyűlölt embert, aki kedvenc fivérért, Ottót kiszorította. Hivatalát — Grillparzer ábrázolása alapján — becsülettel, de nagyon bürokratikus módon és mindenekeelőtt, nagyon pedánsan végzi. Ottó herceg még mindig ostromolja szerelmével Bánk bán fiatal feleségét. Szeretné megbántani az öreget. Erny az egyik udvari bál alkalmával a férjéhez menekül. Bánk bánt azonban annyira lefoglalja hivatala, hogy feleségét ismét visszaküldi a bálba. „A bán feleségének az ünnepségen a helye” — mondja neki. A királynő segít Ottónak, hogy az Ernyvel való találkája létrejöhessen. Mindenesetre nem is sejtji, hogy ez mivel fog végződni. Erny, mindenkitől elhagyatva, Ottó foglalmegjeinek kiszolgáltatva, akik Ottó parancsára el akarják hurcolni, önkézzel vet véget életének. Önvédelemből elkövetett öngyilkosság, voltaképpen egyenlő egy gyilkossággal.

Ezzel kitör a magyar nemesek lázadása. Erny és Bánk családjának tagjai meg akarják menteni a két család becsületét, Ottó büntetését követelik. Mivel a királynő ezt megtagadja, fegyverrel megrohamozzák a várat. Bánk bán azonban, hivatali kötelességéhez híven, a királynő oldalán áll, felesége megbosszulóival szemben. Ő készíti elő, amikor a királyi várat már többé nem lehet tartani, a királynő és a királyfi szökését. Amikor a királynőt tévedésből, öccse, Ottó helyett megölik, Bánk Ottónak adja át a kis Béla herceget, hogy az mentse meg a trónörökös életét. A visszatérő II. Endre az országot már megbékélve találja; a lázadókat levették, a hű Bánk bán, Ottó és a trónörökös a király lábai elé borulnak. Csak most, miután a hivatalától megvált, kíván visszatérni Bánk bán a birtokára, hogy halott feleségét gyászolja.

Mi maradt tehát Grillparzernél a történelmi tényekből? Már egy régi életrajzírója, Franz Trabert szemére veti Grillparzernak: „Grillparzer választását aligha nevezhetjük szerencsésnek. A bán-témából, aki meggyilkolja a királynét, ha már Gertrud rovására kellett belőle hőst formálni, valami egészen más születhetett volna, mint amit az író Bánk bán-jában alkotott.”⁹ Másrészt viszont, szerény véleményem szerint, túl messze mentő következtetés volna — még ha olyannyira megfelel is a modern törekvéseknek —, ha az *Urának hű szolgájából* a történelmi funkció teljes mellőzésével egyértelműen pszichológiai drámát csinálnánk, mint ezt Heinz Politzer teszi.¹⁰ Ez olyan módszer, amely a költő környezetét egyáltalán nem veszi figyelembe, művét légtüres térbe helyezi, s csak maga alkotta szempontok szerint elemzi anélkül, hogy a társadalmi relációkat egyáltalán figyelembe venné. Ha Politzer hosszú fejtegetései végén azt a következtetést vonja le, hogy „a nem tragikus szolgáról szóló szomorújáték egy lélek fölötti gyászt kifejező játékká

⁸ E. Alker: i. m. 60.

⁹ Adam Trabert: Franz Grillparzer. Wien 1890. 184.

¹⁰ Heinz Politzer: Verwirrung des Gefühls. F. Grillparzers „Ein treuer Diener seines Herrn”, megj.: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 39. évf. 1. fűzet. 1965.

változott”,¹¹ úgy teljesen félreérti Grillparzernek és kortársainak a történetészmeletét. Grillparzernél nem jellemtanulmányról van szó, hanem egy „fő- és állami akció”-ról, amely az osztrák barokk színházban mindennapos témának számított. Alker itt sokkal helyesebben és igazabban látott Grillparzer lelkébe, mint ahogy azt Politzer pszichológizáló magyarázatával valaha is tehetné.

Alker szemléletéből kiindulva Grillparzer drámáját ellenforradalminak kell tekinteni, — ha Katona *Bánk bán*jával összevetve nem akarjuk magunkat üres spekulációknak átadni. Vessünk Katona esetében is először egy pillantást a mű keletkezésére.

Katona József nem tartozott egyik akkoriban Magyarországon virágzó „iskolához” vagy „irányhoz” sem. Közvetlenül a magyar nép széles tömegéből emelkedett fel, mint tehetséges apának tehetséges fia. Színészként élt a parasztok, kézművesek és városi polgárok között, de úgynevezett főfoglalkozásként jogot tanult Szegeden, Kecskeméten és Pesten. Az irodalomtörténet szempontjából ragaszkodnunk kell persze ahhoz, hogy „főfoglalkozása” a költészet és a drámaírás volt, akkor is, ha kortársai nem ismerték el, és ha polgári életét 1830-ban kisvárosi ügyvédként fejezte be.

Amikor 1814-ben eredeti magyar dráma megírására pályázatot hirdettek, s közölték, hogy a díjnyertes művet a kolozsvári színház szándékszik műsorra tűzni, Katona is beküldte *Bánk bán*ját. A díjkiosztásnál, amelyre 1818-ban került sor, a dráma nem nyert helyezést. De ez Katonát nem törte le. 1819-ben átdolgozta a drámát és 1821-ben — tehát még mielőtt Grillparzer az övét írta volna — saját költségén megjelentette. Minden valószínűség szerint azonban sem ez a mű, sem a híre soha nem jutott el Grillparzerhez. A *Bánk bán* ugyanis a könyvkereskedések polcain porosodott. Stílusa nem volt olyan finom, csiszolt, antikizáló, mint amelyet az akkori kor magyar kritikája megkívánt egy „irodalmi műtől”. Keményen, határozott hangon fródott mű volt, amely kifejezéseit az egyszerű emberek szájáról leste el. A nép nyelvén szólt és nem egy esztétizáló irodalmi csoport nyelvén; s ehhez járult még valami. A felendülő magyar öntudat elsősorban tiüüdöklő hősöket látott szívesen, olyan asszonyokat és férfiakat, akiknek a jellem tiszta és árnyékmentes volt. A múltnak úgy kellett megjelennie, mintha paradicsom lett volna — ami bizonyára érthető, ha az akkori jelent figyelembe vesszük. Általános emberi tulajdonság, hogy a „szépet és a jót” gyakrabban szeretjük a múltban, mint a jövőben keresni. Maga Katona mulatott ezen, ahogy ez írásából kitűnik. „A magyar néző a drámában nem a művészi előadást keresi, hanem a morált. Számára csak az a szép, ami többé-kevésbé jól hangzó frázisokat tartalmaz, különösen, ha azok a nemzetre vonatkoznak. Ekkor hangos kiáltózással és bottal való kopogással juttatja kifejezésre a megelégedését. A költő tehát felismerte, ha dicsőséget akar aratni, nem jól megszerkesztett, hanem dichimnuszokkal teli patriotá drámákat kell írnia; még a legszebb tettek is elmaradhatnak, elég, ha az író darabját hízélgó megjegyzésekkel teletömködi.”¹²

Fentebb rámutattunk arra, hogy a magyar arisztokrácia többsége nem állított követendő példákat. Katona a parasztok és a jobbágyok mellett is lándzsát tört *Bánk bán*jában. É szempontból talán a *Bánk bán*t a világirodalom nagy szociális drámái közé kellene sorolni. Nemcsak személyes bosszúról van szó, nem is nemzeti ellentétéről, hanem a jogról és a jogtalanságról, amelyet emberek követnek el, és amelyet az embereknek kell elszenvedniök. Tiborc, a jobbágy, paraszt sorstársainak a panaszát gyűjtő szavakkal kiáltja világjá:

„A jó merániak legszebb lovon
Ficáinkolódnak — tegnap egy kesely,
Ma szürke, holnap egy fakó: — nekünk
Feleség- és porontyainkat kell befogni,
Ha veszni éhen nem kívánkozunk.
Ők játszanak, zabálnak szüntelen,
Úgy mintha mindenik tagocska benne
Egy-egy gyomorral volna áldva: nekünk
Kéményeinkről elpusztulnak a
Gólyák, mivel magunk emésztjük el
A hulladékot is. Szép földelinkből
Vadászni berkeket csinálnak, a-
Hová nekünk belépni nem szabad;
S ha egy beteg feleség, vagy egy szegény
Himlős gyerek megkíván, lesujtunk

¹¹ H. Politzer: i. m. 86.

¹² Johann Heinrich Schwicker: Geschichte der ungarischen Literatur. Leipzig 1889. 424.

Egy rossz galambfiat, tüstént kikötnek,
És aki száz meg százezert rabol,
Bírāja léssen annak, akit a
Szükség garast rabolni kényszerített.”

Nem csoda, ha ilyen szavaknál a cenzúra is felfigyelt, és a dráma bemutatását megtiltotta. Csak 1834-ben mutatták be. Katona a bemutatót már nem érthette meg. Minél jobban közeledett azonban 1848, annál nagyobb örömmel üdvözölték Katona művét. 1845 óta azután nem tudták többé feltartani a darab sikereit.

Emil Kuh, az ismert kritikus, Katona darabját Grillparzerével összevetve, a következőket írja: „A magyar darab alap gondolata a nemzeti reagáláson alapszik, II. Endre király feleségének és az udvar idegen elemeinek a viselt dolgaira vet fényt. Bánk a monarchia-hű, lovagi erkölcsű magyarokat személyesíti meg, aki nemzetét és királyát egyforma rajongással szereti, és mindent megkísérel, hogy a lázadást megakadályozza. Mivel ezalatt feleségét a királynő öccse elcsábítja, megöli a királynőt és így akarata ellenére is a lázadóok fejévé lesz. A király kibékül a nemzettel, Bánk pedig a sors csapásai alatt összeomlik. Grillparzer viszont hű szolgájának a hazához fűződő szeretetét urához fűződő szeretetté változtatta át. A személyiség teljes odaadása fejedelmének s az egyéneknek a patriarkális méltóság előtti teljes megsemmisülése következik be Grillparzernél.”¹³ Ebből az egybevetésből már felállítottunk az olvasó számára egy irányjelzőt. A *Bánk bán*-ban másféle kormányzóról van szó, mint Grillparzernél. A királynő és öccse is a felelősség más gondját hordják magukban Bánk bán feleségének a haláláért, akit itt Melindának hívnak. Ha Grillparzernél a gyengéd érzések iránti szeretetből — hisz éppen a nők és lányalakok jellemzésében mesteri — Erny megbecstelenítésére nem kerül sor, hanem a veszélyeztetettet inkább az önmaga választotta halálba küldi, úgy Katona *Bánk bán*-jában mindez ténylegesen megtörténik. Míg Grillparzernél a királynő félig-meddig ártatlan Erny sorsában (bár szeretné öccse részére megszerezni az asszonyt, de közvetlenül nincs köze Erny halálához), addig a *Bánk bán*-ban uralkodni vágyó és kegyetlen. Míg a grillparzeri Bánk bán a történet ellenére hű marad a királynőhöz és a királyi házhoz, addig Katonánál az összeesküvés élére áll, mint a személyi becsületében megsértett magyar nemes. A magyar költő nagyszerűsége abban rejlik, hogy Bánk bán személyes bosszúja azonosul annak az embernek a bosszújával, aki most már az ország elnyomásáért is kardot ránt. Ez világosan kitűnik Bánk bán szavaiból:

„Bejártam az
Országot és mindenfelé csak az
Elbúsulást találtam. Udvarod
Átkozza minden és hazádfiait. —
Szerette jó királyunk Endre! hogy
Fogod találni népedet? Polyák-
Országot elnyered, s tán a magyart
Vesztetd helyette el! — Midőn ti leg-
először, asszonyom, hazánkba jöttetek,
A békeségnek édes istene
Pannóniára monda akkoron
Egy átkot és a romlás angyala
Mormogta rá az áment.”

S ugyanebben a jelenetben így ábrázolja Bánk bán a királynőnek és hű segítő-
társainak a zsarnokságát:

„A becsületes kínoztatik.
Megostoroztatik, kipörkölik
Szemeit, s midőn minden kitelhető
Csapást kiállt, akkor török kerékbe;
És így, ha későn is, megismeri,
Hogy ugyan becsületest kell játszani,
De valóba lenni mégis oktalanság.
Minő dicső ellenben becstelennek
A sorsa, csakhogy tudja a közönség
Jó véleményét meghódítani.

¹³ J. H. Schwicker: i. m. 429.

Akkoron azonban, hogy a becsület ál-
oreája mellett büntetlen el-
követhet undokságokat, vakon
A hír legemberebbnek szenteli —
Fő hivatalra lép; ottan rabol
Mindent el a szegény bohóktól, ahol
Akarja; minden emberek vele
Ohajtanak egybeköttetésbe lenni;
Gazdag s hatalmas léte barátinak
Lehet javokra; sőt a mennyet is
Gyakorta úgy megnyerheti
Részére, gazdagságából kitelő
Több áldozattal, hogy sokkal becsesebb
Lesz még előtte, mint az a szegény
Becsületes, ki semmit sem tud adni.”

Itt világosan látható, hogy nem családi tragédiáról van szó, s nem a megcsalt férjről, hanem az egész nép bajáról. Katona *Bánk bán*-ja messze túlnőtt önmagán. Képviseelője ő mindazoknak, akik a régi zsarnokgyilkosoktól a második világháború ellenállóig, szembe mertek szállni a jogtalansággal, és nem voltak hajlandók azt némán elviselni. Grillparzer patriarkális világával szemben egy másik, egy új világ — a jövő világa eleve-
nedik fel Katonánál.

Régebben Katona művét gyakran nacionalista drámának fogták fel, amely sovinizmust és türelmetlen nacionalizmust sugall. Már Grillparzer drámájában láttuk, hogy az osztrák költő sajátosságos módon a darabban fellépő valamennyi „németet” tulajdonképpen negatívan jellemzett. Katonától is valami hasonlót várnánk, talán még fokozottabb mértékben. De Katona nem a németeket tekinti ellenségeinek, ő — Mohácsi Jenő szavaival élve — „nem a németek ellen hadakozik, hanem a mindenkori idegen uralom bármifajta megnyilvánulási formája ellen.”¹⁴

Bánk bán Peturhoz intézett szavaiból ez világosan kitűnik:

„Jertek velem magyarok! szánjátok őtet,
Mert nem gonoszságért gyűlöl, hanem
Azért, mivel más más köntöst visel.”

Ez a mondat, amelyet Bánk bán mond el, és kétségkívül Katona személyes véleményét fejezi ki, méltán állítható Grillparzer híres epigrammája mellé:

„Der Weg der modernen Bildung geht
von der Humanität
über die Nationalität
zur Bestialität.”

Nem, nem harcolhatunk embertársainkkal s nem nyomhatjuk el őket csak azért, mert más ruhát viselnek, mint mi. Kizárólag a gonosz tulajdonságok ellen szabad harcolni és azokat kell gyűlölnünk.

Könnyű-e tehát Katona és Grillparzer között igazságos párhuzamot vonni? Melyikük a nagyobb drámaíró? Melyikük örvendeztetett meg a szebb drámai felépítéssel és a jobban kidolgozott drámai jellemekkel? Melyikük maradt inkább hű a történelmi hagyományhoz? Részben már megfeleltünk ezekre a kérdésekre. Egészen általánosan még azt is hozzá kell tennünk, hogy az esztétikai mércék mellé mindig fel kell sorakoztatni a társadalmi értékeket is. V. F. Calverton 1925-ben, New Yorkban megjelent esszéjében ezt írja: „Esztétikai ítéleteknél nincs abszolút álláspont, semmi nem létezik, ami a társadalmi környezet változóságának ne lenne alávetve. . . . Az értékelés egész problémája annyira össze van fonódva a társadalmi vonatkozásokkal, hogy nem hangozhat el műalkotást érintő egyetlen ítélet sem, — amely a társadalmi struktúráról függetleníthetné magát. . . .”¹⁵ Ha ez okból kifolyólag végérvényes esztétikai ítéletet nem is adhatunk, úgy mégis megállapíthatjuk: Grillparzer és Katona műveikben, amelyekben a Bánk bán témát feldolgozzák, mint tézis és antitézis állnak szemben egymással: Grillparzer a barokk állameszmény hirdetője, Katona pedig az új, fölemelkedő társadalmi

¹⁴ Bánk bán von *Joseph Katona*, übersetzt von *Jenő Mohácsi*. Bp. 1955. 14.

¹⁵ *V. F. Calverton*: *The newer spirit, a sociological criticism of literature*. New York 1925. 137.

rétegek képviselője. Mindkettőjük közös sajtója, hogy mint költők saját korukkal elégedet-
lenek. Grillparzer idegenként szemlélte korát, mert ideálját a barokk világképben kereste,
amit értelme jozefinista hitével próbált egyesíteni, Katona azt a jövőt látta maga előtt,
amelyben nem lesz többé szükségessé szembenállni más nemzetekkel, ha a sajátunkat
szeretjük. Mindketten megegyeztek lényegük legbensejében abban, hogy az emberiségben
hittek, — s ez összeköti Ausztria legnagyobb költőjét Magyarországgal egyik legnagyobb
drámaírójával. Ezért is itt lenne az ideje, hogy Katona műve megjelenjék az osztrák
színpadokon és az osztrák iskolákban is olvassák, mint ahogyan ez fordítva, Grillparzerrel
történik, vagy feltétlenül történnie kell. Mert semmi nem köt össze jobban két nemzetet
— különösen ha azok még szomszédok is —, mint a szellemi rokonság, s ugyanakkor a
szellemi sajátosság mélységes tudata.

Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről

GÁL ISTVÁN

Dickens nemcsak regényíró volt, hanem szerkesztő és publicista is. 1850–1870 között
két folyóiratot szerkesztett,¹ mindkettőben közölt magyar tárgyú cikkeket. Éspedig nem
kisebb magyarokról, mint Kossuthról és Széchenyiről. Kossuthról saját maga írt egy tanul-
mányának beillő vezércikkét. Széchenyiről pedig a konzervatív államférfi és ismert literátor,
Lord Lytton életrajzát közölte. Magyar könyvtárakban Dickens folyóiratai, és így ezek a cik-
kek is hiányoznak, Kossuth-cikkéről ugyan jelentek meg balhiedelmek, de téves ítélettel, a
Széchenyi-életrajzot pedig magyar kutató még nem dolgozta föl. A Kossuth-cikk címe: *The
three kingdoms*. Megjelent a *The Household Narrative of Current Events. Monthly Supplement to
Household Words* (Időszerű Események Családi Krónikája. Az Otthon Szavai havi melléklete)
1851. II. 241–243. lapjain. A *Household Words* 24 oldalas havi folyóirat, 75 betűs sorral egy
oldalon. A Kossuth-cikk jó egy ív terjedelmű. A Széchenyi-életrajz *The Great Magyar* cím-
mel jelent meg négy részben 12 fejezetben, az *All the Year Round* (Egész Éven át) 1870. ápr.
9-i, 16-i, 23-i és a 30-i számaiban. (1870. New Series, III. 450–56. 476–80., 498–504.,
522–28.) Az *All the Year Round* 24 oldalas, kéthasábos hetilap, 35 betűs 61 sorral egy hasáb-
ban. A Széchenyi-életrajz egy 100 lapos kis könyv maga. (A Széchenyiről szóló szövegek
utáni lapszámok az *All the Year Round* 1870-i évfolyamának oldalszámai.)² A két folyó-
iratot folyamatos kiadványnak kell tekinteni. Az előbbi 1850. márc. 30-án jelent meg először
és kilenc évig maradt fenn, az utóbbit Dickens annak a mintájára szervezte meg és élete
végéig szerkesztette. Kettős követelményt állított a folyóirat elé: „Minél nagyobb érdeklődést
kelteni a közlemények érdekfeszítő olvasmányosságával, ugyanakkor határozott, következe-
tes irányzatot képviselni, amely megfelel a nép és a kor szellemének”. Mrs Gaskellhez, egyik
főmunkatársához intézett levelében írja: a folyóirat célja „lelket önteni a kisemmizettekbe és
harcolni a társadalmi életkörülmények megjavításáért.”³

Dickens vezércikke Kossuthról 1851 novemberében

Jánossy Dénes, a Kossuth-emigráció történése a Kossuthról író Dickensről ezt mondja:
„Pártatlan volt, bár sok megértést nem mutatott a magyar ügy iránt”; „Bár tárgyilagos
igyekezett lenni, mégsem tudta elrejtteni Kossuth politikája iránt érzett ellenszenvét”; „Kos-
suth látogatásáról tárgyilagos hűvösséggel számolt be, sikertelenül próbálva elrejtteni megsemmisítő
iróniára valló hajlamát”.⁴ Pivány Jenő, az amerikai-magyar kapcsolatok krónikása így
értelmezte a cikket: „Dickens . . . két alapos, bő értekezést írt róla, amely bár nem ellenséges
hangon nyilatkozott Kossuthról, de hűvös objektivitással igyekszik tompítani azt a fanatikus
elkeseredést, amellyel az egyébként józan és flegmatikus honfitársai az akkor még angolul
gyöngén beszélő magyar forradalmár államférfit fogadták és kísérték hódító útján. Óva inti
Dickens úgy az angol népet, mint Kossuthot az ábrándok csalóka délibábjától és figyelmezteti

¹ Thomas Hatton and Arthur H. Cleaver: A bibliography of the periodical works of Charles Dickens. London 1933.
— John Butt and Kathleen Tillotson: Dickens at work. London 1957. 291. — A. H. Lehman: Charles Dickens as editor. New
York 1912.

² Tom R. Mark, a coloradói egyetem professzora volt szíves megszerezni nekem a cikkek xerox-másolatát.
³ V. F. Ivasova: Творчество Дикенса. Moscow Univ. Press, 1954. XIII. feje. Dickens, a Household Words szer-
kesztője. 350–352. Ism.: Szenczi Miklós. Irodalmi Figyelő 1953. 2. sz. 145–151.

⁴ Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I. Bp. 1940. 41., 126. — Uő.: Great
Britain and Kossuth. Bp. 1937. 101–102.

az ideálokból való gyors kiábrándulás veszélyeire”.⁵ Ezek a nézetek a cikk felületes olvasása és a szöveg félreértése nyomán alakultak ki.

DICKENS KOSSUTHRÓL: „Az átmenet az unalomból és közönyből a cselekvés és érdeklődés felé kevés alkalommal volt nyilvánvalóbb, mint 1851 hosszú szüneteje után. Föltűnően rövid idő alatt változatos események robbantak ki hirtelen, hogy a pápa és híborosai iránt tanúsított türelemtől megviselt, a Nagy Kiállításról holtra fáradt közönség érdeklődését kielégítsék. . . Itt volt, a mi vendégünk volt a magyarok nagy vezére meghirdetve keresztshadjáratát városainkon végig. . . Minden szellő a kontinensről fölkelélek és forradalmak hírért hozta; közben az elektromos táviró, a Csatorna hullámaiban végre biztosan rögzítve, békeüzeneteket továbbított Calais és Dover partjai között.

Ezek a békeszózatokon jelentőségben azonban pillanatnyilag messze fölülemelkedtek a magyar száműzött háborús figyelmeztetései. Kossuth ékészszólása lefegyverzett mindenkit. Mindenki, aki hatóságába került, őrá figyelt, nem gondolva arra, mire buzdítanak izzó szónoki fordulatai, mignem a világbéke apostolai meglepődve rájöttek, hogy ha ezek megvalósulnának, világháborút indítanának el. Még most is, amikor az ékészszóló hős eltávozott, és Gilpin nem jár körbe hintáján, és Cobden egyszerű szavai nem vegyülnek már buzdító hőlívásai-val, és Bright leleplezése nem dörögnek többé ellenfelei fölébe, a közvélemény itt maradt szónoki keresztshadjáratának erkölcsi eredményei felől megosztott nézetekkel. Hadd kísérjük meg ehelyütt, hogy számlaira szedjük vezérmotívumait, szigorú pártatlansággal óhajtvá leírni, — inkább leírni, mint arra igyekezve, hogy részt vegyünk a jövő formálásában.

Kossuth üdvözlése a szélsőséges háborús párt egyes csoportjai részéről szívélyes és hátsó gondolat nélküli volt. Látogatását úgy fogták föl, mint Európa történetében egy nagy korszak beköszöntésének gyakorlati bejelentését. Azt állítják, a népből olyan lelkesedést váltott ki, amelynek nagy hatása kell, hogy legyen a kormányzatra, s ez ne érje be tovább azzal, hogy hallgatlagos rokonszenvet mutat azok iránt a szabadságküzdelmek iránt, amelyek megrázkódtatták Európát, és az ázsiai birodalmakra is hatással voltak. Ennek az érzelemnek közvetlen következményeként a leghatalmasabb szövetséget követelik, amelyet a kontinens despotái valaha is maguk ellen összekovácsolódni láttak. Az amerikai kongresszus szavazatában Kossuth iránt, a fogságából való kiszabadítására küldött amerikai hajóhadban, az Egyesült Államokban mindenütt folyó előkészületekben fogadására, amilyenhez fogható Lafayette óta senkit sem várt, mindezekben olyan hatalom kibontakozását látják az európai politika mezején megjeleni, amely elegendő még Oroszország kolosszális súlyának ellensúlyozására is. Rövidre fogva: az a kissé bizonytalan segítség, amelyet Anglia mindeddig a kontinentális szabadságnak nyújtani képes volt, most megerősödött és hatékonyabbá lett tengerentúli testvére roppant szövetségével. Így fog létrejönni az angolszász faj népeinek szövetsége az önkormányzat ősi szász elvei szerint; és hogy az amerikai népek az európai szabadság iránti rokonszenvre főnmarad és kész úgy szóban, mint tetteben megnyilvánulni, arra elég bizonyíték, hogy ez amerikai kongresszus egy idős és igen tekintélyes tagja megjelent Kossuth bankettjén, hogy Oroszország zsarnokságát leleplezze, hogy figyelmeztesse Angliát, nincs biztonságban az európai despoták koalíciójának szomszédságában, hogy előrevesse két nagy és rokon nemzet nemes szövetségét, és hogy az amerikai szövetséges jobbát nyújtsa az angol liberálisok nagy pártjának, akik hajlandók az alkotmányos szabadság fenntartásáért és kiterjesztéséért minden változásnak alávetni magukat. Az a párt, amelynek véleményéről beszélünk, Kossuth újabb beszédeit úgy fogadta, mint ezeknek a fontos szavaknak méltó kommentárját. Kivételes tehetségének tulajdonítják, hogy egy ilyen roppant tényt föl tudott fogni, hogy ennek alapján cselekedett, és úgy alakította helyzetismeretét és tevékenységét, hogy azt megvalósítsa. Nem tagadják, hogy Európa összes népeinek ilyen összefogása valamennyi király ellen valóban félelmetes egy látvány; de úgy vélik, ezt kizárólag maguknak a régi kormányoknak bűnei és csalásai okozták azáltal, hogy az udvari klikkek, a katonaság és a rendőrség kioregedett és tehetetlen uralmát akarták visszahozni milliók nyakára, akik tudatára ébredtek szenvedéseiknek, jogaiknak, nagy számuknak és hatalmuknak. Amikor Kossuth kifejtette nekik, hogy épp ezért Magyarország, Németország, Itália és Franciaország népei csak a kedvező alkalomra várnak, hogy együtt keljenek föl az elnyomás ellen, azok, akiknek ugyanez a véleményük, nem ijedtek meg a következtetés levonásától, hogy gyakorlatilag közel az idő Amerika és Anglia szövetségére, amely egyedül képes Oroszország és barbárjai megállítására; és ezzel tápot adnak a reménynek, ahogy Bright Manchesterben kifejezte magát, hogy a letiport nemzetek dicsőségesen föl fognak támadni. Ugyanakkor azonban, minthogy közülük sokan a Béke Liga tagjai, bizakodnak abban, hogy ez a pusztá szövetség önmagában elég lesz erre a fölszabadításra, és amit tenni kell, nem több mint a diplomácia kényszerítése erre. Eddig a pontig az a párt, amelyről beszélünk, a chartista vezetők intelligensebb tagjait is magával ragadta. Ezek az emberek teljes szívből örültek, hogy Kossuth ridegen visszautasította Feargus O'Connor túlradó „szeretetét”; és

⁵ *Kürthy György*: Dickens cikkei Kossuth Lajosról és más kuriózumok. Európa legteljesebb angol hungaricum-gyűjteménye egy pesti udvari szoba négy fala között. *Lantos Magazin* 1930. márc. 15. 476 – 478.

fontolóra véve, hogy határozottan kijelentette, nemcsak egy általános szavazati joggal bíró köztársaság érdekében, amely az egyetlen lehetséges megoldás mostantól fogva Európában, de általában is a népek szent testvériségéért és a nemzetek szabadságáért harcol (ezeket a kifejezéseket használják ők ma szívtében), megbocsátották neki a szocializmus nem kevésbé határozott visszautasítását. Hangjuk azonban háborút követel. Kossuthhoz címzett szövegében kijelentették, hogy amennyiben rajtuk áll, a szabadságharc folytatódott volna, és Oroszország intervenciója nem csupán papírra vetett tiltakozással találkozott volna, de a tettek mezején is a brit fegyverek erejével; sőt mi több, épp ezért még ma is a radikális megoldást sürgetik, mert ha arra kerül a sor, nemcsak Magyarország szabadságának lehetősége forog kockán, de teljes bizonyossággal az európai forradalomé is, amely a világ sorsát meg fogja változtatni, és a chartisták valamennyi követelését meg fogja valósítani. Kissé különös, hogy a nép egyetlen pártja, amely bizonyos mértékig osztozik ezekben a szélsőséges nézetekben, de amely tartózkodott hódolata közvetlen kinyilvánításától, éppen az a párt, amely még legutóbb is a forradalom küszöbén állt. Írország semmi rokonszenvet sem mutatott Kossuth iránt. A Fialtal Írország tagjai ridegen latolgatták érdemeit, míg a Régi Írország hívei nyilvánosan denunciatáltak. Az utóbbi csoport orgánuma, amely leginkább áll a papok irányítása alatt, rögtön fenevadnak bélyegezte, mint a Pápa Őszentsége elleni összeesküvőt. Kisebfbajta Cromwellnek kiáltotta ki, annak katonái zsenije és gyakorlatias nyíltsága nélkül. Az ellene küzdő Jellasicsban párhuzamot fődöztek fel az angol államközösség ellen küzdő régi öreg ír törzsfőkkel; és a párhuzamot betetőzték a bán és a császár 1849-i szövetségének az ír konföderáció és I. Károly 1641-es szövetségéhez való hasonlításával. A közvélemény eme orgánumának Kossuth a megszallt bajkeverő színében tűnik, az összes oroszok cárja pedig Európa pacifikátorának. Végül is nem róstell egyetlen végzetes szóban összefoglalni a mesteragitátor bűnét. Kossuth terve, szerinte, protestánsná tenni Magyarországot, és egy ilyen ördögi tervhez amikor arra alkalmas embert talál, bármilyen pártot vagy elvet is kövessen az, természetesen fölajánlja vagy megígér neki minden segítségét. Ez, mondják ők, tökéletesen megfelel Kossuthnak, aki jesusitaellenes az Exeter Hall-lal, szocialista a szocialistákkal, vörös republikánus az olaszokkal és a franciákkal, alkotmányhú az angol monarchistákkal, Horvátország lakosságának privilégiumait és függetlenségét lerontja, de Anglia törvényhozó szervezetét dicséri.

A nagy magyar sokoldalúságával valahogy egyetértve, de nagyobb távlatban ellenszélgölve neki, ellenfeleinek fontosabb csoportját vesszük most szmügyre. Elismerik kivételes ügyességét, a csodálatos tapintatot, ahogy viselkedett; de kérdéssé teszik erkölcsi fölfogását; személyi ambíciójának határtalan tüneteivel vádolják; terveit mint a vörös forradalom legerősebb mozgalmát denunciatlják; Magyarországot illetően pedig azt a véleményüket fejezik ki, hogy az ő könyörtelen reformjai rombolták le a régi alkotmányt; meg hogy ha nem tör a monarchia integritásának belső fölforgatására, az országnak sosem kellett volna a külső intervenció nyomorúságain keresztül mennie. Ez a csoport úgy véli: Magyarország legjobb véreit és tehetségeit Kossuth oldaláról elriasztotta, amikor a Habsburg-ház detronizációját kihirdette; az meg, hogy a szabadságharc során már előbb megszabadította a parasztságot a robottól vagyis a személyes szolgálat kötelezettségétől, szerintük sokkal kevésbé államférfiúi bölcsességből történt, mint az emberi jogok republikánus deklarációja nyomán. Ezek épp ezért azzal vádolják, hogy az első perctől fogva határozott elképzelése volt a birodalom szétbomlasztására; azt mondják, saját főhatóságát akarta ezzel biztosítani a szabadságharcra és azáltal, hogy a dolgokat a szélsőségekig erőltette; azt is bizonygatják, hogy éppen ezzel az elképzeléssel nem lehetett Magyarország szabadságjogait és alkotmányát szilárd alapra helyezni. Úgy, hogy mostani keresztshadjárata egy általános európai fölkelésre irányul, melyet az egyetlen lehetőségnek tartanak arra, hogy ő valaha is visszatarthessen Magyarországra; ezt azokból az iratokból hámozzák ki, amelyeket a Béke Liga tagjaihoz intézett. Akiket hatásuk alá vontak. Véleményük szerint Angliának már éppen elegendő tapasztalata van az idegen államokba való beavatkozás terén. Azzal a céllal, már ahogy ők mondják, hogy helyreállítsák a rendet és szabadságot, alkotmányos eszméket hirdelve, a hatalmi egyensúlyt helyreállítva és megreformálva az emberiséget az angol modellre. Fölhozzák például, hogy Anglia beavatkozott Franciaországban, hogy Napóleontól megszabadítsa; hogy Itáliát visszaadja a pápának; elég alaposan segített az ibériai félszigetet törvényes birtokosának visszavívni, s egymásután támogatta és segítette nemcsak a kisebb kontinentális államokat, hanem magát Oroszországot, Ausztriát és Poroszországot; beleavatkozott, hogy Görögországnak visszaadja szabadságát és megáldja egy királlyal, aki azóta is szakadatlanul gyűllöl bennünket; beavatkozott Törökország esetében, hogy megvédje Mohamed Ali uralmától; beavatkozott, hogy Belgiumot Hollandia királyának ajándékozza, aztán pedig megint, hogy elvegye tőle és függetlenné tegye; rövidre fogva hát nehéz felsorolni, hol mindenhol nem interveniált, mely kormányt nem alázza meg vagy tette ellenségévé, melyik népet nem támogatta uralkodója ellen, és melyik uralkodót nem segítette saját alattvalói ellen. És akkor azt kérdezik, mit mutathat föl Anglia mindezért cserébe? — ez a kérdés pedig megint további személyeket készlet kiábrándulásra. Abból az

1200 milliárd fontból, ami az elmúlt évszázadban „nemzeti honvédelem”-re lett költve, kiderül, hogy annak több mint felét egy 14 éves tényleges háború emésztette föl, s hogy vagy további 50 millió font segélyről 25 év alatt bebizonyosodott, hogy idegen szövetségeseink 30 milliónál többet kaptak a Napóleon végső leveretése előtti évtizedben. Még azt sem értük el, hogy azokkal az áldozatokkal, amelyekkel kölcsönök formájában terheljük meg magunkat, barátokká tettük volna azokat, amelyeket támogattunk, amiről úgy gondoltuk, hogy örökre megerősítettük, már el is tűnt a semmibe. Sehol sem vagyunk olyan népszerűtlenek, mint azoknál a népeknél vagy udvaroknál, akik és amelyek közül éppen azoktól részesültünk a legtöbb támadásban vagy sértegetésben, amelyeket költséges és hősies önfeláldozással segítettünk azelőtt. Mindebből az következik, hogy örültség lenne egy újabb hosszadalmas forradalmi háborúba keverednünk, amelynek következményei teljes egészükben kiesnének ellenőrzésünk alól, csupán azért a bizonytalan érdemért, hogy egy más országot támogassunk alkotmányos szabadsága privilégiumainak elérésében, amelyet az minden valószínűség szerint úgy használna föl, mint a többiek, ti. hogy tanácsainkat nem venné figyelembe, honfitársainkat sértegetné és követeinket elkergetné.

Ezeket a különböző véleményeket hívta ki Kossuth kereszteshadjárata, s ezekhez még egy másik csoport véleményét is hozzá kell fűznünk, bizonyos szempontból különbet az eddigiekénél, de éppúgy nem minden befolyás nélkülül arra vonatkozóan, hogy meghatározza annak a tartós hatásnak a méreteit, amennyire a Kossuth által keltett időleges lelkesedés túlélheti. Ide sorolhatók azok, akik eleve rokonszenveztek Magyarországgal ellenállásával mint alkotmányos keveredéssel, akik létezését mint egy liberális intézményekkel ellátott monarchiát lehetségesnek tartják, és akik még nincsenek beállítva arra, hogy annak esélyei elmerültek, és hogy az abszolutizmus és szabadság rivális hatalmai között egy általános európai konfliktus elkerülhetetlen. Ezek elismerik a magyarok nagy vezetőjének zsenijét és képességeit, de megdöbbenni őket sokoldalúsága, állhatatlansága, és bizonyos fokig kételkednek őszinteségében. Ezek az egész világgal együtt első winchesteri és southamptoni beszédeitől el voltak ragadtatva; keleti börtönében szerzett csodálatraméltó nyelvtelhesége, hogy angolul kifejezze magát; mérsékelt hangneme; mindenféle túlzott deklamáció hiánya; elveinek szigorúan alkotmányos jellege; és mindenekfölött Magyarország ügyének gondosan kidolgozott prezentálása túlságosan is megnyugtatta őket, hogy ne legyenek fölkészülve ellene a különös átváltozásokra, amelyeken gyorsan átesett. Ez az átváltozás teljes egészükben meglepte őket. De akár abban kell keresni csalódásuk okát, hogy Kossuth, mint mondják, az angol arisztokrácia hideg fogadtatásától érzett sérelmétől fordult egészen más vagy kevésbé híres más nagyságok felé, és pedig vagy a Franciaországban most zajló mozgalom vezéreire, az szélsőséges demokrácia sikerének újabb lehetőségeket kínál, vagy a rendkívül különböző összetételű gyűlésekhez, amelyekhez egymásután beszélt és amelyek egy ennyire az idegrendszerére beállított férfi próbájának bizonyultak végül is, úgy hogy ezek alapján kell őt megítélni. Így vizsgálva őt, úgy tűnik, akkor már nem helyesen képviseli a magyar ügyet, amely ha kezdetől fogva ilyen elemekkel lett volna összekötve, nem keltette volna a rokonszenvek azt az áradását, amelyet egész Angliában szerzett, és amely nagyon is hamar elszakadt nevéől. Nem törődnek vele, hogy Kossuthot arra emlékeztessék, a Habsburg-ház detronizálását a debreceni országgyűlés vitte véghez, amelyen Magyarország nagy része nem volt képviselve; hogy a képviselők jelentős része ellenezte a detronizációs törvényt, és a többieket csak olyan érvekkel lehetett rávenni annak elfogadására, hogy sürgős szükség van rá, és hogy a hadsereg hő vége, hogy ez megtörténjék, amit később a tények meghazudtoltak. Emlékeztettük őt arra az elégedetlenségre is, amellyel a detronizáció hírért a hadsereg és a műveltebb osztályok országszerte fogadták, míg mindkét réteg szenvedélyesen ragaszkodott alkotmányos követeléseit tekintetbe vételéhez az ellen a hatalom ellen, amelyet őrültség lehetett gyűjteni, hogy velük szembebeszéljünk. Nos, ezek odáig mennek véleményünkben, hogy még ha a háborúnak ilyen siralmas végre kellett is jutnia, az osztrák kormányt mégis rá lehetett volna kényszeríteni arra, hogy megerősítse, amit előzetesen már megígért, és visszaállítsa a nemzetgyűlést és az országot jogaiba, és azt hiszik, Kossuth nevére akkor nem emlékeznének ma másképp, mint egy nagy szónok és szervező roppant tehetségére, egy határtalanul nagyképességű, de sajnos nyugtalan vérű politikuséra, aki hazája békéjét fölborította, jólétét a függetlenség ábrándjának föláldozta, amelynek kivételére nem voltak eszközei, és ennek megkísértésére oly sokezer életet áldozott föl, ugyanakkor nem mutatta túlságos készséget arra, hogy saját életét is veszélyeztesse. De Schwarzenberg és Bach uraknak nem volt érzékük, hogy lássák ezt. Az általuk követett politika azonban segített törvényszerűen igazolni azt a követelést, hogy Magyarország soha többé ne ismerje el még egyszer a Habsburg-házat. Ezek, bármily elesett is volt Magyarország, minden megaláztatást, amit a kegyetlenség és félelem sugallhat, rákényszerítettek; és ez a szerencsétlen politika, amelyet alaposan és rendíthetetlenül végigvisznek, Kossuth nevéét ismét az elégedetlenek toborzó zászlajává tette. oly névvé, amelynek említésére Ausztria holtra sápad. De bármily nagy is ez az elnyomás, és bármily súlyos is a nyomás, mely alatt Magyarország nyög, bizonyos

jelek mégiscsak mutatkoznak, mármint az intellektuelek egy csoportjának véleménye szerint, hogy a régi monarchikus és alkotmányos szellem nem halt még ki Magyarországon. Még olyan apró esetek is, mint legutóbb Albrecht főherceg kormányzói kinevezése, jelentősnek látszik számukra. A koronataromány helyett a királyság szó újabb keletű használata, a nemzeti lobogó látványa, a nemzeteti viselet újra való hordása, azt a reményt kelti, amelyet ezekhez a sovány engedményekhez fűznek, hogy az alkotmányos kormányzat egy nap még visszaállítható, és az Albrecht főherceget üdvözlő tömeg is ezeknek a gondolkodó főeknek annyit jelent, mint a szél irányának változását mutató apró jel. De ösztönük mégis azt súgja, hogy ennyi ellentmondó tünet végül is kedvező jelenség, és semmi sem elégítené ki őket annyira és semmi sem mutatna annyira reményt a jövő felé, mint ha Kossuth fölébredne abból, amit az az urquhartizmus és republikanizmus jelenlegi álmának neveznek, és ha visszatérne újra az alkotmányosság ügyének helyesen fölismeret vezéreszméjéhez, amire zsenije minden más magyarnál jobban őt kvalifikálja. Nem neheztelnek rá ezek az angolok mindazért a lelkesedésért, amely itt várta őt, hiszen emlékszik mindenki, mennyit és milyen igazságtalanul szenvedett ő az igazságos küzdelemben, és arra is emlékeznek, micsoda súlyos adósa Anglia Magyarországnak azért, hogy megengedte ellene egyetlen tiltakozó szó nélkül a cári Oroszország intervencióját anélkül, hogy megpróbálta volna megmenteni.”

Dickens mint politikus. „Dickens elég naiv konzervatív-liberális reformer volt”; „Rokonszenve a nép ízlésével vágott egybe”; „Sose jutott el a történelem, a művészet vagy a politika mélyebb megértéséhez” — írja egyik újabb elemzője.⁶ Egy másik irodalomtörténész mint liberális politikust elemzi.⁷ Még az a történész is, aki radikalizmusának kifejlődését tanulmányozza, legföljebb annyit enged meg neki, hogy az ún. tory-szocialisták, Disraeli, Carlyle, Ruskin mellé sorolja.⁸ Amikor Kossuthról szóló beható elemzését írta, már túl volt nagy regényei javán. 1833-ban indult szépprózai működése, 1850-ig utolsó négy regénye kivételével valamennyi halhatatlan alkotását megalkotta, sőt amerikai és itáliai útinaplója is megjelent. Kossuth-tanulmánya, ellentétben az eddigi magyar nézetekkel, túlnyomórészt nem saját nézeteit fejezi ki, hanem, ahogy a cím is mutatja, „A három királyság” alatt a három részre szakadt ország, a Kossuth viharos látogatása nyomán három szembenálló véleményre oszlott Anglia „osztályait”, ahogy a szerző kifejezi magát, csoportjait írja le, valóban nem csekély iróniával, de kivételes ábrázolókésszeggel. Dickens rendkívül alaposan ismerte a korabeli Anglia társadalmi megosztottságát, és egyedülálló módon tudta bemutatni a Kossuth komplex személyisége által előhívott őszinte véleménymegnyilvánulásokat és azok rajta keresztül való konfrontálását. *Szó sincs róla, hogy Kossuthról lenne rossz véleménye*, erre nézve elég kiragadni cikkéből néhány jellemzését: „A magyarok nagy vezére”, „Kossuth ékesszólása lefegyverzett mindenkít”, „a magyarok nagy vezetőjének zsenije”, „csodálatraméltó nyelvtelensége, mérsékelt hangneme, elveinek szigorúan alkotmányos jellege és mindenekfölött Magyarország ügyének gondosan kidolgozott prezentálása”; „az osztrák kormány ügyetlensége” „Kossuth nevét ismét az elégedetlenek toborzó zászlajává tette, oly névvé, amelynek említésére Ausztria holtra sápad”; Magyarország vezetésére „zsenije minden más magyarnál jobban őt kvalifikálja”. Dickens az arisztokrácia és bankokrácia kifejezett ellenséges állásfoglalása és a kispolgárság és munkásság szíveskedéses lelkesedése között a gondolkodó fők, „a dolgot őt magát” néző intellektuelek nézeteiben látja a kibontakozás útját Magyarország és Kossuth számára. A Világos és Arad után egyre inkább egymás ellen forduló osztrák császári és orosz cári diplomácia kulisszatitkait nem ismerte. De ugyanúgy nem volt értesülve a magyar nemzet hatékony ellenállásáról. A Bach-korszak vezetőit esztelen rendelkezéseik és intézkedéseik miatt elítélte, de Kossuth és Bécs között az ellentéteket még akkor sem tartotta kiegyenlíthetetlennek, pedig éppen Kossuth angliai körútja idején folyt az erdélyi fölkelés szövetkezett hazafiak őrizetbe vétele.⁹ Dickens 1851-ben az 1867-es kiegyezést javasolta, Kossuthot Deákka szerezte volna megtenni. Nem vitás, hogy az egész angol közvélemény balance of power-politikája éppúgy szólt belőle, mint a Kossuth által is folyton hangoztatott alkotmányosság és képviselői rendszer tisztelete. Tanulmánya azonban semmiképpen sem fogható föl ellenségesnek akár Kossuthnal, akár a magyar ügygel szemben. Nem vitás, hogy nem sugalmazott írás vagy elhelyezett cikk, amely Pulszky propagandairódájából szokott az angol sajtóhoz kerülni.¹⁰ Az angol társadalmat és az angol természetet, az angol külpolitikát és az angol gazdasági érdekeket jól ismerő, élesen látó és könyörtelenül leleplező nagy író-gondolkodó írásműve Dickens tanulmánya, Kossuth angliai körútjának úgy az angol, mint a magyar egykorú följegyzések és

⁶ A. O. J. Cockshut: *The imagination of Charles Dickens*. London 1965. 11., 186.

⁷ *Humphrey House: The Dickens world*. London 1961. 170–224.

⁸ P. A. Jackson: *Charles Dickens: The progress of a radical*. London 1937. 53–54.

⁹ *Jánossy: A Kossuth-emigráció... Anglia és a magyar ügy*. Fogadtatás Angliában. 33–138. Dickens szövegének eseményei, alakjai és megnyilatkozásai: kül. 41., 58., 69., 71–72., 85., 95–96., 100–106., 115., 126–130.

¹⁰ *Szenci Miklós: David Urquhart a magyar szabadságharcról*. Ang. Phil. Tom III. 1938. 133–144 — B. G. Irányi: *The working classes of Britain and Eastern European Revolutions (1848)*. The Slavonic and East European Review Nov. 1947.

későbbi földolgozások közül messze kimagasló mű. Dickens Kossuth-cikkével azonban érdeklődése Magyarország és nagy magyarok iránt nem fejeződött be.

Dickens magyar kapcsolatai. Ben Jonson egyik kedvelt darabja az 1598-ban írt *Everyman in his humour*, egy, a magyarországi török harcokban részt vett angol Háry János históriája. Bobadill kapitány, a nagyhangú, hengegő, de azért mégis gyáva katona 1595-ben részt vett Esztergom ostrománál. A harmadik fölvonás első jelenete emlékezik meg erről: „Strigonium ostrománál, ahol két óránál rövidebb idő alatt 700 halálraszánt férfi. oly elszánt, mint bárki Európában, életét vesztette a várfalon . . .” Az „esztergomi hős” részletesen elmondja a vár ostromát és saját részvételét abban. Ezt a szerepet fiatal korában műkedvelőként Dickens is játszotta.¹¹ A szabadságharc idejéből, ellentétben Arnolddal, Landorral, Meredithtel és másokkal, nincs nyoma, hogy nyilatkozott volna a magyar kérdésben. Pulszky Ferenc is inkább az emigrációs évekből őrzi vele való találkozásai emlékét: „Dickens különös előzékenységgel viseltetett mindig irántunk, őt nem igen lehetett látni társaságban, visszavonulva élt egy külön körben, melyhez főképp hitelapjának munkatársai tartoztak; az év nagy részét rendszeren Franciaországban tölté, az úgynevezett angol társaságot nem igen szerette”.¹² Pulszkyhoz és magyar kiadójához, Emich Gusztávhoz írt levelei még nem kerültek nyilvánosságra.¹³ Az ötvenes évek nagy angol lexikonából értesülhetett arról, hogy Petőfi milyen sokra becsülte.¹⁴ A konkurens hitelap nemegyszer közölt magyar tárgyú verseket és tanulmányokat. Így 1861-ben Meredith *A hazafias mérnök* c. versét a Bach-korszak rémségeiről, majd 1866-ban John Bowring arcképét Deák Ferencről.¹⁵ Vámbéry Armin így emlékszik vissza rá: „Ha akkori irodalmi ismerőseimről is szólnék, elsősorban Dickens Károlyról kellene megemlékezniem, mivel az Athenaeum-klubban ismerkedtem meg s ki több ízben szólított fel, hogy vele egy asztalnál költsem el ebédemet. Dickens nem volt valami kiválóan beszédes ember, de nagyon érdeklődött kalandjaim iránt s midőn egy ízben azzal a melegséggel köszöntem meg másnap estére szóló meghívását, hogy kiadómnál John Murraynál kell ebédelnem Wimbledonban, megjegyezte: — Tehát az agyvelőgyárba megy? mert bizonyára tudja, — folytatta — hogy Murray háza nem téglából épült, hanem emberi agyvelőből”.¹⁶ 1870-ben, élete utolsó évében Bécsből saját hajdani Kossuth-cikkére válaszul és korrekcióként terjedelmes Széchenyi-életrajzt kapott lapja számára. Az életrajz, bár szerzője diákkorában Dickens legjobb barátjánál, John Forsternál gyakran ebédelt vele,¹⁷ névtelenül jelent meg folyóiratában.

Lord Lytton Széchenyi-életrajza 1870 áprilisában

Lytton washingtoni találkozásáról Kossuthal 1851-ben. 1870-ben írja erről: „E sorok írója történetesen jelen volt azon alkalommal, mikor Kossuth Lajost mint a Nagy Magyarot bemutatnák az amerikai szenátusnak. Az ünnepelt Daniel Webster, aki akkor mint külügyi államtitkár az Amerikai Unió külügyeit irányította, meg lett híva, hogy utána elnököljön a Kossuthnak adott banketten. Nem fogadta el a meghívást azon az alapon, hogy az Unió külügyei intézőjéhez nem illenék, hogy fölköszöntse azt a férfit, akit hazaárulással vádolnak egy olyan uralkodóval szemben, akinek kormányával az Egyesült Államok békés és baráti kapcsolatokat ápol. Mr. Seward kifejtette Websternek, hogy ha visszautasítja a Kossuth-banketten való részvételt, az elnökségének elvesztésével járhat, amelynek akkor jölnie volt. Ez az érv győzött. Elfogadta a meghívást és az amerikai külügyminiszter tőszót mondott Magyarország függetlenségére, amely Kossuth Lajos, az ún. Nagy Magyar nevével összeforrt. Mi magunk tizes ifjúságunkban nagy megtiszteltetésnek tartottuk, hogy a Nagy Magyarok bemutatnak.” (450.)

„A Nagy Magyar címének jogos tulajdonosa — írja tovább — nem Kossuth Lajos, aki nek 1849-ben az angol és amerikai közönség lelkesedése tulajdonította. Ez Széchenyi István gróf, akinek ehhez való multhatatlan érdemei jótévő géniuszának maradandó alkotásaiban testesültek meg és akinek honfitársai hálás csodálata azt önként megadta . . . (Míg Kossuth Amerikában agitált) megtörve egészségében és reményeiben és megkínozva a legszörnyűbb mártíriumtól, amit csak egy betegesen érzékeny lelkiismeret egy nagy természetre és egy

¹¹ *Fest Sándor*: Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben. EPHK 1913. 206–208. — *Ország László*: Magyar tárgyú angol renaissance-drámák. Uo. 1943. 401–410.

¹² *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. II. kiad. Bp. 1884. 128. — *Dickens* Pulszkyhoz írt levelét említi *Sas Andor*: Pulszky és az irodalom. EPHK 1915. 357–358.

¹³ *Dickens* Emich Gusztávhoz írt levele az OSZK kézirtatárában. Mindkét levelet *Graham Storey* fogja publikálni a teljes Dickens-levelezésben. Vö. Fil. Közl. 1965.

¹⁴ *Gál Istrán*: Az első angol lexikon-cikk Petőfiről. Forrás (Kecskemét) 1970. v. a.

¹⁵ *Varannai Aurél*: John Bowring és a magyar irodalom. Bp. 1967. 182.

¹⁶ *Vámbéry Armin*: Küzdelmeim. Bp. 1905. 274–276.

¹⁷ *Aurelia Brooks Harlan*: Owen Meredith. A critical biography of Robert, First Earl of Lytton. I. kiad. New York 1946. 2. kiad. uo. 1947.

roppant intellektusra mérni tud, az igazi Nagy Magyar egy osztrák örültek házában szenvedett, amelynek önkéntes lakója lett.” (450.)

Lord Lytton, a névtelen szerző. Lord Lytton, teljes nevén Edward Robert Lytton Bulwer (1831 – 1892), Bulwer Lyttonnak a *Pompei utolsó napjai* c. nálunk is kedvelt történelmi regény szerzőjének fia, a XIX. század egyik jelentékeny angol diplomatája és államférfia, és emellett termékeny történeti regényíró, tevékeny műfordító és sokoldalú tanulmányíró volt. Maga is, apja is Disraeli barátja. Tizenkét éves korától John Forster, Dickens barátja volt irodalmi tütora. Tizennyolc éves korában nagybátyjához, Sir Henry Bulwerhez, a washingtoni angol nagykövethöz került fizetés nélkül attaséként. Itt az amerikai főváros akkori politikai és szellemi életének kiválóságaival ismerkedett meg hamarosan, Clay-jel, Everetttel, Irvinggel, Longfellow-val és Websterrel. Nagybátyja nagy európai helyzetismerettel rendelkezett, megelőzően bécsi, hágai, brüsszeli, konstantinápolyi, párizsi és madridi követ volt. Bécs, Közép-Európa és a Közel-Kelet iránt unokaöccse az ő hatása alatt kezdett érdeklődni. Washingtonban volt alkalma Kossuthtal megismerkedni. Folytatódott érdeklődése Firenzében, ahol 1852 – 1856-ig szolgált, és az Itália felszabadításáért lelkesülő viktoriánus angol költők körében forgolódott; Garibaldit csodálta. 1856-ig Owen Meredith néven írt. Párizs után 1859 – 1863-ig Bécsbe nevezték ki másodtitkárnak. Bécsi főnöke az akkori követ Lord Bloomfield, aki Lord Loftus mellett az osztrák – magyar kiegyezés egyik jelentős előkészítője volt. Mint másodtitkárra, rá hárult a jelentések fogalmazása. Közvetlen főnöke Julian Fane, az Earl of Westmoreland fia, a cambridge-i Apostolok körének tagja, nagy Heine-rajongó és fordító. Közös barátjuk és Bécsben vendégük Wilfred Scaven Blunt, a neves költő, és legjobb bécsi barátjuk Theodor Gomperz, a sokoldalú osztrák történetfilozófus, John Stuart Mill összes műveinek német fordítója és később Freud barátja. Lytton bécsi tartózkodása alatt Wagner tiszteletére bankettet adott (Fane-nel együtt földőlgözte a Tannhäusert), egy-egy kötetre valót fordított a szerb és skandináv népköltészetből és a lengyel *Ember Tragédiájának*, Krašinski nagy művének átírását is elkészítette. Bécsi tartózkodása idején Firenzében meglátogatta a Browning-házaspárt, és ott más nagy angol – amerikai kortársak között találkozhatott még az akkor 86 éves nagy magyarbarát Landorral. Párizsban, Kopenhágában, Athénban, Madridban töltött évek után 1869 végén került vissza Bécsbe első titkárként; még Lord Bloomfield a nagykövet, akinek felesége Lytton nagynénje volt. Ekkor írta Beethovenról és Heineről szóló tanulmánya mellett Széchenyiről szóló, életrajzi adatokkal ellátott memoárját. 1873-ban követ Párizsban. Disraeli 1875 végén ajánlotta föl neki, hogy India alkirálya legyen. Három évig volt az.¹⁸

Forrásai. „Széchenyi István gróf munkáit manapság lázasan olvassák és egy egész irodalom keletkezett az igazi Nagy Magyar jegyzeteiből és életrajzaiból. A döblingi remete mindennapi életének részletes naplója fönmaradt; kiadta szenvedéseinek és reményeinek egy szemtanúja. Még újabban a francia irodalom egyik legfőlkészültebb tagja, Saint René Taillandier Csehországról és Magyarországról szóló érdekes munkájának egy jelentékeny fejezetét Széchenyi István gróf jellemének és pályájának szentelte. A Nagy Magyar arcát ezeknek a jól használható forrásoknak és más magánforrásoknak fölhasználásával akarjuk bemutatni” – írja Lytton.

Az életrajz ismételten hivatkozott forrása Saint René Taillandier tanulmánya a *Revue des Deux Mondes*-ből. A legújabb, amerikai – magyar Széchenyi-életrajz írójának¹⁹ figyelmét elkerülte, hogy a szerző a francia történész nevére hivatkozik ugyan, de a francia folyóiratra nem, sőt nem azt állítja, hogy onnan ismerte, hanem a francia történettudós cseh – magyar vonatkozású kiadványaiból. Ez pedig annál érdekesebb, mert Taillandier a cseh – magyar történeti kapcsolatokról és párhuzamokról szóló hármaskönyvének harmadik kötetét a cseh történelem legnagyobb alakjának, Podjebrád Györgynek és a magyar történelem szerinte legkiemelkedőbb személyiségének, Széchenyinek szenteli. A mi szerzőnk tehát ebből a munkából ismerte Taillandier tanulmányát. George Barany erre a föltételezésére további elméletet alapoz a Dickens-féle Széchenyi-életrajz más forrásaira vonatkozóan; ezek véleménye szerint ugyancsak a *Revue des Deux Mondes* 1848 – 49-ben megjelent tanulmányai. Az angol szerző pedig csak a cseh – magyar kötetben említett és ott idézett neveket használja, de ugyanonnan. A francia folyóirat húsz évvel előbb a magyar reformkorról és szabadságharcról megjelent cikkeinek semmi köze a mi tanulmányunkhoz, sőt még Taillandier tanulmánya sem befolyásolta Lyttonét annyira, mint eddig gondolták. A monarchia megítélését illetően a két szerző ellentétes álláspontot foglal el. Taillandier különösen cseh-barát, cseh – lengyel – magyar független országokból álló föderatív monarchiát szeretne látni a Habsburgok jogara alatt, az osztrák – magyar kiegyezést úgy a magyarságra, mint a monarchiára végzetesnek tartja. Az angol író viszont a monarchia súlypontjának az osztrák – magyar kiegyezés keretén belül a

¹⁸ *Aurelia Brooks Harlan*: i. m. — British Authors of the Nineteenth Century, Edited by Stanley J. Kunitz, New York 1936. 395 – 396. — Magyar ismerőse róla: *Vámbery Armin*: id. m. 357 – 358.

¹⁹ *Barany George*: Stephen Széchenyi and the awakening of Hungarian nationalism, 1791 – 1841. Princeton 1968. 487.

magyar államfélre való áthelyezését magasztalja. A *Revue des Deux Mondes* Kossuth-párti,²⁰ róla írt legtöbbet, Lytton pedig kifejezetten Széchenyi-barát. A szláv népek közül Lytton a horvátokat tartja a monarchia legjelentősebb népének, és a többi délszláv tartományt is ökö-réjük szervezné. Jellasicsnak kimagasló szerepet tulajdonít a monarchia összetartásának és egységének megmentése terén, bár elismeri, hogy ezt Bécs sohasem hálálta meg. Délszláv-barát gondolkodása bécsi első titkár korában történt két belgrádi kiküldetésével lehet összefüggésben, az akkor megkedvelt délszláv vezető politikusokkal való tárgyalásai és az ő tájékoztatásuk nyomán alkothatta meg a Széchenyi-tanulmány délszláv-barát felfogását, a csehek teljesen figyelmen kívül hagyva. Széchenyi életére és korai pályafutására még az adatokat sem Taillandier tanulmányából meríthette. Sokkal konkrétabb forrás John Paget közkezen forgó hatalmas műve a reformkori Magyarországról, amely teljesen Széchenyi apoteózisa. A szabadságharc eseményeire vonatkozóan Irányi Dániel műve szolgáltatott adatokat és anekdotákat, a döblingi évekre pedig Kecskeméthy Aurél a forrás. Ezek a történeti források; de ahogy a szerző tanulmánya bevezetőjében is említi, bőségesen merített magánközlésekből is. Széchenyihez Döblingbe bejáratos volt, ismerte fiait és barátait, és hivatalból érintkezett a bécsi tartózkodása alatt váltakozó osztrák kormányok tagjaival. Ezeket valósággal vitriolba mártott tollal jellemzi. Osztrák-ellenessége és magyarbarátsága ezekből domborodik ki legjobban. Tanulmányának jellezetességei: a választékos stílus, a jól megírt, valósággal drámai gördülékenységű előadás, mesteri szerkezet, amelyben saját élményei nyígesen nyerne elhelyezést az életrajzi adatok hálózatában, és végül magasrangú történettfilozófiai ítélőképessége.

Fölmerülhet a kérdés, miért nem írta alá a szerző a nevét, aki addig az irodalom világában már jól ismert volt, éppen Dickens folyóiratában egy nemzetközileg is fontos tanulmány alá? Egész egyszerűen azért, mert nem tehetta meg. Olyan közéleti állást töltött be, amely inkompatibilis volt ilyen irányú irodalmi tevékenységével. Diplomata volt már 1851–52-ben is, amikor Kossuthtal Amerikában találkozott, az volt amikor az 50-es–60-as évek fordulóján Bécsben Széchenyinek és a magyar ügynek szolgálatokat tett, és még magasabb rangú, *chargé d'affaires* volt Széchenyi halálának tízéves évfordulójakor, amikor ezt a tanulmányt írta, Bécsben, ahol Ferenc Józseffel rendszeresen találkozott a diplomáciai fogadásokon. Bécsbe való visszatértekor írt első levelében említi, hogy Ferenc József és Erzsébet királyné emlékezett rá fiatal diplomata korából: jó lenne tudni milyen fajta tevékenységére, döblingi látogatásaira-e vagy egyéb-re?

Széchenyi életének és pályájának elmondását gyakran megszakítja és a történeti színhely, a kor szereplői vagy a szóbanforgó események saját szem- és tanúvallomásaiban forognak bele az elbeszélésbe.

Döblingről felejtethetlen látogatásainak tíz év előtti panorámája jut eszébe: „Döbling csinos kis falu, olyan közel Bécshez, hogy az osztrák főváros utóbbi növekedése majdnem külvárosává tette. Megtartotta azonban még most is falusi külsejét: zöld kerti gyepek tarkítja és a dús erdőjű dombok védelmező lejtői veszik körül. Ott még most is áll Dr. Görden menhelye. Mert menhelynek kell ezt nevezni. Gyakran látogattuk mi ezt.” Másutt újra: „Számos évvel később látogattuk azt az intézményt.” (450.)

Budapest 1870-es leírása összehasonlításra ad neki alkalmat az önkényuralom Pest-Budájának megidézésével: „Magyarország modern fővárosa a Duna által határolt két városból áll: vagy pontosabban meghatározva egy városból és egy várból áll, a kettő között a nagy folyam széles és gyors áradata zúdul keleti végcélja felé. A folyam jobb partján, jobban mondva azon az oldalon, amelyet az osztrák fővárosból minden utas először ér el, a török pasák régi székhelye helyén, a világ egyik legtávlatibb és leglelkésítőbb látványát nyújtva magasba nyúló helyzetéből, Buda nagy modern erődítménye áll. Alatta, a folyónak ugyanazon az oldalon, azoknak az apró városoknak egyike terül el, amelyeket régebben egy erős vár oltalma mindig is létrehozott maga körül. A folyam balpartján, a régi várhegygel közvetlenül szemben, van Pest, a modern főváros. A várost és a várat manapság egy méltóságteles hid köti össze, Széchenyi István egyik alkotása.” (451.)

Kossuthon és Széchenyin, a történet két hősén kívül ismerte Széchenyi fiait, Bélát és Ödönt, barátait és munkatársai közül Zichy Edmundot, Kecskeméthy Aurélt, biztosan a konzervatívak több vezetőjét, és mint bécsi angol diplomata természetesen hivatalos érintkezésből ismerte az osztrák kormány vezetőit és tagjait, akikről gyilkos portrékat fest, mint alább átni fogjuk. Széchenyi barátai történeti forrásértékű följegyzéseket bocsátottak rendelkezé-
ésre; idézni fogunk ezekből is.

²⁰ Saint – René Taillandier : Homme d'Etat de la Hongrie. Le Comte Stephen Széchenyi. *Revue des Deux Mondes* 1867 628–61. és 864–903. — Saint-René Taillandier : Tcheques et Magyars. Bohème et Hongrie. XVe siècle — XIXe siècle. *Histoire-littérature-politique*. Paris 1869. — Szabó Aladár : Saint René Taillandier. Pécs 1938. 43–65. — Tóth Béla : A nemzeti kérdés és a kiegyezés-korabeli „Közép-Európa” francia elgondolása. Debreceni Szemle 1933. 176–186. — Gombos Lili : A *Revue des Deux Mondes* (1829–37) és Magyarország (Adalékok a magyarság franciaországi megítéléséhez). Pécs 1938. 10., 14–19, 34–35., 38., 45–50.

Gyűlölete az osztrák önkényuralom vezetői és szolgái iránt. 1860. szeptember 3-án Lytton Robert Browningéknak, a nagy viktoriánus költőpárnak ezt írja Bécsből: „Azt hiszem, sohasem leszek szerelmes az osztrákokba . . . Nagy kétségeim vannak az iránt, vajon a nemzeti-ségek képesek-e az állandó összetartásra és szét nem válva nyugton maradnak-e, amikor a külső vesztély és a közvetlen egymásra utaltság nyomása elmúlik és Európa figyelme másfelé fordul.”²¹

A magyar szabadságharc leverése utáni bécsi politikát és irányítót — bár merőben konzervatív és arisztokrata oldalról — de eléggé kegyetlen megvilágításba helyezi:

„1848 politikai özönvize lecsillapodott, de a régi nyugalom nem jelent meg újra. A folszínen semmi nem volt látható, csak a romok. Az osztrák — magyar birodalom történetében sem azelőtt, sem azóta nem volt még egy olyan kedvező időszak, hogy a politikai újjáépítés feladatát konzervatív szellemben hajtsák végre, mint amelyik azonnal 1848 forradalma után következett. Ez az értékes pillanat azonban elveszett, mert nem volt megértésére és alkalmazására képes politikai belátás. Valamennyi politikai párt ki volt merülve, valamennyi politikai kalandor diszkreditálva; a társadalom keserű tapasztalat árán tanulta meg, hogy saját erejében se bízjon. Hajlandó volt arra, hogy mint beteg vizsgálgják és ápolják, sőt arra is, hogy a legszigorúbb kezelésre fogják; ugyanakkor azonban nyugalomra vágyott mindenáron, és arra is volt szüksége. Szerencsétlenségére sajnos olyan orvosokra talált, mint Schwarzenberg herceg és Bach báró. Ezek a politikusok (államférfiaknak nem nevezhetjük őket) nem tudtak kitalálni páciensüknek szörnyűbb kezelést, minthogy a szegény nyomorultat először is szigorú víztorórvényszék elé állítsák, kezét-lábát a legszorosabb kötélekkel összekötözzék, száját betömjék, orrbavágják és arcába köpjének. Ezt ők úgy hívták, hogy »konzervatív politika«.

„Bach báró ritka agyi tevékenység embere volt (vagy helyesebben az még ma is, mert bár politikailag halott, fizikailag még ma is életben van). Gondolkodása azonban inkább II. Fülöpére hasonlít. A született bürokrata intellektusa, amely úgy tekint mindenre, hogy a mikroszkópon keresztül minden megnagyobbodik és nagyítóúvegen keresztül minden eltörpül. Schwarzenberg herceg, bár nem volt okos politikus, de nem volt közönséges ember. Önrzete és önbizalma óriási. Vérmérsékletileg és társadalmi helyzetét tekintve grand seigneur: csaknem királyi család feje, sokkal több uralkodói göggel, mint amennyi megillette és mint amennyit képviselni tudott. Társalgásban csillogó, a tettek terén energikus, hivatalos ügyintézésben mindig hatékony: hiú, dölyfös, beképzelt, basáskodó, de kivételes tehetsége volt, hogy nőknek és férfiaknak tetszelegjen, ha azt akarta. Szenvedélyes és skrupulus nélküli ember, akinek fő szórakozása és roppant ambíciója az volt, hogy a közügyekben kivételesen ügyesen forgolódjék. Nem talált vetélytársra, sem a politikában, sem a nőügyekben, és sohasem csínált magának lelkiismeretfurdalást abból, hogy politikai hatalmát arra használja, hogy magánygűlöletének tárgyait megsemmisítse. Minden más emberfiát megvetette, aki nem öbenne találta meg az emberi tökéletesség csúcsát. És minthogy a gondviselés a megtiszteltetést az az emberi fajta egyetlen töredékének, Ausztria német arisztokráciájának tartotta fenn, uralkodása idején a birodalom más nemzetiségeinek pusztá létezését is gögösen figyelmen kívül hagyta. A legkiválóbb és leggazdagabb magyar mágnások — olyan emberek, akiknek vagyona Európában a legnagyobbak közé tartozik, és akiket Széchenyi eszméi tanítottak arra, hogy szülőföldjük minden araszát odaadó szorgalommal tanulmányozzák, — most tapasztalhatták, ki vannak szolgáltatva a helyi közigazgatás legapróbb részletéig terjedően egy éhenkórász és rosszul képzett bürokrácia pimasz önkényének, amelyet Bécsből küldtek, hogy uralkodjék olyan népek fölött, akinek nyelvét nem ismerte, akiknek még honi földrajza is tökéletesen ismeretlen maradt számukra. Schwarzenberg kisujja többet nyomott a latban, mint Metternich egész testsúlya; és azokat a nemzeti jellemvonásokat, amelyeket a nagyherceg tapintatosan kezel, utóda állandóan halálra sértegette. Olyan ember számára, aki a birodalmat akkoriban kormányozta, elviselhetetlen volt, hogy beleegyezék abba, hogy a birodalom másféle kötelezettség alatt is álljon, mint saját parancsuralma alatt. Azok, akik a birodalmat védték, és azok, akik támadták, egyféle bánásmódban részesültek, és Schwarzenberg herceg magas lováról patkójával a horvátokat éppúgy kíméletlenül laposra taposta, mint a magyarokat.”(523.)

Schmerlingéről sincs jobb véleménye: „Az idők és a körülmények alaposan megváltoztak 1848 óta. Schmerling az osztrák birodalom megmentésére előhozakodott saját csodaszerevel: egy központi parlamenttel, de ebbe az egész magyar királyság megtagadta akár egyetlen képviselő küldését. Számos híres brit sajtóorgánium az új osztrák politikai rezsim bölcsességét magasztalta. Akkor azonban már mindenki, aki ennek a bonyolult birodalomnak társadalmi és történelmi körülményei között kielégítően jártas volt, tisztában volt ennek gyakorlatiatlan, fölösleges jellegével. Minden egyes hónap világosabbá tette Magyarországot megfelelő megbékítésének szükségességét, és beláttatta annak nyilvánvaló lehetetlenségét, hogy Schmerling alkotmányos altatószerét vele lenyelesse.” (450 — 451.)

²¹ Letters from Owen Meredith (Robert, First Earl Lytton) to Robert and Elizabeth Barrett Browning. Edited by Aurelia Brooks Harlan and J. Leo Harlan. The Bayer Bulletin, Waco, Texas 1936. 163 — 169.

Széchenyi személyes varázsa tükröződik abban a jellemzésben, amelyet róla ad: „Széchenyi kimagaslóan előkelő megjelenésében és kifinomult modorában, őszinte liberális volt úgy érzelmileg, mint nézeteiben, temperamentuma természetből fogva nemes. Óvatos volt, jó tárgyalófél, szükszavú; mindig meggyőzősre törekedett erőszak helyett, kiegyezésre összeütközés helyett; sugalmazó gondolkodó, a gyakorlatias államférfi türelmével, a szív embere, a nagyvilágban jártas ember tapintatával, őszinte hazafi egy diplomata megszerzett önismeretével.” (453.)

A „Legnagyobb Magyar”, szerinte a *Nagy Magyar* életrajzának elmondása közben megáll egy-egy életszakaszának, egy-egy gondolatának, egy-egy művének méltatására. Természetesen a Duna körüli tevékenysége váltja ki legnagyobb csodálatát: „Széchenyi géniusának tulajdonítható Magyarország jelenlegi irányító szerepe, mint a nagy birodalom uralkodó hatalma, mert a birodalom jövőjét Magyarország dönti el. Széchenyi géniusának köszönheti az egész világ a Regensburgtól Konstantinápolyig tartó nagy víziútnak a kereskedelemre, az utazásra és az eszmék vándorlására való igénybevételét, amely egy óceánokon lejártszódó világháború esetén a Kelet és Nyugat kereskedelme között az egyetlen szabad út lenne. Egy gyanakvó, hatalmas és ellenálló kormánnyal kellett tárgyalnia, amelyet kitűnő érzékkel és türelemmel szövetségésévé tett biztosítva hatékony együttműködését a gyakorlati reform ügyében. . . Az osztályharc meghirdetése nélkül is rávette a nemességet, vesse alá magát a megadóztatásnak, és mondjon le önként legtöbb kedvenc előjogáról.” (455.)

El van ragadtatva a magyar nyelv érdekében való sikeres föllépésétől: „Bámulatra méltó, mily sokat ért el két rövid év alatt Magyarország újjászervezése és fejlesztése terén. A nemzet nyelvét tökéletesen ismeretlennek találta; kötelezővé tette egész Magyarországon, sőt az osztrák kormányt arra kényszerítette, hogy ezt tegye kötelező nyelvévé magyar alattvalóival való érintkezésében. Sürgető felszólítására a nemzeti irodalom és a nemzeti dráma, a kultúrának ez a két nagy ösztönzője, életere szökkent.” (454.)

Szláv-Európa és a Duna vidéke bonyolult összefüggésrendszerét már apjától megtanulta megismerni. Annál inkább csodálja Széchenyi tisztánlátását a nemzetiségi kérdés terén: „Magyarországnak vagy jobban mondva a magyar uralomnak Magyarországon nagy nehézsége, hogy Magyarországnak több mint 800 000 szláv lakosa van, akik egész déli felét a Drávától a Dunának addig a pontjáig, ahol Belgrádtól nem messze hirtelen megváltoztatja irányát, foglalták és foglalják el. Ezek a szlávok, akiknek fő képviselői Magyarországon a horvátok, származásra, nyelvre, nemzeti jellemre és vallásra nézve különböznek a magyaroktól. De rokonaik, Európa egyik legnépesebb fajtájának tagjai, Magyarország határain messze túlterjeszkednek, Szerbia egészét és Csehország nagyobb részét elfoglalják; nem is szólva arról a hatalmas birodalomról, amely Európán keresztül a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig nyúlik. Széchenyi nagyon tisztán látta először, hogy ha már tökéletes beolvasztás lehetetlen, Magyarország magyar és szláv népességének harmonikus koegzisztenciája és zavartalan együttműködése a magyar állam biztonságá és egysége érdekében föltétlenül szükséges; másodsor, hogy Magyarországon a magyarok uralma kizárólag engedményekkel és politikai belátással biztosítható. Természetes igazságérzeke és embersége lázadozott a magyarországi szláv nemzetiségek erőszakos elnyomásának eszméje ellen, ugyanakkor erős gyakorlati érzéke képésítette arra, hogy fölismerje, micsoda kézenfekvő előnyt nyújtana minden ilyen kísérlet az osztrák kormánynak, hogy a magyar nemzet fejlődését megakadályozza azáltal, hogy visszatérjen a divide et impera régi politikájához, és a horvátokat föllázza a magyarok ellen.” (455.)

Széchenyi fölvilágosult és humanista álláspontja az imperializmus ellentmondásainak úttörő áthidalása terén valóságos eszményként áll előtte, és azt a brit államférfiaknak is figyelmébe ajánlja: „Széchenyi nézetei napjainkig előtte járnak honfitársai felfogásának – egy igen fontos kérdésben valójában előtte járnak azoknak a nézeteknek is, amelyek Angliában az idegen népekkel való bánásmódról vonatkozóan még mindig uralkodnak. Egyik beszédében, amelyet minden angol ember, akinek Írország és India kormányzásának örökölt felelősségében része van, haszonnal tanulmányozhatna, vannak állítások, amelyek ritka politikai bölcsesség és erkölcsi emelkedettség megnyilatkozásainak tűnnek előttünk.” (455.)

Lytton, akárcsak Széchenyi, nem jutott el Teleki László álláspontjáiig, sőt Wesselényi vagy Tailland javaslatáig sem a monarchia föderalizálására: szerinte a magyar – osztrák uralom biztosítja éppen akkor a dunai és az európai egyensúlyt: „Széchenyi teljes egészében fölismernte Magyarország és Ausztria kapcsolatának akkori nyugtalanító és egymást akadályozó jellegét; de nem kevésbé tisztán látta, hogy ennek az összekötöttesnek teljes megszüntetése, még ha az gyakorlatilag kivihető is lenne, végzetes volna. Célja tehát nem az volt, hogy Magyarországot leválassza az osztrák birodalomról, hanem hogy Magyarországnak olyan kiemelkedő pozíciót biztosítson benne, amelyet szerinte be tudna tölteni a birodalomban és a birodalom révén Európában. Arra irányult állandó erőfeszítése, hogy jobb megértést biztosítson a magyar nép és az osztrák kormány között.” (454.)

A nemzetietlen és elnyomó magyar vezető osztályok magatartását élesen bírálja: „Abban az időben Magyarország és Ausztria arisztokratái között a vetélkedés a szórakozásban, a

mondain életben és a divatban nyilvánult meg. A versenydíjak, amelyekért egymással vetekedtek a hálószoza, a szalon és a színházi díszletek díjai voltak. Magyarország mágnásainak vagyona Bécs élvhajhászásán fogyott el. Pest siralmas vidéki város volt, a magyar nyelvet a magyar nemesség lenézte. Egyikük sem beszélte és kétséges, hányan közülük tudták egyáltalán. A latin volt az állam és a hivatalos tárgyalások nyelve; a német és a francia a finom társaságé; a magyar pedig az istállók és kunyhók nyelve. Olvasóink nehezen tudják manapság elképzelni vagy megérteni, milyen nagy volt a botrány és milyen elemi a méltatlankodás, amikor az országgyűlésen föllállt és anyanyelvükön szólt honfitársaihoz. Ez volt az első alkalom, hogy a magyar országgyűlésen magyarul beszéltek. Az egész udvari párt és a parlament óriási többsége dült-fült. A gróf még aznap megkapta a föllebbezhetetlen parancsot, hogy egy perc haladék nélkül vonuljon be hadtestéhez. Erre azzal válaszolt, hogy őrnagyának benyújtotta lemondását. Az országgyűlés következő ülésén díszmagyarban jelent meg és beszédét anyanyelvén mondta el. A mágnások méltatlankodása, a bürokrácia zajongása, az udvar dühe erre az újításra sejtetnünk engedi, micsoda kivételes óvatosságra és türelemre volt szüksége, hogy mint Magyarország reformátora lépésről-lépésre haladjon útján végső célkitűzése elérésére.” (452.)

Éles megfigyelése, hogy Széchenyi a magyar nacionalizmust a magyar feudalizmustól akarta elválasztani: „A gróf küzdelemre szólított az ancien régime ellen; ez nem egy dühtől tajtékozó kiáltvány volt a bécsi kormány vétkeiről és a magyar nemzet erőnyeiről, hanem támadás a magyar társadalom egész feudális rendszere ellen... A feudalizmust a magyarok mindeddig nemzeti függetlenségük kérdésével kötötték össze, úgy, hogy az egyik elítélése támadásnak minősült a másik ellen; és a Nagy Magyart saját honfitársai hazaárulással vádolták Magyarország ősi szabdságjogainak támadása miatt.” (452.)

Lytton 1851–52-beli ifjúkori rajongását Kossuth iránt már első bécsi tartózkodásakor, sejtethetőleg Széchenyi, az ő fiai és barátai, és nem utolsósorban a magyar konzervatívok hatására, megváltoztatta. De 1870-ben is nagy véleménnyel van róla: „Nagyobb géniusz (mint Széchenyi), de nem bölcsebb ember.” (453.) Csakhogy szerinte 1848-ban Kossuth „Magyarország szláv nemzetiségeinek erőszakos kioltására akarta a forradalom ráruházott hatalmát fölhasználni” — írja másutt (456.), sőt: „Kossuth a magyarországi szlávokat majdnem minden szempontból úgy kezelte, hogy az rosszabb volt, mint ahogy Metternich és Schwarzenberg bánt velük.” (456.) Mindenesetre elismeri, hogy Kossuth 1848 második felében „valódi diplomata tehetséget mutatott. A bécsi tanácskozásokat rendkívüli szakértelemmel, gyorsasággal és vakmerőséggel folytatta.” (502–503.)

Széchenyi részvételét az általa nem kívánt forradalomban a következőképpen magyarázza: „Széchenyi szokásos magatartásához híven, hogy ti. minden rosszból a legjobbat kihozza, bár sem nem osztozott a reményekben, sem nem egyezett valamennyi követeléssel, elhatározta, hogy csatlakozik a forradalomhoz. Nem kétséges, az ő befolyásának tulajdonítandó a (bécsi) küldöttség fölhatalmazása, hogy kinyilvánítsa a magyar nemzet elszántságát, a birodalommal szétválaszthatatlanul együtt marad. A lelkesedés, amellyel a képviselőket visszatérésiükkor Pesten fogadták, határtalan volt; az ideiglenes kormány azonnal megalkult. Széchenyi is hozzájárult, hogy Kossuth minisztertársal legyen, azoktól az indítékoktól vezettetve, amelyek arra ösztönözték, hogy csatlakozzék a küldöttséghez. Nem ez volt az alkalom, amikor bármely őszinte hazafinak joga lett volna passzívnak maradnia. Igaz bölcsesség van Szolón törvényében, amely vagyonának elkobzása vagy bebörtönzése büntetésével arra kötelezett minden polgárt, hogy polgárháború esetén akár az egyik, akár a másik vetélkedő frakció mellé álljon aktívan. Erre Aulus Gellius éleselméjűen megjegyezte, hogy ilyen esetben legszívesebben éppen azok maradnak passzívak akiknek aktív részvétele a küzdelemben a legkívánatosabb lenne, ti. a társadalom legbölcsebb és legderekbabb tagjai, akiknek ezért személyes befolyásuk súlyát a politika serpenyőjébe kellene vetniök, amikor a politika azon a veszélyes ponton van, hogy intrikusok vagy megszállottak kezébe kerül. Nem tudjuk élelkebben fölfesteni Széchenyi gróf lelkének fájdalmas hánykolódását ezeknek az eseményeknek az idején, minthogy lefordítjuk erről a Nagy Magyar egyik benső barátjának hozzá intézett magánlevelének szavait.”

Itt Széchenyi egyik bizalmas barátjának a márciusi bécsi eseményekről hozzá intézett magánlevelét szó szerint idézi: „(1848) március 14-ének estéjét vele töltöttük Pozsonyban. A legkülönbözőbb rémhírek úsztak a levegőben, és a hírek, amelyek Bécsből hozzánk érkeztek, ahogy az éjszaka előrehaladt, egyre izgatóbbak lettek. Zúrzavar a Burgban; forradalom az utcákon; Metternich elmenekül a tömeg elől. Széchenyit mélységesen fölizgatta az az iszonyatos látomás, amelyre prófétai képzelete máris föllingerelte. Felénk fordulva egész arca remegett az indulattól, és a megszállt kétségbeesés gunyoros keserűségétől lángoló nyelven megjósolta mindazt a nyomorúságot, amely hazájára vár. Vérfürdő a szabadság nevében; kényuralom és zúrzavar a függetlenség nevében; tehetetlenség, örület és katasztrófa mindenfelé. A szlávok törvényesen és fölányesen fölfigyerezve ellenünk; háború Ausztriával; sőt talán háború Oroszországgal; polgárháború; kikerülhetetlen vereség. Mi magunk el sem tudtuk képzelni a

sohasem hallott lehetőséget, hogy nemesembert fölakasszanak. Képzeld csak érzéseinket, amikor hallottuk őt, ahogy szenvedélyes képzeletétől borzalmas nyelvéen leírja, hogy fognak Magyarország legnemesebb fejei az osztrák hóhér bárdjától lehullni, amikor a bécsi kormány tulajdonába kerül szeretett hazája vitathatatlanul. Aztán egyre jobban belelovalva magát, részleteiben is esetelte előttünk a nyilvános kivégzés meghökkenítő jelenetét, amikor ő maga lesz az áldozat. Minden szörnű részlete ropant hatással volt ránk. Valósággal láttuk és hallottuk az egészet. Rövid törvénytelen tárgyalás — elsiertett ítélet —, néhány önfeláldozó barát kétségbeesett erőfeszítése, hogy kegyelmet vagy legalább büntetés-csökkentést szerezzenek számára, — az uralkodó megközelítésének lehetetlensége. Az órák, — az élet utolsó órái, olyan kedvesek mindnyájunknak, sebesen röpülnek — micsoda agóniában lessük a kurir érkezését, aki sosem érkezik meg fehér kendőjét a kivégzésre váró tömeg feje fölött lobogtatva! Föllépked a vérpadra — már a hóhér kezében van —, moraj a gyűlöletes kerítés mögötti tömegből, — feje lehullik és elgurul . . . Még a mostani idők távlatából sem tudom azt a képzeletbeli jelenetet iszonyodás nélkül fölidézni. Valóban mindnyájan ott is voltunk, jelen voltunk, annyira magráztak bennünket szavai. Másnap este (küldöttsegünk Ferdinánd királyunkhoz való távozásának este volt ez) Kossuth a Zöldfa-szálló erkélyéről felkérte a népet. Telegi és Batthyány Lajos között állt; az utóbbihoz fordulva kijelentette: »Nem, Bécsből semmiképp se térjünk vissza magyar kormány nélkül! Ide nézzenek, itt áll jövendő miniszterelnökünk!« Ezer éljen töltötte be a levegőt ezekre a szavakra. Másnap két hajó vitte a küldöttseget Bécsbe nagyszámú és lelkes fiatalokból álló kísérettől követve. Mindent elnyertek, amit csak kértek. Két nappal később a Duna-part az örömtől valósággal részeg néptömeggel volt tele. Pozsonyból érkeztek a nemzeti lobogóval földíszített hajón. Pompás márciusi nap volt, derűs, meleg és tiszta. Mindenki lelkes hangulatban volt. A küldöttseg felhőtlen ég alatt szállt partra, szemben velük éppen, amikor megérkeztek, ragyogó szivárvány szökkent föl az égre, a leggyönyörűbb amit valaha is láttam. Valamennyien a jószerecsenek tartottuk. Batthyány Lajos volt az első partraszálló, fejét lehajította. Széchenyi ment utána liggadtan, csöndesen, kiengysúlyozottan. Kossuth, az ifjúság bálványja, úgy látszott, elégedett és tele van bizakodással. Fejét magasan hordta, hangosan beszélgetett és nevetgált. A kormány a Zöldfa-szállóba sétált, és az erkélyről bemutatkozott a népnek. A lelkesedés óriási volt. Széchenyi feleségét és barátait holtfáradtan és rossz hangulatban fogadta. Nem bízott abban, amit Bécsben ígértek neki. Azonkívül, bár természetes rendkívül helegeező és érdektelen volt, gondolom nem érezhette, hogy a poszt, amit az új kormányban ajánltak, érdemeihez méltó. Sosem szerette Kossuthot, nem bízott benne, és csak azért lépett a kormányba, hogy módot találjon a szabadság szerének visszatartására a szakadéktól, amelybe Kossuth rohamosan hajította. Amikor a miniszterek Pestre értek, az örömtől és reménytől megrészegült tömeg lelkes üdvözlése fogadta őket. Széchenyi haza sétált egy barátja karjára támaszkodva, neki ezt mondta, miközben keresztül haladtak a tömegen: »Ennek az elbolondított és szerencsétlen népnek a lelkesedése sajnálattal tölt el. Nem tudom máshoz hasonlítani őket, csak a gulyához, amelyet éppen kihajtanak a jó legelőre, hogy a mérsáros részére fölhízlalják.« (476—477.)

Széchenyi egyik barátja közölte vele a Nagy Magyar kijelentését saját történeti szerepéről: „Honfitársaimat az éj sötétjében mély álomba merülve találtam. Én keltettem fel őket belőle. Én bátorítottam őket, világítsák ki utcáikat és tereiket, hogy jól láthassanak és biztonságban járkálhassanak. Lámpák helyett azonban jobban szerettek a fáklyákat és ezek világánál városukat lángba borították. Senki közülünk nem lesz képes ezt a tűzvészt eloltani és, ha az emberek meg fogják kérdezni, ki volt a gyújtogató, nem azt kell-e válaszolnom: Én voltam, én, aki álmodokat elűztem.” (479.)

Drámai jelenetében adja elő hőse életének és jellemének végzetes fordulatát: „Széchenyi idegösszeomlásának rémhíre egész Magyarországon, egész Európában elterjedt. A civilizált világ figyelme egy pillanatra elterelődött birodalmak sorsáról, és egyetlen ember arcára összpontosult, amikor Európa-szerte azt suttogták: Széchenyi megőrült. A gróf családjá, amely nem volt felkészülve erre az eseményre, Pestet fölszámolta. A tragédiát először a gróf szolgálai vették észre. A komornyikok benyomásaikat Balogh Pál doktorral, egy kiváló és nagytehetségű orvossal közölték. Az orvos megpróbálta rábeszélni a gróft, hagyja el Pestet. Ezt válaszolta neki: »Én a magyar kormány tagja vagyok, Magyarország ellenségei pedig a kapuban állnak.« A teljes kimerültség és kifáradás egyik pillanatában az óvatos orvosnak mégis sikerült őt Pestről elvinnie. Vörösvárnál a kocsi megállt, hogy lovat váltson. A gróf megpróbált kimene-külni belőle, és nagy nehézségbe került, hogy hosszú mártírságának színhelyére való visszatérését megakadályozzák. Egy más alkalommal pedig őrzői az utolsó pillanatban vették ki kezéből pisztolyát, amikor azt éppen magára akarta sütni. Esztergomnál ismét sikerült elmenekülnie barátságos őrétől, és a folyóba vetette magát. Egy az áramlattal éppen lefelé úszó hajó legénységének sikerült őt, a Duna-hajózás megteremtőjét kimenteni a hullámokból. Mosonynál, harmadszorra, sikerült megszabadulnia rabtartóitól, és agóniában rohant a városon keresztül, »Tűzben vagyok, égek.« Az utazók végül is elérték Döblinget. Dr. Balogh ott helyezte el nemes

paciensét; és gróf Széchenyi István még élt ottan, amikor e sorok írója kilenc évvel ezelőtt először látogatta meg Bécset. Ah és a régmúlt nagy Metternich hercegnek a kora szintén élt még akkor. Bizonyára nem az évek, hanem az eszmék változása jelenti az idő haladását. Döblingbe való érkezésének percétől a gróf egészségének állapota oly pontos összefüggésben ingadozott hazájának váltakozó sorsával, hogy attól fogva őt az egész nemzet szenvedéseinek valóságos élő megtestesülésének lehet tekinteni.” (500.)²²

„Egészségben és reményben megtörve és a legszörnyűbb mártírsors által megkínozva, amit egy betegesen érzékeny lelkiismeret egy büszke emberi természetre és hatalmas észre rá tud mérni.” (450.)

„A mágneses iránytű elhajlásai nem esnek össze pontosabban a naprendszer légkörének szakaszos változásaival, mint Széchenyi gróf egészségének hullámzó állapota esett egybe hazája sorsával.

1848 szeptembere és 1849 augusztusa között Magyarország nagy történelmi tragédia színtere volt. Ez alatt az egész időszak alatt Széchenyi örültségének tünetei félelmetesen kegyetlenek. 1849. augusztus 11-én a magyar tragédiát befejezték, amikor a kimerült nemzet kardját egy idegen hódítónak nyújtotta át. Ettől a perctől kezdve Magyarország és Széchenyi a nyilvánvaló összeomlás súlyos letargiájába süllyedt. Megjelenéséből úgy látszott, minden kifejezés örökre eltűnt, fájdalmanak nagyságától még jobban sújtva, egy nagy emberi természet valóságos romhalmaza — ez volt minden, ami most a Nagy Magyarból megmaradt. A lelkesült korszaka után ismét a bőbeszédűség, a siralmas, értelmetlen bőbeszédűség korszaka, — a gondolkodás nélküli és céltalan beszéd bőbeszédűsége. Ez két évig tartott. 1850 vége felé az értelem fényes sugara jelent meg újra. Az intelligencia biztató szimptomája, hogy Dr. Görgei páciense elkezdett törődni a világgal. Hogy szórakoztassák és figyelmét eltereljék, őrei mindenféle gyerekjátéokra próbálták rákapatni. A növekvő intelligencia bizonyossága, hogy a szórakoztatásoknak nem sikerült szórakoztatnia őt. Még a beteg társával való végtelenül unalmas és ostoba társalgást sem tudta már élvezni. De mindig szerette a sakkjátékot; és talán egyedül a sakkjátékosok azok, akik iránt egy bölcs ember mindig érdeklődhet. A gróf föléledő passziója a sakk iránt lassan minden idejét igénybe vette. De nem volt könnyű olyan partnert találni, akit nem lehet kifárasztani. Végül mégis sikerült ezt a nehéz kívánalmat biztosítani.

„Egy szegény magyar diák, Asbóth nevű, abban az időben fejezte be tanulmányait a bécsi egyetemen. Tanulása szüneteiben nyelvtanításból szerzett pár forintot és ezúton, szűken ugyan, de taníttatásának költségeit megkereste. Rávettek Asbóthot, töltsen minden estét Döblingben, Dr. Görgei nevezetes páciensével sakkozva. A szegény diákok nagyon tisztességes óradíjjal fizették sakkjátékáért, amely rendszeren este 6-kor kezdődött, és gyakran másnap hajnalig tartott. Az egyik este azonban Asbóth nem jelent meg a szokásos időpontban. Mi volt az oka? Megőrült! Nem sokkal ezután meg is halt. Amikor a gróf megtudta Asbóth halálát, fájdalma példátlan volt, úgy zokogott, mint egy gyerek. Széchenyit ennek az őszinte fájdalomnak megrendítő hatása megszabadította saját titokzatos betegsége fantasztikus, de szörnyű szenvedéseinek kötelékeiből. Fokozatosan talpraállt, persze mindazokat a reményeket, indulatokat és energiákat, amelyeket hazája függetlenségének elvesztésekor örökre elvesztett, nem nyerte vissza, de éles eszével újra rendelkezett.” (522—523.)

Lord Lytton Bécsbe érkeztek a magyar politikai mozgalmak zajlásába csöppent bele. A Habsburg-udvar a francia és olasz seregektől szenvedett 1859-i veresége után szakítani akart az önkényuralom rendszerével. Az angol kormány bécsi nagykövetsége révén élénk figyelemmel kísérte a magyarországi politikai mozgalmakat. A legutóbb előkerült londoni követjelentések tanúsága szerint a magyar kérdés éppen Lytton Bécsbe érkezésétől, 1859 végétől válik központi problémává. Novemberben Graham Alexander Dunlop követségi tanácsost Pestre küldték tájékozódni. Az eddigi föltételezés szerint az ő információja alapján állított össze Fane tanácsos egy 75 oldalas jelentést a magyarországi állapotokról. Lytton hivatali dolga, mint másodtitkáré, éppen a jelentések megfogalmazása volt. Julian Henry Charles Fane²³ pedig neki régi jó barátja, akivel Bécsben is éjt nappallá téve együtt voltak, sőt közösen is írtak nem egy irodalmi művet. Fane először 1851 és 1853 között szolgált Bécsben, 1856—1858-ig Szentpétervárot tanulmányozta Oroszország közép-európai összeköttetéseit, majd 1858 áprilisában, tehát másfél évvel Lytton odaérkezése előtt újra Bécsbe lett kinevezve. Fane avathatta be őt a dunai politika bonyodalmaiba is. Valószínűleg ő mutatta be Széchenyinek is Döblingben, akihez aztán sűrűn bejáratos lett, nemcsak egyéni csodálójaként, hanem a követség összekötőjeként is. Fane maga is járt Pesten, Lytton visszaemlékezéséből következtethet az ő társaságában és a Schmerling-kormány külügyminiszterével, Johann Bernhardt Rechberggel foly-

²² Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964., kül. 71—81., 201—208., 229—231., 234—236., 246., 317., 335—341.

²³ Dictionary of National Biography. London 1908. VI. 1042. Vö.: Horváth Zoltán: Gróf Teleki László. Bp. 1965. II. 353—354., 363—364.

tatott tárgyalásai során az angol külügyminisztérium utasítása alapján a magyarság iránt nagyobb engedmények szükségességét hangsúlyozta, mert Bécs Lord Loftus követ véleménye szerint „képtelen megítélni a magyar álláspont motívumait, mert számára az alkotmányos elv egyértelmű a forradalmi követeléssel vagy ellenállással.”²⁴

„1858-ban Bach báró, az osztrák belügyminiszter a Széchenyi által 1825-ben alapított Magyar Akadémia alapító oklevelének fölfüggesztését követelte; ez az okmány kijelenti, hogy ennek az intézménynek állandó feladata a magyar nyelv művelése. Ez Széchenyiből egy kiáltványt csalt elő. Nem lehetett elvárni, hogy ezeket az időszaki tiltakozásokat és bírálatokat, még ha azokat egy elmeegógyintézet védőfalai mögül bocsátják is ki, sokáig elviselje egy olyan kormány, amely, egy lenyuglott metaforáját idézve, képes mindenkit megbüntetni, aki bátorkodott az utcán egy tollat fölvenni, minthogy tudatában van annak, hogy az elnyomottak kezében még egy író toll is jelentős fegyverré válhat. Széchenyi a londoni *Times*-ben a Bach báró kormánya alatti Ausztria politikai állapotáról eleven leírásokat közölt. Valahányszor egy-egy ilyen levél megjelent a nagy angol hírlapban, Döblingben örömmel vették.

1859-ben a Bach-rendszer kezdett megrendülni. Széchenyi jóslatai már kezdtek beteljesedni. Nemcsak a magyarok, de a birodalom összes más nem-német népei saját tapasztalataikból kezdték gyűlölni azt a kormányt, amely alatt éldegéltek. A csehek és a horvátok azt panaszták, hogy amit a magyarokra büntetésképpen szabtak, azt nekik jutalmul osztották ki; az Ausztria és Itália közötti háború bejelentését ezek a népek a monarchia minden részéből szívükben mind azzal a reménysugárral üdvözölték, amely a birodalmi seregek vereségét kívánta. Maga az ifjú császár, akinek politikai balsikerreit részben nagylelkű bizalmának kell tulajdonítani, amellyel mindenkor szabad utat engedett tehetségtelen miniszterek politikájának, végül is torkig jóllakott az elnyomó rendszer tehetetlenségével és gyöngeségével, amelyet tíz éven keresztül az ő nevében irányítottak. Bach báró, hogy visszanyerje az uralkodó eltűnt bizalmát, hogy megnyugtassa Ófelsége növekvő elégedetlenségét, és hogy igazolja kormánya politikáját, egyik beosztottjával emlékiratot dolgoztatott ki, amelyet saját maga gondosan kijavított, és amely *Rückblick* címmel a Bach-politika részletes védelme volt. Ez azt állította, hogy az különösen hasznos volt Magyarországon anyagi érdekeire. Ezt az emlékiratot nem szánták kiadásra, hanem csak az uralkodó szeméi elé.” (525—526.)²⁵

Széchenyi a bécsi angol követség és ezen keresztül a londoni külügyminisztérium föl illogosításával, és a bécsi angol követségen keresztül a londoni *Times*nek juttatott levelei révén az angol közvélemény tájékoztatásával az események tisztázódásához és meggyorsításához a leg-erőteljesebben hozzájárult. Amikor Bach nyolcéves uralma hasznosságának és jótékonyágának igazolására Bernhardt Ritter von Meyerrel megírta a *Rückblicket*, Széchenyi Széchenyi Antal és Zichy Géza segítségével nem egészen fél év alatt megírta vaskos válaszát, amely Gyulai Pál szerint Juvenalis és Swift maró gúnyja egyesül Shakespeare hamleti és leari humorával. Lonovics József érsek ajánlatára a Kossuth-emigráus Rónay Jácint kapta meg Széchenyi Béla révén a kéziratot, és azt sürgősen kinyomtatja Londonban. Rónay megírja, hogy a könyv a bécsi angol követség révén terjedt el gyorsan az osztrák vezető körökben. Lytton megsemmisítő válasznak tartja a *Blicket* a Bach-rendszer védőíráta. [és milyen diadalmas volt Döblingben minden egyes *Times*-cikk megjelenésekor. Mintha saját szerepéről szólna szerényen.] A bécsi rendőrmisztér, Kempen már 1859. július 5-én értesül Grüner lipcei osztrák főkonzultól arról, hogy egy jelentékeny londoni cég egy lipcei könyvkereskedőnek elküldte a *Blicket*: „A londoni forradalmi propaganda egy 500 lapnál vastagabb nyomtatványt bocsátott ki, mely a legközönségesebb és legellenségesebb nyelven, különösen Ausztria belső adminisztratív rendjét támadja és lázadásra bátorít.”²⁶ „Ez a kiadvány, írja Lytton, megsemmisítő válasz volt Bach emlékiratára, amely könyörtelenül ízeire szedte a legkisebb érvet is és hazugságnak minősítette az egészet. Ennek a pamfletnek a szerzője Széchenyi volt.” (527.)]

Féléves vadászat következett a Londonból beszivárgó példányok után, és Thierry rendőrmisztér 1859. november 4-én már Széchenyi nevéhez fűzi a *Blick* szerzőségét. Lord Lytton, aki jól volt értesülve Széchenyi szerzőségéről a *Blick* és a *Times*-cikkek esetében, a házkutatás leírásából még tíz év múlva is csak annyit látszik tudni, hogy a rendőrség Széchenyinél családi levelezésre bukkant csak. A Fontes-sorozat döblingi kötetei az első világháború után megnyílt bécsi titkos levéltár rendőrségi iratai közül közlik Széchenyi 1856-tól haláláig írt

²⁴ Horváth Jenő: Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összeköttetései a bécsi végzésektől az első világháborúig. 1814—1914. Bp. 1925. 42., 53., 81—82., 169. — *Angyal Dávid*: Lord Loftus és Széchenyi. Budapesti Szemle 397. sz. 1927. 179—193. — *Szabad, György*: Kossuth and the British balance of power-policy. Études Historiques. Bp. 1960. — *Bücski Vera*: A követ jelentette. Angol diplomáciai iratok 1860—61-ből. Magyarország 1969. márc. 2. 22.

²⁵ *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján Bp. 1967.

²⁶ *Gróf Széchenyi István* Döblingi Irodalmi Hagyatéka. III. *Blick* és Kisbáb Döblingi Iratok. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Tolnai Vilmos Bp. 1925. 3—31., 910—911. — *Tolnai Vilmos*: Adalékok Széchenyi Döblingi Hagyatékának III. kötetéhez. Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp. 1928. 607—613., kül. 610—613. — *Rónay Jácint*: Napló-törzsek. Pozsony 1885—1888. III. 33—40. és 63—72.

hatalmas műveit; az *Önismeretet*, a *Nagy Szatírárt*, az *Intelmeket* fiához, a *Blicket*, a *Por és sárt*, a *Levelet Palmerstonhoz* és a *Disharmonie und Blindheit* című és más kisebb iratokat.²⁷ Életrajzát a szerző a nagycenki temetés leírásával fejezi be jelképesnek tartva, hogy a falu templomát Szent Istvánról nevezték el, és így Szent István legnemesebb fia, ahogy ő nevezi, az őt megillető nyughelyre került.

Az *angol Kossuth- és Széchenyi-kép változása*. Kossuth és Széchenyi megítélése az angol irodalmi köztudatban és így az angol közvéleményben többször ment át nagy változáson. A reformkorban részben személyi összeköttetéseinél fogva Széchenyi személyének és történelmi szerepének van jelentős nyoma, ha nem is az angol klasszikusok, de annál inkább az angol útleírók könyveiben. Az angol költők közül életében mindössze Robert Southey írt róla pár sort, Quinn útleírásával kapcsolatban, a nagy író-államférfiak közül Disraeli nyilatkozott róla, de csak Metternichhez írt magánlevelében.²⁸ Az ötvenes évek évtizedekén át újra és újra megjelenő történelmi életrajzi lexikona már pontos biográfiát közöl róla Thomas Watts tollából.²⁹ Az első jelentős irodalmi emlék Lord Lytton életrajza a Dickens nevével fémjelzett folyóiratban. Halálának százéves évfordulójára az amerikai egyetemek közép-európai folyóirata, a *Journal of Central European Affairs* különszámot adott ki tiszteletére.³⁰ A háború alatt a hazai *Hungarian Quarterly* különszáma eredményezte Lytton Széchenyi-tanulmányának felfedezését.³¹ Legutóbb George Barany magyar származású fiatal amerikai történész mérte föl Széchenyi tevékenységét 1841-ig. A Habsburg-monarchia legújabb hatalmas története a róla szóló fejezetet ezzel kezdi: „Széchenyi a monarchia modern történelmének egyik legfontosabb alakja, egyike a legcsodálatraméltóbbaknak és legragikusabbaknak.”³²

Kossuth Széchenyi 1848 ősz eleji visszavonulása után lépett az angol érdeklődés előterébe, és a szabadságharc alatt nem csekély részben Pulszky Ferenc gondos sajtófőnöki munkájával a független Magyarország megtestesítője lett. Bár már a szabadságharc alatt és után is két táborra szakadt az angol intellektuelek, az írók és tudósok tábora az ő megítélésében, nagy viktoriánusok értékes írásai tették halhatatlan jelképpé nevét. Bécs kezdettől fogva személye ellen irányuló kiterjedt és sokoldalú propagandája jelentős ellenzékot támasztott nemcsak a politikusok, de az írók köréből is ez az angol diplomácia és közvélemény orosz- és szlávbarát áramlatai szerint alakult. Hogy a régi Kossuth-ellenes, bécsi eredetű propagandának milyen tartós hatása van, mutatja, hogy az *Encyclopaedia Britannica* legutóbbi kiadásában is egy olyan Kossuth-cikk került újranyomásra, amelynek bibliográfiai adatai 1894-ben (!) zárulnak.³³ A második világháborúig a jelentős angol írók és történészek egyetértettek Kossuth és a magyar szabadságharc méltatásában, nagyrabecsülésében és magasztalásában.³⁴ A második világháború után Kossuthnak újabb ellenségei támadtak az osztrák- és német-szakértő angol történészek körében. Ennek éretentő példája Crankshaw Habsburg-története, aki Kossuthról a következőket írja: „Kossuth hírnevét, akárcsak egy hyroni hős, tévedéseinek köszönhette. Ha sikerült volna megvalósítania, amit akart, nem magyar Garibaldi lett volna belőle, ő az új és ominózus fajta elvtelen demagóg példája. Kossuth a XIX. századi Magyarországnak több volt, mint természeti csapás: bizonyos fokig Hitler és Mussolini és valamennyi olyan diktátor előfutára volt, akik saját céljaik elérésére fölkeltek a tömegek hisztériáját, akik a harcias nacionalizmusra való hivatkozást saját hatalomra vezető útjukra használták föl.”³⁵ Még Aldous Huxley is azt írja: „Kossuth egy ambiciózus, hatalomimádó militarista volt, aki tökéletesen megbukott hazája főlzabadosításával... Részrehajlásunk a személyes becsvágy és militarizmus iránt olyan nagy, hogy mindnyájan emlékezünk Kossuthra, annak ellenére, hogy politikája teljes csődöt mondott, ugyanakkor pedig csak keveset hallottunk Deákról, annak ellenére, hogy neki meg minden sikerült.”³⁶

Újabbban azonban Kossuth csillaga van megint emelkedőben: felfedezik Dunakonföderációs terveit.

*

²⁷ Gróf Széchenyi István Döblingi Irodalmi Hagyatéka. I. Naplók. Levelek. Intelmek stb. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Károlyi Árpád. Bp. 1921. 10–15., 25–27., 33., 38., 62., 66–69., 69–70., 81–104., 130–135., 241–250., 397., 398. — Östör József: A döblingi Széchenyi. Bp. 1944. 391–394., 400.

²⁸ Barany: i. m. 6–8.

²⁹ *Cyclopaedia of Biography*. Ed. by Charles Knight. London. 1858. V. 877–878.

³⁰ Kosáry Domokos: Széchenyi az újabb külföldi irodalomban. Századok 1962. 275–292.

³¹ Széchenyi as seen by his foreign friends. The *Hungarian Quarterly* 1941. 501–515. Antológia M. Quinn, J. Paget, R. P. Claridge, C. R. Gleig, J. Pardoe és J. P. Simpson írásaiból. — AATSEEL Bulletin IV. 1. 1946. szept. 15. 11–12.

³² C. A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London 1968. 243–244.

³³ *Encyclopaedia Britannica*. London 1964. XIII. 484–495.

³⁴ H. A. L. Fisher: James Bryce. London 1927. 51. — The „Daily News” Jubilee. A political and social retrospect. By Justin McCarthy and Sir John R. Robinson. London 1896. — A. J. Grant — Harold Temperley: Europe in the nineteenth and twentieth centuries (1789–1939). London 1939. 231–235.

³⁵ *Eduard Crankshaw: The fall the of the House of Habsburg*. London 1963. 31–32.

³⁶ *Aldous Huxley: Ends and means. An enquiry into the nature of ideals and into the methods employed for their realization*. London 1941. 147.

Dickens Kossuth-tanulmánya és Lord Lytton Széchenyi-életrajza az angol irodalom legsúlyosabb szavú és legmaradandóbb értékű magyarbarát művei közé tartozik. Jelentőségében mind a kettő nagy angol klasszikusok, Morus, Sidney, Milton, Defoe, Gibbon, Keats, Landor, Arnold és Swinburne legfontosabb magyar tárgyú megnyilatkozásai közé sorolható.

Az Arany idézte Senki Pál külföldi mintái

SCHEIBER SÁNDOR

Évekkel ezelőtt rámutattunk arra, hogy Aranynak halála évében írt kétsoros verse („Mi vagyok én? Senki Pál./ Egy fájó gép, mely pipál”) egy ponyva-füzetre támaszkodik, amelyet a költő még gyermekkorában forgathatott. A ponyvának négy kiadását sikerült akkor felkutatnunk.¹

Azóta megtaláltuk tovább költött szövegét egy komáromi kalendáriumban (címlapja előtt látható a ponyván szokásos képe, amikor laput kötnék talpa alá).² De megleshetjük az időt és helyet, ahol és amikor felmerül Arany emlékezetében ez ifjúkori olvasmánya. Sárköz és Kalocsa környékén a nép ajkára került a ponyva, s onnan jegyezték le a *Magyar Nyelvőr* számára három évvel Arany halála előtt.³ Itt olvashatta el újból, hiszen ennek a folyóiratnak szorgalmas olvasója, egyideig munkatársa is volt. Közvetlen közelében található egy cikke *Társzók. Szalontaiak* címmel.⁴

Más is emlegeti a magyar irodalomban, ha nem is olyan együttérzéssel, mint Arany. Czuczor Gergely az 1840-es évek elején népdalkiadványt tervezett. A gyűjtemény elmaradt, csak előszava készült el, s benne a tárgyunkat érdeklő sorok: „Ideje már egyszer, hogy a *Senki Pál, Angyal Bandi, Zöld Marci, Becskereki, Cigánylakodalm* stb. ilyféle igen aljas könyvecské-nél valamivel csinosabb népdalok is megforduljanak a jámbor falusi ember kezei között.”⁵

Az elsőt és utolsót értékesítette Arany, Angyal Bandit és Zöld Marcit többször említi.⁶

Turóczy-Trostler József, aki áttekintette a világirodalom alkotásait a magyar ponyván,⁷ nem figyelte fel a Senki Pál-féle kiadványokra, mert nem ismerte fel külföldi elődeit.

1290 körül a nyilván francia Radulfus írt egy *Historia de Nemine* című prózát. Hőse a Nemo névre hallgat. A szerző a Bibliából és klasszikus irodalomból összekeresgéli azokat a helyeket, amelyekben „nemo” előfordul, és mind reá alkalmazza. Ebből persze elég furcsa alak kerekedik ki. A szövegnek több latin recenziója, német, németalföldi, francia és egyéb fordítása ismeretes. Egész Nemo-kultusz keletkezett és egy külön „Secta Neminiana”. „Die Nemogeschichten haben dem Geschmacke von Tausenden entsprochen und weitergelebt, als viele originellere, ernstere Schriften lügst vergessen waren.”⁸

Jörg Schau például 1512 előtt írt egy szatírát róla, az ügyefogyott szolga típusát figurázva ki. Mindent rá lehet fogni.

Niemandt so bin ich genandt.
Mägten vnd Knechten wol bekandt.⁹

Ulrich von Hutten 1512-ben szerez felőle költeményt, amelyet négy évre rá átdolgoz. Hatására számos hasonló keletkezik. Gyakran térnek vissza bennük az éfféle sorok:

Der alt Niemandt bin ich genandt,
In allen Heusern wol bekandt.¹⁰

A szépművészetben Holbein népszerűsítette.¹¹

Aprónyomatványokként a ponyvára kerültek. Ezek szolgáltak mintául a magyar ponyva-kiadványoknak, amely Aranyt utolsó, szomorúság önvalloására ihlette.

¹ Scheiber Sándor, Irodalomtörténet. 1952. 99–101.; Arany János ÖM VI. Bp. 1952. 255. Voinovich Géza jegyezte. L. még Juhász Gyula. 1883–1937. Bp. 1962. 50.

² Senki Pálnak nevezetes tanult mesterséginek rövid le-írása. Komáromi új és ó kalendárium, ... 1810-dik esztendőre ... Komáromban é. n. 31–33.

³ Kalocsai, Nyr. VIII. 1879. 463–464.

⁴ Uo. VIII. 1879. 430–431. Szalontai aláírással.

⁵ Horváth János: Az irodalmi népiesség története Faludítól Petőfiig. Bp. 1927. 296.; Pogány Péter, Ethnographia. LXIX. 1958. 585; ua.: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. I. Bp. 1959. 71.

⁶ Arany János ÖM I. Bp. 1951. 103.

⁷ Világirodalom magyar ponyván. Bp. 1936.; Weltliteratur auf dem ungarischen Jahrmarkt. Wien 1936.

⁸ P. Lehmann: Die Parodie im Mittelalter. Stuttgart 1963. 176–78.

⁹ J. Bolte, Zeitschrift für Vergleichende Litteraturgeschichte. IX. 1898. 73–88. A fametszet szintén Schautól származik.

¹⁰ J. Bolte: Die Legende vom Heiligen Niemand. Alemannia. XVI. 1888. 193–201.

¹¹ J. Bolte, Alemannia. XVII. 1889. 151; XVIII. 1890. 131–34.

Mika Waltari csodálatosan modern és ugyanakkor mégis klasszikus jelenség. Talán az ő neve jutott túl legkorábban hazája — Finnország — határain, nemcsak európaisága, sok tekintetben világpolgárszerű alakja, de — és talán elsősorban — rendkívül szuggesztív erejű művészte révén. Múlt évben töltötte be hatvanadik életévét, de az arca ma is fiatalos, az idő vihara nem hasogatta barázdásra, a tűz is régi benne, az önemésztő vitalitás, a kereteit néha szétfeszíteni látszó energia ma is dolgozik. Ő maga letörtsegről, erejének kifulladásáról panaszkodott már tizenkilenc évvel ezelőtt. „Negyvenkét éves vagyok — kezdte 1950-ben a *New York Harald Tribune*-nak adott nyilatkozatát —, és nagyon fáradtnak érzem magam. Bizonyára az okozza ezt, hogy túlságosan intenzíven éltem, sokat dolgoztam, sokat olvastam, sokat írtam, sokat utaztam és megpróbáltam három háborút.” És ezután megírt még hat pompás regényt, egy sereg novellát és drámatermésének javát, köztük a *Milliók hiányt*, amely az újabb finn drámairodalom legfanyarabb, ugyanakkor leginkább kritikai darabjaihoz tartozik.

Mint említettük, Waltari igen modern író. Nem a szó legmaibb értelmében, de a finn prózának kétségtelenül egyik legmodernebb alakja: újabb, frissebb és többet mondó, az élet, a társadalom jelenségeire újszerűbben reagáló kritikus, mint Hyry, Meri vagy a formabontó Pekka Suhonen; Waltari úgy új, hogy nem akar erőltetetten újat mondani, inkább az öröklött és magunkban hordott képzeteknek, az elmúlt, de a mára utaló történelemnek a krónikása. A húszas évek Finnországot még igen erősen kötötték a századforduló újromantikájának bilincsei. Waltari mentes maradt minden effajta behatástól, igaz, fiatal éveit inkább külföldön töltötte, hol Párizsban, hol Svájcban, hol olasz tavernák vendégeként.

Eddigi pályája könnyűszerrel két egyforma szakaszra bontható. A mérföldkő valahol 1945 táján lehet, a háború órá sem maradt hatástalan. Versekkel kezdte, de már a húszas évek végétől publikálta novelláit, regényeit, amelyek valahogy mind egy gondolatkör variációi: a szerelemé, az ifjúság ébredő érzésvilágáé, az első szexuális élményké. Verseiben kissé nosztalgikusan ír az elhagyott bulvárokról, eltűnt szerelmekről, de a fagyban dolgozó építőmunkásokról is, akik egy ismeretlen város bérpalotáit építik. Mint költő nem jelentős, expressionista szabadversei merevek, csodálatosképpen éppen az a líraiság, az az izzó szenvedély hiányzik belőlük, ami prózáját annyira széppé, megragadóvá teszi. Érti ezt Waltari is, verseiről mindig lekcisinylően nyilatkozott, kötetet 1945 után nem is publikált. „17 éves voltam, amikor kiadtam első könyvemet, azóta persze az ötvenedikem is túl vagyok már; főként regények, novellák, drámák, sőt — sajnos — versek is alkotják ezt a repertoárt — olvassuk fent említett nyilatkozatában. Majd így kesereg: „... írtam sok más területről is, az iskolai történelemkönyvtől a racionalizálási szakirodalomig. Csak szakácskönyvet nem írtam még. Csoda-e, ha ma, érett fővel, nem szívesen pillantok hátra.”

A legsokoldalúbb finn író. Sokoldalúságában és fanyarságában leginkább a mi Kosztolányikkal rokon, ugyanaz a pogány szemlélet, fanyar kiábrándultság jellemzi, társadalmi helyzetűk, sőt kiábrándultságuk gyökerei is egyazon talajban keresendők.

Szép és igen nagy tehetségre, mesterségbeli tudásra valló korai regényei középpontjában is a szerelem áll. Waltari szerelemszemlélete más persze, mint a témát ugyancsak sokszor feldolgozó Sillanpääé, az utóbbi az ösztönélet pontos és részletes rajzával tűnt ki; Sillanpäänél minden biológia, a természet és a természetben élő egyszerű ember szerelmi, nemi élete olyan, mint a fák, füvek növekedése, vagy az állatok párzása és továbbzapoportódása; Waltari már másképp, a városi intellektuel szemével figyel meg ugyanezeket az eseményeket, és minden a városban lefojtottabb, titkoltabb, de sok vonatkozásban égetőbb is. Korai regénytrilógiája: a *Férfi és ábránd* (*Mies ja haave*, 1933), *Lélek és láng* (*Sielu ja liekki*, 1934) és a *Lángoló ifjúság* (*Palava nuoruus*, 1935), két helsinki fiú érzelmi ébredésének és magára találásának dosztojevskiji méreteken is pontos rajza. A regénytrilógia tulajdonképpen az író családjának és saját gyermekkorának tovaszállt emlékeit idézi, a kis Eliast, aki egy nyomorult, éhség gyötörte hámei faluból jött a fővárosba, építőmunkásnak állt, majd belevetette magát a sokáig nélkülülőzött és most egyszerre elébe tárult kultúra pezsgőfürdőjébe, fiát már gimnáziumba íratja; az egyik papnak tanul (mennyi analógia!), a másik maga az író Waltari, aki megismerkedik a szesztilalmi törvény és az új, forrongó, ifjúsági mozgalmak által izgalommal tartott polgárság életének hullámveréseivel, figyeli a kávéházak íróvendégeit: Lauri Viljanent vagy Uno Kailast. Ezt a témát variálja későbbi regényeiben és sokszor novellának mondott kisregényeiben is (a finn irodalomban a kisregény ugyanis merőben szokatlan jelenség). A *Van bennünk valami* (*Jokin ihmisesä*, 1944) hőse a szerelmi megszállottságnak már-már brontë-i tébolyodottja, a gyerekkor szexuális ébredéséből hurcolja magával egy lánynak a vízióját, aki

többször valóságos alakjában kísérte meg, majd eltaszítja, a gyűlölet viaskodik itt a szerelemmel, a férfi meg elzúlik közben, átvergődik a háborúkon, csempésznek áll és akkor szerzi meg lelkileg is a nőt élettársának, amikor tulajdonképpen már semmi értelme sincs, hiszen „bármelyik nap leszúrhozhatják, vagy a tengeren kap golyót a fejébe”. Az *Ürömcserje* (*Koiranheisipuu*, 1961) ugyanennek a témának újabb változata, némiképp érdektelenebb feldolgozásban. A férfi szeretője ágyában meséli el egy régi és fájdalmas történetét. Két szerelemről van itt szó egyszerre, az első, a távoli a nemi ébredés fájdalmas tapasztalatait, vakságát, szenvedélyét és szépségét idézi. Waltari általában a gyerekkor, serdülőkör ilyen kínos emlékeinek magagyöttrő detektívje, aki élete egyik fő céljának tartja, egyik novellája¹ címével élve, a lelakatolt fiók (az elvesztett boldogság) kulcsát megtalálni. Az író ifjúkori ábrándjai ekkor már megfakultak, sötétebb tónusok jelentek meg látásmódjában, hősei már nemcsak a vak és fellángoló szerelem azért mindig embernek megmaradt boldogjai, hanem sötét erőktől hajtva, olykor már esztelenül rombolnak is (*Idegen jött a házba*, 1937).

Ez a problematika fellelhető lesz későbbi, nagy regényeiben is, efelett böleselkedik a *Szinuhe* világjárt orvosa és Mikael Karvajalka egyaránt, számtalan kaland és szerető ölében. „A háború rádöbbenett valamire — írja Waltari sokat idézett nyilatkozatában. — A történelem segítségével az író tisztábban mutathatja be korát, mint a kor szenvedélyektől torzító szemüvegén keresztül.” Mert Waltari minden történelmi regénye a kor, korának pontos rajza, még ha oly beleéléssel rajzolja is meg az ókori világot, a középkori Európát vagy a közvetlen Krisztus után következő időket. Első nagy történelmi regénye és egyben legnagyobb könyvsikere a *Szinuhe* (*Sinuhe, egyiptiläinen*, 1946) volt. Szinuhe az i. e. 1390-től 1335-ig terjedő kor Egyiptomának szegénysorból felvergődött, titokzatos származású orvosa szédületes karriert futva be, beleszólást nyer országok és birodalmak ügyeibe; beutazza az akkori világot: Krétát, Fóniciát, a hettiták földjét és az akkádokét, és nem talál mást, csak nyomortúságot mindenütt. Szinuhe még lát, hiszen ő is ette a szegénység kenyerét, de magabiztos, néha kegyetlen, mint ahogy kegyetlenek vele szemben is, például a nők, akikre elpazarolta egész vagyonát. Az „eszélős” fáraó, Ehnaton embermegváltó, a népet az alázat porából felemelni óhajtó utópiáját szétzúzzák Höremheh hadvezér katonáinak fegyverei, a fáraónak buknia kell, hogy helyet adjon a műltből átnyúló butaságnak és a kegyetlen hatalom eszközeinek. A *Szinuhe* Waltari pesszimizmusának és csalódottságának legjobb példája. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a könyv 1946-ban, közvetlenül a második világháborús összeomlás után, annak árnyékában született, és főként a finn középosztály riadtságát, félelmét, ugyanakkor nagyfokú kiábrándultságát tükrözi. Szinuhe fanyar, keserű hangon meséli el életének, szenvedéseinek, felemelkedésének, majd száműzetésének történetét: „Én Szinuhe írom e sorokat, Szenmutnak és asszonyának, Kipának a fia. Nem azért, hogy Kemet földjének isteneit dicsőítsem, mert az istenekből elegendő van. Nem akarom dicsőíteni a fáraókat sem, mert megelégettem az ő tetteiket is. A magam kedvére írom csupán.”² — Így kezdi könyvét, amely mintha programként meghirdetett életfelfogásának volna bizonyítéka. „Nem vagyok sem próféta, sem harcos, sem kikiáltó. Ha írásaiban minden tapasztalatom és csalódásom ellenére próbáltam a sorok között valami programot vagy tendenciát felmutatni, azt három dologban jelölném meg: az egyik szabadságában, az emberségben és a türelemben. Nagyon reménytelen program ez manapság, de legalább használható.”³ Igen, Waltari kezdi reménytelennek látni a világot, de rámutat bajjaira. Szinuhe és Mikael látja a bajt, a kínt, az elnyomást, de nem tud, vagy talán nem is akar változtatni rajta. A német parasztforradalom Mikael szemében éppoly neveléses, éppoly kilátástalan, sőt visszataszító, mint az urak kegyetlenkedése. Ez a deákká kitanult turkui legény valami modern Szinuhéként járja a XVI. század forrongó Európáját, a dán udvartól Paracelsus iskolájáig, a német vallás- és parasztháborúktól a török udvarig. Waltari ebben a két regényében ábrázol először dolgozó-nyomorgó paraszttömegeket. Más kérdés, hogy mint polgár nem jutott el sem Toivo Pekkanen munkás-, sem Sillanpää vagy a plebejus szemléletű Väinö Linna parasztábrázolásáig.

A *Mikaelben* — korábbi regényeikhez hasonlóan — az etikus próbálja feltétlen idealizmusát, jóba vetett őszinte hitét megjeleníteni. Mikael Karvajalka vakon hisz még, a középkor áhítatos és feltétlen odaadásával, szépség és jóságideálját keresi a katolicizmus eszméiben. Feleségét, Barbarát kegyetlenül megkínozza az inkvizíció, majd boszorkányként a máglyára küldik az egyházi hatalmak és Memmingen polgárai, az ő erejéből akkor is csak egy gyenge és elsietett átokra futja, mert a felsőbb hatalmaktól felkent uralkodóknak igazuk kell, hogy legyen, ki tudja, talán tényleg boszorkány volt Barbara.

Ez a jellegzetesen fanyar kiábrándultság kísér a *Halhatatlan Turms* (*Turms, kuolematon*, 1955) és a *Johannes Angelos* (1952) című jelentős regényeiben. Johannes és Anna tragikus

¹ Lukittu laatikko (1951) WSOY

² Szinuhe. Európa Könyvkiadó 1964. (Gombár Endre ford.)

³ Elämäkertaluonnos New York Herald Tribuneen. 1950.

szerelemnek históriája abban a korszakban bonyolódik, amikor Bizánc utolsó napjait élte, és az iszlám első nagy támadására indult a kereszténység ellen. Johannes és az etruszk Turms születése, eredete éppúgy homályba vész, mint Szinuhéé, akit csecsemőként egy csónakban sodort Théba partjaihoz a víz, tele rejtelmekkel és millió titokzatos jellel a háta mögött. Még egy hatalmas tabló felvázolására tett kísérletet Waltari: két regényben, Markus Mezentius és fia, Minutus sorsán keresztül térképezte fel a közvetlenül Krisztust követő időket (*Valtakunnan salaisuus* — *A birtalom titka*, 1959; és *Ihmiskunnan viholliset* — *Az emberiség ellen-ségei*, 1961).

Waltari minden regénye én-regény. Nagy súlyt helyezett arra, hogy közeli, emberi kapcsolatot, mintegy hidat építsen ki író és olvasó között, és ez művei többségében sikerült. Regényeiben nem az lep meg, nem az az érték, amit kortársai, korai kritikusai leginkább javára írtak: az elegáns, franciás meseszöveg, a polgári lektúrra olyannyira jellemző idill, hanem a *Szinuhe* szívszorító önvallatása, a *Mikael* szépségkereső nyugtalansága, és annak a becsületes polgári írónak a szorongása, aki bár szomorú, de használható programot próbál az emberek kezébe adni, és amely regényei, novellái, karcolatai lírai hangvételű soraiból kicsendül.

Egy elfelejtett magyar káromkodás

KUNSZERY GYULA

Előre kell bocsátanunk, hogy a szóban forgó káromkodásnak van egy mindmáig használatos töredékes alakja, a „*teremtette!*”, s egy — ma már divatjamúlt — teljesebb változata. Ez utóbbi képezi jelen értekezésünknek központi témáját, az előbbivel csak érintőleg foglalkozunk. S azzal a különös esettel állunk szemben, hogy ezt a teljesebb alakot a német irodalom őrizte meg az utókor számára, azon egyszerű oknál fogva, mert minálunk „nem túrt nyomdafestéket”, ott viszont — minthogy voltaképpen értelmével nem voltak tisztában — jóhiszeműen nyugodt lélekkel leírhatták és kinyomtathatták.

A kérdéssel tudomásunk szerint mind ez ideig csak *Lám Frigyes* foglalkozott az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* négy évtizeddel ezelőtt *Teremtette!* címmel megjelent kis tanulmányában,¹ amelyet két évtizeddel későbbben némiképp kiegészített Turóczi-Trostler József. Különösképpen a két legklasszikusabb — napjainkban is redivivusz — előfordulás elkerülte mindkettőjük figyelmét. — Előbb felsoroljuk vázlatosan Lám és Turóczi-Trostler adatait, majd ezeket kiegészítjük a sajátunkéival.

Lám Frigyes elsőnek Ewald Christian von Kleist (1715–1759) német katonaköltőt említi, aki részt vevén a sziléziai és a hétéves háborúban a káromkodást bizonyára magyar huszároktól hallotta. Egy cím nélkül megjelent, túlvilágon játszódó álomleírásában az alvilágba érkező, szakállas állú (ez a magyarok tipikus jellemzője volt abban a korban!) harctéri halottak ordítóznak ekképpen: *Tarem tetem! Bassa malenka!* (Összes műveinek 1785-ös kiadásában). A pár évvel későbbi bécsi kiadásban — bizonyára a tájékozottabb kiadó javítása révén — ez már ilyen formában jelenik meg: *Teremtette! baszom a lelket!*

Clemens Brentano (1778–1842) 1813-ban írott és 1817-ben megjelent *Die mehreren Wehmüller und ungarischen Nationalgesichter* című magyar tárgyú elbeszélésében egy horvát nemes szitkozódik ilyenképpen: „*Passaveanelkiteremtet!*”

Wilhelm Hauff (1802–1827) *Lichtenstein* című történelmi regényében bizonyos Peter nevű ezredes káromkodik magyarul: *Bassa manelka*.

August Kopisch (1799–1853) német költőnek a bábéli toronyról szóló verses *Historiájában* a nyelvében megzavarodott magyar kőműves így kiabál: *Hrrr bossomatterremtemmel!*

Ezentúl már csak a megrövidült „*Teremtette!*” szitkozódásra idéz példákat Lám Frigyes: Paul Sziglávny (Bors Ágost báró) bécsi születésű és németül író magyar író *Fata Morgana*-ját (1876), Friedrich Radler egyik kabaré-dalát, Otto Bertl 1901-ben Berlinben bemutatott *Teremtette* című egyfelvonásos bohózatát, valamint J. C. Heer svájci író *Nick Tappoli* című regényét (1922).

Lám Frigyes adatait, mint már fentebb említettük, kiegészíti néhány adalékkal — de csak a csonkult „*Teremtette!*”-re vonatkozóan — Turóczi-Trostler József az *Extra Hungariam*

¹ EPhK 1928. 175–180.

² EPhK 1948. — Megjelent a „Magyar irodalom — Világirodalom” c. gyűjteményes tanulmánykötetben is: I. 103., 553–554.

non est vita című tanulmányában, illetve ennek későbbi kiadásához fűzött egyik jegyzetében. Megemlíti, hogy bizonyos H. G. Hoff megírta Gyarmathy Mihály, a hannoveri huszárezred magyar származású hős őrnagyának sírversét, ebben többek közt ezeket a jellemző sorokat:

*Er starb und ist gewiss im Himmel wohl verwahrt,
Denn Luzifer wird ihn nicht aufzunehmen wagen,
T a r e m t e t e m würd' er ihn, nach Husaren Art,
Mit allen, was ihm dient, aus seiner Hölle jagen.*

(Nagy fejlődés Ewald Kleisttől: a magyar huszárok íme már a pokol helyett a mennyországba jutnak!)

Idézi Turóczi-Trostler Beck Károly *Honvéds* című versét is (1849), s megemlíti még Wilhelm Raabet és Theodor Fontanet is (*Graf Petőfi*).³

Ezek után lássuk a saját adalékainkat, amelyekről Lám és Turóczi-Trostler meg- feledtek. — A „Teremtetté”-re van egy Edward Kleistnél korábbi adatunk. Nagy Frigyes porosz király trónörökös korában, 1734-ben, részt vett a német–francia háborúban. A rajna- vidéki harctérről levelet ír haza bizonyos Joachim Heinrich von der Gröben nevű hadnagy- barátjának augusztus 17-i dátummal. A levél így kezdődik: „*Herdek teremtete!* Mit gegangen mit gehangen . . .”⁴ A kezdő szavak nyilvánvalóan azt jelentik, hogy „*Ördög teremtete*”, tehát az ismert magyar átkozódás. Első ismert előfordulása Achmet Olay simontornyai török bégnék 1669-ben az esküdtek számára kiadott rendelete, amelyben egyebek közt tilalmazza az „Ördög- teremtete” és más hasonló szitkozódások használatát.⁵ Hogy pedig Nagy Frigyes honnan hallotta, az nem lehet vitás: a Savoyai Eugen herceg vezérelte birodalmi hadseregben szolgáló magyar huszároktól. Név szerint is ismerjük az egyik itt harcoló „osztrák” — azaz magyar — huszártábornokot: németesen Baronay, azaz — Baranyai! Az ő hadseregében szolgált Hans Joachim Zieten, a porosz lovasság későbbi híres újjászervezője.⁶

Most pedig ugorjunk át nyolc évtizedet. A helyzet nem sokat változott: megint franciák és németek hadakoznak egymással, a magyarok az utóbbiakkal szövetségben. Heinrich von Kleistnek (1777–1811) megjelenik egy kis — azóta már klasszikussá vált — anekdotája a *Berliner Abendblatt* 1810. október 6-i számában *Anekdoté aus dem letzten preussischen Kriege* címmel. A kis elbeszélés bátor katonahőse, aki egymaga három franciát felkoncol, ugyan kifejezetten „ein preussischer Reiter”, de — a hagyományos rossz magyarsággal káromkodik: „*Bassa Manelka! . . . Bassa Teremetem!*”⁷

Annál különösebb, hogy Lám Frigyes nem említi ezt a Kleist-anekdotát, mert úgy látszik, a századforduló táján ez nem volt ismeretlen a műveltebb rétegekben. Tóth Béla (1857–1907) írja *A káromkodás dicsérete* című hírlapi tárcájában: „Ó nagy Dániel Sanders, még te sem tudod, mi a Zieten magyar huszárijai révén Németországban ragadt és Heinrich Kleisttől klasszikussá avatott *manelka*; ami szerencse, mert ha a Fremdwörterbuch kideri- tené, elájulnának Germánia leányai, akik mindennap százszor könnyítenek ez igével a szí- vükön”.⁸

Clemens Brentanonál a már Lám által is említett *Wehmülleren* kívül máshol is előfordul ez a magyar káromkodás. A napóleoni háborúk utolsó felvonásakor, 1813-ban, a lipcsei csata győzelmi mámorában, még bécsi tartózkodása idején *Victoria und ihre Geschwister* címmel írt egy alkalmi énekes játékot, amelynek egyik dalbetétje egy tüzes, lelkes *Husarenlied*. Ennek mind a tizenegy versszaka ezzel a „csatakiáltással” kezdődik: „*Ah bassa manelka teremete*” . . . A versben pödrött bajusról, királyhűségről, latinos beszédmódról is szó van, amindez magyar huszárra utal.⁹

Mindezzel kapcsolatosan felmerül két kérdés. Mi hát a voltaképpeni pontos jelentése ennek a félrehallott, eltorzult magyar káromkodásnak, és milyen úton-módon került be a német irodalomba.

A jelentésnek a kulcsát tulajdonképpen már megadja az Ewald Christian von Kleist műveinek fentebb idézett, Lám Frigyes által megemlített bécsi kiadásának javított variációja, de van erre egy másik támaszpontunk is. Kazincy Ferenc írja 1815. november 9-én Rummy Károly Györgynek többek között a következőket: „Aber freilich ist es mein Unglück sogar bey Kultsár, dass ich Kalviner bin. *Hát b . . . m a lelkét*, az a Kalvinista lesz Dictátor köztünk?

³ Turóczi-Trostler megemlíti még Alfred Kerr *Die Welt im Licht* címmel megjelent útirajzeit is (1920.), de tévesen, mert itt csak az „Eljen” fordul elő, a „Teremtete” nem.

⁴ *Fridericus Rex*, Leipzig 1907. 32.

⁵ Lám Frigyes id. cikke, 175.

⁶ *Meyers Konversations-Lexikon*, 17. Bd. „Zieten”.

⁷ *Heinrich von Kleist's Werke* hrg. von Karl Federn, Berlin 1924. VI. 312–314.

⁸ Tóth Béla: Vasárnapok (posthumus cikk-gyűjtemény), Az Érdekes Újság kiadóhivatala, Bp. é. n. (Bizonyára a tizes évek elején).

⁹ *Clemens Brentanos gesammelte Schriften*, hrg. von Christian Brentano, Frankfurt am Main 1862. VII. 328–330.

— fragte er einen Mann, der den schwarzen talar trägt, und der schwieg, aber ihm geheim:
ins Aug' lachte". (Kiemelés tőlem.)¹⁰ A „manelka” rejtélyes megoldása tehát nyilván ez,
baszom a lelkét, aki teremtette.

És hogyan került a német irodalomba? — Az előzőekben már sok célzás történt erre,
most csak somnázunk az eddigieket: nem vitás, hogy a huszárság intézménye révén. Köz-
tudomású, hogy a francia és a porosz huszárságot is a magyar huszárság mintájára szervezték
a XVIII. század folyamán,¹¹ s a németek úgy látszik, a szokványos huszáros rekvizitumokon
kívül — sujtás, csákó, szablya stb. — a magyar huszárok káromkodását is átvették. Közvet-
lenül is sokszor érintkeztek magyar huszárokkal a hétéves háború, majd a napóleoni hadjára-
tok idején, sőt — mint Gyarmathy Mihály esete mutatja — a porosz huszárezredekben sok
magyar katona is szolgált.

Végül felvetődik még egy kérdés: mi teszi időszerűvé mindezekről szóló elmefuttatásun-
kat? — Az a ténykörülmeny, hogy jelenkorunkban a német romantika legélőbb nagyjainak
— Clemens Brentanonak és Heinrich Kleistnek — éppen azok a művei kerültek új kiadásra,
amelyek ezt az eltorzított magyar káromkodást tartalmazzák.

Clemens Brentano *Husarenlied*-je megjelent az Insel-Verlag népszerű biblofil-sorozatá-
nak egyik kötetkéjében;¹² *Wehmüller*-ét pedig egy svájci kiadó adta ki az ötvenes évek elején.¹³
Kleist „manelkás” anekdotájára pedig egy igen elterjedt *Kulturlesebuch*-ban bukkantunk rá,
amely 1959-ben már a harmadik kiadását érte meg.¹⁴ Ez pedig azt jelenti, hogy ez a feledésbe
merült régi magyar káromkodás német közvetítéssel átmentődött a jelenkorunkba is, és
mindmáig felszínen van. Nem lett volna nagy kár érte, ha itt is, ott is elmerül a feledés ho-
mályába. De ha már így adódott, nem mellőzhettük filológiai megtárgyalását.

¹⁰ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése Bp. XIII. 284.

¹¹ Meyers Konversations-Lexikon, IX. „Husaren”.

¹² Clemens Brentano: Geschichte vom braven Kasperl und dem schönen Annerl. Mit einigen Soldatenliedern als An-
hang. — Im Insel-Verlag zu Leipzig é. n. 52—55.

¹³ Clemens Brentano: Die mehreren Wehmüller und ungarischen Nationalgesichter, Verlag Benno Schwabe & Co.,
Basel 1951. 37.

¹⁴ Walter Mönch: Kleines deutsches Kulturlesebuch, 3. Auflage. F. H. Kerle Verlag, Heidelberg 1959. 22—23.

E. M. Мелетинский: «Едда» и ранние формы эпоса

«Наука», Москва, 1968., 362, (2) стр.

(A verses Edda és az epika korai formái)

A szovjet összehasonlító irodalomtudomány egyik legjelentősebb képviselője Je. M. Meletyinszkij. Az ő nevéhez fűződik a korai epikus műfajok kialakulásának és fejlődésének világméretű szintézisben való ábrázolása, az epikakutatás utolsó évtizedének vitathatatlanul legnagyobb szabású vállalkozása. Meletyinszkij 1918-ban Harkovban született, 1940-ben végezte be a moszkvai egyetemet. Összehasonlító filológiát tanult, szorosabban a germanisztikában és az ózlandi stúdiumokban mestere V. M. Zsirmunszkij volt. Meletyinszkij a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézetbe került, ahol az eposzkutató szektor vezetője volt. A hősepika korai formáinak összehasonlító kutatását tűzte maga elé, és több részlettanulmány elkészítése után (ezek az észak-szibériai, a finn, a kaukázusi, a melanéziai népek epikus költészetét tárgyalták) két jelentős monográfiában és két átfogó dolgozatban fejtette ki nézeteit. 1958-ban jelent meg első könyve (*Герой волшебной сказки — Происхождение образа*), ebben a szovjet kutatók által rendszerint „hősmesé”-nek nevezett műfaj (amely voltaképpen egyezik a nemzetközi mesekutatás „varázsmesé”-jével, illetve az ilyen mesék egy szorosabban együvé tartozó csoportjával), és a műfaj hős-figurájának a geneziséét mutatta be. Két évvel később, a vezető szovjet folklorisztikai folyóirat, a *Russzkij Folklor* hasábjain tette közzé az epikus műfajok genezisének és kibontakozásának szentelt tanulmányát (*О генезисе и путях дифференциации эпических жанров*), majd 1963-ban nyomtatták ki Meletyinszkij legfontosabb monográfiáját, az egész arhaikus epika kézikönyvét (*Происхождение героического эпоса — Ранние формы и архаические памятники*), amelynek már egyes főbb fejezetei („A karél-finn epikus énekek — a Kaukázus népeinek legrégebb hősepikája — a szibériai török és mongol népek hősköltészeté — a sumér-akkád könyveposz — az arhaikus epikától a klasszikus epikáig”) is jól mutatják, milyen tágra tekintő a mű. Tulajdonképpen az itt kifejtetteket rendszerezi még áttekinthetőbbé a „Népi hősepika” (*Народный эпос*) című tanulmány, voltaképpen kismonográfia, amely a Gorkij Intézetben kiadott többkötetes *Теория Литературы* 1964-ben megjelent második kötetében található. Meletyinszkij itt kifejtett nézeteit először rokonszenv, tudományos egyetértés, sőt igen kedvező nemzetközi visszhang övezte. 1965–66-ban azonban éles vita zajlott le tételleiről a legismertebb szovjet etnológiai folyóirat, a *Советская этнография* hasábjain. A vitában fiatal epika-kutatók kétségbevonták Meletyinszkij elméletének értékét, érvényességét, reakciós, téves, vallásos felfogásnak minősítették azt. A szovjet folklorisztika újabb történetében szinte példátlanul merész polémiában azonban megszólaltak a folklorisztikai derékhad képviselői, visszautasították a vádakot, és amint ez a vita zárócikkéből kiderült (ez magyarul olvasható az *Ethnographia* 1967. évfolyamának 127–129. lapján), Meletyinszkij epika-elméletét kisebb módosítandókkal ma is érvényesnek vélik. Ilyen körülmények között különleges érdekessége van az öt éves szünet után napvilágot látott újabb Meletyinszkij-kötetnek. Ami ennek általános részeit illeti, a szerző mit sem von vissza korábbi állításából, voltaképpen nem is reflektál a vádakra — szerintem jogosultan, igazsága biztos tudatában. Újabb könyve ugyanabban a sorozatban jelent meg (*Исследования по теории и истории эпоса*), amelyben 1963-as monográfiája, ez a körülmény is határozottan utal a teória folytonosságára. Ami tehát az általános epika-elméletet illeti, Meletyinszkij itt csupán konkrétizálja elgondolásait, de nem módosítja azokat. Így is nagy a mű fontossága, a negyedfélszáz lapos monográfia a legrészletezőbb dokumentációja az elméletnek, ráadásul nem is akármilyen anyagon, hanem a verses Edda már százak által kutatott kérdéskörében, ily módon a legpompásabb lehetőségeket kínálva a módszer és eredményei objektív mérlegelésére.

A témaválasztás egyben a szovjet germanisztika, pontosabban az ózlandi irodalom kutatásának újabb látványos sikere. Eddig is csak elismerés övezhette a szovjet kutatók skandinavisztikai és germanisztikai kutatásait, amely azonban a verses Eddára csak újabban terjeszkedett ki. Ilyen részletek találhatók ugyan a szovjet germanisztika nagy öregje, Zsirmunszkij akadémikus epika-kutató dolgozataiban, vagy akár az általa szerkesztett

Heusler-tanulmánykötet (Хойслер Андреас: *Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах*. Москва 1960.) bevezetőjében és kommentárjaiban, mindazáltal a nélkülözhetetlen előmunkákat a verses Edda kitűnő új orosz fordításának megjelentetése volt (*Старшая Эдда—Древнеисландские песни о богах и героях*. Москва—Ленинград 1963.). Ezt, a híres *Litერатурные Памятники* 9. sorozatban megjelent művet is Zsirmunszkij szerkesztette, maga a fordítás A. I. Korszun műve, a rendkívül értékes kommentárok (majd száz lapon!) pedig a legismertebb szovjet izlandistától, M. I. Szyteblin-Kamenszkij professzortól származnak. Már e kommentárokat is jellemzi a kurrens germanisztikai irodalom lehető teljes ismerete, az önálló tudományos véleménynyilvánítás biztossága — mindazáltal a jegyzetek nem pótolhatták egy Edda-monográfia minden fejezetét. Meletyinszkij könyve ily módon méltó folytatása ugyan a korábbi kutatásoknak, egyben jelentős előrelépés is, a szovjet izlandisztika legjelentősebb teljesítményeihez sorolható.

A könyv bevezetőből, három fő fejezetből, összefoglalásból és zárószókból áll. Ezt függelék követi, ebben példaszövegek és rövidítésgyűjtek található. A legfelsőbb szintű sajnálatunkra sem tárgymutató, sem névmutató, sem követvégi bibliográfia nincs. Ebben a könyv a szovjet akadémiai kiadványok zömének rendkívül rossz gyakorlatát követi, amelyet nem győznek eleget kárhözváltani a tudományos könyveket tudományos célokra (= többször) használók. Az ilyen mellékletek nélkül egy mű kézikönyvként használhatósága felére csökken, az elért tudományos eredmények jelentős hányada elvész a memória hézagai közt.

Rögtön ez után kell szóvá tennünk néhány más, apróbb filológiai pontatlanságot is, mivel ezek szinte kivétel nélkül kiküszöbölhetőek lettek volna egy bibliográfia, tárgymutató, vagy egyéb tudományos mutató elkészítése során. Meletyinszkij az Edda-szövegeket a legújabb és legjobb szövegkiadás, Neckel 1962-es, javított kiadása nyomán közli. Ez természetesen helyes, csupán az zavaró, hogy az egyes dalok címét nem a nemzetközűt szakirodalomban (és a fordításoknál alapul vett orosz kötetben is) megszokott, egyszerűsített formában idézi, hanem a *Codex Regius* betűhív (de következetlen) formáit említi a 362–363. lapon. *Volospá* helyett *Voluspá*, *Locasenna* helyett *Lokasenna*, *Atlaqvíða in groenlenzca* helyett *Atlakvíða in grönlenska* a ma szokásos idézett forma.

Szót kell ejtenünk a szövegben található sajtóhibákról is. Ezek egy részét kijavítja egy, a könyv végére beragasztott kis jegyzék, ez azonban csak a főszöveget, és annak is inkább az orosz sajtóhibáit veszi sorra. Különösen a lapalji jegyzetek szedője pedig másutt is hadilábon állt a latin betűkkel és az óizlandi nyelvel, sőt általában sem tekinthető gondosnak a korrektúra. Egy tartalmában olyannyira értékes munkánál bántón hat, hogy elmarad mindjárt az 5. lapon az első lábjegyzet számszáma, a 43. lap lábjegyzetében német főneveket rendszeresen kisbetűvel írnak, a 130. lapon néhány egyszerű dán szó („balladengtingning”, „heroiske”) szerepel hibásan, ugyanitt Magnus Olsen vezetéknévének első betűje rossz, a 91. lap legelső szövegpéldájának első szavából („fólveig”) kimaradt egy betű, a 158. lap legutolsó sorában a Genzmer név szerepel hibásan, hogy csak találatomra idézzünk néhány példát. Nem volt szerencés ötlet a þ betűjel p formában kinyomtatása sem. Az ember ugyan rájön, milyen hangot jelöl, de szokatlan, semmi sem indokolja.

Gyakori a következetlenség, pontatlanság a nevek írásában is. A 187. lapon Dumézil, a 198. és 201. lapon Setälä, a 226-on Áke Ohlmarks, a 230-on Carl-Martin Edsman nevében van hiba. Olykor az orosz átírás tévovázik. Finnur Jónsson rendszerint (pl. 12., 229. stb. lapon) hiperkorrekt orosz ortográfiával Ф. Йоннсон, de a 197. lapon csak egyszerűen Ф. Йоннсон. A német Otto Höfler oroszul hol Хёфлер (pl. 15. lap), hol Хёфлер (pl. 192. lap) alakban fordul elő, sajnos, a latinbetűs írásmódon is többnyire tévesen Höfler alakban. Egyazon könyv címe is megváltozik a különböző lapokon. Heusler előbb már idézett orosz válogatása a 285. lapon még teljes címével olvasható, a 298. lapon már csak *Германский героический эпос* alakban. A folyóiratok rövidítéssel jelzése sem mindig sikerült. Gyakran egészen zavaros cím utalás születik (pl. A. B. Rooth idézett tanulmánya a 172. lap 30. jegyzetében helyesen: *The Creation Myth of the North American Indians*. *Anthropos* 52 (1957) 497–508, a könyvben a cím nem teljes, ok nélkül, és téves alakban szerepel a svájci Fribourg neve, stb.). A jól ismert *Germanisch-Romanische Monatschrift* a 248. lapon teljes alakjában idéződik, ugyanaz az évfolyam a 25. lapon a G. R. M. szíglából betűzhető ki – germanistáknak bizonyára minden nehézség nélkül. A vezető skandináv filológiai folyóirat, az *Arkiv för nordisk filologi* legtöbbször ebben a teljes alakban kerül elő (pl. 135., 149., 230., 241. 248. stb. lap), olykor rövidítve: *Ark. f. nord. filologi* (pl. 232. lapon), sőt olykor igazán tömören, *A. N. F.* formában (274. lapon), vagy ugyanez pontok nélkül *ANF* (83. lap) is megtalálható. Az is a teljes képhez tartozik, hogy olykor csak az évfolyamszám, máskor az évszám, néha mind a kettő, gyakran a füzetek száma, sőt ehhez még a megjelenési hely is olvasható a lapszámok előtt. A gyakran idézett gyűjteményes munkák azonosítása is helyenként némi fejtörést okoz az olvasónak. A Zsirmunszkij akadémikus tiszteletére kiadott tanulmánygyűjteménynek előbb csak a címét, megjelenési helyét és évét tudjuk meg (15. lap), a 83. lap 11. és a 84. lap 12. jegyzetében egyes-egyedül a cím szerepel,

végül a 150. és a 236. lapon olvasható az értelemszerűség teljes bibliográfiái hivatkozás -, hogy ekkor megállapíthatjuk, mindkét tanulmány, amely ebben a kötetben olvasható, kétféle címléírással fordul elő a jelen kötetben. Egyszerűbb a Genzmer-émlékkönyv valódi címének kiderítése, mivel itt a legelső említés (158. lap) pontos leírást ad, és az erősen rövidített címek máshol (187. lapon, illetve a 267. és 273. lapon) ebből már könnyen azonosíthatók. A hasonló példákat még folytathatnám.

Azért kell ennyit időznünk e kicsiségeknél, hogy ismét hangsúlyozhassam: e hibák közül egyetlen egy sem maradt volna a kötetben, ha lenne regiszter és bibliográfia. Amíg viszont ez hiányzik egy filológus alkotásból, mindaddig a legtudományosabb munka is tartalmazhat szinte nevetséges következtetéseket.

Tartalmi kérdésekre rátérve, előljáróban azt kell megjegyeznünk, hogy Meletyinszkij könyve jól szerkesztett, modern utakat járó, önálló mű. Minden része egyaránt megfontolt munkával készült.

A bevezető az Edda általános jellemzését adja, röviden áttekinti a verses Edda kutatástörténetét és vázolja a monográfia beosztását. Már itt feltűnik az az imponáló biztonság, amellyel a szerző a bemutatott kérdések áttekintő ismeretét nyújtja. Kár, hogy az idézett művek és vélemények azonosítása bibliográfiailag nem megoldott: csak az egész könyv (és az 1963-as szövegkiadás) ismeretében tudjuk megmondani, mikor milyen szakkönyvre hivatkozik Meletyinszkij.

Az első fejezet az Edda szövegében megfigyelhető folklorisztikus megformálási sajátosságokkal foglalkozik. Ebben közvetlen elődje a munkának E. A. Makajev tanulmánya („A verses Edda és a szájhagyomány”) a Zsirmunszkij tiszteletére kiadott gyűjteményes kötetben. Makajev már ott utalt néhány olyan stílussajátosságra (valamint felfogásbeli szabályszerűségekre), amelyeket ő az Eddában a szájhagyományozás közvetlen következményének tart. Meletyinszkij ezt (és általában az orosz filológiában már A. N. Veszeloovszkij óta folyamatosan megfigyelhető) hasonló tudományos célkitűzésű munkák sorozatát) folytatja, és nem elégszik meg egy ötlet felvetésével, néhány bizonyíték előkeresésével, hanem a rendelkezésre álló teljes anyag bevonásával mindig a teljes vonatkozó példatárát közli. Erénye ily módon a hiánytalan adatfelvétel. Másik érdeme a modernizálásra való törekvés. Megkísérel ugyanis, hogy a bemutatott stílussajátosságokat formalizálja, és szinte képletszerű tömörséggel ábrázolja. Emiatt a könyv a szájhagyományozott alkotások stílusának vizsgálatai között általában metodikai szinten is előkelő helyet érdemel. Kár, hogy a Meletyinszkij által vizsgált és kommentált hasonló kísérletek között ezúttal nem szerepelt néhány alapvető tanulmány illetve monográfia (Lord, Albert B.: *The Singer of Tales*. New York 1960. — Jakobson, Roman: *Grammatical Parallelism and its Russian Facet. Language* 42 (1966) 399—429, zömének magyar fordítása: Jakobson, Roman: *Hang — jel — vers*. Bp. 1969. 347—371. — Austerlitz, Robert: *Parallelismus*. In: *Poetics — Poetika — поэтика*. Warszawa — Den Haag 1961. 439—443.), mivel igen termékeny lett volna a további kutatás számára, ha Meletyinszkij reflektált volna a maga konkrét vizsgálatában az említett művek elméleti és konkrét felfogására.

A fejezet különben előbb az ismétlések, majd a párhuzamosságok, közhelyek („loci communes”), végül a „díszítő” epitetonok kérdéseit érinti. A kötet végén található függelék a díszítőjelzők kivételével mindegyik csoporthoz további példákat ad. Általában Meletyinszkij felfogása az, hogy e stílussajátosságok aránya, előfordulásuk gyakorisága kétségtelen bizonyítéka a verses Edda szájhagyományozott eredetének. Ezzel a véleménnyel egyetérthetünk, mégis meg kell jegyeznünk azt, hogy az egyes énekek ma ismert formájukban különböző mértékben élnek e lehetőségekkel (e problémát érinti a szerző, érdemben azonban nem foglalkozik vele), másrészt Meletyinszkij nem hangsúlyozza eléggé a metrika szerepét az idézett formák elterjedtségében. Az óizlandi verselésben az alliteráció egy sajátos formája (a közismert német terminussal „*Stabreim*”) uralkodik, és ez természetesen sokasítja a párhuzamosság, az ismétlődés, a közhelyek, sőt a kiválasztott epitetonok azonosságának eseteit. Jól látszik ez néhány, Meletyinszkij által felemlített példában is. Így: Fót nam at hroera, fiold nam at spialla (Brot 13 : 1—2), ahol a *fót* és a *fiold* alliterációját éppúgy, mint a *hroera* és a *spialla* egymáshoz viszonyított eltérését a *fornyrðislag* metrikai követelményei okozzák; sőt a rövid sorok ötszótágossá válása is általános tendencia, amely például az *Atlamál*-ban teljesen uralkodóvá, szabállyá is válik. Ismételten, Meletyinszkij is kitér a stílus és metrika kapcsolatára, mégis, azt hiszem, ez a kapcsolat fontosabb, meghatározóbb annál, mint ő állítja.

A második fejezet a verses Edda mitológikus énekeivel foglalkozik. Elemzésükkor Meletyinszkij abból indul ki, hogy ez énekeket nem tarthatjuk az óind vagy óiráni vallások himnuszok pontos megfelelőinek, sőt egyelőre az is kétséges, nevezhetjük-e őket egyáltalán epikus alkotásnak, hiszen a legtöbbször hiányzik az epikus jelleg. Voltaképpen csak két olyan ének fordul elő a verses Eddában, amelyek metrikája tisztán epikus (*fornyrðislag*), és bennük az előadásmód is epikus: egy-egy hős tetteit mondja el. Ezek a *þrymskvíða* és a *Hymiskvíða*,

mindkét ének hőse Thor [þorr], a viharisten. Éppen ezért Meletyinszkij igen részletesen foglalkozik e két énekkel (némi kitérésektől leszámítva erről szól a 128–224. lap), amelyeket általában a hősepikának a mitologikus epika kereteibe való illesztésének nevez. Külön figyelmet fordít a fő szereplők és a köztük levő viszony bemutatására, a legújabb kutatásokat is bővíttve elemzi Loki bonyolult figuráját. A fejezet hátralevő részében (224–248. lap) a *Volsþá* analízise következik, ezt kiegészítve néhány párhuzamos hely vizsgálatával. Amint ezt maga Meletyinszkij is hangsúlyozza, célja nem annyira az egyes ránk maradt szövegek datálása volt, inkább az egyes elemzett énekek archaikus magjának a bemutatása, és ehhez világátméretű párhuzamok keresése. Mindez azonban nem akadályozza abban a szerzőt, hogy szakítva az eddigi tudományos közvéleménnyel, régiesebbnek, archaikusabbnak vegye az elemzett énekeket. Az egyes énekek szűzséjének többszörös módosulásáról, rétegződéséről és átértelmeződéséről Meletyinszkij részletesen nem beszél, természetesen utal azonban e lehetőségekre. Az epikus szűzsék ősfornáinak kimutatásakor különös értéke van az általa felhozott kaukázusi és szi-bériai párhuzamoknak: ezek pontosabbak és főként epikusan indokoltabbak, mint Dumézil és mások inkább csak mitológiai-vallástörténeti alapon már korábban is idézett párhuzamai. Altalában véve egyetértünk Meletyinszkij következtetéseivel: a kultúrhérosz-trickster párhuzamos teremtéstörténete húzódik meg az idézett énekek mélyén. Igazán termékeny gondolat M. M. Bahtyin „karnevál-költészet” fogalmának átvétele is, amellyel Meletyinszkij magyarázza ez „ünnepi-lakomai” költészet komizmusának gyökereit.

A könyv harmadik fejezetében a verses Edda voltaképpeni hősköltészeti darabjai kerülnek terítékre, és ezeknek egy általános epikus fejlődés sémájában való elhelyezését kísérli meg a szerző. Az előző fejezethez hasonlóan, itt is bizonyos főbb részekre koncentrálni figyelmét: és egyáltalán nem véletlenül, az óizlandi szempontból a Sigurd-daloknál fontosabbnak nevezhető, és éppen a legújabb időben a kutatók egész sorának figyelmét magukra vonó dalok kerülnek előtérbe.

Előbb (249–271 lapon) a *Helgi-dalok*ról, majd (271–282. lap) a *Völund-énekekről* esik szó. A hátralevő rész (282–327. lap) az *Atli-dalok*nak szentelődik. Ebben a végső fejezetben inkább csupán az egyes dalok szűzséjének tipológiai elhelyezése történik meg. A legonállóbb következtetés-láncolat a *Helgi-dalok*hoz kapcsolódik, a többi énekkel kapcsolatban Meletyinszkij inkább csak felvet bizonyos problémákat, de ezeket nem részletezi, a felhozott párhuzamok száma is kisebb. Ez a körülmény érthető is, hiszen az *Atli-dalok* nyilvánvalóan import az óizlandi irodalomban, és a *Völund-énekek* kapcsolatban is felmerülhet – legalábbis egyes részleteit illetően – a behozatal lehetősége. Mindez azt eredményezi, hogy a saját szerző óizlandi hősepikát leginkább a *Helgi-dalok* analízise során ismerhetjük meg. (Meletyinszkij – igen helyesen – ezt az anyagot mindig összeveti a *Beowulf* megfelelő részeivel is, ily módon ad némi távlatot megállapításainak.)

Meletyinszkij véleménye szerint a *Helgi-dalok* eredeti magja nem történeti, nem is rituális (áldozati, avatási) jellegű, amint ezt a korábbi kutatások következtették, hanem Zsiragszkij terminológiájával a „hősmese” (богатырская сказка), az epikus hős hőssé válásának elbeszélése, amelyen belül helyet kap az első hőstettek, talán az avatás, és a mágikus elemekben sem szűkölködő feleségszerzés epizódja. A *Helgi-dalok* archaikusságát bizonyítja ezen kívül a próza és vers egymásmellettiége az egyes énekekben. Mindezek alapján igen régre datálhatók az énekek, sőt ily módon – és amint ezt más oldalról a *Beowulf* régiesége is jól bizonyítja – a dán hősepika általában vett archaikussága is igazolható.

Ezzel a megállapítással a szűzsék magját illetően egyetértünk. Mindazáltal éppen a *Helgi-dalok* esetében néhány más körülményt is figyelembe kell vennünk. Igaz lehet ugyanis például az, hogy a vers és próza igen régóta egymás mellettiek, és éppen a strófa előtti forma (tehát vers és próza egymásmellettiége) lehet a hősepikai formák bölcsője, mindazáltal a *Helgi-dalok* prózabetétei grammatikailag is vitathatatlanul későbbiek a verses részeknél, legalábbis mai megfogalmazásukban azokat követik, nem megelőzik. Hasonlóan ehhez, csak sajnálhatjuk, hogy Meletyinszkij nem tér ki azokra a filológiai érvekre, amelyek alapján az eddigi kutatók viszonylag késeinek tartották a *Helgi-dalok*kat. Amint ez ismeretes, Jan de Vries nyelvi párhuzamok, kölcsönzésének alapján egyenesen skáld hatást vesz észre a dalok szövegében, és ennek alapján a *Helgakvíða Hundingsbana I* szövegét 1070 körülre, a másik két énekét pedig a XII. századra datálta (*Altnordische Literaturgeschichte*. I. Berlin 1964. 309., 313.), sőt egyszerűen udvari költeménynek nevezte ezeket. A magunk részéről itt ismét az egyes énekek többszörös rétegződésére, átértelmeződésére szeretnénk utalni. Meletyinszkijnek igaza van a szűzsé legrégebbi magját illetően, de Jan de Vries megfigyelései helytállóak a ránk maradt szövegek konkrét megfogalmazását illetően. Mindazáltal minden okunk megvan arra, hogy feltegyünk egy közbülső fokozatot is, amikor a szűzsé már stabilan egy hóshöz kötődik, de az utólagos – és irodalmi minak nevezhető – szépítések még nem következtek be. A *Helgi-dalok* esetében magától kínálkozik a közbülső szakasz: a viking kort nevezhetjük ilyennek. (Egyébként a gyakran párhuzamul idézett *Beowulf* esetében is majdnem ez a hely-

zet). A viking korszakban a korábbi motívumok már szabadon felhasználva kerülnek elő (valkyrja, a napfényre kővé váló chthonikus lény, az esetleges avatas motívuma), a fő mondanivaló a harc, feleségszerzés, vérbosszú; és a ránk maradt szövegekről jól lehánthatóak az utólag ehhez illesztett moralizáló, szentimentális, díszítgetett részletek (lélekvádorlás, siron túli szerelem, fatalizmus, hazajáró halott stb.). Ebben az összefüggésben Meletyinszkij is érdekes megjegyzéseket tesz: a dánokhoz köti a történetet, összeveti a *Beorculf*-al, utal az „avatás” esetleges viking katonai szervezeti hátterére stb., mindezt azonban tovább is lehetett volna még fejleszteni.

A kötetvégi összefoglalás mesteri plaszticitással tárja elénk a szerző elgondolásait. Maga Meletyinszkij hangsúlyozza, hogy műve egyoldalú, csak a folklór alapokkal foglalkozott, és nem tárgyalta a későbbi változásokat, módosulásokat. Ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy itt a „folklór” terminus helyett szívesebben látnánk az „ősköltészet” kifejezést, hogy ily módon is hangsúlyozzuk: a Meletyinszkij által archaikus folklórnak nevezett fokozat nem azonos a parasztoi népköltészetével, hanem a korai osztálytársadalmak megelőző társadalmi formák terméke. Egyébként a szerző pontosan látja műve érdemét. Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a verses Edda három monográfiát igényel: egy ilyen prehisztóriai-tipológiai vizsgálatot: egy konkrét irodalomtörténetet, amelyben az egyes irodalomtörténeti jelenségek a maguk összefüggésében szerepelnek, és amely nem a folklór, hanem a hivatásossá váló irodalom oldaláról indul el (ezt kaptuk meg előbb, Jan de Vries alapvető jelentőségű monográfiájában), és végül, az egyes dalokhoz fűzött egyenkénti magyarázatokat, amelyek segítőenék feltárni azok bonyolult magántörténetét. Ez a harmadik típusú mű egyelőre még hiányzik. Addig is melegen kell üdvözölnünk Meletyinszkij könyvét. Az Edda-dalok stílusáról, az általa elemzett *Þrymskviðar*ól és *Hymiskviðar*ól, *Völuspár*ól, a *Helgi-dalokról*, a *Völundarkviðar*ól a jövőben nem lehet úgy írni, hogy kikerüljünk következtetéseit, legnagyobb részben helytálló elgondolásait. A mű más részei halványabbak, vagy legalábbis rövidebbek. A Meletyinszkij kidolgozta módszer azonban itt is bizonyára követőkre talál. Még egyetlen hiányérzésünknek adunk kifejezést: jó lenne, ha az általa feldolgozott anyag alapján a szerző egyszer külön foglalkozna az epikus szépirodalom kezdeteivel. Úgy látszik, az Edda nagyon hálás anyag egy ilyesfajta kutatásra, és e téma lezárásával Meletyinszkij munkája is méltó betetőzést nyerne.

Voigt Vilmos

Jonathan Swift: Ausgewählte Werke

Berlin Weimar, 1967.

Swift születésének 300. évfordulójára, az ünnepi alkalomhoz, egyben a német anglistika hagyományaihoz és színvonalához is méltó kiadvány jelent meg az Aufbau-Verlagnál: az író válogatott műveinek német fordítása három terjedelmes kötetben. Anselm Schlössernak, a berlini Humboldt Egyetem professzorának szerkesztésében, az ő kísérő tanulmányaival és jegyzeteivel. A kiadó „reprezentatív keresztmetszet”-nek szánja, s a szerkesztő is azt reméli, hogy ez a három kötet „elégé átfogó és reprezentatív képet” ad a nagy moralista és szatirikus munkásságáról, „még ha az volt is a válogatás fő szempontja, hogy Swift oly sokrétű publicisztikai tevékenységét mutassa be minél több oldalról”, problematikus, ellentmondásos vonásaival együtt, mert ezeket figyelmen kívül hagyni „nem volna tisztességes és dialektikus eljárás”. (I. köt. 5.) Az első kötetbe felvett „szatírák és kortársi megjegyzések” nem, vagy csak kisebb mértékben szolgálnak időszzerű napi politikai célokra, és sokkal közvetettebb formában, mint a második kötet „politikai írásai”; a két kötet kölcsönösen kiegészíti egymást, együtt pedig a harmadik kötetben közölt *Gullivert*. Így derül ki végképp, mennyire tarthatatlan az a laikus körökben néha még ma is kísértő tévhit, hogy Swift egykönnyű író, s így lesz nyilvánvaló az is, amiről egyébként legfeljebb magyarázó jegyzetekből értesülünk, hogy a *Gulliverben*, ebben az egyetemes érvényű, időtlennek ható nagy szatírában is milyen sok a „kortársi megjegyzések”-ével és a „politikai írások”-ével közös publicisztikai indíték és indulat. Swift életművének közéleti ihletésére és közéleti hatására esik a legerősebb hangsúly a rövid előszóban, az író pályaképét megrajzoló tanulmányban és a három kötet külön-külön bevezetőjében is, amelyek a legjobb modern Swift-kutatók (Quintana, Landa, Ehrenpreis, Ewald, Bullitt) írásaiban kialakult Swift-képet árnyalják tovább.

Bő anyag-igényes feldolgozás: ez jellemzi a válogatást és a kísérő tanulmányokat is. De éppen a nagy bőség és igényesség hoz zavarba, ha arra keresünk választ: kinek is készült ez a kiadvány? Nyilván nem a szakembernek, hiszen az anglista, akár irodalmár, akár nyelvész, nem érheti be fordítással; ha meg éppen Swift-specialista, eredetiben is csak teljes kiadás elégheti ki igényeit. A kísérő tanulmányokat sem így, minden jegyzet, bibliográfiai utalás nélkül

adná közre Schlösser, ha a szakemberhez akarna szólni, s bizonyára ismertetné Swift fogadtatását a német nyelvterületen, és közölné a német Swift-irodalom bibliográfiáját. A kiadvány ezek szerint csakis annak a bizonyos művelt nagyközönségnek készülhetett, amelyről nem tudni pontosan, mennyire művelt, s amelybe éppúgy beletartozik a pusztán tartalmas szórakozásra vágyó olvasó, mint a szó legjobb vagy legrosszabb értelmében vett dilettáns irodalmár. A szerkesztő alighanem túlbecsülte a nagyközönség művelődési igényét és műveltségi színvonalát, vagy egyszerűen nem tudott ellenállni a szakmai szempontok csábításának. Így jött azután létre — a kiadói tájékoztató szöveg szavaival — az „első filológiai Swift-kiadás német nyelven”, amely biztosan a legbővebb és legszínvonalasabb valamennyi idegen nyelvű Swift-kiadvány közt, sőt bővebb és színvonalasabb az angol anyanyelvű nagyközönség használatára készült válogatásoknál is. Éppen ezért lett kissé felesleges a szakembernek nem eléggé szakzerű, a laikusnak meg túlságosan is az, s még jó, ha ezt a többletet csak feleslegnek érzi az olvasó, nem tehernek. Olyasmi, mint a *Hordómeze* textológiai kérdéseinek tárgyalása (I. köt. 49—51.), kevés akad, s nem ezek okozzák, hogy a tanulmányok és jegyzetek aránytalanul nagy részt, a kiadvány összterjedelmének több mint egynegyedét foglalják el. A legfőbb ok az, hogy a szerkesztő igen alapos, sokszor apró részletekbe menő tájékoztatással kénytelen szolgálni, ha az időszűrésüket vesztett röpiratokat, cikkeket közel akarja hozni a mai olvasóhoz. De kérdés: sikerül-e ilyen nagy anyagot csakugyan elevegni varázsolnia? Angol válogatások szerkesztői e tekintetben óvatosabbak, sőt szkeptikusak. Pl. John Hayward, a „Nonesuch”-kiadásba (1949.) csak keveset vesz fel Swift „tisztán politikai és vallási írásaiából, amelyek óhatatlanul többet vesztek jelentőségükből, mint bármely más műve”, és könyörtelenül kihagy olyan írásokat is, amelyekért pedig személy szerint neki is fáj a szíve. Ha az angol művelt nagyközönségtől nem lehet elvárni, hogy saját nemzeti történetének egy igen fontos korszakában termelt publicisztikai írásokat nagyobb mennyiségben meg tudjon emészteni, illetőleg irodalomként tudjon élvezni, indokolt-e azt remélni, hogy az idegen olvasó fogékonyabbnak mutatkozik majd, mondjuk, az *Examiner*-cikkek iránt?

Schlösser csak meghirdeti a „Noé bárkájának módosított elvét”, mely szerint „minden fajtából legalább egy” kerüljön be a gyűjteménybe (I. köt. 6.), követni azonban csak a másik, ezzel szükségképpen ellentétes válogatási elvét követi, azt, hogy Swift publicisztikája kapjon minél nagyobb teret, s ezért az író életművének — véleményünk szerint — fontos területeit kirekeszti a válogatás köréből. Elvből és elvből a verseket is, mert Swift „igazi közege” a próza; annyi engedményt mégis tesz, hogy két jelentős verset (*The Beasts' Confession*, *Verses on the Death of Dr Swift*) felvesz. Hogy ez a kettő is, „akár az egész kor költészete, kristálytisztá próza, nem pedig költészet” (I. köt. 7.), legalábbis vitatható; és kérdés az is, lehet-e fordítási nehézségekre hivatkozva mellőzni minden további vers-szemelvényt. Az viszont biztos, hogy egy „keresztmetszet”-nek szánt válogatásban, főleg ha ilyen terjedelmes, elkelne több vers is.

Ízelítőt sem kapunk, egyebek közt, a Stella-versekből, de bizonyára nem a verses formában rejlő fordítási nehézségek miatt, mert ugyancsak hiányzik a Stelláról közvetlenül halála után, prózában írott jellemzés is, a szeretett nő emberi nagyságának és Swift egyetlen gyöngédségének is megrendítő dokumentuma. A *Journal to Stella* kihagyását meg is indokolja a szerkesztő: „A válogatás csak olyan írásokat tartalmaz, amelyek vagy megjelentek nyomtatásban Swift életében, vagy valamilyen formában nyilvánosságra voltak számba: tehát Jonathan Swiftnek, a harcos publicistának a hagyatékát; márpedig a Stellához írott és — kétségkívül szerencsés — véletlen folytán ránk maradt levelek ebbe nem tartoznak bele. Mint bizalmas dokumentumok, jó forrásul szolgálhatnak az életrajzíróknak és történészeknek, de „mű”-nek nem tekinthetőek. Amellett hogy egymaguk tekintélyes kötetet töltenének meg — szemelvényeknek nem sok hasznuk lévén —, és így vagy a terjedelem erős növelését vagy az arányok nehezen indokolható eltulodását tették volna szükségessé, megvan az a veszélyük is, hogy a figyelmet a magánélet egy viszonylag szűk körére terelnék. Ezeknek olyan kiadványban van a helyük, amely Swift egész fennmaradt levelezését, vagy annak legalább javarésztét közli. Egyébként az a súlyponteltolódás állna elő, ami oly sok Swift-életrajznak a hibája. Ami mondanivalója volt Stella számára, bizalmas formában, sokaknak érdekes lehet; miránk azonban közvetlenebbül az tartozik, amit ő mindenkivel közölni akart, tudatos nyelvművészettel”. (I. köt. 7.) A szemelvényes közlés biztosan nem eszményi megoldás, de gyakorlatban az egyetlen szerencsés kompromisszum. Elvei ellenére és elenyészően kis számban maga Schlösser is kénytelen szemelvényes szövegeket felvenni az első és második kötetbe. Néhány ügyesen kiválasztott, nem túlméretezett részlet a *Journalt* is képviselhetné, anélkül, hogy a kiadvány terjedelmét lényegesen megnövelné. Ha valahol, itt viszont csakugyan lehetne hivatkozni fordítási nehézségekre, mert az időnként ironikusan érzelmes, selypítő, gügyögő hangra váltó stílus visszaadásra cseppet sem könnyű. Csak hogy a szerkesztő nem a magánhasználatra kialakított bizalmas nyelv technikái nehézségei miatt mellőzi a *Journalt*, hanem első sorban azért, mert az a „magánélet egy viszonylag szűk körére” irányítaná a figyelmet. Helyes, hogy a tanulmányokban Schlösser nem bocsátkozik felesleges találgatásokba Stellát vagy

a Swift életében felbukkanó többi nőt illetően, vagy hogy az író portréját rajzolva nem a külön, a rejtélyes vagy a beteges vonásokat emeli ki. De a pletykától, az életrajzi kuriózumtól óvakodva a másik végletbe esik: a válogatásból, sőt szinte Swift életművéből is hajlandó kirekeszteni mindent ami nem a „harcos publicista hagyatéka”, és hajlandó a „mű” meghatározó jegyének tekinteni azt a nem feltétlenül döntő körülményt, hogy az író a közreadás szándékával írta-e; mintha nem számtalan példa bizonyítaná, hogy hiába minden írói szándék: időtálló esztétikai érték nélkül nincs „mű”, olykor viszont a közlés legcsekélyebb szándéka nélkül írott, legsemélyesebb indítékú „bizalmas dokumentum” is lehet „mű”, amit nemcsak életrajzi és történelmi forrásértékéért becsülünk. Klasszikus példa erre Pepys naplója; de példa maga a *Journal to Stella* is. A Stellához írt levél-napló kihagyását indokoló érv, láttuk, vonatkozik Swift egyéb leveleire is; mellőzésüket szóvátenni fölösleges is. Mégis megemlítjük, mert ez is csak erősíti azt az összbonyomásunkat, hogy ez a nagyon nagyigényű, nagyszabású, sőt túlméretezett kiadvány terjedelméhez képest meglehetősen egyoldalú, a bőség végül is hiányérzetet kelt.

Rutkay Kálmán

Cesare Beccaria: Büntett és büntetés

Az állam- és jogtudományok úttörői: 6. Fordította: Sebestyén Pál. A bevezető tanulmányt írta: Kádár Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967, 140 l.

Őszinte szívvel kell köszönetet mondani a szerkesztő bizottságnak, névszerint Eörsi Gyula, Hajdu Gyula, Kádár Miklós, Kovács István, Szabó Imre és Világhy Miklós jogász-professoroknak, hogy Grotius, Montesquieu és mások mellett a milánói felvilágosodásnak ezt a nagy alakját is hozzáférhetővé tették a művelt magyar olvasó számára.

Külön köszönet illeti Kádár Miklóst, aki terjedelmes bevezető tanulmányában a mű jogi vonatkozásainak kitűnő elemzését adta. Itt — a később mondandók érdekében — a Beccaria eszméinek utóéletét taglaló részt emeljük ki. A mű hamarosan megjelent francia nyelven. Diderot és Voltaire kommentárt írt hozzá. Az 1795-ben Franciaországban életbe lépett új büntető törvénykönyv, majd a napóleoni 1810. évi kódex, amely változtatásokkal ugyan, de 1811. január 1-től máig érvényben van, Ceasar Beccaria tételeinek szellemében készült. Svájc, Hollandia, Belgium, az egykori olasz államok, pl. a nápolyi, szárd-piemonti, toszkán és pármai kódexek, az 1810. évi, a Beccaria szellemében fogant francia büntető kódexet adaptálják. Ugyanígy a német államok büntetőkönyvei, a bajor, szász, württembergi, braunschweigi, hannoveri kódexek egytől egyig tükrözik a francia, ill. azon keresztül az olasz hatást. Nem tér el el ezektől az 1803. és az 1852. évi osztrák büntető kódex sem. Norvégia (1842), Oroszország (1845), Spanyolország (1848) és Portugália (1852) is a Beccaria elindította fejlődés jeleit mutató büntető törvénykönyveket léptetnek életbe. Angliában ezeknek az eszméknek Bentham az átültetője; kezdeményezésére több új büntető törvénykönyv lép hatályba. Görögországban a bajor, Törökországban a francia büntető kódexet veszik alapul és mintául.

Hazánkban az 1790. és az 1827. évi törvénytervezetek, az 1843. és 1878. évi javaslatok, ill. törvény Beccaria tételeinek elvi, elméleti és megoldási hatásait mutatják. Egyébként a *Büntett és büntetés* c. mű első magyar fordítása Császár Ferencről jelent meg 1843-ban, a második fordítás dr. Tarnai Jánostól 1887-ben. A jelen fordítás a sorban a harmadik. Érdekes megjegyezni, hogy Lengyelországban 1772-ben fordították le először Beccaria művét, és a következő évben újra kiadták. Igen nagy hatással volt a lengyel törvényhozásra, büntetőeljárásra, a büntetőjog tudományára. Kádár Miklós bevezetőjének egyik jegyzete utal egy lengyel tanulmányra, amely foglalkozik Beccariának a lengyel tudományra tett hatásával.

A tudós előző jogi vonatkozású megállapításaihoz nem kívánunk hozzászólni. Amikor azonban Cesare Beccariát, aki egyébként Manzoni nagyatyja volt (Manzoni édesanyja, Giulia Beccaria, Cesare leánya) csodáljuk felvilágosodott nézeteiért,¹ számos olyan, ma is érvényes jogfilozófiai tételért, amelyet ő fogalmazott meg először, akkor nem ok nélkül merül fel a kérdés: hol a helye ennek a góniusznak a korban, a társadalomban? honnan jött, kik hatottak rá, és milyen előzményekből sarjadt tanítása?

¹ A törvényt csak az arra illetékes törvényhozó alkothatja: nincs büntetés büntett nélkül; a jogalkalmazó a törvényt nem értelmezheti; csak a törvényalkotó hivatott a törvény értelmezésére; a törvénynek úgy kell minden bíró kezében funkcionálnia, ahogy azt a törvényalkotó rendelte; ha a bíró a maga módján értelmezi a törvényt, akkor a törvény az azt értelmező bírótól függene; a teljes bizonyítékokból egy is elég az elítéléshez, a nem teljesen bizonyított ügyekben a bírónak meg kell állapítania a vádlottal való közlést nélkülözhetetlennek vallja; hang-ülozza az ítélezes nyilvánosságát; a kivallatás kiküszöbölését sürgeti; a halálbüntetés eltörlését szorgalmazza; javasolja a gyors bűnüldözés.

Az olasz félsziget illuministái közül a legradikálisabb evket Pietro Verri és köre vallja. Ezek az elvek leginkább az *Il Caffé* nevű folyóirat hasábjain, nemkülönbön Pietro Verri történeti és gazdasági vonatkozású műveiben és levelezésében láttak napvilágot. Az *Il Caffé* először 1764 júniusában, majd havonta háromszor jelent meg egészen 1766 májusáig. Azt megelőzően már 1761/62 telén együtt van a baráti társaság, amely az „Ököltársaság”, Accademia dei Pugni nevet veszi fel, és célul tűzi ki a kor égető gazdasági és társadalmi problémáinak elemzését, taglalását.

Az „Ököltársaság” ideológiája a korabeli olasz ideológiák közül leginkább képviselte a radikális polgárság eszméit. Tagjai, mindenekelőtt irányítójuk, Pietro Verri, benne éltek a mindennapi, gyakorlati élet sodrában. Elméleti megállapításaik mintegy a konkrét események és cselekmények nyomában és a gyakorlat próbáját kiállva, születtek meg. Így Beccaria művéhez az első indítékot az a tény adja, hogy sorra járta a milánói börtönöket, és feljegyezte az ott szerzett tapasztalatait. Pietro Verri gazdasági szakember: kidolgozza a modern adózás rendszerét Lombardia számára, szembeszáll az adóberlőkkel. Foglalkozik a termelés, ár, az ipar, a mezőgazdaság kérdéseivel.

1768-ban, amikor Milánó lakosainak száma 125 ezer, a gazdaságilag aktív réteg többsége iparral és kereskedelemmel foglalkozik. A 47 200 aktív dolgozóból 23 300 az iparos és munkás.²

Ebben az iparosodott, fejlett gazdasági életet élő Milánóban alakul ki a történelmi helyzet, amely megszabta C. Beccaria tevékenységét, elveit. A spanyol–osztrák örökösödési háború Lombardiát Ausztriának juttatta. A felvilágosodott abszolútizmus főleg a XVIII. sz. közepétől nagy jelentőségre tesz szert a Stato di Milanóban. Mária Terézia a reformok egész sorát kezdeményezi, és számít a haladó szakemberekre. Az „Ököltársaság” egyesítette azokat a radikális reformereket, akik a gazdasági és társadalmi élet különféle területein tevékenykedve a milánói és lombard nagy ütemű iparosodás szolgálatába állították tehetségüket.

A büntetőjog megújítója, Beccaria, hasonlóan társaihoz, gazdasági vonatkozású témákkal is jelentkezik: *Dei disordini e dei rimedi nelle Stato di Milano nel 1762. évben*) c. művében konkrét reformjavaslatokkal állt elő. Jelentős posztumuszán kiadott műve: *Lezioni od elementi di economia politica (Közgazdaságtani leckék vagy alapismeretek)*.

A gazdasági, társadalmi konkrét érdeklődés körébe tartozik a büntetőjog tanulmányozása is. Boccaria a milánói valóságból indult ki, azon akart javítani. Elméletét megelőzi a gyakorlat, a valóság feltérképezése. A kínzás és a halálbüntetés eltörlésére tett javaslat indoklásában is a célszerűség van előtérben. Előtte sokan és kortársai is, pl. még maga Diderot is, úgy vélték, hogy az emberélet elvétele megokolt, sőt szükséges lehet akkor, ha az életben hagyás a társadalom létét veszélyezteti. Beccaria szembeszáll ezzel és azt mondja: megfelelő szilárdságú állami belső rend esetén kizárt az, hogy az egyes emberek komolyan veszélyeztetni tudják az államot, ill. a társadalmat. Elrettentő hatása sincs, mert a történelmi tapasztalatok ezt nem igazolják. A megfelelő szilárdságú állami rend: íme az alap gondolat, amely a Stato di Milano valóságában gyökerezik. Ő is, társasága is azon tevékenykedtek és nemcsak tollal, hanem konkrétan a közigazgatás különböző posztjain, hogy államukban a vezetés megszilárduljon, hogy a spanyol uralom hagyta anarchia és felbomlás, önkény helyébe a törvényeken nyugvó, az ipari fejlődést előmozdító, az akkori viszonyoknak megfelelően igazságosnak tűnő, a feltörő burzsoázia akkor haladó osztályérdekeit a legmesszebbmenően tekintetbe vevő gazdasági berendezkedés alakuljon ki. Nem kell tagadnunk, hogy Mária Terézia és II. József Ausztriája — történelmének legjobb korszakában — segítette, ösztönözte a reformista törekvéseket; Pietro Verri, C. Beccaria, Gianrinaldo Carli, a birodalom magas állami tisztviselői, kapcsolatban állnak az udvarral, jelentéseket készítenek, és haladó törekvéseiket szolgáló tanácsokat, utasításokat kapnak.

A történelmi helyzet kedvező, a reformok nemcsak elképzelések, eszmék maradnak, mint pl. Franciaországban, ahol az enciklopédisták törekvéseit retrográd erők ellenezték, gátolták, s a forradalomra lesz szükség azok részbeni valóra váltására. Beccaria tételi, mint mondtuk, részei a francia büntető törvénykönyvnek, de 1764-től, a mű megjelenésétől számítva még több évtizednek kellett eltelnie, hogy Franciaországban eltöröljék a kínvallatást és a halálbüntetést. A hivatalos állam, a francia jogászvilág a forradalomig alkalmazta a kínvallatást, a halálbüntetést, sőt a büntetőeljárásnak Beccaria által pellengérré állított sok egyéb tényét, pl. a bírói mérlegelés széles lehetőségét (amely tudvalevőleg a törvény önkényes magyarázatához szokott vezetni).

A konkrét történeti helyzet mellett Beccaria műve jelenti a visszatérést a *ragione* óriási hagyományaihoz, amelyeket az olasz reneszánsz adott át a későbbi koroknak, s amelyek a barokk korban is a természettudományos gondolkodás erősödését jelentik pl. Padovában, de a toszkán nagyhercegnek udvarában és másutt is; gondoljunk az Accademia del Cimentóra,

² *Herczeg Gyula: Az illuminismo etflusvitáinak társadalmi háttere. Filológiai Közleány 1961: 1–24.*

amelyet 1657-ben hívtak életre Firenzében, vagy akár az Accademia dei Linceire, amelynek kezdetei 1603-ra mennek vissza Rómában. Hogy Beccarianál maradjunk, utalni kell Lodovico Antonio Muratorira, a század első felének nagy polihisztorára (1672–1750), akinek *De codice carolino* (1726) és a *Dei difetti della giurisprudenza* (1742) c. művei az akkori jogállapottal való elégedetlenséget fejezik ki: törvénykönyveket sürget VI. Károly osztrák császárnál az első, latin nyelvű műben és a bírói eljárás egyöntetőségének hiányát, a túlzott büntetést, a nem adekvát büntetésiszabást kárhoztatja a másikban.

Beccaria gondolatvilága, ideológiája elképzelhetetlen a konkrét történelmi, politikai helyzet és az olasz tudományos hagyományok nélkül. Értékelése mindkét tényező tekintetbe vételén kell, hogy alapuljon.

Herczeg Gyula

Roger Bauer, La Réalité, Royaume de Dieu

Etudes sur l'originalité du théâtre viennois dans la première moitié du XIXe siècle. Max Hueber Verlag München, 1965. p. 605.

Ennek a vaskos irodalomtudományi műnek már a címe is sokat elárul. Mindenekelőtt azt, hogy a neves strasbourgi germanista különösen nagy jelentőséget tulajdonít a bécsi színháznak, mégpedig főleg a XIX. század első felében. De tanúskodik a cím arról is, hogy a tárgyalt jelentős színházi irodalom gyökereit az osztrák, vagy szorosabban véve bécsi barokk színház művészetében látja (amelyben „Isten országa” valóban kézzelfogható, kitapintható realitás volt), és sok jellemző jegyét abból származtatja. Az alcím hangsúlyozza, hogy a tanulmány egyik fő iránya a bécsi színházi művészet „eredetiségének” kimutatása, ami egyszerre mind értékelés is, ítélet arról, hogy a vizsgált színházi művészet nem egyszerűen láncszem az európai színpadi irodalom vonulatában, hanem sajátos, eredeti alakulat, amellyel mint ilyenrel számolni kell. Ezért azután Roger Bauer nemcsak a bécsi színpadi irodalom klasszikusait (Raimundot, Grillparzert, Nestroyt) tárgyalja nagy elmélyedéssel, hanem részletesen vizsgálja a jelentéktelenebbek, az „elfelejtettek” életét és irodalmi munkásságát is, s nem egynek művében kimutat egy-egy jellemző, fontos részletet, amelynek ismerete elengedhetetlen a bécsi színház valódi lényegének megértéséhez. Így magyarázható, hogy Roger Bauer könyve olyan hatalmasra nőtt, maga a szövegrész több, mint félezer oldalt tesz ki (538), s ehhez még közel százoldalmi jegyzet, bőséges, fejezetenként rendezett bibliográfia és 14 oldalnyi sűrűn szedett névmutató járul. Mindent egybevetve Bauer könyve olyan alapos, a legapróbb részletekre kiterjedő és mégis világos (igazi francia „clarté” által elrendezett mű), hogy kétségek nélkül rövidesen a tárgyalt korszak bécsi színházának mintegy Rommel (Rommel Otto, *Die Alt-Wiener Volkskomödie, Wien, 1952*) kiegészítéseként legmegbízhatóbb kézikönyvévé válik.

A könyv bevezető fejezeteiben a XIX. század első fele bécsi színházi művészetének előzményeit, főleg pedig történelmi, politikai és társadalmi hátterét világítja meg. Részletesen szól a barokk Ausztriáról, arisztokratikus és katolikus művészetéről, de arról a sajátos kettősségről is, amelyből — az isteni háttér megtartásával — a sokat emlegetett osztrák realizmus ered. „La littérature autrichienne, impériale, aristocratique, catholique et, en conséquence, ostentatoire, exemplaire, antisubjectiviste, est au premier chef une littérature réaliste ou mieux «créationiste».” (18.) Különös paradoxként, éppen mert az osztrák barokk színház a valóságot isteni műnek tekinti, a realizmust kötelezőnek látja. Hasonló kettősség jellemzi a színpadi művészet tartalmi és technikai oldalát is, a barokk hőst általában, aki alázatos és ugyanakkor dicsőséges, cselekedetei egyidejűleg hívságosak és mélyértelműek, a cselekmény játék, de realitás is. (16.)

Természetesen külön alfejezetet kap a barokk és a jozefinizmus viszonya. Bauer nagyon finom és jellemző elemzést ad II. Józsefről és rendszeréről. Úgy látja, hogy reformizmusa nem más, mint az abszolutizmusnak új, modernizált formája, rendszeresebb, hatékonyabb, talán tudatosabb is. „Au schéma du monarque, tête d'une hierarchie vivante dans sa diversité, succède celui de l'empereur fonctionnaire, premier serviteur de l'Etat, ce qui signifie aussi que cet Etat se fait plus strict, plus dur, plus envahissant”. Tehát az állam mint olyan válik erősebbé, keményebbé, uralkodóbbá a jozefinista rendszerben, s a germanizációs törekvések itt mintegy állami adminisztratív szükségletként jelentkeznek. Ennek nyomán a „Rend mítosza” ver gyökeret Ausztriában, és ez kísért a nyegyvennyolcas forradalomig, ez magyarázza, hogy az osztrák irodalomban Sturm und Drang és következetes romantikus magatartás nem igen érvényesülhet. Bauer sorra foglalkozik az egyéniség kérdésével, a sajátos osztrák „bieder-

meier” magatartással, a jozefinizmus továbbélésével és válságjelenségeivel. A színház azonban változatlanul megőrzi fontos szerepét és sajátos arculatát, amelyet — a zene mellett — magára Bécsre is reányom. Bauer idézi Wielandot: „Wien sollte in Deutschland seyn und wir alle sollten zu Wien seyn. Das wäre eine herrliche Sache.” (72.) Az idézetet Bauer F. Rosenthal tanulmányaiból veszi (61).

Nem utolsósorban a színházi élet és művészet adja meg Bécsnek ezt a sajátos vonzóerejét. Ez az, amit Roger Bauer részletes színházi monográfiájában lelkiismeretes gondossággal elemez.

Az elméleti megalapozás után műve első részében a társadalmi hátteret igyekszik minél részletesebben megrajzolni; tanulmányozza az osztrák társadalomstruktúráját, és abból vonja le következtetéseit az irodalmi élet alakulására nézve. Az a ködös álmkép, amely II. József idején még nem tűnt teljesen megvalósíthatatlannak, ti. hogy nagyurak, irodalmárok és művészek egyenrangú szellemi szinten találkozhatnak, a XIX. század első felében, II. Ferenc uralkodása idején végleg szertefoszlott. A színházpártolás szempontjából számbajöhető előkelőbb társaság, végleg két egymástól különálló rétegre válik szét: a főnemességre és a magas tisztviselői karra (Hofräte und Hofräte-aspiranten), amelyhez a gazdaságuk révén nemességhez jutó bankerek és üzleti vállalkozók is sorakoznak (a pénznemesség, „noblesse léonine”). Ezek a körök Párizs és Berlin mintájára irodalmi szalonokat tartanak fenn. Roger Bauer érdekesen világítja meg az irodalmi és szorosabban véve a színházi élet szociális hátterét, így komoly szociológiai szemléletet érvényesít, mielőtt tulajdonképpeni tárgyának: a színházi művészetnek fejlődését és problémáit vizsgálná. Figyelmet szentel annak a körülménynek is, hogy Bécs lakosságának és főleg felsőbb köreinek összetételében egyáltalában nem kizárólagos a német elem („Vienne est une ville allemande, mais jusqu’à un certain point seulement. Elle est la capitale d’une vaste monarchie, où un tiers à peine de l’ensemble de la population est composé d’Allemands” idézi Roger Bauer Küttner útleírásából. (45.) Megtalálhatók Bécsben elsősorban a Habsburg-monarchiában élő különböző nemzetek képviselői, de évszázadokon keresztül jelentős szerep jutott a francia és olasz nyelvűeknek és művelődésnek is.

Roger Bauer könyvének ez a szociológiai fejezete nagyon mélyenszántó, részletekbe menő, találó képet fest a XIX. század eleji Bécs társadalmi és kulturális viszonyairól, Ezek megértéséhez kitűnő alapot adott a „bevezető”-ben nyújtott politikai helyzetrajz. Csak ezután tér rá a kulturális intézmények, nevezetesen a színházak ismertetésére (a Burgtheater és a népi színházak), majd a vizsgált fél évszázad irodalmi fejlődésének vizuálására.

Szorosabban vett színház történeti fejtegetéseiben először az osztrák „Volksstück” előzményeiről, első formáiról, majd klasszikusairól ír. A XVIII. század barokk és fantasztikus színházi hagyományainak továbbélését kutatja, s azt a folyamatot, amely a fölséges, csillogó szférákból az „Olympust” leviszi a nép képzeletkörének világába. Ebben különösen Hensler romantikus-komikus népmeséinek van szerepük. Ezek közül Henslernek főleg a *Das Donauweibchen* című játékával volt nagy sikere a Leopoldstädter Theater-ban. Szerencsés fogás tőle — emeli ki Roger Bauer —, hogy tündérmeséjét helyi környezetbe — a Wienerwald és a Duna szigeteinek meghitt tájaira — állítja be, s nem fantasztikus vagy egzotikus keretbe. Ezen az úton halad tovább a Volksstück, s így válik kettőssége — a tündéri varázs és a vaskos realitás — sikereinek fő titkává. Egyik kiváló képviselőjéről, Karl Meislről találgat mondhatja el Roger Bauer: Meisl „joue” donc comme bon lui semble avec la matière mythologique, avec des dieux qui au fond n’en sont plus. Car sur l’Olympe tout se passe „comme chez nous” et ce chez nous n’est guère édifiant. (Orpheus und Euridice, (A. II. Sc. 9.) Ebben Jupiter kijelenti: „Wenn d’s Menschen wüßten auf der Welt, / Wie hier die Götter leben, / Sie würden wahrlich kein’n Respekt / Uns allen nimmer geben”). Mindez persze nyugodtan vonatkoztatható a tündérvilág és olimposzi magasság helyett a felső társadalmi rétegekre is, s ezáltal minden ártatlan báj ellenére megfelelő szociálkritikai élt is kap. Ez az út vezet a Wiener Volksstück klasszikusának, Ferdinand Raimundnak művészetéhez. Roger Bauer szélesen és részletekbe menően vázolja fel ezt az utat. Nemcsak bemutatja az útkészítőket: Schickaneder, Kringsteinert, Geweyt, Gleicht, a már említett Meisl és Bäuerlet, hanem pontos tartalmi ismertetéséig menően elemzi műveiket. Ezzel talán kicsit zsúfolttá teszi a róluk szóló fejezeteket, a komolyan érdeklődő olvasó viszont olyan adalékokat kap, amelyekből a megrajzolt fejlődés fő irányvonalaihoz bő tárgyi tudást meríthet.

Ilyen rendkívül lelkiismeretes, alapos előkészítés után nyit Roger Bauer külön fejezetet, mondhatnók részt: Ferdinand Raimund számára. Őbenne emelkedik a Wiener Volksstück művészi tökélyre, műve egyesíti magában a legszebb hagyományokat és emellett sajátosan egyéni tud lenni. Melankolikus alaptermészetén színdarabjaiban győz aranyos humora, s népies, keresetlen nyelvezetét, fantáziáját meglepő poézis szövi át. Természetessége és közvetlensége lenyűgöző. — Roger Bauer jól látja Ferdinand Raimund kimagasló értékeit, kitűnő portrét rajzol róla, részletesen jellemzi színészi és drámaírói pályáját, sorra veszi és elemzi darabjait, vizsgálja nyelvezetüket, tropusaikat. Kifejti, mint húzódik meg Wiener Volksstückjeiben az

„eredeti” tündérajáték varázsa mögött a filozofikus hajlam, a cselekvő humanitás igénye, az irodalmi színpadi mű kísértése. Tanulmányzámba vehető fejezetet szentel a két legnagyobb raimundi színpadi műnek: *Der Alpenkönig und der Menschenfeind*. *Romantisch-komisches Original Zauberspiel* és *Der Verschwendter. Original-Zauber Märchen*. Az előbbiről Reinhold Schneideről idéz figyelemreméltó sorokat: (*Winter in Wien*, Freiburg i. Br. 1958): Es hat mir wohlgetan zu erfahren, daß Schankal Ferdinand Raimund als Dramatiker neben Shakespeare stellte. Meine hier wohnenden oder durchreisenden Landsleute halten den Alpenkönig für ein albernes Märchen, während er in Wahrheit die österreichische Lösung bedeutet des Konflikts zwischen der Welt und dem Ich. (Kiemelés tőlem K. J.). Lösung ist Selbsterkenntnis, Versöhnung ist Selbstironie. Aber — und das ist das Märchen — sie werden von Liebe umgeben, von verzeihender Liebe angenommen. Das Märchen ist die Lösung überhaupt, es gibt keine andere”. (163).

Még a Raimundénál is részletesebb, nagyon mélyreható és kimerítő elemzését adja Roger Bauer a bécsi „Volksstück” másik nagy klasszikusa, J. N. Nestroy egyéniségének és művészetének. Összesen 3 fejezetet szentel Nestroy-nak: az elsőtben az anti-tündérajátékokról és az első bohózatokról szól, a másodikban komédiáit veszi szemügyre, a harmadikban Nestroy-nak a forradalomhoz való viszonyát, a tételes drámákat, az öregkori műveket vizsgálja, majd összgezésképpen Nestroy világképét és művészeti felfogását jellemzi. Nestroyra nézve sokáig megoszlottak a vélemények: gyakran úgy tekintették őt, mint aki a Wiener Volksstück fejlődését lezárja és egyszersmind ezt a műfajt „feloldja”. Kérlelhetetlen realizmusa, gyakran cinizmusig fokozott szatirikus hangja, valóban véget vet a tündériség és poézis raimundi légkörének, közvetlenségben és eredetiségben azonban nem marad el mögötte, s éppen olyan keresetlen népközelségben alkotja meg műveit, mint Raimund. Sok olyan vonás vegyül azonban drámai alkotásaiba, amely nem a Volksstück tradícióit folytatja és oldja fel, hanem merőben új utakat, a modern dráma útjait nyitja meg. Ezért foglalkoznak mostanában olyan sokat Nestroy drámai művészetével, mégpedig már ebből a szemszögből, egészen az abszurd drámáig fedezve fel nála a fejlődés csírát (Legutóbb Rio Preisner, az Amerikába elszármazott prágai germanista tárgyalta ilyen szempontból Nestroyt: *Johann Nepomuk Nestroy, Der Schöpfer der tragischen Posse*, Carl Hauser Verlag, München 1968.). Külön fejezetet érdemel Nestroy nyelvkezelése, amely valósággal a nyelv művészetének varázslata. Elég ehhez két jellemző idézetet ide iktatnunk: „Nestroy ist der erste deutsche Satiriker, in dem sich die Sprache Gedanken macht über die Dinge . . . Die Phrase dreht sich zur Wahrheit um”. (Ez Karl Kraus véleménye, Bauernál 254.) Vagy (szintén Karl Kraustól): Wo . . . ist der deutsche Lustspiieldichter, der ihm die Kraft abgenommen hätte, aus drei Worten eine Figur zu machen und aus drei Sätzen ein Milieu”. (253). Valóban varázslatos az, amit Nestroy a nyelvvel alkotni tud.

Művének harmadik részében Roger Bauer nyomon követi a színpadi művészet fejlődését a múlt század első felében. A bécsi „Volksstück” klasszikusainál jelentéktelenebb írókkal foglalkozik, akiknek azonban egy-egy színpadi műfaj művelésében, vagy akár a bécsi színházak programjának alakításában saját korukban komoly szerep jutott. Sorra tárgyalja az akkor aktuális műfajokat: a polgári drámát, szalonkomédiát, a lovagi drámákat, a történelmi drámát. Külön fejezetet szentel Eduard von Bauerfeldnek és művészetének, H. J. von Collin „josefinista barokk” hagyományainak, Joseph Schreyvogel jelentőségének a burgszínházi stílus kialakításában. „Den Ruf der ersten deutschen Schaubühne erlangte das Wiener Burgtheater unter Schreyvogel. (W. Alexis, *Wiener Bilder*. 1833.) . . . ” aber in Berlin ging man in den zwanziger Jahren zurück, und in Wien ging man vorwärts unter Schreyvogel.” (Heinrich Laube, *Das Burgtheater* 2. Vol. Houben, Leipzig 1909.) Schreyvogel érdeme az is, hogy három nagy drámaírónak: Zedlitznek, Halmnak és mindenekelőtt Grillparzernak megnyitotta az utat a Burgtheater színpadjához. A spanyol drámának is lelkes híve volt Schreyvogel, s ebben bécsi hagyományt követett. Igazgatósága alatt megszorodott a repertoár spanyol színműveinek száma. A spanyol színház e kultuszának magyarázatát Roger Bauer a következőkben látja: „Sans doute d’autres facteurs sont encore à prendre en considération, si l’on veut expliquer la permanence du goût pour la littérature espagnole chez les poètes viennois, ainsi que leur souci de fidélité, d’exactitude, de compréhension en profondeur: par exemple le souvenir des anciens lieux politiques entre les deux pays, la présence à Vienne de plusieurs hispanisants de qualité, comme Fr. Wilhelm Valentin Schmidt et Ferdinand Wolf et enfin l’existence à la bibliothèque impériale d’une collection particulièrement riche de textes espagnols que consultent les «bibliothécaires» Grillparzer et Halm, ainsi que l’âme de ce dernier, Michael Enk. Le rôle d’initiateur de Schreyvogel, dans ce mouvement d’idées ne doit cependant pas être sous-estimé” (389).” Roger Bauer e spanyol „intermazzo”-ja viszont komoly figyelemzetetés is, hogy a vizsgált időszak színházi művészetének tanulmányozásakor italisztikai és hiszpanisztikai összevetésekre is állandóan gondolni kell.

Franz Grillparzer természetesen a harmadik, aki finoman magrajzolt portrét kap Bauer könyvében. A Raimundról, Nestroyról és Grillparzerről szóló rész szinte önálló esztéti-

kai mű, amely a fejlődésvonalból kimagaslik: Grillparzer életének és művészetének is több fejezetre terjedő jellemzését adja. Vizsgálja viszonyát a weimari klasszikusokhoz, egyéni bizonytalanságainak tükröződését drámáiban, harcát a mulandóság gyötrő érzésével, az alapvető emberi kettősség (az emberi lélek természete és a történelmi-politikai adottságok) tudatát, pszichológiai nézőpontját, Lope felfedezését és hatását. Részletes elemzését kapjuk azután az egyes műveknek, főleg a nagy drámáknak.

Külön fejezet szól Grillparzer követőiről és utánzóiról, részletesebb elemzést szentel Bauer még Zedlitz és Halm egyéniségének és műveinek. (Zedlitznél, külön is érdekelnek bennünket magyar kapcsolatai). Hatalmas művének végén Roger Bauer összefoglalja a tanulságokat: En guise de conclusion (529—540.). Találó mottót állít e fejezete élére, s ez egyszermind jellemzi is munkamódszerét: „Pour savoir ce que furent le Moyen Âge et la Renaissance, il ne faut pas . . . les définir a priori, puis en écrire l'histoire, mais en écrire l'histoire, puis les définir. C'est le contraire que l'on fait”. (Etienne Gilson). Roger Bauer valóban mindvégig óvakodik tetszetős meghatározásoktól, előzetes ítéletektől, merész elméletektől, hanem előbb végigjárja a szorgos anyaggyűjtés és — elrendezés útját, a legapróbb részletekig utánanéz a tényeknek, s ezután rajzolja meg a vizsgált időszak bécsi színházi fejlődésének jellemző, lényeges vonalait. Munkáját ez nagyon megbízható forrásművé teszi.

Krammer Jenő

Thomas Mann — Heinrich Mann Briefwechsel (1900—1949)

Herausgegeben von Hans Wysling. S. Fischer Verlag 1968. pp. 372.

1965-ben jelent meg először egy kötetben a két írótestvér levélváltása: az NDK-ban, a Deutsche Akademie der Künste zu Berlin gondozásában, a kiadást Ulrich Dietzel szerkesztette (Aufbau Verlag). Az akkor ismert levelek közül 125-öt publikáltak, többségüket, 93-at, Thomas Mann intézte bátyjához, a fennmaradó 32-t Heinrich címezte Thomas, ill. annak felesége, Katja Mann részére. Megjegyzendő, hogy ezek a számok lapokat és táviratokat is magukba foglalnak. Hans Wysling, a zürichi Thomas Mann Archívum vezetője, erre a munkára támaszkodva adta ki újból a gyűjteményt, az anyagot jelentősen kibővítvén. Itt azonban, a hitelesség kedvéért, korrigálnunk kell a fülszöveget, mely a bővítés mértékeként 55 levélről beszél: 48 Thomas Mann által írt levél ill. lap gyarapítja a kollekción, ezek 1967-ben kerültek a Marbachban működő Schiller-Nationalmuseum birtokába. Wysling felvett ezenkívül az anyagba három beszédet, amelyben a testvérek egymás érdemeit méltatják, egy fejezetet Heinrich Mann *Ein Zeitalter wird besichtigt* c. emlékirataiból (*Mein Bruder*), valamint a végrendeletet, melyet Heinrich Mann 1940 augusztusában Nizzában fogalmazott meg francia nyelven. Az újonnan közölt levelek, egy kivételével az 1901—1914-es időszakból származnak, így igen fontos dokumentumanyagot szolgáltatnak a két testvér közötti nézeteltérés és vita kialakulásáról, amely az első világháború utolsó éveiben elmérgesedett viszonyt fajult.

Ilyen lényeges dokumentum például az 1904. II. 27-én keltezett levél, amelyben Thomas Mann furcsállja bátyja világnézetének a liberalizmus felé való fejlődését, az ő számára a politikai szabadság teljesen érdektelen fogalom. Kulcslevél ez a testvérek közti viszony alakulásában, akárcsak az, amely 1909. április 1-én kelteződött, ahol Thomas családi ellenségeskedésekről írván több testvériességet kér számon bátyjától. Szintén nagyon szerencsésnek mondható a beszédnek közlése, amellyel Thomas bátyját köszöntötte annak 70. születésnapján. Ezzel zárul be a kör, a „testvérvizsály” számunkra érdekes, tehát politikai-világnézeti oldala itt nyer végleges feloldást, amikor Thomas Mann szavakba önti azt az igazságot, hogy az emberi totalitás a politikumot is magába foglalja, s hogy Heinrich Mann volt az, aki ezt, jóval előtte és más kortársak előtt, kimondta. 23 évek kellett eltelnie azóta, hogy a Fischer Verlagnál megjelent a *Die Betrachtungen eines Unpolitischen*, a terjedelmes mű, melyben Thomas Mann a polgári apolitikusságot igyekezett igazolni, s amely nyíltan az idősebb testvér ellen irányult, válaszként a szellem és tett (Geist und Tat) egységét meghirdető, a harcban humanizmus jelszavával az elvakult nacionalizmus és háborús úszítás ellen harcba szálló Zola-esszére (1915), amely szenvedélyes, a személyes támadástól sem visszariadó hangjával valóságos sokként érte Thomas Mannt.

Sok mindenről értesül az olvasó, miközben e levélgyűjteményt lapozgatja, a testvérek hullámozó viszonyáról, családi eseményekről, politikai, de elsősorban művészeti kérdésekben elfoglalt álláspontjukról, e levelekben olvashatjuk a két író spontán megjegyzéseit, lelkendező vagy kritikus megállapításait a kor alkotásairól, mindenekelőtt természetesen egymás műveiről. A levelekben olyan momentumok kerülnek, ha nem is reflektorfénybe, de hangulatos

megvilágításba, melyeket az epikus író sosem árul el műveiben. Mindez jótékonyan kiegészíti a Mann-testvérekről alkotott képünket, néhány árnyalattal még élőbbé teszi azt. Így például az a kedves ujjongás, amellyel a *Buddenbrooks* ifjú szerzője beszámol bátyjának, milyen ragyogó szerződést kínált fel számára a Fischer kiadóvállalat, vagy az a mosolyogtató szenvedély, mely áthatja Thomas sorait, miközben Katjával való megismerkedését újságolja Heinrichnek. Vagy az a megrendítő levél, amelyben Heinrich megköszöni öccsének az anyagi támogatást. A nagy német író 71 éves korában keserves pénzgondokkal küzd kaliforniai elhagyatottságában. Aki ezt a rezignált levelet olvasta, nem csodálkozik többé az emlékiratok székeszisében.

A Mann-fivéreket gyakran játszották ki egymás ellen. Nem csoda, hiszen páratlan a lehetőség: két testvér, akik mindketten világirodalmat jelentenek, és akik a regény műfaján belül más-más útra léptek. Az „igazi” valószínűleg az a Mann lenne, akit a természet kettőnkéből gyúrt volna — ezt írta haragosan Thomas Mann egy 1954-ben keltezett levelében. Ugyanő örömmel kiáltott fel, amikor 1955-ben Weimarban járván megpillantotta műveinek kiadását a fivér művei mellett: végre felismerik, hogy összetartozunk! Alfred Kantorowicz írja a két testvér személyes és világnézeti kapcsolatainak szentelt könyvében,¹ hogy a Mann-fivérek világnézeti konfliktusa túlságosan sok tanulságot szolgáltat a német polgárság szellemi helyzetéről az első világháború idején, semmint hogy azt tapintatosan elhallgathatnánk. Ez az összecsapás történelmi hittel példázza a kor polgári áramlatainak összeütközését, így válik jogossá kérelmelhetlen élessége, és így nyer jogot a nyilvánosság arra, hogy birtokába vegye. A világnézeti eltérés, melyből természetzerűleg adódik a művészetfelfogás különbsége, a fasizmus elleni közös harcban egyenlítődik ki, ezt a folyamatot követjük végig a levelezésben, mely ezáltal a történelmi korszak tükrévé válik.

Nem érthetünk viszont egyet azzal az igénnyel, mely a hangsúlyt a testvérek közötti viszálykodásra helyezné, annak pszichológiai vonatkozásaira, bármilyen nagy szerepet is játszottak légyen ezek a viszony alakulásában. Kétségtelen e szerepnek a lényegessége, mindketten nagy fontosságot tulajdonítanak testvérségüknek — ez a szó kívánkozik ide. Thomas Mann levelei tanúskodnak erről különösen a szakítást (1918) megelőző időből, a Heinrichéi sajnos nem maradtak fenn. Kölcsönös komplexusokkal gyötrik egymást és önmagukat („Brüderliches Welterlebnis”), ez tény. Jogosulatlan azonban, ha az egész Thomas—Heinrich viszonyt ennek a pszichologizálásnak a fényébe állítjuk. Márpedig Hans Wysling bevezetőnek szánt nagyvonalú esszéje ilyen úton jár, bár fölületes biztonsággal és tudással avat be a Mann-fivérek világába, és e világ kitűnő és hiteles ismerőjének bizonyul. Ez az út pedig oda vezet, ahol a levélváltás igazi, kor- és irodalomtörténeti jelentősége homályba borul.

A Mann-fivérek viszonyát tárgyaló irodalomban magyar mű is szerepel. Sós Endre és Vámos Magda *Thomas és Heinrich Mann. A két írótestvér szenvedése, küzdele és nagysága* c. könyvét 1960-ban jelentette meg a Gondolat kiadó. Sós és Vámos műve igen érzékenyen rezonál a bonyolult testvéri viszony legfinomabb rezdüléseire is, de talán, mint a cím is mutatja, túlságosan dramatizálja azt. Ily módon megint csak félt, hogy a testvérviszály lélektani utakra terelődő boncolgatása elfedi azt, ami az irodalomtörténet számára a viszályban a lényeges, azt az összeütközést két polgári irányzat között, amelynek során Heinrich és Thomas Mann törvénytörően szembekezdte egymással. Hogy e konfliktus idején Heinrich Mann állt a haladás irányába, hogy neki volt igaza a nagy vitában, ennek felismeréséig jut el Thomas Mann az évek multával.

A levélváltás új kiadásának nagy érdeme a jegyzetek hősege és alapossága. Különösen szembeötlő ez a gazdagság, ha Wysling jegyzeteit az 1965-ös kiadással mérjük össze. Dietzel ott csak a legalapvetőbb adatokra szorítkozott: egy mű említésénél annak bibliográfiai adataira, személynévénél a születés és a halál évszámaira. Igen gyakran szerepel nála a „ki nem derített” megjegyzés, és igen sok utalás fölött siklik el magyarázat nélkül. Nos, e tekintetben Wysling hatalmas és értékes munkát végzett. A levelezés természetéből adódik, hogy elengedhetetlen a részletes magyarázat, hiszen a magánlevél a maga tömörségében és utalásokkal való telítettségében nem éppen a nyilvánosságához szól, a körülmények ismerete nélkül nemigen nevezhető közérthetőnek, Wysling majd minden utalást részletesen explikál. csupán egy-két érdektelen személyről és eseményről nem sikerült felvilágosítást nyújtania. Személyek, művek említésénél megadja azt az eseményt, amely következtében ezek bekerültek a levélbe. Értékes dokumentumokkal bővítette a jegyzeteket, cikkekkal, egyéb levelekkel, melyek sok mindenre derítenek fényt, ill. adnak magyarázatot. Hogy csak egy példát említsünk: 1917 decemberében Heinrich Mann kísérletet tesz a békülésre, levelében utal Thomas Mann-nak a Berliner Tageblatt-ban megjelent *Welfrieden?* c. cikkére, erre óhajt lényegében válaszolni; e kiadás

¹ Alfred Kantorowicz: Heinrich und Thomas Mann. Aufbau Verlag Berlin 1956.

teljes terjedelmében közli a szóban forgó írást. Hosszan lehetne méltatni a Wysling által felvonultatott nagygényű filológiai apparátust.

A kötetet igen részletes név- és tárgymutató teszi teljessé.

Pataki Pál

Ámi Lajos meséi I — III.

Gyűjtötte és a jegyzeteket írta: Erdész Sándor. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII—XV) 545; 540; 567 oldal.

1961 februárjában egy rendkívül hideg téli estén érkeztünk a Rádió munkatársaival Szamosszegre. Engem Szamosszeg farsangi játéka, állatalakoskodásai vonzottak ide, a rádiósok pedig az akkor már országsszerte híres Ámi Lajos meséi közül akartak néhányat hangszalagra rögzíteni az ifjúsági műsor számára. A behavazott úton eltévedve, jókora késéssel érkeztünk ahhoz a házhoz, ahol Ámi Lajos — hírneve és fontossága tudatában — nyugodtan, mondhatnám méltóságteljesen fogadta a kései pesti vendégeket. Mint kiderült, Erdész Sándor, Ámi meséinek feljegyzője — előre kijelölte, hogy milyen meséket mondjon el az ifjúsági műsor számára. Ez az előzetes válogatás nem volt felesleges óvatoskodás. A „népmesének” nevezett műfajnak van felnőtteknek és gyermekeknek szóló rétege, és Ámi Lajos meséinek többsége ugyancsak nem gyermekhallgatóknak szólt. Olyan repertoár ez, amelyet férfiak mondanak férfiaknak, katonaságnál, építkezésnél, dohánycsomózásnál, más alkalmakkor.

Ámi Lajos találkozásunkkor utolsó éveit élte, 1963-ban meghalt. Így nem láthatta meg nyomtatásban meséinek ezt a szép kiállítású gyűjteményét, pedig már akkor, 1961-ben várakozásteljes örömmel beszélt arról, hogy meséi nyomtatásban fognak megjelenni.

A magyar mesekutatók fáradozásának köszönhető, hogy a XX. század derekán még olyan kiváló mesemondók teljes meserepertoárját lehetett felvenni, hangszalagra is rögzíteni, mint amilyen pl. Fedics Mihály, Lacza Mihály, Palkó Józsefné, Ámi Lajos volt. A svájci Max Lüthi által „biológiaiának”, az amerikai folkloristák által „szociológiaiának” nevezett mesekutatómódszernek Ortutay Gyula és tanítványai, az ún. „magyar iskola” világszerte elismert képviselői. Ez a kutatómódszer egybeköt a tradicionális népmesekincsnek egy-egy kiemelkedő elbeszélő ajkán való realizálódását vizsgálja; tehát a mesemondás társadalmi kérdéseit, a paraszti mesemondók alkotó módszerét, a mesemondás és mesehallgatás életét, „az egyén és a közösség által őrzött hagyomány közti sajtószertű feszültséget” — mint Ortutay Gyula fogalmazta.

E nagy magyar kortárs-mesemondók közt érdekes helyet foglalt el Ámi. Az első feltűnő vonás a mesék valóban szokatlanul nagy száma. Erdész Sándor 262 mesét jegyzett fel Ámitól: 95 tündérmesét, 14 legendamesét, illetőleg eredetmondát, 68 trufát, 27 novella-mesét, továbbá állatmeséket, hazugmeséket s ezen túl egy sor közölhetően apróbb erotikus történetet.

Ámi életpályája egy egész korszakra jellemző nehéz agrárproletár sors. Apja cigánykóvác volt, anyja magyar paraszti családból származott, s ő maga cigánynak tartotta magát, bár a szamosszegi cigánytelep nyomorúságos viskóit már korán elhagyta, s mint Erdész is feljegyezte, társadalmi helyzete a várhatónál magasabb volt, a tekintélyes gazdákkal, iparosokkal tartott baráti kapcsolatot. Ami kiemelte környezetéből, az az egyéni tehetség, melynek e páratlan mesemondó-képesség csak egyik megnyilvánulása.

Ámi 1886-ban Vásárosnaményben született. Négyéves, mikor apja meghal, s ezután anyjával, testvéreivel együtt a szamosszegi cigánytelepre került. 8 éves korától cselédnek adták, 14 éves korában elszökött, hogy gyári munkás legyen és jobb életet harcoljon ki magának, mint amelyet a cigánytelep lakóinak nyújtani tudott. A felszabadulás előtt téglalehető, mezőgazdasági napszámot, katona, katonaszökevény; a felszabadulás után termelőszövetkezeti tag, 1960-tól nyugdíjas tsz-tag, 1961-től a népművészet mestere.

Milyen volt Ámi Lajos, az ember? Erdész Sándor szerint: „szerény, tréfás kedvű, expulzív egyéniség. Az életrajzából is láthattuk, hogy következményekkel nem törődve, véres verekedésekre, marhalopásokra ragadtatja magát, meggondolatlanul, könnyűszerrel vállalja a katonaszökevények veszélyes bűjkáló életét. . . Büszke arra, hogy beszélőkészségével mindenkit ki tud forgatni a szóból, amit akar, azt el is tudja érni.”

Talán ez az élet- és jellemrajz ad kulcsot Ámi meséinek megértéséhez is. Ámi meséinek feltűnő tulajdonsága ugyanis a tragikusan végződő mesék nagy százaléka.

Az európai varázsmeséknek — köztudottan — egyik jellemző tulajdonsága a happy-ending. A mese — Honti János fogalmazása szerint — „nem olyannak adja a világot, mint amilyen akármelyik aspektusából nézve, hanem olyannak, amilyennek lennie kellene.” „Az emberi

élet küzdését a meseköltő a mesevilág valóságaira támaszkodva átformálja olyanná, amilyennek ő és hallgatója a világot, apraktikus világot is szeretné látni.” (*A mese világa* Bevezetésében.)

Miért van az, hogy Ámi meséi nagymértékben eltérnek a sablontól? Mindjárt előljáróban meg kell mondanunk, hogy nem szövegromlásról van szó, hiszen meséi szépek, formailag is jelentősek. Ámi azonban szemmel láthatólag nem ért egyet a tündérmesék boldogító—optimista életfelfogásával. Az ő világszemlélete közelebb áll egy másik népi műfaj: a balladák, hírversek, históriák tragikus szemléletéhez, melyben bűnöst és ártatlant egyaránt sújt a végzet, s a jóvátehetetlenre nécs orvoslás. Erre egyik legjobb példa az első kötet első története, melyről Erdész Sándor két dolgot jegyez meg: az egyik az, hogy ez volt Ámi kedvenc elbeszélése, a másik, hogy „eposzi” hangvételű.

E történetben a hagyományos mesei és az attól eltérő motívumok különös vegyülékét találjuk. A hős öreg szülők gyermeke, aki, mint mesei vagy általában az epikus hőshöz illik, csodás körülmények közt látja meg a napvilágot. Pájinkás nem hajlandó anyja mellét elfogadni, születésétől fogva pálinkán él. Hőstettei részben a szokványos mesei hőstettek, mint a sárkányok, kigyók legyőzése, de ezen túlmenően afféle modern kultúrherosz: megtanítja az embereket a só használatára, bányákat tár fel, gyárat alapít, feltalálja a vasutat. Az elpusztított sárkányokból szappant főz. Annak a fehérnépnek, aki ezt a szappant használja, szép fehér lesz a bőre, viszont ikergyermekeknek ad életet . . .

Sokféle csoda és kaland után Pájinkás feleségének gyermeke születik. Az apa utódját is pálinkával akarja táplálni, de a gyermek gyarlóbb, mint apja volt, és megöli az erős ital. Pájinkás erre öngyilkos lesz, felesége pedig megőrül.

Mint látjuk a történet hagyományos mesei motívumok és attól jócskán eltérő részletek különös vegyülete. A meseirodalomban egyedülálló befejezést valamely olvasmánya, rádió, vagy filmélmény is sugallhatta, de lehet Ámi egyéni leleménye is. Hasonló rendhagyó, rosszul végződő mesét (Honti fogalmazása szerint: anti-mesét) sokat idézhetnénk e kötetből. A mesék jórésze persze könnyen a tradicionális európai mesetípusok keretébe illeszthető — ha ez nem így lenne, Ámit nem nevezhetnők mesemondónak, hanem egyéni parasztköltőnek. Azonban a hagyományos meséknél is, melyeknek elmondásakor nem változtat az ismert történeten, feltűnő egyéni stílusa, mely tömör, kerüli a felesleges kitérőket és hajlik a tragikus mozzanatok hangsúlyozása felé. Nem barátja a mesekezdő és mesevégző formuláknak sem, bár természetesen, mint rutinos mesemondó, ilyet is tud mondani, ha éppen kedve tartja.

Ámi elbeszéléseinek néhány sajátossága talán a még nem eléggé ismert és tanulmányozott cigánymesék hatásának tudható be. De többnyire az eltérés csak apró részletekben mutatkozik: csak egy kicsit változtatja meg Ámi a történet szokványos menetét, valahol kicsendül egy realista és pesszimista életérzés. Ámi Lajos, aki a hagyományos népi kultúrában nőtt fel és élt, nem juthatott el olyan fokra, hogy „igazi” íróvá válhatott volna, aki gondolatait, éleztelmeit a népköltészetten túl, egyénileg fogalmazza meg. Mindvégig megmaradt a közösségi költészet keretei között, de ezen belül oly mértékben érvényesítette saját élettapasztalatát és szemléletét, amennyire ezt a műfaj egyáltalán lehetővé teszi. Kesernyész humor mutatkozik meg tréfáiban és trufáiban, szereti a groteszk és erőteljes fordulatokat. Erdész Sándor a teljesség kedvéért egy sor vaskosabb történetet is illesztett a kötetbe, amelyet sokszor gyűjtenek a mesekutatók, de ritkán publikálnak, pedig ez is szerves részét képezi a népi elbeszéléssanyag-nak.

Erdész Sándor még a mesék megjelenése előtt néhány külön tanulmányt közölt Ámi Lajosnak a mesékből kikövetkeztethető kozmogóniai képéről. Ez ismét különös vegyülete a hagyományos magyar paraszti és a cigány kozmogóniának, világvilágképnek és Ámi egyéni fantáziájának. Ezek mellett az archaikusnak ható — néha tradicionális, néha egyéni fantáziát tükröző — elemek mellett azonban Ámi a modern technikai világ jelenségeit is beilleszti a mesekeretbe.

A Király Kis Miklósról szóló történetben (aki már a XVI. században is a magyar nép kedvelt mesehőse volt) például szerepel a folkloristák által keleti eredetűnek tartott tejfűrdő motívuma, melyből a hős megerősödve, megszépülve kel ki. Áminál azonban a bivalytej-fűrdő után kölnivel is lemosák a hőst, hogy jó szagú legyen. Az 58. számú mesében, amelyben az égitérő fa motívuma szerepel, s melyet ismét a legarchaikusabb magyar mesetípusok közt tartanak számon, a hős, mielőtt a fát megmászná, a gyárba telefonált, hogy egy mázsa acélból készítsenek neki baltát. Az archaikus és a napjaink világába tartozó elemeket Ámi harmonikusan olvasztotta egybe történeteiben.

Köszönet illeti a gyűjtőt és krónikást, Erdész Sándort, a sorozat szerkesztőjét, Ortutay Gyulát és az Akadémiai Kiadót ezért az igen szép kiállítású és érdekes könyvért.

Dömötör Tekla

Szalatnai Rezső: Arcképek háttérben hegyekkel

Esszék és emlékezések. Szépirodalmi kk. Bp. 1969.

Egy utazó, aki hosszabb ideig élt Franciaországban, és itt megfigyeléseket tett, azt írta, hogy harmincéves kora előtt senki sem válik igazán franciává. Ahhoz, hogy valaki igazán érezze gyökereit a földben, ahol született, és igazán át tudja élni tapasztalatok és szemlélődések segítségével a franciaság ellentétes sokféleségét — bizonyos érettség szükséges. Hiszen a szövevényeket nem pusztán a leszármazás adja, hanem a szellemi arculat, mely déli latin, északi flamand, keleti breton és nyugati germán elemek sajátos hozzájárulásából formálódik.

Szalatnai Rezső új könyvét olvasva jutott eszembe ez a megállapítás. Ebben a kötetben összegyűjtött tanulmányai, emlékezései is azt sugallják, hogy a franciákon végzett megfigyelés ránk is érvényes: igazán magyarrá lenni is bizonyos érettségre van szükség. A felvillanó arcok a hegyek háttérben még a régi Magyarország területén belül is sokszínű tájat idéznek: „kastélyokban lakó magyarokat, városokban élő németeket” és falvakban sokasodó szlovákokat. Sőt, régi emlékként még a török hódoltság korát is, mikor az egész Magyarország menekülésben levő élete jóformán erre az északi tájra zsugorodott.

Szalatnai annak az utolsó nemzedéknek képviselője, aki még személyes élményként szívtá magába a nemzetiségek régi együttélésének hangulatát. De az elsőek egyike, aki az új korviszonyok között sem zavarodik meg. Nem nacionalista szenvedélyeket szít fel, hanem bölcs megértést mutat. A tájban gyökerezés régisége mellett azonban a szellemi kapcsolatok felismerése teszi, hogy alakjai voltaképpen mind a Szinyei Merse Pál mondásával felelnek az okvetetlenkedő Habsburg-tiszt kérdésére, hogy mióta laknak itt? „Ötszáz éve.” De a hangulatok és kapcsolások átélése ajándékozta meg az írókat is, azzal az élettapasztalatokon átszűrte érettséggel, melynek birtokában nyugodtan elmondhatja magáról, hogy magyar. Anélkül, hogy ezzel másokat megsértene.

Bél Mátyásról rajzolt portréjában szépen beszél „az írástudó országglásáról” — ezzel az írói magatartás egyik ősi elemére tapintva, szinte ösztönösen. Az író egy kicsit mindig fejedelem és mindig „országol”, ha igazán író: vagyis ha rendelkezik azzal a képességgel, hogy akaratára elevenné válnak a holtak alakjai. Ehhez természetesen ugyanakkor alázat is kell, hogy a világ, melyet elővarázsolunk, ne a mesék országa legyen, hanem a tárgyiasság, a realitás legmélyebb valósága. Hiszen ez a legszebb varázslat.

Szép írások gyűjteménye ez a könyv, melyben Kempelen Farkas, Benyovszky, Gvadányi, Justh, Reviczky és Mikszáth mellett nemcsak írók és gondolkodók kapnak helyet, hanem festők is, mint Szinyei Merse és Mednyánszky László. Olykor nem is maga az alak jelenik meg, csak pusztán az emléke, de ez is helyhez kötötte, amint az elhagyott lakóház, az elhagyott szoba felett lebeg. Ennek a múltkeresésnek elvensége talán még tragikusabb, mikor az író például már csak a krumplivermet láthatja Madách egykori dolgozószobájában.

Múltat és jelent összekötő emlékezések ezek. Olyan emlékekről, melyeket nem szabad elfelejtenünk. Szalatnai Rezső az írói hivatás egyik szép feladatát teljesítette: emlékezteti az újabb nemzedékeket.

Dümmerth Dezső

Bertil Hedevid: The Dialect of Dentedale in the West Riding of Yorkshire

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Anglistica Upsaliensia 5. Uppsala 1967. 350 p. Sw. K. 60.

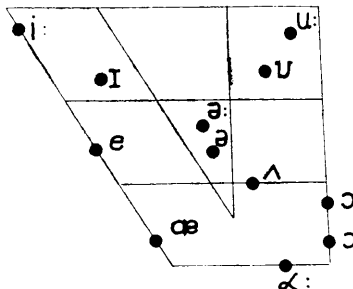
A Dentedale-nek nevezett völgy West Riding észak-nyugati sarkában DK—ÉNy-i irányban húzódik. Központja Dent falu. A völgy Denttel és a völgyben meghúzódó tanyákkal és majorokkal közigazgatásilag Yorkshire-hez, földrajzilag és etnográfiailag azonban a szomszédos Westmorelandhoz tartozik. Ez nyelvjárásában is megmutatkozik.

E területtől délre futnak azok a legfontosabb középső angol izoglosszák, amelyek elválasztják az északi nyelvjárásokat a midlandiaktól: pl. északi *stān*/midlandi *stōn*; indic. pres. plur. északon *-es*/ délen *-en* (vö. Moore — Meech — Whitehall: Middle English dialect Boundaries, Michigan 1935); északi *gūd*, *-li*, *quille* /déli *gōd*, *-lich*, *whiche* (vö. Oakden: *Alliterative Poetry in Middle English*, Manchester University 1930.). Tehát a nyelvjárás az északi dialektusokhoz tartozik, bár nagyon közel fekszik az észak-midlandi nyelvjáráshatárhoz.

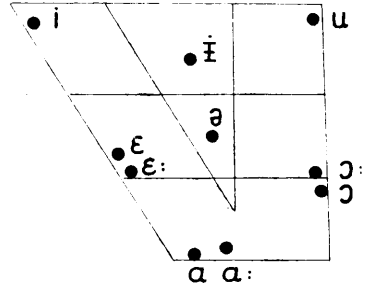
Eredetileg is angol (Anglian) település, az óangol korban Deira királyságához tartozott. Szókincsében feltűnően sok a skandináv jövevényszó. Yorkshire volt a központja a skandináv településeknek. A hódítók dánok voltak, akik a kelet-angliai partvidékről nyomultak nyugatra. Arra nézve azonban nincsenek adatok, hogy hol volt a Danelaw nyugati határa. Dentdale helyneveinek tanúsága szerint a west ridingi hódítók nem dánok, hanem norvégok voltak, akik először Írországot foglalták el, és átkelve az Ír tengeren letelepedtek Britannia nyugati részén. A helynevek elemei közül keleti skandináv eredetre vall: *gill*, *scale*, *slack*; ír kapcsolatokra vezethető vissza a nevek *erg* eleme (ír *airg(h)e*-ből) és az ír-típusú fordított összetételek: Stoinpapan (Papan's stone). A helyneveken kívül figyelemre méltó az állattenyésztéssel kapcsolatos skandináv jövevényszavak nagy száma, pl. *filly* „csikó” < ON *fylja*, *gimmer* „fiatal birka” < ON *gymbr*, *oast* „aludtjej” < ON *ostr*, *lathe* „szénapajta” < ON *hlaða*.

A szerző anyagát részben a leeds-i egyetem nyelvjárás-kutatói által összeállított és használt ún. Dieth–Orton-féle kérdőív segítségével gyűjtötte, részben saját magnetofon felvételeinek anyagát dolgozta fel.

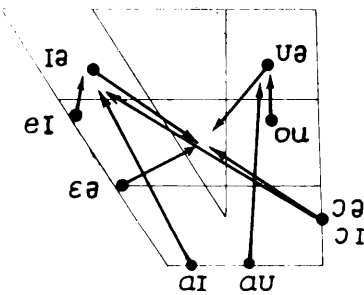
Az első feladat a nyelvjárás fonológiájának megállapítása volt. Hedevidn a fonémákat oppozíciós párokra csoportosítva mutatja be, és fonetikailag is leírja őket. A nyelvjárás egyes hangjainak viszonyát a standard angol hangjaihoz diagramokban ábrázolja. Az oppozíciós párok segítségével nyilvánvalóvá válik, hogy Dentdale dialektusában az (i) (magas, elől képzett, fél-feszés) és (ɪ) (fél-magas, központi, feszes) két külön fonéma: [nit] *knit* „kötni”: [nit] *not* „nem”, míg az [eä] ~ [iä] diftongusok csupán az [ea] fonéma szabad változatai: [steän] ~ [stiän] *stone* „kő” (A magyar terminológiára l. Lazicius: *Fonétika* c. könyvét).

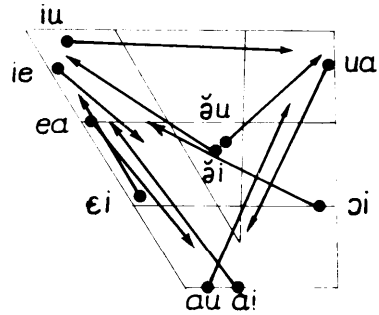
1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

A fenti táblázatokból kitűnik a standard angol és a denti nyelvjárás magánhangzó-rendszere közötti különbség. Bizonyos hangok [u:, ae, e, i, ə:, ʌ] ismeretlenek Dentdale-ben, viszont vannak más, a standard nyelvben nem található hangzói: [ɪ, a, a: e:, ɛ]. Másrészt a hasonlóan nevezhető hangok is eltérnek képzési helyük szempontjából [ɔ, ɔ: i]. A diftongusok képzési esetében a különbség nemcsak a sikló hang minőségében van. A standard angol, *i, u, ə* kettős-hangzói általában eső diftongusok, a dentdale-iek közül a *i u* e-diftongusok esők, az *ɔ̃ i* ũ viszont emelkedők.

Az angolban, így a dentiben is, [t d n l s z] dentális mássalhangzók. A nyelvjárásban azonban van egy postalveoláris párjuk is [t̠ d̠ n̠ l̠ s̠ z̠]. A minimális párok felállításával kiderült, hogy a post-alveoláris hangokat nem lehet egyszerűen a dentálisok allofonjának tekinteni: [a : n] own „saját”: [a : ŋ] harn „agy”. Az alveolárisok a vizsgálat szerint r --- dentális kapcsolatából alakultak ki.

Az /r/ allofonjai között megtalálható a típikusan északi pergetett r (a standard nyelv r-je spiráns jellegű). A mássalhangzó-rendszer egyébként nagyjából megfelel a standard nyelvi rendszernek.

Érdekes fonetikai problémát jelent a határozott névelő. Ez Dentben, — mint West Ridingban általában — /t/. Hiányzik a vokális eleme (a standardban ði:, nyomaték nélküli helyzetben ðə.) Egyes esetekben a laringális zárhang /ʔ/ helyettesíti. Ez a /t/ olyan mássalhangzókapcsolatokat is alkothat, amilyenek egyébként nem fordulhatnak elő (normális csoportok t-vel: tl, tr, tw, tj). Ha a /t/ -t mássalhangzó előtt ejtjük, nem jön létre folyamatos fonémásor. A morfélmahatár fenntartását az biztosítja, hogy a keletkezett űr áthidalásául /t/-t laringális zár kíséri vagy helyettesíti. Ez utóbbi esetben a következő mássalhangzó pótló nyúlást szenved, különösen, ha ez a hang zárhang. Ellis „felfüggesztett t”-ként említette a west ridingi határozott névelőt. Hedevind szerint a „felfüggesztés” a hiányzó zárfeleldásra vonatkozik. A szerző kimutatta, hogy a laringális zár mindig előfordul zárhangok előtt, ebben az esetben a zárfeleldást helyettesíti. Gyakori nazálisok előtt, ritka réshangok és laterálisok előtt, és magánhangzók előtt rendszeren nem fordul elő. [i 'sɪdʔˌ, pɪgz] „he seed(saw) the pigs” glottis zárral; [t'ˌpɪg] „t' pig” [t'ˌmɛn] „t' men” glottalizációval; [t' fɛ:r] „t' fair” [ɛnt' lɑdʒ] „and t' lads [t'ɑut' skɪn] „t' out(er) skin” glottalizáció nélkül. Ebből úgy tűnik, hogy a glottalizáció mértéke nagyrészt attól függ, hogy milyen az átmenet a /t/-ről a következő hangra /ʔ/, amelynek egyébként nincs önálló szerepe a nyelvjárásban, így a /t/ allofonjának tekinthető.

A nyelvjárás jelentegi fonológiájának ismertetése után, melynek során Daniel Jones leíró módszereit alkalmazza, a szerző ezeknek a fonémáknak az eredetét kutatja. Azokat a fejlődési irányokat vizsgálja, amelyeknek eredményeként alakultak ki. A késő-középgangol-kori hangállapotokból indul tehát ki. Ez a korszak már maga is bizonyos korábbi tendenciák, a skandináv és normann-francia hatások összegezését adja. Amellett ez a kor az ún. *Great Vowel Shift* kiindulópontjának is tekinthető. Ez a magánhangzóváltozás azért jelentős, mert a különböző nyelvjárásokban eltérő hangfejlődéseket eredményezett.

A denti adatokat a késő középgangol fonológiai megfelelések szerint csoportosította a szerző. Az egyes hangok tárgyalásakor először a vokálisokat ért általános érvényű változásokat tünteti fel, majd az alfejezetekben részletesen elemzi a hangokat, kiemelve az északi és különösen a dentdale-i nyelvjárás sajátosságokat. Az egyes szavakat eredetükig vezeti vissza, megvizsgálva, hogy angol, ófrancia/latin vagy skandináv eredetűek-e. Ily módon minden hangfejlődés és tendencia terítékre kerül. Pl.: középgangol /i/ környezetből független helyzetben mind a standardban, mind az északi nyelvjárásokban /i/ maradt: chill RP (Received Pronunciation = standard angol) [tʃɪl] Dent. [tʃɪl]. Környezettől függő helyzetben: *nd* és *r* előtt:

óang. i + nd > középgang. ī > modern ang. [ai] a midlandi nyelvjárásokban, így [aī] a RP-
 óang. y + nd > középgang. ī > modern ang. [ai] a midlandi nyelvjárásokban, így [aī] a RP-
 ben. Óang. /i/ és /y/ „ü” külön hangként őrződött meg az északi nyelvjárásokban: óang
 i + nd > középgang /i/ mely rövid maradt, míg óang. y + nd > középgang ī, úgy fejlődött
 tovább, mint a RP-ben:

óang i + nd: bind <OE bindan	RP [baɪnd]	Dent. [bɪnd]
óang y + nd: mind <OE zemynd	RP [maɪnd]	Dent. [maɪnd]

i + r [ɔ:] lett a RP-ben, [ɪr] maradt a nyugati nyelvjárásokban, de — [ɪr] a dentdale-iben.
bird RP [bɜ:d] északi [bɪrd] Dent. [bɪrd]. Az [ɪr] > [ɪr] fejlődés tehát a dentdale-i nyelvjárás-
 ra jellemző. Ezt a fonémát vizsgálva Hedevind számos XVI. sz.-i okmányt is áttanulmányozott,
 amelyekben a hang e jelölésével találkozott. Úgy véli, hogy ez a helyesírás a centrális hanggá
 válás tendenciáját mutatja.

A rövid magánhangzók fejlődése viszonylag egyszerű volt a hosszúakéhoz képest. Az
 általános irányzattól eltérően a denti nyelvjárásban minden középgangol hosszú magánhang-
 diftongussá vált, míg valamennyi középgangol diftongus hosszú magánhangzóvá egyszerűsödött.
 A középgangol /ē/ és /ē̄/ hangok, amelyek a midlandi nyelvjárásokban összeestek és i-n keresztül
 a modern angol [aɪ]-vá fejlődtek; a dentiben külön hangként őrződtek és és fejlődtek tovább:
 /ē̄/ > /aɪ/, /ē/ > /ie/

OE nem nyugati szász <i>scēp</i>	RP sheep [ʃi:p]	Dent. [[ði:p]
OE <i>dǣl</i> > középgang. <i>dē̄l</i>	RP deal [di:l]	Dent. [di:l]

Az adatok gyűjtése közben Hedevind azt tapasztalta, hogy különösen a fiatalok beszédében ez a két hang (ði és ie) kezd összemosódni, valószínűleg a RP hatására.

A palatális zárhangok a tipikus északi sajtóságot mutatják. A skandináv nyelvek hatására ezek nem asszimilálódtak. OE-ben *i* és *e* előtt /sk/ > /ʃ/, /k/ > /tʃ/, /cg/ > /ʒ/, /g/ < /j/. . . Az óészaki nem ismerte az ilyenféle palatizálódást, kivéve azokat az eseteket, ahol asszimilációval jött létre: *kallazk*. (*kalla* + *sik*, reflexivum. *kalla* „hív”, „nevez”, vö. modern angol *to call*). A sandináv jövevényszavaknak ennek megfelelően /k/-t találunk palatális magánhangzók előtt: *kettle* [ketl] „üst”, *skirt* [skə:t] „szoknya” (angol megfelelője *shirt* [ʃə:t] „ing” give [gɪv] „adni” stb. Az északi nyelvjárásokban természetesen sokkal több példát találunk erre a jelenségre, mint a RP-ben: Dent. [kɪrk] (RP *church* [tʃə:tʃ] „templom”, Dent. [bɪrk] (RP *birch* [bɜ:tʃ] „nyír”. OE *cg* > /dʒ/ változás általános volt, a dentdale-i nyelvjárásban azonban ehelyett is zárhangot találunk skandináv hatásra: [brɪg] *bridge*, „híd” [rɪg] „ridge” „hát, gerinc”. Néhány esetben a skandináv eredetet nem lehet bizonyossággal megállapítani, ezeket feltehetően asszimilációval lehet magyarázni.

A morfológia terén nem találunk feltűnő eltéréseket. A nyelvjárási területen a mezőgazdaság — állattenyésztés a főfoglalkozás, a település formája falu szétszórt tanyákkal és majorságokkal. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a dialektus viszonylag sok archaizmust őrzött meg. Ilyenek az eredeti nőnemű erős ragozású, valamennyi gyenge ragozású, és a germán -r-tővű főnevek zérómorfémája egyes szám birtokos esetben; a RP-ben is használt *oxen* alakon kívül több -n többesjelű alakot is ismer: [ðɪn] *Eyes*, „szemek” [ʃʊn] *shoes* „cipők”, és oklevelek tanúsága szerint a *kyne cows* „tehenek” alak sem volt ismeretlen; a RP-től eltérően kettős sőt hármas tagadás is gyakori; a személyes névmás második személyében az elsőhöz hasonlóan (*I — me, we — us*) megőrizte a négy alakot: sing. subj. *thou — obj. thee*, plur. subj. *ye — obj. you*. Azonban a RP hatására a *you* elnyomja a többi alakot.

Hedevind elemzése megerősíti és kiegészíti elődei nyelvjáráskutatási eredményeit. Dentdale nyelvjárási sajátosságai megfelelnek a középanyol izoglosszatérképek alapján kikövetkeztetett formáknak. A múlt században Alexander Ellis foglalkozott az angol dialektusokkal. 1889-ben jelent meg *On Early English Pronunciation* c. műve, amelynek ötödik kötete *The Existing Phonology of English Dialects* összefoglalja a Brit szigetek összes nyelvjárását. Hedevind vizsgálatai igazolták Ellis megállapításait, és vonatkozásban ez utóbbi összehasonlításai alapul is szolgált az elmúlt hetven év hangtani változásainak megállapításához. Wright *English Dialect Dictionary*-ja is jelentős vállalkozás volt. Wright maga west ridingi születésű volt, megbízható adatokkal szolgált a vidék nyelvjárásához. Hedevind azonban harminc olyan szót talált denti anyagában, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy más jelentéssel szerepeltek Wright szótárában. Wright legfontosabb munkája *Dialect of Windhill in the West Riding* c. monográfiája, amelyben saját szülővárosa nyelvjárását dolgozta fel. Az óangolt választotta ebben a művében kiindulópontul, mert mint mondotta, a középanyol kutatás akkori stádiumában ez volt az egyetlen járható út. A későbbi nyelvjáráskutatók inkább a középanyolból indultak ki. Az északi nyelvjárások késő középanyol és modern angol-kori fejlődéséről H. Orton foglalkozott *Phonology of a South Durham Dialect* 1933. II. rész. A leeds-i egyetem Angol Nyelvi és Középkori Irodalmi Tanszékén H. Orton professzor irányításával számos disszertáció készült midlandi és északi nyelvjárásokról.

Hedevind jelen monográfiájában nemcsak felhasználta elődei eredményeit, hanem sok tekintetben tovább is jutott azoknál. Ellis például a denti nyelvjárás feldolgozásához megelégedett egyetlen nyelvi adatközlővel, aki azonban hosszú éveket távol élt szülővárosától. Hedevind ezzel szemben hónapokat töltött Dentdale-ben, részt vett az ottlakók mindennapi életében, s igyekezett minél pontosabb és részletesebb adatokat gyűjteni. A történeti áttekintés kedvéért áttanulmányozta a denti parókia anyakönyveit, kiadatlan XVI. sz.-i végrendeleteket és összeírásokat.

A helyszínen felvett magnetofon felvételek anyagát a függelékben találjuk. A szövegek pontos fonetikai átírását és párhuzamosan hagyományos helyesírással közlik.

A monográfia összefoglaló képet ad Dentdale történetéről, nyelvjárásának fonológiájáról, nyelvtanáról és szókincséről. Belső és összehasonlító bizonyítékok segítségével igyekszik meghatározni a fejlődési folyamatokat a középanyol kortól a mai napig. A mű alapos, mindenre kiterjedő figyelemmel készült, és méltán foglalja el helyét az angol nyelvjárásokkal foglalkozó könyvek sorában.

Knieza Veronika

A XXVII. Nemzetközi Orientalista Kongresszus

Ann Arbor, Michigan. 1967. 8. 13—8. 19)

Az orientalisták hagyományos, három évenként megismétlődő összejövetelére, a Nemzetközi Orientalista Kongresszusra ez alkalommal az Egyesült Államokban, a Detroit közelében fekvő egyetemi városban, Ann Arborban került sor.

Az elmúlt időszak politikai eseményei, a keleti problémák megsokasodása Saigontól Szeuzig a kongresszus előkészítésének korántsem megnyugtató útjelzői voltak. A kongresszus megnyitására pedig e problémák még inkább az érdeklődés középpontjába kerültek.

A keleti helyzetre való tekintettel, elsősorban abból a tényből kiindulva, hogy a kongresszuson való részvétel egyes országok kutatói számára lehetetlenné vált, több szocialista ország a kongresszus időpontjának elhalasztását javasolta, majd úgy döntött, hogy teljesen lemond a részvételről, ill. a hivatalos delegációk küldéséről, és csak egyes kutatókkal képviselteti magát a kongresszuson. Hazánk az utóbbi alternatívát választotta, s így a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére illetékes intézményeink öt kutatónak Bese Lajos, Bodrogligeti András, Kara György és Róna-Tas András kandidateknek, továbbá e sorok írójának nyújtottak lehetőséget a kongresszuson való részvételre.

A kongresszus megnyitására augusztus 13-án került sor a Michigan Egyetem Hill Auditoriumában. Az itt elhangzott üdvözlő beszédek nem kevés figyelmet szenteltek az aktuális politikai körülményeknek, elsősorban a vietnami háborúnak, a helyzet tudományos, közelebből kongresszusi vetületének. Ugyancsak a kongresszus megnyitóján került sor U Thant üdvözlétének felolvasására is.

A kongresszus érdemi munkája augusztus 14-én délelőtt kezdődött meg. Ennek megszervezése — a munka előnyére — valamelyest eltért az eddigi hagyományoktól. Így a szervezők az előadásoknak szekciókra való tagolásán túl jobban éltek a szekción kívüli önálló vitaulések szervezésének lehetőségével is. Mintegy húsz kiemelt tematikájú vitauülés megrendezésére került sor. Ezek a vitaulések a legkülönbözőbb tudománysszakok aktuális problémáiba engedtek betekintést, a nyelvésztől a szociológiáig és a könyvtartudománytól a művészet-történetig.

A tanácskozás munkájának java ennek ellenére természetesen a tíz szekcióban zajlott.

Ezek határvonalainak kijelölése lényegében a hagyományos szempontok voltak az irányadók.

A kongresszuson résztvevő magyar kutatók érdeklődése — a hazai keletkutatás szerkezetének megfelelően — elsősorban a középázsiai, ill. altajisztikai, továbbá a közel-keleti szekció munkája felé irányult. Az előbbiben, melynek elnöki tisztjét D. Sinor professzor látta el, hangzottak el a magyar szakemberek érdeklődéssel és elismeréssel fogadott előadásai, amelyek ismét bizonyíthatták, hogy keletkutatásunk érintett ágai, híven a régi hagyományhoz. az egyetemes kutatás színvonalát képviselik.

Bese Lajos *A mongol nyelv pozícionális kategóriái*, Bodrogligeti András *Az -isar-iser verbum finitum formák az ó-oszmáni nyelvben*, Kara György *Ó-mongol alliteráló versek* címmel tartott előadást. Róna-Tas András az altaji nyelvokonság problémáit tárgyaló önálló vitauülés keretében tartott előadást, míg e sorok írójának *Az oszmán-török történelmi nyelvtan néhány kérdéséhez* című előadására ugyancsak a szekció általános programjának keretében került sor.

Természetesen lehetetlen lenne a kongresszus mintegy 1500 résztvevőjének 700—800 előadásáról akárcsak hozzávetőleges képet is festeni. Általános benyomásunk, jóllehet a kongresszus igen sokat veszített a távolmaradt szakemberek, elsősorban a szovjet kutatók bejelentett előadásainak elmaradásával, pozitívna mondható. A résztvevők sokat tanulhattak, tanúi lehettek a tematika kiszélesedésének, a metodika fejlődésének. Mindez pedig bizonyára nem lesz hatás nélkül a honi kutatásokra sem.

A szekción kívül szervezett tudományos vitaulések közül — gyakorlati jelentősége miatt — kiemelkedett az orientalistikai könyvtárosok tanácskozása, amely többek között e tudománysszaknak egyik egyre nyomasztóbbá váló problémájával, az egyetemes dokumentáció, ill. az információvesztés kérdésének megoldásával is foglalkozott, s e vonatkozásban konkrét javaslatot is tett a kongresszusnak.

E problémakör, de más kérdések kapcsán is újlag előkerültek a keletkutatás akut tudománysszervezési problémái is, amelyek megoldására más, kedvezőbb körülmények között feltétlenül sor kell, hogy kerüljön.

A keletkutatás világméretben való kiszélesülése, geográfiai hatósugarának hatalmas kiterjedése, ugyanakkor pedig a tudománysszakok gyors specializálódása élenként mutatkozik

meg a tudományok hagyományos kereteit tükröző orientalista kongresszusok szervezetében és munkájában is. A fejlődés iránya — amint azt az iranisztika, arabisztika, sőt a sinológia fejlődése is mutatja — a szakkongresszusok irányába halad. E fejlődés helyes irányítása, az igényeknek a jól felmért szükséglettel való harmonikus összeegyeztetése, a hagyományos szálak megtartása ott, ahol az szükséges, természetesen csak hosszú és türelmes szervező munka eredménye lehet. Megvalósulásának pedig mindenekelőtt egy kedvezőbb tudományos légkör kialakulása a feltétele.

A kongresszus keretében természetesen több közös rendezvényre, fogadásra, koncertre, filmbemutatóra, kirándulásra, különböző tudományos társaságok összejövetelére, közgyűléseire stb. került sor. Ezek is lényegében a kongresszus legfontosabb célkitűzését, a szabad eszmecsere, a személyes kontaktus elmélyítését voltak hivatva elősegíteni.

A kongresszus tudományos programján kívüli események közül figyelemre méltó volt Romney michigani kormányzó látogatása, ill. előadása. A kormányzó, a közben visszalépett republikánus elnökjelölt rövid beszédének középpontjában természetesen Kelet és az USA viszonyának problémája állt, erről igyekezett rövid történeti áttekintést adni, nem kevés figyelmet szentelve a perspektíváknak, hangsúlyozva a „gyökeres változás”, az „ázsiai problémák ázsiai megoldásának” szükségességét.

A záróülés a vendégek számára korántsem jelentette a kongresszus végét. A vendéglátók nagyvonalú szervezése lehetővé tette számukra Washington és New York meglátogatását, a városok nevezetességeinek megtekintését, s nem utolsósorban tudományos intézményeinek megismerését. A kongresszus, a tudományos eszmecsere így még egy hétig folytatódhatott, s a résztvevők, ha amerikai kollégáiktól már a záróülésem, az országtól csak augusztus 27-én búcsúztak el.

Hazai György

SOMMAIRE

ETUDES

<i>Giorgio Barberi Squyrotti</i> : Machiavel entre le «sublime» de la contemplation intellectuelle et le «comique» de la <i>praxis</i>	3
<i>Jenő Koltay-Kastner</i> : Machiavel et Vico	26
<i>László Gáldi</i> : Observations stylistiques sur Machiavel portraitiste	40
<i>Miklós Fogarasi</i> : Machiavel et la langue littéraire italienne	48
<i>Győző Szabó</i> : Le vocabulaire du peuple florentin dans la langue de Machiavel	69
<i>Gábor Szegedy</i> : Machiavel et «machiavellisme» dans l'Angleterre élisabethaine	79
<i>Gyula Kristó</i> : Exordia Scythica. Regino et les chroniques hongroises	106
<i>István Csukás</i> : Le socialisme utopique et l'école de Štúr	116
<i>Anna Katona</i> : De Lazarillo à Augie March. Examen des variants de l'attitude picaresque	136

COMMUNICATIONS

<i>Mária Rév</i> : Victor Vladimirovitch Vinogradov	152
<i>György Gyórfy</i> : Thomas Becket et la Hongrie	153
<i>Ede Petrovich</i> : Nouvelles données relatives à la Hongrie du XV ^{ème} siècle dans une des archives romaines	158
<i>Róbert Dán</i> : Les études de hébreu et les sources de Méliusz	163
<i>Kálmán Benda</i> : Étudiants et professeurs de Hongrie et de la Transylvanie à l'Université de Graz	170
<i>József György</i> : Goethe et la Hongrie	171
<i>Gábor Wauruch</i> : Tout l'Eckermann en hongrois!	174
<i>Győző Kovács</i> : Batsányi et Herder	177
<i>Jan O. Fischer</i> : L'indépendance politique et littéraire au XIX ^{ème} siècle (Stendhal) ...	186
<i>Ernst Joseph Görlich</i> : Grillparzer et Katona	192
<i>István Gál</i> : Dickens et sa revue sur Kossuth et Széchenyi	199
<i>Sándor Scheiber</i> : Les modèles étrangers de Pál Senki, cité par Arany	214
<i>Béla Jávorszky</i> : Waltari	215
<i>Gyula Kunszery</i> : Un juron hongrois oublié	217

REVUE

<i>E. M. Meletinski</i> : L'Edda en vers et les primères formes de la poésie épique (<i>Vilmos Voigt</i>)	220
<i>Jonathan Swift</i> : Ausgewählte Werke (<i>Kálmán Ruttkay</i>)	224
<i>Cesare Beccaria</i> : Crime et châtement (<i>Gyula Herczeg</i>)	226
<i>Roger Bauer</i> : La Réalité, Royaume de Dieu (<i>Jenő Krammer</i>)	228
<i>Thomas Mann</i> — <i>Heinrich Mann</i> Briefewechsel (<i>Pál Pataki</i>)	231
Les contes de <i>Lajos Ámi</i> (<i>Tekla Dömötör</i>)	233
<i>Szalatnai Rezső</i> : Portraits avec au fond des montagnes (<i>Dümmerth Dezső</i>)	235
<i>Bertil Hedevid</i> : The Dialect of Dentdale in the West Riding of Yorkshire (<i>Veronika Kniezsa</i>)	236
<i>György Hazai</i> : Le XXVII ^{ème} Congrès International des Orientalistes	239

СО Д Е Р Ж А Н И Е

<i>Г. Б. Скваротти</i> : Макиавелли между «возвышенной» сферой интеллектуального созерцания и «комической» сферой практики	3
<i>Ене Кольтаи-Кастнер</i> : Макиавели и Вико	26
<i>Ласло Галди</i> : Стилистические наблюдения о Макиавелли-портретисте	40
<i>Миклош Фогараши</i> : Макиавели и итальянский литературный язык	48
<i>Дьёзё Сабо</i> : Народные выражения Флоренции в языке Макиавелли	69
<i>Габор Сигети</i> : Макиавелли и «макиавеллизм» в Англии елизаветской эпохи	79
<i>Дьюла Кришто</i> : Эксордия Скитика. Регино и венгерские хроники	106
<i>Иштван Чукаш</i> : Утопический социализм и школа Штура	116
<i>Анна Катона</i> : С Лазарилло до Ожи Марш. Исследование вариаций пикареского поведения	136

СООБЩЕНИЯ

<i>Мария Рев</i> : Виктор Владимирович Виноградов	152
<i>Дьёрдь Дьёрфи</i> : Томас Бекетт и Венгрия	153
<i>Эдэ Петрович</i> : Новые данные о Венгрии из XV. века в одном римском архиве	158
<i>Роберт Дан</i> : Древне-еврейские очерки и источники Мелиуса	163
<i>Калман Бенда</i> : Венгерские и трансильванские студенты в грацском университете	170
<i>Ежеф Дьёрдь</i> : Гетэ и Венгрия	171
<i>Габор Ваврух</i> : Нужно польное издание Экермана на венгерском языке!	174
<i>Дьёзё Ковач</i> : Бачани и Гердер	177
<i>Ян О. Фишер</i> : Политика и независимость писателя в XIX-ом веке (Стендал)	186
<i>Эрнст Езеф Гёрлих</i> : Гриллпарцер и Катона	192
<i>Иштван Гал</i> : Дикенс и его журнал о Кошуте и Сечени	199
<i>Шандор Шеибер</i> : Иностранные образцы Пала Шенки в цитатах Я. Арань	214
<i>Бела Яворски</i> : Валтарн	215
<i>Дьюла Кунсери</i> : Одно забытое венгерское ругательство	217

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Э. М. Мелетинский</i> : Эдда в стихах и ранние формы эпики (В. Войгт)	220
<i>Джонатан Свифт</i> : <i>Ausgewählte Werke</i> (Калман Рутткан)	224
<i>Чезар Беккария</i> : Преступление и наказание (Дьюла Герцег)	226
<i>Роже Бауер</i> : <i>La Réalité, Royaume de Dieu</i> (Ене Краммер)	228
<i>Томас Манн—Гейнрих Манн</i> : <i>Briefwechsel</i> (Пал Патаки)	231
Сказки Лайоша Ами I—III (<i>Текла Деметер</i>)	233
Реже Салатнаи: Портреты с фоном гор (<i>Деже Дюмерт</i>)	235
Бертил Хедевинд: <i>The Dialect of Dendale in the West Riding of Yorkshire</i> (<i>Вероника Книэжа</i>)	236
Дьёрдь Хазай: XXVII-ый Международный Конгресс Ориенталистов	239

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1970. II. 16. — Terjedelem: 21.35 (A/5) ív + 1 melléklet
70.69141 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Giorgio Barberi Squarotti</i> : Machiavelli az intellektuális szemlélődés „fennkölt” és a gyakorlat „komikus” szférája között	3
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Machiavelli és Vico	26
<i>Gáldi László</i> : Stilisztikai megfigyelések az arcképfestő Machiavelliről	40
<i>Fogarasi Miklós</i> : Machiavelli és az olasz irodalmi nyelv.....	48
<i>Szabó Győző</i> : A firenzei nép szavai Machiavelli nyelvében.....	69
<i>Szigethy Gábor</i> : Machiavelli és „machiavellizmus” az Erzsébet-kori Angliában	79
<i>Kristó Gyula</i> : Az Exordia Scythica. Regino és a magyar krónikák.....	106
<i>Csukás István</i> : Az utópista szocializmus és a Štúr-iskola.....	116
<i>Katona Anna</i> : Lazarillo-tól Augie Marchig. A pikareszk magatartás változatainak vizsgálata	136

KÖZLEMÉNYEK

<i>Rév Mária</i> : Viktor Vlagyimirovics Vinogradov	152
<i>Györffy György</i> : Becket Tamás és Magyarország	153
<i>Petrovich Ede</i> : Új magyar vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban..	158
<i>Dán Róbert</i> : Méliusz héber tanulmányai és forrásai	163
<i>Benda Kálmán</i> : Magyarországi és erdélyi tanulók és tanárok a gráci egyetemen.....	170
<i>György József</i> : Goethe és Magyarország	171
<i>Wauruch Gábor</i> : A teljes Eckermannt — magyarul	174
<i>Kovács Győző</i> : Batsányi és Herder	177
<i>Jan O. Fischer</i> : A politika és az írói függetlenség a XIX. században (Stendhal).....	186
<i>Ernst Joseph Görlich</i> : Grillparzer és Katona	192
<i>Gál István</i> : Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről	199
<i>Scheiber Sándor</i> : Az Arany idézte Senki Pál külföldi mintái	214
<i>Jávorszky Béla</i> : Waltari	215
<i>Kunszery Gyula</i> : Egy elfelejtett magyar káromkodás.....	217

SZEMLE

<i>E. M. Meletyinszkij</i> : A verses Edda és az epika korai formái (<i>Voigt V.</i>).....	220
<i>Jonathan Swift</i> : Ausgewählte Werke (<i>Rutkay Kálmán</i>).....	224
<i>Cesare Beccaria</i> : Büntetés és büntetés (<i>Herczeg Gyula</i>).....	226
<i>Roger Bauer</i> : La Réalité, Royaume de Dieu (<i>Krammer Jenő</i>).....	228
<i>Thomas Mann</i> — <i>Heinrich Mann</i> Briefwechsel (<i>Pataki Pál</i>).....	231
<i>Ámi Lajos</i> meséi I—III (<i>Dömötör Tekla</i>).....	233
<i>Szalatnai Rezső</i> : Arcképek háttérben hegyekkel (<i>Dümmerth Dezső</i>).....	235
<i>Bertil Hedevid</i> : The Dialect of Dentedale in the West Riding of Yorkshire (<i>Kniezsa Veronika</i>)	236
<i>Hazai György</i> : A XXVII. Nemzetközi Orientalista Kongresszus.....	239

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 41,— Ft

INDEX: 25.287

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknel, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAPIRODÁ-nál (KHI Budapest V., József nádor tér 1. közvetlenül vagy csekk-lapon.) csekk számszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszám-lájára

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1970

XVI. ÉVF.

JÚLIUS—DECEMBER

3—4. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA

ÉS

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Kardos Tibor egy. tanár, az MTA lev. tagja, Király Gyula egy. docens, kandidátus, Rév Mária egy. docens, kandidátus, Sziklay László tud. főmunkatárs, kandidátus, Hadrovics László egy. tanár, az MTA tagja, Király Nina egy. tanársegéd, Dobossy László egy. tanár, kandidátus, Fried István tud. kutató, Hutterer Miklós egy. tanár, a tudományok doktora, Szili József tud. főmunkatárs, kandidátus, Mádl Antal egy. docens, kandidátus, Fogarasi Miklós egy. docens, kandidátus, Fodor István egy. adjunktus, Kulin Katalin egy. adjunktus, Domokos Sámuel egy. docens, kandidátus, Mollay Károly egy. docens, kandidátus, Jean Pierre Hammer egy. tanár (Nanterre), Turczel Lajos egy. tanár (Pozsony), Kiss Csaba tud. segédmunkatárs, Szász Ferenc könyvtáros, R. Szilágyi Éva könyvtáros, Széles Klára tud. kutató, P. Sz. Vühodcev egy. tanár (Leningrád), Meszerics István egy. adjunktus, Váradí Sternberg János egy. tanár, kandidátus (Ungvár), Vaszócsik Vera tud. kutató, kandidátus (Ungvár). Gál István könyvtáros, Szabó Anna könyvtáros, Csapláros István egy. docens, kandidátus, Baumgarten Sándor tud. kutató, Horkay László nyug. tanár, Kunszery Gyula irodalomtörténész, Szőke György egy. docens, kandidátus, Szegedi-Maszák Mihály egy. adjunktus, Kovács Zoltán egy. adjunktus, Vajthó László író, kandidátus, Nagy Ferenc c. egy. docens, kandidátus, Weöres Sándor költő, Paolo Santarcangeli egy. tanár (Torino), Kiss Irén egy. hallgató, Szénási Ferenc egy. hallgató, Szeredás András dramaturg, Pethő György dramaturg-gyakornok, Biernaczky Szilárd tud. kutató, Adamik Tamás aspiráns, Voigt Vilmos egy. adjunktus, Galla Endre egy. docens, kandidátus, Karancsy László egy. docens, kandidátus, Gáldi László c. egy. tanár, a nyelvtudományok doktora, Schulteisz Emil igazgatófőorvos, Tardy Lajos tud. főmunkatárs.

TECHNIKAI SZERKESZTŐK

BIERNACZKY SZILÁRD és KIRÁLY ERZSÉBET

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg.

Reflexiók Lenin képalkotásáról

—Születése százéves fordulójára—

KARDOS TIBOR

I.

Lehetséges-e az embertömegek érzületei ilyen ismerőjét, a világtörténelem oly nagy társadalmi fordulatának előkészítőjét és ügyelőjét megközeleíteni egy irodalmi-filológiai részletkérdés, tulajdonképpen viszonylagos mozzanat segítségével? Hiszen a képzelőerő általában a tudományos vizsgálatokban csak funkcionálisan szerepel mint a stílusnak egyik eleme.¹ Lenin esetében meg a részlet soha nem helyettesítheti az organikus egészet, mert a „rész az egész helyett” (pars pro toto)-vizsgálatok mindig többé-kevésbé szimbolikus jellege teljesen idegen egyéniségétől. Mire lehet jó az imagináció, a képzelőerő vizsgálata olyan racionális államférfi esetében, aki szerint a politika az algebrára hasonlít, sőt a felsőbb matematikára.² Latba eshet-e a képzelőerő olyan szerző esetében, akinek legnagyobb érdeme az írásaiban és szavaiban visszatükröződő logika és dialektika, s aki személyes hatását mondanivalójának plaszticitásával tette mindenkor teljessé?

Azonban mindenki előtt világos, hogy a matematika legalább annyira a képzelőerő kérdése, mint a logikáé és a plaszticitás is szorosan összefügg a metaforikus beszéd eszközeivel. S még nem is említettük Lenin elementáris szenvedélyességét. Már pedig ha elhallgatjuk fellépésének, akcióinak, írásainak indulatát, megghamisítjuk Lenint. Ez a vonása előadói modorában is annyira érvényesül, hogy Jelizaveta Drabkina visszaemlékezéseiben külön hangsúlyozza: „A legjobb gyorsírói feljegyzés sem képes visszaadni az élő lenini beszédet, oly sokat jelentett ebben a beszédben a hangsúly, a hangszín, a kézmozdulat.”³

Szenvedélyessége éppen ama többlet-vonások egyike, amelyek által felülmúlta minden politikus kortársát és nyelvi fantáziájának különös jelentőségét is e körben kell keresni. Gyors, precíz, szenvedélyes stílus erős metaforikus jellegű, bőven használ hasonlatokat is, és ezen felül vissza-visszatérő képes kifejezésekkel dolgozik, melyek a képírás ideogramjaihoz hasonlítanak.

¹ Így fordul elő ez a kérdés. B. Meilah: *O jezike i literaturnom stile Lenina* (Voproszii literaturii i esztetiki) Leningrád, 1958. 73—105 lk. c. szép tanulmányában. Általános elvi síkon ugyanazon szerző ugyanitt: Ua. *Metafora kak element hudozsesztvennoj szisztemii*, uo. 193—225. lk.; az írói módszertől teszi függővé 211. l. — Egy szerzőre vonatkozó hasonló vizsgálatokkal a dantológia is foglalkozott, pl. Federico Olivero: *La rappresentazione dell'immagine in Dante*, Torino, 1936 és magunk is, ugyancsak centrálisan tárgyalva a kérdést, vö. Kardos Tibor: *Dante alkotó képzelete*, Budapest, 1957. az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, X. 1—2. sz. 87—131 lk.

² L. Lenin: *Baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége* (Művei, 21. 87—95 lk.).

³ Jelizaveta Drabkina: *Téli napforduló*. Memoár. Ford. Barta Istvánné, Kortárs, 1970. 2. sz. 190.

Metaforái, hasonlatai voltaképpen olyan elemek, melyek nem hogy színezték stílusát, hanem alapvetően segítettek kifejezni szenvedélyes mondani-valóit, s amelyekben sokszor a legtisztábban érvényesíti dialektikáját. Ezen is túllépve nyelvi képzetében nyilvánultak meg akadálytalanul költői vonzalmi, érzelmi, mert a világtörténelem talán legnagyobb realistája a költészetre igen érzékenyen reagált, és maga is hajlamos volt költői módon gondolkodni. Amikor kimondta, hogy „Álmodoznunk kell!”⁴ akkor a szabadon választott vagy kényszerű magányban eltöltött hosszú órák álmodozásaira gondolt, melyek lényegüket tekintve realizisztikusak voltak, s ugyanakkor mélyen költőiek.

Lenin forradalmár volt, olyan családból született, annak született maga is és képzelőereje ez értelmi és érzelmi létecéll és jelleg jegyében formálódott, hullámzott, fejlődött. Lenin öntudatában a forradalom elválaszthatatlan a képzelőerő maximumától: „. . . a forradalmat minden emberi képesség különös fellendülésének és megfeszítettségének pillanatában, a legélesebb osztályharc által felkorbácsolt tízmilliók képessége, öntudata, akarata, szenvedélye, képzelőereje váltja valóra”.⁵ Ez a megállapítás objektív történeti tény kérdése, s egyszersmind önvallomás is. A forradalmiság által fölkorbácsolt akarat, szenvedély és képzelőerő Leninben ugyancsak szorosan fonódott egybe és csak ámulattal lehet képzetének elemi erejét, tárgyi hajlékonyságát, gazdagságát szemlélni, vagy feljegyezni, mert legalább annyira jelentékeny, mint beszédének természetes következetessége.

Ha azonban arra gondolunk, hogy e képzelőerő három évtized írásaiban nyilvánult meg, kora ifjúságától az utolsó megnyilatkozásokig és annyi műfajban: vitairatokban, elvi deklarációkban, filozófiai művekben, levelekben, akkor amennyivel izgalmasabbá válik a feladat, annyival problematikusabbá is: Vajon mennyire lehet nyomon követni Leninnél az imagináció alakulását, vannak-e általános jegyei, tónusváltozásai, fejlődése, s ha igen, akkor az egyes korszakokban, illetve műfajokban milyenek a különleges megnyilvánulási formák és egészben véve melyek az állandó jegyek? Jegyzeteket mindenestre föl lehet vázolni.

II.

Persze az sem közömbös, hogy milyen vitastílust talált Lenin a maga korában, melyek voltak marxista stílusának előzményei, hiszen ő egy személyben volt folytatató és kezdeményező, gondolkodó és agitátor, az elvek tovább építője és felkutatója, aki az új valóságból elemezte ki a további igazságokat és egyszersmind szervező is. Természetesnek kell találni, hogy a politikai polémiának akkor is volt egy általánosan közismert és nagyjából elfogadott nyelvezete, mely öröklött metafora-anyagot is görgetett magával s melyet Lenin átvett, átalakított, vagy amelyet saját fantáziájából jelentékenyen gazdagított. Lenin stílusa és imaginációja nyilvánvalóan függ Marxtól és Engelstől, de azután az orosz materialistáktól is, mint Csernisevskij, vagy Plehanov.

A Marx—Engels-féle hagyomány egyes esetekben rendkívül világosan nyomon követhető. Gondolunk például a Kommunista Kiáltvány bővített,

⁴ L. Lenin: *Mi a teendő?* (Összes Művei, 6.) 158 és Ua: *Művészetről, irodalomról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966 kötetben (a továbbiakban M. I.) 38. l.

⁵ Ua. *Baloldaliság*. . . (ih.) 87. l.

1872. évi szövegének „államgépezete” metaforájára, mely a gépkultúra első fellendülése korában korszerű és igen jelentékeny imaginációként keletkezett már csak abból a szempontból is, hogy az állam mint gépezet nem egy többé meg nem ismételtető egyedi teljesítmény, hanem újraalkotható szerkezet, vagyis a régi gépezetet össze lehet törni és megfelelő újat lehet létrehozni. Lenin ezt a fogalmat szélesesen alkalmazza, ideogramszerűen. Írásaiban az új államnak, és a Pártnak is „gépezete” van.⁶ Az irodalom is „csavar”, „kerék”, „eleven gépezet” (jóllehet tudatában van minden egyedi értékének és sajátosságának). Természetes, hogy elért „a gépezet” részletelemeinek imaginációvá alakításához: „a csavar”-hoz, „kerékhez”, mely bár kis rész, de fontos elem a gépezet szilárdságának biztosításában, mintegy képviseli az egyén vagy egy rész-szervezet döntő szerepét a kollektívum működésében. Már teljesen a polgárháborús jelen új gondjai szerint pergeti tovább a lehetőségeket, amikor 1920. dec. 30-án Trockijnak válaszolva a „fogaskerekek sorának” friss képével érzékelteti a Párt tranzmisszióinak akkor különösen fontos, sorselhatározó szerepét.⁷

Hasonlóan jellemző módon alakul egy öröklött metafora, a forradalomról szólván, melyet Marx és Engels „hosszú szülési fájdalmakkal” vetett egybe.⁸ Lenin úgy kerül szembe ezzel a kérdéssel, hogy szemére vetették a forradalom „szörnyűségeit”. Lenin úgy érezte, magyarázatot kell adnia, felhozta a tömegek elvadítását a háború által és megjelölte világosan, metaforák segítségével az okot és a tulajdonképpeni felelősséget is: „. . . nekünk adatott elsőnek a földkerekség egyik darabján leteperni azt a vadállatot, a kapitalizmust, mely vérrrel öntözte meg a földet, éhínségbe és elvadulásba kergette az emberiséget, és amely múlhatatlanul és hamarosan elpusztul, bármily szörnyen vadállatiasak is halál előtti őrzöngésének megnyilvánulásai”.⁹ Ez sem elégitette ki, ezért az emberlét e fiziológiai folyamatának nagyszerű és iszonyú ellentmondásos voltát lényegében ragadta meg s realizmusa erősítésére még hangsúlyozta is forrásait: Zola regényét, *Az élet öröme*-t és Vereszajev *Egy orvos feljegyzései* c. munkáját. Az ehelyütt hangsúlyozandó mozzanatok, irodalmi tekintetben is oly nagyszerűen állítja egymással szembe, hogy idéznünk kell: „Az ember születése olyan aktussal van összekötve, amely a nőt megkínzott, elgyötört, fájdalomtól eszméletlen, véres, félholt húsdarabbá teszi. De hajlandó volna-e valaki embernek elismerni az olyan „egyént”, aki csak ezt látná a szerelemben, a szerelem következményében, a nőnek anyává válásában? Aki ezen az alapon lemondana a szerelemről és gyermeknemzésről?”¹⁰

Lenin soha nem bagatellizálta el a hivatás göröngyös voltát, amelyre vállalkozott, a politikáét, mint ahogy láttuk, a forradalomét sem, melyet célul tűzött ki. Nemcsak az imént kifejtett Marx—Engels-féle metafora esetében szemlélhető ez, de egy Csernisevskij-idezet újraleírásában is tapintható. A nagy orosz materialista fejezte ki magát így sok évtizeddel korábban:

⁶ Az államgépezet-metaforát l. Marx: *A polgárháború Franciaországban*, Marx—Engels: *Válogatott Művei*, Budapest, 1949. I. 498—99; Marx—Engels: *A Kommunista Kiáltvány*, Budapest, 1949. 8; Lenin: *Állam és forradalom* (Összes Művei, 33.) 82—83, 91.

⁷ Az irodalom mint gépezet, l. Lenin: *A párt szervezete és a pártos irodalom*, Lenin: M. I., 43—44. lk. — A fogaskerekek sora, I. J. Drabkina, im. ih. 181. l.

⁸ L. Lenin: *Látnoki szavak*, M. I. 340—341. lk.

⁹ L. Lenin: im. uo. 342. l.

¹⁰ Ua. im. uo. 341. l.

„A politikai tevékenység nem a Nyevszkij Proszpekt aszfaltja”¹¹ s ezt Lenin 1920-ban ismételte meg a proletár diktatúra legsúlyosabb küzdelmeinek szakaszában. Vagy például ugyanezen időben a főgondról szólván hogyan lehetne „legjobban felébreszteni, lángra gyújtani, harcra vinni az igen nagy, de még alvó tömegeket”, így folytatja: „Ezért kötelesek vagyunk egész előkészítő munkánkat úgy végezni, (mint az elhunyt Plehánov szokta volt mondani, amikor még marxista és forradalmár volt), hogy mind a négy lábunkon meg legyünk patkolva.”¹²

III.

Ezért van az, hogy a forradalomról szólván a „háború”, a „tűzvész”, a „vihár” óriás képei vonulnak fel imaginációjában a kezdetektől az utolsó évekig. Különösképpen a „harc”, a „hadakozás”, a „háború indítása” mondható Lenin stílusa egyik leggyakoribb ideogramjának. S hogy ez mennyire nem fakult, tartalmát veszített gondolat nála, az abból is kiderül, hogy eleinte védekező értelemben használja. Első munkájában (Kik azok a népbárátok?) már 1893—94-ben úgy veti bele a mű címébe, előadásába ezt a metaforát, mint a narodnyikok támadását tulajdon pártja ellen, ők „indítanak hadat a szociáldemokraták ellen”.¹³ Másfél évtizeddel később — persze addig is sokszor előfordul — az empiriokriticizmus száználmas filozófus-figurái „hadakoznak” a természettudomány, a politikai gazdaságtan ellen, „háborút indítanak”, stb.¹⁴ Közben azonban ő maga is kidolgozza a stratégiával összefüggő szóképek egész rendszerét.

Ha megfigyeljük mikor jelenik meg ez a metafora-rendszer, akkor azt kell látnunk, hogy forradalmi periódusok közelségében. Vagy utánuk, vagy előttük és utánuk! Az 1905—1907-es forradalom után levelezésében és kisebb cikkeiben szinte állandóan szerepelnek — bár különböző előjelekkel — ilyen kitételek, mint hogy „rajtaütés”, „általános támadás”, „a vert hadak jól tanulnak”, „visszavonulás”, „takarodó fúvása”¹⁵. Mintha egy nagyszerű kísérlet közeli emlékeiben, amely kísérlet során „az orosz nép előtt felvillantak a szabadság első sugarai”,¹⁶ a mozgalom katonai története tükröződne. De Lenin nemcsak visszafelé fordul, 1910-ben már ismét előretéknél s egyre-másra feltűnnek írásaiban a várt népi háború újabb képei: „harc eszközök”-ről szól, „az erők felkészítése és összegyűjtése” a legfőbb gondja. Akkor bekövetkezhetik a „nyílt hadüzenet”¹⁷. E képes kifejezéseket a filozófiai harcra érti, de természetesen nem csupán ilyen elvi küzdelmekre érvényesen, hanem az öntudata minden parányát elfoglaló osztályharc gyakorlati perspektíváira is, 1913-ban már egészen világosan fogalmaz: „A marxizmus könyörtelenül hadat üzen” a bérrabszolgaságnak, s már ugyanakkor felmerül fantáziájában a „döntő ütközet”.¹⁸ Viszont meglepő, hogy a Nagy Októberi Forradalom évében a

¹¹ L. Lenin: *Baloldaliság*. . . 60. l.

¹² Ua. *Baloldaliság*. . . 89. l.

¹³ L. Lenin: *Kik azok a népbárátok? és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* (Összes Művei, I.) 115, 119. lk.

¹⁴ L. Ua. *Materializmus és empiriokriticizmus*, Szikra, Budapest, 1948. 123, 321 lk. és passim.

¹⁵ L. Ua. *Levél A. M. Gorkijnak*, M. I. 80; ua. *Lev Tolsztoj, mint az orosz forradalom tükre* uo. 107; ua. *A „Vehi”-ről*, uo. 122—123. lk.

¹⁶ L. Lenin: *A forradalom tanulságai* (Összes Művei, 19. köt.), 407. l.

¹⁷ L. Lenin: *Egy publicista jegyzetei*, M. I. 130—132. lk.

¹⁸ Ua. *A marxizmus három forrása és három alkotórésze* (Művei, 19. köt.) 3—4. lk.

cselekvés kellős közepén, talán éppen emiatt, e tekintetben az *Állam és forradalom* milyen szűkszavú, bár a legmélyebben harci eredetűek az olyan metaforikus kitételek, hogy „a proletariátus úgy szétzúzza” a régi állami apparátust, „hogy kő kövön nem marad”.¹⁹

Mégis igazában az Októberi Forradalom után bekövetkező létharc az újabb forradalmi akciók, az intervenció, a polgárháború kísérő jelenségeként tűnik fel Lenin írásaiban a stratégia és taktika szóképeinek példátlanul széles alkalmazása, mint a „*Baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége*” lapjain. Mintha a nagy ütközet utáni meditáció, a hatalom megtartásáért vívott iszonyatos küzdelem, a szovjethatalom végleges megszervezésének átgondolása robbantaná ki az ilyen kifejezéseket: „az élcsapat győzelmét” kihasználni a tömegek mozgósítására, vagy „milliók hadseregek elosztása”, vagy „döntő ütközet”.²⁰ Állandóan visszatér, mert hiszen lét és nemlét kérdése volt a szovjet hatalom számára a legöntudatosabb élcsapat és a tömegek forradalmi akaratainak összekapcsolása. Ide tartozik az is, amikor Lenin követeli, hogy „a hadsereg tudjon bánni azokkal a fegyverfajtákkal, amelyekkel az ellenség”. Majd hozzáteszi: „Ez a politikára még jobban áll, mint a hadviselésre”.²¹ Ez az utótag teszi tulajdonképpen metaforává az előtagot, valójában azonban csak metaforikus használatról van szó. Hiszen lényegi azonosságot fed Lenin kitétele, mert a forradalomban, a polgárháborúban a politika rég átcsapott a fegyveres harcra s ezt fejezte ki Lenin metaforaszerűen. Ekkor olvashatjuk egyre-másra: „Halás csapás” mérése, „döntő vereség”, stb.,²² megannyi közvetlen emlékből, pillanatnyi izgalomban és felelősségteljes aggodalom érzelmi feszültségében fogant szó. És Lenin gondolkodásának ezek a kifejezésbeli mikroelemei éppen úgy tükrözik, mint hatalmas eredményei azt a tényt, hogy élete mennyire feloldódott az orosz népért folytatott tusában.

IV.

Mivel jellemének egész szerkezete a forradalom valóra váltásának eszközeit úgy tartalmazta, mint eddig talán soha senkinél, a világtörténeti jelentőségű akció szükségképpen lelkivilágának is alapélménye, ezért a forradalmi tetőpontok ihletik stílusának stratégiai kifejezéseihez hasonlóan természeti metaforáit is: a „tűzvész”, a „vihár”, az „álomból ébredés” alapvető imaginációit és figyelemre méltó módon ezeket is Janus-arcúakra formálja, vagyis előre és hátratekintve.

Már az 1905-ös forradalom felé haladtában használja a tűzvész metaforáját. 1901-ben a *Mi a teendő?*-ben írja a megteremtendő forradalmi újságról: „Ez az újság alkatrészévé válna annak az óriási kovácsfújtatónak, amely az osztályharc és a népfelháborodás szikráit általános tűzvészé éleszti.”²³ A tűzvész ez izgatott képe majdnem két évtized múltán tér vissza nagy erővel a valóságos tűzvészben, 1920-ban, amikor az általános, a világforradalom gondolatai foglalkoztatták: „. . . a társadalmi élet mindeme területein különösen sok alkalom támad összeütközésekre, válságokra, az osztályharc kiéleződésére. Nem tudjuk és nem tudhatjuk, hogy a gazdasági és politikai világválság

¹⁹ Ua. *Állam és forradalom*, ih. 100. l.

²⁰ L. ua. *Baloldaliság*. . . , ih. 85. l.

²¹ L. ua. *im.* ih. 87. l.

²² L. ua. *im.* ih. 88. l.

²³ L. ua. *Mi a teendő?* (Összes Művei, 6.) 157 és M. I. 37. lk.

nyomán most minden országban szanaszét röpködő számtalan szikra közül melyik szikra lesz képes lángra lobbantani a tüzet, amely felrzza a tömegeket . . .”²⁴ Ugyanilyen élő s egyszersmind ugyanevvel a funkcióval jelentkezik nála a vihar képzete. Az 1905—1907-es forradalom kellős közepén (1906) idézi meg Gorkij *Viharmadará-t*:

„Jöjj vihar, s légy még erősebb”.

Úgy érezte, hogy a robbanás elkerülhetetlen. A kronstadti kivégzések, a parasztok elleni megtorlások felfokozzák az elszántságot s a proletariátus „egybeforrva és frissen indul szembe a viharral, beleveti magát a csatatűz kellős közepébe”.²⁵ Így ír Lenin, a forradalmár a forradalom teljében. És később is a kapcsolódó képzetek ugyanezt a társadalmi tetőpontot jelzik más oldalról. 1910-ben Tolsztojról szóló írásába „a legmélyebb rétegekig háborgó hatalmas néptenger” képzetét veti bele. Egy év múlva már újból le meri írni: „A következő vihar fellegei most a szemünk láttára kezdenek gyülekezni”.²⁶ Szemmel látható, hogy a tűzvész, a viharzó tenger, az égen gyülekező vihar ugyanazt az elementáris, pusztító és egyben teremtő társadalmi jelenetet akarja felmérni, amelytől nem lehet visszariadni. Ugyanott, ahol a „viharfellegekről” gondolkodik, a pozitív mozzanatot is megragadja: „A néphez intézett forradalmi szó nem vész kárba akkor sem, ha egész évtizedek választják el a vetést az aratástól”.²⁷ Valójában előrelátása, érzése pompás volt, hiszen nemhogy évtizedek, de hat év alig választotta el a vetést a nagy aratástól.

A forradalmi fázist ábrázoló metaforák közé kell vennünk még egyrészt az „álomból való ébredés”-t, vagy a jégmező megtörésének, a „rianásnak” kifejezéseit, másrészt a „bomlás”, a „rothadás” iszonyatának metaforáit.²⁸ Az ébredés az egyformán jelenti a vallásos álomból való ébredését a tömegeknek, a harcra való felébredését a proletariátusnak, mint ahogy Lenin a kommunista politikus és agitátor legfőbb feladatának is soha nem a képviselői mandátumok szerzését, ilyen, vagy olyan platformok gyártását tekintette, hanem a tömegek öntudatra ébresztését, a jelenségek megmagyarázását, a harcra való értelmi és természetesen érzelmi felébresztést.²⁹

V.

És ezzel megjegyzéseinket, bármily futólagosak is, át kell vinnünk a lenini metafora-világ leggazdagabb vidékére, az emberi tárgyú hasonlatok, képek, a társadalmi, irodalmi példák emberséges, szenvedélyes tájaira.

A lenini szófantázia egyik jellemző vonása, hogy a társadalmi jellegű metaforákat haragos-gúnyos természetük egészen az ideogramszerűen ismétlődő képekhez közelíti, vagyis az egyszeri, gúnyos képi játék és a sztereotip módon többször ismétlődő képi kifejezésforma szinte egymásba folyik. Másik

²⁴ L. Lenin: *Baloldaliság. . .*, 91. l.

²⁵ L. ua. *Vihar előtt*, M. I. 55. l.

²⁶ Tolsztoj és a háborgó néptenger, I. Lenin: *Tolsztoj és a proletárharc*, M. I. 159; az új viharfelhők, I. ua. *Herzen emlékére*, uo. 197. l. „vihar”, „tenger” metaforák vö. még Meilah *O jezike. . .* 95. l.

²⁷ L. ua. im. uo. 198. l.

²⁸ Az álomból való ébredés metaforája pl. I. Lenin: *Baloldaliság. . .*, 89; ua. *Az Ifjúsági Szövetségek feladatai*, M. I. 450; A rianás, I. ua. *Baloldaliság. . .*, 89; a rothadás és rokonfogalmak, I. Lenin: *Materializmus és empiriokriticismus*, 213, 221, továbbá ua. *Levél A. M. Gorkij-nak*, M. I. 423. l.

²⁹ Az agitátor feladata az öntudatra ébresztés, I. Lenin: *Baloldaliság. . .*, 90—91. lk.

alapvető vonásként tűnik elő a képek számbavételénél bizonyos fejlődésük. Persze a modern ember hajlamos a belső fejlődés elvét következetesen alkalmazni és így Lenin stílusa esetében is úgy vetni fel a kérdést: képjellegű kifejezéseinek hangulati feszültsége nagyjából állandó-e, vagy változó és pedig hullámszerűen változó-e, esetleg éleződő jellegű? Úgy látszik nem erőltetett dolog annak leszögezése, hogy a sztereotip kifejezések is erősödnek, keményebbekké, szilajabbakká válnak az első oroszországi forradalom (1905—07) keserű tapasztalatai után és különösképpen a *Materializmus és empiriokriticismus* megírása óta, mely addig Lenin legnagyobb szellemi erőpróbája. Mivel pedig megírása közvetlenül kapcsolódik az 1905—07-es forradalom leveretése utáni feszült időszakhoz, a két jelenséget mint okot összefüggőnek kell látni. Az élete első tetőpontjára ért Lenin — hiszen 35—38 éves ez időszakban, — stílusának kifejezésformái legezőszerűen bomlanak ki.

Imaginációjának e teljes értékű szakaszával szemben a *Kik azok a népbarátok?* stílusa még valóban bizonyos fokig tartózkodó a képes kifejezések terén, bár elméleti vonalvezetése teljesen világos. A narodnyikok elméleti például Lenin hasonlata szerint akkor még könnyedén „mint szappanbuborékok keletkeztek és pukkantak szét”.³⁰ Mihajlovskij a narodnyik ideológus hol jámbor ügyeskedőként jelenik meg a színen „akrobata mutatványai”-val, hol mint boldogtalan éttermi vendég, aki a hal húsa helyett „a füstölt hal bőrével vesződik”.³¹ Elméleti ügyeskedései és gyér eredményei, sovány ideái ilyen szelíd persziflázsba torkollnak, de három év múlva *Az új gyári törvény* című tanulmány függelékében az akkori cári kormány tagjait már a rendőrpribékekkel együtt emlegeti: „Milyen ügyes emberek ezek a kupecsek, egy kompániában a pribékekkel, akik kormányunkat alkotják.”³² Egy másik írásában pedig ugyanezen évben Mihajlovskij úr is sokkal zordabb helyzetben mutatkozik: „az oroszországi költészet makulatúrájának hulladékdombját kell felásnia”.³³ Lenin e kedvenc alakja „a híres Mihajlovskij úr” mulatságosabbnál mulatságosabb helyzetekben tűnik fel, de immár nem enyhe iróniával, de vad szatírával megragadva. Ha azt tanítja például, hogy „innen is, meg onnan is át kell venni, ami jó”, akkor Leninnek Gogol jut eszébe, ahol „az eladó lány az egyik kérő orrát a másik állához akarta illeszteni”.³⁴ Talán nem felesleges megjegyezni, hogy több mint másfél évtizeddel később, halála tizedik évfordulóján (1914) mennyire tiszta, elismerő szavakat tudott mondani ellenfeléről, természetesen annak egyénisége szűk körét világosan megvonva.³⁵

Mármost áttérve Lenin sztereotip képeire, azok valójában széles periódusban nyilvánulnak meg, nagyjából a főntebb jelzett kritikus és egyben kiteljesítő időpont után. Még feltűnőbb talán, hogy ezek az „ideogramok” egyaránt átjárják a legkülönbözőbb műfajokat. Azonban a publicisztikai és vitairatokban mégha azok filozófiai tartalmúak is, mint pl. a *Materializmus és empiriokriticismus*, sokkal szélesebb szerepet kapnak tőle, mint az ideológiai központi elméleti írásokban, amilyen az *Allam és forradalom*. Publicisztikai írásaiban, filozófiai vitairataiban kíméletlenül támad és valóban nincs is helye kíméletnek. E cári pribékek, úgynevezett politikusok, kegyetlen földbirtokosok, mohó

³⁰ Lenin: *Kik azok a népbarátok?* 131. l.

³¹ L. ua. im. 143, 145. lk.

³² L. Lenin: *Az új gyári törvény. Függelék.* (Művei, 2.) 321. l.

³³ L. ua. *A narodnyik tervkovácsolás gyöngyszemei*, (Művei, 2) 482. l.

³⁴ L. ua. im. uo. 507. l.

³⁵ L. Lenin: *A narodnyikok N. K. Mihajlovskijról*, M. I. 295—99. lk.

bankárok, elvetemült bértollnokok és hozzájuk hasonló farizeus, gyengécske filozófusok egyetlen etikai tömböt alakítanak. És a visszatérő lenini képek ennek is felelnek meg. A legtovább tartó sztereotip képek egyike 1905-től egészen az Októberi Forradalomig a „prostitúció”, a szent Oroszország nyílt és titkos és mindenre kiterjedő prostitúciójának képe.³⁶ Ez a cinkos társaság orosz szívélyességgel „cuppanós csókokat nyom egymás képére”.³⁷ Míg az amerikai filozófia ügyekedői csak „szédelgő társaság” Lenin tollán, az orosz „játéklarang”, diplomás hősei, írói, politikusai, filozófusai mint „lakájok” szerepelnek (1901 óta!). Az orosz reakció és a kapitalizmus, a menseviki „kígyó”, „csúszómászó”, melynek el kell taposni a fejét, melyet „el kell tiporni”, hiszen tudjuk a képi harag tetőpontján fogant kifejezésből, hogy „vadállatok”.

E szörnyű társaság méltó tanyája a „mocsár”, „posvány”, akár filozófiának nevezik, akár pedig a nacionalizmus kilátástalan megszállottjainak lakhelye.³⁸ S mi jut a népnek? a hírhedtté vált fogalom: a „vallás ópiuma”, az „éhség és nyomor korbácsa” és a börtön. Lenin is megerősíti, — mert a metafora óriási erejű és átfogó — „Oroszország a népek börtöne”. A lenini tetterő haragjának egyik tárgya az orosz életből még egyáltalán el nem tűnt Oblomovok, akik azt hiszik, hogy az új vívmányok csoda módjára jönnek létre. Lenin monotonan, keményen ismétli: az új világ és fegyelme „nem pottyán le készen valahonnan felülről”, „az égből”.³⁹

VI.

Gúnyos fantázia-játékai, az egyszerű metaforák, külön-külön felbukkanó hasonlatok még váratlanabbak, meglepőbbek. S ha hozzá képzeljük Lenint, az előadót, sejtelmünk lehet róla, milyen hatást érhetett el velük hallgatóságánál, mely azonos eszme tüzeiben égett. Talán e metaforákon keresztül tör be beszédébe a legplasztikusabban „a viharzó élet”.⁴⁰ Lenin maga adott rá példát számtalanszor, mit tart a forradalmár számára jó stílusnak: nem értekezések ismételtetését kívánta, hanem a proletár-munka eleven szellemét, nem azt, hogy „az író irogat, az olvasó olvasgat”, hanem szenvedélyes publicisztikát, mely a már pontosan értékelt gonosz jelenségek új megnyilvánulásait „táviratstílusban” bélyegzi meg.⁴¹ Egyik kitűnő rövid írásában (*A kapitalizmus és a sajtó*), mely leleplezi a főellenség titkos és nyílt kapcsolatait a sajtóval, már az első szavak megadják a lenini stíluseszmény példáját, erkölcsi ítéletnek formáit, metaforikus módon: „Amikor két tolvaj hajbakap, abból mindig van némi hasznuk a becsületes embereknek. Amikor a burzsoá sajtóvilág

³⁶ L. Lenin: *A párt szervezete és a pártos irodalom*, M. I. 46; ua. *Állam és forradalom*, 43—46; *A kapitalizmus és a sajtó*, M. I. 302. l.

³⁷ A csókolódzás metaforája, l. ua. *Materializmus és empiriokriticismus*, 215—16; ua. *Kell-e kötelező állományelv? M. I. 293* és még számos művének sok helyén.

³⁸ A „szédelgő társaság”, l. ua. *Materializmus és empiriokriticismus*, 226; a „játéklarang”, l. ua. *A kapitalizmus és a sajtó*, M. I. 302; a „lakájok”, ua. *A zemsztvo üldözői és a liberalizmus lakásai*, M. I. 33; ua. *Materializmus. . .*, 250; ua. *Egy karrier*, M. I. 204; a „kígyó”, illetve „csúszómászó” l. ua. *Levél A. M. Gorkijnak*, M. I. 138; ua. *Herzen emlékére*, uo. 198; a „mocsár”, l. ua. *Materializmus. . .*, 252; ua. *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban*, M. I. 291. l.

³⁹ L. Lenin: *Az Ifjúsági Szövetségek feladatai*, (Művei, 31.) 289, 299. lk.

⁴⁰ L. ua. im. uo. 298. l.

⁴¹ Az író irogat stb., l. ua. *A párt szervezete és a pártos irodalom*, M. I. 44; a „táviratstílus”, megbélyegzés, l. ua. *Újságaink jellegéről*, uo. 349. l.

„vezérférfiúi” végleg összevesznek, feltárják a közönség előtt a „nagy” lapok korruptségát és szennyes üzelmeit. A Novoje Vremjás N. Sznyesszárev összeveszett a Novoje Vremjával, sikkasztáson kapták és nagy botrány közepette eltávolították. Sznyesszárev most egy százharmincöt oldalas „művet” adott ki ezzel a címmel: „A Novoje Vremja délibábja. Majdnem regény, Szentpétervár, 1914”. Sznyesszárev úr — a szokáshoz híven — a „nemeslelkű” embert mímelve leírja azokat az erkölcsöket, amelyek a nyugati kapitalista országokban már régen meghonosodtak, s amelyek egyre jobban behatolnak az oroszországi burzsoá sajtóba . . .”⁴² Ez a kis cikk Lenin egyik legkegyetlenebb szatírája. Kit hogyan vásárolnak meg, ki hogyan adja el magát, hogyan kapják rajta, milyen képet mutat ez a játéklarlang valójában? A prostitúciónak ettől a magasiskolájától undorral fordul el: „Feudális urak szemérmertlen pimaszsága, amely a sötétben ölelkezik a burzsoázia szemérmertlen korruptségával — íme, a Szent Oroszhon.”⁴³ Amit e cikkben észlelhettünk, az általánosan is állítható tétel, a lenini szatíra — s ez egyik leg-erősebb oldala — hordozója általában a metafora. Ahogy például az empirio-kriticisták kereskedését ábrázolja, melyben „minden kapható ami szem, szájnak ingere: alkotmány, és kecsége tormával, realizmus és szolipszizmus”.⁴⁴ Lenin mérőműszerei a metaforák, egymástól látszólag távoli minőségeket egyformán tudnak érzékelni. Például „a filozófiai idealizmus lázfantáziája” ennek a gondolati világnak üres és mégis izgatott irrealitását rögzíti, acsarkodásukat Marx ellen a „szószemét” kifejezéssel teszi adekváttá, ravasz belemagyarázásaikat hallva: „ismerős dallamok!” állapítja meg, egymástól való eltéréseiket afféle emberek nézeti különbségeihez hasonlítja, „akik közül az egyik sárga ördögben, a másik pedig zöld ördögben hisz”.⁴⁵

A széles mozgási lehetőség végig jellemző a metaforák megválasztására. Az Októberi Forradalom idején is az *Állam és forradalom*-ban az eszközök és mensevikiek és társainak a „húsosfazék” felé való mozgását a kormányban az orosz burzsoá köztársaság időszakában úgy jellemzi, hogy „szakadatlanul lejtik a francia négyest”. Ez a népség a burzsoá politikai formát határnak fogadja el, s mint a fanatikus mohamedánok „homlokukkal a földet verve imádják ezt a mintaképet”.⁴⁶ S e sorok éles, de viszonylag könnyed gúnyja mellett a kapitalizmusnak már idézett „vadállat” képével húzza meg a metaforavilág túlsó határát.

VII.

Mindennél mélyebben hat az olvasóra a nép sorsának komoly, sőt komor képi érzékeltetése. Jelizaveta Drabkina visszaemlékezéseiben, melyek őszinteségükkel tűnnek ki, igen jellemző sorokat talál Lenin és a parasztság viszonyának kifejezésére. A parasztság akkor még — évszázados elmaradottsága után — éppen hogy kezdte érinteni a munkás-paraszt állam gondolatát. Drabkina írja: „Lenin ismerte és szerette az orosz parasztot, a paraszti észet, a paraszti beszédet, azokat a parasztokat, akik jártak nála. Ilyen szeretet nélkül csupán puszta gondolattal, puszta politikával, puszta történelmi számítással Lenin

⁴² L. Lenin: *A kapitalizmus és a sajtó*, uo. 300. l.

⁴³ L. ua. im. uo. 303. l.

⁴⁴ L. Lenin: *Materializmus*. . . 212. l.

⁴⁵ A szószemét, ua. im. 342; Sárga ördög—zöld ördög, l. ua. im. 276. l.

⁴⁶ L. Lenin: *Állam és forradalom*, 42, 50. lk.

nem tudta volna kidolgozni tanítását a parasztságról, mint a proletariatus szövetségeséről . . . Ebben a szeretetben nem volt ellágyulás, gügyögés, nyálás meghajlás az ‚Oroszország’, a műveletlenség a vadság, az ázsiai elmaradottság előtt. Nem, ez szigorú szeretet, igényes szeretet volt, csakis ennek a szeretetnek köszönhetően hallotta meg Lenin Lev Tolsztoj nyugtalanságában és géniuszában a paraszt-forradalom hangját, az évszázadok során összegyűlt felháborodás elemi érzését . . .”⁴⁷ S ugyanő, Drabkina mondja el hogyan űlt a VIII. Szovjet-kongresszus pártkivüli parasztküldöttei közé és figyelte őket. Az első sorokban szakállas falusi gazdák ülnek, ruházatuk ködmönök, darócaftánok, bekecsek, sötét, durva vászonzekék. Csizmában csupán néhányan vannak, a többség lábán bocskor. Lenin állandóan jegyez, nem a felszólaló nevét írja be könyvecskéjébe, hanem a tartományt, amelyből jött. „A jegyzetek a lehető leglakonikusabbak, de ugyanakkor megőrzik a paraszti beszéd sajátosságát”⁴⁸

Igen, így volt valójában ahogy Drabkina írja le, szerette a paraszti beszédet. Népi mondásokat, akárhányszor illeszt bele előadásaiba, cikkeibe. Megjelenik a mai „veréb” és a „holnap tüzök”, a „vert kölyökkutya” magartartása, a paraszti módra harcoló kemény ember, aki „szarván ragadja a bikát”.⁴⁹ Legutolsó írásai egyikében is a régi Oroszország paraszti gebéjéről az új rend, az elektromosság paripájára szeretné ültetni az orosz embert.⁵⁰ És hányszor ébresztgeti a szegény félrevezetett, elnyomott paraszti népet mély álmából, hányszor hozza elő a népi gyógymódokat, a nehéz életet, a parasztság megaláztatását. Talán az a legkegyetlenebb, mikor *Heyden gróf emlékezete* címen ír cikket, mivel egyes szociáldemokraták „elragadtatástól elcsukló hangon” dicsérik Heyden gróf úr humanitását: „ez a Heyden humanizmus feletti elérékenyülés arra késztet bennünket, hogy ne csak Nyekraszovra és Szaltikovra gondoljunk, hanem Turgenyev *Egy vadász feljegyzései* c. művére is. Egy civilizált, művelt, kultúrált, sima modorú ‚európai’ földesúr áll előttünk. A földesúr vendégét borral kínálja, és magas röptű beszélgetést folytat, ‚miért nincs a bor megmelegítve?’ kérdi az inastól. Az inas hallgat és elsápad, a földesúr csenget és anélkül, hogy hangját felemelné, azt mondja az belépő szolgának: ‚Fjodor dolgában . . . intézkedj’ — Íme a Heyden féle „humanizmus”, vagy a humanizmus à la Heyden példája. Turgenyev földesura is ‚humánus’ ember . . . például Szalticsihához képest annyira humánus, hogy nem megy ki maga az istállóba megnézni megfelelően intézkedtek-e Fjodor megvesszőzése ügyében? Annyira humánus, hogy azzal sem törődik, sós vízbe áztatták-e azokat a vesszőket, amelyekkel Fjodort megverik. Ez a földesúr nem engedi meg magának, hogy megüsse vagy lehordja az inast — csak a távolból ‚intézkedik’, ahogy művelt emberhez illik, sima és humánus formában, zaj nélkül, botrány nélkül, anélkül, hogy ‚közfeltűnést’ keltene . . . Teljesen ilyen Heyden humanizmus, ő maga nem vett részt a Luzsenovszkijokkal és Filonovokkal a parasztok megbotozásában, és kínzásában. Nem vett részt, a Rennenkampfock és Meller-Zakomerszkijek büntetőexpedícióiban. Nem lőtte Moszkvát Dubaszovval együtt. Annyira humánus volt, hogy tartózkodott az ilyesfajta hőstettektől, átengedte az ‚intézkedést’ az össz-oroszországi

⁴⁷ L. J. Drabkina, im. Kortárs, 1970. 4. sz. 515. l.

⁴⁸ L. ua. im. Kortárs, 1970. 2. sz. 177–178. lk.

⁴⁹ A veréb és a tüzök, l. Lenin: *Levél A. M. Gorkijnak*, M. I. 236; a vert kölyökkutya, l. ua. *Határozati javaslat a sajtószabadságról. Tervezet*, M. I. 333; szarván ragadni a bikát, ua. *Állam és forradalom*. 58. lk.

⁵⁰ L. ua. *Inkább kevesebbet, de jobban*, (Olasz kiadás, Lenin: *Opere scelte*) Mosca, 1948. Vol. II. 831. l.

„istálló” efféle hőseinek s ő maga békés és kulturált dolgozósobájának csendjében irányította azt a politikai pártot, amely támogatta a Dubaszovok kormányát, s amelynek vezetői Moszkva legyőzőjének, Dubaszovnak egészségére ittak . . .”⁵¹ Az olvasó észrevehette e leleplezés grandiózusz voltát, a képsorok drámaiságát. Ahogy az orosz klasszikus irodalomból kiindulva e minden porcikájában hamis, ún. „humanizmus”-t a világ elé tárja, hogy az egyszerű, de tipikus esetből az első orosz forradalom történelmi tragédiája nyíljék meg az egész világ szeme előtt.

VIII.

Valóban ebből a szeretetből táplálkozik a Tolsztoj iránti mély csodálat, és bizonyos tekintetben a Gorkij iránti határtalan gyengédség is. Ámbár az utóbbiban már együttlátta a muzsikból lett proletárt és az értelmiségit, az új kor legnagyobb íróját. Ez a két írói hangvétél, Lev Tolsztojté, és Maxim Gorkijé, ez állt legközelebb szívéhez. Tolsztoj problémájára újból és újból visszatért nemcsak a nagy író világhíre miatt, s hogy annyian használták fel nevét zászlónak, pajzsának, de mert őt is mélyen foglalkoztatta ez a különös lángelme. Mégis úgy látszik, hogy Leninnek az a „felismerése a leglényegesebb, amely szerint Tolsztoj a paraszti polgári forradalom nagy ösztönös megjelentője és mint ilyent kell műveit közkinccsé tenni. A már idézett metafora a legmélyebb rétegekig háborgó, hatalmas néptengerről Tolsztojra vonatkozik, mivel a viharzó nép tengere „tükröződött Tolsztoj tanításában”.⁵² Ez a tisztelet korántsem akadályozta Lenint abban, hogy fel ne fedje Tolsztoj éppen általa elhíresült ellentmondásait: „. . . gonosz vagyok, hitvány vagyok, de a magam erkölcsi kötelességén munkálkodom: nem eszem több húst, hanem rizsfelfűjtát táplálkozom. Egyfelől kiméletlenül bírálja a kapitalista kizsákmányolást, leleplezi a kormány erőszakos akcióit, a bíraskodás és az államigazgatás komédiáját, teljes mélységében feltárja a gazdagság gyarapodása, a civilizáció vívmányait és a dolgozó tömegek nyomorának, elvadulásának és kínlódásának fokozódása közti ellentéteket; másfelől eszelősen hirdeti, hogy ne állj ellen erővel a gonosznak.”⁵³ E farkasszemet néző eszmei hadrendek akár Tolsztojté is lehetnének. A legérdekesebb az a rész, amikor képszerűen reprodukálja Tolsztoj vallomását; a járatlan olvasó azt hihetné, hogy Lenin kitalálta metafora például a hús és a rizsfelfűjt története. De aki ismeri a tolsztojánus eszméket és gyakorlatot, az tudja, hogy korántsem így van: Tolsztoj valóban elutasította a húst és zöldséglevest, valamint rizsfelfűjtat szeretett enni. Tehát ez esetben Lenin a képes beszéd módjára fogalmazott, ám a tiszta valóságot mondta.

Szerette ezt az eljárásmodot, és a módszert Gorkij esetében is viszontlátjuk. Itt meg egyenesen egy a nagy író által el nem utasított, magát ateistának nevező irányzattal polemizál, amelynek tagjai „istenkeresőknek” nevezték magukat, mivel hogy a lerombolt papi istenség helyébe úgy vélték, hogy egy tiszta, szellemi, épített isten eszméjét állítják. Lenint e javítások nem vezeték félre: „Az istenkeresés semmivel sem különbözik jobban az istenépítéstől, vagy istenteremtéstől, vagy istencsinálástól stb. mint a sárga ördög a kék ördögtől . . .” Az ezután következő lenini passzus egyike a legkeményebbeknek,

⁵¹ L. ua. *Heyden gróf emlékére*, M. I. 66—67. lk.

⁵² L. ua. *Tolsztoj és a proletárharc*, uo. 159. l.

⁵³ L. ua. *Tolsztoj mint az orosz forradalom tükré*, uo. 104. l.

mely végülis annak a gúnyos ideogramnak egyik változatába torkoll, — melyről már szoltunk — a „sárga ördög” — „kék ördög”-ébe.⁵⁴ Különben Gorkij az, akivel a munkásmozgalom legmélyebb kérdéseit a legnyíltabban beszéli meg, akivel úgy vitatkozik, mint az ember önmagával szokott.

IX.

Gorkijnál is inkább maguk a munkások azok, akikkel tartózkodás nélkül szól. Az *Allam és forradalom*ban bátran idézi a kegyetlen irodalmi példát: „Shylock könyörtelenségével számolgatjuk, vajon nem dolgozunk-e egy fél-órával többet, mint a másik, nem kapunk-e kevesebb bért mint a másik.”⁵⁵ Szóval, ha irodalmi képet alkalmaz, akkor az legyen Shakespeare-től és a legszilajabbak közül való, hogy érzékeltesse a veszedelmet. Vagy mint az 1921-i nagy beszéd ki nem adott szövegrészében (a Komintern III. kongresszusán). Drabkina megjegyzi: „Lenin kongresszusi beszéde benne van *Művei* gyűjteményében. De ez csupán gyorsírói jegyzet. Clara Zetkin, aki maga hallotta Lenint, így emlékszik vissza erre a beszédre: „A világforradalom első hulláma elvonult. A második még nem emelkedett föl . . . Veszélyes volna, ha e tekintetben is illúziókban ringatnánk magunkat. Nem vagyunk Xerxeszek, hogy megkorbácsoltassuk a tengert. De vajon a tények leszögezése és figyelembevétele azt jelenti-e, hogy tétlenek vagyunk, vagyis lemondunk a harcra? Semmiesetre sem! Tanulni, tanulni, tanulni! Cselekedni, cselekedni, cselekedni!” Nem csupán a xerxesi hasonlat kedvéért idéztük e részt, hanem a lenini stílus „viharzó életszerűsége” miatt is, mert ez olyan tetőpontja a lenini dikciónak, amelyhez hasonlót keveset lehetne találni. Óvja tehát a munkásmozgalom vezetőit a xerxesi gógtól: Lenin Aiszkhülosz egyik tragikus alap gondolatát (*A Perzsákét*) mutatja fel az adott pillanat villámfényében.⁵⁶

Az élcsapat küzdelmét a legkeményebb és a legmagasabb rendű metaforákkal, szövegeivel együtt született egész jelenetekkel érzékelteti 1908-ban azt remélni, hogy „a stolipini lecke pörölycsapásai alatt és természetesen a forradalmi agitáció révén a szocialista proletárok és a parasztság demokratikus tömegei „egyre keményebb harcosokat fognak csatasorba állítani”. Ez a küzdelem „ki fogja kovácsolni a remek oroszországi forradalmi szociáldemokráciát”.⁵⁷ Lenin képzeletét beborítja az 1905—07. évi forradalom bukásának árnyéka. Volt mozdony, de nincs: „a mozdony felrobbant . . . a sárban hever körülvéve »fenntartásos« értelmiségekkel, akik aljasul vihognak azon, hogy »nincs itt mit likvidálni«, mert már nincs mozdony . . .” Meg kell hát fogadni, hogy kiküszöböljük a nézeteltéréseket. — Most következik a modern kollektív munka életéből vett újabb folyamatos metaforák sora: „Minden figyelmünk és minden erőfeszítésünk arra irányul, hogy felállítsuk a mozdonyt, hogy megjavítsuk, megszilárdítsuk, megerősítsük, a vágányokra helyezzük; a sebességről s egyik vagy másik karocska forgásáról ráérünk majd később vitatkozni . . . Aktuális feladatunk az, hogy a legnehezebb viszonyok közt is ércet bányászunk, vasat szerezzünk s kiöntsük a marxista világnézet és az ennek a világnézetnek megfelelő felépítmények acélját.”⁵⁸ Ki tagadhatja, hogy a háborgó

⁵⁴ L. ua. *Levél A. M. Gorkijnak*, M. I. 268. l.

⁵⁵ L. ua. *Allam és forradalom*, 88.; szívesen volt munkásokkal vő. Meilah im. 89. l.

⁵⁶ L. J. Drabkina: im. Kortárs, 1970. 4. sz. 509—510. lk.

⁵⁷ A „pörölycsapások”, I. Lenin, *Lev Tolsztoj mint az orosz forradalom tükre*, M. I. 108; kikovácsolni, I. ua. *Levél A. M. Gorkijnak*, uo. 115. l.

⁵⁸ L. ua. *A „fenntartás” hősei*, uo. 167. l.

néptengertől a kohók fényéig egy új, hatalmas eposzeia képei váltották egymást. Nálunk e képeket Petőfi véste emlékezetünkbe: „Feltámadott a tenger, a népek tengere . . .” Vagy József Attila képeihez hasonlíthatóak, de ő már olvasta Lenint.

A munkásság, az élcapat és Lenin közös harcáról szóló képek száma légió. Csak egy-kettőt szeretnénk kiemelni még, hogy feltáruljon az az óriási rádiusz, mely Lenin képzeletének szélességét megvonja. Mikor már a Nagy Októberi Forradalom után a nagy kezdeményezésről beszél, a „kommunista szombatokról”, akkor boldog izgalmában a tudomány akkori egyik nagyszerű eredményét hozza fel példának, Hatának, a nagy orvosnak a példáját: „Ha egy japán tudósnek azért, hogy az embereknek a vérhaj legyőzésében segítsen, elég türelme volt ahhoz, hogy kipróbáljon 605 vegyi készítményt, amíg elő nem állította a 606-at, azt a készítményt, amely megfelel bizonyos követelményeknek, akkor azoknak akik nehezebb feladatot akarnak megoldani, akik a kapitalizmust akarják legyőzni, elég kitartással kell rendelkezniök száz meg száz új harci módszer, eljárás, eszköz kipróbálásához, hogy ilyenformán kidolgozzák azokat, amelyek a legalkalmasabbak.”⁵⁹

X.

Ebben a beszédében fordul elő az a metafora-szerkezet, amely rendkívül jellemző: három korszak „fegyelmét” veti egybe. Elsőnek a hűbéri szervezetű társadalmi munkát jellemzi, mely „a deres-fegyelemre” támaszkodott, mikor a népet maroknyi földesúr gyötörte, s a nép a legteljesebb „sötétségben” és megfélemlítettségben élt. A társadalmi munka kapitalista szervezete már nem a botra, a korbácsra, hanem „az éhség fegyelmére támaszkodott”. S a nép minden demokrácia és minden kultúra ellenére berrabszolga, tudatlan és megfélemlített tömeg maradt. A harmadik fokozat az orosz nép új korszakának foka: „a társadalmi munka kommunista szervezete, amely felé az első lépés a szocializmus, maguknak a dolgozóknak szabad és tudatos fegyelmére támaszkodik, akik lerázták mind a földbirtokosok, mind a kapitalisták igáját, és mindinkább erre fog támaszkodni. Ez az új fegyelem nem az égből pottyant, és nem jámbor óhajok szülte, hanem a kapitalista, nagyüzemi termelés anyagi feltételeiből és csakis azokból nő ki”.⁶⁰ Azért is idéztük ezt a történeti materializmus fejlődés-fokozataira támaszkodó stíluszerkezetet, mert fényesen bizonyítja, hogyan szerepel a metafora Lenin gondolatmenetében. Teljesen megokoltnak kell látni, hogy egy ilyen korszakokat felölelő történeti fejtegetésben így jelenik meg a lenini metafora: fokozatosan átalakulva, de zárt rendszerben. Előbb a gazdaságon kívüli erőszak mozzanatára irányítja a reflektort, a „deresfegyelem”-ben. A kapitalista korszakbeli teljes kiszolgáltatottság mozzanatára az „éhség fegyelmében”. A tárgyias metafora ezáltal fiziológiai érzeten alapuló, óriási elvont fogalomnak adta át helyét. Az „éhség fegyelmében” benne vannak a géprombolások, a levert sztrájkok, a meghalt csecsemők és anyák, a tüdőbajban elpusztult munkások ezreinek sorsa széles e nagy világon. E lenini szerkezet harmadik tagja metafora helyett már csak két társadalmi tartalmú, eszmei jelzőt alkalmaz: „szabad és tudatos” fegyelem. Miután minden „igát” levetettek, ez a fegyelem nagyüzemi termelésből, a hatalmas gyárak rendszeréből nő ki, „nem az égből pottyant”. Az „iga”, az

⁵⁹ L. ua. *A nagy kezdeményezés*, uo. 406.

⁶⁰ Ua. im. uo. 400.

„égből pottyánó” fegyelem képeire azt mondhatjuk, hogy érzékeltetőek, de a „deres-fegyelem”, az „éhség fegyelme”, a dolgozók „szabad és tudatos” fegyelme nem díszletszavak, segédfogalmak: ezek maguk a kifejezendő gondolat irodalmi megjelenése. Itt Lenin elméletíró, agitátor, tudós, író, költő egy személyben; ez a példa jellemzi őt igazán. Logikusan, nyílegyenesen szerkeszt, a valóságot adja, a fogalmat fejezi ki s ugyanakkor annak teljes költői tükörképét.

A lenini nyelvi képzelet forradalmi gondolkodásának és érzületének, cselekvéseinek roppant erejű megnyilatkozása; több, mint stílus-elem: Leninnek sajátos, művészi önkifejező eszköze, melyben igazán nem volt elődje, és úgy látszik, utódja sem. Midőn alig pár hétre a forradalmi napok után arról ír (1917. december végén), hogyan is kellene megszervezni a szocialista versenyt, elmondja, hogy most, hogy a gyár és a föld szabad, „most vált azzá a tevékenységi területté, amelyen a munka embere megmutathatja azt, mi lakozik benne, amikor kissé kiegyenesítheti hátát, felemelheti fejét, embernek érezheti magát”.⁶¹ Erről van szó. Csak azért élt, hogy a történelem más irányt vegyen s ez be is következett. E metafora emberalakja „kiegyenesítette hátát” és „felemelte fejét”. Lám, a lenini életmű eredménye is egy hatalmas metaforában maradt reánk, s ugyanakkor ez maga a történeti valóság: Lenin metaforáját őrizni hát annyi, mint egy új korszak valóságát őrizni.

⁶¹ L. ua. *Hogyan szervezzük meg a versenyt?* uo. 332.

TANULMÁNYOK A MODERN FILOLÓGIÁK

25 ÉVÉRŐL MAGYARORSZÁGON

A hazai orosz irodalomkutatás 25 éve

KIRÁLY GYULA—RÉV MÁRIA

A magyarországi orosz filológia együtt született meg a szlavisztikával. Az úttörők közé tartoztak azok a tudósok és tanárok, akik a budapesti egyetemen elindították az orosz irodalom tanulmányozását: Ferenc József (1849—1878), a szlavisztika első professzora orosz irodalmat is előadott; a russzisztika tudományos felkészültségű előfutára Asbóth Oszkár (1881—1920) volt, aki oroszországi tanulmányútját követően kollégiumai között szerepeltette az orosz irodalmi művek olvasását is. A magyar olvasóközönségnek behatóan a XIX. század derekán volt alkalma megismerkedni az orosz irodalommal. Az első neves fordítók között Arany János és Gyulai Pál, Arany László és Bérczy Károly szerepeltek, akik Puskin, Lermontov és Gogol műveit ültették át magyar nyelvre, de ők még nem oroszról fordítottak. A 60-as években a Zilahy testvérek, Reviczky Szevér, Riedl Szende munkássága szélesítette ki a XIX. századi orosz irodalmi műveltséget. Egyre több tanulmány és ismeretesség jelent meg az orosz írókról, irodalmi életről, sajtóról. Szabó Endre, Csopey László, Ambrozovics Dezső már orosz eredetiből készítették fordításaikat.

Am a felszabadulás előtti irodalomkutatásunk alig mutatott érdeklődést az orosz irodalom iránt, pedig ezt indokoltta tette volna Puskin és Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij, Csehov és Gorkij műveinek népszerűsége s így mindössze néhány áttekintést nyújtó művel rendelkezünk.¹

Mindezt kiegészítették Wildner Ödön ismertetései, Trócsányi Zoltán cikkei, valamint néhány külföldi szerző orosz irodalmi interpretációjának magyar nyelvű kiadása.²

Ezen ismeretek gazdagításához jelentős társadalmi állásfoglalás jelleggel járult hozzá Illyés Gyula művészi igényességgel válogatott és megformált *Orosz Dekameronja*.^{2a}

¹ Podhradszky Lajos: Bevezetés az orosz irodalom X—XVII-ik századbéli történetébe. Besztercebánya, 1898.

Podhradszky Lajos: Bevezetés az orosz irodalom XVIII.-ik századbéli történetébe. Besztercebánya, 1896.

Bonkáló Sándor: Az orosz irodalom története. I—II. Budapest, 1924.

Szémán István: Az újabb orosz irodalom. Budapest, 1926.

Juhász Andor: A világirodalom élettörténete. Budapest, 1927.

² Vogüe, Eugène-Melchior: Az orosz regény. I—II. Budapest, 1908.

Brandes, Georg: Korok, emberek, írások. Budapest, 1908.

Suarès, André: Dosztojevszkij. Budapest, 1925.

Meier-Graefe, Julius: Dosztojevszkij, 1930.

Zweig, Stefan: Három mester. Dosztojevszkij. Budapest, 1926.

Zweig, Stefan: Tolsztoj. Budapest, 1928.

Troyat, Henry: Dosztojevszkij. Budapest, 1943.

Rolland, Romain: Tolsztoj élete. Budapest, 1921.

^{2a} *Mai orosz dekaameron*. Fordította: Gellért Hugó. A bevezető tanulmányt írta: Illyés Gyula. Bp., [1937].

A két világháború között az orosz irodalom klasszikusainak megismerésére a magyar társadalom széles rétegeiben megvolt az igény, de a tájékozódási lehetőségek korlátai nemcsak a szovjet szépirodalom terjesztésének vetettek gátat, hanem visszahatottak az egész russzisztika, különösen az irodalomtudomány és kritika kialakulására és fejlődésére. A hivatalos politika részéről pedig nem is lehetett számítani segítségre és támogatásra. Bár néhány vonatkozásban pótolta ezt a Moszkvában megjelenő „Sarló és kalapács” s az „Új hang” valamint az ugyancsak itt kiadásra kerülő magyar nyelvű szovjet irodalmi könyvek.³

Az orosz irodalom, a szovjet irodalomtudomány és az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozása új szintre vitt irodalmi életünkbe 1945 után. Az átfogóbb igényű első összefoglalások Zsigmond Ferenc, György Lajos és Komlós Aladár⁴ nevéhez fűződnek, majd munkájukat az ötvenes években Rejtő István folytatja.⁵

Elsődrendű feladat az orosz irodalom rendszeres megismertetése volt. Egyik ilyen hézagpótló jellegű vállalkozás a Trócsányi Zoltán szerkesztésében és összeállításában 1947-ben megjelent *Orosz irodalom kincsháza*.⁶ Rendkívül jelentős a russzisták számára az első orosz vonatkozású bibliográfia,⁷ amelynek első része Kozocsa Sándor energikus irányítása alatt már 1947-ben megjelent. Ezt követte még néhány kiegészítő kötet, melynek munkálatait már Radó Györggyel együtt folytatta. A kapcsolattörténeti kutatások egyik első állomása Balezky Emil Gorkij tanulmánya volt.⁸

Egymás után jelennek meg a népszerűsítő cikkek újságjaink és folyóirataink hasábjain a felszabadulás után. Nem egy esetben elsiettek, túlzóak, pontatlanok, nem irodalmi szempontúak, de egyre több eddig ismeretlen nevet vittek be a köztudatba.

A 40-es évek végén, az 50-es évek elején indul el az orosz és szovjet irodalom klasszikusainak igényesebb kiadása, pl. az Orosz Remekírók sorozata, vagy a szovjet irodalom egy-egy vezéralakjának válogatott kiadása (pl. Gorkij, Majakovszkij), valamint az utóbbi években megjelent, illetve megjelenő Tolsztoj és Dosztojevszkij művek reprezentatív kiadása. Az itt közölt esszék, illetve jegyzetek néha már tudományos igényességről tanúskodnak (Bóka L., Kardos L., Sötér I., Waldapfel J.). Általában az orosz irodalmat népszerűsítő cikkek az ötvenes évek közepétől egyre nagyobb elméleti, történeti és kritikai, filológiai hitelességgel készülnek. Ez utóbbi tény főleg annak tudható be, hogy a magyar irodalom történetének művelőit vagy éppen az írókat, akik egyben az orosz irodalom legjobb tolmácsolói is (Németh László, Áprily Lajos stb.) meghívta nemcsak egy-egy mű fordítása, vagy bevezetése, hanem egy-egy megismert író életpályájában a magyar irodalom számára is tanulságos nemzeti-irodalmi, vagy egyetemes irodalmi novum (Németh László, Veres Péter, Kardos László).

³ Markovits Györgyi: Költészet és cenzúra. Budapest, 1965.

⁴ Zsigmond Ferenc: Orosz hatások irodalmunkban. Budapest, 1945.

György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. Kolozsvár, 1946.

Komlós Aladár: Magyar írók Oroszországból. Új Idők, 1946. — Az orosz irodalom első magyar fordítói. Jövendő. 1946. 4. sz. — Az orosz irodalom első magyar tolmácsolói. Jövendő 1946. 8. sz. — Az orosz irodalom útja Magyarországon. Irodalom—Tudomány, 1946. 6. sz.

⁵ Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Budapest, 1958.

⁶ Trócsányi Zoltán: Az orosz irodalom kincsháza. Budapest, 1947.

⁷ Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. Budapest, 1947. A továbbibban Radó Györggyel együtt 1955-ig készítették el.

⁸ Balezky Emil: Несколько данных о русско-венгерских литературных взаимоотношениях, Максим Горький и венгры. Études slaves et roumaines, 1948, I. Ezt a munkát később Tétényiné dr. Halász Mária folytatta publikációiban.

Esztétikai-elméleti és egyben átfogó koncepciójú orosz és szovjet irodalmi tanulmányait az ötvenes években teszi közzé Lukács György.⁹ A negyvenes évek végén és ötvenes évek elején jelennek meg magyar nyelven Belinszkij, Csernisevszkij és Dobroljubov esztétikai és irodalom-kritikai írásai¹⁰ és ezek kapcsán indul el (részint bevezetőkben és jegyzetekben), majd önálló irodalmi-esztétikai tanulmányokban az orosz forradalmi demokrata hagyomány hasznosítása elsősorban Lukács György, illetve Fogarasi Béla¹¹ tanulmányai nyomán (pl. Forgács László Belinszkijről szóló disszertációja¹² stb.).

Az ötvenes évek közepén meginduló s lassanként egyre több szakembert magával ragadó orosz irodalomtörténeti tájékozódás kettős eredménnyel jár. Megjelennek magyarul jelentős¹³ vagy éppen akkor jelentősnek vélt¹⁴ szovjet kritikusok cikkei és monográfiái. Az irodalmi kutatások többé-kevésbé szinkronban haladnak ebben az időben a kelet-európai történet tanulmányozásával. Különösen Perényi József, Arató Endre, Niederhauser Emil, Dolmányos István és Józsa Antal ezirányú munkáiban. A kölcsönös tájékozódás, a rész-eredmények kiérlelése készítette elő a magyar és orosz irodalom kapcsolatait összegező, a Magyar és Szovjet Tudományos Akadémiák gondozásában megjelent háromkötetes tanulmány-gyűjtemény¹⁵ kiadását Kemény G. Gábor szerkesztésében.

A közzétett 36 tanulmány anyaga rendkívül gazdag és sokszínű. A tanulmányokban felölelt anyag a népköltészet közös motívumainak, az Igor-ének első magyarországi visszhangjainak vizsgálatával kezdődik, majd mindinkább terebélyesedik és végigkísér a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok szerteágazó alakulásán a XIX. század második felében, a századforduló idején és a szovjet korszak irodalmának bonyolult magyarországi fogadtatása tárgyalásával zárul.

A tanulmányok nagyobb része az orosz irodalom magyarországi fogadtatásával, a jelentősebb művek első magyar fordításainak elemzésével foglalkozik. A magyar irodalom oroszországi visszhangjának feldolgozása csupán néhány kutató érdeklődését kötötte le (Forgács László, Ludmilla Sargina, Oleg Rosszijanov). Jóformán teljesen új az első kötet anyaga, amely többségében az 1848 előtti orosz irodalommal való ismeretségünkről szól (Iglói Endre, Fenyő István és Kovács Zoltán).

Tudományos alaposság és elmélyült összevető munka jellemzi a második kötet darabjait. Itt Komlós Aladár, Waldapfel József és Diószegi András Gogol, Gorkij, illetve Turgenyev tanulmányai hoznak russzisztikailag is érdem-

⁹ Nagy részük orosz és idegen nyelven még a felszabadulás előtt megjelent. Lukács György: Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus. Budapest, 1951. Szocialista realizmus Budapest, 1952.

¹⁰ V. G. Belinszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. 1950.

Ny. G. Csernisevszkij: Válogatott filozófiai művei. I. rész. Budapest, 1952. Vázlatok az orosz kritika gogoli korszakáról. Bp., 1954.

N. G. Csernisevszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp., 1950.

A. N. Dobroljubov: Orosz realizmus. Budapest, 1948.

¹¹ Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez. Bevezetés Csernisevszkij esztétikájába. Budapest, 1953.

Csernisevszkij a magyarokról. Bp., 1953. Előszavát Fogarasi Béla írta.

¹² Forgács László: Bajza és Belinszkij. Budapest, 1955. Figyelmet érdemelnek az orosz kritikai realizmusról írt esszéi: *Tudatosság és költőiség II.* Budapest, 1970.

¹³ N. K. Gudzij: Lev Tolsztoj. Budapest, 1948.

¹⁴ V. Jermilov: Csehov. Budapest, 1952.

¹⁵ Tanulmányok az orosz—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. I—III. Budapest, 1961.

legest. A kapcsolattörténet körében Rejtő István és Zöldhelyi Zsuzsa Dosztojevszkij, illetve Szabó Endre¹⁶ tanulmányai, Dolmányos István a forradalmi narodnyikok és a magyar sajtó című cikke,¹⁷ tartalmaznak korábban még feltáratlan anyagot, a szovjet irodalom fogadtatásáról Botka Ferenc, Illés László, Kámán Erzsébet¹⁸ és Lengyel Béla írnak a harmadik kötetben. Lengyel Béla kutatásait továbbfejlesztve kiadta nagy monográfiáját *Szovjet irodalom Magyarországon*.¹⁹ Ennek a gondolatnak a továbbvitele tükröződik Sőtér István a párhuzamos és eltérő jelenségek, majd a tipológiai vizsgálódásokról írt tanulmányaiban.²⁰ Ebbe a munkálatba kapcsolódnak bele a 60-as években Zöldhelyi Zsuzsa az orosz irodalom magyarországi és nyugat-európai fogadtatásáról, illetve a magyar irodalom oroszországi fogadtatásáról írt tanulmányai,²¹ majd Rév Mária tipológiai kutatásai az orosz és magyar irodalom köréből, valamint a párhuzamos jelenségek összehasonlító vizsgálata,²² továbbá Scherné Szerdjuk V. I. ukrán és magyar kapcsolattörténeti publikációi.²³

Speciális területe a russzisztikának a realizmus, a szocialista realizmus, továbbá az összehasonlító irodalomtörténet elméleti, historiográfiai vizsgálata, valamint a műfaj elméleti és történeti kutatásai. A szovjet realizmus viták nyomán keletkeztek Nyirő Lajosnak a realizmusról és a szocialista realizmusról szóló tanulmányai, amelyek az orosz irodalomtörténeti és irodalomelmélet kritikái és tudománytörténeti feldolgoásaiban hoznak jelentőséget mind a hazai, mind a nemzetközi russzisztikában. (Fő érdeklődési és kutatási körei az irodalmi irányzatok, az összehasonlító irodalomtörténet elvi kérdései, a tükrözés módszere, irodalomelméleti iskolák.)²⁴ A szocialista realizmus elméleti és történeti feltárásában nemzetközileg is jelentős eredményekre jutottak Illés László²⁵ és Varga Mihály a szocialista realizmus fogalom történetének tisztá-

¹⁶ Ez volt Zöldhelyi Zsuzsa kandidátusi értekezésének témája is: A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből. Szabó Endre. 1961.

¹⁷ Dolmányos István a későbbiekben kutatásait „Költők barátságától – népek testvériségéig” c. monográfiájában összegezte. Bp., 1959. Majd Herzen c. kismonográfiája. Bp. 1970.

¹⁸ Kámán Erzsébet kandidátusi értekezése: Az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből. Solohov Magyarországon. 1961.

¹⁹ Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon, 1919–1944. Bp., 1964.

²⁰ I. Sőtér: Phénomènes parallèles de la littérature hongroise et de la littérature russe du XIXe siècle, 1962.

²¹ Zöldhelyi Zsuzsa: Néhány magyarországi Gercen-nyom az abszolutizmus korában. 1956. Zöldhelyi Zsuzsa – Radó György: Petőfi chez les russes. 1959. Zöldhelyi Zsuzsa – Rejtő István: Csernisevszkij „Mit tegyünk?” c. regényének első magyar fordítása, 1958. Zöldhelyi Zsuzsa: Magyarok levelei orosz írókhoz. 1960. Произведения Герцена и оценка его деятельности в венгерской печати середины XIX века. Москва, 1963. Néhány orosz tárgyú Jókai elbeszélés forrásáról, 1965. Из истории изображения декабристов в художественной литературе, 1966. Zöldhelyi Zsuzsa – Tétényi Mária: Új adat Gorkij „Anyá” c. regényének első magyar fordításáról. 1965. Zöldhelyi Zsuzsa: Стихотворения в прозе И. С. Тургенева в Венгрии, 1968. Малораскрытая страница русско-венгерских связей, 1968. Венгерский роман о Пушкине и декабристах. Москва, 1969.

²² Rév Mária: Phénomènes parallèles et divergents dans les littératures russe et hongroise dans la deuxième moitié du XIXe et au début du XXe siècle. 1964. Scsedrin és Mikszáth. 1965. Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859–1945). 1968. Салтыков-Щедрин в венгерской прессе и литературной критике. Ленинград, 1968. Divergences et analogies dans la réception de l'oeuvre littéraire au point de vue sociale. Bordeaux, 1970.

²³ Scherné, Szerdjuk V. I.: Az ukrán irodalom Magyarországon (1864–1964). Budapest, 1965. Шевченко в Венгрии, 1968. Stb.

²⁴ Nyirő Lajos: Irodalomelmélet – korszerű művészet. Tanulmány kötet. Budapest, 1967.

²⁵ Illés László: Józanság és szenvedély (Tanulmányok és kritikák). Budapest, 1966.

zásában.²⁶ Regényelméleti és műfajtörténeti vonatkozásban nemzetközileg elismert következtetésekre jutott Király Gyula Dosztojevszkij korai regényeinek poétikáját elemző cikkeiben.²⁷

A hatvanas évek folyamán egy sor russzisztikai kandidátusi értekezés készült önálló elméleti, történeti filológiai forráskutatások alapján. Mivel orosz irodalmi munkákról van szó, amelyek többsége azzal az igénnyel készült, hogy nemcsak a hazai-, hanem a szovjet, illetve nemzetközi russzisztikai irodalomtörténeti és elméleti vizsgálódásokba kapcsolódjon be, nem kimerítő kompendiumszerű életrajzok születnek itt, hanem elsősorban valamilyen történeti-elméleti vagy analitikai szempontból közelítő monografikus feldolgozások. Ezek hol műfaji vagy struktúra vizsgálatok,²⁸ hol a pszichológiai aspektus szatírai vagy szemléleti vetületeinek elemzése,²⁹ hol stilisztikai, poétikai s fordítástechnikai érdeklődésűek,³⁰ vagy elmélettörténeti, illetve eszme-történeti jellegűek,³¹ végül filológiai forráselemzések, illetve kutatások.³²

Külön elhatárolható területe a russzisztikának a stílus és poétikai elemzések, a költői nyelv stilisztikai megközelítéséből származó vizsgálódások eredményei. Gáldi László verstani munkái s orosz költők verseinek elemzése, s Péter Mihály Tvardovszkij költői nyelvéről írott monográfiája tartoznak ide elsősorban.³³

Az ötvenes évekhez képest a hatvanas évek egyetemi jegyzetei és szöveggyűjteményei jelentenek komoly előrehaladást. Az orosz irodalmiság különböző szakaszait ölelik fel a folklórtól és a régi orosz irodalomtól napjainkig.³⁴ Nagy segítséget nyújtanak az oktatásban az egyre nagyobb számban megjelenő szöveggyűjtemények, hiszen a két világháború közötti orosz és szovjet

²⁶ Varga Mihály: A szocialista realizmus fogalom kialakulásának kérdéseihez. Budapest 1965.

²⁷ Király Gyula: Художественная структура ранних романов Ф. М. Достоевского, 1968. Dosztojevszkij művészi gondolkodásának karaktere korai regényei struktúrájának tükrében. 1969. Сюжетный параллелизм в романе «Двойник», 1969. Композиция сюжета романа «Двойник». «Приключения господина Голядкина», 1969. Új fejezetek a szovjet Dosztojevszkij-kutatásban. Kritika, 1968.

²⁸ Király Gyula: Художественная структура ранних романов Достоевского. Москва, 1969.

²⁹ Rév Mária: Szaltikov-Scsedrin szatírai művészete. Budapest, 1963.

Karancsy László: A lélektani módszer Leonyid Andrejev elbeszélő műveiben. Budapest, 1969.

³⁰ Péter Mihály: Tvardovszkij poémáinak stílusa és nyelve. Budapest, 1965.

Szőke György: A költői kép Lermontov kései lírájában. Budapest, 1967.

³¹ Nyíró Lajos: Az „irodalmiság” problémája az irodalomtudományban (Irodalmunk jelene és távlatai). Budapest, 1968.

Török Endre: Orosz kritikai realizmus (Irodalom és nemzeti önkeresés). Budapest, 1969.

³² Iglói Endre: A Debreceni kronográf és kútfői. Budapest, 1966.

Botka Ferenc: Венгерская революционно-социалистическая литература в Советском Союзе (Журнал и библиотека «Шарло эш Калапач») 1929—1933. Москва, 1968.

³³ Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Budapest, 1961. Tanulmányai a Studia Slavica-ban, Filológiai Közönyben stb.

Péter Mihály: Tvardovszkij poémáinak költői nyelve. Budapest, 1970.

³⁴ Kámán Erzsébet: Népköltészet. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1968.

Iglói Endre: A régi orosz irodalom története, XI—XII. Tankönyv, 1968.

Iglói Endre: A XVIII. század orosz irodalmának története. Tankönyv, 1970.

Karancsy László: Az orosz irodalom története a XIX. század első felében. Budapest, 1964.

Karancsy László—Király Gyula: Az orosz irodalom története a XIX. század második felében. Budapest, 1960.

irodalmi művek és kritikai kiadványok közismerten pótolhatatlanok mind a mai napig.³⁵ Igen örvendetes, hogy mind a jegyzetek, mind a szöveggyűjtemények egyre inkább a műfaji csoportosítás alapján készülnek.³⁶ A Világirodalmi Tanszék magyar nyelvű jegyzetei, illetve Mészáros Vilma előadásai és később Török Endre a XIX. század szellemi irányzatait taglaló könyve egyben szélesebb olvasói igényeket is kielégítenek.³⁷ Ide sorolhatók a tematikus bibliográfiák és összeállítások, amelyek ugyan többségükben nem is mindig az egyetemen készülnek, ám ugyanolyan nélkülözhetetlen segédeszközt jelentenek, mint a Tankönyvkiadó által támogatott kiadványok.³⁸

A fiatal magyar russzisztika fejlődését és izmosodását tanúsítja az a számos és szerteágazó tematikájú publikáció, amely a 60-as években folyóiratainkban a russzista irodalmárok tollából származik. Közöttük elsősorban a *Studia Slavica*, a *Filológiai Közlöny*, a *Világirodalmi Figyelő*, illetve később a *Helikon*,³⁹ a *Slavica*, az *Annales*, az *Acta Litteraria* és a szegedi *Dissertationes* kötetei a legfontosabbak,⁴⁰ de szépirodalmi és kritikai folyóiratainkban is jócskán jelentkeznek a russzisztikával foglalkozó vagy az orosz és szovjet irodalom iránt érdeklődő és azt propagáló kritikusok, esszéisták és publicisták.⁴¹

A népszerűsítő kiadványok közül említésre méltók az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár kötetei⁴² és egyéb magyar nyelvű cikkgyűjtemények és monográfiák.⁴³

³⁵ Orosz népköltészeti szöveggyűjtemény, szerkesztette Kámán Erzsébet. Tankönyv, 1969. Iglói Endre: Régi orosz irodalmi szöveggyűjtemény. 1969. Szilárd Mihályné: Szöveggyűjtemény a XX. sz. orosz irodalmából (1917-ig), 1969. Varga Mihály: Szovjet-orosz irodalmi szöveggyűjtemény I. (1917–1934), 1967. Varga Mihály: Szovjet-orosz kritikai szöveggyűjtemény II. (1917–1934), 1967.

³⁶ P. Vihodcev: *История советской поэзии*, Budapest, 1967.

Je. Nyikulina: *История советской драматургии*, Budapest, 1970.

Készülőben van egy négykötetes egyetemi segédkönyv sorozat Varga Mihály szerkesztésében, amely az 1917-től napjainkig terjedő időszak legjobb orosz kritikai, költői, prózai és drámai műveit teszi mindenki számára hozzáférhetővé.

³⁷ Kardos László: *Világirodalom*. Budapest, 1957. ELTE–BTK jegyzet. Török Endre: *Orosz irodalom a XIX. században*, monográfia, Budapest, 1970.

³⁸ Ecsedy Andorné–Galiczky Éva: *Gorkijtól napjainkig*. I–II. Fővárosi Szabó Ervin könyvtár. Budapest, 1967.

Fenyvesi István: *Az orosz és szovjet kultúra a szegedi lapokban. 1896–1944*. Szeged, 1967.

Említésre méltó vállalkozás a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár gondozásában, *Tóbiás Áron* szerkesztésében megjelent *Tolsztoj Emlékkönyv* (Budapest, 1962), amely kivívta a szovjet tudományos közvélemény elismerését is. Jelentős az Állami Gorkij könyvtár *Gorkij bibliográfiája* a könyvtár állományában levő válogatott időszaki kiadványok Gorkijra vonatkozó anyagából. Szerkesztette Fodor Magdolna, Budapest, 1969.

³⁹ Igen jelentősek a *Helikon* külön számai. 1965. 2. sz., 1966. 1–2. sz.

⁴⁰ E folyóiratokban megjelent cikkek tovább tágítják a hazai russzisztika hatókörét és tematikai gazdagságát, pl. *Karacsony László*: Lermontovról, Dosztojevszkijről, L. Andrejevéről készült írásai, *Rév Mária* Szaltikov-Scsedrin és Csehov tanulmányai, *Szöke György* Zsukovszkij-, Lermontov és Ahmatova verselemzései, *Székelly Tiborné* és *Tétényiné Dr. Halász Mária* Gorkij prózájáról írott cikkei, illetve *Szilárd Mihályné* Andrej Belijről, *Meszerics István* Lermontov és Dosztojevszkij poétikájával kapcsolatos kutatásai.

⁴¹ Elbert János, E. Fehér Pál, Juhász Mária, Török Endre, Koroknay Zsuzsa, Fehér Ferenc, Kristó Nagy István és mások.

⁴² Bakcsi György: *Goncsarov*, 1962. Kardos Pál: *Fagyjev*. 1963. E. Fehér Pál: *Alekszej Tolsztoj*. 1963. *Zöldhelyi Zsuzsa*: *Turgenyev*. 1964. Németh László: *Puskin*. 1967. *Rév Mária*: *Szaltikov-Scsedrin*. 1968.

⁴³ *Szovjet Irodalom*, szerkesztette Kardos László. 1959. Radó György: *Majakovszkijről*. Budapest, 1960. Kardos László: *Közel és távol*. Budapest, 1966. Az új szovjet irodalom, szerkesztette Kardos László. 1967. Bakcsi György: *Orosz századforduló*. 1967. Bakcsi György: *Dosztojevszkij*. 1970.

A többi (francia, angol, német, olasz stb.) idegennyelvi filológiával szemben, a tradíciókkal nem rendelkező és a felszabadulásig nagyon szűkös forrásanyagra támaszkodó magyarországi orosz és szovjet irodalomkutatás nehezen találta meg ugyan saját útját, talán csak az utóbbi 10—15 esztendőben sikerült kialakítania hazai profilját. Ám az elmondottak is bizonyítják, hogy a rövid idő ellenére is kialakult jónéhány nemzetközileg is jelentős eredménnyel rendelkező irány a ennek a fiatal hazai tudományágnak. Eredményeinkben nem kis szerepe volt annak, hogy 1945 után induló russzistáink nagy része a Szovjetunió különböző egyetemlein tanult, illetve ott nyert tudományos képzést, s továbbá annak, hogy a szovjet felsőoktatás és tudomány képviselői⁴⁴ állandóan figyelemmel kísérték és segítően támogatták fejlődésüket. Ehhez még hozzájárul a hazai egyetemeken 1951 óta működő szovjet vendégoktatók munkája.⁴⁵

Russzistáink egyre gyakrabban jelentkeznek nemcsak a szakmai, hanem a szélesebb olvasó közönség előtt is recenziókkal, ismertetéseikkel, tanulmányaikkal és könyveikkel, másrészt nem egy esetben a nemzetközi russzisztika megkövetelte színvonalnak is megfelelő kutatómunkát tudnak végezni. Öröndetes tény, hogy az orosz és szovjet irodalmat inkább csak a népszerűsítés szintjén művelők egyre inkább lépnek fel olyan munkákkal, amelyek már a megbízható tudományos szempontokat is tanúsítják. A 60-a évek russzisztikai fellendülését éppen az biztosította többek között, hogy felismerte a mindjobban gazdagodó nemzetközi russzisztikai hagyományok ápolásának szükségét és ugyanakkor sohasem feledkezett meg arról, hogy a russzisztika mindenkori továbbfejlődését csak az biztosíthatja, ha az orosz és szovjet irodalomtudományt mind történeti, mind mai fejlődési fokán egyre mélyebben tanulmányozza és hasznosítja önálló kutatásaiban s legjobb eredményeit bemutatja a hazai közönségnek.⁴⁶ Fejlődését immár az határozza meg, hogy e tapasztalatok birtokában sohasem mond le arról, hogy alkotó módon járuljon hozzá az orosz és szovjet irodalom tanulmányozásához.

⁴⁴ Elsősorban V. Vinográdov, M. Alekszejev, N. Gudzij, D. Lihacsov, P. Berkov, akik hazánkban is ellátogattak. V. Jevgenyev-Makszimov, Sz. Dolinyin, A. Busmin, P. Reizov, V. Bazanov, G. Bjalij, G. Friedlender, V. Burszov, G. Gyementyev, K. Muratova, G. Ljovin és I. Naumov a leningrádiak közül, Ju. Okszman, Ja. Elszberg, G. Poszpelov, Sz. Makasin, M. Hrapcsenko, A. Belkin, L. Tyimofejev, K. Lomunov, A. Szokolov, V. Kulesov, A. Ovcsarenko, I. Zilberstein, L. Rozenblum, P. Pusztovojt, Sz. Bocsarov, Ju. Mann, K. Tyunykin, A. Metosenko, L. Subin a moszkvaiak közül, Szaratovból P. Szkaftimov, Je. Pokuszajev, V. Pugasov, T. Uszakina és A. Zsuk, Gorkijból G. Kraszov stb. Bizonyára érdekes fejezete lenne a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok fejlődésének russzistáink és a szovjet tudósok levelezésének egybegyűjtése és kiadása.

⁴⁵ P. Krajevszkij, Sz. Kljujev, I. Dubinyina, Sz. Bogomolec, P. Vihodcev, Ny. Morozova, A. Karpov, Je. Nyikulina és L. Burcsak.

⁴⁶ L. Nyíró Lajos említett tanulmányait, Karacsony László: Irodalmi élet Oroszországban a XIX. század első felében. Budapest, 1964. Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966.) E. Fehér Pál—Király Gyula: Élmények és gondolatok. Szovjet esszék. Budapest, 1967. Niederhauser Emil—Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században. Budapest, 1970. Nyíró Lajos: Az orosz formalista iskola. In.: Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól . . . Budapest, 1970. Köpeczi Béla: A szocialista realizmus. Budapest, 1970.

A szláv irodalmak kutatása a magyar irodalomtudományban az elmúlt 25 év alatt

SZIKLAY LÁSZLÓ

Kerek tizenöt éve, hogy éppen ennek a folyóiratnak és elődjének, az *Egyetemes Philológiai Közlönynek* az összehasonlításával tettük fel a kérdést: jelentett-e cezúrát a szláv irodalmak kutatása terén a felszabadulás, s ha igen, milyet?¹ Még ma is megdöbbentő az eredmény, amelyre a kiegyezés korszakával és a két háború közti időszakokkal kapcsolatban jutottunk: irodalomtörténet-írásunk a hivatalos közvélemény elfogult nacionalizmusától megfertőzve alig-alig foglalkozott a szláv nemzetek irodalmával, irodalomtudományukat pedig egyáltalában nem ismerte. Most, tizenöt év távlatából egy kissé mégis túlságosan sötétnek érezzük az idézett tanulmányunkban megrajzolt képet. Nemcsak ezért, mert — mint ahogy ott is bemutattuk — filológiánknak még a legelfogultabb nacionalizmus korszakában is akadt egy-egy magányosa, aki meg akarta törni a jeget, — hanem azért is, mert a „Slavica non leguntur” jelszavát nem hirdették mindig és nem hirdette mindenki. A modern magyar nemzetévválás nagy korszakában, az útkeresés idején Toldy Ferenctől Székács Józsefen át Kazinczy Gáborig nemcsak érdeklődést, hanem egyenesen lelkesedést is tapasztalunk egyes szláv népek (pl. a lengyelek, csehek, szerbek) irodalma, költészete iránt. A pesti egyetem első szlavistája, Ferenc (Ferenéc) József pedig elsősorban *irodalomtörténész* volt, aki a bölcsészkar órarendjei szerint már a hatvanas években Tolsztojról, Šafárikról, Štúrról — és *Az ember tragédiájának* eddig ismeretlen szerb fordításáról tartott előadást.² Sajnos, Ferenc József nem teremtett sem a pesti egyetemen, sem szlavisztikánk gyakorlatában hagyományt; utódainak sajtós érdeklődésére vall, hogy a „szlavista” szó a magyar nyelvhasználatban még ma is elsősorban — nyelvészt jelent. 1870 után az irodalomban — akárcsak az élet gyakorlatában is — a szláv népek kultúrája, irodalma elől való elzárkózás lett a jelszó.

Amikor — a két háború között — más szempontból is megindult szellemi életünk erjedése, azok a fiatalok, akik szakítani akartak apáik beszűkült, egyoldalú szemléletével, felfigyeltek a szlávok világára — és pedig elsősorban azokéra a velünk szomszédos szláv népekére, amelyekkel sokáig egy állam keretében éltünk, akikhez — éppen ezért s éppen az irodalomban — a rokonvónások millió szála fűz, akiktől viszont a nacionalizmus korszakában számos ellentét választott el. A kezdeteknek, a húszas-harmincas évek fiataljai főleg Bartók példaadásából kiinduló próbálkozásának tehát elsősorban gyakorlati, inkább irodalompolitikai mint tudományos célja volt. Áll ez elsősorban a

¹ A szláv népek irodalma és irodalomtudománya a „Filológiai Közlöny”-ben és az „Irodalmi Figyelő”-ben. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IX. 3–4. 439–446.

² A szlavisztikai kutatás irodalomtörténetírásunkban és a felsőoktatás. Felsőoktatási Szemle 1957. 39–47.

csehszlovákiai magyar fiataloknak, a Sarló tagjainak a cseh és szlovák kultúrával kapcsolatos fejtegetéseire: programot akartak adni s a közeledést követelték. De az alapos filológiai kutatómunka náluk elmaradt. A budapesti *Apollo* című folyóiratnak akkor szintén fiatal munkatársai már a tudományos kutatás oldaláról közelítették meg a kérdést. De túlságosan benne éltek napjaik légkörében ahhoz, hogy szakítani tudtak volna azzal a hungarocentrizmussal, amely a Horthy-Magyarországnak még leghaladóbb fiológusait is jellemezte, s hogy a szláv irodalmak közül ne csak a közvetlen szomszédokat figyeljék. Az *Apollo* kezdeményezésének így is óriási volt a jelentősége: nem egy munkatársa már a felszabadulás előtt komoly eredményeket ért el a szláv irodalmak magyar bemutatása közben.

Ez után az előzményrajz után viszont világos, hogy szláv irodalomtörténeti kutatásaink terén csak 1945 hozhatott komoly fordulatot, csak a felszabadulás s vele együtt a haladó szellemű gondolkodásmód előtérbe kerülése, a marxista módszer s ezzel együtt a nacionalista szemlélet helyett az internacionalizmus érvényesülése tette lehetővé a csaknem kerek évszázadosnak mondható mulasztás felszámolását. *Mennyiségi szempontból* hatalmas fellendülés tanúi vagyunk, főleg a háborús eseményekből való első felocsúdás után. Itt nem részletezzük, milyen alapvető monográfiák, népszerűsítő íróportrék, kapcsolattörténeti dolgozatok stb., stb. jelentek meg 1946—49-től kezdve mind a mai napig az orosz, az ukrán, a lengyel, a cseh, a szlovák, a szerb-horvát, a szlovén, a bulgár irodalom tárgyköréből: mindez az egyes szláv irodalmak huszonöt évről szóló beszámolóiban olvasható. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a szláv irodalmak viszonylatában olyan kutatások elmulasztását kellett helyrehozni, pótolni, amelyeket a pozitívizmus, majd a szellemtörténet korszakában a magyar gallisztika, italianisztika, germanisztika, anglistika nagyjából így vagy úgy mégiscsak elvégzett. Schillerről vagy éppen Molière-ről, Petrarcáról, vagy Dante hatásáról volt magyar monográfia (a hatalmas magyar Shakespeare-irodalomról nem is beszélve), Puskinról vagy Mickiewiczről nem. Bibliográfiánk és kapcsolattörténeti irodalmunk éppúgy nem végezte el a szláv irodalmak viszonylatában a *szintézishez* szükséges előkészületeket, mint ahogy most, a felszabadulás utáni szakaszban kellett elvégezni a bemutatás, az ismeretterjesztés munkáját is. Az *Appollóban* indult s mostanra már megöregedett nemzedék új lendületéhez Leningrádban, Prágában, Varsóban járt vagy éppen ott tanult fiatalok csatlakoztak: irodalomtörténeti szlavisztikánk mind mennyiségi, mind minőségi szempontból óriási lendületre kapott és — s ez sem mellékes szempont — külföldön is élénk visszhangra talált. Ennek az okára még visszatérünk. Itt most csak annyit jegyzünk meg, — a *mennyiségi* fejlődést, az érdeklődést, s az eredmények növekedését maga az az egyszerű tény is bizonyítja, hogy amíg a szlavisták 1958-i moszkvai kongresszusán magyar részről összesen 1 (egy) irodalomtörténeti előadás hangzott el,³ az 1963-i szófiai kongresszuson már 3 (három), illetőleg 4 (négy);⁴ az 1968-i prágain pedig 11 (tizenegy)! Ez mindenetre illesztendő tény, és azt a hatalmas fejlődést tükrözi, amelyről ez a beszámolóunk tulajdonképpen szólni akar.

³ A Szlavisták IV. Nemzetközi Kongresszusa. Világirodalmi Figyelő 1959. 123—126.

⁴ L'histoire littéraire au Ve Congrès International des Slavisants. Studia Slavica X. 3—4. 477—481.

⁵ Ezt az állapotot tükrözi *Kniezsa István* beszámolója: A magyar szlavisztika problémái és feladatai. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XII. 1—2. 69—90., valamint e sorok írója és *Póth István* hozzászólása, 98—103., ill. 109—111.

Csak az a kérdés, hogy ezt a fejlődést, amelyben sok van a múlt mulasztásainak felszámolására irányuló igyekezetből, minden szempontból egységesnek — és korszerűnek — minősíthetjük-e? E kérdés felvetésekor elsősorban a kutatás *szervezettségéről* kell szólnunk. E folyóirat hasábjain talán nem kell részletesebben indokolnunk, hogy korszerű tudományos munka kellő szervezettőség híján nem végezhető. A magyarországi szlavisztikai irodalomtörténeti kutatásoknak nincs gazdája; szlavisztikai akadémiai bizottságunk is mint *szláv nyelvészeti* munkabizottság működik; a kutatás irányának megjelölésével, illetőleg koordinálásával nem törődik senki, illetőleg aki szeretne vele törődni, annak a hangja pusztába kiáltó szó csupán.

Pedig — mint oly sokszor — számos kutatónk szorgos munkáját — úgy látszik — ezúttal is megelőzi a fejlődés. A modern filológiában a *komparatiztika* szempontjai kerülnek egyre inkább előtérbe: ma már túlhaladott álláspont egy-egy irodalmi jelenség, vagy akár egy-egy nemzeti irodalom pusztán *önmagában* való vizsgálata. Hogy e szempont alkalmazása elősegíti az egyetemes humánium érvényesülését, mégpedig az irodalomtörténetírásban is, abból mi, magyarok is kivettük a részünket. Az 1962-ben rendezett budapesti Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszus eredményei ma már ismereteseek az egész világon.⁶

Többek között ennek a kongresszusnak is érdeme, hogy irodalomtudományunkban a komparatiztikának hosszú időn át elhanyagolt szempontja ismét előtérbe került. Ezúttal azonban már nemcsak a hatáskutatások, vagy éppen a szó szoros értelmében vett kapcsolattörténet szempontjait alkalmazva, hanem — a különböző XX. századi irodalomtörténeti és -elméleti irányzatok hatására — a tipológiáét is. Más szóval: komparatiztikánk — marxista szemlélettel — *nemcsak* a konkrét módon kimutatható kapcsolatokat veszi szemügyre, hanem sokkal nagyobb súlyt vet azokra a rokonvonásokra, mert sokkal fontosabbnak tartja azokat a rokonvonásokat az egyes irodalmak között, amelyek a hasonló vagy éppen azonos társadalmi körülmények következményei. Azonos vagy hasonló típusú irodalmakról van e fogalomkörben szó, a módszert, amely a szűzsé rokonságától kezdve a prozódia hasonlóságáig rendkívül széles skálán kutatja a rokonvonásokat, tipológiának nevezzük.

Amint viszont felvetődnek az irodalomtudományi komparatiztika e tipológiai szempontjai, szükségszerűen kell felszámolnunk azokat az elavult szempontokat és módszereket, amelyek — *éppen abban a keletközép-európai zónában, amelyhez a mi irodalmunk is tartozik* — a körülményeink következtében a kelleténél hosszabb ideig fennmaradt romantikus szemlélet következményei. A szláv irodalmakat kétségtelenül az egymással közeli rokonságban levő nyelvük köti össze; — de abban a pillanatban, amint elvetjük a jellegzetesen romantikus fogantatású szláv kulturális kölcsönösség- (vzajemnost-) eszmét, egyéb szempontból nem alkotnak olyan autonóm egységet, amelyből más irodalmakat ki kellene vagy ki lehetne zárni. Ha az orosz, a lengyel, a cseh, a szerb-horvát stb. irodalmi művek *nyelvi* elemzését végezzük, szláv jellegükre

⁶ In: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus V. Conférence de la littérature comparée. Budapest, 26–29 octobre 1962. Benne mindenekelőtt: *Julius Dolanský*: Das vergleichend-historische Studium der Literaturen Osteuropas, 101–114; *Tibor Klaniczay*: Les possibilités d'une littérature comparée de l'Europe orientale, 115–127; *Béla Köpeczi*: La méthode comparative et les littératures contemporaines des pays socialistes, 129–132. — A leglényegesebb előadások magyarul a Világirodalmi Figyelő 1963. 1. és 2. számában. Vö. még a szerzőtől: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről, uo. 1962. 4. sz. 473–512.

kétségtelenül tekintettel kell lennünk. De az a szemléletmód, lelkivilág, szüzsékészlet, azok a hősök és tájak, amelyek pl. a lengyel vagy éppen a szlovák irodalomban felbukkannak, sokkal közelebb állnak a magyar szemléletmódhoz, lelkivilághoz, szüzsékhez, hősökhöz és tájakhoz, mint pl. a bolgárhoz! S vajon a bolgár nem áll-e a románhoz közelebb, mint — mondjuk — a nála sokkal nyugatiasabb jellegű csehhez? Szlavista kongresszusok irodalomtörténeti előadásain számtalan esetben figyelhetjük meg ennek az állításunknak az igazát: ha pl. egy bolgár előadó szól a „szláv” regényről, említi a magáét, a szerb-horvátot, az oroszot, — de pl. a lengyel alig-alig kerül szóba, a csehek viszont inkább csak a nyugati szlávokról szólnak és í. t.

Ha az összehasonlító irodalomtörténetírás korszerű szempontjait alkalmazzuk, fel kell számolnunk „a” szláv irodalomról vagy irodalmakról mint egységről vallott romantikus elképzelést. Az 1968-as prágai szlavista kongresszuson élesen kirobbant elvi ellentétek is ezt az állításunkat igazolják. Mint minden nemzeti irodalom, a szláv irodalmak mindegyike is önálló autonóm világot képvisel, amely tipológiai rokonságban van nemcsak szláv, hanem más származású szomszédaival is. Ha nagyobb egységben gondolkodunk, Kelet-Európáról beszélhetünk ezzel kapcsolatban. Bennünket — érthető okokból — elsősorban annak a zónának az irodalmi érdekelnek, amely a német és az ukrán-orosz nyelvterület *között* terül el. Nevezzük Keletközép-Európának.

A „szláv” álláspont s a keletközép-európai irodalomtörténetírás hívei között — nemzetközi fórumokon — évek óta tart a párbeszéd.⁷ Erre céloztunk fentebb is, amikor szlavisztikai irodalomtörténetírásunk külföldi visszhangjának okairól szoltunk. Hivatalos tudománypolitikánk viszont csak szláv nyelvészeti munkabizottságot szervez. A *korszerűség* szempontjából e két tény között igen nagy a feszültség. Azon kell munkálkodnunk, hogy ezt minél hamarabb felszámolhassuk, és az immár égető kérdéseket egy felállítandó kelet-európai irodalomtudományi munkabizottság oldja meg.

⁷ Vö. L. Sziklay: Literarhistorische Slawistik oder vergleichende ost- und südeuropäische Literaturgeschichte? In: Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag. Berlin 1966. Akademie Verlag 715—723. — ua.: Zum Projekt einer Geschichte der osteuropäischen Literaturen im Zeitalter der Renaissance und der Aufklärung. In: Gerhard Ziegengeist (red): Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung. Berlin 1968. Akademie Verlag 83—88. — Vzt'ahy slovanských literatúr s literatúrami susedných neslovanských národov (A szláv irodalmak kapcsolatai a szomszédos nemszláv népek irodalmához). Az A. I. L. C. 1967-i belgrádi kongresszusán elhangzott előadás. Slavica Slovaca (Bratislava), 1968. 4. sz. 373—378. A folyóirat vitát indított a kérdésről; a cseh Karel Krejčí s a lengyel Józef Magnuszewski szolt hozzá.

Délszláv filológiánk a felszabadulás óta

HADROVICS LÁSZLÓ

Azok a felismerések, amelyek a felszabadulás óta eltelt negyedszázadban a velünk szomszédos irodalmak tanulmányozásából leszűrődtek, tulajdonképpen a harmincas és negyvenes évek fiataljainak gondolkodásában érlelődtek meg. Az első világháború után a tudományos és publicisztikai pályára készülő fiatalok között többen voltak, akik akár rokoni kapcsolatok, akár kulturális érdeklődés révén sűrűn érintkeztek valamelyik szomszédos kultúrával, és egyre inkább sürgették a szomszédos kis népek irodalmának megismerését. Számos esetben elhangzott a szemrehányás, hogy míg filológiánk a nagy nyugati irodalmakhoz fűző szálakat aprólékosan kutatta, megfélekedett a szomszédos irodalmakról. Ez a ma már közhelynek számító megállapítás harminc-negyven évvel ezelőtt új volt, mert új szellemi orientáció kritikai megnyilatkozását jelentette. Az új ebben a szemléletben az volt, amit tulajdonképpen ma kezdünk tudományosan megalapozni, hogy ti. a magyarságot politikai és kulturális fejlődésének egész menete a körülötte vagy vele államközösségben élő népekkel rokonítja, s e rokonságnak lényeges vonása, hogy a nyelvhatáron túl ható összetartó erőnek bizonyult. A magyar irodalom igazi képe ebbe a rokonságba ágyazva mutatkozik meg, ebben érvényesül igazán hazai funkciója, s ebben a közösségben domborodnak ki európai értékei.

A harmincas és negyvenes évek fiataljai tehát, mint Bóka László, Gál István, Gáldi László, Kardos Tibor, Sárkány Oszkár, Sziklay László s e sorok írója is a szomszédos irodalmakat elsősorban mint a magyarral rokon kulturális értékeket kezdtük tanulmányozni, s a magyar irodalmat ezekkel összefűző kapcsolatokat kezdtük keresni. Az idősebb nemzedékből főleg Eckhardt Sándor és Pukánszky Béla voltak azok, akik teljes mértékben megértették törekvéseinket.

A fiatalokban felébredt érdeklődés az irodalomtörténet terén egyelőre nem hozott nagyobb szabású alkotásokat. Ennek fő oka az volt, hogy először a részletmunkát kellett elvégezni, s ez csak egyes kisebb cikkek formájában történhetett, másrészt meg kevés is volt a szakember, s így többen a filológia és nyelvészet között osztottuk meg erőnket. Így nem nyújthattuk azt, amit talán nyújthattunk volna, ha kutatómunkánkat egy területre irányítjuk.

Ha nem is termettek nagy művek, a kezdeményezésnek egy pozitívuma mégis lett. Kialakult a magyar és szomszédos népek irodalmáról egy olyan új szemlélet, amely egy-egy fiatal számára messze távlatokba tekintő, szinte egy egész életre szóló munkaprogramot is jelentett, és előkészítette a szerves együttműködést a szomszédos népek tudósaival.

Ezt a sokat ígérő, de még csak kibontakozóban levő fejlődést a fasizmus és a második világháború egyelőre megakasztotta. Az okokat nem kell rész-

leteznünk, elég ha megemlítjük, hogy egyrészt a fiatalok szétszóródtak, másrészt meg, hogy a kialakult új helyzetben ez a koncepció lehetetlenné, ill. a hivatalos irányzat szemében egyenesen gyanússá vált. A fasizmus teljes bukásának és helyébe egy egészen új társadalmi rendnek és társadalomszerveletnek kellett eljőnie ahhoz, hogy a megkezdett munkát folytatni lehessen.

Az új lehetőségek között a filológiai munka megszervezése egyelőre nagyon lassan haladt. Szerencsés gondolat volt egy új tudományos folyóirat, az *Études Slaves et Roumaines* elindítása 1948-ban, sajnos azonban ez hamarosan megszűnt, és csak 1955-ben lépett helyébe az azóta is rendszeresen megjelenő *Studia Slavica*, s ehhez csatlakozott 1961 óta a debreceni *Slavica*.

Az ilyen módon alig megindult délkelet-európai filológiai munkát azonban délszláv vonalon az 1948-ban bekövetkezett politikai fordulat erősen visszavetette. A Jugoszláviával kialakult feszült viszony minden téren éreztette hatását. Nemszak a személyes érintkezés lehetősége szűnt meg, hanem a könyvforgalom és kiadványcsere is, s így a reménytelennek látszó helyzetben a délszláv érdeklődésű tanítványok is más területekre váltottak át. Az e korszakban keletkezett veszteségeket délszláv filológiánk még ma is érzi.

Szükséges volt e tények elmondása, mert a felszabadulásunk óta eltelt huszonöt évnek ezek voltak az úgynevezett objektív nehézségei, és említésük nélkül nem érzékelhető eléggé, hogy ami munkát mégis végeztünk, azt a mostoha körülmények ellenére végeztük.

Az eredmények áttekintésének legalkalmasabb formája az lesz, ha nem a megjelent publikációknak, hanem magának a délszláv irodalomnak időrendjében haladva az egyes korszakok problematikáját, az elért eredményeket és az elvégzésre váró legközelebbi feladatokat vázoljuk.

A középkori délszláv glagolita irodalomnak egy érdekes emlékét, az ún. *Budapesti Töredéket* Király Péter dolgozta fel. A szöveg valószínűleg a Makariusz-legenda egy részlete, keletkezésének ideje a XI. sz. vége vagy a XII. sz. eleje, írása átmenetet mutat a legrégebbi ósláv és a későbbi horvát glagolita emlékek között. Ezzel Király Péter a magyar szlavisztikának egy régi adósságát rőtta le.

A középkori magyar irodalom délszláv kapcsolataiból jelentőségben messze kiemelkedik két világi tartalmú, a maga idejében igen népszerű udvari olvasmány, a *Trójai háború mondája* és a *Nagy Sándor-regény*. A horvát és szerb szövegek részletes elemzése alapján meg lehetett állapítani, hogy a délszláv fordítások nem közvetlenül latin, ill. görög eredetiből készültek, hanem az összekötő láncszemek magyar nyelvű változatok voltak, s a délszláv szövegek közvetlenül ezekből készültek. E megállapításokkal a középkori magyar nyelvű világi irodalom új megvilágításba került. Nemszak hogy voltak udvari olvasmányok, hanem ezeknek voltak sajátos, nálunk keletkezett válfajai is, s ezek mentek át a szomszédos irodalmakba. Úgy látszik azonban, hogy a régi szerb és horvát irodalom nemszak ezeket az elveszett irodalmi emlékeinket őrizte meg. Részletesen meg kellene vizsgálni még néhány szerb és horvát emléket, így egy szerb *Tristan-regényt*, amely csak egy későbbi fehérórosz átírásban maradt fenn; figyelmet érdemelne egy *Achigar-monda*, amelyben ugyancsak magyar-gyanús elemek találhatók; s végül érdemes lenne részletesebben foglalkozni a bizánci eredetű *Salamon-mondával*, amelynek fennmaradt egy szerb változata, s amelynek egyik epizódja belekerült a magyar krónikákba is, mint *Lél vezér kürtjével* kapcsolatos monda.

Az egyházi irodalomból főleg az első magyar biblia-fordítás délszláv kapcsolatainak további tisztázása lenne fontos feladat. Az eddig kimunkált eredményeken túlmenően részletes szövegösszehasonlításokra volna szükség, ehhez azonban egyelőre hiányzik az érdeklődő szakember.

A magyar és szláv humanizmus korának értékes összefoglaló feldolgozást adta Ilja Goleniščev—Kutuzov, az azóta sajnos már elhunyt orosz tudós, aki mintegy másfél évig tartózkodott hazánkban, s legalább annyira megismerkedett a magyar humanizmus és reneszánsz problematikájával, hogy ezt szervesen bele tudta illeszteni a délkelet-európai humanizmusokról rajzolt képbe.

A XV. és XVI. századi magyar énekmondás és a délszláv epikus népköltészet kapcsolatának kutatása ugyancsak több szempontból előbbre jutott. Egyrészt Dávid András egy terjedelmes, egyelőre kéziratban levő disszertációban feldolgozta a délszláv epikus népköltészetben fellelhető összes magyar történeti vonatkozásokat, s megpróbálta a személyek és események azonosítását. Ehhez kellene kapcsolódnia egy széles körű komplex kutatásnak az epikus énekmondás gyakorlatára vonatkozóan. Ennek egyelőre inkább csak a feladatai láthatók: meg kellene vizsgálni a magyar és délszláv énekmondók társadalmi helyzetét, műveltségét, viszonyukat az írásos költészethez; meg kellene vizsgálni az énekek témáit és a versformák rokonságát. (A *Szabács Viadala* tizstótagos sorokban van írva, és ez a délszláv népi epikának a legjellegzetesebb versformája.) Ha ezekben a kérdésekben tisztán fogunk látni, új megvilágításba kerülnek a horvát eredetű magyar históriás énekek is. Egyelőre annyi bizonyosra vehető, hogy a délszláv epikus népköltészet keletkezésében a magyar és a magyarországi szerb és horvát énekmondásnak döntő szerepe volt. E kérdésekben Vujicsics Sztoján kutatásaitól várunk jelentős eredményeket, annál is inkább, mert éppen ő foglalkozott eredményesen Balassinak délszláv versformáival is.

A Zrínyi-kérdésben Klaniczay Tibor könyve minden további kutatás alapja lett. A *Szigeti Veszedelemmel* kapcsolatban azonban vannak még megoldatlan kérdések. Így még mindig nem ismerjük azt a bizonyos horvát „krónikát” (nyilván valamilyen epikus költeményt), amely szerint Zrínyi ölte meg a szultánt. Az irodalmi minták kutatásában Képes Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Szigeti Veszedelem*ben gyakori a középrím, ami az egykori horvát tizenketteseknek szinte elengedhetetlen kelléke. Lehet, hogy Zrínyi önkénytelenül is horvát reminiscenciák hatása alá került verselésében.

A szláv barokk fáradhatatlan kutatója, Angyal Endre az összefoglaló művében levő délszláv részleteken túlmenően is horvát vonatkozásban sokat tett a barokk költők megismertetéséért, különösen Gunduliéről és Frangepán Ferencről szóló tanulmányaival. Hiányzik azonban a rendkívül gazdag horvát barokk próza módszeres kutatása, és főleg az egykorú magyar és más szomszédos, elsősorban szlovén irodalom barokk prózájával való összehasonlítás. Csak röviden utalok arra, hogy olyan népeknél, mint a horvát és a szlovén, ahol nem volt igazi irodalmi ellenreformáció, ahol tehát a prédikációt nem vette igénybe a dogmatikus vitaközlés, a moralizáló hitszónok önfeledten átadhatta magát a népszerű mesélésnek, s a barokk prédikációt lényegében szépirodalmi műfajjá alakította. Ezt látjuk nem egy horvát és szlovén barokk prózaírónál. E műfaj jellemző vonásainak módszeres bemutatása és összehasonlítása a magyar barokk prédikációval igen érdekes műfaj- és stílustörténeti téma lehetne.

A XVIII. századi szerb irodalomban a kéziratos énekeskönyvek anyaga egyre nagyobb figyelemben részesül. A lírának az a megújhodása, amelyet Branko Radičević fellépésétől (1847) számítanak, nevezetesen az egyházi szláv nyelvű moralizáló ódaköltészet helyett az érzelmek spontán kifejezése, az egyszerűség, a természetesség, a nyelvi népiesség, lényegében már a XVIII. század úgynevezett polgári költészetében jelen van, de természetesen igénytelenebb művészi formában, és kevésbé elmélyült élményanyaggal. Magyar részről Póth István szolgáltatott értékes adalékokat e költészet megismeréséhez egy XVIII. század végi daloskönyv darabjainak publikálásával. Ugyancsak ő ismertette a Radičevićet megelőző korszakból Jovan Pačićnak eddig ismeretlen költeményes kéziratát, közölve belőle a legértékesebb lírai darabokat. A szerb felvilágosodás korszakára vonatkozóan főleg Mokuter Iván tanulmányai hoztak új eredményeket. A szerb irodalomtörténetben meggyökeresedett az a nézet, hogy a szerb felvilágosult írók, mint Dositej Obradović is Mária Terézia és II. József reformjainak hatása alatt ismerkedtek meg a felvilágosodás eszméivel. Ezzel szemben Mokuter igen beható szövegelemzések alapján meggyőzően kimutatta, hogy a szerb felvilágosultak szemében egy régebbi kornak, nevezetesen I. Péter orosz cár korának reformjai jelentették a haladást, és az ő alakját eszményítették az igazi haladó uralkodó mintaképévé. A magyar felvilágosodás korszakának érdeklődését a szerb népköltészet iránt Fried István világította meg néhány érdekes adattal.

A XIX. századi horvát és szerb irodalom klasszikus alkotásainak magyar recepciója, valamint a megújhodott magyar irodalom kisugárzása igen termékeny kutatási területnek bizonyult. A horvát Mažuranić eposzának (Čengić-aga halála) feledésbe merült első magyar fordítását Póth István derítette fel, s ugyanő dolgozta fel monografikusan a magyar és szerb színjátszás kapcsolatait, amelyekben főleg magyar szerzők, mint Kisfaludy Károly, Szigligeti, Csiky Gergely, Tóth Ede darabjainak szerb színpadokon történt előadásairól gyűjtött össze igen értékes adatokat.

A XX. század írói közül különösen Andrić és Krleža iránt nyilvánult meg nagy érdeklődés magyar részről, de eddig nagyobb arányú írói portré nálunk egyikről sem készült. Krleža magyarországi éveiről és pályakezdésének magyar vonatkozásairól Lőkös István készített hosszabb tanulmányt, amelynek egyes fejezetei már készen is vannak.

E jelentősebb kutatásokon kívül számos kisebb adalék, szövegközlés, kommentár jelzi az érdeklődés folyamatosságát. Így hírt adtunk egy ritka horvát protestáns nyomtatványnak, az 1568-ban megjelent latin betűs Postillának egy újonnan előkerült példányáról, és egy eddig ismeretlen 1667-ben kiadott kaj-horvát imakönyvről; kiadtuk egy XVII. századi szlovén rózsafüzértársaság kéziratos énekeit és imádságait; kiadásra várnak egy szlovén-horvát vegyes tartalmú kódex darabjai, közöttük a legrégebb (még a XVI. századból való) horvát *Zrinyász* és néhány magyarból fordított horvát vers. A Martinovics-per aktái közül előkerült egy XVIII. század végi horvát forradalmi franciabarát vers, amelynek szlovák megfelelőjét mint a szlovák *Marseillaise*-t már korábban publikálták. Számos kisebb közlemény világította meg a magyarországi szerb színjátszás kezdeteit, így Balogh József szerb kapcsolatait, valamint szerb és horvát írók mint Jovan Sterija Popović, Jovan Jovanović Zmaj, Ivan Mažuranić életének és munkásságának egy-egy mozzanatát, ill. magyar vonatkozását.

Tudománytörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy a nagy bécsi filológusnak, a horvát származású Vatroslav Jagićnak Thallóczy Lajossal

folytatott levelezéséből két ízben Bor Kálmán közölt értékes darabokat, magyar és szlovén tudósok kapcsolatait viszont Angyal Endre világította meg.

Mindezek a részletmunkák azonban elsősorban a szakköröknek szólnak, és szélesebb körben csak akkor válnak ismertté, ha eredményeik összefoglaló és nagyobb közönségnek szánt munkákba is belekerülnek. Délszláv filológiánk e téren is igyekszik lépést tartani a felszabadulás után megindult kedvező fejlődéssel. Az iskolai célra kiadott *A szomszédos népek irodalma* c. antológiában a délszláv irodalom is megfelelő módon képviselve van; de külön is megjelent (Vujicsics Sztoján gondozásában) *A szerb-horvát irodalom kistükre*, amely csak a folyamatosan megjelenő Kistükör-sorozat kedvéért kapta címét, mert különben közel ezer oldalon mutatja be jól mérlegelt válogatásban és kitűnő illusztrációkkal kísérve a szerb-horvát irodalmat, a legrégebb időktől 1945-ig. A kötet, mint a magyar és jugoszláv szerkesztőbizottság munkája, s a budapesti Európa és az újvidéki Forum közös kiadása egyúttal arról is tanúskodik, hogy az együttműködésnek ez a formája is egyre intenzívebbé válik. Hasonló módon lesz magyar—jugoszláv közös kiadvány a készülő kapcsolattörténeti kötet, amely ugyancsak Vujicsics Sztoján gondozásában, a csehszlovák—magyar és lengyel—magyar kötetek mintájára, minden jelentősebb korszakból jugoszláv és magyar szerzőktől fog tanulmányokat közölni.

A szerb- és horvát írók magyarországi ismertetésében külön ki kell emelnünk Csuka Zoltán munkásságát, aki verses és prózai művek egész sorát ültette át magyarra, s a nagyközönség számára megírta *A jugoszláv népek irodalmának történetét*.

Ez a vázlatos áttekintés nem terjeszkedett ki minden adatra. Célja az volt, hogy bemutassa, hogy a magyar szlavisták miként folytatták délszláv filológiánk nem éppen lebecsülendő hagyományait. Legfőbb gondunk ma az utánpótlás kérdése. Reméljük, hogy az a felismerés, hogy a kelet-európai filológiánk gyorsabb ütemű fejlődését intézményesen kell biztosítani, majd délszláv vonatkozásban is meghozza a maga eredményeit, és fokozatosan eltünteti a sok mostoha esztendő negatív nyomait.

Az elmúlt 25 év magyarországi polonisztikája

KIRÁLY NINA

A lengyel irodalommal Magyarországon többségben közép-kelet-európai irodalomkutatók vagy általános szlavisták és csak korlátozott számban polonisták foglalkoznak. Ennek következtében a kutatás témáiban is megfigyelhető a komplex kérdéskörök túlsúlya, az olyan problémák újhangvételi elemzése, amelyek visszanyúlnak az ősi „magyar–szláv” szembeállítás elméletéig, valamint másrésről, amelyek a két ország kultúrtörténeti kapcsolataival vannak összefüggésben.¹ Magától értetődő, hogy az elemzéseknek és a kutatásnak ez a két iránya nem válik el teljesen egymástól a magyar polonisztikában, sőt elmondhatjuk, hogy a második irányzat konkrét elemzéseit gyakran alapul szolgálnak a komplex kutatások számára, ami persze semmiféleképpen sem jelenti ezeknek a tényfeltáró munkáknak az alárendeltségét, másodlagosságát. A magyar komparatviztika gazdag tapasztalatai és az 1962-es budapesti kongresszuson általánosan elfogadott módszertani elvek az utóbbi években elkezdődött kutatásokat fellendítették és alkotóan megtermékenyítették. Ugyanakkor mindez lehetővé tette a közép-kelet-európai nemzeti irodalmak, köztük a lengyel irodalom kutatásában is, hogy ne csak nemzeti érdekű folyamataiban, de szélesebb közel-kelet-európai, sőt egyetemes európai fejlődésfolyamatok viszonylatában, azok tipológiai formáit illetően is folyjék a kutatás.

A polonisztikai kutatások elsősorban az egyetemeken szlavisztikai tanszékeken és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében folynak. Itt kell megemlítenünk a budapesti egyetem kelet-európai tanszékét is, ahol Lengyelország politikai és kulturális életének történetét tanulmányozzák,² valamint az MTA Történettudományi Intézetét, ahol a lengyel irodalom kitűnő ismerője, Kovács Endre történész, kritikus és műfordító munkássága fémjelzi a polonisztikai kutatásokat. Ő a szerzője annak a lengyel irodalomtörténetnek, amely ugyan Julian Kryżanowski koncepciójának erős hatásáról

¹ Ez tükröződik különben a szlavisztikai kutatásokat elemző cikkekben is. Vö. *Bor Kálmán*: Recherches sur l'histoire des littératures slaves pendant les années 1944–1954, 470–479., *Sziklay László*: Die Literatur slawischer Völker in der ungarischen Literaturgeschichte und Kritik 1955–1958., *Studia Slavica* 1962. 3–4., *uő.*: A szláv népek irodalma és irodalomtudománya a „Filológiai Közöny”-ben és az „Irodalmi Figyelő”-ben. — MTA I. Oszt. Közleményei 1956, 439–446., *uő.*: A magyar szlavisztika gyermekkorából. (Az eperjesi köz szláv vonatkozásai) — A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből. Szeged, 1958, 209–236., *Dobossy László*: Considérations sur les rapports entre les littératures slaves et non-slaves d'Europe Orientale. *Studia Slavica*, 1970. 1–2.

² *Perényi József*: Lengyelország története. Gondolat 1961., *Nina Király (Dubrovskaja)*: A felvilágosodáskori lengyel színház problémái. (Az 1956 és 1966 között megjelent szakirodalom áttekintése.) *Filológiai Közöny* 1968. 1–2., *uő.*: Oscar Kolberg „Lud” c. munkája és helye a lengyel folklorzisztikában. *Slavica* VIII. 49–59. 1968. Debrecen (orosz nyelven).

tanúskodik, mégis az első viszonylag teljesebb magyar nyelvű összefoglalása a lengyel irodalom történetének a kezdetektől napjainkig.³

A magyar polonisztikai kutatások feltérképezésének egyenetlenségeit maga az anyag sugalmazza, hiszen mind a mai napig nyilvánvaló aránytalanságokra bukkanunk az egyes korok tanulmányozásában, feldolgozottságában. A kutatási hagyományhoz híven eleddig sokkal bővebb termést hozott a kulturális és politikai kapcsolatok szempontjából olyan gazdag korszak elemzése, mint a XVI–XVII. század — a reneszánsz és humanizmus időszaka. Itt mutatkoznak meg leginkább a filológiai kutatások kialakult tradíciói. A felszabadulás előtt Divéky Adorján a lengyel–magyar kapcsolatok különböző korszakaival foglalkozó munkákat⁴ írt, Waldapfel József pedig egy, a magyar kutatók érdeklődését mindennél jobban felkeltő művel, a Balassi Bálint költészetében megtalálható lengyel motívumok elemzésével, valamint a krakkói egyetemnek Magyarország kulturális életében játszott szerepét feldolgozó munkájával jelentkezett.⁵ (E tanulmányok legjava belekerült Waldapfel József külön cikkgyűjteményébe is.)

Adam Czahrowski, a Magyarországon is járt XVI. századi lengyel költő életműve mind a lengyel, mind a magyar kutatók érdeklődését felkeltette.⁶ Kardos Tibor, az európai reneszánsz kutatója több munkát szentel a Mátyás udvarában vendégeskedő lengyel humanisták bemutatásának.⁷

A XVII. század, a barokk művészet és irodalom százada, amely az utóbbi években Aleksander Brückner kutatásai nyomán valósággal újjászületik

³ Kovács Endre: A lengyel irodalom története. Budapest, 1960. Vö.: Hopp Lajos: A lengyel irodalom története külföldi szemmel. Világirodalmi figyelő, 1961, 1. 90–101. recenzióval, amelyben egybeveti Kovács Endre művét Cyril Wilczkowski, Simone Marcel és Karel Krejčí lengyel irodalomtörténeteivel.

⁴ Divéky Adorjánnak csak néhány művét tüntetjük fel itt: Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory, Cracovie 1935., uő.: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. Archeológiai Ért. 1910., uő.: Magyar vonatkozású lengyel művek. Századok 1909, 298–304., uő.: A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kézirati anyaga. Bp. 1928. Divéky Adorján lengyel–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó hagyatékát ismerteti cikkében Csapláros István: Profesor Adorján Divéky a kontakty literackie polsko węgierskie w 60 rocznice jego dziatalnosci naukowej. Przegląd Humanistyczny 1962; N 3. 181–184.

⁵ Waldapfel József: Balassi Bálint lengyel kapcsolataihoz. Egyetemes Filológiai Közöny 1941. 310–318. uő.: Hol bujdosott Balassi?, Magyarország sorsának 16. századi lengyel visszhangjához., A magyar végek lengyel költője. Irodalmi tanulmányok Bp. 1957., uő.: Krakkó a magyar művelődésben. Apolló 1939., Eckhardt Sándor: új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Budapest, 1957. Szélesebb történelmi forrásanyag alapján vizsgálja a kérdést Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez, Bp., 1964 c. munkájában. Továbbá: Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961.; valamint Kovács Sándor Iván, Varga Imre és Hopp Lajos lengyel–magyar kapcsolat tárgyú dolgozatait 1.: Tanulmányok a lengyel–magyar kapcsolatok köréből, Bp. 1969. (a továbbiakban: Tanulmányok). Varjas Béla: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe Centrale et orientale. Acta litteraria 1970 1–2. 135–151.

⁶ Csorba Tibor: Czahrowski Adam, 16. századi lengyel katonaköltő Magyarországon. EPhilk. 204–215., uő.: Hungarica a magyar végvárak lengyel poétájának költészetében. Magyarágtudomány 1942. 329–348.

⁷ Kardos Tibor: Callimachus. Tanulmány Mátyás király állam rezonjáról Bp. 1931., uő.: Mátyás udvara és a krakkói platonisták. Apolló 1934. N. L. 63–64 l. Arról, hogy milyen mennyiségű anyagot tartalmaz Kardos Tibornak a magyar humanizmusról írott könyve (A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.) a reneszánsz korának lengyel-szemponú kutatásai számára, Csorba Tibor recenziójából értesülhetünk. vö. Cs. T.: Pamitnik Literacki 1956 N 4, 452–553.

mind az idősebb, mind a fiatalabb lengyel tudósnemzedék munkásságában,⁸ de ez legfőbb kutatási területe a mi szélesebb érdeklődési körű tudósainknak is. Így Angyal Endre könyve (*Die Slawische Barockwelt*, Leipzig 1961), amely a szláv országok irodalmi fejlődésének barokk jelenségeit dolgozza fel, a lengyel tudományos irodalomban kedvező kritikát kapott; módszertani vonatkozásban pedig kétségkívül felkeltette a hazai kutatók érdeklődését is.⁹ Az utóbbi időben jelent meg Angyal Endrének egy sor olyan cikke, amely a barokk időszakának lengyel–magyar kapcsolataival foglalkozik. Ezekben a cikkekben a kapcsolatok témájának körét jelentősen kibővíti, és egészen új anyagokat is bemutat, illetve elemez. (A. E.: *A lengyel barokk útja*. Filológiai Közlöny 1961. 182–196). Ez az áttekintés rendkívül pontos elemzését adja egyrészt a lengyel barokknak, másrészt a lengyel barokk egy egészen sajátos lengyel formájának, a „szarmatizmusnak” és a szarmata kultúrának. A szarmatizmusról, mint a slachta kultúra külön típusáról folytatott viták a II. világháború után megújultak. Ebben a polémiaiban magyarok is részt vettek. A felvilágosodás lengyel színházának, mint a lengyel felvilágosodás vezérművészetének hazai kutatása ugyan elindult,¹⁰ a felvilágosodás irodalom- és kultúrtörténetének összképével azonban még adós polonisztikánk. A XVIII. század tematikája kevésbé vonzó a kutatók számára. Ennek fő okát abban kell látnunk, hogy ebben az időben az irodalom és a kultúra területének kapcsolatait elsősorban a politikai érintkezések határozták meg. A lengyel felvilágosodás kutatásának sokirányúsága adott ösztönzést Reychman Jan lengyel tudós munkájának megírásához. (*Ze stosunków kulturalnych polsko-węgierskich w epoce Oświecenia*. Warszawa 1960.) Lengyel nyelven látott napvilágot Csapláros Istvánnak is egy munkája, amely ugyanezzel a korrall foglalkozik. (*Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki Oświecenia*. Warszawa 1961). Érdekes kísérletnek számít Horváth Károly cikke, amely a XVIII. század végének és a XIX. század elejének lengyel–magyar irodalomtörténeti paralellizmusait próbálja rekonstruálni. Ez az írás tulajdonképpen a szerzőnek a kelet-európai romantizmusról kialakult koncepcióját húzza alá a XVIII. századi irodalmi műfajok poétikájának anyagaival.¹¹

⁸ Polska XVII. wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura. Warszawa, 1969. Stanisław Grzeszczuk: Blazenskie żywiesiadzo. Warszawa 1969., Władisław Tomkiewicz: Pdzlem rozmaitym. Warszawa 1970. A XVII. század irodalmának történetéről kb. 800 oldal terjedelmű kézikönyv van készülében Czesław Hernasnak, a korszak kitűnő ismerőjének gondozásában.

⁹ Angyal Endre: Barok polski między Madrydem i Moskwa (kilka uwag i propozycji) Literatura, komparatystyka, folklor. Księga poświęcona Julianowi Krzyżanowskiemu 1968. 156–164., uő.: Lengyel és magyar Barokk. Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi és kulturális kapcsolatokról. Bp. 1969., uő.: Gabriel Kazincy als Polonophile und Slavist. Studia Slavica 1964.

¹⁰ Király Nina: Teatr Narodowy, 1790–1794. Studia Slavica XV. 1969., uő.: Szczytny szkole iszkusstwo v varsavszkom Nacionalnom Teatrae v 90-e godi XVIII. veka. Acta Litteraria 1970, 12.

¹¹ Horváth Károly: A romantika a kelet-európai irodalomban. Romantika. Bp. 1965., uő.: A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a lengyel és a magyar irodalomban. Tanulmányok, 331–374.

A lengyel felvilágosodás kutatói számára is gazdag forrásanyagot tartalmaz Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I–III. Budapest, 1952–1957. c. dokumentumgyűjteménye. A magyarországi lengyel felvilágosodáskutatás szempontjából jelentősnek ígérkezik az MTA Irodalomtudományi Intézetének tervezett felvilágosodás-kötete, amelynek programszerű feltérképezéséről Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. — ITK, 1969 2–3. c. cikkében értesülhetünk.

A paralellizmus-kérdéskör és a két irodalom stílusfejlődése, valamint a népiesség lengyel és magyar romantikai jelentkezésének körvonalazásával Sötér István közös címmel egybegyűjtött esszéiben (*A lengyel és a magyar romantika párhuzamai*) találkozhatunk.¹² Sötér tanulmánya a probléma felvetésére, illetve Miczkiewicz és Slowacki életművének bővebb elemzésére szorítkozik. A kérdés filológiai kutatásra támaszkodó feldolgozása még megoldatlan tudományos feladat. Ezt a munkát részben megkönnyíti a XIX. század kapcsolattörténetének anyaggyűjtése, feldolgozása. Itt elsősorban Csapláros István és Sziklay László munkáira kell utalnunk.¹³

Kozocsa Sándor műfordításai, amelyekhez műelemzései csatlakoznak, a nagy lengyel költő, Adam Miczkiewicz életművének magyarországi hatásáról tanúskodnak.¹⁴ Filológiai szempontból rendkívül hasznos Radó György cikke, amely a lengyel költészet magyar közvetítőinek munkásságát összegzi és akikhez műfordítói tevékenységével maga is csatlakozik.¹⁵ Az utóbbi évek széles körű lexikon-kiadása (Világirodalmi Lexikon, Színházi Lexikon stb.) nagytömegű, eddig kevésbé ismert vagy teljesen ismeretlen lengyel vonatkozású anyaggal gazdagította polonisztikai ismereteinket, de ezeknek a lexikoncikkeknek az aránytalansága és hibaszázaléka elgondolkoztató.

Radó György és Kozocsa Sándor bibliográfiája Kovács Endre lengyel irodalomtörténete függelékeként, a mai lengyel elbeszélők életrajzi jegyzetei és végül Kerényi Gárciának a Tanulmányok-ban közölt bibliográfiája — íme a legfontosabb eligazító kézikönyvek a lengyel irodalom lengyelországi útjáról. És végül 1969-ben jelent meg a két akadémia lengyel—magyar kapcsolattörténetét összesítő tanulmánygyűjteménye. A kötet egy eljövendő szintézishez kíván részletkutatásokkal hozzájárulni, és így természetesen nem tart igényt a teljességre, de egy sor összefüggésben valóban inspirálója a kapcsolattörténeti és a párhuzamos kulturális jelenségek kutatásának. A marxista módon értelmezett kapcsolattörténeti tárgykör alapvető kérdései köré csoportosulnak a kötet cikkei. A ténylegesen kimutatható irodalmi, kulturális vagy ideológiai kapcsolat újabb területeit feltérképező munkák mellett ott vannak mind a történeti és irodalmi fejlődés tipológiai hasonlóságát taglaló tanulmányok, mind a prózódiai, vagy éppen irodalomtörténeti-elméleti jelenségek területén kimutatható párhuzamosságokra, kapcsolatokra reagáló cikkek, elemzések. És végül maga a kapcsolatkutatás története is helyet kap benne.

¹² Sötér István: Világtájak. Bp. 1957, 69—82.

¹³ Csapláros István: Lengyel sors- és nemzet-tudat a magyar irodalomban. Apolló útja Lengyelországban (1830—1918). Filológiai Közöny 1958. 2. sz., uő.: La révolution de Cracovie de 1846 et la Hongrie Bp. 1947., József Ignacy Kraszewski und seine Beziehungen zu Ungarn. Studia Slavica 1963. fasc. 1—4. 147—179. Sziklay László: A lengyel—magyar, szláv—magyar viszony néhány kérdéséről a XIX. század első felében. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Szeged 1961; a cikk lengyel vonatkozásának erősebb hangsúlyozásával I. ua. Przegląd Humanistyczny, 1961 nr. 3., uő.: Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben. I. a Tanulmányok c. gűjteményében.

¹⁴ Kozocsa Sándor: Contributions à l'étude des échos hongrois de Miczkiewicz. Études slaves et roumanies II. 1949 (Ugyanezzel a kérdéskörrel foglalkozik Kovács Endre cikke: Das Lebenswerke von A. Miczkiewicz und die ungarische Öffentlichkeit. Studia Slavica 1956. 251—271). Radó György: Adam Miczkiewicz et l'idée de la liberté. Studia Slavica 1970 1—2, 67—81. Miczkiewicz Magyarországon. Új Bibliográfiai Füzetek. 1955. Országos Széchényi Könyvtár. Összeállította Kozocsa Sándor.

¹⁵ Radó György: A Pan Tadeusz műfordításának filológiai kérdései. Filológiai Közöny 1957. 3—4. sz.

Az utóbbi évek élénkebb irodalomelméleti érdeklődésének megfelelően a lengyel tudomány közép-európai viszonylatban is komoly irodalomelméleti eredményeire figyelhettünk fel, sőt ezekről az eredményekről újabban magyarul is értesülhettünk. Ide sorolhatjuk Markiewicz irodalomelméleti könyvének és Jan Kott irodalmi esszégyűjteményének fordítását és a XX. századi lengyel irodalomelmélet egyik modern iskolájának ismertetését.¹⁶

Mindez persze csak a kezdet; a magyar polonisztika további feladata az, hogy bemutassa a lengyel irodalom élő kritikai és esztétikai irányzatait és ugyanakkor válogatásokban ismertesse meg azokat a szélesebb olvasóközönsséggel és így felzárkózzék ahhoz a széleskörű és körültekintő munkához, amit a lengyel irodalom fordítói és népszerűsítői, elsősorban Kovács Endre, Radó György, Elbert János, Kerényi Grácia, Gimes Romána, Cservenics Jolán, Fejér Irén és mások) végeznek, nem egy alkalommal fordítván újabb meg újabb tárgy felé a magyarországi polonisták, vagy kapcsolat- és párhuzamkutatók figyelmét.

A komplex témák kutatásának túlsúlya a specifikusabb kérdések kutatásával szemben, a hagyományokhoz híven a 16–17. századi kapcsolatok kutatásának túlsúlya a 18. és 20. századi kapcsolattémák kutatásával szemben és általában a kapcsolat kutatás túlsúlya a tulajdonképpeni polonisztikai, történeti, de főleg tipológiai kutatással szemben — ez jellemzi a jelenlegi magyar—lengyel irodalmi kutatást, ebben vonhatjuk meg a 25 év mérlegét.

¹⁶ *Henryk Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései.* Fordította *Bojtár Endre.* — Studium könyvek 65. Bp. 1968; *Bojtár Endre: A lengyel integrális iskola.* — Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Bp. 1970, 203—227.

Bohemisztikánk huszonöt éve

DOBOSSY LÁSZLÓ

A cseh—magyar irodalmi s általában kulturális kapcsolatokkal, illetve e kapcsolatok kiépítésének lehetőségeivel régebben is foglalkozott szakirodalmunk. A reformkori kapcsolatkeresésnek újabban jó elemzéseit nyújtja több tanulmányában Fried István (pl. *Cseh—magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben. Filológiai Közöny* 1966). Riedl Szende nagy jelentőségű „hídvérési kísérletét” Kemény G. Gábor ismertette (*Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. Irodalomtörténet* 1950). A huszadik századi kapcsolatépítési kísérletezések főbb jelenségeit e sorok írója foglalta össze (*Kapcsolataink a XX. században. In: Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp., Akadémiai Kiadó 1965), valamint egy fontos mozzanat részletes kidolgozásával Arató Endre (*A Szép Szó csehszlovákiai útja. In: Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből . . .*).

Az irodalmi kapcsolattörténet szempontjából is becses adatokat tartalmaz Kovács Endre könyve: *Magyar—cseh történelmi kapcsolatok* (Tankönyvkiadó 1952). — A régebbi korok cseh—magyar irodalmi és eszmetörténeti kapcsolatainak több jelentős mozzanatát tárta fel Kardos Tibor *A magyarországi humanizmus kora* c. könyvében (Akadémiai Kiadó 1955), majd a csehül megjelent két tanulmányában is (*Problematika bádáni o husitství v Uhrách. Slavia* 1955. és *Česťi humanisté a budínská skupina Učené společnosti dunajské. Česká literatura* 1960). — Az irodalom és a folklór kölcsönhatásával, valamint magyarországi átsugárzásával beszámolónk szerzője foglalkozott (*Egy cseh népkönyv sorsa a magyar folklórban és a magyar irodalomban. MTA I. Osztály Közleményei* 1965. és — németül — *Studia Slavica* 1965).

Nem annyira kapcsolattörténettel, mint inkább az irodalmi fejlődés belső törvényszerűségeinek és külső megnyilvánulásainak párhuzamaival foglalkozik e beszámoló írójának több dolgozata (pl. *Irský král a walešití bardí. Impuls* 1967, vagy: *Contribution à l'étude des origines de la poésie tchéque moderne. Acta Litteraria* 1968.). Ugyancsak a fejlődés párhuzamait vizsgálja Sziklay László gazdag szempontú összehasonlító tanulmánya a múlt század második felének kelet-közép-európai történelmi regényéről, és e műfaj kiemelkedő képviselőiről (*Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben [Sienkiewicz, Jirásek, Gárdonyi]*, In: *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. Akadémiai Kiadó 1969. és — franciául, rövidebben — *Studia Slavica* 1968).

Az elmúlt huszonöt év magyar bohemisztikai irodalmának legfőbb és legértékesebb vonása az, hogy szép számban jelentek meg olyan tanulmányok, amelyek a cseh irodalom jelenségeit önmagukban (tehát nem a megfelelő magyar alkotásokkal és áramlatokkal egybevetve) vizsgálták s hogy e tanul-

mányok közül több is kiváltotta a cseh szakkritika elismerését. Így igen jelentős publikáció volt Király Péter szövegközlő dolgozata az ócseh Sándor-regény — Alexandreis — Magyarországon, Esztergomban, föllett töredékéről (*Ostřihomský zlomek staročeské Alexandreidy. Studia Slavica* 1956).

Az áttekintésünk tárgyául szolgáló korszak kiemelkedő eseménye volt, hogy magyar nyelven ekkor jelent meg első ízben összefoglaló fejlődésrajz a cseh irodalom történetéről (Szalatnai Rezső: *A cseh irodalom története*. Gondolat 1964). Ugyancsak Szalatnai Rezső számos kisebb dolgozatot is írt cseh írókról, amelyek folyóiratokban vagy gyűjteményes kiadványok elő-, illetve utószóiként jelentek meg (így Jirásekről, 1954; Nezvalról, 1957; és Mácháról, 1961). A jelen sorok írója könyvet közölt Karel Čapekról (Gondolat 1961), és két különböző monográfiát szentelt Jaroslav Hašek élete és életműve tanulmányozásának (Gondolat 1963 és Európa 1970); e könyveket, főleg a Čapekről szólót, nemcsak a cseh, hanem a nemzetközi kritika is méltatta. Hasonlóképp visszhangot váltottak ki ugyanezen szerző kisebb publikációi is, így a cseh irodalomtörténet korszakolásáról (*MTA I. Oszt. Közleményei* 1958), Comenius barokk prózájáról (*Komenskývel a „Világ útvesztőjében”*. *Filológiai Közlöny* 1960).

A magyar bohémisták elsődleges érdeklődése főként a két háború közti cseh irodalom kiemelkedő jelenségeinek vizsgálatára terjed ki. E korszak költészetéről ketten is írtak figyelemre méltó dolgozatokat: Sziklay László a modernség költői megnyilvánulásait elemezte (*Modernizmus és haladás a cseh lírában a két háború között*. In: *Hagyomány és újítás. Tanulmányok a XX. századi világirodalom történetéből*, 1966); Bojtár Endre a proletárköltészet kibontakozásáról és fő képviselőiről értekezett (*A cseh szocialista líra fejlődése 1918 és 1929 között*. In: „*Jöjj el Szabadság*” *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* II. 1967.). A strukturalizmus térhódítása idején Sziklay László alapos cikkben ismertette a cseh irodalomtörténész-strukturalisták, különösen Jan Mukařovský működését (*A prágai iskola. Kritika* 1966.). — E sorok írója a fentebb már említett Čapeken és Hašeken kívül — e korszak írói közül — főleg Šaldával, Bezruč-csal, Wolkerrel, Nezvallal, Olbrachtal és Vančurával foglalkozott hosszabb-rövidebb tanulmányokban.

Az elkövetkező évek során a magyar irodalomtörténész-bohémisták előtt leginkább az a feladat áll, hogy módszeresen feldolgozzák a cseh irodalmi népiesség jelenségeit és tanulságait, továbbá — a XX. századi irodalom történetében — főleg az avantgarde mozgalmak sajátosságait.

A nyelvészeti bohémisztika szintén mutathat fel értékes eredményeket. E téren leginkább a viszonylag fiatalon elhunyt Sulán Béla munkái jelentősek, különösen a mindmáig kéziratban levő akadémiai doktori disszertációja (*A cseh szókincs magyar elemeihez*, 1963), de az ebből nyomtatásban megjelent fejezet is (*A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája. Nyelvtudományi Közlemények* 1963).

Itt kell megemlíteni, hogy a vizsgált időszakban (1960-ban) jelent meg az eddig legterjedelmesebb cseh—magyar szótár, a két ország akadémiájának közös kiadásában, beszámolóink írójának szerkesztésében. E szótár anyagából azóta hasznos kivonatot készített Stelczer Árpád, a Kisszótárok sorozatban, Cseh—magyar, illetve Magyar—cseh szótár címmel (1960 ill. 1961).

Szlovakisztikánk 25 éve

FRIED ISTVÁN

A magyar szlovakisztika lépéshátránnyal indult a szlavisztika többi ágával szemben. Majd 100 évig dilettáns pozitív előjelű (Gáspár Imre, Pechány Adolf) s tudományos, de nacionalista jellegű kiadványok, értekezések jelzik a szlovakisztika útját (Steier Lajos, Vájlok Sándor stb.). Először a Gál István szerkesztette *Apolló* című folyóirat köré tömörült ifjú irodalomtörténészek figyeltek föl a szlovák irodalomra, a szlovák s a magyar irodalmi fejlődés néhány párhuzamos vonására. S bár az ifjú tudósok a szellemtörténeti iskolához tartoztak, újszerű szempontjaikkal, Bartók Béla tanításait követő szándékaikkal, s néhány fontos tanulmánnyal jelentkeztek (Sziklay László, Kovács Endre). A kelet-európai történetírás felé való orientálódás érdemes összefoglalása az *Ungarn und die Nachbarvölker* című kiadvány, mely 1947-ben — némileg átalakítva — magyar nyelven is megjelent, s mely a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok addigi eredményeit is rendszerezte. (Kovács Endre és Sziklay László nevét említjük ismét.)

A felszabadulás után már nem volt szükség annak dokumentálására, hogy a szlovák irodalommal való foglalkozás fontos feladat, hogy a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok földerítése a magyar irodalomtörténészek számára is számtalan nélkülözhetetlen szempontot, adatot ad. Más kérdés, hogy a múltban a szlovák irodalom Debrecenben csak meghívott szakelőadóval betöltött egyetemi katedrával rendelkezett, e tárgyban nem készültek szakdolgozatok, disszertációk (Szabó Zoltán Ribay-tanulmányát leszámítva), így a tudományos utánpótlás jórészt hiányzott. Ezért az előző korszakban kitűnt kutatók folytatták megkezdett munkájukat, Kovács Endre, Sziklay László; a szláv barokk szlovák vonatkozásait földerítve: Angyal Endre; majd Szalatnai Rezső dolgozatairól kell szólnunk. Miután eleinte csupán a magyar irodalomtörténet szaklapjai álltak a kutatók rendelkezésére, inkább adatközlésekkel készítették elő a nagyobb összefoglaló munkákat. Az irodalomtörténészek mellett néhány történész munkásságát is méltatnunk kell. A szlovák irodalom legnagyobb alakjai — Kollár, Stúr, Hurban, Hurban—Vajanský stb. — nemzetük politikai vezetői is, így a szlovák nemzeti mozgalom története sok vonatkozásban irodalomtörténet is. Arról nem is szólva, hogy a magyarországi „nemzetiségi” mozgalmak regisztrálása is szlovák irodalomtörténeti vonatkozású. Ebben az összefüggésben szerzett multhatatlan érdemeket Arató Endre és Kemény G. Gábor, de jórészt ebben a keretben kell méltatnunk Kovács Endre tevékenységét is.

A *Filológiai Közöny*, illetve a *Studia Slavica* megindulása jelzi, hogy a szlovakisztikának addig nem látott publikálási lehetőségei nyílnak; Décsy Gyula, Sipos István, Urhegyi Emília adatközlései irodalmi s nyelvészeti jelen-

tőségűek; majd az *Irodalmi Figyelő* (később: *Világirodalmi Figyelő, Helikon*) nemcsak szlovák tárgyú tanulmányok, hanem recenziók, emlékezők, nekrológok, viták színterévé válik (Sziklay László és Szalatnai Rezső cikkeit említjük). Jelentős eseménynek tartjuk, hogy csehszlovákiai kutatók tanulmányai magyar nyelven, magyar lapokban is megjelennek. Általában kapcsolattörténeti jellegű cikkekkel gazdagítják tudásunkat, de a sajátos szlovák irodalomtörténeti probléma a magyar irodalom visszhangjáról, párhuzamairól is tudósíthat (Julius Dolanský, Juraj Špitzer, Rudo Brtáň, Josef Minárik, Ján Ormís, Ján Mišianik, Rudolf Čhmel stb.). A budapesti ELTE Szláv Filológiai Tanszékén s az előbb budapesti, majd szegedi Tanárképző Főiskolán katedrát kap a szlovák irodalom. Különösen — Sziklay László jóvoltából — a szegedi katedra publikációi fontos eseményei szlovakisztikánknak. E főiskolán működött Csukás István, ki a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok új területén tör utat: a műfordítás-elemzésben. Vele egy időben jelentkezik a Csehszlovákiában alkotó Csanda Sándor, ki a régi magyar irodalom szlovák vonatkozásainak szakértőjeként szerzett érdemeiket.

A megváltozott helyzet eredménye, hogy szlovák—magyar tudományos együttműködéssel sikerül kiadni az elmúlt 25 esztendő talán egyik legfontosabb fölfedezését, a *Fanchali Joób-kódexet*. Ján Mišianik fedezte föl, s az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában jelent meg (1959-ben).

Az első időszakban azonban még csak részletkérdések megoldására vállalkozhatott a magyar szlovakisztika. Kovács Endre a *Marseillaise* szlovák szövegét mutatta be, s értekezésének nem az volt a lényege, hogy valószínűleg Verseghy tolmácsolása jelentette az alapszöveget, hanem a magyar jakobinusok törekvéseinek bázisát szélesítette.

Sziklay László előbb a szlovák—magyar 1848/49-es kapcsolatok egyik leginkább vitatott kérdését, a korszak egyik legellentmondásosabb alakját, Launer Istvánt állította az olvasók elé, ám az érdekes Launer-figurán túl, egyrészt Kollár eddig elhanyagolt magyar kapcsolatait, másrészt a pozitív előjelű szlovák—magyar tanulmányok kutatását célozta meg. Evvel a szándékkal hívta föl a figyelmet — kandidátusi disszertációjában — Gáspár Imre szlovakisztikai munkásságára, mutatta be Hviezdoslav magyar nyelvű zsengeit, majd rajzolta meg Hviezdoslav s a magyar irodalom kapcsolatait (e kutatás kiegészítése Urhegyi Emilia szöveggözlése Hviezdoslav s a Kisfaludy Társaság viszonyáról), s végül *Az ifjú Hviezdoslav* című monográfiájában a nagy szlovák költő pályájának első szakaszát festi meg — nagy hozzáértéssel, s a magyar irodalom szempontjainak szem előtt tartásával. Fölfedezés számba megy Ján Chalupka magyar nyelvű vígjátékának, s a szlovák drámaíró egyéb magyar irodalommal kapcsolatos műveinek földézése, s az eperjesi kollégium szlovák és magyar önképzőköre anyagának egybevetése, Sárosy Gyula szlovák verseinek közlése. Sziklay kutatásait 1962-ben megjelent, közel 900 oldalas *A szlovák irodalom története* című monográfiájával tetőzte be, mely nem egyszerűen a szlovák eredmények, valamint saját bűvárkodásainak összefoglalása, hanem a felvilágosodás s a romantika, illetve Hviezdoslav esetében a kutatások továbbépítése, a szlovák—magyar kapcsolatok rendszerezése s a feladatok kijelölése. Sziklay folytatója saját kezdeményezéseinek, sikerülten rajzolta meg például Csokonai népszerűségét a szlovák műdal fejlődésében, de egyre inkább tör tágabb horizontok felé, s a szlovák—magyar kapcsolatokat a kelet-európai szintézis szempontjából szemléli.

Sziklay kutatásait jól egészítik ki Angyal Endre kitűnő, szemleszerű

tanulmányai. Kollár és Šafárik pályaképét vázolta föl — avatott tollal, népszerűen. Kovács Endrének a cseh—magyar történeti kapcsolatokról írott könyvében jócskán találunk szlovák—magyar vonatkozású anyagot. Igen fontosnak tartjuk azokat az adatközléseket, melyek egy-egy magyar író szlovák vonatkozásait tárják elének (így Balázs János Kazinczy hagyatékában, Sipos István Dugonics Andráséban talált szlovák nép-, illetve népies dalokat-balladákat).

Angyal Endre a szláv barokkról ír nemzetközileg is elismert dolgozatokat. Ebben a szlovák barokk megnyilvánulásait is fejtegeti, bár Klaniczay Tibor bírálatában figyelmeztet, hogy amit Angyal *szláv* jelenségként regisztrál, az a magyar, illetve osztrák irodalomban, művészetben is honos.

A történészek (Arató Endre, Kemény G. Gábor) hatalmas bizonyító anyaggal tárják föl a szlovák nemzeti mozgalom történetét, Arató inkább a XVIII—XIX. század, Kemény inkább a dualizmus kora problematikáját vetíti elének, s akarva-akaratlanul vitatkoznak a szlovák s a magyar nacionalizmusnak nem a szövegkiadványaival, hanem szöveginterpretációjával (Steier Lajossal s Rapanttal). Kemény nagy érdemeket szerzett a dualizmus kora szlovák—magyar közeledési kísérleteinek földerítésével s Mocsáry Lajos szlovák tárgyú cikkeinek, beszédeinek kiadásával, magyarázatával. Arató a szlovák irodalmi nyelv kialakulásának visszhangjáról közölt legutóbb kitűnő tanulmányt.

Csukás István módszeresen kutatja Ady, József Attila, Juhász, Tóth, Babits, Kosztolányi szlovák visszhangját, finom elemzései amúgy sem túl gazdag műfordítás-elméleti irodalmunknak értékes darabjai.

Szalatnai Rezsőt elsősorban néhány nagy költőnk szlovák vonatkozása érdekli. Juhász Gyula szakolcai élményeit, valamint Petőfi pozsonyi tartózkodását, visszhangját kutatja. Csanda vázlatos Petőfi-tanulmánya s Csukás István kiadásra váró kandidátusi disszertációja mellett is érdekes a Szalatnai-könyv, elsősorban élvezetes stílusát dicsérhetjük. *A szlovák irodalom története* című munkájáról nem szólhatunk már fenntartások nélkül, bár itt is akad nem egy jól megragadott fejezet (elsősorban a modern irodalmi részben). E könyvére fokozott mértékben áll Csukás István egy megállapítása: „A fesztelen, oldott hangú előadás (. . .) gyakran enged meg kitérőket, helyenként némi pongyolaságot, sőt pontatlanságot is.” E pontatlanság néha önkényes, s a szlovák féljogos kritikáját kihívó konstrukciókban tetőzik.

Az elmúlt 25 év legfontosabb közös vállalkozásának (*A Fanchali Joób-kódex* kiadása mellett) a *Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből* című, 1965-ben megjelent, rendkívül tartalmas kötet kiadását tekinthetjük. Magyar részről Sziklay László szerkesztette, s ugyancsak ő foglalta össze Kollárral kapcsolatos, ezután alapmunkának számító kutatásait. Mellette Angyal Endre írt — többek között — a szlovák—magyar barokk jelenségekről, Käfer István a kuruckor szlovák irodalmi visszhangjáról, Csukás István a *Nyugat* lírikusai szlovák fordításairól, Arató Endre a *Szép Szó* c. folyóirat csehszlovákiai útjáról. E néhány magyar tanulmány mellett kitűnő szlovák kutatók (Pišút, Mišianik, Mráz stb.) s csehek (Pašiaková, Pražák) munkáját ismerhette meg a szlovák—magyar kapcsolatok kérdései után érdeklődő olvasó.

E kötet: alapvetés és feladatmegjelölés. Az azóta jelentkező kutatók (Käfer István a Bernolák felé vezető irodalmat kutatja, Fried István a nemzeti ébredés koráról közölt néhány cikket) e kötetre támaszkodnak kutatómunkájukban.

Itt kell szólnunk arról, hogy a két Tudományos Akadémia közötti megállapodás értelmében kutatóink kölcsönösen dolgoznak a másik ország levéltárában, vesznek részt kongresszusokon, illetve vállalnak opponensi szerepet kandidátusi-doktori disszertációk megvitatásában (Dobossy László, Sziklay László). A kongresszusok közül az 1969 novemberében, Szomolányban megrendezett első, szlovák—magyar kapcsolatokkal foglalkozó értekezletet emeljük ki, melyen népes magyar küldöttség vett részt, s melynek mind magyar, mind szlovák előadásai azt az utat keresték, melyen még inkább megnyugtató eredménnyel lehet föltárni kapcsolatainkat. E konferencián derült fény arra a híd-szerepre, melyet a csehszlovákiai magyar irodalomtörténészeknek (Csanda Sándor, Turczel Lajos, Zsilka Tibor) kell vállalniok, s melyet eddig is vállaltak (Csanda idézett dolgozatai, Turczel folyóiratokban megjelent tanulmányai, Zsilka matematikai módszerrel dolgozó fordításelemzései).

Az elmúlt 25 esztendő tehát szlovakisztikánk fejlődésében is minőségi változást jelentett. Megnyílt a lehetőség a rendszeres, szervezett tudományos kutatás számára. Az adatközléseken keresztül, a részletkérdések feldolgozásán át a tudományos monográfiáig vezetett az út. A jelenlegi feladat az újabb mélységek földerítése, a monográfiákra alapozott sok-sok részlettanulmány, melyet ismét a szintézisnek kell követnie. Ehhez azonban újabb erőknek is be kellene kapcsolódnok a tudományos kutatásba.

A germán nyelvek kutatásának 25 éve Magyarországon

HUTTERER MIKLÓS

Negyedszázad tudományos fejlődésének summázása még egyetlen szak-tudomány vetületében sem könnyű feladat. A továbblépés szempontjából az összegezés nagyon is időszerű, de több oldalról is megbéklyózza az a körülmény, hogy nincs meg hozzá a tudománytörténetileg sem mellékes történelmi távol-ság. Bár ez sem csökkenti a felelősségét annak, aki összegezésre vállalkozik, mégis megbocsáthatóvá teszi talán az utódok előtt az esetleges belső arány-talanságokat, a korban álló személyes vagy nemzedéki, egyéni és társadalmi kötöttségeiből fakadó — de mindenképpen az igazság szeretetétől fűtött — esetleges elfogultságait. Bocsánatként szolgáljon ez továbbá azért is, hogy nem sorolhatok fel minden részeredményt, hiszen erre a keret sem ad lehetőséget, de más helyeken már több ízben sor került rá, hanem kísérletnek számom ezt az írást arra, hogy röviden felvázoljam a szakma útját korunk eszmetörténeti fejlődésének áramlatában.¹

A magyarországi germanisztika a felszabadulást követő években, ennyit már most is világosan látunk, több szempontból a bomlás jeleit mutatta. Úgy tűnt, hogy az épület, melynek alapjait még a múlt században rakták le olyan kiváló tudósok, mint Schröer Károly Gyula és Heinrich Gusztáv, és amelynek olyan nagyszerű belső építései voltak, mint Petz Gedeon és Pukánszky Béla (hogy csak a hazai germanisztika csúcsait említsük), 1945-ben a németek háborújával együtt összeomlik. Az egyetemek ugyan szinte önműködően ontották tovább a tanárjelölteket, az iskolák igénye azonban rohamosan tolódott más nyelvek felé, a tudományos munka pedig néhány évre szinte magától megszűnt. Megszűnt, mert a régi szakemberek egy része, néha politikai-lag is terhelt, elhagyta az országot, egy másik része pedig fokozatosan került szembe azzal a mindent átfogó és az avitt polgári tudományt is elsodró átala-kulással, amely nemcsak az ország gazdasági és társadalmi rendjét, de ezzel egy ütemben tudományos életét is forradalmasította.² Különösen nehéz hely-zetbe került a germanisztika nyelvészeti ága. Míg 1945 előtt az ország vala-mennyi egyetemén önálló keretekkel rendelkezett, ezek a keretek a felszabadu-lás után — jórészt a szakemberek hibájából — megsorvadtak. A német iroda-lomtörténet lényegesen jobb helyzetben volt: Debrecenben Pukánszky Béla biztosította a munka folytonosságát, 1946-tól pedig Halász Előd Szegeden

¹ Vö. Tamás L.: Nyelvtudomány. Magyar Tudomány 1970, 213–4; Hutterer M.: A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái. MNy. 56 [1960], 220–32; Uő.—Mollay K.: Deutsche Mundartforschung in Ungarn. ZfMaf 32 [1965], 130–2; Mollay K.: Chaire d'Allemand. Annales Univ. Scient. Bp. Sectio Phil. Mod. 1. Bp. 1969–70, 7–11.

² L. Neue Zeitung (Budapest) 6 [1962], 3. sz. 2–3, 5. sz. 2–3, továbbá 23. sz. 4.

szervezte újjá a német és az angol irodalomtörténeti oktatást. A pesti egyetem korábbi két német tanszéke 1948 — azaz Schwartz Elemérnek, a német nyelvészeti tanszék vezetőjének emigrálása — után egyesült, és az összehasonlító irodalomtörténet tanárának irányítása alá került, ami hosszú évekre meghatározta, az úgynevezett „osztatlan filológia” jegyében, a szakma további fejlődésének az útját.

Az angol nyelvészetben ez a probléma szükségképpen nem érződött, legalábbis kezdetben, minthogy ez korábban is mindvégig a leíró gyakorlatra és a lexikográfiára, vagyis jórészt egyetemen kívüli területre korlátozódott, és nálunk részben, sajnos, máig sem változott historikusan is megalapozott, önálló szakágazattá. Ezzel szemben bizonyos előrehaladást jelentett már ezekben a gazdaságilag is nehéz esztendőkből, hogy — legalábbis a budapesti egyetemen — megerősödött a korábban csak egy svéd lektor által képviselt, gyakorlati célú skandinavisztikai oktatás, amennyiben fakultatív lehetőségként a svéd mellé néhány évre felzárkózott a norvég és a dán, sőt ez még egy további germán nyelvvel, a németalföldivel is kiegészült. A svéd oktatás újraindítása és azóta is folyamatos biztosítása azonban nem a germanisztika, hanem a finnugrisztika budapesti professzorának, Lakó Györgynek múlthatatlan érdeme.

A vázolt szervezeti hajoknál, ha lehet, egy fokkal súlyosabbak voltak a germanisztika belső, tartalmi és módszertani problémái. A Petz által 1903-ban intézményesen is megindított hazai német dialektológia a kezdetben elsődleges rész kutatások szakaszából több kísérlet ellenére sem bírt kilábalni, atomizálódott, és avuló módszertanával — pozitív kivételek természetesen itt is akadnak — a harmincas években már egyre inkább a faszálódó történetírás ancillájává degradálódott. Érthető, hogy ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz a fokozódó gyanakváshoz, amellyel a magyar közönség ezt a „svabológiát” fogadta. A filológia, mint ez már nevéből gyanítható, sosem volt valami nagy „üzlet”, de a germanisztika — a hitleri háború után — különösképpen nem volt az, és korábbi szerepével egyenesen megkérdőjelezte önmagát.

Az elmondottak nem szolgálhatnak mentségül, de talán érzékeltetik azokat a nehézségeket, amelyeket a magyar germanisztikának más tudományágakhoz képest fokozott mértékben kellett leküzdenie ahhoz, hogy ismét szabaddá tehesse útját a kibontakozáshoz. Bár az alapvető feltételt, új szakemberek új szellemben való kinevelését, az egyetemek, pontosabban — a modern filológiai oktatásnak az ötvenes évek elején országosan beállt, átmeneti beszűkülése után — a budapesti egyetem igen nehéz körülmények közt megteremtette, amiért helyüért külön köszönet illeti a mai germanista nemzedék tanárait, Mollay Károlyt és az időközben elhunyt H. Hajdú Helgát és Nedeczey Jenőt. A tudományág igazi kibontakozását a hazai tudományos élet mindmáig legfőbb szerve, a Magyar Tudományos Akadémia 1949. évi újjászervezése tette lehetővé. Végső fokon az egyetemi képzés fejlesztését is ez biztosította, nem is szólva arról, hogy az új Akadémia, folyóiratai révén, az új eredmények folyamatos közlésének lehetőségét is megteremtette. És ami talán a legfontosabb: az Akadémia segítette elő, gyakran még a rokon szakmákban nemegyszer megmutatkozó közegellenállást is leküzdve, az új eszmék és célkitűzések benyomulását a germanisztikába. Döntő lépésnek tarthatjuk e téren, hogy az MTA 1954-ben egyszerre két (akkor) fiatal kutatót állított rá aspiránsként erre a visszaesett területre, egyelőre két fő pontra irányítva a figyelmet. Két olyan pontra, melyen joggal volt várható, hogy a hazai germanisztika hamarosan nemzetközileg is versenyképessé válik: a hazai német nyelv történetére és

jelen állapotára, azaz elsősorban a nyelvjárásokra. Az első téma egy részeként ekkor kezdte meg Gárdonyi Sándor a középkori selmec- és körmöcbányai német kancelláriai nyelv feltárását Mollay Károly vezetése mellett. Jelen sorok íróját pedig, a Dunántúli Középhegység német nyelvjárásainak szintézisét kimunkálandó, minthogy hazai továbbképzésre akkor még nem nyílt lehetőség, a német dialektológia és nyelvpszichológia egyik legjelesebb tudósához, a leningrádi Viktor Zsirmunskij akadémikushoz irányították. És ha már érdemeket említünk, nem volna teljes a kép, ha nem rögzítenénk azoknak a nevét, akiknek — természetesen másokkal együtt — szervezetileg is döntő szerepük volt e regenerációs kezdeményezésben: Német Gyulának, az MTA I. Osztálya akkori igazgatójának és Pákozdi Endrének, az Osztály akkori titkárának a nevét.

E szakaszban került ki az egyetemről, vagy éppen ott készült a tudományos munkára több más fiatal szakember, így Horváth Lóránt, aki az Egyetemi Könyvtár munkatársaként a hazai germanisztika új szakaszának lett első bibliográfusa, Vizkelety András, a budapesti Oswald-kézirat feltárója, Kovács József, a soproni levéltári anyag egyik jeles kutatója, hogy csak néhány nevet említsünk. Ebben az évtizedben, az ötvenes években készült el és jelent meg Mollay Károly gondozásában, Baraczká Istvánnak, a Fővárosi Levéltár akkori igazgatójának együttműködésével, közös német—magyar kiadásban, a felszabadulás óta az első régi hazai német szövegkiadás,³ magam pedig — a fenti feladaton kívül — kísérletet tettem a hazai német nyelvjáráskutatás addigi útjának összegezésére és korunk szellemét követő, új feladatainak körvonalázására.⁴

Az évtized derekán új feladatként jelentkezett az önmagában ugyan nem tudományos igényű, de tudományos alapozást igénylő hazai német nyelvi (és irodalomtörténeti) tankönyvek megírása. Ezt a munkát, mint szerkesztő és részben, mint szerző, a Tankönyvkiadón belül Paulinyi Zoltán irányította. Ezzel szoros kapcsolatban jött létre a pécsi Tanárképző Főiskola német tanszéke, amely Vargha Károly vezetésével azóta is fáradhatatlanul gyűjti és dolgozza fel, elsősorban a dél-magyarországi német nyelv és kulturális hagyatékát.

Az ötvenes években különleges fontossággal bírt az Akadémiai Kiadó ekkor beindított nagy szótári vállalkozása, amely azóta már szinte amerikai, szovjet vagy német méretű „szótár-gyárrá” nőtte ki magát. Halász Előd szerkesztésében már 1952-ben megjelent — tíz év után először — az új német—magyar nagyszótár, melyet hamarosan a magyar—német nagyszótár, és ezek kisugárzásaként több kisebb méretű általános és szakszótár követett. A modern hazai lexikográfia elvi alapjainak kidolgozásában is döntő szerepet játszott Országh László munkássága, akinek angol—magyar nagyszótára (és több kisebb, ill. szakszótár) ugyancsak ebben a szakaszban látott napvilágot.

E hosszú, nemegyszer hosszadalmas előkészítő szakasz után a germán nyelvek hazai művelése 1959-ben döntő szakaszába lépett. Az addig lexikográfiai és oktatási központú munka után a kutatás és a tudományos utánpótlás nevelésének intézményesítésére is sor kerülhetett. Mindenekelőtt adósságaink törlesztésére kellett gondolnunk. Az országos távlati tudományos tervek előkészítése során ezért a hazai német nyelvatlasz és tájszótár, másrészt egy hazai — de nemzetközileg is novumot jelentő — korai újfelnémet szótár kidolgozásának a feladata került a középpontba. Ez utóbbi tervezetét Mollay Károly,

³ Mollay K.: *Das Ofner Stadtrecht*. Bp. 1959.

⁴ Hutterer M.: *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. Halle/S. 1963; *Uő.*: *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung*. Berlin 1960.

az első kettőét e beszámoló szerzője dolgozta ki még 1959-ben. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének jóváhagyása után a Tudományos és Felsőoktatási Tanács germanisztikai bizottsága e terveket 1960-ban elfogadta és — Wolfgang Steinitz, a Német Tudományos Akadémia alelnöke kezdeményezésére — ezek már 1960 őszén belekerültek a Magyar és a német Akadémia közös munkatervébe.⁵ Az egyes tervfeladatok végrehajtásának irányításával az MTA a tervek kidolgozóit bízta meg témafelelősként munkahelyükön, az ELTE Német Tanszékén. A munkálatok anyagi támogatását a Művelődésügyi Minisztérium vállalta, tudományos felügyeletükről pedig az MTA gondoskodik. Azóta hazai germanistáink egyéni munkáinak jó része is e három témához kapcsolódik. Módszertani és egyéb részletkérdésekre itt nem szükséges kitérni, hiszen ezekről részben a II. Nemzetközi Dialektológiai Kongresszuson, részben másutt már több ízben beszámoltunk.⁶ Szükséges azonban megemlíteni, hogy a három munkálat körül több kiegészítő munka is megindult azóta, így az egri Tanárképző Főiskolán, Bihari József gondozásában egy hazai jiddis regionális atlasz anyagának összegyűjtése,⁷ továbbá hazai német névgyűjtemény létesítése és egy német népnyelvi hangarchívum kiépítése.⁸

Ebben az évtizedben sűrűsödött meg a korábban csak elvétve jelentkező, német dialektológiai és nyelvtörténeti kérdéseknek szentelt egyetemi és főiskolai szakdolgozatok száma, főként Pécsen és Budapesten, de Szegeden és Debrecenben is. Hosszú szünet után, 1968-ban került ismét megvédésre olyan egyetemi doktori értekezés Manherz Károly tollából, amely dialektológiai témát dolgozott fel.⁹ Külön említést érdemel a debreceni egyetem német tanszékén 1966-ban megindult sorozat (*Német Filológiai Tanulmányok*), amely szinte valamennyi füzetében közöl hazai német nyelvészeti tanulmányokat. Új szint hozott a nyelvi kapcsolatok kutatásába, amely hagyományosan főként a német—magyar lexikális kapcsolatok vizsgálatát jelentette, a nyelvészeti aspektus előtérbe kerülése¹⁰ és a modern, oktatási téren is rendkívül hasznos interferencia-kutatás, amely utóbbi Juhász János kandidátusi értekezésében nyert első hazai összefoglalást.¹¹

Ha lehetséges, még eredményeinknél is fontosabbnak kell tartanunk a szakemberek képzésének fokozódó ütemét. Míg az előző évtizedben csupán egy kandidátusi dolgozat került megvédésre (1958), 1960 és 1970 között német nyelvészeink négy kandidátusi és egy akadémiai doktori értekezést védtek meg; Gárdonyi Sándor és Juhász János dolgozatán kívül Mollay Károly a soproni történelem, Verbényi László a középkori soproni kancelláriai nyelv témaköréből disszertált, a szerző pedig megvédte összehasonlító germanisztikai

⁵ Vö. Wolfgang Steinitz és a germanisztika. MTA I. Oszt. Közl. 25 [1968], 282—5.

⁶ Vö. I. sz. jegyzetet, valamint Neue Zeitung (Bp.) 7 [1963], 15. sz., 4; Budapesti Rundschau 4 [1970], 28. sz., 6 és 43. sz. 6; Mollay K.: Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. Verhandlungen des II. Internationalen Dialektologenkongresses in Marburg. Wiesbaden 1967.

⁷ Hutterer M.: Theoretical and Practical Problems of Western Yiddish Dialectology. The Field of Yiddish III. London—Hága—Párizs 1969, 1—7.

⁸ L. Mollay K. és a szerző névtudományi beszámolóit: ALH 20 [1970], 121—7, ill. 129—40. *Uők*: Névtudományi előadások. Bp. 1970, 285—293.

⁹ Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge. Bp. 1968 (kézirat).

¹⁰ Mollay K.: Germanisztika és magyar nyelvtudomány: Pais-Emlk. Bp. 1956. 667 kk.; *Uők*: Jövevényszó-kutatás és tárgytörténet: NyÉrt. 40. Bp. 1964, 249—55; Hutterer M.: Deutsch—ungarischer Lehnwortaustausch. Wortgeographie und Gesellschaft. Berlin 1968, 644—59.

¹¹ Juhász J.: Probleme der Interferenz (Ungarisch—Deutsch). Bp. 1970.

doktori dolgozatát. Jelenleg folyamatban van további két doktori és két kandidátusi disszertáció elkészítése: Mollay Károly a magyar nyelv német jövevényszóit, Bihari József a jiddis—szláv nyelvi kapcsolatok kérdését dolgozza fel, míg a készülő kandidátusi értekezések közül Manherz Károly a Mosoni-síkság, Márvány János (Szeged) a tolnai dombvidék német nyelvjárásait összegezi nyelvfordrajzi és nyelvszociológiai szempontból. Itt említjük meg Lengyel Imre (Debrecen) hegyaljai, Banner József (Gyula) észak-bánáti gyűjtéseit.

Az anglisztika felzárkózása, a szakma öröksége következtében, ennél lassúbb volt, bár tudományos életünk vezetői e hiányosság felszámolásának sürgős voltát ismételten hangsúlyozták. Míg az angol lexikográfia területén Országh László méltó utódot nevelt Magay Tamás személyében, aki a hazai angol szótárírás történetének megírásával szerzett bölcsészdoktori rangot,¹² az egyéb irányú angol nyelvészet, az oktatási követelmények nyilvánvaló terhe alatt, elsősorban a leíró nyelvtanra szorítkozott: e téren első helyen említhetjük Stephanides Károlyné és András László munkásságát. A javulás jelei azonban itt is megmutatkoztak. Perényi Erzsébet 1970-ben megvédte a budapesti egyetemen a *Beowulf*fal foglalkozó, komplex nyelvi-irodalomtörténeti bölcsészdoktori disszertációját, Kniezsa Veronika pedig ugyanitt készíti óangol témából kandidátusi értekezését.

Tudományos és oktatási vonalon egyaránt új vívmányként tartjuk számon, hogy az ELTE-n 1958 óta szakkollégiumok formájában folyt skandinavisztikai, németalföldi és germanisztikai segédtudományi (runológia, vallástörténet, germán régiségtan stb.) filológiai oktatás 1967-ben, az egyetemi reform megvalósítási folyamatában szilárdabb alapokra került és speciális tanulmányok formájában összekapcsolódott az 1958 óta intézményesített általános, összehasonlító germanisztikai képzéssel. A Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére az ELTE Német Tanszékén Általános Germanisztikai Tanszéki Szakcsoport alakult, amelynek munkájába más tanszékek oktatói — Almási János (történelem) és Voigt Vilmos (filológia, néprajz) — mellett több magyar és külföldi megbízott előadó kapcsolódott be, N. Balogh Anikó tanársegéd pedig 1969-ben már meg is védte az első magyarországi skandinavisztikai témájú egyetemi doktori értekezését.¹³ Ugyanakkor Kiefer Ferenc a stockholmi egyetem megbízására, svéd kollégákkal együtt dolgozik egy svéd generatív nyelvtan kialakításán.¹⁴ Megkezdődött a kisebb germán nyelvek lexikográfiai művelésének felzárkózása nagy múltú német és angol szótáriródmunkához. Lakó György szerkesztésében 1969-ben végre megjelent az első hazai svéd—magyar középszótár, illetve 1968-ban Zugor István tollából az első modern hazai holland—magyar kisszótár. Látszólag szerénynek tűnhet ez az eredmény, de jelentőségük nyomban megnő, ha meggondoljuk, hogy hazánkban korábban összesen két, igen szerény svéd nyelvkönyv és egyetlen, ha lehet, még szerényebb holland nyelvkönyvecske, illetve szójegyzék képviselte ezt a területet.¹⁵

¹² Magay T.: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. Bp. 1967.

¹³ N. Balogh Anikó: A norvég irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1969 (kézirat); *Uő.*: Ibsen-Übersetzungen in Ungarn. ALH 20 [1970], 111—20.

¹⁴ Kiefer F.: Morphological Processes in Generative Grammar. ALH 20 [1970], 15—57. *Uő.*; Swedish Morphology. Stockholm, 1970.

¹⁵ Kreutzer S.—Lakó Gy.—Závodszy F.: Svéd—magyar olvasókönyv, nyelvtan, szójegyzék. Bp. 1948. ²1957; Szél S.: Holland nyelvtan és társalgó. Bp. 1926; Magyar—holland szótár. Bp. é. n.

Tudományszervezési szempontból külön kell szólnunk két intézményről. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Romanisztikai—Germanisztikai Szakosztálya bel- és külföldi tudósok előadásainak rendszeres lehetővételével segítette elő már az ötvenes évek dereka óta a hazai germanisták szakmai fejlődését. Az MTA I. Osztálya pontosabban a Nyelvtudományi Bizottság mellett 1967-ben megalakult a Romanisztikai-Germanisztikai Munkabizottság, amely eredményeink és közvetlen, alapkutatói feladataink felmérésén túllépve, ma már azon fáradozik, hogy az elért eredményekre támaszkodva mindkét szakterületet immár intézményesen is bekapcsolja a nemzetközi tudományosság mai áramlatába. Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mind kutatóinkat, mind tanítványainkat egyre nagyobb számban küldhetjük el nemzetközi tudományos kongresszusokra, konferenciákra és hosszabb-rövidebb tanulmányútra tárgynyelvi területükre, nemcsak azért, mert ezt hazánk nemzetközi kapcsolatai mindinkább elősegítik, hanem azért is, mert szakembereink ma már alkotó módon segítik elő a disziplína nemzetközi haladását.

Jól tudom, sok mindenről lehetne és kellene még szólni, így a gyakorlati nyelvoktatás, a szakdidaktika és a tudományos ismeretterjesztés eredményeiről elsősorban. Ennek összegezése azonban már mások feladata, és túlmegy e számvetés keretein. Annyit azonban itt is megemlíthetünk, hogy e téren is jellemző, akárcsak az eddig tárgyalt szakterületeken, a módszertani, tartalmi és — mindenekfelett és -előtt — eszmei megújulás. Korántsem mondhatjuk el persze, hogy valamennyi nehézséget leküzdöttünk, problémáinkat mind megoldottuk. Annyit azonban bizvást állíthatunk, hogy a huszonöt év előtti nehézségek nagy részét felszámoltuk, és — tágabb értelemben vett — germanisztikánk visszaszerezte egyenjogúságát a társadalomtudományok körében. És ha jól meggondoljuk, ez nem is kevés.

Az angol és az amerikai irodalom hazai kutatásának 25 éve

SZILI JÓZSEF

A hazai anglisztika felszabadulás előtti történetéről nincs összefoglaló ismertetés. Nagy vonásokkal Lutter Tibor vázolta fel fejlődésének fő negatívumait (*Shakespeare és a hazai anglisztika. Irodalomtörténet 1949/1.*). Sommás megállapításait talán meggyőzőbbé tette volna a mégoly csekély, vagy egyedi érvényű eredményeket megillető figyelem, de a lényegét nézve igaza volt: „a nyugati irodalomtörténeti kutatás egyik hatalmas ágában, az anglisztikában polgári értelemben is elmaradtunk”. Különösen a két világháború közötti kutatást marasztalta el, s leszögezte, hogy ez még a korábbiakhoz képest is „ijesztő elszegényedést” jelentett: „A Magyar Shakespeare Tár évfolyamai pl. sokkalta elevenebbek, időszerűbbek és gyakran filológiai értelemben is sokkal dokumentáltabb anyagot gyűjtöttek, s bár e vállalkozás nem lépett fel az anglisztika általános igényével és centrális kérdése a Shakespeare-kérdés volt, mégis többet, általánosabbat nyújtott.” Az elmaradás, mindenestre, korábbi eredetű. Vajda György Mihály említi, hogy már a századforduló előtt kialakult az a tendencia, mely a német tájékozódást a magyarországi romanisztika fel-lendítésével próbálta ellensúlyozni, s ennek folytán „háttérben ezután is inkább — az egy magyar Shakespeare-kutatás kivételével — az anglisztika maradt, a szlavisztikáról nem is szólva . . .” (*A magyar összehasonlító irodalom-tudomány vázlata. Világirodalmi Figyelő 1962/3*). Még nagyobb volt az elmaradás az amerikai irodalom kutatásában, hiszen ez nálunk szinte mindmáig csak az anglisztika részének, afféle periferikus területének számított. Lutter sem szólt róla, s csak legújabbán, Országh László tanulmányában (*Az amerika-nisztika feladatai Magyarországon. Angol Filológiai Tanulmányok, 2. 1965*) került sor a helyzet és a feladatok meghatározására. Országh László érdeme az is, hogy miközben az amerikai irodalom kutatásának önállósodása világszerte új jelenség, tudománytörténeti vonatkozásban úttörő jelentőségű magyar munkával dicsekedhetünk. *The Theory of American Literature* (Ithaca, N. Y. 1948, 1965) c. művének előszavában írja Howard Mumford Jones: „Bizonytalán létezik valahol egy alapos áttekintés az amerikai irodalomtörténet problémájáról, de az egyetlen ilyen mű, ami élem került, magyarul jelent meg (ezen a nyelven nem olvasok) Országh László tollából: *Az Amerikai Irodalomtörténetírás Fejlődése* (Budapest, 1935) . . .”

Közvetlenül a felszabadulás után a magyar anglisztikai kutatások még nem mutatták a gyökeres megújulás jeleit. A kapcsolat és hatástörténeti munkák sorában az első egy külföldön megjelent mű volt, Szenczi Miklós *British Influences on Hungarian Literature (Slavonic and East European Studies 1945)* c. munkája. Budapesten jelent meg 1946-ban Berg Pál átfogó igényű könyve, az *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Behatóan bírálta

Klaniczay Tibor (*Irodalomtörténet* 1947/1—2.) és Kósa János (*Egyetemes Philológiai Közöny* 1948. február). Cs. Szabó László, aki ezekben az években az angol irodalom legkülönbözőbb kérdéseire szolt hozzá a *Magyarok* és a *Válasz* lapjain, az angol líra magyar fordításáról közölt történeti vázlatot (*Magyarok* 1946/1.). Gálos Rezső ossziáni hatásokat mutatott ki Szentjóni Szabó Lászlónál (*Irodalomtörténet* 1947/1—2.), a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban pedig Dégh Linda Arany János és az angol népköltészet (1946. május 11.), Gál István Angol hatások modern essay-irodalmunkban (1947. február 8.) c. előadást tartott. Lutter Tibor *Dráma és Valóság* (*Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis* 1947) c. füzetben foglalkozott angol drámatörténeti kérdésekkel. A *Magyarokban*, a *Magyar Nyelvörben*, a *Válaszban* és a *Vigiliában* több kisebb, Shakespeare-rel vagy az 1948-ban megjelent teljes magyar Shakespeare-kiadás problémáival foglalkozó írást közölt Honti János, Mészöly Dezső, Németh László, Scheiber Sándor és Szentkuthy Miklós. Megjelent Kárpáti Aurél *Örök Shakespeare-je*, s Németh László bevezetésével Móricz Zsigmond Shakespeare-cikkeinek gyűjteménye. A marxista anglistika hazai kibontakozására nagy hatást gyakorolt Lukács György *A történelmi regény* (1947) c. műve. 1945 és 1949 között az angol, s kisebb részt az amerikai irodalom kortársi és történeti problematikáját számos kisebb terjedelmű esszé, cikk és glossza tárgyalta a *Magyarok*, a *Sorsunk*, a *Válasz*, a *Műveltség*, a *Diárium*, a *Vigilia*, a *Társadalmi Szemle* és a *Fórum* hasábjain, — elsősorban Cs. Szabó László, Fazekas László, Gyergyai Albert, Keszthelyi Zoltán, Lutter Tibor, Nemeskürty István, Pálóczy-Horváth György, Reményi József, Sík Sándor, Soós László, Szentkuthy Miklós, Thurzó Gábor és Vajda Endre írásai. Az irodalmi és irodalomtörténeti érdeklődés kifejeződése mellett e cikkek jelentős része a koalíciós idők széles skálájú politikai orientációját is tükrözte — az anglofil beállítottságtól a polgári szellemi áramlatok és irodalmi jelenségek éles, olykor elég sommás bírálataig.

A fordulat éve után szinte teljesen eltűntek a folyóiratokból az angol és az amerikai irodalommal foglalkozó írások. Hely legfeljebb publicisztikai glosszáknak jutott. Ismeretterjesztő szinten az angolszász irodalom hazai marxista feldolgozásának az elő- és utószóirodalom sajátos műfaja adott publikációs lehetőséget. A Ben Jonson, Fielding, Burns, Shelley, Poe, Thackeray, Dickens, Mark Twain, Hardy, Shaw, Jack London, Howard Fast és más angol és amerikai szerzők műveire, valamint az egyes Shakespeare-drámákhoz társuló tájékoztató írások kétségkívül fontos szerepet töltek be az új olvasóközönség nevelésében, és hozzátartoztak a műveltség társadalmi arányait és irányait megváltoztató forradalmi munka kezdeti erőfeszítéseire. Érvényesültek azonban az akkori irodalom- és tudománypolitika korlátai és mulasztásai is. A világirodalmi tájékozódás beszűkülésével fenyegető, s az anyagi, szervezeti és személyi tekintetben is negatív hatású anomáliák középette még az a mérsékelt optimista program sem valósulhatott meg teljesen, melyet Lutter 1949-es cikkében felvázolt. Ő az angol irodalom marxista revízióját, a színvonalas ismeretterjesztést, a klasszikusok kiadásában a fehér foltok eltüntetését (Chaucer, Shelley stb. kiadását), a kortársi angol és amerikai irodalomtörténetírás és kritika reakciós tendenciáinak bírálatát, Shakespeare gyakorlati hasznú, a színpadra vitelt is orientáló marxista értelmezését javallta. Történt is egy s más e téren. A marxista igényű irodalomszemléletnek módszeres alkalmazására elsősorban az egyetemi oktatás keretei között (előadások, szemináriumok, viták, jegyzetek stb.) folytak kezdeti kísérletek; Chaucer, Burns és

Shelley megjelent, s a korábbinál alaposabb apparátusú Shakespeare-kiadás készült. Egyebekben azonban a munka széles kibontakozását lehetetlenné tette az anglisztika munkásai iránti bizalmatlanság, s az a tény, hogy tudományos igényű és dokumentáltóságú tanulmányok számára egyszerűen nem volt közlési lehetőség. Mindössze Lutter Tibornak sikerült néhány írását megjelentetnie. Ővé a *Világirodalmi Évkönyv* (1951) egyetlen anglisztikai tanulmánya, s a Kultúra Mesterei sorozatban 1954-ig megjelent két angol íróportrénak is ő a szerzője (*G. B. Shaw*, 1952; *Jonathan Swift*, 1954). Nem jelentek meg kapcsolatos és hatástörténeti közlemények sem, hacsak nem számítjuk Lukácsy Sándor összeállítását Kossuth emigránstársainak Amerikáról szóló írásaiból s a könyvhöz írt Bevezetőjét (*Rabszolga Washington sírjánál*, 1953), valamint Képes Géza írását Arany Moore-fordításáról (*Irodalomtörténet* 1952/3—4.).

1954 táján kezdődött az a fordulat, mely az angol és amerikai irodalom marxista igényű, szakmai és módszertani szempontból tudományos mértékű kutatása számára megnyitotta az utat a nemzetközi színvonal megközelítéséhez. Ez a változás közvetlenül kapott ösztönzést a magyar irodalmi élet létfontosságú problémáinak feltárásától. Darvas József az Írószövetség 1954-es közgyűlésén hozta szóba irodalmunk provincializmusát, Somlyó György pedig leszögezte: „Irodalmi folyóirataink sokszor érthetetlen szűkkeblűséggel zárkóznak el a külföldi írók műveinek vagy az azokról szóló írásoknak közzétételétől” (*Csillag* 1954/8.). Sőtér István *Irodalmunk nemzetközi tartozásai* címmel szövelt a nemzetközi látóker és a történeti távlatok elvesztéséről (*Irodalmi Újság* 1954/20.). Kitűnt, hogy a modern filológia sanyarú sorsa nem szűk szakmai ügy, s a következő években fontos lépésekre került sor. Megteremtődtek azok az anyagi, szervezeti és személyi feltételek, melyek az Akadémia, az egyetemi tanszékek, a folyóirat- és könyvkiadás területén a tudományág viszonylag gyors fellendülését tették lehetővé. 1955-ben két modern filológiai folyóirat indult meg. A *Világirodalmi Figyelő* (*Helikon*) eleinte a világirodalom kérdéseivel foglalkozott, utóbb a világirodalmi tendenciák és összefüggések dokumentálására, általános elméleti és módszertani tanulságok és irodalomtudományi fejlemények kritikai ismertetésére vállalkozott. A *Filológiai Közöny* vált a klasszikus értelemben vett modern filológiai közlemények orgánumává. Beköszöntőül közölte Kardos Tibor és Turóczi-Trostler József elvi jelentőségű tanulmányát a modern filológia magyarországi feladatairól és S. G. (Sallay Géza) helyzetképét, mely a budapesti angol tanszék feladatvállalását is tartalmazza (1955/1.). Az Akadémiai Kiadó több anglisztikai monográfiát adott ki, s a Modern Filológiai Füzetek sorozattal gyarapította a kis monográfiák publikációs lehetőségét. 1963 óta két évenként 6—6 ív terjedelemben jelenik meg a debreceni angol tanszék sorozata, az *Angol Filológiai Tanulmányok — Hungarian Studies in English* (szerk. Ország László), mely külföldön is érdeklődést váltott ki, s máris szükség van a két első szám utánnyomására. Az idén indul a budapesti angol tanszék évkönyvsorozata. Angol nyelvű szakmai közlemények jelennek meg az *MTA I. Osztálya Közleményeiben*, az *Acta Litteraria*ban, az egyetemi évkönyvekben, az *Annales Sectio Philologica Modernában* és a *New Hungarian Quarterly*ban. A kortársi angol—amerikai irodalomra vonatkozó tájékoztatást nemcsak a *Nagyvilág*, hanem a többi irodalmi és társadalomtudományi folyóirat is feladatának tartja. Egész sor külföldi, elsősorban marxista igényű anglisztikai érdekű munkát jelentettek meg kiadóink magyarul, köztük Caudwell, Ralph Fox, Robert Weimann, Sidney Finkelstein, Jean Kott és C. M. Bowra műveit.

A nagyobb terjedelmű önálló anglistikái művek sorát Lutter Tibor doktori értekezésének könyv alakban megjelent változata nyitotta meg: *John Milton, az angol polgári forradalom költője* (Akadémiai 1956). Az Erzsébet-kor előtti angol irodalommal foglalkozó kis számú munka közül kiemelkedik Róna Éva kandidátusi értekezése: *Piers the Plowman és az 1381-es parasztforradalom* (1954). A tudományágtól régóta várt marxista kézikönyvek előfutára Kardos László és Sükösd Mihály szerkesztésében, Országh László átfogó bevezető tanulmányával *Az amerikai irodalom a XX. században* (Gondolat 1962, 1965) c. tanulmánykötet. Tudományos monográfia igényével készült Egri Péter *James Joyce és Thomas Mann* (Akadémiai 1967) és Katona Anna *A valóságábrázolás problémái George Eliot regényeiben* (Akadémiai 1969) c. munkája. Hézagpótló Sarbu Aladár *Szocialista realista törekvések a modern angol regényben* (Modern Filológiai Füzetek 1967) c. áttekintése, s érdekes magyar irodalomtörténeti tényekre is felhívja a figyelmet Varannai Aurél *John Bowring és a magyar irodalom* (Irodalomtörténeti Füzetek, Akadémiai 1967) c. műve. A tudományos színvonalú ismeretterjesztést szolgálják a Kultúra Mesterei (Ungvári Tamás: *Fielding*, 1955), és az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár sorozatban megjelent íróportrék és tanulmányok (Kéry László: *Shakespeare tragédiái*, 1959; Lutter Tibor: *James Joyce*, 1959; Szobotka Tibor: *Shelley*, 1960; Sükösd Mihály: *Dickens*, 1960; Hegedüs Géza: *Byron*, 1961; Ungvári Tamás: *Thackeray*, 1962; Benedek Marcell: *G. B. Shaw*, 1963; Bizám Lenke: *Dreiser*, 1963; Benedek András: *O'Neill*, 1964; Déry György és Kristó Nagy István: *Faulkner*, 1966; Egri Péter: *Hemingway*, 1967; Róna Éva: *H. G. Wells*, 1969).

Ezekre az évekre esik a hazai Shakespeare-kultusz és filológia újabb fellendülési szakasza is. A Shakespeare-drámák hatkötetes új kiadását (Új Magyar Könyvkiadó 1955) alapos jegyzetek, Kardos László és Kéry László tanulmányai egészítették ki. Megjelent Benedek Marcell *Shakespeare-je* (Bibliotheca 1957; Gondolat 1963). Érintette a Shakespeare-kérdést Forgács László (*Tudatosság és költőiség*, Magvető 1962) és Almási Miklós (*A modern dráma útjain*, Gondolat 1961). A Shakespeare évfordulóhoz kapcsolódott Lukács György írása *Shakespeare időszerűségének egyik vonatkozásáról* (1964) és *Die Szenik bei Shakespeare* (in: *Homo homini homo*, München 1966). Az évforduló alkalmából készült a Kéry László, Országh László és Szenczi Miklós által szerkesztett reprezentatív *Shakespeare-tanulmányok* (Akadémiai 1965), és a nemzetközi Shakespeare-kritika történeti dokumentumait Szenczi Miklós szerkesztésében és bevezető tanulmányával közlő *Shakespeare az évszázadok tükrében* (Gondolat 1965). Ez alkalomból íródott Szenczi Miklós tanulmánya: *The Nature of Shakespeare's Realism* (*Shakespeare Jahrbuch* 1966). Shakespeare műveit elemzi Kéry László *Shakespeare vígjátékai* (Gondolat 1964) és *Shakespeare, Brecht és a többiek* (Magvető 1968) c. monográfiájában, ill. színikritikai gyűjteményében. Egy új irodalompszichológiai és statisztikai elemző eljárást alkalmaz Shakespeare-műre Hankiss Elemér kandidátusi disszertációja (1967), melynek egy része *The Aesthetic Mechanism of Tragic Experience in Hamlet* címmel megjelent a *British Journal of Aesthetics*-ben is (1965). Shakespeare kortársainak megismertetését segíti elő az *Angol reneszánsz drámák* (Európa 1961) kiadása Szenczi Miklós bevezető tanulmányával. Kiegészítő anyagot nyújt Hankiss Elemér és Makkai László könyve: *Anglia az újkor küszöbén* (Gondolat 1965); Hankiss Elemér: *A régi Anglia hétköznapijai* (Gondolat 1968); valamint Kulin Katalin dokumentumgyűjteménye: *Utazás a régi Angliában* (Gondolat 1964).

Egyik jeles anglistánk, Ruttkay Kálmán munkája Arany Shakespeare-fordításainak sajtó alá rendezése, s jegyzetei az Arany kritikai kiadás VII. kötetében (Akadémiai 1961). Kisebb tanulmányban és esszében foglalkozott Shakespeare-rel többek között András László, Antal Lajos, Báti László, Galamb Sándor, Hankiss Elemér, Hegedüs Géza, Heller Ágnes, Horváth István, Katona, Anna, Keresztúry Dezső, Kéry László, Kocztur Gizella, Kovács Kálmán, Lukácsy Sándor, Mészöly Dezső, Monori Erzsébet, Nádass Krisztina, Országh László, Palkó István, Róna Éva, Ruttkay Kálmán, Solt Andor, Szabó Ede, Szenczi Miklós és Szigethy Gábor. Albert Gábor összeállításában megjelent egy *Selected Bibliography of Shakespeare's Works Published in Hungarian* a *New Hungarian Quarterly*ban (1964/13).

Új fejlődési szakasz beköszöntét jelzi az irodalomtörténeti kézikönyvek, korszakot átfogó monográfiák, tanulmánykötetek és könyvészeti művek alkotása. Az észak-amerikai irodalom történetének első magyar összefoglalása Országh László műve: *Az amerikai irodalom története* (Gondolat 1967). A közelmúlthan jelent meg a Gondolat kiadónál Báti László és Kristó Nagy István szerkesztésében *Az angol irodalom a XX. században* c. tanulmánykötet, és a Szenczi Miklós, Szobotka Tibor és Katona Anna által írt angol irodalomtörténet. Készül Országh László *Bevezetés az amerikanisztikába* c. munkája, s reméljük hamarosan lesz egy ilyen típusú anglistikai alapvetés is. Országh negyed századdal ezelőtti könyvészeti összefoglalója (*Bevezetés az angol nyelv- és irodalomtudomány bibliográfiájába*, Kultúra 1944) óta nincs újabb ilyen vonatkozású könyvészeti áttekintés sem. A hazai publikációk számontartására időről időre a különböző szakmai periodikák (*Irodalomtudományi Értesítő*, *Filológiai Közlöny*, *Világirodalmi Figyelő*, *Acta Litteraria*, *Angol Filológiai Füzetek* stb.) vállalkoznak, jobbra csak alkalomszerűen. Célszerű volna, ha a hazai szerzők külföldi publikációit is számon tartanák.

Az anglistika és az amerikanisztika hazai művelésének fő formája a tömör tanulmányok, tény- és összefüggésfeltárások közlése. A gazdag tanulmányanyag szinte kizárólag a reneszánsztól napjainkig terjedő időszakokkal foglalkozik, s félő, hogy nem is lesz utánpótlás az angol irodalom legrégibb periódusainak kutatására. Egyes tanulmányok nemzetközi kihatása is számottevő. Így például Szenczi Miklósnak a szovjet Shakespeare-kritika alapos feltárásával elsőként sikerült hidat vernie a szovjet és az angol Shakespeare-filológia közé (*A szovjet Shakespeare-kritika kialakulása és főbb eredményei*, 1965), és Blake-ről szóló tanulmányával (1959) megelőzte a nemzetközi méretekben újabban tapasztalható Blake-reneszánszot. Miltonnal (*Milton o Rosszii*, in: *Russzko-evropejszkie lityeraturnie szvjázi*, Moszkva 1966), s legújabban az angol romantikusok valóságsszemléletével foglalkozó tanulmányainak (*Reality and the English Romantics*, *Huntington Library Quarterly* 1968/2.) is van külföldi visszhangja. Szenczi egyébként a *New Literary History* c. amerikai folyóirat tanácsadó szerkesztője. Másik jeles Shakespeare-filológusunk, Kéry László, legutóbb az 1970. évi *Shakespeare Jahrbuch*ban jelentetett meg egy Shakespeare-tanulmányt. Kéry a Shakespeare-kutatás mellett a mai modern angol irodalom kérdéseivel is behatóan foglalkozik. A vezetése alatt működő budapesti angol tanszék kutatásai az angol irodalom elméleti és kritikátörténeti kérdéseire a reneszánsz, a romantika és a XX. század angol irodalmára összpontosulnak.* Az amerikanisztika központja a debreceni tanszék, ahol Or-

* A budapesti angol tanszék történetéről l. *Kocztur Gizella* tanulmányát (*Annales Sectio Philologica Moderna* Tomus I. 1969–70).

szágh László és Kretzoi Miklósné képviselik ezt a nálunk viszonylag új tudományterületet. Országgh úttörő jellegű hazai amerikanisztikai munkásságára már hivatkoztunk. Foglalkozik amerikai—magyar kapcsolattörténeti kérdésekkel is. (Pl. Increase Mather korai magyar fordításáról írt cikke, *American Literature* XXXIV/1.) Irodalomtörténeti munkásságán kívül közismertek kimagasló érdemei nyelvészeti és szótártani vonatkozásban is. Kretzoi Miklósné kutatásai — a legújabb amerikai irodalommal foglalkozó tanulmányokon kívül — elsősorban a gyarmati Amerika irodalomtörténeti kérdéseinek elmélyült, új szempontú feltárására irányulnak (pl. A költészet szerepe Amerikában a függetlenségi háború előtt, *Filológiai Közöny* 1967/3—4.). Nagy számú publikációval jelentkezik az angol és az amerikai irodalom legkülönbözőbb kérdései kapcsán Katona Anna, míg Egri Péter főleg a XX. századi angol modernnek formavivmányainak elméleti igényű kritikai elemzésével foglalkozik, s a közeljövőben jelenik meg nagyszabású T. S. Eliot-monográfiája. A szegedi angol tanszéken működik Hankiss Elemér és Szegedy-Maszák Mihály. Ismeretek Hankiss Elemérnek az új irodalomtudományi módszerek fejlesztésével kapcsolatos munkái; Szegedy-Maszák a XVIII. század angol irodalmát kutatja.

A szakfolyóiratok gazdag és változatos anyaga arról tanúskodik, hogy elég sok irodalomtörténetész és irodalmár tartozik e területet művelői közé. A korábbi angol irodalom értékelésével kapcsolatban Szenczi Miklós, Kéry László és Róna Éva írásai mellett emlékeztetek Báti Lászlónak a chartista költészetéről, Mesterházi Mártonnak *A Cenciekről*, Ruttkay Kálmánnak Youngerről és Julow Viktornak Sterne-ről írt értekezései. Sokan írnak a XX. századi angol és amerikai irodalom jelenségeiről. A szakfolyóiratokban főleg Bodnár György, Egri Péter, Elbert János, Gergely Ágnes, Hankiss Elemér, Halász Előd, Heller Ágnes, Kenyeres Zoltán, Katona Anna, Kéry László, Köröspataki Sándor, Kocztur Gizella, Kretzoi Miklósné, Sarbu Aladár, Somlyó György, Sükösd Mihály, Ungvári Tamás, Varannai Aurél és Vámosi Pál közöltek idevágó tanulmányokat. A *Helikon* és a *Kritika* kritikátörténeti tanulmányokat közölt Szenczi Miklós, Országgh László, Bodnár György, Vajda György Mihály és Szegedy-Maszák Mihály tollából. Alapvető XIX. századi angol—magyar kapcsolattörténeti kérdéseket tisztázott Gál István a *Filológiai Közöny* számos publikációjában. Érdekes kapcsolat- és hatástörténeti tanulmányok és közlemények szerzői Békés Ágnes, Elek Oszkár, Györffy György, Horváth Antal, Julow Viktor, Kardos Tibor, Katona Anna, Kenyeres Zoltán, Képes Géza, Kéry László, Kocztur Gizella, Korponay Béla, Köpeczi Béla, Kretzoi Miklósné, Pálfy István, Pósa Péter, Poszler György, Róna Éva, Székely Csilla, Varannai Aurél és Vattamány Viktória. Hatástörténeti vonatkozásúak Rába György kutatási eredményei is.

Nehéz határvonalat vonni a szigorúan tudományos publikációk és a tudományos esszé-irodalom anglistikai, amerikanisztikai érdemei között. Számos ízben nem anglista írók, irodalomtörténészek, fordítók és kritikusok tanulmánykötetei is fontos adalékokat tartalmaznak anglistikai és amerikanisztikai vonatkozásban (pl. Sőtér István, Kardos László, Vas István és mások világirodalmi tárgyú tanulmánykötetei).

A hazai anglistika és amerikanisztika fejlődésének egyik feltétele e tudományágak nemzetközi vérkeringésébe való intenzív bekapcsolódása. Nyíltak új lehetőségek (Ford-ösztöndíjak, angliai lektori állások stb.). Korábban Egri Péter, 1967—70-ben Pálfy István volt a londoni egyetemen a magyar

nyelv és irodalom lektora. Vezető anglistáink, Szenczi, Kéry, Ország, előadásokkal és hozzászólásokkal vettek részt a Stratford-on-Avonban rendezett Shakespeare-konferenciákon, s külföldi egyetemeken tartottak előadásokat a marxista irodalomkutatásról. Sajnos a szépen induló kapcsolatok folyamatos fenntartásának szervezett feltételei nincsenek meg, s rendszerint még a szocialista vendéglátók meghívásainak viszonzására sem kerülhet sor. A kapcsolatok folyamatos fenntartása, a meghívások kölcsönössége, s esetleg egy hazai központi angol nyelvű időszaki kiadvány létrehozása hozzájárulna a hazai eredmények fokozottabb nemzetközi elismeréséhez. Kívánatos volna, hogy a hazai szakfolyóiratok és modern filológiai kiadványok rendszeresen közöljenek idegen — jelen esetben angol — nyelvű rezüméket.

Végezetül: mind az anglistika, mind az amerikanisztika ma is sok bajjal, gonddal, nehézséggel küzd, s távolról sem számít „kiemelt” területnek. Megállapítható, hogy az általános eredményekben s bizonyos fokú nemzetközi elismerés kivívásában elsősorban a szakma vezető képviselőinek, Szenczi Miklósnak, Ország Lászlónak és Kéry Lászlónak vannak jelentős érdemei. A gyakorlati problémák zöme függvénye az egyetemi kutatóhelyek általános helyzetének, s megoldásuk tekintetében a szakma sokat vár a Tudománypolitikai Irányelvek megvalósításától.

A német irodalom kutatásának 25 éve

MÁDL ANTAL

Kevés területe van a hazai társadalomtudományoknak, amely a felszabadulás pillanatában terhesebb örökséggel indult volna mint a germanisztika. A több száz éves Habsburg-uralomhoz még a hitlerizmus 12 éve csatlakozott, s pusztán érzelmi vonatkozásban is igen megnehezítette azok feladatát, akik a német nyelvet és a német kultúrát igyekeztek terjeszteni; meg kellett küzdeni ezzel az érzelmi ellenállással, tudatosítani kellett a háború utáni egyetemi diákságban és fokozatosan a felnőtt társadalomban, hogy a német nyelvet nemcsak a Habsburgok és Hitlerék beszélték, hanem az elsősorban a német nép nyelve, Goethe és Schiller, Marx és Engels műveinek a nyelve.

A fajelmélet évtizedes előkészítése, majd féktelen uralma magában a szak-tudományban, a német nyelv- és irodalomtudományban is mérhetetlen pusztításokat végzett, amelynek következményei a német nyelvterület egyes részein a mai napig sem tűntek el nyomtalanul. Éppen napjainkban folynak a társadalom széles rétegeit foglalkoztató viták Nyugat-Németországban a nemzeti nyelv és irodalom oktatásának és tudományos művelésének a lehetőségeiről, módjáról. A pozitívizmus, majd a szellemtörténet mintegy előkészítette a talajt a maga más-más irányból jövő zsákutcáival a fajelmélet alapján álló *Blut und Boden*-irodalomszemléletnek. Ennek alapján került „átértékelésre” a német irodalomtörténet egész múltja, és száműzetésre a kortársi irodalom számban és színvonalban egyaránt nagyobbik része. Ha mindez nálunk Magyarországon nem is a maga közvetlenségével és kegyetlenségével hatott, nyomait magán viselte a hazai germanisztika irodalomtudománya, a fordítói és kritikai tevékenység is; mindenekelőtt talán abban a negatívumban, hogy az emigrációs irodalom és a szárnyait bontogató szocialista munkásirodalom csak kevésbé, igen szűk körben vált ismertté. A lemaradást 1945 után kellett pótolni.

A felszabadulás utáni időket csakugyan ennek a Németországon kívül keletkezett német irodalomnak a bemutatása, fordítása és ismertetése, illetve a vele való tudományos foglalkozás határozta meg. Csak néhány évvel később tárgult aztán a kör részben a német irodalmi múlt nagy klasszikusai irányában, részben pedig a kortársi írók alkotásai, különösen a múlt maradványait felszámolni és az új élet kibontakozását elősegíteni törekvő írói alkotások felé. Heinét, Schillert, Goethét, Lessinget, Fontanét bemutató kismonográfiák, műveik minden eddiginél bővebb magyar kiadása bizonyítja az előbbit, az emigrációs írók műveinek fordításai (Thomas és Heinrich Mann, Feuchtwanger, Anna Seghers, Willi Bredel, E. Weinert, Johannes R. Becher stb.) és az újonnan megalakult első német szocialista állam, az NDK születő irodalmának a bemutatása az utóbbi törekvéseket.

A felszabadulást követő első években igen hamar megmutatkozott, hogy

a hazai germanisztikában nemcsak a fasiszta Németország irodalomszemléletének a hatása van jelen, hanem vele ellentétes tradíciók is érvényesültek. Legjelentősebb íróink és költőink fordítói és kritikai tevékenysége mindig is a német irodalom nagyjainak a műveit kereste, azokat hozta az olvasóknak emberközelségbe. A szűkebb szaktudomány pedig igen hamar hozzájutott a német haladó, nagyobb részt emigrációban kibontakozott kritikai és tudományos irodalomhoz, illetve régebbi, a marxizmus kialakulása, majd fejlődése idején keletkezett kritikai és irodalomtudományi tevékenységhez. Marxnak és Engelsnek az irodalomra, művészetekre vonatkozó megnyilatkozásai, minthogy többségükben német irodalmi példákkal dolgoztak, különösen a germanistáknak nyújtottak sok segítséget. Franz Mehring esszéi pedig a német irodalom marxista értékeléséhez jelentették az első biztos iránytűt.

Lukács György még az emigrációban keletkezett műveinek a nagy hányada — amelyek tárgyuknál fogva kötődnek a német irodalomhoz, vagy pedig példa és bizonyító anyaguk nagy részét merítik onnan — hasonlóképpen csak a felszabadulás utáni években jutott el a magyar olvasóközönséghez, s így az ifjabb szakemberekhez is. Művei körül folyó viták elsődleges hatása vitathatatlanul az volt, hogy megsokszorozott figyelemmel olvasták. Hírneve a német nyelvterület egészén pedig már minden német szakos egyetemi hallgatót arra készítet, hogy csak a lukácsi művek alapos ismeretével felvértezve merészkedjen német nyelvterületekre, hogy ott az őt ostromló kérdésekre, ellenvetésekre, esetleges „provokációkra” megfelelően felkészülve tudjon válaszolni.

Lukács munkásságának állandó inspiráló, ösztönző hatása mellett főként a magyar—német irodalmi kapcsolatok, és az irodalmi komparatiztika területén Turóczy-Trostler József irodalomtörténeti munkássága volt jelentős az 1945 utáni hazai germanisztikai irodalomtudomány kialakításában. Miután a Horthy-uralom megfosztotta egyetemi katedrájától, a felszabadulás után közvetlenül előbb összehasonlító irodalmi tanszéket kapott a pesti egyetemen, majd átvette és másfél évtizeden keresztül irányította a Német Nyelv és Irodalom Tanszékét.

Tevékenysége során bontakozott ki a hazai germanisztikának egyetemen és azon kívüli új szellemű marxista művelése. Fokozatosan mód nyílt arra, hogy a szakterület addigi kutatásait is hasznosíthassa a germanisztika, s egyben kialakítsa sajátos új kutatási területeit. Turóczy-Trostler Józsefnek már említett komparatiztikai tevékenysége és a régebbi magyar irodalomra vonatkozó kutatásai mellett az ötvenes években jelent meg Lenau-monográfiája, amely a szomszédos osztrák irodalomra irányította a figyelmet. Ez a munka nemzetközi vonatkozásban is hosszú időkre meghatározta a Lenau-kutatást, egyben az önálló, külön osztrák irodalomszemlélet kialakításához volt jelentős hozzájárulás. Ennek nyomán készülhetett el a sorok írójától a *Politische Dichtung in Österreich 1830—1848.* c. munka, amely egyben a múlt század első fele osztrák irodalmi fejlődésvonalának a felvázolását is adja.

Az osztrák irodalommal való foglalkozás reális alapját Magyarországon több tényező indokolja. Hazai könyvtáraink és levéltáraink német nyelvű anyagának nagyobbik hányada ausztriai vonatkozású: Vizkelety András és a közelmúltban elhunyt Hajdu Helga tevékenysége során megindult a Széchenyi Könyvtár, majd ezt követően a többi hazai könyv- és levéltár anyagának felmérése a német nyelvű irodalmi vonatkozású forrásanyag alapján. E kutatás első része Vizkelety András munkájaként már megjelent a nyugatnémet Harassowitz kiadó és az Akadémiai Kiadó közös kiadványaként, és a Széchenyi

Könyvtár középkori német nyelvű irodalmi anyagának a katalógusát tartalmazza. Ezen túlmenően az osztrák—magyar irodalmi kapcsolatok érthető módon ugyancsak lényegesen gazdagabbak mint a magyar német érintkezések. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt is, hogy az irodalom megközelítése sok vonatkozásban a miénkkel közös fejlődés alapján adódó azonos vagy legalábbis hasonló jellegű jelenség megértése és értelmezése igen komoly lehetőségeket adott már eddig is, s nyújt a továbbiakban a hazai germanisztika irodalmi kutatás számára olyan területen, amelynek további feltárása mindenképpen új hozzájárulást jelenthet a szakterület egészéhez. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság keretében történt csatlakozásunk a Nemzetközi Lenau-Társasághoz, aktív részvételünk annak vezetőségében és munkájában; — számos magyar szerző publikálása a *Lenau-Almanach*ban, valamint a Társaság negyedévi folyóiratában, a *Lenau-Forumban*; Krammer Jenő kismonográfiája Ödön von Horváthról a társaság füzetsorozatának első számaként, egyaránt bizonyítják a magyar germanisztika irodalomtörténeti kutatói tevékenységének irányát és színvonalát. Különös értéket ad ennek a munkának, hogy számos vonatkozásában a szomszédos népek germanista szakembereivel közös irányban halad, s olyan együttműködést testesít meg, amelyhez a jugoszlávok, románok, csehek és szlovákok mellett lengyel és szovjet germanisták is társultak.

Hasonlóképpen fontos kutatási területet jelentett az elmúlt negyedszázad hazai germanisztikai irodalomtudományában a német magyar érintkezések irodalmi vonatkozásainak feltárása, s részben a 20—30-as években megjelent hasonló munkák helyes értékrendjének a kialakítása. Míg a két világháború közötti ilyen tárgyú művekben igen gyakran a rég ismert *Drang nach Osten* egyfajta kulturális irodalmi vonatkozásait igyekezett a kutatás alátámasztani, addig az elmúlt évek kutatásaiban mindenekelőtt a tények bizonyításával a kölcsönösség, az egymásraultaltság, az egymásra hatás tényeit törekedett a kutatás a középpontba állítani. Igen pregnáns példáját szolgáltaték ezen a téren a német és magyar szocialista irodalom kezdeteit feltáró kutatások, mindenekelőtt Illés László munkái nyomán, továbbá egy-egy német író magyarországi illetve egy-egy magyar író németországi útjának a bemutatása. Ez utóbbiak közül kimagasló Thomas Mann magyarországi látogatásait, magyar személyekkel fennálló kapcsolatait bemutató kiadvány Győri Judit tollából, amelynél nyomon követhető, hogy mennyire nem voltak egyoldalúak ezek a kapcsolatok még az ilyen nagy személyiségek esetében sem, mint amilyen Thomas Mann. Őt követően már Becher, Brecht, Stefan Zweig és mások magyarországi pályaképét is felvázolta a kutatás. Ilyen természetű kapcsolattörténeti munkálatok ezidejű összegezését jelenti az NDK Akadémiai Kiadónál a közelmúltban megjelent kötet: *Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen* (Berlin: Akademie-Verlag 1969).

Az ötvenes évektől rendszeres tudományos és népszerűsítő tevékenységet jelent a német irodalom nagyjainak hazai bemutatása. Műveik elemzése és értelmezése a kortársi olvasók számára egyik igen lényeges feladatát képezte a hazai germanisztika irodalmárainak. Népszerűsítő kiadványok és szakfolyóiratokban megjelenő tanulmányok ebben a vonatkozásban kölcsönösen kiegészítik egymást. A Gondolat Kiadónál megjelent *Német irodalom a XX. században* c. esszégyűjtemény keretbe foglalja a századunk legjelentősebb német írói alakjait. Az ugyanennél a kiadónál megjelenő *Európa nagy századai* sorozat német vonatkozású része pedig a felvilágosodás, klasszika, romantika és Vor-

märz korszakait mutatja be, illetve e korok kimagasló szerzőit szólaltatja meg magyar nyelven. Hasonlóképpen a *Világirodalmi Kiskönyvtár* is a német irodalom nagyjait (G. Hauptmann, H. és Th. Mann, Becher, Brecht, Kafka, Hölderlin stb.) ismerteti meg a magyar olvasókkal. A népszerűsítő irodalomtudomány germanisztikai része egyre emelkedőben van, ahogyan a régi előítéletek fokozatosan leomlanak, és a kultúra igazi értékei szabják meg kiadóink és folyóirataink szerkesztőinél a mércét. A népszerűsítő célzatú tudományos tevékenység a germanisztika irodalmi részében is az elmúlt negyedszázadban alakult ki. Szerepe ma egyre növekszik, tudományos értékét pedig számos munka tanúsága alapján többé elvitatni nem lehet.

A népszerűsítő tevékenység így szorosan párosulva a közvetlen kutatással, s együtt haladva a hazai germanisztika fentebb részletezett speciálisabb területeivel, az elmúlt 25 év alatt a kezdeti nehézségeket legyűrve új virágzó tudományos tevékenységet bontakoztatott ki, amely folytatja a szakterület múltjából mindazt, ami értékkel bírt, viszont elhárítja a két világháború között kitermelt és a hitleri Németországból importált mētelyt. S ha germanisztikát művelni talán még ma is nehezebb Magyarországon mint más idegen nyelvű filológiát és bizonyára kevésbé vonzó, az előítéletek fokozatos eltűnésével, eredményeink külföldön kivívt elismeréseivel bizonyára nincs mit szégyenkeznünk a rokon diszciplínák sorában.

Újlatin nyelvészeti kutatásaink huszonöt éve

FOGARASI MIKLÓS

Mindnyájan tudjuk, milyen mozgósító erő rejlik a jelentős évfordulókban. Számvetésre késztetnek: visszatekintésre, a megtett út értékelésére és a jövő feladatainak kitűzésére.

Ezerkilencszáznegyvenöt a magyar nép életében forradalmi változás lehetőségét hozta, s a magyar nép élni tudott a lehetőséggel. Forradalmi változásokat éltünk át az utóbbi negyedszázadban, s a tudomány követte és tükrözte ezeket tárgyának és módszereinek megválasztásával.

Hazánk felszabadulásának 25. évfordulója kiváló alkalom arra, hogy értékeljük tudományágunk, a neolatin nyelvészet hazai fejlődését is.

Magyarországon a nyelvtudomány elsődleges feladata az anyanyelv és nyelvrokonságunk kérdéseinek, s ezzel kapcsolatban általános nyelvészeti problémáknak vizsgálata. Amennyiben magyar nyelvtudósok foglalkoztak indoeurópai nyelvekkel, ezt elsősorban azért tették, mert szükségesnek látták felderíteni a magyar népek és nyelvnek más, szomszédos európai népekkel és nyelvekkel egykor vagy ma is fennálló kapcsolatait, éppen a magyar nép történetének, nyelve és kultúrája történetének alaposabb megismerése érdekében.

Nyilvánvalóan ez a szükségesség és érdeklődés hozta létre a múlt század végén Kőrösi Sándor első összefoglaló tanulmányát olasz jövevényszavainkról, ha nem tekintjük a XVII. századtól fel-felbukkanó megjegyzéseket és észrevételeket e vonatkozásban. Francia és provanszál jövevényszók észleléséről irodalmunkban ugyancsak a XVII. századtól kezdve tudunk, de az első összefoglaló kritikai tanulmányt Bárczi Géza adta ki 1938-ban. Román jövevényszavaink tájnyelvben való észlelése a múlt század derekán történik írott formában, de az első összefoglaló dolgozat csak 1942-ben jelenik meg Blédy Gézától.

Nagyjából tehát a két világháború közötti időszakban kezdett emelkedni az érdeklődés az újlatin nyelvekkel kapcsolatos nyelvészeti problémák iránt, és szinte nincs olyan neves magyar nyelvészünk ebben az időszakban, aki — éppen a magyar vagy az általános, sőt szláv és germán nyelvészeti kutatásaival kapcsolatban — ne érintené a francia és provanszál, az olasz és a román nyelv egynéhány kérdését.

Ugyanebben az időszakban a ma elsősorban nagy magyar nyelvészként ismert Bárczi Géza foglalkozott hivatásszerűen romanisztikával, majd a fiatalabb nemzedékből Tamás Lajos és Gáldi László. Mindegyiküket sorsuk valamely adottsága vagy fordulója, tudományos felkészülésük alakulása hozta közel egy-egy, vagy több újlatin nyelvhez és az összehasonlító újlatin nyelvészethez, de mindegyikük foglalkozott ezenkívül a nyelvtudomány más ágaival is.

Ugyanakkor nem szabad említetlenül hagynunk Aurélien Sauvageot

és Carlo Tagliavini vendégprofesszorok egyetemi oktatói és tudományos tevékenységét Budapesten.

Mindezek előrebocsátása témánk szempontjából elkerülhetetlen, mert a nagy történelmi cezúrák mindenkor élő nemzedékek pályafutása közben álltak be, s állították közülük maguk mellé a haladás híveit.

1945 is készen talált tehát néhány nyelvtudóst, aki előkészítette és folytatta a hazai újlatin nyelvészet művelését új körülmények között, s nevelte a tudományág utánpótlását.

Az új gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok alapján változtatták meg a magyar nyelvtudománynak a két világháború között terméketlennek korántsem mondható, de válsággal, anyagi nehézségekkel küzdő, szervezeti támaszt és biztos eszmei alapot nélkülöző helyzetét.

A magyar tudományos élet újjászervezésével megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (1949), s az egyetemeken a szakanszékek, köztük a francia, olasz és román tanszékek is, bekapcsolódtak az Akadémiától és a művelődési hatóságoktól anyagilag támogatott országos tervmunkákba. A szervezettség és az anyagi lehetőségek megnohkedése azonban, mint ismeretes, még nem eredményezte automatikusan a hazai nyelvtudományi kutatások fellendülését. Marr téves tanításainak tekintéllyel való erőltetése lefékezte az önálló gondolkodást és kutató kedvet. Ebben a helyzetben Sztálinnak a nyelvről szóló marxista eszmei tisztázása hozott változást. De Sztálin nyelvészeti munkáinak felszabadító hatása is csak akkor kezdett igazán jelentkezni, amikor megszűnt a kötelezőnek vélt „citológia”, és a marxizmus—leninizmus *szelleme* érvényesült jótékonyan és termékenyítően. Ez a szellem eszmei, materialista elméleti alappal szolgált, felhívta a figyelmet a nyelv társadalmi jelenség mivoltára, a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás összefüggéseire, ösztönzött a dialektikus módszernek a nyelvtudományban való alkalmazására, az ebbeli lehetőségek kidolgozására a nyelv sajátos jelenségének tanulmányozása céljából, buzdított a nyelvtudománynak a gyakorlati élettel való kapcsolatára. Kritikai szemléletet adott, amely azután az eszmei alappal együtt lehetővé tette, hogy a magyar nyelvtudomány a nyelvészet legújabb, például nyugati, strukturalistának nevezett irányzatait is megismerje, használható eredményeit magáévá tegye és alkalmazza. A fenti alapon a magyar nyelvtudománynak lehetősége volt elsősorban arra, hogy termékenyen együttműködjék a szovjet nyelvtudománnyal.

A magyarországi nyelvtudomány fentebb vázlatosan összefoglalt negyedszázados dialektikus fejlődése, problémái és egyre magasabb eredményei magukban foglalják a magyarországi újlatin nyelvészet fejlődését és eredményeit is.

Felmerül ezek után egy alapvető kérdés.

A huszonöt esztendő alatt újlatin nyelvészeti kutatásaink — eredeti, magyar nyelvészeti kapcsolatainknak fenntartása és továbbvitele mellett — egyre inkább önállósultak az általános romanisztika és az egyes újlatin nyelvészetek témáinak vizsgálata terén, s különféle idegen nyelveken megjelenve a világ nyelvtudósainak közvéleménye elé kerültek.

Ebben az összefüggésben a kérdés tehát az: tudunk-e és mennyiben tudunk újat, többet adni mi, a magyar szocialista népköztársaság romanistái az újlatin állami nyelvű nyugati országoknak, ahol ezeket a nyelveket és kultúrákat az anyanyelvi művelődés kiemelt szintjén ápolják és művelik, vagy azon országok újlatin nyelvészeinek, amelyekben a nyelvészeti absztrahálás sokévi, sőt évszázados magas szintű hagyományokra és eredményekre támaszkodik?

Meggyőződéseim szerint tudunk, s elsősorban akkor, ha visszatérünk a nyelv dokumentumaihoz, a szövegekhez és az élő beszédhez, ha a marxizmus— leninizmus szellemét törekszünk érvényesíteni kutatásainkban, a nyelvi tények vizsgálatában: tehát ha új filozófiai szemlélettel választjuk meg, s igyekszünk megoldani témáinkat, problémáinkat, új módszeres eljárások segítségével. Tapasztalataink is ezt igazolják.

Mint hazánkban minden tudósnak, az újlatin nyelvészeknek is küldetésük van. A mi sajátos küldetésünk: népünk íróinak, művészeinek, politikusainak, tudósainak évezredes haladó hagyományai szerint, mint „magyar európaiak”-nak élő, kétoldalú kapcsolatot kell tartanunk európai kultúránk antik és újkori mediterrán elemeivel, szívünkön kell viselnünk e kultúra legjavának új, szocialista kultúránkba való beépítését, e kultúrákkal meg kell ismertetnünk népünk legjava hagyományait és jelenünk eredményeit, újszerű összeköttetést kell létesítenünk az újlatin kultúrák mai formáival.

Még mindig vannak adósságaink az európai társadalmak és kultúrák — bennük a miénk és szomszédainké — történetének feltárásában. A pannóniai latinság történetének nyelvészeti felderítésében sokat törlesztett ebből az adósságból Herman József; a dáciai latinság fejlődéstörténetéhez Tamás Lajos, Gáldi László, Bakos Ferenc és mások nyújtottak fontos elemeket sajátos nyelv-tudományi eszközökkel.

Utóbbiak munkája része tehát ama fontos feladatunk teljesítésének, amely szerint más speciális nyelvészeti ágak művelőivel összefogva dolgozunk kell a dunai népek közösségének történeti kapcsolatai felderítésében. Ez pedig etimológiai, szótörténeti kutatások nélkül nem lehet teljes. A szlavista Kniezsa István életének nagy munkájában (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, 1955) ezt tette a maga tudományága felől, s ezt teszi Hadrovics László szláv, német és olasz eredetű jövevényszavaink kutatásával, az utóbbiaknál a délszláv közvetítés metodológiailag új és jelentős eredményeket nyújtó figyelembevételével. Tamás Lajos kapitális munkája pedig (*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, 1966) egyenesen szocialista állam-szomszédunk újlatin nyelvének elemzése útján rója le ez irányú, népünk sajátos történeti és földrajzi helyzetéből adódó kötelességét. Ehhez a nagyarányú etimológiai munkához csatlakoznak a már említetteken kívül az utóbbi negyedszázad egyik legnagyobb kollektív nyelvészeti munkájában (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I. 1967; II. 1970), és azon kívül is, Benkő Loránd, Kiss Lajos, Köpeczi Béla, valamint szerényebb egyéni méretekben e sorok szerzője, meg sokan mások.

Bár ez az ünnepi számvetés nem léphet fel a bibliográfiai teljesség igényével, nem lehet szó nélkül hagynunk más, nem nyelvészeti tudományágak, mint például az irodalomtörténet, a néprajz, a történelem és más tudományágak művelőinek etimológiai alaposságú és biztonságú filológiai munkásságát sem (Eckhardt Sándor, Kardos Tibor, Szabó Mihály, Győry János, Zolnai Béla, Gunda Béla, Süpek Ottó, Domokos Sámuel, Katona Imre és sokan mások), amellyel kisebb-nagyobb mélységben behatoltak az újlatin nyelvészet területére.

Ezekkel a kitekintésekkel máris érintettem azt a lényeges kérdést, amely a tudomány egységét bizonyítja: az újlatin nyelvészet nem elszigetelt. Kapcsolata potenciálisan jelen van minden más tudományágban, bármelyik tudományág történetében bármelyik pillanatban segédtudományként szerepelhet és viszont.

Az etimológiának és a nyelvészet meg a többi tudományág kapcsolatá-

nak említésével már áttértem a témakörök kérdéscsoportjára. Mivel foglalkoztak hazánk felszabadítása óta az újlatin nyelvészek?

A tudományággal főhivatásként foglalkozó újlatin nyelvészek száma a felszabadulás után érte el napjainkig, a pályájuk elején álló fiatalokkal együtt, a körülbelül tizenkettőt. Legnagyobb részük egyetemi tanszéken dolgozik, és oktató munkája mellett végez tudományos kutatómunkát. Az ő munkájukban érvényesül első fokon a tudomány és a gyakorlat kapcsolata, mert rájuk hárul, éppen kutatómunkájuk eredményeivel megerősödve, a tömegeket nevelő tanárok képzése. Ennek érdekében, s az egyetemi reform szolgálatában, számos romanisztikai (francia, olasz, román, spanyol) jegyzet jelent meg. Ezeknek egy része mint önálló kutatással kiegészített, vagy már eredetileg is érett önálló tudományos monográfia, egyetemi tankönyvként jelent meg, nagyrészt a szakelődások nyelvét képező idegen nyelveken (Tamás: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*, 1969; Herman: *Précis de phonétique française*, 1966; Herman: *Précis d'histoire de la langue française*, 1967; Kelemen Jolán: *Syntax du français moderne*, 1968; Fogarasi Miklós: *Grammatica italiana del Novecento. Sistemazione descrittiva*, 1969; Gáldi francia, olasz és román stilisztikai jegyzetei, amelyek közül az olasz, könyv formájában is megjelent — *Introduzione alla stilistica italiana*, 1971 — stb.).

Főhivatású neolatin nyelvészek, s mellettük több tucat azonos vagy más szakos nyelvész, irodalmár, kutató, középiskolai tanár, múzeumi és könyvtári tisztviselő fáradozik a tudományszak és a gyakorlat kapcsolatának megvalósításán a TIT tanfolyamain, előadásain és kiadványaiban (Gondolat Kiadó), tudományos és népszerűsítő tudományos folyóiratokban, napilapokban, rádióban, televízióban, a könyv-, nyelvkönyv- és szótárkiadásban.

A lexikográfiai tevékenységből szabad legyen most csak azokat a szótárírókat kiemelni, akik tudományos megalapozottsággal szaktudományuknak ebben az alkalmazott ágában a mintát szolgáltatották mások számára is francia, olasz, spanyol kétnyelvű szótáraikkal (Eckhardt Sándor, Koltay-Kastner Jenő, Gáldi László, Herczeg Gyula, Király Rudolf).

Egyébként a tárgyalt időszakban kibontakozott romanisztikai kutatások a nyelvészetnek szinte minden ágára kiterjedtek, és a már említett monográfiákon kívül folyóiratokban, évkönyvekben, önálló füzetben megjelent hosszabb-rövidebb dolgozatok százaiban kerültek a hazai és nemzetközi tudományos közvélemény elé.

A népi latin és az összehasonlító romanisztika (Tamás, Herman, Gronovszky I., Kiss S. és mások), az egyes újlatin nyelvek története (Tamás, Herman, Gáldi, Bakos, Kelemen J., Palásti L., Herczeg, Fogarasi és mások), fonetikája és leíró nyelvtana (Herman, Fónagy Iván, Köpeczi B., Kelemen J., Herczeg, Fogarasi, Nagy Béla, Fülel Szántó Endre és mások), a már említett etimológia és lexikográfia, a stilisztika (Gáldi L., Kardos T., Balázs János, Zolnai B., Herczeg Gy. és mások), az irodalmi nyelv története (Győry János, Benedek Nándor, és mások), a szókincstörténet (Bárcei, Benkő, Gáldi, Fogarasi, Korbonits A., Szabó Győző és mások), az újlatin nyelvtudomány története, a nyelvtanítás története (Nagy Béla), tudományos bibliográfia (Borzák István, Cséplő Attila, Faluba Kálmán és mások), — hogy csak a legfontosabb ágazatokat említsem, s egyben elnézést kérjek mindazoktól, akiket, cikkem jellege miatt, nem említettem — s végül az általános nyelvészeti következtetések, amelyek a legtöbb újlatin nyelvészeti munkában fellelhetők, sőt néha uralkodó helyzetben vannak: ez az elmúlt huszonöt esztendő újlatin nyelvészetének igen vázlatosan megvont mérlege.

Nem lenne teljes a kép, ha nem említeném meg — ez is a népi demokratikus fejlődés eredménye —, hogy kezdetben az ELTE Olasz Tanszékének keretein belül, de most már önállóan, és remélhetőleg hamarosan tanszékként, Spanyol tanszéki csoport működik. A portugál nyelvet egyelőre lektori fokon oktatják, de kívánatos lenne a portugál szak kifejlesztése.

A romanisztikai nyelvészeti kutatások alapvető szervezeti formái tehát az egyetemi tanszékek: az említett budapesti francia, olasz, román tanszéken és a Spanyol tanszéki csoporton kívül a debreceni és szegedi bölcsészkarok neolatin nyelv- és irodalom tanszékei. Ezek egyben a tudományos kutatás műhelyei, s a tudományos utánpótlás képzésének központjai.

A tudományos élet elevenségének, mindennapjainak tanúi és szervezői, a folyóiratok és évkönyvek, rendszeresen közölnek neolatin nyelvészeti dolgozatokat és gyakran kritikailag értékes recenziókat (*Acta Linguistica*, az egyetemi *Annales*-sorozatok vonatkozó szekciói, *Filológiai Közöny*, *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr* és számos külföldi szakfolyóirat).

Itt említtem meg, hogy mind a „Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Olasz Tanszékének kiadványai” sorozat, mind az 1967-es budapesti italianisztikai kongresszus aktái (*Il Romanticismo*, 1968) tartalmaznak számos nyelvészeti és stilisztikai dolgozatot is; hasonlóképpen a debreceni és szegedi tudományegyetemek romanisztikai tanszéki kiadványai.

A szervezeti formákhoz tartozik az is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság romanisztikai-germanisztikai szakosztályának keretében évente egy-két újlatin nyelvészeti előadás is elhangzik: ez rendszerint első vitafóruma egy-egy megjelenés előtt álló dolgozatnak, könyvnek.

Az Akadémia Modern filológiai bizottságának tanácsadó testületéként működik a Romanisztikai és germanisztikai munkabizottság, amelynek az Akadémia mostani átszervezése folytán remélhetőleg több módja lesz a tudományág szervezésében, és a publikálási lehetőségek megteremtésében.

A szervezési kérdésekkel áttértem mondanivalóm utolsó szakaszára: a jelen és a jövő feladataira. A fenti publikációs lehetőségeken kívül (követendő példaként), a budapesti olasz és francia tanszékek kooperatív munkájával elkészült tanulmánykötetek is lehetővé tették újlatin nyelvészeti dolgozatok megjelenését, s lehet, hogy az egyes karok is biztosítani tudják kiváló szakdolgozatok, majd bölcsészdoktori értekezések (egyelőre sokszorosított) megjelenését.

A tudományos információk számának rohamos növekedése elkerülhetetlenül szükségessé teszi a hazai neolatin nyelvtudomány (s általában a nyelvtudomány) számára is a szervezett központi dokumentációt, már csak azért is, mert anyagi (valutáris) nehézségek miatt sem lehet minden fontos művet és cikket beszerezni.

Az új, összefoglalóan strukturalistának mondott szemléletek és módszerek, ha késéssel is, de így megsűrtebben, higgadtabban és kritikailag jobban megrostálva jutottak el hozzánk. Napjainkban azonban már egyre gyorsuló ütemben ismerhetők meg magyar nyelven és válnak a magyar nyelvtudomány, s benne az újlatin nyelvészet alkotó részévé. Ez az ütem viszont kívánatossá teszi a megírt munkák „átfutási idejének”, megjelenésének gyorsítását is.

A főhivatású neolatin nyelvészek számának hirtelen növelése, mondjuk megkésztetése vagy megháromszorozása nem szükséges. Szükség van azonban (s ez távlatában veszélyes helyzetet takar) néhány fiatal kutató, vagy kutató-jelölt azonnali bevonására az egyetemi tanszéki keretekbe, s még inkább

létre kell hozni a fiatal, frissen végzett gimnáziumi tanárok közül egy szélesebb kutatói kört az egyetemi tanszékek körül. Jelenleg azonban ennek az anyagi lehetőségei vannak a legkevésbé biztosítva. A kutatás „második vonala” nélkül viszont nehéz elképzelni a romanisztikai nyelvészeti kutatásoknak azt a tágabb légkörét, amely a tudományos élet társadalmi bázisa, és amely egyben biztosítja a didaktikai munkában már a középiskolában jártasságot szerzett egyetemi oktatók és az élvonalbeli tudományos kutatók utánpótlását.

A magas szintű tudományos továbbképzés és fejlődés ösztönzője a romanisztika terén is természetesen az újjáalakított Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága.

Felmerül továbbá az a gondolat, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, minthogy a szorosan vett magyar nyelvészeti kutatásokon kívül foglalkozik általános nyelvészeti kérdésekkel is, nem gyarapodnék-e erejében, eredményeiben, ha felállíthatna két-három főnyi szlavista, germanista és romanista kutatócsoportot is?

Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nagy kollektív teljesítményei természetesen szélesebb körben is éreztetni fogják hatásukat. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára például, ha majd megjelenik mind a három kötete, lehetővé fogja tenni és szükségszerűen igényelni fogja újlatin jövevényszavaink olyan jellegű felmérő rendszerezését, mint 1947-ben Karinthy Ferencé volt (*Olasz jövevényszavaink*), de sokkal magasabb szinten. Az új etimológiai szótár segítségével és az elmúlt huszonöt esztendő etimológiai kutatásainak alapján olyan szintetizáló monográfiák születhetnek meg, amelyek népünk történetének, és más népekkel való történeti kapcsolatainak számos vonatkozását egészíthetik ki és helyezhetik új megvilágításba, nem szólva a várható általános és szaknyelvészeti tanulságokról. Meg kellene írni például a magyar nyelv (közvetlenül vagy közvetve átvett) spanyol eredetű jövevényszavainak történetét.

Vitathatatlan lenne egy magyarországi román nyelvjárás atlasz nagy tudományos haszna: sürgős elkészítésére a MTA említett Romanisztikai és germanisztikai munkabizottsága tett javaslatot.

A tárgyalt időszakban keletkezett kitűnő újlatin—magyar közép- és nagy-szótáraink tükrözik korunk életét és fejlődését. Kétségtelen azonban, hogy korunk tudományának forradalmi sebességű változásait szótárirodalmunk és könyvkiadásunk nem követheti azzal, hogy viszonylag rövid (például ötéves vagy még rövidebb) időn belül új, bővített kiadásokat készítsen. Kérdés, nem volna-e a megoldás egyik lehetséges útja (erre más országokban láthatunk példát), ha évente vagy két évenként az egyes neolatin nyelvek és a magyar nyelv neologizmusait tartalmazó pótkötetek jelennének meg kétnyelvű szótár formájában.

*

Felszabadulásunk negyedszázados évfordulójának mérlegét szaktudományunkban megvonva nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk: más tudományágak művelőivel együtt újlatin nyelvészeinknek ma fontos (bár nem elég széles körben ismert) társadalmi szerepe van népünk történetének felderítésében, műveltségének emelésében, szocialista hazánk tudományos alkotó munkájának elismertetésében a világon, nemzetközi kulturális kapcsolataink elmélyítésében, és így a béke szolgálatában.

A francia irodalom kutatása Magyarországon a felszabadulás után

FODOR ISTVÁN

A felszabadulás előtt a francia irodalom kutatásának három jelentős bázisa volt: az egyetemi intézetek, az Eötvös Kollégium, valamint a *Nyugat* és más folyóiratok, kiadók. A francia irodalom négy egyetemi professzora (Eckhardt Sándor, Hankiss János, Zolnai Béla és Birkás Géza), valamint az irányításuk alatt álló disszertációs elsősorban a magyar—francia történelmi és kulturális kapcsolatok történetét dolgozták fel, imponáló levéltári és könyvtári kutatások alapján pozitívista módszerekkel. Ezek a kutatások értékes adatfeltáró munkát végeztek, szemléletüket azonban korlátozta a pozitívista faktualizmus vagy a szellemtörténet néhány ága. Jelentős Eckhardt Sándor és Hankiss János tudományszervező érdeme is: a magyar irodalmat és filológiát ismertté tették francia irodalomtörténész körökben (elsősorban a *Revue de Littérature Comparée* és a *Revue des Études hongroises et finno-ougriennes*, később *Revue des Études hongroises*, majd *Études hongroises* révén). Az Eötvös Kollégiumban a francia irodalom tanára Gyergyai Albert volt, Flaubert és Proust fordítója, az impresszionista esszé kitűnő művelője, aki inkább Thibaudet, mint Baldensperger nyomán haladt. Ugyancsak az ő friss szellemi tájékozódásának köszönhetjük a *Nyugat*nak, elsősorban a *Nouvelle Revue Française* körére irányuló gazdag, a kortárs francia irodalmat ismertető tevékenységét. A korabeli és klasszikus francia irodalom népszerűsítésében jelentős szerepet vállalt Benedek Marcell is értékes fordításaival, pontos és mély, humanista indíttatású könyveivel, cikkeivel.

A felszabadulás után ez a két hagyományos vonal (a pozitívista és az esszéista) továbbfolytatódik az egyetemen belül is, hiszen Gyergyai Albert és Benedek Marcell egyetemi docensi, később professzori rangot kap, majd munkásságukban, de méginkább tanítványaik tudományos tevékenységében döntő általános szemléleti változás megy végbe: a marxista irodalomtudomány gazdagítón hat rájuk, a tudomány komplexebb módszereivel élnek a marxista történetiség és az esztétikai elemzés egységében.

A felszabadulás utáni első évek példátlan kulturális pezsgése megmutatkozik a kortárs francia szellemi élet szinte szinkron megismerésében és vitatásában is. Az Ellenállás teremtette új költészetet Madácsy László, Gereblyés László, Somlyó György és Illyés Gyula ismerteti,¹ az egzisztencialista filozófiával Lukács György és Mátrai László vitatkozik,² Sartre és Camus regényeit

¹ *Madácsy L.*: A mai francia költészet (Délsziget 1947), A francia ellenállás költészet (Puszták Népe 1948.), *Somlyó Gy.*: Aragon válogatott versei. Bp. 1948. (előszó), *Illyés Gy.*: Éluard (Fórum 1948), kötetben: Ingyen lakoma. Bp. 1964.

² *Lukács Gy.*: A polgári filozófia válsága. Bp. 1947., *Marxisme ou l'existentialisme*. Paris 1948.; *Mátrai L.*: Exisztencializmus, Bp. 1947. (előszó).

Sőtér István teszi mérlegre.³ Lukács György magyarul is megjelenteti az emigrációban a francia realistákról és Zoláról írt tanulmányait, ezzel nálunk is ismertté teszi a „nagy realizmus” elméletét.⁴ Ezekben az években jelenik meg a magyar—francia diplomáciai és kulturális kapcsolatok történetét összefoglaló szintézis Sőtér István tollából, amely először ábrázolja az egész történelmi folyamatot egységesen demokratikus, haladó szemszögből, az általános társadalom- és művelődéstörténeti tendenciák figyelembevételével.⁵ Úgyszintén ekkor jelenik meg Birkás Géza összefoglalója a Magyarországon járt francia utazókról a középkortól a XIX. század elejéig.⁶ A középkori magyar—francia kapcsolatok történetének egy fejezetét dolgozza fel Győry János is.⁷

Ezt a nagy szellemi elevenséget, amit az egész demokratikus fellendülés, a kultúra és a kulturális intézmények demokratizálása, az induló kulturális forradalom magyaráz, csak rövid időre tudja megbénítani az 50-es évek első felében a dogmatizmus, amely kozmopolitizmust vél felfedezni majdnem minden nyugati eredetű jelenségben. Bár a dogmatizmus a kutatás jelentős személyi, tematikai és módszertani beszűkülését eredményezte, a megújult intézmények, az egyetemen megteremtett tanszéki kollektívák egyetemen kívüli kutatók és fiatal tanársegédek munkába állításával, az új Akadémia, valamint a kulturális forradalom egyéb eredményei — minthogy lényegüknél fogva antidogmatikusak voltak — gyorsan legyőzték a dogmatikus tendenciákat: az egyetlen megmaradt Francia Tanszék Budapesten, az 53-tól megújult könyvkiadás, a lassan újra meginduló modern filológiai tudományos és népszerűsítő folyóiratok megteremtik a tudományos és az arra épülő színvonalas ismeretterjesztő munka fórumait. S ezeken a fórumokon — a kulturális forradalom eredményeként — a kutatók már sokkal szélesebb rétegekhez szólhattak.

E korszak (1956-ig) legjelentősebb munkái egy korábban igen elhanyagolt terület, a felvilágosodás irodalmát tárgyalják. A felvilágosodás alakjai közül is a legkevésbé ismertet, de ugyanakkor a leggazdagabbat, Diderot-t emelik ki. Gyergyai Albert antológiája⁸ érzékletes képet fest az Encyclopédiáról, Diderotról és munkatársairól. A filozófia szemszögéből Szigeti József tanulmánya vet fényt Diderot materializmusának sajátos vonásaira.⁹ Kisebb tanulmányokban Szigeti Montesquieu-t, Benedek Marcell Voltaire-t elemzi.¹⁰

A XVII. század klasszikusai közül ez a korszak újra felfedezi Racine-t, de elsősorban Molière plebejus szemléletével érez rokonságot. Mindkét szerzőt Illyés Gyula ragyogó esszéi „fordítják le” a magyar közönségnek.¹¹ Molièreről megjelenik egy ismeretterjesztő monográfia is Mihályi Gábor tollából.¹² Eckhardt Sándor egyetemi jegyzetei a két századról alapos tényközlő mun-

³ Kötetben lásd *Sőtér I.*: Világtájak. Bp. 1957.

⁴ *Lukács Gy.*: Balzac, Stendhal, Zola. Bp. 1945.

⁵ *Sőtér I.*: Magyar—francia kapcsolatok. Bp. 1947.

⁶ *Birkás G.*: Francia utazók Magyarországon. Szeged 1948.

⁷ *Győry J.*: Gesta regum—gesta nobilium. Bp. 1948.

⁸ *Gyergyai A.*: A francia felvilágosodás Bp. 1954.

⁹ *Szigeti J.*: Diderot, a XVIII. század harcoss materialistája. Bp. 1951. (előszó), Denis Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle. Bp. 1962.

¹⁰ *Szigeti J.*: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1959., *Benedek M.*: Könyv és színház. Bp. 1963. (kötetben).

¹¹ *Illyés Gy.*: Ingyen lakoma. Bp. 1964. (kötetben).

¹² *Mihályi G.*: Molière. Bp. 1954.

kák, amelyek kamatoztatják a korabeli marxista irodalomtudomány nem egy megállapítását is.¹³

A XIX. század írói közül ez a korszak elsősorban a „haladó” romantikusokkal, mindenekelőtt Victor Hugóval, valamint a realista prózával foglalkozik. Victor Hugo pályájáról Győry János írt népszerűsítő monográfiát, Süpek Ottó pedig Hugo emigráns köre folyóiratának, a *l'Homme*-nak magyar vonatkozásait ismerteti.¹⁴ Gyergyai Albert Balzac- és Flaubert-tanulmánya, Benedek Marcell Stendhal- és Illés Endre Maupassant-esszéje a realista regény és novella hagyományait ismerteti, összevetve az írói világképet a korabeli valósággal. Ugyanez a módszer jellemzi Sós Endre népszerűsítő monográfiáját Zoláról.¹⁵ A dekadencia és a modernség túl széles értelmezése és sommás elítélése miatt a XX. század íróival alig foglalkoznak e korszakban. Kivételként Somlyó György Éluard-tanulmányát és Gyergyai Albert írását említem meg Aragonról, a kritikusról.¹⁶

1957 után szaporodnak a francia irodalomtudománnyal is foglalkozó műhelyek: Debrecenben és Szegeden is létrehoznak egy-egy Román Nyelvek Tanszékét, ahol Herman József, illetve Koltay-Kastner Jenő, majd Madácsy László irányításával folynak a francia irodalomtudományi kutatások, az MTA Irodalomtörténeti Intézetében is rövidesen működni kezd egy világirodalmi osztály. A kutatók és a kutatott témák száma is örvendetesen szélesebbé válik, a témák az egész francia irodalmat felölelik, erős modern, XX. századi érdeklődés indul meg, amit a könyvkiadás is elősegít. Maga a marxista irodalomtudományi módszer is sokat ért, kinőtte a vulgáris torzításokat és leegyszerűsítéseket.

Az újabb kutatásokat a kutatott témák sorrendjében foglalom össze — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért. A középkori irodalom legjelentősebb kutatója Győry János. Elsősorban kora középkorral, a *chanson de geste*-ekkel foglalkozik. Míg korábban a *chanson de geste*-ek keletkezéséről írt újszerű tanulmányokat, ma inkább a középkori irodalom belső képvilága foglalkoztatja. Számos publikációja jelent meg hazai és franciaországi folyóiratokban. A korszakot és a rávonatkozó szakirodalmat egyetemi jegyzetében foglalja össze. Két évig a poitiers-i egyetemen adott elő középkori francia irodalmat, és a *Centre d'études supérieures de civilisation médiévale*-ban dolgozott.¹⁷ Lakits Pál a XIII—XIV. század irodalmával foglalkozott, fő témája az udvari „novella” volt.¹⁸ Süpek Ottó kandidátusi értekezésében és azóta publikált tanulmányai-ban elsősorban a *Kis Testamentum*ban megtestesült filozófiát vizsgálta, s Villon életrajzának, valamint a szövegek értelmezésének kutatásában nagyon sok új elemmel gazdagította a Villon-filológiát.¹⁹ A középkori francia irodalom

¹³ Eckhardt S.: La littérature française du XVIIe siècle Bp. 1958., La littérature française du XVIIIe siècle. Bp. 1958. (átdolgozott kiadások).

¹⁴ Győry J.: Victor Hugo Bp. 1952., Illyés Gy.: Ingyen lakoma 1964. (kötetben) Gáldi L.: Világirodalmi Évkönyv. Bp. 1953., Süpek O.: Filológiai Közöny 1955.

¹⁵ Gyergyai A.: Klasszikusok Bp. 1962. Benedek M.: Könyv és színház. Bp. 1963. Illés E.: Krétarajzok. Bp. 1957. (kötetben), Sós E.: Zola Bp. 1952.

¹⁶ Somlyó Gy.: Ablakban Bp. 1965., Gyergyai A.: Kortársak, Bp. 1965. (kötetben).

¹⁷ Győry J.: A francia irodalom története a középkorban Bp. 1959., Le cosmos un songe Annales Univ. Bp. 1963., A francia dráma útja a középkorban. FK 1964.

¹⁸ Lakits P.: La Châtelaine de Vergi et l'évolution de la nouvelle courtoise. Debrecen 1966., A kaland változásai. Bp. 1967.

¹⁹ Süpek O.: Villon világnézetének kialakulása. Bp. 1961. (kandidátusi ért.), Villon Kis Testamentumának keletkezése. Bp. 1966., Villon nevelőapja. FK 1969.

kérdéseivel foglalkozik Szilágyi Éva is.²⁰ Sajnos, a reneszánsz nem talált még ilyen alapos kutatókra. Eckhardt Sándor és Győry János egyetemi jegyzetei mellett csak néhány ismeretterjesztő tanulmányt említhetünk meg, mint Bajomi Lázár Endre Rabelais-tanulmányát, Rónay György összefoglalóját és antológiáját a XVI. század költészetéről, valamint Gyergyai Albert Montaigne-esszéjét.²¹

A XVII. század irodalmát viszont a maga sokrétűségében vizsgálták a magyar kutatók. Győry János az elsők között mutatta ki a barokk tendenciákat a század első felében, a francia klasszikus tragédia kialakulását tanulmányozva. Corneille és Racine drámáit elemző disszertációjában pedig a szereplők mélylélektani rugóit kutatja.²² Süpek Ottó is a barokk és a klasszicizmus problematikáját vizsgálja, de az ő szemlélete erősebben történeti, a műveket beágyazza a korabeli társadalmi-filozófiai kérdésekbe. A barokk francia nyelvű szakirodalmának kritikái vizsgálatára vállalkozott Németh Jenő.²³ A korszak alapvető problémáit érinti Köpeczi Béla XIV. Lajosról írt monográfiájában.²⁴ A moralistákról Szávai Nándor doktori disszertációja a legjelentősebb munka.²⁵ A kisebb tanulmányok közül megemlítjük Gyergyai Albert és Lengyel Dénes *La Fontaine*-jét, Hubay Miklós *Corneille és Racine*-ját és Győry János *Saint-Simon*-ját.²⁶ A francia klasszikusok magyarországi hatását Nagy Péter és Mucsi József tanulmányozta.²⁷

A XVIII. század elejének magyar—francia kapcsolatait Köpeczi Béla világitotta meg. *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című doktori disszertációjában, amely a diplomáciai kapcsolatokon túl elemzi a francia közvélemény, a sajtó reakcióját, s Rákóczi ideológiáját összeveti a korabeli francia eszmékkel.²⁸ Mikes Kelemen művének franciaországi kapcsolatait Hopp Lajos tanulmányozza.²⁹ Magának a XVIII. század irodalmának a kutatása azonban erősen visszaesett. Madácsy Lászlónak a korabeli irodalmi életet és a szalonok világát, eszméit bemutató kandidátusi értekezésén³⁰ kívül csak apróbb írások jelentek meg, mint például Süpek Ottó *Le Sage*-portréja.³¹ A korszak irodalmát kutatja Padányi Mihályné és Bene Ede. A XVIII. századi kutatások kiszélesítésén és a felvilágosodás közép-európai hatása alapos vizsgálatának előkészítésén többen is fáradoznak, e területről több tanulmánykötet is készül, részben a AILC közreműködésével.

²⁰ Szilágyi É.: A XII. századi courtoisie eszmevilága. Bp. 1964. (bölcészsdokt. értekezés).

²¹ Eckhardt S.: La littérature française du XVIe siècle. Bp. 1958., Győry J.: La littérature française au XVIe siècle. Bp. 1961., Rónay Gy.: A francia reneszánsz költészete. Bp. 1956., Bajomi Lázár E.: Rabelais. Bp. 1959., Gyergyai A.: Klasszikusok. Bp. 1962.

²² Győry J.: A francia dráma kialakulása. Bp. 1959. (kandidátusi értekezés), Corneille és Racine. Bp. 1964.

²³ Németh J.: Módszerek és eredmények a francia barokk kutatásban. Szeged 1968.

²⁴ Köpeczi B.: XIV. Lajos. Bp. 1967.

²⁵ Szávai N.: A francia moralisták. Bp. 1961. (bölcészsdoktori ért.)

²⁶ Gyergyai A.: Klasszikusok. Bp. 1962., Lengyel D.: La Fontaine. Bp. 1963., Hubay M.: Corneille és Racine. Bp. 1964. (előszó); Győry J.: Saint-Simon. Bp. 1960.

²⁷ Mucsi J.: Corneille Magyarországon. Szeged 1962. (bölcészsdokt. ért.) La fortune de Corneille en Hongrie. Acta Univ. Szeged 1962., Nagy P.: Eszmei és irodalmi találkozások. Bp. 1970. c. kötetben.

²⁸ Köpeczi B.: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966.

²⁹ Hopp L.: Eszmei és irodalmi találkozások c. kötetben. Bp. 1970.

³⁰ Madácsy L.: A XVIII. századi irodalmi szalonok és a felvilágosodás, Szeged 1963., Antológia. Bp. 1963., Gorilovics T.: A korai francia felvilágosodás. Bp. 1961. (antológia), Gyergyai A.: Klasszikusok. Bp. 1962.

³¹ Süpek O.: Le Sage pályafutása. FK 1959.

A XIX. század kutatásával még kevésbé lehetünk elégedettek. A századról csak egy kandidátusi értekezés készült: Gorilovics Tivadar munkája a századvégi dekadencia történeti és eszmei előzményeiről.³² A század egyetlen fontos irányzatáról sem készült még elmélyült, tudományos elemzés, bár a romantika, a realizmus, a naturalizmus és a szimbolizmus vitatott kérdéseit történeti anyagon elméletileg is vizsgáló írásokban ezek elemei megtalálhatók, gondoljunk Horváth Károly, Köpeczi Béla, Sőtér István, Lukács György, Czine Mihály, Komlós Aladár és mások írásaira. A nagyrészt ismeretterjesztő céllal készült írótörtek közül jelentősek Köpeczi Béla Victor Hugo- és Balzac-tanulmánya, Illés Endre Stendhal és Koltay-Kastner Jenő Gobineau-kutatásai, Gera György Baudelaire-, Gyergyai Albert Flaubert-, Somlyó György Rimbaud-, Dobossy László Mallarmé- és Salyámosy Miklós Zola-tanulmánya.³³ A készülő nagyobb munkák közül megemlítem Pintér Marianne értekezését a történeti szemlélet kialakulásáról a XIX. század elején, és Gáldi László munkáját a francia költői stílus fejlődéséről a romantikától a szimbolizmusig, valamint Vigh Árpád bölcsészdoktori értekezését a kép funkciójáról Jules Renard művészetében.

A korszak legnagyobb nyeresége mégis a XX. századi kutatások fellendülése. Elsősorban a XX. századi francia regény útját elemzik számosan, mint például Gyergyai Albert, Köpeczi Béla, Dobossy László és Mészáros Vilma. Jelentősebb monografikus munkák a kritikai realizmus képviselőiről készültek, s a realizmus XX. századi módosulását, korszerűsödését kísérték nyomon. Így Murányi-Kovács Endre Anatole France politikai, társadalmi és esztétikai fejlődését tanulmányozza,³⁴ Benedek Marcell és Dobossy László Romain Rolland emberi és művészi arculatát festik, s magyarországi kapcsolatainak dokumentumait publikálják,³⁵ Mihályi Gábor Martin du Gard pályáját és magyarországi hatását kíséri nyomon, Gorilovics Tivadar pedig filozófiájának forrásait mutatja ki a századvégi szcientista pozitívizmusban.³⁶ E monográfiák a politikai állásfoglalás, a világnézet és a művészi alkotás dialektikájában tanulmányozták a választott szerző pályáját. Mészáros Vilma a hagyományos realizmusig eltérő, azzal ellentétes modern francia regény útját elemzi az epikum, mégpedig a balzaci típusú regényhős és a regényszerkezet homlása szempontjából Flaubert *Érzelmek iskolájától* kezdve Zola, Proust, Gide, Sartre, Camus, Bernanos, Giono stb. regényein keresztül egészen a nouveau roman kísérleteiig.³⁷ Ezt az igen értékes, de a dekadencia kategóriáját túl szélesen értelmező disszertációt más oldalról egészítik ki az olyan rövidebb terjedelmű tanulmányok, mint Gyergyai Albert Proust- és Camus-, Réz Pál Proust-, Köpeczi Béla

³² Gorilovics T.: A századvégi dekadencia történeti-eszmei előzményei a XIX. század francia irodalmában. Debrecen 1970.

³³ Köpeczi B.: Hugo drámái. Bp. 1962. (előszó), Balzac és az Emberi Színháték. Bp. 1964. (utószó), Illés E.: Krétarajzok. Bp. 1957., Gellérthegyi éjszakák. Bp. 1965. Gera Gy.: Baudelaire. Bp. 1968., Gyergyai A.: Klasszikusok. Bp. 1962., Somlyó Gy.: A költészet évadai. Bp. 1963., Dobossy L.: Bp. 1964. (utószó), Salyámosy M.: Zola. Bp. 1962.

³⁴ Murányi-Kovács E.: Anatole France. Bp. 1964.

³⁵ Benedek M.: Romain Rolland. Bp. 1961., Dobossy L.: Romain Rolland, az ember és az író. Bp. 1961., Lettres inédites de Romain Rolland à ses amis hongrois. Nouvelles Études Hongroises 1967., Sáfrán Gy.: Lettres de Romain Rolland à Marianne Czeke dans la bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp. 1966.

³⁶ Mihályi G.: Martin du Gard. Bp. 1960. és Eszmei és irodalmi találkozások Bp. 1970., Gorilovics T.: Recherches sur les origines et les sources de la pensée de Martin du Gard. Debrecen 1962.

³⁷ Mészáros V.: A mai francia regény. Bp. 1965.

Aragon-, Sartre-, Camus-, az egzisztencializmus és a nouveau roman kérdéseit megvilágító, a világnézet ellentmondásosságát és a korszerű formakeresés értékeit is hangsúlyozó munkái.³⁸ A költészettel sokkal kevésbé foglalkoznak kutatóink, csak Illyés Gyula, Somlyó György, Rónay György, Rába György, Dobossy László, Gera György, Réz Pál és Vajda András kisebb tanulmányai érdemelnek említést.³⁹ A drámával elsősorban Mészáros Vilma, Nagy Péter, Mihályi Gábor és Varga László foglalkozik.⁴⁰ A szürrealista mozgalomról és esztétikájáról Bajomi Lázár Endre és Szávai János írt ismeretterjesztő tanulmányt.⁴¹ Fodor István Dosztojevszkij franciaországi fogadtatásáról.⁴² Szávai János pedig Saint-Exupéryről írt bölcsészdoktori értekezést.⁴³ A készülő munkák közül megemlítem Nagy Géza értekezését a XIX. századvégi és XX. század eleji egzotizmusról és Cendrars-ról, valamint Csűrös Klára befejezés előtt álló bölcsészdoktori disszertációját André Gide és a Weltliteratur problémájáról.

A mai francia irodalom kistükre Bajomi Lázár Endre tollából hasznos ismertetés a mai francia irodalmi életről, folyóiratokról, csoportokról és egyéniségekről. Dobossy László kétkötetes összefoglaló francia irodalomtörténete sokoldalú, a legfontosabb ismereteket és adatokat összefoglaló, tudományos kutatásra épülő színvonalas ismeretterjesztő munka.⁴⁴

Nemrég jelent meg a magyar—francia irodalmi kapcsolatok történetét átfogó tanulmánykötet *Eszmei és irodalmi találkozások* címmel Köpeczi Béla és Sötér István szerkesztésében az ELTE Francia Tanszéke és az MTA Irodalomtudományi Intézete gondozásában.⁴⁵ A kötet a marxista szellemben megújult komparatistika jegyében a középkori kapcsolatoktól az abszurd dráma hazai fogadtatásáig kíséri nyomon ezt a kétoldalú kapcsolatot. A kötetből csak néhány alapvető fontosságú területet emelek ki: Köpeczi Béla Rákóczi eszméit, Szauder József és Sötér István a felvilágosodás és a romantika határproblémáit, Lukácsy Sándor és Pándi Pál a szocialista eszmék hatását a reformkorban, Gáldi László a *Fleurs du Mal* magyar fordításait, Vezér Erzsébet és Varga József Ady és a francia irodalom és művészet, Szabolcsi Miklós József Attila és a francia irodalom kapcsolatát, Rába György Apollinaire magyarországi hatását, Nagy Géza Cendrars és Kassák párhuzamát, Markovits Györgyi pedig a két világháború közti franciaországi magyar emigráció sajtóját elemzi. Az *Acta Litteraria*-ban vagy a *Nouvelles Études Hongroises*-ban franciául is megjelent tanulmányok érdeklődést váltottak ki a francia szakközvéleményben is. A magyar—francia irodalmi kapcsolatok történetének tanulmá-

³⁸ Gyergyai A.: Kortársak. Bp. 1965., Réz P.: Proust. Bp. 1961., Köpeczi B.: Aragon. (Bp. 1960, előszó, Kritika 1968. 6. sz.); Camus Bp. 1962 (előszó), Az egzisztencializmus. Bp. 1965.

³⁹ Illyés Gy.: Ingyen lakoma. 1964., Nagyvilág, Somlyó Gy.: A költészet évadai Bp. 1963. Rába Gy.: Apollinaire (Nagyvilág 1962. 11. sz. 1965. 6. sz., Dobossy L.: A mai francia költészet Bp. 1958 (előszó), Gera Gy.: Apollinaire Bp. 1958 (utószó), Vajda A.: Korszakváltás Éluard költészetében. Acta Iuvenum 1970.

⁴⁰ Nagy P.: Táguló világ. Bp. 1968.,

⁴¹ Bajomi Lázár E.: A szürrealizmus. Bp. 1968.

⁴² Fodor I.: Dosztojevszkij franciaországi fogadtatásának és hatásának néhány kérdése. Bp. 1962.

⁴³ Szávai J.: Saint-Exupéry. Bp. 1968.

⁴⁴ Bajomi Lázár E.: A mai francia irodalom kis tükre Bp. 1962., Dobossy L.: A francia irodalom története. I—II. Bp. 1963.

⁴⁵ Köpeczi B.—Sötér I.: Eszmei és irodalmi találkozások. Bp. 1970.

nyozását kívánja elősegíteni az ELTE Francia Tanszékén beindított bibliográfia-sorozat, amelynek első két kötete már megjelent.⁴⁶

A gyarmati sorból nemrég felszabadult országok irodalmával többen is foglalkoznak. Padányi Mihályné bölcsészdoktori disszertációja a francia nyelvű algériai regényt elemzi.⁴⁷ A francia verstan tárgyköréből több fontos munkát publikált Gáldi László, a francia stilisztikát elsősorban Gáldi László és Kelemen Tiborné műveli sikerrel.⁴⁸

Bár a XVIII. és a XIX. század irodalmának kutatásában jelentős hiányok mutatkoznak, bár nem minden téren találtuk meg a tudományos kutatómunka és az ismeretterjesztés egészséges arányait, bár utánpótlási nehézségek is mutatkoznak bizonyos területeken, sokoldalú és nemzetközi szinten is elismert francia filológaink eredményei a jövőre nézve is biztatóak.

⁴⁶ Kozocsa S.: A francia nyelvű irodalom magyar filológiai repertórium 1919–1968. Bp. 1970., Baudelaire Magyarországon. Bp. 1970.

⁴⁷ Padányi Mihályné: Le roman algérien de langue française. Bp. 1966.

⁴⁸ Gáldi L.: Ismerjük meg a versformákat Bp. 1961., Précis de stylistique et de versification françaises. Bp. 1968.; Kelemen Tiborné: La valeur stylistique des temps verbaux dans la prose française. Bp. 1970. (kand. ért.)

Az olasz irodalmi kutatások a felszabadulás óta

KARDOS TIBOR

A felszabadulást, 1945-öt megelőző, 1911-gyel kezdődő emberöltő az olasz stúdiók terén bizonyos újabb tudományos organizációs alapokat hozott létre, de új irányzatokat vagy módszereket nem. Az olasz irodalom közvetlen kutatása hiányzott, csak összehasonlító és kapcsolattörténeti munka folyt. Viszont az addigi, nagyon régi keletű budapesti lektorátusok helyett olasz filológiával foglalkozó tanszéket, sőt tanszékeket állítottak fel (a budapesti és pécsi egyetemen az 1924. és 1925. évek folyamán; majd az utóbbit átvitték 1940-ben Szegedre), megszervezték az itáliai magyar kutatóhelyeket, a Fraknoi Vilmos által 1895-ben alapított Történeti Intézet nyomába lépő Római Magyar Intézetet, 1923-ban, mely új épületbe, a Palazzo Falconeribe helyezve, kollégiummal bővítve 1929-től mint Accademia d'Ungheria in Roma működött.

1945-tel, a felszabadulással kezdődő új szakaszt szélesebb tevékenység jellemzi: a régiek fenntartása, ill. megújítása mellett új eszközök, módszerek, irányzatok létrehozása. A szocializmus követelményeiből új, nagy általános szükségletek és célkitűzések jelentkeznek, amelyekből organikusan következnek új intézmények: ilyen az egyetemi *világirodalmi oktatás*, ilyenek az új olvasóközönség mohó szomjúságának oltására a *világirodalmi könyvsorozatok*, ilyenek az új marxista tudomány megteremtésének előfeltételeként *új tudományos folyóiratok*. Az emberiség nagy alakjainak, tehát az olasz íróknak centenáriumi eddig is jelentettek bizonyos lehetőségeket, de az új közvélemény, mely a történeti haladást mint szemléleti alapelvet ismeri fel, a nagy centenáriumokat sokkal mélyebben valorizálja, mint azt valaha is tették.

A világirodalmi horizont kitágulását mindenekelőtt megérezte az egyetemi oktatás, ahol a modern filológiai tanszékek és a világirodalmi oktatás között kollaboráció jött létre. Nem vitás, hogy az olasz irodalmi kutatás centrumai továbbra is az egyetemek maradtak, és a Római Magyar Akadémia. Ez utóbbi 1946 őszén ismét megnyílt és működött mint a magyar kultúra közvetítője. Itt került kiadásra két évig a *Janus Pannonius c. folyóirat* (1947, 1948), melyben a humanista világnézet szellemében művészeti, irodalmi és kultúrtörténeti cikkek jelentek meg, magyar tárgyúak és olasz kapcsolat-történetiek egyaránt.

A budapesti egyetem olasz professzorának, Zambra Alajosnak 1947 decemberében bekövetkezett váratlan halála, aki a hazai olasz stúdiók említett leghagyományosabb vonalát képviselte — hiszen fiumei olasz volt — tűnt ki igazán a hazai olasz stúdiók megalapozásában a magyar École Normale Supérieure, az *Eötvös Kollégium* rendkívüli szerepe. Ez a francia fogantatású és szellemű intézmény kirepítő fészke lett a hazai olasz filológia

jelentékeny irányzatának is: itt nevelkedett a pécsi-szegedi tanszék vezetője, Koltay-Kastner Jenő s ezenkívül Gáldi László, Szauder József, Herczeg Gyula, vagyis a fiatalabbak is. Koltay-Kastner Jenő iskolája pedig Kardos Tibor, Kolozsvári-Grandpierre Emil és több újabb tanítvány munkájával folytatta kisebb részben a direkt tanulmányokat, de nagyobb részben az olasz—magyar kulturális érintkezésekre vonatkozó kutatásokat.

Két évi átmeneti helyzet után 1950 óta a Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem ismét folytatja a hazai italianisztika ápolását. Itt jött létre 1950—51-ben a *Világirodalmi Antológia* II. kötete, ill. annak két kiadása is, egymás után, melyben a szerkesztésen kívül a történeti materializmus szempontjai szerint történt az olasz anyag kiválogatása és értelmezése.¹ Ez utóbbival csaknem egyidőben Sallay Géza a *Világirodalmi Évkönyvben* értekezett Dante politikai eszméiről. E kötetet az egyetem angol professzora, Lutter Tibor szerkesztette, és a cikkeket a pesti bölcsészeti kar modern filológusai írták.² Feltehető, hogy az eddigi kezdeményezések is mint a római *Janus Pannonius* folyóirat vagy az egyetemi *Világirodalmi Antológiában* az olasz középkor és Rinascimento antológiája, nemkülönben a *Dante politikai eszméiről* szóló dolgozat az olasz stúdiumok leghagyományosabb s egyszerűsített leghaladóbb mozzanatai körül forognak.

Ugyanezt lehet megfigyelni az Európa Könyvkiadó kebelén belül alakult *Világirodalom Klasszikusai* c. sorozat szerkesztőbizottságában, a sorozat olasz kötetei tervezésében is. A sorozat feladata a szocialista irodalmi műveltség gyors terjesztése volt. Szinte jelképes, hogy erőteljesen két csomópont alakult ki: egy a Rinascimentót, és egy a Risorgimentót a legmagasabb irodalmi színvonalon ismertető kötetek. Ily módon általános és egyetemi kívánalmak egyszerre érvényesültek. Így egy *Boccaccio*-válogatás (1954) és egy *Manzoni*-kötet (1956), mely mindkettő Révay József revideált, kitűnő fordítására támaszkodott. Majd 1957-ben az *Isteni Színjáték* Babits-féle fordítását adtuk ki részben új kommentárral. Ezeket kísérte és követte a felvilágosodás, a romantika és verizmus korszakának három nagy szerzője; Goldoni *Vígjátékai* (két kötetben, Szauder József válogatásában, 1955), majd Verga *Mastro Don Gesualdo*-ja (Sallay Géza bevezetésével, 1957-ben), Ippolito Nievo: *Egy olasz vallomásai* (Szauder József bevezetőjével, 1961).³

Már itt meg kell említenünk, hogy nemcsak a fordításelméletben és gyakorlatban nyilvánul meg új tendencia, mely a költőiséget a filológiai hűséggel egyeztetni össze, de a *Világirodalom Klasszikusai* sorozat olasz tanulmányai is segítettek kialakítani egy új tanulmánytípust. Az a világnézeti és módszertani

¹ Világirodalmi Antológia. Szerk. Trencsényi Waldapfel Imre. II. Bp. 1952. Szerk. Kardos Tibor és ifj. Horváth János; második bővített kiad. Bp.

² Sallay Géza: Dante politikai eszméi és a feudalizmus. Világirodalmi Évkönyv, Bp. 1952. Szerk. Lutter Tibor. 190—212.

³ A Világirodalom Klasszikusai sorozatban sorrendben így következtek az említett kötetek: *Boccaccio* Decameron. Válogatás. Ford. Révay József. Az előszót írta Kardos Tibor. Bp. 1954.; *Alessandro Manzoni*. A jegyesek. Ford. Révay József. Az előszót írta Kardos Tibor. Bp. 1956.; *Dante*: Isteni színjáték. Ford. Babits Mihály. Az előszót írta Kardos Tibor. Részben új kommentárok. Bp. 1957.; *Carlo Goldoni* vígjátékai. Válogatta és az előszót írta Szauder József. Ford. Révay József, Szabó Lőrinc. Bp. 1955.; *Ippolito Nievo*: Egy olasz vallomásai. Ford. Pálóczy Horváth Lajos. I—II. 1961.; *Giovanni Verga*: Don Gesualdo mester. Ford. Matényi Árpád. A bevezetőt írta Sallay Géza. Bp. 1957. — A válogatást, fordítást, az új típusú bevezetőket illető kérdéseket a Boccaccio-, Goldoni-, Manzoni-, Dante-kötetekben tárgyalta *Kardos Tibor*: Postillák az olasz irodalom klasszikusainak bevezetéseihez. Filológiai Közlöny 1958. 325—333.

változás, melyet a történeti materializmus hozott, tisztán figyelhető meg ezeken a tanulmányokon, amelyek éppen e kettős tulajdonságuk miatt hoznak a legtöbbször lényegileg újat. Emellett e tanulmányok a kutatások jelenlegi állásán alapuló, lehetőleg teljes, tájékozódást nyújtanak, s a szerzők személyi kutatásai eredményeit is.⁴

A tudományos és művészi igényű műfordítás-irodalom — ugyancsak a klasszikusok ismervén belül, és még mindig Dante és a Rinascimento körében mozogva — egy új irányzatot is fel tud mutatni: ez az ún. „teljes kép” vagy „lényegi kép” létrehozására való törekvést, amin azt kell érteni, hogy a szerkesztő egy-egy nagy szerző műveinek „teljes” vagy időtálló műveinek kiadására, úgynevezett „lényegi” kiadásra törekszik. Az ilyen kiadások célja újraértékelés és integrálás, melyet minden bizonnal a kultúra tényeit és történetét marxista módon újra feldolgozó szemlélet kényszerített ki. Az első ilyen mű Dante *Összes művei* 1962-es teljes magyar kiadása volt, a Magyar Helikonnál, melyben a költő-óriásnak olyan alkotásai is napvilágot láttak — munkásságának csaknem fele —, amelyek magyarra még egyáltalán nem voltak lefordítva, vagy csak csekély mértékben. Így teljesen újonnan jelent meg a *Convivio*, a *De vulgari eloquentia*, az *Epistole*, a *Questio de aqua et terra*, az *Egloghe*; a *Vita nuova*-ból kihagyott versek nagy gyűjteménye, a *Rime*, korábbi részkiadása után most teljesen jelent meg, a *Monarchia* új kiadásban, a *Vita nuova* új változatban. Dante *Összes művei* egy kötetben való kibocsájtása egy új, sokkal történetibb, igazabb, emberibb Dante-képet hozott, és megrendítette a kutatásokat is. Annál is inkább, mert a kiadványban a költő műfordítók filológusokkal fogtak össze. A műnek 1965-ben újabb kiadása következett be.⁵

A „teljes” Dante nyomán létrejött egy Boccaccio „lényegi” kiadás is, a budapesti egyetem új neveltjének, Rózsa Zoltánnak szerkesztésében, mely tartalmazza a *Decamerone*-n kívül a *Fiammetta*-t, a *Rime*-t, a *Ninfale Fiesolano*-t, a *Trattatello in laude di Dante*-t, a *Corbaccio*-t, s mindezt részben korábbi, részben új fordításokkal.⁶

Az integrálás célzata felé halad a Petrarca *Daloskönyvének* teljes kiadása az Európa Pléiade-sorozatában 1967-ben, hiszen az európai kultúra e bázisművéből korábban csak elavult régi szonett-gyűjtemények voltak, és Sárközi György nagyon szép, de nagyon szűk antológiája jelent meg.⁷

⁴ Ilyen típusú bevezetés különösen a Boccaccio-válogatásé, a Dante-kiadásé. *Szaunder József* bevezetője a két *Goldoni*-kötethez, a továbbiakban az Európai Antológia sorozatában a *Petrarca* Leveliéi, ezen kívül a *Leonardo*-antológiáé, *Erasmus* A balgaság dicséretéé, mely németül megjelent a Filológiai Közlöny Turóczy-Trostler József emlékszámbában is.

⁵ *Dante Összes művei*. Magyar Helikon, Bp. 1962. pp. 1218. Szerk., a szöveget gondozta és az utószót írta Kardos Tibor. Ford. Babits Mihály (*Divina Commedia*), Csorba Győző (*Rime*, *Convivio*), Jékely Zoltán (*La vita nuova*, *Rime*), Károlyi Amy (*Rime*), Mezey László (*Epistole*, *Questio de aqua et terra*, *De vulgari eloquentia*), Rónai Mihály András (*Rime*), Sallay Géza (*Monarchia*), Szabó Mihály (*Convivio*), Szedő Dénes (*Egloghe*, *Questio de aqua et terra*).

⁶ *Boccaccio Művei*. Magyar Helikon, Bp. 1964. pp. 1198. Szerk. Kardos Tibor, Rózsa Zoltán. Ford. Jékely Zoltán (*Fiammetta*, *Versek*, *Corbaccio*), Végh György (*Ninfale Fiesolano*), Révay József (*Decamerone*). Versek: Majtényi Zoltán, Molnár Imre, Végh György (*Rime*).

⁷ *Francesco Petrarca Daloskönyve*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1967. pp. 606. Szerk., az utószót és a jegyzeteket írta Kardos Tibor, ford.: Csorba Győző, Jékely Zoltán, Kardos Tibor, Károlyi Amy, Keresztúry Dezső, Lux Alfréd, Majtényi Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Rónai Mihály András, Sárközi György, Simon Gyula, Szabó Magda, Szabolcsi Éva, Szedő Dénes, Takács Zsuzsanna, Takáts Gyula, Tellér Gyula, Tóth Bálint, Végh György, Weöres Sándor.

Még mindig a Rinascimento körén belüli témákat dolgozott fel a Gondolat Kiadó *Európai Antológia* sorozata általunk szerkesztett része. Itt jelent meg Koltay-Kastner Jenő *Pietro Aretino* válogatása, Sallay Gézától Campanella *Napállamának fordítása*, e sorok írójától Petrarca *Levelei*, majd a *Dante, Petrarca, Boccaccio, Művészletrajzok* c. gyűjtemény. E kötetek bevezetései a *Világirodalom Klasszikusai* sorozaténál inkább szakjellegűek, mert speciális közönség felé irányulnak.

Hogy az olasz Rinascimento direkt kutatása a fordítói ismeretterjesztői feladatokat teljes mértékben kísérte, abban különösen az egyetemek kutatóinak volt igen nagy szerepe. Az Egyetemes Filológiai Közlöny 1955-ben több évi szünet után ismét kiadásra került, Kardos Tibor és Turóczi-Trostler József szerkesztésében, mint a Magyar Tudományos Akadémia világirodalmi folyóirata, *Filológiai Közöny* néven. Ez a folyóirat, mely azóta a Modern Filológiai Bizottságnak és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak is orgánuma lett, idestova 16 éve ad teret a modern filológiák között az olasznak is, és az újabb tudományos nemzedékek felnevelésében igen nagy szerepe lett. A folyóirat — mint utaltunk rá — a budapesti egyetemen szerkesztődik; közelebbről az olasz és spanyol, a francia, az angol, a német, a szláv tanszékek igen élénk együttműködésével.⁸

A Budapesti Egyetem Olasz Tanszékének kollektívája 1957-ben hétévi munka után *Renaissance tanulmányok* címen egy tanulmány-gyűjteményt adott ki a Magyar Tudományos Akadémia kiadójánál, amely Antonio Gramsci emlékének szentelve jelent meg, s a nagy olasz marxista gondolkodó ama törekvéseit igyekezett valóra váltani, hogy ki kell dolgozni az olasz Rinascimento polgárságának ideológiáját, s ezen ideológia irodalmi kifejezéseit, a társadalom és irodalom viszonyát. Az olasz kultúra első nagy szakaszában a tanulmánykötet szerzői Marco Polo, Dante, Petrarca, Boccaccio, Leonardo gondolatvilágát és stílusát kutatva, a Trecento vallásos krízisét elemezve, a természet-törvény kialakulását vizsgálva, elég konkrét eredményekre jutottak. A Rinascimento olasz polgársága ideológiájának laicizálódását nem egy ponton új elemekkel gazdagították, s elég mélyen tárgyalták.⁹

Az említett tanulmánykötet idején a direkt tanulmányok területén még *Dante alkotó képzeletéről* értekeztünk, és előtte nem sokkal bocsájtottuk közre *A magyarországi humanizmus kora* c. monográfiánkat, amely direkt célkitűzéseibe ágyazva az olasz—magyar kulturális kapcsolatok e korszakbeli analitikus s egyben összefoglaló tárgyalását is nyújtotta. 1961-ben pedig *A renaissance Magyarországon* c. monográfikus dolgozatban (1960) igyekeztünk levonni az elvi következtetéseket, e kapcsolatok társadalmi szükségletei-

⁸ Filológiai Közöny. Szerkeszti Kardos Tibor. A szerkesztőbizottság tagjai 1955—58: Gyergyai Albert, Hadrovics László, Lutter Tibor, Tamás Lajos, Turóczi-Trostler József; 1958—62: Dobossy László, Gáldi László, Szenczi Miklós, Tamás Lajos, Turóczi-Trostler József, 1963 óta Dobossy László, Gáldi László, Mádl Antal, Sallay Géza, Süpek Ottó, Szenczi Miklós, Horányi Mátyás, Király Gyula.

⁹ Renaissance tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor. Irták: Sallay Géza, Faragó Péterné, Rózsa Zoltán, Herczeg Gyula, Gáldi László, Nádor György, Kardos Tibor, Bp. 1957. pp. 542. — Az egyes tanulmányok címe: *Sallay G.*: Eretnek mozgalnak és az olasz polgárság vallásos krízise a Trecento végéig; *Faragó Péterné*: A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája; *Rózsa Z.*: A korakapitalista formák fejlődésének tükröződése a korarenaissance irodalmában; *Herczeg Gy.*: Az olasz próza kezdetei és a humanizmus; *Gáldi L.*: Az olasz költői nyelv és a humanizmus; *Nádor György*: Leonardo és a természettörvény; *Kardos T.*: Leonardo humanizmusa.

ről, területi kötöttségeiről, műfaji kibontakozásáról, intézmények és személyek szerepéről stb.¹⁰ Sőt, e témát továbbra sem tagadtuk meg, annyira nem, hogy 1967-ben közrebocsájtottuk *Az Argirus-széphistória* c. monográfiánkat, mely ugyan a témát a bizánci görögségen át az antik korbéli keletkezésig nyomozza, de amely lényegében egy olasz renaissance novella magyarrá alakítását elemzi, nyomon követve csaknem a maig. Összehasonlító jellegű, anyag-közli tanulmánygyűjteményt is közrebocsájtottunk az 1967. év végén e korszakról *Studi e ricerche umanistiche italo—ungheresi I.* címen.¹¹

Természetesen az irodalmi és történeti évfordulókat nem a késői kor emberei választják meg, legfeljebb azt, hogy kit ünnepelnek. Kutatásaink különös szerencséjére 1952-ben Leonardo da Vinci évforduló volt, 1959-től 61-ig tartott a nagy Garibaldi-triennium, 1963-ban emlékeztünk meg Boccaccio születésének 650. évfordulójáról, a következő évben Michelangelo halála 400. centenáriumát ünnepelték, s 1965-ben bekövetkezett Dante születésének 700. évfordulója. Ezek az évfordulók a már említett okoknál fogva szinte szakadatlanul mozgásban tartották az irodalmi ismeretterjesztést, de a kutatást is. A *Renaissance tanulmányok* Leonardo tanulmányán kívül két antológiát is állítottunk össze, egyet, amely Leonardónak inkább filozófiai gondolkodását tárja fel (1953), s egy másikat, amely művészeti elveit mutatja be (1960).¹² Itália egyesítésének évfordulója tárgyában 1959-ben szerveztünk symposiumot az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, Budapesten, nemzetközi részvétellel (Garibaldi vállalatának történeti jelentősége), majd a magyar kutatók részt vettek az 1961-es torinói és palermói ülésszakokon. Ez utóbbi helyen már 1948 óta nagy hagyománya volt a Risorgimento jellegű tudományos együttműködésnek. Ez a tevékenység nagy megerősítést talált Koltay-Kastner Jenő monográfiájában, a *Kossuth-emigráció Olaszországban* c. nagy művében, amely élete eddigi e tárgyban végzett kutatásait összegezi.¹³

A Boccaccio-centenárium Rózsa Zoltán szerkesztésében a már említett Boccaccio *Művei* lényegi kiadást hozta, a Michelangelo évforduló legjelentékenyebb teljesítményének Rónay György fordítói művét kell tekinteni, a Michelangelo *Verseit*.¹⁴ Minden egyébnél erősebben ragadta meg közvéleményünket

¹⁰ Vö. *Kardos Tibor*: Dante alkotói képzelete. MTA I. Osztályának Közleményei X. 87—131. (1956), olaszul *La fantasia creatrice di Dante. Beiträge zur Romanischen Philologie* 1964. I. 30—53., II. 26—43. *Uő.*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 462. (olasz kivonattal). *Uő.*: A renaissance Magyarországon. Bp. 1961. Magyar Klasszikusok, pp. 686. — *Uő.*: A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. MTA I. Oszt. Közleményei XVII. (1960) 113—137. (olaszul: *Le relazioni umanistiche italo—ungheresi e il loro carattere. Annales Universitatis Scientiarum, Budapestinae de Rolando Eötvös Nominatae Philologica Tom. IV. 1963. 27—49.*, *Koltay-Kastner Jenő*: *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. 1959, Szeged 1949, pp. 280.* Ugyanó a kor irodalmával e munkátaival egyidőben behatóan foglalkozott, s ennek eredményei: *Leopardi. Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány. Szeged 1948. pp. 146. Uő.*: *Ugo Foscolo. Szeged 1960.* — Legújabbban: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. (Antológia.) Bevezető. Bán Imre: Az olasz reneszánsz irodalmi elmélete (9—45.), Koltay-Kastner Jenő: Az olasz reneszánsz irodalomelmélet története. 385—410.*

¹¹ *Kardos T.*: *Az Argirus-széphistória. Bp. 1967. pp. 415. Uő.*: *Studi e ricerche umanistiche italo—ungheresi I. Debrecen 1967. pp. 143. (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis F. III.)*

¹² *Leonardo da Vinci*: *Válogatott írások. Szerk., ford. és bevezetéssel ellátta Kardos Tibor. Bp. 1963. pp. 146.; Uő.*: *Tudomány és művészet. A szöveget gondozta, fordította és a kíséző tanulmányt írta Kardos Tibor. Magyar Helikon, Bp. 1960. pp. 336.*

¹³ *Koltay-Kastner Jenő*: *A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp. 1960. pp. 315.*

¹⁴ *Michelangelo Buonarroti Versei. Ford. és az előszót írta Rónay György. Magyar Helikon, Bp. 1959. pp. 300.*

a nagy Dante-évforduló, amelynek olasz ünnepein s a nemzetközi Dante Bizottságban egyaránt képviselve volt a magyar tudomány. Talán ennél is jelentősebb, hogy 1965-ben a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt egy *Dante-symposiont* szerveztünk meg, amelyen magyar és olasz tudósok a két korszakhatár közötti átmeneti időszak Dantéját vizsgálták, és megadták a tárgyát annak a tanulmánykötetnek is, mely összefogva a három magyar egyetem olasz kutatóit, akadémiai dolgozókat, *Dante a középkor és a renaissance között* címen dolgozta ki azt a tézisrendszert, hogy Dante legalább annyira megnyitotta az új történelmi korszakot, mint amennyire kifejezte a megelőzőt. Ez a tanulmánykötet a kritikai visszhangból ítélve 1966-ig a magyar italianisztikának kétségkívül legnagyobb teljesítménye. A kiadvány Dante filozófiai humanizmusát, politikai gondolkodását, irodalmi alkotását, stílusát igazabb valőrök szerint, s általában tudományosabb módszerrel tárgyalja, mint sok más centenáriumi kiadvány Európa-szerte. S nem kisebb jelentőségűek a kötetnek Kaposi József munkásságát folytató tanulmányai, Dante magyarországi visszhangját illetően különösen Szabó Mihály, Szauder József, Rába György dolgozatai.¹⁵

A Rinascimento ilyen erejű érvényesülése kutatásokban és népszerűsítésekben, melyhez a Risorgimentoé társul, egyáltalán nem vonta el az erőket a modern olasz irodalom közvetítésétől, s lassankint kritikai feldolgozásától. A XIX. sz. költészetét Rába György remek Leopardi-fordításai, két Carducci kiadvány, Rónai Mihály András *Nyolc évszázad olasz költészete* c. mély benyomást keltő nagy antológiája is képviselte a már említettekén kívül.¹⁶ Nem kevésbé izgalmas a modern olasz próza és líra úttörése. Amíg azonban az olasz próza egy haladó európai, sőt világviszhang nyomán jutott el oda, hogy az új

¹⁵ Az ülészak időpontja 1965. május 3–4. Résztvevői: Tolnai Gábor, Contini Gianfranco, Koltay-Kastner Jenő, Rajnai László, Szauder József, Rába György, Rózsa Zoltán, Branca Vittore, Sallay Géza, Bán Imre, Gáldi László, T. Berkovits Ilona, Chiappelli Fredi, Kardos Tibor. — A magyar Dante Emlékkönyv bibliográfiai adatai: Dante a középkor és a renaissance között. Emlékkönyv Dante születése 700. évfordulójára Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. pp. 669. Szerk. Kardos Tibor. Írták: *Bán Imre* (Dante és a joachimizmus), *Baranyi Ferenc* (Az endecasillbo mint kifejező eszköz Dante Színjátékában), *Branca Vittore* (A Paradicsom XVIII. éneke), *Chiappelli Fredi* (A Purgatorium szerkezete), *Gáldi László* (A Pokol XVII. énekének stilisztikai méltatása), *Kardos Tibor* (Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között; A Dante-kép változásai Babits óta), *Koltay-Kastner Jenő* (Dante és az olasz Risorgimento), *Padoan, G.* (Boccaccio Dante-kommentárja), *Petronio, G.* (Megjegyzések Dante és közönsége kapcsolatáról), *Rába György* (Két költő: Dante és Babits), *Rajnai László* (Dante arca), *Rózsa Zoltán* (Utópia, invektíva és szatíra Danténál), *Sallay Géza*: (Világsemlélet és ábrázolás összefüggése a Színjátékban), *Szabó Mihály* (Giovanni Serravalle latin Divina Commedia fordítása és kommentárja az egri Serravalle-kódexben), Szauder József (Dante a XIX. sz. magyar irodalmában). E tanulmányok egy része megjelent olaszul és franciául az Acta Litteraria 1966. és 1967. évfolyamában.

¹⁶ *Giacomo Leopardi*: Magános élet. Válogatott versek Rába György fordításában. A jegyzeteket írta Nemeskürty István. Bp. 1958. pp. 109.; *Giosuè Carducci* Válogatott versei. Európa. Bp. 1964. pp. 144. Szerk. és az utószót írta. Nemeskürty István, a jegyzeteket *Lontai László* írta. Ford. Babits Mihály, Bede Anna. Jékely Zoltán, Kálnoky László, Kosztolányi Dezső, Lothár László, Majtényi Zoltán, Rónai Mihály András, Rónay György, Sárközi György, Takács Zsuzsanna, Tóth Judit, Végh György.; *Carducci* Válogatott versei. Bp. 1965. pp. 187. Szerk. és válogatta *Kardos Tibor*, az életrajzot és a jegyzet-szótárt *Király Erzsébet* készítette. A kötet fordítói: Hárs Ernő, Képes Géza, Kosztolányi Dezső, Majtényi Zoltán, Rónai Mihály András, Sárközi György, Tótfalusi István, Tóth Judit (A világirodalom gyöngyszemei). — *Rónai Mihály András*: Nyolc évszázad olasz költészete. Bp. 1957. pp. 638. A maga nemében egyedülálló vállalkozás, amely egyes szektorokban, ahol a fordított költemények a fordító egyéniségéhez közel álltak, rendkívüli eredményeket hoztak (Rime burlesche, Berni, Tasso, Tassoni, modernek).

magyar olvasóközönség annyira igényli, hogy ma már Moravia, Pratolini, Italo Calvino és az újabbak minden jelentékeny műve szinte azonnal átkerül a magyar irodalmi közvélemény vérkeringésébe, a modern líra inkább szisztematikus filológiai munka úttörése nyomán vált befogadottá. 1950 óta évről évre a budapesti egyetemen megismétlődő kurzusaink (*Az ellenállás lírája*, Saba, Ungaretti, Quasimodo stb.), és Rónai Mihály András említett munkájának modern anyagán kívül először a *Nagyvilág* 1958-as, általunk összeállított modern olasz lírai gyűjteménye és ennek bevezető értékelései voltak az elsők. Ezt követte Sallay Géza és Rába György átfogó antológiája, a *Modern olasz költők*. A nagy lírai egyéniségek egyéni antológiái is kezdtek megjelenni. Képes Géza Quasimodója, Rózsa Zoltán Sabája, melyet Lator László és Kálnoky László Montaléja követett (*A magnólia árnya*).¹⁷

A budapesti egyetemi munkahely neveltjei a XX. sz. kritikai feldolgozásában is előljárnak. A *Nagyvilág* 1958-as száma a modern olasz prózát illetően közölt elvi bevezetőt Sallay Gézától. Annak idején az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyvében* jelent meg Szabó György kiváló szakdolgozata *Az olasz futurizmusról*, melyet azóta könyvvé fejlesztett.¹⁸ Ugyancsak az egyetemi évkönyv adott helyet Sallay Géza alapvető *Pirandello-tanulmányának*.¹⁹ Szabó György szerkesztette *Az olasz irodalom a XX. században* c. tanulmánykötetet, mely már az 1967. évi italianista kongresszus alkalmából jelent meg. Ez a tanulmánykötet messze többet ad, mint ismeretterjesztést. A többletet nemcsak a szerzők és tárgy személyes kapcsolata teremtette meg, hanem főleg az a körülmény, hogy a történeti materializmus mást láttat meg egy-egy író életművében, mint a már megszokott polgári kritika.²⁰

Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb az összefoglalás szándéka mind a kapcsolattörténeti, mind az irodalomtörténeti kutatásokban. Szauder József elemző és kapcsolattörténeti tanulmányokat tartalmazó, hét évszázadot felölelő, sokévi egyéni eredményeit közlő vonzó kötete, az *Olasz Irodalom — magyar irodalom* már erre tendál. A kongresszus alkalmából megjelent *Italia ed Ungheria* c. kötet — ha inkább „adalékokat” (contributi) ad is, mintsem

¹⁷ A *Nagyvilág* lírai antológiája: Kardos Tibor: Néhány szó a modern olasz líráról. 1958. pp. 325—330.; Sallay G.: A XX. sz. olasz próza-irodalma néhány vonása. 1958. 350—356; Modern olasz költők. Szerk., válogatta, a jegyzeteket írta Rába György, társszerkesztő és a bevezetőt írta Sallay Géza. Bp. 1965. pp. 412.; Salvatore Quasimodo: Hazatérések. Válogatott költemények. Szerk. és az előszót írta Szabó György. Ford. Képes Géza. Bp. 1960., pp. 135.; Umberto Saba: Sívárgás. Bp. 1963., pp. 259. Szerk. és az utószót írta Rózsa Zoltán. Ford. Bede Anna, Hárs Ernő, Garay Gábor, Képes Géza, Jékely Zoltán, Lothár László, Majtényi Zoltán, Martói Lajos, Molnár Imre, Rózsa Zoltán, Simon Gyula, Somlyó György, Takács. Zsuzsanna, Tellér Gyula, Tótfalusi István, Végh György, Zsámboki Zoltán.

¹⁸ A *Nagyvilág* prózai antológiájára vö. a megelőző jegyzetet; Szabó György: A futurizmus történeti szerepe. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karának évkönyve az 1952—53 tanévre. Bp. 1953.; A futurizmus. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította Szabó György. Bp. 1962. pp. 252.

¹⁹ Sallay Géza: Pirandello. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának évkönyve az 1954—55. tanévre. Bp. 1955. pp. 217—226.

²⁰ Az olasz irodalom a XX. században. Szerk. és bev. Szabó György. Bp. 1967. pp. 590. Irták Nemeskürty István (Luigi Pirandello), Szabó György (Italo Svevo), Sallay Géza (Dino Campana), Szauder József (Aldo Palazzeschi), Végh György (Umberto Saba), Rónay György (Giuseppe Ungaretti), Gáldi László (Ugo Betti), Kardos Tibor (Eugenio Montale), Király Erzsébet (Eduardo de Filippo), Képes Géza (Salvatore Quasimodo), Szabó György (Dino Buzzati), Simó Jenő (Alberto Moravia), Rába György (Cesare Pavese), Gábor György (Giuseppe Tommasi di Lampedusa), Nyerges László (Elio Vittorini), Katona Jenő (Vasco Pratolini), Maróti Lajos (Pier Paolo Pasolini), Rónai Mihály András (Carlo Levi), Lator László (Italo Calvino).

organikus evolúciót — mégis kiterjed tíz évszázadra, és a Rinascimentót, valamint a XIX. és XX. századot illetően sok új feltárást is nyújt.¹⁰ A Gondolat Könyvkiadó tervezett, majd szétrobbant *Világirodalomtörténete* nyomán egy *Olasz irodalomtörténet* elkészültének időpontja egyre közeledik. Új Dantefordítás indult meg és Dante új magyar kommentárjainak magva is elkészült.¹²

Az 1967-i kongresszus a második nagy csomópontot fogta körül tematikájával, a Risorgimento korát. Bevezette ezt az 1959—61-es már említett tudományos ülésszakok munkája, de az ELTE Olasz Tanszékének tervezett tanulmány-kötete is: *A Felvilágosodástól a Romantikáig*. Ez a kötet az ötvenes évek derekától kezdett felépülni, és nagymértékben előkészítette az 1967. októberi budapesti Italianista Kongresszus tematikáját. Sőt, a kötet cikkeinek jelentékeny része immár nem önállóan, hanem mint előadás, hozzászólás, comunicazione a kongresszusnak közben megjelent aktái (*Il Romanticismo*) között foglal helyet.²³

Amikor az Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letterature Italiana 1965. évi V. kongresszusa Firenzében elfogadta javaslatunkat, hogy válasszuk az 1967. évi budapesti kongresszus tárgyául az olasz romantikát, tudatában volt a kérdés komplikált voltának. Az európai romantika határai épp annyira bizonytalanok, mint amennyire a romantika lényegéről alkotott felfogás, s ezeken belül az olasz romantika koncepciója is fluktuál.

A kongresszus előkészítő bizottsága ily módon kénytelen volt mozaik-szerűen, sőt mintegy dialogikus formában ábrázolni az olasz romantika evolúcióját. Mindenekelőtt egy általános bevezető, elméleti előadásra gondoltunk, majd egy olyanra, amely a cselekvés romanticizmusát vázolja, természetesen összefüggésben az elmélettel és az irodalommal, azután egy olyan előadás-sorozatra, amely az olasz romanticizmus nyelvi törekvéseit, az opera, vagyis a zenedráma szerepét ábrázolja, Foscolo, Leopardi, Manzoni és már csak a

²¹ Italia ed Ungheria — Dieci secoli di rapporti letterari a cura di Mátyás Horányi e Tibor Klaniczay. Bp. 1967. pp. 393. Az egyes tanulmányok szerzői és cikkei: Csóka J. L. (I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi), *Csizmadia A.* (Galvano di Bologna, professore di giurisprudenza dell'Università di Pécs), *Berkovits I.* (Il codice dantesco di Budapest, *Mezey László* (Lorenzo Giustinian e la letteratura medievale. in Ungheria), *Kardos T.* (Petrarca e la formazione dell'umanesimo ungherese), *Gerédy R.* (Janus Pannonius), *Csapodi Cs.* (La biblioteca di Beatrice d'Aragona, moglie di Mattia Corvino), *Barlay Ö. Sz.* (Contributi alla storia del petrarchismo ungherese), *Bán I.* (Il dramma pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese” di Bálint Balassi), *Kovács S. I.* (Dante nelle letterature ungherese antica), *Kaposi M.* (Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese), *Klaniczay T.* (Un machiavellista ungherese Miklós Zrínyi), *Koltay-Kastner J.* (La fortuna di Vico in Ungheria), *Horányi M.* (Teatro italiano del Settecento in Ungheria), *Szauder J.* (Il rococo all'italiana di Csokonai), *Gáldi L.* (La fortuna dello stile poetico leopardiano in Ungheria), *Erdélyi I.* (Viaggiatori ungheresi dell'epoca delle riforme in Italia), *Keresztury Dezső* (L'ode di Arany a Dante), *Rába Gy.* (La prima generazione della rivista Nyugat e la poesia italiana), *Képes G.* (Pirandello in Ungheria), *Nemeskürty I.* (L'influsso del neorealismo italiano in Ungheria), *Simó J.* (Edizioni ungheresi di opere italiane dopo il 1945), *Tolnai G.* (I grandi poeti ungheresi nell'Italia di oggi).

²² Vö. Emlékezésül Dante Alighieri születésére 700. évfordulójára. Dante Alighieri Színjáték, Pokol I—V. ének. Ford. Weöres Sándor. Filológiai Közöny 1966. 1—15. *Kardos T.*: Megjegyzések Weöres Sándornak a Színjáték első öt énekéhez készült fordításához. Uo. 16—19. — Az új Dante kommentár magva *Dante Alighieri*: Isteni Színjáték. Ford. Babits Mihály. Magyar Helikon 1965. pp. 636. Az utószót *Berkovits Ilona*, a jegyzeteket *Kardos Tibor* írta. 549—629. — Ugyanez a kommentár Babits fordításának kritikai szövegében. *Dante Alighieri*: Isteni Színjáték. Ford. Babits Mihály. A jegyzeteket írta *Kardos Tibor*. 5. kiad., Európa Kiadó, Bp. 1968. pp. 469 (399—465.).

²³ Il Romanticismo. Atti del VI Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana, A cura di V. Branca e T. Kardos. Bp. 1968. pp. 718.

centenárium okán is, Nievo alakjának elemzésével az olasz romantika gyakorlati művészeti oldalát domborítja ki. Ismét egy másik csoportja az előadásoknak az olasz romantika kölcsönkapcsolatait volt hivatva tárgyalni, az angol, a német, a spanyol, a francia romantikával, s végül egy sor speciális előadás az olasz romantika kelet-európai visszhangját kellett, hogy elemezze (orosz, lengyel, csehszlovák, román, bulgár, jugoszláv, magyar).

A lényegyet tekintve Northop Frye igyekezett elutasítani a romantikának minden politikai értelmezését, de eszteticizmusa ellentmondott annak az analízisnek, melyet ő maga végzett a romantika mitológiájában. Igen eredményesen bizonyította, hogy a romanticizmus mítosza természet és ember kapcsolatáról, az ember eredetéről éppen nem volt hagyományos, sőt forradalmi, hogy a romantika sokat emlegetett vallásos felfogása is szakítást jelentett avval a középkorral szemben, melyre pedig hivatkozott. A romantika evolúciójára éppen az jellemző, hogy idők folyamán a látványosról a lényegire, a külszínről a lélektanra koncentráldott.

Az előadások nagy többsége szétbonthatatlan egységben látta a romantikus művészetet a Risorgimentóval, az új történeti érzékenységet és a szív lírai mítoszait. Ez az összefüggés egyszersmind közelebről meghatározza az olasz romantika tartalmát. Más oldalról a Risorgimento és az olasz romantika kapcsolata teljesen párhuzamos az olasz romantika folyamatosságával, láncszem-szerű összefüggésével.

Mi magunk *A cselekvés romantikája* c. előadásban bizonyítottuk, hogy az Alfieri-szerű scrittore-tribuno történeti típusa lesz, hiszen nemcsak Foscolóban nyilvánul meg, de egy látszólag sokkal szelídebb írói jellemben is, mint amilyen Manzoni volt. Manzoni épp oly távol volt a semleges ábrázolástól, mint amennyire Ippolito Nievo. Manzoni történetisége éppen olyan mélyen vicói, mint Foscolóé. Manzoni egyéni megindultságát, és hatalmas kísérleteit e lélek fel-tárására, éppen úgy az olasz Risorgimento folyamatába állította, mint Foscolo, vagy mint Alfieri utolsó legnagyobb ábrándjait.

Ugyezen gondolatkörben maradva kell arról megemlékeznünk, hogy a „pensiero ed azione” mély összefüggése nemcsak ideológiai és irodalmi, irodalom és romantikus cselekvény irányában hat, hanem visszafelé is, a cselekvéstől az irodalom és az ideológia felé. Alfieri maga bevallotta, hogy ernyedt századában cselekvés helyett ír, Foscolo szakadatlan fázisváltása szabadság-küzdelem, harci cselekmények, konspirálás és irodalom között, ugyanúgy ebben a gondolatkörben mozog, mint ahogy Manzoni cselekvés-kivetítése is kézenfekvő a *Conte di Carmagola*-ban, vagy az *I promessi sposi*-ban. Ippolito Nievónál is a kongresszus kitűnő előadói és hozzászólói szakadatlanul azt vizsgálták, mint vonatkoztak egymásra ideológia és cselekvés, jellemének politikai elhatároltsága, életviszonyai irodalmi és valóságos cselekvésre. Hiszen a *Vallomások* (Le confessioni) mintegy megelőzik életében a hősi cselekvést és a hősi halált. Mert titokzatos halálát másnak aligha lehet felfogni. De maga a *Le confessioni* is mint regény egyetlen óriási cselekvés leírása. A *Frammento sulla rivoluzione nazionale* pedig oly intenzitással tömörít tapasztalatot, vágyakat, cselekvést, mintha csak a „pensiero ed azione” egyik legmagasabb rendű példája lenne.

Az olasz romantika tartalmi és strukturális megerősödését világosan kísérelte az előadások és viták során annak megállapítása, hogy a nagy európai romantikákkal kölcsönkapcsolatban állott, hogy képe világosan és egyedien elkülönül, s hogy Kelet-Európában pozitív politikai és irodalmi hatást váltott ki.

Rendkívül figyelemre méltó volt az a kép, amely a kelet-európai kutatósközből bontakozott ki. Kelet-európai fiatal nemzeteink, Lengyelországtól Jugoszláviáig, Csehországtól Magyarországon át Oroszorszáig testvérüket találják a Risorgimento olasz nemzedékében, és annak nagy romantikus íróiban. Az orosz, a cseh, a lengyel, a román, a bulgár, a jugoszláv, a magyar reformkor és forradalmi mozgalmak elválaszthatatlanok az olasz felvilágosodástól, Becchariától, az olasz carbonariktól, Mazzinitól, Tommaseótól, Manzonitól, Pellucótól, Garibalditól. Különböző hangszereléssel, különböző intenzitással, de az igazságnak hasonló erejével hirdették ezt M. P. Alekszejev, Nina Façon, Mirko Deanović, Stanko Skerlj, Sallay Géza és a többiek előadásai. A budapesti kongresszusnak egyik legszebb eredménye éppen a kelet-európai irodalomtudományok méltó megjelenése volt, és az a szabad, udvarias, emberi dialógus, amelyet a polgári tudomány képviselőinek elvi téziseivel folytattak. Az olasz romantika kérdése elmozdult nyugalmi helyzetéből, és mélyreható viták várhatók az itt felvetett kérdésekről.

A budapesti italianista kongresszus eredményei igen jelentékenyek voltak s még három évvel később is, a Bariban tartott VII. kongresszuson is, melynek tárgya a „Tájkultúra és nemzeti irodalom” volt, bőven hivatkozott a budapesti kongresszusra. Egyébként ide tartozik, hogy Bariban, 1970. április 4-én három évre külföldi elnökül magyar kutatót választottak, ezáltal olyan elismerést adva a magyar tudománynak, melyre példa addig nem volt a modern filológiák mezőnyében. A magyar italianisztika felzárkózott egyenesen az olasz kutatások mellé, s ennek mind szervezeti, mind tárgyi tekintetben világos jelei mutatkoznak napról napra.

De állapítsuk meg, eredményeink: a közvetlen elemző és összefoglaló kutatások, az új módon értelmezett műfordítások felkarolása, az összehasonlító kutatások újszerű művelése mind a felszabadulás és a marxizmus—leninizmus légkörében jöttek létre, egy új, rohamosan fejlődő társadalom igényeinek megfelelően.

A magyar hispanisztika első évei

KULIN KATALIN

A magyar hispanisztika a XIX. század második felétől kezdve számottevő hagyományokkal rendelkezik. Erre az időszakra esik a kiváló Cervantes-fordítónak, Győry Vilmosnak, valamint a klasszikus spanyol és francia színház kapcsolatát vizsgáló Huszár Vilmosnak a munkássága.

A XX. század első évtizedeiben kezdte kutatásait Kőrösi Albin, később az ő tollából jelent meg az első magyar nyelvű spanyol irodalomtörténet. Ugyancsak neki köszönhető az első magyar Cervantes monográfia is. A két háború között még Klempa Károly Sándor Calderon-tanulmányai keltettek figyelmet. A második világháborút megelőző időszakban Kőrösi Albin és Klempa Károly Sándor munkásságán kívül rendszeres hispanisztikai stúdiumokról nem beszélhetünk. Egy-egy spanyol irodalmi mű bevezetőjén kívül csupán néhány tanulmány jelent meg. A tájékozódás irányát elsősorban az akkor divatos világnézeti kérdések szabták meg; Unamuno és Ortega y Gasset keltettek leginkább érdeklődést. A felszabadulás után szélesebbre tárult világirodalmi horizont a spanyol nyelvű irodalmak területén is komoly eredményekhez vezetett. Gáspár Endre, András László, Somlyó György, Benyhe János és még számos kitűnő fordító munkássága révén a klasszikus és modern spanyol irodalom, valamint a korábban szinte teljesen ismeretlen latin-amerikai irodalmak sok jelentős művével ismerkedhetett meg a magyar olvasóközönség.

Két évtized alatt azonban természetesen nem lehetett e rendkívül nagy nyelvterület minden számottevő irodalmi értékét megfelelő színvonalon hozzáférhetővé tenni. A legnagyobb eredmény a magyar Lorca-kiadások egyre magasabb színvonalú, egyre bővülő, s végül a Helikon klasszikusok keretében egy gyakorlatilag teljes Lorca-kiadáshoz vezető sorozata, amelyben az említett fordítókon kívül főként Nagy Lászlónak, Weöres Sándornak, Illyés Gyulának és Német Lászlónak volt kiemelkedő szerepe.

A fordításiirodalom tanulmányok, bevezetők, jegyzetek formájában számottevő kritikai tevékenységgel is párosult, amelynek középpontjában szintén García Lorca állott. Lorca életművét többek közt Német László, András László és főként Tolnai Gábor elemezte, aki kutatásainak eredményeit számos részlettanulmány után legutóbb a Modern Filológiai Füzetek c. sorozatban két kiadást megért önálló kötetben összegezte. A modern spanyol nyelvű lírából Lorca mellett még Rafael Alberti és Pablo Neruda részesült méltó figyelemben, akiknek életművét fordítójuk, Somlyó György tanulmányai mutatták be.

A klasszikus spanyol irodalomból főként Cervantesszel (Sós Endre, Benyhe János, Sötér István, Kárpáti Aurél, Julow Viktor, Hankiss Elemér), Lope de Vegával és a klasszikus spanyol drámával (Gáspár Endre, Benyhe János, Herczeg Gyula, Possonyi László, Klempa Sándor Károly, Hegedüs

Géza), valamint a pikareszk regénnyel (Honti Rezső, Herczeg Gyula) foglalkozott számos tanulmány többnyire egy-egy jelentős kiadvány vagy évforduló kapcsán.

Az említett tanulmányok elsősorban nem szakmai olvasóközönségnek szánt, de a modern hispanisztika eredményeit felhasználó, többségükben igényes ismeretterjesztő írások voltak. Az elmúlt negyedszázad fontos eredménye, hogy az Olasz Tanszék kezdeményezésére az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Magyarországon először megindult a rendszeres hispaniszta szakemberképzés, amelynek a spanyol és dél-amerikai irodalmak szakmai, filológiai igényű művelésében máris szép eredményei mutatkoznak. Az oktatók közül Horányi Mátyás Antonio Machadóval, Rubén Darío és a modernizmus kapcsolataival, valamint Juan Rulfóval, Kulin Katalin a Celestinával és Gabriel García Márquezzsal, Csépp Attila Unamunóval, Rómulo Gallegossal és Julio Cortázzal foglalkozott elsősorban. A modern latin-amerikai próza fő képviselőit az *Acta Litteraria* 1969-es külön számában mutatták be.

Az elmúlt években az egyetemen végzett fiatal szakemberek közül tanulmányok, fordítások, kritikai írások révén egyre többen kapcsolódtak be a spanyol nyelvű irodalmak hazai fejlesztésébe és művelésébe (Simon András, Hargitai György, Székács Vera, Bikfalvy Péter, Gulyás András, Huszágh Nándor, Deli István, Lengyel Péter, Takács Zsuzsa, Gerzon Mária, Keszttyüs Erzsébet, Hardi Emília).

A hispanisztikai kutatások az irodalomtörténet mellett a nyelvtudomány és a történettudomány területén is megindultak. Gáldi László, Fogarasi Miklós és Fabula Kálmán a nyelvészet, Wittman Tibor, a szegedi Középkori Egyetemes és Latin-amerikai Tanszék vezetője pedig a latin-amerikai és a spanyol történelem kutatásában ért el jelentős eredményeket.

Az elmúlt negyedszázad legfőbb eredménye tehát a hispanisztikai kutatások megélénkülése, új területekre, elsősorban a korábban teljesen elhanyagolt latin-amerikai országokra, valamint a nyelv- és történettudományra való kiterjesztése, továbbá a szakemberképzés megalapozása volt.

A hazai román irodalomtörténetírás huszonöt éve

DOMOKOS SÁMUEL

A felszabadulás után a román irodalomtörténetírásban elért eredményeink tükrözik irodalomtudományunk fejlődését és sokirányú érdeklődését mind a nemzeti irodalom, mind az összehasonlító irodalomtörténet viszonylatában.

A hazai román irodalomtörténetírás értékes múltbeli hagyományokra tekint vissza,¹ s a második világháború után ezek a hagyományok magasabb eszmei szinten fejlődtek tovább.

Hazai román irodalomtörténészeink az elmúlt évtizedek alatt sokoldalú munkát fejtettek ki, s a szaktudományi kutatásokon kívül, magukra vállalták a román irodalomtörténet népszerűsítésének fontos feladatát; erről a munkáról beszédesen tanúskodnak a nagy számú recenziók és kisebb cikkek, amelyekkel azonban seregszemlénkben nem foglalkozhatunk.² Ezek a kis terjedelmű, de igényes cikkek jól tájékoztatták olvasóinkat a román írók életművének jelentőségéről a nemzeti és a világirodalomban, s az összehasonlító irodalomtörténeti módszer lehetővé tette a helyes értékmérést, s a román irodalomnak irodalmunkkal való közös jelenségeinek feltárását.

1. Az antológiában közölt szintézisek és írói méltatások, a bevezetők, illetve utószók jellegüknél fogva fontos szerepet tölthettek be a helyes irodalmi közvélemény kialakításában a román irodalomról; ez elsősorban tudományos igényességüknek köszönhető. Természetesen nem nagy ezeknek a bevezetőknek, utószavaknak és írói portréknak a száma, s főleg a román költéssel foglalkoznak, amely iránt érdeklődésünk erőteljesebben nyilvánult meg. Köpeczi Béla irodalomtörténeti összefoglalói a *Román költők antológiája* két különböző kiadásában és *Eminescu válogatott művei* című antológiában³; Domokos Sámuel írói értékelései a *Világirodalmi antológia* IV. kötetében⁴ Cîrlova, Alexandrescu, Boliac, Alecsandri, Creangă, Eminescu, Caragiale, Vlahuță, Coșbuc, Neculuță, Păun-Pincio és Negruzzi műveiről és a *Világirodalmi antológia* VI-2. kötetében⁵ Toma, Iosif, Arghezi, Sadoveanu, Goga, Bacovia, Rebreanu, Cezar Petrescu, Camil Petrescu, Beniuc, Sahia, Jebeleanu stb. munkásságáról; és bevezetői Arghezi, Macedonski, Blaga és Pillat verseinek

¹ Lásd *Domokos Sámuel: A román irodalom magyar bibliográfiája. 1831—1960 (1961—1965)*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó 1966. 911 p. A mű több, mint 400 román író magyarra fordított műveinek adatait és a magyar szerzők román irodalomra vonatkozó tanulmányait, cikkeit tartalmazza, beleértve a román népköltészetet is.

² Az i. m. 1960-ig bezárólag közli a recenziók és cikkek adatait.

³ *Román költők antológiája*. Szerk., jegyzetek és utószó. Szépirodalmi Könyvkiadó 1951; *Román költők antológiája*. Szerk., bev. és jegyzetek; Európa Könyvkiadó 1967. Szerk. és bev.

⁴ Tankönyvkiadó 1956.

⁵ Tankönyvkiadó 1962.

kötetében⁶; Belia György utószava Vasile Rebreanu kötetében⁷ és értékelései Călinescu, Cezar Petrescu, Bănuță, Rău, Porumbacu, Sorescu munkásságáról.⁸ Itt említjük meg Belia György, Domokos Sámuel, Nagy Béla, Pálffy Endre cikkeit a román írókról a *Világirodalmi antológia* eddig megjelent I. kötetében.⁹

2. A tanulmányi anyag gazdagabb a már tárgyaltnál és nagyobb területet fog át; ezeket a könnyebb áttekinthetőség kedvéért tematikus csoportosításban, a szerzők betürendje szerint tárgyaljuk.

Domokos Sámuel kutatásainak előterében a XX. századi román irodalom áll, de foglalkozik irodalmi kapcsolatainkkal és a román folklórral is. Főbb tanulmányai: *Az új román szocialista dráma*,¹⁰ *Mihail Beniuc költészete*,¹¹ *Mihail Sadoveanu születésének 75. évfordulója alkalmából*,¹² *Operele lui Mihail Sadoveanu în Ungaria*,¹³ *A magyar Argezi*,¹⁴ *Argezi költői fejlődéséről*,¹⁵ *A szomorúság román költője: George Bacovia*,¹⁶ *Călinescu, a költő*.¹⁷ Irodalmi kapcsolataink köréből való: *Octavian Goga magyar irodalmi kapcsolatai*,¹⁸ *Coșbuc limba maghiară*,¹⁹ *Ismeretlen adatok S. Micu, Gh. Șincai és P. Maior működéséről a budai egyetemi nyomdánál*,²⁰ *Klasszikus román írók művei magyar nyelven*,²¹ *Új adatok Eminescu első magyar fordítóiról és méltatóiról*,²² *Ismeretlen Eminescu-nekrológ a budapesti La revue de l'Orient-ban*.²³ *Octavian Goga-inedit*.²⁴ A román és a szomszéd népek folklórából való a következő tanulmányok: *Az újjörög kleftisz balladák és a román népballadák*,²⁵ *Pintea Gligor alakja a mondákban és betyárballadákban*,²⁶ *Eigentümlichkeiten der Strauchdieb-Balladen bei dem mitteleuropäischen und balkanischen Völkern*.²⁷ *Zur geschichte der Räuberballaden*,²⁸ *A kétégyházi Miorița-kolinda*,²⁹ *Adalékok a Miorița ballada halál-házasság motívumához*,³⁰ *Contribuții la*

⁶ *Argezi*: Testamentom. 1961, szerk., előszó és jegyzetek, *Macedonski*: Titkos ország. 1963., szerk., bev. és jegyzetek, *Blaga*: Mágikus virradat. Európa Könyvkiadó 1965. szerk., bev. és jegyzetek; *Pillat*: Pogány álmok. Szerk., bev. és jegyzetek.

⁷ *Vasile Rebreanu*: A jó hóhér. Regény. Európa 1969.

⁸ *Călinescu*: Otilia rejtélye. Nagyvilág 1958. 8. sz., *C. Petrescu*: Sötét évek. A Könyv 1965. 4. sz., *Ion Bănuță* válogatott versei. Nagyvilág 1965. 7. sz., *Aurel Rău*: Csillagjáték. Nagyvilág 1965. 6. sz., *Marin Sorescu* újabb versei. Nagyvilág 1968. 1. sz.

⁹ Akadémiai Kiadó 1969.

¹⁰ Világirodalmi Évkönyv 1953.

¹¹ Építünk 1954. 2. sz.

¹² Természet és Társadalom 1955. 11. sz.

¹³ Viața Românească 1960. 11. sz.

¹⁴ Nagyvilág 1960. 5. sz.

¹⁵ Nagyvilág 1962. 6. sz.

¹⁶ Világirodalmi Figyelő 1962. 3. sz.

¹⁷ Nagyvilág 1964. 9. sz.

¹⁸ Filológiai Közöny 1960. 2. sz.

¹⁹ Revista de istorie și teorie literară 1966. 3. sz.

²⁰ Filológiai Közöny 1963. 1–2. sz.

²¹ Világirodalmi Figyelő 1961. 2. sz.

²² Filológiai Közöny 1968. 1–2. sz.

²³ Helikon 1964. 2–3. sz.

²⁴ Steaua 1969. 3. sz.

²⁵ Filológiai Közöny 1958. 1.

²⁶ Filológiai Közöny 1959. 4. sz.

²⁷ Studia Slavica 1960. 3–4. sz.

²⁸ Acta Literaria 1960. 4. sz.

²⁹ A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Évkönyve 1960.

³⁰ Ethnographia 1962. 2. sz.

cunoaşterea legăturilor folclorice maghiaro-române³¹ (Vulcanu és a Kisfaludy-Társaság kapcsolatáról), a román és a szomszéd népek betyárballadáinak típusairól és művészi sajátosságairól³² és *A két nyelvű mesemondás problémái*.³³

Gáldi László tanulmányaiban a román verstan problémáival és Eminescu költészetével foglalkozott leginkább: *A román verstörténet korszakai*,³⁴ majd ennek bővített francia nyelvű változata: *Esquisse d'une histoire de la versification roumaine*,³⁵ *Contribution à l'étude de la syntaxe poétique de Michel Eminescu*,³⁶ *Les variétés expressive de l'hendécasyllabe dans la poésie de Michel Eminescu*,³⁷ *Le vers est-il libre? Réflexions sur la versification de Lucian Blaga*,³⁸ *Anotimpurile lui Alesandri*,³⁹ *Les Daces vus par Michel Eminescu*,⁴⁰ *Iancu Văcărescu halálának százéves évfordulójára*,⁴¹ Eminescu bevezetője⁴² és *Eminescu válogatott műveikhez írt tudományos igényességű jegyzetei*.⁴³

Köpeczi Béla sokrétű tanulmányai — a már említett román költészeti bevezetőkön kívül — átfogják a klasszikus és a mai román irodalom legjavát, s ezen belül a mai román irodalomkritika aktuális kérdéseit, az összehasonlító irodalomtörténet módszerével. Ilyenek: *Az új román költészet*,⁴⁴ *Ion Luca Caragiale születésének századik évfordulója*,⁴⁵ *Az új román irodalom*,⁴⁶ *A román kritika egyes kérdéseiről*,⁴⁷ *A román novella-irodalom klasszikusa: Ioan Slavici*,⁴⁸ *Tudor Arghezi nyolcvan éves*,⁴⁹ *Új idők dobosa, Mihai Beniuc költészetéről*,⁵⁰ *Sadoveanu nyolcvan éves*,⁵¹ *Le particulier et l'universel dans l'oeuvre de Mihai Eminescu*⁵² és *Eminescu, a román nép nagy költője*.⁵³

Pálffy Endre tanulmányaiban a múlt századi román irodalom íróit és irodalmi jelenségeit irodalmunkkal és esetenként más szomszéd nép irodalmával állítja párhuzamba az összehasonlító irodalomtörténet módszerével: *C. Dobrogeanu—Gherea și N. G. Cernisevski*,⁵⁴ *Goga pályafutásának néhány mozzanata*,⁵⁵ *La parenté d'idées de deux poèmes héroï-comiques (Le poème épique „Țiganiada” de Ion Budai-Deleanu et celui de János Arany „Les*

³¹ Revista de folclor 1963. 1—2. sz.

³² Betyárok tüzenél. Kelet-európai népek betyárballadái. Szerk., bev. és jegyzetek. Európai Könyvkiadó 1959.

³³ Ethnographia 1967. 4. sz.

³⁴ Filológiai Közöny 1960. 139—172; 323—367. és Klny.

³⁵ Studia Romanica Universitatis Debreceniensis de Ludovic Kossuth nominatae, Series Linguistica. 1964. 163.

³⁶ Acta Linguistica 1964. 117—133.

³⁷ Acta Linguistica 1962. 137—167.

³⁸ Omagiu lui A. Rosetti. București 1965. 265—270.

³⁹ Limbă și literatură moldovenească, 1969. 3. sz.

⁴⁰ Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Bp. 1968. 388—394.

⁴¹ Filológiai Közöny 1963. 428—430.

⁴² Eminescu legszebb versei Franyó Zoltán fordításában. Buk. Ifj. K. 1968.

⁴³ Bp. Európa Könyvkiadó 1967. 493—574.

⁴⁴ Világirodalmi Évkönyv 1953.

⁴⁵ Csillag 1952. 3. sz.

⁴⁶ Csillag 1953. 3. sz.

⁴⁷ Nagyvilág 1958. 11. sz.

⁴⁸ Irodalomtörténet 1956. 1. sz.

⁴⁹ Világirodalmi Figyelő 1960. 3. sz.

⁵⁰ Élet és Irodalom 1960. 31. sz.

⁵¹ Nagyvilág 1960. 1. sz.

⁵² Acta Litteraria 1968. 254—264. p.

⁵³ Irodalomtörténet 1950. 1. sz.

⁵⁴ Filológiai Közöny 1959. 488—490.

⁵⁵ Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”. Iași 1963.

Tziganes de Nagyida”,⁵⁶ Ion Luca Caragiale),⁵⁷ Eminescu,⁵⁸ Hagymány és újítás a két világháború közötti román irodalomban,⁵⁹ Titu Maiorescu és Gyulai Pál nézetei,⁶⁰ L’homme et la société dans les comédies de Tudor Muşatescu et de Branislav Nusič,⁶¹ Les comédies de Vasile Alesandri et de Károly Kisfaludy,⁶² Arany és Coşbuc⁶³ és Adalékok a mai román irodalomkritika vizsgálatához.⁶⁴

A teljesség igénye nélkül felsorakoztatott gazdag tanulmányi anyag jelzi, milyen sokoldalú vizsgálódás foglalkoztatta irodalomtörténészeinket: szinte valamennyi jelentős román író műve elemzésre és értékelésre került, s jelentős teret nyert ezekben az írásokban az írásokban a kimondottan szakirodalmi kérdéseken kívül, irodalmi kapcsolataink eddig elhanyagolt sok problémája, valamint a román irodalom egyes jelenségeinek a magyar irodalommal való párhuzamba vonása is.

3. Az alábbiakban néhány jelentősebb önálló műről részletesebben számolunk be, a kötetek megjelenésének sorrendjében.

A magyar nyelvű irodalomtörténetírás jelentős eredménye Pálffy Endre: *A román irodalom története* című könyve, amelyet a Gondolat Könyvkiadó a szomszéd népek irodalomtörténetét bemutató sorozatában adott ki.⁶⁵ E könyv szükségességét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a Bitay Árpád által 1922-ben Gyulafehérvárt kiadott, a maga korában hasznos, s irodalmi kapcsolataink feldolgozásában úttörő jellegű román irodalomtörténete⁶⁶ — amelyről N. Iorga elismeréssel nyilatkozott — ma már csak nagyobb könyvtárakban található meg. Pálffy Endre könyve az első magyar nyelvű marxista szemlélt román irodalomtörténet, amely az egész román irodalmat magában foglalja, beleértve a román népköltészetet is. A könyv az írók műveiből jó fordítású szemelvényeket is bemutat, s a függelékben közli Kozocsa Sándor és Radó György bibliográfiai összeállítását a román írók műveinek magyar fordításairól.

Magyar—román irodalmi kapcsolataink szempontjából felbecsülhetetlen értékű Kemény G. Gábor a szomszéd népek (csehek, szlovákok, románok és délszlávok) irodalmi és művelődési anyagát tartalmazó vastos kötete.⁶⁷ A szerző nyolc fejezetben mutatja be a magyar és a szomszéd népek közötti irodalmi és művelődéstörténeti kapcsolatok anyagát a legrégebb időktől egészen napjainkig, felsorakoztatva az eredeti korabeli dokumentumok mellett a rájuk vonatkozó, későbbi korban visszhangotkeltő írói megnyilatkozásokat is. A kötetben közölt írások tanúsága szerint, valamennyi szomszéd néppel intenzív irodalmi és művelődési kapcsolatunk volt, mégis — a szerkesztő szándékától függetlenül — a román vonatkozású anyag terjedelmesebb a többinél. A mű tartalmazza népköltészeti kapcsolatainkat is, amelyeknek fontos szerepük volt nemcsak a korai századokban alakuló érintkezésekben, hanem az azokat követő

⁵⁶ Acta Litteraria 1963. 91—104.

⁵⁷ Nagyvilág 1962. 7. sz.

⁵⁸ Nagyvilág 1964. 9. sz.

⁵⁹ Helikon 1964. 184—194. p.

⁶⁰ Filológiai Közlöny 1965. 409—423.

⁶¹ Resumes des Communication. Sofia 1966.

⁶² Acta Litteraria 1966. 169—164.

⁶³ Filológiai Közlöny 1969. 3—4. sz.

⁶⁴ Világirodalmi Figyelő 1961. 357—361.

⁶⁵ 1961. 454 p.

⁶⁶ A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése. 1922. 126 p.

⁶⁷ A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásai-ból. Bp., Tankönyvkiadó 1962. 1039 p. Szerk. bev., és jegyzetek.

időben is. A népünkkel való együttérzés kifejezésre jut a szomszéd népeknél pl. a mohácsi vész, a Rákóczi-féle szabadságharc, valamint az 1848-as események visszhangjában. Különben a kötet valamennyi dokumentumában és cikkében jelen van a szomszédainkkal való évszázados egymás mellett élés, az azonos történelmi sors nagy tanulsága: a dunai népek egymás iránti barátsága, valamint az egymással való összefogás szükségességének gondolata. Ez a nagyszabású, koncepciójában egyedülálló mű — melyhez hasonló célkitűzésű sem nálunk, sem szomszédainknál nem jelent meg — valóságos kincs bányája a szomszédainkhoz fűződő sokrétű kapcsolataink kutatásának. A kötet jegyzetei (egyik-másik kisebb tanulmánynak is beillik) tudományos alapossggal készültek és sokoldalú felvilágosítást nyújtanak mind a tárgyalt írókról és műveikről, mind a kor társadalmi és művelődésügyi viszonyairól.

Gáldi Lászlónak az elmúlt évtizedekben (sőt már a felszabadulás előtt is) Eminescu volt egyik legkedveltebb témája; tucatnál is több írásában elemezte versművészetét, s kereste a költő világirodalmi összefüggéseit: felfedte Goethe hatását, párhuzamba vonta műve közös tartalmi jegyeit Vörösmarty, Petőfi, Kölcsey és Ady költészetével, s kimutatta a *Memento mori* eszmei azonosságának több vonását Madách *Tragédiájával*.⁶⁸ Gáldi László Eminescuról szóló román nyelvű könyve⁶⁹ nem régebbi tanulmányainak gyűjteménye, hanem új szempontú vállalkozás a költő művének teljes variánsanyagát felölelő szélesebb összefüggések feltárására; művének stilisztikai és költői nyelvi elemzése alapján. Az Eminescu-mű eddigi exegézisében új szempont Gáldinál a szimmetrikus vizsgálati módszer, amely lehetőséget ad a tartalom és a költői forma szoros összefüggéseinek arányos felfedésére, s ennek kapcsán Eminescu alkotás-módszerének megvilágítására. Gáldi a hangsúlyt a különböző költői formák elemzésére veti: a ritmus, a rímek és asszonáncok alkalmazására, az ismétlések hangulati jelentőségére, a vers zeneiségének elemeire. Gáldi László könyvének legnagyobb érdeme, hogy Eminescu költői művét a román költészet egészébe ágyazva tárgyalja, lépten-nyomon kiemeli a költő újító szerepét — többek között számos klasszikus és nyugat-európai versforma, a sorátívelés és a szabad vers alkalmazásában —, s az összehasonlító módszer segítségével kitekintést ad szélesebb körű világirodalmi összefüggésekre és hatásokra egyaránt. A könyv éppen ezért fontos helyet foglal el az Eminescura vonatkozó irodalomban, s jelentős forrásműve Eminescu stílusának tanulmányozásában, s mint ilyen méltán érdemelte ki a román kritika elismerését.

Román irodalmi kapcsolataink majdnem másfél századát öleli fel Domokos Sámuel: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1960* (1961—1965) című műve,⁷⁰ amely a román irodalmi fordításokon és tanulmányokon kívül magában foglalja a román népköltészetre vonatkozó magyar fordításokat és tanulmányokat. Az úttörő jellegű mű mind nálunk,⁷¹ mind egyes szomszéd országokban pozitív visszhangot váltott ki.⁷² A hazai román folklórból való Domokos Sámuel kétnyelvű mesegyűjteménye, *Vasile Gurzău magyar és*

⁶⁸ Gáldi László tanulmányait 1960-ig közli Domokos Sámuel idézett bibliográfiája.

⁶⁹ *Stilul poetic al lui Eminescu*. Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1964.

⁷⁰ Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1966. 911 p.

⁷¹ Nagy Béla: Domokos Sámuel: La bibliographie hongroise de la littérature roumaine. (București 1966. pp., 911) Acta Litteraria 1968. 1—2. sz.

⁷² *Perpessicius: Lecturi intermitente XVI*. Gazeta Literară 1966. dec. 10. sz., *Emilia Holanová: Rumunská Litteratúra v Madarčine*. Bibliografický zborník 1969. 235—239.

*román nyelvű meséi.*⁷³ A kötet a méhkeréki paraszt mesemondó tündérmeséit tartalmazza, magyar és francia nyelvű bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Eddig nem jelent meg olyan mű, mely nyomon követné a mesemondás folyamatát a magyar folklórból az együttlakó nemzetiségek nyelvébe. A gyűjtemény fonetikus leírt meseszövegei elősegítik a bihari román nyelvjárás tanulmányozását; ilyen szövegekkel a román nyelvtudomány e vidékről nem rendelkezik.

Végül még csak annyit, bár a tárgyalt művek címei ezt elárulják, hazai román irodalomtörténészeink munkásságának feltétlenül pozitívuma, hogy a román irodalmat a világirodalom oldaláról közelítették meg, s munkamódszerük, az összehasonlító irodalomtörténeti módszer segítségével a román irodalom és a magyar vagy más nép irodalma közötti összefüggéseket, hasonlóságokat hoztak felszínre.

⁷³ Akadémiai Kiadó 1968. 393 p.

KRAMMER JENŐ KÖSZÖNTÉSE

Egyetemünk egyik legkiválóbb oktatója, Krammer Jenő, 1970. június 16-án töltötte be 70. életévét. Ez alkalomból közvetlen munkatársai — a Német Tanszék oktatói és hallgatói —, valamint más szakokon és más munkahelyeken működő tisztelői is barátai is meleg szeretettel köszöntötték.

A kismartoni gyermekek és a Pozsonyban eltöltött ifjúság után Krammer Jenő az Eötvös Kollégium tagjaként egyetemünkön szerzett német—francia szakos tanári diplomát és bölcsészdoktori oklevelet. Diplomáját a prágai német egyetemen honosította, s ezt követően az érsekújvári magyar gimnázium tanaraként működött. A harmincas években egyik fő kezdeményezője volt a csehszlovákiai magyarság haladó kulturális mozgalmainak, különösen a közép-európai népek közeledésének. A második világháború után Budapestre költözött, előbb a Művelődésiügyi Minisztériumban dolgozott, majd az Idegen Nyelvek Főiskolájának, illetve ennek megszüntével az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek lett oktatója.

Munkásságában szerves egységbe olvad a tudományos kutató tevékenység és a pedagógiai gyakorlat. Alapvető fontosságú művekben foglalkozott a nyelvoktatás időszerű kérdéseivel valamint a bilingvizmus különféle — főleg svájci — megnyilvánulásával. Irodalomtörténeti és irodalomelméleti munkái is elsősorban olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek népek és kultúrák közt közvetítenek. Ezért váltott ki méltó nemzetközi elismerést az Ódön von Horváthról írt német nyelvű monográfiája.

A közvetítés vágya, a segítség szándéka hatja át oktató-nevelő munkáját is. Egymást követő nemzedékek sok száz tagja vallja mesterének Krammer Jenőt.

A Filológiai Közöny szerkesztői és olvasói nevében kívánjuk, hogy még sokáig folytathassa eddigi eredményes munkáját.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Német polgárság magyar földön

(A soproni Petz-család)

MOLLAY KÁROLY

1. *Német polgárság magyar földön* címmel Pukánszky Béla 1940-ben jelentette meg *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn* című munkájának folytatását,¹ amely a magyarországi német városi polgárság irodalmi törekvéseit foglalja össze. Pukánszkynek mindkét könyve a magyarországi német irodalom történetének első összefoglalását jelenti, amelyet természetesen még számos részletkutatással kell kiegészíteni. Pukánszky elsősorban a szépirodalmat vette figyelembe, az ún. gyakorlati írásbeliséget csak az újkori fejezetekben, bár a középkori magyarországi német nyelvű gyakorlati írásbeliség az irodalmi szintre való emelkedésnek alapját képezte.

Sopron példája jellemző a többnyelvű magyarországi városok gyakorlati és belletrisztikus írásbeliségének fejlődése szempontjából. E nyugat-magyarországi városban 1247 óta művelik a latin, 1352 óta a német nyelvű, a XV. század óta a jiddis és a magyar nyelvű írásbeliséget: a XVI. század végére a jiddis kivételével mindegyik írásbeliség irodalmi szintre emelkedik. Ez a fejlődés 1604-ben a város, sőt az ország első irodalmi társaságának megalapításával² új korszakába lép, amelyben a latin, a német és a magyar nyelvet és irodalmat állandó kölcsönhatásban művelik, fejlesztik. Mindez azonban a nyelvi kontaktusok történetének és a belterjes összehasonlító irodalomtörténetírásnak egyelőre még alig művelt területe.

2. A magyarországi Petz-család soproni ágának története 1723. szept. 3-án Petz Lipót szakolcai (ma Szlovákiában) posztónyírómester soproni letelepedésével kezdődik: „Ist M(eister) Leopold Petz, ein Tuchscherer, des Leopoldt Petz Mit-Bürgers in der Königl. Frey Stadt Szokolca, so noch in leben, mit Chatharina, seiner Ehwühtin erzeigter Sohn, zum Burger an- und aufgenommen worden . . .”³ Nem akarjuk itt most kitergetni a család részletes történetét, csupán a családfa alapján témánkkal kapcsolatban néhány megállapítást teszünk.

Az új soproni polgár eskütételénél két posztónyírómester, a német nevű Einpöckh Gottfried és a szláv nevű Protiwinszky Tamás kezeskednek. Petz Lipót maga a soproni Kraus-posztónyírócsaládba házasodik be, utódai további soproni posztónyírócsaládokkal kerülnek rokonságba. A családi kapcsolatoknak e „céhyszerűség” mellett még a családtagoknak, általában a polgárságnak

¹ Német polgárság magyar földön. Bp. 1940. Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I: Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Münster i. W. 1931. Vö. e sorok írójának recenzióját: Archivum Europae Centro-Orientalis VIII. 273.

² Mollay Károly: Többnyelvűség a középkori Sopronban. Soproni Szemle XXI. 155—71, 205—23, 317—33; XXII. 37—58, 130—50.

³ Polgárkönyv IX. 171. Dr. Horváth Zoltán soproni levéltári igazgató szíves közlése.

mozgékonyasága, vándorlása jellemző erre a korszakra. A családi krónika⁴ szerint, amelyről még beszélünk, a Petz-család szoros kapcsolatokat tart fenn főleg a felvidéki (ma szlovákiai) városokkal: kézművesek, iskolamesterek és lelkészek jönnek-mennek, leányokat hoznak és visznek feleségül. Lipót idősebbik fia, Keresztély Kassán telepedik le, a másik kettő, Gottlieb és Dániel (1725—1800) mint posztónyíró Sopronban marad. Ezen a helyen a második fiú, Dániel érdekel bennünket, mivel ő — 1751 óta polgár — 1778-ban kezdi el az említett családi krónika írását. A krónikairodalom Sopronban a XVII. század kezdete óta virágzik, és a XIX. századig több mint 30 krónikát teremt. E krónikák egyetemet végzett patriciusok, egyszerű kézművesek és parasztok írásai, amelyek szerzőik érdeklődési köréről, műveltségéről, a világ dolgai iránti fogékonyaságáról tanúskodnak. Nem egyszerűen csak helytörténeti forrásokként értékelendők, hiszen a krónikás családok egyúttal magasabb műveltségi igények istápolói is voltak, krónikák tehát a magasabb, gyakran irodalmi szintű műveltségre törekvő városi polgárság dokumentumai is. E tipikus situáció a Petz-család történetében többek között abban is megnyilvánul, hogy már Petz Dániel is támogatta a soproni ev. líceum és teológia diákjait (ez különben a XVI. század második fele óta élő soproni tradíció volt), és hogy a családnak egyik ága értelmiségi pályára váltott át. Petz Dániel halála után második fia, ugyancsak Dániel (1771—1844) írja tovább a családi krónikát. Az ifjabb Dániel családja a posztónyíró ipart folytatja, az első fiú, Mátyás Sámuel (1754—1831) posztónyíró utódai váltanak majd át értelmiségi pályára; az öt leány vagy kézműveshez megy feleségül, az egyik például Pozsonyba, a másik Győrbe, vagy pedig fiatalon elhalt. Az első nemzedékben három, a másodikban hét gyermek van, tehát öt gyermek az átlag: ez ugyancsak tipikus a kézműipart folytató családoknál, nem úgy az értelmiségi pályára átváltott ágaknál. A krónikaíró ifjabb Dánielnek mindenesetre 11 gyermeke született.

3. A Petz-krónika a soproni krónikák között nem a legkiválóbb. Messze elmarad a Sopronból Bécsbe házasodott Kottanner Jánosné 1439—1440. évi emlékirata⁵, vagy akár Fauth Márk még kiadatlan, XVII. század eleji krónikája⁶ mögött. Mégis a krónika látszólag jelentéktelen részletei, adatai, megfelelő kommentárral kiegészítve, a korabeli viszonyokra, művelődési viszonyokba is olyan bepillantást nyújtanak, amelyet más, levéltári forrásból ritkán kapunk meg. Mindamellett feltűnő, hogy az ifjabb Dániel az akkori szokás szerint 1790—1793 között vándorúton volt ugyan, sokat látott és tapasztalt, apjával ellentétben minden gyermeke születésének óráját is, a megfelelő csillagképet is feljegyzzi, az ilyen adatoknak sorsszerűségében tehát hisz: unokaöccsének, Lipótnak, Mátyás Sámuel legtehetségesebb fiának tudós és költői pályájával kapcsolatban csak két szűkszavú feljegyzésre szorítkozik. Egyszer 1819-ben, amikor a németországi tanulmányából visszatért ifjút Szalonnakra (ma Schlaining Burgenlandban) hívják meg lelkésznek, aztán 1834-ben, amikor az 1829 óta Sopronban működő lelkész az ev. iskola alapkövetésénél „eine sehr rührente Predig gehalten, wo sich vile Menschen erbaut haben”.

⁴ Idősebb és ifjabb Petz Dániel krónikája 1778—1839. Sajtó alá rendezte Csatkai Endre. Sopron 1940.

⁵ *Mollay, Karl*: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin 1439—1440. Arrabona VII. 237—96; Wiener Neudrucke 2. kötet. Wien 1971.

⁶ *J. Hajdu Helga*: Soproni vonatkozású német kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban. Soproni Szemle XI. 189.

4. Petz Lipót (1794—1840) a róla szóló eddigi irodalom megállapítása szerint „ein verdienstvoller Vertreter des in der deutschungarischen Literatur tätigen, sich durch weltliterarischen Feinsinn auszeichnenden Polyhistor-typus”.⁷ A soproni ev. líceumban tanult, tanára volt többek között a neves Romy Károly György,⁸ majd 1814-ben, mint annyi soproni diák, a jénai egyetemre ment,⁹ itt három éven át teológiai és fizikai tanulmányokat folytatott, de Goethe árnyékában és a romantika bűvöletében elsősorban nyelvekkel és irodalmakkal foglalkozott. A német és a magyar nyelven kívül kitűnően ismeri a görögöt, latint, hébert, az angolt, a szlovákot, a román nyelveket, a keleti nyelvek közül pedig az arabot, a törököt, a perzsát, sőt szanszkrittal is foglalkozik. Kézirati hagyatékában fennmaradt feljegyzései e nyelvekből és irodalmukból bizonyítják az átfogó, egyetemes tudásra való törekvéseit, legalábbis a világirodalomnak Goethe által megfogalmazott körén belül. E törekvések szép elismerése volt Petz Lipót személyes találkozása a weimari költőfejedelemmel, valószínűleg 1815. december 13-án, amikor Goethe sajátkezűleg írt emléklappal ajándékozta meg: „Vertrauen verdiene der Lehrer, der Schüler hege es”.

Még ebben az esztendőben kezdi el irodalmi munkásságát, mégpedig a *Wiener Allgemeine Zeitung* hasábjain: Berzsenyi Dánielnek, ugyancsak a soproni ev. líceum egykori diákjának verseit ismerteti és bírálja. Egyelőre még ismeretlen az ezután következő, egészen említett szalonaki beiktatásáig eltelt négy esztendő (1815—1819) tevékenysége, de bizonyára további nyelvi és irodalmi stúdium töltötte ki őket. Hiszen az 1820-as években már mint a győri ev. líceum igazgatója pedagógiai munkán dolgozik, megkezdí Cervantes *Don Quijotejának* magyarra fordítását, egy magyar nyelvű világtörténet írását. A világirodalom magyarországi recepciója és a magyar tudományosság fejlődése szempontjából jelentősnek ígérkező és úttörő tervek megvalósulását a korabeli mostoha magyar publikációs viszonyok akadályozzák meg. Petz Lipót ezért tér át a német nyelvű műfordításokra. Már 1824-ben megjelenik *Tetralogie tragischer Meisterwerke der Alten und Neueren, zusammengestellt, aus Ursprachen neu übersetzt und erläutert von Leopold Petz* című műve, amelyben Aiszkhülosz, Szophoklész, Calderon és Shakespeare szerepelnek. Aztán a korabeli magyar irodalom felé fordul a figyelme, Kisfaludy Sándort, Fáy Andrást és másokat fordít, élénk kapcsolatokat tart fenn a magyar és a magyarországi német irodalmi körökkel. Sopronba költözése után bontakozik hét munkássága igazában. Mint a soproni ev. líceum retorika tanára, majd mint lelkész nemcsak műfordításokkal, hanem összehasonlító nyelvtudománnyal is foglalkozik, amiről a magyar nyelvnek Kőrösi Csoma Sándor által hirdetett török rokonságát cáfoló tanulmánya¹⁰ is tanúskodik. 1836-tól kezdve a lipcsei „Reclams-Universal-Bibliothek”-ban ismételten megjelennek Shakespeare-fordításai (Coriolanus, Julius Caesar, Lear király), és bizonyára soproni korszakában született meg még számos verse is, amelyek a korábbiakkal együtt hét évvel halála után Sopronban jelentek meg (Nachgelassene Gedichte. Oedenburg, 1847).

⁷ Tremel, Ludwig : Leopold Petz als Polyhistor und Schriftsteller. Ein Versuch. Deutsch—ungarische Heimatblätter V. 222—32.

⁸ Fried István : Romy Károly soproni évei. Soproni Szemle XVII. 69—74.

⁹ Mokos Gyula : Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp. 1890.; Jügel, Karl-Heinz : Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1881—1918. Wissenschaftl. Zs. d. Univ. Jena VII. 279.

¹⁰ A szanszkrit és török nyelvnek a magyarral vélt rokonságáról. Tudományos Gyűjtemény III. 15.

5. Az eddigi irodalom ezekkel a versekkel aránylag keveset foglalkozott. Bár rámutatott a bécsi almanachköltészet, Klopstock, Herder, Schelling hatására, a régiek közül Vergilius és Ovidius példájára, kiemelte Petz Lipót formakésztségét és filozófiai mélységét, de hátrahagyott verseit ilyen szempontból részletesen nem interpretálta.

Petz Lipótnál mindenekelőtt a nyelvkultusz, különösen az anyanyelv kultusza a legfeltűnőbb, amelyet egyedül Pukánszky érintett. Ma már tudjuk, hogy ehhez az első ösztönzéseket Sopronban kapta, ahol az ev. líceumban akkoriban egy „Magyar Társaság”, egy „Német Társaság” és egy „Latin Társaság” működött. E három társaságnak egyidejű megléte egymagában is bizonyítja, hogy itt nem nacionalista szellemű szervezkedésről volt szó, hiszen maga Petz Lipót a Magyar Társaságnak és a Német Társaságnak is tagja volt. 1813 húsvétján a Német Társaság szavalóversenyén már saját költeményével (*Die guten Begleiterinnen*) szerepel.¹¹ Jénai diákévei alatt a Sopronban kapott ösztönzéseket Herder és Goethe eszmevilága termékenyíti meg, úgyhogy Németországból való visszatérte után, az 1820-as években *Über Deutschlands Universitäten in Bezug auf Ungarn* című, említett pedagógiai munkájában már az anyanyelv ápolásáról és az egyéniségnek Goethe szellemében való kimunkálásáról ír. E gondolatok jegyében született meg két verse: a *Zueignung an die Leser* és *Die Muttersprache*. Az első a nyelvek egyenjogúságát hirdeti:

Und die deutsche Zunge bindet
Herz an Herz und Land an Land:
Und der Fremdling selbst empfindet,
Was des Dichters Brust empfand.
Fremde Saiten tönen wider,
Holde Antwort bringen sie
Durch die stille Macht der Lieder,
Götterkost der Phantasie.
Und der Geist begrüßet Geister,
Sie vereint ein leiser Kuß
Und verbindet sie dem Meister
Fest zu dauerndem Genuß.

A második, „Egy ifjúkori barátunk” ajánlva, disztichonokban írva először közös egyetemi diákéveik emlékéit idézi fel:

Warum durchwandelten wir die Trümmer vergangener Zeiten,
Horchten der Griechen Gesang oder der römischen Schlacht?
Stiegen hinab in die Tiefen der Urwelt, eilten zum Indus
Lauschten der Psalmen Gesang oder der Nala Geschick, —
Wanderten hin durch die neueren Völker, die Wahrheit zu suchen,
Kehrten vom Orient muskuserauschet zurück?
Wie die Wellen verrinnen, so wandeln die Jahre vorüber,
Grau sind die Locken, noch schmückt ehrender Lorbeer sie nicht.

Az e kérdésekre adott felelet a korabeli magyarországi németiség kulturális helyzetét világítja meg, egyúttal rávilágít a magyarországi német szépirodalom megszűnésére is:

Hier umgibt uns ein Volk, das der Deutschen Zungen verfolgt,
Endlich vom Schlummer erwacht selber ein Pantheon baut.
Deutschland mag uns als Fremdlinge nicht! Nun sollen wir schweigen?
Oder stammeln ein Wort, dem sich die Zunge versagt?

¹¹ *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. Bp. 1963. 675, 715.

Alle Sprachen sind schön, wenn Geist sich in ihrer Bewegung
 Flüchtig erscheinend verklärt, höhere Bildung verstreut.
 Aber nur Eine vermag des Herzens Fesseln zu lösen,
 Tönet mit zaub'rischem Klang schmeichelnd ins horchende Ohr,
 Eine bleibt ewig der Liebbling, in einer nur nehmen die Götter
 Ein vertrauend Gebet, das sie verherrlichtet, an.
 Eine nur präget ein ewiges Siegel auf jeden Gedanken,
 Beut das geflügelte Wort, wie es die Seele verlangt.
 Dies ist die Sprache, so süß im Munde liebender Eltern:
 Die uns aus thierischem Traum freundlich begrüßend geweckt.

A költeménynek ez a helye világos állásfoglalás a magyar reformmozgalom mellett, ugyanakkor szinte profétikus jövendölés a magyarországi német nyelvű szépirodalom jövőjéről. Ennek ellenére a német klasszika szellemében mégis optimizmus sugárzik a költemény végkövetkeztetéséből:

Sprache ist Spiegel des Geistes: sie pflanzet lebendige Bildung
 Fern von Gestad zu Gestad und von Gebirg zu Gebirg.
 Darum treten wir ein in die Reihen der Lehrer der Menschheit:
 Ist der Wille gerecht, segnen die Götter das Werk.

6. Már ez az első két költemény Petz Lipót költészetének olyan vonására hívja fel a figyelmet, amelyet az eddigi irodalom nem eléggé emelt ki: ti. azt, hogy költőnk a német klasszikával legalább annyira rokon, mint a német romantikával. Stílustörténeti szempontból már e költeményekben feltűnnek a német klasszika jellegzetes szavai (Kernwörter),¹² mint *Freude, Glanz, Herz (Brust, Busen), glänzend, hell, hold, still, süß, ewig*, tipikus összetett díszítő jelzői (*muskusberauscht*), szókapcsolatai, mint *höhere Bildung, höhere Kraft, Macht der Lieder* stb. Ezekre vö. még *sternenumkränzt, ruheverkündend* („Anblick der Natur”), *den nectarblinkenden Kelch* („An eine Freundin in's Stammbuch”) stb. Költeményeinek nagy részében, jobban mondva költői munkásságának egy bizonyos korszakában a disztichon a legkedveltebb és a leggyakoribb költői formája, amelyet szinte játszi könnyedséggel kezel (*Die Geliebte im Grünen, Der Dichter im Freien, Anblick der Natur* stb.), amint *Amor und der Dichter* című Ovodius-utánpötlésében maga is mondja: „Mit sechs Füßen beginn' ich, mit fünf'en schließ' ich die Reihe”. Tematikai szempontból még idetartoznak a költészetelméleti, szintén disztichonokban írt *Das Epigramm* és a *Styl*:

Künste nur nicht an der Sprache, denn heilig ist sie dem Volke:
 Aber beherrsche du sie wie ein verständiger Fürst.
 Jedem läßt er sein Werk, denn das versteht er am besten:
 Aber gebraucht ihn als Glied, das sich dem Ganzen bequemt.

Az *Antike Bildung* a német klasszika műveltségi eszményét rajzolja meg, és ezt a következőkben foglalja össze:

Schnell verrinnet die Zeit! Dem Stärksten gehöret die Welt an
 Und dem Besten das Glück, das ihm im Busen erblüht.
 Darum Kraft mit Güte vereint! und es trägt sich das Leben
 Wie im gleitenden Kahn über die Fluthen dahin.
 Dazu bilde den Menschen der Mensch, doch erst bild' er sich selber,
 Denn nur des Künstlers Hand schaffet aus Marmor den Gott.

¹² Gansberg, Marie Luise: Der Prosa-Wortschatz des deutschen Realismus. Bonn 1966.

A művész egyéniségének, ill. a művészetnek ez a magas értékelése van meg *Die Wanderung durch's Leben* című versében is:

Die Kunst schafft in ihm eine neue Welt,
Keine irdische Macht, keine Fessel hält
Den schnellen Flug der Gedanken.

A *Der Jahrmarkt* disztichonjai csalhatatlanul Goethe *Hermann und Dorothea* című művét idézik fel:

Welch ein behaglich Gefühl durch Buden am Markte zu wandern.
Wie sich die Menge gedrängt sammelt und wieder zerstreut.

E költemény ugyan csupán 6 disztichonból áll, mégis ugyanazt a tipizáló és plasztikus atmoszférát teremti meg, mint Goethe nagy költeménye. El kell ismerni, hogy Petz Lipót nem volt tehetségtelen Goethe-utánzó. A költő klaszszikus korszakából még néhány rimes költeményére hívjuk fel a figyelmet, mint *Prometheus*, *Psyche*, *Niobe*, *Agamemnon* és ide sorolható még a *Schifferlied der alten Phönicier* című helyzetdal is.

7. A költő nyelvkultuszával kapcsolatban *Die Muttersprache* című költeményéből már idéztünk egy motívumot („die Tiefen der Urwelt”), amely tulajdonképpen a költő romantikus korszakában, legkifejezőbbben *Blick auf die Urwelt* című költeményében tér vissza:

Am Himmel steht so sternenhell die Nacht,
Die Freundin tiefempfundener Gedanken:
Die Stille zeigt, daß Niemand um mich wacht,
Frei bin ich von des Lebens engen Schranken.

A végtelen, a távol Kelet mint „a költészet tündérországa”, a fejlődéselmélet („Was war, ist nicht mehr! Was nicht ist, kann werden”), a fejlődés mint örökké megújuló körmozgás Herderre (*Fragmente über die neuere deutsche Literatur*) és Grimm Jakabra emlékeztetnek, akik Petz Lipótnak, a költőnek és nyelvtudósnak romantikus szemléletére a legnagyobb hatással voltak:

O Paradies der Menschheit! Zart umspielt
Dein Zaubergranz der Jugend frische Sinnen:
Du prägst ein als unauslöschlich Bild,
Denn jeder muß von vorn den Lauf beginnen!

Herdernek *Über den Ursprung der Sprache* és *Von den Lebensaltern der Sprache*, valamint Grimm nyelvtörténeti fejtegetései, köztük éppen a nyelv eredetéről írottak jutnak az ember eszébe, amikor Petz költeményében a német romantika jellegzetes terminusai, mint *dunkel*, *frei*, *ganz*, *göttlich*, *heilig*, *leer*, *sanft*, *schwarz*, *zart*, intenzív díszítő jelzői, mint *sternenhell*, *tiefempfunden*, intenzív szókapcsolatai és összetételei, mint *mächtige Kolosse*, *Trümmermeer* tűnnek elő. E tekintetben különösen az emberiség őskorával kapcsolatban Herder és Grimm által is gyakran használt *frische Sinnen* használata emelendő ki.

E gondolatkörbe tartoznak még *Die Jungfrau* és *Die Matrone*: mindkettő rimes trocheusokban tulajdonképpen a romantikus fejlődésgondolatot fejt ki. Petz jambikus szabadversekkel is megpróbálkozik (*Der Liebe Dauer*), canzonét

ír (*An die Entfernte*), sőt egy egész szonettciklust, keleti témát dolgoz fel (*Der Chalife Vasik und sein Lehrer am Tage des Regierungsantrittes*) és román népdalt költ át (*Süssigkeit der Liebe*). Az említett szonettciklusból a *Dichterregel* című darabot idézzük, mert véleményünk szerint a költő romantikus korszakára leginkább jellemző:

Ein rechter Künstler muß sich selber regieren:
Besonnenheit mit Lebenskraft verbunden
Erzeugen Werke, die den Geist bekunden,
Der, was er schafft, mit Anmuth pflegt zu zieren.

Er weiß den Griffel, wie er will, zu führen,
Was er beginnt, muß sich zum Ganzen runden,
Und jeder Zug erinnert an die Stunden,
Wo Erd' und Himmel sich in uns berühren.

Gibt es Schön'res als so nach Gesetzen
Des Göttlichen im Geisterreiche walten,
Und das Geheimniß der Natur entsiegeln?

Drum kannst du nie die Dichtkunst überschätzen:
Sie spielt nicht bloß mit Worten und Gestalten,
Zu Gott empor trägt sie auf Silberflügeln.

8. Mennyiben volt Petz Lipót magyarországi német és mennyiben soproni költő? Anyanyelvéhez való ragaszkodását már említettük, valamint a magyarországi német szépirodalom jövőjét illető rezignációját. További magyarországi kapcsolatokat fejeznek ki az olyan alkalmi versek, amelyek a korabeli udvari költészetben szokásosak voltak. Gyakoribbak azonban szülővárosával kapcsolatos költemények, mint például *An eine Quelle in Oedenburg*. Ez kétségtelenül a Deákkúti forrásra vonatkozik, ahová az említett irodalmi diáktársaságok tagjai egy-egy „örömnép”-re rendszeresen kirándultak:

Sei begrüßt mir, reine Quelle,
Die du durch des Thales Nacht
Aus der Tiefe klar und helle
Rauschest wie durch Geistermacht!
Hier in diesen kühlen Räumen
Unter hohen Blüthenbäumen
Feiert die Natur und schweigt:
Blumen würzen rings die Lüfte
Und es steigen ihre Düfte
Wie Gebet zum Himmel steigt.

Két kantáta emlékeztet az 1829-ben alapított Soproni Zeneegyesület hangversenyeire, alkalmi költemények soproni személyiségekre, köztük Steinacker Károly festőművészre, a költőnek Friderika nevű leányára stb.

9. Bőven idéztünk Petz Lipótnak ma nehezen hozzáférhető verseiből, mégsem interpretálhattuk őket kimerítően. Treml (Tamás) Lajos, aki költőnkkel eddig a legbehatóbban foglalkozott, a költő helyét a következőkben állapította meg: „Die Dichtkunst von Petz bildet eigentlich den Ausklang des deutschungarischen poetischen Schaffens und Wirkens in Transdanubien . . . Dieser Umstand verleiht unserem Dichter, der durch seine Formfertigkeit und die philosophische Tiefe seiner Gedanken alle seine Heimatgenossen übertraf, eine Bedeutung besonderer Art” (i. h.). A második mondat ma is érvényes, az első már nem áll meg.

10. A költő idősebbik fia, Gyula adta ki apja hátrahagyott verseit. A továbbiakban a második fiú, Ernő (1823—1863) érdekel bennünket, aki mint a Sopron közelében fekvő Harka lelkésze korán elhalt, prédikációi is halála után jelentek meg (*Nachgelassene Predigten*. Oedenburg 1863). Ernő fiában, Petz Gedeonban (1863—1943) érlelődtek ki a nagyapa nyelvtudományi képességei.

Petz Gedeon a harkai szülő házból a pozsonyi ev. gimnáziumba került, azután a budapesti, freiburgi, lipcei és a berlini egyetemen végezte tanulmányait (1881—1887), ahol az akkor az európai nyelvtudományban vezető szerepet játszó újgrammatikusok közvetlen tanítványa lett. Doktori értekezése (*A magyar hunmonda*. Bp. 1885) már az igényes tudós munkája, egyetemi magántanári értekezése (*Grimm törvénye*. Bp. 1888) pedig a német vezető újgrammatikusok méltó tanítványának mutatja. Átmenetileg budapesti gimnáziumban tanított, majd 1896—1934-ig a budapesti egyetemen a német nyelvtörténet tanára volt. Gazdag pedagógiai és tudományos munkásságot fejtett ki az indo-európai és a germán összehasonlító nyelvtudomány, a német nyelvtörténet, a német—magyar nyelvi és irodalmi kapcsolatok kutatásában. A születésének hetvenedik évfordulójára kiadott emlékkönyv (*Festschrift für Gideon Petz*. Bp. 1933) e munkásságról tanúskodik. Tanítványainak doktori értekezéseivel megalapította a modern magyarországi német nyelvtudományt, és a magyarországi német nyelvjárások kutatásában új iskolát teremtett.¹³ A magyar nyelv német jövevényszavainak vizsgálatában még ma is iránytmutató megállapításai vannak.¹⁴

11. Egy magyarországi német polgári család hat nemzedékét követtük nyomon. Ez az áttekintés egyúttal az utolsó kétszáz év német—magyar művelődési kapcsolatainak legjobb hagyományairól adott hosszmetsee t. E tekintetben még sok részletkérdés tisztázandó.

¹³ Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Berlin 1960.

¹⁴ Mollay Károly: Szófejtés és tudománytörténet. Magyar Nyelv LXIV. 278—93.

Lenau és a romantika

MÁDL ANTAL

Az egyik legutóbbi Lenau-kiadás (Hamburg: Hoffmann und Campe 1966) utószavában Egbert Hoehl megállapítja: „Aligha akadt valaki a XIX. század irodalmában és művészetében, akit Lenauhoz hasonlóan annyira gátlástalanul szimplifikáltak és élehetetlen széplélekké silányítottak volna”.¹ Az is tény, hogy az utolsó évek jelentős kísérletei, amelyek kétségtelenül Lenau-renezsánszsal köszöntöttek be, ezen a megállapításon még vajmi keveset tudtak változtatni. Lenau a mai napig a XIX. századi német nyelvű, közelebbről az osztrák irodalomnak csak megtűrt, de be nem fogadott alakja, akit igen gyakran néhány örökbe maradt frázissal tudnak le. Nevezték őt „a világfájdalom és melankólia költőjének”, a „romantikusok kései követőjének”, az „irodalmi másodvirágzás tipikus epigon jelenségének”, „biedermeier-költőnek” vagy egyszerűen „olyan terheltnek” bélyegezték, akinek életművén pszichiáterek kísérlehetik meg a tudásukat. (Ez utóbbira volt nem is egy törekvés, azonban az irodalomtudománynak nem származott belőle sok haszna.) A német nyelvterületről keletre haladva ezek a klisék újabbakkal bővülnek. Lenau költészetének a maga korában merőben új tematikája, személyisége, féktelen lelkesedés és mély lehangoltság között ingadozó kedélyállapota, kapcsolódva kárpátmedencei születésével, s onnan hozott ifjúkori élményeivel, egy egész sor új jellemvonással ruházta fel költészetét. Bécsben s attól nyugatra igazságtalanul gyakran az ő nevéhez kapcsolódik a rabló- és cigányromantika világába tartozó Magyarország-kép, nálunk viszont éppen azért neheztek rá.

Ezzel ellentétben volt olyan korszak is, amikor úgy vélték, hogy Lenauért harcolni kell, hogy ki lehet őt sajátítani valamelyik nacionalizmus számára. A híres osztrák satirikus, Karl Kraus, folyóiratában, a *Fackel*ben erről a következőket írja: „Amikor ez a füzet nyomdába megy, Bécsben és Budapesten már felkészülődtek a sajtó emberei, hogy augusztus 13-án Nikolaus Lenau születésnapját mint hozzátartozójuk ünnepét megüljék. Az egyik budapesti lap . . . a magyar földön született német költő dicsőítésére külön ünnepi számot kíván megjelentetni, . . . s akik mindkét oldalon a hangadók, nehezen eldönthető versenyben egyaránt saját hazájuk „legnagyobb fiának” kiáltják majd ki”.² Századunk 20-as és 30-as éveiben ez a buzgóság tovább terjedt, s a versengés során Lenauból „német anyanyelve ellenére magyar költő”, „német—magyar”, illetve „magyar—német” költő lett. Volt, aki „magyarországi” német költőnek nevezte, mások „osztrák—magyarnak”, vagy „német—osztráknak” stb. A harmincas években aztán újabb definíciókra volt szükség.

¹ Vö. N. Lenau: Werke in einem Band. — 480.

² Die Fackel 1902. évf. 112 sz. 15.

Továbbra is a „magyar haza nagy fiáról” cikkeztek, de — nem éppen irodalmi okok folytán — most a német költő mivoltát hangsúlyozták jobban, míg az „osztrák költő” megjelölés az Anschluss idején visszaszorult. Helyét átvette a német náci lapokat követve a „délkelet-európai német népiség költője” elnevezés.

A magyarországi szakirodalomban csak a felszabadulás után Turóczi-Trostler József Lenau-monográfiájával állott be fordulat a Lenau-képben.³ Erre a munkára támaszkodik a fentebb idézett Egbert Hoehl is, amikor korunk Lenauját keresve összeveti Reinhold Schneider Lenau-esszéjével;⁴ — saját szavai szerint — összehasonlítja egy munkát, amelyet „a történelmi materializmus meghatározta történelemszemlélet mint lepel von be” Reinhold Schneidernek „keresztényi humanizmust megszólaltató bizonyítékaival”. S ez az összevetés bármilyen reménytelennek is bizonyul, egy dologra rendkívül alkalmas; arra ugyanis, hogy különböző világnézet felől megközelítve egyaránt bezonyosodjék a Lenauról alkotott klisék tarthatatlansága és valótlanlansága.

Magyar részről — előfeltételként a további Lenau kutatáshoz — megtörtént a legszükségesebb azzal, hogy Lenauból, aki magyarul alig tudta magát megértetni, és az 1848-as polgári forradalmat megelőző időben, a reformkorban a magyar nemzeti fejlődés kielezett volta miatt szülőhazájával egyáltalán nem tudott kontaktust találni, senki sem akar többé magyar nemzeti költőt csinálni. Másrészt viszont meggyőző bizonyítást nyert, hogy a költő fiatal éveinek a benyomásai, főképp magyarországi tájélményei, költészetének állandó kísérőjelenségeivé váltak.

Természetesen, ezzel csak az első lépés történt meg egy korszerű Lenau-kép megrajzolásához. Olyan komplikált személyiséghez közelférközni, mint amilyen Lenau volt, s méghozzá olyan korban és olyan körülmények között, amelyek semmiféle egységes jelleggel nem bírtak, ennek a személyiségnek a titkait kifürkészni, kétségtelen egyike a legnehezebb feladatoknak, amelyet az irodalomtörténeti kutatás magának állíthat. Vizsgálódás közben nemcsak a romantikusok irodalmi világát, hanem alkalmanként — mint pl. Lenau *Faustjánál* — Goethét is a vizsgálódás körébe kell vonni; s az sem elég, ha csak az akkori közvetlen irodalmi környezetet vizsgáljuk, Lenau költészetének napjainkig tartó hatását is figyelembe kell venni. Egyben ügyelni kell arra is, hogy osztrák költőnél — s Lenau kétségkívül az volt — az irodalmi környezet a német nyelvi határokon túl kelet felé is áttérjed. Ugyanakkor az irodalmon kívüli területeket sem lehet egy új, mai Lenau-kép kialakításánál nélkülözni. Ez esetben a Friedrich Schlegel-i romantikus „Universalpoesie” fogalmából kell kiindulni. A filozófia — azon túl, hogy a bécsi egyetemen bölceletet hallgatót — lényeges alkotó része Lenau világképének. Mindenesetre olyan filozófiáról van itt szó, amely a teológiával és a túlvilági egyszemélyes istenhittel kötődik össze, s amely a költő legbensőbb életszférájától elválaszthatatlan. Ez a lenau „Universalpoesie” meghatározza a természethez való viszonyát, s elvezet az elvont filozófiai tanoktól az amerikai természetelményekhez, az Alpokhoz és a magyar pusztaéhoz is. A múltéhoz, a történelemhez való viszony szintén költészete területébe tartozik, méghozzá abban a sokrétűen összetett formában, amely a nemzetiségi államot jellemezte. Mindezen egyetemességhez,

³ Turóczi-Trostler József: Lenau. Bp., Akadémiai Kiadó 1955. — Bővített német kiadása: Lenau. Berlin: Rütten und Loening 1961.

⁴ Legújabban megjelent a *N. Lenau: Werke in einem Band. 9—41.*

amelyet még további összetevőkkel ki lehetne egészíteni, lényeges romantikus motívumként járult a zene is, széles akkordjaival és kísérte a lenauai költészetet, amelyben — ahogy a költő maga is vallja — „... a költészet és a való élet szférája nem választható el egymástól, hanem gyakran keresztezik egymást”.⁵

Mindezzel akaratlanul a romantikába torkollunk, amelyet a Lenau-klisék elleni hadjáratban jelenleg talán kissé elhamarkodottan, és nagyon is kényelmes módon tolnak félre. Lenau természeteszemléletét nem lehet persze Goethe sugárzó optimizmusával egy vonalba állítani, de a „kék virág”-ot, amelynek Novalis *Heinrich von Ofterdingen*-je teljesen átadja magát, vagy azt a mágikus erőt, amely többek között Ludwig Tieck *Runenberg*-jét romlásba dönti, ugyancsak nem lehet Lenaura sematikusán alkalmazni. A korai felvilágosodástól Goetheig kibontakozott természeteszemléletnek szükségszerűen a romantika misztikus és mágikus útján kellett végighaladnia, hogy aztán Lenauval kezdődően a modern költészet gazdag szimbolikáját és érzésvilágát kifejezhesse. A romantikusokkal való összevetésnél lényeges haladásnak kell tekinteni Lenau *valóságos* természetélményét. Tokajban töltött ifjúkora a jellegzetes magyar folklórral, a Fertő-tó vidéke és Magyaróvár környéke, Bécs és Stokkerau, az Alpok, Amerika vadnyugati tájai, — mind mélyen bevésődött emlékek, amelyek a lélek legmélyén helyet biztosítottak maguknak, s gyakran évekkel vagy évtizedekkel később valami külső hatásra vagy lelki fájdalomra újra feléledtek benne, és egy-egy költemény alapjául szolgáltak. Lenau természeti lírájának a vizsgálata azt bizonyítja, hogy ezek nem reflexiószerűen, nem közvetlen benyomások alapján keletkeztek, hanem legtöbbször jóval később. Nem egyszeri természeti élmény eredményezte ezt vagy azt a verset, mint a felvilágosodás költőinél, vagy a romantikusok némelyikénél; Lenau a természetet eszközként használja fel, fontos kifejező eszközként, és gazdag szimbólumtárát állítja költői eljárása középpontjába.

Nagyon hasznosak számunkra Lenau közvetlen megnyilatkozásai, ha költészetében a természeti képek szerepét kívánjuk megvizsgálni. A korai felvilágosodás és a Goethe-kor természeteszemléletének költői módszerétől elfordul, amikor Georg Keilnek, a *Líra és hárfa* szerzőjének a helyét „költészetének jellege alapján irodalmunk régebbi korszakába”⁶ utalja. „Múlt századi (azaz XVIII.) költőink természetköltészetének legfontosabb jellemvonása — Lenau szerint — abban áll, hogy vagy természeti jelenségek egész sorát vonultatják fel, amelyek sem érzelmi sem élő szituációba nem illenek bele; vagy formális párhuzamot vonnak az emberi élet valamely megnyilvánulása és a természet jelenségei között”. Mindkettő ráillik Georg Keilre, s ezért számítja Lenau a „régikor”-hoz, és „ezt bizonyítja” — ezek ismét Lenau szavai — „az a feltűnő jelenség is, hogy az irónia, korunk jellegzetessége, teljesen idegen maradt számára”. Lenau idegenkedése egy „steril felsorolástól”, valamint az „érthető paralelizmustól”, ami szigorúan véve „nem nevezhető művészi ábrázolásnak”, ezek alapján nyilvánvaló. Mindenekelőtt két dolgot hiányol, és pedigr az ember és a természet közötti „élő kötelék”, valamint az „iróniát, korunk jellegzetességét”. Az út mindkettőhöz elkerülhetetlenül a romantikán keresztül vezet: az „élő kötelék” az ember és a természet közötti középkori ellenséges

⁵ Idézet Lenau leveléből Sophie von Löwenthalhoz (1836. okt.) — megjelent: *N. Lenau: Sämtliche Werke und Briefe in sechs Bänden*. Leipzig: Insel-Verlag 1910–1923. — Kiadta: Ed. Castle. IV. k. 27.

⁶ Ez és az ezt követő idézeteket *Lenau: Über Naturpoesie* c. könyvismertetéséből vettük. Uo. VI. 33–35.

viszonyt felváltva, Haller tájleírásainak és a brockesi *Istenben való földi gyönyörűség* c. művének mikroszkópikus természetsodálata, valamint Goethe életvidám panteizmusa után, amelyben az ember, a Lenautól olyannyira féltett individuum is fenyegetve van, a romantikában számíthat először szabad megvalósulásra.

Kövessük azonban Lenau fejtegetéseit tovább: „Az igazi természeti köteteknek, véleményünk szerint, a természetet és az emberi életet konfliktusba kell hoznia, s ez a konfliktus egy harmadik szervesen élőtl kell hogy eredményezzen, amely annak a magasabb szellemi egységnek a szimbólumát ábrázolja, amely a természetet és az emberi életet egyaránt magába foglalja. A természeti költészet kialakítása látszólag a mi időnk számára van fenntartva, s érdekes módon összefügg az új költészetre jellemző sajátosságos iróniájával”. Lenau itt arra az irónia által teremtett disztanciára utal, amely a német nyelvű irodalomban a romantikát máig is annyira modernné és aktuális hatásúvá teszi. Ezt az iróniát Lenau még pontosabban megfogalmazza: számára az irónia nem a fichte-i filozófiából levezetett német romantikusok önmaguktól megrészegült énjét, hanem „az emberi élet olyan felfogását” jelentette, amely „fájdalmas kielégületlenségében a költő szívét a természet irányába térítette”. De ugyanakkor óv Lenau az irónia egyoldalú káros hatásától is, tehát olyan egyoldalúan ható disztanciától, amelyet kortársai között mindenekelőtt Heinénél találhatott.

Távolabbi területre vezetne innen az a kérdésfeltevés, honnan származik Lenau szívének e „fájdalmas kielégületlensége”; vajon természeti költeményeiből kizárólag egy rendkívül érzékeny ember világfájdalma szólal-e meg, vagy az istenfélő igehirdetése, — ahogy ezt Reinhold Schneider véli; vagy, ahogy megint mások gondolják, a nihilistáé, avagy — ha nagyon differenciáltan is — tükrözik-e ezek a költemények, s ha igen, mennyiben egy bizonyos idő és konkrét kultúrtáj atmoszféráját, esetleg alkalmanként hipochondriává torzult s túljátszott formában, de művészileg egyedülálló módon? Meg kell azonban mindenekelőtt állapítani, hogy Lenau természetéhez való viszonya mély, személyes élményeken nyugszik, s hogy ő ezeket tudatosan költői mondanivalójának rendelte alá. Ugyanakkor Lenau természeti költészete a romantikusok mágikus és misztikus szemlélete és irónikus ábrázolási módja nélkül elképzelhetetlen lenne. Ő azonban mindkettőt átfunkcionálta, öncélúságukból eszközzé változtatta őket, hogy segítségükkel az emberi lét és a természet között „benső konfliktus által” egy „harmadik szerves élőtl” hozzon létre. A „benső konfliktus” mélysége az évek folyamán változott, de a költészet ilyen jellege, amely már nagyon korán kialakult, Lenaut mindig megőrizte attól, hogy természeti költeményei az Eichendorff-féle természetrajongás hangulatába esve, a filiszter számára egy „vasárnapi természet” kellékeivé váljanak; azaz, hogy a természet Lenaunál a betyár- és rémromantika kulisszáivá silányuljon.

Éppen Lenau természeti költeményeivel kapcsolatban próbálták már megismételten, hogy azokat a schellingi természetszemléletből, vagy a hegeli tézis—antitézis—szintézis-ből vezessék le, s ugyanakkor Lenau elméleti fejtegetéseit a *Természeti költészetről* c. írásában kevésbé vették figyelembe. Az idézett részek ugyanis az eddig mondottakon kívül a költemény felépítésére és szerkezetére is következtetni engednek. Lenau az „emberi létet és a természetet benső konfliktusba akarja hozni és ebből a konfliktusból egy harmadik élő organikust eredeztetni”. Ebben a formulában a hegeli tézis—antitézis—szintézist ismerhetjük fel, ahogyan azt Lenau megfogalmazta még néhány évvel annakelőtte,

hogy Hegellel foglalkozni kezdett volna. Ha mindezt Lenau költészetének a külső struktúrájára vonatkoztatjuk, olyan szerkesztési elvhez jutunk, amelynek hármasság tagozódása Lenau természetlírájában különösebb nehézség nélkül kimutatható.

Egy további lényeges vonás, amely Lenau-nak a német romantikához való viszonyában megvizsgálandó, Lenau történelemszemlélete. Köztudott, hogy a múlt iránti érdeklődés Európában és különösen Németországban a történelmi folyamat szemlélete és felkutatása, a francia forradalom és a napóleoni háborúk során erős impulzusokat kapott, s nagyon valószínű, hogy ebben a német romantika még ha oly kétes értékű, de legjelentősebb vívmányát látunk. Lenau mindenekelőtt a *sváb költőiskola* tagjaitól és különösen Ludwig Uhlandtól kapott ösztönzéseket, akik figyelmét a költészet, a népköltészet és egyáltalán a történelmi múltra irányították. De az ilyen történelemszemlélet politikai töltete sem hiányzott az Uhlandhoz fűződő kapcsolataiból, mert Uhlandra célozva Lenau „egy másik korszakról, egy régi jó korszakról”⁷ beszél, és Amerikából ezt kérdezi: „Uhland, mi van otthon a szabadsággal?”⁸

Ezek az impulzusok egyedül nem lennének elégségesek Lenau történelemre és múltra vonatkozó nézeteinek a magyarázatához. S valóban egyéb mozgató okokat is találunk. Ausztriában a francia forradalom kiváltotta történelmi érdeklődéssel egyidőben egy tudatos, a jozefinizmus irányította történelemszemlélet alakult ki: II. József célkitűzései leginkább praktikus jellegűek voltak. Ő Bécszet az össznémet kulturális élet centrumává akarta tenni — a Poroszországgal való konkurrencia többek között szintén ilyen irányban hatott —, s ugyanakkor a nemzetiségi állam központosítására is törekedett, amelyhez egy új történelemszemléletnek kellett az ideológiai alapot szolgáltatnia. Grillparzer hazafias tárgyválasztásai mutatják ezeket az eredetük szerint jozefinista tendenciákat, s ugyanakkor azt a veszélyt is, amely általuk Ausztriát fenyegette. Miközben ugyanis a Habsburg-állam nem német ajkú népeinek a történelmi eseményeit is az osztrák történelem keretében tárgyalta, felébresztette és befolyásolta ezeknek a népeknek nemzeti érdeklődését, amit eredetileg persze nem tűzött ki célul. E kor sok osztrák szerzőjének a kettős helyzete — többek között Grillparzeré is — csak ily módon magyarázható. Történelemszemléletük lényegében a birodalom megőrzésére irányult, a viszonyok konzerválása, s minél inkább igyekeztek aktívan is tenni valamit ennek érdekében, annál inkább veszélyeztették a birodalmat. Az osztrák irodalom konzerválásra törekvő, örökösen a történelembe visszatekintő jellege, leginkább ebben a tényben leli magyarázatát. Csak így érthető, hogy költők és írók, akik a világ jelenségeit egyébként követték, olyan filozófiai fogalmakkal, mint a „*tevékenység egyetlen a káros tettel*”, sajátosságos, speciálisan osztrák világnézetet alakítottak ki.

Mindezek a tendenciák Bécsben találják meg konkrét kifejlődésüket, de csak abban az időben, amelyet Metternich nevével összekötve restaurációs időszaknak nevezünk. Ugyanakkor persze először lépnek fel az osztrák irodalomban költők és írók, akiknél azonos ösztönzők újszerű következményekkel járnak, és Lenau mindenekelőtt ezekhez tartozott. Az osztrák irodalomtörténetre vonatkoztatva a röviddel ezelőtt megjelent olasz Claudio Magris műve ezt a következőképpen fogalmazza: minden nyugtalanság a monarchia peremterületeiről származik. Lenau e peremterületek első költői közé tartozott; őt

⁷ Uo. I. 64.

⁸ Uo. I. 274.

kövezték már legközvetlenebb kortársai közül néhányan, mint pl.: Moritz Hartmann, Alfred Meissner, Karl Beck és mások. Ez a sor folytatódott aztán Karl Emil Franzoson keresztül egészen Joseph Rothig. Lenau és említett költőtársai nemcsak más élményekkel, közvetlen kulturális és egyéb benyomásokkal rendelkezett mint a kimondottan bécsiek, hanem a Habsburg-múlthoz is más volt a viszonyuk. Amennyire ezek a költők és írók a saját jelenüket tekintve osztrákoknak érezték magukat, olyannyira különböztek a bécsiektől történelemszemléletükben. Ebben inkább internacionalisták voltak, már saját-élményüket és tapasztalatukat tekintve is.

Grillparzer kettős viszonya, miszerint Ferenc császár „hű szolgá”-ja akart maradni úgy, hogy egyben Metternich ellen fordult, Lenau és őt követően sok osztrák költő és író számára Bécsen kívül ismeretlen maradt. Lenau történelemszemléletét nem béklyózta meg semmi, mint Grillparzerét: elsősorban a magyar történelemre orientálódott, amikor „Rákóczit, a rebellist”, az első jelentős magyar függetlenségi harc vezetőjét idézi a Habsburgok ellen, majd átnyúlt a huszita mozgalomra, végigpásztázta az egész Habsburg-birodalmat, és az európai múlt eretnekmozgalmaait. Az első közvetlen benyomásokhoz természetesen mások is társultak, mígnem a *Savonaroláig* és az *Albigensekig* eljutott. Személyes problémája a vallás kérdésében, s az erre válaszoló filozófiailag megnyugtató feleletek keresése, Hegelig elvezető útja, állandóan formálták ezt a történelmi képet. Az ehhez vezető fontosabb ösztönzéseket a nem osztrák származású osztrák speciális helyzetében kell keresnünk. Ez a történelmi kép érthető módon ugyanúgy különbözik a romantikusokétól, mint a Grillparzerétől. Lenau nem tartotta nagyra a glóriával övezett és misztifikált középkort, de a tettekben szegény és a konkrét fejlődési folyamatától elvonatkoztatott, megváltoztathatatlan Habsburg-múltat sem tömjénezte. Történelemszemlélete nem helyezkedik szembe a tettekkel, hanem éppen megfordítva; annak a meggyőződésnek a kifejeződését tartalmazza, hogy minden történelmi esemény potenciális erőt rejt magában újabb tettekhez.

Azzal a romantikával, amit a német irodalom fejlődésében e fogalom alatt értünk, ezeknek a nézeteknek nem sok közös vonásuk akad: hogy osztrák romantikáról egyáltalán beszélhetünk-e, az ma nagyon is vitatott kérdés, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a német romantika néhány képviselője átmenetileg Bécsben talált hazára, és onnan fejtette ki tevékenységét. Egy ilyen német romantikusnak a tevékenysége, aki átmenetileg Bécsben élt — Theodor Körnerről van szó —, ismét bizonyítja, hogyan hatott a történelem Bécsben a napóleoni háborúk idején és az ezt követő korszakban. Körner „Zriny”-drámáját a török háborúk egyik magyar hőse érlelte, s ebben a költő kimondja a vágyát ilyen hős után a saját korára vonatkoztatva is. Zrínyi azonban nemcsak a törökök ellen harcolt, hanem ugyanakkor a Habsburgok ellensége is volt, és ezektől elárulva és elhagyatva a törökök elleni harcban esett el; hasonló sors érte, mint 1809-ben a tiroli felkelésben Andreas Hofert. Ez csak egy példa arra, hogy milyen kétértelmű volt a Habsburg-birodalomban a múlt újraélesztése, s hogy az, amit másutt konzervatívnak kikiáltott romantikának bélyegeztek, más körülmények között, tetterős cselekvő romantikává teljesedhetett. Ilyen értelemben Magyarországon — de közvetlen szomszédainknál is — olyan romantika jöhetett létre, amely történelemfelfogásával közvetlenül a reformkort segítette, és az 1848-as forradalomig előrenyúlt.

Lenau történelemszemlélete — s ez tűnik a dologban a leglényegesebbnek — elszakad a tradicionális és legitim osztrák múlttól, s a Habsburg-biro-

dalom nem német nyelvű népeinek a múltjában kutat, nem Franz Grillparzer „hű szolgá”-jaként, hanem rebellis módon, s innen az útnak közvetlenül az általános európai eretnekségig kellett vezetnie. Lenau ezzel az utolsó lépéssel a Grillparzer típusú osztrák költőket ugyanúgy mint korának legtöbb cseh, magyar, délszláv nemzeti költőjét messze megelőzte: Habsburg-legitimitást és szűk nemzeti korlátok közé szorított történelemszemléletet egyaránt elhárított magától.

A romantikus egyetemes költészet további területe, amely Lenau munkásságában döntő szerepet játszott, a filozófia és a vallás. A kettő elválasztása Lenaunál aligha volna keresztülvihető. Számára nem annyira és nem kizárólag korának egyes filozófiai rendszerei voltak meghatározóak, hanem az elkeseredett harc megnyugtató válaszáért olyan kérdésekre, amelyeket neki — akit részben istenhitűre és részben ateizmusra neveltek, aki a túlvilág tagadása és a halál utáni élet vígaszának állandó kétségei között élt, vagy mert a szerelemben csalódott, vagy a személyes sorsa miatti elégedetlenség és a sikertelenség, vagy korának viszonyai miatt — az élet napról-napra újra feltett. Hogy milyen messze jutott Lenau ebben a harcban; a már kialakított filozófiai rendszerek, a korabeli filozófusokhoz fűződő személyes ismeretségek, vagy azok művei időről időre mennyiben befolyásolták, mindezt végső soron műveiből kell kiolvasni, nem pedig azokba beleinterpretálni. Lenau nyilatkozatai Spinozától Hegelig ugyanúgy ismertek, mint a Martensennel való találkozásai.

Lenau interpretálói újabban szívesen beszélnek Lenau alkotói korszakában bizonyos krízisekről, amelyeket a költő egyszer a panteizmus, másszor Martensen nézetei, majd ismét más alkalommal Hegel hatása alatt élt át. Ha ezeket a megállapításokat készpénznek vesszük, Lenau csak kríziseket élt volna át, s a mindenkori Lenau-kutatóra maradna a feladat, hogy ott talál-e a költőnél válságot, ahol Spinoza hatását véli felfedezni, vagy ott, ahol Lenau a „panteista szajhától” próbálja magát elhatárolni stb. Egyes irodalomtörténészek nézetei szerint ennek megfelelően hol a katolikus, hol a panteista, avagy az ateista Lenaut lehetne felfedezni; s így megállapítható lenne a különféle felfogásnak megfelelően olyan út, amely a panteizmustól Martensenig felfelé vezet, és melyet elismerőleg dicsérhetünk, s egy másik; Martensentől Hegelig, amelyet nihilistának gúnyolnak; de az egész megfordítva is elképzelhető. Kérdés persze az, hogy egyáltalán beszélhetünk-e krízisről ott, ahol hatalmas világnézeti küzdelem olyan művekhez vezetett mint Lenau *Faustja*, *Savonarólája*, az *Albigensek* és *Don Juan*-töredéke. Minden értékes költői alkotás vívódás az anyaggal, a formával, a környezettel, s mindenelőtt a költő saját énjével. Ez a legbensőbb én Lenaunál a legtöbb romantikushoz hasonlóan, Fichte hatására erősen a középpontban állt és elsődlegesen önmagával vívódott, miközben az élet tulajdonképpeni értelmét kereste. Központi kérdése mindig is az volt, hogy vajon az élet értelme a halálon innen vagy a halálon túl van-e, megmarad-e saját küzdelméből és az emberiség harcából a jóért valami a jövő számára, vagy nem.

A romantikusokra jellemző halálvágy érintkezési pontjai itt is jelen vannak; s mégis: Lenau számára a halál nem vallási, de nem is panteista értelemben valósulhatna meg. Azokban az esetekben is, amikor a költő a panteista *Faustot* félretolta az útjából, és Sophie von Löwenthal hatására a túlvilággal vígasztalta magát, az is csak kívánság, forró vágy marad. Sokkal gyakrabban uralja azonban Lenau költészetét a bizonytalan ide-oda tétovázás. Ez a kétség

már az első jelentős költeménynél, a „Glauben, Wissen, Handeln”-nél elkezdődik, amikor a költő szerelmével elmegy „... a paradicsomból, ahol minden szellő istenről mesél”,⁹ — de a tudás és a tett sem nyugtatják meg. Alkotó korszaka, összesen valamivel több mint két évtizedének kérdésfeltevése privát eseményektől ösztönözve, társadalmi vagy általános emberi jelleggel természetesen időről időre különböző módon nyilvánult meg, s ezeknek megfelelően alakultak a mindenkori felelet-kísérletei is. Mindenesetre jellemző Lenaura — aki már első költeményeinek egyikében „... a hegyek vérvörös láváját kihunyni” látja; ahol „... a nap utolsó sugara remegve menekül (az éjszaka útjából)”¹⁰ —, hogy a személyes, legszemélyesebb élményeiben csakúgy, mint szélesebb környezet által keltett benyomásaiban is egyre csak az elmúlás, a kényszerű halál problémája foglalkoztatja. Amerikából visszatérve a szabadság gondolatának egyik legnagyobb csalódását hozta magával: itthon az első költői sikereket cenzúrai bonyodalmak követik, léte teljesen bizonytalan, tetézve egynéhány kellemetlen ifjúkori benyomással. A Sophie von Löwenthalhoz fűződő viszonya, amely kezdetben optimistán és idealistán hatott rá, olyan kényszerképzetekbe vitte, hogy megkíséreljen egy evilági lemondással megbékélni és vigasztalódjék a túlvilággal. S hogy ez a kísérlete végül is nem sikerült, bizonyítja a *Savonarolában* fellépő és magától Lenautól megfogalmazott kétely.

Az öregedő, teljesen bizonytalan egzisztenciájú, család, biztos irodalmi hírnév nélküli költőben — aki a löwenthali házban évek óta albérlő, s a biztos kiegyensúlyozott polgári életkörülményeket csak láthatja, de nem lehet élvezője — feltámad az ifjúkori kétkedés, a kérdés, hogy az életnek egyáltalán van-e értelme, s hogy mi marad vissza egy küzdelmes, végigszenvedett életpálya után. S minél jobban gyötri a kérdés, annál kétségesebbnek látja a kiutat, és annál kétségbeesettebben keresi a megnyugtató választ. A *Savonarola* után a költő nem tér vissza egyszerűen a „panteista szajhá”-hoz, hanem már e művön dolgozva is Hegellel hadakozik, aki végül is erősebbnek bizonyult. A mindent megmozgató kétség ezt követően még inkább a központhba kerül, s utolsó töredékes művében, a *Don Juanban* a természeti törvényekben keresi a megnyugvást; az önfenntartás, s még inkább az élet, az emberfaj továbbplántálása, s mindkettő hangsúlyozott humanitással, az ember lényének természettől függő legnagyobb parancsaként állíttatik oda. (Konkrét utalások e folyamat megvilágítására az egész műből minden nehézség nélkül nagy számban hozhatók.)

Ez az életharc bizonyára eltér egy tipikus, romantikus költő életútjától, ha az első ösztönző erők, vagy a halál utáni fokozott érdeklődés, az elmúlásra való készülés, a harmónia hiánya a korai romantikusoktól eredeztethetők is. Sem a természeti erő mágikus vonzása, sem a késői romantikának a viszonyokba történő belenyugvása, a biedermeierbe való átvezetése nem található meg Lenau költészetében. Miközben a korai romantika képviselőjét a mágikus természet tartja fogva, s a biedermeier költő megelégszik a felszínes élvezettel, Lenau a természet veszélyes mélységeit kutatja, titkait próbálja megfejteni, és elutasítja annak egyszerű filiszteri élvezetét. Örökös kereső marad, aki a *Faust* és *Don Juan* szimbolikus alakjaival ki akarja aknázni az utolsó racionális

⁹ Uo. I. 60.

¹⁰ Uo. I. 58.

érzéki lehetőségeket, s történelmi alakok megformálására vállalkozik egyedül azért, hogy tetteik rugóit felfedje.

Befejezetlen életművének hirtelen támadt törése e hatalmas vívódás további lefolyásáról csak találgatásra ad módot, de semmi bizonyosra nem következtethetünk belőle. Az összes pro és kontra érvek alapos mérlegelése mégis abba az irányba mutat, hogy Lenau késznek mutatkozott az én elmúlásába beletörődni, hogy ezzel szemben önmaga számára vígaszt nyerjen a költői alkotás maradvandó értékében.

A természethez, történelemhez, a romantika lényeges filozófiai és vallási kérdéseivel való viszonya bizonyítja, hogyan győzte le Lenau a romantikából kiindulva a romantikát. Helyét éppen ezért csak abban a korban lehet kijelölni, amelyet még a romantika hagyománya fémjelez ugyan, de már újabb tényezők alakítanak. Polgári irodalomtörténeszek nagy előszeretettel nevezik ezt az időszakot restaurációs kornak, s hogy Lenauból kiindulva joggal-e vagy nem, az művei példáján könnyen megválaszolható. A lenau-i költészet már érintett tulajdonságai, amelyek számát tovább növelhetnénk, olyan vonásokat hordanak magukban, amelyek a restauráció szóval aligha foghatók fel. Lenau műve több ennél; lázadás, elégedetlenség a metternichi Ausztriával szemben. De hasonlóképpen kevésbé segít rajtunk a biedermeier fogalom is Lenau megítélésében.

Ha az eddig említettekhez azokat a semmiképp sem jelentéktelen költeményeket is hozzávesszük, amelyek egyértelműen politikai költeményeknek nevezhetők, mint pl. az *Egy miniszter sírjánál*¹¹ vagy azokat, amelyek egész atmoszférájukban kifejezésre juttatják, hogy Lenau gyakran abszolútizált világfájdalma nem elvonatkoztatott l'art pour l'art szenvedés volt, hanem a kor kiváltotta rossz közérzet, — előttünk áll az a költő, aki a júliusi francia forradalom és a lengyel felkelés után, s a 48-as forradalom előtt, minden emberi, politikai és világnézeti alakulást átélt és maga is segített kibontakoztatni.

De a nyelvére, költői formájára, legkedveltebb műfajára vetett pillantás is meggyőző bennünket arról, hogy Lenau a romantikát követő idő költője, aki azonban teljesen egyéni eljárással, minden formai megoldásnál sajátos utakat keresett magának. A romantikus ironia által különösen kedvelt törekvés a klasszikus, tiszta formák és műfajok szétrobbantására, Lenaura is meghatározólag hatott. Habár Lenau mindenekelőtt lírikus volt, és ezt leveleiben is vallja, mégis szívesen fordul a Vormärz „vegyes”-műfaja felé. Ennek a „vegyes”-műfajnak jutott feladatul, hogy a német nyelvterületen még hiányzó, terjedelmes epikus művet, a regényt pótolja.

A német irodalomban a lírai-epikai műfaj fejlődésének a folyamata mindenekelőtt Heine fiatalkori prózai műveiben, az *Útirajzokban*, illetve később a *Németország, egy téli regében* és az *Atta Troll*-ban követhető nyomon, de Franz Dingelstedt *Egy kozmopolita éjjeliőr dalai*, és még sok más korabeli írás is hasonló jelleget mutat. Az osztrák irodalomban ezt a műfajt legfőképpen Anastasius Grün *Egy bécsi költő sétái* c. műve képviseli. Őt követte Lenau mellett a 40-es években Alfred Meissner *Ziska*-eposzával, Kerl Beck *Jankó, a magyar csikós* című verses regényével, s az 1848-as forradalmi eseményekről szóló költői beszámolók is ehhez a műfajhoz kapcsolódnak, mint pl. Alfred Meissner *Atta Troll fia*, valamint Moritz Hartmann *Mauritius pap rímes krónikája* c. írások.

¹¹ Uo. I. 122.

E „vegyes”-műfaj kiindulópontjául Lenaunál is minden esetben a klasszikus eposz szolgált. Heine *Téli regéje* és A. Grün *Sétái* ugyanilyen mértékben győznek meg bennünket a feltevés helyességéről. A három műfaj, a líra, dráma és epika céltudatos egybeolvasztására mindenekelőtt Lenau epikai művei nyújtanak meggyőző példákat, amelyekben ugyanakkor a klasszikus eposz formai elemei is kimutathatók.

Ezúttal ismételtelen megállapíthatnók, hogy a hiányzó német regényt ily módon próbálták pótolni, s hogy ez az út különösképp a kifejezetten lírai hajlamú költőknek nyújtotta a legjobb lehetőségeket. Osztrák területen is ez a helyzet: behatóbb formai vizsgálatok bizonyítják, hogy osztrák írók Klopstock, Wieland és Goethe ösztönzésére a klasszikus eposzhoz fordultak, és ezt már a jozefinizmus idején is céltudatosan ápolták. E műfaj iránt főleg azok az osztrák költők mutattak érdeklődést, akik a monarchia nem német területeivel álltak szoros kapcsolatban, ahol az eposz éppen ebben az időben a régi tradíciók újraeledő nemzeti történelmi képét ápolta és új élettel töltötte meg. Karl Egon Ebert, prágai német nyelvű költő *Wlasta* címen cseh nemzeti hősi eposzt írt, s Johann Ladislaus Pyrker, aki Magyarországról származott és több mint két évtizedig volt egri érsek, I. Rudolfról és a korai Árpád-kor magyar királyairól alkotott eposzokat.

Lenau epikai műveihez tehát tekintélyes számban lehetne az osztrák irodalomban példaképet és kortársi párhuzamokat találni. Az ugyancsak korabeli magyar irodalom is az ilyen művek egész sorát tudja felvonultatni, mígnem közvetlenül 1848 előtt Petőfi Sándor a *Helység kalapácsában* a paródia fegyverével az egész műfajt megsemmisítette, amit szintén nem szabad egyszerűen elszigetelt jelenségként felfognunk; a század második felében ugyanis a műfaj ténylegesen nem létezett többé. Az 1848 előtti idők Habsburg-birodalmában azonban olyan szerepet játszott, amely csak formai oldalról közelítve meg, nem magyarázható; a nemzeti múltra vonatkozó speciális történelmi szemléletet kell itt figyelembe venni.

Egyéb formai vizsgálódások Lenaunál ettől az általános Vormärz-típustól a speciális felé vezetnek. Lenau a szigorú versszak-beosztást lehetőleg elkerülte, és a versszakok „rendszeretlen” tagozódását a tartalmi résztől tette függővé. Az is feltűnő azonban és éppoly jellegzetes, hogy Lenau mily nagy előszeretettel használta a párbeszédes formát. A jellegzetesen osztrák és még inkább jellegzetesen lenau-i jegyek találkoznak itt egymással. Lenau költeményeiben, magukban a tisztán lírai önmegnyilatkozásaiban is, szívesen használja a dialógust: azokban a költeményekben, amelyek az első benyomás szerint epikus költemények, a külsőségekben nem azonnal ismerhető fel a párbeszéd, ez csak közelebbi vizsgálatoknál derül ki. Lenau azonban attól sem riadt vissza, hogy alkalmanként a költemények külső formájában is jelezze a párbeszédet. Alaposabban szemügyre véve meggyőzhet bennünket arról, hogy nem csupán formai játékról van itt szó, hanem a választott formát a tartalmi mondanivaló jegyei határozzák meg. Különösen világnézeti jellegű költemények esetében van ez így. A kétség, a költő gondolkodásában mindig meglévő ide-oda csapongás, az egy kebelben két lélek háborgása, mind ily módon jut nála kifejezésre.

Egy további formai jelenség, amelyet lényegében szintén a romantikából vezethetünk le, s egy osztrák költőnél teljesen magától értetődőnek tételezhetünk fel, az a Lenau műveiben feltalálható zenei elem. Ismét a romantikához való lényeges különbségként azonban Lenau zeneisége nem a megtévesztő mágiakusba vezet, hanem konkrét költői funkciót tölt be. Az a megállapítás,

amit Prof. G. Baumann Grillparzer és a zene összefüggésében tett, mely szerint a muzikalitás a nyelvi kifejező készségre gátlólag hat, Lenaunál nem tapasztalható. Ellenkezőleg, nála a zene a nyelv kifejező készségét megsokszorozza. Megállapításunk kiindulópontja ezúttal is konkrét tényekre támaszkodhat: Lenau már Pesten, legfiatalabb gyermekéveitől kezdve zenei oktatásban részesült, s a stockeraui nagymama is nagy súlyt fektetett arra, hogy unokáját illő nevelésben részesítse. A fiatalkori magyar emlékek, a cigányok, egy egész életre szóló elkötelezettsége a zene mellett, magyar tárgyú költeményeiben állandó figurákként mindig visszatérnek. Ilyen élmények alapján a muzsikának Lenaunál aktivizáló, a nyelvet a végsőkig sarkalló és felfokozó funkciója van. Lenau mesteri leírását adja, hogyan hat a zene a figuráira; miközben a zene hatását leírja, előkészíti a hangulatot s a várakozást olyan magasságig fokozza, ahol a zene hirtelen belépése mintegy átveszi és folytatja a nyelvi eszközök művészi teljesítményeit. Költői kifejező készségét vizsgálva nyomon követhetjük Lenau zenei tudását. Nyelvében mindig bizonyos sajátosság volt észrevehető, amelyet a legkülönbözőbb módon próbáltak értékelni. A költeményeiben helyenként előforduló szokatlan szórend miatt igyekeztek hiányos német nyelvi tudására rámutatni, vagy szóképzései, feltűnő melléknevei és szokatlan fordulatai a magyarra emlékeztette vizsgálóit. Hogy mennyiben és egyáltalán így van-e ez, azt modern, technikai alapon kellene egyszer műveiben megvizsgálni. Keveset törődtek azonban mindmáig azzal, hogy — a Goethe utáni időszak lírájában, amikor Ferdinand Freiligrath pl. félig sikerült rímekkel és orientalista ízü idegen szavakkal volt képes a német verselést valamennyire is megújítani; — Lenau rímei magánhangzóhasználatukban olyan gazdagságot mutatnak fel, ami egyedülálló. A vizsgálódások szerint a rímképlet, a magánhangzók alkalmazásában Lenau, kortársaival egybevetve azokhoz a költőkhöz tartozik, akinél az „e” előfordulása — mint a német nyelv leggyakoribb magánhangzója — más magánhangzók, mint „a”, „u”, „o”, „i” (és a hosszú „ie”), vagy diftongusok „au”, „eu” (vagy „äu” is) javára erősen háttérbe szorul. Ilyen irányú megfigyelések ugyancsak behozták bizonyos érzelmek kifejezése meghatározott magánhangzók szövegbeni gyakoriságával párosul. Ezt bizonyítandó egyetlen példát mutatnék itt be. A *Tiszaparti parasztok* című versben Lenau azt a nagyszerű kísérletet végzi, hogy a cigányzene rendkívüli hatását nyelvi eszközökkel érzékelteti. A következő sorok jelentik a vers csúcását:

„Heil! wie die Geigen singen und klingen!
 Hei! wie die Hämmer des Zimbals springen
 Über die Saiten frisch auf und nieder,
 Pochender Herzschlag heimischer Lieder.
 Himmel, wie jauchzen die Geigen so helle,
 Schmetternd schreit Klarinette, die grelle.”¹²

Ebben a hat sorban a rímeket kizárólag az „e” és „i” hangzók testesítik meg. A szövegben húsz „e” (a németben egyébként is uralkodó hangzó) található a 16 „i” hanggal szemben. Az „ei” hatszor, az „a” háromszor, az „au” és az „u” kétszer, végül az „ü” és az „o” egyszer-szám forduló elő. Sok példát lehetne bizonyítékul hozni arra, hogy Lenau költeményeinek a magánhangzórendje tudatosan megkomponált költői eljárást mutatnak, hogy minden formai

¹² Uo. I. 424.

tulajdonság azzal, amit mondani akar, összhangba kerül, s ugyanakkor a zenei jóhangzás mindig mértékadó szerepet játszik.

Ez a néhány gondolat, amely mindenekelőtt Lenau és a romantika viszonyára vonatkozik, arról igyekszik meggyőzni, hogy Lenau helye közvetlenül a romantika utáni korban keresendő, hogy a romantika örökébe lépett, de szabadon, saját céljainak megfelelően tudta annak örökségét átalakítani. Lenau Heinéhez hasonlóan, a „romantikus iskolában” töltötte fiatal éveit, majd elnás pángolta a tanítómestert”.¹³ Csakhogy ezt nem Heine szarkasztikus iróniájával tette, hanem osztrák módon, sajátosan egyéni művészi eszközeivel.

Néhány szempontot érintettünk, amelyek Lenaut mint' osztrák költőt jellemezték, akinek a műveiben a német nyelvű irodalmon belül a bécsi atmoszféra, és a soknemzetiségű állam később oly szerencsétlenül ható nemzeti feszültségeinek első jelei érezhetők, ugyanakkor szülőhazájának tájai és kultúrája is alakítólag hatott műveire.

A Lenau körüli vita, amely az utóbbi években újból fellobbant, a már megválaszoltak hitt kérdések egész sorát tűzte ismét napirendre. A biedermeier fogalma körüli csatározások ilyen összefüggésben semmiképp sem tartoznak a múltba, s egyre világosabbá válik, hogy a magyar reformkornak megfelelő Vormärzi időszak sokrétűségét semmiképpen nem lehet a biedermeierrel közös konzervatív nevezőre hozni.

Magánál Lenaunál is úgy tűnik, hogy a világfájdalom és az egzotikus táj költője egyre inkább a március előtti kor politikusabb költőjének adja át a helyét. Epikai művei éppen ezért ma a kutatások homlokterébe kerülnek, s ezzel együtt olyan témák is, mint például „Lenau viszonya korának filozófiájához”, „A sváb költőiskola szerepe Lenau művészi és emberi fejlődésére”, „Lenau mint politikai költő” stb. Olyan kérdéseket is, mint Lenau és Sophie von Löwenthal viszonya, a rendelkezésre álló dokumentumok alapján újból meg kellene vizsgálnunk, nem mintha új intimitásokat vélnők felfedezni, hanem azért, hogy ezáltal e kapcsolat vallási és filozófiai komponenseit helyesen lehessen megítélni, és ily módon konkrétan meghatározhatjuk Sophie jelenlétét Lenau művészetében.

A problémakörök száma még természetesen tovább szaporítható, de két terület, úgy tűnik, ma már nem képezheti vita tárgyát. Az egyik Lenau betegsége, amely a mai irodalomtörténet számára nem egyéb kényelmes érvnél, amivel minden megmagyarázható. Karl Kraus több mint hat évtizeddel ezelőtti fejtegetése ebben a vonatkozásban különös figyelmet érdemel: Lenau születésének századik évfordulója alkalmából írt cikkéhez néhány Lenau költeményt csatolt, bizonyos bécsi kortársaknak címezve a benne foglaltakat. A költeményeket Kraus következő megjegyzése kíséri: „Olyan költő, aki ilyesmit írt, valóban száz éves volna? Az illetők ha így találkoznak vele, nem fogják „Lenaujukat” felismerni s vállvonogatva magyarázzák majd, hogy ez az ember közel volt az örülethez, amikor ezeket a gorombaságokat, amelyekre hagyatékában ráakadtak, alkotta”.¹⁴ — Ilyen vállvonogatás ma már nem engedhető meg számunkra.

A Lenau-kutatásnak egy másik területe szintén a múlté. Azokra a kísérletekre gondolunk, amelyek Lenaut hol az egyik, hol a másik nacionaliz-

¹³ Heinrich Heine: Werke und Briefe. Kiadta: H. Kaufmann. Berlin, Aufbau 1961. I. 365.

¹⁴ Die Fackel 1902. évf. 112. sz. 15.

mus számára akarták kisajátítani. Lenau nem a „délketet-európai népiség” költője, ahogy ezt a harmincas években hangoztatták, s nem is volt mai filozófiai-világnézeti áramlatok hirdetője, akár keresztény, akár ateista előjelűek legyenek is azok. Mint fáradhatatlan harcos az igazság, az életcél, az ember összes tulajdonságaival együtt való tiszteletének a költője, a türelem hirdetője volt olyan korban és olyan népeknél, amikor és ahol elkezdett nemzetiségi harc folyt. Ez a Lenau a mi korunk számára is példaképet jelent. Finom érzékeivel olyan költői szférákba is be tudott hatolni, amelyek egy osztrák költő számára talán hamarabb nyíltak meg, mint minden más nemzetiségű költő számára; olyan magasságokba nyitott utat, amelyek a századfordulótól kezdve egyetlen európai irodalomban sem ismeretlenek többé.

A költő küldetése és hagyatéka

JEAN PIERRE HAMMER (Nanterre)

„Aki költészetről beszél, vagy aki ilyen beszédre hallgat, már tulajdonképpen menekül tőle” — ezt a mondatot Hans Magnus Enzensberger, nyugat-német költő fogalmazta meg egyik költeményének keletkezéséről adott fejtegetései elején; visszautasítva és korrigálva egynéhány kritikus illetéktelen beavatkozását.

Ha azonban ma itt a költői küldetésről és a költői hagyatékáról beszélünk, — úgy ez semmi esetre ne jelentse azt, hogy nem értünk egyet Enzensbergerrel. El lehetne képzelni, hogy kizárólag csak költeményeket szavaljunk; ahelyett, hogy a költészetről beszélünk. De prózában megfogalmazott szavaink menekülésből alakuljanak át olyan kerülő úttá, amely mégis csak a költészet felé vezet. Néha szüksége van a költészetnek is arra, hogy bizonyos távolságból szemléljük, hiszen olyan időben élünk, amikor sajnos nem a költészet kormányozza a világot, és ezért nem fölösleges a költészethez vezető utat kívülről is egyengetni és fürkészve tanulmányozni.

Mérlegeléseinkhez három megjegyzést szeretnénk előrebecsátani:

1. Elemzésünk középpontjába néhány Lenau-verset kívánunk helyezni. De (véleményünk szerint) számos más költőt is választhatnók, François Villontól Paul Eluard-ig, vagy Walther von der Vogelweidétől Peter Huchelig és a legfiatalabb mai költőkig. Időhiány miatt számos bizonyító idézetről le kell mondanunk. A véleményünk ugyanis az: valamennyi költő küldetése azonos, egyforma lehet akkor is, ha a fülünkben más-más módon csendül vissza költészetük. Éppen ezért ne ütközzünk meg azon, hogy Lenau társaságában mai költőket is felléptetünk. Mindössze néhányra szorítkozunk, s választásunk tisztán szubjektív és nem tekinthető értékmérőnek.

2. Küldetés és hagyatéka között nem teszünk elvi különbséget. Nemcsak azért, hogy az ismétléseket elkerüljük, hanem mert ebben az esetben a hagyatéka éppen azt a példázta, ami a költői küldetésben kifejeződik, mert a hagyatéka azokban a művekben lelhető fel, amelyeket a költő ránk hagyott.

3. A forma és a stílus problémájára nem térünk ki, bár a csak formai kritika létjogosultságát teljes mértékben elismerjük. Ezek a kérdések azonban már önmagukban is bő témát szolgáltatnának egy terjedelmes előadáshoz és csak akkor fejthetők ki, ha a költő szerepét az emberi társadalmon belül elismertük és meghatároztuk.

A költői küldetés problémája jelenleg központi kérdés számunkra, mégis ezúttal arra késztet bennünket, hogy a francia irodalomkritika aktuális problémáiban egyértelműleg állást foglaljunk.

Néhány év óta ugyanis Franciaországban heves véleménykülönbségeknek lehettünk tanúi, amely az új és a hagyományos irodalomkritika követői

között bontakozott ki. Az irodalmat eddig a kritika mint tudományos tárgyat kezelte, amely mind tartalmi, mind formai szempontból kutatható és osztályozható.

Az új kritikai iskola azonban nem elégszik meg ezzel az objektív magatartással. Vonakodik az irodalmi jelenséget valahogy is összefüggésbe hozni a történelemmel. Minden művet kizárólag belső felépítése és tematikája alapján elemez. Az új kritika számára ezért tulajdonképpen minden mű önmagában áll, és mint önálló egésznek nincs más célja mint önmaga.

Írók vagyunk mi, mondják ennek az iránynak a képviselői, s ahelyett, hogy tapasztalatainkról és érzelmeinkről számolnánk be, már létező művekről írunk; s ezáltal közvetlenül a költői alkotás lényegébe hatolunk.

Az ilyen kritika, amely a művészi alkotásban a különlegest akarja megragadni, gyakran maga is egy új irodalomba torkollik. Gyakran arra is törekszik, hogy a tartalomról, a mondanivalóról ne vegyen tudomást, vagy azt meghamisítsa, csakhogy minél több figyelmet szentelhesen a mű struktúrájának.

A két iskola közötti harc elkeseredetten folytatódik, nem dőlt még el, és feltehetően még sokáig fog tartani. Egyszerűen talán azért, mert nem létezhet ésszerűbb győzelem, mint az olyan tiszta kompromisszum, amely mindkét oldalt egyaránt gazdagítja.

De szükség van-e egyáltalán kritikára? Hans Magnus Enzensberger a már idézett előadásában (*Entstehung eines Gedichtes*. S. 38) kifejti, hogy „. . . egy költői szöveg nem több mint az, amit tartalmaz . . . Minden magyarázat, amely kívülről jön, ha mindjárt magától a költőtől is, csak haszontalan, vagy egyenesen bosszantó dolog”.

Közel másfél évszázaddal (1832. V. 19) ezelőtt Lenau ezt írta a sógorának: „Valóban süket vagyok minden dicsérettel szemben, és a szidás is édeskeveset ér, mert a recenzenseket semmire sem becsülöm, nem ismernek ők semmit a költészetről . . .”, majd teljesen egyértelműen hozzáfűzi: „A költő legjobb barátja a költői lelkiismeret. Nagyon jól tudjuk, hol szorít a cipő, jobban mint ahogy ezt valamelyik recenzens meg tudná nekünk mondani”.

Semmi új nincs tehát a költők ilyen irányú gyanakvásában a kritikával szemben. A kritika azonban ennek ellenére egyre tovább terjeszkedett, s nem ritkán a költészet talpnyalójává vált. Itt az ideje, hogy a kritika ne elégedjék már meg azzal, hogy a költők műveit felhígítsa vagy körülírja. Itt az ideje, hogy a kritika hozzáfogjon ahhoz, hogy a költői küldetést és hivatást megpróbálja érteni és támogatni, hogy ezt a feladatot ne engedje át mint mellékést a filozófusoknak. Ideje, hogy a kritika megkísérelje bemutatni mindazt, amit egy költemény tartalmazhat.

Nem célunk a költő műhelyébe behatolni. De egyetlen költő sem tilthatja meg, hogy azt a gyomot, ami a költő háza körül burjánzik, az olvasó megrögzött előítéleteit a költészettel szemben, a ponyvairodalmat, mindezeket a gyomnövényeket és azok gyökereit a kritika éles sarlójával lenyesegezzük. Ma mindenképp újfajta irodalomkritikára van szükség, amely az olvasók és a költők közötti közvetítő szerepet betölti. Már az iskolában szembetalálkozunk a problémával; az iskolapadban ismeri meg a diák a költőket, de melyik költőről kap helyes képet? Nagyon gyakran régi, elavult és semmiképp sem eléggé árnyalt képet hoz magával az iskolából, amely őt inkább elijeszti mintsem, hogy vonzaná.

Lenauról ezt olvashatjuk pl. egy tankönyvben: „Fájdalmában Lenau a természethez menekült. Sajat lelke melankóliáját tükrözte számára a termé-

szet.” Ezt követőleg bizonyítékként a könyv, az Nádi dalok ötödik részét idézi, majd következik néhány más természeti költemény és ezzel vége. Vajon honnan ered a költő melankóliája? Erre nem kapunk választ, habár Lenau ezt egészen világosan kifejezésre juttatta:

Woher der düstre Unmut unserer Zeit,
Der Groll, die Eile, die Zerrissenheit? —
Das Sterben in der Dämmerung ist schuld
An dieser freudenarmen Ungeduld;
Herb ist's, das langersehnte Licht nicht schauen
Zu Grabe gehn in seinem Morgengrauen . . .

(Az albigensek)

Diákjaink számára azonban Lenau önmagában tépelődő fantaszta marad. S ezzel a hamis képpel hagyják el az iskolát, és ezt viszik magukkal az életbe. „Ennél a régi költőnél — gondolják majd a legjobb esetben — kevés keresnivalóm van.” — és soha többé nem nyúlnak Lenau verseihez.

Ilyen felületes bevezetés még annak a néhány versnek a megértését is lehetetlenné teszi, amely a tankönyvben található.

Mit gondolhatna ugyanis az atomkor kis diákja egy rég nem élő melankólikusról, aki a nádas tó mozdulatlan víztükrét szemlélve könnyekre fakadt? S hogy ugyanez a Lenau a *Ziskának* és *Az albigenseknek* is a szerzője, azt sohasem fogja megtudni.

De nem is az a legrosszabb, hogy ezeket a műveket agyonhallgatják. A költészet szerepének az elsekélyesítése jelenti korunkban az egyik legnagyobb veszélyt. Már több mint egy évszázada az egyre fokozódó anyagi termelés korában élünk és az utolsó világháború óta olyan társadalomban, amely majdnem kizárólag az áruterelés bőségére rendezkedett be. Ennek a társadalomnak nincs szüksége a költőkre, mert azok nem tartoznak a termelést fokozó erők közé. Mivel azonban túlságosan hangosan verselnek, ez a társadalom fél tőlük és igyekszik őket szidalmakkal megfélemlíteni vagy neveltségessé tenni.

Régebbi időkben tisztelték a költőket. Gondoljunk csak az antik költészet idejére. Ilyen okokból kifolyólag a mai közönség magatartása költőivel szemben madjnem mindig kétarcú: egyrészt a költőt parazita elemnek, különcnek tartják, másrészt meg isteni szikrával megáldott embernek, akiről azt állítják, hogy egy egészen más világban él. De mi valójában a költő sorsa ezen a világon? Hogy vélekednek róla a vezető körökben? Hogyan vélekednek róla nyugaton és keleten? Szívesen hallgatják-e, vagy pedig fennáll, amit már Lenau megállapított:

„. . . a költők már megszokták, — hogy süket füleknek daloljanak . . .”
S mi, akik mégis csak szeretjük és ápoljuk a költőket, képesek vagyunk-e őket, minden esetben teljes mértékben megérteni?

Elszoktunk már attól, hogy egy költeménynek a mély értelmére figyeljünk, noha becsüljük zeneiségét és a képekben való gazdagságát. A csengés és a képek mögött azonban mély úr tátong. Többnyire beérjük azzal, hogy felületesen felfogjuk a költemény értelmét és megrekedünk a felszínen.

A költészet azonban ahhoz a sajátságos szférához tartozik, ahol a tudatalatti minden jelentőségét és hatalmát megtartja, s ahol ugyanakkor az éles értelem is teljesen érvényre jut. A költészet így a tudati lét egészét körülöleli. Nemcsak a költő igazi személyiségét foglalja magába, hanem a költőt körülvevő világ jelenét és jövőjét is. A rossz költőt hamar felismerhetjük nemcsak mester-

ségbeli fogyatékosága miatt, nemcsak semmitmondó képeiből; egy rossz költővel ugyanaz történik, mint a rossz festővel, aki korlátoltságában állandóan csak önmagát festi: olyan mint a narcisszizmus híve, állandóan csak saját szűk világának a körében forog. Képei akkor sem keltenek érdeklődést, ha az Eiffel tornyot vagy a Stefans-dómot ábrázolják, mert azok tartalmát saját tapasztalatunkból már rég ismerjük.

Petőfi, a nagy magyar költő, *A XIX. század költői* című versében aláhúzza ezt a költőkkel szemben támasztott magas igényt:

Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.
Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalmaid s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félre tedd.

(és a harmadik versszakban:)

Előre hát mind, aki költő
A néppel tűzön-vizen át!

Nem mintha kivetnivalót találnánk a művészi önarcképekben! Igazi művészek önarcképei mindig sokkal többről adnak számot, mint csupán magáról a szerző személyéről. Ha Velasquez a híres Prado-beli festményén, a Meninéken önmagát mint festőt is a képre festi, éspedig bizonyos távolságra a főalakoktól, akik középen helyezkednek el, s ha még nagyobb távolságra a spanyol királyt és királynőt csak egy tükör tükröződésében rögzíti, úgy oly sok mindent fejez ki ezzel a mesterművével, hogy a kép tulajdonképpeni mondanivalójáról már évszázadok óta írnak és vitatkoznak. Az igazi költészettel ugyanez történik. Titkát soha nem fedik fel azonnal és egyszerre, sohasem végérvényesen.

Lenaunál nagyon gyakran csak a verssorok zeneiségére figyeltek fel, sőt hozzá nem értő kritikusok gyakran egyhangúsággal is vádolták anélkül, hogy a lenai versek tiszta, tárgyilagos elemzését valaha is megkísérelték volna. S költői mondanivalójának aktualitásával csak igen kevesen foglalkoztak.

Nikolaus Lenautól, „a sötét éjszaka rebbeliségétől” — ahogy Ernst Fischer találóan nevezte — mintha még ma is félnének. Hogyan is állunk ezzel a költőtől való félelemmel?

A tizennyolc éves költőnek anyjához írt levele talán már érinti azokat a lényeges okokat, amelyek miatt a világ tart a költőtől és annak küldetésétől. „Személyem minden boldogságon felülemelkedik, amelyet pénz, hivatal stb. adhat, ellenkezőleg gyönyört találok abban, ha az ember önmagában hordhatja a világát anélkül, hogy az élvezetek köteléke a mozgó világ kerekeihez láncolná, ahol alantas vágyak rabszolgájaként az embertől idegen akaratok föltétel nélkül, gyenge kiszolgálója lesz”.

Ezeket a sorokat Lenau 1821. június 17-én írta, és élete végéig hű maradt hozzájuk. Ezek a sorok szolgáltatják számunkra az első kulcsot költői küldetésének a megértéséhez. A költő mindenekelőtt a szabadságért száll síkra.

Egyszerű dolog lenne, Lenau valamennyi megnyilatkozását és azokat a költeményeit, amelyek szabadságra vágyó ifjúkori ideáljának megfelelnek, felsorakoztatni, kezdve a fiatalkori lázadó kihívástól, amellyel megszökött a jól szituált nagyszülők otthonától, megállapítva: „Inkább éhen halok, sem-

mint aranyláncra fűzött örökös rabszolga legyek”, s befejezve *Az albigensek* alábbi soraival:

O ernste Lieb' zur Freiheit, schönes Werben,
Wenn ihre Spur genügt dafür zu sterben . . .
...
Und müssen wir vor Tag zu Asche sinken
Mit heißen Wünschen, unvergoltnen Qualen,
So wird doch in der Freiheit goldnen Strahlen
Erinnerung an uns als Träne blinken.

S mily távol és mégis közelinek érezzük Lenauhoz Paul Eluard-nak az 1942-es évnek egyik igen szomorú órájában fogant, a szabadságról szóló versét, — amelynek csak utolsó versszakát idézem:

Et par le pouvoir d'un mot
Je recommence ma vie
Je suis né pour te connaître
Pour te nommer

LIBERTÉ

S ahogyan a költők országhatárokat nem ismerve láncfűzért képeznek a szabadsáért, ezt mutatja Peter Huchel verse is „In memoriam Paul Eluard”.

Freiheit, mein Stern,
Nicht auf den Himmelsgrud gezeichnet
Über den Schmerzen der Welt
Noch unsichtbar
Ziehst du die Bahn
Am Wendekreis der Zeit.
Ich weiß, mein Stern,
Dein Licht ist unterwegs.

Lenau költői tevékenysége idején számosan énekelték meg a szabadságot, de az a hatás, amelyet Voltaire és a francia forradalom Lenaura gyakorolt, mégis félreismerhetetlen.

1831-ben *A fogoly* című verssel Lenau a szabadságversek hosszú sorát nyitja meg. Beethoven *Florestan*jához hasonlóan a fogoly az önkény és a zsarnokság áldozata. (Lenau csodálata és szeretete Beethoven iránt, nemcsak Lenau zeneszeretetével, hanem a világról alkotott felfogásuk rokonságával is magyarázható.) Beköszöntött a tavasz:

Doch einen weiß ich, der ihn darf nicht schauen,
Weil finstre Kerkerwände ihn umgrauen,
Und, regt er sich, die Eisenketten klirren.
Ihm wird in seiner dunklen Hast die Zeit
Die Glücklichen enteilt mit Sturmesmacht
Zur gliederlosen, starren Ewigkeit.

Csak még egyszer megpillanthatná a napvilágot, ez a fogoly utolsó kívánsága. A nap a szabadság szimbóluma, és egyben az éltető forrást is jelképezi. S hogy Lenau foglya együttal költő, azt senki nem vonhatja kétségbe:

... Er hat zu viel verbrochen,
Hat sich des Allzukühnen unterwunden:
Hat WAHRHEIT dem Tyrannen laut gesprochen . . .”

Ma már azt is biztonsággal tudjuk, hogy Lenau Silvio Pellico olasz szabadságköltőre gondolt, aki Spielbergben volt bebörtönözve. Már ezzel a költeménnyel hirdeti Lenau: a költő szent feladata, hogy minden területen küzdjön a szabadságért és az igazságért.

Amikor Lenau két évvel később csalódottan s egyben érettebben visszatért Amerikából, költői hivatásáról új meghatározást adott:

„Mein Aufenthalt in der neuen Welt hat mich von der Chimäre von Freiheit und Unabhängigkeit, für die ich mit jugendlicher Begeisterung schwärmte, geheilt. Ich habe mich dort überzeugt, daß die wahre Freiheit nur in unserer eigenen Brust, in unserem Willen und Denken, Fühlen und Handeln ruht.“

Ettől kezdve tudja Lenau, hogy a szabadság nehezen elérhető cél, de mégis a költő feladata, hogy mindezek ellenére ezt a célt kövesse: Amerikában nem találta meg a szabadság hőn áhított országát, s Európában a Szent Szövetség nehéz atmoszférája fojtogatta. Ausztriában Metternich a szabadságot a szívek legmélyére, és a költészet és zene magaslatára száműzte. A költő tudja, hogy az irodalmi alkotás politikai feltételei nem maradhatnak hatás nélkül a költészetre.

Olyan problémákat, amelyekre a mindennapi valóság nem talál megoldást, mostantól kezdve költőileg is feldolgoz, mert szerinte a költemények igen alkalmasak arra, hogy nehéz időkben velük új eszméket hirdessünk. Mindenkori a költő feladata volt, hogy befolyását érvényesítse a világban. Bár a költő életébe kettősség állott be, de ezt a szakadékot a költészet és a valóság között, amelyet minden költő ismer és amelyet mi is elismerünk, ezt a két világ közötti különbséget, Lenau egyre inkább képes volt csökkenteni a költészet javára. 1841-ben ezt vallja Sophie von Löwenthalnak:

„Meine sämtlichen Schriften sind, da ich für Taten keinen Raum finde — mein sämtliches Leben.“

(Az „összes” szónak az ismétlése lehetővé teszi, hogy Lenau leveleiben is költői küldetéseire vonatkozó bizonyítékokat véljünk felfedezni.)

Ma már nem csodálkozunk, amikor megállapítjuk, hogy az első harc, amelyet Lenau a költészetért vívott, a cenzúra ellen irányult. Lenaunak a cenzúráról alkotott ítéletét minden bizonnyal számos más költő is készsággel vállalhatná. Lenaunál ugyanis nemcsak arról volt szó, hogy a szociálpolitikai követeléseket költői formában szólaltassa meg. Nem kevesebbre törekedett, mint arra, hogy a szabadság utolsó lehetőségeit megmentse; a költészet és a szabad beszéd utolsó lehetőségeit, amely nélkül az emberiség nem élhet. Így és csakis így értelmezendők Lenaunak a cenzúra ellen írott kemény szavai:

„Ich muß jenes feindliche Gesetz auch . . . hassen. Und doch gebührt mein Haß noch immer viel weniger dem Gesetz selbst, als denjenigen legalisierten Bestien, die das Gesetz auf eine so niederträchtige Art handhaben, daß kein österreichischer Dichter die literarische Ehre seines Vaterlandes befördern kann, ohne daß er dessen Gesetze verachtet . . .“

Ma is érdemes ennek a levélnek a végső következtetéseire felfigyelni:

„In der Interpretation der österreichischen Zensurgesetze ist nirgends die Spur einer herz- oder vernunftbegabten Menschennatur zu finden, sondern überall nur boshaft gierige, alles geistige Leben benagende Fresswerkzeuge und unsere Zensoren stellen im Gegensatz der pflanzen — und fleischfressenden Tiere die Klasse der geistfressenden Tiere dar, eine abscheuliche monstruöse Klasse!“

De a „liberálisok” soraiban is elfojtásra van ítélve az igazi költészet, mert nem képes katonai uniformisban felvonulni. Csak szabad akaratból tud a költő alkotni. Az egyik 1838-ban írt költeményében (*A költészet és zavarói*) a politika és a költészet közötti viszonyról mondja el a véleményét:

„Laßt mich! Verdächtig ist mir euer Streben.
Befreien wollt ihr das gejochte Leben
Und gönnt sogar der Kunst die Freiheit nicht?”

Aktuális politikai síkon a költő küldetése soha nem teljesülhet ki egészen. A költőnek a művészi függetlenségről szóló vallomásaként foghatók fel az előbbi költemény következő sorai is (s a szórend külön szerepére csak mellékesen utalunk):

„Wenn mir's beliebt, werd' ich hier Blumen pflücken,
Wenn mir's beliebt, werd' ich von Freiheit singen,
Doch nimmermehr lass' ich von euch mich dingen! . . .”

Lenau liberális kortársai bizonyára liberálisellenesnek fogták fel ezt az állásfoglalását. Nekünk mindenesetre könnyebb Lenau okait méltatni; számos kortársi példából is tudjuk, hogy parancsszóra nem keletkezhet költészet.

A teljes költői szabadság bátor hangú követelése nélkülözhetetlen volt a számára, csak művészetének a gyakorlásában talált megnyugvást és belső megelégedettséget; ott ura volt a szavaknak és a képeknek, eszméinek és ritmusainak. Ott és csakis ott tudta magát kivonni a gonosz erők hatása alól, amelyek ellen egész életén át harcolt. Hőséhez, Ziskához hasonlóan, aki láz-álmában úrrá lesz az összes ellenségén, költészetében Lenau is legyőzi ellenfeleit, az abszolutizmust, a cenzúrát, az akkori egyházat és az arisztokratákat, az őt kínzó szerelmet, s még többet, a teret és időt, a múlandóságot és a halált.

Az igazi költeménynek a költői lélek egész gazdagságára szüksége van, hogy megszülethessen. Ebből a szempontból szerelmi dalai — mert a *Nádi dalok* ide sorolandók — is gazdag bepillantást nyújtanak a költőnek környezetéhez való viszonyába. A látszólag filozófiamentes dalból észrevétlenül világlanak át a lenau-i világgép fontos vonásai. S ez a világgép, mihelyt magunkévá tettük, hozzásegít a költő hitvallásának jobb megértéséhez.

Ebből a költeményből, amely még az amerikai útja előtt keletkezett, csak néhány motívumot ragadok ki. Legelőször az tűnik fel, hogy mily csodálatos módon kezeli Lenau a víz motívumát. Jól tudjuk, hogy Lenau a víz költője. Ez a folyékony elem nála majdnem kivétel nélkül az elmúlás, az idő megszemélyesítőjének, a mulandóságnak a motívuma. Itt azonban a szokatlanul megmerevedett víz az egész történet tükreül is szolgál.

Ebben a tükörben az éji csillagok, a hold az örök kozmikus erők és a megfoghatatlan természeti törvények megszemélyesítőjévé válnak. A költő a víz tükörében pillantja meg a holdat és nem az égen. Ezzel a kozmikus történet és az ember közötti távolság egyidejűleg csökken és növekszik is. A költő a tóban levő holdhoz sokkal közelebb jut, mint az eredeti égitesthez; mégis mint csalóka tükörkép ugyanakkor elérhetetlen. A költő meg is állapítja az embernek ezt a világmindenségtől és a természettől való elszakíttóságát. Hisz ő maga is átéli ezt és szenved tőle. De meg is szünteti költőileg ezt az elszakíttóságot, amikor önmaga is belelép a tükörképbe. A költeményben, mint teljeségben az elszakíttóságot így ideális módon legyőzi. A természetnek a költészet

általi birtokbavétele állandóan megelőzi a tényleges birtokbavételt. A költő küldetése éppen ezért úttörő jellegű.

A második versszakban, tehát a költemény közepén az éjszakai jelenet fő motívumába ütközünk. Míg az első versszak a holdat, a tavat és a növényvilágot énekelte meg, addig most megjelennek az élőlények, a szarvasok. Ezek is bizonyos távolságban vannak a költőtől, mint árnyékalakok a hold által megvilágított háttéren. Az ember az állatvilágtól is el van szakítva, mert többnyire ellenségesen, mint vadász áll szemben vele. De itt még sok fontos megállapítás vár a szarvassal kapcsolatban: csak röviden utalhatunk a nemes vad motívumának jelentőségére az osztrák költészetben. Az ösztönös szabad természet, a féktelen természeti erőnek szimbóluma nem véletlenül jelenik meg ebben a *Nádi dalban*. Lenaunál a motívum nagy horderejűvé válik. A szarvas itt a kötetlen létet testesíti meg, amely után a költő annyira vágyódik: a szarvas az emberi törvények kényszerén kívül él, azokon a törvényeken kívül, amelyek a költőt mélyen sértik. S éppen ebben a *Nádi dalban* ad kifejezést a költő vágyának, amely tagadhatatlanul egyszerre társadalmi és pszichológiai eredetű: nem láthatja többé Lottét. A szarvas büszke alakja azonban a költő rejtélyes egyéniségét is jelképezi. S még többet: A nemes vad motívumát Lenau már 1827-ben írt *Rossz vadászat* c. költeményében is alkalmazta a szabadság ábrázolására:

Das edle Wild der Freiheit scharf zu hetzen
Durchstößt eine finstre Jägerbande
Mit Blutgewehren, stillen Meuchelnetzen
Der Wälder Heiligtum im deutschen Lande . . .

A már említett *A fogoly* c. vershez Schleifert osztrák kortársi költő alábbi két sorát választja mottónak:

„Was trug er auch sein Haupt so frei, so stolz
Wollt' edler sich als seine Treiber fühlen.“

Eddig azt bizonyítottuk, hogyan azonosítja Lenau a szarvast a szabadsággal; és ez a tény a *Nádi daloknak* nem kis jelentőséget kölcsönöz. Úgy hiszünk azonban, hogy a költő közvetve önmagát is azonosítja a szarvassal. Már csak a közvetlen bizonyíték hiányzik. De ilyen bizonyíték is létezik. Mindenesetre nem a költeményben: A versekben a szándék és a tematika, költő és motívum közötti kapcsolatuk többnyire erősen összetettek és gyakran nem egykönnyen bogyozhatók ki. Ezzel az azonosítással találkozunk azonban meg-rázó közvetlenséggel Lenau egyik gyakran emlegetett felkiáltásában, későbbi betegség idején:

„Üzött szarvas vagyok !”

Mindezek a körülmények az ötödik *Nádi dalnak* egyedülálló tematikai jelentőséget kölcsönöznek. Mialatt a szarvas védtelenül pillant fel az égre, a „madarak álmosan mocorognak a nádas mélyén”, ők a természet ölen jól védve alhatnak. A költő azonban, aki most a harmadik versszakban maga is megjelenik, nem álmódozhat mint a madarak, s a szarvasokhoz hasonlóan az égbolti tünemények végtelen teljességébe sem tekinthet. Egyedül van az éjszakában, leszeggett fejjel áll és a tóban a hold tükörképét nézi. S ha számára a nap az élet

jelképe, mit gondoljunk az éji mennyboltról? Ez a kérdés azonban most túl messze vezetne hennünket.

Jól érzékelhető fokozódás vonul végig a költeményen. Az első két versszakban a költő tárgyilagos és objektív: az éji tájat írja le. Először az élettelen természetet, amelyet sajátos írásmódjával elevenít meg, aztán az állatvilágot, amely — amint láttuk — sokkal közelebb áll hozzá. Míg azonban eddig a költő a képen kívül maradt, úgy itt a dal végén maga is megjelenik. Figyelemre méltó azonban, hogy önnönmagát mintegy kívülről ábrázolja: itt a költői én kettéválasztásával találkozunk, amely lehetővé teszi számára, hogy helyzetének a tragikumát érzékeltesse, és költői módon egyben úrrá is legyen rajta. Az objektívtól a szubjektív, a konkrétól az absztrakció, a külsőről a belső felé hatol a költemény felépítésében, egész mozgásában. Még fonetikailag is megállapítható bizonyos fajta fokozódás, éspedig az *i-* és *ei-*hangok egyre növekvő sorozatában.

Hogy azonban az említett mozgásnál maradjunk: olyan, mintha a költő a tó mélyébe merülne, saját lelke mélységébe, hogy a kedvese képét; — helyesebben, annál sokkal kevesebbet, hogy a rá való emlékezést megmentse. A külvilág egyre inkább elveszti tárgyiasságát és kontúrját. Az esti szemlélődés lassan imává fokozódik. Egy dolog azonban elejétől kezdve változatlan maradt; a tó sima víztükre. Ezáltal a költő az időt — úgyszólván — megállásra kényszerítette. Csak most, ebben az összefüggésben értjük meg ennek a megmerevedett, nyugvó víznek a sokféle jelentését Lenau *Nádi dalaiban*. Elmúlt a cselekvés órája, és elérkezett a csendes önmagábafordulás ideje. A dermedt mozdulatlanság egyben a költő Lottéval szembeni helyzetének a kilátástalanságát is kifejezi; a társadalmi tabuk merevségét, amelyek Lottét elválasztják tőle; helyzetének reménytelenségét, amelyben szerelme lassan elérhetetlen csillagtávolságú absztrakcióvá válik, s már csak mint a saját lelkében élő tükörképnek gyorsan tovatűnő látványa suhan el előtte.

Veszélyeztetett kép: a legenyhébb fuvallat is megzavarhatná a vizet és az emlék elszállna. De a költőnek föltétlenül szüksége van erre a mozdulatlan víz-tükörré, éppúgy, mint ahogy a fájdalomra is, ha énekelni akar. Ily módon a mozdulatlan víztükör az egyetlen pillanatnak az örökkévalóság dimenzióját kölcsönzi.

Végrendeletként nekünk hagyja a költő a sokoldalú éjszakai képet összes jelentéseivel. Itteni feladatát ugyanis abban látta, hogy az időhöz kötött egyedi alkalmat minden gazdaságában megőrizze, és az örökkévalóság számára rögzítse.

Hogy ez sikerüljön, Lenau a mozdulatlan tó képét annyira élesre formálta, hogy még ma is ilyen nagy hatással van ránk a költemény; vele tudunk érezni és átéljük, hogyan fogja vissza a költő a lélegzetét, nehogy a vizen hullámzás keletkezzék, vagy — ami ezzel egyenlő — lelke mélyén valami megrezdüljön. Sokkal többről van itt szó, mint egy éjjeli kép leírásáról; egy már-már elveszett szerelemről, — amely minket is érint, mert gyakran saját érzéseinket is át tudjuk vinni egy ilyen költeményre. Ily módon a költő az emberiség életében egy egész különleges szerepet, a lelki élet katalizátorának a szerepét tölti be. Feladata azért olyan fontos, mert azt érzi kötelességének, hogy önmagáról és saját világáról beszéljen, hogy azáltal mások a saját életüket jobban tudják vállalni és alakítani.

Jó költemények ezért maradnak fenn és hatnak akkor is gyümölcsözően, ha a személyi és időbeni feltételek már rég megváltoztak; még akkor is az olvasó szívéhez szólnak, meggondolkoztatják, reméltetik és álmodoztatják.

A költemény mindeme vonatkozása talán megengedi, hogy utalni merjünk egy bizonyos hasonlóságra, amely a *Nádi dalok* struktúrája és a költemény keletkezési idejének története között fennáll. Bizonyos párhuzamosság már a mozgásban is feltűnik: kívülről befelé, a költeményben a természet szemléléséből a „rád gondolkod” felé; a történelmi realitásban a világitól a költői élet felé.

A tó mozdulatlansága a metternichi időszak egészen különleges mozdulatlanságára emlékeztet. Az elveszett szerelmese után éppoly hiába tekint a költő, mint az elérhetetlenül szeretett szabadság után. Az éjjeli égbolt talán a történelem csendes szelleméhez hasonlít, amely a világot felforgató napóleoni uralom után távoli fakó fényt ont az egész korszakra.

Természetesen nem csupán mechanikus a költő által tudatosan formált transzponálásról van szó. De számunkra úgy tűnik, hogy ezen a költői síkon a költő személyes szubjektív sorsa valahogyan érintkezésbe került a kor atmoszférájával. Más költemények, amelyek közvetlenül korának a problémáival foglalkoznak, nem mondanak ellent állításunknak. Mind arról tanúskodnak, hogy mennyire szenvedett Lenau kora mozdulatlansága miatt. Minden területen változások után vágyott. E vágyakozás mindenekelőtt *Az albigensekben* és a *Don Juanban* öltött testet.

Hogy mily közel állt Lenau már a *Nádi dalok* idején is a költészetről és annak szerepéről alkotott hegeli felfogáshoz, azt bizonyítja néhány nagyon rövid kivonat Hegel *Esztétikájából*:

„Die Poesie hat nicht Sonne, Berge, Wald Landschaften oder äußere Menschengestalt . . . sondern geistige Interessen zu ihrem eigentlichen Gegenstande . . . Die Hauptaufgabe der Poesie ist es, die Mächte des geistigen Lebens, das GETRIEBE dieser Welt und die göttliche Weltregierung zum Bewußtsein zu bringen . . . So ist die Poesie die allgemeinste Lehrerin des Menschenschlechtes.”

(Hegel: *Asthetik*, II. 339. Frankfurt, *Europäische Verlagsanstalt*).

Ma is ebben van számunkra Lenau nagysága, művének maradandó értéke: csak egy témát kell tárgyalni és az éji erdő képe, amely egy olyan költőnél, mint pl. Karl Mayer meglehetősen jelentéktelen és érdektelen, Lenaunál az akkori idők számos problémáját felöleli, és egybehangolja saját életproblémáival.

Ezért Lenau sokkal több egy romantikus, melankólikus költőnél, s ezért is nemcsak az osztrák Vormärz egyik költője. A költészetet sokoldalú csiszoltságában és mélységében kell megragadni. A Lenau-társaság kiadványai joggal hívták fel a figyelmet Lenaunak részben még felfedezetlen sokoldalúságára. Éppen ezek játszanak nagy szerepet Lenau költői hagyatékának a felfedezésében és helyreállításában.

Még sokat kellene mondani Lenau költői küldetéséről, mert sok problémával küzdött költőként és emberként egyaránt. S majd mindeme probléma egyben a mi problémánk még ma is.

Mégis engedjék meg, hogy még egy kérdést megemlítsek. Mádl Antal joggal hangsúlyozta Lenau-esszéjében, hogyan nyilvánította ki az osztrák költő a haladásba vetett romantikamentes hitét. Az *1839 tavaszán* c. költeményben nem kevesebbet remél a technikai haladástól, mint a szabadságot. Ugyanabban az évben nyúlt Lenau a vasút motívumához is, és a technikának az emberre való hatásával is foglalkozott. *Rajnánál* c. költeményében csodálatos éleslátással mutat rá erre a problémára.

A költő szerelmével lefelé megy a folyamon, s az embereket így hallja beszélni.

Und sie begannen zu preisen
Wie schnell man sich heute bewegt
Und wie das rührige Eisen
Man über die Straßen legt;

Als wollten zu Grabe sie tragen
Des Elends türmenden Wust
Und wieder das Eden erjagen
Den uralt bitteren Verlust.

De ezek a technikai vívmányok nem föltétlen hozzák magukkal az emberi boldogságot, s a költő saját szerencsétlen szerelmének gondján keresztül rámutat arra, hogy az embereket meg kell szabadítani az előítéletektől és tabuktól:

Es hat doch den rechten Fergen
Das Schifflein lange noch nicht
So lange noch Liebe verbergen
Sich muß wie ein Sündergesicht.

Noch lange nicht hat, ihr Gesellen,
Das Eisen den rechten Guß
Wenn sich die Liebe bestellen
Noch hinter die Gräber muß . . .

A költői küldetés nála a szerelem küldetése. De azt is feladatának tartotta, hogy az embereket figyelmeztesse, védjen az illúzióktól, az egyén egyre erősebb magáramaradásától a közösségi korszakban. Őnzetlenül és hasznosan nyúlnak a szó legnemesebb értelmében mai írók a világ forгатagába; Paul Eluard ezt magyarázza ezzel kapcsolatban „igényes barátainak”:

„A költészet célja a gyakorlati igazságban rejlik”. Hangosan, vagy halkán figyelmeztetik az emberiséget a háborúra és igazságtalanságra. Nem szívesen tekintenek rájuk olyanok, akik nem értették meg, hogy a világ fenyegető katasztrófa előtt áll. Félelem nélkül és elszántan mutatják a költők keleten és nyugaton egyaránt — mert ez a mai költők legszentebb kötelessége és feladata — a békéhez és a megértéshez vezető utat, az egyetlen utat az emberiség további nemesebbé válásához.

Eközben a költőknek a saját hazájukat sem szabad kímélniük, mert az a feladatuk, hogy a fennállót kétségbe vonják, hogy ezáltal jobbá legyen.

Már Lenau így írt erről:

. . .Mein Vaterland, so sinkst du hin,
Rauscht deines Herrschers Tritt heran,
Und lässest ihn vorüberziehn
Und hältst den banger Atem an . . .

Ma pedig ezt írja Hans Enzensberger:

Mein Land ich verschone dich nicht
ich halte dich, selber sterblich
in dieses sterbliche Licht.

S ugyanakkor François Villon kisöccse, Wolf Biermann dallamos gitárján azt énekli:

Mein Vaterland, mein Vaterland
Hat eine Hand aus Feuer
Hat eine Hand aus Schnee . . .
Und wenn wir uns umarmen
Dann tut das Herz mir weh . . .

Hogy a világ általunk jobbá legyen, így figyelmeztet Ernst Fischer, az osztrák költő:

Sag nicht: 'So ist es! Die Welt, von mir nicht gemacht,
Wie kann sie anders werden durch mich?' —
Denke sie anders! So fängt
Künftiges. Im Denken von heute das Dasein von morgen
bildest auch du. Und halten die Mächtigen vieles in Händen,
kündet das heut noch kaum Sichtbare doch ihren Sturz.
Wage zu träumen! Es rührt der zarteste Hauch an Gestirne . . .

A költő szava és hagyatéka számunkra nélkülözhetetlen. Költészet nélkül az emberek olyan tetszhalottak, akiket Hans Magnus Enzensberger szerint a költőnek kell feltámasztani:

Wer schenkt, löst, zaubert, salbt und weckt
die Scheintoten von den Toten auf,
und wer spricht sie frei? . . .
Wer, wenn nicht der Dichter?

S mint tegnap, ma és holnap is felteszik a költők a kényelmetlen kérdést:

Was bin ich Dir?
— ein Stein am Strande?
— ein Tropfen Wasser
In Deinem Ozean?
— eine Wolke, die ziellos zerrinnt?
ODER — DIR dem durstig Darbenden
Ein labender Quell?

Mivel azonban az ötödik *Nádi dallal* kezdtük, befejezésül az ötödik *Erdei dalból* szeretnénk egy versszakot felidézni, ahol Lenau, majdnem költői pályafutása végén, visszatér a hold motívumára, de azt teljesen újjáformálja. A hold halvány visszfényéből harmóniával teli fény lesz. Terjedjen ki az emberiségre ez a harmónia, amit Lenau itt a legfinomabb, legkisebb erdei mohának ígér:

Klingend strömt des Mondes Licht
Auf die Eich' und Hagerose
Und im Kelch der feinsten Moose
Tönt das ewige GEDICHT . . .

Romain Rolland esztétikájához

DOBOSSY LÁSZLÓ

A következő tanulmány nem kísérrelheti meg, hogy teljes rendszerbe foglalja egyfelől Rolland esztétikai nézeteit, másfelől a Rolland-életműben kifejeződő esztétikai szemléletet. Hozzászólásom — ez alkalommal — csupán arra korlátozódhat, hogy néhány adat és szempont segítségével bemutassam, miként alakultak ki Rolland jellegzetes esztétikai elvei, amelyeknek érvényesülését nyomon követhetjük egész életművében, a regényekben és drámákban éppúgy, mint a zenetörténeti tanulmányokban, a „hősi életrajzokban” vagy a világnézeti esszéikben. Ismeretes, hogy Rolland szellemi útjának elején — legfőbb eseményként — az a levélváltás áll, amely a huszonegy éves párizsi diák és az irodalmi dicsősége csúcsára ért Lev Nyikolajevics Tolsztoj közt történt 1887-ben. Rolland, a némileg korábban megfogalmazott filozófiai-etikai hitvallásának („Credo quia verum”) szellemében szinte könyörög a jasznajapoljanai bölcshez, fejtse ki és indokolja felfogását a művészetről, mert — mint írja — „én nem tudom az életet azzal a mosolygó érdektelenséggel nézni, mint honfitársaim . . . Én nem tudok belenyugodni, hogy ne ismerjem a dolgok erkölcsi alapját”.¹

Tolsztoj válasza — miként Rolland később többször is elismerte — elhatározó hatással volt a művészet lényegi kérdéseit elemző fiatal tudósjelöltre. Megerősítette abban a hitében, amely Rousseau, Michelet, Quinet, Hugo nyomán alakult ki benne, s amely szerint a művészet nem lehet egy kiváltságos társadalmi réteg megkülönböztetési eszköze, hanem az egész nép tulajdonává kell válnia. „Az igazi tudomány és az igazi művészet a népet szolgálja; indítéka az áldozat, nem pedig az anyagi előnyök. — A mai művészet azért sorvad el, mert nem az életben gyökerezik, hanem árnyékemberek alkotják, olyan lárvák, amelyek csak szavak, színek és hangok táplálnak”.²

A másik hatás, amely döntően befolyásolta Rolland esztétikai nézeteinek alakulását, Rómában érte, ahová 1889-ben kutató ösztöndíjjal került. Ma már világos, hogy ez a „római tavasz” Rolland életének egyik legfontosabb állomása lett. Hiszen voltaképpen itt alakult ki írói hivatásának a tudata is. Ennek bontakozása szépen követhető az anyjához írt, s nemrég kiadott leveleiben (*Printemps romain*). A féltő anyai szeretet megpróbálta a polgári érvényesülés keretei közt tartani őt: ne lépjen olyan útra, amelyet veszély, bizonytalanság, életgond szegélyez; legyen tanár, írjon néhány „komoly” történelmi munkát, alapozza meg pályáját, s majd később, mellékesen szórakozzék művészettel is. A fiú azonban, nála szokatlan keménységgel, utasította el a csábítást a megalkuvásra; aki világitani akar, annak égnie kell, s a művész

¹ Rolland levele Tolsztojhoz a moszkvai Tolsztoj Levéltárban.

² R. Rolland: *Compagnons de route*, 1936. 214—215.

dolga, hogy világitson, élete és boldogsága árán is. Más szóval, rögtön első írói eszmélkedésekor, az elkötelezett, cselekvő művészet eszményét tűzte maga elé.

Esztétikai nézeteinek e kristályosodásában, Tolsztoj hatása mellett, jelentős szerepe volt annak a barátságnak, amely a XVIII. és XIX. századi forradalmi idealizmus egyik tiszta örököséhez, Malwida von Meysenbughoz fűzte. Mazzipinak, Herzzennek, Kossuthnak, Pulszkynak e pályatársa a művészetben is a szabadságésemények megfogantatóját ünnepelte; miként Gabriel Monod jellemezte a *Mémoires einer Idealistin* francia kiadásához írt előszavában „az ő számára az irodalom nem lehetett tiszta művészi álom, cselekvésnek kellett lennie, olyan cselekvésnek, amely emberségre és erkölcsre nevel”.

A hosszú életének tanulságait összegezõ Meysenbugot és az életbe lépõ Rolland-t tehát a társadalomszemléletük rokonságán és a több ponton érintkező zenei ízlésükön kívül elsősorban az fűzte barátságba, hogy mindketten forradalmian újat, tisztát és emberit kerestek a művészetben; a korabeli polgári művészet kicsinyes naturalizmusát irtózva elítélték, s olyan nagylélegzetű művészet eszményéért lelkesedtek, amely az egész népet áthatja és előbbre viszi.

„Még nem voltam húsz éves — írja később, *Le voyage intérieur*-höz készített egyik jegyzetében —, amikor megláttam a barbárok érkezését”. Barbároknak pedig azokat nevezi, akik a dilettantizmus divatja idején teljes emberséggel áthatott művészetet hoznak. Rómából, Malwida von Meysenbug környezetéből, anyjának írt levelei pontosan tanúsítják esztétikai eszményeinek ilyen irányú érlelődését. „Sokkal inkább megvetem az álművészetet (a művészek 9/10 részét, kezdve a Meyerbeer—Massenet-féle boncokon), mint a barbárokat, akik a jövő nagy társadalmi forradalmában pusztulással fenyegetik ezt az egész korhadt civilizációt”.³

Jellemző és irodalmi ízlésére is fényt derítő, hogy kik azok a művészek, akik ekkor — mint írja — egészen megtöltik lelkét: „a XVIII. század muzsikusi (Mozart, Gluck, Rameau, Bach), a XV. század firenzei festői (Botticelli, Fra Angelico, Leonardo da Vinci) és olyan regényírók, mint Thackeray”. Nem kevésbé jellemző, hogy „halálos ellenségének” nyilvánítja Chopin, Liszt, Schumann muzsikáját: „az ingatag lelkek és a virtuóz ujjak muzsikáját”. (*Printemps romain*, 145.)

Némileg később — 1907-ben — esztétikai fejlődésének erre az elhatározó szakaszára, de (némi túlzással) az egész életművére is érvényesen oly módon határozza meg művészi ízlését és viszonyát a francia kulturális örökséghez, hogy hajlmai a fölfelé lendülő korszakok alkotóihoz vonzzák; Debussyt sokra tartja, elismeri jelentőségét, méltatja alkotásait, művészetének lényegét azonban nem érzi magáénak. „Van ugyanis a francia szellemnek egy másik oldala is, amelyet Debussy szelleme éppoly kevésbé képvisel, mint Racine-é: ez a hősi cselekvésnek, az értelem tobzódásának, az egészséges nevetésnek, a fény szenvedélyének a művészet; Rabelais-nak, Molière-nek, Diderot-nak a Franciaországa ez, a zenében pedig, jobb híján, Berliozé és Bizet-é. Az igazat megvallva, én ez utóbbi Franciaországot kedvelem.”⁴

A római tartózkodás során rendszerré formálódott esztétikai elveket Rolland az 1895-ben megvédett doktori disszertációjában érvényesítette tudományosan. Tárgyunk szempontjából főleg a latinul írt kiegészítő értekezés (*Cur ars picturae apud Italos XVI. saeculi deciderit*) fontos, mivel Rolland itt

³ *Uő.*: *Printemps romain*, 1954. 130.

⁴ *Uő.*: *Les Musiciens d'aujourd'hui*, 1922. 206.

fogalmazta meg először későbbi harcainak irányító elveit, főleg azt a gondolatot, hogy az alkotó ember folytonos akadályok leküzdésével éri el célját. „A szellem elégedettsége kevésbé kedvez a művészet fejlődésének” — állapítja meg befejezésül, s egyben az eddig kialakult intellektuális magatartásának következményéül is; a szép és az igaz csak küzdelemmel közelíthető meg. Ezért vonzódik már ekkor — disszertációjának írásakor — a szenvedőkhöz és szenvedélyesekhez, a szellem hőseihez. Esményképe többé nem Leonardo, akiben az értelem szervezi az alkotó tevékenységet, hanem Michelangelo, aki megpróbáltatások és bukások útján ér fel a csúcsra.

Ismeretes, hogy első szépirodalmi műveiben — *A hit tragédiái* (Les Tragédies de la Foi) címmel ciklussá rendezett gondolati drámákban — Rolland pontosan az ismertetett esztétikai elv szerint építette föl a cselekményt, élezte ki a konfliktust, és alkotta meg a hősoketet. Drámáinak képzelt vagy történelmi hősei összeütköznek koruk és társadalmuk kicsinyes, durva világával, elbuknak, de az eszme, amelyért harcoltak, erősödve kerül ki a válságból; így végső fokon — a haladás távlatából nézve — e legyőzött hősokek lesznek a magasabbrendű emberség igazi képviselői. Az elnyomottakat védelmezik, a szenvedőket segítik, még ha ezek nem vesznek is tudomást róluk.

„A hazám ott van, ahol szenvednek” — mondja egyik első drámájának, az 1896-ban írt, de félbehagyott *Savonarolának* a hőse. A józanságot megszemélyesítő fivér azonban az élet és a törvény elfogadására biztatja a meg nem alkuvás hívét: hiszen — úgymond — nem mi rendezzük el életünket. Mire Savonarola, Rolland egész művészi szándékára jellemzően, így válaszol: „Amíg mások szenvednek, bűn lenne beletörödni az életbe; nem azért öltöttem magamra e ruhát, hogy magamat, csak magamat váltsam meg”.⁵ Rolland szintén arra készül, s drámáival, majd később regényeivel és tanulmányaival az a szándéka, hogy segítse az embereket bajaik leküzdésében. Szívesen és gyakran idézi Händelt, aki a *Messiás* bemutatója után ezt mondta egy lelkesedő hallgatónak: „Sajnálom, uram, ha örömet okoztam volna az embereknek; célom az volt, hogy jobbá tegyem őket”.

Rolland drámaelméleti elképzelésének az esztétikai indokolását leginkább az a cikksorozata tartalmazza, amely később könyvalakban is megjelent *A nép színháza* (Le Théâtre du Peuple) címmel. Eszerint a dolgozóknak olyan drámai játékokat kell bemutatni, amelyek elmélyítik, illetve felébresztik népi öntudatukat. A polgárság a saját képmására formálja a népet. Megrázó művészi élmények útján lehet és kell a népi nézőket rávezetni a történelmet és társadalmat átalakító hivatásuk vállalására. Az igazán nagy művészet mindig a népé: Shakespeare vagy Molière, sőt Corneille és Hugo is mindig és mindenütt újat mond azoknak, akik a jövőt alakítják. Hogy a nép valóban forradalmi öntudatú és cselekvésre kész emberek közösségévé váljék, lehetővé kell tenni számára, hogy a nagy művészet élménye révén megismerje önmagát, múltbeli szerepét és jövőbeli hivatását. S Rolland az igazi értékeket meghamisító, és a jövőbe mutató eszményeket beszennyező polgári színjátás helyett az 1789. évi forradalom hatalmas népünnepélyeit állítja példaképpül, amelyek — a görög hagyományt föllevenítve — a nézők nagy tömegeit, az egész népet bevonták a nemzet dicsőségét hirdető események művészi ünneplésébe. „El kell vetni a bonyolult pszichológiát, a finomkodó szójátékokat, a homályos szimbolizmust, a szalonok és a hálószobák problémáival bibelődő mai művészetet...

⁵ *Uő.*: Savonarole. In: Europe, 109—110. sz. (1955.) 81.

A mi népi színművészetünket a dolgok természetes rendje a görög színjátszáshoz vezet vissza. Széles ágazású cselekmények, erőteljes vonásokkal rajzolt jellemek, egyszerű és hatalmas ritmusú elemi szenvedélyek mozgatják e műveket; freskók ezek, nem állványon készült festmények, szimfóniák, nem kamarazene”.⁶

Ez a drámaelméleti fejtegetés teljesen összhangban van Rolland zeneesztétikai koncepciójával, amelyet legkerekebben az École des Hautes Études Sociales-on tartott előadásainak bevezetőjeként foglalt össze 1902-ben, majd a *Musiciens d'aujourd'hui* élén nyomtatásban is megjelentetett. Ilyképpen tehát 1902-ben — vagyis amikor hozzáfogott a *Jean-Christophe* írásához! — már szilárdan állott az esztétikai alap, amelyre Rolland ráépítette nemcsak fejlődése első korszakának e főművét, hanem majd a többi szépirodalmi és tudományos alkotását is, elsősorban *Az elvarázsolt lelket*, a *Beethoven nagy teremő korszakait* és a *Robespierre*-t.

Esztétikai felfogásának az eddig vázolt fejlődéséből nézve teljesen indokolt Rolland-nak az a törekvése, hogy zenei regényt írjon, amelyben egyfelől a szimfónia-alkotás kompozíciós elveit érvényesítheti, másfelől a világnak zenei érzékelésen alapuló szemléletét viheti át az irodalomba. „Szeretném — írta Louis Gillet-nek —, hogy kellő megvilágítást kapjon ami e műben (a *Jean-Christophe*-ban) irodalmi szempontból újszerű és eredeti, nevezetesen a szimfonikus szerkesztés alkalmazása: preludiumok és postludiumok — vezetőkódák — ritmikus kibontakozások és crescendók — kódák stb. Fontos tudni, hogy amikor e könyveket írtam, szüntelenül ez a szándék élt tudatomban”.⁷

Hasonlóképpen a jól átgondolt esztétikai rendszerének kifejeződését láthatjuk abban is, hogy nem a mű alkotó elemeinek tökéletességével, hanem összhatásával kíván az olvasó szívéhez és tudatához férkőzni, vagyis — az előbbi hasonlatot idézve — szimfóniát alkot, nem kamarazenét. Gondolom, külön is szükséges a rolland-i esztétika e leglényegesebb vonásának hangsúlyozása, nemcsak azért, mert lehetővé teszi, hogy jobban megértsük Rolland életművének belső egységét, hanem azért is, mivel ómagak gyakran töprengett erről, s ezt tartotta minden igazán nagy és erkölcsileg hatni tudó irodalmi mű feltételének. Péguy-vel folytatott levelezésében ismételten hangsúlyozta: „Mindabban, amit írok, semmi nem fontos nekem annyira, mint a mű felépítésével kiváltott összhatás”.⁸

Magában a *Jean-Christophe*-ban is nem egy helyen hangot kap az ilyen művészi szándék igazolása. „Ne akadj fönn a szavakon, ne fürkészz a finomságok után, amikben felőrli magát a mostani művészek ereje . . . Add magad egészen mindabban, amit csinálsz: gondold, amit gondolsz, és érezd, amit érzesz. A szíved ritmusa lüktessen írásaidban! A stílus: a lélek”.⁹

E teljességi eszmény nemegyszer arra készítette a művészstílus híveit, hogy szemére vessék Rolland-nak: nem törődik kellőképpen a részletek kidolgozásával, pedig — szerintük — „nincsen részlet a kivitelben” vagyis a mű létrehozási folyamatában nincsenek alá- és fölérendelt tényezők. Rolland e váddal szemben arra hivatkozott, hogy a műalkotásoknak komplexen s a maguk egészében kell hatniuk, s a hatásukat is így kell értékelnünk. „A *Jean-Christophe*-ot nem szabad nagyítóval olvasni. Gluck szavára emlékeztetek,

⁶ *Uő.*: Le Théâtre du Peuple, 1903. 125.

⁷ Correspondance entre Louis Gillet et Romain Rolland, 1949. 263.

⁸ Charles Péguy--Romain Rolland: Une amitié française, 1955. 232.

⁹ Romain Rolland: Jean-Christophe VIII. 1924. (magyar) 79.

akitől megkérdezték, miért vannak műveiben bizonyos harmónia-fogyatékos-ságok? Gluck így felelt: Képzeljünk el egy embert, aki — hogy jobban lássa a Val-de-Grâce kupolafestményeit — felmászik a kupolába s arcát a falhoz szorítva így kiáltoz a festőhöz, aki lent áll: Hé, uram, ez itt egy orr? Ez itt egy láb? Mit akart tulajdonképpen csinálni? — S a festő így válaszol neki: Dehát, uram, jöjjön le s épp olyan jól fogja látni, mint magam. — Bizonyos művek arra készültek, hogy távolról szemléljük őket, mert szenvedélyes ritmus ragadja magával az egészet, s a részleteket alárendeli az összhatásnak”.¹⁰

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy miként az ifjúkori drámák és a férfikori patetikus életrajzok, a *Jean-Christophe* is cselekvő mű; arra tanít, hogy nagygyá nem a világi siker és nem is a hivatali rang teszi az embert, hanem az erkölcsi hit foka, az önmagunk iránti őszinteség és az igaznak fölismert elvek következetes szolgálata. Aki így cselekszik az apró munka során éppúgy mint a rendkívüli alkalmakkor, méltó társa lehet Rolland hőisének. Ez a végső értelme a modern korba helyezett Beethoven-típusú zenész — *Jean-Christophe* — jelképekkel telített történetének, erre utal a regény csattanójaként idézett latin jelmondat:

Christofori faciem die quacumque tueris
Illa nempe die non morte mala morieris

s ezt fejtette ki Rolland egyik magyar levelezőjének, Hugai Ferencnek, aki művének értelme iránt érdeklődött nála: „A középkorban hatalmas Szent Kristóf-szobor állott a templomokban, a hajó belsejében, a bejárathoz közel. Az a hidelem járta, hogy Kristóf látása megóv minden balesettől. A szobor talapzatán felirat hirdette:

Amely napon ránézel Kristóf arcára,
Azon a napon nem halsz meg gonosz halállal.

Én e szavaknak jelképes értelmet adtam; ezt mondom olvasóimnak: Ha elfogadjátok *Christophe*-ot társatoknak, nem bukhattok el”. (Kiadatlan levél Hugai Ferenchez, 1927. I. 1.)

Jean-Christophe tehát — Rolland értelmezése szerint — segítőkész, cselekvő ember, legteljesebb megvalósulása annak az esztétikai szándéknak, amelyet maga Rolland így foglalt össze évek múlva, 1934-ben, a szovjet írók moszkvai kongresszusának előkészítő bizottságához intézett levelében: „Azon igyekeztem, hogy minden művem tett legyen”.

A kifejtett tételek és a bizonyításul idézett szövegek kellőképpen szemléltetik — gondolom —, hogy Rolland esztétikai elvei és eszményei már a formálódás korszakában is az elkötelezett (vagyis az eszméileg és erkölcsileg ható) művészet megteremtésére irányultak. Amikor Rolland — a századforduló éveiben — meghirdette és műveivel illusztrálta tanait, újszerűen hatottak, jóllehet lényegileg a forradalmi idealizmusnak a romantikában testet öltő eszményeit korszerűsítették. Akkor azonban e tanok — paradoxális módon! — nem juthattak el a néphez, hanem csak egy szűk, de lelkes értelmiségi réteg buzdítói lettek. Később Rolland a Francia Akadémia nagydíjának, majd a Nobel-díjnak az elnyerésével, utat talált a közönséghez, esztétikai elvei azonban — lényegüket tekintve — változatlanok maradtak.

¹⁰ *Péguy—Rolland: Une amitié française, 1955. 160.*

Miként gondolkodásának egyéb területein, itt is több, látszólag ellentmondó elemet kívánt összhangba hozni (pl. legmagasabb műveltség — legszélesebb hatás, aprólékos valóságábrázolás — távlatérzékeltető, áttételes jelképrendszer stb.). Ezzel Rolland az élet teljességét kívánta művésziileg kifejezni. Azt vallotta — Krammer Jenőhöz írt egyik levelében ki is fejtette —, hogy egyensúlyt kell teremteni az életünket mozgató különböző erők között; e dialektikus belső mozgás az élet legfőbb törvénye. „Nem vagyok benne biztos, hogy ez az egyensúly, még ha sikerülne is elérni, hosszú időre rögzíthető. Az élet örökké tartó mozgás; emelkedik és süllyed, beszívja és kileheli a levegőt: a szív dobogása ez; a megállás halált hozna. Hiszem, hogy e két ellentétes pólus szükséges a ritmushoz; egyik sem pihenhet.”

Romain Rolland életművében és esztétikájában e két pólus, amely szüntelenül, szinte ritmikus szabályossággal vonzotta őt hol ide, hol oda: a gondolat és a tett, a magányos elmélkedés és a közösségi cselekvés, az álom végtelenje és a segítség közvetlensége. Ezeket az ellentéteket Rolland sokféle ágazó szellemi hagyatékában az erkölcsi magatartás tisztasága és kötelezettsége hozza természetes összhangba.

A magyar – szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései

SZIKLAY LÁSZLÓ

A magyar—szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának *elvi kérdéseiről* már többször esett szó. Többször írtunk róla mi magunk is;¹ legújabban pedig Rudolf Chmel, a magyar irodalom fiatal szlovák szakértője kísérte meg, hogy egyrészt kijelölje a kutatások helyes irányát, másrészt pedig megpróbálja, hogy az egész problémakörnek egyetemesebb távlatot adjon: felvesse a szlavisztikai irodalomtörténetírás és a kelet- (illetőleg keletközép-) európai komparatiztika viszonyának kérdését.²

Mégis: mi az oka annak, hogy ezek után az előmunkálatok után is szükség van a probléma új felvetésére és az elvi kérdések, valamint a gyakorlati tennivalók új tisztázására? Erre akarunk ezzel a szerény fejtegetéssel válaszolni.

Mindenekelőtt úgy, hogy néhány szóval a két irodalom — s ennek következtében a két nemzet irodalomtörténetírása — viszonyának *fejlődését* ismer-tetjük. Szétvetné ennek az előadásnak a kereteit, ha ezt részletesen akarnók előadni. Itt csak jelzésszerűen mutathatunk rá a történelmi folyamat egyes állomásaira.

Chateaubriand szavával élek: mind a két irodalom „Trieszttől keletre” esik. Része az európai fejlődésnek, *nyugatról* (főleg az angolok, olaszok, franciák szemével) nézve fejlődésük mégis némileg a nyugati fejlődéstől eltérő törvényszerűségek szerint zajlott le. S ha a magyar irodalomnak a XVI. században volt is Balassa Bálintja, a XVII. században Zrínyi Miklósa, ha a régi szlovák irodalom fejlődésrajza az új akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben egy egész kötetet tesz is ki, mégis — mutatis mutandis — mind a két irodalomra érvényes a megállapítás, hogy modern, általános európai mércével is mérhető fejlődésük a felvilágosodás korában indult meg, sajátos nemzeti törvényszerűségeik pedig a XIX. században alakultak ki. Abban a XIX. században, amikor — gyarmati, illetőleg félgymarmati sorsuk következtében — sem a szlovák, sem a magyar íróknak elsősorban nem esztétikai gondjaik voltak. Amikor a magyar és a szlovák irodalom nemcsak céljaul tűzte ki, hogy utóljérje Európát, hanem egyes műveik el is érik az egyetemes európai színvonalat, akkor a költők elsősorban nemzetük vezérei, irányítói akartak lenni,

¹ Pl. Príspevok k metóde skúmania slovensko-mad'arských literárnych vzt'ahov v 19. storočí. Slovenská literatúra 1958. V. 2. sz. 154–165. — Magyarul is: Magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok a XIX. században. Világirodalmi Figyelő 1958. IV. 3. sz. 260–270., — de más helyen is, így pl. legújabban: K slovensko-mad'arským kultúrnym a literárnym vzt'ahom na prešovskom kolégium. In: Prešovské kolégium v slovenských dejinách. Košice, 1967. 195–205. stb.

² Literárnohistorické integrácie. Magyarul: Irodalomtörténeti integrációk. (A szlavisztika és a kelet-európai szintézis problémáihoz). Helikon 1967. XIII. 1. sz. 102–110.

s csak másodsorban elmélkedtek ennek vagy annak az esztétikai iránynak, módszernek az elvi kérdéseiről.

Mint mindenütt, az *irodalomtörténetírás* nálunk, magyaroknál és szlovákoknál is nemcsak regisztrálja, hanem mondanivalójával, szemléletmódjával is követi magának az irodalomnak az útját. A szlovák s a magyar irodalomtörténetírásnak egy közös vonása van az egész XIX. század folyamán, sőt a XX. század elején is (és ennek a maradványai — ma már reakciós vonásként — itt-ott még ma is megtalálhatók). Ahogy a kor írója — nemzete elnyomottsága következtében — elsősorban a nemzet lét- vagy nemlét-kérdéseivel törődött, s mint művész is elsősorban nemzetpolitikust volt, úgy tekintette a maga szakmunkáját *nemzete szolgálatának* az irodalomtörténész is: szaktudományunk Toldy Ferentől kezdve csaknem egészen Horváth Jánosig, Pavel Jozef Šafáriktól kezdve Andrej Mrázig a nemzet fejlődésének és önvédelmének szolgálatában áll, elsősorban belterjes gazdálkodást folytat. Félreértés ne essék: ez nem jelenti azt, hogy a komparatiztika szempontjait a két nemzet irodalomtudománya a nemzeti ébredés, majd a nacionalizmus korában teljesen elhanyagolja. De ha végez is összehasonlítást, elsősorban a „nagyok” irodalmához hasonlítja a maga irodalmának jelenségeit, azt keresi, hogy Goethe, Hugo vagy éppen Turgenyev kire s hogyan hatott a hazai írók közül; ritkábban tekint szét a maga szomszédságában, s ha ezt meg is teszi, elsősorban *gyakorlati* céllal: mit s hogyan követhet, utánozhat, ami a szomszéd irodalomban a *nemzeti haladást elősegítette*. Ezért lelkesedik Toldy Ferenc a királyudvari s a zöldhegyi kéziratért, ezért szől később Banšell mindmáig helytelenül interpretált tanulmányában a magyar forradalmi költészetről. Ebben a korszakban mindez viszont a nemzeti irodalomtörténetírásnak csak *járulékos jelensége*; az irodalomtudós elsőrendű céljának ugyanazt tekintette, amit a XIX. század történésze, sőt történeti epikusa (eposz- és regényírója) is: a múlt *nemzeti értékeinek* hangsúlyozásával igazolni a jelennek a nemzeti önállóságért, a nemzet jövőjéért vívott harcát. Ennek a magatartásnak mindmáig kiható *módszer-tani* következménye: a *jelen szemléletének visszavetítése a múltba*. E módszer legszélsőségesebb példái az irodalmi hamisítások: Hanka „középkori” kéziratjai, Thaly Kálmán „eredeti kuruc” költeményei. A tudós így egy bizonyos fokig *költővé* válik, s azt az irodalmi (nemzeti irodalmi) tudatot, múltnak és jelennek azt a szemléletét szuggerálja olvasóinak, amelyet ő maga, illetőleg kora vall.

Mondanunk sem kell talán, hogy minderre a *romantikus irodalomszemlélet és módszer* jellemző. Az a romantikus irodalomszemlélet és módszer, amely magát „a nemzetet” és a „nemzetit” állandónak és változatlanak tekintette, s a nemzeti irodalom minden korszakában, sőt, minden egyes irodalmi műben ezt a változatlan, minden más nemzet irodalmától minden korban egyformán különböző sajátos nemzeti jellemvonást akarta felfedezni. A nacionalista magyar irodalomtörténetírás közhelye Beöthy Zsolt „volgai lovas”-a, aki örökre ráütötte bélyegét minden szellemi termékre, de ugyanezt a szerepet játssza a romantikus fogantatású szlovák nemzeti irodalomtörténetírásban az örök és változatlan szlávság, a Nagymorva Birodalom öröksége is. Ha elég idő állna a rendelkezésünkre, érdemes volna hosszabban szólni arról, hogy ez a múlt, a történelemre hivatkozó romantikus szemlélet *alapjában véve mennyire történetiellen*.

A romantikus irodalomtörténetírásnak szlovák—magyar viszonylatban még egy olyan velejárója volt, amelynek a hatása mind a mai napig érezhető.

A XIX. század Magyarországon (Uhorsko) a nyelvi-nemzetiségi harcok százada. E harcok társadalmi gyökereiről, értékeléséről, sőt elítéléséről már igen sok szó esett pro és contra; ennek a tanulmánynak semmiképpen sem hivatása, hogy kitérjen rájuk, vagy akár csak a velük kapcsolatos álláspontokat ismeresse. De azt már meg kell mondanunk, hogy amikor a romantikus szemléletű irodalomtörténész saját nemzeti kultúrája múltjának feltárása közben akarva-akaratlan érintette a másik nemzet kulturális jelenségeit is, felfogásában a modern nemzeti harcot egyáltalán nem ismerő múlttal kapcsolatban ugyanazok a szempontok érvényesültek, amelyek a XIX. századra voltak jellemzők. A XVIII. század előtti Magyarországon (Uhorsko) uralkodó közös, feudális, általunk „hungarus”-nak nevezett patriotizmus következményeképpen két-, sőt többnyelvű írók, azonos műfajok, közös (mind a két nyelven ismert) művek adtak okot az irodalomtörténetírásban is olyan vitákra, amelyek nem segítették elő a közös múlt reális, valóban tudományos feltárását, hanem egyfelől növelték a szakadékat a két nemzet irodalomtudománya között, másfelől lehetlenné tették azt is, hogy akár a szlovák, akár a magyar irodalomtörténetírás reálisan, a tényeknek megfelelő módon lássa saját irodalmi múltja nem egy jelenségét. Ezt csak egy-két példával szeretnők illusztrálni. *Bél Mátyásról*, aki a XVIII. századi Pozsony polgári légkörében latin, német, biblikus cseh és magyar nyelvű irodalmi munkásságával egyaránt szolgált a kor Magyarországon (Uhorsko) élő valamennyi nép kultúráját, a magyar „nemzeti” irodalomtörténetírás kizárólag mint magyar, a szlovák „nemzeti” irodalomtörténetírás pedig kizárólag mint szlovák íróról beszélt, el sem tudta képzelni, hogy *közös* íróról van szó, aki mindkét irodalom fejlődésében rendkívül fontos szerepet játszott. *Beniczky Pétert* ugyanúgy felidézhetnők példaképpen, akár csak azt, hogy a „Szilágyi és Hajmási” (Siládi a Had’ mázy) esetében ennek a romantikus irodalomszemléletnek nem az volt a fontos, hogy a magyarul és szlovákul egyaránt meglévő széphistóriában a közös múlt, a nemzetiségi ellentéteket akkor még nem ismerő közös patriotizmus tükröződik, hanem arról indított vég nélküli, mai szemmel nézve az ízléstelenség határát súroló vitát, hogy kié volt az „elsőbbség”, melyik szöveg (a magyar? vagy a szlovák?) keletkezett előbb a feltételezett latin eredetiből? Kétségtelenül érdekes filológiai probléma ez is, de a *szándék*, amellyel a kor irodalomtörténészei felvetették, nem az objektív igazság megközelítésére irányuló törekvés, hanem az egyik vagy a másik kultúra „felsőbbrendűségének” bizonyítása volt.

Más helyen rámutattunk, hogy Keletközép-Európában — e terület sajátos társadalmi-politikai viszonyainak következtében — a romantikus életérzés, ennek folyományaképpen a művészetek bizonyos romantikus vonásai jóval tovább élnek mint nyugaton. Legutóbb a századforduló lengyel, cseh és magyar történeti regényeinek elemzésével igyekeztünk ezt illusztrálni.³ Amikor a magyar és a szlovák nemzeti irodalomtörténetírást eléri — különböző irányokból érkező és különböző intenzitással — a *pozitivizmus* hatása, az első pillanatra furcsa paradoxonként ható módon a nemzeti múlt és a nemzeti harcok romantikus szemlélete fennmarad, s ezzel a XIX. század végén, valamint a századfordulón — legalábbis nyugat-európai szemmel nézve — szlovák-magyar viszonylatban az irodalomtörténetírásban is felemás helyzet tanúi

³ Le roman historique au tournant du siècle. (Sienkiewicz — Jirásek — Gárdonyi). Studia Slavica 1968. 371 — 384. Magyarul: Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben (Sienkiewicz — Jirásek — Gárdonyi). In: Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 509 — 547.

vagyunk. Ez az a korszak, amikor a magyar uralkodó osztály s a budapesti kormányzat mindenáron egy nyelvű és egy nemzetiségű államot akart teremteni Hungáriából (Uhorsko); magyar részről tehát az ún. „nemzetiségek” kultúrájáról legfeljebb ritka kivétel számba menő, elszánt egyesek vettek tudomást (mint például Mocsáry Lajos, Gáspár Imre); szlovák részről pedig az elzárkózás *védekezést* jelentett: Hviezdoslav emberi és költői nagyságára volt szükség ahhoz, hogy a költő a kor magyar vezetőinek esztelen politikája és a magyar irodalom demokratikus-humanista hagyományai között különbséget tudjon tenni. A pozitivista korszak: az anyaggyűjtés, a lexikonok, írói életrajzok, szövegközlések, bibliográfiák korszaka. S ha a múlt század vége, a századforduló óta ezek a műfajok tökéletesedtek is, valljuk meg őszintén, nemzeti irodalomtörténetírásunkban a pozitivista korszak kiadványai ma is nélkülözhetetlenek; egy magyar irodalomtörténész pl. ma sem tud megélni Szinnyei, egy szlovák irodalomtörténész Rizner kézikönyve nélkül. Ezek az alapvető munkák viszont éppen a nemzetiségi ellentétek legsötétebb korszakában készültek, tehát éppen a két irodalom *irodalmi* kapcsolatainak szolgáltatát mulasztották el. Annak az anyagnak a gyűjtése, amelyből a mai magyar-szlovák komparatistikának ki kellene indulnia, nem szerepelt a pozitivista korszak tudományos programjában; az, hogy Szinnyei — a „hungarus” szót egyszerűen „magyar”-ra fordítva — szlovák és más nemzetiségű magyarországi írókat is fölvetett *Magyar írók* című hatalmas művébe, vagy hogy Vajanský kijelentette: „Magyar kultúra nincs, az csak idegen kultúrák főzete”, teljesen mellékvágányra terelte a két irodalom kapcsolatainak kutatását.

A pozitivista korszaknak — érdekes módon — szlovák részről van egy-két jelentős eredménye. Rudolf Chmel említett új disszertációjában elemezte Pavol Bujnák munkásságát, főleg *Ján Arany v slovenskej literatúre* (Arany János a szlovák irodalomban) című művét, s igen fontos, pozitív, korszakalkotónak mondható eredményei mellett rámutatott néhány negatívumára is. Bujnáknál, akárcsak a pozitivista kapcsolattörténet más képviselőinél sem tűntek el teljesen a romantikus nemzetszemlélettől örökölt elfogultság nyomai, s ezek a szerzőt minden pontosságra törekvése ellenére is bizonyos voluntarisztikus, apriorisztikus állásfoglalásra készítették. (Pl. hogy Hviezdoslav jobban vonzódott Aranyhoz, mint Petőfihez és í. t.). Ennek ellenére az a néhány munka, amely a pozitívizmus jegyében keletkezett (Bujnák mellett pl. Göllnerová műveire gondolunk itt), jó szolgálatot tett a két irodalom kapcsolatainak feltárása szempontjából. Viszont nagyrészt megmaradt bennük a pozitivista irodalomtudományi módszer egyik legalapvetőbb vonása: a nagyrészt *mechanikus hatáskutatásé*. Ezzel a módszerrel, amelyet a későbbi szlovák irodalomtudomány oly szellemesen „vplyvológiá”-nak (magyarul kb.: „hatásológia-nak”) nevezett, sok összefüggésre lehet rámutatni, elvetnünk ma sem szabad, nem lehet mindaddig, amíg irodalmi-művészi hatás lesz a világon, de két irodalom kapcsolattörténeti kutatásának mindössze ebben nem szabad ki-merülnie.

Érdekes és fontos változás tanúi vagyunk az 1918-i államfordulat után, a két világháború közötti időszakban. Az az ellenkezés, amely nyugaton vagy pl. az orosz formalistáknál a pozitívizmus mechanikus, csak kauzális összefüggéseket kereső historizmusával szemben már a század elején fellépett, Középkelet-Európa e részében csak az első világháború után talált talajra. Nem hirtelen és nem robbanásszerűen: a pozitivista szemlélet és módszer nyomai — mindkét oldalon: a magyar és a szlovák irodalomtudományban

egyaránt — még sokáig, egyes kutatók esetében mind a mai napig megmaradtak. Részben a polgári demokrácia útján haladó Csehszlovákia és a félféudális állapotokban maradt Magyarország szellemi légköre közötti különbség okozta, hogy a nemzeti romantikával átszótt provincializmussal szemben a húszas évek végén, a harmincas évek elején fellépett szlovák és magyar nemzedék más-más módon vette fel a harcot. Szlovák részről az irodalmi fejlődés *szociológiai* aspektusának hangsúlyozása hozta meg a magyar—szlovák kapcsolatok kutatásában az első eredményeket: nemrégén mutattuk be, hogy Milan Pišút, ha önálló monográfiát nem is írt erről a kérdéstről, a két nép társadalmi fejlődésének hasonlóságaira és különbségeire támaszkodva irodalmaink kapcsolatainak számos *tipológiai* egyezésére és eltérésére mutatott rá.⁴ Magyarországon ugyanabban az időben Horváth János tanítványai láttak hozzá, hogy széttekintsenek a szomszédban: az *Apollo* című folyóirat gárdája, nagyrészt alkalmazván Horváthnak az író-mű-közönség hármasságára alapozott szemléletét, igyekezett rámutatni a magyar s a vele szomszédos irodalmak rokonvonásaira. A kor magyar fiataljaira a szellemtörténet is nagy hatással volt, e korban született munkáikon ez is meglátszik. E fiatal nemzedék őszinte közeledésvágyát, a múlt antagonizmusainak felszámolására irányuló törekvését nem lehet letagadni; de nem lehet letagadni azt sem, hogy a kor mérgezett légköre még erősen hatott rájuk, a múlt nacionalista előítéleteit még nem tudták teljes mértékben levetkőzni. Ez elsősorban *hungarocentrizmusukban* nyilvánul meg; *a magyar irodalomból indultak ki*, amikor a szomszédos népek irodalmában a közös vonásokat keresték. E hungarocentrizmus lassú, fokozatos felszámolásához, majd — a felszabadulás után — teljes megszűnéséhez e nemzedék tagjainál Bartók Béla népzenekeletésainak hatása vezetett.⁵ Magyar—szlovák viszonylatban éppen az *Apollo* gárdájának tagjai voltak az elsők, akik főleg 1945 után hangsúlyozni kezdték, hogy szaktudományunk szempontjából nem a két kultúra „rangsorolásának”, hierarchikus felsőbb- vagy alsóbbrendűségének a problémája a fontos, hanem fejlődésük *tipológiai* egyezései vagy eltérései.

A két háború között külön említést érdemelnek azok a haladószellemű csehszlovákiai magyar fiatalok, a *Sarló* tagjai, akik inkább csak kritikai munkásságukkal vagy programadó cikkeikkel járultak hozzá az irodalmi kapcsolatok ápolásához; — magának a tudományos kutatásnak az ügyét viszont egy igen fontos szemponttal vitték előbbre: felhívták a figyelmet a marxista kutatási módszer fontosságára. Kezdeményezéseik ötletgazdagsága viszont csak a felszabadulás utáni kutatómunka során talált termékeny talajra.

Ha nem ragaszkodnánk mereven az irodalomtudomány kapcsolattörténeti kutatásához, akkor itt részletesebben kellene szólnunk annak a szlovák költőnemzedéknek az ismertető és fordító munkásságáról, amely közvetlenül az első világháború után lépett fel, magának a szlovák költészetnek a korszerűvé válása szempontjából is nagy jelentőséggel bírt, és kongeniálisan tolmácsolta elsősorban a XX. század nagy magyar költőit: Adyt, Babitsot, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát, majd József Attilát. E műfordítás-irodalom értékelése nem a mi feladatunk, itt csak arra akarunk rámutatni, hogy azoknak a szlovák költőknek, akik éppen az államfordulat táján voltak fiatalok, alapvető élménye az Ady-élmény volt, s ez nem volt primér módon esztétikai

⁴ Milan Pišút és a magyar irodalom. Irodalmi Szemle 1968. XI. 2. sz. 166 — 172.

⁵ *Gál István*: Bartók Béla és a Keletközép-Európa kutatás kezdetei. Helikon 1967. XIII. 1. sz. 54 — 67.

fogantatású. A *Magyar jakobinus dala* az elnyomott népek egyenjogúságának és közös küzdelmének harcos költeménye, amely az Adyhoz képest öreg Hviezdoslav számára is alapélményt jelentett, és ezért költőtársát ódával üdvözölte, — tehát a *politikai* tényező, az elnyomott kis nép költője iránt érzett *rokonszenv* az oka annak, hogy Krčméry, Lukáč, Smrek, Beniák fordítani kezdték Adyt, s tanulmányokat is írtak róla. Más kérdés, hogy Ady a továbbiakban *esztétikai* élményt is jelentett, hatása — mint ahogy erre Csukás István oly szemléletesen rámutatott⁶ — a múlt provinciális hagyományainak felfszámolásában, a modern költői szemlélet kialakításában nagyon fontos szerepet játszott. De az *alapélmény*, amelyből mindez kiindult, ismét csak azokkal a *nemzetiségpolitikai* problémákkal volt kapcsolatos, amelyek — mint láttuk — magát az irodalomtörténetírást is meghatározták, ha a magyar és a szlovák irodalom kapcsolatáról volt szó. *Ebből a szempontból* ez a korszak annyiban hozott változást, hogy a haladó szellemű költők-műfordítók, illetőleg irodalomtörténészek (pl. Rudo Uhlar) a múlt ellenszenvének felfszámolására, a nemzetiségi harcok okainak tisztázására törekedtek. De ha a magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok kérdéséről esett szó, a nemzetiségpolitikai szempont az esztétikai-val szemben továbbra is elsődleges maradt.

Természetes, hogy ez a körülmény egész sor par excellence irodalmi probléma tisztázását eleve lehetetlenné tette; némi túlzással úgy is mondhatnánk: *megmérgezte* azt a légkört, amelyben a kutatónak dolgoznia kellett. S ez a helyzet a két háború közt, illetőleg a második világháború idején még akkor sem változott meg, amikor — különösen Mikuláš Bakoš munkássága révén — a Prágai Nyelvészeti Kör irodalomtudósának, Jan Mukařovskýnak a strukturalista szemlélete és módszere a szlovák irodalomtudomány némely művelőjére is hatott. Az irodalom immanens fejlődésének felfogása, e módszer műközpontúsága megteremthette volna szlovák-magyar viszonylatban is a kimondottan irodalmi, művészi összehasonlítás előfeltételeit. De a strukturalizmus fejlődésének ezen a fokán műelemzési módszerét még túlságosan a költői nyelvhez kötötte; különböző nyelvű költői struktúrák rokonságáról még alig beszélt, mint ahogy még keveset szólt az immanens jelenségként felfogott műalkotásnak a művészetten kívül álló struktúrákhoz (pl. a társadalomhoz) fűződő kapcsolatairól is. Felix Vodička éppen a háború alatt írt összefoglalásában beszél ugyan a strukturalista komparatiztika lehetőségéről, de ezt csak a nemzeti irodalom fejlődésének jobb megértése szempontjából tartja fontosnak.⁷

A felszabadulás után egy időre mélységes csend állt be a magyar—szlovák kapcsolattörténeti kutatások terén. Ennek ismét csak *politikai okai* voltak; azok a sajnálatos szlovákiai események, amelyek megakadályozták a kérdésnek bármilyen szempontú fölvetését. 1948—49 hozott ezen a téren is javulást. Mindkét oldalon újra megindult az érdeklődés a másik fél kultúrája iránt. A közeledés, az egymást megismerés eddigi ápolói mellett felléptek a fiatalabb nemzedék tagjai is; így pl. Ivan Kusý a proletár internacionalizmus szellemében igyekezett tisztázni az öregek nacionalizmusa következtében elevesedett Petőfi-problémát, rámutatva, hogy: Petőfi nem etnikai származása következtében érdemli ki a szlovák kultúra munkásának tiszteletét, hanem azért, mert a

⁶ Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban. Irodalomtörténeti Füzetek 35. sz. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó 147 l. + mell.

⁷ Dr. Felix Vodička: Literární historie, její problémy a úkoly. In: Bohuslav Havránek – Jan Mukařovský: Čtení o jazyce a poesii. Praha 1942. Družstevní práce 397—399.

világszabadságért harcolt.⁸ A negyvenes évek végén az internacionalizmus alapjában véve kedvező légkört teremthetett volna az irodalmi kapcsolatok kutatása számára is. Csak egy volt a bökkenő: magán a magyar és a szlovák irodalomtudományon belül is éppen ebben a korszakban kellett az anyag marxista átértékelését elvégezni. A szlovák irodalomtörténetírásban — aránylag kisebb mértékben a magyarban is — ehhez még a régi irodalom eddig ismeretlen anyagának feltárása is ott állt feladatként a kutatók előtt. Amikor tehát látszólag végre elérkezett szlovák-magyar viszonylatban a múlt ellenszenvei, nemzetiségpolitikai harcai felszámolásának ideje, mindkét oldalon a nemzeti irodalom *belső problémáinak* olyan megoldásra váró feladatai álltak a kutatók előtt, amelyek a komparatiztika szempontjait másodlagossá, mellékessé tették. Sőt! A személyi kultusz korszakának dogmatikus irodalomszemléletében az összehasonlító módszert a „kozmpolitizmus” vádjával illették. Hiszen a negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének dogmatikus-marxista irodalomtörténetírása elsősorban azt a funkciót értékelte a műalkotásban, amelyet szerinte az a társadalom életében betöltött, ezt a funkciót közvetlen *politikai* funkciónak fogta föl, s ha egy-egy irodalmi mű esetében ilyesmit nem tudott fölfedezni, arról vagy elítélően nyilatkozott, vagy egyáltalán nem vett róla tudomást. Ebben a felfogásban annak az *esztétikumnak*, amely minden műalkotás lényeges eleme, a *sajátos* társadalmi funkciójáról nincsen szó. Amikor a marxista irodalomelméletnek ez a sematikus-dogmatikus szemléletmódja nálunk is fellépett, jó talajra talált a nemzeti-funkcionális felfogás maradványaiban. Érdekes tudománytörténeti feladat volna: megkeresni a második világháború után már végképp reakciós szerepet játszó romantikus fogantatású „nemzeti irodalomtörténetírás” és az ötvenes évek irodalomszemléletének rokonvonásait. Hadd hangsúlyozzuk itt ezek közül a rokonvonások közül azt az egyet, hogy az irodalmi mű *tartalmának és formájának* merev szétválasztásával elsősorban az ún. „eszmei” vagy „tartalmi” mondanivaló került előtérbe, a kutató nem számolt a műalkotással mint szerves egésszel, hanem azt kereste benne, amivel a maga — éppen nem irodalmi — mondanivalóját alátámasztotta.

Ennek viszont ismét csak az lett az elengedhetetlen, a két nép XIX. századi múltjával jól megmagyarázható következménye, hogy ha a magyar-szlovák kapcsolatok kérdése mégiscsak szóba került, az eszmei-tartalmi oldalra, tehát a nemzetiségi harcok kérdésére esett a hangsúly. Ez volt az az időszak, amikor e sorok írója összehasonlító kutatásai közben úgy akart az irodalomban tükröződő nemzetiségpolitikai problémáktól magának az irodalomnak a sajátos problematikájához közeledni, hogy kijelentette: keressük azt, ami összeköt és nem azt, ami elválaszt! Azt jelenti-e ez, hogy hamisítsuk meg a múltat és hallgassuk el nyelvi-nemzetiségi ellentéteit? Ennek nyilván semmi értelme sem volna; hiszen akkor nemcsak a két nemzet történeti fejlődése, hanem számos irodalmi műve és ténye is érthetlenné válna. Ki értené meg akkor Tesnožil uramat, a derék csizmadiát, illetőleg nevetséges „magyarizmusait”, ha nem számolnánk vele, hogy a múlt század szlovák kispolgárja magyarkodva akarta szolgálni szűklátókörű karrierizmusát! Hogy lehetne megmagyarázni a tehetségesen, széles látókörrel elindult Gáspár Imre írói pályájának derékbatörését, ellaposodását a Matica körül vívott harcok, a Matica érdekében írt cikke s e cikk következményei ismerete nélkül? Túljutottunk a marxista

⁸ *Ivan Kusý*: Aj nás Alexander Petöfi. Slovenské pohľady 1949. 451—453.

irodalomtörténetírás dogmatikus korszakán, tudatában vagyunk annak, hogy a mű eszmei-politikai mondanivalójának kizárólagos hangsúlyozása milyen torzításokra vezet. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy szemet hunyjunk a XIX—XX. századi szlovák és magyar irodalom nemzetiségi problematikája fölött. Ezzel kapcsolatban csak egyet kell tudomásul vennünk: az irodalom nem *puszta* eszköze annak, hogy ezeket a kérdéseket megoldjuk; a Štúr-iskola költőinek vagy éppen Petőfinek a költészete nem *csak* arra való, hogy — mondjuk — 1848/49 problematikájára, e problematikán belül a szlovák-magyar viszonyra fényt derítsen, még akkor sem, ha Sládkovič megírta a *Zaspievam pieseň o slobodnej vlasti*, Petőfi pedig az *Élet vagy halált*. Az irodalom a történettudománynak nem lehet *puszta* illusztrációs eszköze. S ha a dogmatikus marxizmus egyes képviselői mégis annak tekintették és — sajnos — vannak, akik magyar-szlovák viszonylatban még ma is annak tekintik, akkor ez azt jelenti, hogy irodalomtörténetírásunkban, illetőleg annak bizonyos tényezőinél a romantikus nemzet-, illetőleg irodalomszemléletet mind a mai napig sem sikerült teljesen felszámolni. Ha azt akarjuk, hogy a két irodalom kapcsolatát korszerűen, a dogmatizmus minden korlátjától mentesen tárjuk fel, akkor *meg kell szabadulnunk* attól a szemlélettől, amely az irodalmat pusztán mint a nemzeti és társadalmi harcok közvetlen tükrözését vagy irányítóját fogja föl és megfelelkezünk a benne rejlő *esztétikumról*.

Mindezzel talán már arra is céloztunk, hogy miben látjuk a magyar—szlovák irodalom kapcsolattörténeti kutatásainak korszerű feladatait.

Mindenekelőtt abban, amire a mai marxista komparatiztika *általában* törekszik: feladni mindazt, ami a múlt irodalomtörténeti szemléletében és módszerében hibás volt, s megkeresni azt a szemléletet és módszert, amellyel a lehető legbiztosabban és legpontosabban tudjuk megállapítani a szóban forgó két irodalom rokonvonásait és egymástól eltérő sajátosságait. Az mindenesetre közös bennük, hogy — a magyar és a szlovák nemzet nehéz történelmi sorsa következtében — „politikussabb” irodalmak, mint — mondjuk — az angol és a francia. Mi mégsem e nézőpont felől közelítjük meg a problémát. Illetőleg — némileg Zsirmunszkij nyomán — úgy tesszük fel alapjában véve ugyanazt a kérdést: van-e ennek az előbb megállapított ténynek magában az irodalomban kézzelfogható, sajátosan irodalmi, az irodalomban mint művészetben fellelhető *esztétikummal* összefüggő következménye?

Ha az irodalom*pszichológus* módszerével kísérlem megadni a választ, akkor „igen”-t kell mondanom. A XIX. századnak s a XX. század elejének magyar és szlovák írója egyaránt: nemzete vezére, politikai — nemzet-politikai — irányítója, s még akkor sem mond le a „vátesz” szerepéről, ha már *tudatosan* hátat akar fordítani a romantikának és realistának mondja magát, ember- és környezetábrázolási módszerével valóban az is. Mint epikus: hőseivel vagy *ideált* akar adni nemzetének vagy — lehetőleg egy idegen nemzet fiai vagy az elnyomó hatalmat kiszolgálók között válogatva — elrettentő példát. Kollártól Sládkovičon és Vajanskýn át Kukučínig, Tajovskýig a szlovák irodalomból ugyanúgy számtalan példát tudnánk mondani erre az írói magatartásra, mint Vörösmartytól Petőfin, Aranyon és Jókain át egészen Mikszáthig és Krúdyig. Íróinknak éppen ez az attitűdje az, ami egy nyugat-európai olvasó számára hol vonzó, hol taszító módon idegen, „egzotikus”.

De hasonlóképpen „igen” lesz a válasz akkor is, ha századunk formalista irányzatainak s főleg a strukturalistáknak a módszerével megkíséreljük, hogy az *irodalmi mű* elemzése közben keressük meg azokat a hasonlóságokat, ame-

lyeknek a teljes feltárásához még igen sok kutatómunkára lesz szükség. 1965-ben, a szocialista államok irodalomtörténeti intézetvezetőinek konferenciáján az egyik résztvevő cseh kolléga abban látta a kelet-európai irodalmak összehasonlító szintézisének nehézségét, hogy — szerinte — nincsenek bennük „egymáshoz hasonló struktúrák”. Ez a tétel csak akkor lenne igaz, ha megmaradnánk a strukturalista felfogás kezdeti állapotánál, és csak a műalkotásban levő *nyelvi elemek* dialektikus összefüggéseit vennők vizsgálat alá. A szláv szlovák nyelven és a finnugor magyar nyelven írt költői művekben valóban nehéz volna *pusztán nyelvi alapon* strukturális hasonlóságokat találni. Nem vagyok eléggé képzett összehasonlító nyelvész ahhoz, hogy teljes precizitással próbáljam meg bizonyítani: még ez a tétel sem megingathatatlan. Hangtani szempontból talán igen, de az évszázados együttélés következtében kialakult nyelvi kölcsönhatás eredményeképpen a szótani és mondattani rokonság felvetéséről semmi esetre sem szabad lemondanunk; különösen egyes korszakokban nem, amikor — a felszínen zajló nemzetiségi viszálykodás ellenére — a két nemzet költői nyelvének, szépprózai stílusának kialakításán íróink egyaránt fáradoztak. Vannak sejtéseink Jósika és Kalinčiak, esetleg Kubáni prózai nyelvének rokonságáról, — de eddig még senki sem vállalkozott rá, hogy ezt a kérdést alaposabban megvizsgálja.

„Ej istenem, istenem, čože si ja vystanem”; „Sárga uborkának zelené listy má”: idézzük a *Národnie spievanky*ből és más forrásokból a népköltészet (vagy a kismemesi, a rektor-eredetű ál-folklór) makaróni nyelvezetű szövegeit, de azt még senki sem gondolta végig, hogy keletkeztek ezek a vegyes nyelvű versek. *Mindössze* csak a két nép letagadhatatlan együttélésével magyarázhatók? Vagy voltak és vannak ennek az együttélésnek olyan *művészi* következményei, amelyek többek között abban is tükröződnek, hogy a vegyes nyelvű verssorok *ritmikailag* sem okoznak disszonanciát? Talán nem zökkenünk ki túlságosan gondolatmenetünkéből, ha erre a kérdésre egy Ján Smrek-kel folytatott beszélgetésünk felidézésével válaszolunk. Smrek orosz és magyar költőket fordított szlovákra, s én azt hittem, a rokon (szláv) nyelvű orosz verssorok szlovák átköltése kevesebb nehézséget okoz neki, mint a nem szláv magyaroké. Kisült, hogy ennek pontosan az ellenkezője igaz; a szóhangsúly hasonló elhelyezkedése következtében a magyar vers *zenéje* sokkal közelebb áll a szlovákéhoz, mint az oroszé. A mai szlovák kritikában és irodalomtudományban a műfordításelemzés sokkal elterjedtebb és megalapozottabb, mint a magyarban. De a magyarból szlovákra és a szlovákból magyarra fordított művek elemzése, ez elemzésekből a tanulság levonása többé-kevésbé itt is, ott is hiányzik. Egyedül talán Csukás István és Anton Popovič idevágó művei jelentenek kivételt. Pedig az ilyen irányú munkálatok alaposan elmélyíthetnék a két költészet összehasonlítását. Hiszen népi és félnépi hagyományainknak *közös* versformái vannak: s ha itt-ott — szórványosan — egyes kutatók ezt meg is állapították, még senki sem fogott hozzá, hogy ezt a kérdést a maga teljes részletességében, diakrónikus szempontból (e formák genezisének szempontjából) és szinkrónikus szempontból (e formáknak a szlovák és a magyar költészetben betöltött esztétikai funkciója szempontjából) feldolgozza. Ennek ma többek között az is nagy nehézsége, hogy a szlovák verselmélet ma más terminus technicusokkal dolgozik, mint a magyar. Ezt a nehézséget föltétlenül el kell hárítanunk, ha tisztázni akarjuk közös prozódiai problémáinkat. Már többször megtettük, itt most újra a *felezős tizenkettőst* említjük fel példaképpen, amelyet a magyar verstörténetben helytelenül neveznek „magyar alexandri-

nus"-nak, hiszen a szlovák költészetben legalább olyan múltja és nemzeti funkciója van, mint a magyarban. A részletek taglalása helyett minden kommentár nélkül idézzük a magyar népies nemzeti költészet legfontosabb művének első két verssorát:

Mintha pásztortűz ég // őszi éjszakákon
Messziről lobogva // tenger pusztaságon . . .

— s rögtön hozzátesszük a szlovák népies-nemzeti költészet egyik legfontosabb művének kezdő sorait:

Horí ohník horí // na Král'ovej holi
Ktože ho nakládol // dvanásti sokoli . . .

Ha tetszik, mind a két párverset skandálhatjuk trocheikus lejtéssel is.

Világos, hogy ha ezt a feltűnő egyezést a hatáskutatás mechanikus eszközeivel akarjuk megoldani, csődbe jutunk. Itt nem egy költő sajátos, egyéni versformájának a másikra gyakorolt hatásáról van szó, hanem annak a *közös költői hagyománynak* az érvényesüléséről, amely mindkét nép költészetében több évtizedre, sőt esetleg évszázadra, valahová az énekvers, a históriás énekek korába nyúlik vissza,⁹ s amelynek — természetesen — megvan a maga szoros összefüggése a két nép közös sorsával és életmódjával.

De maradjunk meg még egy pillanatra az idézett két párversnél. Véletlen-e, hogy mind a kettő a pásztortűz (ohník) idézésével tereli ideális (nemzeti) hőisére a figyelmet? Megvizsgálta-e valaha is valaki népies nemzeti romantikánk költészetét a költői képek, a költői kifejezések struktúrájának hasonlósága szempontjából? Itt Vörösmarty és Kollár egy képének már többször idézett egyezését ismétlem meg. „Bölcsőd az s majdan sírod is” — mondja Vörösmarty *Szózata* a hazáról. „Někdy kolébka, nyní národu mého rakev” — vallja a vele egy városban élő, de nemzetiségpolitikai szempontból szembenálló Kollár ugyanazt. A kép aztán Sládkovičnál kerül elő újra:

Slovensko mladé, rodisko moje
aj mohyla mojich kostí!

Lehet, hogy egy közös (talán külföldi?) forrásra vezethető vissza ez a kép. Lehet, hogy majd akad szerencsés filológus, aki meg is fogja találni ezt a forrást. Témánk szempontjából viszont nem ez a mikrofilológiai probléma a lényeges, sokkal lényegesebb az, amit Mukařovský „az egész adott művészet élő hagyománya”-ként emleget. Erre nemcsak a folklórból hoz példát, hanem a következőt mondja: „S ha . . . a 'magas' művészetet vesszük szemügyre, amelyben látszólag mindenekelőtt az egyéni alkotások a lényegesek, rájövünk, hogy magának a művészetnek a létét itt sem azok tartják fenn, hanem „az élő hagyomány”, az egész társadalomnak az egyén alkotását túlszárnyaló hagyona”.¹⁰ Az adott esetben — a Vörösmartynál, valamint Kollárnál, Sládkovič-

⁹ Vö. *Varjas Béla*: Irodalom és folklór határmezsgyéjén. (Vázlat énekes epikánk életrajzához). Helikon 1967. XIII. 1. sz. 27–40.

¹⁰ *Jan Mukařovský*: Pojmosloví československé teorie umění. In: Kapitoly z české poetiky. Praha 1948. 1. (Eredetileg a *Myšl wšpólczesna* 1947. évf.-ban jelent meg.) — Magyar fordításban is: A csehszlovák művészetelmélet fogalmai. Helikon 1968. XIV. 1. sz. 53.

nál alkalmazott kép közös társadalmi vagy, a közös múltból s a hasonló társadalmi-nemzeti helyzetből adódó, hasonló vagy azonos költői magatartás terméke. Meggyőződésünk, hogy alapos kutatással meg lehetne sokszorozni ezeket a példákat. A magyar és a szlovák irodalom számos korszakában számos költői alkotás közt lehet strukturális rokonságra bukkanni; s ez a közös társadalmi-gazdasági fejlődés, illetőleg feltételek eredménye.

Térjünk vissza kiindulópontunkhoz: Arany Toldijához és Botto *Smrt Jánošíkovájához*. A főhős megformálása, a műben betöltött szerepe szempontjából is megvan a rokonság. Már az író pszichológiájának említésekor is szólunk róla, itt megismételjük: mind a két hős, Toldi Miklós éppúgy mint Jánošík: *nemzeti ideál*. Ideál, akárcsak a mindkét irodalomban fontos szerepet játszó Mátyás király, Csák Máté, vagy Petőfi János vitéze, Botto „Svetský vit'az”-a és í. t. Az is hasonló, ahonnan a költő meríti és ahogy megformálja őket. Nem a tényleges történelmet tanulmányozza; a múlt ideális hőseinek megrajzolása közben abból a népi vagy félnépi (udvarházi, rektori) hagyományból merít, amely a közös történelem eredménye, s amely a históriás énekektől kezdve a kéziratos énekeskönyvek hosszú során át a XIX. század népköltési gyűjteményein keresztül, valamint a szóbeliség segítségével jutott el a költőhöz, aki *tudatosan* továbbítja a népi hagyomány kincseit közönségéhez, azok segítségével igyekszik hozzájárulni modern nemzeti öntudata kialakulásához. Az *irodalmi* műelemzés szempontjából szinte közömbös, hogy Mátyás Vörösmartynál kizárólag magyar, Sládkovičnál kizárólag szlovák király: a két mű (a *Szép Ilonka* és a *Detvan*) strukturális rokonságára vall, ahogy a király a nép ártatlan lányával beszél, ahogy a hűségét kipróbálja. Ha csak a nemzetiségi harcok szempontját érvényesítjük a műelemzés munkája közben is, akkor mindenesetre csak azt hangsúlyozzuk, hogy Csák Máté Stúrnál a szlovák nemzeti harc vezére, Szász Károlynál pedig a magyar nemzeti függetlenség harcosa az idegen királyi hatalommal szemben. Az objektív történeti igazságnak — természetesen — egyik koncepció sem felel meg; bennük sokkal inkább tükröződik az író társadalmi helyzetével szorosan összefüggő nemzeti öntudata. De hogy művészi magatartásukat az egymással vívott nemzetiségi harc ellenére is mélységes rokonság fűzi egymáshoz, az kétségtelen.

A kutatás további területe: *a témák és a műfajok rokonsága*. Széchy Mária kalandja Wesselényi Ferencsel, vagy éppen a husziták harca a volt Felső-Magyarországon s belépésük Mátyás fekete seregébe. Hunyadi László mint tragikus hős és — last but not least — Benyovszky Móric, ez az ügyes és a maga korában nagy hírű kalandor, akiből nemcsak magyar és szlovák, hanem lengyel nemzeti hőst is faragott az érdekelte nemzetek íróinak patrióta fantáziája. A műfajok rokonsága még szembetűnőbb; társadalmi-politikai viszonyaink mostohaságának következménye, hogy szépprózánk aránylag oly későn fejlődik ki a nyugat-európai és az orosz szépprózához képest, hogy uralkodó epikai műfajunk még a realizmus kezdeti korszakában is a verses elbeszélés, hogy a XIX. század első felében klasszicista eposzok zengik a múlt romantikus vízióját (Vörösmarty, Holly), hogy a színházi kultúra kései kibontakozása következtében mind a magyar, mind a szlovák irodalomban fordított a sorrend, mint nyugaton. Nálunk nem az élénk színházi élet szükségletei szülik a drámai műveket, hanem fordítva: az írók azért kísérleteznek drámaírással, hogy megteremtsék a színházi életet, s ezzel elősegítsék a nemzeti fejlődést.

A műfajok esetében csak egészen röviden említjük a még alapos kidolgozásra váró problémát, azt, hogy mind a magyar, mind a szlovák realista epiká-

nak milyen fontos forrásanyaga az anekdota. A mi realista epikánk nem a nagyvárosok (a klasszikus kapitalizmus) problematikájából táplálkozik; s ha a magyar irodalomban vannak is ilyen kísérletek (Kuthy Lajos, Nagy Ignác), azok Sue halvány utánezatai csupán. A vérbeli magyar és szlovák realista elbeszélők: egy Mikszáth, egy Kukučín, majd egy Krúdy, Jégé — vagy akár Jesenský és Móricz a falusi udvarházak, fonók, a kisvárosi élet anekdotakinéséből merítik legtöbb novellájuk, regényük epikus anyagát.

Hosszasan beszélhetnénk a különböző korszakok *lírai költészetének* számos rokonvonásáról. Az idő s a terjedelem rövidege miatt itt ismét csak egyetleneg, s már több tanulmányunkban említett példával illusztráljuk, hogy mire gondolunk. Eperjési teológus korában Haan Lajos lefordította a szlovák protestáns hagyomány cseh nyelvére, s az eperjési szlovák önképzőkör emlékkönyvében (Pamětnjk) meg is örökítette Kölcsey: *Zrínyi dala* című költeményét. Köztudomású, hogy a magyar romantika nagy alakjának ez a műve milyen fontos szerepet játszott a modern magyar nemzeti mozgalom és öntudat fejlődésében. Haannak egyébként hű fordítása a szövegben mindössze egyetlen — jelentéktelennek látszó — változtatást eszközölt: Árpád nevét a Svätopluk nevével cserélte fel. Ezzel az egyszerű névcserével az egész költemény felépítése, hanghordozása, úgy is mondhatnám: struktúrája annyira beleillik az említett Pamětnjk többi, nagyrészt Kollárt utánzó verse közé, hogy hosszabb időbe telt, amíg a fordítás tényét meg tudtuk állapítani.

Tovább sorolhatnám a példákat annak bizonyítására, hogy ha hátat fordítunk a két irodalom fejlődésének összehasonlítása közben a külsődleges (nemzetiségpolitikai) szempont kizárólagos alkalmazásának, és elsősorban a sajátos irodalmi, illetőleg irodalomtörténeti problémákat helyezzük vizsgálódásaink középpontjába, akkor a két irodalom fejlődésének olyan *rokonvonásait* fedezhetjük fel, amelyek a következő megállapítást teszik jogosulttá: a szlovák és a magyar irodalom fejlődése között — számos sajátos, egymástól elütő jellemvonásuk mellett — olyan *tipológiai* rokonság van, amelynek a megállapítása már az eddigi kutatások eredményei alapján is jogosultnak látszik. Hogy ez a tipológiai rokonság milyen mély, s hogy mennyire módosult a legújabb időkben, annak a megállapítása is az eljövendő kutatások feladata. Ezért volna fontos a második világháború utáni fejlődés összehasonlító vizsgálata is. Azé a korszaké, amelyben meglazultak ugyan a közös társadalmi és kulturális hagyományok szálai, vagy legalábbis azok emléke már nem élt úgy a fiatal nemzedék tudatában, mint ahogy az idősebbekében, akiknek ez az együttélés — így vagy úgy — mégiscsak élménye volt. Viszont ugyanakkor a fasizmus ellen vívott harc, a szocialista építés és általában a XX. századnak nálunk, a keletközépeurópai térségben sajátosan jelentkező problémái ismét csak összekötő kapcsolatot jelentenek.

Tartós és szaktudományunkat valóban előbbre vivő eredményekre csak akkor jutunk, ha *radikálisan* szakítunk a múlt irodalomtudományának azokkal az előítéleteivel és helytelen, elavult módszereivel, amelyekről tanulmányunk történeti bevezetésében szoltunk. Ez — természetesen — nem jelenti azt, hogy ne folytassuk a kapcsolattörténeti adatok egyszerű feltárását ott, ahol ezt a pozitivisták korszak elmulasztotta vagy hamisan cselekedte. De nem jelenti azt sem, hogy erőszakoltan, a tényeket meghamisítva hallgassunk azokról a nemzetiségi kérdésekről, nyelvi harcokról, amelyek a nacionalista tudomány érdeklődésének középpontjában állottak. Viszont szilárd meggyőződésünk, hogy a tervszerűen és szakszerűen véghezvitt, alapos *irodalomtipológiai* kuta-

tások elvégzése után az ún. nemzetiségi kérdés *történelmi* problémája is más megvilágításba kerül: — kiderül, hogy a nemzetiségi harcok felszíne alatt, azokra a különböző korszakokban másképpen és másképpen reagálva a szlovák és a magyar tömegek különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó tagjai olyan szellemi rokonságban éltek, amelynek a nyomai mind a mai napig fennmaradtak. Népdalaink és népies műdalaink szövegében és dallamában éppúgy, mint abban, ahogy az élet egyes jelenségeire reagálunk.

Anélkül, hogy ezt külön hangsúlyoztam volna, azt hiszem, így is világos: azok a problémák, amelyeket itt felvetettem, még igen sok kutatómunkát igényelnek. Ez pedig mindazokra az intézményekre, amelyek a magyar—szlovák kulturális és irodalmi kapcsolatok tudományos műhelyeinek számítanak, igen nagy felelősséget hárít. Egyetemi és főiskolai tanszékeink, illetékes tudományos intézeteink a felelősök azért, hogy meg tudjuk-e oldani a szerény fejtegetésemben csak vázlatosan érintett problémákat, vagy pedig hagyjuk, hogy tömegeinkben határon innen és határon túl tovább éljenek azok az ostoba előítéletek, amelyekért nemcsak a múlt és a félmúlt politikai vezetői, hanem hibás és hamis tudománypolitikája is felelős.

Úgy érzem, igyekeztem feleletet adni a fejtegetésem elején feltett kérdésre: mi az oka annak, hogy az elvégzett előmunkálatok után is szükség van a probléma új felvetésére és az elvi kérdések, valamint a gyakorlati tennivalók új tisztázására. Ehhez már csak egyet szeretnék hozzátenni: minél több bilingvis, a két irodalmat egyaránt ismerő fiatal filológus felnevelésére van szükség!

Végezetül még egy megjegyzés. Az a komparatistikai munka, amelynek a tennivalóit itt röviden — és teljességre talán nem is törekedve — felvázoltam, nem állhat meg mereven mindössze a két irodalom összehasonlításánál. Az, hogy egy nemzeti irodalom fejlődését lehetetlen *önmagában* vizsgálni, mert ez a módszer akarva-akaratlan torzításokra vezethet, talán mindenki számára világos. De ugyanilyen mesterséges izolációra vezethet két irodalomnak egymással való összehasonlítása is, ha közben nem vesszük figyelembe, hogy mind a kettő — az adott esetben a magyar és a szlovák — egy nagyobb egység, közösség tagja, a közöttük felfedezett összefüggések számai máshová is elvezethetnek. Kapcsolattörténeti kutatásaink csak úgy lehetnek gyümölcsözők, ha közben állandóan szem előtt tartjuk az egész európai fejlődést — s ezen belül azoknak a velünk szomszédos irodalmaknak a fejlődését, amelyeket kelet-közép-európaiaknak nevezünk, s amelyeknek a viharos történelme oly sokban hasonlít a miénkhez. Azok a kultúrák, amelyek földrajzi szempontból a német és az orosz kultúra között helyezkednek el, külön típust jelentenek az egyetemes európai kultúrán belül; nemcsak irodalmuk, képzőművészetük, zenéjük, folklórjuk is sok olyan, egymással rokon vonást tud felmutatni, amellyel érdekes és sajátos módon járul hozzá az egyetemes európai fejlődéshez. Ha mi ezen a kelet-közép-európai típuson *belül* feltárjuk a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatoknak itt kényszerűségből csak röviden érintett problematikáját, nemcsak a magunk háza táján tudunk majd világosabban látni, hanem új színnel gazdagíthatjuk az egyetemes európai kultúrtörténet képét is.

A szlovák műfordítás útja 1945 – 68 között

TURCZEL LAJOS (Pozsony)

A nemzeti irodalmak érettségét, érettségre való törekvését nemcsak közvetlen produkciójukkal, hanem a világirodalommal való kapcsolatuk intenzitásával is mérni lehet. A magyar irodalom erre kitűnő példákkal szolgálhat: az európai irodalom mozgásába, fejlődési ritmusába való első nagyszabású beilleszkedését a XVIII. század végén a műfordítás nagyarányú kibontakozása segítette elő; fél évszázaddal később, a XIX. század derekán a három legnagyobb költő: Vörösmarty, Petőfi és Arany a műfordításban is a legkiemelkedőbbet produkálja; Ady kivételével ezt mondhatjuk a Nyugat-mozgalom legkiválóbb költőiről: Babitsról, Kosztolányiról, Tóth Árpádról és Szabó Lőrincről is, akik a világirodalomból valóságos birodalmakat hódítottak meg a magyar nyelv és irodalom számára.

A szlovák műfordításirodalom a szlovák nép nemzetté válásának és a szellemi erők szabad fejlődésének hosszú akadályoztatása miatt a legújabb időkig nem tudott kívánatos mértékben kifejlődni, pedig már a XIX. század elején megtörténtek az első igényes kísérletek: a nemzeti költészet nagy alakja, Ján Hollý 1824-ben az antik költőkből állított össze antológiát, 1828-ban pedig (másfél évtizeddel a magyar Baróti Szabó Dávid után) megjelentette az *Aeneis* teljes fordítását; Bohuslav Tablic 1831-ben az angol Pope és Lyttelton alkotásából adott ki antológiát, és 1832-ben közzétette a francia Boileau híres *L'art poétique*-jének fordítását; ezekben az években — a cseheket megelőzve — jelentek meg az első Shakespeare-átültetések Michal Bosý tollából.

A szlovák műfordításirodalom — melynek súlypontját a XIX. század második felében és a XX. század első évtizedeiben az orosz irodalom alkotta — a polgári Csehszlovákia idején sem lendült fel olyan mértékben, mint várni lehetett volna. A köztársaságot megalapító két nemzet államjogi viszonyának a szlovákok szempontjából rendkívül hátrányos rendezetlensége nem tette lehetővé a szlovákság nemzeti erőinek teljes kibontakozását, s a „csehszlovakizmus” hivatalos koncepciójának megfelelően a szellemi élet területén sem valósult meg az egyenrangúság, a fokozatos kiegyenlítődé. Ami a cseh és a szlovák műfordítás kapacitása közötti különbséget illeti, ez az első években természetes és szükségszerű volt, s a szlovák közvéleményben később sem váltott ki különösebb ellenérzést, mert a külföldi irodalom iránt érdeklődő művelt olvasók a nagy mennyiségben és változatosságban megjelenő cseh fordításokkal nagyobb nyelvi nehézség nélkül ki tudták elégíteni az igényeiket.

Az egyik legkitűnőbb mai szlovák fordító, a romanista Jozef Felix megállapítása szerint „a szlovák műfordításirodalom valódi kibontakozásáról csak 1945 után lehet beszélni . . . Amíg az előző időszakokban a fejlődést többé-kevésbé csak a fordítók egyéni ízlése és rögtönzése szabta meg, addig a mos-

tani gyakorlatban az ötletszerűség és az egyéni érdeklődés már egyre kisebb szerepet játszik. Persze ez nem jelent semmilyen direktív és erőszakos beavatkozást a fordítási irodalomba. Ellenkezőleg, határozott és céltudatos munkát jelent. Szakemberek dolgozták ki a világirodalom ún. aranyalapjának tervét. Ez néhány év alatt realizálódik, és eredményeképpen a szlovák műfordítás-irodalom közrebocsátja a világirodalom összes kiemelkedő műveit.”

Ez az idézet abból az előszóból származik, amelyet Felix professzor egy 1969 januárjában megjelent bibliográfiai munka elé írt. A kétkötetes bibliográfiát *Preklady z iných literatúr do slovenčiny 1945—1968* címen (magyarul: Szlovák fordítások más irodalmakból 1945—68 között) dr. Libor Knězek állította össze, és litografált formában a Szlovákiai Színházi és Irodalmi Képviselő (Slovenské divadelné a literárne zastupiteľstvo, rövidített nevén: Diliza) adta ki. A 723 oldalnyi terjedelmű két kötet azokat a kizárólag szép-irodalmi és irodalomtudományi-esztétikai műveket öleli fel, amelyeket 1945—68 között összesen 85 idegen irodalomból (beleértve a cseh, a csehszlovákiai magyar és ukrán irodalmat) fordítottak szlovákra. A fordított idegen irodalmak sora az afrikai néger irodalommal kezdődik, és a vietnami irodalommal zárul. Az „egzotikumot”, különöset a *cigány* irodalom (1 kötet), a *luzsikai szerb* (5 kötet), a *nihy* (1 kötet), *szanszkrit* (1 kötet) és az *ard* (10 kötet) képviseli. Az *arab* irodalom címszava az ókori arabból fordított műveket tartalmazza, s az új arab irodalmak közül csak az *egyiptomi* (2 kötet) és az *algériai* (1 kötet) szerepel. A *héber* irodalom címszava alatt mindössze két óhéber fordítást találunk, a *jiddis* címszóban pedig Scholem Alechem négy műve van feltüntetve.

A nagy nemzeti irodalmak közül a régi időkbe visszanyúló hagyomány-nak megfelelően most is az *oroszá* vezető szerep: több mint 1300 tétellel szerepel, ami körülbelül annyi, mint az amerikai, angol, francia, német és olasz irodalomból fordított művek összessége. Meg kell jegyezni még azt is, hogy igen sok az olyan mű, amely többszörös kiadást ért el. A többi szláv irodalom sorrendje a fordítási egységek kikerekített száma alapján a következő: *cseh* (400), *lengyel* (260), *bolgár* (70), *ukrán* (60, ebből 1 a csehszlovákiai ukrán mű), *szerb* (40), *horvát* (20), *fehérorosz* (5), *luzsikai szerb* (5).

A nyugati irodalmak közül a *francia* fordítások érik el a legnagyobb számot: 420-at. Az egyes írók a következő sorrendben követik egymást: Verne (24), Balzac (19), Dumas père (14), Zola (13), Victor Hugo (12), R. Roland (8), Stendhal (6), A. Daudet (6), Aragon (6), Sagan (6), Fr. Mauriac (4), P. Bourget (4) stb. Itt is sok a többszörös kiadást elért könyv. Magyar szemmel nézve néhány érdekességet állapíthatunk meg: az *Aucasin et Nicolette* című gyönyörű ófrancia széphistóriát a mi nyugatos költőinket is bravúrosan átültető Valentin Beniák fordította szlovákra, s nincs kizárva, hogy Tóth Árpád példájának hatására; Aragontól külön verskötet nem jelent meg, Sartre-től csak két művet (egy tanulmánykötetet 1964-ben és a *Le murt* 1966-ban) fordítottak le; megjelent viszont egy teljes Lautréamont-verskötet a fiatal Lúbomír Feldek fordításában.

Az angol irodalom 225 tétele közül a klasszikusok állnak előtérben: Dickens 15, Walter Scott 8, Galsworthy 7, J. Conrad 5, D. Defoe 4, Thackeray 4, R. Kipling 4, Fielding 2, Chesterton 2, Thomas Hardy 2 művel szerepel; Shakespeare műveiből nyolc kötet látott napvilágot (egy-egy drámák, vagy gyűjtemények és a szonettek), Browning *Portugál szonettjei* három (!), Swift *Guliverje* pedig 7 kiadást ért el; a Shaw-tól és Oscar Wilde-től fordított 4—4

kötet az ír irodalomban van feltüntetve. *A readingi fegyház balladájánál* (Balada o žalári v Readingu, 1946) nincs közölve a fordítónak: Valentin Beniagnak neve, aki ezt a művet Tóth Árpád magyar fordításával vetekedő művészettel ültette át szlovákra. A nevesebb kortárs írók közül Graham Green-nek 5, Somerset Maughamnak 3, A. Huxley-nek viszont egyetlen egy művét sem fordították le. A régi és az új bestseller művek s köztük a krimik meglehetősen nagy arányt foglalnak el: Conan Doyle-tól 9, Agatha Christie-től 6, Cronintól 5, Edgar Wallace-től 5 könyvet adtak ki; magyar szempontból érdekes, hogy Földes Jolán egyik angol nyelven megjelent, s magyarra is angolból fordított ponyváját: az *Arany fülbevalót* a bibliográfia összeállítója ide sorolta be; a nagy hírre vergődött íróról egyéb címszavakban nem szerepel, úgy látszik, hogy több terméke után nem mutatkozott érdeklődés.

A 200 tételt elérő *amerikai* irodalom 1945—50 között nagyrészt bestsellerekkel és ponyvakkal szerepel (Pearl S. Bucknek 8, Bromfieldnek 4, Zane Graynek 4 könyve jelent meg ekkor), az ötvenes években viszont az ún. protokoll-írók nyomulnak előtérbe, élükön a 15 könyvvel prezentált Howard Fasttal. A régebbi és mostani irodalom jeles képviselői körül Jack London (17), Sinclair Lewis (10), Mark Twain (9), Steinbeck (9), Edgar A. Poe (6) és Hemingway (5) vezetnek; Faulknerrel 3, Longfellowtól, Walt Whitmantól és E. O'Neill-től 1—1 kötet került kiadásra.

A *német* irodalom 340 fordítási egységével a negyedik helyen áll (az orosz, francia és cseh után). Írói közül a legnagyobb népszerűséget a következők érték el: Karl May 11, a Grimm-testvérek 10, L. Feuchtwanger 10, Thomas Mann 8, Goethe 7 és Remarque 6 kötettel.

A 107 tétellel szereplő *olasz* irodalomból Moravia bizonyult a legkelen-dőbbnek: 7 könyve közül egy (*La Romana*) második kiadást is elért. A klasz-szikusok közül Goldoni vezet 5 kötetrel; Dantétól a *Vita Nuova* 1958-ban, a *Pokol* pedig 1964-ben jelent meg a *Divina Commedia* teljes fordításán dolgozó Viliam Turčány és Jozef Félix közös fordításában. A legtöbb olasz művet (közel huszat) Mikuláš Pažitka fordította le.

A skandináv irodalomból a *dánok, svédek és norvégok* részaránya egyaránt 30—30 tétel körül mozog. A dán irodalomból Andersen (11), a svédből Selma Lagerlöf (9), a norvégból pedig Ibsen (4) áll az élen.

Az antik irodalom iránt is élénk érdeklődés mutatkozott: *görögből* 9, *latinból* pedig 11 szerző került fordításra. Érdekességként említhető meg, hogy Homérosz *Iliászát* és *Odisszeját* (mindkettő első teljes kiadásnak számít) prózában fordította le dr. Miroslav Okál, a pozsonyi bölcsészkar klasszikus-filológia professzora.

További érdekességként még a következőket említem meg: Az *albán* irodalomból mindössze egy 1960-ban megjelentetett mű szerepel, s azt is némethől fordították. A *kínai* irodalmat 22 könyv képviseli, és a szerzők közt Mao Ce-tung neve nem fordul elő. A *finn* irodalomból átkerült 6 könyv között a lengyel közvetítéssel nagyjából prózában átültetett részleges *Kalevala* is megtalálható (a verses részeket Miroslav Válek fordította); Linnankoski *Dal a tűzpiros virágról* című regénye 3, Sillanpää *Találkozása* pedig két kiadást ért el. Az *észti* irodalomból 5 szerzőtől 6 könyvet vettek át, melyeket — egy kivételével — oroszról fordítottak. Az észteken és finneken kívül más finn-ugor rokonunk irodalma nem szerepel a bibliográfiában.

A téljesebb összevethetőség érdekében utoljára hagyott *magyar* irodalom részesedését mennyiségi szempontból kielégítőnek lehet tartani. A csehszlová-

kiai magyar irodalom alkotásait is beleszámítva 205 magyar művet ültettek át szlovákra, s köztük jó néhány kötet (főképpen Jókai és Mikszáthé) többszörös kiadást is elért (*Az arany ember* például ötöt). A fordított irodalmak mennyiségi sorrendjében a magyar irodalom az amerikai irodalmat megelőzve a 7. helyen áll.

Sajnos, a mennyiséggel nem áll teljes arányban a minőség; a fordításra kiválasztott művek miniségi átlaga elmarad a lehetőségek mögött, melyeket a cseh műfordítás sokkal jobban kihasznál. A csehek miniségi többletét olyan kiemelkedő írók és költők neve jelenti — a klasszikusok közül például Fazekas Mihály, Arany János, a 20. század irodalmából Déry Tibor, Illyés Gyula, Kaffka Margit, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Nagy Lajos, Németh László, Szerb Antal, Tersánszky J. Jenő, Tóth Árpád — akiket a szlovák műfordítás eddig egyáltalán nem, vagy kellőképpen nem vett figyelembe. A mellőzött további szerzők közül csak kapásból sorolok fel néhányat — Balassi Bálintot, Csokonait, Babitsot, Gelléri Andor Endrét, Illés Endrét, Kodolányit, Kolozsvári Grandpierre Emilt, Kuncz Aladárt, Sarkadi Imrét, Szabó Lőrincet, Tamási Áront, Weöres Sándort stb. — akiket az 1945 után fellépő korosztályok eddig észre nem vett legjobbjaival együtt különösképpen hiányolni lehet.

A megjelent magyar fordításokból összeállítható mérlegen a klasszikusok jelentős súlyt foglalnak el, annál inkább, mert a többszörös kiadások főként az ő részükön fordulnak elő. Közülük Katona József a Bánk bánnal (rotaprint kiadás), Kisfaludy Károly A kérőkkel (rotaprint k.), Vörösmarty a Csongor és Tündével (rotaprint k.), Eötvös József a legjobb két művével, Jókai 13 könyvvel, Petőfi 4 kötettel (két válogatással Ján Smrek, ill. Ivan Kupec fordításában, az *Apostollal* E. B. Lukáč és a *János vitézzel* Iván Mojík fordításában), Madách *Az ember tragédiájának* két átültetésével (Valentin Beniák és Ct. Štítnický tollából), Mikszáth 8 művel, Gárdonyi kettővel, Bródy Sándor *A tanítónővel* (rotaprint k.), Ady Endre egy lírai és egy novellaválogatással (Smrek, ill. Štítnický fordításában) szerepel.

A két világháború közötti szépirodalom felső szintjét és jó átlagát az alábbi írók képviselik: Balázs Béla (5), Füst Milán (1), a *Feleségem története*, Gergely Sándor (3), Heltai Jenő (2), Illés Béla (6), József Attila (1, válogatott versek J. Smrek fordításában), Juhász Gyula (1, válogatott versek V. Beniák fordításában), Krúdy (1, *A vörös postakocsi*), Karinthy Frigyes (*Görbetükör*, két vígjáték rotaprint k.), Molnár Ferenc (*A Pál utcai fiúk*, két színmű rotaprint k.), Móra Ferenc (3), Móricz Zsigmond (11), Passuth László (2), Radnóti Miklós (1, verses válogatás Štítnický fordításában), Rideg Sándor (1), Szabó Dezső (1, *Az elsodort falu* V. Beniák fordításában), Szabó Pál (4), Veres Péter (3). Ide sorolható az a verses antológia is (*Večerná blyskavica*, 1957), melyet V. Beniák a *Nyugat* vezető lírikusainak terméséből állított össze. Szinte hihetetlennek tűnik, hogy Illyés Gyula és Németh László két világháború közötti műveiből egyet sem választottak ki. A két kiemelkedő író a bibliográfiában csak egy-egy művel: a *Hetvenhét magyar népmesével*, ill. az *Izsonnyal* szerepel. Még náluk is rosszabbul járt Déry Tibor, akit 23 év leforgása alatt egyetlen fordításra sem tartottak érdemesnek.

A felszabadulás utáni időszak terméséből többek között a következő írók művei kerültek át: Aczél Tamás (2), az erdélyi Asztalos István (1, *Szél fúvatlan nem indul*), Berkesi András (1), Cseres Tibor (1, *Tűz Hódréten*), Darvas József (1, *Részeg eső*), Fejes Endre (1, *Rozsdatemető*), Fekete Gyula (2), Goda Gábor (1), Keszi Imre (1, *Elysium*), Lengyel József (1, *Elévült tartozás*), Mesterházi Lajos (4), Palotai Boris (2), Sándor András (1), Sándor Kálmán (2),

Sánta Ferenc (1, *Az ötödik pecsét*), Szabó Magda (3), Széchenyi Zsigmond (1), Somogyi Tóth Gábor (1, *Gyermektükör*) stb.

Az elméleti irodalomból és irodalompublicisztikából eszközölt válogatás nem mondható szerencsésnek. Lukács Györgytől csak az *Irodalom és demokráciát* és a *Nagy orosz realistákat* fordították le, Révai Józseftől pedig a *Magyar kultúra és művészet kérdései* címen adtak ki válogatást (*K otázkam maďarskej kultúry a umenia*, 1953). 1950-ben kiadták a Rudas László, Lukács György és Révai József nevével jelzett *Vita az irodalomról és demokráciáról* című kötetet (*Diskusia o literatúre a demokracii*). A zenetudományt és színházi irodalmat a következők képviselik: Bartók Béla (válogatott írások), Szabolcsi Bence (*A zene története*), Eöszte László (*Az opera útja*), Hont Ferenc (*A rendező munkája*), Gáspár Margit (*A műzsák neveletlen gyermeke*).

Sajnálattal kell megállapítani, hogy a magyar fordítások számában aggasztóan nagy helyet foglal el a ponyvairodalom. Az 1945 és 1948 között fordított könyvek zöme ebbe a kategóriába tartozik. Magyar és idegen nevek alatt a ponyvaírók egész raja vonul fel (kb. 20 szerző 25—30 könyvvel, tehát az összes magyar fordítások 13—15 százalékával), ami alaposan lerontja a minőségi átlagot.

A magyar fordítások egészén belül a *csehszlovákiai magyar* irodalomra 19 könyv esik, amelyben az egyes szerzők így osztoznak: Egri Viktor (7), Rácz Olivér (2), Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Szabó Béla, Dobos László, Duba Gyula, L. Kiss Ibolya, Kovács Vera, Monoszlóy M. Dezső, Rényi Magda egy-egy. A 19. fordítás az 1945 utáni lírából nyújtott válogatást *Most cez Dunaj címmel* (magyarul is megjelent *Szelkiáltó* címmel). Örömmel írhatom ide, hogy a bibliográfiában még nem szerepelhetett 20. fordítás: Fábry Zoltán írásainak második szlovák válogatása előkészületben van.

Befejezésül még két megjegyzésem van, melyek közül az egyik a recenzió tárgyára, a másik a bibliográfia összeállítójára vonatkozik.

Az utóbbi évek szakszerű válogatása, kiterjedt és igényes munkássága szilárd garanciát ígér arra, hogy a célként kitűzött világirodalmi aranyalap belátható időn belül megteremtődik. A szlovák műfordítás ígéretes perspektíváit a fordításelmélet meglepő fellendülése is alátámasztja: a közelmúltban nemcsak kitűnő fordításelméleti tanulmányok jelentek meg, és nemzetközi szakemberek részvételével tartott szimpozionok-konferenciák folytak le, hanem néhány monografikus mű is napvilágot látott.

Ami a bibliográfia összeállítóját, dr. Libor Kněžeket illeti, az ő szorgalmas munkássága már korábban is figyelmet keltett. 1965-ben Pavol Uhrín közreműködésével *Literárne prechádzky po stredoslovenskom kraji* címmel (magyarul: Irodalmi séták a közép-szlovákiai kerületben) adott ki egy irodalomföldrajzi jellegű munkát, melyben a magyar irodalom helyi vonatkozásait (Balassi Bálint, Pázmány, Kármán, Petőfi, Madách, Mikszáth, Tompa stb.) és tárgyi emlékeit (szobrok, emléktáblák, szülőházak stb.) is számba vette, s az utóbbiak közül többet a képanyagban is közölt. (A könyv esetleges második kiadásánál magyar szakember segítségét is igénybe kellene venni, aki a kimaradt adatokat — például Mikszáth selmeci tanulását stb. — pótolná és a hibásan írt magyar szövegeket kijavítaná.) Kněžek dr. két további bibliográfiai munkája — az egyik az 1945—69 között idegen nyelvre lefordított szlovák könyveket, a másik az 1945—69 között megjelent eredeti műveket sorolja fel — ebben az évben kerül kiadásra.

Krammer Jenő irodalmi munkássága

Bibliográfia

Összeállította: KISS CSABA és SZÁSZ FERENC

E bibliográfia nem tekinthető teljesnek. Krammer Jenő tematikailag, földrajzilag és nyelviileg egyaránt széles körű publikációs tevékenységének feltérképezése már ma is igen komoly nehézségekbe ütközik. A bibliográfia néhány adattól eltekintve nem öleli fel a napilapokban megjelent közleményeket, és különböző külföldi megvidéki folyóiratok vonatkozásában sem teljes. Mégis úgy véljük, hogy híven mutatja be a közlemények szerzőjének széles körű munkásságát, azt a lelkes és lankadatlan érdeklődést, amellyel Krammer Jenő majdnem fél évszázadon keresztül a közép-európai népek sorskérdései felé fordult, s azt az állandó aktivitást, amellyel igyekezett ezeket a népeket, különösen pedig jövőjük letéteményesét, az ifjúságot, az európai népek nagy közösségének kultúrájába bekapcsolni.

- 1925
- Az ezüsthajú gyermek.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 5 : 10
1925. 146–148.
- 1927
- A napsugaras bölcs. (Elbeszélés)
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 7 : 2.
1927. 22–24.
- 1928
- C. F. Ramuz.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 8 : 5.
1928. 88–90.
- L. N. Tolsztoj.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 8 : 8.
1928. 165–166.
- 1929
- Az európai diák.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 9 : 6.
1929. 121.
- Hol van az fró? (A modern francia irodalomról.)
= *Új Szó*. Pozsony-Bratislava. 1 : 7–8.
1929. 7–8.
- Egy kis Charlott-gyermek története. Albert Marchon: Tchouk. (Recenzió.)
= *Új Szó*. Pozsony-Bratislava. 1 : 7–8.
1929. 31.
- Jiří Wolker és Georg Büchner.
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 4 : 6. 1929.
475–477.
- 1930
- Szörnyű gyerekek. (Recenzió Jean Cocteau Les enfants terribles c. regényéről.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 5 : 1. 1930.
71–72.
- C. F. Ramuz és a francia avant-garde.
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 5 : 2. 1930.
144–146.
- Új irodalmi kor. (Recenzió Henry Poulaille: Nouvel Age Littéraire c. művéről.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 5 : 9. 1930.
668–669.
- 1931
- Legkiválóbb harci repülőnk.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 11 : 3.
1931. 57.
- Nouvel Age. (A modern francia irodalomról.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 6 : 4. 1931.
306–308.
- Szocialista irodalom Franciaországban.
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 6 : 9. 1931.
659–662.
- Romain Rolland üzenete az ifjúságnak.
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 11 : 8.
1931. 173–174.

- A serdülőkor démonjai. (Recenzió Friedrich Torberg: Schüler Gerbert hat absolviert c. művéről.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 6 : 12. 1931. 911–913.
- Az életközelség a modern nyelvoktatásban.
= Az érsekújvári csehszlovák reál gimnázium magyar tagozatának értesítője. 1930/1931. Érsekújvár-Nové Zámky 1931.
- A középiskolások. (Friedrich Torberg: Schüler Gerbert hat absolviert, Erich Ebermayer: Kampf um Odilienburg.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 6 : 3. 1931. 226–229.

Deux pionniers, J. Wolker et G. Büchner.
= *Nouvel Age*. Paris. 1931.

1932

- Lucien Bourgeois. (Recenzió Lucien Bourgeois: L'Ascension c. könyvéről.)
= *A Mi Lapunk*. Losonc-Lučenec. 12 : 1. 1932. 6.
- Új jelek a francia irodalomban.
= *Új Szó*. Pozsony-Bratislava. 5 : 2. 1932. 21–22.
- Új jelek a francia irodalomban. (Recenzió V. Serge: Littérature et révolution c. könyvéről.)
= *Új Szó*. Pozsony-Bratislava. 5 : 4. 1932. 31.
- A szovjet orosz ifjúság. (Recenzió Klaus Mehnert: Die Jugend in Sowjet-Russland c. könyvéről.)
= *Korunk*. Kolozsvár-Cluj. 7 : 5. 1932. 397–399.
- Középiskolások az előtérben.
= *Új Szó*. Pozsony-Bratislava. 5 : 11–12. 1932. 19–21.
- A középiskolások lelki helyzete.
= A serdülőkor problémái. (Krammer – Szalatnai – Szerényi) Pozsony-Bratislava. 1932.

1933

- A középiskolások.
= Középiskolások, ahogy ők látják helyzetüket. Losonc-Lučenec. 1933. 3–5.
- A mai középiskola szervezete.
= Középiskolások, ahogy ők látják helyzetüket. Losonc-Lučenec. 1933. 10–13.
- A szlovenszkói magyar pedagógia feladatköre.
= *Magyar Figyelő*. Pozsony-Bratislava. 1 : 1–2. 1933. 128–130.
- Záhadny Romain Roland.
= *Slovenské Smery*. Praha-Bratislava. 1 : 6. 1933/1934. 268–274.

Kvas francúzského ducha.
= *Slovenské Smery*. Praha-Bratislava. 1 : 2. 1933/1934. 58–63.

1934

- Élménypedagógia a francia nyelvoktatásban.
= *A Jövő Útjain*. Budapest. 9 : 3. 1934. 87–88.
- Pedagógiai Szemle.
= *Magyar Figyelő*. Pozsony-Bratislava. 2 : 3–4. 1934. 146.
- A modern nevelésről.
= *Magyar Tanító*. Komárom-Komarno. 14 : 24. 1934. 725–733.
- L'Adolescence et la Guerre.
= *A Contre-Courant*. Paris. 1934.
- „Diet' a nad priepast'ou”. (Recenzió František Štampach: Dítě nad propastí c. könyvéről.)
= *Slovenské Smery*. Praha-Bratislava. 2 : 2. 1934/1935. 77–80.

Ako sa dvaja mladí Francúzi dívajú na dnešny svet. 1–2. (André Chamson, Jean Guéhenno)
= *Slovenské Smery*. Praha-Bratislava. 2 : 4, 5. 1934/1935. 159–160., 198–199.

1935

- A szlovenszkói magyar serdülők lelkivilága, (Szociálpszichológiai tanulmány) Budapest, 1935, Merkantil Nyomda. 79 p.
- A modern pedagógia gyakorlati kérdései. 1–3.
= *Magyar Tanító*. Komárom-Komarno. 15 : 8, 9, 10. 1935. 227–229., 260–264., 291–297.
- A gyermekszínpad mint nevelőtényező.
= *A Jövő Útjain*. Budapest. 10 : 3–4. 1935. 99–100.
- Francia nyelv- és olvasókönyv. Szlovákiai magyar tanításhoz fordított reál gimnáziumok V. osztálya számára. Praha-Eperjes-Presov, 1935, Csehszlovákiai Grafikai Unió. 193 p.

1937

- Pedagógiai Évkönyv. 1937. (Szerk.: Krammer Jenő.) Kiadja a Csehszlovákiai Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság Tudományos Osztálya. Nové-Zámky-Érsekújvár 1938. 97 p.
- A szlovenszkói magyar irodalom – lélektani szemszögből.
= Szlovenszkói Magyar Írók Antológiája. IV. kötet. Nyitra-Nitra, 1937, Löwy A. és Fia Könyvnyomdája. 22–27.

- A szlovenszkói magyar ifjúság fejlődése és lelkülete.
= Kisebbségi problémák. A lévai járási közművelődési testület 1936—1937. évi előadássorozatából. Léva-Levice, 1937, Nyitrai és Társa Könyvnyomdája. 115—120.
- Az adleri individuálpaszichológia szerepe Szlovenszkón.
= *A Jövő Útjain*. Budapest. 12 : 6. 1937. 191.
- Vass László: A csehszlovákiai magyar irodalom világirodalmi szemzőgből. (Krammer Jenő rádióelőadása)
= *Magyar Nap*. Moravska Ostrava. 2 : 272. 1937. nov. 25. 4.

1938

- ss [Vass László]: Szombati párbeszéd Drietz Károly és Krammer Jenő között.
= *Magyar Nap*. Moravska Ostrava. 3 : 36. 1938. febr. 12. 4.
- Európa és a csehszlovákiai magyarság.
= *Az Ország Útja*. Budapest. 2 : 6. 1938. 205—211.

1940

- A pozsonyi magyar gimnázium elmúlt munkaéve.
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 4 : 1. 1940. 191—192.
- A visszatértek lelkivilága.
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 4 : 2. 1940. 193—199.
- Az önképzőkör — egy változatlanul nyílt kérdés.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 9 : 8—9. 1940. 262—268.
- Az Ének a búzamezőkről — csehül.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 9 : 8—9. 1940. 268.
- Szlovák könyvek.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 9 : 11. 1940. 336—337.
- Jean Giono: Valaki a hegyekből.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 9 : 12. 1940. 384—385.

1941

- Pozsonyi diák. (Beszámoló a pozsonyi Arany János és MórícZ Zsigmond Önképzőkör 1940—41. évi működéséről.)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 5 : 2. 1941. 187—188.
- Raj Uona Mária: Alltagsleben in Gesprächen. Német beszélgetések. (Recenzió)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 5 : 2. 1941. 188—189.

- Imre Sándor: Széchenyi. (Recenzió)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 5 : 3. 1941. 269—271.

- A kisebbségi ember lelkivilága.
= *Magyar Szemle*. Budapest. 41 : 2. 1941. 57—64.

- Új szlovák műfordítások.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 10 : 4. 1941. 126—128.

- Juhász Gyula: Tömörkény István élete és művei. (Recenzió)
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 10 : 6. 1941. 191.

- Emlékezés Ölvedi Lászlóra.
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 10 : 8—9. 1941. 246—250.

- Pozsonyi diák. (Ismertetés)
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 10 : 8—9. 1941. 268—270.

- Kende Ferenc: Magyarokról magyaroknak. (Recenzió)
= *Új Élet*. Kassa—Rozsnyó. 10 : 10. 1941. 305—306.

1942

- A középiskola reformja a mai Franciaországban.
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 6 : 1—2. 1942. 45—46.

- Csoportalakítás a német nyelvi tanításban.
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 6 : 3—4. 1942. 61—66.

- Képes Naptár a népművelés és táji nevelés szolgálatában. (Recenzió)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 6 : 3—4. 1942. 93—94.

- Illyés Gyula: Kora tavasz. (Recenzió)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 6 : 5—6. 1942. 138.

- Dr. Lux Gyula: Iskolai szakkifejezések magyar—német szótára. (Recenzió)
= *Nevelésügyi Szemle*. Szeged. 6 : 9—10. 1942. 280.

- A felvidéki magyarság.
= *Délvidéki Szemle*. Szeged. 10 : 1—2. 1942. 99—104.

- A 80 éves Gerhart Hauptmann. (Juhász verse Hauptmannról)
= *Délvidéki Szemle*. Szeged. 10 : 12. 1942. 524—525.

1943.

- Két szlovák irodalomtörténet. (Andrej Mráz: Die Literatur der Slowaken, Sziklay László: A szlovák irodalom.)
= *Délvidéki Szemle*. Szeged. 11 : 5. 1943. 232—233.

- Egy költői barátság nyomában. (Juhász Gyula és Reményi József.)
= *Magyar Hírlap*. Bratislava—Pozsony. 3. 1943. jún. 13. 6.
- Tömörkény növekvő népszerűsége.
= *Kalanga*. Novi Sad. 12 : 11. 1943. 486—489.

1944

- A felvidéki magyarság művelődési életéből.
= *Délvidéki Szemle*. Szeged. 12 : 2. 1944. 176—179.
- Magyar—szlovák szellemi kapcsolatok. (Juhász Gyula népszerűsége Szlovákiában.)
= *Délvidéki Szemle*. Szeged. 12 : 1. 1944. 38—40.

1946

- A csehszlovák köznevelés a II. világháború után.
= *Embernevelés*. Budapest. 2 : 9—10. 1946. 361—364.

1947

- Csehszlovákia.
= *Sorsunk*. Pécs. 7 : 1. 1947. 55—56.
- Cseh pedagógiai lapszemle.
= *Embernevelés*. Budapest. 3 : 7—8. 1947. 377.
- Charles Ferdinand Ramuz.
= *Sorsunk*. Pécs. 7 : 9. 1947. 526—527.
- Az Emberi Munka Intézete Prágában.
= *Embernevelés*. Budapest. 3 : 10. 1947. 477—478.

1948

- Fucsik Julius: Üzenet az élőknek. (Recenzió.)
= *Sorsunk*. Pécs. 8 : 2. 1948. 126—127.
- Ney Ferenc és iskolái.
= *Embernevelés*. Budapest. 4 : 7—8. 1948. 327—332.

1950

- Német nyelvkönyv. (Magos Bélával és Semjén Gyulával együtt.) Budapest, 1950. Tankönyvkiadó. 216 p.

1951

- Milyenek legyenek az új idegennyelvi tankönyvek?
= *Köznevelés*. Budapest. 7 : 13. 1951. 571—572.

1952

- Német nyelvkönyv. Általános gimnáziumok III. osztálya számára. (Mollay Károllyal és Verbényi Lászlóval együtt.) Budapest, 1952, Tankönyvkiadó. 187 p.

- Német lexika — frazeológia. (Mollay Károllyal együtt.) Budapest, 1952, Jegyzet-sokszorosító. 33 p.

- Német lexika. Termelőszövetkezet. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó jegyzetsokszorosítója. 56 p.

1953

- Német nyelvkönyv. Általános gimnáziumok II. osztálya számára. (Mollay Károllyal és Verbényi Lászlóval együtt.) Budapest, 1953, Tankönyvkiadó. 184 p.

1954

- A német nép története. (Idegen Nyelvek Főiskolája. Jegyzet. Bódi Lászlóval.) Budapest, 1954, Jegyzetellátó sokszorosítója. 71 p.
- Német irodalmi útmutató. (Walkó Györggyel együtt.) Budapest, 1954, Jegyzetellátó sokszorosítója. 44 p.
- Német irodalomtörténet 1—2. (Walkó Györggyel együtt.) Budapest, 1954, Jegyzetellátó sokszorosítója. 23 p., 36 p.

1957

- Német szövegek 3. éveseknek. (Eötvös Loránd Tudományegyetem. Jegyzet.) Budapest, 1957, Felsőoktatási Jegyzetellátó. 41 p.
- Goethe és a Werther. (Utószó)
= Goethe, Johann Wolfgang: Werther szerelme és halála. Ford.: Szabó Lőrinc. Budapest 1957, Európa. 135—143.

1958

- A német nép története. (Ausztria történetének rövid összefoglalásával.) (Egyetemi jegyzet.) Budapest, 1958, Felsőoktatási Jegyzetellátó. 178 p.

1959

- Német olvasókönyv haladók számára. (Blázy Lászlóval, Mollay Károllyal és Walkó Györggyel együtt.) Budapest, 1959, Gondolat. 231 p.
- Irodalmi nyelv és nyelvjárások. A svájci német nyelvművelés kérdései.
= *Magyar Nyelvőr*. Budapest. 83 : 4. 1959. 387—399.

1960

- A modern nyelv- és irodalomtanítás módszertana. (Egyetemi jegyzet. Szoboszlay Miklóssal együtt.) Budapest, 1960, Felsőoktatási Jegyzetellátó. 291 p.
- Alois Hofman: Thomas Mann a Rusko (Thomas Mann und Russland) (Recenzió.)
= *Acta Litteraria*. Budapest. 3. tom. 1960. 364—368.

1961

Német nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára. 2. rész. Haladók számára. 2. átdolgozott és bővített kiadás. (Blázy Lászlóval, Mollay Károllyal és Walkó Györggyel együtt.) Budapest, 1961, Tankönyvkiadó. 319 p. = Tanuljunk nyelveket.

Az idegennyelvi beszédképesség fejlesztésének lélektani és módszertani problémái. Budapest, 1961, Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. 17 p.

Der erste Direktor der achtzigjährigen Bürgerschule (Hauptschule) von Eisenstadt. = *Burgenländische Heimatblätter*. Eisenstadt. 4. 1961.

Hans Bürgin: Das Werk Thomas Manns. (Recenzió) = *Acta Litteraria*. Budapest. 4. tom. 1961. 379–383.

1962

A német szakos bölcsészhallgatók nyelvoktatásának kérdésehez. (Hozzászólás Albert Bernhard cikkéhez.) = *Felsőoktatási Szemle*. Budapest. 11 : 4. 1962. 239–240.

A nyolcvanéves kismartoni polgári iskola (ma Hauptschule) múltjából. = *Soproni Szemle*. Sopron. 16 : 4. 1962. 327–331.

Szöke Béla. = *Arrabona*. Győr. 4. köt. 1964. 5–8.

1963

Beköszöntő. = *A Modern Nyelvoktatás*. Budapest. 1 : 1–2. 1963. 2–8. p.

Holderbluescht. Alemannisches Mundart-Lesebuch. (Recenzió) = *Acta Linguistica*. 13. vol. 1963. 417–421.

A felnőttek idegen nyelvre oktatásának főbb kérdései. Budapest, 1963, Magyar Szovjet Baráti Társaság. 9 p.

1964

Megforduljon-e a nyelvtanítás. = *A Modern Nyelvoktatás*. Budapest. 2 : 5–6. 1964. 3–8.

Ein deutscher Rózsa Sándor Roman. (Robert Neumanns „Die Freiheit und der General.”) = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Philologica*. Budapest. 5. tom. 1964. 47–55.

Kafka v Mad'arsku. = *Franz Kafka*. Praha, 1964, Nakladatelství ČSAV. 77–78.

Situácia a hlavné problémy vyučovania cudzích jazykov v dnešnom Mad'arsku. = *Cizi Jazyky v Škole*. Praha. 8 : 4. 1964/1965. 169–173.

1965

François Closset, a modern nyelvtanítás egyik klasszikusa. (1900–1964). = *Idegen Nyelvek Tanítása*. Budapest. 8 : 4. 1965. 123–124.

Kafka in Ungarn. Franz Kafka aus Prager Sicht. = *Franz Kafka*. Praha, 1965, Verlag der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften. 79–80.

Egy gazdag nyelvpedagógusi pálya tanulságai. (François Closset emlékére) = *Modern Nyelvoktatás*. Budapest. 3 : 1. 1965. 3–7.

A korszerű nyelvoktatás egy hetvenöt év előtti győri úttörője. (Spannraft Frigyes) = *Arrabona*. Győr. 7. köt. 1965. 493–497.

Hozzászólás a Kafka-vitához. = *Filológiai Közlöny*. Budapest, 11 : 1–2. 1965. 220–221.

1966

Hebels Nachruhm in Ungarn. = *Badische Heimat. Ekkhart*. Jahrbuch für das Bader Land. Freiburg im Breisgau. 1966. 108–113.

Egy győri „magyar Hebel”. = *Arrabona*. Győr. 8. köt. 1966. 223–229.

A svájci német népnyelv néhány érdekessége. = *Nyelvtudományi Közlemények*. Budapest. 68 : 1. 1966. 153–163.

Ferdinand Raimund Sopronban. (Halálának 130-ik évfordulója alkalmából.) = *Soproni Szemle*. Sopron. 20 : 3. 1966. 247–250.

Bedy Rezső. 1889-től 1966-ig. = *Soproni Szemle*. Sopron. 20 : 4. 1966. 381–382.

B. Libbisch: Advances in the Teaching of Modern Languages. = *Acta Linguistica*. Budapest. 16. tom. 1966. 163–166.

A korszerű nyelvoktatás és a jó tankönyv. = *A Modern Nyelvoktatás*. Budapest. 4 : 2. 1966. 16–26.

Néhány őszinte szó a modern nyelvoktatásról. = *A Modern Nyelvoktatás*. Budapest. 4 : 3. 1966. 3–6.

Életkor és nyelvtanítás. Iskolai idegen nyelvtanításunk fejlődéslelektani szempontból. = *Idegen Nyelvek Tanítása*. Budapest. 9 : 3. 1966. 65–70.

Nyelvszakos egyetemi hallgatóink gyakorlati nyelvi képzésének kérdései.
= *Felsőoktatási Szemle*. Budapest. 15 : 9. 1966. 530–533.

1967

Ferdinand Raimund in Ungarn.
= *Raimund Almanach*. Hrsg. von der Raimund-Gesellschaft. Wien. 1967. 1967. Berglan Verlag. 16–30.

Walter Muschg. Neves svájci német irodalomtörténész halálára.
= *Helikon*. Budapest. 13 : 1. 1967. 161–162.

Die Prager deutsche Literatur aus zeitgenössischer Sicht.
= Weltfreunde Konferenz über die Prager deutsche Literatur. Praha, 1967. Academia Verlag der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften. 171–175.

Fábry Zoltán, az „Őrzők” szervezője.
= *Kortárs*. Budapest. 9 : 8. 1967. 1243–1244.

Fábry Zoltán és a német irodalom.
= *Irodalmi Szemle*. Pozsony–Bratislava. 10 : 7. 1967. 658–663.

Der Dichter Gäng. Gängs Prosadichtung Geroldsecker Lahr.
= *Jahrbuch* für den Landekreis Lahr. 1967/1968. 10. H. 112–113.

1968

Lenaus schwäbischer Freundeskreis und Ungarn.
= *Lenau-Almanach*. 1967/1968. Wien–Heidelberg, 1968. Bohmann Verlag. 24–36.

Ödön von Horváths Romane.
= *Acta Litteraria*. Budapest. 10 : 1–2. 1968. 95–109.

Ödön von Horváth. 1901/1938.
= *Nagyvilág*. Budapest. 13 : 7. 1968. 1053–1055.

Adalbert Stifter in ungarischen Übersetzungen.
= *Adalbert Stifter Institut*. Vierteljahrschrift. 17 : 4. 1968. 281–291.

C. F. Ramuz és a szlovákiai magyarság.
= *Irodalmi Szemle*. Pozsony–Bratislava. 11 : 3. 1968. 268–272.

Helmut Gipper: Sprachliche und geistige Metamorphosen bei Gedichtsübersetzungen. (Recenzió)
= *Wirkendes Wort*. Düsseldorf. 18 : 2. 1968. 139–140.

Vass László.
= *Irodalmi Szemle*. Pozsony–Bratislava. 11 : 5. 1968. 454–458.

A pedagógus Kemény Gábor és a harmincas évek csehszlovákiai magyar nevelői törekvései.
= *Magyar Pedagógia*. Budapest. 68 : 2–3. 1968. 149–161.

ua. = *Neveléstörténet és Szocialista pedagógia*. Budapest, 1969. Magyar Pedagógiai Társaság. 236–246.

1969

A pedagógus Kemény Gábor.
= *Irodalmi Szemle*. Pozsony–Bratislava. 12 : 1. 1969. 79–85.

Ödön von Horváths Romane.
= *Österreich in Geschichte und Literatur*. Wien. 13 : 5. 1969. 240–250.

Ödön von Horváth. Leben und Werk aus ungarischer Sicht. Wien, 1969. Internationale Lenau-Gesellschaft. 163 p.
= Wissenschaftliche Buchreihe der Internationalen Lenau-Gesellschaft. Bd. 1.

Das sanfte Gesetz im technischen Zeitalter.
= *Adalbert Stifter Institut*. Vierteljahrschrift. 18 : 1. 1969. 33–34.

A stifteri „szelíd törvény” és Fábry Zoltán.
= *Irodalmi Szemle*. Pozsony–Bratislava. 12 : 9. 1969. 824–828.

5 Jahre Internationale Lenau-Gesellschaft.
= *Budapester Rundschau*. Budapest. 3 : 43. 1969. 8.

Rolf Kloepper: Die Theorie der literarischen Übersetzung.
= *Wirkendes Wort*. Düsseldorf. 19 : 3. 1969. 211–212.

Chrétien de Troyes harca a Trisztán ellen

R. SZILÁGYI ÉVA

Amilyen nehéz volna megjelölni az európai irodalom születésének helyé és idejét, olyan könnyű dolgunk van, ha ugyanezt a kérdést a szerelmi költészet vonatkozásában vetjük fel. Charles Seignobos híres szellemessége — „l'amour, cette invention du XIIe siècle” — ilyen egyszerűen persze nem fedi a valóságot. A szerelem jelen van a keleti kultúrák irodalmában éppen úgy, mint az antik világban, sőt a primitív népek meséiben is. Ami a XII. században „feltalált” szerelmet specifikusan európaivá, modernné teszi, az elsősorban az egyén külső és belső életében elfoglalt központi szerepe, s az a potenciális energia, amelynél fogva az ember alapvető problémáinak hordozójává és kifejezőjévé vált, s amelynek segítségével a két ember között létrejövő kapcsolat szinte kimeríthetetlen változatok lehetőségét rejti magában.

Ebben a formájában a szerelem valóban a XII. században, Dél-Franciaország udvaraiban, a trubadúrok költészetében keletkezett.

Kik között születik ez a szerelem? Ki ad neki hangot és ki a tárgya?

Az előző korok férfiideálja a harcos volt. A XII. századé már a lovag. A lovagság azonban nem ebben a században gyökeredzik; gyökerei a germán világba nyúlnak vissza. Eredetének jellemzőit, a germán világ vadságát, becsületre, bosszúra, hűségre és harci vágyra alapozott szellemét sokáig nem tudta levetkezni, kiváltképp nem a feudális anarchia sötét évszázadaiban. A hősi eposzokban szereplő harcosok és a lovag között első látásra vajmi kevés a rokonság. A XI. századtól kezdve Nyugat-Európa politikailag lassan konszolidálódik. Elkövetkezik a „második feudális kor”, amelynek során a viszonylagos béke magával hozza az anyagi jólétet, a szellemi élet fellendülését és az egyház civilizációs funkciójának erőteljesebb érvényesülését. Az előző korokban a férfinak voltaképpen két irányban kellett energiáit felhasználnia: meg kellett szereznie az evilági dicsőséget, és biztosítania kellett magának a túlvilági üdvösséget. Az eképpen adódó két nagy követelmény keretein belül konfliktusok legfeljebb az egyéni dicsőségvágy és a családi vagy hűbéri kötelek, a bosszú és a vallás parancsolta megbocsátás között keletkeztek. Differenciált érzelmi élet nem tükröződik a kora középkor irodalmában, nem azért mert hiányoznak a kifejezés eszközei, hanem mert hiányzik a kifejeznievaló. A szellemi élet fellendülése szükségképpen együtt jár az ember önmaga felé irányuló, intellektuális érdeklődésének növekedésével. A társadalmi élet helyszínévé váló udvarokban más mércével mérjük az egyéni kiváltságot, mint a csatatéren. A harcokban kétféle kapcsolat lehet férfi és férfi között: barátok vagy ellenségek. Az udvari életben előtérbe kerül egy harmadik lehetőség: a versenytárs. A társasági élet az uralkodó osztály zárt világában a szabályok és előírások egész rendszerét teremti meg, amely mindenkire kötelező, aki ebben

a világban érvényesülni akar. A csaták korszakában elég volt a testi erő ahhoz, hogy a husággal felfegyverzett konyhalegényből hős legyen, az udvari világban a feltételek bonyolultak és rafináltak. Mindenki mindenki előtt állandóan szerepel, s minden szereplő igyekszik magatartását mintaszerűvé alakítani. A lovag önmagáról alkotott eszményképe természetesen az udvari — *courtois* — ember, akinek erényei ennek a közösségnek a színpadán nyerik el értelmüket. Az, aki a lovagi erényeket magáénak mondhatja, joggal érzi magát a társadalom koronájának.

Ez a férfi oldala. Lássuk most a nőét. A XII. század a nő szempontjából is fordulópont az európai kultúrában. A lényeg talán nem is az — noha már ez a körülmény is szinte példa nélkül való — hogy a nő jogilag önálló és majdnem teljes értékű tényező lehet a hűbéri örökösödési rendszer keretén belül, sőt a tényleges uralkodásban is, hanem elsősorban az, hogy döntően befolyásolja a férfi önmagáról alkotott elképzelését. A két dolog természetesen nem független egymástól, de semmiképpen nem áll ok és okozati összefüggésben. A XII. század szerelmi koncepciójára, nézetünk szerint, mindenkifölött az jellemző, hogy a férfitől nem is annyira szerelmi vágyának kielégítését várja, mint azt, hogy őt saját lelki, szellemi tökéletesedésének útján előbbre vigye. Mindazok a javak, amelyekhez a szerelem hozzásegít, kizárólag a férfi e világi „üdvözülését” hivatottak szolgálni, s így szemlélve, az imádott úrnő voltaképpen, szinte akaratától függetlenül egy soha be nem fejezett nevelőmunkát végez. A szerelmes lovag szerelméért és hódolatáért cserébe nem kevesebbet vár, mint azt, hogy őt a szerelem a világ szerint tökéletes emberré tegye. Ebben az egész költészetben soha, sehol nem esik szó arról, hogy a szerelem milyen jótéteményekkel, milyen lelki, szellemi javakkal gazdagítja a nőt. A „cortezia” trubadurok szerint a szerelem legfőbb ajándéka, specifikusan férfierény. A konvenció értelmében a hölgy eleve birtokában van a tökéletességnek, ezért lehet nevelője a férfinek, és ezért idealizálható. S ha úgy vetjük fel a kérdést, hogyan vált az addig szinte teljesen háttérbe szorított, figyelembe nem vett nő most egyszerre uralkodó a férfi életében, milyen változáson ment át, hogy a konvenció általánosan elfogadottá válhassék, akkor nem tudunk válaszolni rá. Felületesen szemlélve úgy tűnhetik, hogy maga a nő hozta létre az ideált, melynek elérésére csak ő taníthatja meg a férfit. Erről pedig szó sincsen. A „cortezia” gyűjtőfogalom alá tartozó erényeket minden férfi pontosan ismeri, hiszen férfiak alkották meg. Minden ellenkező látszattal szemben, a szerelmes férfi semmi olyat nem tanul a nőtől, amit ő maga ne tudna. Az igazság az, hogy a férfi szuverén módon rávetíti a nőre azt az ideálképet, amely a nőt és önmagát egyidejűleg tartalmazza, és ily módon mintegy felhatalmazza a hölgyet arra, hogy az ő tökéletesedésén munkálkodjék. Nem véletlen, hogy soha semmit meg nem tudunk az imádott nőről, nem ismerjük sem külső, sem belső tulajdonságait, szinte az unalomig mindig csak azt olvasunk, hogy szépsége, kiválósága minden más nőnél nagyobb. A férfi kész szolgálni (sőt, e nélkül a szolgálat nélkül nem is tartja magát teljes értékű embernek), de természetesen csak a legkiválóbb hölgynek. Ezért nem meglepő, hogy akárhány nő lába elé teszi is le a költő szerelmi hódolatát, az mind egyformán csak felsőfokú jelzőkkel illethető. Ugyanis, bármit mondanak is a trubadúrok imádott úrnőjük egyeduralmáról a szívükben, ez az uralkodás nem exkluzív, legalább is nem egy életre szóló. A férfi a szerelmi szolgálathoz hű, nem a nőhöz. Ha valamilyen okból vége szakad a kapcsolatnak, a trubadúr pontosan ugyanazzal az intenzitással, ugyanazt a maximális érzést kínálja fel következő

választottjának. Soha nem derül ki, nem is derülhet ki, mi teszi a szóban forgó nőt méltóvá erre az imádatra — hiszen a férfi alkotja meg róla azt a képet, amely őt a szerelem teljes átélésére, önmagának értékelésére készíti. Ezzel a nő voltaképpen már teljesítette is feladatát. Ami ezután következik: társasjáték, a hölgy meghatározott keretek között elfogadja a szerelmet. Nem szabad ennek túl gyorsan történnie, de nem szabad egyértelmű elutasításnak sem lennie. Mind a férfi, mind a nő viselkedésének a mintaszerűségekre kell törekednie, egyéni elképzeléseknek, kiváltképp a nő számára, helye nincsen. A trubadúr-szerelem társasági jellegét soha sem veszíti el. Minden élmény, érzés, amely a szerelem szféráján belül születik, a közösen kialakított patrimoniumot képező érzelmekultusz részévé válik. Bernard de Ventadour például egyenesen arra kéri az Istent, hogy egyetlen napot se éljen, ha már nem élteti valamilyen szerelem, mert hiszen szerelem nélkül az élet unalmas.

Végül beszélnünk kell a trubadúr-szerelem, a *fine amor* házasságtörő jellegéről. Köztudomású, hogy valamennyi trubadúr férjes asszonyhoz intézte szerelmes verseit, mégpedig anélkül, hogy ez a legcsekélyebb erkölcsi gátlást jelentette volna számára. Ha maguknak a verseknek tanúbizonyságában kételkednénk, elég fellapoznunk a kor „ideológusának”, Andreas Capellanusnak a művét, a *De amore* című traktátust, amely félreérthetetlenül kinyilatkoztatja, hogy „... amorem non posse suas inter duos iugales extendere vires”. A tétel indoklása a következő: 1. A házasság kötelesség, tehát a szerelem akadály. 2. A házasságból hiányzik a szerelem mély értelme: az erkölcsi tökéletesedés. Ahol minden előírás, kötelesség és szabály, ott a spontán törekvés értelmét veszti. Már pedig az ember a szerelem segítségével nélkül semmi jót a világban létrehozni nem tud. („Nullus ergo poterit homo facere bona, nisi amoris suasionis cogatur”). A férfiak tehát egészen természetesen fordulnak az udvar asszonyai felé, felajánlva hódolatukat és várva tőlük az ezért járó jutalmat.

Ez a kor szelleme, a virágzó lovagi kultúra terméke, amely Dél-Franciaországban csodálatos lírai költészet kibontakozását hozta magával. Különös módon a *courtois* szellemnek ebben a táptalajában nem sarjadt epika. A lovagregények hazája Észak-Franciaország, ahol első és legnagyobb mesterük, Chrétien de Troyes tollán végbement a *fine amor* sorsdöntő találkozása a kelta mesevilággal, a *matière de Bretagne*-nyal.

*

Chrétien de Traves regényeinek világa a XII. századi feudális közönség számára az ideális világot jelenti, azt, amelybe átmentődik minden, ami számára fontos és értékes, s amely ugyanakkor a valóság bizonyos korrekcióit is tartalmazza. A *matière de Bretagne*, mely, egy kivételével, Chrétien regényeinek állandó világa, a közönséget a fantasztikum, a *merveilleux* a csodáktól és földöntúli jelenségektől hemzseggő birodalmába viszi. De Chrétiennek nem célja, hogy közönségét kiemelje a saját kora problematikájából, amely őt magát is mélységesen foglalkoztatja. A fantasztikum adta kereteken belül éles és pontos megfigyelőként ábrázolja az általa megismert emberi természetet, s nyilvánvaló pedagógiai szándékkal mutatja be a meggyőződése szerint helyes életmegoldást. Arthus király udvara ideális színhely számára, amely lehetővé teszi a hősöknek, hogy maradéktalanul kifejtsék önmagukat, s ennek során hozzájáruljanak a kollektívum tökéletesedéséhez is. Mert — ahogyan ezt már az előzőkben, a trubadúr-ideállal kapcsolatban jeleztük — az egyéni tökéletesedés nem mehet végbe másképpen, mint a kollektívum szeme előtt, arra

vonatkoztatva és abban kiteljesülve. Az egyéni sorsnak minden számára követendő példát kell mutatnia. Itt is, ahogyan a lírában, a cél a férfi legsajátabb erényeinek kibontakoztatása, elsősorban a kaland révén, amely próbatétel, s az elhivatottság bizonyítéka. S itt van az az új momentum, amely a regény szerelemkoncepcióját döntően megkülönbözteti a líráétól. Chrétiennek a kelta mesevilág történeteiből táplálkozó regényeiben a férfi kiválóságának próbaköve a veszély, a tökéletesség ára a veszély legyőzése, a veszély legyőzésének jutalma pedig egy nő szerelme. Az értékrend tehát némiképpen megfordult. Világos, hogy Chrétien de Troyes a *fine amor* szellemét beleoltotta a máshonnan kapott alapanyagba, amely azonban elég specifikus volt ahhoz, hogy a célnak nagyszerűen megfeleljen. Csakhogy eközben a *fine amor* koncepciója lényegbevágó módosuláson megy keresztül, szinte struktúrájában változik meg, mégpedig nemcsak a regény műfaji követelményeinek folyamánként, hanem — nézetünk szerint — azért, mert Chrétien világnézete ezt követelte.

Az első döntő különbség a *fine amor* képviselői és Chrétien hősei közt az, hogy ez utóbbiak nem a „szerelem következtében kiválóak”,¹ ahogyan ezt a trubadúrversekben oly sokszor halljuk emlegetni, hanem már a nővel való találkozásuk előtt is mintegy teljes fegyverzetben lépnek fel. Bármelyik Chrétien-hős jellemzéséből kiderül, hogy kora ifjúságától kezdve rendelkezik valamennyi a lovagi társadalom megkövetelte erénnyel, s egyáltalán nincs szüksége a szerelem segítségére, hogy az önmagáról felállított ideált elérje. De ezek a lovagok nem is keresik olyan céltudatosan a szerelmet, mint déli sorstársaik. Amit ők keresnek, az elsősorban a kaland, bátorságuk, hősiességük, testi erejük, becsületük próbatétele. A becsület követelte hősiesség rugóját másképpen hiúságnak is nevezhetjük, mert ez a becsület — amint erről még szó lesz — nem más, mint a világ, a társadalom tiszteletadásának igénylése. Ha irodalomtörténeti előítéletek nélkül vizsgáljuk meg Chrétien regényeit, könnyen felfedezzük, hogy ő, akit egyhangúlag mint a szerelem krónikását tartanak számon, hősei életében a szerelmet, a nőt nem ábrázolja úgy, mint valami, a férfi kiválóságát egyedül biztosító princípiumot. (Az egyetlen lovag, akinek életében a hősiesség és a szerelem szorosan összekapcsolódik, Lancelot, akit hőssé tesz Guinevra királynő iránt érzett szerelme. Tudjuk azonban, hogy ennek a regénynek a témáját Chrétien készen kapta Marie de Champagne-tól, akinek az udvara a *fine amor* egyik melegháza volt.) De tovább megyünk: nemcsak arról van szó, hogy a szerelem Chrétien szemében legfeljebb kiegészítése a tökéletesség útján már erősen előrehaladott lovagi életnek, s a férfi nélküle is teljes ember, hanem éppenséggel arról, hogy a szerelem végtelen bonyodalmakat rejt magában, és sokszor erősen veszélyezteti éppen a hősök jellembeli tökéletességét. Végül pedig — s itt van a legszembetűnőbb újítás — a szerelem és a házasság nem ellentétesek.

A házasság intézményének beemelése a szerelem szférájába olyan meglepő jelenség, hogy a modern kutatás nem mehetett el mellette megjegyzés

¹ Például *Marcabru* :

„Aicel cui fin'amors causitz
Viu letz, cortez e sapiens”

vagy *Peire Vidal* versében:

„Per amor am cortezi' e joven
Qar d'amor son mei fag e mei parven”.

nélkül. Az ilyen irányú vizsgálódások eredménye az lett, hogy a házasság és a szerelem összehétközésének igénye végső soron politikai okokra vezethető vissza. E. Köhler szerint a lovagság, amely Észak-Franciaországban a királyi hatalom és a polgárság szövetségével szemben bizonyos védekező pozícióba szorult, nem engedhette meg magának, hogy nyíltan elfogadjon egy az általánostól eltérő erkölcsi alapon álló ideált, mert ezzel maga ellen fordította volna az egyházat.

Hogy ez a tétel meggyőző legyen, bizonyosnak kell lennünk abban, hogy a *fine amor* valóban szemben állt az egyház tanításával és a trubadúrok magukra vonták a papok haragját. (Még ha ez be is igazolódna, felmerülne a kérdés, hogy akkor miért vallotta magát a champagne-i udvar olyan nyíltan a *fine amor* hívének, hogyan rendezhettek nyilvános vitákat, amelyeken, Andreas Capellanus tanúsága szerint, méltatták és magyarázták a szerelem felsőbbiségét a házassággal szemben.) A valóság azonban az, hogy sehol semmi nyoma nincs annak, hogy a XII. században az egyház fellépett volna az új szerelmi felfogás ellen, hogy bárhol elitélőleg nyilatkozott volna a trubadúrdalmokokról (ahogyan ezt tette a jocularorokkal és egyéb komédiásokkal kapcsolatban). Kétségtelen, hogy végül Andreas Capellanus műve szálkává vált az egyház szemében, csak hogy ez egy évszázaddal később, 1277-ben történt. Fel kell tételeznünk, hogy ebben a korban az egyház eleve más mértékkel mért, és más szemszögből ítélte meg az ilyen jellegű bűnöket, mint a későbbi korokban. Azokat a szűkebben vett szexuális vétségeket, amelyek velejárói voltak egy egészében pozitív, erkölcsnemesítő életfelfogásnak — feltéve és mindaddig, amíg a fennálló társadalmi rend szempontjából nem jelentettek súlyos veszélyt — nyilvánvalóan enyhébben kezelte mint a kimondottan társadalom- és egyházelleneseket. A fennálló rend szempontjából az a szerelmes, akinek végső soron eszébe sem jut alapvetően lázadni a szentesített szokások ellen, nem fejt ki rendbontó, felforgató tevékenységet, és így gyakorlatilag nem jelent veszélyt. Ettől eltekintve, a vallás szempontjából minden olyan érzés, amely az Isten szeretetétől vonta el az embert, a világi szeretet, a *cupiditas*, minden formájában amúgy is elitélendő volt — és ez a mi szempontunkból igen lényeges — a házasságon belül is. A házassági javak Szent Ágostontól származó meghatározásában nincs szó a házastársak közötti érzelmekről vagy éppenséggel szerelemről. Ellenkezőleg, Hugo de St. Victor szerint a szerelem súlyosan veszélyezteti a házasság szentségét. „Vehemens amator uxoris adulter est”. A szenvedélyes szerelem magában véve bűn, házasságon belül éppúgy, mint házasságon kívül. Az egyház nem üldözi különösebben a *fine amor*-t, de nem is helyesli a szerelmi házasságot. Mindezek alapján elég problematikusnak tűnik az a magyarázat, amely házasság és szerelem összehétközését Chrétien műveiben az egyház jóindulatának megszerzésével kapcsolja össze.

Az egyháznak a házasságra vonatkozó elképzelései egyébként teljesen beleillettek a gyakorlati valóságba. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a szerelmi házasság szinte elképzelhetetlen, de mindenesetre igen ritka lehetett ebben a korban, kiváltképp a társadalom felsőbb rétegeiben, ahol a házasságokat sokszor már a jövődő házasfelek gyermekkorában, politikai, de mindenesetre anyagi érdekek határozták meg. Ilyen körülmények között magától értetődő, hogy a házasságok házisa minden, csak nem az érzelem, s az is, hogy a *De amore* szerint a szerelem átélése kizárólag a házasságon kívül történhetik, magától értetődő, hogy például a champagne-i udvarnak a szó legszigorúbb értelmében vett érdekházasságokban élő tagjai a *fine amor* lelkes híveinek vall-

ják magukat. Chrétien újítása ebben a körben forradalmi volt. Valami olyasmit kellett elfogadtatnia közönségével, ami szöges ellentétben állt az általánosan elterjedt elképzeléssel. Bizonyosság erre a *Cligès*-nek néhány sora, amelyben a költő elmondja, hogy hőse feleségül veszi ugyan szerelmét, de változatlanul úrnőjének, barátnőjének nevezi, s nemcsak nevezi, annak is tartja, úgy szereti, ahogyan férfi csak szerelmesét szokta szeretni. A hölgy tehát semmit sem veszít. Ugyanide céloz egy másik regényében, az *Erecben* ott, ahol Enide-t megkérdezik, barátnője vagy felesége-e Erecnek. Enide pedig büszkén válaszolja, hogy mind a kettő. A *Roman de la Charrette* kivételével Chrétien minden regényében megpróbálja a házasságot társadalmilag szilárd életbázissá tenni úgy, hogy közben a szerelmet is megmentse, megpróbálja a szerelmi házasságot összebékíteni az ideális lovagi egzisztenciával, a „privát” életszférát a közösséggel, és mindenekfelett arra törekszik, hogy az emberi érzelmek, szenvedélyek, az egyén szabadsága és az egyén igazsága — ha egyáltalán ilyenről nála beszélhetünk — ne veszélyeztesse a társadalom rendjét. Ezt a konstruktív törekvését pedig egy reális veszély felismerése indokolja: Chrétien mindjárt pályája elején találkozott a Trisztán-témával.

Chrétien világa

Mielőtt azonban rátérnénk ennek a döntő találkozásnak a következményeire, meg kell vizsgálnunk, sikerült-e s mennyiben a lovagi szerelem és a szerelmi házasság összebékítése.

Ami az *Erec* és *Enide*-t illeti, a regény cselekménye a hős és hősnő házasságával csak első látszólagos nyugvópontját éri el. A nyugalomba került inga hamarosan újra kilendül, a cselekmény újabb dinamikai impulzust kap, s ez az impulzus éppen a házasságnak, pontosabban a beteljesült szerelemnek a tényéből fakad. Szinte kényszerülünk arra, hogy igazat adjunk a *fine amor* mindazon szakértőinek, akik nem szüntek meg hangsúlyozni, hogy éppen a szerelem kielégületlensége, a fizikai vágy állandó lángolása biztosítja a szerelem nemcsillapító hatását, amikor az *Erecben* azt olvassuk, hogy a beteljesült szerelem egyben Erec lovagi karrierjének a végét is jelenti. A túl boldog Erec megfélejtkezik a létét igazoló lovagi életforma követelményeiről, arról, hogy neki mint a társadalom reprezentatív tagjának szüntelenül bizonyosságot kell tennie arról, hogy erre a szerepre méltó. Ebben a világban, ahol az ember magatartása a mások véleményében nyeri el igazolását, ahol teljes lehetetlenség elképzelni egy csak saját belső törvényeinek engedelmeskedő, a társadalom véleményével szembe forduló értékes életet, Erecnek nincsen mentsége. Saját felesége is a világ oldalára áll, amikor visszamondja neki a róla keringő véleményeket. Enide-nek egyébként nemcsak az fáj, hogy a világnak rossz véleménye van férjéről — ha lehet még jobban bántja, hogy ezért a „züllésért” őt teszik felelőssé. (2554—62 vers). Erec tétlensége Enide hiúságát sérti, mint ahogyan elsősorban a hiúság vezeti Erecet is akkor, amikor a regény további részét képező kalandok sorozatán át bebizonyítja hitvesének — és rajta keresztül a világnak —, hogy semmit sem veszített régi értékéből. Kiderül tehát, hogy Chrétien világában a szenvedélyesen szerető férfi könnyen elveszíti a társadalmi megbecsülést, amelyre mindennél jobban szüksége van, s nemcsak neki, hanem asszonyának is. A szerelem, amelyet egymás iránt éreznek, egyikük

szemében sem mentség. Ime, a szerelem, „minden erény forrása”² rosszat is szülhet. Az oltárra emelt ideálról kiderül, hogy iszonyú veszélyt rejt magában. Persze Chrétien mondanivalója és ezzel adekvát művészi megoldása éppen az, hogy csak a veszélyt mutatja be, de nem engedi, hogy a veszélyből irreverzibilis tragédia váljék. A történesek szerencsés alakulása után a *Joie de la Cour*-epizód³ azután mindent mégegyszer összefoglal, és tömören kínálja a morális tanulságot: nem lehet a szerelem világában, a mindenki világától elszigetelten és azzal szemben állva élni, mert ettől nemhogy *courtois*-bbá válna a férfi, hanem egyenesen embertelen és kegyetlen lesz.

A Chrétien által bemutatott szerelmi házasságok közül voltaképpen egyedül Erec és Enide házassága valóban teljes értékű, pontosabban azzá válik, ahogy az eredetileg sértett hiúságból vállalt kalandok és veszélyek során át szolidaritásuk elmélyül és kiteljesedik. Az ő kettőjük problémája ezzel meg is oldódott. De vajon megoldottnak tekinthető-e az egész problémakomplexum, megoldódott-e a szerelem, a házasság és a világi-társadalmi mércével mért tökéletesség konfliktusa? Azt kell hinnünk, hogy maga Chrétien sem érezte megoldottnak, legalábbis ezt bizonyítja az *Yvain*, amely a szerelem-házasság vonatkozásában egyenesen tükörképe az *Erec et Enide*-nek. Míg ugyanis Erec boldogságában elfelejti lovagi kötelességeit, Yvain a lovagi élet közepette elfelejti házasságát és feleségét. Attól a perctől kezdve, hogy visszatért a lovagi világba, és Laudine varázskastélya eltűnt a messzeségben, Yvain kilépett a szerelem világából. Hogy az Erec esetének replikájaként szolgáljon, Chrétien megmenti hőstét a házasság okozta izolálódás veszélyétől, de úgy, hogy egy másik, ellenkező irányú vétséget követett el vele. Yvain elfelejti a szerelmet. S ha a kor közönsége szempontjából már megdöbbentő lehetett hallani, hogy az *Erec*-ben a szerelem veszélyt hordozó, szinte elítélendő princípium, most legalább akkora merészséget láthatunk Chrétien értelmezésében, mert hiszen a trubadúrszerelem követelményei szerint a szerelmes férfi szüntelenül szerelmesére gondol, és minden jó és nagyszerű tettet mintegy hölgyének ihletésére viszi véghez. Nos, Yvainnek nemcsak az a bűne, hogy nem tér vissza a megadott időpontban hitveséhez, hanem az is, sőt talán elsősorban az, hogy mihielyt bekerült a „világ”, a kalandos élet sodrába, megszűnik számára a szerelem. Nem vágyódik Laudine után, láthatólag nincs szüksége arra, hogy a szerelem erőforrás és vezéricsillag legyen az életében. Persze, a hiba itt sem helyrehozhatatlan, éppúgy, mint az *Erec*-ben, a hősnék — rettenetes megpróbáltatások árán — sikerül helyreállítani az eredeti egyensúlyt. A hősnőt itt is s talán még inkább, mint az előző regényben, a sértett hiúság, a mellőzés okozta féktelen harag vezeti. Laudine sokkal inkább hasonlít a trubadúrszerelem gögös, nehezen meghódítható *domnájára* vagy a mesék szép, de kegyetlen tündéreire, mint az Enide-ben megmintázott szerető hitvesre.

Ha nincs az *Erec et Enide*, amelynek problematikáját itt mintegy fordított vetületben kapjuk, van-e voltaképpen valami az *Yvain*-ben, ami a házasság mellett tör lándzsát? A két regény közös mondanivalója tömören az, hogy a férfinak elsősorban loagnak kell lennie, e mellett természetesen megfelelő helyet kell biztosítania életében a szerelemnek, olyan szerelemnek, amely

² „Omnis ergo boni erit amor origo et causa. Cessate igitur causa eius de necessitate cessat effectus. Nullus ergo poterit homo facere bona, nisi amoris suasionem cogatur.” (*Andreas Capellanus*: De amore.)

³ Ebben az epizódban egy hölgy szerelmével együtt visszavonultan él egy kertben, s a férfi minden oda behatolni kívánót párviadalban megöl.

a tökéletesedés útján — a világ szemében — dicsőségére válik. Hogy ennek a szerelemnek miért kell feltétlenül a házasság keretein belül elhelyezkednie, arra a *Cligès*-ben kapunk választ.

Leghamarább a *Cligès*-el kapcsolatosan állapította meg a kutatás, hogy a Trisztán-téma milyen mély nyomokat hagyott Chrétien de Troyes művében. Neveztek ezt a regényt Anti-Trisztánnak, Hyper-Trisztánnak, legújabbán pedig J. Frappier a Neo-Trisztán nevet adta neki.⁴ Valóban, egészen nyilvánvaló, hogy Chrétien gondosan ügyelt arra, hogy meséje megfeleljen a Trisztán valószínűleg széles körben ismert történetének. Még a lényegét nem érintő formális analógiákat is figyelembe vette, mint például azt, hogy a történetet a szülők, pontosabban a férfi szüleinek története előzze meg (annak ellenére, hogy ennek az előtörténetnek itt már voltaképpen semmi fontossága nincs, míg a Trisztánban a hős nagybátyjánál való nevelkedésének alapvető és az egész tragédiára kiható döntő magyarázatát szolgáltatja). A szülők történetében felhasználja a híres *mer-amer-amour* szójátékot, amely Trisztán és Izolda szerelmének bevezető mozzanata, elhelyezi — szintén egészen más körülmények között — az aranyházsál motívumot, sőt a *Trisztán és Izolda*ból ismert „gyümölcsös-kert”-színt, de mindennél döntőbb az, hogy a Fenicet körülvevő két férfi egymással ugyanolyan rokoni kapcsolatban áll, mint Marc és Trisztán. S itt van a lényeg Chrétien számára. Ebben az azonos alaphelyzetben kívánja megmutatni, hogy a Trisztán megoldását erkölcsstelennek tartja, s ugyanebben kínálja a szerinte helyes megoldást. Valljuk be, hogy legalábbis a helyes megoldás vonatkozásában, kísérlete kudarcot vallott. A *Cligès* 'morális megoldása csak a nagyon felületes olvasó számára konstruktívabb, mint a Trisztán megoldatlansága, megoldhatatlansága. Kudarc elsősorban a házasság beépítése a szerelembe, mert hiszen ezt a házasságot csak a dühöngő férj kellő pillanatban való elhalálózása teszi lehetővé, s feltétlenül kudarc az a törekvés, hogy Izoldával szemben egy magasztos erkölcsi alapon álló hősnőt állítson az olvasó elé. A Trisztán-ellenesség ugyanis mindenkifelett Fenice alakjában jut kifejezésre. Benne kívánta megalkotni Chrétien azt a tökéletes hősnőt, aki minden ízében tiltakozik Izolda életének erkölcsstelensége ellen, mint ami a szerelmet lealjasítja. Fenice inkább feldaraboltná magát, mintsem hogy kettőjükéről úgy emlékezzenek, mint Trisztánról, s Izoldáról.⁵

Voltaképpen mi az a nagy bűn, amelyet Izolda Fenice szemében elkövet? Az, hogy szíve egy férfié, míg testén férje és szerelmese osztoznak, hogy feleség és szerető egyszere, de két különböző férfi számára. Tudjuk, hogy ő maga ezt

⁴ J. Frappier: Chrétien de Troyes. L'homme et l'oeuvre. Paris 1957. 108. Az 1952. évi egyetemi előadásában Frappier többek között ezt mondotta a *Cligès*-ről: „La singularité la plus profonde de *Cligès* . . . réside dans le fait que ce roman a été conçu comme une réplique à un autre roman dont le sujet a été repris par Chrétien, mais transposé par lui presque donnée par donnée, épisode par épisode, de manière qu'il fût pourvu d'un sens nouveau et qu'il pût proposer une solution nouvelle d'un conflit psychologique et social qui ne devait pas être sans préoccuper les milieux mondains et courtois pour lesquels écrivait Chrétien. Cet autre roman était celui de Tristan.”

⁵ „Miauz voldroie estre desmanbree
Que de nos deus fust remanbree
L'amors d'Iseut et de Tristan,
Dont tantes folies dit l'en,
Que honte m'est a raconter.
Je ne porroie acorder
A la vie qu'Iseuz mena
Amors en li trop vilena” (v. 3145–53)

hogyan tudta elkerülni: nem saját erejéből, hanem dajkája mesterkedései révén. Az Alis császárt, Fenice férjét, szerelmi illúziókba ringató bájjal teljesen külsődleges védőpajzsa Fenice tisztaságának. A. Fourier-nak tökéletesen igaza van szigorú bíráló véleményével: „Fenice az első perctől fogva maradéktalanul felelős viselkedéséért: már szereti Cligès-t, amikor Alis felesége lesz, s ennek ellenére beleegyezik a házasságba. Megszökhetett volna . . . szíve választottjával, hogy megmeneküljön e gyűlöletes köteléktől: ez azonban eszébe sem jut. Eleve elhatározta, hogy csak a kötelezettséget kerüli, de úgy, hogy a látszatot fenntartsa. Szerelmét vállalni nincs bátorsága.”⁶

Fenice számára a látszat minden, s a világ véleménye egyedül fontos. Ha elmenekülne „mindenki úgy beszélne róluk, mint szöke Izoldáról és Trisztánról beszélnek, s mindenki elítélné őket”. (v. 5310 sköv.)

Hogy nem az illegális, azaz a házasság intézménye által nem szentesített szerelem gondolatát utasítja el, nyilvánvaló abból, hogy amikor a színleges halál véskijáratán át sikerül elkerülnie az udvartól, egyáltalán nem tiltakozik az ellen, hogy hónapokon át éljen szerelmével rejtte a világ szemei elől, s nem is szabad akaratóból szakítja meg ezt a paradicsomi életet.

Ez a teljesen az udvari-lovagi világban gyökerező szín-morál Chrétien ideálja, mert a rendet hivatott fenntartani, azt a rendet, amelyet a Trisztán-téma felbukkanása halálos veszéllyel fenyegetett. Ennek a veszélynek a nagyságát éppen azon mérhetjük le, hogy a *Cligès*-ben Chrétien szinte közönsége szájába adja mondanivalóját: minden eszközt fel kell használni arra, hogy a világ szemében fenntartsuk a feddhetetlenség látszatát, mindenkiféle felett kerülni kell a „folie”-t, a bolondságot, amely egyértelmű azzal, hogy minden cselekedetünket a szerelem szabja meg. Chrétien szeretné bebizonyítani, hogy ez csupán az ember bölcs önmérséklésén múlik — ez azonban nem sikerül neki: a varázsszerek, „deus ex machina” megoldások szükségessége elárulja, hogy az emberi psziché fölül nem sikerült megoldania a problémát.

A *Cligès* egyébként nem az első támadás a Trisztán ellen, csak hogy az első támadás, úgy látszik, túlságosan diszkrét volt, és nem érte el célját, azaz nem fordította el a közönség rokonszenvét a regénytől. Az első támadás a már címének névösszekapcsolásában is a *Trisztán és Izolda* regényt idéző *Erec és Enide*. Az *Erec* és a Trisztán kapcsolataira elsőnek Stefan Hofer világított rá.⁷ Miután tanulmánya bevezetőjében megállapítja hogy az *Erec*-ben a költő mintha egyenesen ellenséges szembenállását juttatná kifejezésre a Trisztán problematikájával és szereplőivel szemben, sorról-sorra vizsgálja a regényt, kiemelve nemcsak a Trisztán szereplőire és eseményeire vonatkozó utalásokat (ezek között több több megjegyzést, amely Izolda rovására magasztalja Enide szépségét), hanem a feltűnően nagyszámú szövegegyezést is. Azonban még ennél is fontosabb talán az az igyekezet, amellyel a hősoket jellemezve újra meg újra bizonygatja, hogy ezek egyértelműen jók és nemesek, sem bennük, sem a velük történő dolgokban semmi rossz nincs. Így például a 2075/77.

⁶ A. Fourier: *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au moyen âge*. T. 1. Les débuts. Paris 1960. 177. „Fenice, dès le début, endosse la responsabilité entière de sa conduite: elle aime Cligès avant d'épouser Alis, et malgré cela, passivement, elle accepte le mariage avec l'autre. Elle aurait pu, comme on le voit dans l'Escoufle et ailleurs, s'enfuir avec l'élu de son coeur pour échapper à une union qui lui répugne: elle n'y songe même pas, résolue d'avance à ne fuir que les devoirs tout en respectant les apparences. Elle n'a pas le courage de son amour.”

⁷ St. Hofer: *Erecstudien*. ZfFromPh LXII. 1942.

versekben megjegyzi, hogy Erec és Enide nászéjszakájához nem kellett Brangvein önfeláldozó szerepe, az 1247. versben az örömet nagyobbnak mondja, mint az volt, amelyet Trisztánnak a Morholt felett aratott győzelme kiváltott az emberekben. S amire Hofer elsősorban felhívja figyelmet, az Enide portréja, amellyel kapcsolatban Chrétien hangoztatja, hogy hősnője lelkében semmiféle álnokság, kétszínűség nem volt, távol állt tőle a *folie*, *mauvestie* és *vilenie*, s ennek köszönhette, hogy senki rosszat róla nem is mondott (ami azonnal emlékeztet Izolda ellenkező helyzetére, aki az udvaroncok rágalmazásainak céltáblája volt). Hofer szerint Enide legfőbb erénye, hogy nem elégszik meg, úgy ahogy Izolda teszi, a férfi szerelmének zavartalan birtoklásával, hanem fel akarja rázni és vissza akarja vezetni a lovagi életformába. Láttuk azonban, hogy Enide — éppúgy mint Fenice — a maga jóhírért legalább annyira félti, ha nem jobban, mint a férfiét, és csakis a hiúság adja neki azt az ösztönzést, amely — a Chrétien konstruálta ideális lovagi világban — az erkölcsös magatartás felé vezet.

Kétségtelennek látszik, hogy nemcsak a Cligès, az Erec is valahol mélyen, öntudatlanul a Trisztán ellen íródott. S talán nem is csak öntudatlanul. A szerelem következtében lovagi kötelességeit elfelejtő férfi, a társadalmi megbecsülést semmibe vevő nő erkölcszlátító rémképként lebegett Chrétien szeme előtt, s mindkét regény alkalmas volt arra, hogy a költő felemelhesse intő szavát. Ezzel azonban a Trisztán-motívumok kísértetjárása Chrétien műveiben nem szűnt meg.

„Das Tristan-Thema hat den champagnischen Dichter Jahre hindurch geradezu verfolgt” — írja Köhler.⁸ S valóban, mind az *Yvain*ben, mind a *Charette*-ben találunk Trisztán-reminiszcenciákat, amelyeket, talán mivel nem tűntek lényegesnek, a kutatás eddig nem vett észre.

Ilyen erős reminiszcencia eredménye az *Yvain*ben Lunete figurája. Lunete komorna, éppúgy mint a *Trisztán*ban Brangvein, de gyakorlatilag ennél sokkal nagyobb szerepe van, éppúgy mint amannak. Tevékenyen alakítja úrnője szerelmi életét, hiszen Yvain egyenesen neki köszönheti, hogy elnyeri Laudine-t. (Brangvein, mint tudjuk, véletlenül, de szintén oka Trisztán és Izolda szerelmének. Ő cseréli el a serlegeket, és bor helyett szerelmi varázsitalt ad inni úrnőjének és Trisztánnak.) A két lány, éppen mert szerepük van úrnőik házasságában, illetve titkos szerelmében, egészen különös kapcsolatban van asszonyával. Laudine is, Izolda is feltétlenül hallgatnak tanácsaikra, szinte engedelmeskednek nekik, ugyanakkor Brangveint Izolda parancsára majdnem halálba küldi egy vadász (Izolda fél a lány fecsegésétől), Lunete-t pedig, mert Laudine megharagudott rá éppen Yvain miatt, a máglya fenyegeti. Van azonban Lunete-nek még egy másik aspektusa, amelyben szintén mutat hasonlóságot Brangveinnel. Annyira nem számít szolgálólánynak, hogy amikor Arthus király udvarával megérkezik Laudine várába, Gauvain, a kerekasztal híres lovagja, azonmód udvarolni kezd a szép leánynak. Gauvain — mondja Chrétien — olyan, mint a nap Arthus lovagjai között, Lunete viszont, ahogy már a neve is mutatja, a hold szépségével vetekszik, s így barátságuk mitikusan teljes. Nos, Gottfried von Strassburg tanúsága szerint, Brangaene, akinek visszatérő jelzői a „bölcs” és a „büszke”, szintén a hold jegyét hordja magán („a büszke Brangaene, a szép telihold” 9463—4 v.), és amint a Gottfried félbemaradt

⁸ E. Köhler: Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung. Beiheft 87 zur Zschr. für rom. Phil. Tübingen 1956.

művét folytató regényekből kiderül, ahogy Yvain barátja Gauvain beleszeret Lunete-be, Trisztán barátja Kaedin Brangaene lovagja lesz. A két nő figura jellege és funkciója közötti hasonlóság aligha lehet a véletlen műve.

Találunk az *Yvain*ban még egy apró motívumot, amelyről valószínűen feltételezhető, hogy Chrétien képzeletében a Trisztánhoz kapcsolódik. Végző búcsújuk pillanatában Izolda gyűrűt ad Trisztánnak, amely szerelmükre fogja majd emlékeztetni és (a folytatás Thomasnál hiányozván, Gottfriedre kell támaszkodnunk) Trisztán hűségét fogja őrizni.⁹ A gyűrű, mint tudjuk, betölti hivatását. Trisztán, aki megszegte a hűséget és feleségül vette Fehérkezű Izoldát, nászájszakáján rápillant az ujjára, és lelke mélyéig megrázva döbben rá, hogy hiába próbált egy új szerelem segítségével elszakadni a valóditól, hiába menekült a gyötrő vágy elől egy másik nőhöz, képtelen megcsalni elhagyott szerelmét, képtelen feleségévé tenni az ifjú lányt.

Chrétien a gyűrűnek nem szán ilyen döntő szerepet. Nála mindössze arról van szó, hogy Yvain, barátja rábeszélésének engedve, megkéri feleségét, engedje őt egy időre vissza Arthus udvarába, hogy eleget tegyen a lovagi élet kötelezettségeinek. A búcsú kettőjük között messze nem olyan tragikus, mint a Trisztáné és Izoldáé, bár Laudine nem szívesen engedi el férjét, nem annyira érzelmi, mint inkább hiúsági okokból. Ő is átad Yvainnek egy gyűrűt, amelynek varázsereje az igaz szeretőket megóvjá minden bajtól.¹⁰ Laudine gyűrűje, mint kiderül, nem rendelkezik olyan hatalommal, mint Izoldáé. Igaz viszont, hogy Laudine nem is úgy adja, mint szerelme jelképét, hanem — jelleméhez híven — varázserejét feltételhez köti. A gyűrű azt a férfit teszi „vasnál erősebbé”, aki becsben tartja, azaz lelkében megőrzi szerelmese képét. (Yvaint például, aki elfelejtkezett hölgyéről, nem védi meg a téboly ellen.)

A *Roman de la Charrette*-ben egyetlen mozzanat mozzanat magán a Trisztán bélyegét, azonban ennek döntő jelentősége van, minthogy az egész regény centrális jelenete. Lancelot és Guinevra szerelmi éjszakájáról beszélünk, amelyet Lancelot kitartó, félelmet nem ismerő hősiességével, feltétlen és odaadó szerelmével érdemelt ki. Az alaphelyzet egyáltalán nem azonos a *Trisztán*-belivel. Lancelot az elrabolt királyné nyomát követve eljut Meleaganz birodalmába, és párviadalban visszanyeri a királyné szabadságát. Itt, ebben az idegen birodalomban kerül sor az éjszakai találkára. Guinevrának tehát nem férjétől kell tartania, mint Izoldának, csak a körülötte levő idegen udvari emberektől, illetőleg Arthus király udvarmesterétől, Keitől, aki sebesülten ott alszik az ő szobájában. Már ez a részlet is feltűnő. Sehol máshol, mint a *Trisztán* egyik

⁹ „Nequedent cest anel prenez:
Por m'amor, amis, le gardés.” (51—2 v.)
„und nemet hin diz vingerlin:
daz lát ein urkunde sin
der triuwen unde der minne . . .” (17 311—13)

¹⁰ „Mes or metez an vostre doi
Cest mien anel, que je vous prest.
Et de la pierre, ques ele est,
Vos dirai je tot an apert:
Prison n tien ne sanc ne pert
Nus amanz verais et leaus,
Ne avenir ne li puet maus,
Mes qu'il le port et chier le taingne
Et de s'amie li sovaingne,
Einceis devient plus durs que fers. (2600—9 v.)

változatában nem fordul elő, hogy férfiak és nők az udvarnál egy helyiségben hálnának. Béroul *Trisztán*-jában a király, Izolda, Trisztán és még néhány udvari ember alszik együtt egy teremben, éppen abban a jelenetben, amely itt Chrétien szeme előtt lebegett. Béroulnál a megfelelő helyen arról van ugyanis szó, hogy a gonosz törpe sugallatára hallgatva, Marc király törbe akarja csalni Trisztánt. Miután a törpe a Trisztán és a királynő ágya közötti padlót liszttel hintette be, a király vele együtt kimegy a teremből. Trisztán pedig ég a vágytól, hogy szerelméhez jusson. Látna a lisztet „kezeit és lábait összeszorítva, átugrik a király ágyára”. Ugrás közben azonban felszakadt egy ere, és kiserkenő vére nemcsak a királyné ágyneműjén hagy foltot, hanem a lisztes padlón is. Ő maga észre sem veszi. (731—34 v.) A vér elárulja a szerelmeseket. Marc király iszonyú haragra gerjed. Hiába volt az ugrás, hiába nincsenek a liszten lábnyomok, bűnösségükben nincs kétség. Trisztán nem vall be semmit, nem is próbálja a királyt a saját személyét illetően megengesztelni, egyetlen egyet kér: engedje meg a király, hogy ő, Trisztán fegyverrel, párviadalban álljon ki bárki ellen a királynő ártatlanságának bizonyítására. Trisztán nyilvánvalóan nem igaz ügyért küzdene, hiszen maga is tudja, hogy a világ mértékével mérve ő is, a királynő is bűnösök. De ahogy másutt is, mindenütt, szerelmük külön törvényeknek van alávetve, az igazság az ő oldalukon van. A szerelmesek ebben a belső igazukban sem Thomas, sem Gottfried regényében soha sem kételkednek (Béroulnál is csak egyszer, a remeténél). A szóban forgó helyen is azt olvassuk, hogy Trisztán oly mélységesen bízik istenben (s abban, hogy szerelmük bűntelen), hogy meg van róla győződve, ha párharcra kerül a sor, senki ellene nem tud megállni.

Ez tehát a *Trisztán*-ban kapott minta. Jogosan merült fel a kérdés, vajon Chrétien ugyanúgy komponálta volna-e meg a *Charrette* végeredményben teljesen másképpen induló szerelmi jelenetét, ha nincs, megint egyszer, előtte a felejteni nem tudott rivális. Ime a kérdéses részlet. Lancelot számára nehezen múltott a nap, de végre eljött az este, és ő ott áll az ablak előtt, amely mögött az imádott királynő jön feléje. Még mindig nem tud közeledni hozzá, mert elválasztja őket az ablak vasrácsa. A vágy emberfeletti erőt kölcsönöz a lovagnak. Pusztá kézzel széthajlítja a vasrudakat, amelyek véresre sebzik a kezét. De éppúgy mint Trisztán, ő sem érzi a sebeket, minden érzésével és idegszálával a találkozást óhajtja. A két részlet szinte szóról szóra egyezik.

Chrétien azonban nem elégszik meg a sebesülés motívumának felhasználásával. A párhuzam folytatódik. Ami Izolda ágyneműjével történt, az történik a Guinevráéval is. A fehér vásznon vérfoltok éktelenkednek. Reggel pedig kiderül, hogy a sebesült Keinek éjjel felszakadtak a sebei, úgyhogy az ő ágya is véres. Guinevra becsülete súlyos veszélyben forog. Üzen Lancelotért, aki természetesen azonnal kijelenti, hogy párviadalban kész síkra szállni annak bizonyítására, hogy Kei semmilyen bectelenséget nem követett el a királynő ellen. A párviadalt — ellentétben a Trisztánéval, amelyre nem kerül sor — meg is vívják, és Lancelot legyőzi ellenfelét.

Ezek a motivikus megfelelések azonban nem merítik ki azt a hatást, amelyet a *Trisztán*-regények Chrétienre gyakoroltak. Az *Erec* és a *Cligès*, sőt bizonyos mértékig még az *Yvain* is, felvetnek egy másik problémát, azt tudniillik, hogy Chrétien miért fordít annyival nagyobb gondot a női jellemek ábrázolására, mint a férfikarakterekre. Női jellemábrázolással eddig nem nagyon találkozhattunk a francia középkori irodalomban. A hősi eposzoknak talán egyedüli plasztikus nőalakja Guibourc, Guillaume hős lelkű, szinte férfi erejű

hitvесе, de őt is cselekedetein és nem érzelmi életének elemzett mozzanatain keresztül ismerjük meg. Az első, aki érzéseit boncolgatja, a *Roman d'Eneas* Laviniája, aki — anyja segítségével — felfedezi magában a szerelmet úgy, ahogy az irodalomban — az egyre fejlődő gondolati és nyelvi eszközök segítségével — még sok ifjú leány fogja tenni. Itt azonban a nagy újdonság az érzellem nyelvi kifejezőeszközeinek a megjelentetése, nem pedig egy egyedi nő lélek ábrázolása: Lavinia még nem egyéniség, csak típus. A lírában, a nőt magasztaló, a nő szerelmének szolgálatába állított lírában, mint már jeleztük, nagy paradoxon, hogy sohasem kapunk képet a nőről, aki ezt a költészetet inspirálja, nem látjuk őt sem fizikai, sem lelki valóságban. Emberábrázolás csak akkor lehetséges, ha az ábrázolás tárgya az ember, a maga teljes komplexitásában, gyengéivel, hibáival és lehetőségeivel. A trubadúrok úrnője, minthogy eleve tökéletes, nem fejlődhet, semmilyen változáson nem megy át. Jelleme önmagában nem érdekli a férfit, mivel minden megnyilvánulása pusztán a szerelmi szférára vonatkoztatva válik fontossá. Jóságáról, kedvességéről, szépségéről, nemességéről teljesen bizonytalan általánosságokban nyilatkoznak a szerelmes költők. A férfi szemében kizárólag a szerelem területén kifejtett aktivitása (vagy passzivitása) számít. De nem kell a líráig se mennünk, maradhatunk Chrétien regényein belül is, megtaláljuk itt is a lírikusok által mozdulatlan és hibátlan szépségében imádott nőalakokat, akiknek prototípusa Guinevra. A feltűnő éppen, hogy Chrétien akkor alkot bonyolultabb, finomabban reagáló és mondjuk ki, emberi mivoltukban gyarlóbb nőalakokat, amikor a legerősebben van „Trisztán-közelségben”. Azok a nőalakok a legteljesebbek, akiket polemikus éllel Izolda replikájául szánt. Az Izolda — Chrétien szemében negatív — nagyságát, a jó és a rossz különös keveredését benne, amely egyfelől a szerelméhez való maradéktalan, halálíg tartó hűség és a világ erkölcsi normáival szemben tanúsított teljes közöny (amely még komornája megöletését is magában foglalja), csak hozzá hasonló emberi, de a Chrétien erkölcsi felfogása szerint nemesebb nőalakokkal lehetett legyőzni.

Ideje most már megvizsgálni közelebbről magának a *Trisztán*-regénynek a szellemét, amelyből ez a Chrétien által világosan felismert veszély áramlott be a fennálló társadalmi világba.

A Trisztán világa

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy egy vonatkozásban Chrétien nem volt egyedüli ellenfele a Trisztán-szerelemnek, abban tudniillik, hogy kárhóztatta a varázsitalt. Az egyik neki tulajdonított versben ezt írja: „Soha abból az italból nem ittam, amely Trisztánt megmérgezte. S mégis, szívem és akaratom szerint jobban szeretek, mint ő szeretett”. Hasonló hangokat hallunk Thibaut de Champagne-tól is, így írnak a Minnesängerek is, Veldecke, Hornheim, sőt Hartman von der Aue *Büchlein*jében is találunk egy különös megjegyzést, amely arra utal, hogy a hölgy szerelmét nem varázsfüvel kell elnyerni, hanem nemes emberi tulajdonságokkal.

Mindezek a költők, s nem vitás, hogy nemcsak erről a néhányról van szó, lenézik a varázsital által előidézett szerelmet. Természetesen nem értik az ital szimbólum-értékét, és abban az általános tévhitben élnek, hogy az ő szerelmük nem valami mágikus kényszerből született, hanem nemesebb ösztönök, a hölgy értékének felismerése és saját akaratuk idézte elő. Ez, mint tudjuk, a *fine amor* költőinek alapvető meggyőződése: a szerelem együtt halad az

értelemmel, a szerelem az ember akaratán és jószándékán (is) múlik, és főleg, a szerelem érdem, mely ha nem is jutalomra, de mindenesetre elismerésre vár. Persze óvakodnunk kell a *fine amor* felfogásának sematizálásától! A szerelem keletkezésének végső soron titokzatos körülményeivel a trubadúrok is tisztában vannak. Inkább arról van szó, hogy ezt a sorsszerű eseményt előre és utólag „megteoretizálják”.

Ugyanez áll Chrétienre is. A szerelem születését ő sem tudja megmagyarázni. Az, hogy Yvain a titkon megpillantott Laudine iránt azonnal szerelemre gyullad, hogy Erec szívét éppen a szegényesen öltözött Enide ejti rabul, vagy hogy Alexandre a királynő valamennyi udvarhölgye közül éppen Soredamors iránt érez olthatatlan vágyat, mind megannyi véletlen — már ti. lélektani szempontból (a regény koncepciója szerint persze nem az) —, de mindaz ami ezek után, a szerelem következtében a lovag lelkében és életében történik, feltétlenül javára, nemesedésére szolgál, kiváltképp, ha szem előtt tartja az ész, a mértékletesség és a társadalom szabályait. Mindez pedig tökéletesen lehetetlen, ha a szerelem, mint a *Trisztánban* mágia, varázs, emberfeletti, démonikus hatalom.

A trubadúrok és Chrétien elutasító magatartása közötti egyezés azonban mindössze idáig tart. A lírikusok számára a *Trisztán-szerelem* egyébként nem jelent veszélyt és problémát. A legenda számos részletére szívesen hivatkoznak, összehasonlításokat végeznek, amelyekben persze saját szerelmük nagyobb és mélyebb, mint a *Trisztáné*, szinte sokszor úgy érezzük, hogy a *Trisztán-szerelem* a legmagasabb mérce, s ezt vélik túlszárnyalni. Bernard de Ventadour egyenesen ezt írja: „*Trisztán*, a szerelmes, nem érzett ilyen fájdalmat, bármennyi kínt is viselt el szőke Izoldáért . . .”. Peire Cardenal elismeri, hogy valamennyi szerelmes közül *Trisztán* volt a legigazabb. Sokszor hivatkoznak Izolda szépségére, Brangveinre, az erdőéletre stb., és ezekben a hivatkozásokban árnyéka sincs a bírálótnak.

Egészen más a helyzet Chrétiennél. Mint a *Cligès-ből* tudjuk, ő maga is írt egy regényt *Marc királyról és szőke Izoldáról*, ez azonban nem maradt fenn. Maga a regény címe is feltűnő. Nem a szerelmesek nevét kapcsolja össze, mint az összes többi, hanem Marc-két és Izoldáét, tehát a szerelemmel harcban álló legális kapcsolatot emeli ki. Szabad-e ebből a körülményből arra következtetnünk, hogy Chrétien ellenszenve a szerelmesek iránt odáig ment, hogy — egyedül a világirodalomban — ő, a költői igazságszolgáltatás eszközeivel Marc-kot teszi meg a története főhőisévé? Kockázatosnak tűnik, de nem lehetetlen. Mai tudásunk szerint mindössze azt szögezhetjük le teljes bizonyossággal, hogy Chrétien, aki, ha nem is azonosítja magát teljesen a trubadúrszerelem koncepciójával, ideig-óráig magáévá tudja tenni, mint ahogyan ezt a *Roman de la Charrette* bizonyítja, a *Trisztán-szerelem* igazságát nem tudta és nem is akarta elfogadni. A *Trisztán*—Izolda probléma felvetésére igennel vagy nemmel lehet csupán válaszolni. Ha a válasz igen, azaz elfogadjuk, hogy a *Trisztán-szerelem* a férfi és a nő között lehetséges legteljesebb kapcsolat mítosza, akkor sem a *fine amor* tökéletesség-keresése, sem Chrétien társadalommal egyezkedő konstruktivizmusa nem érvényes. Chrétien nem azt jelzi-e, hogy Chrétien felismerte a *Trisztán-szerelem* konklúzióját, amely Köhler szavaival: „Az egyén boldogságának az igazsága más, mint a társadalom igazsága”¹¹ és ezt elutasítja.

¹¹ „Das Glück des Individuums hat eine Wahrheit die eine andere ist, als die Wahrheit der Gesellschaft”. (i. m. 156.)

A trubadúrok, akik Trisztánra hivatkoznak, nem érzik, nem látják, hogy ez a szerelem mindennek a tagadása, amiből ők a *fine amor*-t felépítették. Összebékíthetetlen ellentét van az ő alapjaiban feltétlenül optimista, még a szerelmi bánatot is szívesen fogadó szerelem-készségük és a Trisztán-szerelem lényegében tragikus, élettől elfordult alaphangja között. Ez az, amit Chrétien világosan látott. Ha a trubadúrok a varázsital okozta szerelem motívumától eltekintve vállalják a rokon kapcsolatát a Trisztánnal, Chrétien a maga részéről feltétlenül tiltakozik egy olyan szerelmi ideál ellen, mely összeegyeztethetetlen a világi tökéletesedéssel és a társadalom keretei között fellelhető boldogsággal. Minden regényírói törekvése azoknak az emberi gyengeségből származó akadályoknak a kiküszöbölésére irányul, amelyek ennek a harmonikus, konstruktív beilleszkedésnek útját állják. Az *Erec*, a *Cligès* a Trisztánnal szemben a társadalom mindenhatóságát hirdeti, az ember győzelmét „rosszabb” ösztönein, s az egyénnek a szabályok ellenében elért boldogságát lehetetlennek és helytelennek minősíti. A Chrétien hősei, még Yvain is, átmeneti örültsége ellenére, rendkívül egészségesek, élni és érvényesülni akarnak (itt most teljesen figyelmen kívül hagyjuk a Grál-regény hőseit, Percevalt, akinek jellemrajzában már egészen más ihletések és szempontok érvényesülnek). A természetfeletti, titokzatos kalandok és élmények sehol sem kezdik ki életerejükét és józanságukat. A Trisztán-regényekben alig-alig találjuk nyomát az ősi mesevilágnak, a kelta és egyéb mitikus elemeknek, amelyek hemzsegnék Chrétiennél. Szó van itt ugyan sárkányról, varázscsengőről, de ezek teljesen járulékos elemek. A Trisztán-történet lényege varázs, szerelmi varázs, tehát voltaképpen valami nagyon is emberinek mágikus mezbe öltöztetett formája, de ezzel a valamivel szemben a hősök tragikusan és végzetesen tehetetlenek.

A két fennmaradt francia Trisztán-regénytöredék, mint tudjuk, éppen ebből a szempontból erősen különbözik egymástól. Béroul Trisztánjában erősebb a szerelem varázsjellege. Az ő szerelmesei valóban szerencsétlen játékszerai egy fatális tévedésnek, s szinte alig vállalják a felelősséget ezért a szerelmért, amely oly sok szenvedést mér rájuk. A költő maga, bár láthatóan teljes mértékben rokonszenvezik hőseivel, egyben bűnösnek — ártatlanul bűnösnek — is tartja őket. Béroul egyébként három évre korlátozza a varázsital teljes hatóerejét, tehát azt az időt, amely alatt a pár nem tud egymás nélkül élni. A három év letelte után a világ vonzóereje — Trisztán számára a lovagi élet, Izolda számára a királynői rang — újra hatni kezd, és a szerelmesek visszatérnek, legalábbis megpróbálnak visszatérni az udvarhoz. A regény töredékesége folytán nem tudjuk, hogy Béroul milyen sorsot szánt a továbbiakban hőseinek, pontosabban, milyen formában dolgozta fel a már előtte ismert történetet. Mindenesetre ez a változat a Chrétien ideáljai szempontjából kevésbé volt veszélyes. Nem ingatta meg a világ érvényes rendjét, sőt a szerelmet olyan módon mutatta be a renddel szembenálló princípiumnak, hogy valóban inkább sorscsapásnak tűnt, mint boldogságnak. Az udvari civilizáció világában élőknek ebben a történetben alighanem több volt az elrettentő részlet, mint a vonzó mozzanat. A szerelmesek nélkülözésekkel és fizikai szenvedésekkel teli élete az erdőben, a fejük felett lebegő állandó halálos veszély olyan hősiességet tételezett fel, amelyet csak ez az ellenállhatatlan, mindennél hatalmasabb szenvedély hozhatott létre.

Chrétien számára a voltaképpeni nagy ellenfél Thomas, aki az ősi kelta vad legendából legalábbis megpróbált korának megfelelő szerelmi regényt írni. Hogy ez a kísérlet mennyiben sikerült, s mennyiben végződött kudarccal, meg-

haladja jelen vizsgálódásaink célkitűzését. A lényeg itt az, hogy Thomas szerelmesi száműzetésükben, Morois erdejében nem ismernek semmilyen szenvedést. Az ő társadalomkivüliségük nem az űzött vadaké, hanem azé a páré, akinek a számára az adott világ, a társadalom világa egyértelműen rossz, s a számkivettség jelenti a tökéletes boldogságot.

Az egész *courtois*-irodalomban még egy szerelmespár, akiket a szerelem ilyen csillagtávolságra vetett volna ki az emberi világból, s akik ilyen kevésbé akarták volna visszazerezni benne a helyüket. A *Folie Tristan* néven ismert töredékek hőse, a magát bolondnak tettető és az idegenből jött bolond szerepét vállaló Trisztán Marc kérdésére, hová vinné Izoldát, ha a király neki adná feleségét, így válaszol: „A felhők között, az égben építenék házat virágokból és rózsákból, ott ahol nincsen fagy, ott élénk boldogan ketten”. (*Folie de Berne*).¹² Vagy a másik változatban egy üvegpalatóról beszél, amely a levegő-égben függ, s a felkelő nap vakító fénnel árasztja el. — Vajon elképzelhető-e Chrétiennél olyan szerelmes lovag, aki szerelme számára csak a társadalmon, a realitáson kívül tud és akar helyet biztosítani?

E. Köhler, a lovagi irodalom, s szűkebben a lovagi irodalom társadalmi kérdéseinek kitűnő ismerője írja egy helyütt: „In den Monologen Tristans und Isoldens manifestieren sich Zerrissenheit und Verlorenheit des heimatlosen Individuums, in denen Alexanders und Soredamors' dagegen die angelegte Bereitschaft des Individuums für die höfische, d. h. die die ritterliche Gemeinschaft fermentierende Liebe”.¹³ Ez a megállapítás, amely Alexandre és Soredamors vonatkozásában, de Chrétien bármelyik más szerelmespárjának vonatkozásában is tökéletesen igaz, Trisztán és Izolda esetében valamelyes kiegészítő magyarázatra szorul. Azok a monológok ugyanis, amelyekre Köhler utal (s voltaképpen csak ezek a monológok maradtak egyáltalán ránk) részben szerelmük születése és egymásra találásuk közötti időben, részben pedig a szerelmek elválása után helyezkednek el. Elveszetteknek csakis és akkortól kezdve érzik magukat, amíg, illetőleg amikortól kezdve nem élhetnek szerelmük bűvkörén belül, teljesen maradéktalanul egymásban. Elég itt a Gottfried von Strassburg regényének csodálatos párbeszédére gondolnunk, amelynek során mindketten hitet tesznek arról, hogy testükben és lelkükben egyek, soha semmi ki nem vetheti egyikük szívéből sem a másik képét, mert bármi is történjék, életük és szerelmük egyéforrott. Ezért közömbösek minden szenvedéssel szemben, amíg együtt vannak, ezért képesek minden veszéllyel dacolni, s ezért képtelen Trisztán végül is más nő karjaiban feloldani iszonyú magányát.

Teljesen világos, hogy ez a kizárólagos, minden más értéket elhomályosító szenvedély Chrétien szemében csakis eretnekségnek tűnhetett. A szerelem, *omnium bonorum radix et causa principalis* Chrétien regényeiben mint mondtuk, nem minden jónak, hanem éppenséggel minden bonyodalomnak a forrása, s csak akkor válik igazán értékké, ha — mint ezt a *Cligès*-ben olvassuk — a szerelmeket a házasság és a becsület kötelékei kapcsolják össze. Ez segítheti csak a férfit abban, hogy lovagi értékét maradéktalanul megvalósítsa, hogy mindketten, férfi is, nő is, elnyerjék a világ becsületét. Chrétien regényei

¹² „Entre les nues et lo ciel
De flors et de roses, sans giel,
Iluec ferai une maison
O moi et li nos deduiron”.

¹³ I. m. 160.

egyfelől, s a *Trisztán* másfelől kitűnően példázzák azt a kétféle szemléletet, amely egy modern szociológiai iskola felfogása szerint egész kultúrákat különböztet meg egymástól. Vannak ugyanis kultúrák, amelyek alapvető princípiuma a szegyen, s mások, amelyek a bűn fogalmára épülnek. Az utóbbinak példája a görög kultúra, az előbbié a középkor, úgy amint a *Chanson de Roland*-ban — s hozzátelhetjük — az egész lovagi irodalomban is tükröződik, az egy *Trisztán* kivételével. Roland reménytelen, halálraítélt hősiessége, éppúgy mint például Erec kalandkeresése a szegyentől, a társadalom bírálattól való félelem következménye. Szinte nincs Chrétiennek egyetlen hőse sem, aki valahol ne a „qu'en dira-t-on”-tól való félelmében cselekedne így vagy amúgy. *Trisztánt* és *Izoldát* nem érdekli az emberek véleménye, nem érdekli a lovagi dicsőség sem. *Trisztán* lovagi pályafutása az *Izoldával* való találkozás előtti, illetőleg a tőle való végleges elszakadás utáni időre esik. Amíg *Izolda* közelében lehet, szerelme tartalmat, sőt kizárólagos tartalmat ad életének, egész énje felszívódik a szerelem problematikájában. Jones előbb idézett terminológiája szerint, Erec-vel szemben, aki határozottan a „mások által irányított emberek” („other directed men”) kategóriájába tartozik, *Trisztán* „belülről irányított” („inner directed”) ember, akit a közfelfogás, a társadalom ítélete nem befolyásol. Nem jelenti ez azt, hogy ellenállás és aggodalom nélkül vállalja a szerelem által megpecsételt sorsát. Csakhogy az ő belső konfliktusa sokkal bonyolultabb, mint például az Erecé, a becsületet, amely az ő esetében kockán forog, nem a lovagi társadalom kritériumai szabják meg.

Valamely kor kultúrájának, szellemi életének megismerésének elengedhetetlen feltétele, hogy tisztában legyünk bizonyos alapfogalmainak teljes jelentésével, teljes színekével. Ezen a területen utolérhetetlen értékű munkát végzett F. Maurer, amikor vizsgálat alá vette a „szenvedés, fájdalom” fogalmát és jelentését a nagy német középkori époszokban.¹⁴ Hasonlóan alapvető fontosságú volna a „becsület” fogalmának vizsgálata is, mert hiszen világos, hogy éppen a szegyen iránt oly érzékeny lovagi társadalom kulcsproblémáját rejti magában. A kérdés kimerítő vizsgálatával e helyütt meg sem próbálkozhatunk, mindössze annyit szeretnénk felvázolni belőle, amennyi tárgyunkhoz szorosabban hozzátartozik. Előljáróban emlékeztetnünk kell a lovagi erények rendszerére, úgy, amint azt a XX. századi kutatás eredményeképpen ma már véglegesnek elfogadhatjuk.¹⁵ Ez a rendszer germán, antik és keresztény vonásokat olvasztott magába. Germán örökség benne a hűbéri szolgálat mindenre — istenre éppúgy, mint a nőre — kiterjesztett érvényessége (és terminológiája), valamint a heroikus életszemlélet, antik a testi és lelki szépség és tökéletesség tisztelete (és módszeres fejlesztése), végül keresztény a bizonyos specifikus erények, mint könyörületesség, szerénység, alázat stb. gyakorlására való törekvés. Ennek megfelelően három nagy értékterület különíthető el benne. Az első a *summum bonum*, azaz az isten kegyelme, a második a *honestum*, vagyis a lelki tulajdonságok, erények összessége mint bátorság, mértékletesség, igazságosság stb., végül a harmadik, az *utile*, azaz a testi és anyagi javak területe, amely nemességet, szépséget, erőt, egészséget, hatalmat, dicsőséget és gazdagságot jelent. Mindezeknek a javaknak a megszerzése a lovag életcélját

¹⁴ F. Maurer, *Leid: Studien zur Bedeutungs- und Problemgeschichte, besonders in den grossen Epen der Staufischen Zeit*. Bern, München 1951 (Bibl. Germ. 1.)

¹⁵ L. erre vonatkozólag R. Curtius: *Das ritterliche Tugendsystem*. I. ZfomPh XVIII. 1943, DvJ XX, (1944).

képezi. Maurer szerint¹⁶ a becsület nem képezi részét a *honestum*-nak, nem etikai érték, hanem az *utilia* területére tartozik. A lovag az etikai értékeket csak akkor képes megvalósítani, „wenn ihm die *bona corporis et fortunae* (vagyis az *utilia*), also vor allem auch die *ere* als Ansehen und Wertschätzung gehören”. Ebben az értelmében tehát a becsület nem igazán etikai érték, mint például a hűség (*treue*) vagy az állhatatosság (*staete*), nem tartozik az ember belső értékei közé, hanem kizárólagosan a mások megítélésén alapuló, külső tényezőkön múló attributum. Hogy milyen kritériumokon nyugszik, az egyelőre, egyértelműen nem állapítható meg, sőt feltűnő, hogy néha milyen ellentmondásos az értékelése.

Mindebből számunkra itt a legérdekesebb, hogy a *Trisztánban* nagyon élesen elkülönül kétféle becsületszféra, a világé és Trisztáné. A világ véleményét Thomasnál is, Gottfriednél is Brangvein fejezi ki, aki úrnőjét azzal vádolja, hogy elfeledkezett a becsületről. (Ez mellékesen újabb bizonyítéka a fogalom ellentmondásosságának. Míg ugyanis Andreas Capellanus azt állítja, hogy szégyenteljes és megvetendő dolgot cselekszik az a nő, aki valamely kiváló férfi szerelmét visszautasítja, a becstelenség szemrehányása azt mutatja, hogy a házasságtörés mégis kockáztatja a nő becsületét.) A remete, akinek a pár az erdőben elmeséli szerelme és szenvedései történetét, szintén elmarasztalja őket, azonban sem Bérout, sem Thomas és főleg Gottfried nem tekinti a szerelmeket híjjával a becsületnek. Ez elsősorban a német költő teljesebb szövegéből tűnik ki. A szerelmesek erdei bujdosásuk során egy csodálatos barlangban, a „Minnegrotte”-ban élnek. A barlang legfőbb ékessége a szinte mennyei fény, amelyet az ő kettőjük becsülete, tisztasága hoz létre, az az *ere*, amely szerelmükből fakad. Amint ezt a költő prológusából megtudjuk, csak kevesen, csak a legnemesebbek — „die edelen Herzen” — alkalmasak arra, hogy megértsék, átérezzék Trisztán és Izolda szerelmét, tehát becsületét is, s ezek éppen nem azok, akik az világ, az udvar szellemében élnek. „Egy másik világról beszél” — írja Gottfried, egy másik világról, amelyben más a becsület értelme. Itt a szerelem, az igazi szerelem az *ere*, és becsület nélkül való Marke király akkor, amikor saját szerelmétől elvakulva örömet lel hitvesében, noha annak szíve mindenestől és örökre Trisztáné (17 727—35 v.)

Ha tehát Gottfried felmenti hőseit a becstelenség gyanúja alól, felmerül a kérdés, milyen lelkiismeretfurdalás martaléka Trisztán azokban a napokban, amikor rádöbben Izolda iránti szerelmére, mi az a becsületérzés, amelyre támaszkodva igyekszik elfojtani a varázsital okozta végzetes és ellenállhatatlan vágyát Izolda iránt (11 749—67 v.) Soha ilyen gyötrő szabadulni akarást a szerelem démonikus kényszeréből nem látunk a trubadúroknál, akik inkább egyenesen várják, kívánják ezt az állapotot, és szégyenteljesnek tartják a szerelem nélküli életet. Arról sem lehet szó, hogy Trisztán azonosítja magát a későbbben Brangaene szájából elhangzó, tisztán külsőleges udvari erkölcsösséggel, hiszen ebben a pillanatban kettőjük között még semmi sem történt, még nem is tudnak egymás érzelmeiről. Nos, egészen világos, hogy itt valamilyen másfajta becsületről van szó, olyanról, ami a szöveg tanúsága szerint a hűséggel szorosan összefügg. Nem először vetjük fel azt a gondolatot, hogy Trisztán becsülete specifikusan a nagybátyjához fűződő rokonai kapcsolat függvénye.¹⁷

¹⁶ L. i. m.

¹⁷ R. Szilágyi *Éva*: A Trisztán-monda eredetének kérdéséről. Filológiai Közlöny 1960.

Mai ismereteink fényében nem több ez, mint hipotézis, amit azonban sok minden támogat. Marc és Trisztán nem egyszerűen férfi-vetélytársi viszonyban állnak egymással. Trisztán hűséggel tartozik nagybátyjának, aki szinte az apa szerepét töltötte be életében, és korántsem véletlenül. A nőágon rokon nagybácsi és unokaöccse között fennálló különlegesen gyengéd szálakról már Tacitus is megemlékezik a *Germaniában* (o. 20.), a francia hősi eposzokban pedig olyan gyakori ez a kapcsolat, hogy W. O. Farnsworth egész könyvet szentel a kérdésnek.¹⁸ Ahogy a Trisztán és Izolda legendájának keletkezésével foglalkozó dolgozatunkban rámutattunk, ennek az egyenesen apa-fiúi kapcsolatnak a gyökerei a matriarchális társadalomban keresendők, amikor is az anya családjának legfontosabb képviselője az anya férfitestvére, s ezért rá hárul a fiúgyermek nevelésének feladata. Ilyen társadalomban éltek a kelták is, úgyhogy egyáltalán nem meglepő, hogy a kelta eredetű irodalomban többször is találkozunk olyan tragikus szerelmi bonyodalmakkal, amelyekben a két férfi vérségi, pontosan nőági rokoni kapcsolatban áll egymással. Kétségtelen, hogy ebben a helyzetben a két férfi között valóban különös, majdnem incesztuózus problémákat vet fel a vetélytársi kapcsolat. Ez az a hűtlenség, amellyel Trisztán vádolja magát. Nem attól válik becsstelenné, hogy más férfi feleségét szereti, hanem, hogy a nagybátyját. Hogy a házasság köteléke ebben a körben mennyire nem szent, kiderül mind Thomas, mind Gottfried regényének egy későbbi motívumából is (itt most Gottfried folytatóit vesszük alapul). Trisztán életének utolsó végzetes kalandja során egy szerelmes lovagnak nyújt segítséget, aki férjes asszonyt szeret. (A sértett férj mérgezett fegyverétől kapja a halálos sebet.) A társadalmi becsület megkívánja, hogy lovag a lovagnak segítségére siessen ilyenfajta szorongatottságában. Azzal azonban, hogy nagybátyja hitvesét szereti, Trisztán a saját belső morális rendje ellen vét. Ezért nem is lép fel soha sehol erőszakosan, hogy szerelme jogait érvényesítse. Miközben energikusan tiltakozik az ellen, hogy az udvar mondjon ítéletet fölötte (a leplezett éjjeli szerelmi jelenetben), nagybátyjának teljesen kiszolgáltatja magát (Béroul 786—789 v.), s a bűntudat szinte alázatossá teszi. Trisztán lelkiismeretfurdalásának a másik oldalon a király határozatlan magatartása, szándékolt vaksága felel meg. Marc király, a lovagregényekben szinte alig szerepeltetett „megcsalt férj” voltaképpen teljesen érthetetlenül viselkedik. Mint tudjuk, az udvari szerelem világában a férj eleve mellékszereplő, s a féltékenységet a *fine amor* képviselői mélységesen elítélik. A trubadúr-életrajzok között találunk egyet, nevezetesen Guillaume de Cabestan-ét, amely biografikus hitelétől függetlenül, beszédes bizonyítéka a féltékenységgel szemben tanúsított ellenszenvnek és felháborodásnak. A megcsalt férj, Raimon de Roussillon a feleségét szerető trubadúrt megöli, fejét levágja és szívét megeteti az asszonnyal. Ez, midőn megtudja, hogy mit evett, kijelenti, hogy többé más ételt nem kíván, és leveti magát a bátyafokról. Egész Catalonia és maga Alfons, Aragónia királya bosszúhadjáratot indít a gyilkos férj ellen, aki az igazi szerelem ellen elkövetett vétkéért vagyona elvesztésével és végül halállal bünhődik. Sérelmét és a bosszúhoz való jogát senki sem ismeri el. Hasonlóképpen gyűlölt és brutális férjek fordulnak elő Marie de France *lai*-jeiben. A *fine amor* szellemében Marc király, aki feleségét a máglyára akarja küldeni, s leprésoknak ajándékozza, szintén nem számíthat emberi síkon megértésre.

¹⁸ W. O. Farnsworth: *Uncle and Nephew in the Old French Chanson de Geste*. N-Y. 1963.

Csakhogy Marc, s kiváltképp német változata, nem egyértelműen kegyetlen és bosszúálló. Ellentétben az idézett történet Ramon grófjával, nem készíti elő tervszerűen bosszúját, sőt magától soha egyetlen lépést sem tesz, hogy a mások által felbresztett gyanúját bizonyossággá változtassa. Haragjába annyi fájdalom vegyül, hogy szinte rokonszenvéssé válik. Cselekedetei nem a gyűlölet hidegen mérlegelt következményei, mert lényegében a kétségbeesésből fakadnak. Ő maga sem tudja eldönteni, mi fáj neki jobban, felesége vagy unokaöccse hűtlensége. Hiszen Trisztánt valóban fiaként szerette, olyannyira, hogy sokáig meg sem akart nőszülni, nehogy születendő gyermeke örökölje a trónt, amelyet unokaöccsének szánt. Óvja Trisztánt az udvar irigykedése és féltékenysége ellen, és végül is egyedül azért hajlandó engedni híveinek, akik királynőt akarnak, hogy Trisztánt mentesítse a majdani uralkodás vágyának gyanúja elől. A szánalomra méltó Marc számára „barátja Tristan és felesége Izôt” az a két ember, akiket a világon a legjobban szeret. Érthető tehát, hogy csak nehezen, önmagával állandó harcban tudja rávenni magát a bosszúállásra. Látja a bűnjeleket, s mégsem akarja elhinni a bűnt, jogosnak érzi haragját, s mégis lelkiismeretfurdalásai vannak. Érzései a párral szemben szünet nélkül hullámoznak. (Az erdőben alvó szerelmeseket nem bántja, s a hazatérőket szívesen fogadja. Ezzel szemben a gonosz törpe sugalmazására csapdát állít Trisztánnak.) Ennek a lélektanilag hallatlanul izgalmas, ambivalens érzélemlámpájú, több-aspektusú figurának megfelelőjét Chrétiennek módja lett volna megmintázni a *Cligès* Alis császára személyében, de erre még csak kísérletet sem tett.

Ahogy a lovagi erények és ahogyan a becsület fogalma átértékelődik a *Trisztán*-ban, ugyanúgy más dimenziók jellemzik a *fine amor* vagy a Chrétien hőseinek szerelmét és megint mások a Trisztán-szerelmet. Az alaphelyzet, vagyis a két férfi közötti versengés a nőért ugyan még beleillik a trubadúr-észmevilágba is, s ezért is fogadták el a *fine amor* hitvallói, a lényegét illetően azonban áthidalhatatlan szakadékok választják el Trisztánt éppúgy a líra, mint a regény hőseitől. A trubadúrok és a Chrétien által dicsőített szerelem öröm, emelkedett életérzés, készség a jóra, és mindenek felett „mesure”, mértéktartás, azaz a szenvedély kerülése. A *fine amor* jobbára a ki nem elégített vágyból táplálkozik, s éppen az a kielégítetlenség biztosítja tartósságát, s ezzel együtt a férfi tökéletességre irányuló törekvését. Az igazi szerelem inkább a vágyat választja, mint a birtoklást — ezt nem egy trubadúr költő világosan megmondja. Ennek a különös jelenségnek a magyarázatával természetesen a kérdés minden specialistája foglalkozott. „Die Tatsache, dass die Frau verheiratet ist, setzt dem leiblichen Sehnen und Begehren des Minnens eine Grenze, die, mag sie in der Wirklichkeit des höfischen Lebensstils oder in den literarischen Formungen des Minnerromans noch so oft überschritten worden sein, aus dem Geist der Minne selbst notwendig ist. Denn gerade aus dem Negativum, dass der Minne die äusserste Erfüllung ihres Begehrens versagt bleibt, zieht sie das Positivum immer neuer Antriebe und unversiegbarer Kräfte.”¹⁹ Nagyon hasonló értelemben nyilatkozik Schlosser is, s a legtömörebben Denomy fogalmazza meg a gondolatot: “Once consummated, desire weakens and consequently growth in virtue and worth lessens.”²⁰

¹⁹ H. Kolb: Der Begriff der Minne und das Entstehen der höfischen Lyrik. Hermae Germ. Forsch. N. Folge Nr. 4, Tübingen 1958. I. 346—398.

²⁰ A. J. Denomy: An Inquiry into the Origine of Courtly Love. Med. Stud. 6. 1944. 185.

A kielégületlen váagnak az oltárra emelése, amely a *fine amor* egész misztikus, irreális érzelmi töltését magyarázza, éppen úgy, mint Chrétien de Troyes aggodalmas igyekezete, hogy a frissen kivirágzott szerelmet minél hamarabb a házasság biztos és biztosítékot adó révébe kormányozza, alapvető pszichikai törvényszerűségeknek, az ember érzelmi esendőségének igen reális felismerésén nyugszik. Éppen ezeket a törvényszerűségeket, ezt az esendőséget nem ismeri a Trisztán-szerelme, amely a maga abszolút voltában, mitikus teljességében testesíti meg a szerelmi szenvedélyt. Trisztán és Izolda szerelme a beteljesüléssel kezdődik, s ennek ellenére mindvégig megmarad a vágy maximális hőfokán, sőt éppen a leplezetlenül érzéki szerelmen át jut el a férfi és nő kapcsolatának az érzékeken túli, az egész léteát átfogó jelentőségéig. „Testünk és életünk — annyira egybeszövődött — úgy összefonódott — hogy te magaddal viszed az én életemet — s a tiedet hagyod itt nekem. — Soha még két élet — így egymásbaoltva nem volt.”²¹ Mindegyikük a saját és a másik életét és halálát hordozza magában. Gottfried is többször hangsúlyozza: „Kettőjüknek egy halála és egy élete, — egy hűsége és egy öröme volt.”²²

Ez a tökéletes eggyéválás egyszersmind azt is jelenti, hogy a férfi és a nő között megszűnt minden szintkülönbség. Ellentétben a trubadúrszerelme alapszabályával, amely szerint az úrnő toronymagasan áll a lovag fölött, eleve birtokolja a tökéletességet, amely felé a férfi csak törekszik, s a szerelemben kizárólagosan adó, kegyosztó fél, Trisztán Izoldát nem helyezi maga fölé, nem alkot belőle ideált, hanem magával tökéletesen egyenrangú társat lát benne. Izoldát nem kell hosszú, fáradságos és hősies munkával meghódítani, mint például Lancelot-nak Guinevra királynőt, nem is szépsége vagy kiválósága ébreszti fel Trisztán lelkében a szerelmet. (Persze, ettől függetlenül, a mindenkori mese-legenda-regény törvényei értelmében nem lehetne hősnő, ha nem volna szép és kiváló!) A Trisztán-szerelme a két embert egyszerre hatalmába kerítő mágikus hatalom, amely mindenféle társadalmi illemszabályt és előírást, a férfi kérő és a nő engedő szerepét egyképpen eltörli. Amikor Trisztán, Brangaene kérdésére számot ad arról, ami a hajóúton történt, magától értetődően a sorsdöntő változást mindkettőjükre vonatkoztatja, s eszébe sem jut, hogy egyedül csak magát állítsa pellengérré, s Izolda érzéseit, az illem szerint, eltitkolja. „Mi ketten — mondja — rövid idő alatt elvesztettük eszünket, — valami csodálatos bajban szenvedünk, — meghalunk a szerelemtől.”²³

²¹ „unser lip und unser leben
diu sint so sere enein geweben,
so gar verstricket under in,
daz ir min leben fueret hin
und lāzet mir daz iuwer hie.
Zwei leben diu enwurden nie
alsus gemischet under ein.
Wir zwei tragen under uns zwein
tôt unde leben ein ander an
wan unser dewederez enkan
ze rehte sterben noch geleben,
er enmüeze ime daz ander geben (Gottfried von Strassburg 18 507—19 v.)

²² „in was ein tôt unde ein leben
ein triure, ein vröude samt gegeben” (11 443—4 v.)

²³ „wir zwei wir sin in kurzer vrist
unsinnic worden beide
mit wunderlichem leide:
wir sterben vor minnen” (12 108—11 v.)

Trisztánnak Izolda iránt érzett szerelme nem az oltárra állított ideál iránt érzett rajongás, nem is a lovag életét a közfelfogás szerint szükségképpen kiegészítő szolgálat. Trisztán sehol sem játssza a szerelmes lovag — látszólag — alárendelt szerepét, Izolda pedig nem az alázattal szolgált, rettegett úrnő, mint Guinevra vagy Laudine, hanem valamennyi hősnő között az egyetlen, aki a férfinak valóban egyenrangú társa. Trisztánnal egyenlő mértékben vállalja a bűnt, ugyanannyit, sőt többet kockáztat, mint a férfi, élete szüntelen veszélyben forog (Marc parancsára már a máglyát készítik számára, máskor, szintén férje akaratából, a leprások hurcolják magukkal). Szerelmük egyetlen tökéletes időszakában, az erdőben való bujdosás 3 évében, a boldogságot fizikai nélkülözések árán szerzik meg. (Jellemző, hogy Chrétien számára milyen elképzelhetetlen volt ez a mozzanat: az ő szerelmespárja, Cligès és Fenice egy minden kényelemmel ellátott, kerttel körülvett házban tölti el a „száműzetés” idejét). Izolda számára a szerelem nem-jelent sem társadalmi emelkedést (mint Enide számára), sem hatalmat és biztonságot a lovagi férj oldalán (mint Laudine-nak), s nem is női hiúságát elégíti ki, mint Guinevra királynéét Lancelot imádata. Számára a szerelem egyetlen princípiumnak való teljes kiszolgáltatottságot jelenti, a teljes tökéletes azonosulást a férfivel. Semmivel nincs több joga az élethez és az életörömhöz, mint amannak. Amikor távollévő szerelme egy varázskutyát küld ajándékba neki, amelynek csengettyűje minden fájdalmat enyhíteni tud, Izolda letöri a csengőt, sőt szöringet ölt, hogy szenvedése semmivel se legyen kisebb, mint Trisztáné. „Egyazon szerelem és egyazon szenvedés közös osztályrészük”, s mint tudjuk, egyazon halál.

Talán semmi sem fejezi ki plasztikusabban a lovagi világ és a Trisztán világa közötti különbséget, mint a *Trisztánban* kezdettől fogva felcsendülő szenvedés-halál vezérmotívum. Szerelem-szenvedés-halál hármasegysége a legenda valamennyi feldolgozásában jelen van, a legpregnansabban azonban Gottfried von Strassburg fejezte ki. Az ő Trisztánja kezdettől fogva, szinte profetikus módon hangoztatja: „Ha a szerelmet akarjuk, a szenvedést is el kell fogadnunk.”²⁴ Márpedig a szenvedésnek igen tág skálája vár rájuk, a szerelem szüntelen sóvárgásától a világ szabályaival való szembenállásból folyó minden büntetésig. De őket csak az előbbi kínozza igazán. Bármilyen szenvedést, megáláztatást zokszó nélkül elviselnek, amíg együtt vannak, vagy legalább várhatják az együttlélt percét. Az igazi gyötrelme az, amelyik azután ki is kezdi csodálatos egységüket, a végleges elszakadás. Ennek során, egy sor elbeszélés és epizód tanúsága szerint, Trisztán a lehetetlent is megkísérli, hogy időről-időre álruhában Izoldához jusson. Tudjuk azonban, hogy a megpróbáltatás már-már túlságosan súlyos, annyira elviselhetetlenné válik, hogy Trisztán kísérletet tesz arra, hogy ettől a féltékenységgel is párosuló kintől egy másik Izoldával való házasság segítségével szabaduljon. Ez a krízis azonban csak átmeneti, a kettőjük életének egymásbafonottságát a közös halál pecsételi meg.

Ma, másfél évszázaddal az európai romantika után, ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy a szerelem és a halál összekapcsolását a költészetben valami nagyon is magától értetődőnek tekintsük. Nem szabad azonban elfelejteni,

²⁴ „Lat alle reden beliben:
welle wir liebe triben,
ezn mac so niht beliben,
wirn müezen leide ouch triben” (12 503—6 v.)

hogy a XII. században, ebben a szinte humanisztikusan élet felé forduló, voltaképpen optimista világban, a *Trisztán* halálkomplexuma nemcsak egyedülálló, hanem valóban eretnek jelenség. Bár a *courtois* irodalomból nem hiányzik teljességgel a halálgondolat, de mintha a hősi eposzok véres öldöklésének még az emlékét is kerülni akarná az új stílus: a líra minden gondolata az evilági életre vonatkozik, s a regényben is ritka — a hős szempontjából — tragikus vég. Ez mindenesetre áll Chrétien de Troyes-ra, talán kevésbé Marie de France *lai*-jeire, ahol a szerelem többször egyenesen a halálba torkollik. Marie azonban a *courtois* irodalomnak kissé a periferiáján mozog, közelebb a kelta mesevilághoz, mint az udvari költészethez. Chrétien a maga részéről teljesen kirekeszti a halált, illetőleg ott, ahol a történet maga szükségképpen átvezet rajta, mint a Cligès szülei esetében, nem ad súlyt neki. (S különben is, ebben az esetben a minta a *Trisztán!*). Sem a trubadúroknak, sem Chrétiennek nem jut eszébe oly mértékben kitágítani a szerelem érvényét, hogy az ne csak az életet, hanem az ember sorsának teljességét, vagyis a halált is magába foglalja. A XII. század számára a szerelem hatalma a földi élettel együtt megszűnik, és minden ami azon túl van, a vallás, az Isten szférájába tartozik. A vallás és a szerelem organikus egységének gondolata Danteig nem talál költőre. (Mint érdekességet azért megemlítjük a német *Minnesängert*, Heinrich von Morungent, akinek, mint mondja, szerelme olyan nagy, hogy halála után mint tiszta lélek fogja szolgálni hölgyének lelkét.) Az ég felé fordulás egyszersmind a szerelem eltűnését is jelenti, amint ezt szépen példázza a később igen közkedvelt prózai Lancelot-regény, amelynek hőse kolostorban vezekli és felejtí a szerelmet, hogy megtisztulva állhasson majd Isten ítélőszéke elé. A szerelem életet szolgáló princípiumát és a halált a lovagi irodalomnak ez a korszaka még nem keverte össze,²⁵ életigenlésére nem vetett árnyékot a halál vágya, de még csak a halál tudata sem. Egyedül a *Trisztán*-regényben jelentkezik a kettőnek az állandó egysége. A *Trisztán* öntörvényűsége nemcsak azt jelenti, hogy hősei nem vetik alá magukat a társadalom szabályainak, nem tekintik céluknak a társadalomba való harmonikus beleilleszkedést, hanem azt is, hogy az emberi lét törvényei, az élet és a halál állandóan egészen más kombinációban uralkodnak rajtuk, mint a kor egyéb regényhősein. Gottfried a végsőkéig pontosan igyekszik megfogalmazni a szerelemnek ezt a halál szellemében való átélését. *Trisztán*, amint megtudja, hogy mit jelent számára Izolda szerelme, így szól: „Akár életet, akár halált jelent nekem ez a szerelem, szívesen vállalom. Ha a csodálatos Izolda örökkön örökké a halálom lesz, szívesen keresem az örök halált.”²⁶ Az „örök halál” problematikáját többen is vizsgálat tárgyává tették anélkül, hogy ennek a nagyon bonyolult, nagyon sokrétű monológnak az egyértelmű magyarázatát megtalálták volna. A kérdést mi magunk most nem kívánjuk elemezni. Akárhogyan is kell értelmeznünk a kifejezést, valamennyi értelmezés, mint ahogy a regény számos más sora (főleg az elválási dialógus)

²⁵ A tragikus, vagy inkább melankólikus hangvételű elbeszélések későbbi keletűek.

²⁶ „nu walte ez got!” sprach Tristan,
 „es ware tót oder leben:
 es hát mir sanfte vergeben.
 i 'ne weiz, wie jener werden sol,
 dirre tót der tuot mir wol.
 solte diu wunnecliche Izót
 iemer alsus sîn min tót,
 sô wolte ich gerne werben
 umb' ein ewecliches sterben”. (12 494—12 v.)

egyképpen bizonyítja, hogy a Trisztán-szerelem már születése pillanatában magában hordja a halálra készülés momentumát, egy olyan halál gondolatát, amely sem a kor társadalma lovagi ideáljának, sem a vallás szellemének nem felelt meg.

Vizsgálódásaink, az anyag gazdagságánál fogva, semmiképpen nem tarthatnak igényt a teljességre. Célkitűzésünk az volt, hogy egy eddig általában csak jelzett kérdésnek, nevezetesen a Chrétien de Troyes művében mutatkozó Trisztán-ellenességnek mélyére tekintsünk. A probléma megközelítése során világossá vált a lovagi szerelem világának igen heterogén volta. Más eszmék hatják át a trubadúrlírárt, Chrétien regényeit és a *Trisztán és Izolda* regényeket. A trubadúrlíra oltárra emelt nőalakja az emberi ideálalkotási törekvésének eredményeképpen jön létre, és kifejezetten a férfi, a lovag önmagáról alkotott eszményének szolgálatában áll. A regény lényegénél fogva nem elégedhetik meg az egyéniség nélküli, absztrakt és csak funkciójában fontosá váló nő ábrázolásával, ezért szükségképpen életteljesebb, gazdagabb képet rajzol hősnőiről. A Chrétien regényeinek mondanivalója a lovagi ideálról és a férfi—nő kapcsolatról a társadalom rendjének fenntartását és megszilárdítását szolgálja, véleményünk szerint azért, mert ezt a rendet a trubadúr-szerelemnél is jobban fenyegeti a Trisztán-regények szelleme, amely egyértelműen közvetíti azt a meggyőződést, hogy az egyéni sors, az egyéni igazság, a totális szerelem a társadalom és a lovagi ideál kötöttségei közt pusztulásra van ítélve. A *Trisztán* világa az egyetlen, amelyben a férfi és a nő egyenrangúak, egyenlő részt vállalnak a sorsból, és amelyben maradéktalanul feloldódnak a mitikus erővel rájuk törő szerelemben. Trisztán és Izolda emberi teljessége, sorsuk szükségszerűen tragikus alakulása a Trisztán-történetet, minden archaikus, mitikus vonása ellenére, örökérvényűbbé teszi, mint a döntő vonásaiban erősen korhoz kötött lovagi, *courtois* szerelmet.

A modern líra születéséről

(Arthur Rimbaud)

SZÉLES KLÁRA

Bevezetés

— Hogyan lesz a „klasszikus” költészet „modernné”? — A múlt század végén, az európai lírában lejátszódó fordulat követését kísérli meg ez a tanulmány. Ennek az átalakulásnak lényeges vonásait keresi, s ezért egy korszak, egy stílus, egy költői portré különálló jellemzése helyett mindezek szerves összefüggését emeli ki.

Alapelve az, hogy nemcsak a műalkotást, magát az életművet is egységes, szerves egésznek tekinti. Alapfogalmai így: az anyag és a szerkezet, kompozíció, „struktúra”. Abban az értelemben szerepelnek ezek a kifejezések, ahogy ezeket R. Wellek—A. Warren irodalomelmélete meghatározza. Anyag: “materials”: “all the aesthetically indifferent elements”. “Structure”: “the manner in which they acquire aesthetic efficacy”. Így a műalkotás: “The work of art is, then, considered as a whole system of signs, or structure of signs, serving a specific aesthetic purpose”.¹

Arthur Rimbaud költészete a választott példa, mert nála az említett fordulat minden jegye pregnánsan jelentkezik, radikálisan véghezvitt változásai, szélsőségei miatt. Jól követhető, konkrét példát nyújt a korszak—személyiség—műalkotás szerves összefüggéseire. S arra, ahogy mindez az egyes versek legkisebb elemeiben (pl. a költői képek változásában) is tükröződik.

Mindezt a következőképpen épül fel az elemzés:

- I. Az életmű struktúrája
 - A) Az anyag költői kiválasztása (tematika)
 - B) Az anyag átalakulása a kompozícióban
 - C) A kompozíció átalakulása
versben
képben
- II. A komponálás
- III. Az alkotó eljárás és személyiség
- IV. Az életmű—személyiség—korszak összefüggéséről
- V. Következtetések

*

I. Az életmű struktúrája

Az életmű változatos — és egységes képet mutat. Változók a versek témái, anyagai s a belőlük alakított kompozíciók. De mindkétfajta sokféleség mögött közös egység törvényei húzódnak. A kezdő versektől az érett költe-

¹ R. Wellek—A. Warren: Theory of Literature, London 1954. 141.

ményekig megfigyelhető a komponálás sajátos egysége. És az egyes művek alkotófolyamata törvényszerűen összefügg az egész életmű kibontakozásával.

Ezért, a változatosság mögötti egységet keresve, kétféle felosztást alkalmazok az elemzésnél. A fejezetek sorrendjéül a struktúrába lépés, az anyag kompozícióvá alakulásának stádiumait választom (a téma kiválasztása; az anyag egyre fokozottabb költői átalakítása; a komponálás változása művekben, mű-részletekben). Fejezeteken belül az életművet időrendben három szakaszra bontom. A szakaszhatárokat a kompozíció változásának nagyobb fordulatai adják. Természetesen — dinamikus jelenségről lévén szó — ezek a határok nem merevek.

1. *Poésies* (Versek) 1869—1871.
2. *Derniers Vers* (Utolsó versek) 1872.
Ideveszem még a *Les Stupra, Album dit „Zutique”* (Stupra, Album) c. verscsoportokat.
3. *Les Illuminations, Une Saison en Enfer* (Színvázlatok, Egy évad a pokolban)²

A) Az anyag költői kiválasztása

(Tematika)

Milyen valóság-anyag lesz egy-egy költő számára vers-anyaggá? Milyen tárgyak, személyek, élményfajták adnak inspirációt egy-egy költeményhez? Milyen életfoszlányokat vonz magához a költő, illetve melyek játsszák számára a mágnes szerepét?

Itt, a verstémák, a megverselt tárgyak számbavételénél tűnik szembe, hogy ez egyben már a struktúrába lépés első mozzanata. Ahogy az érzékelésben, pl. a látásban jelen van eredmények lerakódásaiként az elvont gondolkodás is, úgy a költő témaválasztása is lényegét tartalmazó véletlen. Erre mutat az, hogy az életmű kezdeti, kereső szakaszaiban a stílussal, hangvétellel együtt a témáknak is kipróbálása történik. S a saját hang megtalálásával párhuzamosan, egyre sűrűbben és sajátosabban bukkannak fel a költő egyéni, jellegzetes témái.

Rimbaud témavilágának felmérését, karakterisztikus vonásainak megállapítását áttekintéssel, tagolással kell kezdenünk. Az első szakaszban három fő tárgykört alkotnak: a természet adta témák (ide sorolom a szerelmet is); a társadalom, történelem témái; s a gondolati tárgyúak, köztük azok, melyeknek tárgya az „én”, önvallomások. Pontosabban:

a) *Première Soirée; Sensation; Les Réparties de Nina; A la Musique; Roman; Rêve pour l'hiver; Au Cabaret-Vert; La Maline; Ma Bohème; Oraison du Soir* (Az első este; Élmény; Ami Ninát visszatartja; Zeneszórá; Regény; Álom téli; A Zöld Hordóban; A kísértő; Kóborlásaim; Esti imádság).

b) *Le Forgeron; Morts de quatre-vingt-douze; Le Mal; Rages de Césars; Le Dormeur du Val; L'Éclatante Victoire de Saarbrück; Chant de guerre parisien; L'Orgie parisienne; — Les Étrennes des Orphelins; Les Effarés; Les Assis;*

² A prózaversek datálása: az *Une Saison en Enfer*-nél 1873. április—augusztus, Roche első kiadása alapján. Az *Illuminations*-nál megoszlanak a vélemények. Itt — *Verlaine, Graaf, Bouillane de Lacoste* álláspontjával szemben (mely szerint 1873—5), *Ernest Delahaye* és *Roland de Renéville*-ével szemben (1872—3) — *Antoine Adam* bizonyítását vesszük alapul: 1873—78.

Les Douaniers; Accroupissements; Les Pauvres à l'église; Les Mains de Jeanne-Marie; L'Homme juste; Les Corbeaux; Bal des Pendus (A kovács; Kilencvenkettesek; A bűn; Cézári düh; A völgyben egy katona alszik; A híres-nevezetes saarbrückeni győzelem; Párizsi csatadal; A párizsi orgia; — Árvák újévi ajándéka; A meghökkentek; A kuksolók; Vámörök; Guggolások; Szegények a templomban; Jeanne-Marie keze; Az igaz ember; A hollók; Akasztottak bálja).

Határesetek: *Le Châtiment de Tartufe; Vénus Anadyomène; Tête de Faune; Les Premières Communions; Les Soeurs de Charité; Les Chercheuses de poux* (Tartufe bűnhődése; Venus Anadyomené; Faun-fej; Első áldozások; Az irgalmas nővérek; Tetvésző lányok).

c) *Le Coeur volé; Ce qu'on dit au Poète à propos de fleurs; Le Bateau ivre; Voyelles; Les Poètes de sept ans* — s ide tartozik a *Mes petites Amoureuses* is (Az ellopott szív; Amit a virágokról mondanak a költőnek; A részeg hajó; Magánhangzók szonettje; A hétéves költők; — Kis szerelmeim).

Ez a fajta besorolás szembetűnővé teszi a másik két szakasz változásait már tematikában is. Pl. a második szakaszban is keresztülvihető, de már nehezebben ez a hármas tagolás.

a) *Mémoire; La rivière de Cassis; Larme; Comédie de la Soif; Bonne pensée du matin; Bannières de Mai; O Saisons, o Châteaux; Jeune Ménage; Bruxelles; Eût-elle Almée?* (Emlék; A Ribizkebokor Patak; Könny; A szomszág komédiája; Jámbor reggeli gondolatok; Májusi lobogók; Ó kastélyok, ó nyarak; Ifjú házások; Brüsszel; Bajadér lenne . . .).

b) *Qu'est-ce pour nous, mon coeur . . .; Michel et Chrïstine* (Mit már nekünk, szívem . . .; Michel és Christine).

c) *Chanson de la plus haute tour; L'Éternité; Age d'Or; Fêtes de la faim; Honte; Le loup criait sous les feuilles . . .; Entends comme brame . . .* (Dal a legmagasabb toronyról; Ami örök; Aranykor; Az éhség ünnepei; Szégyen; Torportyán ritt . . .; Hogy zúgnak . . .). Nehézkesebb, erőltetettebb a besorolás, mert az előbbi értelemben, konkrét tárgyra vonatkozó vers nincs, eltűnik. Legfeltűnőbb ez a történelmi, politikai témáknál. Az előző szakaszban gyakran találkoztunk pontosan meghatározott eseményhez, élményhez fűződő költeménnyel (*L'Orgie parisienne; Rages de Césars* stb.) éppúgy, mint közvetlen természeti leírással, élménykövetéssel (*Au Cabaret-Vert; Roman; Première Soirée*).

Ugyanakkor a c) csoport erősen felszaporodik, s főként avval, hogy a másik két sor tagjai is lényegükben már idehúznak. Pl. „Aux branches claires des tilleuls — Meurt un maladif hallali”. („Hársak fehér ágai közt — elhal a gyenge hallali.” — Somlyó György ford.) — kezdődik a *Bannières de Mai* c. vers, — de a folytatódó természeti képek mögött egy lelkiállapot, dilemma feszültsége adja a vers gerincét. („Qu'on patiente et qu'on s'ennuie — C'est trop simple.” 131. l. — „Túrni és unni egyaránt túl egyszerű.” 161. l.) Ez nem azt jelenti, hogy szűkebbre szorul Rimbaud témáinak köre, hanem azt, hogy fokozottan egyneműbbé váltak ezek a témák. A verstárgyak integrálódtak egy sajátos, közös közegben. Legvilágosabb példát erre a legkülönösebb, s egyben a legjellegzetesebb darabok adják pl. *Mémoire, Larme* — vagy a *Le loup criait sous les feuilles . . .* kezdetű versek. Mindegyikben felfedezhetők az 1869—71-ben még háromféle tárgykör elemei, sajátos ötvözetként.

Még fokozottabban áll fenn mindez a harmadik szakaszra: a prózaversekre vonatkozóan. A csoportosítás itt már játékosá, formálissá válik. Mégis ad egyfajta eligazítást, ezért feljegyzem:

a) *Aube*; *Fleurs*; *Ornières*; *Vies*; *Départ*; *Phrases* (Hajnal; Virágok; Kerékvágás; Életek; Indulás; Mondatok).

b) *Démocratie*; *Guerre*; *Ville*; *Villes*; *Ce sont des villes!*; *Villes: L'acropole officielle*; *Métropolitain*; *Les Ponts*; *Ouvriers*; *Vagabonds*; *Fête d'hiver*; *Parade*; *Conte*; *Royauté*; *Après le Déluge*; *Solde*; *Promontoire*; *Scènes*; *Soir historique* (Demokrácia; Háború; Város, Városok: Ezek a városok . . .; Városok: Szabályos akropolisz . . .; Világváros; Hidak, Munkások; Csavargók; Téli ünnep; Menet; Mese; Királyság; A vízőzön után; Végeladás; Hegyfok; Színpadok; Történelmi este).

c) *Enfance*; *Vies* (2.—3.); *A une Raison*; *Matinée d'ivresse*; *Veillées*; *Angoisse*; *Barbare*; *Bottom*; *Jeunesse*; *Jadis, si je me souviens bien*; *Mauvais sang*; *Nuit de l'Enfer*; *Délires I. Vierge folle*; *Délires II. Alchimie du Verbe* (Gyerekkor; Életek 2—3.; Egy értelemhez; Részegség reggele; Virrasztások; Szorongás; Barbár; Bottom; Ifjúság; Egykor, jól emlékszem . . .; Hitvány vér; Éjjel a pokolban, Delíriumok I. A balga szűz; Delíriumok II. A szó alkímiája).

Egyre több az olyan vers, amelyik a harmadik csoportból a három szintézisévé válik, és mint speciális tárgyú, egy új, d) sort ad:

d) *Mouvement*; *Marine*; *Dévotion*; *Mistique*; *L'Impossible*; *L'Éclair*; *Matin*; *Adieu* stb. (Mozgás; Tengeri vers; Ájtatosság; Misztikum; A lehetetlen. Villám; Reggel; Búcsú stb.).

Innen visszatekintve föltűnik, hogy az előbbi két szakaszban is az alig besorolható, legkülönösebb versek ezek előzményeinek tekinthetők. Pl. a kiemelt *Mémoire*; *Larme*; *Le loup criait sous les feuilles* . . . — s a kezdetkor, egyes nyomaiban a *L'Étoile a pleuré rosé* . . .; *Le Bateau ivre*; és legkezdetlegebben az *Ophélie*.

Mit mutat ez a csoportosítás? A tárgykörök külsőséges összeválogatásánál lényegesebb az, hogy az életmű kibontakozásának körvonalaira utalnak.

A legkonkrétebb témákat az első csoportban, az 1869—72-es versek közt találjuk. Néhol szinte pontos naptári időben, földrajzi térben elhelyezhetjük. (Pl. *Au Cabaret-Vert — Cinq heures du soir*; *L'Éclatante Victoire de Saarbrück — remportée aux cris de Vive L'Empereur!*) Az 1872-es, s még inkább a prózaversekben egyre teljesebb az absztrahálás.

Már címszerűen is követhető ez a költői deformálás. Egyre kevesebb a konkrét cím. Az 1872-es versek között összesen kettő akad: *Bruxelles*, *La rivière de Cassis*. De ezek is már ál-konkrét tárgyak, nem elsősorban Brüsszelnél vagy a megnevezett patakról van szó. Ugyanakkor megjelennek a rejtélyes címek, amelyeknek tárgyszerűen semmi kapcsolatuk nincs a szöveggel (*Larme*, *Michel et Christine*).³ Évvel közelednek a prózaversekhez, ahol a címek nemcsak elvont főnevek, absztrakciók (*Angoisse*, *Mouvement*, *Dévotion* stb.), hanem a vers egészének rejtett, új aspektusát is adják sokszor (*Fairy*, *Mystique*, *Bottom* stb.).

Azaz, a három fejlődési szakasz már a tematikában is egy folyamat kibontakozását mutatja. Az anyag egyre kevésbé „nyers” — egyre áttételesebb. A tárgyiasság csökken, a személyesség növekszik — párhuzamosan.

Mindez sejteti már a külső valóság elemeinek fokozódó elváltozását, a műben: funkcióváltozását, amely mind a kompozíció, mind a komponálás változására utal.

³ A *Larme*-ről l. *Hugo Friedrich*: *Die Struktur der modernen Lyrik*. München 1956. 56. — A *Michel et Christine*-ről *Somlyó György* ír ilyen vonatkozásban: *Arthur Rimbaud*: A részeg hajó. Bp. 1958. 18.

S e folyamatok kibontakozásával együtt egyre jobban, sajátosabban lehet ráismerni Rimbaud-ra már a címből is. Pl. a *Première Soirée*-t, a *Ma Bohème*-t egy megelőző, klasszikus vagy romantikus stíluskorszakban is megverselhetnék volna. Hasonlót találhatunk Victor Hugónál — vagy Goethénél, Puskinnál, Petőfinél. De a *Délires*-t, a *Mistique*-et, a *L'Impossible*-t érezhetően későbbi kor hozhatta csak létre, s ezen belül is személyesebben Rimbaud-ra vallanak.

B) Az anyag átalakulása a kompozícióban

— Mit jelent, közelebbről megvizsgálva, az anyag struktúrába lépése? Minden fejlődési szakaszban más, fokozódó elváltozást.

Az 1869—71-es versek legtöbbszörénél a valóságban látott, átélt jelenség: tárgy, személy vagy élmény közvetlen hasonlóság alapján követhető. A barna, illatos ebédlőben felbukkannó cseléd lány, a charleroi-i kiskocsmában fáradtan kinyújtózó vándor (*La Maline, Au Cabaret-Vert*): személyek, akik környezetükkel együtt úgy kerülnek a költeménybe, hogy itt, a versben is megtartják objektív törvényeik uralkodó szerepét.

A deformálódás először az alakok megjelenítésében figyelhető meg. A *Les Étrennes des Orphelins*-ben a két gyerekről gyengéd pasztellképet kapunk, eszményiségük Murillo-angyalokra, érzéki elevenségük Renoirra emlékeztet. A *Les Effarés* rongyos nadrágú bábészkdői nyersebben s karikírozottabban lépnek föl — míg a *Les Pauvres à l'église* már daumier-i torzkép hatását keltik, hiába szívják kenyérrillatként a viasz szagát:

Heureux, humiliés comme des chins battus,
 ...Leurs seins crasseux dehors, ...
 Ces effarés y sont et ces épileptiques, ...

Les Pauvres à l'église, 56.

(boldogok és sunyik, akár a vert ebek;
 ...Mellük kilóg aszottan,
 a rémült bamba itt az epilepsziással —

Szegények a templomban, 99.
 Kardos László fordítása.⁴⁾

A torzítás a szubjektív átformálás erősödését jelzi, amely főleg a prózaversekben úgy felfokozódik, hogy nemcsak a személyek, tárgyak válnak felismerhetetlenné, hanem maga a valóságos modellel való hasonlítás lehetősége szűnik meg, mert ennek alapja tűnik el. Töredékként megtalálhatók még a tárgyszerűség maradványai, de előtérbe lépnek megváltozott kapcsolataik, más: sajátos költői összefüggésrendbe tartozásuk. Azaz: az objektív rendet, törvényeket szubjektív rend, öntörvényűség váltja fel. Pl.: „Dames qui tournoient sur les terrasses voisines de la mer; enfantes et géantes, superbes noires dans la mousse vert-de-gris” (*Enfance*, 197.). („Nők keringenek a tenger

⁴ Versek idézésénél az oldalszámok az alábbi kiadásokra vonatkoznak: Oeuvres de Arthur Rimbaud. Vers et proses. Préface de Paul Claudel. Paris 1924., ill. az itt nem található darabok, sorok esetében: *Arthur Rimbaud: Oeuvres Complètes*. Bibliothèque de la Pléiade, Paris 1954. (Pl. Le Soleil était encore chaud; Soleil et Chair; L'Homme juste; Bannières de mai; O saisons, o châteaux; Jeunesse IV.)

szomszéd térfokain; gyermekek s óriások, nagyszerű néger nők a rozsdaszín mohán” — *Gyerekkor*, 215. Rónay György fordítása.)

Ez a folyamat: a valóság szubjektív átrendezésének fokozódása a műalkotásban, megtalálható minden művészeti ágban.⁵ S a folyamat egyes fokozatainak közös vonásai egyúttal megfelelnek, testet öltenek egy-egy stílusáramlatban: futurizmustól szürrealizmusig. Rimbaud-nál mint előfutárnál ismerhetők fel és jelölhetők meg az egyes stílusáramlatokra jellemző vonások. Egymást váltják, sokszor egymást fedik, keverednek a szimbolista, impreszionista, expresszionista, szürrealista jegyek. De ez már külön tanulmányt érdemelne.

Itt a folyamat: a deformálás egészét megfigyelve — nézzük, hogy jelentkezik ez konkrétan.⁶ Kísérjünk végig egyfajta *anyagot* ezen az átalakuláson. Mennyiben, miért, hogyan változik meg?

Vegyük példának az „orphelins”-t.

Az 1869—71-es versek között egész költemény témájaként találkozunk velük. (*Les Étrennes des Orphelins*, 331.: Árvák újévi ajándéka, 39. Kardos László fordítása.) Érzékeny történet ez a vers, megható színeivel, megindultságával nemcsak Victor Hugót idézheti mint mesterét, hanem a romantikusok kedvelt: elhagyott, kitett, megfagyott stb. gyermekeinek népes taborát is. Régi újévek, ajándékok, elveszített gyengédségek felidézése, ahol az „öreg cseléd”, „puha szőnyegek” illedelmes hangfogót biztosítanak a szenvedésnek; szolid, tiszta fényű bánattá teszik.

Or les petits enfants, sous le rideau flottant,
Parlent bas, comme on fait dans une nuit obscure.

(S a lengő függönyök mögött a két gyerek
úgy suttog, mint setét éjen, homályba veszve.)

— így tűnik fel itt egy jellegzetes pillanatkép, amely a prózaversek szakaszában is élénk villan:

Dans la grande maison de vitres encore ruisselante, les enfants
en deuil regardèrent les merveilles images.

Après le Déluge, 162.

(A nagy házban — ablaka még patakozott — gyászruhás gyerekek
bámulták a csodálatos képeket.

A vízözön után, 213. Rónay György fordítása.)

Teljes versből egyetlen, rövid utalássá lett, amelyet szövegkörnyezete: a hódok építkezése és az Alpesekbe állított zongora asszociációinak szomszéd-sága tesz bizarrá. Az anyag ilyen funkcióváltozása mögött mi rejlik? Szeszély vagy törvény?

⁵ Különböző művészeti ágak közös stílusjegyeiről l. *Mario de Micheli*: Az avantgardizmus. Gondolat 1958.

⁶ A fokozódó deformálás tényét tán nem indokolatlan összekapcsolni a tematikai átváltozással sem. A gúnyor, viszolygás, undor tárgyai elszaporodnak. (Bal des pendus; La châtiment de Tartufe; Vénus Anadyomène; Les Assis; Accroupissements.) Másrészt avval, hogy új mesteret, iskoláit egyre inkább paródiaként érinti, parnassienektől szimbolizmusig, Leconte de Lisle-től Sully Prudhomme, Victor de Laprade, Glatigny, Gautier, Verlaine, François Coppée-ig. Vö. *Somlyó György* bevezető tanulmánya, 25.

Első lépésként azt figyelhetjük meg, hogy már az 1869—71-es szakasztól kezdve ez a témaválasztás olyan részvétből, szolidaritásból táplálkozik, amely többféle módon és helyen is megnyilvánul. Pl. a rongyos nadrágúak, koldusok, szegények, elesettekről írt versekben (*Les Effarés, Les Pauvres à l'église* stb.), gyerekkori barátai megválasztásában. („Pitié! Ces enfants seuls étaient ses familiers — Qui, chétifs, fronts nus, oeil déteignant sur la joue, — Cachant de maigres doigts jaunes et noirs de boue — Sous des habits puant la foire et tout vieillots, — Conversaient avec la douceur des idiots!” — *Les Poètes de sept ans*, 59.: „Nagy ég! barátai azok a szélütött — kölykök voltak, akik csorgó szemmel, szipogva, — sártól retkes, sovány és sárga ujjuk ócska, — fosszagú gönceik alá dugdosva épp — úgy dűnnyögtek, akár a szelíd kis hülyék”. — *A hétéves költők*, 96. Rónay György fordítása.)

Ez a fajta rokonszenv, gyerekkori emlék bukkan fel a feyencsel szemben — a prózaversekben:

Encore tout enfant, j'admirais le forçat intraitable sur qui se re-ferme toujours le bagne; . . . je flairais sa fatalité dans les villes. Il avait plus de force qu'un saint, plus de bon sens qu'un voyageur — et lui, lui seul! pour témoin de sa gloire et de sa raison.

Mauvais sang, 257.

(Mikor még kisgyerek voltam, megcsodáltam a konok feyencset, aki mögött újra meg újra becsukódik a feyház; . . . balsorsát szaglász-tam a városokban. Erősebb volt ő, mint egy szent, értelmesebb, mint egy utazó — és ő, egyedül ő volt tanúja dicsőségének és értelmének.

Hivány vér, 268. Kardos László fordítása.)

Ez a fajta szimpátia vonzza csavargótársához, annak „agyalágyult bánatú álmá”-hoz (*Vagabonds*, 240. — *Csavargók*, 236. Rónay György fordítása) — ebben a vonzalomban való közösség tükröződik a „Ma camarade, mendiante, enfant monstre!”: „Pajtásnőm, kolduslány, szörnyű gyermek!” — megidézésében (*Phrases*, 187. — *Mondatok*, 228. Rónay György fordítása). S ennek a részvétnek lenyűgöző varázsát eseteli a *Délires I.*-ben is. (275.)

Ezek a különböző külső képek, anyagok — fokozódó intenzitással — belső kapcsolatba lépnek egymással a költői struktúrában, az életmű kibontakozása során. Már a második fejlődési szakaszban szorosan egymás mellé kerülnek, egy mondatrésszé válnak egy ars poetica-szerű megnyilatkozásban:

Le poète prendra le sanglot des infâmes,
La haine des forçats la clameur des maudits

Paris se repeuple, 50.

(A Költőből zokog a Rongyosok siráma,
a Feyencek dühe, Kivertek sikolya

A párizsi orgia, 102. Kardos László fordítása.)

Sorainak ezt a vonatkozását elmélyülve látjuk viszont az *Adieu*-ben (306. — *Búcsú*, 295. Somlyó György fordítása). A végső, legnehezebben elhomályosuló panaszokként együtt búcsúztatja ezeket a költőivé vált alakokat:

Mes derniers regrets détalent, — des jalousies pour les mendiants,
les brigands, les amis de la mort, les arriérés de toutes sortes . . .

(Utolsó panaszaik is eloldalognak, — a féltékenység a koldusok, a banditák, a halál barátai s a mindenféle elesettek iránt...)

Mindez már sejteti, hogy az, ami az első szakaszban (1869—71) külső képek tárgyszerű rokonsága volt — s a második szakaszban közös fogalmi jegyek, belső vonzalom alapján összekapcsolódott — itt, a prózaversekben még belsőségesebb és sajátosabb összefüggésbe került egymással.

Összekötő kapocs Rimbaud-nál a gyerekkor, amely különös jelentőségűvé válik nála⁷ — úgy mint általában a modern költészetben. Kettős folyamattal találkozunk, amelyek egymást keresztezik, összefonódnak: a külső, tárgyi képek személyesednek — s a belső, személyes átélések tárgyiasodnak. Előbbire példa a gyászruhás gyerekek felbukkanása az idézett *Illuminations* darabban; a tanyaudvaron hadonászó gyereké — a gyermeké, akit elhagytak a gáton — a kisinasé, aki baktat a fason (*Après le Déluge; Enfance* stb. 162, 197. — *A vízözön után; Gyerekkor*, 213, 215. — Rónay György fordításai). Az utolsó jelenet már átvezet saját gyermekora tárgyiasításához:

... j'essaye de m'émouvoir au souvenir de l'enfance mendicante, de l'apprentissage ou de l'arrivée en sabots, ...

Vies II., 236.

(... próbálok meghatódni *koldus gyermekségem* emlékein, inaskodásom idején s ágrólszakadt megérkezésemén ...

Életek II., 222. Rónay György fordítása.)

S hogy a jelző értelme több a szó szerintinél — éppúgy, mint az árvaság esetében — azt további példák bizonyítják:

Ah, cette vie de *mon enfance*, la grande route par tous les temps, sobre surnaturellement, plus désintéressé que *le meilleur des mendiants* ...

L'Impossible, 297.

(ó, *gyermekéletem*, nagy vándorút minden időközön át, természetfölöttien józan, önzetlenebb, mint a *legjobb koldus* ...

A lehetetlen, 290. Kardos László fordítása.)

S a másik tárgyiasított gyerekkori emlék: „A déli szél eléem idézte *gyermekségem nyomorult kellemetlenségeit*, nyári kétségbeeséseimet, azt a szörnyű mennyiségű erőt és tudást, amelyet mindig visszatartott tőlem a sors.” „(itt) ... sohasem leszünk mások, mint *eljegyzett árvák*.” (*Munkások*, 230. József Attila fordítása. A francia kifejezések: „*les misérables incidents de mon enfance*” — „*des orphelins fiancés*” — *Ouvriers*, 225.)

Végül a kétféle: tárgyiasító és személyesítő mozzanat szétválaszthatatlanul összeforr, egy Rimbaud—Hamlet-i feladat megszólaltatásában:

„Change nos lots, crible les fléaux, à commencer par le temps” — the chantent ces *enfants*. „Élève n'importe où la substance de nos fortunes et de nos vœux” — on t'on prie.

A une Raison, 179.

⁷ Saját gyermekora idézésének szerepéről l. *Enid Starkie*: Arthur Rimbaud. London 1961. 236.

(„Cseréld el a sorsunk, rostáld ki az átkot, kezd az időn” — éneklik neked a *gyermek*ek. — „Emeld fel, mindegy, hová, *lényegét* végzetünknek s vágyainknak” — így esedeznek hozzád.

Egy értelemhez, 226. Rónay György fordítása.)

Ez az utolsó példa egyben összegezi is a felsorakoztatott motívumok fogalmi és funkcióbeli közösségét. Az árvákat — árvaságot —, fegyencet, koldusságot, gyermekséget stb. — az ártatlan, végzetszerűen átélt áldozattá válás, a kifosztottság, kisémmizettség kapcsolja össze. Egy szugesztív légkört idéznek, a tárgyalanságában kínzó kiszolgáltatottság közérzetéét, amelyet új meg új megfeszítéssel, alapinspirációként, „küldetés”-ként átélve kísérel megragadni a költő. Hogy „felemelje *lényegét* végzetüknek”, „kirostálja az átkot” — s „kezd az időn”.

Az anyag végigkövetése két párhuzamos folyamatra hívja föl a figyelmet. Folyamatokra, amelyek az életmű kibontakozása során egyre intenzívebbekké válnak. Egyik: az anyag deformálódása. Az, amikor a látható, közismert, kézzelfogható tárgyak, alakok, szituációk egyre elvontabbá, áttetszőbbé válnak, „anyagtalanná”. Pl. a kipirult arccal alvó, pihegő, négyéves apróságok átszellemült gyerekhangokként térnek vissza, egy testetlen lényeg körvonalainak keresésére bízva.

Ugyanakkor ez együtt jár versbeli, életműbeli funkciók változásával. Verstémából egyetlen motívum, hasonlat, utalás lesz. De egyúttal az áttételezéssel egyre szervezesebb alkotóelemei lesznek az oeuvre struktúrájának. Mint közvetlen, tárgyi valóságoknak csökken a jelentőségük: részletté, ürügyé válnak — egy fojtó atmoszféra tárgyasításának pusztá eszközeivé. De elváltozásuk másik oldala: mint költői elemeknek súlyuk erősen megnő. Átlényegülnek valóságosból — költői valóságosba. S evvel jelentéskörük, asszociációs hátterük nemcsak kitágul, hanem el is mélyül. Mindez: a beleértések földuzzadása, a fokozott strukturálódás eredménye.

C) *A kompozíció átalakulása*

1. *A versben*

Miután figyelemmel kísértük, hogy válik az anyag kompozícióvá, nézzük meg ugyanezt a folyamatot a szerkesztésmód oldaláról.

Egy olyan verscsoportot választunk ki, amely az első és második fejlődési szakasz határán született, az életmű kibontakozásának, a kompozíció változásának egy fordulatát képviseli.

1871 nyara az időbeli keretük. *Mes petites amoureuses*: Kis szerelmeim (május); *Les Soeurs de Charité*: Az irgalmas nővérek (június); *Les Premières Communions*: Első áldozások; *Ce qu'on dit au Poète à propos de Fleurs*: Amit a virágokról mondanak a költőnek (július); *Le Bateau Ivre*: A részeg hajó (szep-tember).⁸ Hátterükben láthatjuk a tizenhét éves Rimbaud-t, a szellemileg, kapacitásában féktelent, korlátlant s a fizikailag, anyagilag erősen korlátozottat. Férfias elszántság, vágyak fűtik, s külseje gyerekes; fölényes világszemlélet jellemzi és kopott ruha — mindezek jelzik aránytalanságait. Kielezik és közvetlen, sebző élménnyé teszik ezt az ellentmondásosságot keserű szerelmi tapasztalatai, gőg és megcsúfolás sűrített átélései.⁹

⁸ Az egyes versek pontos datálására l. E. Starkie i. m. 96.

⁹ *Pierquin*: Souvenirs (Lettres de la Vie Littéraire), 154. Idézi Starkie i. m. 88—89.

Az elsőként említett vers azt a gondolatot ébreszti, hogy a „kamasz”-megrendülés, az elkerülhetetlen fejlődési fázis szerepet játszik a fordulat bekövetkezésében. Az ifjabb kori pazar tündöklésű természeti képek szemünk láttára válnak csúfosakká. Pl. a *Ce qui retient Nina* gyengéd, érzéki képéből a nőgyűlölet iniciáléja lesz:

De chaque branche, gouttes vertes,
De bourgeons clairs,
On sent dans les choses ouvertes
Frémir des chairs.

Ce qui retient Nina, 362.

(Zöld csöppek mindenütt az ágon,
a tiszta, dús
rügyek, a megtárult világon
remeg a hús.

Ami Ninát visszatartja, 64.
Kardos László fordítása.)

A *Mes petites amoureuses*-ben:

Un hydrolat lacrymal lave
Les cieux vert-choux:
Sous l'arbre tendronnier qui bave . . .

Mes petites amoureuses, 385.

(Nyers-zöld égre könnyes nyirok hull,
párlat pereg:
a zsenge ág gyantája csordul . . .

Kis szerelmeim, 92.
Somlyó György fordítása.)

A nedvesség előbb az üde báj, varázsos tavaszi vonzás, boldog vágyak jelképe volt — s lett belőle viszolygás, undor, nyálcseppek előképe. A harmatból — nyirok.

Valóban a szokásos, „szabályos” csalódásról van szó, a rajongás átváltásáról megvetésbe? Kiábrándulásról, nő (és világ)-megvetésről, mint kötelező tűzkeresztségről? — Kétségtelen. De ez a bosszúállási vágy, az önbizalom hetyke helyrebillentésének szándéka — messzebb menő változás vonalába esik. Átfogó és alapvető fordulat felszínre bukkanásának csak egyik ürügye is egyben.

Piétinez mes vieilles terrines
De sentiment;

· · · · ·
Fade amas d'étoiles ratées,
Comblez les coins !

Mes petites amoureuses, 387—388.

(Rúgjátok szét érzelmem ócska,
Rossz fazekát.

Hullt csillagok unt halma, félre,
rothadjatok!

Kis szerelmeim, 93.
Somlyó György fordítása.)

A konkrét élmény csak fedezi a kirohanást az „érzelem” ellen; nemcsak a volt szerelmek jelentik a félrerúgott „hullt csillagok halmát”.

A hagyományoktól, elsősorban a romantikától vett búcsú fordulata ez. S a klasszika, romantika versstruktúrájának való hátat fordítást már abban érzékelhetjük, hogy használhatatlanná válnak poétikájának alapfogalmai (pl. a műfaji kategóriák); maguknak a minőségeknek az átváltozását figyelhetjük meg. Az átmenetet, az átfordulás mozzatanait a már meghaladott és a még csak alakuló stílusbirodalmak határán álló, felemás versek mutatják.

Pl. a *Les Soeurs de Charité* is ilyen jellegzetes hibrid. Az eleven és még uralkodó hagyományokra utal: a hangvétel (*Le jeune homme, — devant les laideurs de ce monde*: Az ifjú, a világ ocsmányságait látva); az attitűd (csalódás idején nőnél, természetnél, tudománynál keresett enyhülés); a szerep (görög istenként rajzolja meg magát); s az ehhez illő képanyag (*Muse, Justice, Vérité, Mort* megidézése); s az ősi mintát követő szerkezet, amely bölcs kiegyensúlyozottság elérésére tör; a hozzátartozó, elégikus, megbékélő befejezés; szökincs, kifejezések (*des deux Soeurs implacables, la science aux bras almes* stb.: szívtelen két Nővér, lágy karú, szép tudomány stb.); érzelmesség.

Vagyis: dominálnak a klasszikus, romantikus szerkezeti elemek. Mégis, nem alkotnak egységet. Nem fedik anyagukat, a költő felindulását, szándékát, s az a negyedik szakasztól kezdve fokozottan kibújik ebből a kerethől. A hagyományos váz, hangvétel által sugallt egyértelműséget mélyebbre nyúló, új ellentmondásosság bontja meg (4—6. szakasz), s a befejezésben, az összképben a harmonikus feloldás formálissá válik. Nyugalom, lemondás, halálvágy: ez a tradicionális szerkezet szerinti lezárás. De ezt meghazudtolja a vers mélyén feszengő zaklatottság. Szenvedélyes utálatról vall, nemes tüzek mámorára vágyik. Az egyensúly, a záró akkord helyett és mögött új utak sejtelmei, kérdőjelei jelennek meg (*Rêves ou Promenades, . . . travers les nuits de Vérité: álmok vagy utak, . . . át az Igazságnak éjén*).

A következő versnél (*Les Premières Communions, 73.*) már egészen lát-szólagossá válik a hagyományos felépítés. Csak úgy tűnik, hogy határozott körvonalú, reális élményt (falusi első áldozó lány történetét) lírai elbeszélés-ként dolgoz föl. Indulása, később is: hangütései, egyes képei idézik csak a régi értelemben vett, valódi történetet. (*La veille du grand Jour, l'enfant se fait malade: A nagy Nap estéjén megbetegszik a gyermek; — A son réveil, — minuit, — la fenêtre était blanche.: Éjféltájt felriad az ablakban a fényre. — Somlyó György fordítása.*) A fizikai események mögött azonban nem is egyszerűen a lélektani motivációra helyeződik át a hangsúly, nem balladai „belső történés” kerül középpontba, hanem egy olyan tragikus vívódás, amely a vívódó előtt is rejtett. Tragikuma éppen az alattomoságában, a fel-nem-ismertségében van. Láthatatlan, öntudatlan megrontás történik. A természetes testi vágy torzul el, deformálódik hüntudattá. Többszörösen eltakart, „éji” igazság már ez. S megjelenítése is kilép a reális elbeszélés kereteiből, való-

színűtlen, lidércszerű képet öltve. Pl. a nászjé reggelén elhangzó monológ egy fiatalasszony vallomása. De olyan gondolatokat mond el, amiket valójában ő maga szólaltathat meg legkevésbé, hiszen vallásos tudata kizárja őket. (J'étais bien jeune, et Christ a souillé mes haleines. — Il me bonda jusqu'à la gorge de dégoûts !: Oly ifjú voltam és Krisztus lehelletembe — rondított s undora öklendéssig itat !) Ez, az öntudatlansága tudatában levő, különös nőalak a költői világ mesterséges terméke, önkényes eszköze.

A virágoknak mondott búcsú (*Ce qu'on dit au Poète à propos de Fleurs*, 95.: Amit a virágokról mondanak a költőnek, 120. Somlyó György fordítása) már világosan, fölényes gúnnyal tetőzi be ezt a szakítási folyamatot, az új útra térést. A fölvonultatott virágok képében seregszemlét tart az elhagyott, megtagadott, megvetett látszatok fölött. A mes petites amoureuses, a Soeurs de Charité, petite épouse mind felsorakoznak még egyszer a nem létező liliomok, rothtag nefelejcskek, rózsás, cukrozott napraforgó stb. formájában. Az egész „Vieilles verdure, vieux galons !”-t („ócska ruhák, ócska virányok !”-at), a „les végétaux Français, — Hargneux, phtisiques, ridicules”-t („hektikás, balog, — nevetséges francia Flórát”) ítéli szemétdombra. Azt rúgja föl, ami kiüti a „l'oeil fou de l'étranger — Aux lecteurs mal bienveillantes !” („megkerült szemét — a vesztén nyájas olvasónak !”): a tetszetős, csaló, képmutató felszínt.

Ton quatrain plonge aux bois sanglants
Et revient proposer aux Hommes
Divers sujets de sucres blancs,
De pectoraires et de gommes !

(S ha rímed mélyen behatolt
vérző Erdőkbe, visszatérve
juttasson új gyógyírt, cukrot
s gumit az Emberek kezére !)

Tisztánlátást, beavatkozást kíván. S ehhez, ezért már itt is az elátkozottságot, a szabálytalanság, a „részegség” vállalását látja kivezető útnak. „Toi, fais jouer dans nos torpeurs, — Par les parfums les hystériques” („Renyheségünk hisztériák — illatozó táncára váltsd itt”).

Le Bateau ivre, 34. (A részeg hajó, 127. Tóth Árpád fordítása) teljesíti be és valószínűleg meg a készülődő fordulatot. Az eddigi, fokokénti részletváltozások itt eleven költői forradalomra nőnek. Jelképszerűen tökéletes vers. Tökéletes, mert telitalálatok optimális találkozáspontja. A téma, az anyag, hangvétel, képsorok, zenei hatás stb. mind egyetlen, átütő erejű, szuggesztív kompozícióban egyesülnek. Törvényeket sűrítő ihlet izzásában ötvöződnek egységgé.

A téma három momentuma: a hajó, a partoktól távoli út és a részegség mámore — már magában rejt egy teljes művet. Minden további mozzanat és részlet adódik, kibomlik ebből. Akár történésszerűekről van szó, akár tárgyi részletekről. Vontatóit, kormányt, horgonyt maga mögött hagy, rohan „sans regretter l'oeil niais des falots !” („nem néztem: vaksi lámpás vet-é utamra fényt?”). Útja mentén sziklahátak, örvény, szigetek, reves roncsok, görbe fák kísérik — halat talál, vízbefúltak tetemét, csillagos sziget tűnik fel a távolban, madársereg. Mindezek: mint konkrét nevek, határozott tárgyak, lények megnevezései szerepelnek (gouffes, récifs, Florides, échouages hideux, arbres

tordus, poissons, noyés, archipels sidéreaux, million d'oiseaux stb.) —, mégis, mindez az „anyag” már költői átlényegülésen ment át. Konkrét tengeri út kíséreléseiből csak és kizárólag a Rimbaud-féle, költői út elemeivé vált.

Mert éppúgy következik, kínálkozik minden motívum az „anyag”-ból, mint Rimbaud-ból. Illetve maga az anyag, a tárgy vált annyira rimbaud-ivá, hogy Rimbaud maradéktalanul kiválasztott anyagává azonosulhatott, annak minden egyes (feltárt és rejtett) vonatkozásában. Az egész felépítés ívét ez az önkibontakozás feszíti. Öt részre tagolható: 1. Az indulás (1—5. szakasz); 2. Az út, látott, hallott, álmodott, felfedezett élményeivel (6—17. szakasz); 3. Maga a hajó (18—22.) 4. A szenvedés bevallása (23—24.); 5. Végül, a summázó törvény: szentencia (25.). — Ez, a heves felemelkedést (1.), egyre mámorosabb utat (2.), fennen-lebegést (3.) mutató mesteri ív, éppen a rövid megtöréssel (4.) tisztulhat az utolsó szakasz (5.) kristályos, tárgyi igazságává. Az egyes részek hangvétele, üteme, erőteljes önsodrása maga teremti, csíholja az egyre valószínűtlenebb képeket — amelyeket ugyanakkor egyre nagyobb hitető erővel tár fel, s izzít át. Ez a merész, diadalmas lendületű ív mintegy kompozíció-képe annak a bátor útnak, amit a részeg hajó „az ég izzó falába fűr”. („Moiis qui trouais le ciel rougeoyant comme un mur”). A forró kaland drámai hitele, szívdobogásának emelkedő, lassuló ritmusa sodor. A hajózási képek hézagtalan látomás-sorrá állnak össze, az út, a szigetek, tengerek színes filmként peregnék le előttünk. De többé nem anyagszerűek — teljesen át-tetszövé váltak. De nem is hagyományosan fogalmiak. Utalásaik, asszociációs hátterek az életműben gyökereznek. Az anyag átlényegült „struktúrává”. Minden egyes elemet áthat a kompozíció szerves egysége. A valóságot — sajátosan komponált költői valóságként látjuk viszont.

Az egész, követett folyamat lényege az, hogy a valóság fokozatosan félrevezető, megtagadnivaló külszinné lett, látszattá. Ez az alapélmény speciálisan tárgyasult a versszerkezet átalakulásában. Ez az új szerkezet minden felhasznált anyagi elemét szervesen áthatja, áthasonítja. A tárgyak, alakok elveszítik benne konkrét körvonalait — párhuzamosan aranyfedezetük elvesztésével. — Hamisítást, eltorzulást, fonákjára fordulást tapasztalt, élt át a költő — s mindez a látszat mögé, mélyebbre utalta. Lényegét keres, amely azonban rejtett, testetlen. Így magateremtette ábrákkal, víziókkal tapintja ki. Ezt tükrözi a magatartás is, ahova eljutott: a jelentőset elszánt kivetettségben keresi, hogy semmi ne ámíthassa. Az „elátkozott költő” az „elátkozott valóság” hűnek maradt szolgálja.

Párhuzamos a folyamat. Az egyes jelenségek hamisításainak leleplezése szintézissé válik; a tünetekből diagnózis alakul. S az egyes szerkezeti elemek átváltozásából a struktúra (kompozíció) egészének radikális újjáteremtése lesz.

C) A kompozíció átalakulása

2. A képből

Nemcsak az egész vers, hanem alkotóelemei is mikrostruktúráként átalakulnak. Pl. az elemzett, követett szerkezeti változást híven tükrözi egy-egy kiemelt kép is.

Rimbaud természeti képei közül vesszük a példát — jellemzőek, s megkülönböztetett helyre állítja ilyen tárgyú verseit, részleteit is sajátos, szenved-

délyes átélése, a szerelemhez hasonló heves vágy és élvezet megnyilvánulása a hajnalok, erdők, virágok látványainak, illatainak, érzékelésének befogadásában.¹⁰

Az 1869—71-es versekben színpompás, csábos, napfényes tájakkal találkozunk (*Les Réparties de Nina; Sensation; Soleil et Chair* stb.). A második fejlődési szakaszban még viszontlátjuk ezeket a varázslatokat, de hangsúlyuk megváltozik. Elégedetlenül, keserűen kezeli őket, nem azonosul velük, idillé zülленek. „Le ciel est joli comme un ange. — L’azur et l’onde communient.” („Az ég oly szép, akár egy angyal, — kékje a vízből visszakéklik”) — De: „Mais des chansons spirituelles — Voltigent parmi les groseilles”. („De a ribizke bokra közt — anyagtalan dalok csaponganak.”) (*Bannières de mai*, 131. Májusi lobogók, 161. Somlyó György fordítása.) Alattomos, hamis külszín lesz az, ami „túl szép”. Az elragadtatás, gyönyörködés helyébe a látványok szétrombolásának víziói lépnek. A felhőtlen ragyogást felváltja az elfelhősödés látomása, amely többször visszatér:

Puis, c’est la nappe, sans reflets, sans source, grise:
un vieux, dragueur, dans sa barque immobile, peine.

(*Mémoire*, 134.)

(Sík tükre sűrke lett, árny s hab se szántja; egy vén
kotrómunkás liheg, és nem moccan a bárka.

Emlék, 147. Rónay György
fordítása.)

És ez az elborulás — baljóslatú átváltozássá fokozódik:

Puis l’orage changea le ciel, jusqu’au soir.
Ce furent des pays noirs, des lacs des perches, . . .

L’eau des bois se perdait sur des sables vierges,
Le vent, du ciel, jetait des glaçons aux mares . . .

Larme, 116.

(Estig kavarta később a vihar az eget.
Szálfák, tavak, setét táj egy-gomolyban . . .

A pagonyok vize eltűnt a szűz homokban.
Az égből szórt a szél a tócsákra jeget . . .

Könny, 154. Kardos László fordítása.)

(L. még *Michel et Christine; Qu’est-ce pour nous, mon coeur* . . . stb.).

A harmadik fejlődési szakaszban, a prózaversekben az üde, eleven természeti élmény egyszer tér csak vissza, akkor is kivételesen, álmoként (*Aube*, 185. — Hajnal, 241.). Azért bukkanhat fel, mert „Les camps d’ombres ne quittaient pas la route du bois.”: „Az árnyak tábora még nem kerekedett föl a liget útjairól”. (Illyés Gyula fordítása.) Az ég elborulása itt is feltűnik — egyben

¹⁰ A kortársak természetverseitől való karakterisztikus különbözést (Vigny, Baudelaire, Leconte de Lisle, Lamartine) elemzi *E. Strakie* i. m. 227—228.

jelképessé is válik. A prózaversek egységes háttere a visszatérő komor égbolt. „... gentilhomme d'une campagne aigre au ciel sombre.”: „... nemesember bús egű, sivár vidéken” (*Vies*, 236. — *Életek*, 222. Rónay György fordítása; vö. még *Angoisse*, 181., *Dévotion* 244. *Ouvriers*, 224. stb.). De még gyakoribb a viharrá fokozódó képsor. S itt rendkívüli méretekkel, irracionálissá változott víziókkal találkozunk — egyúttal a képek jellege, háttere, jelentése is átminősül.

Mi a változás lényege?

Megtévesztő az, hogy a képek a n y a g a is más lesz. Napsütésből el-sötétedés, majd orkán, tűz- és jégesőig fokozódó. Ez csupán kísérőjelensége s nem véletlen kísérete annak, ahogy az anyag struktúrába lépése, megszerkesztettsége — itt: a költői kép szerkezete formálódik át.

Legyen példa egy vihart idéző képsorozat. Első darabja az idézett *Larme-részlet*. („Le vent, du ciel, jetaît des glaçons aux mares . . .”). — *A Qu'est-ce pour nous, mon coeur* . . .-ben (111.): „. . . les nappes de sang — Et de braise, et mille meurtres, et les longs cris — De rage, sanglots de tout enfer renversant — Tout ordre; et l'Aquilon encor sur les débris. („. . . vér- és lángözön hull, mit ér nekünk ezer gyilkosság, dühzsivaj, — minden poklok jaja, mely minden rendet földül, — mit ér a romokon az északi vihar” 150. Rónay György ford.) (Vö. a *Michel et Christine* hasonló képeivel.)

S a *Soir historique*-ben (218.):

Le moment de l'étuve, des mers enlevées, des embrasements souterrains, de la planète emportée, et des exterminations conséquentes, . . .

(Pillanata gőzkitörésnek, elmozduló tengereknek, földmélyi tűz-vészeknek, elragadott bolygóknak, nyomukban tömeges pusztulás, . . .

Történelmi este, 251. Weöres Sándor fordítása.)

S a *Barbare*-ban (167.):

Le brasiers et les écumes. Le musique, virement des gouffres et chocs des glaçons aux astres.

(Paraszak és tajtékok. Zene, felfordult mélységek örvénye, jég-csapok és csillagok összecsendülése.

Barbár, 248. Somlyó György fordítása.)

Mindegyik képben szerepel a víz és a tűz különböző megidézése. A panyok vizéből óceán gomolygása, elmozduló tengerek lesznek — végül csupán tajtékok. A lángözönből vulkánok dühe, gőzkitörés, földmélyi tűzvészek, felfordult mélységek örvénye, azaz: paraszak. Az égből szórt jég északi vihar-ként, majd jégcsapok és csillagok összecsendüléseként villan fel.

Hogy követhető az átminősülés? — Elsősorban a közvetlen tapasztalati jelleg, az anyagszerűség csökken. Érzeki képből egyre inkább fantáziára, sejtelmekre támaszkodó vízió lesz. S a leírásból — röpke, egyszavas jelzés. A látvány felidézése fokozottan mellékessé lesz.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy ezzel egyidejűleg a költő magatartásának megváltozását is tükrözik a képek. A szemlélődés nyugalmat árasztó leírásokból — szándékosan megidézett „istenítélet” lesz, ami Rimbaud ítékezése, szenvedélyes, mágiikus ráolvasásként.

— Ici va-t-on siffler pour l'orage, et les Sodomes et les Solymes, et les bêtes féroces et les armées.

Nocturne vulgaire, 191.

(— Idefütyentjük a vihart, a Szodomákat és Szolimákat, s a vadállatokat és hadseregeket.

Vidéki éji dal, 243. Weöres Sándor fordítása.)

Vö. *Après le Déluge* „Sourds, étang; — écume, roule sur le pont et passe par-dessus les bois; . . .” stb. részletével.

S evvel szoros összefüggésben az elemi csapások, természeti jelenségek — társadalmi, történelmi katasztrófák képeivé lesznek.

Mindez együtt jár az asszociációk összetapadásával, többértelműségével. A víz-ár összekapcsolódik a könnyek, gyászok látványával, — méginkább fogalmával, jelképével; a tűz, vulkán pedig a vérrel. „. . . eaux et tristesses, montez et relevez des déluges” (164.) (vizek és gyászok ontsátok és dagasszátok a vízőzönöket — Rónay György fordítása); „. . . la haute mer faite d'une éternité de chaudes larmes.” (örökkön ömlő forró könnyek tengerén.” — *Enfance*, 197. — Gyerekkor, 215. Rónay); „les nappes de sang — et de braise” (vér- és lángözön hull); „Après les cieux glacés” . . . (vérrel jeges ég s fellegek irama; — *Qu'est-ce pour nous, mon coeur*, 124.; *Michel et Christine*, 122. — *Mit már nekünk szívem* . . ., 150. Rónay; *Michel et Christine*, 152. Nagy László fordítása).

S ezek az implikálások végül pl. ilyen sűrített, érzékszerveket összezavaró, szinesztéziás látomás-idézéshez vezetnek:

Les yeux flambent, le sang chante, les os s'élargissent, les larmes et des filets rouges ruissellent.

Parade, 220.

(A szemek lángolnak, a vér énekel, a csontok kiterjednek, patazik a könny és a piros sugár.

Menet, 219. Somlyó György fordítása.)

Tehát a képek fokozatosan anyagtalanná váltak. Ugyanakkor — mint a versek egészénél már tapasztaltuk — határaik kitértek, jelentésük elmélyült, több rétegű lett. — Egyre teljesebb a képek kiszakítása szokásos összefüggéseiből — objektív törvényszerűségeik közül (akár pl. természetben előfordulásuk, tulajdonságaik, megjelenésük meghatározottságából). S egyidejűleg teljesebb a sajátos lírai világba, struktúrába való beilleszkedésük, annak megfelelő áthasonulásuk. Lírai szubjektív törvényeik érvényesülnek fokozottan. Azaz: valóságos tulajdonságaik, identifikációjuk csökken — s költői-valóságos tulajdonságaik, jelentésük, beleértéseikkel gyarapodik. Így, ha különváltan bukkannak is fel (pl. a „vihar” a *Génie*-ben); teljes vízióra utalnak. Nemcsak a vers egészével, hanem az életmű egészével is organikus kapcsolatok van.

Maga Rimbaud így tekint vissza megtett útjára, egyben saját lírájának alakulási folyamatára is:

Cela commença sous les rires des enfants, cela finira par eux. . . . Cela commença par quelques dégoûts et cela finit, — . . . cela finit par une débandade de parfums. . . . Rire des enfants, . . . horreur des figures et des objets d'ici, . . . Cela commençait par toute la rustrerie, voici que cela finit par des anges de flamme et de glace.

Matinée d'ivresse, 183.

(Gyermeki kacagások közt kezdődött ez, s velük végződik is . . . Kezdődött ez némely utálkozással, s végződött azzal, hogy az illatok szétszóródnak. . . . Gyermekkacagás, . . . evilági formák s tárgyak irtózata . . . Kezdődött ez mindenféle durvasággal, s végződéék íme lángnak és jégnek angyalai által.

Részegség reggele, 227. Jékely Zoltán fordítása.)

Az érzéki elemek szétfoslása — „evilági formák s tárgyak irtózata”: deformálás az az út, amely végül az egyetemes, ítéletszerű látomások új költői világába vezet.

II. A komponálás

Az alkotás megnyilatkozik már a számára legmegfelelőbb anyag kiválasztásában, a legkézenfekvőbb mozzanatok kiemelésében.

Rimbaud-nál már 1869—71-től kezdve megfigyelhető, hogy gyakran teszi témává, sokszor egy-egy vers keretévé is egy gyors pillanatfelvétel élményét. A fotelban, negligésben üldögélő lány, a júniusi hársak alatt andalgó kamasz, a völgyben „alvó” katona — mind egyidejűségükben rögzítettek. — A második fejlődési szakaszban is: a nyári hajnalon kopácsoló ácsok, az Oise-hoz inni lehajolás pillanata, a fűzfákkal övezett tiszta víztükrő látványa, a tenger és nap sugárzó káprázata — versek fókuszai. (L. *Première Soirée*; *Roman*; *Le Dormeur du Val*; — ill. *Bonne pensée du matin*, *Larme*, *Mémoire*, *L'Éternité*.) A prózaversekben egy meleg februári délelőtt — részegség reggele, ébrenlét és elalvás közti pillanatok stb. — szintén egy-egy pillanatnyi helyzet, lelkiállapot jelzi a költemények kiindulópontját (*Ouvriers*, *Matinée d'ivresse*, *Veillées* stb.).

A két utóbbi időszakban egy-egy versen belül fokozott szerepet kap a pillanatnyi helyzet, lelkiállapot hirtelen változása. Találkozunk evvel úgy, mint egy költői felkiáltással, beleszólással — a megrendülés indulati kísérőjével.

Mais moi, Seigneur! Voici que mon esprit vole

Michel et Christine, 123.

(Úristen, velem mi lesz? Íme, kiszakad lelkem, . . .

Michel és Christine, 152. Nagy László fordítása.)

— Nous serons écrasés!

Les volcans sauteront! Et l'Océan frappé . . .

Qu'est-ce pour nous, mon coeur . . .
112.

(— Végzetünk elsodor!
Vulkánok dühe dül! Az óceán gomolyg...

Mit már nekünk, szívem . . . 150. Rónay György fordítása.)

S találkozunk evvel úgy is, hogy magát a változás, fordulat mozzanatát kihagyva, mintegy meglepetésként magát a megváltozott képet tényként állítja elénk. (Pl. a már idézett *Larme, Mémoire* részekben; vagy: „Voici, l'ombre des routes.”: Íme, az út sötét lett. — *Michel et Christine*.) S a külső kép változása összekapcsolódik a közérzet, a lelkiállapot lényeges változásával. A tárgyi mozzanat belső változást jelöl, egyre jelképebben. „Jamais l'espérance”, „débandade de parfums”, „Tout se fit ombre et aquarium ardent” („A remény is széthull”, „. . . az illatok szétszóródnak.”, „Egyszerre minden árnyék lett és izzó akvárium” — *Éternité*, 143. — *Ami örök*, 165. *Kardos; Matinée d'ivresse*, 183. — *Részegség reggele*, 227. *Jékely; Bottom*, 242. — *Bottom*, 254. Rónay fordítása).

Egyre több a megrezzenések nyílt vallomás-tartalma. A „l'infexion éternelle des moments” („a percek örökös váltakozása” *Jeunesse IV. Guerre*, 235. — *Ifjúság IV. Háború*, 259. *Somlyó*) veri ki a világba. „Les Phénomènes s'émurent.” („A jelenségek megmozdultak”) — idézi fel ugyanitt elszakadását a gyerekkortól. S az „une succession psychologique . . . d'accidents géologiques” („földmélyi megrázkódtatások lélektani sora” — *Veillées*, 193. — *Virrasztások*, 239. *Weöres*) nemcsak egy virrasztás lelkiállapotát, hanem költészetének, reagálási formájának egészét jellemzi.

Mindez már Rimbaud sajátos alkotófolyamatára utal.

A versek, képek struktúrájának radikális átváltozása szorosan összefügg komponálási módjuk sajátos átalakulásával. Az 1869—71-es szakaszban ösztönös, észrevétlen ihletforrást jelentenek számára a „nem sejtett találatok”. Utólag, visszatekintve rekonstruálja a hirtelen, szokatlan, fordulatszerű változások, a „jelenségek megmozdulásának” jelentőségét. Később — a második fejlődési szakaszban — egyre nagyobb szerepet játszik az ihlet mint kívülről jövő csoda, mint „voix — Pas du tout publiques” („hangok! — meghitt égi hangok!” *Age d'Or*, 153. — *Aranykor*, 168. *Jánosy István*) jelentkezése. „O Rumeurs et Visions!” („Zsongások és Látomások!” — *Départ*, 231. — *Indulás*, 224. *Kardos*) — kiált fel. Ugyanakkor befelé figyelve kutatja is ezt az öntudatlan, varázsos inspirációt. „De votre ardeur seule, . . . Le devoir s'exhale” („Mélyedből tör égre, . . . Parancs s Akarás” — *Éternité*, 142. — *Ami örök*, 165. *Kardos*) — olvashatjuk. „Emlékek látogatása” kell a „ritmusok szeánszá”-hoz, vagyis hallucinációszerű felidezéséhez — a kettő találkozása sűrűsödik a szerencsés pillanatban, mikor „minden harmonikus és architekturális lehetőség izgalomba jön ülhelyed körül”. („la visite des souvenirs et la séance des rythmes” . . . „toutes les possibilités harmoniques et architecturales s'émouvront autour de ton siège.” — *Jeunesse*, 232. — *Ifjúság*, 262. *Jékely*) — Anyagát: a hangok — magánhangzók „formáját és mozgását” figyeli, s próbálja megszabni. A prózaversek időszakában pedig fokozódik ez a tudatosítási kísérletsor. Számon tartja a különös, szikraként felvillanó találatok alkalmait, s módszeresen, szándékosan igyekszik ezeket előidézni. Közismert, hogy az alkoholon, kábítószeren kívül a nagy fáradságok, kimerülések, koplalások stb. rendkívüli situációival is ennek a különös fizikai és lelki állapotnak az elérésére törekedett.

Így a „láng napok, vak éjek vallomásai” (*Éternité*, 142.) után hozzá szokik az „egyszerű hallucinációkhoz” (*Délires II.*, 284.). A „harmónia hallatlan szökellései”-t, „megszámlálhatatlan káprázatok”-at idéz elő (*Solde*, 246.; *Nuit de l'Enfer*, 270.). „Je fixais de vertiges” („Szédületeket rögzítettem”. — *Délires II.*, 284. — *Delíriumok II.*, 283. Rónay) írja, s ezeket a szédületeket éppen gyors fellobbbanásuk miatt az jellemzi, hogy benyomások szövevényét nyújtják. A különböző érzékszervi tapasztalatokat, az emlékezést és képzeletet összemossák. A hallucináció — káprázat: érzékek zavara — rajtuk keresztül, éppúgy, mint „összes érzékei összezavarásával” akar „eljutni az ismeretlenhez”¹⁰ — Ezért érzi „szentnek” . . . „lelke zűrzavarát”. (*Délires II.*, 284. — *Delíriumok II.*, 285. Rónay). Célja mindezzel „izzóvá sűrítés”. (*Matinée d'ivresse*, 183. — *Részség reggele*, 227. Jékely). Mert így olyan költői anyagot ragad meg, amely csak így, felfokozva, mozgását felgyorsítva válik „anyag”-gá. Főleg utolsó verseiben már a szavakká formálás és elhallgatás határáról, erről a senkiföldjéről fakadnak „villámai” és „lehetetlen”-ei.

Míg 1869—71-ben öntudatlanul játszik szerepet, kevésbé befolyásolja a versek tárgyválasztását, felépítését az ihletforma — a második fejlődési szakaszban gyakran egy-egy vers egésze ilyen „szeánsz” rögzítése. (L. *Larme*, *Bonne pensée du matin*, *Éternité*, *Age d'Or* stb.) — Utóbbiaknál maga a folyamat adja a vers anyagát. Végül az *Illuminations* — már címében is jelzi: ilyen villanások sorozatából épül fel. Itt már az ihlet sokszor tárgy és felépítés is egyben (*Veillées*, *Matinée d'ivresse* stb.).

Ta mémoire et tes sens ne seront que la nourriture de ton impulsion créatrice.

Jeunesse IV. 208.

(Emlékezeted és érzékeid már egyebek sem, mint teremtő lendületed táplálékai.

Ifjúság IV. 263. Jékely Zoltán fordítása.)

Így jellemzi önmaga a pillanatnyi megragadottság jelentőségének növekedését. Ezt, az egyszerűséget próbálja kifejezni a „csak egyszer dobban dobra az ujjad”-dal, az „új harmónia kezdődése”-vel (*A une Raison*, 179. — *Egy értelemhez*, 226. Rónay). Ez, a teremtés pillanata az, amitől megoldást remél. „Egyetlen alkalom”-nak tekinti „érzékeink felszabadítására”. (*Solde*, 246. — *Végeladás*, 264. Kardos) — Ugyanitt nevezi „Élan insensé et infini aux splendeurs invisibles, aux délices insensibles”-nek („Láthatatlan ragyogású, érzékelhetetlen gyönyörű, esztelen és végtelen lendület”-nek), már mint önmagában, önmagáért megállót csodálva.

Vagyis, mint a verseknél és képeknél — a komponálásnál is sajátos elanyagtalanodást figyelhetünk meg. Az ihlet, a teremtő lendület egyre inkább önmagára redukálódik, mint tárgy s mint cél. Ugyanakkor — mint a verseknél — ez az áttetszővé válás fokozott felizzással, intenzitás-emelkedéssel jár. Itt a tudatosság emelkedése jelzi ezt, s ugyanakkor az öntudatlanság értékének emelkedése, de specialitása is. Rimbaud eljárása különös átmenet a spontán dalolás és tudatossá váló formálásmódok között. „Alkímiája” a babonás varázslat és „tudományos szó-kémia” között áll. Újító zsenialitása itt is egyszerre viseli az éretlenség és koraérettség jegyeit.

¹⁰ Levél George Izambard-nak, Charleville 1871. május 13. Pléiade kiadás, 268. Magyarul: A Látnok levelei, 299.

III. Alkotó eljárás és személyiség

Rimbaud életműve során sajátos eljárást, komponálást tökéletesít: a „szédületek rögzítését”. Két fő követelményét és jellemvonását emeli ki saját maga: „közvetlen” legyen, de ugyanakkor „egybefoglaljon illatot, hangot, színt, . . .”, s „gondolat” legyen, mely „gondolathoz tapad”.¹¹ Másutt így nevezi: „Rêve, intense et rapide . . . parmi toutes les apparences” („Heves, gyors álom . . . valamennyi jelenség körében.” — *Veillées*, 193. — Virrasztások, 239. Weöres). Hasonló megjelöléseket számos prózaversben találunk (pl. *Guerre, Jeunesse, Délirés II.* stb.). Eleven példája a *Being beauteous* látomása. „. . . olyan állapot ez, mint a vízbefúlóé, aki egy percnél rövidebb idő alatt végigfut visszahozhatatlan élete egész útján”.¹² Ez az André Breton-féle jellemzés a szürrealista alkotásmódról különösen illik Rimbaud-ra, főleg a prózaversék néhányára.

E módszer szorosan összefügg egész költészete sajátosságaival. Volta-képp teljes életművét 15—19 éves korában írta, a felserdülés öt éve idején, a „teenager”-korban. Az alapvető biológiai átalakulás időszaka szellemileg is a rendkívüliség, felfokozottság, kizökkentség, — zavarok és felfedezések robbanás-sorozatait jelenti. — Épp ezért egyszerre a legalkalmasabb, illetve legalkalmatlanabb a lírai tárgyasításra. — Alkalmas: hiszen tipikusan lírai inspirációkkal telített — de alkalmatlan, mert az intenzív, változékonny anyagot felkészületlenül, fejletlen erővel kellene megformálni. Amennyire kínálkozik az élmények, megrendülések hevesége az elmélyült megőrzéshez, annyira lehetetlennek is teszi az élmény-alany szintén gyors változása, oszcilláló figyelme. Ebből ered az az „ellentmondás”, hogy az átlagembernek is ez a „lírai” korszaka, a később elfelejtett első versek ideje — mégis ritka kivétel a kamasz-korban született, valódi, értékes költemény —, még inkább egy életmű ezekből az évekből.

A bravúrt kívánó feladat bravúros megoldását találja meg Rimbaud saját komponálásával. A legillékonyabb, legrapszodikusabb, legvibrálóbb momentumokat képes megragadni „szédület”-, „káprázat”-stádiumukban. Egyrészt avval, hogy „azon melegében”, forrón, határozott gyorsasággal rögzít; — s ugyanakkor maximálisan felerősíti, „izzóvá sűríti” ezeket. Volta-képp az érzékelés és gondolkodás közös asszociációs síkján kristályosítja ki, testesíti meg eleven örvényléseit. Ez a vívmány, amelynek úttörője, s amelynek kifejlődését az *Illuminations*-ban láthatjuk, s amelynek elméletét rögzítette *A Látnok leveleiben* — a serdülés „cseppfolyós” állapotát „cseppfolyósan” őrizte meg, — s egyben a költészet forradalmasítása is. „Koraérettsége” átvitt értelmű is: megelőzi lírája korát — bár e megelőzésnek éretlenség az ára, zseniális formában.

Ez a sajátosság egy korán alakuló személyiség jellemző jegyeire utal. Olyan karakterisztikus vonásokra, amelyek tárgyasulnak alkotásmódján kívül magukban a lírai és prózai megnyilatkozásokban és életmódja, magatartása, sorsa alakulásában is.

A két utóbbi sikot párhuzamosan követhetjük: egymást idézik. Különösen három vonatkozásban domborodnak ki jellemvonásaik: a fordulatokban, a szélsőségek jellegzetességeiben és egy sajátos ambivalenciaként.

¹¹ I. Levél G. Izambard-hoz.

¹² *André Breton*: A szürrealista mágikus művészet titka. Idézi *M. de Micheli* i. m. 444.

A hirtelen, radikális fordulatok életútjában éppúgy megtalálhatók, mint verseiben. Akár arra gondolunk, amikor békés családi séta közben, Charleville-ben „hazaugrom egy könyvért”-szerű felkiáltással megkezdí potyautazásainak sorát Párizs felé; — akár arra, amikor eladja magát gyarmati katonának Harderwijkben, hogy pár hét múlva hasonló hirtelenséggel megszökjön Batáviából. Ez jellemzi Verlaine-hez való csatlakozásánál, illetve gyors faképnél hagyásánál is. Írni kezdésnél — s a költészetnek hátat-fordításnál. A villámgyors döntések embere áll előttünk.

S a sokat idézett 1864-es írásának, a tízéves hamasz szellemi termékének sorai nemcsak tartalmilag jellemzőek:

„Passons au grec. Cette sale langue n'est parlée par personne, personne au monde! . . . Ah! saperlipote de saperlipopette! sapristi! moi, je serai rentier;”

(*Le Soleil était encore chaud*, 3.)

Nemcsak maga az a kijelentés, hogy a görögstanulás helyett inkább vállalkozó lesz („Ah! teringettét! Nézze meg az ember! Én inkább tőkepénzes leszek!” — fordítja Somlyó György),¹³ hanem az alig fordítható indulatszavak, a heves fordulat — még jellemzőbb. Hasonló versfordulatokat találunk nála:

Bah! faisons toutes les grimaces imaginables.

Nuit de l'Enfer, 270.

(Eh! vágjunk grimaszokat, mindenfélét, amit csak el lehet képzelni.

Éjjel a pokolban, 275. Kardos László fordítása.)

Vagy: „Allons! feignons, fainéantons, ô pitié!” (*L'Éclair*, 302. — „Gyerünk! Legyünk színlelők és semmittevők, ó, irgalom!” Villám, 293. Somlyó.) — S nemcsak a fordulatok határozottsága tűnik föl, hanem váratlansága is. Nem véletlen a „de logique bien imprévue” (váratlan logika) iránti vonzódása. (*L. Jeunesse IV. Guerre*, 235. — Haború, 259.) Életrajzi cikcakkjaiban és költői „lóugrásai” mögött sajátosan következetes „következetlenség”, törvényt tükröző szeszélyesség mutatkozik. A meglepetésnek szabálya van: az, hogy éles ellentétek között történik a fordulat. S a szélsőségek váltakozása is sajátos: ellentétpárokat ad, szélső határokat. Első és utolsó verseiben egyaránt megtalálhatjuk ezeket a pólusokat.

„ó, Ember, bízni kell!” tüzel a *Soleil et Chair*-ben (345. — Napfény és hús, 52. Kardos) — s az *Adieu*-ben is ott rezeg ez a hang: „Recevons tous les influx de vigueur et de tendresse réelle.” (309. — „Fogadjuk be minden erő és valódi gyengédség áramát”, 296. Somlyó) — Ugyanakkor a homlokegyenest ellenkező kijelentést hallhatjuk nem kisebb átéléssel: „lelkünket szörnyeteggé tegyük”, „nagy beteggé, nagy bűnössé, nagy átkozottá” kell válni („monstrueuse”, „le grand malade, le grand criminel, le grand maudit” — 302. — 270.) „j'attends de devenir un très méchant fou” („Nagyon gonosz őrült lesz belőlem.” *Vies*, 236. — Életek, 222. Ránay) — jósolja másutt. Csírájában ott rejlik

¹³ Somlyó György i. m. 8.

ez az indulat már a *L'Homme juste*-ben (83. — Az igaz ember, 117. Nagy), „kőszívetekre rondítok, Igazak!” — fakad ki.

Ez a két szélsőség ezer színben váltakozik. Isteníti a tudást, szellemet egy helyen — megtagad minden racionálisat másutt; régi szentek, mártírok példáját idézi áhitattal —, ugyanakkor felvázolja a szörnyetegség, őrültség programját. Angyali ártatlanság vonzza éppúgy, mint a bűnösség stb. Verseken belül gyakran találkozunk egymást követő sorokban az önfeláldozás eszményével — s a „gyilkosok idejének” képével; a szelídség hívásával — s a „jogos vagy jogtalan háború” áhításával. (*Matinée d'ivresse*, 183. — Részegség reggele, 227. Jékely; *Jeunesse IV. Guerre*, 235. — Háború, 259. Somlyó.)

Mindkét véglelet — végletessége teszi speciálissá. Ad absurdumig vitt lehetőségek ezek; példájuk, ihletésük, egyneműségük, éles alternatíváik kettősséget mutatnak: anakronisztikusak és utópikusak; túlélettek és éretlenek. Infantilisságuk, a gyermekkorba vágyó nosztalgiájuk utal mindegyikre. S ugyanígy romantikát rejtenek, már elvirágzottsága tudatában; — s jövőt tapogatnak álomszerű, szürrealista testetlenségben — mert még túl korán. A szélsőségek gyors és nyugtalan váltakozása, a vergődéssé hevülő csapongás közel hozza ezeket a határeseteket. Így találkozunk a gyermeki ártatlanság és a gonosz örület démonával egy képben is:

Que j'aie *réalisé* tous vos souvenirs, — que je sois celle qui sait vous garrotter, — je vous *étoufferai*.

(*Phrases*, 187.)

(Ha *megvalósítottam* minden emlékedet — ha el tudom szorítani a torkodat, — *megfojtalak*.

Mondatok, 228. Rónay György.)

A *Conte* (222. — Mese, 218. Kardos) megtestesíti ezt az ambivalenciát. Gonosz ez a herceg vagy jóságos? — Gyilkol és rombol, — de azért, mert „Il voulait la vérité, l'heure du désir et de la satisfaction essentiels.” (Látni akarta az igazságot, az esszenciális vágy és megelégedülés óráját.) Lehetett ez „une aberration de pitié” (jámborság eltévelyedése) — mondja Rimbaud —, a romboláson, kegyetlenségen való lelkesedés, megifjodás. Áldozatai elpusztulnak — de ugyanakkor újra meg is jelennek. S ez a megkettőződés avval fokozódik, hogy végül ez a herceg — aki tán jóságból gonosz — találkozik a „Géniusszal” (Génie), aki tán gonoszságának jó szelleme. Ők is megsemmisülnek — de megmaradnak: azonosulnak. „Le Prince était le Génie. Le Génie était le Prince.” A meglepetésszerűen ható befejező mondat: „La musique savante manque à notre désir.” (A herceg volt a Géniusz. A Géniusz volt a herceg. A tudós zenét kívánja vágyunk.) — Ez a „la musique savante” a „la musique plus intense” — változatban is szerepel. A *Génie* c. prózaversben találjuk ezt a kifejezést. (171. — Szellem, 260. Somlyó.) S a címen, kívül, mely egyben a tárgy is — találkozunk a többi vezérmotívummal is, „l'orgueil plus bienveillant que les charités perdues” (az elveszett irgalomnál jótékonyabb gőg). Maga a zene: „l'abolition de toutes souffrances sonores et mouvantes dans la musique . . .” (a zengő és mozgó szenvedések felszívódása a . . . zenében!). S ezek a jegyek egyben más példára is utalnak.

A „Tudás” és „Erőszak”, a nagylelkűség és kegyetlenség — illetve: az elvesztett irgalom — és gőg együttesen jellemzik a „vierge folle”-t is. Ez a

Delíriumok I. (278., — *Délires I.* 275.) fő alakja. A vers maga minden valószínűség szerint a Verlaine-kapcsolatra vonatkozik. A „balga szűz” — mely tán közvetett önarckép — végtelenül könyörületes, jóságos — részvétet érez minden koldus iránt, feltámogatja a részvegeket —, de ez az irgalmasság, éppen, mert tehetetlen, „elvezett” — átsap az ellentétébe. „Ocsmány akar lenni” — „dicsőséget formálni a gyalázatból” — „bűbájt a kegyetlenségből”.

Összefoglalásként joggal állapíthatjuk meg, hogy a versek szerkesztés-módja, az egész alkotó eljárás, magának az alkotónak a személyiségére utal. S bizonyos jellemvonások egyaránt követhetők lírájában (anyagválasztásában, felépítésében) és élete alakulásában.

De fordulatainak, szélsőségeinek, groteszk kettőségeinek keretét, határát a történelem adja.

IV. Életmű — személyiség — korszak

„Az ember a maga Angyalát látja és soha a másét” — írja Rimbaud a *Delíriumok I.*-ben. Kiegészíthetjük azzal, hogy ezt az angyalt egyben a történelem adja mellé, őt is ez a közös erő tette költővé, modernné — később üzletemberré.

Van-e előbb és égőbb közéleti költészet, mint a tizenöt éves Rimbaud-é? S úgy tűnik, hogy visszavonultabb, introvertáltabb líra sincs, mint a prózaverseké. Mintha az eddig felsorolt szélsőségek testvér-jelenségeit látnánk. Heves politikai versei annál is valószínűbbek, mert az elhatározások, hirtelen döntések, vakmerőség ifjú embere áll mögöttük. Okunk van úgy kiegészíteni a képét, hogy az ökölrázó, lelkes álmodó, aki az 1793-as kovácsot teszi vershőssé — tettekre is kész, a kis Gavroche lelke lakik benne. Hite, nyíltsága, részvéte, bosszúja együtt él a Kommün forradalmával — s hangjának undorba váltása legélesebben és legkonkrétabban a vérbefojtók ellen írt *Paris se repeuple*-ben formálódik meg (50. — Párizsi orgia, 102. Kardos). Szemlélatomást szaporodnak el az utálat választékos szavai, amelyeket a felforró vér, a robbanó, beavatkozó igék keresése teremt:

O coeurs de saleté, bouches épouvantables, . . .

Écoutez sauter aux nuits ardentes

Les idiots râleux, vieillards, pantins, laquais !

Syphilitiques, fous, rois, pantins, ventriloques,

. . . hargneux, pourris

(moslékos szívek, ti undok, ronda szájak . . .

Hallgasd, hogy ropja kinn a hörgő, lázas éjbe

a bamba meg a vén, a szolga meg a báb !

Vérbajos kóklerek, királyok és bolondok,

. . . harapós rothadók;)

A *Les Premières Communions*-ból is idevillan egy sor: „ô sales fous — Dont le travail divin déforme encore les mondes” (ti, kiktől a világ torz, lett, mocskos bolondok !).

A torzulás, a fintorba váltás egyre gyilkosabb gúnnyá válik, mikor Louis Bonaparte történelmi paródiáiról van szó. (*Morts de quatre-vingt-douze ; Rages*

de Césars; L'Éclatante Victoire de Saarbrück) — A kis Napóleon kis korszakában, az ellentétek elföldelése idején vált át rezignációba ez a szolidaritásvállalás. A harcok dühe, sziszegő felháborodása „jövőtlen vereség” látomásává lesz (*Les Corbeaux*), a csatamezők helyett pusztán a fölötté keringő hollók jelennek meg. S szintén az elmúlás hangja: „száz holló” kíséri a patakot, mely titokban, rejtve fut. A „hadak” csak „hajdaniak”, mint a „díszkertek, dúlt várfalak” (*La rivière de Cassis*). A „bárány századok”-nak, „idilli katonák”-nak futniuk kell. Rimbaud második fejlődési szakaszában jelképek is tekinthetők ezek a sorok, ez a táj:

Après le clair de lune ! Partout la lande,
Rougis et leurs fronts aux cieux noirs, les guerriers
Chevauchent lentement leurs pâles coursiers !

Michel et Christine, 122.

(Majd kisüt a Hold! A táj kopár alatta.
Vérmes győztesek dobják fel fejüket,
hold-halványan sok csatacsődör üget, . . .

Michel et Christine, 152. Nagy László fordítása.)

Mintha az eltorzulásnak — a táj kopárrá válásának, az illúziók, színek eltűnésének — itt lenne a kulcsa. A történelmi korszakváltással párhuzamosan alszik ki lassanként közéleti költészete. Úgy szűnik meg számára ez a téma-világ, közvetlenül, mint ahogy a közvetlen, nyílt harc, a változtatás lehetősége, a beavatkozás távlata szűnik meg. — Megszűnik? — Átminősül, s a történelmi meghatározottság, az ember s a lírai formák organikus együttváltozást mutatnak.

A harmadik szakaszban, a prózaversekben, burkoltan, rejtélyessé vált módon ír erről a folyamatról. A történelmi konkrétság már csupán utalásként villan fel, a hajdani harcok emlékmарadványaként:

Jadis, . . . ma vie était un festin . . . Je parvins à faire s'évanouir
dans mon esprit toute l'espérance humaine. J'ai appelé les bourreaux
pour, en péissant, mordre la crosse de leurs fusils.

Une Saison en Enfer, 254.

(Egykor . . . az életem ünnepély volt . . . Eljutottam addig, hogy
szellememben szétfújtam minden reménységet. . . A pribékeket hív-
tam, hogy puskáik agyát ramjam pusztulóban.

Egy évad . . . 267. Kardos László fordítása.)

A tárgyyszerű körvonalak foszlányai is eltűnnek — már a második szakasz végén is csak ennyit jelez: „A remény is széthull” — „Nem szól senki: végre.” — „Ígérete híján — magas boldogságnak, . . . felségesen hátrálj”. (Ami örök, 165. Dal a legmagasabb toronyról, 163. — „Jamais l'espérance; . . . Et sans la promesse — De plus hautes joies — Auguste retraite” — *Éternité*, 142. — *Chanson de la Plus Haute Tour*, 144.) Ritkán nevezi meg így lelkiállapotát: „Szárnyszegett lelkesedés vergődése, a gyermeki gőg rágásai, a le-

vertség és a rémület” (Ifjúság, 262. Jékely. — *Jeunesse IV.*, 208.). Egyre sötétebb, kínzóbb, személytelenebb kiszolgáltatottságot érzékel: „. . . arc nélküli benső átok — megrontja világom” — így határozza meg a *Comédie de la Soif*-ban (125. — 156. Weöres). Később fogalmazza meg az elborulás kiinduló változását: „Ami mindig megvolt bennem: *nem hiszek már a történelemben*, feledem az alapelveket.” (*Nuit de l'Enfer*, 270. „plus de foi en l'histoire” . . . — Éjjel a pokolban, 276. Kardos L.).

A tizenöt éves, „önzetlen, józan” gyermekéletű forradalmár-kamasz átváltozik gyarmati utazóvá. Maga ez a folyamat a líra háttere. S drámai ez a metamorfózis, magja a tett, a cselekvés problémája.

A költő robbanó tettvágya, változtatás-igénye egy mozdulatlan, ellentéteit elrejtő történelmi szituációba kerül. „Lankasztó levegőt” érez (*Angoisse*, 181. — Szorongás, 246.), s azt, hogy „lápi korhadásra” van ítélve (*Comédie de la Soif*, 125—156.). Kérdez, s nincs válasz: „Kérdés vagy ezer — ágazik. Semerre — nem vezet ez el — csak részeg révületbe” (Aranykor, 167. Jánossy I. — *Age d'Or*, 153.). A burkolt, áttételes ellentétek miatt az ellenfeleket, a táborokat sem látja elhatároltan:

Quand nous sommes très forts, — qui recule? très gais, — qui tombe de ridicule? Quand nous sommes très méchants, — que ferait-on de nous?

Phrases, 187.

(Ha nagyon erősek vagyunk — ki hátrál? — ha nagyon vígak — ki lesz nevetségés? Ha nagyon gonoszak vagyunk — mit tehetnek velünk?

Mondatok, 228. Rónay György fordítása.)

Az alakatlan ellenfél, hasonló amorf, zilált, irracionálisba váltó kérdésekre ösztönöz:

Kihez szegődjem? Milyen állatot imádjak? Melyik szentképet rohanjam meg? Milyen szíveket rombolok össze? Milyen hazugságot kell elhinnem? — Milyen vérben gázolnom?

Hítvány vér, 270. Kardos L. *Mauvais sang*, 257.

Relatív fogalmakként jelennek meg a „hűség” és a „csalás”, a „bűn” és a „bűnrészesség”. Olyan kísérteties a kiszámíthatatlanságnak ez a légköre, hogy adekvát vele a vízió, amely valótlanná szellemített valóságból táplálkozik:

Milyen boszorkány támad a fehér alkonyatban? Milyen lila lombok lengenek alá majd?

Mondatok, 228. Rónay Gy.
Phrases, 187.

Rimbaud kérdésáradata s választalansága nem csak a táj „sanyarúsága” miatt van. A visszhangtalanság a modern költő kettős kételye a valósággal szemben. „Mi nem élünk a világban” — „Határozottan kívül vagyunk a világon” — „El vagyok rejtve s nem az vagyok”. (Delíriumok, 278. Kardos.

Délires I. 275; *Nuit de l'Enfer*, 270. — Éjjel a pokolban, 275. Kardos L.) De tudja, hogy „gyöngesége . . . a világ kegyetlensége”. Hiszen azért merült föl ez a gondolata: „jobb, ha sose látnak” — másutt: „Akarjátok, hogy eltűnjek?” (előbbi versek), mert feladatát, helyét nem látja:

„Valóban síron túli vagyok és *nincs rendeltetésem.*”

(*Életek*, 2., 222—3. Rónay Gy.
Vies, 236.)

A tett lehetetlensége, a fölöslegesség a képességek hiábavalóságát, eltemetését jelenti, a „kincsek” szétszórását, elását — személyesen és egyetemesen egyaránt. Erre, a fel nem használt értékek elkallódására utalnak a visszatérő „drágakövek”, „kincsek”, „bőség”, „gazdagság” stb. képek (diamants, trésors, les richesses inouies — *Vies*, 236., *Solde*, 246. stb.). — Ilyen elvarázsolt kincs a munka is. „Ez . . . a robbanás, amely időről időre beleragyog örvényei”-be. S amely „gyötrelemmé” válik, s „minden munkálkodó ember groteszk és tébolyult játékszernek tűnik” (*L'Éclair*, *Délires I.* 302., 275. — Villám, *Delíriumok I.*, 293., 278.).

Tűrhetetlen, elviselhetetlen számára ez a „finom és mulya gyötrődés”. Vágyik a nyílt harc, valóságos sebek után.: „Belehalok a fáradtságba . . . Tiltakozom! *Vasvillaszúrást, tűz-csöppeket követelek*” —; „*Tűz! Tűz! énreám . . . Odavágódom a lovak lába elé!*” — „A desperádók vihar, részegség és sebek után epednek”. (*Nuit de l'Enfer*, 270—275. — *Mauvais sang*, 257—268.) — Mindenképpen szabadulni akar a tehetetlen kétségbeeséstől.

„ó, annyira elhagyatott vagyok, hogy tökélyre törő lendületemet bármely bálványképnek feláldoznám.” (Vö. Kihez szegődjem? Milyen állatot imádjak?)

Hitvány vér, 268. Kardos L.
Mauvais sang, 257.

Így próbálkozik bálványként az ellenpólussal, a „gonoszszággal”. „Hadd legyen szabad ez a balsors” — kiáltással (*Bannières de Mai*, 131. — *Májusi lobogók*, 161. Somlyó Gy.).

„A borzalmakat hívtam, hogy megfojtsanak, homokkal, vérrrel. *A balsors volt az istenem.* Elnyújtóztam a sárban. A bűn levegőjén szárogattam magamat. Jó tréfákat csináltam az örülettel.”

Jadis, . . . 254.
Egykor . . . 267. Kardos L.

A „legyünk színlelők és semmivők” — idézett felszólítása, a „rombolásban való megelegülés” parabolái erre a kísérletre mutatnak. „Mit tehetek?” — nemcsak a *L'Éclair* egy szikrája ez a felkiáltás — ott izzik az életmű mélyén. Küszködik az ellentmondással: „A cselekvés nem azonos az étellel, csak egyik módja annak, hogy elkótyavetyéljünk némi erőt — kimerülés”. (*Delíriumok II.*, 288. Rónay Gy. — *Délires II.* 294.) — Kimerülést hoznak a cselekvés kísérletei, mert egyre szűkebb területekre visszaszorulva, csak az erő elvesztegetésére alkalmasak. Izgékonyasága, hevessége, az „azon-melegében” döntés, a végrehajtás sietsége — két veszély közt csiholódik. A tett, a változás vonzása éppen úgy rugója, mint a tehetetlenség veszedelmének közelléte.

Az elvetelés réme láthatatlanul jelenlevő, űző démon. „Tökélyre törő lendületét” végül megkísérli csupán az ihlet megragadására koncentrálni — a „helyreállított Hang” keresésére, amely talán „egyetlen alkalom érzékeink felszabadítására”. (Solde, 246. — Végeladás, 264. Kardos L.) A költészet lesz lassan az egyetlen „kegyetlen dallam”, ahol „sohasem hibázik”. (*Matinée d'Ivresse*, 183.) Nem véletlen a „desperádók”-ra, a spanyol kétségbeesettekre való hivatkozás. Célja elérésére ő is minden eszközt megenged. Mindent megtesz, hogy cselekedhessen. De felismeri determináltságát, így:

„a Vámpír, aki lovaggá tesz minket, megparancsolja, hogy azzal szórakozzunk, amit ő meghagy nekünk.” — S mi ez? — „... hogy különöcségünkben tetszelegjünk.”

Angoisse, 181.

Szorongás, 246. Weöres

Különöcségnek minősíti saját kísérleteit, és szigorúan felállítja saját mérlegét:

La vie fleurit par le travail, vieille vérité: moi, ma vie n'est pas assez pesante, elle s'envole et flotte loin au-dessus de l'action, ce cher point du monde.

Mauvais sang, 268.

(Én, az én életem nem elég súlyos, elröppen és ott libeg messzi fönn, a Tett, a világnak e kedves pontja fölött.

Hitvány vér, 274. Kardos L.)

Van ereje elismerni vereségét — kudarca saját mércéje szerint kudarc. A tettet, a valódit, úgy értelmezi, mint az „élet megváltoztatásának titkát”. (*Délires I.*, 279. — *Delíriumok I.*, 278. Kardos L.)

A következőket ismét igen radikálisan vonja le és értelmezi. Lezárja véglegesen a kísérlet költői útját — s ahogy addig ezen belül váltogatta merészen eszközeit —, most ugyanezzel az éles fordulattal más életsíkra tér át. „Két kézzel markolja a durva valót”. (*Adieu*, 306. — *Búcsú*, 295. Somlyó Gy.) — Tőkepenzes lesz.

A versek részleteikkel s az életművel szervesen összefüggnek. Alkotómódjuk, a kialakított „alkotó eljárás” sajátosságai a személyiség jellemző vonásaira mutatnak. S ez a történelmi koordináció nyomása alatt („a Vámpír parancsára”) alakítja életútját, s alakulnak ettől elválaszthatatlanul jellemvonásai, hajlamai, megnyilatkozása minőségei. Kölcsönös, komplex függőséget látunk ezek között a rendszerek között, ahol az egymást meghatározás, sajátos hatás—visszahatás — viszonylagosan öntörvényű struktúráikon keresztül történik. Éppen ez utóbbi miatt, érintkezési módjaik, metszéspontjaik mindig sajátosan „egyszeriségben” jelentkeznek. Sőt, ezen az „ismételhetlenségen” át ragadhatók meg legjobban.

V. Összegezés

Rimbaud sajátosságaiból adódik, hogy különös határozottsággal bontakozik ki az ő esetében az említett rendszerek érintkezése. Karikírozásra csábít, s ezt lehetővé teszi. *Lírája* a modern stílusterkvések egymást váltó útját mutatja föl speciálisan — ahogy *életrajza*, *jellemalakulása* egyféle sűrített kor-

képnek is tekinthető, s amint átélt *történelmi évei* is, egy *korszakra* jellemzően bukkantja fel s rejti el mozgatóerőit.

Mindhárom rendszer érintkezését, kölcsönhatását szélső határaik megragadásában lehet megközelíteni. (Rimbaud végletességéből következően is.)

A történelmi kor egyik pólusa: 1871. március 14—28.; a másik: az 1875-ös alkotmány. Azaz: a Párizsi Kommün és a Harmadik Köztársaság rendszere. Rimbaud személyiségét a forradalmár kamasz s a tőkepenés felnőtt szélsőségei keretezik. Költészetét az eleven közéletiség és a szinte hermetikusan elzárkózás, azaz a romantikus kezdet és szürrealista befejezés fogják közre.

Ezekben a határookban közös az, hogy a mozgatóerők *előbb nyíltan* feltáruznak (a proletariátus színre lépése; közvetlen reagálás az eseményekre; kifejezés közvetlensége); — *később rejtetté* válnak, az ellentmondások bonyolódnak. (Politikai táborok, rétegek, programok differenciálódása; közvetett önmegvalósítás; egyre áttételesebb, elvontabb formák előtérbe lépése a költészetben.) Mindhárom koordinációra vonatkozik, hogy a végletek külön-külön is kétarcúak. Sajátos ötvözetei egy *már* elavult s egy *még* meg sem született szituációnak. Túlhaladottság és utópikus jelleg keresztezi bennük egymást. A Kommün polgári-keresztényi humanizmusa — és az államgépezet szét-törése; a kamasz-Rimbaud patetikus naivitása és radikalizmusa; a kezdő versek képzelgő romantikája és nyers, realista elemei; a Harmadik Köztársaság retrográd és előremutató mozgalmai, jelenségei — mint pl. a boulangériszmus és a Dreyfus-ügy visszhangja; — a felnőtt költő hányódása erőszak és önfeláldozás végletei között; — a prózaversek formává tárgyiasodott szkepticizmusa, illetve utópikus hite. A nyílt harc, az ösztönösség, az értelmesség, a romantikus hősiesség, a közvetlen kifejezés — szemünk láttára avul el s adja át helyét egy új, alakuló tudatosságnak, a harc, a hősiesség, a kifejezőmód egyaránt megváltozik formáinak. S hasonlóak abban is, hogy nem egyértelműen, hanem dialektikus szövevényként jelentkeznek s váltják egymást.

Mindhárom síkon kétárcú magatartásokkal találkozunk: a régi, túlélt hatalom, erkölcs, kifejezés továbbélésével — és visszaterő, heves megtagadásával, a radikális szakítás törekvéseivel. Rimbaud lírájában ez így jelentkezik: nem tud elszakadni teljesen a romantikától, legmerészebb prózaverseiben is visszatér, magatartásként, amely stílusfordulatokban tárgyiasodik.: „ó Szelidség, világ — ó zene!” — „S a forró fehér könnyek — ó szelidség!” (*Barbare*, 167. — Barbár, 248. Somlyó Gy.) De ugyanilyen fordulatokat találunk számtalan versében — a harmadik korszakbeliekben is: l. *Mémoire, Après le Déluge, Angoisse, Jeunesse, L'Impossible* stb. Másrészt már a korai verseiben is radikális szakítás lépéseit teszi meg. S ez szintén egyszerre tükröződik a kijelentésekben és stílusjellegzetességekben. Nemcsak felkiáltással találkozunk: „Álmomért szégyen éget” — „Fuj kínjaim!” stb. (*Comédie de la Soif*, 125. — *Bannières de Mai*, 131.) — hanem már a legkorábbi költeményekben is a romantika mögött szürrealizmus idéznek a sejtelemszerűen felbukkanó, homályos képek. Pl. a *Les Éternelles des Orphelins*-ben a tárgyszerű körvonalak elvesztésének előjátékát is láthatjuk az ilyen sorokban: „La chambre est pleine d'ombre” . . . „tremble et se soulève . . . le long rideau” . . . „Et la nouvelle année . . . Sourit avec des pleurs et chante en grelottant”. (A szoba csupa árny . . . „leng és remeg . . . a függöny” — „Az újév . . . könnyek közt mosolyog s dalolva didereg.”) — Mintha már ez is „indulás” lenne „új érzés és új zaj felé”. (*Départ*, 231. — Indulás, 224. Kardos L.)

Az új, a még éretlen és ugyanakkor koraérett jövő, az anakronizmus és utópia egymást keresztezései is egyaránt jellemzik a francia történelem változó perspektíváit, a csodagyerek Rimbaud zseniális meglátásait — illetve ködbehülő, illékony délibábjait; lírája csúcseit és gyengéit. Voltaképp a korszak, az élet és kifejezés-lehetőségek felső és alsó határai között csapong, akkor, amikor pl. az „új munka korát” álmodja, illetve „Gyilkosok idejét” jósolja. Amikor úgy látja, hogy a költészet új csodákra képes, „tudós zenét” fog alkotni — s amikor mindössze csak „szelíd őrültség”-nek tekinti. S a következtetéseket is szélsőségesen levonva, őmagát hol „föltaláló”-nak véli, elődeinél sokkal érdemesebbnek — hol pedig „együgyűnek”-nek, alsóbb rendű fajból származónak. (*Matin*, 304. — *Reggel* 294.; *Conte*, 223. — *Mese*, 218.; *Nuit de l'Enfer*, 274. — *Éjjel a pokolban*, 277.; *Vies*, 236. — *Életek*, 222.; *Mauvais sang*, 262. — *Hitvány vér*, 260.)

Mindhárom síkon ez a két pólus — a kétarcú végletek — dialektikus összefonódottságban jelennek meg. Egyfelől van köztük időrend, egyszerű egymásutániség. A Kommün megelőzi a Harmadik Köztársaságot: a gyerekforradalmár a felnőtt üzletembert; a romantikus versek a szürrealistákat. Másrészt viszont ez nem az éretlen megérési folyamatát, az elavulás — megújulás emelkedő útját mutatja egyszerűen. Egy időben is a latencia, illetve potencia változatos fokozataiban, együtt is jelen vannak ezek a határok. A líra vonalán pl. egyrészt világosan fokozatokra tagolódik a verselés, a struktúra változása, a parnassienektől a szimbolizmuson át a szürrealizmusig. Másrészt viszont más-más arányban, a kibontakozás különböző lépcsőfokain, egy-egy fokozaton belül is összefonódnak. Azaz expresszív vonások és szürrealista indítások, a romantika és az automatikus írás jegyei egyaránt megtalálhatóak — változó arányú ötvözetként — a korai vagy későbbi verscsoportokban. A fent említett, „határeseteknek” nevezett, s nehezen besorolható versek szintén élénken szemléltetik ezt, mint pl. az *Ofélia*.¹⁴

A három rendszerben a folyamatok bizonyos párhuzamosságot is mutatnak. Pl. a magatartás és a stílus hullámváltozásai sajátos áttételességgel megfelelnek egymásnak. Erő vagy gyengeség felülkerekedése befolyásolja a lírai eszközök igénybevételének, keveredésének arányait. A legjobb versek a legpregnansabb szituációk legoptimálisabb kicsapódásai. Merész és egyszerűsítő fordulattal így is állítható: minden lírai, stílusforma fokozata, árnyalata mögött a cselekvés, a történelemtől való távolság egy-egy lépcsője áll.

A líra változásának organikusságát is mutatják ezek az együttlétezők. Egymástól elválaszthatatlanul fonódik össze az anyag struktúrává formálásának lépés-sora: kiválasztástól deformáláson át a versek egészének, illetve részének pl. a képeknek megszerkesztéséig. Pl. itt a tematika „leszűkülése”, illetve egyneműsödése; a hagyományos műfajok széttörése; a tárgyiasság vízióvá foszlása.

Az átváltozás kettőssége — éppúgy, mint a fenti vonások — már a modern líra egészének kétféleségére utal. Egyrészt leszűküléséről van itt szó, elszakadásról a közvetlen, érzéki tapasztalattól. Ugyanakkor a fokozott strukturalódást jelenti ez, a szervesség, az intenzitás növekedését.

¹⁴ *Rimbaud* versében Hamlet arájától teljesen eltérve — és sajátos módon eltérve — az okozza *Ofélia* halálát, hogy „fülébe a szél... vad szabadságról dalolt”, „szabadság, vágy, egek”-ről álmodott, s a „szörnyű Végtelen” ölte meg kék szemét. Azaz a *Les Poètes de sept ans* és a *Le Bateau ivre* előzményének tekinthető.

A nyelvi, formai áttételek, a fokozott közvettség oka a tükrözött valóság ellentéteinek egyre leplezettebbé válása, a történelmi mozgató erők elrejtőzése, a látszat és a lényeg, a felszín és a mély növekvő szakadéka. — Velük a személyiség eltávolodása a történelmi cselekvéstől. Így éppen a valósághoz s annak l é n y e g é h e z való hűség diktálja a felszín a l á bukást, a közvetlen, érzéki tapasztalat, harmónia csalóka látszattá degradálását. Az áttételességet a történelmi változás idézi elő. Mindez a líra további útjának, perspektívájának kettősségét villantja föl. Az erősen áttételezett, meghosszabbodott, rejtetté vált út, a „valóság-hűség” megnehezítettsége — fokozzák a költői erőpróbát. Fokozottan terhelik meg, illetve követelnek a lírai erők, lehetőségek, képességektől. Egyszerre áll fönn a költészet „teherbírásának”, egyetemességének gazdagodása is, kiterjedése — valamint elfulladás a partikulárisvá válásban.

Rimbaud példa a líra győzelmének és kudarcának esélyeire. Versei vallanak „bukásáról” — de „álmairól” is.

„Nem volt-e egykor kedves, hősi, mesés, aranylapokra kívánczoló ifjúságom — nagyon is sok szerencsém! Micsoda vétkem vagy tévedésem érdemelte ki mai nagy gyengességemet? Ti, akik azt állítjátok, hogy az állatok zokognak bánatukban, hogy a betegek kétségbeesnek, hogy a halottak rosszat álmodnak, próbáljátok meg elmesélni bukásomat és álmimat.”

Matin, 304.

Reggel, 294. Somlyó Gy.

Költészete felmutatja a modern líra szülő és determináló erőit, a harc feladásának és újrafelvételének távlatait.

Kísérletünk számára pedig általános módszerbéli próbául szolgálhat, s ilyen közös következtetések levonására bátorít. Végül: minden történelmi korszak kiválasztja a kifejezésére legalkalmasabb embereit, a szélsőségeire, lehetőségeinek határait legvégletesebben, érzékenyen reagálót: ő lesz az alkotó. S az alkotó ember a történelmi koordináció lazább vagy szorosabb kötéseiben alakítja ki pályáját, attól elválaszthatatlan személyiségét, alkotása fajtáját. Maga a mű, pl. a líra mindkettőt: korszakot és személyiséget kölcsönhatásában tükrözi. S ez a mű minden ízét áthatja. A kettős rezgéseket leghívebben követő formákat, a legpregnansabbban idomuló eszközöket választja ki a művész — képességei, ereje szerint. Így a mű struktúrája sajátos áttételeiben, öntörvényeiben tartalmazza a korszak, az alkotó s kölcsönhatásai tárgyiasítását.

A szovjet irodalom sajátosságai

P. SZ. VÜHODCEV (Leningrád)

A XX. század társadalmi-irodalmi mozgalmának történetében nem volt olyan probléma, amely a legkülönbözőbb eszmei-esztétikai irányzatokhoz tartozó írók, szociológusok figyelmét olyannyira magára vonta volna, mint a szocialista realizmus és az új, szocialista irodalom gyakorlatának keletkezése és fejlődése. Ez az érdeklődés különösen felerősödött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, azaz a tulajdonképpeni szovjet irodalom fejlődésének kezdete óta. Egyesek reménnyel és hittel — az új irodalom növekedését is támogatva — a század legprogresszívebb tendenciáinak kifejeződését látták benne; az új típusú író születéséről, a valóság művészi újraalkotásának új elveiről, a művész és a társadalom közötti új viszonyokról írtak. Mások kezdetben gyanakodva és kíváncsian figyelték az új szociális-erkölcsi eszményeket hozó irodalom fejlődésének folyamatát, de később tisztelői és védelmezői lettek. Ismét mások nyílt rosszindulattal és gyűlölettel próbálták beszennyezni; fejlődésének minden hiányosságát, nehézségét és hibáját felhasználták arra, hogy „végső” ítéletet mondjanak róla. A szovjet irodalom körül mindig is éles ideológiai, esztétikai és politikai harc dúlt.

A szocialista realizmus tagadóinak egyik kedvelt fogása az az állítás, hogy a szovjet irodalom egyhangú, unifikált. Emellett magát a szocialista realizmus módszerét is néhány politikus (Sztálin, Zsdanov) tartalmatlan koholmányaként interpretálják, az irodalmi gyakorlatot pedig hol harmadrendű, hol teljesen sikertelen alkotásokon keresztül szemléltetik, vagy legjobb eredményeit durva tendenciozitással értelmezik. Amikor e kritikusok arra törekednek, hogy a szovjet irodalmat mindenképpen szembeállítsák a régi és a mai irodalmakkal, annak lényegét a „tisztá” ideológiára és politikára redukálják, a hiszékeny olvasónak igyekeznek azt a gondolatot sugallni, hogy a szovjet irodalom mesterséges, elveit a párt és a szovjet kormány erőszakkal szentesítette.

Hazugsággal nem lehet messzire jutni. Éppen ezért a régi és mai rosszakarók bármennyire is igyekeznek komoly formát adni koncepciójuknak, nem tudták és nem tudják megállapítani sem irodalmunk fejlődésének folyamatát, sem a haladó művészek és gondolkodók iránta tanúsított egyre erősebb érdeklődését. A szovjet irodalom és a szocialista eszmék nemcsak jótékonyan hatottak a XX. század sok haladó írójára (R. Rolland, A. France, J. Reed, T. Dreiser, J. London, E. Verhaaren, G. Hauptman, B. Shaw, H. Barbusse, M. Nexö, E. Sinclair stb.), ők maguk is eljutottak a realista művészet és a kor haladó világnézete összekapcsolásának problémájához. A szocialista mozgalom jelentős hatást gyakorolt olyan kiemelkedő művészek, mint Th. Mann, E. Hemingway, R. Martin du Gard, J. Steinbeck, A. Zweig és mások alkotásaira is.

Az irodalom fejlődésének azon általános, haladó tendenciái, amelyek a XX. század egész világirodalmában már jóval a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt felszínre kerültek, a szovjet valóság körülményei között még nagyobb fejlődési lehetőséget kaptak, mint a többi országban, s ezt természetesen államunk fejlődésének társadalmi feltételei tették lehetővé.

Azonban naivság lenne feltételezni (pedig ilyen nézetek léteztek a szovjet irodalomtudományban), hogy a szocialista realizmus irodalma simán és békésen fejlődött, útja egyik győzelemtől a másikig vezetett. A szocialista realizmus irodalmának útja hosszú, kegyetlen, nemegyszer drámai harc útja a különböző modernista és lényegük szerint antihumanista és népellenes irányzatokkal, iskolákkal és iskolácskákkal. Ezt a harcot V. I. Lenin, G. P. Plehanov, A. M. Gorkij, A. V. Lunacsarszkij, V. V. Vorovszkij és más marxista kritikuskok cikkeikben és könyveikben konkrétan és történelmi hűséggel örökítették meg. A külföldi irodalmakban ez a harc éppen ilyen feszült és éles volt, erről tanúszkodnak kiemelkedő írók és teoretikusok (A. Gramsci, R. Fox, H. Barbusse, J. R. Becher) munkái.

Ha megváltozik a társadalmi valóság (szocialista lesz, vagy azt történelmileg elkerülhetetlennek fogják fel), ha megváltozik az író általános filozófiai világnézete (kommunista, dialektikus materialista lesz) és megváltozik a művész és a társadalom kölcsönös viszonya (a világ forradalmi átalakítása céljának tudatos szolgálata), akkor maradhat-e változatlan az alkotói módszer? Kétségtelen, hogy nem.

Vizsgáljuk meg röviden, mit jelent ez a gyakorlatban, a szovjet irodalom vonatkozásában. Milyen irányban kell keresnünk újszerűségének azokat az általános vonásait, amelyek lehetővé teszik, hogy a szocialista realizmus módszere történelmileg törvényszerű megjelenéséről beszéljünk.

Mindenekelőtt a valóságról mint a szépirodalom fő tárgyáról. A társadalom életének ábrázolásában az új nem annyira abban nyilvánul meg, hogy az írók a népet a történelem mozgató erejeként mutatják be (ez a gondolat olyan műveknek is alapja, mint L. Tolsztoj *Háború és béke*je, Ny. Nyekraszov *Ki él boldogan Oroszországban* című poémája), hanem mindenekelőtt abban, hogy a szovjet írók a néptömegeknek a szó legtágabb értelmében vett szocialista mozgalmáról írnak, azaz mindarról, ami a társadalom szocialista átalakulásának folyamán az életben és az emberek nagy tömegeinek tudatában, az új típusú emberi személyiség kialakulása során végbement és végbemegy. A tehetség sajátosságaitól és mértékétől, a valóság megértése fokától és sok más körülménytől függően minden író sajátosan örökíti meg ezt a folyamatot.

De könnyen észrevehetjük, hogy a szovjet irodalom éppen ezen általános jellemzője hatott annak más vonásaira is, például a művek műfaji jellegzetességére, a jellemek ábrázolására, fejlődésük sajátosságára. Míg a forradalom előtti irodalomban kevés az olyan mű, amelyben a néptömegek vagy a „tömeg embere” (M. Gorkij) állnának a középpontban, az ő sorsuk pedig meghatározóná a mű egész struktúráját (például a *Ki él boldogan Oroszországban*), addig az ilyen alkotások a szovjet irodalomban túlsúlyban vannak. A szovjet írók legjobb eredményeit mind a prózában, mind a drámában éppen az ilyen típusú művek között fedezhetjük fel.

Az olyan művek megjelenése, mint Gy. Bednij *A földről, a szabadságról, a munkás sorsáról* vagy a *Fő utca* c. alkotása, A. Blok *Tizenkettő*, V. Majakovszkij *V. I. Lenin* és a *Csudajó* című poémája, A. Szerafimovics *Vasáradata*, D. Furmanov *Csapajevje*, V. Ivanov *Partizán-elbeszélései*, Maliskin *Dair eleste*

és *Szevasztopol* című regényei, K. Trenyov *Ljubov Jarovaja*, B. Lavrenyov *Összeomlás* című színműve, Fagyjev *Tizenkilencen*je, elvi fontosságú új művészi eseményt jelentett az orosz irodalomban. És nemcsak azért, mert bennük a szerző a forradalmi tömegek életének és harcának legfőbb kérdéseit vetette fel, de azért is, mert ezeknek a tömegeknek a sorsa központi helyet foglal el a művekben, ez egyúttal meghatározta az elbeszélés jellegét, a kompozíció és a cselekmény sajátosságait.

A világ átalakításaért harcba indult széles néptömegek tevékenységének, az emberek átfelműködésének és szellemi növekedésének, a szocialista tudat kialakulásának ábrázolása — ez az a forradalom szülte közös vonás, amely e műveket koncepcionális különbözőségük mellett egyesíti, s amely az egész új irodalom fő irányát meghatározta. E művek összességükben és egyedenként a néptömegek ábrázolásában éppen azért hoznak lényegi újat, mert íróik — miközben fő figyelmüket a valóság leglényegesebb oldalainak tükrözésére irányítják, a nép történelmi tapasztalatát a forradalom gyakorlata által megerősített marxista világfelfogás pozíciójából értelmezik. Új vonásuk abban a világos és nagy történelmi perspektívában gyökeredzik, amelyet a forradalom nyitott meg a néptömegek előtt.

A szovjet irodalom e sajátossága a továbbiakban még inkább erősödik olyan kiemelkedő alkotások, mint a *Csendes Don* és a *Golgota*, az *Új barázdát szánt az eke*, az *Energia* és az *Isten háta mögötti emberek*, az *Optimista tragédia*, az *Új ember kovácsa* és a *Megindul az erdő*, a *Nekeresdország* és a *Vaszilij Tyorkin*, az *Orosz erdő* és F. Gladkov triológiája az *Egyre messzebb*, V. Tyendrjakov elbeszélései és Sz. Zaligin *Az Irtis partján* című regénye és sok más mű megjelenésével. E művek mindenekelőtt a nép élete, a különböző történelmi időszakokban vívott harca és szellemi arculata új oldalainak művészi feltárásával hoztak újat az irodalomba. És itt szó sem lehet ösztönösségről, irracionális alkotásról. Ahhoz, hogy az író mélyebben feltárja a szocialista átalakulás értelmét és irányát, mely valóságismerettel és objektív történelmi világnézettel kell rendelkeznie. Ez viszont a személyiség és a történelem közötti viszonyok művészi kutatásának új lehetőségeit is meghatározza.

A szovjet irodalomban nem volt olyan jelenről szóló, jelentős, nagy alkotás, amelyben a központi helyet — közvetlenül vagy közvetve — nem a néptömegek sorsa foglalta volna el. Ember és kollektíva, személyiség és nép — állandó, kölcsönös gazdagodásukban — ez az alapja a szovjet irodalom minden kiemelkedő művének. És meg kell mondanunk, hogy a társadalmi fejlődés e fő kérdéseire a mi irodalmunk adta a történelmileg leghelyesebb feleletet. A szocialista realizmus irodalmában az „ember általában” probléma nem lehetséges. Ebben a vonatkozásban irodalmunk polemizál még a haladó polgári irodalommal is, amit többek között az utóbbi évek néhány művének összehasonlításakor is láthatunk. Jól érzékelhető ez a polémia például a jelenkor legnagyobb művészeinek műveiben, E. Hemingway *Az öreg halász és a tenger* és M. Solohov *Emberi sors* című alkotásában, amelyekben a nép sorsának problémája széles szociális-filozófiai síkon vetődik fel, és bennük a szerzők elvileg különböző feleletet adnak az ember és élete értelmének kérdésére.

A szovjet irodalom legjobb alkotásaiban az ember győztesként kerül ki a legnehezebb megpróbáltatásokból, sorsát az alkotó a nép harcának és hőstétének széles perspektívájában értelmezi. Az „ember és társadalom” probléma filozófiai megoldásáról van szó. A történelmi élet ilyen perspektívája még az olyan művekben sem halványul és tűnik el, amelyekben az alkotó a hő

tragikus sorsát kíséri végig (*Tizenkilencen, Csendes Don, Az acélt megedzik, Az ifjú gárda, Ház az út mentén, Egy igaz ember, Iván Gyenyiszovics egy napja, Vörös napocska, Az Irtis partján* stb.). Mert bármilyen jelentősek és nagyok voltak is az egyes emberek, sőt egész szociális rétegek tragédiái, az írók látják és ábrázolják a néptömegek alkotó tevékenységének fő irányát, történelmileg legyőzhetetlen ügyét.

A történelem, az élet és a néptömegek szerepe új felfogásával együtt erősödött a hősnek a kollektívával, a széles néptömegekkel közvetlen viszonyában való ábrázolása, amelynek tükröződnie kellett a hős tipizálásának elveiben is. Például, ha a szovjet irodalom legjobb műveit a klasszikus orosz irodalom — fő iránya szerint velük rokon — kiemelkedő alkotásaival hasonlítjuk össze, észre kell vennünk néhány lényegi különbséget az élet, mind az egyes hős, mind a néptömegek lelki alkata, viselkedése, gondolkozásmódja ábrázolásának jellegében és elveiben. Vegyük például, egyfelől Kolcov verseit és dalait, Nyekraszov *Ki él boldogan Oroszországban* című művét, L. Tolsztoj *Háború és békéjét*, M. Bunyin *Faluját*, másrészt M. Iszakovszkij költeményeit és dalait, A. Tvardovszkij *Nekeresdországot*, *Vaszilij Tyorkinját*, Solohov *Csendes Donját*, Zaligin *Az Irtis partján* című regényét. Ha eltekintünk a tehetség mértékétől és eredetiségének kérdésétől, az egyes alkotók világtörténeti helyétől, észre kell vennünk, hogy a néptömegek intellektuális-pszichikai élete, harca, életmódja szociális-történeti útkeresése feltárásának mélységét illetően a *Csendes Don* magasabb fokot képvisel, mint a *Háború és béke*: s ugyanilyen viszony áll fenn a *Nekeresdország*, a *Vaszilij Tyorkin* és a *Ki él boldogan Oroszországban*, Iszakovszkij versei, dalai és Kolcov költészete, Zaligin *Az Irtis partján* című műve és Bunyin *Faluja* között. Hangsúlyozzuk, nem e nagy írók tehetségének összehasonlításáról, hanem a dolgozó tömegek életében lejátszódó mélységi folyamatok ábrázolásáról, történelmi tudatosításáról és társadalmi-történeti értelmezéséről van szó.

Igaza volt Fagyajevnek, amikor megjegyezte, hogy „az, amit Belinszkij Kolcovról mondott, nagyrészt érvényes a mi Iszakovszkijunkra, e kivételes népi tehetségre is, akit szintén még mindig nem eléggé értékelnek. De az igazság megköveteli, hogy kimondjuk: Iszakovszkij mind gondolatilag, mind a forma szempontjából nagyobb Kolcovnál”. Solohov és Tvardovszkij említett műveiben mélyebben és sokoldalúbban oldják meg a személyiség és a néptömegek kölcsönös viszonyának problémáját, mint L. Tolsztoj és Nyekraszov. A hősök és az író aktívabban kapcsolódnak be a társadalmi-történeti folyamatokba és a politikai harcba, feszültebben keresik helyüket az össznépi mozgalomban. Ez rányomja bélyegét a konfliktusok és a cselekmény sajátosságaira is, valamint a hősök tipizálásának specifikumára. M. Gorkij szavaival, a hős egyre inkább „világnézettel”, s egyre kevésbé „világérzettel rendelkező ember”.

Nincs primitívebb elképzelés annál, mint hogy a szocialista realizmus valaki által egyszer s mindenkorra megtalált eszmék és világnézeti elvek valamiféle summája. Nincs felületesebb hozzáállás az irodalomhoz, mint amikor azt „tisztán” eszmei és „tisztán” művészi oldalra bontják szét. A szovjet irodalom — mint eszmei-művészi elvek meghatározott rendszere — élő, sokrétű, történelmileg fejlődő jelenség. Az általános eszmei-esztétikai alapok keresésének és kidolgozásának folyamatában bonyolult, nehéz és ellentmondásos utat tett meg, azt lehet mondani, kegyetlen harcban, önnön hibáiban szenvedte meg és vívta ki valóságos értékét és elvi jelentőségét, amely lehetővé tette, hogy a világirodalom történetében az egyik legtekintélyesebb helyet foglalja el.

A szovjet irodalomról mint világméretű jelenségről szólva, mindenekelőtt különböző etapjai legjobb eredményeit kell figyelembe vennünk, és nem azokat a műveket, amelyeket maga az irodalmi mozgásfolyamat haladott túl, bár ez utóbbiakat sem ignorálhatjuk. (Ez egyébként bármely más irodalomra is vonatkozik.) Minden irodalomban vannak különböző eszmei-művészi színvonalat képviselő írók és művek. De amikor például a klasszikus orosz irodalom eredményeiről beszélünk, természetesen elsősorban nem Venevityinovra, hanem Puskinra, nem Daljra, hanem Dosztojevszkijre, nem Boborikinra, hanem Tolsztojra, nem Fofanovra, hanem Nyekraszovra gondolunk.

Ugyanakkor, ha a művészi elvek kialakulási és fejlődési folyamatáról van szó, nem annyira az egyes, bár még oly kiemelkedő alkotásokat, hanem az irodalmi folyamat egész bonyolultságát kell figyelembe vennünk. A „szovjet irodalom” és a „szocialista realizmus” nem azonos fogalmak. De elválaszthatatlanok egymástól mind irodalomtörténeti, mind filozófiai-esztétikai jelentésükben. Ha nem vesszük figyelembe kölcsönhatásukat, nem érthetjük meg helyesen azokat az állandó, lényegi vonásokat, amelyek éppen a szovjet irodalmat mint a világirodalmi fejlődés elvi fontosságú szakaszát jellemzik.

Miben nagyobb Fagyeyev L. Tolsztojnal? Hogyan nyilvánulnak meg a szocialista realizmus elvei Sz. Jeszenyin *Nem sírok* . . . című versében vagy Gorkij *Pusztító fájdalom* című elbeszélésében? Néha ilyen „halálosan” mélyértelmű, valójában pedig spekulatív kérdésekkel tesznek naiv kísérletet arra, hogy megfosszák komolyságától és fontosságától azt a problémafelvetést, hogy a szocialista realizmus minőségileg újat jelent. Azonban egyáltalán nem tűnik naivnak néhány mai szovjet irodalmár írása, amelyben a szerző minden éleselméjűségét és irodalmi tapasztalatát arra pazarolja, hogy hebizonyítsa, nincs elvi eszmei-esztétikai különbség például Majakovszkij és M. Volosin, Sz. Jeszenyin és M. Cvetajeva között, és a tehetség problémáját a világnézettől és a valóságtól teljesen elszakítva vizsgálja.

Mi az alkotói módszer és mi a viszonya az irodalom történetéhez? Milyen társadalmi-történeti tényezők, milyen filozófiai és politikai előfeltételek határozzák meg újszerű voltát? Hogyan hatnak a megváltozott alkotói elvek az alapvető eszmei-esztétikai kategóriák (népiség, humanizmus tipikus stb.) tartalmára? Milyen az általános és az egyes viszonya a kor módszerében és stílusában? Ez az az alapvető kérdéskomplexum, amelynek tisztázása nélkül nem lehet megérteni, mi újat hozott a szocialista realizmus irodalma a világirodalom fejlődésében.

Egyetlen művész számára sem közömbös, hogyan fogja fel a világot, miként értelmezi az életet, az embert. Minden kornak megvan a szociális és filozófiai nézetek rá jellemző domináns rendszere. Így például az embert a klasszicizmus kora racionális elvként, a XIX. század a környezet termékeként, a XX. század pedig bonyolult társadalmi viszonyok összességeként fogja fel, s ezzel összefüggésben különböző korszakokban különbözőképpen értelmezik az embert mint személyiséget. E korok haladó művészi gondolkodásának eszmei és filozófiai alapja — felvilágosodás, materializmus, általános demokratikus humanizmus, történelmi materializmus — szintén lényegesen különbözik egymástól. A társadalom lényegéről és törvényeiről kialakult korabeli elképzelések még akkor is hatással vannak a művészre, ha nézeteiben megelőzi korát. És ez eszményeire is rányomja bélyegét. Alkotói módszernek nevezzük azon szociális-filozófiai és eszmei-esztétikai elképzelések egységét, amelyek a művész fejlődésében bizonyos irodalmi irányzatot egyénítenek.

A néptömegek tudatos történelmi alkotásra való ébredése egyúttal azt is jelenti, hogy az író figyelmét egyre inkább forradalmi tudatok kutatására irányítja. Természetesen ez maga után vonta a pszichológiai elemzés eszközeiben és útjaiban bekövetkezett változásokat is. Például a hős értékelésében elvi szemponttá, az ember értékének mértékévé vált társadalmilag hasznos ügye, az új életet teremtő emberekhez való viszonya. A munka témája nemcsak tisztán termelési, hanem társadalmi-erkölcsi témaként vetődik fel. És bár ezen az úton a szovjet irodalmat sok nehézség és veszteség érte („termelési regény”, a hősök munkatevékenységének egyoldalú ábrázolása stb. . .), az emberábrázolás ilyen megközelítésében a szocialista realizmus módszerének elvi fontosságú jegyét kell látnunk.

S ha figyelmesen körülnézünk, a szovjet irodalom legjobb alakjait ezen az úton alkotta.

Ebben az összefüggésben fontos jelentőségre tesz szert a valóság forradalmi fejlődésében való ábrázolásának elve. Néhány irodalomtörténeti munkában ez az elv a normatív-dogmatikus értelmezés színezetét ölti fel. Pedig ez az elv valójában a múlt és jelen minden haladó irodalmának sajátja, mivel a valódi művész mindig rendelkezik meghatározott eszménnyel, nemcsak feltárni, de támogatni is akarja az élet új tendenciáit. A szovjet író számára, aki felfogta a társadalom történelmi fejlődésének objektív törvényeit, tudatossá válik az a cél, hogy támogassa és bemutassa a progresszív, forradalmi erőket. Számára a jövő nem elvont álm, vágy vagy előérzet, hanem meghatározott történelmi szükségszerűség formájában jelentkezik. Az igazi író sohasem közömbös iránta. A jövő elérésében való érdekelttség és közreműködés a szovjet irodalom egyik fő elvévé válik. Ezért M. Gorkijnak igaza volt, amikor az írókat állandóan arra ösztönözte, hogy válják „szokásukká” a jövő „harmadik valóságként” való ábrázolása. Ez a tipizálás jellegét is befolyásolja: az író az ábrázolt jelenséget állandóan a tudatosított ideállal kontrollálja. És bár — különösen a 30-as, 40-es években — néhány szovjet író műveiben a valóságot azonosította az ideállal, ami az életigazság megsértéséhez vezetett, maga az elv, a három valóság (múlt, jelen, jövő) kötelező figyelembevételének elve nagyon fontos tényező a szocialista realista író alkotásában.

A másik lényeges tényező, amely meghatározza a valóság ábrázolásának új elveit, a szovjet író világnézetének új jellege. A társadalmi fejlődés marxista felfogása és a pártosság elve a művészetben nem egyszerűen politikai, az alkotásfolyamattól független kategóriák: a művész számára az iránytű szerepét töltik be a művészet fő elvei — ember és természet, ember és társadalom, személyiség és tömegek, véletlen és törvényszerű, fő és másodlagos — egymáshoz való viszonyuk megértésében. De ez nem előre adott szögben való egyenes vonalú mozgáshoz szolgáló iránytű. A dogmatikusan gondolkodó emberek kezében ez segédeszközzé, sablonná válhat, amely leszoktatja az embert arról, hogy gondolkodjon, keressen, állandóan figyelembe vegye a történelem reális menetét, időnként bonyolult cikcakkjait. Ebben az esetben a művész megszűnik alkotó lenni és illusztrátorrá válik.

A szovjet irodalom egyik kardinális sajátossága — a szocialista életforma igenlése. Az író tudatosan az új rend oldalán áll. Éppen ezért az író számára a világnézet, tehetsége fejlődési irányának kérdése a korábbinál sokkal nagyobb súllyal vetődik fel.

Széles értelemben a pártosság az életjelenségek megközelítésének, értékelésének elve és mindenben megnyilvánul: a tudományban, a filozófiában, a

művészetben, az erkölcsben stb. Az emberi élet törvényszerűségeinek, kölcsönösen a társadalom — végső soron mindig a társadalmi fejlődés gyakorlatára irányuló — megismerésének természetéből következik, hogy azok az emberek, akik részt vesznek ebben a folyamatban, feltétlenül ilyen vagy olyan szociális erők oldalán állnak, s ebben nyilvánul meg pártosságuk. A művészetben az ilyen értelemben vett pártosság bonyolultabb tényező, nem egyszerűen a tisztán politikai eszmék summája. A pártosság, hazafiság, a művésznél eszmei-esztétikai kategóriává válik, egyaránt megnyilvánul a jelenségek kiválasztásában, értelmezésében és esztétikai értékelésében. Áthatja az egész művet, meghatározza anniak irányultságát. De ugyanakkor az író számára lehetőséget ad ahhoz, hogy szabadon, alkotói egyéniségének megfelelően válasszon anyaga realizációjának útjait és eszközeit illetően.

A haladó világnézetnek mindig meghatározó szerepe volt a művészi gyakorlatban, abban, hogy az író milyen mélyen érti és alkotja újjá a valóságot. Az irodalom történetében előfordult, hogy a művészi tehetség ereje legyőzte az íróban a gondolkodás konzervativizmusát, de a történelem nem ismer olyan esetet, amikor a haladó világnézet gátolta volna a tehetség fejlődését. A szovjet író számára az alkotás ezen — világnézeti — oldala különösen fontos, mondhatnánk, elsőrendű jelentőségre tesz szert.

Ezzel kapcsolatban bizonyos mértékig másképp vetődik fel az a kérdés, hogy „a költő milyen helyet foglal el a munkafolyamatok rendszerében”. Mit jelent ez?

A szocialista valóságban a széles néptömegek előtt határtalan lehetőségek nyíltak a társadalmi, állami életben való aktív részvételhez. Új tulajdonságok jelentek meg a népben mint egészben, valamint az egyes személyiség jellemében. A szovjet író a társadalom ezen aktív erejét a szovjet emberek életének legjellemzőbb vonásaként mutatja be és tárja fel, igyekszik konkrétan, gyakorlatilag részt venni annak erősítésében. Ez a múltbeli íróétől bizonyos mértékig eltérő helyzetet teremt számára. A szovjet író irodalmi alkotása olyan jellegű tevékenység eredménye, amely nyíltan és tudatosan irányul a kommunista párt és az állam által kitzűzött feladatok teljesítésére. Jól beszélt erről D. Furmanov. Irodalmi jegyzeteiben arról írt, hogy a múlt írójától eltérően — aki ha akarta, nem vett részt közvetlenül a politikai, állami életben — „nálunk minden valódi művész feltétlenül a közös állami élet résztvevője, érti azt, érdekli, figyelemmel kíséri, sőt gyakran saját erejével, tudásával, tapasztalatával aktívan is részt vesz benne.”¹

Erről ír Tvardovszkij is, de már a szovjet író művészi alkotását is közvetlenül érinti: „Valószínű, hogy a nép előtti felelősség büszke, örömteli és nyugtalanító érzése az a fő érzés, amely el kell hogy kísérje író társunkat egész irodalmi és társadalmi, rendeltetése szerint állami tevékenysége során, hiszen a nép hű fiát látja benne.”²

Itt nem egyszerűen csak arról van szó, hogy az író a művészi alkotás mellett állami ügyekkel foglalkozik, hanem arról, hogy magának az alkotó tevékenységnek lett állami jelentősége, és nem abban az értelemben, ahogy Balzac értelmelte, amikor a művész és az államférfi munkájának egyenértékűségéről beszélt. Ez hatással volt a szovjet író műveinek néhány tisztán művészi vonására is (a művésznek a valóságban való aktív viszonya, a széles értelemben vett

¹ Д. Фурманов: Сочинения в 4-х томах. 4. т. М. 1956

² Литературная газета 1947. 11. 8.

publicisztikai jelleg stb.), magára az alkotás folyamatára is (a kor aktuális feladataival való kapcsolat, az olvasó tömegekkel való kölcsönös viszony stb.).

A szovjet irodalom — a történelemben példa nélkül — törvény rangjára emeli a valóság alkotó átalakításának folyamatába való aktív bekapcsolódást.

A fő követelmény, amelyet V. I. Lenin még az új irodalom keletkezésének hajnalán támasztott az igazán szocialista művészetrel szemben, — az öszproletár ügy szolgálata — az egész szovjet irodalom számára meghatározóvá vált. Nem véletlen, hogy a szocialista realizmus fejlődése kezdeti szakaszának műve, az *Anya* legfontosabb érdemét V. I. Lenin abban látta, hogy „nagyon mai könyv”, azaz olyan mű, amely aktívan segíti a forradalom fejlődését. Ismeretes, hogy amikor Gorkij műve kidolgozatlanságának okát a sietséggel próbálta magyarázni, Lenin ezt mondta: „nagyon jó, hogy . . . sietett, könyve szükséges könyv: sok munkás a forradalmi mozgalomban nem tudatosan, ösztönösen vett részt, és most nagyon hasznos lesz számunkra az *Anya* olvasása”.³

A továbbiakban az író alkotásának az össznépi feladatokkal való ilyen kapcsolata a szovjet irodalom egyik legjellemzőbb sajátosságává vált. Az író valóban állam előtti felelősséget érez mindazért, ami történik, és saját alkotó munkájához is mindenekelőtt állampolgárként, az események résztvevőjeként viszonyul.

Irodalmunk ezen tulajdonsága már a forradalom és a polgárháború éveiben is világosan kitűnt. Gy. Bednij, V. Majakovszkij, A. Szerafimovics korabeli műveinek elvi jelentősége van az irodalom fejlődésében, s nemcsak azért, mert azok tükrözték legteljesebben a forradalom alkotó erejét, a világ átalakításának pátozát, de azért is, mert az írók alkotó munkájának jellege először demonstrálta világosan a forradalmi irodalom újító tendenciáit. Ezek az írók a néptömegek előtt álló fő feladatot — a valóság forradalmi átalakításának megvalósítását, az októberi vívmányok védelmét a belső és külső ellenforradalomtól — alkotói programnak, a szívükkel fogták fel, és tehetségük egész erejét e program megvalósításának rendelték alá. Az ostorozó verses tárcák és pamfletek, az átgondolt, ravasz és maró népi humorral teli mesék, a ROSZTA-ablakok jelszó-versei, az agitációs poémák és mesék, az étellel teli tárcák és a szónoki pátozú költemények mind azon feladat teljesítését szolgálták, hogy — Majakovszkij szavaival — segítsenek a „százötven-millió Népnak” „a köztársaságot kirántani a sárból”. Az irodalom még sohasem ismerte a „napi kérdések” ilyen önfeláldozó és teljes szolgálatát. Ezen az úton Majakovszkij és Gy. Bednij (s a maga módján Blok és Jeszenyin is) új költői műfajokat és új alkotóelveket fedeztek fel. Később, a 20-as évek folyamán irodalmunk e sajátossága még inkább erősödött. A forradalom költőiehez csatlakoztak a komszomolista költők, a paraszt-írók.

Az irodalom alapvető tárgya a NEP, a népgazdaság helyreállításának, az új falu életének témája és — ami a legfontosabb — az új emberért vívott harc lett. A nép nehéz és bonyolult harcában az irodalom a harcostárs szerepére vállalkozott. Útján sok nehézség, időnként törés volt. De egyre inkább meghatározóvá vált az új irodalom fő vonása, közvetlen kapcsolata a néptömegek mindennapi életével, a harc és az átalakulás folyamatáért érzett írói felelősség.

A 20-as évek végén, a 30-as évek elején, amikor a hatalmas ipari bázis és a mezőgazdaság kollektivizálása lett a párt, a szovjet kormány és a nép fő

³ М. Горький: Собрание сочинений в 30-ти томах. Гослитиздат, М. 1951. 7.

feladata, az irodalom önmaga számára is centrális jelentőségűnek érzi magát. Az írók egyénileg, „brigádokban” északra mennek, ahol az évszázados erdők mélyén ipari óriás-kombinátorok épülnek, Turkesztánba, a dnyeperi vízierőműhöz, a híres, „Magnyitkára”, az örmény vízierőmű építéséhez utaznak, hogy segítsenek az embereknek, közvetlenül részt vegyenek a haza arculata átalakításának e grandiózus folyamatában. És egymás után jelenik meg L. Leonov *Megindul az erdő*, V. Katajev *Hajrá*, P. Pavlenko *Pusztá*, I. Ehrenburg *A teremtés második napja*, M. Saginjan *Hidrocentrál*, K. Pausztovszkij *Az aranygyapjú földjén*, M. Prisvin *Farkaskölyök* című műve.

A mezőgazdaság kollektivizálásának tetőpontján jelennek meg V. Sztavszkij *Tanya*, *A gerincen*, *Iram* című művei, M. Iszakovszkij és A. Tvardovszkij versei és poémái, I. Suhov *Gyűlölete*, M. Soholov regénye, az *Új barázdát szánt az eke* és más alkotások, amelyek a mindennapi élet aktív részeseivé váltak.

De még az olyan művek is, mint A. Makarenko *Pedagógiai hőskötemény* és Ny. Osztrovszkij *Az acélt megedzik* című alkotása, amelyek az új típusú hősművelődési folyamatának művészi analízisét adták és amelyek látszólag nem voltak közvetlen kapcsolatban a kor fő eseményeivel, nagy, országos jelentőségű kérdéseket oldottak meg. Ny. Osztrovszkij így vallott: „*Az acélt megedzik az én feleletem a Komszomol Központi Bizottságának a szovjet írókhoz intézett felhívására, hogy alkossák meg korunk ifjú forradalmárának alakját*”.

Természetesen e példák nem merítik ki a szovjet írók alkotói elvei és szándékai sokféleségét. Azonban, ha jól meggondoljuk, akkor az olyan művek is, mint a *Klim Szamgin Élete*, az *Egyetemeim*, a *Csapajev*, a *Tizenkilencen*, a *Csendes Don*, a *Golgota* — az orosz nép történelmi tapasztalatának, a bolsevik párt szerepének művészi analízisével — a kor követelésére adott feltétlenül szükséges feleletek voltak.

Irodalmunk e vonása kivételes meggyőző erővel nyilvánult meg a Nagy Honvédő Háború éveiben. Ma már mindenki elismeri, hogy a háború idején a szovjet irodalom az irodalmak történetében példátlan hőstettet vitt végbe. És ez a hőstett mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy osztatlanul az össznépi feladatok teljesítését szolgálta. Az irodalom a nép életét élte, annak hőstetteit énekelte, segítette a harcban, a nehézségek leküzdésében.

Ebben a szovjet irodalom elvi vívmányát kell látnunk. Nem az élet problémáihoz való szabad, önkéntes közeledés „általában”, hanem a benne való kötelező részvétel — ez lett a művész alkotói magatartásának elve. S nem véletlen, hogy íróinkat (és néha az egész irodalmat) leggyakrabban az a szemrehányás éri, hogy elmaradnak az élettől. Ez valójában az irodalmakkal szemben támasztott nagy és elvi fontosságú követelmények legtípusosabb kifejeződése. Az, amiért a burzsoá irodalmárok és nem-irodalmárok kritizálják irodalmunkat, — a kor feladataihoz, a „napi követelményekhez” való kötődése — valójában az ereje, és az élet is állandóan az irodalom és a mai valóság kapcsolatainak elmélyítését követeli meg.

Magától értetődik, hogy helytelen lenne a mű problematikájának fontosságát művészi értékével azonosítani. A legfontosabb kritérium mindig is a művészi alkotás eszmei-művészi színvonalának kérdése volt és marad. Éppen ezért nem az egyes mai (mégoly lényeges) jelenségek kommentálása, hanem a kor mély művészi analízise határozza meg mindenekelőtt ennek vagy annak a műnek vagy az irodalom egészének értékét. És bár mindabból, amit a szovjet írók tettek a harcoló nép mindennapos „szolgálatában”, nem minden él ma is (volt, aminek nem volt elég magas a művészi színvonala), maga az a tény, hogy

az irodalom azt a fő célt tűzi maga elé, hogy a párttal, a néptömegekkel és az állammal együtt harcoljon az alapvető, élet által felvetett feladatok teljesítésében, a szovjet irodalomra jellemző módszer új vonásáról tanúskodik. Büszkén mondhatjuk, hogy sok mű, amely éppen azért jött létre, mert a szerző részt akart venni a néptömegek harcában, be akart avatkozni abba — specifikus, konkrét feladat eredményeként vált a szovjet irodalom klasszikus alkotásává, egész korszakok értelmének művészi kifejezőjévé, mint Gy. Bednij és V. Majakovszkij sok műve, M. Iszakovszkij lírája, F. Gladkov *Cementje*, L. Leonov *Megindul az erdő*, M. Solohov *Új barázdát szánt az eke* című regénye, V. Majakovszkij *Csudájója*, A. Tvardovszkij *Nekeresdország* és *Vaszilij Tyorkin* című poémája.

Mindezek az alkotások nem egyszerűen a korabeli élet különböző képei, nem egyszerűen az aktuális kérdésekre adott válaszok. Életünk legfontosabb problémáit, átalakulásunk értelmét vetik fel, s ami a legfontosabb, bennük nem a tulajdonképpeni termelési konfliktusok és gazdasági problémák, hanem a munka új formái és az együttélés új elvei között átalakuló ember áll a középpontban.

Mind a mai napig találkozunk irodalmunk e legfontosabb elvéről való lemondással vagy vulgáris értelmezésével, amikor a téma, a mű megjelenésének aktualitásával próbálják igazolni művészi gyengeségét. Nem minden író és nem mindig tudja mélyen megragadni és hűen megvilágítani a kor, a népi élet bonyolult problémáit, és néha megkerülik ennek tükrözését. De az egész irodalom fejlődése folyamán az alkotói módszer e sajátosságai rendkívül nagy szerepet játszanak.

Végül még egy, a szovjet író művészi alkotásának új elveit meghatározó tényező: az irodalmi művek új életkörülményei a szovjet valóságban, az irodalom kapcsolata az olvasók tömegeivel. Ezt a körülményt nem „általában” kell vizsgálnunk és nem is az író tevékenységi körének szélesedéseként kell értékelnünk, hanem olyan tényezőt kell látnunk benne, amelynek elvi szerepe van magában az alkotásfolyamatban. Az író és az olvasó kölcsönös viszonyának kérdése a művészi tevékenység egyik legfontosabb kérdése.

Valaha Belinszkij, Csernisevskij és más haladó kritikusok és írók az irodalom sikerét, sorsát attól tették függővé, hogy az orosz olvasó megtanulja „irányítani az irodalmat”, tudatosítja azt a jogát, hogy hasson az irodalomra. Nem véletlen, hogy a „költő és a nép” egyik központi témaként vonul végig az egész orosz költészetben. A marxista kritikusokat, különösen V. I. Lenint mindig foglalkoztatta az irodalom és a néptömegek kölcsönös viszonyának problémája. *A párt szervezete és a pártos irodalom* című híres cikkében V. I. Lenin profétikusan írt arról az időről, amikor megváltozik az a kialakult helyzet, hogy „az író írogat, az olvasó meg olvasgat”, amikor „az irodalom” nem „a kiválasztottakat”, hanem „a dolgozók millióit és tízmillióit szolgálja”.

A szovjet írók, különösen M. Gorkij, V. Majakovszkij, Gy. Bednij, D. Furmanov, A. Tolsztoj, A. Tvardovszkij és mások nagy erőfeszítéseket tettek az új olvasó nevelésére. Gorkij az író és olvasó „közös alkotásában” látta az igazi művész munkájának egyik legfontosabb vonását. Majakovszkij a költői alkotás bármely formáját felhasználja, hogy a könyvespolctól a széles olvasóközönséghez jusson el. Gy. Bednij állandóan arra emlékeztetett, hogy ha a író valamilyen szerepet is akar játszani az életben, meg kell keresnie „a néptömegekhez vezető legrövidebb utat”. A. Tolsztoj pedig egész egyszerűen azt vallotta, hogy a nagy olvasótábor nélkülöző író — nulla. A. Tvardovszkij sze-

rint az olvasó mindig hatalmas szerepet játszott alkotómunkájában. A példákat folytatni lehetne.

Nálunk nincs olyan író, akinek ne lenne olvasói postája. Elterjedt az írói művek kollektív megvitatása a munkás-, kolhoz-, diák- és más közösség előtt (gyakran magának a szerzőnek a részvételével). Mindennek fontos jelentősége van nemcsak abban az értelemben, hogy az író feltétlenül figyeli az olvasók konkrét megjegyzéseit és kívánságait, hanem abban az értelemben, hogy az író állandóan érzékeli az élet lüktetését, az olvasó ízlését, követelményeit, gondolkodásmódját. Ennek tükröződnie kell munkájában is. Sok példa van az írók és olvasók aktív, alkotó kapcsolatára. A legjellemzőbb ebben a vonatkozásban talán A. Tvardovszkij *Vaszilij Tyorkin* című poémájának alkotás története.

Annak a feladatnak, amelyet a szovjet állam a forradalom kezdetétől fogva az író elé tűzött — egyrészt közelebb vinni az irodalmat a néptömegekhez, másrészt a néptömegeket az irodalomhoz — mindig rendkívül nagy jelentősége volt az irodalom fejlődése szempontjából. Ezzel kapcsolatban minden művész előtt nemcsak olyan problémák vetődnek fel, mint az érthetőség, hanem a tág értelemben vett művészi igazság problémája. És bár a közérthetőség nem lehet mindent eldöntő kritérium a művészi alkotás értékelésében, mégis továbbra is a legfontosabb, nemcsak mint a művészeti formalizmus, egoizmus és affektáció elleni megelőző mérték, hanem mint lényeges alkotói ösztönző is. Mindezen tényezők, amelyek meghatározzák a szovjet irodalom módszerének sajátosságát, hatással vannak az olyan eszmei-esztétikai kategóriákra is, mint a népiség, a humanizmus, a tragikus a művészetben stb. A szovjet irodalomnak végső soron nincs célja az össznépi célokon kívül, elveti az ember és társadalom individualista koncepcióját és síkra száll a művészet lényegéből következő elvek, az ember nemesítése, a rá gyakorolt pozitív hatás, az élet megismerése, humanista és demokratikus elveken való szociális átalakításának elvei mellett. Amikor a szovjet irodalom arra törekszik, hogy a nép életét történelmi fejlődésének egész bonyolultságában és ellentmondásaival együtt tükrözze, nem alapulhat túlnyomórészt a tagadáson, mert megváltozott a nép és az állam viszonyának jellege: más, nem-antagonisztikus konfliktusok jellemzik társadalmunk fejlődését. Ugyanakkor az az író, aki egyoldalúan ábrázolja valóságunkat, megkerüli az élet ellentmondásait, a haladó és az elhaló, az „értelem” és az „előítélet” harcának ábrázolását, másrészt a jelenkor iránt passzív, semleges író nem formálhat jogot a népi elnevezésre. „A néptömegek mozgalmának korában” (V. I. Lenin) az a művész, aki közömbös az étellel, az új társadalom építőinek lelki világával szemben, nem képes olyan alkotásra, amely megfelel a szocialista realizmus elveinek.

Új tartalommal telítődik az etika és esztétika egyik legáltalánosabb problémája, a humanizmus problémája is. Abban a korban, amikor különösen éles harc folyik „bolygónk lelkiismeretének” megnyeréséért (L. Leonov), a szovjet irodalom számára ez „a kommunizmus erkölcsi biztosítékának” problémájává (A. Tvardovszkij) változott. „Bolygónk lelkiismeretét” a legreakciósbab meggyőződésű emberek, a legkülönbözőbb eszmei-esztétikai irányzathoz tartozó művészek akarják magukhoz ragadni, és ez a szovjet íróra kötelezi, hogy különösen határozott elképzelése legyen a szocialista humanizmus lényegéről.

Azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista humanizmus elveitől való eltérések, amelyek előfordultak életünkben és irodalmunkban, és komoly károkat okoztak a társadalom fejlődésében, nem lehetnek az elvek tarthatat-

lanságának bizonyítékai. Éppen a szocialista társadalom győzi le az emberi együttélés azon „öröknek” tűnő elvét, hogy az erős joga törvény. És ez a legfontosabb. Éppen ezért nem minden fér bele a szovjet irodalom humanizmusába. Humanizmusa nem elvont, mert a többséget tartja szem előtt.

A mi erkölcsünk és az általános emberi erkölcs között nincs szakadék. De a szocialista erkölcsiség feltételezi a harcot az emberben meglévő emberiért és ugyanakkor felelősséget ró rá az emberiség sorsáért. A szovjet irodalomban sohasem poetizálták az elidegenedés eszméjét. A szocialista humanizmus a világ szociális átalakításának azon eszméivel van kapcsolatban, hogy a dolgozó embernek törvényes joga van a boldogságra. A szovjet irodalom állandóan és sokoldalúan vetette fel ezt a problémát. Irodalmunk a különböző periódusokban különbözőképpen, nemegyszer egyoldalúan oldotta meg ezt a kérdést (a kötelesség szembeállítását az egyéni boldogsággal). De a szocialista realizmus műveitől idegen az individualista elvek igénye. A forradalmi humanizmus eszméi a szovjet irodalom legjobb alkotásaiban azok testét alkotják, meghatározzák mind szociális-filozófiai koncepcióját, mind művészi struktúráját, mind az alakok és konfliktusok jellegét. Míg Fagyjev *Tizenkilencen*-jében és Solohov *Csendes Don*-jában a humanista gondolat a tragikus körülmények és jellemelemzésében táruul fel és kap igazolást, addig Osztrovszkij *Az acélt megédzik*-jében és Tvardovszkij *Vaszilij Tyorkin*-jában mindenekelőtt a hősi koncepcióhoz kapcsolódik.

Az utóbbi időben észrevehető (bár a szovjet irodalomban nem új) tendenciák, a deheroizáció (B. Okudzsava *Minden jót, kisdíák*, A. Szemin *Heten egy házban*, J. Jevtusenko *Gyengédség*), az elvont humanizmus (V. Nyekraszov *A második éjszaka*, A. Vologyin *Őt este*, V. Vojnovics *Becsület akárok lenni*, A. Voznyeszenszkij *Oza* című műve) és a szovjet valóság egyoldalú értelmezésének tendenciája — eltávolodást jelent a szocialista realizmus fő elveitől, a szocialista humanizmus szociális értelmezésétől. E művek hőseinek élményei és szenvedései, amelyeknek a szerzők igyekeznek drámai, sőt tragikus árnyalatot kölcsönözni, nem hordoznak semmiféle szociális-történeti tragikumot, mert az igazi humanizmus és az igazi tragédia az erős és önfeláldozó jellemelekben, a nagy eszmék nevében végzett cselekedeteikben nyilvánul meg. Mind a rózsaszínű optimizmus a konfliktusokban, a cselekményben és a jellemelekben, mind a komor pesszimizmus a szovjet irodalom műveiben különböző korszakokban csak akkor jutnak felszínre, amikor az írók vagy nem értik a szocialista realizmus alapvető elveit, vagy nem tudják magukévá tenni, vagy tudatosan eltérnek tőlük olyan hamis meggyőződés alapján, hogy ezek az elvek korlátozzák alkotásaikat.

Az áttekintett sajátosságok, amelyek a szovjet irodalom egészére vonatkoznak, a szocialista realizmus irodalma művészi módszerében bekövetkező törvényszerű változásokról tanúskodnak. Azonban ez egyáltalán nem jelenti sem az irodalom egysíkúságát, sem a szovjet író automatikus elsőbbségét más, régi és kortárs íróval szemben csak azért, mert ő a szocialista realizmus irodalmának képviselője. Irodalmunk módszerének magasabb fejlettségi foka nem helyettesíti a mű konkrét eszmei-művészi elemzését és értékelését, az író tehetségének mértékét és sajátosságait. A szocialista realizmus módszerét a művész állhatatos munka eredményeként sajátítja el; ez függ attól, hogy az író mennyire képes szervesen felfogni a kor haladó eszméit, mennyire hatják át a szocialista társadalom érdekei és gondjai. S mindez természetesen függ mind a művészi tehetség mértékétől, mind az író eszmei érettségétől, élet- és művészi

tapasztalatától. A szovjet irodalom nem minden műve lehet a szocialista realizmus módszerének megtestesítője. Tarthatatlan néhány irodalmár kísérlete annak bebizonyítására, hogy — mivel mindegyik író szovjet és mindegyiket „a jelenkor lelkesíti” — a szovjet irodalomban érvényét veszíti a népi és nem-népi író kérdése (ha a népiséget a szocialista realizmus elvei legmagasabb megjelenési formájaként értelmezzük). Az ilyen nézőpont eszmei-művészi vonatkozásban gyenge, középszerű, szürke vagy teljesen értéktelen alkotások közvetett igazolásául szolgálhat.

A szocialista realizmus elveinek lényege rendkívül sokoldalúan nyilvánulhat meg mind történetileg, mind az egyes alkotóknál egyénileg.

Aki legalább egy kissé ismeri a szovjet irodalom történetét, tudja, mennyire különbözik a korai szovjet költészet és próza — forradalmi romantikája és nyílt publicisztikai pátosza révén — például a 20-as évek végének és a 30-as éveknek az irodalmától — annak elmélyült pszichológiai elemzésre, a néptömegek történelmi és etnográfiai életébe való behatolásra törekvésével —, ugyanígy ezen évek irodalma mennyire eltér a Nagy Honvédő Háború korának irodalmától, amelyben a hősi és drámai, lírai és publicisztikai elemek teljességgel elválaszthatatlanok egymástól, és ez határozza meg a próza, a költészet és a dráma egész pátoszáét; végül, mennyire eltér ettől például az utóbbi évtized szovjet irodalma az új korszak embere lelkivilágának elmélyült elemzésére, a kor szociális-filozófiai értelmezésére irányuló tendenciájával. Mint az új, szocialista társadalom irodalma, amelynek fejlődése során az a fő célja, hogy segítse az emberi együttélés új elveinek erősödését, s — bár nehézségekkel és veszteségekkel — minden szakaszában felfogta a kor pátoszáét, új és új elveket keresett és fedezett fel, amelyek törvényszerűen hatottak tulajdonképpeni esztétikai minőségére (a műfaji sajátosságokra, a tipizáció jellegére, a művészi stílus specifikumára) is. Elegendő, ha összehasonlítjuk különböző korszakok jelentős műveit, hogy észrevegyük sajátosságukat, amely nemcsak az író egyénisége által, de történelmileg is determinált. (Például a *Vasáradat* és a *Csendes Don*, a *Csudajó* és az *Egyre messzebb*, az *Optimista tragédia* és az *Invázió* stb.)

A szovjet irodalom gazdagsága és sokoldalúsága nemcsak szociális-erkölcsi problematikája mélységében, a társadalom és az ember fejlődése szempontjából életbe vágó témák megragadásának átfogó jellegében, de az egyéni alkotó útkeresések és megoldások sajátosságában is megnyilatkozik. Ha például összehasonlítunk olyan kortárs írókat, mint V. Majakovszkij és Gy. Bednij, A. Blok és Jeszenyin, M. Solohov és L. Leonov, A. Tvardovszkij és V. Lugovszkij, M. Prisvin és K. Pausztovszkij, A. Tolsztoj és K. Fegyin, A. Prokofjev és J. Szeljakov, különösebb nehézség nélkül észrevevessük, hogy eszmei-filozófiai alapjuk és szociális útkereséseik közös volta mellett is mennyire egyéni a művészi ábrázolásmódjuk, az életjelenségekhez való viszonyuk, esztétikai világ-felfogásuk jellege.

V. Majakovszkijt és Gy. Bednijt közös történelmi feltételek formálták. Mindkettő a forradalom első költője. Egyik is, másik is éles társadalmi és politikai irányzathoz tartozó költő, mindkettő egész tehetségét teljesen a felkelt forradalmi tömegek szükségleteinek rendelte alá. Ők az orosz költészet történetében az első újságíró-költők, azaz olyan művészek, akik a kor mindennapi szociális és politikai eseményeit tették meg alkotásaik fő tárgyává, és a legnagyobb művészi erővel és teljességgel fejezték ki a forradalom korszaka széles néptömegei társadalmi-politikai öntudatának kialakulását. De mennyire

különböznek egymástól, mennyire különböző utakon jártak az új valóság elsajátításában! Míg Majakovszkij az új világ vonásait és az új társadalom állampolgárának arculatát a haladó személyiség belső világának, önmaga, a költő „En”-jének feltárásával örökítette meg, addig Gy. Bednij a „tömeg embere” világfelfogása, magatartása részletes és sokoldalú ábrázolásával. Míg Majakovszkijnál a nyílt, pátosszal teli agitatív jelleg a jellemző, addig G. Bednij leginkább mintegy észrevétlenül, apránként igyekszik „agitálni”. Innen adódik költői stílusuk különbözősége is: Majakovszkijnál lírai-publicisztikai, hol haragos, gúnyolódó, ostorozó, hol patetikus, Gy. Bednijnél pedig körültekintő, részletező, népi humorral, ravasz, gúnyos mosollyal, sőt durvasággal teli. A két költő nemcsak a költői képek, de a műfaji sajátosság, az általuk alkotott jellemek tekintetében is különbözik, következésképpen költészetük agitatív jellege is nagyon eltérő.

Példátnul sokoldalú volt már a korai szovjet líra is. Blok és Jeszenyin világa — két közeli, ugyanakkor két különböző költői világ. A szovjet valósághoz és az új alkotói elvekhez vezető útjuk bonyolultsága és nehézsége — amely különösen utolsó műveikben nyilvánult meg élesen —, azt támasztja alá, hogy minden igazi, becsületes író feltétlenül progresszív művészi gondolkodáshoz jut el. Életművük történelmi jelentősége és sajátossága abban rejlik, hogy V. Majakovszkijtól és Gy. Bednijtől eltérően — akik alkotásaikban a forradalom alkotó pátosát fejezték ki a legteljesebben — ők hatalmas művészi erővel és érzelmi őszinteséggel azt a bonyolult, kínzó, időnként tragikus utat örökítették meg, amelyet Oroszország nagy szociális rétegei, a parasztság és az értelmiség tettek meg az igazságot és az élet értelmét keresve. Majakovszkij és Gy. Bednij költészetében a forradalom ezen oldala nem tükröződött. Ezért Blok és Jeszenyin nélkül nem lehet helyesen megérteni a forradalom korszaka orosz társadalmának „erkölcsi arculatát”. Költészetünkben egyedülálló erővel tükröződött a régi Oroszországnak a forradalmi Oroszországba való átmenete, annak bonyolult folyamata, mindamellett nem a múlt teljes tagadása, hanem a benne rejlő, számunkra kedves értékek elfogadása és megőrzése révén. Ugyanakkor költői világuk mind forrásai, mind lényege szerint rendkívül különböző, ahogy eltérő a parasztság és az értelmiség világa is, bár Jeszenyin és Blok egyaránt orosz költők, mind az Oroszország sorsa téma átfogó megragadása, mind szociális-erkölcsi problematikájuk tekintetében.

Ha pedig a szovjet irodalom olyan nagy képviselőinek és olyan mélységesen orosz íróknak a világnézetét hasonlítjuk össze, mint M. Solohov, L. Leonov és M. Prisvin, világossá válik, hogy a szocialista realizmus módszere milyen hatalmas lehetőségeket rejt magában az ember és társadalom művészi megismerésében. M. Prisvin határtalan költői eszközöket talál az emberi lényeg kifejezésére, s az ember — magányosságból az emberek felé vezető — útját a természettől való kölcsönös viszonyán keresztül ábrázolja. Prisvinnél az ember nem veszti el szociális emócióit, de a művész ezeket a világban elfoglalt helyének erkölcsi-filozófiai felfogásán keresztül tekinti át. A személyiség szociális-erkölcsi kiegyeneseése, aki sok emberi erőfeszítés által, a szabad ember győzelme nevében a föld nagy átalakítása részecskéjének tudja magát — ez az író egész életművének lényege. De ami Prisvin műveiben mégis a második helyre kerül — a szociális környezet, teljes bonyolultságában —, M. Solohov számára különösen figyelmes és részletes analízis tárgyává válik. Solohov az embert egyszerre mindkét erő, a természet és a szociális szenvedélyek vonzásába állítja. A hősökre és magára az íróra jellemző egységes, harmonikus világfel-

fogás a művész leglényegesebb elveit is meghatározza. A természetes szépség és igazság törvénye szerint élő vagy élni akaró ember összeütközése a szociális igazságtalansággal éles drámai és tragikus összecsapásokat szül. A dolgozó ember harca a szabadságért, a szociális igazság keresése — ez Solohov műveinek fő pátosza.

L. Leonov műveiben az ember szintén e két erő vonzásában él. De hősei világfelfogásában a két általános kérdéseire irányuló racionális gondolat az uralkodó. Regényeinek filozófiai alapja sokkal nyilvánvalóbb, mint Solohovnál. A szerző sokkal nyíltabban veti fel és oldja meg a szociális-erkölcsi kérdéseket. Az író hőseit előszeretettel helyezi az emberi lét különböző szféráiba, bonyolult és váratlan szituációkba, arra kényszeríti őket, hogy sok mindenben elgondolkozzanak, gyakran szinte távoli kapcsolatban levő problémákon — a történelmi eseményeken és a korabeli tudományos kérdéseken, az egyes személyiség és a földi élőlények során, a különböző ideológiák forrásain és a dologkerülő erkölcsi lényegén. Nemcsak a metafora-rendszer, de a cselekmény és kompozíció eszközei, a kollíziók jellege, a művészi típusalkotás elvei is megismételhetetlenek, eredetiek ezeknél az íróknál.

Ha más, kisebb formátumú írókat veszünk is szemügyre, ugyanezt a sajátosságot tárhatjuk fel: a szocialista realizmus módszere tág teret biztosít a művész alkotói specifikumának a megnyilatkozására. A szovjet irodalom minden egyes periódusát különböző stílusirányzatok jellemezték. A szovjet írók művészi fogásainak gazdagsága a realista ábrázolásban (beleértve a szimbolika különböző formáit is), a művészi tipizálás stílusbeli és más, romantikus eszközeinek sokfélesége — a szocialista realizmus irodalmának elidegeníthetetlen sajátossága. S ha még figyelembe vesszük a szovjet irodalom nemzetiségi sokszínűségét is, azt, hogy magába szívta és olvasztotta a megelőző irodalom és a Szovjetunió sok népe szájhagyományos költészetének leggazdagabb és páratlan színeit is, megértjük, milyen szélesen és bővízően hömpölyög az az irodalmi folyamat, amelyet szocialista realizmusnak nevezünk. Megvannak a határai, folyásereje, saját iránya és sodra. Több mint félévszázados útja során bebizonyította életképességét és hatalmas belső lehetőségeit az új keresésében és feltárásában. Új és páratlan jelenség az irodalmi mozgalmak történetében. Vannak nehézségei és ellentmondásai, sok vitatott kérdése (például a szocialista realizmus genezisének, a romantikus és a realista elvek kölcsönös viszonyának kérdése stb.), de a valóság művészi elsajátításában szerzett gazdag tapasztalata potenciális erőinek és eszközeinek gyakorlati határtalanságáról győz meg bennünket.

KÖZLEMÉNYEK

A nagyregények prológusa

(Világkép és poétika Dosztojevszkijnél az 1860-as években)

MESZERICS ISTVÁN

Fjodor Mihajlovsics Dosztojevszkij halála előtt néhány évvel *Az író naplójában* és feljegyzéseiben két olyan alkotói önmeghatározást hagyott az utókorra, amelyek csodálatos élességgel és pontossággal világítanak rá alkotóművésze legrényegesebb összetevőire.

Az első — kérdésbe bűjtatott ars poetica:

„Az orosz élet rendkívül nagy része megfigyelés és *történetíró* nélkül maradt . . . És ha ebben a *káoszban* — amely már régen, de most különösen jellemzi a társadalmi életet — még talán egy shakespeare-i méretű művész sem tud felmutatni szabályos törvényt és vezérfonalat, akkor ki fogja megvilágítani ennek a káosznak legalább egy részét, még ha vezérfonalról nem is álmodik?

S ami a fő, mintha senki sem törődne ezzel, mintha ez még legnagyobb művészeink számára is korai lenne.

Nálunk — vitán felül — széthulló élet van, következképpen a család is széthulló. De kell, hogy már új elveken újra alakuló élet is legyen. Ki veszi ezt észre, és ki mutatja meg?

Ki tudja legalább egy kissé meghatározni és ábrázolni ennek a *széthullásnak* és *új-alakulásnak* a törvényszerűségeit?

Vagy még korai? De a régi, a múlt is, vajon az egész eltűnt-e?”¹ (Kiemelések tőlem — M. I.)

A másik — az ábrázolt centrális emberi (pszichikai-intellektuális) állapot megfogalmazása:

„Büszke vagyok arra, hogy először mutattam fel *az orosz többség* igazi emberét (Dosztojevszkij kiemelése — M. I.), és először fedtem fel *torz és tragikus odalát*. *A tragikum a torzság tudatosságában rejlik* . . . Csak egyedül én mutattam fel *az odú tragikumát*, amely *az egyén szenvedésében, önkínzásában rejlik*, abban, hogy *tudja, mi a jobb, de azt is, hogy ennek elérése lehetetlen*, és ami a fő, e szerencsétlenek azon szilárd meggyőződésében, hogy mindenki ilyen, következképpen nincs értelme megjavulni sem. Mi támogatja a megjavulókat? A jutalom, a hit? Nincs kitől jutalmat kapni, s nincs miben hinni.”² (Kiemelések tőlem — M. I.)

Törvényszerű, hogy az itt megfogalmazott életjelenségek felismerése akkor következik be, a világkép és alkotás meghatározó mozzanatává akkor válik, amikor az objektív történelmi helyzet és a szubjektív sors-alakulás együtthatása kivételes intellektuális-tudatosulási és alkotói lehetőségeket biztosít az író számára.

Ez a periódus, az 1860-as évek első fele, Dosztojevszkijnél egy mély szellemi dráma kibontakozása és kulminációja.

Minden későbbi alkotása szubjektíve ennek a XIX. századi orosz történelem drámai csomópontján, a megkésett formációváltás forradalom nélküli krízis-szituációjában kialakult szellemi drámának az újjáélése, konzekvens végiggondolása, ismételt lezárási kísérlete, egyúttal szembesítése a valósággal.

E szellemi küzdelem során kristályosodnak ki a világirodalmi jelentőségű Dosztojevszkij-művek alapját képező írói világkép (történelemszemlélet, korvalóság- és személyiség-felfogás) alkotóelemei, domináns meghatározói — az *átmenetiség* és az *odú-lét* kérdés- és probléma-komplexumai —, amelyek aztán haláláig — mint művészi tematikát és struktúrát egyaránt meghatározó két központi világkép-mozzanat — vonulnak végig alkotásain.

*

¹ *Dosztojevszkij: Az író naplója*. 1877. január. Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского. т. 11. Спб. 1895. 37. (a továbbiakban: ПССД.)

² *Dosztojevszkij jegyzete* 1876-ból. Ф. М. Достоевский в работе над романом «Подросток». Литературное наследство. т. 77. М. 1965. 342—3.

„A legteljesebb mértékben jelentős, kritikus korban élünk.”³ A nép egyre kevésbé ismeri és érti meg az értelmiséget.

Ennek az 1860-as évek elején megfogalmazott korértékelésnek és létténynek a dosztojevskiji értelme az író ekkortájt kikristályosodó sajátos, Oroszországra vonatkozó társadalomtörténeti koncepciója fényében válik világossá.

(Itt e bonyolult gondolatépítménynek csak tézisszerű logikai vázát adhatjuk, természetesen nem direkt-politikai, hanem szépirodalmi alkotásokat előkészítő összetevőire koncentrálván.)

Dosztojevskij szerint Nagy Péter reformjai „szakadékot” hoztak létre a „nép” és a „művelt rétegek” között.

„A nép kezdettől fogva ellenszögült”: „a maga különleges és önálló életét élte, rendkívüli, görcsös erőfeszítéssel nem egyszer kinyilvánította önállóságát.” A művelt rétegektől elszakadva „sötétben botorkált, de energikusan haladt a maga külön útján... Önmagába mélyedt és belegendolt helyzetébe, megpróbálta kialakítani saját szemléletét, saját filozófiáját, titkos és torz szaktágra hullott szét, életéhez új alapokat, új formákat keresett... Esméi néha hajmeresztőek, kísérletei torzak voltak. De bennük közös elv, egységes szellem, megingathatatlan önbizalom, mérhetetlen érintetlen erő volt.”

„Péter reformja eljutott a végső határig, eszméje elérte végső fejlődési szakaszát, a kettészakítottság végéhez közeledik.”

Eljött az ideje, hogy a nép és az értelmiség a tudatosság teljes megőrzése mellett egyesüljön, annál is inkább, mert „a Nyugaton bolyongó” értelmiség egyre inkább felismeri e szakadék létét, annak szükségességét, hogy „vissza kell térnie a talajhoz, a népi gyökerekhez.”⁴

Az író mindennek megnyilvánulását és bizonyítékát az orosz értelmiség egyik fő típusa, a „felesleges ember” belső fejlődésében vizsgálta, s Csackij, Anyegin, Pecsorin, Beltov, a scsigrovi járás Hamletje, Rugin, azaz Gribojedov, Puskin, Lermontov, Herzen, Turgenyev stb. hősei és alkotójuk — általa elképzelt és párhuzamosnak ítélt — pszichológiai-intellektuális arculatában kereste és vélte felfedezni,⁵ többek között abban a herzeni kijelentésben, hogy a felesleges embereknek el kellett jutniok ahhoz a kínzó „igazsághoz, hogy nemcsak a kormány van ellenük, ... de a nép sincs velük”,⁶ valamint abban, hogy Turgenyev reflektáló, „nyugatos” hősei önkínzó igénnyel, kereséssel fordulnak Oroszország és a nép felé.

Napjainkban, a күszöbön álló jobbjárfelzabadtással kezdődő közeledési folyamat során „civilizált társadalmunk végül is eléri azt, hogy megérti a népet, ezt a titokzatos szfinkszet”.⁷

A másfélszázados „bolyongás Nyugaton” kitágította az értelmiség látókörét, magába fogadta annak „eszméjét”, „az általános-emberi elvét”, megértette „ideáljait, céljait, törekvései jellegét”. Az orosz értelmiségnek a néppel való találkozása, egyesülése „az orosz nép természetében rejlő testvériség-elv”, „mindent kibékítő képesség” következtében „a legteljesebb mértékben általános-emberi szintézis” lesz.⁸

Az orosz történelem már példát adott az egyesülésre és e szintézisre: 1812-ben, s Puskin személyében, aki „az orosz szellem”, mindenre reagáló egyetemesség, általános-emberi jelleg „élő megnyilatkozása”, „az orosz ember ideálja”, akiben „megvilágosult jövőendő tevékenységünk”.⁹

Ez a koncepció Oroszország jelenét és jövőjét Európa múltjával és jelenével, lehetőségeivel méri össze. Mozgató központja az európai forradalmak bukása, a szibériai száműzetés döntő tapasztalata (a nép magatartásának, erkölcsi ítéletének meghatározó jellege, önkény elleni aktív és passzív tiltakozásának óriási ereje), a katorga kínzó élménye (a nemesség, „a művelt rétegek” és a nép közötti évszázados szakadék felismerése).

Mindez az írókat egyrészt a személyes életút, másrészt Oroszország és Európa történelmi útjának felülvizsgálására készítette.

A még nem konkrét európai tapasztalatokon, hanem a személyes élmények, s Herzen cikkeinek (*Письма из Франции и Италии, С того берега, Развитие революционных идей*

³ Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Время» 1861. Полное собрание художественных произведений. т. 13. М—Л. 1930. 497. (a továbbiakban Псхп.)

⁴ Uo. 497.

⁵ Jellemző e tekintetben, hogy 1861-ben Anyegin, Pecsorin, Gogol, Lermontov, a scsigrovi járás Hamletje és Rugin helyzete, szellemi arculata jellemzésével illusztrálta „fejlődésünk, növekedésünk történetének” különböző periódusait. (Ф. М. Достоевский: Ряд статей о русской литературе, Псхд. т. 9. Спб. 1891. 27, 91—4.) Csackij jellemzését l. Ф. М. Достоевский: Замечания о летних впечатлениях, Собрание сочинений в 10-ти томах. т. 4. М. 1956. 82. a továbbiakban: Сс.), valamint: «Эпоха» 1864. № 7. (Псхп. т. 13. М—Л. 1930. 577.)

⁶ А. И. Герцен: Лицине люди и желчевики. Сочинения в 9-ти томах. т. 7. М. 1958. 345—6.

⁷ Ф. М. Достоевский: Ряд статей о русской литературе, («Время» 1861. январь), Псхд. т. 9. Спб. 1891. 37.

⁸ Uo. 24.

⁹ Uo. 41, 42. Vö. Ф. М. Достоевский, Псхп. т. 13. М—Л. 1930. 196.

«России»¹⁰ ráébredtő-tudatosító hatásán alapuló ezen szemei kontroll egyik megnyilvánulása a XVIII–XIX. század nagy koreszméinek (szabadság, egyenlőség, testvériség, humanizmus) — az orosz valóságot, az orosz ember fő típusainak pszichikumát lakmusként használó — kipróbálása, experimentációja az 1850-es és 1860-as évek fordulóján írt szépirodalmi alkotásokban (*Sztyepecanikovo falu és lakosai, A nagybácsi álma, Megalázottak és megsomorítottak, Feljegyzések a holtak házából, Cudar história*).

Az így kialakuló szkepszist a jobbágyfelszabadítás előestéjén még visszaszoríthatta benne a remélt „egyesülés” illúziója, de 1862–64-ben az európai utazások, az oroszországi forradalmi helyzet elvetelése, a feudális reakció előretörésének következményei parancsoli szükségességgel új szemléletre, az illúziók, a kialakuló elképzelések ismételt kontrolljára készítetik az írókat. A megváltozott világállapot, az orosz helyzet tudatosulása 1862–64-ben a hinni-akarás, illúzióalkotás, szkepszis és illúziórombolás feszült küzdelmében megy végbe, s egy mély krízis, szellemi dráma elindítója és kiváltója.

Dosztojevszkij számára az 1862–63-as európai utazások során szerzett tapasztalatok végleg igazolták Herzennek az 1849 utáni Európa jelenéről mondott szenvedélyes kritikai megjegyzéseit és jövőre vonatkozó szkepszisét.¹¹

A *Téli jegyzetek nyári élményekről* (1863) írójában még szkeptikusabb és végletebb ítélet fogamzott meg Európáról, ahol megvalósult Sillece abbé jóvendölése, „a tiers état minden lett, végérvényesen győzelmeskedett” és megcsúfolta az emberiség legszebb álmait.

A felvilágosult XVIII. század álma az ész, szabadság, egyenlőség, testvériség birodalmáról „hazuggá vált, szét pattant, mint a szappanbuborék”. Felsőszázad múltán a szabadság előfeltétele a millió, s „az ember millió nélkül nem az, aki azt tehet, amit akar, hanem az, akivel mindent tehetnek”. Az egyenlőség — „a látszólagos zűrzavar, valójában a legnagyobb fokú burzsoá rend” törvény előtti egyenlősége. Testvériség helyett „a burzsoá szellem”, „az elkülönült személy elve” uralkodik, „a túlzott önvédelem”, az Én-be való visszavonulás elve, olyan önmeghatározásé, amikor az egyén ezt az önálló s a környező világ egészével „teljesen egyenlő és egyenértékű elvként tételezett Én-t szembeállítja az egész természettel és az összes többi emberrel”.

A XIX. századi utópisták megálmodták a közeli „aranykort”, de Baál, „a burzsoá rend” valósága európai „bérházzal”, London nyomornegyedeivel, a „Kristálypalota” hangyabolyával, „egy nyájával”, gonosz karikatúrával csúfolta meg az álmodat, s adott választ az aranykorba vetett hitre. A mindent átható „burzsoá szellem” ellenében kudarcba fulladt a „falanszter” gyakorlati kísérlete: Cabet-t, „a testvériség megalapozóját” — midőn gyakorlatba akarta átvinni az „egy mindenkiért, mindenki egyért” elvét — „hat hónap múltán önnön testvéreie állították bíróság elé”.

Még fel-felmerülnek a régi jelszavak, de most már a kétségbeesés kiáltásában — „liberté, égalité, fraternité, où la mort!” —, de minden hiába: „a burzsoázia végérvényesen győzelmeskedett”.¹²

A nyugat-európai valóság mély, szenvedélyes átélése után és következményeként az író — a benne kialakuló szellemi dráma kiéleződése során — még érzékenyebbé válik a jobbágyfelszabadítással kezdődő orosz „káosz”, az orosz értelmiség meghasonlottsága jelenségeinek érzékelésére.

A hazatérő író egyre kevesebb jelét látja a kibontakozásnak, 1863-ra benne is tudatosul, hogy a jobbágyfelszabadítás következményei polárisan ellentétesek a remélt „fordulattal”: „az egész orosz népként a jelen élet minden elemébe való bevonása” helyett véres kegyetlenséggel megtorolt jobbágylázasások; „a nép életének megjavítása” helyett gazdasági krízis; a kezdődő „társadalmi öntevékenység” erősödése helyett az egyetemek, folyóiratok (1863-ban többek között a Dosztojevszkij-testvérek folyóiratának) betiltása; a nyomor és a prostitúció növekedése, tömeges alkoholizmus a nép között; „a műveltségnek és képviselőinek a népi alappal való összeolvadása”¹³ helyett „a nép öntudatlan és tudatos lenézése”, „a néppel való erkölcsi egyesülés”¹⁴ helyett kiábrándulás, erkölcsi nihilizmus, cinizmus, közöny, „az általános-emberi szintézis” felé mutató tendenciák, az egyéneket közösségbe fűző „közös elvek” helyett „ingtag eszmék és fogalmak zűrzavara”, „önpusztító szkepticizmus” az értelmiség soraiban, s mindez „az orosz nép természetében” feltételezett „testvériség-elvvel” ellentétben „a nyugati elkülönülés”, az „Én-be való visszavonulás”¹⁵ jelenségeinek megnyilvánulása.

¹⁰ А. И. Герцен: Сочинения в 9-ти томах. т. 3. М. 1956.

¹¹ Herzen említett műveim kívül I. még Юнцы и начала (1862—3), А. И. Герцен: Сочинения в 9-ти томах, т. 7. М. 1958. 461—536.

¹² Ф. М. Достоевский: Зимние заметки о летних впечатлениях, Сс. т. 4. М. 1956. 105, 93, 106, 110.

¹³ Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Время» 1861 г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 497.)

¹⁴ Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Время» 1862. г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 508.) Vö. még uo. 291—2.

¹⁵ Ф. М. Достоевский: Зимние заметки о летних впечатлениях (Сс. т. 4. М. 1956. 108.)

„Társadalmunkban túlságosan összezavarodtak a fogalmak. Valamilyen értetlenség, zavar köszöntött be.”¹⁶

„Minden összezavarodott, . . . mindenütt vita keletkezik az alapokról és elvekről.”¹⁷
„A szkepticizmus és a szkeptikus szemlélet mindent megöl, végül magát a szemléletet is, teljes apátiával és halálos álommal határos.”¹⁸

„A nép most már teljesen külföldinek tart bennünket, egyetlen szavunkat, egyetlen könyvünket, egyetlen gondolatunkat sem érti.”¹⁹

„Nem tudunk »a szatíra sava-borsa« nélkül közeledni a néphez, anélkül, hogy ne nevetség ki.”²⁰

„Már olyan mélyen megvetjük a népet és a nép elveit, hogy valamiféle új, soha nem tapasztalt idegenkedéssel viseltetünk iránta . . . Olyan káplári önteltséggel, a civilizáció őrmestereiként tekintünk le a népre, hogy öröm nézni: csipőre tett kézzel, kihívóan, szemtelenül nézzük és köpködünk: »Mit tanuljunk tőled, ostoba paraszt, amikor az egész nemzeti jelleg, az egész népiség lényegében csupán retrográdság, adóelosztás és semmi több!«”²¹

„Még az orosz földet is valahogy esetlegesen, könyvüzéven szeretjük, s már ahhoz is hozzászoktunk, hogy semmihez sincs közünk.”²²

A néptől való ilyen végtelen eltávolodás egyenes következménye az erkölcsi érzék elbizonytalanodása, az erkölcsi elvek problematikussá válása:

„Beteg társadalmunkban egyre jobban és jobban felbomlik a jóról és rosszról alkotott fogalom. Ki tudja ma, lelkiismerete szerint, mi a jó és mi a rossz? (Dosztojevskij kiemelései — M. I.) Mindenki maga szerint tanítja.”²³

Ez a felismerés-sor végül is egy fájdalmas-elégikus beismeréssel zárul:

„Péter reformjaival, az európai étellel a burzsoáziát fogadtuk magunkba (kiemelés tőlem — M. I.), és ugyanúgy elszakadtunk a néptől, mint Nyugaton. Kifejlődött a tudat és az önelemzés, de egyre szűkült a megismerés anyaga, a közvetlen-népi élet.”²⁴

A szellemi dráma így a nyugati és oroszországi életjelenségek analóg volta, a mindkettőre jellemző világállapot, „a civilizáció beteges állapota”, azaz a közösség „egyéniségekre való széthullása”²⁵ jelenségeinek tudatosulásában kulminál.

Az író magatartását a jelennel s a londoni „kristálypalota” hangyabolyának rémével való radikális szembenállás, az európai és az orosz valóság (mind a rendi elkülönülés, a rang hierarchiája, mind a pénz uralma, „a burzsoá rend”) együttes tagadása szabja meg.

Ettől kezdve az értelmiség minden eszméjét és eszményét egyrészt a nép ítéletéhez, erkölcsi elveihez s magatartásához méri, másrészt mind az orosz, mind az európai valóság egészéhez való viszony felől értékeli és minősíti.

Az új tapasztalatok és következtetések fényében még inkább problematikussá válnak számára a XVIII—XIX. századi Európa így szemlélt központi fogalmai, tétélei, az „emberi természetre” vonatkozó európai elképzelések, mind a nemesi, mind a „raznocsinyec”, vegyesrendű orosz értelmiség rájuk alapuló ideológiai útkeresései, elméleti és gyakorlati útmutatásai, mint a nép iránti közöny, megvetés, elkülönülés, burzsoá önzés, szkeptikus fatalizmus, illetve féktelen voluntarizmus, a valósággal való megbékélés, „a létező eszményként való elfogadásának”, illetve az individualista-anarchikus lázadásnak, a tudat és erkölcs közötti szakadéknak valóságos vagy lehetséges igazolásai — mint a néptől elszakadt egocentrikus egyén erkölcsi relativizmusának, nihilizmusának valóságos vagy lehetséges öngazolásai.

Az általa feltételezett „új szó”, „az igazi testvériség” jelszava, az eszményi társadalmi állapot dosztojevskiji elképzelése a „nyugati”, önzés- és hasznosság-elméletre alapozott szocializmus-koncepciók ellentétéként, személyiség-eszménye a „nyugati, lázadó és követelő személyiség” egocentrizmusának, önzésének teljes tagadásaként nyer megfogalmazást:

„A személyiség legnagyobb fejlettségének, . . . az akarat legnagyobb szabadságának” megnyilvánulása, „a személyiség legteljesebb kihasználása . . . — egész önmagunk mindenki hasznára való önkéntes, teljesen tudatos és senki által nem kényszerített feláldozása”, szemé-

¹⁶ Dosztojevskij levele Ny. Sztrahovhoz (1862. jún. 26.). Ф. М. Достоевский: Письма. т. 1. М.—Л. 1928. 310.
¹⁷ Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Время» 1863 г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 518.)

¹⁸ Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Время» 1862 г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 506.)

¹⁹ Ф. М. Достоевский: Зимние заметки о летних впечатлениях, (Сс. т. 4. М. 1956. 79.)

²⁰ Ф. М. Достоевский, Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 113.

²¹ Ф. М. Достоевский: Зимние заметки о летних впечатлениях. (Сс. т. 4. М. 1956. 79, 80.)

²² Ф. М. Достоевский: Объявление о подписке на журнал «Эпоха» 1865 г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 517.)

²³ Uo. 518.

²⁴ Dosztojevskijnek a Szovjetunió Központi Állami Irodalmi Archivumában őrzött kiadatlan kézírata 1865-ből (Записная тетрадь [1864—1866]. ЦГАЛИ. Ф. 212., 1., 4., 23.)

²⁵ Uo. 22.

lyiségünk „teljes átadása mindenkinek, hogy az összes többi ember is éppen olyan önértékű és boldog személyiség legyen.”

De „a saját haszon irányába tett legkisebb számítás” esetén is „az egész egy pillanat alatt megpattan és megsemmisül”. (Kiemelés tőlem — M. I.)

„Az igaz testi vérségben” azonban nemcsak az egyes egyén adja át önmagát a közösségnek, de a közösség is mindent megad az egyénnek, „minden erejével arra törekszik, hogy a lehető legnagyobb személyi szabadságot, önrendelkezést biztosítson az egyénnek, és személyiségét — anélkül, hogy az egyén kérné — a közösséggel, az összes többi egyénnel, a környező világgal egyenjogúnak és egyenértékűnek ismerje el.”²⁶

Egy évvel később, a felesége halálakor papírra vetett metafizikai elmélkedésekben²⁷ mindezt az egész emberiségre vonatkoztatva a végcél, eszményi magatartás és földi élet összefüggéseiben veti fel.

A végcél, „a jövődő végleges emberélet eszménye” — egyéniség és közösség, egyén és külvilág, sőt egyén és világegyetem harmóniája — „az Én, a tudás . . . összeolvadása *mindennel*”, a „szintétikus élet”, amelyben „az Én . . . és *mindenki* (valószínűleg két szélső végtel) kölcsönösen megsemmisítik egymást, ugyanakkor mindegyik külön is eléri individuális fejlődésének legfőbb célját.”

Az eszményi magatartásra Krisztus adott példát.

„Az eszmény e testi megjelenésével”, a történelem folyamán az ember számára világgossá vált, „hogy a személyiség végső fejlődésének éppen addig kell eljutnia, . . . hogy az ember felismerje, tudatosítsa és természetének minden erejével meggyőződjön arról, hogy egyénisége, Én-je teljes fejlettségének legmagasabb rendű kihasználása az Én . . . osztatlan, önfeláldozó, teljes átadása mindenkinek.”

Itt azonban a végcél, az eszmény pátosza — az ember földi lét-állapotaként megfogalmazott adott világgállapot, eszmény és valóság, egyén és közösség diszsharmóniája tudatosulásával — ismét fájdalmas-melankolikus beismerésbe vált át: „Krisztus rendelése szerint, úgy szeretni az embert, mint önmagukat — lehetetlen.”

A következmény — a legelvetőbb gondolati síkon ismétlődik meg a már körvonalazott szellemi dráma, kulminációja ezúttal egy drámai természetű ember- és lét-konceptió, s gondolati magva egy paradoxon: a földi élet célhoz kötött, egyszersmind soha célhoz nem jutó fejlődés, amelynek mozgatója a megvalósíthatatlan eszményi magatartás kategorikus imperatívusza mind az egyén, mind az emberiség egésze számára.

E felfogás szerint az emberi élet fő törvénye „a fejlődés törvénye”, „az eszményhez való törekvés törvénye”, amely két ellentétes törvény, „a személyiség, azaz a humanizmus törvénye” és „az Én törvénye” együtthatóságában érvényesül. (Az előbbi „összeköt”, az utóbbi ennek „ellenszegül”).

„Az ember a földön tehát olyan eszmény felé törekszik, amely természetével ellentétes”. (A személyiség kifejlődése csak az egyéniség, az Én-tudat kifejlődésével valósulhat meg.)²⁸

„Az Én törvénye csak az eszményben olvad össze a személyiség, a humanizmus törvényével”,²⁹ de az eszmény földi megvalósulása azért sem lehetséges, mert „a végcél megvalósulása ellentmond a fejlődés törvényének, és minden olyan végcél felé törekvés folyamatának, amelyhez az ember hozzá van kötve.”

Ugyanakkor „mind az emberiség egész története, mind az egyedé külön, nem más, mint fejlődés, harc, törekvés e cél elérésére, . . . hogy magát . . . önnön eszményébe váltsa át.”

Következésképpen, az ember földi lét-állapota „átmeneti állapot”, lényegét tekintve „fejlődésben levő, tehát nem-kész, átmeneti lény”.

Életét, sorsát az eszmény és fejlődés, végcél és a végcél elérési folyamatának ellentéte, „kettőssége” határozza meg.

Legalapvetőbb állapota is e kettősség manifesztációja:

„A család — az ember legnagyobb szentsége a földön”, s ugyanakkor az ember helytelen, önző állapota; „a természet törvénye”, mivel a fejlődés során csak általa „nemzedékek váltakozása útján” érheti el célját, „de ezzel egyidőben kénytelen — megint csak a természet törvénye szerint — saját, végleges, eszményi céljának nevében — ezt a törvényt minduntalan megtagadni”.

„Amikor az ember nem teljesítette az eszményhez való törekvés törvényét, azaz nem hozta szeretettel áldozatul saját Én-jét az embereknek, vagy egy más lénynek, . . . fájdalmat

²⁶ Ф. М. Достоевский: Зимние заметки о летних впечатлениях. (Сс. т. 4. М. 1956. 107, 108.)

²⁷ Teljes szövege oroszul még nem jelent meg. A tartalmi és szó szerinti idézés az eredeti kézirat (Записная книжка № 2 Ф. М. Достоевского 41—45) alapján történik. Lelőhelye: Állami Lenin-Könyvtár Kézirattára (ГБЛ, Отдел рукописей, Ф. 93. 1. 2. 7.). Ezúttal is köszönetemet fejezem ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája illetékes szerveinek, a Lenin-Könyvtár Kézirattára vezetőinek, hogy lehetővé tették számomra a kiadatlan kéziratok tanulmányozását.

²⁸ Uo. 41—45.

²⁹ В. Досзтоjevskij az „Епоха” 1864. szeptemberi számában. Ny. Szolovjov A haszon és előny elmélete (Теория пользы и выгоды) című cikkéhez írt szerkesztői megjegyzéseivel. (Психп. т. 13. М.—Л. 1930. 579.)

érez . . .” „Így az embernek” — természetéből következően — „szünet nélkül fájdalmat kell éreznie”, amelyet az eszményhez való törekvést kifejező tette fölötti élvezet, „az áldozathozatal élvezete tart egyensúlyban. Éppen ebben van a földi egyensúly. Különben a földi élet értelmetlen lenne”.³⁰

E szellemi dráma lezárási kísérlete — a *Szocializmus és kereszténység* címmel tervezett cikk vázlaiban³¹ — az eszmény sajátos történetfilozófiai megalapozása.

Az értelmes önzés elmélete, s a parasztforradalom mint végső megoldás szükségességének és realizálásának tagadása mellett e koncepció — alaptelettel illetően — a volt petrasevita Dosztojevszkijnél, a XIX. század közepi Oroszországban szükségképpen Rousseau és a saint-simonisták történet szemléletének sajátos korrekciója kellett, hogy legyen.

Az eszmény változatlanul „a tudat és a fejlődés teljes hatalmának elérése, az Én teljes tudatosítása mellett az Én-nek, ennek a *mindennek* (Dosztojevszkij kiemelése — M. I.) önkéntes átadása mindenkinek”. Am ennek tudatosulása meghatározott fejlődési fokhoz kötött.

Az emberiség története — a tézis, antitézis, szintézis elvének megfelelően — három fejlődési fok, s neki megfelelő három állapot (a patriarchalitás, a civilizáció, a kereszténység állapotának) egymást követő váltakozása.

„A patriarchalitás kezdetleges állapotában”, „az ősi patriarchális obszcinákban (vagyonközösségekben — M. I.) az egyén *közvetlenül* együtt él a tömegekkel.”

A fejlődés folyamán azonban szükségképpen megjelenik „egy új tény, fenomen, amelyet senki sem kerülhet el, az *egyénség-tudat fejlődése*”, amikor „az ember mint egyéniség — ösztörténelmi fejlődésének ezen a fokán” — tagadó, ellenséges viszonyba kerül „a tömegek, *mindenki* tekintélyen alapuló törvényeivel”, s megtagadja „a közvetlen eszméket és törvényeket”. Ez a fok a civilizáció kora. De ez az állapot, azaz „a *tömegeknek egyéniségekre való széthullása*, a civilizáció állapota — beteges állapot”: „az egyén mindent tudatosít”, de „elveszti az élő élet forrását”. (Dosztojevszkij kiemelései — M. I.)

A civilizáció kora „átmeneti kor”, „átmeneti állapot”, amelyben „az ember rosszul érzi magát, s cél nélkül megőrülne”.

Krisztus, „az emberiség eszménye mutatott célt” a civilizáció emberének.

„A szocializmus . . . a személyiség végső, eszményi fejlődése”, amikor e személyiségek öntudatosan fejlett egyedei maximálisan egyesülnek „az eszmény szépsége nevében”, s közben a személyiség „mind ésszel, mind egész lényével (a legközvetlenebbül) eljut addig a meggyőződésig”, hogy az Én „legmagasabb szintű felhasználása az önfelelődozás”.

„Az ember fejlődésének végső és utolsó foka a kereszténység, de itt már befejeződik a fejlődés”, ez az elért eszmény: „az egyéniség visszatér a tömegbe, a közvetlen életbe, következként a természetes állapotba, de nem tekintély-elv szerint, ellenkezőleg, a legteljesebb mértékben önkéntesen és tudatosan.”

Az alkotás felől azonban nem a problematikusként érzett lezárási kísérlet, hanem maga a szellemi dráma, nem a jövő ideális élet, hanem az adott lét-állapot megfogalmazása, a szellemi dráma belső tartalma — eszmény és valóság diszharmoniajának mély átélése — a döntő.

Annál is inkább, mert szerinte az élet legteljesebb megnyilvánulása nem az eszmény elérése, hanem éppen a krízis állapota, mert ekkor a legerősebb az emberben az elérhetetlen, vagy a még nem tisztázott új eszmény vágya és tudatosulása.

„Az ember éppen akkor él leginkább”, amikor „negatív viszonyban, diszharmoniaiban van a valósággal”, a valósággal vívott küzdelem állapotában, amikor „valamit keres és valaminek az elérésére törekszik”: ekkor „a legerősebb benne a harmonia természetes vágya”.³²

Ugyanilyen döntő jelentősége van annak a következtetésnek is, hogy az emberiség küzdelme a XIX. század közepén már nem „a jövőbe vetett hitét elvesztett”, „a Baál előtt alázatosan leboruló”, „nyugati egyéniség”, hanem az „orosz ember” tudatában, pszichikai, intellektuális küzdelemben manifesztálódik igazán.

Ez a meggyőződés szükségképpen arra készítette, hogy újra áttekintse, felmérje és minősítse az orosz értelmiség „történelmi típusainak” útkeresését, egyfelől a nemesi értelmiség irodalmi és életbeli típusainak (mindenekelőtt Herzen és Turgenyev) szellemi drámáját, más-

³⁰ L. a 27. sz. jegyzetét.

³¹ Записная тетрадь Ф. М. Достоевского [1864—6] 21—24. A kiadatlan kéziratok lelőhelye: A Szovjetunió Központi Állami Irodalmi Archivuma, (ЦГАЛИ, Ф. 212. 1. 4., 21—24), részleges publikációja: Г. М. Фридлендер: Реализм Достоевского. М.—Л. 1964. 36.

³² Az eszmény elérése Dosztojevszkij elképzelésében — Madáchéhoz hasonlóan — az élet degradálódásának, nemegyszer az élet megszűntének képzetével párosult. „A cél halál, az élet küzdelem” szentencia nála éppen a nyugat-európai tapasztalat egyik lecsapódása („a burzsoázia elérte célját, minden lett”), s éppen e tapasztalat, az „európai rend szélsécsendje” (Зимние заметки о летних впечатлениях. Сс. т. 4. М. 1956. 91.) tölti el székszisszel minden végcél elérését illetően: „Amikor az ember eléri, amire törekszik, akkor egyidőre számára az élet mintegy lelassul, sőt olyan példákat is látnunk, hogy az ember — midőn elérte vágyai eszményét, nem tudta, mire törekedjen, . . . és a túlzott kielégüléstől nemcsak hogy nem értékelte azt, ami élvezetet adott neki, de tudatosan eltért még az egyenes úttól is” (Псих. т. 13. М.—Л. 1930. 86—7).

felől a vegyesrendű, (mind a forradalmi demokrata, mind a „nihilista” alapállású) plebejus vagy plebejus irányultságú értelmiség reprezentatív képviselőinek dilemmáit.

Mindegyiknél a néptől való elszakadtság jelét, eszmény és valóság, szándék és eredmény egyen túl tudat és erkölcs, ész és érzelem ellentmondásának mély átérzését, végigszenvédés-tét figyelhetette és figyelte meg.

Eppen ebben látta a feleslegesség-állapot fő jellemzőit, önnön nemzedéke sorsát:

„Látjuk, hogyan tűnik el a mai nemzedék önmaga által, ernyedten és nyomatlanul, csak »felesleges embereinek« az utódok számára különös és érthetetlen vallomásaival adva hírt magáról.”³³

Ugyanakkor az 1860-as évek közepén az író megfigyelései és tapasztalatai végérvényesen meggyőzték arról, hogy eszmény és valóság diszharmonióját, a kiüttalanság kínzó tudatát már nem a nemesi értelmiség „felesleges emberei”, hanem a nagy számú — az évszázados önkény és bürokrácia által megnyomorított — vegyesrendű értelmiségi szenvedni át igazán.

Dosztojevszkij úgy érzi, hogy a nemesi „felesleges ember” már anakronisztikus jelenség, biztos anyagi egzisztenciája folytán feleslegesség-tudata nem mentes a póztól, s már le is mondott arról, hogy küzdjön ellene.

A „raznocsinyec” értelmiségit azonban egzisztenciális okok készítetik a küzelemre. Neki nemcsak az idejétmúlt feudális bürokrata-világgal kell megküzdenie, hanem a pénzisten most kiteljesedő hatalmával, világával is, mely — Európa bizonyossága szerint — szintűgy nem tesz lehetővé emberi kibontakozást.

Pszichikai-intellektuális élményei sokkal végtetesebbek, mert „a civilizáció átmeneti, beteges állapotában” nem talál szilárd pontot, ahová kötődhet, közös eszmét, mely cselekedetének elégséges alapja lenne, akit éppen ezért léte, labilis egzisztenciája predestinál arra, hogy nyugtot nem lelve keresen, kutasson, eljusson a legáltalánosabb kérdések felvetéséig, s a legelvontabb kérdések megoldását is legalapvetőbb élet-problémáikhoz mérje.

Rendkívül jellemző e tekintetben az az értékelés, amelyet saját folyóirata lapjain tett közé az író a hasonló sorsú, pszichikai alkatú, eszmei érdeklődésű kritikusbárát, A. Grigorjev levelei publikálása kapcsán, aki Herzenhez hasonlóan a „felesleges ember” („ненужный человек”) kifejezéssel jellemezte önmagát.

„Ezekben a nagyszerű, történelmi jelentőségű levelekben . . . nincs egyetlen hamis (őszintétlen) hang sem, . . . korunk egyik orosz Hamletje (igazi Hamletje) rajzolódik ki . . . Bár Grigorjev igazi Hamlet volt, de — a shakespeare-i Hamlettől a mi mostani orosz hamletjeinkig és hamletceskéinkig — azok közé a Hamletek közé tartozott, akiknek az egyénisége a többiekénél kevésbé kettőződött meg, akik a többiekénél kevésbé ragadtak benne a reflexióban . . . Lehet, hogy kortársai közül mint jellem a leginkább orosz ember volt (természetesen nem mint ideál). Innen adódott, hogy a közös ügyben a legkisebb fellángolását is az egész ügyre nézve olyannyira létfontosságúnak és elengedhetetlennek, olyannyira az ügytől elválaszthatatlannak érezte, hogy a legkisebb eltérés e fellángolástól számára néha az egész ügy bukásának tűnt. S mivel lényegét illetően személyisége a többiekénél kevésbé kettőződött meg, és ha megkettőződött is, nem tudott — jó néhány »korunk hőiséhez« hasonlóan — nyelvtelenesen, egyik felével vágyakozni, búsulni és gyötörödni, a másik felével pedig figyelni egyik felének bánatát, tudatosítani és leírni, néha még gyönyörű versekben is, önistenítéssel és bizonyos nyenc-élvezettel, éppen ezért bánatától fenntartás nélkül, az egész ember kínlódott.” (Kiemelek tőlem — M. I.)³⁴

Így teljesedik ki és fejeződik be Dosztojevszkijnél a kor- és világállapot tudatosulása, az orosz ember reprezentatív típusának meghatározásakor az átmenet a „felesleges embertől” „az igazi orosz Hamletig”, annak a szociális típusnak a tudatosulása, amelynek tudatában leginkább tükröződnek a kor — „a civilizáció átmeneti korának”, „a küzelem, harc, ingadozás és hit korának” — törekvései, ideáljai, s amelynek lényege éppen a labilis egzisztencia és pszichikum talaján kinövő lezáratlan szellemi küzelem.

Mindez már nem annyira publicisztikai célok, hanem egy sajátos művészi célkitűzés és írói program megvalósításának előkészítési folyamata.

³³ Ф. М. Достоевский : Объявление о подписке на журнал «Эпоха» 1865. г. (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 518.) A széthullás, a kiüttalanság kísérte Dosztojevszkij szemében ekkor még csak az értelmiség életét fenyegető rém, az író a teljes kétségbeeséstől még megóvta „az a szilárd meggyőződése”, hogy ha az értelmiségben „el is hal az élet, de kétségtelenül megvan a még érintetlen népi talajon . . .”, mert a nép még „őrzi a szépség eszményét, igényét, következtésképpen az egészséges, normális élet igényét.” (Псхп. т. 13. М.—Л. 1930. 253., 95.) A szellemi dráma akkor lánghal fel újult erővel nála, amikor az 1870-es években kénytelen tudomásul venni, hogy „a népből is elkezdődött az eszmék hallatlan elferdülése, . . . a nép is leborul a pénz előtt, a pénzeszacskó hatalma előtt”, hogy „a néphez is betört az a gondolat, hogy a pénzeszacskó most minden, minden erő benne van, és mindaz, amiről apák beszéltek, amire mindaddig tanították — csupa badarság.” (Ф. М. Достоевский, Псхп. т. 12. М.—Л. 1929. 436.) Ekkor keríti végleg hatalmába az író az „egyetemes rendtelenség” viziója, s válik az ábrázolás meghatározó mozzanatává a „káosz” (a széthullás és új-alakulás) drámája.

³⁴ «Эпоха» 1864. № 9. 54.

Dosztojevszkij alkotói programját és feladatát abban jelöli meg, hogy a művészet eszközeivel megörökítse „fejlődésünk, növekedésünk történetét”,³⁵ „mindazt, amit mi, oroszok, mindnyájan átéltünk szellemi fejlődésünkben az utóbbi tíz év folyamán”,³⁶ mindenekelőtt „belső életünk jelen pillanatát”.

Olyan művekben, amelyekben egyúttal teljes fényében felragyog „a század eszméje, történelmi szükségszerűsége — a humanizmus eszméje, az elesett ember felemelésének eszméje” —, s amelyekben „olyan teljesen és örökérvényűen fejeződnék ki a kor jellemzése, törekvései, ahogy például a középkori katolikus hit és ideálok kora Dante »Isteni színjáték«-ában.”³⁷

*

A fentebb körvonalazott világgép döntő mozzanatai, az író legfontosabb felismerései az 1860-as években először a *Feljegyzések az egérlyukból* (Записки из подполья, 1864.) és *A játékos* (Игрок, 1866.) című kisregényekben³⁸ válnak művészi problematikát és struktúrát meghatározó elvekké olyan írói célkitűzés realizálásaként, amelyet Dosztojevszkij 1863. szeptember 18-án Sztrahovhoz írott levelében Rómában fogalmazott meg.

Itt — az említett két művet előlegező elbeszélés-ötletben — „*belső életünk jelen pillanatát*” egy „közvetlen, de túl fejlett” egyéniség, ingatag jellemű, „hitét veszített, de nem hinnai nem merő”, „a tekintélyek ellen lázadó, de tőlük rettegő”, „*mindenben befejezetlen*” személység élményeiben, a „*külföldi orosz*” típusában akarta kibontani. „Nyugaton” a „felesleges ember” e dosztojevszkiji variánsának „minden életerejét, szenvedélyét” felemészti a szerencsésjáték, a rulett. Nemesi elődeihez hasonlóan azzal próbálja tetteit, önmagát igazolni és megnyugtanni, hogy „Oroszországban nincs mit tennie”.³⁹

E hőstípus transzformálódva egyazon írói célkitűzés két különböző aspektusú realizálásának szolgálatába állítva tárulkozik ki a kész művek lapjain.

A *Feljegyzések*...-ben „a most utolsó éveit élő nemzedék egyik képviselője” szintén „közvetlen, de túl fejlett, mindenben befejezetlen egyéniség”, orosz kishivatalnok s egyúttal „a XIX. század fejlett embere”, akit a bürokratikus gépezet valósága „a világ legelvontabb városában”, Pétervárott magányba, álmodozásba kerget, bűnös téttelenségre kárhoztat. A kényszerű magány, a „zug”, lassan önként vállalt „odúvá”, a megalázott megalázóvá, az „álmodozó” beteglelkű „odúlakóvá” válik, aki a sikertelenségek ellenére is makacs igyekezettel keresi léte és lénye, széthulló egyénisége megfoghatatlan stabilitásában az állandóságot, a kiút lehetőségét.

Benne végső határig vitt formában nyilvánul meg „az orosz ember legjellemzőbb vonása”: egy utcalány félig akarattalan, félig tudatos megkínzásával és megalázásával végtelenen „megsérti a humanizmus, a szeretet egyetemes törvényét”, de „elsőként szenved ezért önmaga miatt, önmaga hóhéra lesz”.⁴⁰ Az élmény még húsz év múlva sem hagyja nyugton: vallomásaiban, az elképzelt olvasó-hallgató-tanulói, a világgal és önmagával folytatott vita, párbeszéd folyamán kinyílóva, meg-megtorpanva — egy őszinteség-experimentáció mesterséges kényszerével rombolva le magában az öngazolás vágyát és kísérletét — néz szembe önmagával, Én-jét egyre jobban lemeztelenítve tárulkozik ki a világ előtt, s jut el bűne, s „az igazság” őszinte-fájdalmas kivallásáig.

„*A civilizáció átmeneti korának*”, „a megoldatlan kételyek, furcsa ingadozások, tisztázatlan eszmények”⁴¹ korának gyermeke, a lermontovi „korunk hőse”, Puskin, Gogol, Goncsarov, Turgenyev és Herzen, Csernisevszkij hőseinek „ellenhőse”, aki eseménytelen lélete különböző szituációiban gondolatban újra-éli, megálmodja az orosz „felesleges ember” és „kisember”, az európai szentimentalizmus „természetes embere” és a romantikus hősök-ösök adott helyzetben lehetséges cselekedeteit, s ugyanakkor érzi, tudja mindennek mind szubjektív, mind objektív lehetetlenségét, epigonosságát, képtelenségét.

Pszichikai állapota — két Én, „az álmodozó” és „a mindenben kételkedő szkeptikus-cinikus „paradoxon-ember” elkeseredett belső vitája, harca; *tudata* — a civilizáció emberének „boldogtalan tudata” („tudja, mi a jobb, de azt is, hogy ennek elérése lehetetlen”), s egyúttal az újkor legjellemzőbb eszmeáramlatainak harctere.

Léte — a civilizáció „elkülönült”, „túl fejlett tudatú” emberének „beteges állapota”; *sorsa* — vágy és lehetőség, eszmény és valóság feloldatlan diszharmoniójának tudatából követ-

³⁵ Ф. М. Достоевский: Ряд статей о русской литературе (ПссД. т. 9. Спб. 1891. 27.)

³⁶ Ф. М. Достоевский: Письма. т. 2. М.—Л. 1930. 97.

³⁷ Ф. М. Достоевский: Предисловие к роману В. Гюго «Собор Парижской Богоматери». Время 1862. № 9. 44—45.

³⁸ A cím és a két kisregényből vett idézetek a legutóbbi magyar fordításból valók: *Dosztojevszkij: A játékos*. Magyar Helikon 1963. 205—375, 375—605.

³⁹ Ф. М. Достоевский: Письма. т. 1. М.—Л. 1928. 333.

⁴⁰ Dosztojevszkij kiadatlan feljegyzése. Az eredeti kézirat a Szovjetunió Állami Lenin-Könyvtára Kézirattárában található (ГБЛ, Ф. 93. I, 2, 8., Записная книжка № 3., 4.)

⁴¹ Ф. М. Достоевский: Ряд статей о русской литературе. (ПссД. т. 9. Спб. 1891. 93.)

kező, állandó, szükségszerű „szenvedés” és az „odú-lét”-tel vívott állandó küzdelem: sorozatos kijutni-akará és visszahullás végtelen lezáratlansága.

Dosztojevszkij szemében „az orosz többség igazi embere”, akinek tudatába projektálja tipikusként felfogott élményeit, érzéseit, gondolatait, dilemmáit, szociálisan és történelmileg minősített szellemi drámáját, az oroszországi és európai eszmék, fogalmak kritikáját.

Az író szemében ugyanúgy „a széles jellemű orosz ember” legjellemzőbb vonásait hordozza „a mindenben befejezetlen” házitanító is *A játékosban*, akit olyan szituációba helyez, hogy „feljegyzéseiben” számot adjon önmagáról és a kezdődő orosz „káosz” egyik legfontosabb életjelenségéről, az orosz „véletlen család” széthullásáról.

A kisregényben e család tagjait s magát a főhőst, Európa velük ellentétes típusait a — sorsot, az orosz jövőt szimbolizáló — rulett erejének ígézetébe-fogságába vonja be az író.

A műben két világ vívja párbaját egymással és a sorssal, és mindenekelőtt a pénz-isten mindent felfogató hatalmával.

Az orosz világot a „generális” családja képviseli: a nagymama, a gazdag földbirtokosnő, a „babulinka” s régimódi szolgái (a naiv, patriarchális orosz múlt maradványa), a minden külföldi előtt hajbókoló generális, annak gyermekei, elsősorban a külföldiekkel csatázó Polina és a házitanító (az orosz jelen különböző útjai és lehetőségei).

Az európai világban szinte minden jelentős nemzet képviselve van (német, lengyel, olasz, francia, angol), de a középpontban a francia és az angol (a pénzéhes szép Blanche, az elegáns, sima modorú De Grier, s a hűvös, tartózkodó Astley) áll.

S itt azonnal feltűnik a Dosztojevszkij többi művére is olyannyira jellemző polemikus-parodisztikus megidézés. De Grier neve és bizonyos párhuzamos-ellentétes sujet-momentumok az egy évszázaddal korábbi francia életre utalnak, amely Prevost művében (*Manon Lescaut*) kapta meg egyik legteljesebb művészi objektivációját.⁴²

A „paródia” itt is több célt szolgál: a prevost-i világ hősei a nagy európai múltat idézik a „burzoá jelen” kontrasztjaként. Míg Prevost hősei az „emberi” diadalért küzdenek, s a szerelem győzedelmeskedik a rang és a pénz felett, a XIX. századi De Grier-nél és szövetségeseinél, Blanche-nál éppen a rang és a pénz lesz végső cél és mérték, amit nem takarhat el az „öröklött civilizáltság”, megjárta fennkölttség, érzelmesség, nagyvonalúság.

Prevost hőseinek „emberi” küzdelmét Polina és a házitanító szerelme-gyűlölete, küzdelme örökli, viszi tovább.

A két világ fölött ott lebeg a rulett sorsdöntő hatalma, ígézete, amely egy nap alatt semmivé változtatja a külföldre érkező babulinka anyagi és emberi biztonságát.

A különböző világokat, emberi viszonylatokat és cselekményszálakat a szerelem és a pénz, az „átmeneti” egzisztenciájú, büszke Polina és a házitanító előtérbe helyezett drámaifeszült szerelmi története fogja össze, egyszerűs mind ők ketten vívnak igazi küzdelmet a sorssal, a rulettel. (Nekik van leginkább szükségük a pénzre, s egyben egyedül ők képesek az ellenállásra, mivel megvetik, még bukásukkor is csak eszköznek tekintik valamilyen „emberi” kibontakozás felé). Ők ketten állnak legközelebb a „babulinkához”, Oroszországhoz, s így lezáratlan küzdelmük anomáliái, kimenetele az orosz jövő irányának előrejelzései.

„Belső életünk jelen pillanatának” megragadása a két műben egyszerre ellentétes és párhuzamos:

A *Feljegyzések* . . . — a világállapot tükröződése az orosz ember tudatában: az elkülönült ember küzdelme „az odú-léttel”, eszmény és valóság diszharmoniajának feloldásáért, normális emberi kapcsolatokért, „az élő életért”.

A játékos — az orosz ember sorsa, küzdelme az európai világállapotban: feloldatlan küzdelem a „játékos-léttel” a szerelemért, a rulett hatalmán túli emberségért.

Bennük nyer első művészi megfogalmazást az orosz krízis-kor két fő jelensége, minden későbbi Dosztojevszkij-mű centrális magva: a kiúttalanság és a káosz („széthullás” és „új-alakulás”) állapotának két művészi-tematikai ekvivalense: az „odú” és a „véletlen család” motívuma.

*

Az 1860-as évek felismeréseinek művé változtatása, a kialakuló írói program („belső életünk jelen pillanatának” megörökítése, a kor jellemzése, a század törekvéseinek, ideáljainak művészi rekonstrukciója a század központi eszméje, s annak fényében, amit az orosz értelmiség átélt „szellemi fejlődésében az utóbbi tíz év folyamán”), a fő alkotói törekvés — az olvasó „emberi” öntudatának mozgásba lendítése, lelkiismeretének mély felrázása — az életanyag sajátos alakításával és közvetítésével⁴³ valósul meg Dosztojevszkijnél.

⁴² L. erről: Ф. М. Достоевский: Собрание сочинений в 10-ти томах т. 4. М. 1956. 605.

⁴³ M. Bahtyin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít ennek a már az 1840-es években kialakuló módszernek: „Dosztojevszkij mintegy kisméretű kopernikuszi fordulatot vitt végbe”, amikor „a hőse öntudatát teszi meg az ábrázolás domináns

Az átértelmezett életanyagot az író a művi eseményekben főszerepet játszó hős önkirakozásában, „feljegyzéseiben” juttatja el az olvasóhoz. Önnön funkcióját is erre a központi hősré ruházza, aki — az író koncepciójának megfelelően — így egyszerre részese és elbeszélője az eseményeknek, egyszerre átélő és értékelő szubjektum.

Az említett eszmei-esztétikai funkció úgy realizálódik, hogy a kész műben formálisan csak a hős „szava” van jelen, s a befogadásban közvetlen kapcsolat keletkezik a főhős tudata és az olvasó tudata között. Az olvasó így arra kényszerül, hogy egyszerűen maga is feleletet adjon a főhős — és esetleg akkor tudatosuló önnön — kételyeire, dilemmáira, aktív gondolati befogadás és feldolgozás eredményeként közvetlenül állást foglaljon az eszmék, tételek így keletkező vitájában, másrészt aktívan értékelje, a közölt tényekkel szembesítse a főhős (egyszerre cselekvő és elbeszélő) magatartását, tetteit, magyarázatait és önértékelését.

„Belső életünk jelen pillanata”, az írói világkép és a hős valóságáról kialakult írói kép a hős sorsa és öntudata dialektikus együttmozgásában, két folyamat, az eseménysorozat és a hős tudatmozgása konfrontációjában bomlik ki.⁴⁴

Dosztojevszkij az 1860-as években egyszerűen olyan hőstípust alkotott, amelynek tudata képes magába fogadni és közvetíteni az írói felfogást és látókört, az élet-mozzanatok és önmaga minősítésének hogyanja nem csupán a szubjektív, de az alkotói mértéket is magába foglalja.

Másrészt hősét olyan szituációba helyezi, olyan eseménysort választ ki, amelyben nemcsak a hős sorsa, de a világállapot és a nemzeti sors legfontosabb mozzanatai is koncentrálódnak, egyszerűen a hős számára belső kényszerrel válik az események értelmének, önnön szerepének tisztázása, s e folyamat során szubjektív törekvései és objektív szociális helyzete, tudata és sorsa közötti feszültség átélése úgy váltja ki a megnyilatkozás vágyát, hogy a tudatosulás és ön-tudatosulás aktusában a hős nemcsak önnön lényegét, sors-lehetőségeit tisztázza, de az emberi sors, a nemzeti sors egyetemes problémáit is felveti, nem csupán a közvetlen mikrovilág, de a makrovilág emberi viszonyait, a világállapot lényegi momentumait is tudatosítja.

A két kisregényben ez úgy objektiválódott, hogy a hős (az odulakó és a házitanító) tudatosulásának és ön-tudatosulásának folyamata egy-egy katasztrófába torkoló krízis-állapot végig-élése, illetve újra-élése, amikor a megrendült pszichikum és tudat feszültsége a hősből az ön-tudatosulás és a világ tudatosulásának maximumát eredményezi. A hős tudatmozgása és az események értelme közötti disszonanciát az író csak e folyamat végén, a „katasztrófa” tudatosulásakor oldja fel. Egyúttal ez az értékelés maximuma is: a kettős konfliktus (a világgal perlekedő hős konfliktusban van, vagy konfliktusba kerül önmagával is) tudatosulásának kulminációja és értelmezésének, értékelésének *mikéntjében* kibomló ön- és írói ítélet.

Az alkotásfolyamat és a kész mű, a művészi struktúra és a befogadás-folyamat viszonyában ez azt jelenti, hogy az írói világkép, felfogás, látókör és értékelés a főhős tudatának „görbe tükrében” megtörve tükröződik, az életanyag, „belső életünk jelen pillanata” a hős érzéseinek, gondolatainak torlódásába és kavargásába transzponálódik, a világról és a hős valóságáról kialakult írói kép az alkotótól eltérő lényegű, de tudatosulásában ahhoz közeledő hős — az íróéval párhuzamos — tudatmozgásában jut el az olvasóhoz.

Az ábrázolás közvetlen tárgya a hős sors-tudatosulásának és ön-tudatosulásának folyamata: az adott világállapot és az orosz ember törekvéseinek tükröződési folyamata az önnön lényegét és sors-lehetőségeit *kipróbáló* személyiség sors-tudatában és ön-tudatában (*A játékos*); az adott világrend, és törvényszerűségeinek tükröződési folyamata a saját álmait, vágyait és az emberiség törekvéseit, ideáljait a történelmi és az adott valósággal *szembesítő*, önnön — és az Ember — lényegét és sors-lehetőségeit *kutató* személyiség szellemi küzdelmében (*Feljegyzések az egérlyukból*).

A művészi struktúra a nemzeti sors és a világállapot meghatározó összetevőit, valamint a hős jellemét átvilágító szituációk és események sorozata és a visszaemlékezés-újra-élésben megvalósuló tudatosulási és ön-tudatosulási folyamat, valójában *két cselekmény* (a megélt események sorozata, és a hős tudat-mozgása) *együttes*, lírai-dramái *kibontásának* eredménye.

A *Feljegyzések* . . . — vallomásos Ich-Erzählung, ahol a külső cselekmény (a visszaemlékezésbe ágyazott eseménysor) teljesen beleolvad a hős önfeltárásának és ön-tudatosulásának folyamatába, s a kisregény művészi anyaga tulajdonképpen a hős tudatának kalandosorozata, néhány órán át tartó tudatfolyama.

mozzanataivá”, „nemcsak a hősnék a valóságát, de az őt körülvevő világot és életformát is a hős öntudatosulásának folyamatába vonja be, mindent az alkotói látókörből a hős látókörébe transzponálja”, s így „a hős önmeghatározásának momentumává változtatta azt, ami előtte körülhatárolt és lezárt írói meghatározás volt”. (M. Бахтин: Проблемы поэтики Достоевского. M. 1963. 65—66.)

⁴⁴ E jelenség megnyilvánulásait, okait és következményeit a művészi struktúra kialakításában Király Gyula figyelte meg és elemzte (Dosztojevszkij korai alkotásai anyagán) a Художественная структура ранних романов Достоевского című tanulmányában (Annuaire Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica, tomus VIII, 1968. 132—133, 135—6.)

A kisregény írásakor éppen ebből adódott az egyik döntő formaprobléma: hogyan lehet úgy művészi harmóniába szervezni a hős diszharmonikus monológját, érzelme- és gondolatviharát, hogy megőrizze spontán tudatfolyam jellegét.

Az adekvát művészi eszközök keresése közben az író — mind külső körülmények hatására, mind a sajátos ábrázolási módokból következően — törvényszerűen ahhoz a művészeti ághoz — a zenéhez — fordult, amelynek belső tartalma nemcsak immanens sajátosságait tekintve, de struktúrájában is érintkezik az irodalmi kompozíció adott anyagával, a megrendült tudat spontán önkítárlukozási folyamatával.⁴⁵

Egyik — Turgenevhez írt — levelében felmerülő gondlattal indul el ez a felismerés, amikor a *Kísértetek* (Призраки) „zeneiségére” utalva azt írja, hogy a zene „*azt fejezi ki, amit a tudat (nem az ész, hanem az egész tudat) még nem tett magáévá*” („... высказывающий то, что сознание еще не одолело”⁴⁶ — (kiemelés tőlem — M. I.), neki pedig éppen azt a folyamatot kellett megkomponálnia, ahogy a hős „egész tudata” — kényszerű számvetés során — lassan, zökkenőkkel, kitérésekkel, fokozatosan „magáévá teszi” „az igazságot”, ahogy tisztázza annak jelentőségét, amit átélt és átél, lét- és tudat-állapotát, sorsát.

Néhány hónap múlva, a kisregény második részének írása közben, bátyjához írt levelében a mű kompozíciójával kapcsolatban „a zenei átmenettel” analóg elv alkalmazására ír: „Érted, mi az *átmenet* a zenében. Ugyanúgy van itt is. Az első fejezetben — úgy tűnik — fecsegés, de ez az utolsó két fejezetben váratlan katasztrófával zárul.” („но . . . эта *болтовня* в последних двух разрешается . . . катастрофой”)⁴⁷

L. P. Groszman ebben helyesen a „zenei” kompozíciós elv *tudatos alkalmazását* látja: „Dosztojevszkij itt rendkívül finoman az irodalmi kompozíció síkjára viszi át az egyik hangnemből a másikba való zenei átmenet törvényét. A kisregény a művészi kontrapunktra épül. A prostituált pszichológiai kínzása a második részben kínzója azon megaláztatására felel, amelyet az első részben kapott, s ugyanakkor a bosszúállás hiánya miatt ellentétes azzal, ahogy azt kínzója megsebzett és dühös hiúsága érzékeli. Ez — punctum contra punctum. Különböző szövegek, amelyek másként-másként éneklik ugyanazt a témát.”⁴⁸

Groszman itt csak a *Feljegyzések* . . . második részét vizsgálja, az „elbeszélést a nedves hó kapcsán”, s két tematikai mozzanatának kontrapunktikus viszonyára mutat rá.

Valójában a kompozíció kontrapunktikus-polifonikus jellege az egész mű minden elemében fellelhető: mind „a szövegek harcában”, „a hős szavának hármasságában” („в борьбе голосов”, „в тройкой направленности слова героя”),⁴⁹ mind pedig az egyes fejezetek elrendezésében, a két főrész felépítésében és viszonyában is. Irodalmi műről lévén szó, a *kontrapunkt és „átmenet”* a mű részeinek sajátos viszonyán, sajátos tematikai-eszmei kapcsolatán — a művészi anyag célszerűen elrendezett mozzanatai között megnyilvánuló *párhuzamosságon és egyidejű ellentétességen — alapul.*

A hős „fecsegése” (az álmodozásról, ifjúságáról és az orosz romantikus jelleméről) a második részben (I—III. fejezet) párhuzamos az első rész „fecsegésével” (I—VI. fejezet): mintegy bemutatkozik az olvasó-hallgatónak. Az első — a második megismétlése „más hangnemben”. Az intellektuális dráma (I. rész, VII—X. fejezet) a múltbeli megalázások (II. rész, IV—X. fejezet) gondolati általánosítása, másrészt a jövőbeli megalázások egyik lehetséges oka.

Ugyanakkor a hős elmékedéseire, gondolatviharára (I. rész) kontrapunktikusan felel a tettek, színhelyek, külső események gyors váltakozása (II. rész).

Az ok-okozati viszony és kontrapunktikus jelleg organikus egysége az egész motívációra is jellemző.

Az első részben a hős arról „filozofál”, hogy „a korlátolt és buta cselekvő ember” a sértést magától értetődően jogosnak érezve bosszulja meg, míg „a fejlett tudattal rendelkező”, „gondolkodó ember” képzeletében addig kutatja, forgatja, elemzi az „elsődleges” és a „másodlagos” okokat, míg a sértés és a bosszú, a szándék és a tett között valóságos „odú-zagyvalék” keletkezik tudatában, végül is nem lát alapot, és nem érez jogot a bosszúra, s maga az ok, a sértés is megfoghatatlanná, „légneművé” válik. Ennek újra csak oka és egyúttal okozata, kontrapunktikus megfelelője a megalázásoknak azon sorozata, amit a tisztól, iskolatársaitól, szolgájától, „a korlátolt cselekvő emberektől” és „a természetes emberektől” kell eltűnnie, elszenvednie anélkül, hogy megfizetne és megfizethetne. Végül a felgyülemlett és az előre érzett, tudatosított sikertelenség miatt kényszerűen elfojtott bosszú-, megalázás-vágy katasztrófaszerűen az élettől hozzá hasonlóan megalázott prostituáltra roskad: így lesz a megalázottból megalázó.

⁴⁵ L. erről: *Messnerics I.*, Application du principe musical dans "Mémoires écrits dans un sous-terrain" de F. M. Dostoevski, Acta Litteraria Scientiarum Hungaricae, Tomus 12 (1970)

⁴⁶ Ф. М. Достоевский: Письма. т. I. М.—Л. 1928. 343.

⁴⁷ Ф. М. Достоевский: Письма. т. I. М.—Л. 1928. 365.

⁴⁸ Л. П. Гроссман: Достоевский-художник. Творчество Достоевского. М. 1959. 342.

⁴⁹ Részletes elemzését l. M. Бахтин: Проблемы поэтики Достоевского. М. 1963. 306—316, 317, 318.

Az anyag felépítésének zenei elve azonban nem merül ki a tematikai mozzanatok kontrapunktikus viszonyában.

A kisregényben vannak bizonyos ismétlődő szavak és kifejezések, amelyek *vezérmotívumokként*, alapparkorkodként szövik át az egész művet, amelyek az egész művészi szerkezet tartópillérei. Ismétlődésük zenei jellegére magában a kisregényben is találunk utalást. Az első részt „a nedves hó kapcsán” („по поводу мокрого снега”) felmerülő „régés-régi emlékre” való utalás köti össze a második résszel. Ez az emlék egyre jobban nyugtalanítja, ingerli a hőst, „*mint egy bosszantó zenei motívum*” („как досадный музыкальный мотив”), amely sehogy sem akar kimenni az ember fejéből.” (Kiemelés tőlem — M. I.)

„A nedves hó” motívumán alapul és általa valósul meg a második rész „más hangnemebe való átmenet”, mivel e motívum transzformálódva végigorszajzza az egész második részt.

Az első rész végén tömör, súlyos expresszivitású, stilisztikai egyensúlyban megszerkesztett, élesen kiemelt és ingerlő, idegesítő egyhangúságot szuggeráló mondat adja meg az intonációt: „*Ma esik a hó, csaknem nedves, sárga, zavaros . . .*” („Нынче идет снег, почти мокрый, желтый, мутный.”)

E motívum a második rész III. fejezetének végén, majd a negyedik fejezetben, s utána az ötödikben felvillanó jeleneteknél bukkan fel újra, amikor a hős Zverkovék vacsorájáról a nyilvánosházig jut el.

A „cselekvő emberek” által porig alázott odúlakó bosszúra, megalázásra vágyik.

Az óhajtott bosszú érzése egyre fokozódik, egyre erősebb viharoként tombolnak, kergetik egymást benne a bosszuszövécs „ábrándos”-képtelen gondolatai. Bérkocsi után rohan, egyre erősödnek és egyre gyakoribbak az őket megszakító ismétlődő felkiáltások („Hajts kocsis, hajts!”), mígmen hisztérikus rohamában ökölrel tarkón vágja a bérkocsist. Ezt a külső és belső, egyre gyorsuló rohanást a monoton állandóság kontrasztjaként fogja keretbe három — egymással párhuzamos — mondat:

— (a hős szobájában, Zverkovék küszöbén álló estélyére gondolva) — „Kimondhatatlan lelki fájdalommal mentem oda az ablakhoz, többször is ki-kinyitottam a szellőző ablakot, és *belebámultam a sűrűn hulló nedves hó ködös homályába . . .*” („вглядывался в мутную мглу густо падающего мокрого снега. . .”);

— (a Hotel Paris előtt, az estély után) — „A feljáró lépcsőjénél egy magányos, éjszakai bérkocsis áll darócban, teljesen belepte a *nedves és szinte meleg hó*, amely még egyre hullt . . .”; („весь запорошенный . . . мокрым и как будто теплым снегом”);

— (s a nyilvánosház, az eltervezett bosszú színhelye előtt) — „. . . *sűrű pelyhekben hullt a nedves hó*.”

A rohanó képsorra aztán ismét kontrapunkt-szerűen következik „a szűk, keskeny és alacsony”, teledobált szoba állóképe, a prostituált nő arcának „különös komolysága”, az odúlakó feldúlt arcának „végtelenül visszataszító” tükörképe.

Egy konkrét értelmű említés után („ma pocsek az idő . . ., *esik a hó . . .*”) a VII. fejezetben szokatlan asszociációk felhangjaival társítva visszhangként felel minderre az újabb említés az odúlakó „könnyvízű erkölcsprédikációjában”, amikor a szentimentális családi idill lehetőségének felvillantása után a félénk Lizát a prostituáltak halálának szokásos, tragikus-naturalista képével ijeszti: „A *sír csupa nedves hó, latyak, rondaság*” („В могиле слякоть, мразь, снег мокрый”).

Majd újra — a korábbiakkal párhuzamosan — a valóság síkjára transzponálva búvik elő az immár jól ismert akkord [„*Noha a nedves hó még most is sűrű pelyhekben esett*, („*мокрый снег все еще валит хлопьями*”), gyalog tettem meg az egész utat hazafelé — elgyötörve, lesújtva, értetlenül.”], hogy végül újra ellenakkordként szolgáljon a megalázott Liza után rohanó odúlakó — az „odú”-ból való múlt- és jelenbeli — kétségbeesett kitérésű szándékához (X. fejezet):

„Csend volt, *hullt a hó, csaknem függőlegesen esett, dunyhát terített a járdára, a kihalt utcára . . .* Unottan és feleslegesen pisláloltak a lámpások . . .” A *hóban állva, a ködös homályba* bámulva töprengtem.” („Было тихо, валит снег . . . я стоял на снегу, всматриваясь в мутную мглу. . .”). (Kiemelések tőlem — M. I.)

Így a „nedves hó” motívumának jelentése az egyre bővülő új asszociációkkal egyre dagad, s egy belső metamorfózis eredményeként az *egyhangúság* költői érzékeltetéséből a *végtelen magány* víziója bomlik ki.

Hasonlóképpen, ismétlődő kifejezések szövevényéből sejlik fel „*az odú*” és „*az odú-lét*” („подполье”) szimbolikus-allegorikus fogalma, áll össze az odúlakó pszichikai, morális, intellektuális portréja (az első hat fejezetben), egyre több felhanggal párosul, egyre bonyolultabb jelentésű motívumokból épül az egész kisregény meghatározó témája, sajátos rendszerük révén teljesedik ki és tudatosan az olvasóban, hogy miben áll „*az odú-lét*” gyönyöre-fájdalma, *pszichikai állapota*:

„. . . *az undorító, hideg, fél-kétségbeesésben, fél-hiúben, abban, hogy bánatában negyven esztendőre tudatosan beletemetkezik abba az odúba, éppen helyzetének erőszakkal, megteremtett,*

de javarészt mégis ingatag kilátástalanságában, a visszafojtott, kielégítetlen vágyaknak ebben a mérges párájában, a tétovázásoknak, az örök időkre szánt döntéseknek és nyomban, egy pillanat múlva bekövetkező megbánásoknak ebben a lázában . . .”

S a neki megfelelő, mindent fetiszizáló „boldogtalan tudat” állapota :

„ . . . mindent megérteni, mindent tudatosan nézni, minden lehetetlenséget és kőfallat : nem békülni ki egyetlen lehetetlenséggel és kőfallal sem, ha az ember utál kibékülni velük : a legelkerülhetlenebb logikai kombinációk útján eljutni a legvisszatasztított következtetésekhez arról az örök témáról, hogy valamiképp talán még a kőfall létezésében is te magad vagy a hibás, noha megint csak egészen nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem tehetsz róla, és ennek következtében fogadat némán, tehetetlenül csikorgatva kéjesen megdermedsz a teljes ernyedségben, azon tündödvé, hogy — amint kiderül — még dühöngened sincs kire; hogy nem akad és talán sose fog akadni arra való alany; hogy itt minden csupa család, szemfényvesztés, hókuszpókusz; hogy itt minden merő zagyalék, itt nem lehet tudni, ki kicsoda és mi micsoda, és hogy mindeme szemfényvesztések meg rejtélyek ellenére is fáj valami, mégpedig minél több a rejtély, annál jobban fáj!” (Kiemelések tőlem — M. I.)

Ugyanígy épül az odülakó képzelt ellenfeleivel és önmagával folytatott eszmei-filozófiai vitája, az első, s a hős „fecsegése” az „álmodozásról” és az „orosz romantikusról” és a második részben,⁵⁰ amelyeket az I. rész VI., illetve a II. rész III. fejezetében szintén „átmenet” választ el a bemutatkozás szóáradataitól és a „katasztrófa” kivallásától („aranyos ábrándok” a „lajhár és nagyevő” kétes karrierjéről, illetve álombeli visszaemlékezés az iskolaévekre, „ábrándozás” az iskolatársak fölötti diadalról).

Azonban az egyes ismétlődő fogalmak, motívumok — jelentésük, hangzásuk szempontjából — különböző értékűek.

Vannak olyanok, amelyek orgonapontszerű hangsúllyal bírnak, elrendező láncolatot alkotnak, amely meghatározza az összes többi motívum jelentését és hangzását.

Azonnal szembe ötlik e fogalmak különleges hangsúlya: zug — odú, álmodozás — valóság, való élet — élő valóság — élő élet. (угол — подполье, мечтательство — действительность, действительная жизнь — живая действительность — живая жизнь.)

Az első részben az „odú” motívumának kibontakozását a kétségbeesés fokozódó „szenvedés” melódiája kíséri („A végső következtetés ez, uraim: jobb semmit sem csinálni! Jobb a tudatos tétlenség! Tehát éljen az odú!”), de ez hirtelen megszakad („Eh, hisz én még ebben is hazudok! Hazudok, mert magam is . . . tudom, hogy egyáltalán nem az odú a jobb, hanem valami más, amire áhítozom, de amit sehogy sem tudok megtalálni! Pokolba az odúval!”).

Az első rész végén új motívum sejlik fel („Maga az életre áhítozik . . .”), de nem bomlik ki, kiszorítja a „nedves hó” bánatos dallama, az „odú”-motívum variánsának („álmodozás”) sorjázása, és az ellenmotívumok („valóság”, „élő valóság”, „való élet”) belépésével a magány dallama egyre feszültebben tör a fináléhoz, ahol felhangzik az első részben kibontatlan („valami más”), de a második részben kontrasztosan, belsőleg előkészített motívum a kisregény utolsó fejezeteiben.

Az odülakó tokbabújt „ábrándjaira”, a „cselekvő emberekhez” és a „természetes emberhez” (a tiszt, Zverkov és társai, Apollon) kapcsolva a durva, diszsonánisan cinikus csengésű „valóság”, „élő valóság”, „való élet” egyre magasabbra törő dur-akkordjaira ráfel a — Lizával érkező — velük ellentétes „élő élet”⁵¹ mollja, s a „katasztrófa” után az „odú-lét”-be való visszahullás kontrasztjaként az elvetett-elvesztett „élő élet” utáni kétségbeesett, nosztalgikus vágy szívbemarkolóan fájdalmas hangzata.

E hangsúlyos akkordok és vezérmotívumok által nyer a műben egyrészt konkrét és elvont motívációit, valamint magyarázatot, másrészt egyetemes perspektívát és minősítést a kisregény életanyaga, azáltal, hogy a hős önnön szellemi küzdelmét — mint szükségszerű szenvedését — egyetemesnek értelmezett embertípusok („természetes ember” — „korlátolt cselekvő ember” — magányos gondolkodó ember — érdek nélkül magát feláldozni kész ember), a nekik megfelelő magatartástípusok (öntudatlan beletörődés, apátia, — pillanatnyi lehetőségek keretei között maradó cselekvés — önmarcangoló magányos lázadás — önfeláldozás), s megvalósítói (a szolga és a háziasszony — Zverkov, barátai és a tiszt — az álmodozóból odülakóvá váló hős, s végül — Liza, a prostituált) konkrét megnyilatkozásainak keretébe, másrészt a „valóság” — „álmodozás” — „való élet” — „élő valóság” — „élő élet” fogalmi koordinátá-síkjában helyezi el.

⁵⁰ Részletes elemzését I. említett tanulmányunkban.

⁵¹ A kamasz kéziratában (Verszilov megfogalmazásában) is az álmodozás, a túlzott reflexió, némely vonatkozásban a civilizáció ellentéte: „ . . . az élő élet nem ész-élet (hanem közvetlen), és nem költött, mesterkelt élet; vidám, szép és nem unalmas élet . . .”, aminek „valami szörnyen egyszerűnek kell lennie, sőt a legmindennapi, amely naponta és percenként az ember szemébe ötlék, és olyannyira egyszerű, hogy sehogy sem akarjuk elhinni, hogy ez annyira egyszerű volt, s természetesen, elme-gyünk mellett, lám, már több tízezer éve, anélkül, hogy észrevennék és felismernék.” (Ф. М. Достоевский в работе над романом «Подросток». Литературное наследство. т. 77., М. 1965. 304.)

Bár *A játékos* lírai-drámai építményében is végigkísérhetjük a központi szimbólum, a rulett-motívum „zenei” transzformációit, és dallam-építésnek megfelelő „zenei” elrendezésként is vizsgálhatjuk, minősíthetjük a hős két fő szenvedélyének harcát és egymásba fonódását, mindez fő kompozíciós elvű azért nem változhat, mert nem vallomás, tudatfolyam megkomponálásával van dolgunk, hanem olyan „feljegyzések” kompozíciós elrendezésével, amelyekben a két cselekmény (a külső események és a hős tudat-mozgása) között nem alá-, hanem mellérendelési viszony áll fenn. A kettő ugyan összefonódik, de hol az egyik, hol a másik válik dominánssá.

A hős „lejegyezte” gyorsan pergő események egymásutánja egy pontig elsősorban a „véletlen” közösség emberi viszonylatainak átvilágítását szolgálja, ahol ugyan periódusonként a helyzetét tisztázni akaró hős törekvései, a Polina állította „próbák” rejtélyének kibogozása során — előtérbe kerül az ön-tudatosulási folyamat néhány mozzanata, de csak később, a sors megkísértése, jelleme kipróbálása s önmaga számára is váratlan tettei értelmezése során válik dominánssá a házitanító önkítárukozási gesztusában.

A *Feljegyzések* . . . -ben a különböző időben zajló események időtartamait egységes folyamattá vonja össze a vallomás-monológ néhány óráig tartó folytonossága.

A játékosban mindkét cselekményidő megszakított, az egyes elkülönült, nem kronológiai sorrendben következő tartamok — mint a hős tudatosulásának különböző fázisai — mégis egységes folyamat illúzióját keltik, mert kapcsolatuk ok-okozati, a hős ön-tudatosulásának fokozatos mélyülésén alapul.

A párhuzamosan futó novellisztikus cselekményvonalakat a főhős és Polina szerelmi története, a házitanító két szenvedélyének összefonódása és harca, néhány csomópont (a hősök találkozásai, a különböző jellemek és tudatok megütközése) fogja és ötvözi össze, s a kisregény építménye ezeken a csomópontokon nyugszik, amelyek egyrészt a cselekményvonalak metszéspontjai, másrészt a főhős önmeghatározási folyamatának legfontosabb — újabb és újabb tudat- és öntudat-szintet eredményező — krízis-pillanatai.

*

A *Feljegyzések* . . . és *A játékos* — mind az alapvető koncepciót, mind a művészi problematikát és struktúrát illetően — a nagyregények (különösen a *Bűn és bűnhődés* és *A kamasz*) kisprózaí előképe és modellje.⁵²

A döntő különbség az, hogy az életanyag-tudatosítás különböző tudat-fokozatoknak megfelelő síkok kialakításával valósul meg.

Az egyes — különböző tudat- és öntudat-fokot képviselő hősök sorsát, gondolatait, a bennük tükröződő valóságseleket, konfliktusokat, kollíziókat, ismétlődő következtetéseket, eszméket a főhős rendkívül fejlett öntudatának prizmáján megtörve, annak szellemi drámájában a legelvontabb síkon rekonstruálja, fogja össze az író és ráépíti az előbbire, Balzac *Emberi színjátéka* különböző, hierarchikus síkokra tagozódó koncepcióját egyetlen regény-építményben realizálja.

A *Félkegyelműben* és a *Karamazov testvérekben* az írói cél az orosz társadalom totális átvilágítása, illetve ezen túl egy egész történelmi korszak fő típusainak, törekvéseinek bemutatására irányul, s ez bizonyos mértékig más konstrukcióit igényel, mégsem jelenti az írói világgép — a két kisregényben tapasztalt — láttatási módjának tagadását. Az elv azonos, csak hozzáidomul a nagyepikai alkotások monumentális koncepciójához.

A *Félkegyelmű* főhőse koncepcionálisan az odúlakó egyik variánsának indult,⁵³ s ellentétjébe, „a pozitíve szép ember”⁵⁴ ábrázolásának igényébe csapott át; a kész regény valójában „az emberiség egyetemes eszményének” monumentális experimentációja, az orosz társadalom interhumánus viszonyainak, a korvalóság minden pórusának átvilágítása a főhősből áradó etikai röntgensugarak segítségével.

A regény tablója az orosz társadalom belső szerkezetéről kialakult írói kép egyidejűleg két ellentétes szempontú és irányú tükröztetéséből áll össze.

Az első részben az orosz világ Miskin tudatában való tükröződési folyamata tárul fel az olvasó előtt (amit az író Miskin szemével figyel és láttat). Ezzel ellentétben a második és harmadik rész annak a folyamatnak az ábrázolása, ahogy az orosz világ nézi, értékeli és lassan magába szívja Miskint (amikor a világot és Miskint az orosz világ egyes képviselőinek prizmáján nézi-nézetzi az író), s a párhuzamosan kibomló, az előbbivel ellentétes irányú folyamat ábrázolása, ahogy Miskin újra visszahull a „félkegyelműségbe”, újra elhagyja a világot (III—IV. rész), és az író mintegy felülemelkedve pártatlan „krónikássá” válik.

⁵² A *Feljegyzések* . . . és a *Bűn és bűnhődés* közötti koncepcionális analógiáról. N. Milošević: *Negativan junak*. Beograd 1965. 96, 112—126.

⁵³ Из архива Ф. М. Достоевского, «Идиот». М.—Л. 1931. 20—28.

⁵⁴ *Dostojevszkij levele Sz. A. Ivanovához* (1868. jan. 12.), Ф. М. Достоевский: *Письма*. т. 2. М.—Л. 1930. 61.

A *Karamazov testvérek* — egyetlen, szimbolikussá fokozott „történet” (apagyilkosság) és egyetlen írói eszme (isten léte vagy nem-léte) művészi objektíválódása néhány — egyetemes típusként középpontba állított — hős tudatának egyidejű mozgásában (amelyek ugyanazon „karamazovi” lényeg különböző transzformációi), miközben a több síkon kibomló világképet és centrális írói eszmét, elágazásait a hősök találkozásai, dialógusai, vitái (mintegy a mozgó „görbe tükrök” vetületeinek metszéspontjai) szervezik hatalmas egységgé.

*

Dosztojevszkij művészi nagysága abban van, hogy a legelsőik között (Tolsztojt egy évtizeddel megelőzve) megérezte, megértette kora „átmenetiségét”, annak minden következményét, s egyrészt „a népi talajtól elszakadt értelmiségi”, „a külföldi orosz”, az „odulakó” típusában, a „véletlen család” tagjában rátalált azon társadalmi-emberi közeg művészi ekvivalensére,⁵⁵ amely legintenzívebben éli-szenvedi át ezt a kort, másrészt vele párhuzamosan egyre nagyobb tudatossággal alakította ki a választott életanyag és írói cél művészi realizáció-jához leginkább megfelelő formát, művészi struktúrát.

Műve így lehetett és lett az orosz formáció-váltás „káoszána”, az 1848–49 utáni új világállapot egyik nagy — napjainkig ható és kisugárzó — művészi objektívációja.

Szellemi küzdelme a plebejus humanizmus világtörténeti drámájának egyik korszakjelző manifesztációja.

E küzdelem s az 1860-as évek intellektuális elmélyedése folyamán kikristályosodott művészi világképe (drámai természetű korfelfogása, történelem- és személyiség-koncepciója) alapján vált lehetővé, hogy egyetemes szemlélettel figyelje, elemezze, egyetemes mértékkel minősítse kora legfontosabb életjelenségeit, azok emberi következményeit, s el nem évülő művészi erővel tárja fel „az emberi lélek minden mélységét”,⁵⁶ a személyiség szociális, pszichikai, morális és intellektuális momentumainak bonyolult dialektikáját, az ösztönös és tudatos, az érzelem és eszme, a társiaság és magányosság ambivalenciáját, állandó egymásba játszását, végső soron véli és személyiség, egyén és közösség új, differenciáltan ellentmondásos egységét.

Mivel mindezt az emberi személyiség gyakorlati és elméleti eltérőgyiasítása elleni szenvedélyes tiltakozás felől adta, válhatott a *világirodalom legnagyobb intellektuális regényköltőjévé*, kora — sok vonatkozásban korunk — törekvéseit és ideáljait örökérvényűen kifejező „történetíróvá”, a szubjektív és objektív kiúttalansággal birkózó *személyiség belső küzdelmének egyik nagy megőrkítőjévé*, az *újkor grandiózus küzdelmének*, mind a feudális patriarchalitás, mind a polgári-kispolgári anarchikus individualizmuson túli emberi életért vívott küzdelem nagy harcosává.

Példaképpé és ihletővé.

Petőfi Sándor költészetének első orosz tolmácsolója, Mihail Mihajlov és a magyarok

VÁRADI STERNBERG JÁNOS és VASZÓCSIK VERA (Ungvár)

Az oroszországi viszonyokat jól ismerő Zichy Mihály egyik, Petőfi orosz fordításairól tudakozó ismerősének a következőket válaszolta 1876-ban:

„Petőfi orosz fordítására vonatkozóan érdeklődtem, s egy pétervári barátomnak megbízásokat adtam, amelyeknek majdnem az lett az eredménye, hogy ennek a barátomnak a Szibériába való sétautazást szerzem meg. Mihajlov neve azon nevek közé tartozik, amelyeket, ha valaki Oroszországban nyugodtan akar élni, már a határon el kell felejtenie. Mihajlov műveit tehát Oroszországon kívüli tájakon kell keresni.”⁷¹

⁵⁵ Dosztojevszkij legtöbb központi hőse nem véletlenül, a világirodalomban az egyik — ókortól napjainkig — legnépesebb hőstípushoz, a Janus-arcú *picaro*-figurákhoz kapcsolódik, hiszen egy egész társadalmi formáció totális átvilágításához konzekvens művészi tagadásához mindig is a (legtöbbször a legmélyebbre jutott) mindent kipróbáló és alkalmazkodva is állandóan „kívülálló”, „a határokat átlépő”, legtöbbször tagadó magatartás-formájú szociális médium sorsa és tudata volt a legalkalmasabb.

⁵⁶ Биография, письма и заметки из записной книжки Ф. М. Достоевского. СПб. 1883. 373.

⁷¹ *Berkovits Ilona*: Zichy Mihály. Bp. 1964. 116. Meg kell jegyeznünk, hogy az alapos művészettörténeti szakismerettel megírt munkában vitatható megállapításokat találhatunk Zichy Mihály haladó nézeteire vonatkozólag. Az idézett levéltörökék alapján a szerző úgy véli, hogy „Zichy minden bizonylat olvasva Mihajlov forradalmi költészetét; sőt, lehet, hogy személyesen is ismerte. Zichy leveleiben a rá vonatkozó óvatosan, de észrevehetően melegséggel írott szavak emellett szólnak.” — *Berkovits Ilona*; I. m. uo. Már Dolmányos István is a szerző egy előbbi munkája kapcsán jogosan vonta kétségbe Csernisevszkij hatását a magyar festőművészre. (*Dolmányos István*; *Költők barátságától népek testvériségéig*. Bp. 1959. 57.) Hasonlóképpen nem tartjuk valószínűnek a Csernisevszkij harcostársa — Mihajlov személyes kapcsolatait Zichy Mihállal.

Petőfi első orosz tolmácsolójának nevét már több ízben említették az magyar—oroszművelődési kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányok szerzői.²

Az alábbiakban röviden felvázoljuk a kiváló orosz forradalmár költő életútjának fontosabb mozzanatait, hogy a lehető legrészletesebben feltárhassuk Mihail Mihajlov írói hagyatékának magyar vonatkozásait. Mindez jobban érzékelteti, miért fordult az orosz költő Petőfi lírája felé.

Mihail Larionovics Mihajlov 1829-ben született Orenburgban, egy járási hivatalnok családjában. A költő atyai nagyatyja még jobbágy volt. A földesúri önkény elleni tiltakozása miatt megkorbácsolták és börtönbe vetették, ahol rövidesen elpusztult. A nagyapa tragikus halálának emléke egész életre szóló hatással volt a korán árvaságra jutott fogékony és túlérzékeny ifjúra. Első költői próbálkozásai — Heine-átültetések — elég korán, tizenhat esztendőskorában jelennek meg. Érett férfikorban a nagy német költő legavatottabb orosz tolmácsoltója lett; Heine-fordításait nemcsak az orosz forradalmi demokrata kritikusok — többek között Dobroljubov — elismerését vívták ki, hanem a modern orosz műfordítókat is. Így Alexander Blok, a húszas évek neves szovjet-orosz költője és műfordítója is nagyra értékelte Mihajlov Heine-fordításait.

Az orosz költő 1846-ban került a pétervári egyetemre, itt ismerkedett meg Csernisevszkijel.³ Ismeretségük barátsággá mélyült, s ez a barátság döntően befolyásolta Mihajlov egész további életútját. Az 1848-as európai forradalmak mély benyomást keltenek az akkor még fiatal költőben. Számos levelében emlékezik meg a forradalmi eseményekről; e levelek tanúsítják, hogy Mihajlov élénk érdeklődéssel és figyelemmel kísérte a forradalmak lefolyását és kimenetelét.⁴ A forradalmak leverését követő sötét reakció éveiben kezdi fordítani a haladó nyugat-európai költők alkotásait, ekkor teljedik ki eredeti költészete is. Ezen kívül drámával és prózával is kísérletezik. Írásai főként a jobbágysorban sínylődő parasztság keserű életét, jogfosztottságát ábrázolják, a vidéki nemesség és hivatalnokréteg műveletlenségét, népellenes magatartását leplezik le. 1852-től a *Szovremennjyik* munkatársa, majd az 50-es évek végén, mikor a folyóirat Nyekraszov és Csernisevszkij irányítása alá került, Mihajlov a lap világirodalmi rovatának vezetője lett.

Esztmei fejlődésének jelentős állomása a költő ismeretsége és barátsága a Selgunovházaspárral: Nyikolaj Vasziljevics ismert publicistával és annak feleségével, a nagy műveltségű Ludmila Petrovnával. A két férfi közös elveken alapuló barátságát nem zavarta meg Mihajlov Ludmila iránti viszonzott szerelme, sem az a tény, hogy Selgunova egyik fiának Mihajlov volt az apja.

1858—1859-ben Mihajlov és Selgunov Párizsban és Londonban jártak. Itt találkoztak az orosz emigráció vezérével — Alekszander Ivanovics Gercennel. Feltehető, hogy a Gercen környezetében élő magyar emigránsok irányíthatták Mihajlov figyelmét hazájukra. Maga Mihajlov ugyan nem emlékezik meg róluk, de Selgunov többször említi naplójában a Gercen környezetében levő Kossuthot. A magyar emigráció vezérért, Victor Hugót és Mazzinét „magasan fénylő fároszok”-nak nevezi, akik „megvilágítják a hazai földet és azt az utat, amelyen haladni kellett”,⁵ és hozzáfűzi: „Magyarország távolról sem csendesedett le attól, hogy le kellett tennie a fegyvert az orosz hadsereg előtt”.⁶

Mihajlov érdeklődését a magyar nemzet felszabadító mozgalma iránt bizonyítja az ismert osztrák forradalmi költő, Moritz Hartmann magyar tárgyú versének, a *Der weisse Schleier*-nek fordítása. A *Белое покрывало* c. vers 1859-ben jelent meg a *Szovremennjyik* márciusi számában.⁷ A Mihajlov fordította vers nagy népszerűségnek örvendett orosz forradalmár körökben.⁸ Számos XIX. századi kéziratos vagy sokszorosított gyűjtemény közölte, az 1905—1907-es orosz forradalom idején is széles körben ismerték.⁹

Mihajlov tudatában volt a vers forradalmi jelentőségének, éppen ezért tette közzé — a cenzúra éberségének félrevezetése szándékával — „ősi ballada” alcímmel. A börtönből

² Ж. Зельдхейн: К вопросу о распространении стихотворений Петёфи в русской демократической печати XIX в. — Studia Slavica 1957. 1—4. sz. 349.; *Zöldhelyi Zsuzsa*; Petőfi chez les Russes (XIXème siècle). — Filológiai Közöny 1959. 1—2. sz. 64.; *Dolmányos István*: I. m.; *Sargina Ludmilla*: A magyar irodalom fogadtatása az 1870—1900 közötti években. Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatok köréből. II. Bp. 1961. 219—220.; *Nyirő Lajos*: Adatok az oroszországi forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához. — Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 523.

³ Csernisevszkij egyik 1846-ban szüleibez címzett levelében így jellemezte Mihajlovot: „Különösen jöféjú fiatalember. Nagyszerű, kiváló ember lesz.” Egy év múltán azt írja arjának, hogy Mihajlovval jól megértik egymást, őszinte meleg barátság fűzi egymáshoz őket. *H. Г. Чернышевский*: Полное собрание сочинении. Т. XIV. 83., 110.

⁴ Ezt bizonyítja több 1848 keltezésű levele. *L. A. В. Кушаков*: М. Л. Михайлов. — М. Л. Михайлов: Собрание стихотворений М. 1953. 10.

⁵ Н. В. Шелгунов, Л. И. Шелгунова, М. Л. Михайлов: Воспоминания. I. к. М., 1967. 97.

⁶ u. o.

⁷ Современник 1859. № 3. 174—176.

⁸ *L. A. В. Кушаков*: М. Л. Михайлов. — М. Михайлов: Собрание стихотворений. Л. 1953. 38.

⁹ Вольная русская поэзия второй половины XIX века. Л., 1959.

Selgunavóhoz 1861. november 13-án kelt levelében afölötti aggodalmát fejezi ki, hogy a cenzúra betilthatja a *Fehér fátolyt*.¹⁰ Gerő Zsófia Hartmann-versének kommentárjában azt vallja, hogy a ballada, „melynek egy ifjú gróf vagy inkább ennek anyja a hőse, aki, hogy fiát a vesztőhelyen reszketni ne lássa, szent csalással, fehér fátolyának viselésével azt a hitet kelti benne, hogy kegyelmet fog kapni. Mint a vers mondja, egy magyar grófról és anyjáról van szó. De magyar voltuk a hősi gesztus s az egész költemény szempontjából lényegtelen”.¹¹

Azokban összevetve az eredeti német szöveget az orosz fordítással, megállapíthatjuk, hogy Mihajlov a vers mondanivalóját az 1848-as bukott forradalom eseményeivel azonosítja.

Az eredeti vers első szakasza csak a szabadságharcos magyar gróf halálraítéltségének tényét közli:

Im Kerker liegt in eisernem Banden
Beim Henkermahle der Ungargraf.
Er wollte helfen eigenen Landen,
Er fühlte unter Sklaven ein Sklav,
Darum so frühsein Loos ihn traf.¹²

Mihajlov fordításában lényegesen kibővült az alapgondolat, a hős nemcsak segíteni akar hazáján, hanem harcol is az elnyomás ellen és harc közben bukik el:

Позорной казни обреченный,
Лежит в цепнях венгерский граф.
Своей отчизне угнетенной
Хотел помочь он: гордый нрав
В нем возмущался: меж рабами
Себя он чувствовал рабом —
И взят в борьбе с могучим злом,
И к петле присужден врагами.¹³

Az orosz költő néhány jelző segítségével konkretizálja az első versszak általánosságát. A magyar gróf hazája elnyomott, rab (отчизна угнетенная). A hős a rabság ténye ellen lázad, emberi méltósága és hazafiúi büszkesége tiltakozik az elnyomás ellen. Épp ezért törvénytörő a tragikus vég. A mai olvasó számára már aligha van mélyebb jelentősége a meglehetősen elvont „hatalmas rossz” szókapcsolatnak. De Mihajlov korában a „hatalmas rossz” szimbolizálta a feudális önkényuralmat. Korneyev Csukovszkij említi,¹⁴ hogy a forradalmi demokrata publicisztika sajátos aesopusi nyelvén a „rossz” a jobbágyrendszerre támaszkodó önkényuralmat jelentette, a „jó” — a haladó eszméket; az „ügy”, a „szent harc”, „szent háború” a forradalom allegóriája volt. Az 1858 — 1861-es évek alkotásai Mihajlov legőszintébb emberi és harcos költői magatartásának megnyilvánulása. Nem véletlen, hogy a haladó gondolkodás, az önkényuralom ellen irányuló harc eszméje idegen költők műveiben is lelkesítette. A cári önkény elevenen eltemette Szibériába, de Mihajlov tudatosan vállalta a „nagy ügy” szolgálatát, egész életét a forradalom ügye diadalra vitelének szentelte. Az az önfeláldozó harcos magatartás, helytállás jellemezte egész tevékenységét, amelyet a Hartmann-vers fordításában is kifejezésre juttatott.

Ugyanakkor Mihajlov sok esetben kényszerült az eredeti szöveg nyílt szókimondását letompítani. Így az osztrák költőnél rideg, szívtelen zsarnok uralkodik: „Da oben sitzt der kalter Despot”. A fordítás mellőzi ezt. Nem használja a „zsarnok” kifejezést, más eszközökkel érzékelteti a forradalmi eszme erejét. Az orosz fordításban a hős anyja látszólag romantikus-szентimentális stílusban beszél:

Я во дворец пойду рыдая:
Слезами, воплем и мольбой
Я сердце разбуду на троне.¹⁵

¹⁰ „Félek, hogy a cenzúra letiltja néhány műveket, különösen a »Fehér Fátolyt«, bár már valamennyi megjelent ezélett” — Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов: Воспоминания. 11. К. М. 1967. 433.

¹¹ Gerő Zsófia: Hartmann Móric mint politikai költő, különös tekintettel a magyarsághoz való viszonyára. Вр. 1919. (Német filológiai dolgozatok XXVI. 16.) Ezúton mondunk köszönetet Lengyel Mártának, az OSZK munkatársának és dr. Ruzsás Lajosnak, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársának Moritz Hartmann idézett versének felkutatásáért.

¹² Moritz Hartmann's Gesammelte Werke. I. Stuttgart 1874. 91.

¹³ М. Михайлов: Собрание стихотворений. Л. 1953. 506.

¹⁴ К. И. Чуковский: «Эзопова речь» в творчестве Н. А. Некрасова. — Некрасовский сборник. М.—Л., 1951. 51—85.

¹⁵ М. Михайлов: Собрание стихотворений. Л. 1953. 507.

A továbbiakból azonban világosan kitetszik, hogy a szabadságharcos anyja nem is alázkodott a trónus elé kegyelemért. Mihajlov hősnoje fenséges nyugalommal, fedetlen arccal nézi végig fehér fátylában fia utolsó útját:

Там на балконе мать стоит —
Спокойна, в покрывале белом.¹⁶

Az eredeti szövegben az anya arcát elfedi a fátyol:

...die Mutter stand auf hohen Altan,
Vom weissen Schleier umhüllt das Gesicht.¹⁷

A fordításban, amint látjuk, az anya nemcsak tudatosan, hanem bátran is állja a kegyes csalást. Ez a hősie magatartás, áldozatkészség jellemezte az orosz felszabadító mozgalom nőalakjait is, ezért hat természeteseznek, élethűnek a Mihajlov ábrázolta jellem.

A két harcostárs forradalmár — Mihajlov és Selgunov az orosz felszabadító mozgalom fokozódásának idején, 1861-ben látogatott másodszer Londonba. Hazatérésük után proklamációkat bocsátottak ki, melyekben forradalomra szólították fel a tömegeket. *A fiatal nemzedékhez* című felhívást Selgunov és Mihajlov közösen írták. Ugyancsak ők szerkesztették a katonákhoz intézett felhívást *Az orosz katonáknak jóakaróiktól üdvözllet* címen. Az utóbbi magyar vonatkozásai szempontjából tarthat számot érdeklődésre. Nyikolaj Selgunov és Mihail Mihajlov a magyar szabadságharc és az 1849-es orosz hadjárat értékelésében Csernisevszkij és Gercen nézeteit osztották. A magyar szabadságharc leverését a cárizmus kegyetlen büntették minősítették. A népi paraszti felkelést előkészítő és ennek kitörését váró két forradalmár figyelmeztette a katonaságot, hogy ne hagyja magát a cárizmus által félrevezettetni, mert az éppúgy, ahogy más népek szabadságharcának elnyomására vezényelte a katonaságot, az orosz nép szabadságmozgalmának elfojtására a katonaságot használja fel.

Az 1830-as lengyel felkelés és a magyar forradalom leverésére utalva a proklamáció szerzői a következő kérdésekkel fordulnak a katonákhoz:

„Emlékeztek-e még az utolsó lengyel háborúra, a magyar hadjáratra? Gondolkoztok-e afelett, miért küldtek benneteket tisztjaitok a harcba? Kinek kellett és ki érdekében folyt a háború?”¹⁸ Majd így folytatják: a katonák nem tették fel e kérdést — és nem is tudták, hogy őket „mint hóhérokat küldték legyilkolni az ártatlan embereket, saját testvéreiket, magukfajta embereket és keresztényeket rabságba vetni.”¹⁹

Selgunov és Mihajlov felhívta a katonák figyelmét arra is, hogy a szabadságmozgalmak elfojtása nemcsak az ő érdekeikkel ellenkezik. A szerzők hangsúlyozzák, hogy Oroszország érdekeivel is ellenkezik a szabadságharc leverése. „Oroszország nem gazdagodott meg attól, hogy titeket elküldtek a lengyeleket és magyarokat gyilkolni.”²⁰ A felhívás ecseteli a cári elnyomás alatt sínylődő Lengyelország helyzetét és elismeri a lengyel szabadságmozgalmi törekvések jogosságát. A szerzők kifejezésre juttatták a magyar szabadságharcra való szolidaritásukat is. „A magyar ugyanolyan szabad nép volt, mint a lengyel — írják —, de őket leigázták a németek (osztrákok). Ahogy a lengyeleknek nem tetszett a mi igazgatásunk, éppoly nehezen viselték el a magyarok a német elnyomást. Nem is tetszhetett az nekik, hisz nincs olyan ember, aki szívesen vállalná a rabságot. A magyarok meg akartak szabadulni az osztrákoktól, és ez sikerült is volna, ha mi nem avatkozunk bele. Az osztrák császár látta, hogy képtelen elbánni a magyarokkal, azért kérte a cár segítségét. És a cár elküldött benneteket. Ti pedig nem is tudtátok mit cselekesztetek, mikor elmentetek, hogy elpusztítsátok, legyilkoljátok azt a népet, melynek egyetlen vétke volt: nem akarta túrni a rabigát. De vajon kedves-e valakinek a rabság? Vállalnátok-e azt önként?”²¹

A közelmúlt krími háború eseményeire utalva a felhívás szerzői azt igazságos védelmi háborúként értékelték az idegen betolakodók, a hódítók ellen. Éppilyen igazságos háborúnak minősítették a lengyel és a magyar szabadságharcot.

„A lengyelek és a magyarok szent ügyért, hazájukért harcoltak; mi átkozott ügyet szolgáltunk, rablókként jöttünk idegen földre rabolni és fosztogatni, hogy isten szabad népét rabságra adjuk.”²²

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Moritz Hartmann*: I. m. 93.

¹⁸ К русским солдатам от их доброжелателей поклон. — Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов: Вспоминания. I. к. М. 1967. 328.

¹⁹ Uo. 329.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo. — Egyes szöveget szerzők kétségbe vonják Mihajlov részvételét a proklamációk szerkesztésében, de a költő vallomása amellett bizonyít, hogy társszerzője volt a proklamációknak.

1861 végén a két proklamáció megírásáért és terjesztéséért Mihajlovot letartóztatták. A rendőrfőnöki jelentésben, melyet a kihallgatások során ismertettek a költővel, egyik vádpontként a katonákhoz írt felhívás szerepelt. Az 1849-es orosz beavatkozást elítélő szöveg egyes passzusait teljes egészében idézi a vádirat.²³

Az orosz költő beismerő vallomást tett, de azzal érvelt, hogy célkitűzése a proklamációk terjesztésével nem felkelés szítása, hanem a szólás- és sajtószabadság kivívása volt.²⁴ Mihajlov szabadlábban maradt társai biztonsága érdekében vállalta magára teljes egészében a felhívás szerzőségét. Ezáltal sikerült megakadályoznia elvtársai letartóztatását és a forradalmi szervezet felgöngyölítését. A cári törvényszék (ún. szenátus) a pétérvári diákok tüntetése és a haladó írók — többek között Dobroljubov és Nyekraszov — petíciója ellenére hat és fél évi börtönre és életfogytiglani szibériai száműzésre ítélte a költőt.

A magyar sajtó szinte az ítélettel egyidejűleg tájékoztatta a közönséget Mihajlov ügyéről. A Selgunovval közösen szerkesztett felhívás mibenlétét ugyan nem tudta a *Pesti Napló* ismeretlen tudósítója meghatározni: „Néhány nap óta egy petícióról beszélnek, amely kering és követeli az alkotmányt, de egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy 1863-ig türelmesen várnak”.²⁵ A cikk Mihajlovot említi a proklamáció szerzőjeként és azt is közli, hogy „Michailoff hír szerint 7–8 évi nehéz vasmunkára ítéltetett el”.²⁶ Azonban ez az ítélet „kegyelem útján az ottani törvények szerint... 10–12 évre változhatnak”.

Mihajlovot nemcsak száműzték, börtönbe vetették. Az akkori idők fogalma szerinti legsúlyosabb büntetésben részesült: megfosztották állampolgári jogaitól. A nevezett aktus a következőképpen zajlott le. 1861. december 14-én a hóhér által kopaszra nyírt és bilincsbe vert költőt rabruhában egy ún. „szégyentaligán” a főváros egyik terére szállították, itt pellengrére állították. Az ítéletet dobpergés közben olvasták fel, ezalatt a térdre állított ember feje felett a hóhér eltört egy kardot.²⁷ Ugyanaznap indították erős kíséret mellett szibériai száműzetésébe, ahonnan sose tért vissza.

Néhány héttel később az *Alföld* közölte Mihajlov polgári jogoktól való megfosztásának leírását,²⁸ és egy jelentéktelennek tűnő megjegyzést: a költő számára lovakat és kocsit vásároltak, hogy „megkíméljék a gyalog út fáradalmaitól”. Tény és valóság, hogy a Selgunov-házaspár a legmesszebbmenőkig gondoskodott a száműzöttéről. Nemcsak anyagi támogatásban részesítették. Szibériába is elkísérték. Itt egy ideig sikerült a költő társaságában tartózkodniuk. Selgunovék abban reménykedtek, hogy előkészíthetik Mihajlov szökését. A helyi hatóságok azonban gyanút fogtak és távozásra kényszerítették a házaspárt. 1865 augusztusában an, száműzetésének utolsó állomásán, Szibéria egyik legelhagyatottabb zugában, Kadajában ért véget Mihajlov élete.

Halálhíre megrendítette a haladó orosz közvéleményt. Gercen a londoni *Kolokolban* *Meggyilkolták* címmel közölte a gyász hírt.²⁹ Ugyancsak külföldön, Genfben látott napvilágot a *Mihajlov halálára* c. röpirat, amelyben az emigráns orosz forradalmárok a halott költőt II. Sándor cár „humánus” önkényuralmának első áldozata gyanánt búcsúztatják. A kiáltványon jelmondatként Mihajlov magyar szabadságharcos grófját jellemző sorai állottak: „Своей отличной угнетенной хотел помочь он...” (Elnyomott hazáján akart segíteni...).³⁰

Az orosz forradalmi demokrácia Mihajlovban sok olyan vonást látott, amely lelki rokonságha hozta az orosz költőt a magyar felszabadító mozgalom képviselőivel. Nem véletlen, hogy még életében, röviddel száműzetése után Mihajlov arcképét illegálisan terjesztették más jelentős forradalmárokéval együtt, és mint a hírhedt III. ügyszóly, a cári titkos rendőrség jelentéséből kitűnik, Kossuth arcképe is szerepelt a gyűjteményben.³¹

*

Mihail Larinovicz Mihajlovot egész élete, a korabeli orosz felszabadító mozgalomban való részvétele és alkotó egyénisége szinte predestinálja arra, hogy ő mutassa be elsőként Petőfi verseit az orosz olvasóknak. Petőfi neve már 1853-ban felbukkan az orosz sajtóban, és 1858-

²³ М. К. Лемке: Политические процессы в России в 1860-х годах. Москва—Петроград 1923. 89—90.

²⁴ Uo.

²⁵ Pesti Napló 1861. nov. 24.

²⁶ Uo.

²⁷ М. К. Лемке: Политические процессы в России в 1860-х годах. Москва—Ленинград 1923. 133.

²⁸ „Michailoff Mihály lengyel kormányzósági titkár, 26-án reggel 7 órakor, a kormány ellen összeesküvés előidézésé céljából terjesztett lázító-iratok szerkesztése és terjesztése miatt, vérpadra állítottott, s feje felett egy kard szét törtetett, meg 10 percig tartó pellengrézés után 6 és 1/2 évre Szibériába szállítottott.” — *Alföld* 1862. jan. 9.

²⁹ А. И. Герцен: Убили. — Собрание сочинений в тридцати томах, XVIII к. М., 1959. 428.

³⁰ На смерть Михайлова. — Н. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов: Воспоминания. II. к. М. 1967. 445.

³¹ Дело Чернышевского Саратов 1963. 102.

ban jelenik meg az első cikk a nagy magyar forradalmár költőről, ugyanitt jelennek meg verseinek első prózai fordításai.³²

1860-ban a magyar emigráció egyik jelentős alakja, Jósika Julianna ismerteti Petőfi költészetét a *Russzkij mir* című liberális szellemű orosz hetilap hasábjain.³³ Ugyanebben, majd a rákövetkező esztendőben még három cikk jelent meg Petőfiről, melyek közül a legértelmesebb a *Russzkoje szlovo* című demokratikus irányú lapban látott napvilágot, a cikket több Petőfi-vers orosz prózai fordítása illusztrálta. A szerző, V. Palauzov a haladó orosz írók táborához tartozott, ő is aláírta a Mihajlov érdekében szerkesztett petíciót.³⁴

Mihajlov hagyatékában mindössze két Petőfi-vers fordítása maradt fenn: *A dal és a Falu végén kurta kocma*. Az orosz költő minden valószínűség szerint Kertbeny Károly vagy Moritz Hartmann német fordításait használhatta fel,³⁵ e forrásra hivatkozik Palauzov is. Mihajlov nagy jelentőséget tulajdonított a haladó szellemű nyugat-európai költők alkotásai tolmácsolásának, az ő közvetítésével ismerkedett meg az az orosz közönség Heine versein kívül Béranger, Burns, Longfellow, Uhland, Sevcsenko költészetével. Fordításait mindig az eredeti szöveg eszmei mondanivalójának szempontjából válogatta.

Petőfi lírája közel állt Mihajlovhoz. A társadalmi kérdésekről, a forradalmi harc szükségességéről vallott nézeteik, együttérzésük az elnyomottakkal, zsarnokgyűlöletük sok rokon vonást mutat. A két forradalmi költő lelki rokonsága irodalmi szimpátiáikban is kifejezésre jut: több haladó költő — Heine, Béranger mindkettőjük eszményképe volt. Talán ezért állták ki Mihajlov Petőfi-fordításai az idő próbáját; ezt bizonyítja az is, hogy a *Falu végén kurta kocma* Mihajlov fordításában került az 1952-es teljes orosz Petőfi-kiadásba.

Az említett műfordítás megközelíti az eredeti ritmusát, jól érzékelteti népies hangvételét. Mihajlov nem törekszik a szóhűsre, bár példaként előtte állott a német szöveg, mely szinte szó szerint idézi Petőfit. Az orosz költő inkább a hangulat tükrözésére helyez súlyt, sikerült megőriznie az események dinamizmusát. Híven tükrözi Mihajlov fordítása a versben feszülő szociális ellentétet, a lírai hős hetyke kivagyiságában rejlő emberi méltóság érzését. Mihajlov élethűen jeleníti meg az eredeti eszmei mondanivalóját, a vers leglényegesebb komponenseit. Kevés szövegbeli eltéréssel találkozunk. Bizonyos kihagyásokkal, változtatásokkal természetesen számolnunk kell a műfordításban. De Mihajlov tolmácsolásában nincs öncélú és indokolatlan eltérés.

Az első versszak konkrét helymegjelölése, a Szamos-part, jellegtelen folyóparttá válik; a falu végi kocma is meghatározatlan vízparti kocma lesz:

Наш кабак одной стеною
Покосился над рекою.
Весь он виден был бы в ней,
Будь невозможно ночь светлей.³⁶

Az eredeti szöveg Szamos menti faluvégi kocsmáját már Kertbeny fordításában is meglehetősen általános, jellegtelen helynek látjuk:

Jener Krug am Dorfesende
Neigt dem Flusse zu die Wände,
Könnte sich auch drin erschauen,
Würde nicht die Nacht schon grauen.³⁷

Mihajlov fordítása nem követi vakon a német szöveget. Bár nem mindig a legszerencésebben változtat vagy hagy ki, mégis jobban megközelíti Petőfi kis remekének stílusát. Helyenként sajátos orosz népies fordulatokat használ, ami leggyakrabban az eredeti szöveg pontos értelmi megfelelője. Ezt látjuk a negyedik versszakban is

«Ну, красавица хозяйка
Подходи-ка, наливай-ка
Хорошо твое вино;
Жаль, что есть у чарок дно.³⁸

³² Ж. Зельдхейн: К вопросу о распространении стихотворений Петефи в русской демократической печати XIX в. — *Studia Slavica* 1957. I–4. sz. 349.

³³ Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykori orosz sajtó tükrében. Bp. 1959. 53–54.

³⁴ М. К. Лемке: Политические процессы в России в 1860-х годах. Москва—Петроград 1923. 89—90.

³⁵ Dichtungen von Alexander Petőfi. Leipzig. 1858.

³⁶ М. Михайлов: Собрание стихотворений. Л. 1953. 618.

³⁷ Alexander Petőfi: Dichtungen. Leipzig 1858. 69—70.

³⁸ М. Михайлов: I. m.

A fordítás pontosan fejezi ki az eredeti értelmét, bár *annak* szókészletéből vajmi keveset tart meg. Az alapul szolgáló német szöveg ugyanakkor majd szóról szóra ismétli az eredetit:

Wirthin! Goldne Blum'! sollst leben!
Willst du besten Wein uns geben;
Wie mein Grossahn alt wol sei er,
Wie mein Liebchen doch voll Feuer!³⁹

Mihajlov fordítása mindamellert jobban érzékelteti a lírai hős széles jókedvének bravúros megjelenítését, benne lüktet az öröm, a féktelen mámoros mulatozás vágya. Ez a lendület jellemzi az eredeti szöveget is. Sikeresen oldotta meg az orosz költő a gőgös csendre intés visszautasításának ábrázolását, érvényesíti a kontrasztot, a hirtelen hangulatváltást. Az utolsó versszak fegyelmzett, józan stílusa még jobban aláhúzza az eredeti eszmei mondanivalójának mély átélését:

И цыгану все кивают.
Чарки молча допивают,
Все за шапку — и домой...
Все притихло над рекой.⁴⁰

Külön figyelmet érdemel Mihajlov fordításának ritmikája és rímképlete. Az orosz költő nem őrzi meg az eredeti nyolcas sorokat, mint a német fordítás, mely éppen ennek következtében válik kissé monotonná. A négysoros versszakok két első sorának szótagszáma az orosz fordításban nyolc, a harmadik és negyediké — hét. A *különböző* szótagszámú kettős sorok váltakozása sajátos lüktetést ad a versnek. Rímei párosak, mint az eredeti szövegben, bár nyilvánvaló, hogy Mihajlov nem ismerhette a magyar szöveget. A fordításban egészében felismerhetjük Petőfi senkivel össze nem téveszthető lírájának sajátosságait.

Pontosan nem lehet megállapítani, mikor ismerkedett meg az orosz költő Petőfi versművészetével. Mindenesetre letartóztatásakor, 1861 augusztusában Petőfi-fordításai készek voltak. Erről tanúskodik második, a börtönből Selgunovához címzett levele, melyben Mihajlov műfordításainak gyűjteményes kiadása gondolatával foglalkozik. Terve szerint a kiadás hat részből állt volna: 1. keleti költők; 2. angol költők; 3. német költők; 4. magyarok (Petőfi); 5. szláv költőkből; 6. népdalok.⁴¹

A levél alapján felmerül a kérdés: nem lehetett-e Mihajlovnak több Petőfi-fordítása? Hiszen két verset aligha lett volna szükséges külön fejezetben feltüntetni. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az első részben közel húsz vers szerepel (Rumy, Szaadi, Saffi, Dzsámi), a másodikban majd harminc, a harmadik részben kétszáznál több. Az ötödikben Sevcsenko, Miczkiewicz, Maszinszki összesen hat verse, a népdalok száma is tízen felüli. Feltételezhető, hogy a Petőfi-versek fordítása, melyek közül 1862-ig amúgy sem jelent meg egy sem nyomtatásban, vagy a költő letartóztatásakor, vagy később elveszett. A fent említett levélen kívül az is bizonyítékul szolgál feltevésünk helyénvalóságához, hogy Kadajában, Mihajlov száműzetésének utolsó államában egy Glazkov nevű kereskedő, akinél a költő kéziratait őrizte, házkutatástól tartván egy ládányi papírt semmisített meg.⁴² Az elpusztított iratok között lehettek Petőfi és más forradalmi költők fordításai is (esetleg Sevcsenko és Miczkiewicz versei).

A Selgunovához írt levélben említett műfordításgyűjtemény kiadását a cenzúra megtiltotta, így ez csak 1862-ben jelenhetett meg külföldön, Lipcsében. Itt csak egy Petőfi-vers reprezentálja a magyar lírát — *A dal. A Falu végén kurta kocsmá* fordítása 1881-ben jelent meg első ízben a *Gyelo* c. lapban a fordító nevének feltüntetésével. Egyébként a 70–80-as években Mihajlov elég sok műfordítása jelent meg a L. Selgunova aláírásával vagy álnéven.

Nem sok két Petőfi-vers fordítása, mégis érdekes és jelentős mozzanata a magyar— orosz irodalmi és művelődési kapcsolatok történetének. Mihajlov Petőfi iránti érdeklődését érthetőbbé és teljesebbé teszi az orosz költő politikai tevékenysége, a magyar nemzeti felszabadító mozgalom jogosságának elismerése és az 1848-as magyar szabadságharc pozitív értékelése. Ugyanakkor Mihajlov magyar vonatkozásai újabb bizonyítékai az orosz forradalmi demokraták mély és őszinte rokonszenve megnyilvánulásának a magyar felszabadító mozgalom iránt.

³⁹ Alexander Petőfi: Dichtungen. Leipzig 1858. 70.

⁴⁰ М. Михайлов: I. m. 619.

⁴¹ Uo.

⁴² М. Михайлов: I. m. 655.

William Morris Mátyás-novellája

GÁL ISTVÁN

A budapesti Gorkij könyvüzlet idegen nyelvű kiadványai között turkálva egy gyönyörű krémszínű kötetben William Morris válogatott írásaira bukkantam,¹ s ahogy lapozgatom, legnagyobb meglepetésemre benne van Mátyás királyról szóló novellája. A moszkvai Idegen nyelvű Kiadó angol klasszikusai sorában megjelent kötetben Morris válogatott költeményei, prózai írásai és esszéi foglalnak helyet. Prózai írásai közül csak a Mátyás királyról szóló *Egy király leckéje és John Ball álma* c. novellái, valamint utópisztikus regénye, a *Hírek Seholsincsországból* kerültek a kötetbe. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban egy keletnémet kiadású, bibliofil kiállítású, német nyelvű Morris-kötetben² találtam rá ugyancsak a Mátyás-novellára. Különleges figyelmünkre méltó, hogy Hunyadi Mátyás két ilyen világnyelven és ilyen illusztris szerzőtől mint a népbarát uralkodó típusa kerül bemutatásra.

William Morris *Egy király leckéje* c. novellája így szól:

„Mesélik Corvin Mátyásról, Magyarország királyáról, korának és népének Nagy Alfréd-járól, hogy füléhez jutott egyszer (csak egyszer?), hogy némelyik (csak némelyik?) parasztja agyon van hajszolva és gyöngén van táplálva. A király tanácsáért küldött és meghívta néhány gazdag város polgármesterét és némely földesurát is jogtanácsosával, s megérdeklődte tőlük, mi igaz mindebből; ezek meg mind másképpen, de ugyanazt a mesét mondták föl, hogy a fiatal parasztok jól megtermettek, alkalmasak a munkára és van elégük is ahhoz képest, hogy parasztok, van harapni- és innivalójuk; és ha nem dolgoznának olyan keményen, ahogy, nekik épp oly rossz lenne mint uraiknak; mert minél többje van a parasztnak, annál többre vágjuk; és ha tudja már a jómódot, tudja azt is, mi az, ha nincs része benne, ahogy az őszüléinkkel is megtörtént Isten kertjében (a Paradicsomban). A király ült és csak keveset szólt, amíg ők beszéltek, de gyanakodott rájuk, hogy hazudoznak neki. A tanács véget ért nem végezve semmit; a király azonban szívére vette az ügyet, mert bár király, de azért igazságos ember volt, lévén emellett derekabb ember is, mint azok közül legtöbben, még azokban a régi feudális időkben is. Így hát két-három napon belül, így szól a mese, összehívta azokat a földesurakat és tanácsosokat, akiket a legértebbeknek vélt és kérte őket, nyergeljenek egy sétalovaglásra; amikor pedig készen álltak, ő és azok kivonultak szárazon-vízen keresztül, az akkori idők divatja szerinti fényes díszöltözetükben. Így ügettek addig, míg oda nem értek a paraszti nép egy kis falujába, és azon át a szőlőbe, ahol az emberek a folyó felől fölfelé húzódo napsütötte déli lejtőkön dolgoztak; történetem nem szól arról, hogy ez a Tisza vagy a Duna vagy melyik folyó volt. Nos én úgy vélem, késő tavasz vagy kora nyár volt és a szőlőtőkék éppen csak mutogatni kezdték kacsáikat; a szüret ugyanis későn van arrafelé, és a szőlőfürtöket nem gyűjtik be addig, míg az első dér nem érte őket, miáltal a belőlük készült bor erősebb és édesebb. Ott voltak hát a parasztok, férfiak és nők, fiúk és fiatal lányok, dolgozva és hajludozva, egyesek a szőlősorok közt kapálgatva, mások puttyonyban cipelve föl a földet a meredek hegyoldalra, egyikük így, másikuk úgy dolgozva meg a gyümölcsért, amelyet ők sohasem fognak megenni, és a borért, amelyet ők sohasem fognak meginni. Feljűk fordult a király és leszállt lováról és elindult fölfelé kapaszkodva a szőlő közepén, a főurak pedig ugyanígy követték őt, latolgatva magukban, mi lesz mindebből; Ő pedig a mögötte haladó elsőhöz odafordult és mosolyogva mondta neki: „Nos urak, ez egy újfajta játék, amit ma játszunk és új tanulságot fogunk belőle levonni.” Az urak pedig mosolyogtak, de kissé savanyú ábrázattal.

A parasztok félelme azonban ezektől a jóképű és fényes uraktól nagy volt. Az a gyanúm, nem ismerték a királyt, hiszen nem valószínű, hogy közülük akárcsak egy is színe elé került; csak annyit tudtak róla, hogy ő a Nép Atyja, a hatalmas hadvezér, aki a törököt visszafogja kis falujuk földülásától. Ámbár való igaz, nem nagy különbség volt bármelyikük számára is, hogy török-e vagy magyar a földesuruk, hiszen akár az egyik, akár a másik gazdának tartoztak megadni az évi robotnapokat, és nehezen teremtették elő a mindennapravalót azokon a napokon, amikor saját maguknak és feleségüknek meg gyerekeiknek dolgoztak.

Hát persze, nem valószínű, hogy ismerték volna a királyt, de azok között a gazdag urak között meglátták és fölismerték saját urukat, őtőle pedig alaposan rettegtek. De nem segített volna rajtuk az sem, ha elmenekültek volna azok elől az erős emberek és erős lovak elől — ők, akik napkelte óta dolgoztak, most pedig már alig hiányzott egy óra a délidőből: emellett, a királlyal és a főurakkal íjások testőrgárdája járt, akiket a szőlő másik oldalán hagytak, ezek éles szemű hegyvidéki olaszok voltak, pontos céllövők. Így a szegény nép nem menekült el, hanem úgy tett, mintha semmi köz se lenne az egészhez, munkáját tovább folytatta.

¹ Selections from William Morris. Az előszót írta és válogatta: J. F. Svedova. A jegyzeteket írta: E. M. Mednyikovej. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1959. 519 l. 6000 példányban.

² William Morris: John Ball oder der Aufstand der Bauern von Kent. — Die Lektion eines Königs. Berlin 1953.

Mert valójában mindegyikük így okoskodott magában: „Ha éppen én volnék az egyetlen, akit nem ölnének meg, holnap megint kenyérré lesz szükségem, ha nem dolgozom a legkeményebben máma; és az is lehetséges, hogy én leszek a munkavezető, ha közülünk valakit lenyiszálnak és én túlélem.”

A király közéjük jött és így szólt hozzájuk: „Jó emberek, ki a vezető közöttetek?” Egy tagbaszakadt, barnára égett, idősödő, őszülő ember megszólalt: „Én vagyok a vezető, uram”.

„Add csak ide a kapádat”, mondta a király. „mert most én magam veszem át az irányítást, mert ezek az urak új játékra vágnak és örülnek, ha alattam dolgozhatnak a szőlőben. De maradj csak az oldalamon és igazíts ki, ha nem jól irányítom őket: a többiek közületek meg menjenek szórakozni.”

A paraszt nem tudta mit gondoljon, csak hagyta a királyt kinyújtott karral állni, miközben kérdően nézett földesuraságára, az ő bárójára, aki dühösen unszolta fejével, mint aki azt mondja: „Csináld te kutya!”

Akkor a paraszt átengedte kapáját a király kezébe; a király meg nekiesett és főurait is nekiparancsolta a szőlőmunkának, mindegyiküknek kijelölve a maga részét a dologból; a paraszt meg hol igent, hol nemet mondott a király irányítására. Nahát látni kellett volna Nektek, ahogy a bársonyzekek és a finom flamand posztómenték levágódtak a poros földre; ahogy a főurak és lovakok nekiszínészkedtek a munkának.

Hát csak nekifogtak; a legtöbbjüknek jó szórakozásnak látszott szőlőművelést játszani. De volt egy, aki mikor vörös kabátja lekerült róla, ragyogó perzsa arany és selyem ruhában állt ott, olyanban amilyent ma már nem is gyártnak, értéke brémai rőfével megvolt száz forint is. Neki a király mosolyra nem ránduló arccal azt a feladatot osztotta ki, hogy a legnagyobb és a legpiszkosabb, trágyás puttonnyal, ami ott csak akadt, járjon a hegyről föl-le; ekkor a selymes főúr olyan fintort vágott, hogy gyönyörűség volt nézni és valamennyi főúr nevetett rajta; ahogy megfordult, azt mondta, de úgy, hogy senki se hallja: „Azért szolgálom a kurva unokáját, hogy trágyát hordasson velem?” Mert tudnotok kell, hogy a király apja, Hunyadi János, a világ egyik legnagyobb hadvezére, a törökök kalapácsa, nem törvényes házasságon belül született, bár egy király fia volt.

Nos, egy ideig derekasan hajtották a munkát és harsogott a kacagás, amikor a kapák a földre merültek és kő csikorgott és porfelhő szállt fel, a brokátos trágyahordó föl-le járt, átkozódva és dühöngve az Atyaistenre és az ördögre. Az egyik meg így szólt a másikához: „Figyeljétek, mennyivel különb a nemes vére a parasztnénál, még amikor a paraszt munkáját végzi is; ezek a lusta naplopók egy vágást tesznek, amíg mi hármat.” A király azonban, aki nem dolgozott rosszabbul, mint bármelyikük, egyáltalán nem nevetgélt; a szegény nép meg közben álldigált nem merve egy árva szót sem szólni egymáshoz; mert még mindig szörnyen félték, most ugyan nem attól, hogy ott rögvést lemészárolják őket, hanem szívük mélyén ilyeneken töprengtek: „Ezek a nagy és hatalmas urak és lovak azért jöttek, mennyit dolgozhat egy ember anélkül, hogy belehalna; ha még pár ráadást kapunk most évi robotunkhoz, akkor menthetetlenül elveszünk.” És szívük sötétben elborult.

Igy folyt a munka; a nap pedig magasabbra emelkedett az égen, dél lett és el is múlt. Ekkor pedig már nem folyt nevetgélés azok között a dolgozó urak között, a kapa és a csákány vágása jóval lassabb lett, miközben a trágyahordó leült a dombtetőn és lebamult a folyóra; a király azonban kitarotn tovább dolgozott, úgy hogy a többi urak is, a szégyen elkerülése végett, vele tartottak. Mígnem a királyhoz legközelebb álló ember nagy csattanással odavágta kapáját és jól elkáromkodta magát. Ez egy erős, feketeszakállas férfi volt, élete virágjában, a híres Fekete Sereg egy vitéz kapitánya, aki a törököt oly gyakran megfutamtította. A király meg így szólt hozzá: „Na mi a baj, kapitány?”

„Uram”, válaszolt ő, „kérdzd meg a vezetőtől, mi fáj nekünk?”

„Jó ember”, kérdi a király, „mi fáj ezeknek az erős lovakoknak? Nem jól dirigálok őket?”

„Dehogy uram, csak nincsenek a munkához szokva”; mondja, „mert belefáradtak; de nem csoda, mert ez komoly játék volt, ők pedig nemesi vérből valók.”

„Hát így van ez, uraim”, mondta a király, „hogy mindnyájan elfáradtatok.”

Akkor a többiek fejüket lógatták és nem szóltak semmit, kivéve azt a hadviselt kapitányt; ő pedig őszinte és nem hazug ember lévén, így szólt: „Királyom, látom már mit akartál Te ezzel; idehoztál minket, hogy a Te Plátódból taníts nekünk egy leckét; és hogy egyenesen megmondja, hogy ne kelljen tovább güröcnöm és ebédelni mehessek, magam is hirdetni fogom tanításodat! Ha Te vagy a próféta, én apostolod leszek. Akarod, hogy ettől a dolgozó paraszttól egy-két dolgot megkérdezzek?”

„Akarom”, mondta a király. És akkor arcára szállt a gondolat felhője.

Akkor a kapitány a paraszt elé toppant, nagy képet öltött és így szólt hozzá: „Jó ember, mióta dolgozunk mi itten?”

„Két órája vagy így valahogy, ha a nap állása után ítélek”, mondta az.
„És a ti munkátok hányadrészét végeztük mi el ezalatt?” – kérdezte a kapitány és hunyorgott a szemével.

„Uram”, mondta a paraszt, kissé maga is elkomolyodva, „ne dühödj fel szavamom. Az első félórában háromnegyedórára valót végeztetek a mi munkánkból, a következő fél órában harminc pernyi munkát és a harmadik félórával tizenöt percet, a negyedik félórában azonban csak két percnyit”. A mosoly most eltűnt arcáról, de egy sugár jelent meg szemében, amikor így szólt: „Most pedig azt gondolom, a ti napi munkátok be van végezve és el fogtok menni ebédelni; alaposan beesztetek és jót isztok rá; mi meg egy falat árpakenyeret fogunk enni, aztán megint dolgozunk, amíg a nap leszáll és a hold árnyakat kezd vetni. Nos, nem tudom Rólatok, hol és hogyan fogtok aludni, és milyen fehér testet fogtok tartani karjaitokban, míg éjszaka van és a csillagok ragyognak; mi azonban már megint itt leszünk, amikor a csillagok még fenn ragyognak; és fontoljátok csak meg, miért. Nem tudom holnapra miféle új társasjátékot és szórakozást találtak ki, míg hazafelé lovagoltok; de amikor holnap ide visszajövünk, a mi számunkra minden ugyanaz lesz, mintha nem is lett volna tegnap, és nem is történt volna semmi, és a mai nap munkája annyi lesz, mintha meg sem történt volna; mert nekünk semmi nyereségünk sem lesz belőle, és a holnap munkája egyszer megint ugyanaz lesz és ez így megy és megy, amíg nekünk már nem lesz holnapunk. Azért ha azon töritek a fejeteiket, hogy valami új adót vagy robotot rakjatok ránk, fontoljátok meg kétszer, mert megtörténhet, hogy már nem tudjuk elviselni. Azt pedig a legkisebb félelem nélkül megmondom, mert gyanítom, hogy ez az ember itt mögöttem fekete bársonyzekéjében és aranylánccal a nyakában maga a király, és nem gondolom, hogy karjával engem le fog nyiszálni, hiszen még oly sok török áll előtte és roppant kardja előtt”.

Akkor a kapitány megkérdezte: „Agyonvágjam ezt az embert, ó királyom, vagy a Te tanításodat mondta ő el helyetted?”

„Ne vágd agyon, mert ő bizony azt mondta el”, mondta a király. „Figyeljetek a parasztember beszédére, uraink és tanácsosaink! mert ha más mondta is el a mi gondolatainkat, újabb gondolatok születnek azokból és most egy más leckét kellene Nektek mondanom, de most megtartóztatom magam ettől. Gyerünk le inni, hadd együnk már.”

Így hát elvonultak a király és nemesei, és letelepedtek a folyó partján a rezgőnyárfák alatt, eddegéltek, időgáltak, fölvidultak. A király pedig kérte őket, vigyék föl a maradék húst a szőlőmunkásoknak, adjanak nekik a borból is jó adagot, a munkavezetőnek hozzá egy nagyobb darab aranyat, minden egyes embernek pedig három ezüst pénzt. Amikor azonban a szegénynép mindezt a markában érezte, olyan volt ez számára, mintha a mennyek országa szállt volna a földre.

Hűvös alkonyattal hazafelé lovagolt a király főuraival. A király magába merült és csöndes volt; végül is a kapitány, aki az oldalán lovagolt, így szólt hozzá: „Ó királyom, mondd el most nekem utólag leckédet!”

„Azt hiszem, tudod te már azt”, mondta a király; „máskülönben nem szóltál volna olyan bölcsen a paraszthoz; de mondd meg nekem, mi is a te mesterséged és ezeké itt mind, amiből ti éltek, ahogy a fazekas fazékcsinálásból él és így tovább?”

A kapitány így válaszolt: „Ahogy a fazekas abból él, hogy fazekat csinál, mi abból, hogy kifosztjuk a szegényembert”.

A király megint megszólalt: „És mi az én mesterségem?”

Az pedig így szólt: „A Te mesterséged, hogy az igazi tolvajoknak a királya vagy, de nem vagy rosszabb a többinél.”

A király fölnevetett.

„Jól jegyezd meg” mondta, „és akkor elmondom, mire gondoltam, amíg a parasztember beszélt. Paraszt, gondoltam, ha én Te lennék vagy olyasvalaki, mint Te, akkor kardot vagy lándzsát kapnék kezembe vagy akár csak egy karót és szólnék a többieknek, hogy tegyék ugyanazt és elindulnánk; és minthogy oly sokan lennénk, és nem vesztenénk semmit, csak egy nyomorúságos életet, harcba szállnánk és győznénk, és véget vetnénk a királyok és főurak mesterségének, és egyetlen mesterség maradna a világon, gondolkozni és dolgozni a saját javunkra, és éppen ezért vidáman élni.”

A kapitány így szólt: „Szóval ez a Te tanításod. Ki fogja ezt követni, ha Te ezt prédikálsz?”

A király pedig így válaszolt: „Azok, akik az örült királyt majd megfogják és a királyok örültek-házába zárják, épp azért óvakodom attól, hogy ezt kipróbáljam. De ezt az igazságot hirdetni muszáj.”

„És senki nem fog törődni vele, szólt a kapitány, kivéve azokat, akik lefejezik és fölakasztják azokat, akik az új dolgokat hirdetik, amelyek a világnak javára válnának. A mi mesterségünk biztos még sok-sok nemzedéken át.”

Így érkeztek a király palotájához, ettek-ittak, álomba merültek, a világ pedig haladt tovább a maga útján.”³

*

William Morris (1834–1896) az angol szocialista mozgalom egyik legnagyobb alakja, író, iparművész és történetfilozófus. A welsch eredetű fiatalember kezdetben Browning, Keats és Tennyson hatása alatt verseket írt, de hamarosan Ruskin hatása alá került. A prerafaélita művészcsoportha bekerülve az angol iparművészet megújítója lett. Barátai a művészettörténetből híressé vált Vörös Házat építették neki, ő pedig gyári termékektől mentesen, művészi értékű tárgyakkal akarta azt berendezni. A belső díszítés, a bútór, a textil, a festett üveg, a szőnyeg és a hímzés új formáinak és új motívumainak itteni együtteséből indult ki az angol iparművészet összes ágainak modernizálása, valóban művészivé tétele. Morris maga roppant munkaerejével és rendkívüli kezűességével egész sereg mesterséget kitanult és azokat egységes stílusával átalakítva barátainak és tanítványainak továbbadta. 1871-ben a nyomdaiparból ismertté vált Kelmscott House-ba vonult át, és ennek a régi háznak istállóiból szőnyeg- és függöny-műhelyt alakított. Nyomdájának nevét szintén ez a ház adta. Az angol modern könyvművészet a Kelmscott Press-től származik. Morris maga rajzolta betűit, válogatta papírjait és tervezte kötéseit. 1883-ban csatlakozott az akkori angliai szocialista mozgalom irányító szervéhez, a Demokratikus Szövetséghez. Ennek hivatalos folyóiratát, a *Commonwealt* (Szövetség) szerkesztette és ide írta szociális célzatú prózáit is.⁴ Hogy milyen sokra becsüli a mai szocializmus, arra jellemző a szovjet Filozófiai Kislexikon róla szóló címszava:

„William Morris polgári származású angol szocialista költő, író és festőművész. Mélysegesen gyűlölte és élesen bírálta a polgári társadalmat. Eleinte utópista nézeteket vallott a művészetről, amelyet a társadalom békés átalakítására szolgáló legfőbb eszköznek tartott. A XIX. század nyolcvanas éveitől tevékenyen részt vett a szocialista mozgalomban, megismerkedett a marxizmussal, de elsősorban »érzelmi szocialista« volt. *Hírek Seholsincsországból c.* utópisztikus regényében idillikus képet festett az eljövendő kommunista társadalomról (1891). Műveiben és politikai tevékenységében védelmezte a forradalmi elveket. Morris jelentős értékekkel gazdagította a demokratikus angol irodalmat.”⁵

Angol marxista értékelői kiemelik a Máttyás-novella nagy művészi becsét. R. P. Arnot ezt írja erről: „Morris e nagy korszakának valamennyi írásában a költő forradalmár harcos lesz, aki különleges készségét és belátását az osztályharcnak szenteli. A *John Ball álma* forradalmi mű, az *Egy király leckéje* — a földesúr és a zsellérek életének ez a csodálatos festménye — forradalmi lecke.”⁶ G. D. H. Cole pedig ezt írja: „Egy másik parabola, az *Egy király leckéje* Morris legjobb prózái stílusának valamennyi között legcsodálatosabb darabja.”⁷

Ennek a Máttyás-anekdotának egyetlen magyar irodalmi földolgozása van: a reformkor egy kisebb költőjének, a székszárdi származású Garay Jánosnak (1812–1853), a Kodály Hány Jánosa alapszövegéül szolgáló *Az obsitos c.* elbeszélő költemény szerzőjének *Máttyás király Gömörben c.* verse, amelyet a két világháború között a magyargimnáziumok alsó osztályaiiban olvastattak, tanultattak, de azóta feledésbe merült. Szövege a következő⁸:

Garay János: Máttyás király Gömörben

Máttyás király nem értett honn ülni kényesen,
Értett a harci ménen megülni győztesen,
S ha harci nem valának, bársony nyugágy helyett,
Máttyás király* kezébe birói pálcát vett.

Bejárta szép országát, s mint béke angyala,
Törvényt, igazságot tett, amerre járt vala.
Bejárta a Dunának s Tiszának mesgyeit.
Kihallgatá urával a pór sérelmeit.

³ A király leckéje. Ford.: Kéry László. Világirodalmi Antológia. A világirodalom a XIX. században. Szerk.: Kardos László Bp. é. n. 592–596. Kéry fordítása szabadabb és magyarosabb, az én itteni fordításom viszont jobban ragaszkodik az angol eredetihez.

⁴ Alapvető monográfiája ma is T. N. Mackail: *The Life of William Morris*. London 1907. L. Kül. II. 47, 100–101, 196, 202, 226. Magyar nyelven róla újabban Ray Watkinson: *William Morris a szocialista művész. Magyar Építőművészet* 1962. 4. sz. 44–47., *Nagy Elemér*: *William Morris műhelye*. Uo. 47–49. — Régebbi magyar tanulmány róla *Nádai Pál*: *Az angol szocialista művészetéről*. Bp. 1910.

⁵ Filozófiai Kislexikon. Szerk.: M. Romol és P. Jugyin. Bp. 1964. 446–447.

⁶ R. Page Arnot: *William Morris the man and the myth*. London 1954. 123.

⁷ William Morris. Centenary edition. Ed. by G. D. H. Cole. London 1946. XVIII. A King's lesson. 267–273.

⁸ *Garay János*: *Válogott Költeményei*. Kiadta és bevezetéssel ellátta *Angyal Dávid*. Bp. 1904. 44–46.

Törvény után, követvén az ős magyar szokást,
Tartott az utazásra Gömörben áldomást;
Az áldomások árja enyelgő és komoly,
Mikép Maros aranyja, Tokaj nedűje foly.

Van, aki a királyért üríti a kehelyt,
A hon virágozása dobogtat más kebelét,
Ez a német vesztére nagy rettentőt iszik,
Az a török halálán, ez a csehén bizik.

S végig lakoztanak már, és végig ittanak, —
Egyért feledtek inni a vigadó urak,
S vigalmok a hegyig hat, hol munkás hangyakép
A tő tövét kapálja pórén a póri nép.

Mátyás király a tréfát fölötte kedvelé,
Mátyás király föláll s int a szőlőhegy felé:
„Im, dolgozott a munkás, míg vigadánk, urak!
Ne váltanók fel őket, hogy ők vigadjanak?

Fel, a király nyomába!” Szól és előre mén,
Mikép a felkelő nap a fényes ég ivén,
Utána mén az urnép vontatva s kénytelen
Mikép a lomha árnyék a test után megyen.

S bámészan a parasztok reá tekintenek,
Kíváncsilag megállnak a vándor fellegek,
A nap kibu alóluk, meglátni a csodát,
A hős király kezének ügyében a kapát.

Mátyás király megedzett s dologszokott vala,
Az urinép puhán nőtt, és otthon lombozta;
Mátyás király ügyes volt és könnyű termetű,
Az urinép nehézkes, tömör tekintetű.

Mondjam tovább, ne mondjam a tréfa folyamát,
Mint üli a veríték az urnép homlokát?
Mondjam tovább, ne mondjam: a gyors király mögül,
Miképen jobbra balra az uri nép kidől?

„Uram király — kiáltnak — pogány dolgot mivelsz,
Kegyelmetes tréfáddal még mind rakásra ölsz —
A kardot elviseljük, kapáljon aki tud!”
És a panasz keserve Mátyás fülébe jut.

De mint a könnyű sólyom fölött a király
A megkapált barázdán nem fáradottan áll,
Arcára méltóság ül, szigor van homlokán
S a lelkendő urakhoz ily szó jön ajakán:

„Ám hagyjuk a szokatlan dolog kísérletét,
De megjegyeznetek kell nehéz verejtékét:
A föld, urak, kemény rög, s ki azt megmiveli,
Véres verejtékének gyöngyével öntözi.

Azért, ha máskor isztok, nem kell felednetek
Az áldomásba szöni: hogy éljen a népetek!”
Szólt — s az urinép megjegyzé az oktatást, —
Mátyás király Gömörben így tarta áldomást.

Hogyan juthatott Morris a Mátyás-anekdotához, hiszen angol fordítása csak közvetlenül a második világháború előtt jelent meg?⁹ Közvetlen bizonyítékok hiányában az életrajzból kikövetkeztethető összefüggésekre vagyunk utalva. Morris mint nyomdász tanítványa volt W. J. Lintonnak, a chartista politikusnak, aki az 1848-as forradalmi dagály elmúltja után egy ideig európai szabadságharcok Angliába menekült száműzöttjeivel tartotta a kapcsolatot. Így került össze Rónay Jácinttal, az európai demokratikus unió magyar tagjával, Worcelllel, Herzennel, Ruggeval, Mazzinivel és Ledru Rollinnel. Pulszky baráti köréből is többekkel érintkezett, így például Francis Newman-nel és Harriet Martineau-val. De a Kossuthért rajongó és a magyar szabadságharcról író nagy viktoriánus költők, Landor, Rossetti és Swinburne szintén baráti köréhez tartoztak.¹⁰ Kézenfekvő a föltevés, hogy vagy Linton egyik ismerőse, elsősorban Rónay Jácint vagy esetleg Pulszky Ferenc, de lehet, hogy maga a magyarokkal és a magyarbarát angolokkal ilyen sokoldalú szoros kapcsolatot tartó Linton mondta el Morrisnak a társadalmi tekintetben oly érzékeny magyar király mulattató, kioktató „trufáját”. Morris mindenesetre saját szocialista világnézetének megfelelő tanmesét írt belőle. Ennek legértékesebb fejezete a munkavezető szőlőmunkás parasztember fejtegetése a munka és bér viszonyáról, magyarán mondva a kizsákmányolásról. De szép méltatás Mátyás király fölvilágosult nyilatkozata is. A magyar történelmi és földrajzi utalásokat annyiban tartja meg, hogy Corvin Mátyást Magyarország Nagy Alfrédjének teszi meg, vagyis az angol történelem népét kultúrához juttató uralkodójához hasonlítja. A Garaynál Gömörre utaló földrajzi megjelölés Morrisnál csak a Duna–Tisza tájára váltódik át, és ezzel is az egyetemes tanulságot emeli.

A Mátyás-anekdoták műfaji eredete a trufára megy vissza. Ez az olasz nép jokulátorok – nemegyszer eretnekek – földi egyenlőséget hirdető ideológiájának egyik harci fegyvere. A középkori császárlegendák őse, II. Frigyes elviselte a kioktatást és a feleselést. A dialógus ezekben mindig a nép győzelmével fejeződik be. Politikai irányköltszet ez tehát, erőteljesen és közvetlenül is részt vett az osztályharcban, egykorú kiegészítése és sok tekintetben közvetlen folytatása a Mátyást dicsőítő humanista irányköltszetnek. Számos Mátyás-anekdota foglalkozik az urak megleckéztetésével. Már Bonfini is elmondja, hogy kapások közé elegyedett. Heltai Gáspár már kiszínezi Bonfini esetét: „Paraszti selejt ruhába öltöztvén ő maga másodmagával kiorozkodik vala udvarából és mindeneiket ő maga akarva szömével meglátni, Budán a kapások közé állott és úgy akarta meghallani, mit szól a község felőle és minémű ítéletet teszen az ő királyi birodalma felől”.¹¹

A Kossuth és a magyar szabadságharc által a magyar történelem iránt fölkellett angol érdeklődés egyik legjelentősebb irodalmi dokumentuma William Morris Mátyás-novellája, méltán sorakozik Dickens Kossuth-tanulmánya, Landor számos magyar tárgyú verse és cikke, Cobden, J. S. Mill és Meredith magyar tárgyú nyilatkozatai és Swinburne remek Kossuth-ódája mellé.¹²

A természet Camus írói világgképében

SZABÓ ANNA

A viszonylag fiatal korban bekövetkezett tragikus halál miatt Camus pályája korán derékbatört. Így életműve bizonyos értelemben nem teljes, befejezett egész. Az író alapvetően problematikus egyénisége székszerűen rányomta bélyegét munkásságára: ellentmondás feszültségek származása és elért társadalmi helyzete, mélyen ösztönös volta és a tudatosság szüntelen igénye között. Szorosan kötődött kora emberének problémáihoz, ugyanakkor gyakran érezte a cselekvés lehetőségének hiányát. Ebből a hiányérzetből fakad illuzórikus elvágyódása egy olyan világba, ahol talán lehetősége nyílna problémái sokszor már nem is remélt megoldására. Menekülése soha nem feleltlen, az emberek természetes, eleve adott boldog

⁹ Watson Kirkconnell fordítása, Young Magyar American 1937. Id. *Szentkirályi József*: Magyar költemények angol fordításban. Angol Filológiai Tanulmányok IV. Bp. 1942. 260.

¹⁰ *W. J. Linton*; Memoirs, London 1895. 142., *Rónay Jácint*; Naplótöredék. Pozsony 1885. III. 162. — A Testvéri Demokraták szervezetében Rónay és Linton együtt volt Marx-szal, Engels-szel, Rugge-vel, Worcell-lel, erről *Haraszti Éva*: Chartizmus és nemzetköziség. Századok 1966. 461–471. — *Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom c. tanulmányában részletesen foglalkozik a háttérrel, de akárcsak Haraszti Éva, Linton nem említi; Az emigráció, a munkássztyál és a szocializmus c. fejezet a fenti tanulmányban, megjelent: Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerk.: Erényi Tibor és Kovács Endre. Bp. 1964. 153–171.

¹¹ *Kardos Tibor*: A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Filológiai Közöny 1955. 111–38.

¹² *Gál István*: Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről. Filológiai Közöny 1970. 199–214, *Uő.*: W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője. Uo. 1968. 19–49., *Uő.*: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. Uo. 1969. 211–220., *Uő.*: Meredith és Magyarország. Uo. 1962. 153–166. *Uő.*: Arnold és Swinburne magyar tárgyú szonettjei. Uo. 1967. 84–102

állapotát szeretné újra megtalálni. Ezek a feszültségek állandóan jelen vannak írásaiban, hol előreviszik, hol visszafogják, de végső soron értékkel telítik Camus életművét. A felmerült -- megválaszolt vagy válasz nélkül maradt -- kérdések, a kialakult konfliktus természetesen nem minden esetben új. Camus elsősorban moralista volt, az emberi lét alapvető és örök -- jöllehet minden korban más és más aktualitást hordozó -- problémái foglalkoztatták. Igényes volt, nemcsak másokkal, elsősorban magával szemben, világosan látta: az emberiség a XX. század derekán sokkal nehezebb szituációban van talán, mint korábban bármikor, s így azok feladata is megnehezült, akik morális felelősséget éreznek koruk iránt. Származása, egyéni adottságai folytán sok esetben bonyolultabban, gyakran ellentmondásosan viszonyult korához, de éppen ezért talán erősebben is kötődött hozzá. A tudatos vállalásból fakadó morális felelősségérzetet a maga számára a kötelesség szintjére emelte. Megoldásra váró kérdései nem mindig kaptak -- és nem is mindig kaphattak -- minden szempontból helytálló válaszokat. Az érvényes konklúzió hiánya nemcsak társadalmi, gondolati korlátaiból fakad, hanem ebből a morális igényességéből is. Ezt figyelembevéve, felelősség diktálta kétélyei, a várt megoldás helyett felmerült, nyitva-hagyott újabb kérdései, hittel párosult hitelensége, számunkra gyakran elfogadhatatlan, de legalábbis módosításokat igénylő válaszai vagy éppen tévedései mégis tiszteletreméltóbbak, értékesebbek, mint egy magát örökérvényű igazságokkal kínáló, konfliktusmentes, de éppen ezért a minden téren megkövetelt igényességet, felelősséget nélkülöző, kevesebb emberi vonást tartalmazó magatartásforma.

Problémái bonyolult szövevényében központi helyet foglal el a természethez való viszonya. Ha Camus emberi, írói magatartásának mozgató rugóit, művei kulcsát keressük, kiindulópontként célszerű ezt a kérdéscsoportot megvizsgáljunk. Az író és a természet kapcsolatának problematikája végighúzódik az életművön, annak egyik alaprétegét adja, így ennek tisztázása a mű egyéb részeit is megvilágítja, közelebb visz gondolatrendszerének megértéséhez.

A kritikusok többsége úgy találja, hogy Camus emberi, írói magatartását alapvetően befolyásolta az a tény, hogy Afrikában született.¹ Ez a nézet a múlt századi milieu-elmélet továbbélése, amely fenntartásokkal ugyan, de tartalmaz bizonyos igazságokat. Az irodalmi kritikában -- Taine-től kiindulva -- az emberi természetföldrajz mindig játszott valamilyen szerepet. És -- mint ahogy azt egyik kritikusa írja -- ennek jelentősége különösen nagy az észak-afrikai országokban.²

Természetesen Camus életműve egészének értékelésében ez nem lehet kizárólagos szempont. Ha minden más magyarázatot mellőznénk, a probléma legeszerúsítéséhez jutnánk. De az író és a természet kapcsolatának vizsgálatakor kiindulópontként elfogadható ez a nézet.

Barátja, mestere, Jean Grenier írja: „Ahhoz, hogy Camus-ról beszéljünk, mindenkélett Algériáról kellene szólni -- nem azért, hogy szülőföldje által magyarázzuk meg, hanem mert jellemvonásai csak így válnak érthetőekké.”³ Ugyancsak Grenier visszaemlékezéseiben olvashatjuk -- bár műveiben is gyakran fellelhető gondolat --, hogy Camus sokat beszélt a nagyvárosok erkölcsi szegénységéről, az ottani kicsinyes ambíciókról, a nagyvonalúság, a nagylelkűség hiányáról. (Párizs -- a szív számára olyan, mint egy sivatag.)⁴ Camus a déli emberek értékeit abban látja, hogy a viszonylag fejletlenebb civilizációjuk folytán közelebb vannak az emberiség ősi, primitív állapotához, a természet adta ősi erőnek jobban birtokában vannak még, kapcsolataik közvetlenebbek, nemcsak a természeti környezettel, hanem az emberekkel is, és olyan fokú vitalitással rendelkeznek, amely az európai embernél már alig lelhető fel. „Az emberi fajta erőteljesebben növekszik itt, mint másutt.”⁵ Ez az ősi erő lenyűgözi Camus-t. És ha későbbi műveiben (*La femme adultère*) egy arabot magasabbra helyez egy európainál, ítéletében árnyéka sincs faji vagy nemzeti megmondolásnak: csak az emberi érték számít. Nála az ember és a táj esetében az értékítélet alapja ugyanaz a kritérium: a nagyság, a méretke lenyűgöző volta. (Nemcsak kiterjedésben, morális szinten is.)

Gyermekkorában a természeti és emberi klíma folytán egy bizonyos boldogságnak örvendhetett. Azt vallja, hogy bár a szegénységet megismerte itt, a nyomorúságot nem. Természetesen ennek az életformának ilyen mértékű túlbecsülését -- noha nem teljesen alap-talan -- mégsem szabad elfogadni. A természet közelsége, a víz, a napfény, az emberi kapcsolatok melege, a természetes szabadság érzése adta gyermekévei egész életre szóló hatását. Az élet, a földi örömök élvezésének intenzív, állandó képessége jobban él a déli emberben, mint a „ködös, nyirkos Európa”⁶ emberében. Camus elsősorban talán érzékenységében hasonlított a déli típushoz. (Egyéniségének ezt a vonását E. Roblès is aláhúzza.)⁷

¹ Onimus, Fetzter, Morreale.

² G. Audisio: *L'Algérien*. NRF 1960.

³ J. Grenier: *Les Souvenirs*, 167.

⁴ „Paris -- désert pour le coeur” -- Idézi A. Parinaud: *La vie d'un écrivain engagé*, 15.

⁵ J. Grenier: *Les Souvenirs*, 167.

⁶ Idézi: A. Parinaud, 15.

⁷ *L'Hommage à Albert Camus*. NRF 412.

A természet szerelmese volt, és nemcsak a természeté, hanem a természetés emberi állapotoké is. A nap, a tenger és az égbolt gyermekének szenvedélyével kereste a civilizált ember elvesztett boldogságát. Ez a szándék nyilvánvalóan nem új, hiszen már a tulajdonképeni romantikát megelőzően, a XVIII. században megjelenik: a képzelt vagy valódí utazások leírása, az egzotizmus divatja, a „jó vadember” típusának formájában, Rousseau óta pedig a romantika központi problémájává vált. (Camus egyébként elég erősen kötődik a romantika bizonyos hagyományaihoz.)

Fiatalkori írásaiban a természet nagyhatalomként jelenik meg. Naplójában ezt írja szülőföldjéről: „Algéria: mértéktartó, egyszersmind mértéktelen ország. Mértéktartók a vonalai, mértéktelen a fénye.”⁸

Ez a fény egész fiatalságát beragyogja. Első novellái, amelyek *L'Envers et l'Endroit* címen jelentek meg, mind ezt a különös életörömet, az élet élvezetességét, felelős vállalásának igényét tükrözik, vagy legalábbis sejtetik. Szempontunkból figyelemre méltóak első lírai esszéi: a *Noces* és természetesen a harmincas évek naplófeljegyzései, melyek szintén telítve vannak a természet iránt tapasztalt mitikus érzelmeivel: „Boldog vagyok e világban, mert az én országom e világból való.”⁹

Ennek a mondatnak a földön való otthonérzésen kívül van még egy mélyebb, Camus életműve szempontjából legalább ilyen jelentőségű mondanivalója, egy rejtettebb problematikát hordozó magja. A mondatot olvasva akaratlanul is felmerülnek Jézus szavai az Újszövetségben, János evangéliumából: „Az én országom nem e világból való.” — Camus kijelentése szorosan kapcsolódik ehhez. Nemcsak a rögtön szembeűnő ellentétéről van szó. A bibliai parafrázis megjelenése nyilvánvalóan magában rejt egy gondolatit, morális rokonságot is a keresztény eszméiséggel. Bár kétségtelen, hogy a természethez való viszonyába is számos valóságos jellegű elem vegyül, gondolatrendszerének vallásos és világi, mondhatnánk pogány elemi közötti konfliktus igazán csak morális kérdésfelvetéseinél mélyül el. Igaz ugyan, hogy Camus esetében az érvényes emberi morál megteremtéséhez vezető út egyik jelentős állomása éppen a természettel való kapcsolat tisztázása. Így merev kettéválasztás itt sem lehetséges.

Grenier írja: „Camus az üdvösséget kereste, és nemcsak maga, hanem minden ember számára, és ez sokkal több, mint a boldogság. Innen ered életművének nem-világi oldala. De ez az üdvösség nála földi jellegű. Ez adja műveinek alapvetően emberi vonását.”¹⁰

Camus így ír erről: „Műveim értelme: oly sok ember van hűjával a kegyelemnek. Hogyan lehet kegyelem nélkül élni? Ideje hozzákezdeni ahhoz, amit a keresztény vallás soha sem tett meg: foglalkozni az elkárhozottakkal.”¹¹

A földi üdvözülés egyik lehetősége kétségtelenül az a pogány életöröm, amely fiatalságát beragyogja, és mások számára is ezt szeretné megmutatni. A természet elemei mitikus nagyságúvá nőnek, pogány istenek arcát öltik magukra, ez a pogány jelleg azonban nem nélkülözi a keresztény vallás jegyeit sem.

Visszatérve a bibliai parafrázisra: megjelenik itt a 'royaume' szó, az országé, amely később egyik kötet címlapjára kerül (*L'Exil et le Royaume*). Ekkor, 1936 januárjában, még valóban otthon érezte magát a világban, ifjúsága Algériájának emberi melegében. Naplófeljegyzései is azt tanúsítják, hogy csak az 'ország' létezik, a 'száműzetés' egyelőre még háttérben maradt. Az 'ország' többet hordoz itt a szótári jelentésnél, nemcsak a természet, a földi élet térbeni birtoklását foglalja magában, hanem az élet, a pillanatok jelenének, a jelen értékének időbeni, morális birtoklását is.

Írásaiban a természet, a mediterrán táj központi szerepet játszik. Tájleírásai nem pusztán a dekorációt szolgálják, hanem az egész mű rájuk épül, magát a mondanivalót hordozzák. Első írásai alaptémája az emberi, a természeti szépség, az élet szépsége. Camus művésze volt az ábrázolásnak, fiatalkori műveiben virtuóz könnyedséggel rögzíti a legkisebb árnyalati differenciákat is:

„Tavasszal Tipasát istenek lakják, és az istenek szólnak a napból és a fehér ürmöktől, az ezüst pánccal bevont tengerből, a nyerskék égből, a virággal borított romokból és a kőrakásokon hevülő fényből. Vannak órák, amikor a vidék sötétlik a naptól.

... A fűszeres növények átható illata karcolja a torkot és fojtogat az iszonyatos hőségben... Sárga-kék világba lépünk, hol Algéria nyári földjének illatos és fanyar lehellelte fogad.¹²

⁸ „L'Algérie, pays à la fois mesuré et démesuré. Mesuré dans ses lignes, démesuré dans sa lumière.” — Carnets, I. 147.

⁹ „Je suis heureux dans ce monde car mon royaume est de ce monde.” Carnets, I. 22.

¹⁰ J. Grenier: Les Souvenirs, 144.

¹¹ „Sens de mon oeuvre: tant d'hommes sont privés de la grâce. Comment vivre sans la grâce? Il faut bien s'y mettre et faire ce que le christianisme n'a jamais fait: s'occuper des damnés.” Carnets, II. 129.

¹² „Au printemps, Tipasa est habitée par les dieux et les dieux parlent dans le soleil et l'odeur des absinthés, la mer, cuirassée d'argent, le ciel bleu écarle, les ruines couvertes de fleurs et la lumière à gros bouillons dans les amas de pierre. A certaines heures, la campagne est noire de soleil... L'odeur volumineuse des plantes aromatiques racle la gorge et suffoque dans la chaleur énorme... Nous entrons dans un monde jaune et bleu où nous accueille le soupir odorant et âcre de la terre d'été en Algérie.” — *Noces à Tipasa*. *Noces*, 13.

A *Noces* lapjain a természeti elemek: a tenger, a nap, a föld, a szél szinte megszemélyesített alakban jelennek meg. Talán túlzás azt állítani, hogy pogány istenekké válnak, de mindenképpen valamiféle panteisztikus szemléletről van szó, hiszen ha nem is az Isten, de az istenek bennük, belőlük szólnak. Camus-nél a természeti elemek közül a víz az elsődleges; mágius és tisztító ereje van. Ezt a szemléletet a tengerre is átviszí, amely nemcsak lenyűgöző méreteivel, hanem szűziesnek tetsző tisztaságával, szüntelen mozgásával is megragadja. A tisztaság, az alakító erő, a nagyság: Camus moráljának — ha nem is mindig megvalósított — alapelemei tűnnek itt fel, de még lágyabb, kevésbé férfias formában. Apja korai elvesztése miatt alapvető élménye volt, hogy a családban a vezető szerep az anyáé. Későbbi éleztanulmányában ez jelentős nyomokat hagyott, az anya valamiféle istenséggé, teremtvővé válik. Műveiben szinte csak anyák szerepelnek, egyéb nőalakok csak alig, futólag fellillantva. Az anya alakjában is az érzelmi oldal ragadta meg, a tiszta, lágy szeretet. A legmagasabb rendű önzetlen szeretetet az anyai szeretetben találta meg — azt, hogy másoknak van ránk szükségük és nem megfordítva.

Így a természet legfőbb elemére, a vízre is ezeket a tulajdonságokat ruházta. A tenger az anyaság attribútumait hordozza: a termékenységet, az életet, a szabadságot, a szeretetet, szerelmet, a szexualitást, az újratereztés hatalmát. Ezzel szemben a nap a józan, rideg apai tulajdonságok hordozója. Még a *L'Étranger*-ban is fellelhető a természeti elemeknek ez a megszemélyesített jelentősége. Itt is a nap hordozza a vadság, az erőszakosság atmoszféráját és csak a tenger tud megnyugvást, felszabadulást adni. A fürdés epizódjának egyik rejtett jelentése éppen a szabadság, a megkönnyebbülés utáni vágyakozás: „Messziről mindjobban láttam a szikla sötét kis tömegét, körötte a nap és a vízpor vakító fényhálóját. Eszembe jutott a friss forrás valahol a szikla mögött. Kedvem lett volna felkeresni bugyogó vizének moráját, menekülni a napfénytől, az erőfeszítéstől, a nők könnyeitől, rátalálni egyszerre az árnyékra és a pihenésre.”¹³

Camus különös érzékenységgel és féltékeny igyekezettel tudott örülni a jelen pillanatnak. Ösztönös érzékénél egyébként kortársai is feljegyezték visszaemlékezéseikben (M. Lebesque, S. de Beauvoir, E. Roblès).

A *Mythe de Sisyphe* lapjain írja: „A világnak mennyi arca van, és hány és hány pillanat adatik nekem halálomig! Egyetlen egyet sem szabad elvesztetnem! A lehető legnagyobbra kell kiterjesztem tapasztalatom mezejét: »A jelen és a jelenek egymásutánisága...«”¹⁴

A lehető legtöbbet élni — hangzik Camus egyik legfontosabb tanácsa. A mennyiség helyettesítené a minőséget? Nem erről van szó. Ez a mennyiség a minőségtől függ, a mennyiség nem ölheti meg a minőséget — ellenkezőleg, abból táplálkozik: ha az adott pillanatban nincs jelen a tudat, akkor visszahulltunk a hétköznapi egyhangúságba. És Camus-nél a tudat mindig jelen van. Betegségével kapcsolatban írja: „Amit nem szabad elfelejteni: a betegség és ami vele jár, a megrokkanás. Egyetlen veszteni való percünk sincs: — ami talán az ellenkezője annak, hogy »sietni kell.«”¹⁵

A természet iránti vonzalma csaknem vallásos jellegű. Kitarulkozásába gyakran vegyülnek érzelmi elemek is, amelyek olyan intenzitásúak, hogy érdemes elgondolkodni okain. Tizenhét éves volt, amikor tudomást szerzett súlyos betegségéről. A fizikai megsemmisüléstől való rettegés, az érzelmi-intellektuális nyomasztó hatás korán jelentkeznek. A betegségével szembeni tehetetlenség érzése, makacs élni akarása arra készítette, hogy megpróbáljon valami állandót, a mulandósággal szembenállót keresni, egyfajta megtartó erőt találni, ami ellensúlyozná, vagy legalábbis megkönnyítené a halál gondolatának elviselését.

„Mennyi órát töltöttem azzal, hogy az örömben gázolva, a romokat dédelgetve, megpróbáljam lélegzésemet a világ kavargó lehelletéhez igazítani! Elmerülve a vad illatokban és az álmos rovarok koncertjében, tágranyitom a szemem és a szívem a hőségétől fulladozó égbolt tarthatatlan nagysága előtt. Megtanultam lélegezni, eggyé váltam és beteljesedtem.”¹⁶

Ebben a néhány mondatban kétszer fordul elő a 'lélegzés' — támaszt keres a természetben. Egész létét kívánja összehangolni vele, és ez nem marad csupán a szándék szintjén. Állandó harmonikus egységet nem tud megvalósítani, de — jóllehet intellektuálisan nem oldódnak meg problémái — fizikai megkönnyebbülést, átmeneti felszabadulást sikerül elérnie. Ez talán

¹³ „Je voyais de loin la petite masse sombre du rocher entourée d'un halo aveuglant par la lumière et la poussière de mer. Je pensais à la source fraîche derrière le rocher. J'avais envie de retrouver le murmure de son eau, envie de fuir le soleil l'effort et les pleurs de femme envie enfin de retrouver l'ombre et son repos.” — *L'Étranger*, 87.

¹⁴ „Le monde a tant de visages et jusqu'à ma mort que de moments me sont donnés! Il ne m'en faut perdre aucun! Il faut que j'étende le plus possible le champ de mon expérience: »Le présent et la succession des présents...«” *Le Mythe de Sisyphe*, 88.

¹⁵ „Ne pas oublier: la maladie et sa dérépitude. Il n'y a pas une seule minute à perdre — ce qui est peut-être le contraire de »il faut se dépêcher.«” — *Carnets* II, 104.

¹⁶ „Que d'heures passées à écraser les absinthés, à caresser les ruines, à tenter d'accorder ma respiration aux soupirs tumultueux du monde! Enfoncé parmi les odeurs sauvages et les concerts d'insectes somnolents, j'ouvre les yeux et mon cœur à la grandeur insoutenable de ce ciel gorgé de chaleur... J'apprenais à respirer, je m'intégrais et je m'accomplissais.” *Noces* à Tipasa. *Noces*, 36.

több, mint pusztá illúzió. A világegyetemmel való egyfajta érzelmi azonosulás adja legjobb lapjainak értékét. A Léttel való azonosulás keresése egybeesik önmaga keresésével. Kívánt, ideális énjének kutatása egész életében elkíséri. Ez önmagában is különálló kérdéscsoportot alkot, vizsgálata önálló tanulmány tárgyát képezhetné. „Amikor érteni és izlelni próbálok a finom zamatot, mely a világ titkát tárja fel, saját magamat találok a Mindenség mélyén. Magamat, vagyis azt a végtelen megindultságot, amely kiszabadít a díszletek közül.”¹⁷

Camus valamennyi alapvető gondolata már naplója 1936–37-es feljegyzései között megtalálható. Az, hogy ezek személyes feljegyzéseiben szerepeltek, bizonyítja, hogy Camus életműve a tudat legmélyebb rétegeiből vette indulását, és ez ugyanakkor felelősségérzete őszinteségét is bizonyítja. A *L'Envers et l'Endroit*-ra annyira jellemző mondat is először naplójában jelenik meg (1936. jan.): „Mi vagyok én, és tehetek-e egyebet, mint hogy részt veszek a lombok és a fény játékában”.¹⁸

A világ kettősségének korán megszületett felismerése azonban passzív elemeket hordoz. Tudatos alárendelődés ez a szükségszerűség — vagy a végzet — alá. Úgy tűnik, mintha kényserhelyzetben születne ez a megengedő jellegű kijelentés. Érzékeny volt: észrevette a világ „visszaját”, árnyoldalait, de ahhoz már nem volt elég ereje, hogy aktív harcot hirdessen ellene. Igaz, hogy a boldogságot keresi a fényben, de el is vakul tőle, s nem találja a helyes irányt. Tehetetlenség-érzetének azonban — a természet túlrétékelésén, fetiszizálásán kívül — inkább társadalmi gyökerei vannak, és ehhez még betegségének gátló tényezője is hozzájárul. Belső kiegyensúlyozatlansága miatt görcsös tenni akarása nem találkozik a cselekvés lehetőségével, így a problémát társadalmi szinten sem képes megoldani. E tényezők együttesen adják magatartásának passzív — vagy legalábbis nem mindig aktív — jellegét. A természetbe való menekülése is annak a tehetetlenség-érzésnek a logikus következménye, amit a társadalommal kapcsolatban érez. Figyelmét az aktuális problémák sem kerülik el, jóllehet mindig a morális oldal a domináló. Nem volt politikus alkat, nem ezen a síkon látta a problémák megoldásának lehetőségét. Az emberben is a nem-társadalmi oldalt emeli ki. 1945-ben írja: „Az ember nemcsak társadalmi lény”¹⁹ — de ha valaki az emberi körülmények megjavításának szándékával lép fel, annak számolnia kell a társadalommal. Camus a gyakorlatban nem tudta ezt az álláspontot érvényesíteni. Első írásai kevés társadalmi jelleget hordoznak. Ha pl. a *Noces* szemlélődő, természetben feloldódó emberére gondolunk, akkor ott a társadalmi problematikából nem sokat tételhezünk fel. De a későbbi művekben — főleg morális szinten — mindenütt társadalmi kérdésekkel birkózik. Inkább önmeggyőződésre törekszik, belső vívódásait vetíti ki. Az esetleges megtalált válasz ritkán feloldó jellegű, általában csak újra fogalmazódik a kérdés, de az is előfordul, hogy születik valami átmeneti, rövid időre szóló megoldás (*La Peste*). Utána azonban ugyanaz a végzetszerű, tehetetlen kiszolgáltatottság jelenik meg ismét.

Camus elkötelezettségének — mert kétségtelenül van ilyen — megvannak a maga értékei. A természetben való feloldódás menekülés jellegét bizonyos fokig ellensúlyozzák az áttételesen, de mindig felelősen jelen levő morális gondok.

„Kapcsolatokat keresni. Minden kapcsolatot. Ha az emberekről akarok írni, elszakadhatok-e a tájtól? És ha vonz az égbolt vagy a fény, feledhetem-e szerettem szemét vagy hangját?”²⁰

Elkötelezettsége inkább érzelmi alapokon nyugszik. Ez ebben a korban már nem volt elégséges, de mélyen humanista magatartása felszólalásaiban és a *Combat* vezércikkeiben elegendő volt még egy alapjában pozitív kiállás biztosításához.

Egyniségének a mediterrán környezet befolyásolta oldala, amely legközelebb van megvalósítani kívánt énjéhez, minden sorában jelen van. Amikor írói hivatásáról ír, akkor is szorosán kapcsolódik a természethez: „Az írás ugyanolyan szükségletem, mint az úszás: kívánja a testem”.²¹

Fiatalkori írásaiban állandóan érezhető az alkotás elemi erejű öröme, az őszinte természettség. Pályája végén — pl. gondolatlalig is legnyomasztóbb művében, a *La Chute*-ben — elfelhősödik ez az öröm, és szinte már nyomát sem találjuk.

Kimondottan filozófiai síkra sohasem tér. Már alkotánál fogva sem volt filozófus. Még a lényegükben filozófiai problémákkal is morális szempontból foglalkozott. Tulajdonképpen szemben állt a filozófiával, de legalábbis a Sartre képviselte gondolati magatartással. Általában idegen volt tőle minden abszolút rendszer, szervezeti forma. Ez természetesen ingadozó, közbülső polgári helyzetéből is fakad, s részben gondolati korlátai is innen erednek. Gyakran

¹⁷ „Et si je tente de comprendre et de savourer cette délicate saveur qui livre le secret du monde, c'est moi-même que je trouve au fond de l'Univers. Moi-même, c'est-à-dire cette extrême émotion qui me délivre du décor.” — *L'Envers et l'Endroit* 122.

¹⁸ „Que suis-je et que puis-je faire — sinon entrer dans le jeu des feuillages et de la lumière.” — *Carnets* I. 21.

¹⁹ „L'homme n'est pas que le social.” — *Carnets* II. 157.

²⁰ „Chercher les contacts. Tous les contacts. Si je veux écrire sur les hommes comment m'écarter du paysage? Et si, le ciel ou la lumière m'attire oublierai-je les yeux ou la voix de ceux que j'aime?” — *Carnets* I. 28.

²¹ „Il me faut écrire comme il me faut nager parce que mon corps l'exige.” — *Carnets* I. 25.

fellelhető nála a 'lucidité', az 'élelennlátás' fogalma, követelménye — ennek azonban csak az ember belső világát illetően volt birtokában, az objektum és a szubjektum kapcsolatait már nem tudta rendezni, még saját esetében sem, s éppen a luciditás hiánya miatt keres megoldást a természetben. Száműzöttnek, áldozatnak érzi magát, ennek okait keresi. Mindezek a problémák — többnyire még implicit módon — már ott feszülnek a *Carnets* gondolataiban, de még nem mindig emelkednek a tudatosság szintjére, helyzete nem olyan mélyen ellentmondásos, a természet ekkor valóban kínálhatja még a megoldás lehetőségét. (Későbbi korszakában, amikor belső kételyei objektíválódnak, a természet megváltó jellege megszűnik: *La Chute*.)

Első írásaiban még stílusa, gondolkodásmódja is hasonul a mediterrán táj vadul burjánzó növényzetéhez, vakító fényéhez: „Ami a gondolkodásban, illetve a műalkotáshoz szükséges fegyvelmeztségben zavar: a képzelet. Képzetelem zilált, mértéktelen s torz is egy kissé.”²²

Természetesen egy romantikussal való összevetés után kitűnik, hogy Camus esetében nem lehet vad képzelőerőről beszélni. Igazság mégis van ebben a kijelentésben. Képzelőereje nem bonyolult gazdag leírásnyelven nyilvánul meg, hanem a természet és a mindennapi gesztusok árnyalatokban csak meg leírásában: „Legmélyebbről jövő, legkétségteleből hajlamom a csend és a hétköznapi mozdulat”.²³

Úgy tűnik, hogy minden energiáját, fényben és árnyékban gazdag boldogságát ezekből a tengerrel és a nappal átélt mindennapos nászokból meríti. Szerinte minden művészet forrásának a természetnek kell lennie. 1948-ban írja: „Modern művészet. Újra megtalálják a tárgyat, mert nem ismerik a természetet. Felújítják a természetet, ez nem is lehet másként, mivel elfelejtették. A nagy évek akkor kezdődnek majd, miután ezt a munkát újra kezdték.”²⁴

Camus művészete ebben a korszakában mindenekelőtt azt a sokkot fordítja le az irodalom nyelvére, amelyet az ember Algériában kap: a káprázatot, a szédületet: „Cseppfolyósan köszöntött be a reggel, vakítóan a tiszta tengeren. Az ég, amelyet tisztára mosott a víz, friss volt, mint egy szem és már legfinomabb, legvilágosabb szövetét mutatta. Vibráló fény szállt alá, amely minden háznak, minden fának finom körvonalat, ámulatba ejtő újdonságot adott. A világ hajnalán a föld is hasonló fényből támadhatott.”²⁵

A természet és az ember közötti meghitt párbeszéd ábrázolásának kifinomult képessége első pillantásra valóban feltételezné a tökéletes harmóniát. A látszat mögött azonban mély konfliktus feszül, az összhang csak fegyverszünet jellegű.

Camus tudat alatt maga is sejtí, hogy vállalkozása eleve reménytelen. Gondolatai között állandóan jelen van az égető feladat: megvalósítani eredeti énünket. Belső kiegyensúlyozatlanságának állandóan visszatérő motívuma ez, amely csak átmenetileg halványul el. A természetbe kivetítve így képzeli el ideális, eredendő jóval rendelkező énjének megvalósítását: „A romok és a tavasz e frigyében a romok újra kövekké váltak és elhagyva, mit rajtuk az ember faragott — megtértek a természethez.”²⁶

Az ember feladata is ez lenne: forduljunk a természethez — ne csak a történelemhez — és ott keressük a boldogság szerény örömét. Camus soraiból azonban kitűnik, hogy inkább nosztalgia irányítja ezt a visszatérést, nem pedig a sikerben való biztos hit. Az eredmény is egyfajta kompromisszum lesz a száműzetés és az ország között, valamiféle királyi száműzetés (*l'exil royal*²⁷) — száműzöttnek, de ugyanakkor — ha bevallatlanul is — kiválasztottnak érzi magát.

Ez a vallásosnak is mondható nosztalgia uralja egész fiatalságát. Első isteneit a világ szépségétől kapta.

„Mindig hányatott, mindig szűzies nyílt tenger, benned van hitem és az éjszakában.”²⁸

Úgy érzi, hogy „vallása” a nehézségek elviselését is megkönnyíti. A második világháború éveiről írja: „A reményvesztett embernek nincs hazája. Én tudtam, hogy a tenger létezik, és ezért éltem e halálos korban.”²⁹

Megegyező gondolat a *L'Été* lapjain: „Az elkeseredett ember számára nincs haza, s én tudom, hogy előttem és mögöttem ott jár a tenger, s bennem készen áll az örültség. A

²² „Ce qui me gêne dans l'exercice de la pensée ou la discipline nécessaire à l'oeuvre c'est l'imagination. J'ai une imagination déréglée, sans mesure, un peu monstrueuse.” — *Carnets* II. 77.

²³ „Ma pente la plus profonde, la plus sûre, c'est le silence et le geste quotidien.” — *Carnets* II. 154.

²⁴ „Art moderne. Ils retrouvent l'objet parce qu'ils ignorent la nature. Ils refont la nature, et il faut bien, puisqu'ils l'ont oubliée. Quand ce travail sera refait, les grandes années commenceront.” — *Carnets* II. 244.

²⁵ „Une matinée liquide se leva, éblouissante sur la mer pure. Du ciel, frais comme un oeil, lavé et relavé par les eaux, réduit par ces lessives successives à sa trame la plus fine et la plus claire, descendait une lumière vibrante qui donnait à chaque maison, à chaque arbre, un dessin sensible, une nouveauté émerveillée. La terre au matin du monde a dû surgir dans une lumière semblable.” — *Retour à Tipasa, L'Été*, 166.

²⁶ „Dans ce mariage des ruines et du printemps, les ruines sont redevenues pierres, et perdant le poli imposé par l'homme sont rentrés dans la nature.” — *Noces à Tipasa, Noces*, 15.

²⁷ Guide pour villes passées. *L'Été*, 134.

²⁸ „Grande mer, toujours labourée, toujours vierge, ma religion avec la nuit.” — *La mer au plus près, L'Été*, 189.

²⁹ „Le désespéré n'a pas de patrie. Moi, je savais que la mer existait et c'est pourquoi j'ai vécu au milieu de ce temps mortel.” — *Carnets* II. 290.

szeretők, akik távol vannak egymástól, élhetnek fájdalomban, ez azonban nem a reménytelenség: tudják, hogy van szerelem. Ezért szenvedem száraz szemmel a száműzetést. Még várok. Végül, majd jön egy nap . . .”³⁰

A szépség ereje, úgy hiszi, meghalni is segítene: „Ha egy hideg börtön mélyén, a világtól nem ismerve kellene meghalnom, a tenger az utolsó pillanatban megtöltené cellámat, önmagam fölém emelne és segítene abban, hogy gyűlölet nélkül haljak meg.”³¹ (Mint Meursault a kivégzés előtti éjszakán.)

A természettel minden találkozás ünnepet jelent számára. Szerinte ez az ünnep igazában csak a szegény és egyszerű embereké. Camus gondolataiban ez nemcsak a keresztény ideológia hatása, hanem önmaga igazolásának vágya is: „. . . a világ ragyogása mintegy igazolása ezeknek az embereknek. Minden büszkeségemmel hiszem, hogy az enyém is és minden magamfajta emberé — aki tudja, hogy a végletes szegénység mindig találkozik valahol a világ pompájával és gazdagságával. Amikor mindenüket odaadják, egy teljesebb életért teszik (s nem egy másik életért). . . 'Meztelennek lenni', van ebben mindig valami, ami fizikai szabadságot jelent, a kéz és a virágok összhangját, az emberitől megszabadult ember és a föld szerelmes egyetértését, ah, meg is térnék hozzá, ha nem lenne máris a vallásom.”³²

A szépség a déli ember és Camus számára is örök táplálék („pain éternel”).³³ Jól látható itt, hogy semmi hasonlóság nincsen Sartre nodora (*La Nausée*) és a között a lendület között, amely Camus-t a „földi táplálékok” felé hajtja, semmi közös az előbbi szigorú logikájában és az utóbbi nosztalgiájában.³⁴

Erről a pontról elindulva párhuzam állítható fel Gide és Camus között, pontosabban a *Nourritures terrestres* és a *Noces* szerzője között. Camus szótárában a „pain” ugyanazt jelenti, mint Gide-nél a „nourritures”. A *Nourritures Terrestres*, csakúgy mint a *Noces*, nem más, mint a természet visszakövetelése, igénylése a művészetek számára.

Gide: „Amikor ezt a könyvet írtam, az irodalmon rettentően érződött a mesterkélttség és a fülledtség; úgy éreztem, sürgősen vissza kell téríteni a földre s egyszerűen meztelen lábbal lépni a talajra.”³⁵

Camus véleményét már láttuk a modern művészetekről, amely lényegileg megegyezik ezzel. Ennek azonban művészetükben történő megvalósulása nem teljesen azonos. Gide-nél inkább stilizált visszatérésről van szó, polgári volta sokkal egyértelműbb, mint a Camus-é. Gondolataik konvergenciája azonban az eltérések ellenére, már önmagában is rendkívül izgalmas, hiszen különböző korszakban éltek, származásuk, neveltetésük, műveltség-anyaguk, társadalmi helyzetük merőben eltérő volt. Szándékuk egy ponton megegyezett: egyszerű, természetközeli művészetet akartak teremteni. Gide ki akarta kerülni a romantika zsákutcáját. Camus pedig az emberiséget — és magát — akarta megszabadítani a történelem súlyától.

Camus hasonlóképpen beszél a szegénységről, a mindentől való megfosztottság állapotáról, mint Gide a *Nourritures terrestres* előszavában: „Inkább a megfosztottság apológiáját látom benne. Ez az, amit megtartottam belőle — elhagyva a többi — és pontosan ez az, amihez még most is hú maradok”.³⁶

Gide természetére vonatkozó nézetei Camus-nél is megtalálhatók. (De nemcsak a *Nourritures Terrestres* eszmeisége hasonló a fiatal Camus-éhoz, ebből a szempontból figyelemre méltó az *Immoraliste* is.)³⁷

A természet egzaltált csodálata Camus jellemének mediterrán vonásaiból fakad, nincsen szó Gide közvetlen hatásáról, bár Camus csodálta Gide-et, naplójában is sokat foglalkozik vele. Lírai esszéit mégsem a *Nourritures Terrestres* ihlette, csupán megerősítve, igazolva érezte magát általa.

³⁰ „Point de patrie pour le désespéré, et moi je sais que la mer me précède et me suit, j'ai une folie toute prête. Ceux qui s'aiment et qui sont séparés peuvent vivre dans la douleur, mais ce n'est pas le désespoir: ils savent que l'amour existe. Voilà pourquoi je souffre, les yeux secs, de l'exil. J'attends encore. Un jour vient, enfin . . .” — La mer au plus près, L' Été, 179.

³¹ „Si je devais mourir ignoré du monde, dans le fond d'une prison froide, la mer, au dernier moment, emplirait ma cellule, viendrait me soulever au-dessus de moi-même et m'aider à mourir sans haine.” — Carnets II. 345.

³² „. . . cette splendeur du monde est comme la justification de ces hommes. Je mets tout mon orgueil à croire qu'elle est aussi la mienne et celle de tous les hommes de ma race — qui savent qu'un point extrême de pauvreté rejoint toujours le luxe et la richesse du monde. S'ils se dépouillent, c'est pour une plus grande vie (et non pour une autre vie). . . 'Être nu' garde toujours un sens de liberté physique et cet accord de la main et des fleurs, cette entente amoureuse de la terre et de l'homme délivré de l'humain, ah, je m'y convertirais bien si elle n'était déjà ma religion.” — Carnets I. 75.

³³ Carnets II. 326.

³⁴ Boisdeffre: Une histoire vivante . . . 126.

³⁵ „J'écrivais ce livre à un moment où la littérature sentait furieusement le factice et le renfermé; où il me paraissait urgent de la faire à nouveau toucher terre et poser simplement sur le sol un pied nu.” — Gide: Préface de l'édition de 1927 des *Nourritures Terrestres*.

³⁶ „C'est plus encore une apologie du dénuement, que j'y vois. C'est là ce que j'en ai retenu, quittant le reste, et à quoi précisément je demeure encore fidèle.” Uo.

³⁷ *Albères*: A. C. dans son siècle: témoin et étranger. Table Ronde 1960. febr., 10. I.

A természet szeretetén kívül összeköti őket egy új klasszicizmus megteremtésére irányuló törekvés is. Camus ezt maradéktalanul meg is valósította, legtökéletesebben talán a *L'Étranger* lapjain. Szigorú esztétikai igénnyel rendelkezett. Gide-del kapcsolatban, de a problémát is megvilágítva írja:

„Rajongásom elsősorban a művésznek szólt, a modern klasszicizmus mesterének . . . Jól ismerem természetem anarchiáját, ezért van szükségem arra, hogy korlátokat szabjak magamnak a művészetben. Erre tanított meg Gide. Koncepciója, amely úgy tekinti a klasszicizmust, mint megfékelt romantikát, az enyém is. Ami pedig a művészet dolgai iránti mély tiszteletét illeti, egyetértésem vele teljes.”³⁸

Isten Gide-nél is — csakúgy mint Camus-nél — a természetben van jelen. A mű vallási jellege azonban dominálóbbról — Nathanaël alakja is a Bibliából jön. A *Nourritures Terrestres* első mondata:

„Ne kívánd magadnak, Nathanaël, hogy másutt találd meg Istent, mint mindenütt.”³⁹ Esszéiben Camus nem beszél az Istenről, csupán csodálatból eredő vallásáról. Istene rejtettebb, mint Gide-é. Mint ahogyan később sem, ezekben az években sem tagadja Isten létezését, csupán kétségbe vonja. Ha le is írja az „isten” szót, inkább többesszámban, istenekről beszél. Egyfajta pogány vonás ez nála, amint azt néhány kritikusa meg is jegyzi.⁴⁰

„Tavasszal Tipasát istenek lakják,” — és folytathatnánk: a Víz, a Föld, a Tűz, a Levegő istenei. A *Noces* egy részlete:

„A szív összeszorul e nagyság láttán, amelyet immár elhagynk. Djémila mögöttünk marad égének szomorú vízével, a madárdallal, mely a fennsik túoldaláról jön, aombok lejtőit hirtelenül-röviden elárasztó kecskéekkel és a megenyhült, visszhangzó alkonyatban, az oltár szarvat viselő isteneknek élő arcával.”⁴¹

Gide vallása ugyanúgy panteisztikus, mint Camus-é. Istene azonban talán mégis közelebb áll az ősi, keresztény vallás istenéhez. Mindketten az emberséget hiányolják Istennél. Camus az emberi bűnök forrását is a vallásban, ill. Isten hűtlenségében látja: „Ha Isten megöli és tagadja az embert, semmi sem tilthatja meg, hogy az ember tagadja és megölje felebarátait.”⁴²

Morális síkon a keresztény vallás elég közel áll Camus-höz, de nem felejtette el az alapvető kettősséget: a keresztény inkább harcol a túlvilágért, mint az itteniért. A túlvilági élet számára nem jelentett semmit, sőt az abban való hitet élet elleni árulásnak tartotta. Ezzel kapcsolatban Grenier Bayle egyik mondatát idézi: „Két élet túl sok. Csak egy kellett.”⁴³

Camus csak a jelenben élt: „Az élet minden perce magában hordja csoda-értékét és örökifjú arcát.”⁴⁴

Ez az a másik pont, ahol mesteréhez kapcsolódik:

„Sose kívánd, Nathanaël, újra félni a múlt vizeit. Nathanaël, sohase próbáld a jövőben föltalálni a múltat. Ragadd meg minden pillanat hasonlíthatatlan újdonságát, és ne készítsd elő örömeidet, illetve tudjad, hogy előkészített helyén egy másik öröm fog meglepni. . . Nathanaël, a pillanatokról fogok neked beszélni. Megértted-e, hogy mekkora erővel bír a jelenlétük?”⁴⁵

Mindkettőjük sorait az élet mámore uralja. Gide-nél szintén megtalálható a fény kultusza: „Ami azon a napon örömmel töltött el, a szerelemhez hasonló és mégsem szerelem — legalábbis nem olyan, amilyenről az emberek beszélnek és amilyent ők keresnek. — Még csak nem is a szépség érzete. Nem nőtől származott; és nem is gondolataimból. Leírom-e, és meg fogsz-e érteni, ha azt mondom, hogy nem más volt, mint egyszerűen a FÉNY megdicsőülése?”⁴⁶

³⁸ „C'est à l'artiste surtout qu'allait mon culte, au maître du classicisme moderne . . . Connaissant bien l'anarchie de ma nature, j'ai besoin de me donner en arts des barrières. Gide m'a appris à le faire. Sa conception du classicisme considéré comme un romantisme dompté est la mienne. Quant à son respect profond des choses de l'art, il a mon adhésion entière.” — Idézi: *Boisdeffre*; Camus et son destin. Collection génies et réalités: Camus, 270.

³⁹ „Ne te souhate pas, Nathanaël, trouver Dieu ailleurs que partout.” — *Gide*: *Les Nourritures Terrestres*, 19.

⁴⁰ *Champigny*: Sur un héros païen, *Foutan*: Camus entre le paganisme et le christianisme. Table Ronde 1960. febr.

⁴¹ „Le coeur se serre devant cette grandeur que nous quittons déjà. Djémila reste derrière nous avec l'eau triste de son ciel, un chant d'oiseau qui vient de l'autre côté du plateau, de soudains et brefs ruissellement de chèvres sur les flancs des collines et, dans le crépuscule détendu et sonore, le visage vivant d'un dieu à corne au fronton d'un autel.” — *Le vent à Djémila*. *Noces*, 33.

⁴² „Si Dieu tue et nie l'homme, rien ne peut interdire qu'on nie et tue ses semblables.” — *L'Homme Révolté*, 56.

⁴³ „Deux vies, c'est trop. Il n'en fallait qu'une.” — *Grenier*: *Les Souvenirs*, 137.

⁴⁴ „Chaque minute de vie porte en elle sa valeur de miracle et son visage d'éternelle jeunesse.” — *Carnets*, I, 23.

⁴⁵ „Ne désire jamais, Nathanaël, regoûter les eaux du passé. Nathanaël, ne cherche pas, dans l'avenir, à retrouver jamais le passé. Saisis de chaque instant la nouveauté irremplaçable et ne prépare pas tes joies, ou sache qu'en son lieu préparé, te surprendra une joie autre. . . . Nathanaël, je te parlerai des instants. As-tu compris de quelle force est leur présence?” — *Gide*: *Les Nourritures Terrestres*, 39.

⁴⁶ „Ce qui fit ma joie ce jour-là, c'est quelque chose comme l'amour — et ce n'est pas l'amour — ou du moins pas celui dont on parle et que cherchent les hommes. — Et ce n'est pas non plus le sentiment de la beauté. Il ne venait pas d'une femme; il ne venait pas non plus de ma pensée. Écrirai-je, et me comprendras-tu si je dis que ce n'était là que la simple exaltation de la LUMIÈRE?” — *Gide*: *Les Nourritures Terrestres*, 53.

A természet iránti csodálat mindkét műben állandóan jelenlevő elem. Elfeledni a megtanult formákat, hogy rendelkezessünk önmagunkkal, mindent a maga teljességében kipróbálni és érzékelni — íme a lecke, amelyet Gide és Camus feladnak. Camus a végtelen szeretet jogáról („le droit d’aimer sans mesure”) beszél, Gide:

„Nem a bölcsességet tanítottad nekem, Ménélaque. Nem a bölcsességet, hanem a szeretetet.”⁴⁷

Camus: „Csak a szeretetet ad vissza önmagunknak.”⁴⁸

Mindketten rá akarják ébreszteni az embereket arra, hogy tulajdonképpen birtokában vannak a boldogság lehetőségének. Camus ezzel kapcsolatban Dosztojevszkij egy mondatát jegyzi fel naplójába: „Az emberek boldogtalanok, mert nem tudják, hogy boldogok”. (Kalajev).

Gide a *Nonvelles Nourritures* végén ugyanezeket mondja:

„Barátom, ne fogadd el az életet olyanoknak, amelyennek az emberek mondják. Bizonyítsd magad előtt szüntelen, hogy az élet szebb is lehetne, a tiéd és a többi emberé is; nem az a másik, a túlvilági, amely állítólag megvigasztalna minket az itteniért, és segítene elfogadni nyomorúságát. Ne fogadd el . . . Ne áldozz hálványoknak.”⁴⁹

Rokonvonalat jelent az is, hogy mindkét műben jelen van egy kissé az antikvitás. Ménélaque Vergilius eklogáiból lépett Gide könyvébe, Camus pedig a görögök örökösének valotta magát.) „A világ, ahol legszívesebben vagyok: a görög mítosz.”⁵⁰

Mindkettőjüknél kimutatható Nietzsche individualizmusának hatása is. Camus a *Mythe de Sisyphe* lapjain különösen sokat foglalkozik vele, naplójában is többször. Pályája végén azonban kezdett elszakadni tőle. Ch. Moeller írja: „Úgy tűnik, hogy a hitleri korszak tett pontot ennek a szakadásnak a végére. Camus minden bizonnyal nem akart azonosulni Nietzsche gondolatainak azzal a karikatúrájával, amit Rosenberg titkárai gyártottak: de valószínűleg nyugtalan volt amiatt, amit a Zarathusztra alkotójának nevében akartak igazolni.”⁵¹

A számos lényegi hasonlóság ellenére a boldogság keresése eltérően realizálódik a két írónál. Amíg Camus az emberekkel foglalkozik, Gide addig inkább csak az Emberrel. Gide-nél a boldogságot hordozó természet és az ember között jelentős távolság van, Camus-nél viszont — legalábbis a közeledés lehetősége — időnként reálisnak tűnik, annak ellenére, hogy nála a világ negatív oldala erőteljesebben van jelen. Természetesen ez sem véletlen: egyrészt a két korszak különbözőségéből fakad, másrészt pedig abból, hogy Camus közelebb állt a tulajdonképpen társadalmi mozgáshoz.

Mindketten moralisták voltak. Céljuk az volt, hogy megpróbáljanak felülemelkedni az átlag polgár-erkölcs dogmáin, azoktól megszabadulva és azokon kívül élni. Gide állandóan az ember igazságát kereste, és ez a láng világította be Camus egész életművét is. Van azonban egy figyelemre méltó eltérés. Gide kutatása alapvetően pszichológiai indíttatású, főképpen magára az individuumba és különösképpen Gide individuumára vonatkozik. Camus túllép ezen a viszonylag szűk kereten. Ő mindenekelőtt az emberek körülményeivel foglalkozik, az individuuma és a kollektívum érdekeit próbálja összeegyeztetni. Ha nem is jár sikerrel, törekvése állandóan jelen van. A magány és a szolidaritás, a visszavonultság és a testvériség, ez a két pólus, amely között az egész camus-i életmű vibrál.⁵² Tulajdonképpen mindketten az egyént, az egyéniséget kiteljesedésének lehetőségét féltik, de eltérő jelleggel. Camus-nél nincs meg már az a heves énkultusz, amely Gide esetében annyira jelentős. Ennek egyrészt egyéni okai vannak: teljesen eltérő belső adottságokkal rendelkeztek; másrészt viszont szerepet játszik a társadalmi motiváció is, Camus idején a polgárság hőskora már leáldozott. Annak ellenére, hogy a szocializmusban ugyanúgy nem tud hinni, mint saját társadalmi rendjében, Camus mindig a közösséggel kapcsolatban szeretné megtartani az egyéniséget, közelebb a többi emberhez, mint Gide.

A tiltakozás mindkettőjüknél fontos szerepet játszik. Camus-nél központi helyet foglal el a világ kétarcúságának dialektikája. Korai írásaiban a szomorúság még csak a boldogság képeibe vegyül; nem akart elfogadni egy olyan sorsot, ahol nem birtokolhatja teljességében az életet. Az 1938–39-es évek után, ahogy egyre inkább rájön, mert rá kell jönnie, hogy a természetben nem tud érvényes megoldást találni, egyre nagyobb mértékben jelentkezik a halál gondolata. Nehéz szomorúság hatol be a *Noces* és a *L’Êté* leglírabb tájaiba:

⁴⁷ „Tu ne m’as pas enseigné la sagesse, Ménélaque. Pas la sagesse, mais l’amour.” — Gide: *Les Nourritures Terrestres*, 24.

⁴⁸ „... il n’y a que l’amour qui nous rend à nous-mêmes.” — Camus: *Entre oui et non. L’Envers et l’Endroit*, 23.

⁴⁹ „Camarade, n’accepte pas la vie telle que te la proposent les hommes. Ne cesse point de te persuader qu’elle pourrait être plus belle, la vie; la tienne et celle des autres hommes; non point une autre, future, qui nous consoleraient de celle-ci et qui nous aiderait à accepter sa misère. N’accepte pas . . . Ne sacrifie pas aux idoles.” — *Les Nouvelles Nourritures*, 254.

⁵⁰ „Le monde où je suis le plus à l’aise: le mythe grec.” — *Carnets II*, 317.

⁵¹ Moeller: *La pauvreté et la lumière. Table Ronde 1960. febr.*, 10. l.

⁵² H. Hell: *Gide et Camus. Table Ronde 1960. febr.*, 22. l.

„Vannak olyan órák, amikor úgy érzem, nem bírom tovább az ellentmondást. Mikor az égbolt kihűlt és semmi sem nyújt támaszt a természetben. . . Ah! jobb lenne talán meghalni.”⁵³

Ahogy sokasodnak a számára megoldhatatlan problémák, úgy ritkulnak a tájleírások műveiben, vagy ha ritkán fel is bukkannak még, sokkal szárazabbak már. A *L'Étranger*-ban még fontos szerepet kap az algériai táj, a *La Peste*-ben már rövid utalásokkal is megelégszik, távolivá válik. Rieux, amikor megkapja felesége halálhírét, makacs reménnyel akarja ellensúlyozni a rászakadt tragikus magányt — de csak távolról, az ablakon keresztül nézi a reggeli tájat:

„. . . az orvos szeme makacsul meredt az ablakon át a pompás reggelre, mely a kikötő fölé emelkedett.”⁵⁴

A *La Chute*-ben már nyomát sem találjuk a boldogságot hordozó természetnek, vagy ha úgy tetszik — és ez még súlyosabb válságra utal — negatív előjellel szerepel: a szomorú, ködös, nyomasztó Amszterdamba helyezi a vezeklő bírót.

Camus maga is konstatálja ezt a jelenséget: „Újra átolvastam ezeket a füzeteket. Feltűnt, hogy egyre inkább eltűnnek a tájak. A modern rák engem is pusztít”⁵⁵

Születőben van a szorongás, amely egész későbbi korszakát beárnyékolja. Felfedezve az ember és a világ közötti szakadást, dialógusai alapvetően megváltoznak, többé nem a világ és az ember között folynak le, hanem belső, vívódó monológgá válnak (*La Chute*). A természet már csak mint az emberi nyomorúság ellenpontja jelenik meg, erőtlenséggel, görcsös igyekezet formájában.

A világ másik oldala (l'envers) követeli helyét Camus műveiben.

A természet iránti csodálata kialakítja a maga művészi kifejező formáját is: a lírai vagy poétikus prózát (mint Gide-nél). Ez a költészet nyomja rá bélyegét a fiatal Camus írásaira, megelőzi abszurd korszakát: „Szegénynek születtem ugyan egy boldog égbolt alatt, de olyan természetben, amelyel harmóniát érzek, nem pedig ellenségeskedést. Nem töréssel kezdtem hát, hanem teljességgel.”⁵⁶

Ez a líra még egyszer, viszonylag későn, újra megjelenik műveiben, igaz, hogy rezignáltabban: a *L'Été*-ben (1954.) és egy bizonyos fokig még a *l'Exil et le Royaume*-ban is (1957), — mintegy megkoronázva a camus-i életművet. Tulajdonképpen egy fájdalmassá vált „örök visszatérés” ez számára.⁵⁷ Mindaz az energia, amelyet a természetből merít, újjászületik ezeken az oldalakon, és későbbi műveiben is tovább él, ha csak futó képek formájában is. De még legsötétebb oldalain sem képes teljesen megfelekedezni a fényről. Befejezésül — és a végső konklúzió levonása érdekében — íme néhány sor a *L'Été*-ből:

„Abban a nehéz órában, amelyet most élünk, mit kívánhatnék mást, mint hogy semmit ne zárjak ki és hogy megtanuljak fehér és fekete szálból egyetlen szakadásig feszülő kötelet fonni? Mindabban, amit eddig tettem vagy mondtam, úgy tűnik, hogy jól felismerhető ez a két erő, még akkor is, ha szemben állnak egymással. Nem tudtam megtagadni a fényt, amelyben születtem, és ugyanakkor nem akartam visszaautasítani ennek a kornak a szolgásgát sem. . . . A semmit vissza nem utasító élni akarást becsülöm legtöbbre ezen a világon. . . . Igen, létezik a szépség és a megalázottak. Bármilyen legyen is a feladat nehézsége, soha nem szeretnék hűtlen lenni sem az egyikhez, sem a másikhoz.”⁵⁸

Ezeket a sorokat 1954-ben írta, írói pályájának jelentős állomásain van már túl, így ez az összegzés-jelleg nem indokolatlan. Úgy tűnik, hogy bizonyos fokig felmérte helyzetét, lehetősége korlátait és meghúzta érzelmi, gondolati, gyakorlati mozgásának határait is. A kor jellegének felismerése világosnak látszik. Az ehhez viszonyuló magatartásforma itt is passzív jegyeket hordoz, ugyanaz az elszenvedett választás, amelyet korábban láttunk; mégis pozitív, hiszen minden kizárás nélkül vállalja a számára adott létet. Az ellentmondásokat is elfogadja, mintegy belátva, hogy nem tudta azokat megoldani.

⁵³ „Il y a des heures où je ne crois pas pouvoir supporter plus longtemps la contradiction. Quand le ciel est froid et que rien ne nous soutient dans la nature. . . Ah! mieux vaut mourir peut-être.” — Carnets II. 183.

⁵⁴ „. . . il contemplait obstinément, par la fenêtre, un matin magnifique qui se levait sur le port.” — *La Peste*, 234.

⁵⁵ „J'ai relu tous ces cahiers — depuis le premier. Ce qui m'a sauté aux yeux: les paysages disparaissent peu à peu. Le cancer moderne me ronge aussi.” — Carnets II. 206.

⁵⁶ „Je suis né pauvre sous un ciel heureux, dans une nature avec laquelle on se sent un accord, non une hostilité. Je n'ai donc pas commencé par le déchirement, mais par la plénitude.” — Trois interviews. Actuelles 225.

⁵⁷ Retour à Tipasa, L'Été.

⁵⁸ „A l'heure difficile où nous sommes, que puis-je désirer d'autre que de ne rien exclure et d'apprendre à tresser de fil blanc et de noir une même corde tendue à se rompre? Dans tout ce que j'ai dit ou fait jusqu'à présent, il me semble bien reconnaître ces deux forces, même lorsqu'elles se contrarient. Je n'ai pu renier la lumière où je suis né et cependant je n'ai pas voulu refuser les servitudes de ce temps. . . . Il y a aussi une volonté de vivre sans rien refuser de la vie que j'honore le plus en ce monde. . . . Oui, il y a la beauté et il y a les humiliés. Quelles que soient les difficultés de l'entreprise, je voudrais n'être jamais infidèle, ni à l'une ni aux autres.” — Retour à Tipasa, L'Été, 170—171.

Éz a két erő — amelyről beszél — jelenti egyrészt azt az alapvető kettősséget, amely a világban jelen van, a jót és a rosszat: az előbbihez kapcsolódik a fény, az utóbbihoz az emberi nyomorúság. Valóban megpróbált hű maradni ifjúkora kettős emlékéhez: a szépséghez és a megalázottakhoz, és ebből az igazságból kettős igazságot és kettős erőt meríthetett magának. A világnak ez a korán felismert ellentmondásossága, amelyen azonban mégis csak meg kell próbálni megteremteni az emberi harmóniát, készítette arra, hogy vállalja ennek a kornak a szolgátságát is, hogy ne forduljon el a történelemtől. Ebből az önvallomásból nyilvánvalóan kitűnik a szándék. Az a szándék, amelynek tulajdonképpen mindkét összetevője a természetből nőtt ki, és amely Camus életművének két fő irányát képviseli. A valóság, a realizálás természetesen bonyolultabb, s nem mindig jön létre a természetközpontú harmónia.

Fiatalkori műveiben talán érzelmi síkon a legteljesebb ez a harmónia, hiszen ehhez már a szándék őszintesége is elegendő volt, amellett ekkor valóban megtalálta természetben egyfajta boldogságot. Gondolati, főként morális síkon már nehezebb a helyzet, a kettős vállalás ellenére inkább a világ negatív jelenségei kerülnek felszínre. Pályájának utolsó állomásánál (*La Chute*) ez már egészen nyilvánvaló. Az általános büntudat, az ítélkezéstől való viszolygás fogalmazódik itt meg — egy negatív természeti környezetben. Ez tulajdonképpen annak felismeréséből származik, hogy nem képes megoldást találni, hogy nem tudott sem maga, sem az emberek számára érvényes kategóriákat teremteni. Nem tudta önmagát igazolni, saját külső és belső kétségeit megoldani. Ennek elsősorban társadalmi okai vannak, nem véletlen, hogy Camus-t egy saját létének igazolását kereső polgárság vallja magáénak.

Az, amit gyakorlati síkon meg tudott valósítani, tulajdonképpen a szépséggel és a megalázottakkal való sikeres érzelmi azonosulásból fakad, amit pedig nem, az gondolati korlátai- ból.

Camus egész életműve, gondolatrendszere végső soron a természethez való szoros kapcsolódásból épült ki — ez adja egységét, dualisztikus jellegét pedig az a kettős felismerés, amelyet szintén a természet közvetlen közelében szerzett. Camus művei állítanak és tagadnak egyszerre. Megpróbál egyensúlyt teremteni a két véglet: az élet és a halál, az igazság és az igazságtalanság, a szeretet és a gyűlölet között, amelyek szemben állnak, de ugyanakkor feltételezik is egymást. Művei állandó átmenetet képeznek az egyikből a másikba.

Életműve másik alaprétéget a halál problémaköre adja, amely tulajdonképpen a természet és az élet szeretetével együtt született, az előzőekkel szoros kölcsönhatásban érlelődött. Ennek részletes vizsgálata azonban már egy újabb tanulmányt igényelne.

BIBLIOGRÁFIA

I

- L'Envers et l'Endroit. Essais. Paris, Gallimard 1958.
 Noces, suivi de l'Été. Essais. Paris, Gallimard 1959.
 Le Mythe de Sisyphe. Essai. Paris, Gallimard 1943.
 L'Étranger. Récit. Paris, Gallimard 1957.
 La Peste. Chronique. Paris, Gallimard 1947.
 L'Homme révolté. Essai. Paris, Gallimard 1951.
 La Chute. Récit. Paris, Gallimard 1956.
 Carnets I—II. Paris, Gallimard 1962—1964.
 Actuelles I—II. Paris, Gallimard 1950—1953.
 Les Oeuvres d'Albert Camus. Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, I—II. 1962—1965.

II

- Albérés: Camus dans son siècle. Table Ronde 1960. febr.
 Audisio: L'Algérien. NRF 1960. márc.
 Blanchard: De l'Immoraliste à l'Étranger. La Revue Fr. 1962. jun.
 Boisdeffre: Camus et son destin. Coll. Génies et Réalités. Paris, Hachette 1964. 265—279.
 Boisdeffre: Une histoire vivante de la litt. fr. Paris 1959.

- Brée: Albert Camus. New York—London, Columbia Univ. Pr. 1964.
 Champigny: Sur un héros païen. Paris, Gallimard 1959.
 Dedet: Pourquoi toujours Camus? Arts 1965. I.
 Fetzer: Themen naturhaften Daseins im Werk von A. Camus. Bamberg 1966.
 Foutan: Camus entre le paganisme et le christianisme. Table Ronde 1960. febr.
 Gide: Les Nourritures Terrestres. Paris, Gallimard 1968.
 Grenier: Les Souvenirs. Paris, Gallimard 1968.
 Hell: Gide et Camus. Table Ronde 1960. febr.
 M. Lebesque: Camus par lui-même. Aux. Éd. du Seuil 1963.
 Moeller: La pauvreté et la lumière. Table Ronde 1960. febr.
 Nicolas: Albert Camus. Paris 1966.
 Onimus: Camus. Paris, Desclée De Brouwer 1965.
 Parinaud: La vie d'un écrivain engagé. Coll. Génies et Réalités, Paris, Hachette 1964. 7—57.
 Sartre: L'Explication de l'Étranger. Situations, III. Paris, Gallimard 1961.
 Simon, Pierre-Henri: L'Homme en procès. Paris, Payot 1965.
 Tans: La poétique de l'eau et de la lumière d'après l'oeuvre d'A. Camus. Style et littérature. La Haye 1962.
 Van-Huy: La Métaphysique du bonheur chez A. C. Neuchâtel, Éd. de la Baconnière 1962.
 Viggiani: Albert Camus's first publications. Modern Language Notes 1961. nov.
 Weinberg: Albert Camus et le thème de l'exil. Configuration critique d'Albert Camus, I. Paris 1961. 25—39.

KAREL ČAPEK műveinek magyar fogadtatása*

CSAPLÁROS ISTVÁN (Varsó)

„Az első cseh író, aki világszínvonalú és világhírű” mondja róla a legújabb magyar nyelvű cseh irodalomtörténet szerzője, Szalatinai Rezső.¹ Mennyire sajnálatos, hogy alaposabb megismerésére Magyarországon csak a második világháború után került voltaképpen sor. Pedig a cseh irodalom megismerése területén szép magyar kezdeményezésekkel találkozunk az 1848-as szabadságharc előtti és utáni évtizedekben. Csak példaként említem meg a Királyné udvari kézirat iránti magyar érdeklődést, amelynek eredménye Riedl Szende 1856-ban Prágában kiadott magyar fordítása. Ez alkalommal említem meg Toldy Ferencnek, a magyar irodalomtörténetírás „atyjának”, Szeberényi Lajosnak, Petőfi barátjának, Csengery Antalnak, Szalay Lászlónak és Pulszky Ferencnek a cseh irodalom és történelem iránt tanúsított érdeklődését.²

A rokonszenv megnyilvánulása különben kölcsönös a magyar szabadságharc utáni évtizedekben. Karel Krejčí mutat rá egyik tanulmányában a csehországi Petőfi- és Reményikultusz nyomán létrejött magyar-szimpátiára.³ Ugyanő magyarázza meg, hogy az osztrák–magyar kiegyezés utáni években megromlott viszony tulajdonképpen a csehek Béccsel szemben folytatott harcának velejárója, a Habsburgok „divide et impera” elvének eredménye, de jelentős szerepet játszottak a kapcsolatok megromlásában a főként cseh származású Bach-huszárok, valamint a magyar uralkodó osztályok képviselőinek, elsősorban Andrássynak a cseh törekvésekkel szembeni merev magatartása.⁴ Tegyük hozzá a magyarországi nemzetiségi mozgalmak és ebben az esetben elsősorban a szlovák nemzeti felszabadító mozgalmak nyomán létrejött magyar nyugtalanságot is. A kiegyezéstől fogva a nacionalizmus kétfelől hajtotta a vizet a dunai népek békéjét felőrlo malomra. S a történeti Magyarország szétosztása után még reménytelenebbé vált a helyzet.⁵

S mindezzel magyarázható az, hogy az olyan „világszínvonalú és világhírű” cseh író, mint Karel Čapek, Magyarországon csak jóval a felszabadulás után válik ismertté és elismertté. De akkor sem azonnal. A cseh irodalom részéről az új útörös érdeme Jaroslav Hašeké, akinek *Švejkje* Karikás Frigyes fordításában 1930-ban jelent meg Párizsban és Kolozsvárt, Magyarországra is eljutott, de itt csak 1946-ban jelent meg nyomtatásban a budapesti Anonymu kiadónál. Hašek után Fučík következett és Jilemnický, majd Ivan Olbracht.⁶

Egy ki nem használt lehetőség

A két világháború közötti magyar közvélemény és irodalom megértéséhez szükséges emlékeztetnünk két fontos történelmi eseményre: a történelmi Magyarország felosztására, valamint arra a tényre, hogy a Magyar Tanácsköztársaság 133 napos fennállása után kapitalista szomszédai intervenciójára megdőlt. Mindkét esemény erősen hozzájárult Magyarország és szomszédai viszonyának megromlásához. A konzervatív és jobboldali elemekre az előző esemény, a baloldala pedig a Tanácsköztársaság emléke és bukása volt nagy hatással. Elmondható, hogy a 20-as évek első fele a megzavarodottság, a tanácstalanság esztendei. Az ellenforradalom győzelme után a konzervatív tábornak sikerült létrehoznia egy gyenge, a közönség körében népszerű író, költő és kritikus gárdát. Létrejön egy hivatalos-félhivatalos, tehetségesebb fiatalabb tudósokból álló tudós és kritikus gárda is. Az előző korszak nagy folyóiratának, a *Nyugat*nak gárdája tovább védelmezi a magas irodalmi színvonalat. Hasábjainál egy demokratikusabb, realisabb, józanabb Magyarország felé való sóvárgás. Ady Endre művének folytatói a magyar haladó irodalom erős központjai: Bécsben, Pozsonyban és Kassán fejlődnek ki.⁷

Ilyen viszonyok között érthető, hogy a tartalomban és formában egyaránt haladó gondolatokat kifejező Karel Čapek munkássága iránt kezdetben Bécsben, Pozsonyban és Kassán nagyobb megértést tanúsítanak. A csehszlovákiai magyar kulturális életben lényegében három

* A Lengyel Tudományos Akadémia Szláv Intézete által Varsóban rendezett nemzetközi Čapek-konferencián 1970. január 10-én elhangzott előadás bővített változata.

¹ *Szalatinai Rezső*: A cseh irodalom története. Gondolat Kiadó 1964. 246 l.

² *Richard Pražák*: A magyarok és a cseh irodalom 1849–1867 között. Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 213–238.

³ *Karel Krejčí*: Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh–magyar kapcsolataiból. Filológiai Közölny 1957. 33–52. és *Uő.*: Epizody z česko–maďarských styků v šedesátých letech XIX. století. Slavia XXVII/1–1958. 71–91.

⁴ *K. Krejčí*: i. m. 33–37.

⁵ *Szalatinai Rezső*: i. m. 10.

⁶ *Tóth Tibor*: Cseh és szlovák irodalom magyarul 1945 után. Tanulmányok... id. m. 494–495.

⁷ *Szabolcsi Miklós*: A magyar irodalom a két világháború között (1919–1945). A korszak általános jellemzése. A magyar irodalom története. VI. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 22–23.

kulturális ideológiai irányzat fejlődött ki: a köztársaságot támogató aktivizmus, a kisebbségi magyar nacionalizmus, s a legális CSKP képviselte szocializmus. A színvonalasabb irodalom fellendülése sokat köszönhet a nagyrészt Bécsen keresztül Csehszlovákiába érkező magyar politikai emigránsoknak, köztük a különböző világnézetű írónak és publicistáknak. Ezek az emigránsok adták ki az első színvonalas kulturális folyóiratot *TŰZ* címmel (1921–23). Az emigráns írónak köszönhető, hogy a szlovákiai magyar irodalom fokozatosan felülemelkedett a provinciális és dilettáns irodalmon. A csehszlovákiai magyar munkásság lapja a *Kassai Munkás* (1907–37), e lap először mutatta be a köztársasági magyar olvasóközönségnek az új szovjet irodalom és a cseh szocialista irodalom termékeit.⁸

A továbbiakban először is a čepaki életmű első drámai alkotásai fogadtatásának fő eseményeire mutatunk rá, a darabok pályafutására koncentrálván figyelmünket — elsősorban a csehszlovákiai magyar munkás sajtó alapján — egészen az esetleges hazai, tehát magyarországi visszhangokig.

R. U. R.

A *R. U. R.* c. kollektív drámát a Kassai Nemzeti Színház 1921 végén mutatta be, az eseményről Mácza János író, esztéta és műfordító informál. A darab címével kapcsolatban kiemeli, hogy „a *R. U. R.* nem kollektív dráma, hanem romantikus misztérium.”⁹ Bár sok mindenben nem ért egyet a szerzővel, elismeri hogy a darab a színház az évi műsorában a legmagasabb színvonalat képviselte és ajánlja munkásolvasóinak a darab megtekintését.⁹ Ugyanerről a darabról Kultsár Miklós a *TŰZ* c. pozsonyi magyar lapban közölt cikkében aláhúzza, hogy a „kritikus gárda” szájtátva leborul egy becsületes törekvésű, de nem minden részében tökéletes darab előtt, bár nem tud a mű lényegéről általánosságokon kívül egyebet adni.¹⁰

A darab csehszlovákiai és németországi sikere után megkezdte világműködését útját és hamarosan a nagy nyugat-európai színházakban is bemutatásra került. Budapestén Beöthy László az Unió Színházépítő Részvénytársaság igazgatója, a színház teljhatalmú ura, a bécsi magyar sajtó hírei szerint be akarta mutatni a *R. U. R.*-t a magyar fővárosban, ámde a kurzus sajtó nyomására el kellett ejtenie a tervet.¹¹ Egy másik bécsi lap közli a pesti igazgató nyilatkozatát, hogy a darabot nagyon érdekesnek találta, de a *Magyarság* c. lap támadásai miatt nem mutathatta be. A *Magyarság* szerkesztősége támadásában oly messzire ment, hogy későbbi számaiban bizonyítékokat prezentált olvasóinak, miszerint Beöthy már meg is szerezte előadásra a darabot.¹²

Így fordulhatott elő, hogy a kolozsvári Magyar Színház Budapestet megelőzve már 1923. február 23-án bemutatta Čapek utópista darabját. Magyarozatként meg kell említenünk, hogy a román államhatalom nem górdított nagyobb akadályokat a magyar irodalom szerveződésének, lapok, folyóiratok alapításának útjába. A haladó kezdeményezéseket azért tűrte, mert érdekének tartotta, hogy Budapesttől függetlenül, nacionalizmustól mentes, önálló magas szellemi élet fejlődjön Erdélyben.¹³ A kolozsvári bemutató recenziója Walter Gyula (1892–1965) romániai költő, a *Pásztortűz* c. lap szerkesztője szemére hányja a szerzőnek, hogy a címmel ellentétben éppen a kollektívizmus hiányzik darabjából, az alkotásban egyedül az értelem dominál, a darab elgondolásában és felépítésében „az ész őrködik a cselekvés felett”. A világirodalom fantaszatikus íróival összehasonlítva elismeri, hogy Wellst kivéve, Čapek sokkal irodalmibb eszközökkel igyekszik elérni a sikert, mint társai tették, és hogy a darabnak határozottan van irodalmi értéke.¹⁴

Egy évvel később került csak sor a darab magyar bemutatójára a budapesti Vígszínházban, 1924 februárjában, nagyszerű szereposztással: Gombaszögi Frida (Glory Helén), Hegedüs Gyula (Alquist), Lukács Pál (Domin), Kertész Dezső és mások játszották a főszerepeket. A darabnak megvolt a maga közönségsikere, de a kritika egy része hidegen fogadta. E fogadtatás magyarozatként előre kell bocsátanunk, hogy Kosztolányi Dezső (akiről Čapek egy helyütt azt írja, hogy rokonszenvesen mosolyog rá a Pen Club találkozókon annak ellenére, hogy a cseh hatóságok nem adtak neki beutazási engedélyt)¹⁵ *R. U. R.* fordításában egyetlen szó téves értelmezésével lényegileg hamisította meg az egész mű jelentését. A „robot” szó ugyanis, Čapeknek ez az eredeti és azóta a világ legtöbb nyelvében meghonosult alkotása a

⁸ Csanda Sándor: A csehszlovákiai magyar irodalom. Uo. 870–871.

⁹ Kassai Munkás 1921. dec. 16. 2.

¹⁰ Tűz 1922. 134–136.

¹¹ Jövő (Bécs) 1922. szept. 3. 8.

¹² Bécsi Magyar Újság 1922. szept. 3. 7. 1.

¹³ A magyar irodalom Romániában. A magyar irodalom története i. m. VI. 924.

¹⁴ Pásztortűz 1923. I. 283–284.

¹⁵ Dobossy László: Čapek és a magyarok. Világirodalmi Figyelő 1961. 140.

magyar színpadi szövegben mindenütt így hangzott „robotos”, vagyis „nehéz testi munkát végző munkás”, „napszámos”, új „bérrabszolga”: ennek folytán kínos kétértelműség keletkezett: a Čapek elképzelt gépemberek a munkásosztály jelképévé váltak, amely íme, nem átalakítani és magasabb szintre emelni, hanem megsemmisíteni akarja a civilizációt. E ferdítésben lehet szándékosság is, hiszen a dráma szövege Kassán 1922-ben magyarul megjelent az eredetinek megfelelő értelmezéssel.¹⁶

E félreértés magyarázhatja részben a darab bemutatójával kapcsolatosan közölt kritikákat.

Kállay Miklós, műfordító, lapszerkesztő, konzervatív szellemű író „mozifantasztikumnak” nevezte a darabot, rámutatva Čapek alkotó módszerének a filmgyártással való rokonságára. Elismeri hogy a színpadi hatások a 2. és a 3. felvonásban sikerültek, van drámai feszültség a darabban — elsősorban a színpalak mögött. A darab különben Kállay szerint „több impressziót és lelki szenzációt ad, mint a házasságtörési drámák valamely változata, egzotikum a sikert biztosít neki a mai szomorú színházi zsbivásárban”.¹⁷

Galamb Sándor író, esztéta a *Napkelet* színikritikusa Kosztolányi „robotos” elferdítését félreértve azt írta, hogy a darab: „[. . .] a töke és a munka harcáról antibolsevista irányban közöl több értékes megfigyelést”. A cikk befejező részében a nacionalista körök hangján felveti a kérdést: „Érdemes volt-e Čapek kedvéért a magyar kultúrának abból a tartózkodásából kilépnie, amellyel eddig az ellenséges államok szerzőivel viseltetett?”¹⁸ Valamivel kedvezőbb Ambrus Zoltán cikke, amely bár szintén nem mentes ironikus hangoktól, de amelyben legalább ilyen mondatokat is olvashatunk: „[. . .] a kizsákmányolókat utoléri a végzet”. A szerző a közönséget olyan jól ismeri mint egy mozizseni „[. . .], rokonszenves és rendkívül értelmes”.¹⁹

Mind a három magyar recenzens talál világirodalmi párhuzamokat is. Kállay Verhaerent, Wellst, Shaw-t, és Georg Kaisert emlegeti, Wellsre és Shaw-ra utal Galamb Sándor is. A magyar drámairodalom egyetlen világszínvonalú művével, Madách Imre *Az ember tragédiájával* mind a hárman látnak valamilyen párhuzamot ott, amikor a robotokban megszólal a szerelem érzése, ők folytatják majd az emberiség életét.

A budapesti bemutatóval lehet kapcsolat a bécsi emigráns sajtónak a cikke, amely rámutat arra, hogy Karinyth Frigyes is foglalkozott a gépember problémájával *Faremidó* c. regényében (német ford. 1919-ben, cseh ford. 1960-ban jelent meg). A bécsi cikk aláhúzza az érintkezési pontot is: „[. . .] e gépek nemcsak hogy megsegítették az embert minden dögában s megsokszorozták erejét, de egymagukban sokkal tökéletesebben végezték el a munkát”. A két mű közötti hasonlóság nyilatkozatra készítette a magyar szatirikus is, aki a következőket mondotta: „Higgyék el, sokkal jobban szeretném, ha az én gépember darabomat játsznának az egész világon és Čapek nyilatkozna Prágában a regényéről”.²⁰

A R. U. R. később érdekes és fontos funkciót tölt be a csehszlovákiai magyar munkás-ság életében. A dél-szlovákiai magyar színházak ún. munkáselőadásokat rendeztek csökkentett helyárrakkal. A R. U. R. egyik érsekújvári bemutatója előtt 1934. november 12-én Schulz Ignác előadást tartott a darabról, amelyből két momentumot érdemes kiemelni. Az előadás bevezetőjében hangsúlyozta a csehszlovák—magyar kultúrközeledés fontosságát, a köztársaság területén élő népek egymásraultalságát. Az előadás érdemi részében az előadó az embernek emberhez, valamint az embernek a géphez való viszonyáról beszélt a kapitalista társadalomban, és a nagy író szavaival fejezte be előadását: „[. . .] meg fog szünni, hogy egyik ember a másik szolgája legyen. Meg fog szünni az emberek rabszolgasága. Senki sem fogja kenyerét étellel és gyűlölettel megfizetni . . .”²¹

A rovarok életéből (Ze života hmyzu, 1921)

A fivérével Josef Čapekkel, a festővel együtt írt darab fogadtatását csak a csehszlovákiai magyar munkássajtó révén ismerjük. Először a Szlovák Nemzeti Színház 1922 februári bemutatójáról ír a *Kassai Munkás* névtelen cikkírója, aki jól oldja fel a darabban szereplő allegorikus alakokat, a felsőbb osztályok képviselőit, a kispolgárokat, az imperialista köztársaságok életét stb. A cikkíró jelzi, hogy a magyar fordítás készülöben van és a darabbal a „magyar ajkú munkásság is rövidesen megismerkedhetik”.²² A lap jelzi azt is, hogy a komédia legjellemzőbb felvonását, a kispolgárt leleplező másodikikat a proletkult fogja megismertetni a közönséggel.

¹⁶ Uő.; Kapcsolataink a XX. században. Tanulmányok . . . i. m. 324—325.

¹⁷ A Hét 1924. febr. 21. 13—14.

¹⁸ Napkelet 1924. III. 291.

¹⁹ Pesti Napló 1924. febr. 17. 8—9.

²⁰ Bécsi Kurír 1924. ápr. 3. 4.

²¹ Csehszlovákiai Népszava 1934. nov. 18. 2.

²² Kassai Munkás 1922. febr. 24. 4. Vö. még *Botka Ferenc: A haladó cseh irodalom visszhangja a Kassai Munkás 1921—1925-ös évfolyamaiban. Tanulmányok . . . i. m. 346—347.*

A kortársak: Hidas Antal és Szántó Judit tanúsága szerint a proletkult többször is előadta a közölt jelenetet és valószínű, hogy a *Kassai Munkás* által közölt részlet segítségével e darab más csehszlovákiai magyar munkásközpontokba is eljutott.²³

A Prágai Nemzeti Színház bemutatójáról (1922 június vége) a bécsi magyar emigránssok lapja is közölt ismertetést. Bolgár Imre, a bécsi Radio-Welt szerkesztője *A hangyák birodalmában* c. felvonásból kiemelte a jelenkorra vonatkozó utalásokat.²⁴ Még ez év október végén színrre került a darab Kassán is, az ottani magyar munkáslap már erősen bírálja a čapeki szemléletmódot. A csavargó alakja szerinte csak ennyit fejez ki: „En csak nézek. Ez az álláspon ma már nem elég”, szögezi le a recenzens. „Ma a művészettől azt is kívánjuk, hogy mutassa meg a javulás, a megoldás irányát [...], teljes tanácstalanság, tompa lemondás árad a Čapekék komédiájából.”²⁵

A Zsivány (Loupežník)

A Kassai Nemzeti Színház *Zsivány*-bemutatóját a közönség hidegen fogadta. A szerző 1911-ben fogalmazta meg először a darabot és azóta többször átdolgozta. A mű az ifjúság harcát kompromisszumos megoldással mutatja be. A főhős, a zsivány a drámai problémát megoldatlanul hagyva elmenekül valahová.²⁶

A Makropulosz-ügy (Věc Makropulos)

A rendelkezésünkre álló források a darabnak Prága—Pozsony—Bécs karriervonalát mutatják be azzal, hogy az első híreket a bécsi magyar sajtón keresztül kapjuk. A darab bécsi recenzense kiemeli, hogy az örök életet biztosító elixír a lelket nem tudta megfiatalítani, a kiégett egykori díva a bíróság előtt megtörtén vázolja 300 éves életének minden reménytelenségét és örömtelenségét. A bécsi recenzens azt a tanulságot vonja le a darabból, hogy az élet a napi küzdelemben, reménységekben, szerelmekben leli meg igazi értékét és abban a félelemben, hogy minden elmúlik és mindennek vége lesz.²⁷ A pozsonyi Magyar Színházban 1923 május végén került műsorra a darab. S. E. kiemelte bírálatában, hogy a *R. U. R.* többet adott: „Sejtette azt is, ami a darabban az elmondottakon túl következik. Čapeknek ez a darabja nem ad útmutatást arra a kérdésre: „Mit tegyünk, hogy szebben és okosabban élhessünk?”²⁸ A darabot bemutatta a bécsi Raimund színház is. A bemutató B. J. jelű magyar recenzense Frank Wedekind (1864—1918) drámáinak az *Erdgeist* (1895) és a *Die Büchse der Pandora* (1902) Lulu alakjára vezeti vissza Emilia Marty-ját és felhívja a figyelmet a következő bécsi Čapek-bemutatóra, mint a cseh író legjelentősebb művére.²⁹

Karel Čapeket a csehszlovákiai magyarok elsősorban mind drámaíróként ismerték meg, Budapesten csak a *R. U. R.* ment. Jóval kisebb érdeklődést váltottak ki első regényei az *Abszolútum gyára* (Továrna in absolutno, 1922) és *Krakatit* (1924), amelyek annak idején Csehszlovákiában sem jelentek meg magyar nyelven.

A 20-as évek végén válik írónk alakja politikai fegyverré az egyre feszültebb magyar—csehszlovák viszony légkörében. G. B. Shaw levelet intéz Čapekhez, amelyben állást foglal a magyar—csehszlovák vitában. A levél megértéséhez emlékeztetnünk kell, hogy Bethlen István kormánya 1927 áprilisában megkötötte az olasz—magyar örök barátsági szerződést, amelyre az akkori kormány agresszív területi revíziós terveit alapozhatta. 1928 márciusában Bethlen István gróf már nyíltan revizionista kormányprogramot hirdetett Debrecenben.³⁰ Angliában Rothermere lord (1868—1940) konzervatív politikus, több nagy lap tulajdonosa támogatta a revíziós terveket.³¹ Ebben a helyzetben fordulhatott Čapek B. Shaw-hoz, aki a *Prager Presse* hasábjain közölt levelében leszögezhette, hogy „jobban szeretne cseh uralom alatt magyarnak, mint magyar uralom alatt élő csehnek lenni”. Shaw budapesti érdekeinek képviselője magyarázatot kért az ír származású írótól, aki válaszában bár elismerte a trianoni békeszerződés igazságtalan voltát, egyúttal hangsúlyozta, hogy annak a magyarnak, aki

²³ Botka Ferenc: i. m. 347.

²⁴ Bécsi Magyar Újság 1922. júl. 2. 7.

²⁵ Munkás (Kassa) 1922. okt. 29. 4. E darab fogadtatásában még kísértének a régi megoldások. A bécsi emigrációs lap pl. teljes terjedelmében közli Alfred Kerr német színikritikus elismerő véleményét a Berliner Tageblatt nyomán. Vö. Bécsi Magyar Újság 1923. febr. 15.

²⁶ Munkás (Kassa) 1922. ápr. 14. 4.

²⁷ Bécsi Magyar Újság 1922. dec. 6. 7.

²⁸ Uo. 1923. máj. 27. 8.

²⁹ Uo. 1923. okt. 14. 7—8.

³⁰ Magyarország története. II. Gondolat Kiadó, Bp. 1964. 390.

³¹ Waclaw Felczak: Historia Węgiei. Ossolineum 1966. 328.

meg akarna szabadulni Masaryk elnök uralmától és Horthy uralma alá akarna kerülni, nemzeti törekvései teljesüléséért személyes függetlenségének érzékeny veszteségével kellene fizetnie.³² Shaw-nak kétségkívül igaza volt, ahogy rámutatott a két ország társadalmi rendszere közötti különbségekre, de ezt sokan nehezen értették meg az akkori Magyarországon.

Egy részben kihasznált nagy lehetőség

A Karel Čapekról szóló magyar hírekben ezután több éves szünet következik be. A 30-as évek közepétől kezdve az iránta való érdeklődés mind a csehszlovákiai magyarság, mind pedig a hazai írók, s olvasók között erősödik, sőt nem egy jel arra mutat, hogy a cseh író magyarországi tisztelői nemcsak hazájukban népszerűsítik, de róla szóló cikkeiket nemegyszer eljuttatják a határokon túlra, a romániai és a jugoszláviai magyarok felé is.

E jelenségek megértéséhez tudnunk kell, hogy az 1929–38-as években a magyar irodalom javarésze politikailag radikálizálódik, bal felé fordul, a rendszer alapvető megváltoztatásához keresi az utat. A forradalmi mozgalomban ez a népfrontpolitika ideje és a népi mozgalom baloldali szakaszáé. A 30-as évek végén a náciizmus előretörése szétfeszíti majd ezt az egységet, egyeseket a jobboldal felé, másokat majd az emigrációba kényszerít a háború kitörése.³³

A haladó magyar irodalom egyre jobban felfigyel a szomszédos népek legfontosabb, legjelentősebb irodalmi eseményeire. E téren nagy segítséget jelentett az 1930-as évek elején Pozsonyban létrehozott Prager Könyvkiadó Vállalat, amelynek igényes kiadványai, elsősorban a modern cseh írók: Čapek, Olbracht, Vančura munkái, átjutva a határon, eseménynek számítottak Magyarországon szellemi életében is.³⁴ A 30-as években számos új magyar folyóirat is jelenik meg Csehszlovákiában. Ezek indulásuk sorrendjében: a *Magyar Minerva* (Pozsony), amely a csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyar írók folyóirata volt. A *Magyar Írás* c. lap 1932-ben alakult. A magyarországi írók közül Móríc Zsigmond is dolgozott bele, 1933-ban indul a kormány támogatását élvező *Magyar Újság*, a legszínvonalasabb polgári haladó napilap. 3 évvel később kezd megjelenni a forradalmi munkásmozgalom népszerű napilapja, a *Magyar Nap*. Haladó és a népfront mozgalommal szimpatizáló folyóirat a *Tátra*.³⁵

K. Čapeknek a 30-as években alkotott műveit előbb regények, majd drámái művek jelzik. Ezeket a műveket — hála a Prager Kiadó magyar nyelvű könyveinek és a magyar irodalom életében végbement fent említett változásoknak — a 30-as évek közepétől kezdve több jelentős magyar folyóirat részletesen méltatja.

A regénytrilógia magyarországi fogadtatása

A 30-as évek elejének nagy regénytrilógiája a *Hordubal* 1935-ben, a *Meteor* 1936-ban, és az *Egy mindennapi élet* 1937-ben jelent meg magyarul a pozsonyi Prager Kiadónál. Valamennyi Donner Pál fordításában.³⁶ Érdekes és új jelenség, hogy a magyar irodalmi sajtó most már nemegyszer az említett művek magyar fordításának megjelenése előtt közöl ismertetőket a čapeki trilógiáról. E pozitív jelenségnek három magyarázata lehetséges. Az egyik az, hogy a világnyelvekre való fordítások alapján jelentek meg a cikkek, a másik a fent ismertetett csehszlovákiai magyar irodalmi sajtó híreinek alapján való tájékozódás, a harmadik és a legvalószínűbb Anton Straka (1893–1945) akkori csehszlovák budapesti sajtóattasé irodalom-közvetítő tevékenysége.

Straka 1925–1936 tavaszáig Budapesten Amerikai úti lakásán irodalmi kört tartott fenn, melynek pénteki összejövetelein a szlovák diplomata hivatalos jelentése szerint a kb. tíz év folyamán 130 különféle pártállású, de főként liberális költő, művész jelent meg, köztük Illyés Gyula, Kassák Lajos, Erdélyi József és József Attila.³⁷

³² G. B. Shaw o nacionalizmie. Masaryk czy Horthy. List Shawa do swojego przedstawiciela na Węgrzech jako wyjaśnienie filozoficznego listu do Capka. Wiadomości Literackie 1929. 293. sz. 1.

³³ Szabolcsi Miklós: A korszak ált. jellemzése ... id. m. 13–14.

³⁴ Dobossy László: Kapcsolataink a XX. században ... id. m. 325.

³⁵ Csanda Sándor: i. m. 870–871.

³⁶ Szalantai Rezső: A cseh irodalom története ... 312–313.

³⁷ Kovács Endre: A cseh és szlovák költészet visszhangja magyar nyelvterületen a két világháború között. Tanulmányok ... i. m. 412., vö. még Hana Kindlová; Anton Straka. Uo. 421–450. s végül Arató Endre: A Szép Szó csehszlovákiai útja. Uo. 451–492.

A nagyszerű paraszti tárgyú hagyományokkal rendelkező magyar irodalom érthetően a trilógia első kötetére figyelt fel leginkább. Erről a regényről Kázmér Ernő *K. Čapek újabb könyveiről* c., a korszak vezető hazai folyóiratában írt beszámolójában szól majd másfél esztendővel a regény magyar nyelvű fordításának megjelenése előtt. A könyvet naturalista regénynek nevezi, kiemeli benne azt, hogy: „Az írónak a természethez való szimbolikus megtérése rajzolódik ki e kis remekműben” és, hogy „a népi balladák, népdalok lírai üdesége, a hamisíthatatlan folklór ösztönössége szólal meg e könyv lapjain”.³⁸

A regény 1935 végén jelent meg a Prager Kiadónál.³⁹ A könyv 1936 elején már szerepelt a magyarországi könyvpiacra is, a magyar fordítás első pesti ismertetője megadja a könyv hazai pengőárát is. Tehát a régebben emlegetett kulturális határzár a 30-as évek közepére már enyhült valamit. A *Literatúra* c. folyóirat névtelen cikkírója idézi is Čapeknek egyik a *Lidové Noviny*-ben 1931-ben írt cikkének egyik idevágó fontos mondatát: „Ma, a rádió és a nemzetközi sajtó korszakában a kultúrhatárok lezárása olyasvalami, mintha dróttakadállyal akarnák elállítani a szelét”. A cikkíró úgy érzi, hogy éppen azért jelent meg elsőnek a *Hordubal* a Prager Kiadónál: „Mert ennek miliője Szlovenszkóban és a Kárpátaljai játszódik és így Čapek magyar közönségét a legközelebről érdekelheti.” A recenzió végső következtetése: „Az emberi szív legbensőbb titkait semmiféle hatóság vagy látélet fel nem derítheti. Remekboglalt ősdarab ez a *Hordubal*!”⁴⁰

Még érdekesebb a harmincas évek közepén a baloldali irodalmi és kritikus körökben ismert Fejtő Ferencnek a regénnyel kapcsolatban írt sorai a SZDP elméleti, politikai és közgazdasági, társadalmi folyóiratában. Fejtő örömmel üdvözlö a Prager Kiadó kezdeményezését és aláhúzza, hogy Közép-Európa népei és írói sorsközösségben élnek, különböző nyelveken nagyon hasonló emberi tartalmakat fejeznek ki. Majd rátér arra a közös gondra is, hogy ezek az írók európai érvényesülésük során hasonló gátakkal, nehézségekkel birkóznak. Panaszkodik a szellemi csereforgalom rossz szerveztségére, arra, hogy a közép-európai írók csak sajtó népközhöz szólhatnak. Nyugat-Európa közönségének meghódítása a közép-európai irodalmak számára igen nehéz feladat. Nyugaton főként saját íróik alkotásait adják ki, s csak az egészen kiemelkedő és számukra hozzáférhető nyelven írókat fordítják le saját nyelvükre, viszont a közép-európai könyvpiacokon megjelenő művek jelentékeny része fordítás [. . .], „csak távolabbi piacokról szerezzük be szükségletünket s kihagyjuk szomszédainkat, minthogy minket is kihagynak szomszédaink [. . .], viszont a »távolabbi piacok« a mi szellemi termékeink elől elzárkóznak”. Igazi megértéssel akkor üdvözölheti a Prager Kiadó könyveit, ha a kölcsönöség alapján magyar írók is megjelennek cseh és szlovák nyelven. A regénnyel kapcsolatban különben megállapítja, hogy „Hordubal tragédiája lehetne egy magyar paraszt végzete is [. . .] Igaz tragédia ez, amelyben nincs bűnös, csak büntetés és bűnhődés van, emberi szenvedés”.⁴¹

A regényhez visszatér 1936 elején a Straka köréhez⁴² tartozó Németh Andor (1891–1953) író, kritikus. Németh a regény felépítése, szerkezete szempontjából elemzi ezt „a nagyon szép és nagyon mély regényt”.⁴³

Még ugyanebben az évben ismerteti a könyvet Pongrácz Kálmán a *Szép Szó* hasábjain, amely folyóirat talán a legkövetkezetesebben hirdette rövid fennállása idején (1936–38) — a Gál István-féle *Apolló* mellett — a szomszéd népekhez való közeledés szükségességét. E lap szerkesztői tettek többi között Csehszlovákiában közös kapcsolatteremtő és teremtő utat 1937 októberében.⁴⁴ Pongrácz említett bírálatában hangsúlyozza a bírói vizsgálatról szólva: „Minden ember a másik számára elérhetetlen és felismerhetetlen titok, a gyilkosok kezét nemcsak a bosszú, a kapzsiság, az erőszak irányítja, de néha nemesebb szándékok is, a szerelem, a földvágy vagy más elpusztíthatatlan hajlam”. — Čapeknek e könyve a magyar recenzenst a francia próza leghivatottabb képviselőire emlékezteti.⁴⁵

Nádass József (1897) költő, író, újságíró a Kommunisták Pártjához tartozó *Gondolat*-ban írt beszámolójában kiemeli, hogy Hordubal tragédiája abban a hitetlenségben áll, amellyel a feleségével kapcsolatban híreket fogadja. „Čapek e való és mégis mese-szerű alak történetét a mese és a realitás hangjának összeszővésével mondja el. Valóság és látomás, belső történet és külső cselekmény egymásba folyik. Čapek mélyről fakadó, kulturált

³⁸ Nyugat 1934. márc. 1. sz. 287–290.

³⁹ Első csehszlovákiai magyar recenzióját I. Csehszlovákiai Népszava 1935. nov. 24. 4.

⁴⁰ Literatúra 1936. 31.

⁴¹ Fejtő Ferenc: Megjegyzések egy magyar nyelvű cseh könyvhöz. Szocializmus 1936. január, 40–42.

⁴² Kovács Endre: A cseh és szlovák költészet . . . Tanulmányok . . . i. m. 412.

⁴³ Nyugat 1936. 3. sz. március, 247.

⁴⁴ Arató Endre: i. m. L. 37. sz. jegyzetet

⁴⁵ Szép Szó 1936. október, 86–87.

művészete szemünk elé emeli Hordubal tragikus életét, és ez a legyőzött, elpusztított élet oly erős, hogy még bukása után is, a gyilkosok elleni főtárgyalás alatt is érezzük furcsa, hősi jelenlétét. Mintha velünk együtt a hallgatók között ülne, nagy darab kezét mellére szorítva, hogy átszúrt szíve ki ne essék mellkasából.”⁴⁶

A kor haladó magyar írói, kritikusai arra is ügyeltek, hogy bizonyos irodalmi kérdésekben, így például a Čapek-szemléletben is egységes képet alakítsanak ki a Kárpát-medencében élő magyar olvasók között, és ezért Pongrácz is elküldte cikkét némi bővítésekkel egy kolozsvári magyar folyóiratnak. E némileg kibővített új bírálatban olvashatunk két olyan részletet is, amelyek nem szerepeltek a pesti folyóirat recenziójában. Az egyik szerint: „A földjébe és a falujába szerelmes paraszt lelkét így még csak a lengyel Reymont és a magyar Móríciz Zsigmond tudták megírni”, a másik pedig az a tapintat, amellyel Čapek a hegyi lakó Hordubalról és a rónáról származó Mánya Istvánról szólva kiemeli ugyan eltérő gondolkodásmódjukat, de kerül minden nemzetiességi ellentétet.⁴⁷ A čapeki oeuvre népszerűsítését a *Nyugat* hasábjain kezdeményező Kázmér Ernő 1938 tavaszán a jugoszláviai magyar *Kalangya* c. folyóiratban ismerteti Čapek regénytrilógiáját. Záró gondolata: „[Čapek] világirodalmi sikere bizonyítja, hogy a kis népek irodalma rést ütött a nyugati nagy irodalmak falán és bátran is nyomul előre”.⁴⁸

A *Hordubal* magyar kiadásáról megemlékezett természetesen a csehszlovákiai magyar sajtó is, de ezek az ismertetések terjedelmükben, minőségükben is elmaradnak már a hazai elemzésektől.⁴⁹

Meteor (Povětroň)

Csak a magyar fordítás megjelenése után⁵⁰ kelt ez a regény szélesebb visszhangot a csehszlovákiai és a magyarországi irodalmi sajtóban. A *Magyar Írás* c. lapban Vájlók Sándor a *Meteor*t Čapek regényírói művészete csúcspontjaként ünnepli: „A kor három alakjának lelke szólal meg benne, a tudatalatti álmodozásé, a telepataké és a fantasztaké. A fordítás is igen alkalmas arra, hogy a modern cseh író elinduljon a magyar közönség felé.”⁵¹ A regény másik csehszlovákiai magyar ismertetője Mezei Gábor (1903–1911) zenekritikus és publicista, a *Magyar Minerva* szerkesztője és kiadója kiemeli, hogy a regény alakján megismerjük egy eszméletlen emberi roncs „föltételezett életét”, amit megtudunk róla, azt a költő jóvoltából tudjuk meg. Mezei meglátja a regényben a felszín alatt elhelyezett szociális igazságot is. A regény szerinte azért vonzó, mert felépítése és menete folyamán Čapek bőkezűen enged bepillantást művészetének műhelytitkaiba.⁵²

E könyvre fölfigyelt a budapesti irodalmi élet is. Pongrácz Kálmán a *Szép Szó* hasábjain kiemeli, hogy a regény alanya egy önkívületben fekvő beteg, „főszereplője” az emberi intuíción és a telepátia. Külön dicséri a telepátia lényegéről szóló hosszabb részt, amely szinte pszichológiai tankönyvbe kívánkozik. „Čapek ebben a regényében kivételesen nagy írónak bizonyult. Érdeklődve várjuk beígért többi kötetének megjelenését.”⁵³

Čapek e regényének legnagyobb a visszhangja a szomszédos államok magyar irodalmi életében. A budapesti *Szép Szó* említett munkatársa némi bővítésekkel megjelenteti a *Meteor*ról szóló írását az egyik vezető kolozsvári magyar folyóiratban.⁵⁴ Čapek egyet, a *Nyugat* hasábjairól ismert recenzió, Kázmér Ernő a jugoszláviai magyarok folyóiratában⁵⁵ írt, igaz nagy késéssel, a čapeki regénytrilógia elemzésén belül erről a regényről.

A trilógia középső részéről tehát a magyar fordítás megjelenése után nem egészen 2 évre tudomást vesznek a négy egymás melletti országban lakó magyar irodalombarátok.

Egy mindennapi élet (Običejný Život)

A trilógia 3. részének első visszhangja természetesen csehszlovákiai. A *Tátra* c. folyóirat recenziója Kató Pál az *Egy mindennapi életet* a tehetséges Török Sándor (1904) *Banckett a Kék szarvasban* c. regényével veti össze. Ajánlja a két mű egymás után való olvasását és annak megfigyelését, „hogyan teremt az ösztönös író — Török — és hogyan alkot az írói intellektus: Čapek. Nehéz látni a regény két részéről között az elsőbbséget”.⁵⁶ Egri Viktor (1898)

⁴⁶ Gondolat 1936. március, 157–158.

⁴⁷ Erdélyi Helikon 1936. október, 645–646.

⁴⁸ Kalangya 1938. március–április, 182–184.

⁴⁹ Csehszlovákiai Népszava 1935. nov. 24. 4., Magyar Minerva 1936. márc. 15. 96. és Magyar Írás 1936. 5. sz. 111–113.

⁵⁰ Meteor. Ford. Donner Pál. Bratislava—Pozsony 1936. Eugen Prager Kiadó 133.

⁵¹ Magyar Írás 1936. 5. sz. 111–113.

⁵² Magyar Minerva (Pozsony) 1936. szept. 15. 221–222.

⁵³ Szép Szó 1936. október, 86–87.

⁵⁴ Erdélyi Helikon 1937. március, 233–234.

⁵⁵ Kalangya 1938. március–április, 182–184.

⁵⁶ Tátra 1937. november, 325–326. — A témát előbb Čapek írta meg. Török színdarabja 1935-ből, regényváltozata 1936-ból származik.

szerint a regényben Čapek azt példázza, hogy „egy szürkének hitt mindennapi sors valójában tízféle sorsot rejthet. Léleklátó szemmei így rest — Čapek szerint — a mindennapi emberi benső.” A magyar recenzens véleménye szerint mintha elsiette volna a könyvet a cseh szerző, nagyobb művészi gondosságra lett volna szüksége az írásnál.⁵⁷

A regényről Budapesten hárman is beszámolnak.

Szakár (Szakasits Árpád) a *Szocializmus* hasábjain közölt ismertetésében úgy látja, hogy Čapek ebben regényben arra a kérdésre keres választ, hogy ítéltünk-e egy élet felett, mondhatjuk-e, hogy ez az ember ilyen vagy amolyan volt, rossz volt vagy jó volt. Cikkének konklúziója: „A legfontosabb: nemcsak én van, hanem mi is vagyunk, megérthetjük egymást sok nyelven, melyek mind bennünk vannak. Most már tisztelhetjük az embert, mert más, mint mi vagyunk és megérthetjük, mert egyenlőek vagyunk vele. Testvériség és különbözőség! A legközösesebb élet is végtelen, határtalan s minden léleknek éppen ez az értéke.”⁵⁸

Gró Lajos (1901—1943) kritikus, a magyar filmesztétika egyik úttörője Kassák Lajos művészeti és társadalomtudományi folyóiratában ír a Prager Kiadó tevékenységéről, amely orosz, német, amerikai és cseh írók műveit adta ki magyar nyelven. Gró Čapeknek valamennyi előbb említett regényéről ír beszámolót. *Az egyszerű élet* tanulsága szerint: Az ember valóságos és lehetséges emberek tömkelege. Ugyanazok a situációk különféleképpen magyarázhatók, és bár Čapek magyarázata önkényes, az olvasó elfogadja azokat, és pedig azért, mert a szerző finoman árnyalt mondatokban, európai látókörrrel meggyőző erővel fedi fel a hétköznapiak között lappangó ellentéteket.⁵⁹ A *Literatúra* névtelen cikkírója előadja, hogy az egyszerű vasúti hivatalnok mellett ott élt a kevésbé ismert törtető, hipochonder, a romantikus, az elátkozott, a költő, a kollektív ember s végül az életet tagadó, halálba vágyó lélek. Ilyen sok rétegű keresztmetszetet nyújt Čapek remek regénye. A vasutas egyéniségét úgy magyarázza, hogy az részben az elődöktől öröklött tulajdonságokból tevődik össze, részben pedig benne vannak azok a tulajdonságok is, amelyekkel a meg nem született testvérek bírtak volna, s végül a gyermekkori élmények hatása.⁶⁰

Kisebb regények

A *Dášenka* magyar fordítását a csehszlovák—magyar irodalmi közeledés két kiváló reprezentánsa, a magyar Nádass József és a szlovák Anton Straka készítette. A budapesti *Literatúra* névtelen recenzense e fordításban „újabb bizonyítékát látja annak a felbecsülhetetlen munkásságnak, amelyet a budapesti Csehszlovák Követség sajtóattaséja a két állam kultúréletének közvetítése terén végez. Egyúttal megjegyzi azt is, hogy a magyar irodalmi társaságoknak illenék figyelni erre a szívós kulturális, bátor és irodalmi szempontból beláthatatlan jelentőségű munkára, amelyet Straka Anton végez.”⁶¹ Ugyanezen folyóirat egy másik cikkéből (*Karel Čapek, a cseh Márai*) megtudjuk, hogy ez a könyv a magyar könyvpiacra is szerepelt. A kiskutya *vie romancée*-jét a szerző nagyszerű illusztrációi kísérik. A cseh író magyarországi sikere különben érdekes irodalmi vállalkozást hívott létre. A Modern Irodalombarátok Könyvszövetsége Čapek könyvein kívül Leonhard Frank (1882—1961), E. E. Kisch (1885—1948), Ivan Olbracht (1882—1952) és mások műveit szándékozik kiadni bibliofil sorozatban.⁶²

A *Nyugat* hasábjain a Pozsonyban élő Kázmér Ernő még 1934-ben ismertette *A kertész éve* és a *Hogyan készül egy szindarab* c. vidám könyveket.⁶³

Čapek politikai írásai

A felbecsülhetetlen érdemű és tájékozottságú Kázmér Ernő a magyar olvasókat a könyv alakban való megjelenéskor tájékoztatja a cseh író *Beszélgések Masaryk Tamással* c. művéről.⁶⁴ A magyar kiadást Sas Andor irodalomtörténész fordította és az ungvári Novina könyvkiadónál jelent meg 1937 végén, fél évvel Masaryk temetése után.⁶⁵ E könyvről megjelenése után az akkori magyarországi sajtó nem emlékezett meg, de annyival inkább és szívesen a kolozsvári baloldali *Korunk*, amely részletesen méltatja e mű jelentőségét.⁶⁶

⁵⁷ Új Szellem (Prága) 1938. febr. 1. 7—8.

⁵⁸ Szocializmus 1938. március, 166.

⁵⁹ Munka 1938. március, 2041—2042.

⁶⁰ Literatúra 1938. máj. 15. 174.

⁶¹ Uo. 1936. X. 1.

⁶² Uo. 1936. 11. sz. 31.

⁶³ Nyugat 1934. márc. 1. 5. sz. 287—290.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Magyar Nap 1938. febr. 18. 4. Nem szerepel Szalantai irodalomtörténetének bibliográfiái függelékében.

⁶⁶ Korunk 1938. április, 358—361.

Már előbb jeleztük, hogy úgy érezzük, az 1936-os esztendő fordulatot jelent Čapek életében és munkásságában. Ezt bizonyítja a *Harc a szalamandrakkal* c. nagyszerű, a fasizmus ellen írt satírája. Ezt a fordulatot jelzi a cseh írónak az új szovjet alkotmánnyal kapcsolatos nyilatkozata is, amelyet a moszkvai *Pravdának* adott. E nyilatkozatot ismertette a forradalmi munkásmozgalom csehszlovákiai magyar napilapja is.

A cseh író megérezte, hogy: „Európa történetében új szakasz kezdődik. Az új szovjet alkotmány haladását jelent az egész világ számára [...] Nem tesz semmilyen különbséget sem semmilyen nemzet között [...] Ezzel a Szovjetunió az európai kultúra fejlesztésének örökösévé válik.”⁶⁷

Közben egyre erősödik a fasizmus Európában: a hitleristák 1936-ban bevonultak a demilitarizált rajnai övezetbe, fegyveres akciókban vettek részt Spanyolország ellen, megkötötték Japánnal az Antikomintern-paktumot, és megkezdik Csehszlovákia elszigetelését.

Mindez odavezet, hogy Čapek véglegesen rálép arra az útra, amelyet a *Harc a szalamandrakkal* megírásával kezdett. Életének utolsó két évében két drámával hívta fel hazájának és a haladó emberiségnek figyelmét a közeledő veszedelemre: a II. világháborúra.

Fehér kór (Bílá nemoc)

A *Fehér kór* és az *Anyá* jelzi a R. U. R. szerzője írói fejlődésének utolsó eszmeileg legfontosabb szakaszát.

A *Fehér kórt* a cseh és szlovák nyelvű színházi bemutatók után azonnal kiadja magyar nyelven a Prager Kiadó. A magyar kisebbség munkássajtó rámutat a darab hiányosságaira: a háború ellen az orvos a tömegek támogatása nélkül harcol. A Kassai *Munkás* szerint ez a darab így is a legjobb fasisztaellenes drámák sorába emelkedik, és felveti az olvasó előtt a problémát: melyik hát a helyes út a parancsuralom elleni küzdelemben.⁶⁸ Egy másik csehszlovákiai magyar lap jelentette, hogy ezt a darabot Bécsben, Rómában, Berlinben és Budapesten nem fogják bemutatni. A *Magyar Nap* Zy. jelű cikkírója is kifogásolja, hogy a szerző a szabadsáért és békéért küzdő erőket oly gyengének mutatja be, és megállapítja, hogy ez a darab nemes veretű fegyver a békéért folytatott harcban.⁶⁹ A *Fehér kórt* a pozsonyi rádió magyar műsorában is bemutatták 1937. május 1-én.⁷⁰ Kb. hat héttel később már a pozsonyi Magyar Színházban is olyan sikert arat, amelyre már régen nem emlékeznek a pozsonyiak.⁷¹ A pozsonyi bemutató azonban vitára is adott alkalmat. A *Tátra* kritikusa, Duka Zólyomi Norbert kifogásolja, hogy a darabnak nincsen konklúziója, mert hisz a végén pesszimizmus árad belőle. A bajt abban is látja, hogy az igazi művészi alkotások iránt alig van érdeklődés, a vezércikk stílusú (ídesorolja a *Fehér kórt* is) tomboló sikert arat. Ezt a közönség hibájával rója fel, aki a színházban a politikai szónoklat szóvirágait keresi és jutalmazza tapssal.⁷²

Duka Zólyominak nem volt egészen igaza. A darabot a kor igényei szülték és érthetően nagy sikerrel játszották egészen a csehszlovák válságig. Beszámolt a magyar sajtó a darab filmváltozatának sikeréről is.⁷³ A darabot több dél-szlovákiai város magyar színházában is bemutatták. Füleken Galen doktornak, a humanista pacifistának alakját — Ausztria megszállása utáni napokban — budapesti vendégművész, Gellért Lajos alakította.⁷⁴ A darab lévai előadása április közepén béketüntetéssel végződött.⁷⁵ A darabot ugyanott május elseji ünnep keretében újra játszották, előtte Schulcz Ignác tartott bevezető előadást, amelyben kiemelte, hogy a „kórt” megelőzni nagy emberi kötelesség.⁷⁶

Maga a szerző egy korai nyilatkozatában levonja a sikerből a darabban szándékolt politikai célt: „Nagyszerű népszavazás ez [a darab sikere] a csehszlovák külpolitika fölött. Annak a jele, hogy a béke és a demokrácia [...] a csehszlovák ember szívének és agyának követelményei is. A nép ösztönéből fakadnak, mégpedig nemcsak a csehek és szlovákok, hanem a csehszlovákiai németek és magyarok ösztönös világfelfogásából is. Számos levelet kapok, és ezek között igen szép számmal akadnak német és magyar polgártársak levelei”.⁷⁷

A *fehér kór* híre Magyarországra is eljutott. Igaz, csehszlovákiai magyar író, Egri Viktor (1898) tájékoztat róla, de a *Nyugat* leközli az antifasiszta célzatú írást: Čapek vezércikk helyett drámát írt, amelynek célja a humanitás jegyében való állásfoglalás a parancs-

⁶⁷ Magyar Nap 1936. jún. 26. 2.

⁶⁸ Munkás (Kassa) 1937. ápr. 25. 3.

⁶⁹ Magyar Nap 1937. ápr. 30. 4.

⁷⁰ Uo. 1937. máj. 7. 3.

⁷¹ Uo. 1937. jún. 18. 4. és Csehszlovákiai Népszava 1937. jún. 20. 4.

⁷² Tátra 1937. június, 201–203.

⁷³ Magyar Nap 1938. jan. 16. 6.

⁷⁴ Uo. 1938. márc. 22. 4.

⁷⁵ Uo. 1938. ápr. 23. 4.

⁷⁶ Csehszlovákiai Népszava 1938. máj. 8. 4.

⁷⁷ Magyar Újság 1937. márc. 27. 10.

uralom önkénye ellen. Amikor e sorok a *Nyugat*-ban megjelentek, Magyarországon Darányi Kálmán a miniszterelnök, aki konzervatív politikát hirdetve harcolt ugyan a baloldali és jobboldali csoportok ellen, de a külpolitikában a Róma—Bécs—Budapest közeledést hirdeti, belpolitikában pártja a diktatúrák ellen van. Ezért jelenhetett meg ez a fontos cikk, amely hangsúlyozza, hogy a dráma befejezése jelképes: a ragály és a háború tovább tombol, az ember nem válhatott meg szenvedélyeitől. Amikor az országban az egyik fasiszta párt után a másik jön létre, amikor az 5. hadosztály, a Volksbund is élénkíti tevékenységét, Egri sorai a magyar olvasók számára is tanulságosak. Čapek célja egy magasabb rendű agitáció, be akarja bizonyítani a parancsuralmi rendszer meddőségét és silányságát, és sikra száll a kis népek érdekét és létét megvédő világbéke mellett. A *Fehér kór* nem dráma, de nagyon hűtör és szép írói tett. Lényegében ez dönti el a mű értékét. A bemutatókat kísérő hatalmas siker a darabban megnyilvánuló írói tettnek szól.⁷⁸

Az anya (Matka)

A *Nyugat* előbb idézett cikkével véget is ért a magyarországi irodalmi sajtó Čapek iránti érdeklődése. 1937 november végén Darányi miniszterelnök és Kánya külügyminiszter Németországban járt, és ott tájékozódott a náci vezetők ausztriai és csehszlovákiai terveiről, melynek során kilátásba helyezték a magyar revíziós törekvések kielégítését. Ebben a légkörben már szó sem lehetett *Az anya* hazai ismertetéséről. Hiszen *Az anya* által utolsó fiának kezébe adott fegyver éppen úgy irányulhat majd egy évvel később akár a német, akár a magyar megszállók ellen.

A darabról már csak a csehszlovákiai magyar sajtó írhatott. A *Magyar Nap* Sz. A. jelű kritikusa szerint a darab folyamán *Az anya* számára csak a férj és a négy fiú elvesztésének pusztán ténye válik tudatosává. Az anyák jelentékeny részénél ez bizonyára így is van. Azonban az apolitikus nő típusát kivetíteni éppen most időszerűtlen. A bíráló kifogásolja, hogy a darab végén az addig apolitikus nő hogyan jut ahhoz az elhatározáshoz, hogy utolsó gyermekének maga nyújtsa a fegyvert. Erre vonatkozóan a dráma előző részeiben kellő lelki indítékot nem találunk. A darabnak — a recenzius szerint — sikere a párbeszéd mesteri felépítésén kívül azzal magyarázható, hogy benne a cseh kispolgár szemlélete nyilvánul meg.⁷⁹

Az író halálhírének fogadtatása

S amitől a nagy cseh író annyira féltette a népét, bekövetkezett. 1938. szeptember 29-én a müncheni egyezményben megtörtént Csehszlovákia első felosztása. A döntés részvételében szerepet játszottak a nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország is. A legnyugatibb szláv nép legnyugatibb orientációjú írójának tragédiája teljessé vált.

De még küzd saját magával és sorsával. *Kiáltványt* intéz⁸⁰ Csehszlovákia népeire, amelyet az ottani magyar sajtó is leközl.

Haláláról kegyelettel emlékezett meg a magyar irodalmi élet. Supka Géza (1883—1956) a polgári radikálisok társadalomtudományi folyóiratában, a *Századunkban* búcsúztatja *Comenius nyomdokain* főcímmel és *Meghalt Karel Čapek, újhumanista író* alcímmel írt cikkében. A halál hírére magyar analógiák vetődnek fel Supka tudatában: Elgondolkozik azon, vajon mi történt volna akkor, ha Petőfi túléli az 1849-es bukást, vagy Ady él 1919 után is. Supka nagyon is jól érzi Čapek halálának az okát: „Szentül meg vagyok győződve, hogy ott rágódott lelkén Csehszlovákia tragikus novemberi leomlása. Éspedig nem azért, mintha sovínysza lett volna, hanem mert ellensége volt a beneési ultrapatriotizmusnak, amely lejtőre vitte a fiatal államalakulatot. Bizonyos, hogy Čapekot a gondolatelnomás lidérckepe gyöngítette halálba. Mert ez az ember tudatos nyomdokjárója volt a cseh-testvér Comeniusnak, aki inkább lett világjáró emigráns, semhogy humanista pansophiájának elvi felépítéséből akárcsak egy téglányit is megtagadott volna. Supka kitér arra az üldözésre is, amelyben Čapeknek része volt hazai ellenfelei részéről és ismerteti a *Skandalni aféra Josefa Holouška* c. paszkvillust, amelyben szintén lehet némi magyarázat a cseh író korai halálára.⁸¹ A konzervatív Kállay Miklós nekrológja inkább lexikoncikk jellegű. Befejező mondata ennél azonban több az adott helyzetben: „A mély és egyetemes emberi eszmék adnak Čapeknek irodalmi súlyt hazája határain túl is.”⁸²

A leghihetősebb azonban Szalatnai Rezsőnek az erdélyi *Korunk* c. folyóirat számára írt nekrológja. A régi Csehszlovákiában lakó magyarok szemével tekint vissza az immár lezárt

⁷⁸ *Nyugat* 1937. június, 450—460.

⁷⁹ *Magyar Nap* 1938. márc. 25. 4.

⁸⁰ *Uo.* 1938. okt. 4. 2.

⁸¹ *Századunk* 1939. jan. 14. 23—27.

⁸² *Élet* 1939. jan. 29. 204.

írói karrierre. Hangsúlyozza, hogy az ő művein keresztül kerültek kapcsolatba a Csehszlovákiához csatolt magyarok a cseh szellemi élettel, és éppen ezért a volt csehszlovákiai magyarokban őszinte részvétet kelt Karel Čapek korai halála. „Képzelnék el a csehek és a cseh értelmiség mai helyzetét, tüstént megértjük, mit vesztek benne.” A čapeki életmű ihletett felvázolása közben tesz a szerző egy kritikai megjegyzést is: „Nekünk magyaroknak sajátosan feltűnik, hogy sohasem érzett e kiváló író különösebb vonzalmat a Duna-táj iránt, Kelet felé; sem népéről, sem államáról gondolkodva nem állott meg ezen a ponton, írói mondanivalója is elkerülte e tájakat. Csak Nyugat felé vágyott . . . a nyugati létformák konok kiteljesedésében látta a cseh eszményt.”⁸³

Az igazi búcsút a *Korunk* szerkesztősége veszi tőle, nem a Dél-Szlovákiát már megszálló és a Kárpátalját megszállni készülő hivatalos Magyarország. Ez a lap Szalatnai cikke után közli Karel Čapek ismert híres *Üdvözetek* c. írását Anton Straka fordításában,⁸⁴ majd pedig az ország teljes megszállása után Csehszlovákia helyzetére annyira találó *Archimedes halálát*.⁸⁵ A magyar irodalmi élet akkori periferiáján, Kolozsvárt mentette meg a haladó, humanista szellemiség becsületét. És ez a gesztus a magyar–csehszlovák szellemi együttműködés híveinek, Szalatnai Rezsőnek és Anton Strakának közös vállalkozása, közös munkája volt.

Čapek és a magyarok

A čapeki oeuvre magyar recepciójának vázlatos bemutatása után joggal vetődhet fel a kérdés, milyen volt viszonya a magyarokhoz?

Kisebbségi magyar értelmiségiek között, de a magyar írók között is nagy volt a cseh író tekintélye. Nemegyszer fordulnak hozzá mindkét részről nehéz vitás kérdésekben, helyzetekben.

Čapek felkarolta egy baloldali mozgalomhoz, a Sarlós-mozgalomhoz tartozó magyar tanárnak, Krammer Jenőnek az ügyét, akinél a csehszlovák csendőrök 1933-ban házkutatást tartottak. Čapek közbenjárta dr. Černý belügyminiszternél, és ugyanakkor beajánlja a magyar tanárt a *Přítomnost* szerkesztőségének.⁸⁶ Egy más alkalommal 1935-ben egy pozsonyi magyar újságíró Császár István levelet írt hozzá, melyben megkérdezte, helyeselné-e olyan kiadványok megjelenését, amelyben magyar írók elmondják csehszlovákiai és csehszlovák írók magyarországi tapasztalataikat. Čapek válaszában hangsúlyozta, — valóban kívánatos és szerfőlött érdemes a vállalkozás — kérdés, hogy az érdekeltek objektívnek fogadják-e el ezeket a beszámolókat. Fel kell máris készülnie arra, hogy beállítását irányzatosnak és elfogultnak fogják tekinteni az egyik vagy a másik oldalon, de szerinte nem író az, aki ilyesmit nem mer kockáztatni.⁸⁷ Meg kell mégis említenünk azt, hogy 1938-ban — Csehszlovákia megszállásának előestéjén — Čapek a Csehszlovák Pen Club tagjai közé öt csehszlovákiai magyar író beválasztását javasolta.⁸⁸

A nagy cseh dráma- és regényíró magyarországi tekintélyére mutat az is, hogy a magyar közvéleményt képviselő írók és sajtó hozzá fordul a magyar szellemi termékek csehszlovákiai terjesztésének engedélyezése tárgyában. A kérdés felvetése nem indokolatlan, hiszen Csehszlovákia területén semleges statisztika szerint is 1920-ban még kb. 750 ezer főnyi magyar kisebbség élt, azaz az ország akkor lakosságának 5,6 százaléka.⁸⁹

A kérdést elsőnek Móricz Zsigmond veti fel egy 1925 karácsonyán tett sajtónyilatkozatában: a magyar írást az utódállamok kormányrendeletei eltiltják a magyaroktól és sürgette a kulturális kapcsolatok felvételét. Čapek válaszában hangsúlyozta, hogy a kitiltást a bürokrácia és az „Amtschimmel” ostobaságának tartja. Meg tudja érteni, hogy „nem engedik be az irredenta röplapokat, de az Istenért disztinyváljanak!”⁹⁰ A „szellemi határzár” kérdését hat évvel később a *Pester Lloyd* hasábjain vetette fel „Egy magyar értelmiségi”. Čapek válaszában kijelentette, hogy: „Több jóindulat és bizalom, több kulturális és anyagi értékcserre mindkét félnek hasznos lehet” és kéri a magyar írókat, „végezzenek népük körében magasrendű politikai munkát”, nem a hivatalokban, hanem a nemzethen, a sajtóban, a nevelésben és a közvéleményben.⁹¹

⁸³ *Korunk* 1939. február, 97–100.

⁸⁴ Uo. 100–103.

⁸⁵ Uo. 1939. május, 405–407.

⁸⁶ *Dobossy László; Čapek és a magyarok*, i. m. 140–141.

⁸⁷ Uo. 142.

⁸⁸ Szalatnai Rezső: Čapek magyar portréja. *Filológiai Közlöny* 1962. 1–2. sz. 226–229.

⁸⁹ *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna* XIX. 212. és Révai Nagy Lexikona Bp. é. n. XX. 105. egybehangzóan közli ezt az adatot.

⁹⁰ *Dobossy László; Čapek és a magyarok*, i. m. 140.

⁹¹ Uo. 141.

Čapek humanizmusáról és közeledési készségéről tanúskodik a 25 éves *Nyugat*nak írt a *Kétféjű sas nyomában* c. cikke. Az európai utazások folyamán Spanyolországban, Hollandiában látott címer a közös régmúlt bazára emlékeztette a polgári demokrácia bajnokát. E cikkében írja, hogy: „Olyan országokban, amelyek valaha [...] összetartoztak, évszázadok múlva is találtak valami közös lelki vonást. E kulturális érintkezés létezett [...], megkönnyeb-
bülést hozna nekünk kulturális szorongásunkban és izoláltságunkban, ha fölöttünk kibonta-
kozának azok a vonalak, amelyek összekötnek minket más nemzetekkel [...], valami széle-
sebb világrenddel talán beköszönne reánk s a többiekre is a nagy fellélegzés, az alkotó hév,
a szellem kirmesze, a dionysosi bőség”⁹²

A legközelebbi alkalom — már Hitler uralomra jutása után — 3 évvel később követ-
kezett be Budapesten. Itt ülésezett a Népszövetség Szellemi Együttműködési Nemzetközi
Bizottsága, melynek jelen levő legjelentősebb tagjai Thomas Mann, Paul Valéry és K. Čapek.
A cseh írónak Pesten tartott felszólalását József Attila fordította és közölte le magyarul a
kor egyik rövid életű, de igen jelentős folyóiratában. Čapek ekkor már megírta a fasizmus-
ellenes, nagyhatású és bővérű szatírját, a *Harc a szalamandrakkal* c. regényt. Ekkor már arra
az útra lépett, amely egyenest a *Fehér kő*hoz és *Az anyához* vezet rövidesen. Čapek pesti
felszólalásában hangsúlyozta: „Ma inkább mint valaha szükséges, hogy mozgósítsuk azokat
az erőket, amelyek segítségével megérthetik egymást a népek, az igazságokat, amelyek túl-
hallatják magukat a határokon, a szellemi értékeket, amilyen a gondolat szabadság is, amelyek
nem engedik meg, hogy az emberi lények és népek egyszerű uralmi tárgyakká váljanak,
[...], az uralmi szellem veszedelmesen aratja győzelmeit a megismerés szelleme felett [...],
a békének és szabadságnak is szüksége van eszközökre: adjuk meg nekik az eszközöket és
adjuk meg nekik idejében, ez a mi legsürgősebb kötelességünk, amelyet a jelenlegi óra reánk
ró.”⁹³

A R. U. R. szerzőjének budapesti tartózkodását felhasználja Nádass József, és interjút
készít az akkor már a *Nyugat* és a *Literatúra* recenzióin keresztül a haladó Magyarországon
egyre jobban ismert cseh íróval. A sokak által feltett kérdésre: lehetségesnek tartja-e Magyar-
ország és Csehszlovákia közeledését, azt válaszolta, hogy lehetségesnek és kívánatosnak tartja:
„Közép-Európa népei egymásra vannak utalva, és vezetőiket jellemzi, hogy ez irányban mind-
eddig oly kevés történt”. S bár az írók Pesten keveset tanácskoztak erről, de a társaság ülésén
Thomas Mann, Bartók Béla és ő mindig közös frontot alkottak. Čapek szerint: „Az ember
szóljon az emberhez, szeresse az embert. Nehezen tudom megérteni azokat, akik egy nemzet-
et gyűlölni tudnak, ostoba politikusokat, uszító újságírókat lehet gyűlölni, de egy népet,
valódi embert — soha”⁹⁴

Az interjú befejező részében Čapek megemlítette, hogy ismeri és olvasta Kosztolányit,
Móriczot és a többieket, becsüli és szereti őket és rajtuk keresztül a magyar népet.

Egy évvel később a pozsonyi *Magyar Újság* c. radikális, polgári demokrata, antifasiszta
lap hasábjain, a szlovákiai magyar szellemi baloldal orgániumában válaszol Karel Čapek Sulán
Bélának (a debreceni egyetem későbbi rektorának) a magyar—csehszlovák kultúrközeledés
lehetőségeivel kapcsolatos kérdéseire. A cseh író válaszában hangsúlyozta, hogy a kultúr-
közeledést s az együttműködést szükségesnek tartja. A szellemi elszigeteltség csak bizalmat-
lankodásra és politikai gyűlölködésre ad okot. Kiemelte azt is, hogy a kölcsönös fordítások
nem elegendők, nagy súlyt helyezne a napisajtó kultúr-hírszolgálatára. Čapek sokkal értéke-
sebbnek tartaná a spontán érdeklődést az államközi egyezmények alapján létrejött kapcsolatok
helyett. A cseh író egyben aláhúzta azt a fontos közvetítő szerepet is, amelyet a csehszlovákiai
magyar kisebbség, illetve a magyarul is tudó szlovákság értelmisége tölthetne be.⁹⁵

Karel Čapeknek a magyar csehszlovák kapcsolatokról, a magyar néphez való viszonyá-
ról tett megnyilvánulásai után csak ószintén sajnálhatjuk, hogy művei, regényei és drámái
a két világháború közötti időszakban a Prágai Kiadó könyvein kívül nem jutottak el Magyar-
országra és a R. U. R. 1924. évi budapesti bemutatóján kívül csak másodkézből, recenziókon
keresztül ismerték meg irodalmi munkásságát.

A magyarországi Čapek-fordítások a felszabadulás után

A magyarországi magyar nyelvű Čapek-fordítások 1948-al indultak meg, és ez az idő-
pont talán nem is véletlen. Ebben az esztendőben lép az új csehszlovák köztársaság a szocialista
feljődés útjára, rendeződik a többi között az ottani magyar kisebbség helyzete is. Ekkor jelen-

⁹² Čapek: *A kétféjű sas nyomában*. Nyugat 1932. 522—524.

⁹³ K. Čapek: *Humanizmus*. Szép Szó 1936. II. 233—235. E folyóirat októberi száma közli Pongrácz Kálmán ismer-
tetéseit a Hordubalról és a Meteorról, 86—87.

⁹⁴ Nádass József: *Négyzemműködés* Karel Čapekkel. *Literatúra* 1936. 177—179.

⁹⁵ *Magyar Újság* 1937. aug. 1. 6.

nek meg *Az Új Idők* hasábjain, de másutt is az első Čapek-elbeszélések.⁹⁶ Ugyanebben az évben látnak napvilágot az első könyvalakban megjelenő fordítások is: a *Harc a szalamandrakkal*⁹⁷ a Prager-féle kiadás utánnomása, amely azóta három újabb kiadást is megért,⁹⁸ valamint a *Nehéz a kertész élete*.⁹⁹

E Čapek-művek megjelenése után kb. 7 éves szünet következik be, amely a személyi kultusz időszakának következménye.¹⁰⁰ Vigasztaló jelenség, hogy éppen ezekben az években adják ki magyarul a cseh klasszikusok Jirásek, Němcová és Neruda könyveit. 1953-ban kötöték meg a Csehszlovákia és Magyarország között a közös könyvkiadásról szóló egyezményt. Az egyezmény hatásaként 1953-ban és 1954-ben már 19–19 cseh és szlovák irodalmi mű jelent meg magyar fordításban. 1953-ban pl. megjelent már a cseh és szlovák költők antológiája.¹⁰¹

1955-től kezdődik Čapek igényesebb bemutatása a magyar közönség számára. Körülbelül 10 év leforgása folyamán majdnem valamennyi jelentős művét kiadják. A sort a *Dášenka*¹⁰² nyitja meg, majd 1956-ban két kötet is megjelenik: *Az első csapat*¹⁰³ és a *Betörők, bírák, bűvészek és társaik* c. elbeszéléskötet,¹⁰⁴ amely utóbbi rövidesen 3 új kiadást is megért. *Történelmi görbe tükör* c. műve 1957-ben jelent meg magyarul,¹⁰⁵ e mű újabb kiadásainak egyike a magyar–román közös könyvkiadási program folytán eljutott az erdélyi magyar olvasókhoz is.

A súlyosabb társadalmi mondanivalójú, illetve modernebb írások csak ezután következnek. 1958-ban jelent meg a *Hordubal*,¹⁰⁷ *Az anya*¹⁰⁸ és három évvel később a *Meteor*,¹⁰⁹ majd *Az egy mindennapi élet* c. regénye,¹¹⁰ végül Dobossy László kitűnő válogatásában és többek fordításában¹¹¹ egy elbeszélés kötet. A Čapek-elbeszélések igen jó válogatásban szerepelnek a közép- és főiskolai ifjúság számára kiadott szöveggyűjteményekben is.

A középiskolások számára kiadott szöveggyűjteményekben a szellemes *Költő* c. elbeszélés¹¹² és az egyetemi szöveggyűjteményekben az ironikusan tanulságos *Archimédész halála*¹¹³ c. elbeszélés szerepel.

Külön feladat lenne a fentemlített művek visszhangjának összegyűjtése, de sajnos szerény beszámolóink keretében ez már nem fér el.

A felszabadulás utáni Čapek-kép teljességéhez hozzátartozik darabjainak budapesti (és bizonyára vidéki) bemutatói is. *Az anyát* még 1965-ben mutatta be a Néphadsereg Színháza, (32 évvel előbb) ugyanez a színház — az akkori Vigszínház — adta elő a *R. U. R.-t Fiaim* címmel. A darab egyik recenziése, Lányi Sarolta helyesen mutat rá e darabnak korunkban is időszerű alapproblémájára: „A béke (...) nem hull felhőtlen égből — ki kell küzdeni.”¹¹⁴ Nagy fenntartással fogadta a kritika egy része a Makropulosz-ügy magyar előadását, amelyet a budapesti peremvárosok színháza, a József Attila Színház *Emília Marty tika* címen mutatott be. Bogáti Péter beszámolójában rámutat a szerző szemléletbeli hiányosságaira, kiábrándultság az emberi társadalomból, az emberi létből is: „Elragadta a színházat a fantasztikus témában ígérkező érdekes szereplehetőség és felelte a mondanivaló tisztázatlanságát...”¹¹⁵

A felszabadulás utáni magyar Čapek-irodalom

Karel Čapek magyarországi népszerűsítése területén — a fordítókon kívül — kétségkívül Dobossy Lászlónak van a legnagyobb érdeme, aki több előtanulmányában alapozta meg Čapek-monográfiájának főbb fejezeit. 1955-ben cikket közöl *Čapek humanizmusa* cím-

⁹⁶ A költő. Ford. Palotai Boris. Az Új Idők 1948. II. 334–335. — Az ellopott cecezemő. Ford. Palotai Boris. Uo. 1949. I. 184–185. — Rómeó és Júlia. Ford. Vitányi János. Uo. 1949. I. 124–125. — Rekord. Ford. Palotai Boris. Uo. 1949. II. 8–9.

⁹⁷ *Harc a szalamandrakkal*. Ford. Szekeres László. Bp., Anonymus 1948. 278.

⁹⁸ 1952-ben kétszer, majd 1961-ben.

⁹⁹ *Nehéz a kertész élete* (Naplőjegyzetek). Ford. Peéry Rezső. Bp. 1948. Bp. Irodalmi Intézet 161.

¹⁰⁰ *Tóth Tibor*; i. m. 494.

¹⁰¹ Uo. 496–497.

¹⁰² Rólam van szó, azaz Dásenkáról, egy kis foxiról. Ford. Nádass József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp. 1955. 100.

¹⁰³ *Az első csapat*. Ford. Szekeres György. Bp. 1956. Új Magyar Kiadó 194.

¹⁰⁴ *Betörők, bírák, bűvészek és társaik*. Elbeszélések. Ford. Zádor András. Bp. 1956. Művelt Nép 312.

¹⁰⁵ *Történelmi görbe tükör*. Ford. Tóth Tibor. Bp. Európa Kiadó 1957. 169.

¹⁰⁶ *Az aranyagyólótól az éjfél napig*. Ford. Szeberényi Lehel és Székely István. Bp. 1957. Magvető 590.

¹⁰⁷ *Hordubal*. Ford. Donner Pál. Budapest 1958. Európa 177. l.

¹⁰⁸ *Az anya* (Színmű). Ford. Szeberényi László. Utószó Kovács Endre. Bp. 1959. Európa 89. l.

¹⁰⁹ *Meteor*. Ford. Zádor András. Utószó Dobossy László. Bp. 1962. Európa 189. l.

¹¹⁰ *Egy mindennapi élet*. Ford. Zádor András. Bp. 1963. Európa 169. l.

¹¹¹ *Elbeszélések*. Ford. Hosszú Ferenc, Rubin Péter, Sándor László, Szekeres György, Zádor András. Bp. 1964. Európa 612. l.

¹¹² *A szomszéd népek irodalma*. Világirodalmi antológia a középiskolák számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 71–76.

¹¹³ *Világirodalmi antológia*. VI/1. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 526–528. — *Kéziratunk lezárása óta is jelent meg új Čapek-válogatás*.

¹¹⁴ *Irodalmi Újság* 1956. máj. 12.

¹¹⁵ *Élet és Irodalom* 1958. 22. sz. 11.

mel.¹¹⁶ Két évvel később *Čapek és a magyarok* címmel közöl újabb tanulmányt,¹¹⁷ amely 1961-ben Čapekról kiadott monográfiájának¹¹⁸ függelékeként jelent meg. Dobossy könyve úttörő jelentőségű, más szempontból is. Ez az első eset arra, hogy a szomszéd népek egy modern nagy írójáról eredeti magyarázat tanulmány jelenik meg.¹¹⁹ Dobossy könyve megelőzte a cseh, szlovák, lengyel, szovjet és amerikai szerzőket. Dobossy Čapek-portréját a cseh író módszerével változta fel: több oldalról világítja meg az író életművét. Módszere nem genetikus sorrendű, hanem témabeállítás szerint alakul. Dobossy kiemeli Čapek jellegzetesen nemzeti írói magatartását, ami stílusújításában és abban nyilvánult meg, hogy Európa létéért való aggodását népért való aggodással kapcsolta össze, csak Európával együtt tudja elképzelni szülőföldjét.¹²⁰ Később, egy pécsi előadásában Dobossy arra a kérdésre keresett feleletet, hogy mi is a cseh jelleg a világsikerű író műveiben.¹²¹

A magyar modern filológia kitekintett az ország határain kívül is, és számba vette a külföldi Čapek-irodalom legfontosabb eredményeit. Sziklay László ismertette William E. Harkins amerikai professzornak a Columbiai Egyetemi Kiadónál 1962-ben megjelent Čapek-monográfiáját.¹²² Bojtár Endre pedig röviden megemlítve a magyar, cseh és lengyel monográfiákat, valamint a szovjet irodalomtörténetek Čapek iránti érdeklődését, részletesebben elemzi a szlovák Alexander Matuška *Ember a pusztulás ellen* c. könyvét,¹²³ valamint a cseh Josef Branžovský *Čapek világnézete és művészete* c. munkáját.¹²⁴ A recenzens kiemeli, hogy mindkét szerző hatalmas anyagot dolgozott fel Čapek újságcikkeiből is. Megemlíti, hogy Miroslav Halík, a kiváló prágai Čapek-kutató, mintegy tíz kötetnyi kiadatlan Čapek-újságcikket gyűjtött össze.¹²⁵

Čapekről tehát még korántsem hangzott el az utolsó szó. Meggyőződésünk, hogy a magyar bohémisztika gazdagodva a legújabb csehszlovák és külföldi Čapek-kutatások eredményeivel visszatér még néhányszor a *Harc a szalamandrakkal*, *A fehér kőr*, *Az anya* halhatatlan szerzőjének emberi és irodalmi alakjához.

Az első magyar—japán találkozás

BAUMGARTEN SÁNDOR

XIII. Gergely uralkodása, ha valamit egyáltalán eszünkbe juttat, akkor a gregorián naptár bevezetését. De kérdezzük meg a pápa kortársait! „Az a néhány ide vagy oda tolt nap érdekelheti a csillagászokat — így válaszolnának —, de más és évszázadokra kiható jelentősége van ama követség érkezésének, amely az Antipodusokról indult el, hogy tolmácsolja Szent Péter utódjának a japán nemzet fiúi hódolatát.”

A jezsuita páterek mindig kitűnően értettek a propagandához; ők szervezték meg és indították útnak a követséget. Hadd lássák ott Rómában, milyen szorgalmasan tevékenykedik a Rend itt a Távol-Keleten is, és hogy mekkora sikerrel. (Hátha erre a jó hírre begurul néhány aranyforint a Misszió pénztárába.) Nemcsak a közemberek ezrei vették már fel a keresztiséget, hanem királyok is. (A szótár szerint a „daimio” ugyan királyt jelent, de gazdagságát, hatalmát tekintve talán a magyar báróval volt egyenrangú; tül sok is volt belőlük. De a Nyugaton ki volt, aki kiismerhette magát a japán közjog finomságaiban? Gyakran összetévesztették Japánt Indiával, és sokan kétkeltek a mesébe illő ország létezésében.)

Európában a feudalizmus napja magasan állott, az ember a grófnál kezdődött. A követség tagjait, négyen voltak, tehát nagyon bölcsen, a „királyok” fiából, rokonaiból válogatták össze. 17—18 évesek voltak, mert csak a fiatalságtól volt várható, hogy kibírják az út fáradalmait, és másrészt így remélhető volt az is, hogy visszatérük után még hosszú évtizedeken keresztül tanúskodhatnak majd a sok jóról és szépről, amit Európában tapasztaltak, és arról is, hogy a fehér arcúak — ellentétben a közfelfogással — nem azért jöttek a Felkelő Nap országába, mert őfeléjük nem volt mit enniük, mert nekik, szegény koldusoknak, odahaza még egy csésze rizse sem telt.

¹¹⁶ Dobossy László: *Čapek humanizmusa*. Nagyvilág 1959. 1. sz. 94—97.

¹¹⁷ Dobossy László: *Čapek és a magyarok*. Világirodalmi Figyelő 1961. 1. sz. 140—142.

¹¹⁸ Uő.: Karel Čapek. Bp. 1961. Gondolat Kiadó 98 l. Irodalomtörténeti Kiskönyvtár 12. sz.

¹¹⁹ A cseh irodalom nagyjai közül ugyancsak Dobossy írt kismonográfiát Hašekről (1963), a fontosabb kismonográfiák és cikkek, még következők: *Kovács Endre*: Neruda (1957), *Szalatnai Rezső*: Jirásek (1954), Nezval (1957), Macha (1961) stb.

¹²⁰ *Szalatnai Rezső*: Čapek magyar portréja I. m. 226—229.

¹²¹ Dobossy László: Karel Čapek. Jelenkor 1962. V. 451—454.

¹²² William E. Harkins; K. Čapek. New York and London 1962. Columbia University Press VII + 193 l.

¹²³ Praha 1963. Československý spisovatel, 217 l.

¹²⁴ Karel Čapek, svetojvő názor a umění. Nakladatelství politické literatury Praha 1963. 280 l.

¹²⁵ Sziklay László—Bojtár Endre: Čapekről — nyugaton és keleten. Világirodalmi Figyelő 1964. 2—3. sz. 281—289.

A követség egy páter vezetésével 1582 februárjában indult el; útjuk Rómáig három évet, egy hónapot és két napot vett igénybe. Attól a pillanattól kezdve, hogy Lisszabonban partra szálltak, már felejtve voltak a tenger viharai, az elszenvedett betegségek, a kikötőkbeni tétlen várakozások: további útjuk diadalmenet volt. A jezsuita provinciális már kellő időben kérte az egyházi és világi illetékeseket, hogy irányítsák és támogassák ugyan a japánokat, de ne fogadják őket nagy cécóval; a fiatal emberek még elbűztek magukat, úgyis hajlandók azt hinni, hogy a világ első nemzete a japán. Intésének nem volt foganatja: ágyúdörgés és harangzúgás köszöntötte a követséget, tagjait palotákban szállásolták el, a prédikátorok a kereszt végleges győzelmét látták jelenlétükben. A pápa felsóhajthatott: „*Nunc dimittis!*”

Római tartózkodásunk után több más olasz város látta vendégül a követséget. A fejedelmek és a szenátusok egymással vetélkedtek, ki tudja fényesebb pompával fogadni az egzotikus idegeneket.

Mantovába a követség 1595. július 13-án érkezett. Giambattista Vigilio részletes adattal szolgál erről a vezetés napról diáriumában, az *Insalata*-ban.¹ Ez a „Saláta” — amelynek címét magyarra *Vegyes felvágottnak* lehetne lefordítani — beszámol a XVI. század második felének kisebb-nagyobb eseményeiről, keresztelőkéről, temetésekről, farsangi mulatságokról, pestis-járványokról, és természetesen, Gonzaga Vince hercegnek a török elleni hadjáratáról az Úr 1595. esztendejében. Visegrád felszabadítása jelentős fegyvertény volt. De a háborús babérok gyorsan hervadnak el. Maradandóbb dicséretet érdemel a művészetpártoló reneszánsz fejedelem: kíséretébe öttagú zenekar volt beosztva, élükön Claudio Monteverdivel; az *Orfeo* halhatatlan szerzőjének akkordjai Itálián kívül először magyar földön szárnyaltak.

A japánok fogadásáról Vigilio a következőket mondja: az uralkodó herceg fia elébük ment Marmirolo faluig, körülötte egy testőrszázad lovon, utána pedig huszonkét hintó mantovai nemes urakkal. Néhány idegen úr is jelen volt, így különösen egy francia máltai lovag és egy magyar, Sziget néhai grófjának fia, nemzeti szokásának megfelelő öltönyben, egy skarlát-színűben; Paolo delli Hippoliti di Gazoldo gróf hintójában foglalt helyet.²

Ez a György gróf, akiről szó esik, és akinek majd egy másik Zrínyi állít emléket eposzban, éppúgy otthon érezhette magát Mantovában, mint akár Csáktornya. Mostohaanyja, Rosenberg Éva grófnő, a szigetvári hős halála után annak a Gazoldo grófnak lett a felesége, aki Györgyöt vendégül látta; Györgynek pedig hitvese Arco Pyrrhus gróf leánya, Anna volt, és az Arcók összeházasodtak-összenősültek a Gonzagák uralkodó dinasztiájával.³

Valószínűleg nemcsak rokoni látogatás volt Zrínyi mantovai tartózkodásának indoka. Talán katonákat kért és fegyvereket. A Gonzagák, akik igyekeztek kiérdemelni a pápa és a Habsburgok jóindulatát, mindig készséggel ígérték, ha nem is adtak gyakran segítséget a pogány ellen. Lehetséges az is — hiszen Mercurius isten sokszor látható Mars isten oldalán —, hogy üzleteket akart kötni: a Gonzagák hadseregük számára szükségelt lovakat Magyarországon vásárolták. (A hagyomány szerint az a hat paripa is, amelyeknek képmása a Palazzo del Thé falairól olyan szomorúan néz le a turistákra, csikókorukban a zabot magyar ménésben ropogtatta.) Ha a Zrínyiek nem is, az Arcók kitérő üzletemberek voltak, talán közreműködésüket igénybe véve, György gróf lovakat akart szállítani.

Meddig tartózkodott Mantovában? Levéltári kutatásaink nem szolgáltattak erre vonatkozó adatot, de feltehetjük, hogy huzamosabb ideig. Abban a korszakban amikor az utazás nehézkes volt és veszélyes is, az emberek nem változtattak lakhelyet egyik napról a másikra. Olasz családjának is érdeke volt, hogy gyakran lássák körében az elegáns főurat, akinek vitéségéről harsogva szólt a fáma. Igaz, valaha, úgy Nagy Lajos korában, a magyarokat arrafelé nem szívlelték,⁴ de az idők szerencsére megváltoztak. Igaz az is, hogy Mantovát sokszor ülte meg a nehéz köd, mégis semmi kétség, hogy az élet ott kellemesebb volt, mint a törökvész dúlta végeken:

Lészen olyan idő is, hogy benned vidámság
Úgy fog tündökölni mint kertben szép virág...⁵

— jósolta meg a halálába induló apja György fiának, aki most igazában választhatott a zene és a vadászat nyújtotta élvezetek közt, ellátogathatott a szomszédos kastélyokba vagy csö-

¹ Kézirat a mantovai állami levéltárban. „... .

² „... .accompagnato da 22 carrocie cariche di gentiluomeni mantovani et anco forestieri et massime... dal figliulo che fu del Conte de Sighetto ongaro, vestito alla luor usanza et di scarlato, il qual'era col Signor Conte Paolo delli Hippoliti di Gazoldo et sopra la sua carrocia... .”

³ Arco Prosper gróf 1571-ben emlékiratot szerkesztett egy a török ellen szervezendő ligáról; vizsgálendő volna, mi került át írásából a Török Áfiumba. — Arco Scipio 1563-ban magyar báróságot kapott, Szigetvár ellátásával volt megbízva.

⁴ 1380-ban kelt levelében Mirandola ura beszél a „rossz és utálatos magyar népségről” „pessime et nefande ungarorum gentes”. (A mantovai állami Levéltárban.)

⁵ Obsidio Szigetiana. V. ének.

naksétát tehetett a várost övező tavakon, folyókon. (Túlzottan protestáns érzelmű volt, különben gyöngyörködhetett volna a gondosan megrendezett egyházi szertartásokban is.)

Kérdésünkre nem azért kerestünk választ, hogy egy évszámmal tegyük teljesebbé György gróf életrajzát. Másért. Néhány hónappal a japán követség ünnepeltetése után, a Gonzagák meghívására, egy csendes hangú, szomorú vendég érkezik Mantovába, Torquato Tasso. Ha abban az időpontban Zrínyi még ott tartózkodik, akkor a két ember, a költő és a katona, megismerkedik egymással. A város kicsi volt, a „jó” társaság még sokkal kisebb, tagjainak találkoznok kellett, néhány udvarias szót váltaniok, ha nem a templomban, hát a színházban, ha ott sem, akkor a lovagi torna páholyában.

Mindezek után azt ajánlanók, hogy Arany János nagy tanulmánya, *Zrínyi és Tasso* legközelebbi kiadásában egy csillag alatti szerény jegyzettel bővüljön.

A Forsyte Saga magyar vonatkozású nyitánya

HORKAY LÁSZLÓ

Galsworthy műveiben nem találtam magyar tárgyú vonatkozást, ha csak azt a megjegyzést nem tekintem annak, hogy *Beyond* c. regényében egy hölgy kérdésére: „Hol járt külföldön?“, az egyik főszereplő felsorolja Stockholm és Moszkva után Budapestet is (Tauchnitz, 4791. 153.).

Annál jobban meglepett aztán, hogy ahol legkevésbé gondoltam, a Forsyte családdal kapcsolatban egy nagyon érdekes és számunkra sok szempontból nagyon értékes hosszabb novellára bukkantam. Ez a novella *Salvation of a Forsyte* címen negyedmagával jelent meg 1900-ban a *Man of Devon* c. kötetben, majd újra 1909-ben, s a Tauchnitz-kiadásban is 1910-ben. Így Galsworthy korai munkái közül való, amely még szintén Sinjohn álnév alatt látott napvilágot először.

Galsworthy életműve szempontjából is fontos ez a novella, mert itt kerül elének először a Forsyte család, itt mutatkozik be a család ikerpárja: James és Swithin. Az ikerpár már öreg. James agglégny testvérét, a hetek óta betegeskedő Swithint látogatja meg, s amikor egy óra múlva nyugtalanodva visszatér hozzá, testvérét holtan találja. Közben játszódik le a haladokló Swithin visszaemlékezése Böleskey Rózsira, akivel 1851-ben Salzburgban érdekes kalandja volt.

A két testvér már itt a *Forsyte Sagában* kialakult körülmények között mutatkozik be, de látszik, hogy még nincs teljesen tisztázva Galsworthy elgondolásában a család pontos története, mert az évszámokban vannak bizonyos ellentmondások. A családfa szerint a két iker 1811-ben született, s az itt szereplő Swithin 1891-ben halt meg. A Tauchnitz-kiadásban megjelent novella megemlíti az időpontot is: a Rózsival való találkozás 1851-ben történt, amikor Swithin 36 éves volt (173. l.), holott a családfa szerint ekkor már 40 évesnek kellett volna lennie. A *Caravanban* közölt novella viszont évszámot már nem említ, de Swithin életkorát 38 évben jelöli meg (3. l.).

Maga a *Forsyte Saga* különben Swithinnel nagyon keveset foglalkozik, s halálával kapcsolatosan a Böleskey Rózi-epizódot meg se említi.

A novelláról megoszlanak az angol vélemények. D. Barker híres Galsworthy-életrajzában azt írja róla, hogy Galsworthy számára nincs „különös jelentősége” ennek a novellának, amit az is mutat, hogy amikor „hét év múlva újra megjelentette, olyan drasztikus revíziót végzett rajta, hogy megnyirbálta egyötödével” (85. l.). R. H. Mottramnak viszont az 1953-ban megjelent *J. Galsworthy* c. kis megemlékezésében az a véleménye, hogy a novella „nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelt”. Az egyik íróbarátnak, Hueffernek volt a legjobb véleménye róla, aki megjelenésekor ezt írta Galsworthynak: „Swithin Forsyte a legeslegjobb dolog, amit eddig írtál” (idézi Barker: l. m. 85.).

A novella a mi számunkra mindenesetre nagyon értékes, nemcsak írói kvalitásaiért, hanem azért is, mert világos bizonyítéka annak, hogy európai utazgatásai közben Galsworthynek olyan magyar ismerőse kellett szert tennie, aki nemcsak az 1849 utáni magyar állapotokat ismertette meg vele alaposan, hanem az emigránsok életét is híven tárta fel előtte. Arra vall az is, hogy hősének nevét igyekszik pontos angol betűzésben is adni. Csak így derül ki, hogy a hős neve tulajdonképpen Böleskey István a komáromiak nemzetségéből. Ezt a novellában közölt név alapján még csak nem is sejtethetnénk, ahol a hős Böleskey névre hallgat. Csak a betűzés: Bulsh-kai-ee, Burlsh-kai-ee árulja el, hogy itt ténylegesen Böleskeyről van szó. Így tehát helyesen az *l* után *c*-nek kellett volna jönni *e* helyett, vagyis angolban a névnek

így kellett volna festenie: Bolcskey. Az elírás vagy magától Galsworthytól eredt vagy a nyomdász hibája volt.

Bölcskeyről Galsworthy pontosan tudja, hogy komáromi volt, s a család – mint ismeretes – csakugyan dunántúli származású. Ilyesformán Galsworthy adata pontos értesülésen alapszik. Megpróbálkozott még az író a Rózi nevének angol betűzésével is, de ez már kevésbé sikerült. A közölt *Rozgi* (7. l.) alig felel meg a magyar ejtésnek. Rózsival kapcsolatban egyébként egyszer kísérletezik az író Miss Rózi helyett a magyar megfelelővel: *Rozsi Koszanoy* (21. l.), ami bizony nagyon elrontott formája a *kisasszony*-nak.

Hungarian helyett egy alkalommal használja a „Magyar”-t (4. l.). Itt a hitelességre törekedett. A korcsmai verekedés hevében kiált fel Bölcskey így: „Hozzám, magyarok!”

A novella különben keretes elbeszélés. Swithin, amikor betegágyán elgondolkozik, hogy milyen más lehetne itt minden egy asszonnyal, eszébe jut egy régi történet, ismeretsége Bölcskey Rózsival.

A kontinensen, ahol életében csak egyszer járt, éppen úton volt ikertestvérével és egy barátjával Németországból Velence felé, amikor Salzburgban furcsa kalandja támadt egy magyar emigráns családdal. Nem volt kedve a Citadellába menni társaival. Otthon meg unatkozott, így hát vacsora után beült egy Bierhalle-ba, ahol osztrák tisztok mulattak. Egyszer csak egy marcona, szakállas alak ugrott fel az egyik asztaltól és vad kiáltásba kezdett, amiből Swithin csak két szót hallott ki: „Hunde, Deutsche Hunde”! Verekedés kezdődött. Swithin, akinek egy citrom az arcába vágódott, dühében székét fogott, leütötte az egyetlen lámpát, így szakítva végét a dulakodásnak.

A hálás magyar, Bölcskey, meghívta a lakásába. Így ismerkedett meg a lányokkal is: Margittal és Rózsival. A tűzről pattant Rózi kedvéért három hétig maradt Salzburgban. Közben valósággal vagonot költött virágokra, s részt vett egy forró hangulatú emigráns gyűlésen is. A lányok kedvéért még bálba, sőt vásárba is elment, ahol aztán roppant megbotránkozott, hogy Rózi cigányasszonnyal jósolgatott magának. Egyébként tetszett neki a lány, de dönteni nem tudott. Mikor aztán Bölcskeyék egy szép napon váratlanul hazafelé indultak, utánuk hajtattott, utolérte őket, s már minden úgy volt, hogy velük megy Magyarországra. Mesterre vall az a mód, ahogy az író leírja ennek a világos fejű, vagyonos angolnak a vívódását az utolsó éjszakán a fogadóban: mint tesz mindent mérlegre ez a számtalan konvencióval megkötött ember, aki a végén se tudja aztán vállalni, hogy olyan feleséget vigyen haza nevetség tárgyául, aki: „A csirkecsontokat kezével fogná meg evés közben . . . Vadul táncolna más férfakkal is, vagy mindig a »drága szülővárosról« beszélné”. Így aztán köszönés nélkül korán reggel visszahajtott Salzburgba, hogy soha többé ne lássa Rózsit. De azért, amikor halálos ágyán reá visszaemlékezik, fájdalmasan sóhajt fel: „Ezt bizony elszalasztottam”, amiben van jócskán megbánás is. A kaland sikertelen végződését különben már előre sejteti az író azzal is, hogy milyen nagy a különbség a két nép, az angol és a magyar temperamentuma között.

Az alakok nagyon gondosan megrajzoltak. Bölcskey a maga marcona, nyers megjelentése ellenére is megnyerően hat. Az író meg is állapítja, hogy vele szemben lehetetlen volt megvetést érezni, mert a vadság ellenére is volt „valami fennköltség” az archan. Markáns egyéniségében van valami az *Új földesúr* Garamvölgyijéből. Az 1849 utáni magyar fájdalom szobra ő is; tüzei mély a szabadságharc bukásának közeli emléke, a sok veszteség, amely családját érte. Mindez hozzájárul vad gyűlöletéhez minden iránt, ami német. Jellemrajzához sajátos vonást ad az író, amint a sétáló Bölcskey és Swithin útjába egy rossz kinézésű ifjút hoz. Mikor Bölcskey hallja, hogy az német, vadul kitör: „Akkor rothadj meg!”, de amikor látja, hogy még inge sincs a szerencsétlennek, „testvér”-nek nevezi, lakásába viszi, megvendégeli, legfinomabb borával itatja, amin aztán Swithin botránkozik meg. Ilyen vépletek közt hanyódó alak Bölcskey, aki a végén mégis elnyeri együttérzésünket.

A Rózi alakja is gondosan megrajzolt. A maga fiatalos életszeretetével, közvetlenségével kelti fel a merev agglégény érdeklődését. Vonzza magához ezt a mindent higgadtan fontolgató pénzembert, de megtartani nem tudja, vagy talán nem is akarja. Nem veszi észre, hogy gyerekes viselkedése alapján elriasztja ezt a szabályok gúzsában élő férfit. Ahogy aztán Rózi egyszer a magyar táncról, a csárdásról beszél, olyan hű és mozgalmas az a kép, hogy ezt a táncot valahol Galsworthynek is látnia kellett, hogy így tudjon írni róla.

A novellának egyébként is határozott magyar levegője van. Az emigráns magyarok összejövetelének leírása annyira beszédes, annyira élethű, hogy szinte személyes jelenlétet tétel fel, viszont roppant rávall a magyar temperamentumra is. Swithin szinte megrémült, hogy: „Tigrisek harlangába került . . . Az a gondolat futott át rajta, hogy ha most egy ellenséges személy jönne be, azonnal darabokra tépnék”. Tudja az író azt is, hogy Londonban Kosuthot megélték, Haynaut pedig kövel dobálták meg.

A 30 oldalas novella mindenestre nemcsak a mi figyelmünket érdemli meg, de érdekes nyitányt is formál a nagy műhöz, a *Forsyte Sagához*.

József Attila és egy román népdal

KUNSZERY GYULA

Alexics György a román irodalomról szóló monográfiájában¹ idéz egy román népdalt magyar fordításban:

*Ha az ég papiros volna,
A hold pedig írószoba,
A fényes nap írődeák,
És ha írna, írna egyre,
Még akkor se írhatná le:
Mit szenvedtem életembe.*

József Attila pedig így kezdi „*Aki szegény, az a legszegényebb*” című közismert versét:

*Ha az Isten írónak volna
s éjjel-nappal mindegyre csak írna,
úgy se győzné ő se feljegyezni,
mennyit kell a szegénynek szenvedni.*²

A hasonlóság szembeötlő, s így nem erőltetett dolog irodalmi hatásra gondolnunk. Azt nem tartjuk valószínűnek, hogy József Attila eredetiben ismerte volna az *Alexics* idézte román népdalt, mert semmi adatunk nincsen arra, hogy tudott volna románul. Bár tudjuk azt, hogy görögkeleti vallású volt, s maga írja származásáról: „Anyám kún volt, az apám félig székely, — félig román, vagy tán egészen az”³ — ám ez a félig vagy egészen román apa, tudjuk, már nagyon korán magára hagyta családját, s különben sem valószínű, hogy a „kún” mamával románul társaloghatott volna.

Sokkal valószínűbb, hogy a nagy olvasottságú, rendkívüli irodalmi műveltségű Attila olvashatta, ismerhette *Alexics* tanulmányát. Persze az is lehet, hogy véletlen egyezéstről van szó, bár a költői kép feltűnő egyezése nem erre vall. De bármiképp is álljon a dolog, az idézett versszak mindenképpen érdekes kis dokumentuma József Attila népköltészet iránti érdeklődésének, érzékenységének, népies irányú hajlandóságának.

A Filológiai Közlemények rovaton belül önálló csoportként ezentúl rendszeresen közöl tanulmányokat a versfordítás elméletéről és gyakorlatáról, a prózai fordítások problémáiról, valamint különlegesen érdekes, sajátos, jelentékeny filológiai készültséget megkívánó műfordításokat. Értünk rajtuk olyan antik és klasszikus műveket, melyek a modern irodalmakra rendkívüli hatást tettek, értünk rajtuk középkori és újkori klasszikusokat és moderneket, ha bemutatásuk akár a feladat súlyossága, akár úttörő jellege miatt ezt megindokolja. Úgy érezzük, idetartozik a fiatal műfordítók útnak indítása is, különösképpen ha az általuk megoldott probléma költői, illetve kronológiai megoldásokat vet fel. Így Szénási Ferenc Ungaretti-fordításait, melyek könnyűnek látszó nehéz versek új változatú magyarításai, vagy Kiss Irén egy fiatal generációt bemutató néhány művészi átültetését. A többi műfordításról nem is akarunk szólni, a költők, a témák, a műfordítók személye határainkon belül vagy kívül vagy mindkét helyen jól ismertek.

Szerk.

¹ *Heinrich Gusztáv*; Egyetemes irodalomtörténet. II. Bp. 1905. 800.

² *József Attila* összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1961. 121.

³ I. m. 361. (Dunánál c. vers III. része)

Költői világkép és a műfordítás hűsége

Lermontov magyar tolmácsolásának problémái

SZÓKE GYÖRGY

„Fordítható-e a vers?”¹ — veti fel a már sokszor elhangzott kérdést műfordítás-irodalmunknak egy személyben tevékeny művésze és elemző kritikusa, Kardos László. „Ha elvi, elméleti megfontolások szkeptikussá is tehetnek valakit — adja meg mindjárt a választ is a tanulmány szerzője —, meggyőző ellenérvként ott áll a világirodalom folyton növekvő műfordítói gyakorlata. Ahogy az antik bölcs egyszerűen és cáfolhatatlanul elsétált a mozgás képtelenségét bizonygató szofista előtt, úgy mutathatunk az egész problémát megoldó gesztussal a nagy és nagyhatású műfordítások egész sorára”.²

A magyar műfordítás-irodalom nemzedékek által ápolt, közismerten gazdag hagyományába szervesen illeszkednek be Lermontov magyar tolmácsolásának különböző kísérletei is, a múlt századbéli, egyáltalán nem lebecsülendő próbálkozásoktól³ ma élő jeles műfordítóink alkotásáig.

A lermontovi alkotóművészet s ezen belül elsősorban a lermontovi verselés sajátos jellegéről indul ki Gáldi László is a költő magyar nyelvű tolmácsolása problémáinak szentelt átfogó tanulmányában, amelyben elsőként kísérli és valószínűíti meg, hogy méltassa a fordítókra nehezedő feladat súlyosságát és mérlelje a fordítói megoldásokat.

Lermontov költeményei szokatlanul sűrített leszűrődései a bonyolult, egymással szemben álló s ugyanakkor minduntalan egymásra szövődő gondolatoknak. Az ellentmondások költője volt; költészetének két alapmotívuma: álom és szépségsis tömörül, ütközik meg egymással és ötvöződik szerves, a szó József Attila-i értelmében harmonikus egésszé („A konzonancia — írja József Attila — nem egyéb megértett disszonanciánál.”⁴) lírai verseiben. S ez a mély, korában szokatlanul intellektuális tartalom már-már játszi lebegésű, a fordítót könnyen megtévesztő légies könnyűségű kifejezésben feszül. Verseiben a bonyolult ellentozású szövegek fokozatosan egyszerűsödnek végső igazsággá: ez is komoly feladat elé állítja költészetének magyar tolmácsolóit. Az egyes képek, bármely plasztikusak is, Lermontovnál nem öncélúak: egymáshoz való viszonyuk válik dominálóvá, egy absztrahált gondolati tartalom megelevenítésévé.

A lermontovi képalakítás sajátosságai izgalmas módon tükröződnek és változnak a fordítás során. Ezért oly érdekfeszítő feladat nyomon követni versei magyar fordításait. S egy fordítás egybevetése újabb fényeit villanthatja fel a kutató szem számára az eredetinek.

*

Lermontov a tagadás költője volt. Számára a tagadás sohasem öncél, hanem eszköz: a megismerés egyik eszköze bonyolultabb összefüggések megvilágítására. A tagadás szellemében fogant Lermontov-verseknek mintegy nyitánya korai, „Нет, я не Байрон . . .” („Nem Byron, más vagyok . . .”) kezdetű költeménye.

1832-ben keletkezett az akkor 18 éves, Hegel és Schelling filozófiájával ismerkedő Lermontovnak e verse.⁵ (Csupán két évvel korábbi keletű az a költemény, ahol még Byron sorsát kívánja magának.)

Tulajdonképpen nem is annyira Byront, mint a byronizmust, fiatalkori gondolatait tagadja e versben a költő. Már az indítás is jellegzetesen lermontovi; — tagadással kezdődik:

Нет, я не Байрон, я другой,
Еще неведомый избранник,
Как он, гонимый миром странник,
Но только с русскою душой.

¹ Kardos László; Jegyzetek a műfordításról. Nagyvilág 1964. 5. 763.

² Uo.

³ „ . . . a XIX. század nem egy lelkes fordítója — írja Gáldi László — gyakran többet sejtett meg tartalom és forma lermontovi viszonyából, mint később olyan rutinos fordítók, akik minden különösebb affinitás nélkül egyszerűen vállaltak (akár nyersfordítás alapján is!) a rájuk szabott feladatot.” (Lermontov versművészete magyar köntösben. Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1961. I. 409.)

⁴ József Attila összes művei. III. Bp. 1958. 277.

⁵ A vers hangsúlyproblémáit tanulmányosan elemzi Gáldi László: Les variétés de l'accent dans le vers russe c. tanulmányában. (Studia Slavica 1960. 324.)

Azonban nem nehéz kiérezni a tagadás (Нет, я не Байрон) mögül, hogy abban egy, azt feltételező állítás is rejlik tulajdonképpen: az első sor már a Я — Байрон tézis antitézise. Tézis és antitézis szembeállításának, harcának eredményeként — bizonyára nem a fiatal Lermontov által oly sokat olvasott Hegel hatásán kívül — születik meg a versszak végén a szintézis:

Как он, гонимый миром странник,
Но только с русскою душой.

Szabó Lőrinc némileg félreérti a только 'csak' szó jelentését, amely jelen esetben arra vonatkozik, hogy mint Byron, ő — Lermontov — is világúzte vándor, csak éppen orosz lélekkel. Fordításában ezért nem szintézis, hanem teljes szembeállítás jön létre:

Nem Byron, más vagyok. Ha lángol
Bennem a szó, s égnek lobog,
Mint ő, vészverte, büszke vándor,
De csak orosz lélek vagyok.

A lermontovi dialektikát jobban kifejezésre juttatja Lator László:

Nem, nem Byron, más vagyok én,
egy választott a sokaságból,
mint ő, világ-hajszolta vándor,
de orosz lélek szállt belém.

Egyaránt nem figyelte fel azonban a két fordító a vers sajátosan lermontovi indítására: az első két sorban enjambement-t találunk. Nem arról van szó tehát, hogy — mint Szabó Lőrinc fordítja — „Nem Byron, más vagyok”, vagy — Lator László tolmácsolásában — „Nem Byron, más vagyok én”, hanem így hangzana e két sor szó szerinti fordításban: „Nem, nem Byron, én egy másik, még ismeretlen kiválasztott vagyok”. A tézis-antitézis-szintézis hegeli eszméjének tolmácsolása ezzel az áthajlással — amely nem az egyetlen ebben a versben — válik befejezetté és meggyőzővé.

Я раньше начала, кончу ране,
Мой ум немного совершит

— indítja a második szakaszt Lermontov. Szabó Lőrinc tolmácsolása itt veszélyesen félreérthető módon kisiklik:

Korábban kezdtem, úgy is végzem;
Szellemem sokra nem viszi...

Valóban arról lenne szó, hogy az egész költészetében — és e versében különösen — oly öntudatos Lermontov ennyire aláértékelné önmagát? Az eredeti szövegből világosan kiténik, hogy csupán időbeli korlátot érez itt maga előtt a költő: ezért megnyugtatóbb Lator kissé önkényes, az eredetit mintegy túlmagyarázó tolmácsolása ehelyütt:

Korábban kezdtem én, s korábban
végzem, a művem csonka lesz.

В душе моей как в океане
Надежд разбитых груз лежит.

— írja Lermontov a következő szakaszban. Talán mondanunk sem kell, hogy az óceán, a tenger felidézése Lermontovnál nem véletlen (vö. *A vitorla, Odojevszkij emlékezetére, Tölgylevél* stb.). Szabó Lőrincnél bizonytalanabban bukkan fel a tenger képe, s kissé bombasztikus e két sor kicségyése:

Lelkem zátonyos éjjelében
Remények süllyedt roncsai,

Lator megoldása közelebb áll az eredetihez:

Lelkemben, mint az óceánban
remények roncsa meredez.

Lator fordítása azért is szerencsés, mert ezúttal remekül megőrizte a lermontovi enjambement-t: a sor végén álló *océán* a vers struktúrájában is szinte a végtelenbe nyúlik.

... Кто
толпе мои расскажет думы?

— Ki mondja el a tömegnek gondolataimat? — teszi fel a kérdést Lermontov. A *tömeg* szótól mindkét fordító visszariadt — alaptalanul.

... Sejtheti-e
Ember, hogy mit hittem, akartam?...

— hangzik fel e kérdés Szabó Lőrinc fordításában. Lator lakonikusabb helyütt, de ugyanakkor az eredetiben romantikusan csapongó *gondolatokból* — vitatható módon — *eszméket* formál:

Ki mond el, eszmék, szenvedélyek?

Lermontov érett költészetének hangjai csendülnek fel az ugyancsak 1832-ben íródott *Vitorlában* is már, amelynek minden más versénél több magyar fordítása ismeretes.

Másutt már utaltunk az *одинокий* — *magányos* — szó kulcsfontosságú jelentőségére Lermontovnál. A vers elején felbukkanó vitorla valamennyi fordítónknál — Szabó Endre kivételével — a *magányos* jelzőt kapja. Említettük, hogy e jelző *helye* is — értelmének megfelelően — determinált a Lermontov-versekben: a *magányos* szó mindig enjambement-os sor végén áll, mintegy magányosan.

A lermontovi eredeti szövegnek ezt az oly jellemző sajátosságát csupán Illyés Gyula, e versnek elismerten legjobb magyar tolmácsolója⁶ érzékelteti:

Vitorla fehérlik, magányos,
A tenger kék ködein át.

A versnek egyébként nagyon is világos szimbolikáját, amely oly híven tükrözi a jellegzetes lermontovi problematikát, hiszen — mint kései verseiben annyiszor — a tevékeny cselekvés viharában leli meg nyugalma a költő, két irányban is félremagyarázták. Egyrészt — mint ennek nyomai még ma is fellelhetők — már-már a forradalommal azonosították a vitorlát, míg másrészt az idillikus elemeket hangsúlyozták túlzottan.

Míntha ez utóbbi úton járna Szabó Lőrinc fordítása is, mikor a vad vihar — az eredeti szövegben ветер свищет, мачта . . . скрипит — nála könnyed tengeri idillé szelidül:

Táncol a hullám, könnyű szél zúg . . .

mint ahogy Illyésnél is míntha elcsitulna ez a vihar:

Szél zenél, a hab csupa játék . . .

Ennek az idillikusan 'könnyed felfogásnak az elemei végig fellelhetők Szabó Lőrinc fordításában:

Magányos szál vitorla *röppen*, —

— már az indításnál előbukkan ez a eredeti hangulatáról némileg eltérő elem, majd *új talány*-ről ír, aminek Lermontovnál semmi nyomát nem találjuk. A lermontovi tragikus pátoszt

Увы! Он счастья не ищет,
И не от счастья бежит!

megintcsak talánnyá szelidíti:

De nem a boldogság felé fut
a hajó, és nem azelől:

— itt az *Увы!* — ó jaj! — felkiáltás, de maga a felkiáltójel is, s velük együtt a feszült expresszívítás eltűnik, hogy helyet adjon egy lágyabb és bizonytalanabb közegnek.

A vitorla, amely az eredetiben aktív alany, Szabó Lőrincnél, de más fordítók tolla alatt is passzív tárgyá módosul, s ez befolyásolja a vers egész hangulatát.

⁶ E versnek „... más nyelven újjá alig teremthető varázsát eddig! egjobban Illyés Gyula közelítette meg...” — méltatja e fordítást fentebb idézett tanulmányában Gáldi László. (445.)

Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?

Szabó Lőrincnél a cselekvés elvész:

Nem jobb otthon, a kikötőben?
Új partok vonzzák, új talány?

Hasonlóképpen Arany Lászlónál is:

Mi űzte el őt szép honából,
Hogy idegen földön kering?

Sikerültebb Illyés Gyula megoldása, aki megőrizte fordításában a lermontovi aktivitást:

Repül — mily messzi partvilághoz?
Mért hagyta el szülőhonát?

s Lator Lászlóé:

Mit keres ott a messzeségben?
A honni parton mit hagyott?

Lermontov csak egyszer, a vers elején nevezi meg a vitorlát: utána végig személyes névmást használ. Ez a magyarban kétségkívül nehezebben követhető megoldás nem véletlen: így válik a vitorla a versben — a harmadik személyű névmásnak egyidejűleg mind a vitorlára, mind egy személyre utaló leple alatt — fokozatosan a cselekvést vágyó ember szimbólumává. A fordítók viszont a vers elején felbukkanó vitorlát tovább materializálják, s a későbbiek során mint „hajót” említik (Szabó Endre, Szabó Lőrinc, Lator László): csupán Illyés Gyula birkózik meg sikeresen a feladattal, s változtatja át fokozatosan — Lermontovhoz hasonlóan — egy nagyon is emberi szimbólummá; ezért érezzük az ő fordítását a legsikerültebbnek.

Nem véletlenül idéztünk hosszasabban e korai — bár határozottan a kései Lermontov-íra felé mutató — költeménynél: a fordításokban több-kevesebb határozottsággal megmutató tendencia a vers konkrét-vizuális elemeinek kiemelésére a mélyebb gondolati szférára irányul. A két lermontovi alapmotívum — vágy és székszis — állandó vibrálásának, harcának tanúja az olvasó az „И скучно и грустно” (*Bú nyom s unalom . . .*) kezdetű versben. A vágy villanásai feloldódnak, elsorvadnak a székszisben.

И скучно, и грустно, и некому руку подать
В минуту душевной невзгоды . . .

— indítja a verset az *u* és *o* hangok monoton, csüggeteg ismétlésével a költő. *Nincs kinek kezét adni* — panaszolja az első sorban, s annak enjambement-os vége maga is mintha egy reménytelenül kinyújtott kezét rajzolna élénk. Szabó Endre költői eszközökben általában szegényebb, de az eredetihez jobban ragaszkodó fordítása félig-meddig meg is őrzi ezt számunkra:

Unom magam, búsulok, s nincs kinek
Oda nyújtani a kezem . . .

Áprily Lajos tolmácsolása az előző elemet, az *u—o* ismétlődést emeli ki, bár nem következetesen:

Bú nyom s unalom! — Soha senki se fogja kezéd,
Ha lelkedden unt ködök ülnek . . .

A vágy-motívum amint felbukkan egy pillanatra, már fel is olvad a székszisben:

Желанья!.. Что пользы напрасно и вечно желать?

A lermontovi expresszivitással inkább csak Áprily tud versenyre kelni:

Vágy, vágy . . . de mit ér, ha a szív csak eped, eped . . .

A sor dialektikája Szabó Endrénél fordított kincsengést kap; a vágy-motívum szinte az egész sort betölti, s csak a végén bukkan fel a szkepszis:

Örökké vágni s hasztalan: minek?

Csupán egyetlen kis példa arra, hogyan őrződik meg az expresszivitás Áprilynál, s fakul leírassá Szabó Endrénél.

В себя ли заглянешь?

— kérdi Lermontov.

Áprily:

Magadba tekints?

Szabó Endre:

Szemléljem önmagam?

Természetesen nem a műfordítói teljesítmények egymáshoz való viszonyítása a cél: nyilvánvalóan más-más szempontból kell megítélnünk Szabó Endre úttörő jellegű tevékenységét és Áprily Lajos fordítói készségét.

A vers finom pontossággal felépített szerkezetével egyébként már Áprily sem tud egészen megbirkózni: A vágy-motívum harsányabban induló, majd fokozatosan gyengülő intonációját biztosan jelzik az eredetiben az írásjelek és indulatszavak: „Желанья!...”, „В себя ли заглянешь?”, „Любить...”, „Что страсти?”

Vágy és szkepszis harcának a vers kompozíciójában is megnyilvánuló ábrázolása a fordításokban elhalványul, illetve a részletező leírás igyekszik átvenni szerepét. A verskompozíciót, ismétlések, ellentétek Lermontovnál a költemény csillogó felszíne alatt rejlő szövevényét — mint a továbbiakban is látni fogjuk — általában nem sikerül megőrizni a fordítóknak. Nem az egyes formai elemek elhagyását kifogásoljuk, hanem arra a sajnálatos, de törvényszerű tényre hívnók fel a figyelmet, hogy ennek következtében a versszerkezet leegyszerűsödik, a költemény belső logikája meggyengül, s így akaratlanul is a leíró elem dominál. Nem a tökéletes műfordítás utópisztikus eszményét kérjük számon, csupán azt vizsgáljuk, hogy az eredeti vers mely komponensei halványodnak vagy tűnnek el több-kevesebb következetességgel a fordításokból.

A lermontovi verskompozíció leegyszerűsítésének gyakori példája egyes tömör képek oldottabb fogalmazása a fordításokban; amire a költő csupán utal, amit éreztet, azt a fordító ki is mondja: a kissé rejtvényyszerű sorokba mintha a megfejtést is beírná. Jellemző példa erre a híres *Hazám* c. vers indítása:

Люблю отчизну я, но странною любовью...

A kezdő sor szokatlan szórendje — Lermontovra igen jellemzően — mintha a konventionális hazaszeretet-felfogással szállna vitába. (A sor szó szerinti fordítása: Szeretem hazámat én, de különös szeretettel.)

A vers tolmácsolói — Szabó Lőrinc, Áprily Lajos és Lator László — felfigyelnek ugyan az inverzióra, az ellentétes kötőszó mögött rejlő polémiára, de fordításaikban nem érzékelik, hanem némi bőbeszédűséggel megmagyarázzák:

Szeretem a hazám; nem ahogy kötelesség...

(Szabó Lőrinc)

Más szerelemmel nézek én hazámra...

(Áprily Lajos)

Szeretem én hazám — nem mint sok fia, másképp...

(Lator László)

(A probléma természetesen nem csupán Lermontov fordításánál jelentkezik: hasonló feladat elé állította annak idején a *Holt vidék* orosz tolmácsolóját a tömör József Attila-i sor:

Gondolkodva ülnek ím a
sötétben.

Alekszandrova túlmagyarázó fordításában mintegy ki akarta találni, hogy mire is gondolhattak a parasztok:

Думы их безрадостны: жестокий
Выпал год!⁷

(Szó szerinti visszafordításban: Örömtelen gondolataik vannak: kegyetlen év jutott osztályrészül!)

Fentebb utaltunk már a magyar Lermontov-fordítások azon sajátosságára, hogy a konkrét-vizuális réteg mögött elhalványul a versek gondolati tartalma. A kései Lermontov-versek egyik alapvető, minduntalan visszatérő gondolata az egyedüllét, az elszakíttottság tragikumuma. A költő ezt mindig két-két elem, kép, alak egymáshoz való viszonyításával: belső egymásrautaltságuk és elszakíttottságuk konfliktusával fejezi ki; az egymással ellentétes konkrét-vizuális motívumok e gondolati tartalomnak vannak alárendelve.

Ilyen *A szikla* c. verse is, amelyben nyolc rövid sorba sűríti e konfliktust. Ez a költemény két alapelemének — a sziklának és a felhőnek — (oroszul: утес—тучка) már grammatikai, nembeli szembeállításában is kifejezésre jut. A magyarban nemek nem lévén, a fordítók inkább a „*roppant szikla*” és a „*pici arany felhő*” (Szabó Lőrinc), a „*szikla-óriás*” és a „*arany fellegecske*” (Lator László) vizuális ellentétét élezi ki.

Az eredeti vers a múlt és jelen idő használatának szembeállításával is kifejezi, hogy a szikla és a felhő találkozása múlt emlék a felhő számára, s örökké élő — a sziklának. Szabó Lőrincnél ez elsikkad: végig múlt időt használ. Lator László megőrzi ugyan az eredetinek ezt a jellemző vonását, de a tragikumot már-már idillé enyhíti.

A felhő és a szikla ellentétét Lermontov azzal is érzékelteti, hogy míg az előbbi leírásánál a lágy *l* és *r* hangok dominálnak (szinte azoknak a szárnyán röppen fel az égbe a felhő), a komor szikla ábrázolásánál mintegy egymásra torlódnak a kemény zárhangok, s csak a vers végén, a sírás oldja fel azokat:

И тихонько плачет он в пустыне.

A lágy mássalhangzókat a két fordító is alkalmazza ugyan, de éppen ott, ahol — az egyedül maradt szikláról szólván — az eredetiben több a zárhang:

Но остался влажный след в морщине
Старого утеса.

Ez a sor egyébként is mintegy kulcsa a versnek, hiszen a „*влажный след*” (*nedves nyom*) kétféleképpen értelmezhető: egyrészt a vers elejére utal, s mint a tovaröppent felhő nyomát foghatjuk fel, másrészt az utolsó sorhoz kapcsolódik, ahol a csendesen síró sziklát látjuk, s mintegy az ő könnyét jeleníti meg. Így kapcsolja össze e sor a vers két részét — a felhő tovarobbanését és a szikla sírását — szerves egésszé, s utal nagyon finoman e két jelenség közötti okozati kapcsolatra: innen tudjuk meg, miért is sír a szikla.

A magyar fordításokban ennek a lényeges sornak e kettős kötődése elhalványul:

Harmatos nyomát az ölelésnek
még sokáig őrizte a vén szirt . . .

(Szabó Lőrinc)

De a helyén hűvös harmatocska
fénylett . . .

(Lator László)

A *harmatos nyom* csak a felhőre utal, a szikla könnyére semmiképpen, az *ölelés* pedig végképp idegen a vers hangulatától. (Hasonló, az eredetiben nem szereplő érzéki momentumok másutt is benyomulnak Szabó Lőrinc fordításába; pl. a *Kimegyek az útra* . . . tolmácsolásánál: a *про любовь мне сладкий голос пел* — (szó szerinti fordításban: édes hang énekeljen a szerelemről) — sor Szabó Lőrincnél érzéki képpé módosul: . . . *Két szerető mámoros dala* . . .)

Lator László „*hűvös harmatocskája*” hasonlóképpen egyértelműen csak a felhőre vonatkoztatható.

Láttuk tehát, hogy mindkét fordításban a felhő és a szikla külön-külön való leírása felerősödik, míg a kettő viszonya, az elszakíttottság gondolata, ami a vers lényegi mondani-valója — elhomályosul.

Még fontosabb szerephez jut a verskompozíció az *Álom* c. költeményben. A látszólag leíró jellegű vers Lermontovra igen jellemző konfliktust jelenít meg: a haldokló hős álmában

⁷ Атилла Йожеф. Стихотворения. М. 1958. 142.

távoli kedvesét látja, s a gondolat ereje oly erős, hogy képes egy válaszgondolatot kiváltani a messzi kedvesnél, aki a haldokló hőst látja maga előtt. Lermontov finoman érzékelteti, hogy a gondolat röpte nem valami absztrakt időtlenségben zajlik: a vers kezdetén

Глубокая еще дымилась рана,
По капле кровь точилась моя.

A befejező képbén

В его груди дымясь чернела рана,
И кровь лилась хладяющей струей.

Áprily Lajos fordításában:

A mellemet golyó találta mélyen
És lassan hullt a vérem, csepre csepp.
.....
.....
A mellén mély sebszáj tátong sötétén
S hülő sugárral csordogál a vér.

Plasztikus finomsággal ábrázolja a költő az idő múlását: a kezdő és befejező sorok statikus elemei — a seb, a vér — változatlanok; csupán az igék módosulnak (*дымилась — дымясь чернела, точилась — лилась*; szó szerinti fordításban: *füstölt — füstölögve feketélt, csordogált — ömlött*), érzékeltetvén az idő múlását. Ezt több-kevesebb következetességgel sikerült visszaadni a vers fordítóinak. A fordítás pontosságára igen ügyelő Szabó Endrénél:

Mély sebem vala még vérezőben,
Pirosra festve a földet alattam.
.....
.....
A mellén sötét seb, mely gőzölög még,
Ontva már hülő vérpatakat.

Az idő múlását az orosz eredeti az igeaspektusoknak a magyarban nehezebben visszaidézhető árnyalt használatával érzékelteti. A magyar fordítók is igyekeznek ezt a lehetőség szerint megközelíteni. Leginkább talán Lator Lászlónak sikerül: szerencsésen állítja szembe egymással a *csordogált — elcsorog* igealakokat.

Az égető nap gyilkos erejét (a nap mindig pusztító erőként jelenik meg Lermontovnál) és a hőst körülvevő sziklák fenyegető tömörülését (amire az eredeti hangfestéssel is utal: „уступы скал теснились...”) — miként a sziklák, a mássalhangzók is egymásra torlódnak) ugyancsak Lator érzékelteti a legjobban:

Feküdtem ott a völgyi lágy homokban,
Körül szirtek szorongtak fent... ,

bár valami, az eredetitől idegen idilli elem nála is megjelenik („a völgyi lágy homokban”), s Áprilynál is a Lermontovnál szereplő komor, szorongató szirtek helyett

Csúcsok ragyogtak sárgán fenn a fényben...

Lermontov szembeállítja egymással a vers két színterét (полдневный жар — вечерний пир), s ugyanakkor a vers szövegében mintegy elrejtett ismétlődő motívumokkal utal a két szerelmesnek a külső kontrasztnál erősebb belső azonosságára (лежал один — сидела одна; и снился мне — и снилась ей; szó szerinti fordításban: 'feküdtem egyedül — ült egyedül, és álmodtam — és álmodta'). Ezen a szembeállításon, illetve összekapcsoláson épül fel a vers konfliktusa, de sajnos éppen ezek az — első pillantásra valóban nem szembetűnő — elemek esnek ki a fordításokból. Az eredmény: megint csak a leíró jelleg kerül előtérbe, s elvész a költemény gondolatísága, jelentősen csökken drámai ereje.

S vonatkozik ez a Lermontov-líra igen sok darabjára. Mindez természetesen nem változtat azon az örömdetes tényen, hogy a régebbi keletű, mint láttuk, egyáltalán nem lebecsülendő fordítások mellett elsősorban Szabó Lőrinc és Áprily Lajos, a fiatalabb nemzedékből pedig Lator László műves tolmácsolásai eredményeként a magyar olvasó viszonylag biztos képet formálhat Lermontov lírájáról. Célunk nem is a fordítások értékelése volt — ezt meg-

tette már idézett tanulmányában Gáldi László —, hanem a lermontovi képalkotás és verskompozíció sajátos vonásainak nyomon követése a magyar fordításokban.

Az eltérések nem a véletlen, s nem is a gondatlan munka eredményei (természetesen, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy Szabó Lőrinc nyilván nyersfordítások alapján dolgozott: másként nehezen lenne magyarázható, hogy éppen nála, a magyar gondolati líra egyik reprezentánsánál homályosulnak el a Lermontov-versek gondolati elemei, s hogy éppen nála, akinek verseiben szinte tologanak az áthajlások, tűnnek el azok Lermontov költeményeinek fordítása során): meghatározott tendencia figyelhető meg, amely a gondolati elem viszonylagos háttérbe szorítása, elhanyagolása mellett a leíró mozzanatok hangsúlyozottabb kiemelésében, a költemények belső logikájának nem eléggé plasztikus tolmácsolásában jut kifejezésre; az egyes képek bravúros átültetése mellett mintha elhomályosulnának azok összefüggései; a belső vívódásait kikristályosodott formákba tömörítő költő magyar nyelvű megszólaltatásánál inkább képeinek ragyogása ragadta meg a fordítókat, mintsem az azokat létrehozó és egybeötöző magas hőfokú intellektuális feszültség; a Lermontov-versek zeneiségét inkább csak harmonikus akkordjaikból, mintsem ellenpontozó szerkezetükből hallották kicsendülni.

Verselemzés

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Wallace Stevens: Dal, háború végén

1

Ma láttam csak újra meg, korán az esti égen,
az esthajnalsillagot, tél kezdetén, a csillagot,
mely megkoronázza tavasszal a nyugati láthatárt,
újra . . . mintha visszajött, az élet jött volna vissza, nem
egy másik lányban, fiúban újraszületve, nem máshol,
de mintha miránk talált volna ifjan az este,
még mindig ifjan. saját jelenünkben járva.

2

Mint az újszülött idő egy időtelen létben, olyan volt
itt e világban, az utcán, melyben voltam,
időtelen, mert ami nincs, annak ideje sincs,
nincs is, vagy csak az, ami volt, tele olyan
csenddel, amilyen a hadseregekre szállt, seregekre
trombita s dobszó nélkül, a parancsnok mind elnémult,
a fegyverek a földre hulltak, holtan a végső vereségben.

3

Mi köze a világhoz, melyre fénye hullt,
a tiszta éghez Franciaország, Anglia
s a német táborok fölött? Elfordította arcát.
S ez tart fenn mégis, a csillag — ő maga is
idő, független minden múlttól; függetlenül
minden jövőtől: örökké él és létezik,
örökké lélegzik és mozog; a szüntelen tűz ő,

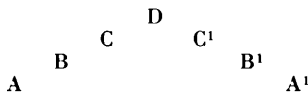
4

a jelen, mely itt közel van, a jelen, mely megvalósult,
nem jelkép, de mit a jelkép kifejez,
élő fény levegőben, sohase változik,
bár változik a levegő. Ma este láttam újra meg,
tél kezdetén, s járkáltam, beszélgettem is
újra, s éltem, voltam újra, lélegzettem újra, és
mozogtam újra, fellobbantam újra, fellobbant újra az idő.

(*Keresztury Dezső fordítása*)

A vers ellentétek sorozatára épül. Az esthajnalcsillagot, „mely megkoronázza tavaszal a nyugati láthatárt”, most, „tél kezdetén”, csak „low in the sky”, tehát „az ég peremén” pillantjuk meg. (Nem „korán”, mint a fordítás mondja.) A csillag feltűnése olyan, „mintha miránk talált volna ifjan az este”, azaz a dolgok vége. Ez a csillag „újszülött (szó szerint 'sudden', 'hirtelen') idő”, abban az „időtelen létben”, ahol a költeményben szereplő fiktív én tengődni kénytelen, „itt e világban, az utcán, melyben voltam”, tehát az ő közvetlen jelenében. Mivel „időtelen”, ez az élet „nincs is, vagy csak az, ami volt”, szöges ellentétben a csillag világával, melynek hatására az este „még mindig ifjan, saját jelenünkben járva” talál bennünket. A következőkben ez az „időtelen lét” a harctérrel azonosul. Fölötte az ég „blank”, „üres”, mivel a csillag „elfordította arcát”. A hadseregek mind „végső vereséget” szenvedtek, mozdulatlanok és némaságra vannak kárhozotva. Ezzel a meddő szólni nem bírással képez csúfolódó és ugyanakkor mélyen gondolati ellentétet a képzeletnek, a kifejezésnek a költemény eredeti címében („Martial Cadenza” „Harci Kadencia”) megjelölt, termékeny és végtelen lehetőségeket magában hordozó szabadsága. A vers a képzeletet a csillaggal szimbolizálja és energia jellegét hangsúlyozza: fényével messzi világokat ragyog be, „a szüntelen tűz ő”, „ő maga is / Idő, független minden múlttól”; „örökké él és létezik. / örökké lélegzik és mozog”; „a jelen mely itt közel van, a jelen, mely megváltozott, / nem jelkép, de mit a jelkép kifejez, / élő dolog ('thing') a levegőben, sohase változik, / bár változik a levegő”. Az utolsó sorok visszatérnek a kiindulóponthoz, az emberhez, aki itt már az alkotó ember. Az egész költemény felfogható úgy is, mint az alkotás folyamatának szimbóluma: az ember szemben találja magát a meddő világgal, s a vers akkor ér véget, mikor a kettő dialektikus ellentéte megoldódott, az alkotás megszületett. (A magyar cím félrevezető: a csillag okozta megkönnyebbülés s a hadseregek „végső veresége” semmi kapcsolatban sincs a háború végével vagy egyáltalán a háborúval mint konkrét eseménnyel, a vers igazi jelentésére éppen az inutató rá, hogy a háború elején íródott s már 1942-ben kötetben is megjelent.)

Vessünk még egy pillantást a költemény szerkezetére. Az egyes fél-versszakok — s ez különösen igaz az eredeti szövegre nézve — egy-egy szó köré font meglehetősen szabad variációk, miközben az illető szót dadogásszerűen ismételtetik. Az így kialakuló texturális részletek s egyszersmind gondolati egységek szorosan egymáshoz vannak fűzve azért, hogy általában bevezetik a következő egység középpontjában álló szót még azelőtt, hogy egészen véget érjenek. A vers első másfél szakasza az „újra”, „jelen” és „idő” szavak, illetve a nekik megfelelő fogalmak köré csoportosítja mondanivalóját. Az utolsó másfél versszak fordított sorrendben megfelel ennek a három egységnek. Egyedül a vers középső része szerepel egyetlen egyszer, a néma, mozdulatlan hadseregek és a tőlük arcát elfordító csillag szembeállítás. Az angol cím nem véletlenül utal a zenére: a költemény egyetlen fokozás, majd fokozatos visszatérés a kezdethez; az első sorokban megszólaltatott csíra-témára írt változatok sora; az egész „kadencia” felépítése a zenében használt híd- vagy ívformára emlékeztet:

Stevens helyzete egyedülálló a XX. századi polgári költők között, akik általában igyekeztek elhatárolni egymástól a költői és gondolati értékeket. T. S. Eliot rámutatott, hogy Hamlet híres monológja korabeli filozófiai közhelyek halmaza. „De vajon azzal az érzéssel tesszük-e le Shakespeare-t — kérdezi Stevens —, hogy korabeli közhelyeket olvastunk?” Stevens — legtöbb kortársával ellentétben — gondolati költő, aki nem önmagában zárt verseket, hanem összefüggő egészet képező költészetet ír, éppen ezért nehéz egyes rövidebb verseiből megismerni vagy éppenséggel egyetlen ilyen költeményét elemezni, hiszen életművének fő pillére nagy terjedelmű filozófiai költeményei, s még azoknak igazi jelentésére is csak összegyűjtött verseinek összefüggésében derül fény. A fenti vers soraiban az utolsó szótagra eső erőteljes hangsúly a soroknak, versszakoknak és az egész költeménynek a nyitott voltát jelzi: a sor dallamának a vége még az utolsó sorban is fölfelé ível, s valahol középfekvésben befeljen marad.

„A költemény — írja Stevens — szavakban kifejezett költészet. Minden költemény egy költeményen belüli költemény: a gondolat költeménye a szavak költeményén belül. Elsősorban a kifejezett dolognak, nem a kifejezésére használt nyelvnek kell költészetet teremteni. Legszerencsésebb esetben a költemény mindkettőből tevődik össze.” A gondolatok és a szavak költészete az idézett költeményben szorosan összefonódott. Az első szerkezeti egység még nem tesz mást, mint közli a csíra-témával, leírja az esthajnalcsillagot; a sorok ritmusa gyorsabb, négy

fő hangsúlyt tartalmaznak. A negyedik sor megismétli az első egység „alap-szavát”, majd szünetet tart, s ettől kezdve a sorok már csak háromszoros erőteljes hangsúlyozást kapnak, a ritmus lelassul: a fiktív én tűnődése kezdetét veszi:

Only this evening I saw again low in the sky
The evening star, at the beginning of winter, the star
That in spring will crown every western horizon
Again . . . as if it came back, as if life came back
Not in a later son, a different daughter, another place,
But as if evening found us young, still young,
Still walking in a present of our own.

A költő olyan intenzitással gondolt a költemény érzéki, képi világára, hogy gondolata teljességgel átítatta azt. A gondolatot részben ezért nem tudjuk már kihámozni belőle, részben pedig azért, mert a költemény voltaképpen dialektikus folyamatról szól, melyet lehetetlen valamely kész, metafizikus fogalommal azonosítani. A költemény a fiktív én monológja, és a valóság megragadásának a folyamatát fejezi ki. Tudjuk, hogy az esthajnaleszillag és a hadseregek, a versben említett tárgyi dolgok nemcsak a fiktív én tudatában léteznek, de azt is tudjuk, hogy ez a tudat megváltoztatja őket. A költemény szépsége tehát nem azzal hozható összefüggésbe, mit is jelképez a csillag és a hadseregek, hanem részint a kettő között, részint a fiktív én és az általa szemlélt külső világ, részint a vers és a mi világunk között a költemény során megszülető analógiából következik.

Kiegészítés az „Egy XIX. század végi orosz nyelvű magyar lírai antológia”-hoz¹

KOVÁCS ZOLTÁN

A címben szereplő cikkben szoltam az antológia oroszországi kritikai fogadtatásáról, közöltem a róla megjelent, fellelhető négy orosz nyelvű ismertetést.² Az ismertetések rövid magyar nyelvű kivonatát is közöltem.³ Nemrégiben — több hosszas, sikertelen próbálkozás után — végre sikerült megkapnom Leningrádból a *Zsizn' i iszkussztvo* (Élet és művészet) című, Kijevben megjelent irodalmi, politikai és művészeti lap 1897. évi október 20-i, 290. számában a második oldalon levő ismertetést.⁴ Az I. V. neve alatt közreadott rövid ismertetés egészében véve pozitívan ítéli meg a kötetet: a gyűjtemény jó benyomást kelt, s a magyar költészetről világos képet ad.

Az alábbi ismertetés közzétételével remélhetően sikerül teljesebbé tenni a N. Novics szerkesztésében a „Malen'kaja antologija” (Kis antológia) c. sorozatban napvilágot látott *Mad'jarszkije poeti* (Magyar költők) oroszországi fogadtatására vonatkozó ismereteinket.

«Мадьярские поэты». Издание под редакцией Н. Новича. С.-Петербург, 1897.

Г. Нович задался целью дать русской читающей и интересующейся иностранными поэтами публике «маленькую антологию». В прошлом году им были изданы 2 сборника — «Китай и Япония в их поэзии» и сборник стихотворных переводов произведений иностранных поэтов различных национальностей, «принадлежащих к числу замечательных писателей на своей родине, но мало известных в России» — так говорит составитель в предисловии ко второму сборнику, носящему название «С чужих полей». Названные сборники были своевременно отмечены критикой. Недавно появился 3-й сборник «Мадьяр-

¹ Lásd Filológiai Közöny XI. évf. 1965. 1–2. sz. 168–180.

² Uo. 178–180.

³ Uo. 172–173.

⁴ A másolást a leningrádi Nyelvtudományi Intézet főkönyvtárosa, Voronkova Zinaida Jakovlevna végezte. Segítségért ezúton is köszönetet mondok.

ские поэты». В сборник вошли образцы произведений 25 мажарских поэтов, начиная с произведений поэта Александра Кишфалуди, жившего в начале нынешнего столетия и создавшего новую эру в мажарской литературе и, кончая ныне живущими поэтами (А. Сабо, Э. Абраньи, А. Эндреди и др.). Самое большое место отведено знаменитому мажарскому поэту Александру Петефи — около 30 переводов, из которых 1/3 принадлежит А. Михайлову-Шеллеру. Можно отметить хорошие переводы оригинальных стихов современного поэта Андрея Сабо — О. Михайловой.

В общем сборник производит хорошее впечатление и дает ясное представление о мажарской поэзии.

В конце сборника приложены примечания о правилах произношения и правописания мажарского наречия, пояснительный словарь и краткие биографические сведения о всех переводимых поэтах.

Сборник издан очень изящно — компактным томиком и цена ему не высока.

И. В.

Felszólalás a PEN CLUB 1969. évi december 14-i közgyűlésén

VAJTHÓ LÁSZLÓ

Nagy örömmel olvastam a PEN CLUB múlt évi gazdag munkaprogramját, s csak azt sajnálom, hogy agkori akadályok miatt alig lehettem jelen. Kivált a február 6-i alkalomra lettem volna kíváncsi, melyen a „Magyar Irodalom Külföldön” bizottság szerepelt. Vajon szóba került-e érdemlően egy nagyszerű szovjetbeli vállalkozás? Ha igen, sajnos, azt kellett tapasztalnom, hogy nem sok eredménnyel. Mert bizony Kun Ágnes és Hidas Antal, valamint fordítógárdájuk áldozatos, sziszifuszi munkája több figyelmet érdemelt volna a magyar sajtóban. Rosszul fejeztem ki magam, hiszen tudtommal egyetlen ismertetés, kritika sem szólt az elmúlt évek folyamán az új orosz Petőfiről, a reklámon s a magam szerény tanulmányán kívül, mely 1967 decemberében jelent meg az *Alföld*-ben. Honnét e példátlan közöny? Mindmáig hasztalan tűnődöm rajta. Pedig évről évre ugyancsak megmutatkozott, mennyit árthat ilyen esetben a kritikátlanság. Kun Ágnesék, miközben még más klasszikusainkat is megszólaltatták a Szovjetben, sűrű gondjaik közt, nyersfordítások készítésével, jegyzeteléssel stb. elfoglalva, e megható, lázas tevékenységben magukra hagyatva nyilván bólintásnak vehették sajtónk hallgatását, s így esett, hogy a közben négy kötetű tekintélyesedett anyag, Radó György szerint Petőfi Sándor összes műveinek 70%-a, kiadásról kiadásra javítatlanul jelent meg. Én ugyan csak a moszkvai 1958-i egykötetes kiadást ismerem, de az az érzésem, hogy a további anyag, költői és prózai csupán *egyellen* kiadásnak utánnomása, s ugyanígy jelent meg a mi Corvina idegen nyelvű kiadóvállalatunknál három kötetnyi, szintén javítások nélkül, minden bizonnyal a magyar sajtó hallgatásától félve vezetve, bár lektorait, már csak szolidaritásból is, mégis csak mozgósíthatatta volna. Ime, mire vezethet a sajtó közönye.

Ezért kérem a PEN CLUB tisztelt tagjait, tekintélyükkel hatnának oda, hogy az orosz Petőfi végre méltóbb kiadásban jelenjék meg. Ezúttal csak néhány kisebb-nagyobb hibát említek, azoknak, akik netán tájékozatlanok volnának.

A *Falu végén kurta kocsmá* kezdetű versben ez a sor: *És tüzes, mint ifjú babám*, az oroszban így hangzik: *És tüzes, mint a pálinka alja*.

A *Tisza* címűben ez a sor: *Mint az örült, ki letépte láncát*, a fordításban: *A Tisza mintegy letépte láncát*. Az „örült” szó kimaradt.

Тиса будто цепи сорвала.
Всю плотину в щепки разнесла . . .

Az év végén c. versben megcsönkul a világirodalom egyik legszebb képe.

Hirtelen ne haljon ő meg, (ti. a költő utolsó dala)
Zengjék vissza az időnek
Bércei, a századok.

Az oroszban kimaradt a „századok” szó.

И в горах времен, пожалуй,
Твой аккорд, как гул обвала,
В будущности повторят

De ezek még hagyján, többedmagukkal, hiszen társszerzők mindenütt akadnak a műfordítás birodalmában. Ellenben két súlyos vétséget már rég ki kellett volna küszöbölni a jobb sorsra érdemes gyűjteményből.

Petőfi jelígeje már a cári időkben is hamisan jelent meg oroszul. Sajnos, az új Petőfiben se másként. Egy harmadrendű rím kedvéért ugyanis „Szabadság, szerelem” helyett *Szerelem szabadság* áll, immár több mint tíz esztendeje, miáltal a gondolat már az első sorban elvész:

Любовь и свобода

Másik folt *A XIX. század költői* c. versben van, a második strófában, melyben azt mondja a költő, hogy ők, Mózes példájára, Kánaán felé vezetik népüket. Az új orosz fordításban a Kánaán szó helyett új *Palesztina* áll.

... к новой Палестине ...

Egy szakosztálygyűlésen futólag szóba került ez, valaki cionizmust emlegetett. De az előadó azzal védte ki a ferdítést, hogy a poetica licencia értelmében az *egész* előfordulhat a *rész* helyett. Igaz, de minden szabály alól van kivétel, ez esetben is. Hiszen a *Kánaán* szó, bibliai keretéből réges rég kiemelkedve, nemzetközi fogalma lett a bőségnék, míg a *Palesztina* szó pusztá országnév, s így általa az eredeti hangsúlyát veszti.

Tanulmányomra visszagondolva, úgy látom, egy fecske nem csinál nyarat, kivált ha nem is vették észre, pedig jó lenne „vidéki” folyóiratainkat komolyabban számon tartani. Így hát az új orosz Petőfi rég esedékes javított kiadása még mindig várat magára. Onnét gondolom, mert a mostani karácsonyra megjelent kis egykötetes válogatott Petőfi is változatlan szövegű. Klasszikusainkat egy életen át fordítjuk, éppen ezért kötelességünk időről időre egy-egy lépést tennünk e felsőbbrendű műveletben. Ezúttal is tetemesen javult volna az utánnymot, ha a Petőfi-jelige első sorát, míg valaki zseniális fordító rimmal és hűségesen nem adja vissza, egyelőre rím nélkül, de hamisítatlanul közlik.

A másik végzetes hiba is eltűnt volna, ha tanácsom annak idején nem kerüli el a figyelmet. Hiszen Lunacsarszkij már régebben híven fordította az eredetit:

Мы как Моисей служдал с народом,
Так мы пустынями идем
И столб водкательный сверкает
Для нас пурпуровым огнем
И тот огонь — призыв поэта
Завет, и мы снимаем стан
И вновь идем, взыскупя сердцем
Путь в счастливый Ханаан.

Tisztelt közgyűlés! Ismételten kérem, szíveskedjék oda hatni, hogy az új orosz Petőfi újabb meg újabb kiadásban, tehát ne utánnymásban jelenjék meg, s így egyre sikeresebben közeledjék minden műfordító vágyálma, a congeniális megoldás felé. Ha élő írók művei több kiadásban is napvilágot láthatnak, mért ne Kun Ágnesék megható és eléggé nem dicsérhető szolgálata?

Horatiusból

Exegi monumentum ...

(Horatius: Carm. III. 30.)

Itt áll készen a mű — érc sem örökvalóbb —,
Gúláknál magasabb, fennen uralkodóbb,
Éhes záporosó, északi féktelen
Szél sem verheti szét, sem soha végtelen
Évek láncolatán elröpülő idő.

Nem mind múlhatok el, bennem a jobbik én
Túlél síri halált: hírben is újhodón
Mindig nőni fogok, míg Capitolium
Dombján lép föl a pap, s pappal a néma szűz.

- ¹⁰ Rólám szól az utód, merre az Auidus
Zord vízárama zúg, s Daunus uralkodott
Tikkadt népe fölött: pór — ki ma úr — magam
Oltottam legelőbb római versbe át
Aeol dallamokat. Nyújtsad a büszke bért
¹⁵ Méltó érdememért, s delphi babér dicső
Lombjával koszorúzd, Melpomené, fejem.

Fordította: Nagy Ferenc

Megjegyzések Horatius — fordításomhoz

Az alábbiakban a Horatius-vers (carm. III. 30.) tartalmi-formai sajátosságaira mutatok rá, amelyeknek minél hiánytalanabb átültetésére Falus Róbert ösztönzése nyomán tettem kísérletet.

Általában: a kis aszklépiadészi verssorok egy-egy katalektikus pherekrateuszának tartalmilag is hű érzékeltetése volt fő céloom.

Részletezve:

1. A ciklust záró III. könyv utolsó carmen-jében különösen fontos: a versnyitó praesens perfectum befejezett tényt, állapotot fejez ki.
2. A sorvégi középfok rímel az előző sorvégire.
3. Alliteráció *i* helyett *é* magánhangzóval.
4. Hangfestés. A sorvégi fosztóképzős jelző megfelel az előző sorvéginek.
5. Hendiadyoin.
- 6–7. A középponti kinyilatkoztatás megközelítőleg szóhű pontossággal.
9. A Pontifex Maximus kiemelve, a Vestalis Maxima csak kísérőjeként.
10. Dicar — pregnáns értelmezésben.
- 10–11. Hangfestés.
11. Jelzőátvitel: nem Apulia mondai királya „tikkadt”, hanem országa, ill. népe.
12. A kulcsfontosságú ex humili potens: társadalmi kategória!
13. Kiemelés: princeps = „magam . . . legelőbb”
14. Az elvont főnév (superbia) konkretizálása. Alliteráció s helyett *b* mássalhangzóval.
- 14–15. Hangsúlyos szók belső rímje.
15. Alliteráció *m* helyett *d* mássalhangzóval.
16. Pars pro toto: comam = „fejem”.

Vergiliusból

Itália dicsérete

Vergilius Georgica-jának II. énekében

Média erdőkben gazdag, dús távoli földje,
Szépséges Gangész folyam és zord Hermus-aranypart,
Egy se vetélkedhet virtusban, Itália, véled;
Baktrai, ind vagy arab — tömjén ura —, lám, sosem ér fel.

- ¹⁴⁰ Földünket se bikák nem túrták tűz-lehelettel,
Sárkányfog-magvak sem tették dús hozamúvá,
S nem sisakos, dárdás órjás-had kelt ki belőle.

Mégis bő termés és Bacchus szőleje érik,
Zöldel olajfabogyó, s jószág hízik lakománkra.

- ¹⁴⁵ Innen vágat a vad paripák hada harc mezejére,
Innen vonja fehér bárány s bika templom elébe —
Szentelt áldozatul, Clitumnus, hintve vizeddel —
Fenséges dialdalmenetét hős római népnek.

Itt örökös tavasz él, nyár sem múlik soha napján,

- ¹⁵⁰ Kétszer is ellik a nyáj, a fa kétszer termi gyümölcsét.
Vérszomjas tigris, vad oroszlán nincs, nyoma sincsen,
Csalfa virág sem mérgezi azt vesztére, ki gyűjti;
Csúszó-mászó nem kúszik s nyújtóz a homokban,
Pikkelyes irhájú gyűrűt se tekerget a kígyó.

155 Mily sok pompás nagyváros! Mind emberi munka,
 Sok kőház magasan, hogy a felhőt verdesi orma,
 Míg lent ősi falak lábát folyamok vize mossa.
 Mondjam-e: északtól délig hullám veri partunk?
 S mennyi a tó?! Hűs Lārius, imhol, téged idélek,
 160 S téged, Bēnācus, harsány habok áradatával!
 Mondjam a nagy kikötőt, vagy a Lucrinus-tavi gátat,
 Hol lázongva törik remegőn rabigába a tenger?
 Julius — ím — ez a név a vidéknek szárnyas ekhója,
 S turrén tengervíz az Avernus-tóba beömlik.

165 Drága, varázsos kincs rejtez földünknek ölében,
 Méhében sok arany meg ezüst ere fut nemes ércnek.
 Itt váltak hőssé marsus-nép és a sabellek,
 Bajvívó ligurok s kopjás volszk nép ered innen.
 Itt született Decius, Marius, a Camillus-i nagyság,
 170 Hadban hős Scipiók, s Augustus, az isteni Caesar:
 Ott állsz immár győztesként ködös Ázsia partján,
 Indust így tartasz távol hős Róma falától.

Légy üdvöz, saturnusi föld, termés örök anyja,
 Hőseid által örök; művemben az ősi dicsőség
 175 Szent hagyományú forrását feltárom előtted:
 Aszkrai dalt dalolok szélében a római földnek.

Fordította: Nagy Ferenc

Jegyzetek Vergilius-fordításomhoz

- Georg. 136 kk. Ez a részlet ihlette meg Chénier francia költőt is hasonló tárgyú költeményéhez: Hymne à la France
137. Hermus az ókori Lydia fő folyója (ma Gediz Törökországban)
139. A tőmjéntermő hely Panchaia szigete volt a Vörös-tengerben, Arabia keleti partja mentén
- 140—142. Az aranygyapjúért Médeia kolchiszi királylány segítségével küzdő Iason, az argonauták vezére, kénytelen volt Aiétész király érclábú bikáival felszántani Arész hadisten mezejét, majd sárkányfog-magvakat vetni belé, amikből óriások támadtak, de sikerült lekasabolnia őket
143. Legjobb bor a Latium és Campania közti Massicus-hegy vidékén termett
147. Az umbriai Clitumnus folyó forrásvidékének Iuppiter Clitumnus volt a védőistene
- 149—154. Vö. a IV. ecloga és Ovidius Metamorphosesének (I. 107. kk.) leírásával az aranykorról
159. Mai névén: Comoi-tó
160. Mai névén: Garda-tó
161. Az Augustus építette nagy kikötő Nápoly mellett a Portus Iulius. A közeli Lucrinus-tó osztrigáiról volt híres
164. A kenes vízű Avernus-tó (Cumae mellett), amelynek partján a régi rómaiak hite szerinti alvilág bejárata volt, a Lucrinus-tóval állt összeköttetésben s azon keresztül érintkezett a Turrén-tengerrel
167. A marsus és sabel: közép-itáliai törzsek
168. A ligurok Genua, a volszusok Latium vidékén éltek
169. Decius Mus, két római consul — apa és azonos nevű fia —, akik a latin, ill. szamnit háborúban (i. e. 340 és 295) áldozták életüket a hazáért
- Caius Marius (i. e. 156—86) a római néppárt vezére
- Marcus Furius Camillus dictator mentette meg Rómát i. e. 390-ben a gallusok pusztításától
170. Publius Cornelius Scipio Africanus Maior (i. e. 202) és Publius Cornelius Scipio Aemilianus Numantinus Africanus Minor (i. e. 146) a II., ill. III. pun háború hősei
- Caesar: itt Augustus császár egyik — Julius Caesar emlékére felvett — címe
171. Célzás a párthusok kisázsiai földjére, vö. Georgica IV. 561.
173. Saturnust, miután fia, Jupiter elűzte a trónjáról, Itália fogadta be, s azontúl ott uralkodott
176. A boiótiai Aszkra — a Helikón-hegy lábánál — volt szülőhelye Hésziodosz-nak, aki Vergilius költői mintaképének számít a Georgica megírásánál.

VI. ének

Amint érzékelésem újra megnyílt,
 mely a két rokon fájdmától tört meg,
 fölverte bánatuk, mit mi sem enyhít,
 újféle gyötrelmek s új meggyötörtek
 fognak körül akármely rezdületre,
 akárhová fordúlok, vagy tekintek.
 A harmadik körben vagyok, örökre
 átkos, fagyos, súlyos esőverésben,
 nem változik törvénye szemernyit se.
 Nehéz jég, sötét lucsok, hó az éjben
 alásodródik homály-boltozatról
 s bűzlik a föld amely beissza mélyen.
 Itt Cerberus, furcsa vadállat tombol,
 három torokból ebként nyíva bömböl
 az ide süllyedt népre s forr haragtól.
 Szakálla zsíros, szeme vér-erekből
 tekint, bendője puffedt, mancsa karmos,
 lelkebe tép, metsz, hánt, pusztán örömből.
 Mindet ebekként üvöltteti ölmos
 zápor, egyik oldalt másakra véd meg,
 így pörög valamennyi átok-sorsos.
 Meglátott Cerberus, a fene féreg
 minket s szájátva agyaráat mutatta
 s mindene rángott, árjában dühének.
 De vezérem őt ujját szétnyitotta,
 földet markolt fel és teli tenyérből
 mindannyi éh torokba hajította.
 Mint a kutya, mely éhségtől nyüszít föl,
 megnyugszik, mihelyt ételét harapja,
 mert vadbaromként csak a falatért öl,
 úgy tett e szörny pofája és alakja,
 Cerberus démoné, folyton dörögve,
 hogy inkább akárki süket maradna.
 Árnyakon jártunk, kiket földrevert e
 halálos zápor, s talpukat helyeztük
 emberforma üres lélek-seregre.
 A földön hevert test nélküli testük,
 egyet kivéve, ki sebtében ült fel,
 amint meglátott elvonulni köztük.
 „Ó te, kit vezetnek a pokol-űrben,
 ha bírsz, ismerj rám!” — könyörgött e lélek —
 előbb lettél, mint én idekerültem.”
 S én: „Lehet, kintől másra torzult képed
 törölt ki tán az emlékezetemből,
 úgy rémlik, nem láttalak sose téged.
 Mondd, ily kínkeserves helyre a földről
 mért jutottál? miféle borzalom vont?
 Lehet nagyobb — de rútabb? — nem teszem föl.”
 És ő felelte: „A te városod volt,
 irigységtől telt, hogy már zsákja roppan —
 mi engem gondtalan lényvé lerombolt.
 Halld, Ciaccio-nak neveztetek ti hajdan,
 torkosságom átkos bűnét kimondva,
 ezért záporban ázom mállva mostan.
 Szomorú lelkem nincs magára-hagyva,

ily büntetés sújt mindenféle népet,
 akiknek vétük ez volt." S némul ajka.
 Én válaszoltam: „Ciaccio, szenvedésed
 lever, kívánnék zokogni miattad,
 de mondd, ha teheted: mily sorsra érett
 polgársága megromlott városunknak?
 van-e igaz közöttük? és mi okból
 a torz vizsály, mi megrohanta? Valljad!”
 Felelt: „Pörpatvarból, bonyodalomból
 majd vére mennek és akkor a ‚vad párt‘
 a másikat kiűzi s egyre tombol.
 Majd jönni kell, hogy bukjon el ez is már
 három évre, s a másik hág a bércre,
 hamis bíró-ítéletből e nagy kár.
 Magasra nyújtja nyakát büszkesége,
 nehéz bilincsekkel alázva ezt meg,
 bárhogy zokogjon s tiltakozzon érte.
 Csak két igaz van, de nem érthetik meg:
 a szíveket góg, irigység, kíváнат,
 e három szikra vetette a tűznek.”
 Így vetett véget siralmas szavának
 s én újra kezdtem: „Még több tanításra
 vágyakozom, ha nem fárasztanálak.
 Teghiaio és nagyhírű Farinata,
 Rusticucci Jakab, Arrigo s Mosca,
 mind jóra törekedtek, semmi másra,
 mondd, hova jutottak? megtudhatom ma?
 nagy vágy vonz engem e megismerésre:
 mennyi édesíti? pokol mérge marja?”
 Szólt: „Ahol feketébb a lelkek éje,
 ott leled őket — nagyobb bűn: nagyobb kár —
 majd látod, ha leszálisz mégmélyebb mélybe.
 De ha újból az édes fénybe járnál,
 emlékeimet, kérlek, idézd fel újra.
 Több szót, választ nem hallasz tőlem immár.”
 Tekintetét akkor ferdére hajtva
 rám kancsított, s fejét lesúnyva, végleg
 előre bukott, mint a többi balga.
 Vezérem mondta: „Már ez föl nem ébred,
 csak ha kelti az angyal harsonája
 s a zordon bíró és a végítélet.
 Keserves sírját mindük megtalálja,
 testet, formát újfent felölt a lénye,
 ha végső szózat dördül a világra.”
 Mentünk, vert az eső permetezése,
 át mocskos kotyvaléknán árny-hadaknak.
 Fordítva szónk a síron-túli létre,
 mondtam: „Mester, e kínok és siralmak
 nőnek, ha elhangzott a végítélet
 vagy csökkennek, vagy éppen így maradnak?”
 Felelt: „Ne hagyjon cserbe bölcseséged
 mely szól: mennél fejlettebb a teremtmény,
 annál több jót s rosszat érezni érett.
 E vert fajzatot bár nem viszi ösvény
 a jó tökélyre, idők végeztében
 mélyebben teljesül rajtuk a törvény.”
 Így mentünk körbe végig a szegélyen,
 többről szólván, mint miről számot adtam;
 aztán elkezdtünk ereszkedni mélyen:
 és megláttuk Plutót a kárhozatban.

Fordította: Weöres Sándor

Dante*

Io stetti sulle acque delle sue profondità.
La distesa parve liscia, ma oscura quale ombra;
muoveva appena le foglie delle rose;
ondeggiava appena, come la terra, quando trema.
Specchio di puro acciaio, ripeteva fedele
il mondo di fuori — ed anche me: l'uomo;
ma l'occhio non ne vinceva il vortice
che conosceva lui solo: o forse nemmeno lui.

Oh spirito mirabile! Uno col non misurabile
cielo che sotto di me in lui si specchia;
uno nella maestà suprema e nella misura
e — poiché l'una e l'altra impensabili sono,
ecco che l'uomo — il *poeta* (ma quanto è falso quel nome!)
depone tremando la misera corona d'alloro;
come se entrasse in una cattedrale antica,
si prosterna e adora e sente la presenza divina.
Lo scandaglio dell'intelligenza umana quale piuma
sopra quella profondità ora s'incaglia e ora si stacca:
ma l'anima sente come l'attira il vortice.
Nei sospetti mirabili la mente si perde.
Sente il peso dei mondi ignoti, l'affera
il rapimento di una gioia tremante;
le pare di udire il Leviatano mentre si torce...
Vola sopra le acque il respiro di Dio.

Può essere parte di Dio uno spirito tale
se l'essere divino è uno e indivisibile;
Oppure ad occhio di uomo mortale è dato mirare
in piena coscienza il mondo dell'anima?
Cade un millennio ed ecco che ne nasce un altro,
mentre un sogno terreno si sperde nel mondo terreno:
Così, anche senza fede s'impari e adori
la Divinità che è celata nella colonna di fuoco.

(Paolo Santarcangeli fordítása)

Fiatall műfordítók

Kiss Irén

Szénási Ferenc

Egy fiatal olasz költőnemzedéktől

Paolo De Benedetti**

Főnix

Skarlátszín madár
aki a csillagok tekintete alatt
hosszú és hallgatag időket élsz
megbűvölten Egyiptom

* A szerkesztő kérésére fordította olaszra Arany János ódáját e füstmiláni fogantatású megoldásban Paolo Santarcangeli, amely elvileg, gyakorlatilag izgalmas és szép alkotás.

** Paolo De Benedetti 1927-ben született Astiban, Torinóban filozófiai szakot végzett, keleti nyelveket tanult. Futurista hagyományok őrzője, az *Inventario* munkatársa.

földjére repülve
és ezer év után
mirrhalángban pusztítod el
virágodat.

Örök halandó! A nap
hamvaiból szólít: s már visszatér
piros szárnyaid hajnala,
és a mi végtelen
öregségünk könnye
melyet újjászületve mérsz

Fordította: Kiss Irén

Roberto Sanesi*

Petit poème pour elle

Megfojtja tenger a homokot is és lassú
tűz perzseli az évek sebhelyeit,
a szerelem. Árnyék és csend omlik emlékké
bennem, bennem, szunnyadó szárnyú, a március
egyetlen jele világoskék galériákban
és a lélegzésedhez idomulni, aztán még az álmat
silány álmok és virágok törvényéhez törni annyi, mint
a folytatás képtelenségéhez egy újabb lehetetlent fűzni. Látod?
A vakondok ostoba orra odébblöki a levegőt,
egy rés nyílik az élethez, a piros pap
felmegy a dombra, fáradt lépted utánozza,
a meg nem fordulót, ellenséges Eurydike.

Fordította: Kiss Irén

Antonio Porta**

Párbeszéd Herz-cel

„A rémület fogott el nyúllá válva,
majd hogy elfogadhasam, szokássá változott.”
„Ha így volna, megölhetném magam.” „Mi a
nyulak végzete?” „Az egyszerű halál.”
„Undorító, nyüszítő félelem fogott el
éjszaka, káposzta- és dohányleveleket
rágcsáltam. Télen a tartalékon tengődtem.”
„Nem akarok nyúl lenni, inkább madár
és tövisek közt elrejtőzni.” „A nyúl fagytól,
éhtől, vénségtől vagy lövéstől fordul fel.
Gyakran elég a madárnak egy erős
éjszakai szél, északról jövő az összefagyott
récék közt.” „Herz, mondta a teraszról,
esőcsatorna szippant magába minket
egy esős napon, az erőszak jelképe.”

* *Roberto Sanesi*: Milánóban született 1930-ban, angol és amerikai költőket fordít, a *Poesia* és a *Critica* szerkesztője. Enzo Paci a következőket írja róla: „Sanesi talán az első olasz költő, aki elsődlegesen, ha nem is végérvényesen az angolszász kultúra légkörében formálódott, mélyen átéli a spekulatív útkeresés intuícióját egy új felfogás- és látásmóddal”. Költészete néha zárt beszédnek tűnik, bár lassanként kiszabadítja magát a spekulatív kifejezőmódból, személyiségét nem korlátozhatja egy bonyolult, túlfinomult kultúra. Az utóbbi években az emberi valóság költészetének mind tematikájában, mind nyelvezetében felbukkanó eleme.

** *Antonio Porta*: 1935-ben született Milánóban, D'Annunzio és a XX. század költészetének kapcsolatáról írt. Munkássága a Novissimikhez csatlója.

„Egy idő óta azt kívántam, a fák
nyeljenek el: madárrá lenni, s a nyári
lombozat közt rejtett utat találni,
eljutni az alapig.” „A gyökeret érinteni
s megízlelni az ásványi anyagokat.” „Az öregasszony
morog, mondtad, s az ostoba a falhoz vágta
a kereket. Dühösen veszi fel az aszfaltról
a maskarát, és őrjöngve hull vissza
egy egyetemes bizonytalanságba.”
„Tiltják tőlem a fényt. Oldalt osonok.
Úszva siklom veszedelmes algák között.
Szennycsatornába hatolok. Sűrű
vegetációkba süllyedek, hangyákkal
s levelekkel telek meg. Tollakat rágok,
s ez már csaknem a bizonyosság: a nap fénye
a nyílások és a por között
menedék és oltalom nyüzsgésében
emelkedik.”

Hajunknál fogva ragad minket a szél, igaz,
a fellegek mögött egy tükrös ég megáll;
a foltos árnyékban a Herz hangja utolérte.
Este a teraszon folytatták boldogan:
„Soha nem lesz vége a nap és az az éj önkényének?”

Fordította: Kiss Irén

Giuseppe Ungaretti (1888—1970)

Virrasztás

(Veglia)

Egész éjjel
odavetve
legyilkolt
társam mellé
ki vicsorgó
szájával
a teliholdra bámult
vérrögös
kezével
belemarkolt
magányomba
szerelemmel teli
leveleket írtam

Sohasem voltam
annyira
az élethez közel

Fordította: Szénási Ferenc

Ma este

(Stasera)

Szellő-balusztrád
hogy ma este
mélabúmra támaszkodjam

Fordította: Szénási Ferenc

Teher

(Peso)

Amott a jó paraszt
rábízta magát a Szent Antal
medáliára
és könnyű szívvel jár

Míg én egymagában csupaszon
déliabok nélkül
így hordom a lelkem

Fordította: Szénási Ferenc

Élőlény vagyok

(Sono una creatura)

Mint ez a kő
a San Michelén
olyan hideg
olyan kemény
olyan kiszakkadt
olyan dermedt
oly teljesen
élettelen

Mint ez a kő
olyan a könnyem
mit nem lát senki

Életünkkel
törlesztjük
a halált

Fordította: Szénási Ferenc

Öt évszázad osztrák drámái . . .

Dichtung aus Österreich. I. Drama. Wien 1966.

Az osztrák irodalom fogalma jóval frissebb keletű, mint e fogalom kikövetkeztethető tartalma: önállósulása, izolálódási szándékának bejelentése a XIX. század elejére esik, és a Vormärz költőinek fellépésével kezdődik. A németiség—osztrákság határterületei azonban ezután sem válnak el élesen. Hol megerősödő, hol megcsappanó osztrák nemzeti öntudat veti fel vagy ejti el a vitás kérdéseket.

A hatvanas években kezdődő fokozott osztrák-orientáció, amelyet részben Ausztria sajátos közép-európai státusa táplált, ebben az irányban ösztönözte kutatásra az osztrák irodalomtörténészeket, önvizsgálatra az írókat. A századforduló táján *Hofmannsthal* a porosz—osztrák ellentéppárral (derekasság—*emberiesség*, önérzet—*önirónia*, autoritás—*individualizmus*, előírásosság—*tradicionalitás*) próbálta kialakítani az osztrák történelmi magatartás, az osztrák karakter fogalmát. A modern író *Herbert Eisenreich*¹ tovább megy ennél, s miközben végigjárja az osztrák irodalom jelentős állomásait, olyan karakterisztikus vonásokat állapít meg az osztrák irodalomban, mint a distanciatartás, az aktualitás, a hangosság, erőszakosság elvetése, a divattal szembeni tartózkodás, a tényszerűség és a konstruáltság elvetése. Ennek alapján azt állítja, hogy Ausztria irodalma a németiség képviselete mellett már a kezdetektől fogva kialakította összetéveszthetetlenül egyéni arculatát.

A két kiváló osztrák színháztörténész, *Heinz Kindermann* és *Margret Dietrich* által összeállított antológia orientáltságát tekintve ebbe a gondolatmenetbe illeszthető. A *Dichtung aus Österreich* nagyszabású vállalkozás: első 1200 oldalas kötete az osztrák drámáról ad keresztmetszetet, további két kötete a prózáról és líráról, ezenfelül pótkötetében az osztrák hangjáték fejlődésével is számot vet. A három legnagyobb osztrák egyetem, a bécsi, grazi, innsbrucki, neves tudósai, germanistái fogtak össze a szerkesztés és válogatás munkájára, amely nyilván hosszú időre meghatározza majd az osztrák irodalomról kialakítandó elképzeléseinket, mértéket jelentő, köztudatot formáló hatása lesz nemcsak a hazai közép- és felsőoktatás szintjén, de egyben a külföld számára is. (Kiegészítésképpen megjegyezhető, hogy az osztrák filozófia sem maradt mostohagyermek: „Wiener Denkart” címmel jelent meg például egy E. Machot, Carnapot és Wittgensteint bemutató kötet, amely már címével is — Bécsi gondolkodásmód — felidézi az előbb említett törekvést.)

Kindermann és Dietrich válogatása a Sterzingi *passiójáték* 1496-os változatától a legfiatalabb szerző, *Kurt Benesch* 1961-es egyfelvonásosáig, az *Akt mit Pauseig* 37 színpadi művet ölel fel. Az ötszáz évnyi időszakasz a színházi kultúra és a drámairodalom fejlődésének olyan meghökkentő kontinuitását mutatja, amely alighanem páratlan európai viszonylatban, és amelyet csakis a formai és gondolati elemek páratlanul erős koncentrációja tarthatott fenn. (A magyar színházkultúrának, amely végső soron az osztrák színházzal való érintkezésből és küzdelemből született meg, éppen e folytonosság hiányát kell szüntelenül éreznie; klasszikusaink feltámasztásának kísérletét — tudatosan vagy kevésbé tudatosan — ez a közérzet táplálja.)

Az osztrák dráma egységes folyamatában mindemellett két sűrűsödési pontot lehet megfigyelni. Mindkettő történelmi erők ráhatására keletkezett. Az egyik — a barokk korszak — a színházi kultúrát emelte magas fokra, a másik — a századforduló impresszionista — újromantikus korszaka — a drámairodalomban hozott létre európai hatósugarú műveket. E két pontot köti össze a legnagyobb osztrák drámaíró, *Grillparzer*, akit sokáig csak a weimari klasszikusok halvány epigonjának tartottak, s akinek jelentőségét, klasszikus modernségét az újabb kutatások állapítják meg. Benne összpontosul mindaz, amit jellegzetesen osztráknak tarthatunk, őhozzá nyúl vissza, ha nem is mindig tudatosan, az új nemzedék.

¹ *H. Eisenreich; Reaktionen. Essays zur Literatur. 1964. (Das schöpferische Misstrauen oder Ist Österreichs Literatur eine österreichische Literatur?)*

A barokk korszak fényét az ellenreformáció előretörése, az I. Lipót-i abszolút monarchia pompáigénye táplálta. Így született meg az osztrák barokk színházi kultúrája is. *Celtis* latin nyelvű humanista drámái, *Schmeltzl* anyanyelven írott iskoladráma-kísérletei után a barokk színház három forrásból merített: a lelkek épülésére törekvő *jezsuita-barokk* drámából, amely *Avanciniben* érte el csúcspontját, az *udvari barokkból*, amely az olasz operát honosította meg, s végül a *barokk népszínházból*, amely az olasz commedia dell'arte s az angol vándortruppok ihlető hatására először *Stranitzky* révén megteremti a Hanswurst-figurát, majd *Philipp Hafner* révén a *stegreif* színházat s a *volkstücköt*. Innen vezet az út *Raimund* allegorikus tündérvjátékai és *Nestroy* szatirikus népszínművei felé. Ennek felhígulásából születik meg végső soron az olasz kisoperával versenyző *operett*, de innen vezet az út *Anzengrubernak* a mesei elemet kiiktató realista népszínműve felé, hogy végül *Ó. von Horváth* ironikus felújításában érje meg felbomlását. (*Geschichten aus dem Wienerwald*.) A népi barokk e nagyon vázlatosan bemutatott vonulata mellett van egy másik is, amelyet *Grillparzer* képvisel. Ebben a *calderoni* színpad egyesül a népszínmű képzeletvilágával, olykor a schilleri tragédia magaslatán. Ez a vonulat *Grillparzerrel* kezdődik és *Hofmannsthalon* (*Salzburger grosses Welttheater, Turm*) keresztül egészen *Harald Zusanekig* vezet (*Grosses Welttheater*).

De a barokk drámaforma modern átélőin kívül is szinte alig akad osztrák színpadi író, aki kivonhatná magát a nagy tradíció hatása alól. Stíluselemként, szemléleti vonásként számos változatban árnyalja, színezi ez az osztrák dráma arculatát. Nem véletlen, hogy az újromantika közelíti meg — az antológiában képviselt vígjátékaiban — azt az intenzitást, amelyet más síkon egyszer már az osztrák barokk színháza elért. Hisz a századforduló táján bomlik fel az az arisztokrácia, amely történelmének csúcspontján a monarchia barokk pompájában tetszelgett. A fin de siècle hangulatában egy szerepét és hatását eljátszott osztály számol le illúzióival. Saját pusztulásának tényét túlértékelve, felfokozza és abszolútizálja dekadencia-élményét. Ily módon e megrendülés legjobb ábrázolóinak sikerül elérniük a sűrítésnek és intenzitásnak olyan fokát, hogy az a későbbi korok számára is elevenen szól a korszakváltások általános döbbenetéről és szorongásairól. Legtisztábban *Hofmannsthal* darabjai vallanak erről. O. M. Fontana² mutatja ki a gondolat fejlődését. Eszerint a *Rosenkavalier* a fényt, az *Arabella* az első árnyékokat, a *Schwieriger* az utószezont, az *Unbestechlicher* a végső felbomlást jelentené. Schnitzlernél, aki a korszak nagy „felfedezői”, a pszichoanalitikus Freud és szexuálfilozófus Weininger alapján aprólékos, finom elemzését adja szereplői jellemének, a krízis már illúziótlanabb formában ismétlődik meg. Az újromantika e vígjátéktípusa műfajilag *E. Bauernfeld* társalgási darabjaira vezethető vissza, a későbbiekben aztán *Lernet-Holenia* és *Hermann Bahr* konversationsstückjeihez teremt meg az átmenetet.

Az osztrák dráma korántsem merül ki az előbb felsoroltakban. Érdekes színfoltot jelentenek például a tájnyelvi vagy „népies” írók, akiknek hatása természetesen némileg korlátozottabb (*Anzengruber*, *Kranewitter*, *Billinger*). Az antológia összeállítói azonban nem stílusirányzatokat kívántak jellemezni az itt szereplő 37 darabbal, sőt különösképpen arra sem törekedtek, hogy az osztrák drámairodalom említett egységes folyamatát a jellegzetes műfajok továbbélésének felmutatásával szemléltessék. Ez annál is kevésbé lehetett céljuk, mivel — véleményük szerint — az egyes stílustörékvések tiszta típusait hiába keresnénk az osztrák drámairodalomban. A *naturalizmus* szélsőségeit nem találjuk meg *Schönherr*, *Kranewitter* darabjaiban, *Wildgansnál* pedig egyenesen az *expresszionizmus* felé mutat a vessé emelkedő dialógus. Az *expresszionizmus* képviselői viszont nem e stílus bűvöletében alkották legjobb műveiket (*Bruckner*, *Werfel*, *Csokor*).

Az osztrák szellemiségtől mi sem áll távolabb, mint a feltűnéseltetés, a túlzások — írja bevezetőjében *H. Kindermann*. Az osztrák irodalom fejlődését nem a nagy revolúció jellemzi, hanem a kiegyenlítődsére, egyensúlyra való törekvés. Az antológia szerzőinek bevallott célja éppen az osztrák sajátosságoknak vizsgálata és bemutatása, s így a válogatásban is főleg ez irányította őket. Úgy gondolták, hogy a világirodalom fúgájába csakis saját szólamukkal olvadhatnak bele. Anélkül, hogy a meglévő konstrukciókat újabbal akarnák szaporítani, az antológia alapján úgy tűnik, hogy e szövegből leginkább a *tradícióhoz való ambivalens viszony* hangját kell kihallani. *Grillparzert* olvasva, talán berzenkedünk, hogy Bánk Bán nála *Urának hű szolgálójává* szelődül, de ha elfogadjuk a grillparzeri optikát, s felidézük a darab bemutatóját, ahol forró siker után a finom hallású császár „örökárat” kínált a szerzőnek, hogy kizárólagos rendelkezésére bocsássa a drámát, megértjük, hogy itt elsősorban a hűség tragikus tehetetéről és vállalásáról van szó, amely később is, például *Hochwälder Nagy kísérlétében*, vezérlő gondolat marad. *Az élet* álomban is észre kell venni a valóság okos mérlegelését, a földhöz való hűséget, s nem lehet azt a *calderoni* mintához viszonyítva, a középszer, a megalkuvás apoteózisának tekinteni. Kétségtelen, hogy az osztrák dráma tradíciókhoz orientáltsága kétélű dolog. Az árnyaltság nélküli, egyoldalú nosztalgia a múlt, az elveszett

²Das österreichische Theater des XX. Jahrhunderts. Előszó.

életideálok iránt a maradiság, elkésettség és középszerűség veszélyét rejti magában és korlátozza a művészi erő kifejtését is. E veszélytől a legjobbak sem menekülhettek. *Grillparzer* a *Bruderzwist* II. Rudolfjában a töprengést és rezignációt dicsőíti a hatalomvágy aktív törtétesével szemben. E glória visszfényét később nemcsak *Hofmannsthal* *Turmjában* láthatjuk, de az itt közölt *Der Schwierige* Hans Karljának homloka körül is. Hans Karl az önkifejezés és cselekvés megszállottjaival szemben a „csendesebb, finomabb emberség diszkrét követe”, s mint ilyen irtózik a szavaktól is, „amelyek minden valóságosat ellaposítanak és fecsegésben oldanak fel”. A hatalom eszméje a teljes passzivitásban, a dialógus eszméje a „csend”-ben jut el önmaga megtagadásáig. És ugyanez a rezignált, derűs, szomorkás bölcsesség hatja át Werfel *Jakobowskyját* is, az erőszakmentesség dicsérete pedig *Kurt Becsinek* Gandhi-drámájában (*Der Salzarsch*) egyesül a világot átfogó katolikus etosszal.

E szemlélet gyökerei a monarchikus korszakig nyúlnak vissza. A Habsburg-monarchia viszonyai között alakult ki az a pszichózis, amely a szükségből kovácsolván erényt, mitizálni kezdte az életfeltételek negatív, dekadens vonásait. C. Magris átfogó, de olykor kevésbé árnyalt könyvében³ részletes leltárát adja e mítosz kellékeinek.

A birodalom évszázados mozdulatlanságát, amely a stabilitás illúzióját keltette, a XIX. sz. elején érte az első megrázkódítás. A bomlás okai már jóval előbb jelentkeztek, de mint-hogy egyes momentumaihoz előző korok fénye tapadt, az utódok szemében úgy tűntek, mintha a rend tartozékai lennének. Az előbb említett rezignált, passzív magatartás mellett idesorolható a középszerűség, a kedélyes belenyugvás, hedonizmus, a radikalizmustól való irtózás „eszmei”-nek felértékelése. Egy-egy elemüket *Raimund Verschwenderjé*től kezdve *Schnitzler* „süsses Mädel”-jéig jó néhány osztrák drámában fellelhetjük. Végső összegeződésükben ezek a motívumok a monarchia mitizálásának általános képévé álltak össze. Ausztria—Magyarország egyes írókban a nemzetek harmonikus szövetségének illuzórikus képét keltette (*Werfel, Csokor*). Az illúziót azonban ahhoz a helyzethez kell mérnünk, amelyben az végső megformálását kapta, a fasizmus európai előretörésének körülményeihez. *F. Th. Csokor*, az osztrák drámairodalom nemrég elhunyt nagy öregje *3. Nov. 1918* című drámájában a monarchia felbomlásának napjáról készíti jól beállított, némi nosztalgiát ébresztő pillanatfelvételt. Ha a szolidaritás, az európai összefogás hirdetése erőltet eszményhez tapadt is nála, a jámbor óhajt, a mitizáláson áttörő tiszta humanizmust nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert egyben ez a momentum teremt átmenetet az új drámaíró nemzedék még kevésbé körvonalazható csoportjához is.

Az ő humanizmusukat a tájékozódás szenvedélye hatja át. Egy értékrendjében megrendült világ kételyeire keresnek választ, bejárva a filozófia, a történelem, a társadalom és az erkölcs tartományait. Ha válaszaik olykor pontatlanok is, vagy válasz hiányában a patoszhoz menekülnek, alapállásuk tisztasága vitathatatlan.

Antológiák összeállítói általában nem menekülhetnek a kimaradtak részéről származó felelősségrevonástól. H. Kindermann és M. Dietrich azonban a legfontosabb szempontok ritka harmóniáját teremtette meg a gyűjtemény összeállításában. Széles körű tájékozottságuk, ízlésük, amely a színházzal való szoros kapcsolatában méri fel az irodalmi értéket, szinte tévedhetetlen. Mindenesetre a lezárt, klasszikus eredmény a mércéjük (*Hofmannsthal: Der Schwierige, Hochwälder: Nagy kísérellet*). Tekintve, hogy a klasszikussá érlelődés leginkább az osztrák társalgási színműben s az iránydrámában érezhető, műfajilag kissé errefelé toldott a gyűjtemény. Olykor ugyan meghajolnak a siker terrorja előtt (*Bruckner: Angliai Erzsébet*), de máskor az ismeretlen oldal feltárása kerül előtérbe (*A. Lernet-Holénia: Saul*), s így helyre billen az egyensúly.

Mint-hogy az osztrákság fogalmának mitizálástól nem mentes változatából indultak ki, érthető, hogy a mítoszrombolók, a rendhagyó esetek kimaradtak a kötetből (*Kokoschka, Musil és K. Kraus* is, jölehet itt a terjedelem is akadály lett volna). Egy esetben érezhető csak, hogy a közölt darab alatta marad írója jelentőségének, *Hermann Bahr*nál.

A könyv filológiai gondossága, a további tájékozódást megkönnyítő alapos bibliográfiája végül azt a vágyat kelti fel az olvasóban, hogy bárcsak nálunk is készülne, talán ha szerényebb keretek között is, hasonló, önismeretünket és a drámairodalmunkról kialakult köztudatot gazdagító gyűjtemény.

Szeredás András

³ *Claudio Magris: Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur. Salzburg 1966.*

A romantika

Erläuterungen zur deutschen Literatur

Romantik

Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin 1967. 668 l.

A német romantikát mint kultúrtörténeti válságkort, jó ideig sokan helytelenül, túlságosan elfogultan értékelték, vagy reakciónak minősítve elutasították. Egyesek — Goethe híressé vált kijelentése nyomán, miszerint a klasszicizmus: egészség, a romantika: betegség —, nem láttak, nem is kerestek benne mást, mint a felvilágosodás, majd a klasszicizmus időszakának pusztá tagadását, tehát a haladó irodalmi-művészeti fejlődés kontinuitásának megszakítását. Mások, szűken történelmileg vizsgálva a kérdést, úgy tekintették a romantikát, mint a francia forradalom és a napóleoni korszak által felvetett problémákra való kispolgári negatív reagálást, s ennek irodalmi vetületét. Ismét mások a német romantikus világszemléletben, a romantikus szellemben vélték fölfedezni a fajelmélet, illetve a fasizmus végső gyökereit. Volt, aki általában kétségbe vonta a romantikának mint valóságos, önálló irodalomtörténeti korszaknak a létezését. Így azután sok tanulmány egyszempontúan íródott, s bár tartalmazott részvizsgálásokat, de több kérdést megválaszolatlanul hagyott, és végső soron nem tudott egységes, összefoglaló képet adni erről a rendkívül bonyolult korról. Ezidáig talán egyedül Ricarda Huch művében volt meg az igény, hogy kimerítően, viszonylag tárgyilagosan mutassa be a romantikát (Ricarda Huch: *Die Romantik*. 1908). Az igazi, korszerű, átfogó értékelés azonban hiányzott.

Az eddigi mulasztásokat kísérel meg pótolni az „Erläuterungen zur deutschen Literatur”-sorozat legutóbbi kötete, a *Romantik*. (Előző kötetek: *Aufklärung, Sturm und Drang, Klassik, Zwischen Klassik und Romantik, Zur Literatur der Befreiungskriege, Zur Literatur des Vormärz, Zur Literatur nach 1848*.) A *Romantik*-kötet egészében jól sikerült alkotás, de van néhány módszerbeli és tartalmi gyengéje, amelyekre ki kell térnünk. E kötet, akárcsak a sorozat többi tagja, nem irodalomtörténeti, hanem elsősorban monografikus jellegű; főként az egyes alkotókra koncentrál, nem pedig a romantika egészére. Elsődleges célja nem az, hogy teljes, minden folyamatot és tendenciát összefogó romantika-értékelést adjon, hanem az, hogy bemutassa a korszak íróit, törekvéseiket, műveiket. A feldolgozásnak ez a módszere azonban a komplexitás hiányában eléggé felemás végeredményhez vezet. Egyrészt minden külső körülményt és tényezőt figyelembe vesz és alaposan vizsgál, amelyek a német romantikát életre segítették és fejlődését befolyásolták, másrészt azonban a mozgalom belső törvényeire már kevéssé ügyel. Részletesen elemzi a kor gazdasági, politikai, történelmi karakterét, Németország helyzetét, a romantika három elméleti forrását (Fichte, Schelling, Schleiermacher), de nem ad teret semmiféle immanens vizsgálatnak. Az alapkonceptiónak az az egyoldalúsága, hogy nem kívánja egységbe foglalni a romantika külső és belső tendenciáit, s a műelemzésnél is csupán külső szempontokra szorítkozik, konkrétan az egyes alkotások vizsgálatánál hat vissza károsan.

Így pl. E. T. A. Hoffmann 45 oldalon keresztül tárgyalja, de elhanyagol egy sereg körülményt, amelyek elengedhetetlenek Hoffmann művének megértéséhez. Mindjárt a legkézenfekvőbb kérdés: Hoffmann képalkotásának bámulatos gazdagsága. Bizonytalán ki lehet mutatni, hogy az elbeszélések fantasztikus jeleneteinek, a valóságon túli világnak a megalkotásához Hoffmann honnan vette az anyagot, mit teremtett a saját képzelete és mennyit merített a népköltészetből, a korabeli és régebbi német és külföldi ponyvairodalomból vagy akár a festészetből. (Ez utóbbinál nem csupán a Callot modorában írt novelláiról van szó, hanem pl. Bosch hatásáról, akinek néhány figurája mintha megelevenedne Hoffmann műveiben.) Másik fontos, bővebb fejtegetésre méltó téma lehetett volna a hoffmanni pszichológia és intuíció. Továbbá érdemes lett volna a könyvnek részletesebben foglalkoznia a Hoffmann egész életművében meglevő tudathasadás-problémával, amely sokkal jelentősebb volt, mint amennyire a *Romantik*-kötetből kiderül. Hoffmann énhasadásos történeteinek reális alapja az író lelkében levő kettősség: művész-énjének és hivatalnok-énjének örökös viaskodása, és Hoffmann megsejtése a személyiség eredendő dualizmusáról. Részben innen közelíthető meg az író igen problematikus világszemlélete is. Adós marad a könyv a válasszal arra nézve is, miért szerepel Hoffmann műveiben gyakori motívumként az automata, amely minden természetesnek és organikusnak az ellenpólusa, és amelyet Hoffmann azért mutatott be félelmetesnek és kísértetiesnek, mert benne az élő világgal szemben álló veszélyes és fenyegető princípiumot látott. A *Romantik* végül nem tárgyalja az író utóhatását, pedig Hoffmann már 1820 körül olyan hangot ütött meg, amely csak később, a modern pesszimista irodalomban

hangzott fel újra, erősebben és általánosabban. Itt tehát, egy író jellemzésénél is, a komplex vizsgálat az, amit elsősorban hiányolunk a *Romantik*-kötetből. Persze mindig könnyebb számon kérni, mint megvalósítani valamit, de ebben az esetben valóban olyan problémákat hanyagol el a könyv, amelyek a hoffmanni mű lényeges összetevői.

A német romantikát három szakaszra szokás osztani az írói csoportok megalakulásai szerint, amelyek nagyjából egybeesnek fontos történelmi eseményekkel. Az első korszaknak, a „korai vagy jénai romantika” korszakának (1797–1806) vezéregyéniségei a Schlegel-fivérek voltak: a kiváló műfordító és kritikus August Wilhelm és a romantika fő ideológusa, Friedrich Schlegel. Szépíró csak kettő volt a társaságban: Novalis és Tieck. A korai romantikusok legfontosabb folyóirata az 1798-ban megindított *Athenäum* volt. A romantika további két szakaszát, az ún. „Hochromantik” (1806–1815) és a „késői romantika” (1830-ig) szakaszát a könyv nem választja szét; úgy tekinti őket, mint egyazon periódus két fázisát. Nem eléggé indokolt ez a felosztás, hiszen a „Hochromantik” kora a francia megszállás idejére esik, és a romantikának leginkább progresszív, politikus szakasza, míg a „késői romantika” jellegét éppen a restauráció, a Szent Szövetség Európájának megszilárdulása adja meg. A könyv a „késői romantika” jellegzetességét a „Hochromantik”-hoz képest abban látja, hogy a már meglévő reakciós vonások most, a restauráció apológiájának értelmében erősebben kiütözköznek. Ez tény, de a kétféle reakciós magatartás között lényeges minőségi különbség van. A „Hochromantik” azért vált bizonyos értelemben reakcióssá, mert a mozgalom a nemzeti függetlenségi küzdelem és a polgári emancipációs törekvések ellentétét feloldani nem tudván, kényszerűleg a feudalizmus erői mellé állt Napóleonnal szemben. A „késői romantika” képviselői viszont alapvetően új körülmények között, jószerivel megadták magukat, önként megbékéltek a restaurációval, mint ezt Görres és mások útja is világosan mutatja. Itt szükséges megjegyezni, hogy az 1813-as ún. felszabadító háborúk politikai költészete nyilván szerkesztési-elvi megmondolásokból az „Erläuterungen”-sorozat egyik korábbi kötetében (*Zur Literatur der Befreiungskriege*) kapott helyet, holott ezt az irodalmat, mint a „Hochromantik” időszakának jellegzetes megnyilatkozását, feltétlenül érdemes lett volna tárgyalni a *Romantik*-kötetben. Már csak azért is, mert e patriótamozgalomhoz szorosan nem tartozó romantikus írók (Arnim, Brentano, Görres), valamint Kleist is együtt fáradoztak, lelkesítettek a felszabadító háborúk többi költőivel (Ernst Moritz Arndt, Friedrich Rückert, Max von Schenkendorf, Theodor Körner), hogy Napoleon-ellenes nagy nemzeti összefogást bontakoztassanak ki. Ennek az időszaknak és hazafias költészetnek legérdekesebb alakja, tragikus hőse Körner volt (többek között írt egy Zrínyi-dramát is), aki fegyvert fogva harcolt a franciák ellen és fiatalon, huszonnégy évesen esett el.

A könyv érthetően nem foglalkozik olyan jelentős, magányos alkotókkal, mint Hölderlin vagy Kleist, akik ebben a korban működtek ugyan, de egyáltalán nem vagy csak részben tartoztak a romantikához. Azért kell ezt megjegyezni, mert pl. Hölderlint eddig gyakran tévesen „korai romantikusnak” minősítették. Az „Erläuterungen”-sorozat már pontosabban differenciálva, a *Zwischen Klassik und Romantik* kötetében tárgyalja. Hölderlint valóban nehéz valahová „besorolni”, mert bár eszméileg a klasszicizmushoz kötődött, írói attitűdje romantikus volt, ám épp a romantika korában írott nagy látomás-versei mutatnak túl ezen is, azon is.

A könyv helyesen állapítja meg, hogy a romantika egyúttal összekötő kapocs is volt a klasszicizmus és a kritikai realizmus között, másfelől azonban zsákutcát jelentett, mert a nemzeti irodalom továbbfejlődését nem tette lehetővé. Utóhatása is kettős: a romantikus ironia és nyárspolgár-kritika hatékonyan pozitívan fejlődött át a polgári realista irodalomba, de ugyanakkor a romantika belső jellege (túlfokozott én-kultusz, érzelmek uralma az értelem fölött stb.) adott módot arra is, hogy később lényegét meghamisítva újraértelmezzék, s mint pl. Adolf Bartels, a „romantikus lelket” a „germán lélekkel” azonosítsák.

A *Romantik*-kötetnek az a legvitathatóbb fejezete, amelyben a korabeli osztrák irodalmat vizsgálja. Talán helyesebb lett volna, ha a szerzők egy külön kötetben foglalkoztak volna ezzel a kérdéssel, mert így csak fél munkát végeztek. Az a mód, ahogyan feldolgozták az osztrák irodalomnak ezt a korszakát, nem alkalmas arra, hogy az olvasónak megnyugtató információt adjon. A könyv rövid, általános bevezető rész után két író (Raimund és Grillparzer) bemutatásával illusztrálja az egész akkori osztrák irodalmat. A kiinduló gondolata alapján véve helyes: nem létezhetett önálló osztrák romantikus irodalom, mert ennek minden feltétele hiányzott: Mária Terézia és II. József reformjait előbb II. Ferenc likvidálta, majd a Bécsi Kongresszus után Metternich rendőrállama az összes haladó polgári törekvéseket gúzsba kötötte. Hatékony polgári-romantikus mozgalom tehát nem bontakozhatott ki; Ausztria Európának egyik legreakciósabb hatalma volt. Másrészt a *Romantik* jóváhagy bizonyos német osztrák kölcsönhatásokat, de ezeket teljesen negatívan értékeli. A Bécsben katolizált Friedrich Schlegel és Zacharias Wernerre gondol elsősorban, akik a német romantikus eszmét Ausztriába transzportálták, de hatásuk kizárólag a társadalom felsőbb rétegeiben érvényesült egyfajta „katolikus romantika” formájában, amely eszméi védőbástyája lett az osztrák abszolutista

államnak. Osztrák romantikáról a könyv szerint csak ebben az értelemben lehet szó. Itt követi el azt a módszerbeli hibát, hogy a romantika „klasszikus” megvalósulását a német romantikában látva, az osztrák irodalmat mint ettől lényegében eltérőt, a legcsekélyebb mértékben sem ismeri el romantikusnak. Így jut olyan egyoldalú általánosításokhoz, hogy Raimund népszínművei csupán egyenes folytatói a bécsi népszínház és a barokk színház tradícióinak, csakis innen érthetők meg, és egész művészi kellékárának semmi köze sincs a romantikához. Így határolja el Grillparzert is teljesen a romantikától, akinek a jelentőségét elsősorban az adja, hogy a német klasszicista hagyományokat fejlesztette tovább egy újfajta realizmus irányában. A könyvnek ezek a megállapításai csak részben helytállóak. Igaz ugyan, hogy az osztrák irodalomban, helyzeténél fogva, nem merülhettek fel olyan problémák, mint a német romantikában. Igaz, hogy a hagyományoknak (pl. barokk és jezsuita színház) nagyobb szerepük volt ennek az irodalomnak a kiformálásában. És az is igaz, hogy a népköltéssel való folytonos kapcsolat és általában a népies tradíciók más jelleget adtak az osztrák irodalomnak. De nem elégséges csakis ezekből a tényezőkből levezetni és magyarázni az osztrák költészet útját. Az említett két író, Raimund és Grillparzer műveiben is világosan kimutatható a romantika hatása. (Grillparzer esetében pl. nem csupán az *Ahnfrau*-ra gondolok, amely nem egyéb, mint romantikus végzetdráma, hanem a többi műveiben található romantikus elemekre is.)

A *Romantik*-kötet, miközben a korabeli osztrák irodalom fő kérdéseit fejtegeti, elfeledkezik néhány dolgról. Elfeledkezik arról, hogy a német romantika befolyását az osztrák irodalomra alaposabban megvizsgálja, úgy is, mint általános kultúrhatást. Elfeledkezik arról is, hogy a nyelvi közösségen alapuló német–osztrák kölcsönhatásokon kívül a politikai és földrajzi közösségen alapuló kölcsönhatásokat is figyelembe vegye a Duna-medence országai között. (Mária Terézia kora óta megélnékültek az osztrák–magyar, illetve osztrák–cseh kulturális kapcsolatok.) Megfeledkezik továbbá a kor hazafias osztrák költészetéről (Heinrich Joseph Collin, Karoline Pichler, Ignaz Franz Castelli stb.). Megfeledkezik arról is, hogy az osztrák irodalomnak ebben a szakaszában nem véletlen jelenség az, hogy az általános emberi kérdéseket érintő, morális témák kerülnek előtérbe. (A nemzeti problémák kiszorulnak az irodalomból; a szabadság eszméje és eszményítése is nagyon áttételesen és elvontan jelentkezik a restauráció korában.)

Ezek a *Romantik*-kötet legfőbb hiányosságai. Mindezek ellenére a *Romantik* óriási adatmennyiséggel dolgozó, fontos, jelentékeny vállalkozás. Ha nem is old meg minden vitás kérdést, mégis megkönnyíti a tájékozódást, új támpontokat ad a romantika behatóbb tanulmányozásához. Hasznos kézikönyv.

Pethő György

Megkésett jegyzetek egy érdekes költészeti antológiáról

Poeti dell'età barocca, Parma, Guanda, 1961, XVI—685 l.

A neves pármai kiadó immár tíz éve napvilágot látott ízgalmas vers-panorámája olyan korszak költészetéből ad nemzetközi ízelítőt, amely csak az utóbbi évtizedekben kezd ismét az irodalomtörténeti köztudatba visszajutni. Igaz, hogy már Benedetto Croce megkezdte a barokk utazók, memoárszerzők, sőt drámaírók (Federico Della Valle) felfedezését — az újabb gyűjtemények, szövegkiadások a sokáig egyoldalúan visszautasított kor rehabilitációját vállalják magukra.

Így a Giacinto Spagnoletti által vezetett kutató- és műfordító gárda a barokk költészet teljes arcának bemutatását tűzte ki célul. Maga Spagnoletti bevezetőjében a játékos-zenei költészet forrásai után nyomoz: a költői lelkiállapotok gyökerének az örült és felforgatott századot tartja, a történelmi nyomorúságot, amelyből az alkotók az elvont ideák-formák, a tökéletesség megnyugtató, de sokszor üres világába menekülnek. Ugyanakkor röviden áttekinti a barokk újraértékelésének folyamatát.

A kötet természetesen a sokat vitatott kor költészetének itáliai megvalósulásával indul. Fabio Demolli elemzésében az olasz barokk forrását Tassóban, Brunóban és Campanellában keresi. Majd pedig az igazi vérbő olasz barokk képviselőjében, Marinóban felfedi, hogy a kor költője a formák művésze. Azonban nem a platonai, vagy aristotelesi formáról van szó. Marinónak és követőinek műveiben a valóság szinte katalizáló jellegű bemutatására kerül sor, költészetük a sajátos, különleges és csodálatos dolgok („le meraviglie”) végtelen tárháza, amelynek két pólusa a nő és a természet.

Érdekes jelenségnek tekinthető, hogy a nagy kortárs ellenzők is Marinó hatása alá kerülnek (Claudio Stigliani, Gabriello Chiabrera). A metaforák, a keresett szójátékok, a jellegzetes kifejező technika, az impresszionisztikus festőiség, zenei szavak keresése a petrarkisták költészetében is megtalálható, legfeljebb bizonyos érzelmi-tartalmi szűrő működik ezek alkalmazásában.

A versgyűjteményben az említett szerzők néhány szép darabján kívül a marinista iskola tagjaitól kezdve (Girolamo Preti, Claudio Achillini) egészen a későbarokk költőkig (Leonardo Quirini, Giuseppe Artale, Giacomo Lubrano) számos poétától találhatunk példákat. Talán egy apróság: a marinói iskola egyik jelentős tagja, Leonardo Bruni nem szerepel az antológiában.

A kötet spanyol és amerikai spanyol részének bemutatását a neves olasz hispanista, Giuseppe Bellini végzi el. A „Siglo de Oro” gazdag költői virágzásának forrásaként a francia reneszánsz bizonyos elemeit és az olasz barokk költői áramlatot (főként Marinót) jelöli meg. Ugyanakkor rámutat arra, hogy az olasz iskola melankóliája spanyol földön a boldogtalanság-érzés két jellegzetes motívumával súlyosodik: egyrészt a Csalódás kultuszával, másrészt a Halál macabre szemléletével. Juan de Herrera költészetében ugyan még a szerelem az uralkodó, de már jelentkezik az ellenreformáció hatása, és mind gyakoribb a versekben az előbb említett két alapmotívum felbukkanása: Luis Carrillo y Sotomayoron keresztül vezet az út Góngoráig.

Luis de Góngora y Argote tökéletes formájú, sokszínű költészetét szerencsére már magyarul is kézbe vehetjük (*Válogatott versek*, Európa, 1966). Kevésbé ismert viszont Francisco de Quevedo Villegas neve, aki a *conceitismo* tipikus képviselője szemben a gógorai *cultismo*-val. A versgyűjteményben megtaláljuk még az utolsó nagy spanyol barokk, Pedro Calderón de la Barca verseit is; ezenkívül Columbia, Argentína és Peru kisebb művészeit, valamint az amerikai spanyol költészet legnagyobb alakjának, a mexikói Sor Juana Inés de la Cruz költőnőnek íhetett darabjait.

A portugál költészetben, amint azt P. A. Jannini kielemez, Camões-nél jelentkezik először a barokk (főleg a halál tipikus megközelítésében), de Agosthino da Cruz életútja is jól tükrözi a századot: húszéves fejjel a kolostori életbe fojtja csalódásait, majd végül egy erdő magányát választja misztikus szemléldései színteréül. Francisco Manuel de Melo vagy Gregorio de Matos Guerra műveiben a költői ideál már a gógorai formakultusz, aminek a térhódításáról a jeles portugál teoretikus, Baltazar Gracián 1659-ben megjelent *Tratado de Agudeza y Arte de Ingenio* című tanulmánya is értesít bennünket.

A francia barokk Domenico dall’Avo szerint szintén olasz hatásokat mutat, bár hangsúlyozza, hogy nagyon kérdéses *francia barokról* beszélni. Tény, hogy az udvari balettekben — XIII. Lajos korszakában — ugyancsak megjelennek a bizarr, groteszk és extravagáns személységek. Ugyanakkor a vallási háborúk közvetlen következményeként a macabre tónusú halálversek is felbukkannak. Théodore Agrippa D’Aubigné, Jean de Sponde, Jean-Baptiste Chassignet költészetében a gondolatok, a pusztulás aspektusainak őrjengő jellege az erőszakos halál mindennapi látványából ered. François de Malherbe, François Maynard, Théophile de Viau és más kisebb költő verseit találhatjuk még meg az antológikus részben.

Amint V. M. Villa leírja, a német barokk költészet hátterét is súlyos történelmi események, pontosabban a harmincéves háború adja. Ennek ellenére nem hanyatlásról, hanem virágzásról beszélhetünk a német irodalom és művészet területén. Martin Opitz (formai tekintetben Hölderlin vagy Goethe távoli előfutára) költeményeiben bizonyos klasszicisztikus vonások fedezhetők fel. Míg a legjelentősebb protestáns költő, Paul Gerhardt egy Berlin környéki pásztor, akinek himnuszai a protestáns liturgia alapanyagává váltak. Közülük nem egy J. S. Bach zenéjében él tovább. A másik jelentős művész, Johannes Scheffer, költői nevén Angelus Silesius misztikus spekulációi hatására elhagyja eredeti hivatását, az orvosi foglalkozást, majd lutheránusból katolikussá lesz. Verseiben egyébként bőven fellelhetők már az eretnesség motívumai, amelyek a kor jellegzetes vallási bizonytalanságából származnak.

A Goethe előtti német költészet kétségkívül legnagyobb alakja, Johann Christian Günthner, az *átkozott* poéta, akinek élete a romantikusokéhoz hasonlóan fiatalon kilobbant. Emberi drámája apja értetlenségéből származott, aki eltiltotta a versírástól. A kétségbeesés, a lázadás, a földi szerelem, és az Isten elhagyásának témáit hibátlanul tiszta nyelvi formában verseli meg, amelyben mindezen túl a barokk színlelés fölé kerekedik a tiszta pátosz.

Az antologikus részben még egyébként a szinte madrigálszerűen zenei verseket alkotó Paul Fleming, a *Simplicissima*s alapján közismert Christoffel von Grimmelshausen, az első-sorban drámaíró Andreas Gryphius és más kisebb-nagyobb jelentőségű költők alkotásai találhatók meg.

Létezik-e barokk költészet Angliában, barokk-e az angol metafizikus áramlat: nem könnyű a válasz. Gerardo Bامتonte azonban közeli rokonságot lát John Donne és követőinek módszere, valamint a spanyol és olasz *cultismo* között, hiszen e költők, miközben a különféle

lelkiállapotok kifejezésére filozófiai gondolatokat használnak, mindenféle nyelvi ötleteket, elmésségeket alkalmaznak. Donne vallási bizonytalansága, erősebb szóval költői eretneksége furcsa módon George Herbertben és Henry Vaughanban dogmatizmussá torzul, amelynek kiindulópontja az, hogy a nagy mester bravúros darabjai egyben a vallási tapasztalás pszichológiájának nyilvánvaló példái.

Richard Grashaw extatikus verseivel zárul a versgyűjteményben a metafizikusok sora. Az őket követő vagy velük egyidőben élő udvari költők belevesznek a fantasztikus képekbe, a végleges ötletekbe. Közülük talán egyedül Anorew Marwell képes egy-egy költeményében a donne-i magasságokig felemelkedni.

Összegezősképpen elmondhatjuk: az olasz kutatók jelentős tette, hogy a legnagyobb nevek mellé olyan költőket, sőt nemzeti költészeteket is felvettek, amelyek eddig nemcsak a nagyközönség, de gyakran a szakemberek számára is ismeretlenek voltak.

Igen hasznosnak tűnik, hogy a verseket — természetesen az olaszokon kívül — két-nyelvű formában közlik. Alapvető szerkesztési elvüket is helyeselnünk kell, miszerint az egyes antológiákat kronológiai jelleggel — az első megjelenéstől a hanyatlásig —, illetve az irodalmi csoportosulásokat mint rendezési szempontot figyelembe véve állították össze. Ugyanakkor a tematikai sokrétűség kívánalmait is szem előtt tartották a válogatás során. Ez utóbbi igen fontos, hiszen a barokk ellen hangoztatott vádak közül szinte elsőnek számít, hogy a valóságból csak néhány dolgot ragad meg (vallás, természet, szerelem).

Egy visszautasított, mi több, elfeledett irodalmi korszak produktumainak felélesztése nem létezhet gazdag anyagú szövegeknyelvek nélkül. Végül is éppen e feladat vállalásában tartathatjuk jelentősnek ezt a közel 700 oldalas antológiát. Olyan költészet megnyilvánulásából kaptunk benne példákat, amely a valóság újszerű megközelítésével a XX. század költői látásmódját előlegezi.

Biernacsky Szilárd

Franco Croce: Tre momenti del barocco letterario italiano

Firenze, Sansoni Editore, 1966, 399 l.

A barokk kor művészetének újraértékelése az elmúlt évtizedekben nemzetközi méretűvé vált. Többféle indokát is lehetjük ennek. Mindenekelőtt közrejátszott az a felfedezés, hogy a látszatra feudális-arisztokrata művészet rendkívül bonyolult és sokrétű kapcsolatban állt a társadalom „alsóbb” rétegeivel is. Hathatott ugyanakkor századunk historikus hajlama, amelynek lényegét a legkülönbélebb társadalmi-történeti megnyilvánulások iránti kíváncsiság és megértés adja, és hozzájárulhatott az is, hogy az elmúlt néhány évtized túlzásokban bővelkedő, újdonságkereső irodalmi-művészeti világa sok tekintetben rokon a barokk művészet jelenségével.

Az olasz barokk újraértékelési folyamata természetesen rég túl van a Benedetto Croce-i kezdeteken. A XVII. század olasz irodalmának újszerű megközelítéséhez a harmincas-negyvenes években végzett kutatások, Carlo Calcaterra, vagy Francesco Flora munkái szolgálnak kiindulópontul. Utóbbiak egyébként a barokk szerzők újrafelfedezésén túl az általános kép, az összefüggések felvázolására törekedtek. A ma élő nagy barokk kutatók, mint Giovanni Getto, Ezio Raimondi, vagy maga Franco Croce, általában a tengernyi részletteendőkhöz választanak maguknak feladatot. Így Croce *Az olasz irodalmi barokk három momentuma* című kötetében a XVII. század néhány jól körülhatárolt mozzanatát elemzi: azokat az 1955 és 65 között keletkezett hosszabb lélegzetű tanulmányokat gyűjti egybe, amelyek első ízben a *Rassegna della letteratura italiana* hasábjain jelentek meg.

Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy nem osztja sem az újabban felhangzó dicshimnusz, sem a múlt század barokkellenes magatartását. Rámutat arra, hogy a politikai-társadalmi tartalom alapvető fontossággal bír az irodalmi műben. Éppen ezért a „barokk dekadencia” felületesen megalkotott mítoszának szétosztatására törekszik és az adott történelmi összefüggésekből következő irodalmi eredmények kutatását tűzi ki célul.

A könyv hármas beosztása ellenére a *Seicento* irodalmának két magja köré csoportosul. Az elsőben a marinisták ill. a marinista stílus körüli polémia kerül terítékre. A kötet záró része pedig három későbarokk költő művének elemzését adja.

A *cultismo* v. *culteranesimo*, illetve a *concettismo* a reneszánsz művészeti elképzelések felbomlása nyomán jött létre. A leszűrt formák meggyőződés nélküli alkalmazásából, a hedonisztikus életfelfogás eluralkodásából, a művészetnek mint tiszta formának a kultuszából, illetve a metaforák, szójátékok, nyelvi ötletek túlzott használatából támad az új irodalmi

ízlés, amely legerőteljesebben éppen a kor vezéralakjának, Giambattista Marinónak életművében jelentkezik. Költészetének rendkívüli hatását mi sem bizonyítja jobban, mint temérdek követője-utánzója határokon belül és határokon kívül.

Croce könyvének első részében a marinista iskola jelentősebb alakjaival foglalkozik. A legrészletesebben talán Leonardo Brunival, a kor jellegzetes képviselőjével, aki többek között arra a bravúrós politikai játékot is megkockáztatta, hogy egyszerre vállalt tisztséget az urbinói hercegnél és a pápa kancelláriáján. Emellett szenvedélyes haspárti hírében állt.

Ugyanakkor költészete súlyosabb hangvételű, nélküli mestere környed, szatirikus modorát. A kor különlegesség iránti mohóságát jól példázza *Tre grazie* című műve, amely három versében a süket, a dühöngő és a püpos szépséget dicsőíti. Legnagyobb sikerét *Epistole eroiche* című gyűjteménye aratta, amelynek okát a kor jellegzetes érzelmeinek és helyzeteinek leírása mellett abban kell keresni, amire már Benedetto Croce is felhívta a figyelmet, vagyis hogy a *Seicento* legsikerültebb alkotásai nagyrészt önéletrajzi jellegűek.

Érdekes megfigyelni, hogy a kor két tipikus irodalmi problémakörére milyen különbözően reagál a három bővebben elemzett marinista költő.

A petrarkizmus ill. petrarkaellenesség a barokkban stilisztikai síkon jelentkezett leginkább. Girolamo Preti, Bruninhoz hasonlóan a marinói szellemesség, a „*stile venusto*” (gyengéd stílus) és az „*epica maestà*” (eposzi fenségesség) híve. Viszonylagos önállóságát a marinizmuson belül az adja, hogy megpróbálkozik a hagyományok és az új módszer összeegyeztetésével, amelynek leglényegesebb vonása az, hogy téma- és formaválasztásában sose lép át a hagyományok által kijelölt határokon. Titkolt petrarkizmusát is bizonyítja, hogy éppen ő az, akire leginkább hivatkoztak később az Arcadia költői. Bruninál, a Marinóhoz közelebb álló stilisztikai jellegzetességek mellett, a marinói témakör tartalmi bővítéséről beszélhetünk. Achillini, a harmadik gyakrabban említett költő, viszont mestere véleletei teszi még végtelensebbé, ezért nevezi Croce az utóbbit „újító”, az előbbieket viszont „megőrző” marinistáknak.

A *Seicento* költőinek másik feszítő problémája a nagy múlt, Tasso felülmúlásának mikéntjében rejlik. Achillini egyértelműen válaszol, amikor Marino sokat vitatott művét, az *Adonét* gátlás nélkül a *Gerusalemme liberata* fölé helyezi.

Preti és Bruni, akik Marino „legbensőbb udvartartását” képezték, óvakodtak az összehasonlításból származó ítélet megfogalmazásától, jöllehet bizonyos túlzásokkal kapcsolatos fenntartások miatt átmenetileg így is megromlik a mester és a tanítványok közti meleg kapcsolat.

Bruni helyzete egészen különös. Önmagával szemben Pretihez hasonlóan elveti a „felülmúlás” lehetőségét, és a Vergiliusra reflektáló Ovidius példájában igyekszik megoldani saját helyzetének dilemmáját, amelyet egyébként Tasso nagy költeményére utaló versei is jeleznek.

A marinizmusnál foglalkozó második rész az *Adone* körüli vita színes körképét adja. Bár a polémia csak Marino halála (1625) után tört ki, a század egyik legjelentősebb irodalmi eseményévé vált. A vita közvetlen kiváltó okát Stigliani *L'Occhiale* (1627) című műve szolgálta. E szerző ifjú korában Marino társa, később a rivalizálás a petrarkisták, a barokk legélesebb ellenzői közé sodorták, bár pályatársa kigúnyolására szánt szatíráit, amelyeket alköltők nevében írt, akarata ellenére áthatja egy bizonyos vonzódás az új stílus iránt.

Az *Adone* szerinte nem szabályos elbeszélő költemény, ritmikailag monoton, nyelvileg szegényes, alig ötven szóra támaszkodik. Stigliani purizmusa azonban nem mindig ilyen szigorú, mint ahogy Marino obszcenitását sem a tiszta költészet nevében, pusztán csak rosszakarathól ítéli el, hiszen saját költeményeit jó ideig éppen túlzott sikamlósságuk miatt nem tudja kiadatni.

Nicola Villani kritikája sokkal mélyrehatóbb; amint Sapegno említi, ő az egyetlen, aki az *Adonét* szemüveg nélkül vizsgálja. Ítélete kompromisszumokat rejt magában. Mivel érzi, hogy a nyelv állandó dialektikus mozgásban levő jelenség, helyesnek tartja a neologizmusok használatát, ugyanakkor azonban elveti Marino stílusának túlzott kesettségét.

Matteo Peregrini és Sforza Pallavicino kritikai meglátásai a következő század elképzeléseit sejtetik. Mindkettőjükben megtalálható az igény koruk költészetének teljesebb áttekintésére. Azonban találó észrevételeik (erőltetett ötletkeresés, az új változat örökös kutatása, illetve a metafora igazi szerepe, a költemény megalkotásával kapcsolatban az első megsejtés — *prima apprensione* — elmélete) ellenére sem tudnak egységes képet alkotni.

A könyv későbarokk költőket elemző záró részében a marinizmus továbbgyűrűzésének és kifáradásának lehetőségét tanúli. Artale és Dotti — fegyverforgató életmódjukat tekintve — Alfieri előképét adják. Artale Achillini robusztus, erőszakos és végtelen megnyilvánulásoktól tarka költői útját folytatta. A kor „erőszakos” társadalmá vitte szinte abnormális megoldások felé, amelyet jól jellemez *Beleza atterrata* című költeményének témája: „*egy férfi szerelmes a gondjaira bízott, pestisben szenvedő szüzbe. Betegségét használja fel, hogy bírja őt: meglepik és felakasztják.*”

Giacomo Lubrano, aki foglalkozása szerint jezsuita pap volt, a XVII. századi vallásos érzés költői mintáit alkotta meg. Magatartásának nemességellenes jegyei végső soron jezsuitizmusára vezethetők vissza.

Dotti költészetében Artalehoz hasonlóan az elszabadult fantázia elemei jelentkeznek. Viharos életét egy velencei bérnyilkos tűre rekesztette be, amelyet nem kis mértékben utolsó pesszimista éveiben írott verseinek köszönhetett. E költemények dühödt arisztokrata-gyűlölő hangja és az általuk javasolt reformok már a francia forradalom előszelét sejtetik.

A szerző végül a következőképpen foglalja össze a három poéta stílustörténeti szerepét: „*Artale azt az epizódot jelenti, amelyben a késői már nem idillikus concettismo sötét és szilaj szellemei hamisítatlanabban és közvetlenebbül jelentkezhettek: Lubrano azt a fázist képviseli, amelyben a secentizmus secentizmusa elérte érzelmi összetettségének, kifejező képességeinek határát: Dotti azt a pillanatot jelzi, amikor már akár a külső körülményekből, akár az életével való fizetés tényéből kiűnik a stilisztikai gyakorlat és az erkölcsi vita alkalmazásának összekapcsolása, amely csak a késői barokkban jött létre, hiszen egy alapvetően formalisztikus irodalmi életen belül csak kivételes alkalommal emelkednek ki tartalmi motívumok.*”

Croce könyve, a filológiai munka mintaszerű példája. Elmélyült stíluselemzés, stílustörténeti vonalvezetés valósul meg benne. Ennek ellenére nem ritkán bizonytalansági érzést kelt az ideológiai állásfoglalás hiánya. Bár nem egyszer utal a kor divatos érzelmi elemeire, az újdonságvágyra, az udvari élet külsőségességére, a pompa mögötti pesszimizmusra, elemzése mögött alig sejtünk valamit a barokk világ rendkívül bonyolult eszmei-politikai életéből.

E jelentős hiányosságért jórészt kárpótol a stilisztikai-verstartalmi megfigyelések pontossága, a stílustörténeti folyamatok igen színes érzékeltetése. A kötet érdemének tekinthetjük néhány olyan esztétikai elem kiemelését is, amely éppen saját korunkra utal. (Például az *igaz és valószínű*, a *valószínű* és a *valószínűtlen* közti ingadozás Pirandellóig vagy a realizmusig vezető problémája.)

Croce kötete, amely a filológia eredményeinek bővebb ismeretére vágyó olvasó részére íródott, két dologra figyelmeztet. Elsősorban arra, hogy a hazai barokk-kutatás öröndetes kezdeményezései folytatásra várnak és arra, hogy a nemrég kiadott Góngora-kötet után immár egy Marino-válogatás megjelentetése is aktuálissá vált.

Biernaczyk Szilárd

Angelo Guglielmi: Avanguardia e sperimentalismo

Feltrinelli, Milano 1964. 98 l.

Minden korszak kulturális életében azok a legaktuálisabb és ugyanakkor a leghamarabb aktualitásokat veszítő könyvek, amelyek a modernizmus, az avantgarde pillanatnyi állása szerint ítélnék meg elméleti és történeti kérdéseket. Még inkább súlyos a helyzet, ha ezek az ítéletek a közvetlen előzményekre vonatkoznak, mivel ilyenkor az előbb említett alapállásból következő szubjektivitás a felgyült új ismeretek rendezetlenségével párosul.

E két alapsajátság, amely oly gyakran jelentkezik a polgári esztéták esetében, Guglielmi kötetében is jól kimutatható. A könyv lényegében az 1959–64 között írt irodalomelméleti vitairatokat gyűjti egybe. A tanulmányok alapanyaga, kiinduló pontja a XX. századi regény, különös tekintettel a joyce-i ágra (Proust, Kafka, Musil); ill. az olaszok esetében Gadda, Vittorini és Calvino írásművészete kerül leginkább az elemzések homlokterébe.

A realizmus kérdésével kapcsolatos meglátása mindenekelőtt az olasz írókra vonatkozatható. Véleménye szerint a régi írók módszere abban állt, hogy az előre eltervezett gondolati-filozófiai struktúrához kerestek anyagot a valóságban. A modern írók közvetlenül a valóságból indulnak ki. Számukra a szó nem egy önálló ideális egység, de eszköz a valóság kifejezésére, a „dolgok” szinonimája.

Elémire Zolla könyvével kapcsolatban (*Az intellektus napfogyatkozása*) helyesen mutat rá arra, hogy a tömegüléshez való alkalmazkodás, az egyéniség elvesztése nem az emberek „rossz akaratán” múlik, hanem meghatározott társadalmi-történelmi jelenségek következménye. Ugyanakkor azonban ő is megreked a jelenségek leírásánál, a kiváltó okokat nem képes körülhatárolni.

Realizmus-elméletéből fakad az a felosztás, mely szerint „tágan”, illetve „szűken” elbeszélőkre osztja fel a XX. század regényíróit. Ezt arra érti, hogy míg az első esetben a tartalmi oldal uralkodik a formain, addig a második esetben éppen fordított a helyzet (Gaddát, és Moraviát említi példaként).

Az értékek krízise nem új gondolat a nyugati esztéták körében. Aki minden hamis előrefeltételezés nélkül, közvetlenül, összetettségében akarja megközelíteni a valóságot, az csak azt teheti, hogy lépésről lépésre leírja az öt körülvevő dolgokat, illetve viszonyát a dolgokkal. Feltételezésre, igazolásra, rendszeralkotásra nincsen mód, hiszen mindez a közvetlen megismerés szándékát teszi lehetetlenné. Ez egyben azt is jelenti, hogy a valóságban csak „dolgok” vannak, nem ideális jelentések vagy értékek, e dolgokat vagy a vele szinonim szavakat viszont szimbolikus vonatkozások nélkül negatív értékeknek kell tekintenünk.

Guglielmi ehhez annyit tesz hozzá, hogy a modern művészet egyetlen pozitívuma éppen a negatív értékek tükrözésében, a dolgok ilyen pusztá és elsődleges formájú leírásában keresendő.

Umberto Eco méltán híres elméleti könyve, az *Opera aperta* (Nyitott mű) Guglielmi szerint is jelentős próbálkozás a hagyományos és új elválasztására. Jóllehet Eco elképzelését statikusnak tartja, mert globális, egységes rendszer felépítésére törekszik. Eco ugyanis a modern alkotások többféle értelmezésének lehetőségében a világmindenség lehetséges rendszereinek sugalmazását (nyitott mű) érzi, szemben a hagyományos módszerrel, amely csak egyféle értelmezésre ad módot. Guglielmi szerint a művek nem a világ lehetséges rendszereinek, hanem egy esetleges világrendszer lehetetlenségének sugalmazását adják, hiszen ez önként következik abból, hogy azok negatív értékeket ábrázolnak.

Talán az egyetlen egyértelműen elfogadható álláspont az avantgarde történeti elhelyezkedésére vonatkozik. A tagolás nem annyira időben, mint inkább elméleti szabály segítségével történik. A modern művészet első szakaszát a hagyományossal való szembefordulásban jelöli meg, vagyis az „új” kimerül e harcok magatartás megnyilvánulásaiban. Az igazi avantgarde csak az „új” önálló, alkotó jellegű létrehozása során jelentkezik, és ekkor a hagyományos teljes kiiktatása, a másra való törekvés már nem döntő szempont. Ezt az „újat” egyébként a regényirodalom esetében a joyce-i ág metafizikus módszerében érzi elsősorban, bár rámutat a valóság objektív leírásán alapuló írásmód felfokozott individualizmusára is. Hiszen az előre feltételezett rendszer helyett most saját egyéniségén szűri át a dolgokat az író. Rendszerbe illeszkedés helyett sajátos egyediségükben bukkannak fel a világ jelenségei.

A szerző alapvető elgondolása, a valóság közvetlenebbül történő megismerése és leírása, illetve a tárgyával azonosuló subjektív hangvétel végső soron nemcsak helyes, de irányadó is. Igaz, hogy ez az általa nem említett Carlo Levi-regényben (*Ahol a madár se jár*) valósul meg leginkább. E szociológiai jellegű írásban egy szegény kis déli falu eseményeinek krónikaszerű leírása, illetve e kis eseményekkel való nagyfokú subjektív azonosulás során tudatos magatartásbeli megnyilvánulásokig, gondolati-elméleti rendszerezés igényéig jut el az író.

Guglielmi beállítottsága, amely az ötvenes évek közepétől kezdve egyre inkább tudatosan vallott irracionálizmushoz gyökeredzik, igencsak subjektívnek mondható. Állításainak bizonytalansága egyértelműen következik abból, hogy nem igényli a művészeteken túli mélyebb összefüggések kutatását. A negatív értékek hangsúlyozása, a rendszerezés lehetetlenségének feszegetése a világ megismerhetetlenségéig vezet el. Ez viszont a polgári művészet eszmerendzereinek válságát jelzi.

Pedig a válság ellenére vagy akár igazolásaképpen is, a tárgyilagosabb szemlélő inkább a tisztázásra való igény, az emberközelbe lépés körvonalait sejtje meg a gyakran meghökkentő túlzások mögött, semmint a felszínen rejlő mozzanatok további halmozódását.

Ne feledjük Voltaire reakciónak bélyegzett paradoxonát sem: ha nem volna vallás, ki kéne találni; ma inkább így mondanánk: ha nem volna rendszer (rendszerezési lehetőség), ki kéne találni. Az ismeretek századunkban tapasztalt mértékeltlen kitágulása még fokozottabban megkívánja ezt, hiszen a megértés egyetlen lehetséges módja.

A szerző subjektív alapállása jellegzetesen érvényesül akkor is, amikor a marxizmust a valóságot torzító hamis rendszerek közé sorolja, jóllehet semmilyen figyelemre méltó érvel nem indokolja, teljesen megfélemlítve arról, amit a marxizmus nyitott módszertani kategóriái nyújthatnak. Hasonló ez ahhoz, ahogyan Eco elképzelését is elveti, paradox módon átfordítva alap gondolatát.

Tanulmányai végső soron egy sor égető kérdés felvillantásában és a hozzá fűződő találó észrevételekben merülnek ki a rendszerezés különösebb igénye nélkül. (A kötet érdekessége, hogy függelékében a vita során megszólaló kritikusok, írók — köztük Moravia és Calvino — írásait is közre adja.)

Biernaczy Szilárd

Eckart Schäfer: Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull

Wiesbaden 1966. 115 l.

Eckart Schäfer disszertációja az egész catullusi életmű értelmezését és értékelését nyújtja. Elemzésének kiindulópontja és értékmérője a költői átéltség megnyilatkozásának foka, melyet a szerző a költemények művészi megformáltságából olvas le. Ez az értékelési elv azonban csak abban az esetben vezet a valóságnak megfelelő eredményekhez, ha: a) a költeményt személyes élmény sugallja, b) a költemény formájában az élmény milyensége mutatkozik meg. Catullus versei mindkét feltételnek eleget tesznek, mivel csak az átélt világ tükröződik bennük, és megformálásukban az élmény az egységteremtő erő. Ha tehát az élmény különböző élményformákban jut kifejezésre, ezeknek a formáknak meghatározásával a verseket bizonyos csoportokba oszthatjuk, és ezáltal meghúzhatjuk a fejlődés vonalát.

A fenti alapelv következetes végigvételét tükrözi Schäfer könyvének szerkezete is. Az első két fejezet után, melyekben a szerző a már említett alapelvét és módszerét fejti ki részletesen (I. Az élmény és a forma viszonya Catullusnál; II. Az élmény kifejezése a kisebb költemények stíluslemeiben és struktúráiban), nyolc olyan fejezet következik, mely a catullusi életművet a benne tükröződő élmény alapján nyolc nagyobb csoportra osztja: III. A Juventiusról szóló versek; IV. A Gellius-versek; V. Az utazással kapcsolatos költemények; VI. A barátságról szóló költemények; VII. Az elvesztett testvér okozta gyász költői kifejezése; VIII. A Lesbia-élmény; IX. Az Allius-elégia és a nagyobb költemények; X. Az Attis-költemény. A kötetet az összefoglalás, az irodalomjegyzék és a tárgyalt versek jegyzéke zárja le.

A szerző koncepciójának megértése szempontjából fontos a második fejezet, mely azt vizsgálja, hogy az én és a világ viszonya az élményben milyen sajátos költői eszközöket hoz létre. Ez a fejezet Catullus sajátos költői eszközeit összegezi. A Catullus-versek nagy részére a dinamikus kezdés jellemző. A költő már a vers első szavaival bevonja az olvasót a költemény érzedinamikájába, mert már az elején feltárja a témáját és az indítékait. Ezt azzal éri el, hogy igen gyakran megszólítással vagy érzelmileg színezett megállapítással kezdi verseit (pl.: 11., 17., 23., 24., 25. carmen). De a költemény vége is különös hangsúllyal rendelkezik, és itt nyilvánul meg legtöbbször a költő spontaneitása, a pillanatnyi én magartatása. A catullusi versek fontos szerkezeti eleme a *nam* kötőszóval és a *quare* kérdőszóval bevezetett mondat, mely a költemény leglényegesebb mondanivalóját tartalmazza, illetve az epigrammákban a poént fejezi ki (13., 16., 23., 71., 74. carmen). Egy másik fontos, sokszor visszatérő gondolati struktúra a múlt és a jelen szembeállítás, mely a *quondam* . . . *nunc* határozószók segítségével történik (pl. 4., 8., 17., 36. carmen). Catullus egyedülálló művészettel tudja irányítani a költemény spontán mozgását, miközben állandó feszültséget teremt a költeményben, mely a legváratlanabb tartalmi és hangulati változások előidézésére képes.

A spontán mozgás dinamikája miatt a költemény mindvégig egyensúlyban marad, és megőrzi lezárt jellegét. Fontos szerephez jut a Catullus-versben a vezérmotívum, mely végigvonul az egész költeményen, pl. a 15. carmenben a *puđens, pudicus*, a 16-ban a *molliculus, parum pudicus*, a 36-ban a *lepidus, venustus* stb. Többféle stilisztikai árnyalat kifejezésére alkalmasak az ismétlések, a vers kezdetének és végének egybeesése (pl. 8., 16., 36., 52. carmen). Több költeményben nemcsak a kezdet és a befejezés fedi egymást, de a versen belül is találunk szimmetrikus tükröződések (pl. 1., 7., 28., 40., 47. carmen). A catullusi líra jellemző sajátossága a már említett megszólítási formula, mely a költeményeknek személyes vonatkozást ad. A kisebb költemények közül csak az 53. és az 57. carmennek nincs megszólító formulája. A megszólítás nemcsak az intimitás formális eleme, hanem — amennyiben a költői én megnyilvánulása — az olvasóra is hatni akar. Sokszor az élmény hatására a költő az emberek közötti dinamikát önmagára vezeti vissza önmegszólítás formájában (8., 46., 51., 52., 73., 76. carmen).

Ezek az eredeti formajegyek a különböző tematikájú verscsoportok vizsgálatában jelentős szerepet játszanak, mivel a szerző belőlük következtet a verset formáló élmény milyenségére. Eszerint a Juventiusról és a Gelliusról szóló versek csak kevés élménytartalommal rendelkező irodalmi játékok, ezért a forma túlsúlyban van bennük a tartalommal szemben. Az utazással kapcsolatos verseket viszont a szétáradó élmény szülte, ezért formai és tartalmi elemeik kiegyensúlyozottak. A barátaihoz, testvéréhez és a szerelmeséhez írt versek a legmélyebb élményből fakadtak, ezért a boldogság élménye szellemessé és játékosá varázsolja őket. Mivel Catullus számára a barátság és a szerelem a legfőbb értékek, ezeknek krízise, szeretefoszlása fájdalomtól feszülő érzéseket ébreszt benne, melyeknek szenvedélyes feltörése átforgalmazza a versek architektónikáját — a forma struktúrája az érzések áradásának struktúráját követi —, és így jut el Catullus a fájdalomtól vibráló Lesbia-versekhez. Ezen élmény hatására válik Catullus igazán nagy költővé. A hűtlen szerelmes és az elvesztett testvér okozta fájda-

lom megbontja az epigramma szerkezetét, és ezzel megnyílik az út a latin szubjektív elegia megjelenéséhez. A Lesbia-élmény Catullus verseit „egy nagy vallomás” töredékeivé tette, lelki szenvedéseinek naplójává. Ilyen élményből fakad az Allius-elégia és a többi hosszabb költemény, még a tematikailag távol eső Attis-vers is.

Eckart Schäfer könyve a Catullus-kutatásnak azon ágához csatlakozik, mely a XX. században is tudott értékes új eredményeket hozni a Catullus-versek esztétikai, stilisztikai interpretációjában. Századunk első jelentős eredményei ezen a téren O. Friess (*Beobachtungen über die Darstellungskunst Catulls*. Würzburg 1929) és M. Schmidt nevéhez fűződnek. Eredményeiket több kutató fejlesztette tovább, akik közül ki kell emelnünk H. Bardon (*L'art de la composition chez Catulle*. Paris 1943) és H. Heusch (*Das Archaische in der Sprache Catulls*. Bonn 1954) kutatásait. A fenti kutatók feltárták a catullusi költemények jellegzetes szerkezetét, pl. az ún. ölelkező és lineáris kompozíciót, az ismétléses rendszerét és funkcióját, de rámutattak a népköltészeti hatásokra is. A legutóbbi évek tudományos természetéből két kötet emelkedik ki, mely a stilisztikai vonalat folytatva a catullusi költészet eddig kialakult képét sok részletmegfigyeléssel és az eddigi kutatások általánosításával színesebbé, de ugyanakkor mélyebbé is tette: Armando Salvatore tanulmánykötete (*Studi Catulliani*. Napoli 1965) és Schäfernek a jelen ismertetés témáját képező disszertációja.

Schäfer könyvének érdekességét az adja, hogy bár egyetlen szempont következetes végigvitelével dolgozik, kutatásai folyamán mégsem mellözi az olyan hagyományosan bevált módszereket, mint a német „wechselfeitige Erhellung” és a francia „explication de textes”. Ez a két kutatási módszer a szintézis igényével lép fel, azaz a nyelvi, esztétikai és a stilisztikai vizsgálatokat egyaránt érvényesíti. Az egyes versek interpretációjakor azonban tartózkodik a kétes értékű életrajzi adalékok konstruálásától, az élményt keresve nem akarja mindenáron „szaván fogni” a költőt, és ezzel Catullus felfogásához is hű marad: *nam castum esse decet . . . poetam ipsum, versiculos nihil necesse est* (16,5–6). Elemzéseit során mindvégig a Catullus-corpus keretein belül marad, ugyanakkor ismeri és felhasználja a korábbi Catullus-kutatók eredményeit is. És ez az a pont, ahol felmerülhet az olvasóban a kérdés, milyen új vonásokkal gazdagította a Catulli Veronensis liber-ről hosszú évtizedek kutatásai nyomán kialakult elképzeléseket. Véleményünk szerint nem forradalmasítja kiugró felfedezésekkel a mai Catullus-kutatást, és ismerve a Catullus-filológia problémakörét, ezt nem is várhatjuk egyetlen kutatótól sem. Azt viszont elmondhatjuk, hogy eddigi Catullus-képünket egyrészt színesebbé, másrészt egységesebbé tette. Új szempontok érvényesítésével (főleg a struktúraléíró módszer alkalmazásával) igazolta ugyanis, hogy a hosszabb költemények is ugyanabból az élménykomplexumból sarjadtak ki, mint a Lesbia-dalok, tehát távolról sem pusztán utánzásai az alexandriai mintáknak. Azzal pedig, hogy az élmény spontán alkotó szerepének megnyílvánulása alapján különböző rétegeket állapít meg Catullus életművében, bizonyos fejlődési vonalat is meghatároz.

Említésre méltó, hogy bár a problémákat más módszerrel és más szempontból közelíti meg, mint Armando Salvatore már említett tanulmánykötetében, mégis hasonló eredményre jut sok kérdésben. Armando Salvatore összehasonlító módszerével szemben Eckart Schäfer módszerét kissé szubjektívnek érezzük, mivel tágabb teret enged a kutató szubjektív megnyilatkozásainak, hiszen az egyik kutató több, a másik kevesebb élményalapot fedezhet fel egy adott versben, és ezzel a verset más réteghez sorolhatja. Az egyes költemények értelmezésével kapcsolatban olyan megállapításokat is találunk, melyeket nem tarthatunk megalapozottnak. Például az 51. carmen értelmezésekor a szerző kifejti, hogy a *miser* szó (*miserio quod omnis eripit sensus mihi*, 5–6) nem képez ellentétet a *par esse deo* (1) kifejezéssel, mivel a *miser* itt csak indulatszóként szerepel (53. l.). Szerintünk a *miser* szónak ebben a versben, ugyanúgy mint Catullus többi költeményében is, igen fontos funkciója van, mivel éppen ez a szó teremti meg a kapcsolatot a vers első és utolsó versszaka között, azaz a *miser* eredeti értelemben való szerepeltetése teszi indokolttá az *otium*-strófát. Hasonlóképpen kifogásolhatjuk, hogy a 68. carment, melynek egységét már több kutató, pl. Armando Salvatore is, hathatós érvekkel igazolta, két költeménynek fogja fel, és ez természetesen kihat a költemény értelmezésére is. Kissé romantikusnak érezzük a Catullus—Lesbia viszony tárgyalását. Catullust házasság után sóvárgó zsenge ifjúnak tekinti, mivel a kegyetlen Lesbia csak játszadozik. A modern kutatás, így Horváth István Károly megállapításai is azt igazolják, hogy Catullus és Lesbia viszonyát nem tekinthetjük egy tapasztalatlan ifjú és egy romlott nagyvárosi nő kapcsolatának. Végül hiányoljuk, hogy a szerző, aki éppen az élmény és a költői mesterségbeli tudás viszonyát kutatja, nem tér ki az élmény és a metrum viszonyának tárgyalására, pedig erre elégséges alapot szolgáltatnak az indokolatlannak tűnő középfokok és a furcsa többes számok (pl. 3,2; 9,10; 12,3 stb.).

Összegezve észrevételeinket megállapíthatjuk, hogy Eckart Schäfer könyve új szempontból teszi mérlegre a catullusi életművet. A már említett nagyobb összefüggések megállapítása mellett az egyes költemények interpretációjával kapcsolatban sok olyan tényre is fel-

hívja figyelmünket, melyeket a korábbi kutatók figyelmen kívül hagytak, pl. a mitológiai hasonlatok funkciója, az ún. „pátoszformula” és a 60. carmen újszerű értelmezése, az Attis-költemény indítékainak felfedése. A módszertani újszerűség és a „legszubjektívebb latin költő” életművének sokoldalú elemzése olyan értéket kölcsönöz a kötetnek, mely méltán számíthat a klasszikus és a modern filológusok érdeklődésére.

Adamik Tamás

Dillon, Myles ed.: Irish Sagas

(Thomas David Lectures). Cork, 1968. The Mercier Press 175. 10/ — sh

Akinek volt már kezében az óir vagy középir epika valamely primer forrásmunkája, jól tudja, milyen reménytelen vállalkozás — különösen Magyarországon — áttekintést sze-rezni e gazdag, sokrétű és az egész összehasonlító európai filológia számára oly fontos tudomá-nyterületről. Múlt századi szövegkiadványok, császári vagy királyi akadémiák érintéstől porladó lapú évkönyvei, minden könyvtárban is csak szeszélyes véletlenségből megtalálható sorozatok, és maga a kelta nyelvek elszigeteltsége: mindez azt eredményezi, hogy ha átfogó kézikönyvekből valamelyes futó pillantást vethetünk is az óir irodalom egészére, az egyes részletek milyenségét becsületszóra kell elhinnünk azon szerencséseknek, akik kézbe vehették, olvashatták, megérthették magukat az idézett műveket. Minden olyan munka, amely köze-lyebb viszi az olvasót e tárgykörhöz, hasznos, örömmel üdvözlendő.

1953 óta folytak az ír rádióban tudománynépszerűsítő előadások *Thomas David Lectures* címen. A jelen kötet 12 rádióelőadás szövegét tartalmazza. Mindegyik előadás az óir epika egyik nevezetes alkotását mutatja be. A szerzők az illető mű legkitűnőbb ismerői, az óir iro-dalom specialistái. Az egész kötetet Dillon professzornak, az óir történeti epika legismertebb kutatójának rövid előszava vezeti be. Ebben általában jellemzi az óir hősepikát, igyekszik kimutatni helyét Európa hősköltészetének keretei között.

Az első bemutatott történet a *Tochmarc Étaíne* (Étain kezének megkérése). Bevezető-ben Dillon áttekintést ad az óir hősepika legfontosabb írásos emlékeiről. A legeszegebb ír nő, Étain megszerzésének története három történetben ismert, Dillon ezeket a IX. századra datálja, legkorábbi rétegeket tisztán mitologikus történetnek veszi.

A félig hiteles, félig fantasztikus óir hódításlista (*Lebor Gabála Érenn*) közli a Mag Tuired két csatájáról szóló elbeszéléseket. Ezekkel foglalkozik a második fejezet (*Cath Maige Tuired* — Mag Tuired csatája), és O'Rahilly nyomán a szerző, Brian Ó Cuív, arra a következte-tésre jut, hogy a X. században már minden bizonnyal leírt két csataelbeszélés közül az első valamely hiteles eseményre mehet vissza, a mitologikus színezetű második viszont merő költői kitalálás, a korábbi történet fantasztikussá színezett visszfénye.

Az óir hősepika egyik méltatlanul kevésbé idézett darabja az *Echtra Fergusa Maic Léti* (Fergusnak, Léte fiának kalandtörténete), amelyet D. A. Binchy mutat be. A rokonszenves hős korai haláláról szóló elbeszélést Thurneysen híres művében (*Die Irische Helden- und Königsage*) késeinek nevezte és szinte figyelmen kívül hagyta. Újabbán előkerült adatok azt bizonyítják, hogy a VII. és VIII. század fordulóján már írásba foglalva is ismert volt, ily módon az óir hősepika régibb alkotásaihoz sorozható.

A *Longas Macc n-Uisnig* (Uisnech fiainak számkivetése) legrégebb kézirat a XII. századi, megszerkesztését E. G. Quin a VIII. és IX. század közére teszi. A gyakran *Deirdre története* néven ismert elbeszélés a legszebb ulsteri asszony házasságának és önkéntes halálának esemé-nyeit beszéli el.

A második legrégebb óir kézirat a *Fled Bricrenn* (Bricriu lakomája). M. A. O'Brien rész-letesen tárgyalja az ebben elbeszélteket: a hősök vetélkednek, hogy melyikük érdemli meg a „hősök falatját” — Cú Chulainn harca egy durva szörnyeteggel.

A szöveg legjobb modern szövegkiadásának elkészítője, Nora K. Chadwick írta a *Scéla Muicce Meicc da Thó* (Mac Da Thó disznájának története) elbeszéléséről szóló előadást. A történet megfogalmazását 800-ra, legrégebb kéziratát 1160-ra datálja. Az eleven, szájhagyom-mányozott előadásra mutató elbeszélés rendkívül népszerű volt az óirban.

David Greene feladata volt egyetlen előadásban összegezni a legnevezetesebb és legsa-játosabb óir epikus történet, a Cúailnge-beli marha elhajtása (*Táin Bó Cúailnge*) tanulmányo-zása során szerzett filológiai ismereteket. Elfogadja azt az igen régi hagyományt, amely sze-rint a *Táin* első szerzője a VII. századi Seanchán Torpéist, és ilyen korainak tartja a külön-ben legrégebbiről a XII. századból való kéziratokban ismert történetet.

A magyar keltológia — Honti János — többször említette a *Togail Buidne Da Derga* (Da Derga bruidenének pusztulása) című történetet, amelynek első megfogalmazását szin-tén a VIII. század elejére tehetjük. A Da Derga vendégszarnokáról (talán így fordíthatnánk

a „bruiden” szót) szóló történetek voltaképpen egész ciklusba sorakoznak, és a leinsteri mondakör számára éppúgy központi jellegűek, mint az ulsteri történetek esetében maga a *Táin* a csomósodási pont. A magvában IX. századi történet, amelyet a XI. században egy kompilátor némileg zavarosan, de a korábbi felfogásokat pontosan megőrizve fogalmazott újra, sok fejtörést okozott a kutatóknak. Máirín O Daly nem beszél az egyesek által feltett mitologikus háttérről, inkább a valódi betörések, csatározások nyomának véli a történetet.

Gerald Murphy a vegyes tartalmú *Acallan na Senórach* (A régi emberek beszélgetései) tárgyalásakor előbb áttekintő képet ad az óír költészet végső szakaszáról. Maga az előadás tárgyául választott gyűjtemény egy XII. század végi szerző műve, aki megkísérelte, hogy a régebbi történeteket összegezze, és Finn-ciklus darabjaiból mintegy antológiát állítson össze. Elgondolása a különböző fennmaradt kéziratok töredékekből jószerivel helyreállítható.

Finn-ről, óír nevén Fionn mac Cumhaill-ról és harcoskísérőiről, a fionnárról szóló egyes történetek közül méltán a legnépszerűbb a *Tóraigheacht Dhiarmada agus Ghráinne* (Diarmaid és Gráinne üldözése). A két hős tragikus szerelme — a kötelesség és a szív összeütközése — romantikus, érzelmes megfogalmazásban a Finn-történetek záró periódusára jellemző. R. A. Breatnach nyitva hagyja azt a kérdést, mennyiben közvetlenül befolyásolta ezt egy korábbi, mitologikus színezetű epikus anyag.

Cath Maige Muccrime (Mag Muccrime csatája) a címe egy kora középkori epikus történetnek, amely a rádióelőadás szerzője, James Carney szerint inkább politikai irat, mint eredeti hősepikai termék. Különösen határozottan jelennek meg benne messianisztikus vonások, amelyek gazdag középkori ír párhuzammal rendelkeznek.

Általában az óír Phaedra-történetnek nevezik a David Greene által feldolgozott *Fingal Rónáin* (Rónán gyilkossága) című történetet, jóllehet az ifjú második feleség hamis vádjára elpusztított fiú története akár eredeti leleménynek is lenne tekinthető. Az elbeszélés módszere, az érzelmek rajzolása már világosan utal arra, hogy az óír irodalom legvégéről, a középkori és latin egyházi művészet kibontakozását megelőző periódusból való.

Összefoglaló fejezet nincs a könyvben, és sajnos, hiányzik az egyes fejezetek közben olykor csak utalásszerűen megnevezett tudományos szakirodalom jegyzéke is. Ez annál nagyobb kár, mivel ezekkel együtt a legpompásabb bevezető lenne a kis kötet az óír epikába: különböző kutatók szolid tényleírása, a filológiai problémák világos megmutatása. Így csupán az egészen távoli érdeklődők lapozzák át haszonnal a kötetet: megbízható képet kapnak belőle a tárgyról. És bizton kézbe veszik a keltológusok is: itt nézik meg, mit tartanak ma a kutatók egy-egy történetről.

Voigt Vilmos

O. Л. Фишман: Китайский сатирический роман

Moszkva 1966. 195 l.

A szerző a klasszikus kínai széppróza egy sajátos típusával, a szatirikus regénnyel foglalkozik monográfiájában. Ez a műforma a regény Ming-kori (1367–1644) kibontakozásának és fejlődésének eredményeként a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején jelenik meg, bár a szatirikus látás- és ábrázolásmód elemei természetesen már jóval korábban is nyomon követhetők a régi kínai irodalomban. Mint önálló műformának a megjelenését a szerző a XVII–XVIII. sz.-i kínai szellemi élet reformtörékvéséivel hozza összefüggésbe, s benne látja ennek az általa „kínai felvilágosodásnak” nevezett időszaknak legadekvátabb irodalmi-művészi kifejeződését. Könyvében ezért jelentős teret szentel a kínai aufklärismus bemutatásának, a kínai és az európai felvilágosodás közötti különbségek és hasonlóságok vizsgálatának is, s értékeli Kínának az európai felvilágosodás ideológiájában betöltött szerepét.

Bár Kína és Európa között a katolikus missziók tevékenysége nyomán éppen a szerző által vizsgált időszakban, a XVII–XVIII. sz.-ban jönnek létre az első maradandóbb szellemi kapcsolatok, a „kínai felvilágosodás” mégsem az európainak valamiféle láncreakciójaként bontakozott ki, hanem a kínai fejlődés adott feltételei alapján a hazai humusból sarjadt. Az európai felvilágosodás impulzusai alig jutottak el Kínába, a két mozgalmat csak tipológiai rokonság szálai fűzik egymáshoz. Véletlenszerű az időbeli egybeesés is, hiszen az aufklärista áramlatok első hulláma már a Ming-kor végén megjelent. Ezt a mandzsu Csing-dinasztia uralma (1644–1911) idején újabbak követték, jelezve a feudalizmus bomlásának, s a tőkés termelési viszonyok színre lépésének új időszakát. A tradicionális államrendszer viszonylagos stabilitása miatt azonban az új termelési viszonyok még hosszú időn át megmaradtak kezdetleges és partikuláris állapotukban, így az aufklärista áramlatok végeredményben nem tudtak sem anyagi erővé válni, sem reális alternatívákat nyújtani: „a fő szerepet a kritika játszotta bennük ... a konstruktív elemek — egy új társadalmi rend eszméi — úgyszólván egyáltalán

nem fejlődtek ki” (20.). A kínai felvilágosítók — filozófusok, hivatalnok-írástudók — kritikája pedig főleg a kor hivatalos ideológiája, a megmerevedett neokonfucianizmus, valamint az idealizmus filozófiai képviselői (pl. Vang Jang-ming) ellen irányult; a Csing-uralom despotizmusával a kínai ókor „aranykorát”, az „igazi” konfucianizmus ideálképét állították szembe. Emellett felléptek az állami és társadalmi élet torzulásaival szemben is: elítélték a korrupciót, az adózási rendszert, a társadalmi igazságtalanságokat, síkra szálltak — az „értelem” nevében — a tudomány és a művelődés mellett, a tradicionális vizsgarendszer megváltoztatásáért, stb., stb. A kínai aufkláristák tevékenységének azonban nem volt szervezett politikai jellege, eszméiket jobbra a filozófiai esszék, traktátusok tradicionális formáiban fejtették ki, hogy nem ritkán meglehetősen elvont fejtegetéseikkel elkerülhessék az éber „irodalmi inkvizíció” figyelmét.

Az aufklárista eszméáramlatok jelentkezése mindazonáltal az írásbeliség más szféráiban is nyomon követhető, s hatásuk különösen a Csing-kori szépprózára volt erőteljes és maradandó. Fisman a XVII—XVIII. sz.-i kínai elbeszélés és regényirodalom úgyszólván minden jelentős alkotásában számba veszi az aufklárista tendenciák jelenlétét, illetve felhalmozódásuk folyamatát. Rámutat pl. az irodalmi ábrázolásban korábban is kedvelt fantasztikus forma újszerű funkciójára: ez a forma Vu Cseng-en 1592-ben megjelent *Nyugati utazás* (Hszü jou-csi) c. regényében is már a korabeli valóság allegorikus-hiperbolisztikus bemutatásának célját szolgálta. (Ezt a művet egyébként — más jellegzetességei alapján — az európai útirajz-irodalommal, s Rabelais regényeivel rokonítja.) Az ugyancsak a XVI. sz. végéről való, ismeretlen szerzőtől származó *Szép asszonyok egy gazdag házban* (Csin, Ping, Mej) c. regényben pedig a társadalmi regénynek azt a típusát látja, amely a XVII—XVIII. sz. fordulóján a francia irodalomban (pl. Lesage regényeiben) jelenik meg. Cao Hszüe-csin nagy regényét, a XVIII. sz. második felében keletkezett *Vörös szoba álmát* (Hunglo-o-meng) is mint aufklárista regényt elemzi, újdonságát — egyebek közt — „az érző személyiség”, az „érzelmeik iskolájának” bemutatásában jelöli meg, s legközelebbi rokonait Goldsmith (*A wakefieldi lelkész*), Sterne és Rousseau hasonló jellegű műveiben látja.

A XVI—XVIII. sz.-i kínai regények azonban — a bennük található szatirikus vonások ellenére — még nem igazi szatírák, csak „előfutárai és kortársai” a kínai aufklárizmus par excellence irodalmi műfajának, a szatirikus regénynek, amelyet kiteljesedett formájában két, a XIX. sz. elejéről származó mű: Vu Csing-ce *Az írástudók* (Zsu-lin vaj-si) és Li Zsu-csen *Virágok a tükörben* (Csing-hua jüan) c. regénye reprezentál. Szerzőik a társadalomnak már nemcsak a konfucianus ideálképpel összeegyeztethetetlen vonásait bírálják, hanem a társadalmat egészében; alternatívájuk már nem egy „jobb” feudalizmus a rossz helyett, hanem egy más élet, másfajta társadalom, amelynek azonban csak utópisztikus körvonalai rajzolódnak ki. Műveikben a szatíra „az élet ábrázolásának univerzális eszközevé” válik (106.): az *Írástudók*ban mint az ún. „aufklárista realizmus” direktbb ábrázolási módszereként jelenik meg, Li Zsu-csen regényében pedig a fantasztikus allegória formájában. A fantasztikum, amely korábban (pl. a *Nyugati utazásban*) még a „valóság sajátos korrekciójának” funkcióját töltötte be, itt már arra szolgál, hogy „segitse az írónak világosabban megmutatni, mennyiben visszataszító ez a valóság” (114.).

Fisman monográfiájának különösen ez utóbbi, a kínai szatirikus regény fő típusaival foglalkozó fejezete tartalmaz sok eredeti és helytálló megállapítást, de a kínai széppróza egész XVII—XVIII. sz.-i fejlődését is újszerű megvilágításba helyezi azáltal, hogy az aufklárista tendenciákkal összhangban, annak művészi tükröződéseként vizsgálja a klasszikus kínai epikának ezt a sok tekintetben már ismertnek és feltártnak mondható „aranykorát”. Az európai felvilágosodás hasonló irodalmi jelenségeivel való párhuzam is termékeny módszernek bizonyult, mert lehetővé tette a vizsgált művek világirodalmi szempontú megközelítését, s ezzel mérhetőbbé vált értékük, jelentőségük. Vitathatónak érezzük azonban a szerzőnek azt a törekvését, hogy a XVII—XVIII. sz.-ot úgy mutassa be, mint ahogy könyve alcímében is megjelöli: a kínai „felvilágosodás kora” gyanánt. Az aufklárista jellegű eszmék, áramlatok jelentkezése önmagában még nem látszik elegendőnek egy olyan kulturális-történelmi komplexus feltételezéséhez, mint amit a felvilágosodás kora Európában jelentett, ahol — közvetve-közvetlenül — a polgári átalakulást készítette elő. Kínában azonban csak századunk elején, 1911-ben került sor a polgári forradalomra, s ennek eszmei előkészítésében a polgári átalakulás Nyugatról importált eszméinek legalább olyan fontos szerepe volt, mint a hazai aufklárista áramlatok korán jelentkező, de váltakozó erősségű hullámainak. A „kínai felvilágosodás” tehát — ha elfogadjuk is e terminus technicust — Kínában nem alkalmazható egy adott korra, annál jóval elhúzódoóbb, hosszadalmasabb folyamat volt. Emellett tanúsodik a kínai széppróza további fejlődése is, amelynek során a szatirikus regényirodalom a XIX—XX. sz. fordulóján még egyszer felvirágozott, mégpedig az ún. „leleplező” regények típusaiban.

Galla Endre

Varannai Aurél: John Bowring és a magyar irodalom

Irodalomtörténeti Füzetek 60. sz. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 204 l. egy arcképpel.

Az angol romantika kis népek és ismeretlen irodalmak iránti érdeklődésének egy külön fejezete John Bowring tevékenysége. Az első magyar lírai antológia mellett szerb, cseh, orosz és lengyel antológiát is adott ki. Jóllehet közgyűjteményeinkben nagy mennyiségű levél maradt fenn tőle, sem ezek kiadása, sem művének feldolgozása nem történt meg mindeddig. A csehek már 1904-ben kiadták velük való levelezését (Robert Beer: *Korespondence John Bowringa do Čech.*) Nem kisebb anglistájuk, mint František Chudoba földolgozta cseh és szlovák irodalmi kapcsolatait (*Listy psani John Bowringovi ve věcech české a slovenské literatury.* Praha 1912). A szerbek is már 1908-ban foglalkoztak értük kifejtett tevékenységével (J. M. Jovanović: *Bowring i srpska narodna poezij,* Beograd 1908). A lengyelek legutóbb hatalmas kötetben áldoztak lengyel összeköttetéseinek (Aniela Kowalsk: *John Bowring. Tumaczi i propagator literatury polskiej w Anglii.* Łódz, 1965); — mintaszerű munkát hasonló feldolgozások számára. Kowalsk munkája Bowringnak a szláv irodalmak érdekében kifejtett munkásságát részletesen elemzi, közli nemcsak a lengyel, hanem a cseh, az orosz és a szerb antológiák címlapjait is és bőséges irodalmat ad. A második világháború idején a föllendülő angol—amerikai szlavisztika két általános jellegű tanulmányt hozott létre a tárgykörből: 1) A. P. Coleman: *John Bowring, and the Poetry of the Slavs.* Proceedings of the American Philosophical Society (1941); 2) M. Sova: *Sir John Bowring (1792—1822) and the Slavs.* The Slavonic and East European Review (1943.)

Varannai Aurél, a Reuter levelezője, a *Times* tudósítója, a *Daily News* olvasó szerkesztője, Turóczy-Trostler József ösztönzésére és irányításával kezdett foglalkozni a témával. Újságírói élelmessége kitűnő anyaggyűjtő ötletet sugalmazott: levelet írt a *Times Literary Supplement* szerkesztőjének, felkérve Bowring leszármazottait, ismerőit, kutatóit, hogy bocsássák rendelkezésére eddig ismeretlen adataikat. A szerző számos levelet kapott, és pedig nemcsak magából Angliából, hanem olyan országok egy részéből is, amelyeknek költészetével könyvének hőse foglalkozott. Földolgozta a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött nagyszámú Bowring-levelet, vizsgálat alá vonta a magyar költészet első angol nyelvű antológiájának keletkezésére vonatkozó téves adatokat és való tényeket, sorról sorra összehasonlította a hámulatosan rövid idő alatt készült fordításokat és a magyar antológiát beállította hősének életművébe.

Régi adósságot rótt tehát le a szerző, amikor a kelet-európai irodalmak nagy angol közvetítőjének magyar összeköttetéseit feldolgozta. Sajnos, sem a szláv irodalmaknak a magyarhoz, sem pedig a magyarnak a többi szláv irodalom ismertetéséhez való viszonyát nem érinti egyik felsorolt munka sem érdemlegesen. Pedig az Erzsébet-kor óta ilyen méretű és fokú érdeklődés Kelet- és Közép-Európa iránt nem nyilvánult meg Angliában sohasem.

Godwin, Shelley, Byron, Keats és mások műveikben is megörökített rokonszenve után a kelet-európai népek iránt az ún. filozófiai radikálisok a konkrét megismerést is megindították. Bowring maga 1824-től 1832-ig orosz, majd lengyel, szerb és cseh antológiát adott ki; szerb antológiájához maga Goethe írt előszót. A görög szabadságharc támogatására alakult londoni bizottság titkára volt. A magyar költészetre úgy figyelt föl, hogy egy vegyes antológiába be akarta venni azt is, de munka közben megfogta a magyar költészet magasrendűsége, és ezért külön kötetet áldozott a magyar lírának. Az anyag összegyűjtésénél ugyanúgy járt el, mint más országoknál: a kor nagy tudósaihoz fordult tanácsért. A magyar után készült cseh antológiát Kopitar, Kollár, Šafarik és Čelakovsky segítette létrejönni.

Eredetileg skandináv, lapp és grönlandi gyűjtésével együtt akarta a magyar anyagot kiadni. Romy Károly György buzgólkodásának köszönhető, hogy az általa küldött 50 népdal siettetve külön magyar kötet kiadásának tervét. A bécsi szláv írók tanácsára fordult Rummyhoz, aki viszont Döbrenteiével hozta össze. Döbrentei hirdetménye nyomán számos magyar író, még Berzsenyi is, örömmel sietett az antológia-szerkesztő segítségére. 1828 szeptemberében Romy adatai alapján már tanulmányt közölt a magyar nyelvről és irodalomról a *Foreign Quarterly Review* hasábjain. 1829 júliusában pedig a *Westminster Review*-ban már a magyar költészetről nyújtott beszámolót. Az anyag kiválasztásában azonban Toldy Ferenc akkor megjelent irodalomtörténete és az ő válogatása volt rá döntő hatással. A fordítások sajtó alá rendezésében a londoni osztrák nagykövet, Eszterházy Pál herceg titkára, Mayer Fidél működött közre.

Bowring antológiája 1830-ban jelent meg a magyar költészet vízvázalasztóján. A magyar költők 97 versét fordította le és 94 népdalt is közzétett. A szerzők megoszolása elég egyenetlen. Zrínyi 1, Faludi 4, Orczy 1, Baróti-Szabó 1, Virág 4, Ányos 3, Kazinczy 12, Kis János 1,

Kisfaludy Sándor 15, Vitkovics 9, Csokonai 3, Berzsenyi 6, Buczy Emil 4, Szemere Pál 4, Döbrentei 3, Kisfaludy Károly 3, Kölcsey 3, Ungvárnémeti-Tóth 2, Szentmiklóssy 5, Vörösmarty 2, Verseghy 4, Endrődi János 1 verssel szerepel. Egyéb költőknél a versek nagy számát persze műveik rövidege növeli meg. Mindenesetre Vörösmarty és nemzedéke lírai pályafutása kezdetén áll, a Kazinczy-kornak viszont több aprószentjét volt kénytelen bemutatni (Kist, Vitkovicsot, Szentmiklóssyt, Endrődöt). Az értékítéletnek ugyanilyen bizonytalansága volt látható a népdalok vagy inkább az akkor népdalnak vélt átmeneti műfajok bemutatásánál is, bár számos valódi magyar parasztdal is belekerült a gyűjteménybe. Varannai sorról sorra megvizsgálja az antológia fordításainak szó szerinti és költői megfelelőjét. Az eredmény, sajnos, leverő. Bowring mérhetetlenül rövid idő alatt végezte el ezt a fordítást, mint láthatóan a többi is, de ha ő maga nem lévén nagy költő, nem is tudott megfelelő rangú és minőségű fordításokat produkálni, érthetetlen, hogyan maradhatott benn a kinyomott könyvben, annak magyar szövegében annyira sajtóhiba. A korabeli angol kritikák céltáblája volt az érthetlenné vált magyar szavak tömkelege. Petőfi fordításai 1866-ban nem voltak méltók fölismeréséhez Petőfi zsenije felől és világirodalmi rangjának kitűnő megállapításához. Fölmerül a kérdés, nem tett volna-e Bowring nagyobb szolgálatot nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a többi általa ismertett irodalmaknak is, ha azokról inkább írói portrékkal tarkított beszámolókat adott volna, mint gyöngé fordításokat? Élete vége felé írt arcképei a XIX. századi világtörténelem és világirodalom nagyjairól elsőrangú arcképfestő memoáírónak mutatják, aki pár oldalon kitűnően meg tud eleveníteni és az angoloknak meggyőzően be tud mutatni egy-egy általa kedvelt vagy ismert nagyságot.

Bowring antológiájának szerepe természetesen így is történelmi, még ha nem is osztjuk a szerző véleményét arról, hogy a magyar arisztokrácia, sznobizmusból inkább a nyugati nyelveken beszélve, ebből a könyvből ismerte volna meg az addigi és a kortárs magyar költészetet. Bowring antológiáját előfizetések révén adta ki. Magyar adatszolgáltatói segítségével a korabeli konzervatív és reformer magyar arisztokrácia java szerepel a névjegyzékben. De levelezéséből kiderül, hogy a magyar főurak anyagi hozzájárulása lényegében soha sem jutott el kezéhez, és kérdés, nem Döbrentei és Romy vaktában összeírt névsora szerepel-e reklámfogásként a kötet végén. Ugyanez áll a nagy angol nevekre is, mert semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy Bentham, Moore vagy Walter Scott bele is nézett volna az általuk állítólag előfizetett angol nyelvű magyar tárgyú kiadványba.

Bowringnak magyar összeköttetései egyébként is nehézségei voltak. Döbrentei kéziratjai soha sem jutottak el hozzá, a „gonosz manók”, a bécsi cenzúra miatt. Bowring 1825 óta a bécsi politikai rendőrség megfigyelése alatt állt, még párizsi összeköttetéseiről is jelentéseket küldtek, a monarchia nemzeti irodalmainak ismertetése miatt pedig még tovább nőtt a gyanúér iránta. Még Eszterházy Pál hercegnek 1842-ben történt visszahívása is Bowringgal és rajta keresztül a radikális reformerekkel való kapcsolataira vezethető vissza. Nem helytálló Varannainak az a nézete, hogy Bowring 1830 után nem érdeklődött többé a magyar irodalom és a magyarok iránt. Bölöni Farkas Sándor angliai útinaplójából kiderül, hogy Mayer Fidél, Bowring munkatársa, megérkezése után azonnal elvitte Bowringhoz, aki az ő révén az ún. filozófiai radikálisok vezető alakjaival ismerkedett meg. (L. cikkemet a *Korunk* 1967. decemberi számában.) A 40-es években a Zollverein Duna-medencei törekvéseivel szemben az angol ipar Duna-vidéki és balkáni terjeszkedését fejtegeti beadványában: „Bericht über den deutschen Zollvereinverband an Lord Viscount Palmerston”, Berlin, 1840. Itt Magyarországnak az angol—kelet-európai kapcsolatok fejlesztésében jelentős szerepet szánt. Később is tartotta a kapcsolatot a magyarokkal. Élénk bizonyosság erre Tóth Lőrinc útinaplója. Őt és Gorove Istvánt magával vitte a híres 1842-i boltoni választásra. A 30-as—40-es években a chartisták egyik vezető egyénisége volt. Egyes magyar reformerek az angol radikális mozgalmakkal az ő révén kerültek érintkezésbe.

Varannai feltételezése is viszont arról, hogy az 1850-as években Bowring körül a Kossuth-emigránsok valóságos „kis magyar köre” alakult, minden bizonyítékot nélkülöz (133.). Bowring 1849–1859-ig a Távol-Keleten szolgált fontos diplomáciai posztokon, többek között mint Hongkong kormányzója. A Kossuth-emigráció irodalmi tevékenysége az 1850-es években egészen más angolok körül csoportosult. (Vö. cikkemet: *Arany János nekrológja Thomas Wattsról. Irodalomtörténeti Közlemények* 1967. 5–6. sz.) Amikor Bowring visszatért, Kossuth és Pulszky már nem voltak Londonban. És Eötvössel hol találkozhatott volna vajon?

A könyvben nem egy elírás akad. Az Akadémiai Nyomdának vannak szláv ékezetes betűi, ez egyébként a könyvből is kiderül. Čelakovsky a 16. és 127. oldalon C-vel szerepel, holott a 25. oldalon Č-vel. Šafarik Š helyett S-sel (16. és 26.). És hogyan maradt a könyvben a szlovák helyett a tót csúfnév? (25.) Berzsenyi Nikláj-ja mint Mikláj szerepel (45.). Pálóczi-Horváth Ádám népdalgyűjteményét éppen a kötet kiadója adta ki Gyulai Ágost és Kodály Zoltán gondozásában, tehát nincs már kéziratban (39.). Romy munkásságát ma már Kőrösy elavult könyvével alaposabban ismerjük Angyal Endre és Fried István tanulmányaiból (30.).

Mindent összegezve, Varannai könyve nyeresége a magyar anglisztikai irodalomnak. A felsorolt alaptalan feltételezések és a helyesírási vagy nyomdahibák gondosabb lektorálás révén kiküszöbölhetők lettek volna, és a könyv ellen kifogás nem lenne emelhető. A nagy anyag-összehordás mellett ki kell emelni a szerző kitűnő angol nyelvismerete és kifinomult elemzőképessége révén végtelennek látszó felülvizsgálatát Bowring fordításairól.

Gál István

Rév Mária: Szaltikov-Scsedrin

Gondolat kiadó, Budapest 1968. 149 l.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Világirodalmi Tanszékének szerkesztésében megjelenő Irodalomtörténeti Kiskönyvtárnak számottevő érdemei vannak az orosz irodalom kiemelkedő egyéniségeinek magyarországi népszerűsítésében. A Fagyjev, Goncsarov, Puskin, A. Tolsztoj, Turgenyev életét és munkásságát bemutató kötetek jól ismert, irodalmi köztudatunkba többé-kevésbé már szervesen beépült íróról adnak átfogó, a legújabb kutatásokat és a magyar közönség érdeklődését, sajátos igényeit is figyelembe vevő áttekintést.

A sorozat legújabban megjelent kötete Rév Mária munkája Szaltikov-Scsedrinről. Úgy véljük, nem csökkentjük a fentebb felsorolt kötetek szerzőinek érdemeit, ha megállapítjuk, hogy Rév Mária feladata a legnehezebb volt mindannyiuk közül. Olyan írókat kellett emberközelbe hoznia, akit — bár az utóbbi években könyvkiadásunk sokat törlesztett e téren fennálló adósságaiból — közönségünk egyelőre még nem ismer, nem ért és nem értékeli jelentőségének megfelelően. Rév Mária könyve — az első magyar Szaltikov-monográfia — alkalmas arra, hogy felkeltse az érdeklődést a nagy orosz satirikus író iránt, megvilágítsa életművének olyan tematikai és módszerbeli vonásait, amelyek előtt a magára hagyott olvasó többnyire tanácstalanul áll, s mindezek alapján rávezesse az érdeklődőt a helyes Scsedrin-felfogásra. Éppen ezért Rév Mária könyve nem egyszerűen hasznos, mint bármelyik színvonalas ismeretterjesztő mű, hanem elméleti és módszertani jelentőségre is igényt tart. Rövid ismertetésünkben elsősorban a könyv hasonló vonatkozásaira szeretnénk felhívni a figyelmet.

Mi az oka annak, hogy nálunk Szaltikov háttérbe szorult a többi „élvonalbeli” orosz klasszikushoz képest? Ez a jelenség nem magyarországi sajátság, s nem is indokolható pusztán azzal, hogy egy olyan író munkássága, aki művészi eszközeit kíméletlen közvetlenséggel és megalkuvás nélküli merészséggel összpontosítja a társadalmi bajok legmélyebb gyökereinek bírálatára, 1945-ig nem tartozhatott nálunk az „ajánlott” olvasmányok közé. Alighanem lényegesebb ennél, hogy Szaltikov — nem „könnyű” író. Sok mindent meg lehet tőle tanulni a XIX. századi Oroszországról — de sok mindent már tudni kell ahhoz, hogy maradéktalanul megérthessük és élvezhessük. Könyörtelenül igazmondó és ellenállhatatlanul szellemes, de gyakran megfeszített gondolati munkát is követel olvasójától. Számtalan akadályt támaszt annak az útnak is, aki ismertetésére, népszerűsítésére vállalkozik. Az az író, akiről igényes ismeretterjesztő munkát írni talán nehezebb, mint csak a tudományos kutatás céljaira szánt tanulmányt: az ismeretterjesztést összeegyeztetni a téma követelte magas gondolati színvonallal különösen nehéz olyan író esetében, akit egyszerűre kell mint művészt, mint gondolkodót és mint embert bemutatni, s akiről mindezen vonatkozásokban az átlagosnál több adatot, tényszerű ismeretet kell közölni.

Rév Mária könyve végigvezeti az olvasót Szaltikov életútján és írói pályáján a szpaszugi- „nemesi fészektől” az önmagával, betegségével és ellenfeleivel vívódó író utolsó napjaiig, a 40-es évek próbálkozásaitól a *Posehonyi régi világig*. Egyéni életének, családi viszonyainak érdekesítő rajza mellett figyelemmel kíséri az író részvételét a múlt század 40-es, 80-as éveinek politikai és ideológiai harcáiban, amelyek ismerete nélkül Szaltikov satirikus módszere nem érthető meg. A könyv egyik erőssége, hogy határozott kézzel jelöli meg Szaltikov helyét a XIX. századi orosz társadalmi gondolat történetében. A forradalmi demokraták közé sorolja az írókat, de a korábbi kutatók jelentős részétől eltérően nem fél rámutatni arra, hogy „a demokratikus átalakulás és a taktika kérdéseiben más nézeteket vallott, mint Csernisevszkij és Dobroljubov”, „lépést tartott velük a jobbság, a cári önkény, a liberalizmus leleplezésében, nem jutott el azonban — mint azok — a pontos, céltudatos forradalmi következtetéséig. A forradalmi harcot csak kivételes, végső esetben tartotta megengedhetőnek” (25.). Mindebből Rév Mária helyesen vonja le a következtetést, hogy — bár Szaltikov elvileg ellensége volt a félmegoldásoknak — „prakticista felfogása bizonyos mértékig a liberálisokat támogatja” (27.), természetesen inkább a politikai harcban, mint az írói gyakorlatban. Szaltikov következetes demokrata volt; eléggé elvont és általános formában bár, de hitt a paraszt-

szocializmus-eszméiben, a parasztfelkelések célravezető voltában azonban nem bízott, kételeyei voltak az orosz muzsik „kommunista ösztönösségét” illetően, s nem hitt abban, amit Herzen és Csernisevszkij követői meggyőződéssel hirdettek, hogy a parasztfelkelés győzelme egyben a szocializmus győzelmét is jelentené. Rév Mária nem áll meg a fenti tények leszögezésénél és megállapítja, hogy Cscedrin praktícizmusa „az átmeneti idő, a felkészülés korszakának sajátossága, amely kapcsolatot kíván teremteni a valóság és a távoli eszmények között”, s hogy — bár Csernisevszkij jelentősége a forradalmi gondolat terjesztésében elvitathatatlan, — „az adott kor valósága Cscedrin szkepticizmusát igazolta” (28.). Jelentős mértékben ezzel magyarázható az író tartózkodása is a gyakorlati forradalmi tevékenységtől, amit a legradikálisabb körök gyakran fel is róttak neki.

Ami mármost Cscedrinnek, az írónak, a művésznek bemutatását illeti, e tekintetben Rév Mária könyvének első számú módszertani erőnye az anyag kiválogatásában van. Szaltikov húsz kötetnyi munkásságából nem minden műve tarthat egyenlő mértékben számot a mai olvasó érdeklődésére, de annak eldöntése, mit kell és mit lehet bevonni az olyan vizsgálódások körébe, amelyek célja egyebek mellett az olvasó érdeklődésének felkeltése a művész és a gondolkodó iránt — nem könnyű feladat. A hangsúly természetesen Rév Mária könyvében is Cscedrin két legfontosabb, legismertebb és legmaradandóbb értékét alkotására kerül, az *Egy város történetére* és *A Golovljov-családra*,* amelyek egyben leginkább alkalmasak a sajátos cscedrini írásmód jellemzőinek kimutatására és rendszerezésére is. Azt persze alighanem sajnálnunk kell, hogy a 40-es években írott két elbeszélés, az *Ellentmondások* és a *Zavaros ügy* részletesebb tárgyalására nem jutott hely, vagy hogy a drámaíró Cscedrin bemutatására egyáltalán nem is kerülhetett sor. Mintegy ennek ellensúlyozására Rév Mária „felfedezi” a magyar olvasó — de bizonyos értelemben a szakember számára is — Szaltikov olyan, magyarul még ismeretlen műveit, mint a *Taskenti uraságék*, a *Jószándékú beszédek*, a *Mon repos menedékhely*, a *Jelenkori idill* stb., és lényeglátó jellemzésekben hozza őket földközelbe. E tekintetben különösen a *Jószándékú beszédek* bemutatása jelentős; itt egyebek mellett meggyőző bizonyítást nyer, hogy — korábbi nézetektől eltérően — Cscedrin a nyugat-európaiól lényegesen különböző orosz burzsoá portréját Balzac hatásától függetlenül alkotta meg — elsőnek az orosz irodalomban.

Gondos elemzésnek veti alá Rév Mária a cscedrini szatirikus módszer különböző formáit, szükség esetén párhuzamba állítva azokat a világirodalom más nagy szatirikusainak, Cervantesnek, Rabelais-nak, Swiftnek módszerével. Ezzel kapcsolatban érdekes meglátásokkal szolgál a szatíra általános felfogásához is. Különösen figyelemreméltóak a groteszknak és a fantaszতিকumnak a szatírában elfoglalt helyére vonatkozó meglátásai. Rámutat pl. az ábrázolás tárgyának és eszközének a groteszkben érvényesülő dialektikájára, arra, hogy „a hiperbolikus, groteszk ábrázolás itt csak akkor valósíthatja meg teljességgel az író, ha véletlen és játékosnak tűnő esztétikai logikája a valóság reális ellentmondásait fedi fel, és azokat új formában jeleníti meg” (38—39.). Ez a megfogalmazás kongruens magának Cscedrinnek azzal a megállapításával, hogy „semmi sem aknáz alá jobban egy ismert elvet, semmi sem mutatja ki hamisságát oly mértékben, mint ha logikusan végigvisszük az összes lehetséges következményéig”. Rév Mária emellett finom elemzéssel igazolja, hogy a cscedrini szatíra hatékonyságának egyik nélkülözhetetlen összetevője az író friss találékonysága, nem mindennapi szellemessége, amely új ötletkel mélyíti el a hatást olyan esetekben is, amikor azt hinnénk, már nem lehetséges további fokozás.

Felhívja a figyelmet a könyv szerzője arra is, hogy a szaltikovi szatirikus módszernek — a valóságkép és a mondanivaló viszonylagos önállósága ellenére — különféle vonulatai vannak, s hogy ezek a vonulatok éppen a hiperbolizálás és a groteszk mértékének megfelelően különülnek el. Más az *Egy város történetének* és ismét más *A Golovljov-családnak* a szatíratechnikája, de különbözik az *Egy város történetében* alkalmazott módszer pl. a mesék szatirikus struktúrájától is. Egyetlen hosszabb lélegzetű szatirikus alkotás sem őrzi meg természetesen a komikus-ironikus hangvételt: vannak mindig olyan mozzanatok, amikor a szatíraíró kénytelen komolyan beszélni, felháborodását közvetlenül, tragikus oldaláról mutatni az olvasónak. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban Rév Máriának főként az *Egy város történetéről* vannak figyelemre méltó észrevételei.

A szatirikus módszer sokféleségének egyik megnyilvánulása a pszichológiai elem sajátos érvényesülése az egyes szatirikus formák közegeiben. A pszichológus Cscedrinről általában csak *A Golovljov-család* kapcsán szoktunk beszélni — ezt a regényt azonban nem is tekintjük „tisztá” szatírának, inkább a szokványos társadalmi-lélektani műfaj kiemelkedő alkotásai közé soroljuk. Úgy véljük, hogy a „bábu-elmélet” általa is bíralt képviselőivel szemben Rév Mária is

* A magyar fordításokban — még az 1943-ból származó „hagyomány” alapján — a „Galavljov” alak homoszódott meg, amely azonban majdnem úgy cseng, mintha „Talsztoj”-t, vagy „Dasztejvszkij”-t mondanánk. Talán még nem késő ezt a tévedést korrigálni...

hajlik e felfogás felé: erre utal az az aprólékosság, amellyel Juduska lélektanát, jellemének alakulását és az ezek bemutatására szolgáló művészi eszközöket fejtegeti, kiemelve a regényben végig jelenlevő szatirikus vonulatot is. (Szívesen olvastunk volna hasonló összefüggésben valamivel bővebben a regény többi szereplőinek — különösen a harmadik Golovljov-generáció nőtagjainak — művészi-pszichológiai jelentőségéről.) Ugyanakkor Rév Mária kimutatja a lélektani elem jelentőségét Szaltikov más műveiben is. A *Taskenti uraságékról* (1869–1872) megállapítja, hogy Cscedrin először itt „kíséri nyomon primitív, sivár lelkű hőseinek fejlődését” (62.), a *Jószándékú beszédekben* a hősök önleltetésének fontosságát emeli ki; de még az allegorikus-hiperbolikus mesékben is észreveszi a „pszichológiai szintézisre való törekvést”, azt, hogy Cscedrin „farkasai, nyulai, kárászai és piszkárjai szellemi és érzelmi életet is élnek, gondolkodnak és tűnődnek, vitatkoznak és szenvednek”, s hogy a pszichológiai motiválás itt is „a különböző társadalmi megnyilvánulások fejlődésének és tendenciáinak felfedésében” nyer értelmet (130.). Hasonló észrevételei a szatíra és a pszichológia potenciális és reális összefüggéseinek elvi szintű vizsgálatához is meggondolkoztató szempontokat nyújtanak.

Karacsony László

Domokos Sámuel: Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi

Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 393 l.

Nagy örömmel kell üdvözlőnk a román filológia fáradhatatlan magyar képviselőjének, Domokos Sámuelnek legújabb munkáját, hiszen először kerül sor részletes szövegközlésre egy magyarországi román nyelvjárásból, s éppen annak a tollából, aki már korábban is jeles munkában foglalkozott a méhkeréki folklórral.¹ Ezúttal Domokos Sámuel egy olyan feladatot vállalt magára, melynek fontosságára néhány éve már Faragó József rámutatott „A múltban egyetlen meseszövegről sem volt felderítve, hogy pontosan mikor, hol és miként jutott át akár a román folklórból a magyarba, akár fordítva.”² Most íme előtűnik van e gazdag és változatos, kétnyelvű mesegyűjtemény, amely egyrészt új anyagot szolgáltat a kelet-európai mesekincshez, másrészt, amint Domokos Sámuel helyesen jegyzi meg „...elősegíti a mesevándorlást folyamatának tanulmányozását magyar és román viszonylatban” (27.).

Az egyes meséket a feldolgozó tömören megfogalmazott, de igen tartalmas jegyzet-anyaaga kíséri. Nemesak azt tudjuk meg belőle, hogy a mesemondó kitől, magyar vagy román embertől hallotta-e az egyes történeteket, hanem pontos adatokat találunk az egyes mesetémáknak folklorisztikus párhuzamairól is. A jegyzetekkel kapcsolatban csupán annyi a megjegyzésünk, hogy pl. ha a *Kákó Vitéz* című mesét, melynek román címe *Cirljişie*, V. Gurzău tényleg Iuaşe Trifuliţătól hallotta, akkor számára forrásként mégis csak a román változat az elsődleges. Jó lett volna — ha ez még kronológiai okokból egyáltalán lehetséges — Gurzău más adatközlőinek nemzetiségét is tisztázni: milyen nemzetiségű volt pl. az a „Zagoñi” nevű mesemondó, akitől Gurzău *A király és a pap* című mesét hallotta (389, 392.)? Maga a kérdéses mese tematikailag egyébként csupán a magyar folklórhoz csatlakozik, a románhoz nem (l. a jegyzetben levő utalásokat: i. h.).

A kötet törzsanyagát részletes bevezetés előzi meg: Domokos Sámuel szól Méhkerék múltjáról és jelenéről, a néphagyományok szerepéről az ottani lakosság életében, V. Gurzău személyéről, a mesemondó hiedelemvilágáról (ez a könyv egyik legérdekesebb fejezete!), V. Gurzău elbeszélő művészetéről s végül a kétnyelvű mesealkotás sajátos problémáiról; az utóbbiakkal kapcsolatban persze még tovább lehetne ásni s megvizsgálni pl. azt a kérdést, milyen a viszonya a *Gruja* c. meséből idézett verses töredéknek (34, 373.) a téma ismert balladai változataihoz.

A szövegek átírása pontos és hű; értesülésünk szerint bukaresti dialektológusok is nagy érdeklődéssel lapozzák ezeket a szerintük „régies” — tehát a mai franciás köznyelvtől még teljesen érintetlen — szövegeket. Mind magyar, mind román nyelven tényleg a népi kifejezőmód valóságos antológiája szinte mindegyik szöveg; a nagyon jól összeállított nyelvjárási jellemzés magyar és francia nyelven is tájékoztató a méhkeréki tájszólás főbb — lényegében véve bihari—észak-erdélyi — jellegű sajátosságairól. Érdekes, hogy a *Tájszavak jegyzékében* (379–387.) a számos magyar jövevényszón kívül szerb elemeket alig találunk, pedig az a Trandafir, aki Gurzăunak *Kránovitye Márk*-ról (a román változatban: *Cranovite Marc*-ról)

¹ Domokos Sámuel: Méhkeréki néphagyományok. Vasile Gurzău meséi. Néprajzi Múzeum 1963.

² Kétnyelvű mesemondóink. Korunk (Kolozsvár) 8. sz. 1175.

mesélt, nyilván román-szerb bilinguis területről származhatott. A ritkább népi jövevényszók közül hadd hívjuk fel a figyelmet a következőkre: *alegăd'it* < *elégedett*, *bojtăr* < *bojtăr*, *culăcă* < *kulacs*, *d'egacorlătu* < (katonai) *gyakorlat*, *jelen'isu* < *jelentés*, *kirakat* (hangsúlyja hol?) *ministėru* < (a) miniszter(ek),³ *piporőş* < *papiros*, valamint az olyan román szövegbe egyenesen beágyazott szavakra, mint *segėdmunkás*. Természetesen mindez fontos adalék Tamás Lajosnak a román nyelv magyar jövevényszavairól írt nagy munkájához.

Mindent összevéve épp most, amikor végre remélhetőleg megindul a magyarországi román nyelvjárások rendszeres feldolgozása, Domokos Sámuelnek e műve bizonyára az elővendő kutatásoknak is egyik alapköve lesz.

Gáldi László

Dicţionarul limbii poetice a lui Eminescu

sub redactia acad Tudor Vianu. Academia Republicii Socialiste România.
Institutul de Linguistică din Bucureşti Bukarest 1968. 646 l.

Kelet-Európa írói szótárai közt már hosszabb ideje nagy érdeklődéssel tartottuk számon a készülő Eminescu-szótárt, melynek tervei még feledhetetlen román barátunktól, Tudor Vianutól származnak: a magyar—román kapcsolatoknak e lelkes ápolója volt az, aki — budapesti tartózkodása óta (1955) nagy figyelmet szentelve többek közt a Petőfi-szótár munkálatainak is — kidolgozta az Eminescu-szótár tervét, s a konkrét munkálatokban is aktív tevékenységet fejtett ki.

Vianu igen széles látókörű és nagy filozófiai műveltségű esztéta volt, aki az irodalmi nyelv és különösen a költői stílus problémáit mindig elsősorban esztétikai szempontból vizsgálta. Ez az esztétikai szempont Eminescu különös sorsú életművével szemben sajátos magatartást jelentett. Amint Vianu e sorok írója előtt többször is kifejtette, végleges költői műveknek csakis azokat volt hajlandó tekinteni, melyek még az író életében, az ő hozzájárulásával jelentek meg. Eminescunál azonban az „anthumus” életmű a költő posztumusz művénél jóval csekélyebb terjedelmű, s azt sem feledhetjük, hogy számos kéziratban maradt mű már röviddel a költő halála után közkeletűvé vált, vagyis bekapcsolódott a román irodalom vérkeringésébe. Vianu azonban a szótár corpusát esztétikai elveiből fakadó módszeres szigorúsággal tervezte meg: csupán a költő életében megjelent verseket és szépprózai alkotásokat engedte feldolgozni; abból a meggyőződésből indult ki, hogy — amint az előszóban is olvashatjuk — „Eminescu nyelvének lényegét” ily módon is sikerül megragadnia. Lényegében véve tehát elsősorban a Perpeşcius-féle kiadás I. kötete s a költő életében megjelent széppróza került feldolgozásra ama munkaközösség részéről, melynek tagjai Gh. Bulgăr, Ion Ghetie, Luiza Seche és Flora Şuteu voltak. A munkaközösség tevékenységét gyakorlatilag sokáig Gh. Bulgăr vezette.

A választott kritikai kiadással szemben a szerkesztők gondos körültekintéssel jártak el, és ha nem is egészen következetesen, de igyekeztek olyan javításokat eszközölni, amelyek a kritikai kiadás túlságosan egységesítő helyesírása miatt feltétlenül fontosnak látszottak; érvényesült tehát Eminescu kéziratának és az első kiadásoknak bizonyos mértékű figyelembevételre (vö. 636 kk).

A szótár előszava kissé röviden tájékoztat az általános szerkesztési elvekről; részletesebb kifejtést érdemelt volna többek közt a stilisztikai és retorikai alakzatok számának talán túlságosan csökkentése (6.), bár pl. a metafora fogalomkörének efféle általánosabb használatára másutt is találunk példát.¹ Miért hiányzik azonban Petrarca kedvenc tropusa, az o x y m o r o n, bár Eminescunál is a *dulce* 'édes' szócikk a különféle „keserédes” hangulatoknak széles skáláját szolgáltatja (173—4)?

Az egyes szócikkek kidolgozása mintaszerű: a meghatározások pontosak, rövidék és, ami a legfontosabb, teljes összhangban vannak az idézett példákból kielemezhető jelentésekkel. Ritkán találunk olyan jelentéseket, amelyek mintha nyomatékosabb kiemelés is érdemelt volna (így pl. a már említett *dulce* melléknév adverbialis használatban : 173). Az egyes szócikkekben a jelentések nincsenek túlságosan elaprózva, viszont pl. a *somn* 'alvás, álom' szónál a szerzők gondosan megkülönböztetik, mikor szerepel e szó megszemélyesítésként, s mikor csupán egyik eleme a megszemélyesítésnek. Gondos az Eminescu nyelvhasználatában oly fontos moldvai sajtóságot jelzése, sőt az is előfordul, hogy a mai köznyelvi *seară* helyett az

³ Az irodalmi nyelvben *minister* (< fr. *ministère*) 'minisztérium' és *ministru* (< fr. *ministre*) 'miniszter'.

¹ J. Cohen szerint is „on parle de métaphore si le rapport est de ressemblance, de métonymie, s'il est de contiguïté et de synecdoque s'il est de partie à tout, etc.” (Structure du langage poétique. Paris, é. n. [1966] 114).

inkább moldvai jellegű *sarā* szerepel címszökeént. Megfigyeléseink szerint minimális a sajtóhibák száma: *tiran* alatt azonban a görögös *tírán* alakról tévedésből elmaradt a hangsúly jele.

Vitatható a tulajdonneveknek teljesen új szakaszban való tárgyalása; mintha a Petőfi-szótár gyakorlata lenne helyesebb, mely közneveket és tulajdonneveket egy betűrendi sorba állít. Hadd jegyezzük meg azt is, hogy a tulajdonnevek hangsúlyozását jobb lett volna jelölni, hiszen pl. *Odin* hangsúlya nyilván az első szótagon van (vö. *Strigoi*, I, 31. sor), de *Atlas* esetében már van alkalom töprengésre. *Aráld* nevének esetében is találunk olyan sort, mely az Arald hangsúlyozásra utal.²

Mindent összevéve az Eminescu-szótárra büszke lehet a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézete; noha a feldolgozott anyag az említett okok miatt szándékosan és tervszerűen korlátozott, a szótár így is dicséretes „Gradus ad Parnassum” azon az úton, amely Eminescu szókészletének lehetőleg t e l j e s lexicográfiai feldolgozása felé vezet.³

Gáldi László

Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblakban

Budapest 1969. 416 l.

Kohn Sámuel kapitális — bár az időközben felszínre hozott új adatok következtében ma már túlhaladott — monográfiája* óta nem látott napvilágot a középkori magyarországi zsidóság történetének egyetemes igényű feldolgozása, jöllehet az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányok szintetikus igényű értékelésének már megelégedtek az előfeltételei. E részlettanulmányok tekintélyes hányada éppen Scheiber Sándor tollához fűződik; az ő feltáró jellegű munkássága alapján került új megvilágításba a korábbi kutatások jónéhány eredménye, és vonult be a köztudatba az általa felszínre hozott fontos felfedezések tekintélyes halmaza.

E munkájának címéből is kitűnő, deklaráltnan elsődleges célja az, hogy bemutassa a középkori magyarországi zsidóság kultúráját, speciálisan könyvkultúráját.

Középkori könyvkultúránk teljes nagysága és pompája a felszabadulás utáni évtizedek kutatásai eredményeképpen bontakozik ki szemünk láttára. Alig van azonban olyan európai ország, melynek kódexei oly nagy arányban pusztultak volna el, mint a mieink — és a fennmaradtak nem csekély részét is külföldi könyvtárak, ill. múzeumok őrzik. Ezen belül még fokozottabb mértékben váltak a pusztulás martalékaivá a magyar zsidóság kódexei, mivel ezek egyaránt szenvedtek mind az országra zúduló hadieseményektől, mind pedig a hazánkon időnként végigsöpörő zsidóüldözésektől. Mindez csak fokozza kódexirodalmunk minden újonnan előkerült és azonosított példányának vagy töredékének fontosságát, és ez adja meg egyben a mű egyik sarkalatos értékét.

Scheiber Sándor középkori könyvköltészeti maradványokból, vagyis egy eddig teljesen szétszórtnak, ismeretlennek is mondható materiából, mely legfeljebb kuriózumok kigyűjtésére látszott alkalmasnak, rekonstruálta a középkori magyar zsidóság egyelőre még nem teljes, de szilárd alapot nyújtó kultúrtörténetét — vagyis ellentétben a korábbi kutatásokkal, melyek jórészt csak a jogügyletek és a közigazgatási intézkedések zónájára terjedtek ki, mely bepillantást nyújtott a középkori magyar zsidóság szellemi életébe. Természetesen a szerzőnek e munkája során nem álltak rendelkezésére a levéltár viszonylag könnyen hozzáférhető anyagai vagy az archeológia biztos támpontot nyújtó tárgyi emlékei, hanem — és ez nem is szélsőséges példa — apró részletekből (nemegyszer mindössze egyetlen szó található a könyvkötő által felhasznált csikban), fáradságos nyomozómunka árán azonosította az egyes műveket. De fáradozása meg is hozta gyümölcsét: cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a középkori magyar zsidóság — főleg a nyugati határszél városaiban — élénk szellemi életet élt, benne az európai kulturális vérkeringésben.

A kéziratok elsődlegesen egyházi-liturgiai jellegűek voltak, ugyanakkor azonban a kor színvonalán mozgó filozófiai anyagot is tartalmaztak, tehát számot adnak arról is, hogy milyen irányú volt a középkori magyar zsidóság szellemi érdeklődése.

Scheiber Sándor nem szorítkozik páratlannak mondható irodalomtörténeti nyomozómunkájának egyszerű bemutatására, hanem szövegkritikai alapon is realizálja a korabeli

* „Logodnica lui Arald, / stăpin peste avari” (*Strigoi*, 4. sor).

² „Teljesnek” vehetnők a főszevegek feldolgozását is, a variánsok nélkül; ne mellőzzük azonban Eminescut, a publicistát!

³ Kohn Sámuel; A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884.

irodalomnak a héber kódexekre vonatkozó érdemi megjegyzéseit. A Brassicanus, valamint Benczédi Székely István megállapításaival szemben Gerézdi Rabán és Horváth János részéről támasztott kételyeket tökéletesen megnyugtató módon véglegesen kizárja, ami — és még jó néhány maradandó értékű megállapítása — jelentős irodalomtörténeti értékkel gazdagítja ezt az elsősorban, de nem kizárólag kodikológiai munkát, melynek megtevésztően szerény címe mögött jóval több van, mint amit akár az alcím — „a középkori magyar zsidóság könyvkultúrája” — is sejteni enged. A kodikológiai rész 172 héber, eddig könyvtáblákban lap-pangó kódexmaradvány mintaszerűen szabatos és részletes feldolgozása. Ennek kapcsán külön kiemelés érdemel az a tény, hogy a szerző tapintatos, de határozott kézzel fejt le a tényanyagról az arra tapadt hibás megállapításokat, téves magyarázatokat, anélkül, hogy fölényes tudásához fölényeskedés is járulna. Szellemesen fejt ki azt a paradox helyzetet, hogy a középkori és későbbi könyvkötők — közismerten a kódexmaradványok ádáz pusztítói — ez esetben éppenséggel a kódexek megőrzőivé váltak, hiszen a héber kéziratok csakis így, kötéstáblákba rejtve vészelhették át a sok évszázados üldöztetéseket, viszontagságokat.

Ezen messze túlmenően azonban Scheiber Sándor munkája a kor magyar zsidóságának és természetesen egyben középkori városainknak történetéhez szolgáltató új, eddig nem ismert gazdag anyagot. Adatait a szerző ezúttal általában a kódexek gondosan felderített provenienciájára alapítva állapította meg és gyűjtötte össze. Korábbi, archeológiai stb. jellegű munkáit is felhasználva a szerző tizenöt városban (Kassa, Bártfa, Trencsén, Tapolca, Galgóc, Nagyszombat, Bazin, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Vasvár, Győr, Esztergom, Buda, Székesfehérvár) találta meg a középkori magyarországi zsidóság kultúrcentrumait. Felfedezéseinek újszerűségére utal — egyebek mellett — az a tény is, hogy pl. az Újvári Péter szerkesztésében kiváló szak-történészek közreműködésével 1929-ben megjelent *Zsidó Lexikon* a XVII. század végére teszi a vasvári zsidó község megalakulását, addig Scheiber Sándor — részben saját kutatásai alapján, részben egyéb forráskiadványokra támaszkodva — bizonyítja, hogy már a XIII. században volt ott zsidó település stb. És éppen ezek a részek azok, ahol a kodikológiai adatok avatott elemzése túlnő a könyv keretein és előremutatóan kijelöli a középkori magyar zsidóság története új, komplex feldolgozásának főbb vonalait.

Schultheisz Emil—Tardy Lajos

TARTALOM

J u b i l e u m

Kardos Tibor: Reflexiók Lenin képkötéséről..... 245

Tanulmányok a modern filológiák 25 évéről Magyarországon

Király Gyula—Rév Mária: A hazai orosz irodalomkutatás 25 éve 259

Sziklay László: A szláv irodalmak kutatása a magyar irodalomtudományban az elmúlt 25 év alatt..... 266

Hadrovics László: Délszláv filológiánk a felszabadulás óta..... 270

Király Nina: Az elmúlt 25 év magyarországi polonisztikája..... 275

Dobossy László: Bohemisztikánk 25 éve..... 280

Fried István: Szlovacisztikánk 25 éve..... 282

Hutterer Miklós: A germán nyelvek kutatásának 25 éve Magyarországon. 286

Szili József: Az angol és az amerikai irodalom hazai kutatásának 25 éve.. 292

Mádl Antal: A német irodalom kutatásának 25 éve..... 299

Fogarasi Miklós: Újlatin nyelvészeti kutatásaink 25 éve..... 303

Fodor István: A francia irodalom kutatása Magyarországon a felszabadulás után 309

Kardos Tibor: Az olasz irodalmi kutatások a felszabadulás óta..... 316

Kulin Katalin: A magyar hispanisztika első éveit 326

Domokos Sámuel: A hazai román irodalomtörténetírás 25 éve 328

K r a m m e r J e n ő k ö s z ö n t é s e

Mollay Károly: Német polgárság magyar földön..... 335

Mádl Antal: Lenau és a romantika..... 343

Jean Pierre Hammer: A költő küldetése és hagyatéka..... 356

Dobossy László: Romain Rolland esztétikájához 368

Sziklay László: A magyar—szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései 374

Turczel Lajos: A szlovák műfordítás útja 1945—68 között..... 387

Kiss Csaba és Szász Ferenc: Krammer Jenő irodalmi munkássága (Bibliográfia) 392

T a n u l m á n y o k

R. Szilágyi Éva: Chretien de Troyes harca a Trisztán ellen.....	398
Széles Klára: A modern líra születéséről	422
P. Sz. Vühodcev: A szovjet irodalom sajátosságai.....	452

K ö z l e m é n y e k

Meszerics István: A nagyregények prologusa (Világkép és poétika Dosztojevskijnél az 1860-as években).....	467
Váradi Sternberg János és Vaszócsik Vera: Petőfi Sándor költészetének első orosz tolmácsolója, Mihail Mihajlov és a magyarok.....	481
Gál István: William Morris Mátyás-novellája.....	488
Szabó Anna: A természet Camus írói világképében.....	493
Csapláros István: Karel Čapek műveinek magyar fogadtatása	504
Baumgarten Sándor: Az első magyar—japán találkozás.....	517
Horkay László: A Forsyte Saga magyar vonatkozású nyitánya.....	519
Kunszery Gyula: József Attila és egy román népdal.....	521
Szőke György: Költői világkép és a műfordítás hűsége.....	522
Szegedi-Maszák Mihály: Wallace Stevens: Dal a háború végén (verselemzés)	529
Kovács Zoltán: Kiegészítés az, „Egy XIX. század végi orosz nyelvű magyar lírai antológiá”-hoz	531
Vajthó László: Felszólalás a PEN CLUB 1969. évi december 14-i közgyűlésén.....	532
Nagy Ferenc: Horatiusból és Vergiliusból.....	533
Weöres Sándor: Dante: Isteni színjáték. Pokol. VI. ének.....	536
Arany János: Dante (Paolo Santarcangeli olasz fordítása)	538
Kiss Irén és Szénási Ferenc — fiatal műfordítók.....	538

S z e m l e

Szeredás András: Öt évszázad osztrák drámái.....	542
Pethő György: A romantika (Erläuterung zur deutschen Literatur Romantik)	545
Biernaczky Szilárd: Megkésett jegyzetek egy érdekes költészeti antológiáról (s poeti dell'età barocca).....	547
Franco Croce: Tre momenti del barocco letterario italiano (Biernaczky Szilárd)	549
Angelo Guglielmi: Avanguardia e sperimentalismo (Biernaczky Szilárd)..	551
Eckart Schäfer: Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull (Adamik Tamás)	552
Dillon, Myles ed.: Irish Sagas (Voigt Vilmos)	555
O. L. Fisman: A kínai szatirikus regény (Galla Endre).....	556
Varannai Aurél: John Bowring és a magyar irodalom (Gál István).....	558
Rév Mária: Szaltikov-Sesedrin (Karancsy László).....	560
Domokos Sámuel: Vasile Gurzau magyar és román nyelvű meséi (Gáldi László).....	562
Dictionarul limbii poetice a lui Eminescu (Gáldi László)	563
Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákon (Schulteisz Emil—Tardy Lajos).....	564

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. XI. 2. — Terjedelem: 28,35 (A/5) fv

71.70663 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.287

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAPIRODÁ-nál (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.